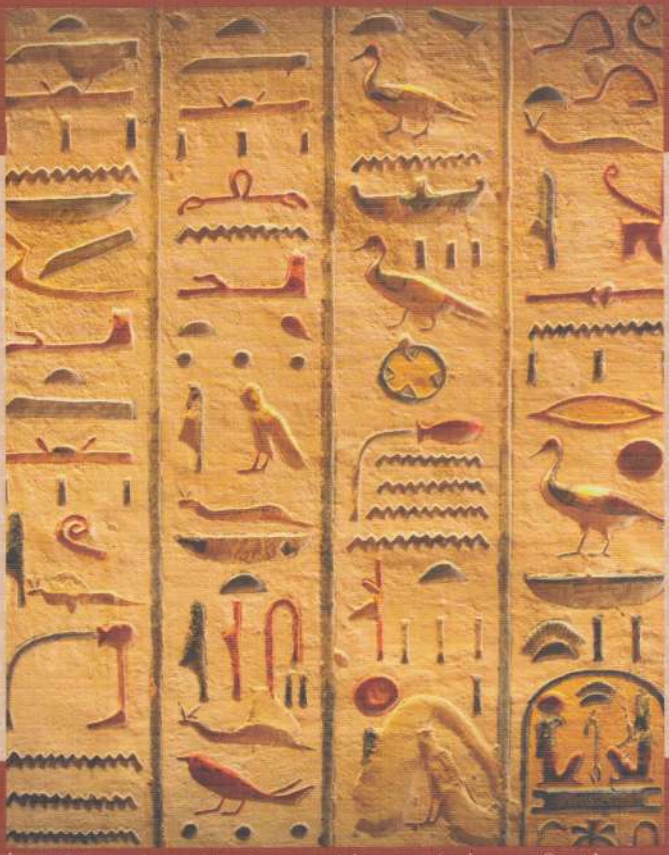
Arnold Toynbee

İNSAN SOYU VE TOPRAK ANA

Dünyanın Öyküsel Bir Tarihi

İngilizceden Çeviren: Ahmet Aybars Çağlayan

AYRINTI

ARNOLD (JOSEPH) TOYNBEE (1889-1975)

1889'da Londra'da doğan yazar, on dokuzuncu yüzyılın ünlü İngiliz iktisatçısı Arnold Toynbee'nin yeğenidir. Hampshire'daki Winchester College ve Oxford'daki Balliol College'da burslu okumuştur. 1911'deki mezuniyetinin ardından kısa bir süre için Atina'daki British School'da öğrenim gördükten sonra üç yıl Balliol College'da Antikçağ Tarihi dalında ders vermiştir. 1915'te Dışişleri Bakanlığı istihbarat dairesinde çalışmaya başlamıştır. 1919'da Paris Barış Konferansı'nda İngiltere heyetinde yer almıştır. 1919-1924 arasında Londra Üniversitesi'ne bağlı King's College London bünyesinde açılan Korais Kürsüsü'nde Bizans ve modern Yunan dili, edebiyatı ve tarihi kurucu profesörü sıfatıyla hizmet vermiştir. Bu arada 1921-22 yıllarındaki Türk Kurtuluş Savaşı sırasında *Manchester Guardian* gazetesinin muhabirliğini yapmıştır. Bu görevinde edindiği deneyimlerden yararlanarak *The Western Question in Greece and Turkey* (1922) [*Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, 2008] adlı eserini yayımlamıştır. 1925'ten emekli olduğu 1956'ya kadar London School of Economics'te uluslararası tarih araştırmaları profesörlüğü görevinde bulunmuştur. Aynı dönemde Londra'daki Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nün (The Royal Institute of International Affairs/Chatham House) yöneticiliğini de üstlenmiştir. Kapsamlı araştırmalarına ve keskin gözlem gücüne dayandırdığı, *A Study of History* adlı on iki ciltlik temel eserinin ilk on cildini bu görevi sırasında yayımlamıştır.

Başlıca Eserleri (Kapsamlı eserleri kalın harflerle yazılmıştır, derlenen konferans ve ders notları hariç tutulmuştur.):

The Armenian Atrocities (1915)
Nationality and the War (1915)
The New Europe (1915)
British View of the Ukrainian Question (1916)
[Viscount Bryce'la birlikte kaleme aldığı] *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916* (1916) ("Mavi Kitap", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele, 1915-1916, Cilt 1*, Çev. Ahmet Güner, Pencere Yayınları, 2005; *Cilt 2*, Çev. Jülide Değirmenciler ve Attila Tuygan, Pencere Yayınları, 2006)
The Destruction of Poland: A Study in German Efficiency (1916)
The Belgian Deportations (1917)
The German Terror in Belgium: An Historical Record (1917)
The German Terror in France: An Historical Record (1917)
Turkey: A Past and a Future (1917)
The Western Question in Greece and Turkey (1922) (*Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, Çev. Kadri Mustafa Orağlı, Yeditepe Yayınevi, 2008)
Turkey (1926) (*Türkiye -Bir Devletin Yeniden Doğuşu-*, Milliyet Yayınları, 1971; *Türkiye ve Avrupa*, Çev. Kasım Yargıcı ve Mehmet Ali Yalman, Örgün Yayınevi, 2002; *Türkiye, İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Serüveni*, Çev. Hülya Karaca, Birey Yayınları, 2003; *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, Çev. Kasım Yargıcı ve Nurer Uğurlu, Örgün Yayınları, 2009)
A Journey to China, or Things Which Are Seen (1931)
A Study of History (1934-61) (Özet çevirisi: *Tarih Bilinci*, Çev. Murat Belge, E Yayınları, 1975; Bateş Yayınları , 1978)
Civilization on Trial (1948) (*Medeniyet Yargılanıyor*, Çev. Ufuk Uyan, Yeryüzü Yayınları, 1980; *Uygarlık Yargılanıyor*, Çev. Kasım Yargıcı ve Mehmet Ali Yalman, Örgün Yayınevi, 2016)
The World and the West (1953) (*Dünya, Batı ve İslam*, Çev. Abdullah Zerrar Cengiz, Pınar Yayınları, 2002; *Dünya ve Garp*, Çev. Prof. Dr. Emin Bilgiç, Yeni Zaman Yayınları, 2014)
An Historian's Approach to Religion (1956) (*Tarihçi Açısından Din*, Prof. Dr. İbrahim Canan, Ufuk Kitapları, 2008)
Christianity Among the Religions of the World (1957; 1958) (*Hıristiyanlık ve Dünya Dinleri*, Çev. Prof. Dr. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, 2000)
East to West (1958)
Hellenism: The History of a Civilization (1959)
Between Oxus and Jumna (1961)
Between Niger and Nile (1965)
Hannibal's Legacy: The Hannibalic War's Effects on Roman Life (1965)
Change and Habit: The Challenge of Our Time (1966)
Acquaintances (1967) (*Hatıralar: Tanıdıklarım*, Çev. Şaban Bıyıklı, Klasik Yayınları, 2005)
Between Maule and Amazon (1967)
Experiences (1969)
Some Problems of Greek History (1969)
Cities on the Move (1970)
Constantine Porphyrogenitus and His World (1973)
Mankind and Mother Earth (1976) (*İnsan Soyu ve Toprak Ana*, Çev. Ahmet Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yayınları, 2020)

Ayrıntı: 1457
'Ağır' Kitaplar Dizisi: 46

İnsan Soyu ve Toprak Ana
Dünyanın Öyküsel Bir Tarihi
Arnold Toynbee

Kitabın Özgün Adı
Mankind and Mother Earth
A Narrative History Of The World

İngilizceden Çeviren
Ahmet Aybars Çağlayan

Dizi Editörü
Güven Gürkan Öztan

Yayıma Hazırlayan
Y. Emre Ceren

Son Okuma
Mustafa Çolak

© 1976 Oxford University Press

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Tasarımı
Orhan Deliorman

Dizgi
Esin Tapan Yetiş

Baskı ve Cilt
Ali Laçin - Barış Matbaa-Mücellit
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No. 286
Topkapı/Zeytinburnu - İstanbul - Tel. 0212 567 11 00
Sertifika No: 46277

Birinci Basım *2021*

Baskı Adedi *1000*

ISBN 978-605-314-485-4
Sertifika No. 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hocapaşa Mah. Dervişler Sok. Dirikoçlar İş Hanı
No: 1 Kat: 5 Sirkeci – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com / ayrintiyayinevi facebook.com / ayrintiyayinevi instagram.com / ayrintiyayinlari

İnsan Soyu ve Toprak Ana

Dünyanın Öyküsel Bir Tarihi

Arnold Toynbee

AYGIT

İçindekiler

— Harita Listesi 8
— Çevirmenin Notları 9
— Önsöz 11

1. Görüngülerdeki Bilmece 17
2. Biyosfer 22
3. İnsanın İnişi 41
4. *Oikoumenê* 48
5. Teknolojik Devrimler, MÖ *c.* 70.000/40.000-MÖ 3000 61
6. Dicle-Fırat Havzası'ndaki Alüvyonlu Arazinin Açılması ve Sümer Uygarlığının Yaratılışı 75
7. Nil Havzası'ndaki Alüvyonlu Arazinin Açılması ve Firavunlar Dönemi Mısır Uygarlığının Yaratılışı 82
8. Sümer ve Akad, MÖ *c.* 3000-2230 91
9. Firavunlar Dönemi Mısır, MÖ *c.* 3000-2181 98
10. Ekümenik Ufuk, MÖ *c.* 2500-2000 106
11. Eski Dünya *Oikoumenê*'si, MÖ *c.* 2140-1730 115
12. Atın Evcilleştirilmesi ve Avrasya Steplerinde Yaylacılığın İcadı 122
13. Bölgesel Uygarlıklar Arasındaki İlişkiler, MÖ *c.* 1730-1250 126
14. Eski Dünya'daki *Völkerwanderung*, MÖ *c.* 1250-950 140
15. Mezo-Amerika'da "Olmek" Uygarlığının Ortaya Çıkışı 152
16. Sümer-Akad Dünyası ve Mısır, MÖ *c.* 950-745 155
17. Suriye Uygarlığı, MÖ *c.* 1191-745 161
18. Helenistik Uygarlık, MÖ *c.* 1050-750 176
19. Hint (Hindu) Uygarlığı, MÖ *c.* 1000-600 181
20. Çin Uygarlığı, MÖ 1027-506 185
21. Mezo-Amerikan ve And Dağları Uygarlıkları, MÖ *c.* 800-400 188

22. Asur Militarizminin Son Hamlesi, MÖ 745-605 ve Steplerden Çağdaş Sökün 192
23. Asur Militarizminin Sonrasında, MÖ 605-522 202
24. Helenistik Uygarlık, MÖ *c.* 750-507 211
25. Manevi Hayatta Yeni Çıkışlar, MÖ *c.* 600-480 222
26. İlk Pers İmparatorluğu, MÖ *c.* 550-330 232
27. İlk Pers İmparatorluğu'yla Helen Dünyası'nın Zıtlaşması, MÖ 499-330 240
28. Helenistik Uygarlığın Kültürel Başarıları, MÖ 478-338 245
29. İskender'in İlk Pers İmparatorluğu'nu Yıkmasının Politik Sonucu, MÖ 329-221 250
30. Helenistik Uygarlığın Gelişmesi ve Yayılması, MÖ 334-221 256
31. Çin'in Savaşan Devletleri, MÖ 506-221 263
32. Çin'deki Yarışan Felsefeler, MÖ 506-221 271
33. Hint Uygarlığı, MÖ *c.* 600-200 277
34. Akdeniz'in Batı Havzasına Hükmetme Mücadelesi, MÖ *c.* 600-221 287
35. Çin'de Qin ve Batı Han İmparatorluk Rejimleri, MÖ 221-MS 9 300
36. Akdeniz Havzası; Güneybatı Asya ve Hindistan, MÖ 221-MS 48 310
37. Çin, Kushan, Part ve Roma İmparatorlukları, MÖ 31-MS 220 335
38. Eski Dünya *Oikoumenê*'sinde Dinlerin ve Felsefelerin Karşılıklı Nüfuzu, MÖ 334-MS *c.* 220 351
39. Mezo-Amerikan ve And Dağları Uygarlıkları, MÖ *c.* 400-MS 300 370
40. Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin Batı Ucu, MS 220-95 375
41. Hint Uygarlığı, MS *c.* 224-490 387
42. Hunların MS Dördüncü ve Beşinci Yüzyıllarda Avrasya Steplerinden Sökünü 391
43. Roma ve Pers İmparatorlukları, MS 395-628 396
44. Batı Hıristiyan Âlemi, 395-634 407
45. Hıristiyan Kilisesi'nin Kuruluşu ve Ayrışımı, 312-657 415
46. Hint Uygarlığı, 490-647 425
47. Çin'de Politik Karmaşa ve Budizm'i Kabullenişi, 220-589 429
48. Mezo-Amerikan ve And Dağları Uygarlıkları, *c.* 300-900 438
49. Peygamber ve Devlet Adamı Muhammed, *c.* 570-632 442
50. İslam Devletinin Genişlemesi, 633-750 449
51. Doğu Roma İmparatorluğu'nun İhyası, 628-726 456
52. Batı Hıristiyan Âlemi, 634-756 462
53. Doğu Asya, 589-763 467
54. İslam Dünyası, 750-945 472
55. Bizans Uygarlığı, 726-927/8 479
56. Batı Hıristiyan Âlemi, 756-911 485
57. İskandinavyalıların Sökünü, 793-1000 490
58. Hindistan ve Güneydoğu Asya, 647-1202 495

59. Doğu Asya, 763-1126 503
60. Mezo-Amerikan ve And Dağları Uygarlıkları, *c.* 900-1428 512
61. İslam Dünyası, 945-1110 517
62. Bizans Dünyası, 927/8-1071 524
63. Batı Hıristiyan Âlemi, 911-1099 532
64. İslam Dünyası, 1110-1291 540
65. Bizans Dünyası, 1071-1240 546
66. Batı Hıristiyan Âlemi, 1099-1321 552
67. Doğu Asya, 1126-1281 563
68. Moğollar ve Ardılları 567
69. İslam Dünyası, 1291-1555 576
70. Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi, 1240-1556 588
71. Batı Hıristiyan Âlemi, 1321-1563 594
72. Güneydoğu Asya, 1190-1511 612
73. Doğu Asya, 1281-1644 616
74. Mezo-Amerikan ve And Dağları Uygarlıkları, 1428-1519 624
75. *Oikoumenê*'nin Kaynaşması, 1405-1652 632
76. Batı Uygarlığı, 1563-1763 646
77. Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi, 1556-1768 659
78. İslam Dünyası, 1555-1768 665
79. Doğu Asya, 1644-1839 672
80. Biyosfer, 1763-1871 678
81. Biyosfer, 1871-1973 693
82. 1973'te Bir Retrospektif 709

— Lügatçe 718
— Dizin 719
— Haritalar 782

Harita Listesi

Uygarlıkların Ortamı 782-783
Sümer ve Akad 784
MÖ On Sekizinci Yüzyılda Güneybatı Asya, Mısır ve Ege 785
Antik Yunan Dünyası 786
Dareios'un Devrinde Ahameniş İmparatorluğu 787
MÖ *c.* 280'deki Konfüçyüs Sonrası Çin Dünyası'nın
Çekişen Devletleri 788
Maurya İmparatorluğu 789
Han, Kushan, Part ve Roma İmparatorlukları, MS 100 790-791
Doğu Roma İmparatorluğu'nun Roma İmparatorluğu'ndan
Sâdır Oluşu 792
İslamiyetin Yükselişi 622-733 793
Karolenjler 800-900 794
Yahudilik Kökenli Dinlerin Moğol Yayılışının Arifesinde
Avrupa ve Güneybatı Asya'daki Dağılımı 795
Moğol İmparatorluğu, *c.* 1300 796-797
Mezo-Amerikan ve And Dağları Uygarlıkları, *c.* 1500 798
1672'de Batı Dünyası'nın Büyük Güçleri 799

Çevirmenin Notları

Köşeli Parantezler: Okurun dikkatini dağıtmamak amacıyla mümkün olduğunca dipnotlardan kaçınılmıştır. Bunların yerine köşeli parantez kullanılarak metnin içinde açıklama yapılmıştır. Bir başka deyişle bunları yazarın kullandığı "()" veya "{}" işaretlerinden ayırmak için "[]" işaretleri kullanılmıştır. Köşeli parantez içindeki özel adlar yazarın kullandığının Türkçe literatürdeki karşılıklarının alternatif yazılışlarıdır. Orijinal metinde bulunmayan bazı ifadeler de köşeli parantez içine alınmıştır.

Özel Adlar: Özel adların Türkçe literatürdeki karşılıkları için esas itibarıyla *AnaBritannica Ansiklopedisi* ve *İslâm Ansiklopedisi*'nden yararlanılmıştır.

Çince Adlar: Yazar Çince adların yazımında Wade-Giles transkripsiyon [çeviri yazı] sistemini kullanmıştır. Ülkemizdeki başlıca kaynaklardan *AnaBritannica Ansiklopedisi*'ndeyse esas itibarıyla Pinyin sistemi kullanıldığından, söz konusu adlar buna göre yazılmıştır.

Lügatçe: Yazarın sıkça kullandığı ve üslubunu korumak amacıyla çeviride aynen yazılan İngilizce dışı terimlerin Türkçe karşılıklarına ilk geçtikleri pasajın yanı sıra kitabın sonunda da yer verilmiştir. Keza kısaltmaların açılımlarına da.

Önsöz

Kraliçe Victoria'nın 1897'deki [hükümranlığının] Altmışıncı Yıldönümü kutlamaları, önceki altmış yılın tarihini akla getirmiş ve geçmişe bu bakış tarihin tamamının sarih ve basit görüldüğü bir fikre kapı açmıştı. Batı 1837'yle 1897 arasında Dünya'nın geri kalanının hepsi üzerindeki üstünlüğünü tesis etmeyi bitirmişti. Bu 1897'den dört yüzyıl önce, Kolomb'un Atlantik'i geçişi ve Vasco da Gama'nın Portekiz'den yola çıkıp Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan'ın batısına seyahat edişiyle başlayan bir sürecin tamamlanmasıydı. Bu dört yüzyıl sırasında, iki ülkeden yani Afganistan ve Habeşistan'dan (Etiyopya) başka, gayri-Batılı bütün ülkeler ya Batı'nın egemenliği altına girmiş ya da az çok gönüllüce muzaffer Batı uygarlığının hayat tarzını benimseyerek bağımsızlığını korumuştu. Büyük Petro Rusya'yı 1694'te Batılılaştırmaya başlamış; Meici Restorasyonu'nu yapanlarsa Japonya'da aynı yola 1868'de koyulmuşlardı. 1897'de varolan yedi Büyük Güç'ün altısı da Batılı devletti; yedincisi yani Rusya'ysa, kendini son iki yüzyılda kayda değer ölçüde Batılılaştırması sayesinde bir Büyük Güç'tü. Japonya henüz bir Büyük Güç durumuna gelememiş; 1904-1905'e kadar Rusya'ya savaş açıp onu yenememişti.

Bu yüzden kısa bir zaman önce tesis edilmesine rağmen, Batı'nın üstünlüğü kalıcıymış izlenimi uyandırıyordu. Dünya 1897'de bir Batı tertibi altında düzene sokulmuş sanısı veriyordu. Görünüşte İtalya ve Almanya'nın 1871'de siyasi birliklerine kavuşmalarıyla tarihin düğümü çözülmüştü; "tarih" 1897'de birçok insanın

varsaydığı gibi Batı uygarlığının ortalığı altüst eden çalkantılı geçmişinin anlamdaşı idiyse, bereket hatırlandığı kadarıyla bu arkada kalmıştı. Bundan ötürü, 1897 yılı bir gözlemcinin dönüp geriye, tarihin seyrine bakabildiği ve artık gözlemcinin kendisinin de onu tarihin akışında bocalamadığı bir zaman noktasından "kesintisiz ve bütün" gördüğü bir yılmış hissini veriyordu.

O andan dönüp geriye bakınca, tarih adeta Batı'nın dünya çapındaki üstünlüğüne dayanarak elde edilen kararlı bir halle sonuçlanmıştı ve bu görüş açısı tarihin seyir çizelgesi besbelliymiş sanısı yaratıyordu. O vakitler tarih, Batı'nın hâlihazırdaki üstünlüğüne yol açan belirli geçmiş hadiselerden meydana gelmiş gibi görünüyordu. Diğer eski hadiselerin tarihle ilgisi yoktu ve hiçe sayılabilirdi. Bütün Dünya'nın Batı'nın nüfuzu altına ve de tarihin kapsamına bunun sonucunda girdiği doğruydu ama Dünya'nın Batılılaştırılması yeniydi ve Batılılaştırılan ülkeler altta veya her halükârda periferikti. Örneğin, Hindistan iki Batılı Güç'ün yani Britanya ve Fransa'nın rekabet alanı haline gelmiş bulunması yüzünden 1746'da Batı'nın nüfuzu altına girmişti ve 1897'de Dünya'da Britanya İmparatorluğu'nun parçası olarak bir yeri vardı. Rusya Büyük Petro'nun ileri görüşlülüğü sayesinde büyük güçlerden biri halini almıştı; herkesin kabul edeceği gibi güçlüydü gerçi ama ne tam anlamıyla uygar ne de kültürel bakımdan Batı kulübünün birinci sınıf bir üyesiydi. Japonya'nın Batılılaşmasına gelince, bu fevkalade bir şeydi ancak bir garabetti.

Batı'nın üstünlüğüne yol açan bir dizi hadise diye tanımlanan tarih, artık hayli eksiksiz bir şekilde sınırlanabilirdi. Tarihte İsrailoğulları ve mirasçıları Yahudilerin söz götürmez payları vardı, en azından MS 70'e kadar; çünkü onların tarihi Romen Katolik ve Protestan Hıristiyanlığı tarihlerinin prelüdüydü ve bu da Batı'nın diniydi. Helenistik Dönem Yunan tarihinin payı da benzer şekilde doğruluğu ve gerçekliği tartışılamayacak kadar açıktı. Hıristiyan teolojisini formüle etmek için Helenistik Dönem Yunan felsefesi işe koşulmuştu ve Modern Batı'nın kültürüne Rönesans'tan beri sadece Helenizm'in felsefesi değil, edebiyatı, görsel sanatları ve mimarisi de ilham vermişti.

Yahudilik ve Helenizm Batı uygarlığının iki temel kaynağıydı. Bu [Batı uygarlığı] ikisinin karşı karşıya gelmesiyle ortaya çıkmıştı ve bir tarihçinin geçmişi retrospektif bir şekilde incelerken ille de zamanın akıntısına karşı daha fazla kürek çekmesine gerek yoktu.

Ancak Batılı arkeologlar Kraliçe Victoria'nın 1897'ye kadarki altmış yıllık saltanatı sırasında bazı unutulmuş pre-İsrailoğulları ve pre-Helenistik uygarlıkları gün ışığına çıkarmaktaydılar: Örneğin, Firavunlar Devri [Hanedanlar Dönemi] Mısır, Asur ve daha yakın tarihlerde Mykenai. Bu daha eski uygarlıkların arkeologlar tarafından canlandırımı, o ana kadar, bölük pörçük ve belli belirsizdi ama Batı uygarlığının Yahudi ve Helenistik kaynaklarına katkılarda bulundukları su yüzüne çıkarsa, bu kazılıp mezardan çıkarılmış uygarlıklar dahi tarihe katılmayı hak edeceklerdi.

Yahudilik ve Helenizm'den 1897'nin Batılılaşmış Dünyası'na yükselişin izini sürmek kolay gibi görünüyordu. Yahudiler ve Yunanlar Roma İmparatorluğu'nun bünyesine katılmışlardı. Bu Hıristiyanlığın politik matrisiydi. Roma İmparatorluğu batı eyaletlerindeki çöküşünden önce Hıristiyanlığı kabul etmişti. Batı'daki bu eski Roma toprağının barbar fatihlerinin Hıristiyanlığa dönmeleri onları baştan çıkarmış ve bu durum miladi takvimin on beşinci yüzyılının son on yılında başlayan Batı Hıristiyan Âlemi'nin gittikçe ilerleyen yayılışına zemin hazırlamıştı. O zamandan beri, Dünya'nın geri kalanı tarihin kapsamına ancak Batı'nın sürekli genişleyen nüfuzu altına girdiğinde dâhil edilmişti.

Tarihin bu retrospektif yorumu 1897'de akla uygun gelmişti çünkü o tarihte Batı'nın o zamana kadar elde ettiği küresel üstünlük kalıcı gibi görünüyordu. Batı'nın üstünlüğü kelimenin tam anlamıyla dünya çapında olması bakımından 1973'te de hâlâ eşi benzeri bulunmayan bir şey sanısı veriyordu. Ama bu üstünlük artık aynı zamanda Moğolların, Arapların, Hunların, Romalıların, Yunanların, Perslerin, Asurların ve Akadların daha önceki dünya çapında olmaktan daha aşağıdaki üstünlükleri gibi geçiciymiş izlenimi uyandırıyordu. Batı'nın üstünlüğünün de gelip geçiciliğinin ortaya çıkması muhtemelse, buna artık bütün bir tarihin tamamına ermesi gözüyle bakılamaz ve tarihin kapsamı artık Batı uygarlığının tarihsel öncelleriyle sınırlanamazdı. Bu keyfi sınırlamanın yok edilmesi, hele beşerî ilişkilerin o yılki durumuyla ilgili her şeyi katmanın amaçlandığı tarihin 1897'deki resmine artakalanlardan şekil verirken ortadan kaldırılması, tarihin ne kadar muazzam bir bölümünün kesip atıldığını gün ışığına çıkarmıştı.

1897'de gözler önüne serilen resim, Japonya'nın 1868'den, Çin'in 1839'dan, Hindistan'ın 1746'dan, Rusya'nın 1694'ten önceki tarihini tarihin dışında bırakmıştı. Budizmin, Hinduizm'in bütün bir

tarihini yok saymıştı. Oysa 1897'de, 1973'teki gibi, bunlar en çok sayıda inananı bulunan dört dinden üçüydü, Budizm ve İslam'sa başlıca üç misyoner karakterli dinden ikisiydi. Yayılma alanları Hıristiyanlığınki kadar genişti. 1897'de gözler önüne serilen resim bizzat Hıristiyanlığın dört ana kolundan üçünü, yani Nasturiliği, Monofizitliği, Doğu Ortodoksluğunu dışarda bırakmıştı. Oysa 1897'de Doğu Ortodoks [Rum Ortodoks] mezhebi kiliselerindeki cemaat mensuplarının sayısı, o tarihlerde, Protestan ve Katolik kiliselerindekilerle aynı büyüklük mertebesindeydi.

Resmin diğer özellikleri daha da tuhaftı. Yahudiler, Kudüs'ün Romalılarca geçici yıkımının gerçekleştiği MS 70'ten itibaren, Yunanlarsa Hıristiyan Yunan teologlarınca Khalkedon Konsili [Kilise] Kanunları'nın kaleme alındığı MS 451'den itibaren tarihin dışında bırakılmışlardı. (Yunanlar 1821'den itibaren yeniden kabul edilmişlerdi çünkü o yıl Batı toplumu üyeliğine alınmaları amacı peşinde koşarken Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmışlardı.)

Roma İmparatorluğu tarihinin miladi takvimin beşinci yüzyıldaki ele alınışı içlerinden en tuhafıydı. Roma İmparatorluğu o yüzyılda her zaman demografik ve ekonomik ağırlık merkezi olan Levant'ta* ayakta kalmış ama nispeten daha geri batı eyaletlerinde çökmüştü. MS 476'dan itibaren İmparatorluğun batı tarafındaki güçsüz Roma imparatorlarının sonuncusu tahttan indirilmiş olmasına rağmen, 1897'de tarihin seyrine dair yaygın bir şekilde benimsenmiş çizelge Roma İmparatorluğu'nu hiçe saymıştı. Oysaki İmparatorluk Levant'ta yaşayan bir kurumdu ve on ikinci yüzyılın sonuna kadar beşerî ilişkilerde önemli bir rol oynamaya devam etmişti. İşin doğrusu, 1897'de çizelge MS 476'daki, Yunanistan'dan Çin'e ve Çin'den Mezo-Amerika ve Peru'ya kadar, o tarihin uygar dünyasının tamamını hiçe saymıştı. Bu hayali çizelge dikkatini MS 476'dan itibaren İmparatorluğun sahipsiz batı eyaletlerinde [kurulan] Roma İmparatorluğu'nun barbar ardıl devletleri üzerinde toplamıştı.

1973 itibarıyla tarihin kesip atılan muazzam parçalarından hiçbirinin anlamsız diye daha fazla gözden çıkarılamayacağı belirgin hale gelmişti. Örneğin, Cortés ve adamları tarafından haritadan silinmiş gibi görünen Mezo-Amerikan uygarlığı artık Meksika ve Guatemala'da dökülen Batılılaşma yaldızı altından yeniden ortaya

* Akdeniz'in doğu kıyılarındaki ülkelere verilen tarihsel ad. Anadolu ve Doğu Akdeniz kıyılarını kapsadığı gibi, bazı tanımlarda Yunanistan ve Mısır'ı da içine alır. (ç.n.)

çıkma belirtileri gösteriyordu. Doğu Asya tarihine gelince, 1973'te Çin'e ve Japonya'ya bakan herhangi birinin bu iki ülkenin Doğu Asya Neolitik [Cilalı Taş] Çağı kadar gerideki öncellerinin çağdaş Batı'nın öncellerinden daha aşağı kalır yanları olmadığı sonucuna varmaya eli mahkûmdu. Bir tarihçi 1897'de tarihin kesip atmaya razı gelebileceği büyük bir bölümünü 1973'te bir tarafa koymayı göze alamazdı. Artık tamamına erişip bunu artakalanlarla yeniden tümleyerek, 1897'de rağbet gören çizelgenin muhafaza ettiği 1897'deki Batı'ya kadar yol almak durumdaydı.

1973'te tarihin bütünleyici [integral] bir şekilde incelenmesi bir zorunluluktu ama bu iş üstesinden gelinmesi güç seçme ve sunuş sorunları çıkarıyordu.

Herhangi bir şeyin herhangi bir anlatısının seçmeli olması kaçınılmazdır. İnsan aklının şeylerin toplamını tek bir panoramik görüşle kavrama kapasitesi yoktur. Seçmenin önüne geçilemez ama bu aynı zamanda kaçınılmaz bir şekilde keyfidir ve bilgi yığını ne kadar büyükse araştırmacının seçimi de o kadar söz götürecektir. Örneğin, 1897'de makul izlenimi uyandıran tarihsel hadiseler 1973'te hanidir tuhaf görünüyordu. Hâlihazırdaki anlatıda Batı uygarlığı ve öncellerine dünya tarihinin Batı incelemelerinde alışıldığı gibi verilen aşırı önemden geri durdum ama Batı ve öncellerine hak ettiklerinden daha azını vererek aksi hataya düşmekten de sakınmaya çalıştım. Gelgelelim, anlatımımın Çinli bir okuru gene de Batı'nın olduğundan daha büyük görünmesine göz yumduğum, Batılı bir okursa onun ve atalarımın uygarlığını değerinden düşük gösterme çabam sırasında "elimden geleni ardıma koymadığım" kanısına varabilir.

1973'te yazılan bir anlatıda insan soyunun tarihinin başlangıç ve sonuç aşamalarını ele almak ara aşamasından daha az zordur. Alt Paleolitik [Yontma Taş] Çağı'nda (insanlık tarihinin bugüne kadarki bölümünün yaklaşık on altıda on beşinde) hayat tekdüzeydi, çünkü ulaşım yavaştı yavaş olmasına ama değişimin hızı daha da yavaştı. Son beş yüzyıl içinde insan soyunun yurdu henüz politik düzlemde öyle değilse de teknolojik ve ekonomik düzlemlerde bir birlik halini almıştır, çünkü ulaşım hızının ivmesi değişim hızının ivmesine baskın çıkmıştır. Ara aşama boyunca ve özellikle dört buçuk binyıl süresince, yani MÖ *c.** 3000-MS 1500

* Yaklaşık veya dolaylarında anlamına gelen Latince *circa* kelimesinin kısaltması. (ç.n.)

döneminde, değişim ulaşım araçlarından daha hızlıydı ve bundan ötürü bu dönemde bölgesel hayat tarzları arasındaki farklılaşma had safhadaydı.

Bu dönemde bile insan yurdunun büyük bölümlerinin birbirine bağlandığı anlar vardı ve ben bu anları gözler önüne panoramik bir görüş serme fırsatı olarak kullanmaya çalıştım. Eski Dünya'daki daha geniş ufuk örnekleri, MÖ altıncı yüzyılda manevi hayatta meydana gelen yeni çıkış, Büyük İskender'in kariyeri sonucu Helenistik uygarlığın köşe bucağa dağılması ve miladi takvimin on üçüncü yüzyılındaki Moğol fetihleriyle Eski Dünya'nın uçları dışında tamamının politik bakımdan birleştirilmesidir. And Dağları tarihindeki karşılığı anlarıysa Chavín ve Tiahuanáco "katları" temsil eder. Bununla birlikte MÖ *c.* 3000'le MS 1500 arasındaki zamanın büyük bir kısmında insan soyu yurdunun bölündüğü bölgelerin her biri kendi âlemine dalmıştı. Soyutlanma ve farklılaşma temas ve asimilasyona üstün gelmişti. Bölgesel uygarlıklar birbiriyle kaynaşmaksızın yan yana yaşamışlardı.

Bu tarihsel bir anlatıda aktarılması gereken tarihsel bir olgudur ve anlatıcı eşanlı gelişen yarım düzine kadar hadise dizisini kaydetme sorunuyla karşılaşmıştır. Hokkabazın birkaç topu aynı anda havada tuttuğu hilesini örnek aldım. Her bölgenin tarihini sırayla ortaya atıp sonra da onunla ilgilenmekten vazgeçip durdum. Böylece belirli bölgeleri ele alışımın ardışıklığı pahasına, dünya tarihini aşağı yukarı kronolojik bir sırayla bir bütün olarak gözler önüne serebildim.

Sunuşun öyküsel şeklinin de analitik ve karşılaştırmalı şeklinin de kendilerine has avantaj ve dezavantajları vardır. Elinizdeki kitapta insan soyunun tarihinin etraflı bir kuşbakışı görünümünü öyküsel bir dille aktarma amacını güttüm.

A. J. T., 1974

1
Görüngülerdeki Bilmece

Bir insan ana rahmine düşüp doğduktan sonra, o bebek daha bilinci uyanmadan ölebilir. Nitekim yirminci yüzyıla kadar bebeklerin acımasızca yüksek bir yüzdesi hayatın bilinç öncesi aşamasında ölüyordu. Bebek ölümleri, nispeten güven ve refah içindeki hatta tıbben epey bilgi sahibi ve tam donanımlı insan topluluklarında bile korkunç ölçüde yaygındı. Modern dönem öncesi insanlar için, bebek ölüm oranı tavşanlarınkiyle aynı büyüklükteydi. Kaldı ki bir çocuk bilincin şafağını yaşayacak kadar sağ kalsa dahi ömrü gene de herhangi bir aşamada kasten veya bir kaza sonucu veya belirli bir zaman ve zeminde erişilebilir tıbbi ve cerrahi beceriler ve donatıyla tedavi edilemeyen bir hastalık veya bir yaralanma nedeniyle kısalabilir.

Ancak şu anda tıbben ve sosyal açıdan erken gelişmiş topluluklarda ortalama ömür süresi çarpıcı ölçüde artmış, hatta nispeten geri kalmış toplulukların çoğunda da hissedilir derecede artmaya başlamıştır. Günümüzde bir insanın bilinci, bedenin ölümüyle ortadan kalkmadan veya zihinsel [ansal] yaşlanmayla dumura uğramadan önce, aralıksız yetmiş veya seksen yıl uyanıklığını sürdürebilir. İnsan bu yetmiş veya seksen yıl boyunca görüngülerin [fenomenlerin] farkındadır. Bu görüngüler onu bir dizi bilmeceyle karşı karşıya bırakır ve temel bilmeceler bilimsel bilginin ve anlamanın ilerlemesiyle –Modern Çağ'da bu ilerleme hızlı ve kapsamlı olsa da– [henüz] açıklığa kavuşmamıştır.

Bilim insanları bu aralar maddenin, ona hayat vermeyi ve bir canlı organizmanın bilincini uyandırmayı sağlayan fiziksel koşulları olan, kimyasal bileşimiyle yapısal konfigürasyonunu [konbiçim] ortaya çıkarmaktadırlar. Bilimin ilerlemesi, tanrıcı [teist] dinlerin mensuplarının güçlü bir direnciyle karşılaşmasına rağmen, geçerliliğini koruyacakmış gibi görünen olumsuz bir bulguyu da beraberinde getirmiştir. Bunların direnciyle karşılaşmaktadır çünkü derinlere kök salmış ama doğrulanmamış ve doğrulanamayacak geleneksel inançlara aykırı düşmektedir. Günümüzde artık bir insanın bilincine vardığı görüngülerin insana benzeyen yaratıcı bir tanrı tarafından meydana getirildiklerine inanılması pek mümkün değildir. Görüngülerin bu geleneksel yolla açıklanması insan faaliyetleriyle ilgili savunulamaz bir analojiye dayanıyordu. İnsanlar aynen çoktan beri mevcut cansız "hammaddeleri" aletler, makineler, giysiler, evler ve diğer elişleri [artefakt] şekline sokarlar ve elişlerine "hammaddelerin" yapısında bulunmayan bir işlev ve stil kazandırırlar. İşlev ve stil maddi değildir; maddeye kıyasla *ex nihilo* [yoktan] var edilir. Görüngülerin varoluşlarının insanınkine benzer yaratıcı bir faaliyetle açıklanması inandırıcılığını kaybetmiştir çünkü insana benzeyen yaratıcı bir tanrının varoluşu herhangi bir kanıtla doğrulanmayan bir hipotezdir. Bununla birlikte, şimdiye kadar, artık elle tutulur bir yanı kalmayan bu geleneksel hipotezin yerini herhangi bir inandırıcı alternatif de almamıştır.

Hayatın ve insanın bilinciyle amaçlılığının varlığını sağlayan bu fiziksel koşullara dair bilgimizin artışı, beraberinde bizzat hayatın ve (bir amaç varsa) amacının doğasını anlamamızı getirmemiştir. Bunlar hem birbirlerinden hem de organik olarak yapılandırılmış maddeden ayrılan farklı varlık kipleridir ki deneyimize göre birbiriyle ilişkilidir. Bir insanın bildiği veya haberdar olduğu kendisi dâhil her canlı insan, fiziksel bakımdan diri bir beden içindeki bilinçli amaçlı bir ruhtur. Canlı bir insanın bu bileşenlerinden hiçbiriyle asla kalanından ayrıyken karşılaşılmamıştır. Hep birbiriyle bağlantılı halde bulunmuşlardır; buna rağmen birbirleriyle ilişkisi akıl almazdır.

Neden maddi görüngülerin bir miktarı, hem geçici süreyle (canlıların bütün türlerindeki gibi) hayatla hem de (bütün insanlardaki gibi) bilinçle ilişkiliyken, (kozmostaki toplam maddenin katbekat daha büyük miktarını teşkil eden) diğerleri temelli cansız ve bilinçsizdir? Hayat ve bilinç nasıl uzay-zaman akımının belirli

bir noktasında-anında –bir başka deyişle kısa ömürlü gezegenimizi geçici süreyle saran narin "biyosferde"– maddeyle ilişkili hale gelmiştir? Neden organik olarak yapılandırılmış maddede cisimleşen hayat, kendini sürdürmek veya cinsiyetli ve ölümlü organizmalarda kendini türünün özelliklerini taşıyacak şekilde çoğaltmak için çabalar? Herhangi bir canlı türünün hatasız bir şekilde sürdürülmesi yoğun bir çaba gerektirir. Bu çaba türün ve örneklerinin doğasına mı hastır? Öyleyse, bu neden organik madde bileşenlerinin pre-organik ve post-organik hallerine has değildir, hele hele organik konfigürasyon tarihlerinin bu kadar kısa bir epizoduyken? Ayrıca söz konusu çaba doğuştan gelmeyip sonradan içine katılmışsa, yaratıcı bir tanrının müdahalesi hipotezini de göz ardı edersek, bunu içine katan vasıta nedir?

Ardından, canlı organizmaların yapılarıyla işlerliklerindeki mutasyon gerçeğini kabul edelim; buna ilaveten de mutasyonların –doğal ayıklanma yeterli bir süre ekmeğini yediğinde– hem canlıların çeşit çeşit türler halinde farklılaşmalarını hem de bazılarının kalımlarını bazılarının da sekteye uğramalarını uygun bir şekilde açıkladığına dair Darwinci tezin inandırıcılığını kabul edelim. Bunların hepsini kabul etsek bile, bizzat mutasyonlar açıklanmamış kalır. Mutasyonlar tesadüf eseri midir, yoksa tasarlanmış mıdır, yoksa bir tasarımın ihlali midir, yoksa bu üç soru birden bilinç sahipliği ve plan yapma yeteneğiyle taçlandırılmayan görüngüler için sorulduğunda yersiz midir? İnsan dışındaki türleri bu antropomorfizme [insanbiçimciliğe] has terimlerle ele almaya rıza gösterdiğimizi varsayalım, o zaman daha fazla soruyla karşılaşırız. Bir türün mutasyona uğrama eğilimi türün sürekliliğini sağlama veya kendini türünün özelliklerini taşıyacak şekilde çoğaltma çabasına aykırı bir eğilimdir. Türünün özelliklerinin sürmesini sağlama bir türün amacı mıdır ve mutasyonlar sırf bu amaca ulaşmakta defalarca uğranılan başarısızlıklar mıdır? Yoksa bir [canlı] türü değişmek üzere tasarlanmıştır da türünün özelliklerinin sürmesini sağlama pratiği sırf süredurum tarafından değişimin önüne çıkarılan bir engel midir?

Hayatın farklı türlere ayrımlaşması, hem kimi türler arasında rekabet yaşanmasını hem de kimileri arasında elbirliği yapılmasını beraberinde getirmiştir. Bu birbirinin antitezi ilişkilerden hangisi, her ikisi birden değilse, doğanın en önemli kanunudur? Bilinçsiz türlerin birbiriyle ilişkisinde ne elbirliği ne de rekabet bile bile

yapılan bir eylemdir; ama insanlarda seçim kasıtlıdır ve bizde bu doğruyla yanlış, iyilikle kötülük arasındaki insana has fark ve antitez duyusuyla iç içe geçmiştir. Görünüşe bakılırsa, insan doğasının kendi yapısından gelen [intrinsik] ancak insan dışındaki türlerin doğasına yabancı bu etik yargıların kaynağı nedir?

Nihayet, doğruyla yanlış arasındaki bu ayırtım duyusuyla aşılanmış ve (bu etik itkiye dirense de) ona doğru sanısı vereni yapmaya itilen bilinçli, amaçlı bir insanın Evren'deki yeri ve önemi nedir? Bir insan kendini Evren'in merkeziymiş gibi hisseder çünkü onun açısından kozmik manevi [tinsel] ve maddi panoramayı izlediği nokta olan bizzat bilinci öyledir. Ayrıca doğal itkisinin Evren'in kalanının kendi amaçlarına hizmet etmesini sağlamaya çalışması bakımından benmerkezcidir. Aynı zamanda, Evren'in gerçek merkezi olmadığı şöyle dursun, kendisinin kısa ömürlülüğünün ve feda edilebilirliğinin de farkındadır; dahası kendini benmerkezciliğine kaptırdığı sürece, vicdanı ona kendini ahlaken kadar aklen de töhmet altında bıraktığını söyler.

Bunlar bir insanın bilincine vardığı görüngülerce önüne serilen bilmecelerden bazılarıdır. Bilim ilerleyebildiği gibi ilerlemeyebilir de. Bilimin ne gelişmesi ne de gelişmemesi bir entelektüel kapasite meselesidir. Görünüşe bakılırsa, İnsan türünün bilimsel bilgisini katlayıp bu bilgiyi teknolojisini daha da ilerletmek için kullanmakla ilgili entelektüel yeteneğinin herhangi bir sınırı yoktur. Bilim ve teknolojinin geleceği kısmen toplumun bu faaliyetlere son zamanlardaki teamülü kadar önemli ölçüde değer vermeye ve cömertçe ödüllendirmeye devam edip etmemesine tabidir. Ayrıca kısmen de bizzat en yüksek entelektüel yeteneğe sahip bireylerin bilim ve teknolojiye duydukları ilgiyi sürdürüp sürdürmeyeceklerine bağlıdır. Bu durum sorgulanmadan kabul edilemez. İnsan faaliyetlerinin bütün alanlarındaki modalar değişir. Din ve sanatın, geçmişte çeşitli zaman ve zeminlerdeki gibi, yeniden en yetenekli zihinlerin en önemli ilgisi haline gelebileceği düşünülebilir. Bununla birlikte, bilim hâlihazırdaki hızında ilerlese bile, galiba yeni başarıları onu geçmişteki ve bugünkü sınırlarının ötesine taşımayacaktır. Görüngüsel [fenomenal] Evren'in işleyişine dair bilgimiz artabilir ama bilimin Evren'in neden böyle işlediğini veya açıkçası Evren'in varoluş nedenini anlamamızı sağlamak bakımından gelecekte geçmişte başardıklarından daha fazla başarı kazanacağı mümkün gibi görünmemektedir.

Ne var ki bir insan psikosomatik hayatı boyunca biyosferde yaşayıp hareket etmeye mecburdur; hayatın ve hareketin icapları onu, bu cevapları bilimden elde edemese ve bilimsel bilginin yegâne doğru bilgi türü olduğuna inansa bile, görüngülerin önüne serdiği bilmecelere eğreti cevaplar bulmaya zorlar. Bu inanç tartışılmaz değildir. Bütün bunlara rağmen, gerçekten de, bilimin sınırları dışında bulunan cevaplar doğrulanamayan dini bütünlük konusudur. Bunlar mantığa dayalı ispatlar değildir; dini sezgilerdir. Görünüşe bakılırsa, muhtemelen hayat insanları, geçmiştekine benzer şekilde, gelecekte de temel soruları dinin doğrulamayan sezgileri yoluyla cevaplamaya itecektir. Derinine inilmezse, dinin bilimin ortaya çıkışından önceki ve bilimin yer etmesinden sonraki ifadeleri taban tabana zıt gibi görünebilir. Dinin geçmişteki bütün ifadeleri belirli her ifadenin dile getirildiği zamanın ve yerin entelektüel bakış açısına ayak uydurmuştur. Ama dinin temelini meydana getiren özü, hiç şüphesiz, bizzat insan doğasının özü kadar değişmezdir. Nitekim din insan doğasının kendi yapısından gelen ve ayırt edici bir özelliğidir. Bu [din] bir insanın sadece insana has bilinç yetisi yüzünden karşılaştığı görüngülerin akıl sır ermezliğiyle başa çıkmak için verdiği zorunlu tepkidir.

2
Biyosfer

"Biyosfer" kelimesi Teilhard de Chardin tarafından türetilmişti. Bilimsel bilgimizin ve maddi gücümüzün gerektirdiği yeni bir kelimedir. Biyosfer gezegenimiz Yer'in yuvarını (veya neredeyse yuvarını) saran ince bir kara, su ve hava katmanıdır. Bildiğimiz kadarıyla, insan soyu dâhil, bütün canlı türleri için hâlihazırdaki biricik –ayrıca bugün öngörebildiğimiz kadarıyla, her hâl ve şartta da erişilebilecek biricik– yurttur.

Biyosfer hacmi bakımından katı bir şekilde sınırlıdır ve bundan ötürü sadece çeşitli canlı türlerinin sürekliliklerini sağlamak amacıyla yararlanmak zorunda bulundukları kaynakların kısıtlı bir stokunu içerir. Bu kaynaklardan bazıları yenilenebilirdir; bazılarıysa ikame edilemez. Yenilenebilir kaynaklarından yararlanırken aşırıya kaçan veya ikame edilemez kaynaklarını bitiren herhangi bir tür kendi neslini tükenmeye mahkûm eder. Jeolojik kayıtlarda iz bırakan tükenmiş türlerin sayısı, hâlâ mevcut türlerin sayısına kıyasla hayrete düşürücü ölçüde fazladır.

Biyosferin en önemli ayırıcı niteliği boyutlarının nispeten küçüklüğü ve sağladığı kaynakların kıtlığıdır. Biyosfer yersel ölçülerde fevkalade incedir. Üst sınırı bir uçağın stratosferde havada kalabileceği maksimum yükseklikle eşit sayılabilir; alt sınırıysa, katı kısmının yüzeyinin aşağısındaki, mühendislerin kazıp sondalayabilecekleri derinliktir. Biyosferin bu iki sınır arasındaki kalınlığı hassas bir zar gibi örttüğü yuvarın yarıçapının uzunluğuna

kıyasla çok incedir. Bu yuvar, hem güneşimizin gezegenlerinin en büyüğü hem de bu gezegenlerin hepsinin etrafında "daire" çizdiği güneşten –ki aslında dairesel değil eliptik olan– yörüngeler bakımından en ötedeki olmaktan çok uzaktır. Üstelik güneşimiz galaksimizi meydana getiren neredeyse akıl almaz ölçüde sayısız güneşten sadece biri, galaksimiz de sayısı bilinmeyen (galaksilerin bilinen sayısı teleskoplarımızın menzilinin her artışıyla birlikte yükselir) çok sayıda galaksiden sadece biridir. Bu yüzden, fiziksel kozmosun bilinen kısmının boyutlarına kıyasla, biyosferimizin boyutları sonsuz derecede küçüktür.

Biyosfer bugün sardığı gezegen kadar eski değildir. Gezegenin kabuğu ilk başta gaz halindeki bileşenlerinin bulunduğu kısımlarının yeterince sıvılaşıp katılaşacağı kadar ısı kaybettikten çok sonra vücut bulan –alternatif olarak bir hale veya bir pas da denilebilecek– bir kabartıdır. Güneş sistemimizin içinde bugün hemen hemen kesinlikle mevcut yegâne biyosferdir ve muhtemeldir ki bu sistemde ezelden beri başka hiçbir biyosfer vücut bulmamış ve asla vücut bulmayacaktır. Güneş sistemimiz elbette, biyosferimiz gibi, fiziksel kozmosun bilinen kısmının sadece sonsuz derecede küçük bir parçasıdır. Muhtemelen bizimkinden başka güneşlerin –belki çok sayıda başka güneşin– gezegenleri vardır ve bir ihtimal mevcut diğer gezegenler arasında, bizimki gibi, kendi güneşleri etrafında, gezegenimiz gibi, yüzeyleri çevresinde biyosfer geliştirebilecek uzaklıkta daireler çizen de bulunmaktadır. Ancak başka potansiyel biyosferler varsa, aslında, bunların gerçekten, bizimki gibi, canlılarla şenelmiş olduğuna kesin gözüyle bakılamaz. Hayatın potansiyel bir yurdunda, bu ihtimal ille de gerçekleşecek diye bir zorunluluk yoktur.

Organik olarak yapılandırılmış maddenin fiziksel konfigürasyonu artık anlaşılmıştır ama daha önce dile getirildiği gibi, hayatın ve bilincin ve de amaçlılığın fiziksel kabı hayat ve bilinç ve de amaçlılığın kendisiyle aynı şey değildir. Hayatın ve bilincin ve de amaçlılığın nasıl ve neden gezegenimizin yüzeyinin çevresinde vücut bulduğunu bilmiyoruz. Ancak biliyoruz ki biyosferimizin maddi bileşenleri canlı organizmalarla inorganik madde arasındaki etkileşim sonucu uzaysal yönden yeniden dağılmış ve kimyasal yönden yeniden birleşmiştir. "İlkel" canlı organizmaların doğuşunun bir etkisi güneşimizden ve diğer dış kaynaklardan gelip de biyosferimizi sürekli döven ışınımı artık biyosferimize ("üst"

kelimesinin göreceli ve öznel bir kullanımıyla, hayatın *Homo sapiens* türüne yaklaşmak şeklinde vücut bulması anlamında) "üst" canlı türleri açısından sadece dayanılır değil elverişli bir yeğinlikte geçiren bir filtre sağlamak olmuştur.

Ayrıca biliyoruz ki biyosferimizin içerdiği maddenin, belirli bir anda, cansız ve canlı olan kısımları durmadan yer değiştirmiş veya "yeniden değerlendirilmiştir". Bu süreç halen devam etmektedir. O belirli anda canlı kısmın bir kesimi bitki, bir kesimi hayvandır. Hayvan kesiminin de bazı örnekleri insan dışındaki [türler] bazılarıysa insandır. Biyosfer kendi kendini düzenleyen ve kendi kendine sürekliliğini sağlayan hassas bir kuvvetler dengesi sayesinde ömür sürüp ayakta kalır. Biyosferin bileşenleri birbirine muhtaçtır ve İnsan türü de biyosferin kalanıyla ilişkisine, biyosferin hâlihazırdaki diğer herhangi bir bileşeni kadar muhtaçtır. İnsan bir düşünce ediminde, kendini insan soyunun kalanından, biyosferin kalanından, hatta maddi [fiziksel] ve manevi [tinsel] Evren'in kalanından ayırabilir. Oysa insan bilinci ve vicdanının yanı sıra insan bünyesini [vücut yapısını] içeren insan doğası da biyosferde yer alır ve ne münferiden insanların ne de insan soyunun biyosferdeki hayatlarının ötesinde herhangi bir varoluşa sahip bulunduklarına veya bulunabileceklerine dair herhangi bir kanıtımız vardır. Biyosfer hayatı barındırması mümkün bir yurt olma özelliğini artık kaybetse, insan soyu, bildiğimiz kadarıyla, ortadan kalkma akıbetine uğrar. Ki böyle bir durum o vakit bütün diğer canlı türlerini de hazırlıksız yakalar.

Dahası ihtimal ki bizimkine (fiziksel kozmosun herhangi bir yerinde bizimkinden başkası varsa) en yakın potansiyel biyosfer gezegenimizden yüzlerce milyon ışık yılı uzaktadır. Bizim nesilde az sayıda insan gezegenimizin ayının yüzeyine indirilmiş ve kısa bir süre orada kaldıktan sonra, neredeyse her seferinde canlı halde yeniden Yer'e geri getirilmişlerdir. Bu teknolojiye uygulanmış fevkalade bir bilim marifetiydi ama bu insanların, bugüne kadar, Doğa'nın insanlık dışı bölümüne hükmetmesine kıyasla birbirleriyle ilişkisini yönetmekte çok daha az başarı kazandıkları göz önünde tutulursa, bundan bir kat daha dikkate değer bir sosyallik marifetiydi. Bu marifetten Yer'den beklentilerimizi tahmin etmek ve Yer hakkında politikalarımızı seçmek bakımından pratik öneme sahip bazı dersler çıkarttık.

Ay, Yer'e bir başka yıldızdan daha yakındır; o gezegenimizin uydusudur. Buna rağmen az sayıda insanı birkaç saatliğine Ay'a indirmek, birkaç yüz bin insanın saat gibi eşgüdüm içinde ve canıgönülden elbirliğiyle çalışmasını gerektirmişti. Aynı zamanda muazzam ölçüde maddi kaynak harcanmasını gerekli kılmakla kalmamış, insan soyunun en az bulunan ve en kıymetli varlıklarından cesaret ve yetenekle ilgili hayli yoğun bir talep yaratmıştı. Ay insan hayatı için [gereken] kaynaklar bakımından Amerika kıtası kadar zengin çıksaydı bile, bu kaynaklardan istifade edilmesi ekonomik açıdan kazanç getirmezdi. Ay'ın dünyalılar tarafından kalıcı bir şekilde kolonizasyonu elverişsiz olurdu. İnsan bedenlerinin Yer'in kütlesinin o belirli kütle çekimi kuvvetine ve Yer'i saran havanın o belli basıncına, sıkıntı çekmeden, dayanmalarını sağlayan bir fiziksel yapıları vardır. Diğer organik tözler şeklinde ya bitkisel ya da hayvansal, gıdaya ihtiyaç duyarlar. Atlantik Okyanusu'nu katederek miladi takvimin onuncu yüzyılında İskandinavya'dan, on beşinci yüzyılda da İspanya'dan Amerika kıtasına varan o Avrupalılar için Amerika kıtasında insan hayatının bütün bu özellikleri ve zorunlulukları mevcuttu. Avrupalıların Amerika kıtasına varmalarını ve işgal etmelerini önceden kestiren başka insanlarla karşılaşmaları Yer karalarının bu diğer bölümlerinin yaşanabilirliğinin kanıtıydı.

Ay hiçbir canlı türü için yaşanabilir değildir. İnsanlar için kaynak vazifesini görebilecek yegâne ay maddesi geçici süreyle bile asla organik halde bulunmamış cansız madde olacaktır. Yararlı kılınabilmesi için bu ay maddesinin Ay'da son derece zahmetli koşulların elverişsizliğinde kamp kuran ve çalışan insanlar tarafından Ay'dan Yer'e taşınması gerekecektir. Bu, tütünü Amerika'dan Avrupa'ya nakledip Avrupa'da, Avrupalıların öncüllerinin Amerika'ya diğer taraftan ulaşarak Amerika'da evcilleştirdikleri başka bitkileri de –örneğin, mısır ve patates– Asya'da yetiştirmekte değdiği gibi, zahmetine değmeyecektir.

Ne Ay ne de Yer'in, Yer'le Ay arasındaki mesafeden çok daha ötelerdeki kardeş gezegenleri, biyosferimizin sakinleri için yaşanabilirdir. Buna rağmen bir ihtimal güneşimizden başka bir güneş, belki de bir başka galaksideki güneş, bizim için yaşanabilir bir gezegene sahiptir, bu düşünülebilir; ancak, bir başka yaşanabilir gezegenin yerini saptasak bile, gezginlerin biyosferimizden ona ulaşmaları güç bela yapılabilir bir şeydir. Varsayalım ki yol

boyunca uzayda hareket halinde bulunan sayısız güneşlerden birinin harıl harıl yanan cehennem ateşinin içine çekilmeden nasıl dümen tutacağımızı keşfettik; bu yolculuk yüz yıl kadar sürebilir. Bundan ötürü içindeki yolcuların çocuklar dünyaya getirecekleri, o çocukların da içinde yaşayacakları ve sıraları düştüğünde, nakil aracı inip üçüncü veya dördüncü nesil karaya ayak basıncaya kadar, torunlar dünyaya getirecekleri bir uzay gemisi geliştirmeliyiz. Ayrıca bu erişilmek istenen yere varan ve karaya ayak basan nesil, biyosferimizin bu varsayımsal tıpkısının aynısında solunabilir hava ve içilebilir su ve yenilebilir gıda ve de dayanılır hava basıncıyla kütle çekim kuvveti bulabileceğine dair umut beslese dahi, bir yaşanabilir biyosferden ötekine yolculuk ettikleri bu nakil aracının (yenilenmiş bir Nuh'un gemisinin) yüzyıl boyunca birbirini izleyen nesilleri içinde ayakta tutacak hava ve yiyecek ve de içecek tayınıyla doldurulmuş olması gerekecektir. Bu akıl almaz yolculuğun herhangi bir zamanda gerçekten yapılabileceği hayli ihtimal dışı gibi görünmektedir.

Bu nedenle hâlihazırdaki bilgimiz ve deneyimimiz Yer gezegenin yüzeyindeki biyosferin sakinlerinin yurdunun, bildiğimiz türden hayatın ortaya çıktığı bu kapsüle hapsolmuş kalmaya devam edeceği vargısına işaret etmektedir. Gerçi, kendi biyosferimizin sakinlerinin yaşayabileceği başka biyosferlerin bulunması mümkündür ama bunlardan herhangi birine ulaşıp orada koloni kurmak o kadar ihtimal dışıdır ki bu ihtimal mantıken hesaba alınamaz. Bu hayal aslında ütopiktir.

Hâlihazırdaki biyosferimizin, yani bugüne kadar tuttuğumuz yegâne yurdun, aynı zamanda her hâl ve şartta edinebileceğimiz yegâne fiziksel yurt olduğu sonucuna varırsak, bu sonuç düşüncelerimizi ve çabalarımızı *bu* biyosferde yoğunlaştırıp şu konulardan dolayı kulağımızı bükecektir: Tarihini incelemek, gelecekteki durumunu önceden kestirmek, insan kontrolü dışındaki kozmik güçlerce önünde sonunda yaşanmaz hale getirilinceye kadar *bu* –ki bizim için *biricik*– biyosferin yaşanabilir kalmasını sağlama almak açısından insan eylemiyle yapılabilecek her şeyi yapmak.

İnsan soyunun maddi gücü artık biyosferi yaşanmaz hale getirebilecek noktaya kadar yükselmiştir ve nitekim yer yuvarının insan nüfusu, basiretsiz insanların açgözlülüğünün biyosferi maruz bıraktığı kirlenme ve talanı durdurmak için, derhal ve etkili bir şekilde şimdi topluca harekete geçmezse, [bu güç] öngörülebilir bir

zaman diliminde bu son derece tehlikeli sonucu doğuracaktır. Öte yandan, insan soyunun maddi gücü biyosferin yaşanabilir kalmasını bizzat biz onu harap etmekten geri durduğumuz sürece sağlama almaya yaramayacaktır; çünkü biyosfer sınırlı olmasına rağmen, kendi kendine yeterli değildir. Toprak Ana hayatı döllenmesiz üremeyle [partenogenez] vücuda getirmemiştir. Biyosferde hayat Toprak Ana'nın bir baba tarafından döllenmesiyle meydana gelmiştir: Güneş kursuyla simgelenen "Fethedilemez Güneş", Firavun Ahenaton'un Aton'u, Aurelianus'tan Büyük Constantinus'a [I. Constantinus veya Konstantin] kadar Illyrialı Roma İmparatorlarının "*Sol Invictus*'u" ["Fethedilmemiş Güneş"] tarafından döllenmiştir.

Biyosferin fiziksel enerji fonu –ki hem hayatın maddi kaynağı hem de artık İnsan türünün dizgin vurduğu cansız doğada mevcut fiziksel gücün kaynağıdır– bizzat biyosferin içinden ortaya çıkmaz. Bu fiziksel enerji biyosfere güneşimizin yanı sıra diğer kozmik kaynaklardan taşınmış ve durmadan taşınmaktadır, biyosferin sınırlarının ötesinden taşınan bu hayati ışınımın kabulündeki rolü de seçici olmaktan ibarettir. Biyosferin maruz bulunduğu ışınımı süzdüğünden daha önce bahsedilmişti. Hayat veren ışınları geçirip öldürücü olanları savar. Ancak dış kaynakların biyosfere iyiliği dokunan bu ışınımı, filtre saf dışı edilmedikçe iyi gelecek ve ışınım kaynakları değişmeden kaldıkça sürecektir; ayrıca güneşimiz, yıldız kozmosundaki bütün diğerleri gibi, boyuna değişime uğramaktadır. Gelecek bir zamanda güneşimiz veya diğer yıldızlardaki bu kozmik değişimlerden bazılarının biyosferimizin maruz kaldığı ışınım sıklığını bugün biyosfer olanı yaşanmaz hale getirebilecek kadar değiştirebileceği düşünülebilir. Dahası biyosferimiz bu yıkım tehlikesiyle karşılaşırsa, insan soyunun o vakitlerdeki maddi gücünün kozmik güçlerin sahnelediği ölümcül bir değişimi etkisizleştirmeye yetecek kadar büyük olabileceği ihtimal dışı gibi görünmektedir.

İzninizle şimdi biyosferin bileşenlerini ve bunların birbiriyle ilişkilerinin doğasını ele alalım. Biyosferin üç bileşeni vardır: Birincisi, henüz şimdiye kadar organik bir yapı kazanarak canlanmamış maddedir; ikincisi, canlı organik maddedir; üçüncüsü, bir zamanlar canlı ve organik olan ve hâlâ bazı organik niteliklerle güçlere sahip cansız maddedir. Biliyoruz ki biyosfer sardığı gezegenden daha gençtir; ayrıca hayat ve bilinç de bizzat biyosferin içinde vücuda geldikleri ilişkili madde kadar uzun bir zamandır

mevcut değildir. Bugün bir biyosfer olan ince madde katmanı bir zamanlar, yer yuvarı maddesinin büyük bir bölümünün hâlâ bulunduğu durum gibi tamamen cansız ve bilinçsizdi. Ne biyosferin maddi tözünün bir bölümüne nihayetinde neden can geldiğini ne de daha sonraki bir aşamada bu canlı maddenin nasıl ve neden bilinçlendiğini biliyoruz. Aynı soruyu tam tersinden de sorabiliriz: Hayat ve bilinç nasıl ve neden vücut buldu? Ancak bu ters halinde dahi, bilmecenin cevabı gene de havsalamıza sığmaz.

Biyosferin eskiden-organik bileşeni şaşırtıcı derecede büyüktür ve insan soyuna insan hayatının sürdürülmesi için gerekli en önemli kaynakların bir bölümünü sağlamıştır. Mercan resifleriyle adalarının, her biri bit kadar iç salgısını [inkretum] sert ve dayanıklı yapay kayaca ekleyen, sayısız mikroskobik hayvan tarafından meydana getirildiği bilinen bir gerçektir. Çok uzun bir zaman boyunca bu mikroskobik hayvanlar yaptıklarıyla biyosferdeki suda yaşamayan canlı türleri için yaşanabilir toprak alana hissedilir ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Bu minicik ama sürü sepet ve yorulmaz canlılar, deniz yüzeyi üstünde bir ada ortaya çıkıncaya kadar suyun altında katı madde yığmak bakımından, mercan-üreten mikroskobik hayvanlarla aşık atan yanardağ faaliyetinin muazzam cansız gücünden daha büyük bir yaşanabilir katışmaç ada toprağı alanı bina etmişlerdir.

Kömürün bir zamanların canlı ağaç gövdelerinin ürünü olduğu, verimli toprağın verimliliğinin bir bölümünün de solucanların gövdelerinden geçmesinden ve toprağın bitkileri besleme kapasitesini arttıran bakteri türleriyle doluluğundan kaynaklandığı bilinen gerçeklerdir. Ancak bir jeolog, bilimin yabancısı birine, biyosferin hâlihazırdaki sıradağlarının bazılarında göze çarpan girintili çıkıntılı siluetlerindeki kireçtaşının, deniz hayvanlarının uçup giden denizlerin yataklarında çağlar boyu biriken kabuk veya kemiklerinden meydana geldiğini ve bir zamanlar canlı organik maddenin bu yatay çökellerinin Yer kabuğunun –jeoloğun zaman ölçeğine göre kısa bir süre önce– buruşup hâlihazırdaki kıvrım kıvrım şekilleri alıncaya kadar büzülmesiyle yer yer kabardığını bildirse, o gene de şaşırır. Bilimin yabancısı biri yeraltındaki uçsuz bucaksız madeni yağ yataklarının eskiden-organik madde –bir başka deyişle, demir cevheri veya granitin, yani bileşen molekülleri yapılanırken asla bir organik aşamadan geçmeyen tözlerin değil, kömürün akrabası– olabileceği ileri sürüldüğündeyse bir kat daha şaşırır.

Biyosferdeki eskiden-organik madde miktarının şaşırtıcı büyüklüğü dikkatimizi (gerçek bir değişim değil, adeta orada hep gizil halde bulunmuş bir şeyin "ortaya çıkışı" anlamına gelen, "evrim" kelimesiyle yanlış adlandırılan) hayatın tarihinin bazı endişelendirici yönlerine çeker. Hayat zaman içinde bir dizi apayrı cins ve tür meydana getirecek şekilde farklılaşmıştır ve her tür bir dizi tip tarafından temsil edilmektedir. Hayatın nispeten basit ve zayıftan nispeten karmaşık ve güçlü organizmalara doğru ilerlemesini mümkün kılan koşul, türlerin ve tiplerin çeşitliliğiydi ama bu bölünme ve farklılaşma yoluyla ilerlemenin bedeli rekabet ve çatışma olmuştur. Her tür ve her türün her tipi, biyosferin o hem cansız hem de canlı bileşenlerini, ki belirli türler ve bunların tipleri açısından hayatın sürdürülmesinin etkin araçları anlamına gelen bu kaynakları, kendine mal etmek için diğerleriyle yarışmıştır. Bazı durumlarda rekabet dolaylı bir şekilde gerçekleşmiştir; bir tür veya bir türün bir tipi diğerini, onun sırtından geçinerek veya onun kökünü kurutarak değil, iki rakip için de hayatın bir zorunluluğu sayılan bir kaynağın aslan payını götürerek ortadan kaldırmıştır. Hayvanların insan dışındaki türleri gıda veya su veya çiftleşme için birbiriyle mücadele ettiklerinde, kaybedenler aman dilemeleriyle, kazananlar da boyun eğmeleri karşılığında onlara aman vermekle ünlüdürler. İnsanlarsa birbiriyle öldüresiye dövüşen ve düşmanının savaşan erkeklerinin yanı sıra kadınlarını ve çocuklarını ve de yaşlı erkeklerini katleden yegâne hayvanlar olmakla ünlüdürler. Londra'da bu kelimeleri yazdığım sırada zulmün bu insana has çeşidi Vietnam'da yapılıyordu ve son 5.000 yıldır yaratılan ünlü sanat eserlerinde de sergilenmiştir –ve bu yolla istemeyerek lanetlenmiştir: Örneğin, Narmer'in [Firavun Menes] paleti [tablet], Eannatum'un yarım kabartması, Naram-Sin'in steli ve ardı sıra gelen Asur kökenli taklitçilerinin anıtları, Homeros diliyle yazılmış Yunan epikleri ve Traianus Sütunu.

Böylece hayat en hafifinden asalaksal, en ağırından da yırtıcı bir şekilde ilerlemiştir. Hayvanlar Âlemi, Bitkiler Âlemi'nin sırtından geçinmiştir; bitkiler, hayvanlar (her halükârda deniz hayvanları dışındakiler) için çoktan beri mevcut hayat veren hava ve gıda kaynağı olmasalardı hayvanlar ortaya çıkamazdı. Bazı hayvan türleri başka hayvan türlerini öldürerek ve yiyip bitirerek kendilerini beslerler. İnsan türü de ağaçların tepesindeki eski barınağından aşağıya inip yerde maceraya atılarak orada katletme veya katle-

dilme arasında şansını denediği günden beri bu etoburlardan biri haline gelmiştir. Hayatın ilerleyişinin kurbanları nesli tükenmiş türler ve durmadan katledilen kalan türlerin temsilcileridir. İnsan türü, insan dışındaki bazı hayvan türlerini canlıyken —süt veya bal— ürünlerini elinden almanın yanı sıra, etlerini gıda niyetine, kemikleriyle tendonlarını ve derileriyle postlarınıysa araç gereç ve giysi yapımında hammadde niyetine kullanmak için onları öldürmek üzere evcilleştirmiştir.

İnsangiller birbirlerini de avlamışlardır. Bir hayli sofistike toplumlarda yamyamlık ve köleleştirme –örneğin, Kolomb öncesi devri Mezo-Amerika'da iki iğrençlik birden, Yunan-Romen, İslam ve Modern Batılı toplumlarda da kölelik– uygulanmıştır. Bir köle sanki insan dışındaki evcil bir hayvanmış gibi muamele gören bir insandır ve İnsan türünün insan dışındaki hayvanlara muamelesinin tiksindiriciliği, insanların köleleştirilmesi uygulamasının son iki yüzyılda ortadan kaldırılması hareketi sırasında örtülü bir şekilde de itiraf edilmiştir. Üstelik kölelerin hükmen azat edilmeleri onları gerçekten özgürleştirmeyebilir; çünkü hükmen özgür bir kişi de köle gibi sömürülebilir. MS dördüncü yüzyılda kâğıt üstünde özgür bir Romalı *colonus* [kiracı çiftçi] hatta çağdaşı bir Romalı *decurio* [onbaşı], MS birinci yüzyılda bir Romalı köle çobandan veya köle-yurtluk-kâhyasından veya imparatorun hanesindeki bir köle kâtipten veya bir Müslüman memlukten (Bu Arapça kelime "birinin mülkünün parçası haline gelecek kadar düşmek" ["malı olmak"] anlamına gelir: Bununla birlikte, bir memluk açısından hükmen kölelik çok sayıda hukuken özgür köylünün efendisi ve hâkimi olmanın yoluydu.) *de facto* [fiilen] daha az özgürdü. 1862'de hükmen azat edilen Birleşik Devletler'deki siyahilerin, yüzyıl sonra, bugün, yurttaşlarının beyaz çoğunluğunun onlara bütün insan haklarını tanımaktan hâlâ kaçındığını hissetmeleri boşuna değildir.

En zor sonu gelen insana has iğrençlik, insan kurbanı ritüeli şeklindeki cinayettir. Cinayet, kişisel açgözlülük veya nefret güdüsüyle işlendiğinde yaygın bir şekilde mahkûm edilmiştir. Cinayeti cezalandırmak için işlenen cinayet de gitgide tasvip görmemiştir. Sadece özel kan davaları değil resmi idamlar da bugünkü bazı devletlerde ortadan kaldırılmıştır. Ritüel cinayet de uğruna insan kurban edilen tanrının insan hayatının sürdürülmesiyle ilgili şu veya bu doğal kaynağın –örneğin, yağmurun veya ekinlerin

veya çiftlik hayvanlarının– tanrılaştırılması olması durumunda menedilmiştir. Ancak İnsan türünün insan dışındaki doğaya üstün geldiği günden beri, en yürekten ve bağnazlıkla ve de katı bir şekilde tapınılan tanrılar, sayesinde İnsan türünün insan dışındaki doğa karşısında zafer kazandığı örgütlü kolektif insan gücünün tanrılaştırılması olmuştur.

Egemen devletler son 5.000 yıl boyunca insan soyunun en yüce tapınma nesneleri halini almışlardır ve insan kurbanların toplu katliamını talep edip elde eden tanrılar da bunlardır. Egemen devletler birbirine savaş açar ve savaşta her biri, kalburüstü genç erkek uyruklarının kendilerinin de müstakbel kurbanları tarafından katledilmelerini göze alarak "düşman" devletin uyruklarını katletmelerini ister. Yakın tarihlere kadar, birkaç küçük azınlık –örneğin, Society of Friends ["Dostlar Cemiyeti" veya Quaker'ler] mensupları– dışında bütün insanlar savaşta öldürmeye ve ölmeye sadece meşru gözüyle bakmakla kalmamış, bunları övülmeye ve yüceltilmeye değer saymışlardı. Savaşta öldürmenin yanı sıra, bir idam cezasının infazı sırasındaki öldürme çelişkili bir şekilde "cinayet değil" diye hoş görülmüştür.

Biyosferdeki hayatın ilerlemesi yol açtığı ızdırap pahasına değmiş midir? Bir insan bir ağaçtan veya bir ağaç bir amipten daha mı değerlidir? Hayatın ilerlemesi, yükselişe ancak güç açısından değer biçersek, bir yükselen türler dizisi üretmiştir. İnsan şimdiye kadar ortaya çıkan en güçlü türdür ama bir tek insan soyu kötüdür. İnsanlar şerir olabilme bakımından tektirler, çünkü hem yaptıklarının hem de bile bile yaptıkları seçimlerin bilincindedirler. Canlıları, geleneksel açıdan yani, insana benzeyen yaratıcı bir tanrının eserleriymiş gibi düşünen şair William Blake, kaplanın yaratılışı karşısında haklı nedenlerle dehşete düşmüştü. Ama bir kaplan, insanın da varsayımsal yaratıcı bir tanrının da aksine, masumdur. Bir kaplan kurbanını öldürüp yiyerek açlığını giderdiğinde vicdan azabı çekmez. Tam tersine, bir tanrı kaplanı kuzuyu avlasın, insanı kaplanı katletsin, basili ve virüsü insanları *en masse* [topluca] öldürerek türlerini sürdürsünler diye yaratsaydı, bu anlamsız ve gereksiz ve de fevkalade habis bir edim olurdu.

Böylece, ilk bakışta, hayatın ilerlemesi kötülük gibi görünmektedir –nesnel olarak yani, bu kötülüğün, bu işi kasten yaptıysa, şimdiye kadar bu gücü elde edebilmiş herhangi bir insandan daha şerir bir tanrı tarafından kasten yaratıldığı inancını kenara atsak

bile. Ancak hayatın ilerlemesine dair bu ilk hüküm, biyosferdeki kötülüğün yanı sıra biyosferde kötülüğü mahkûm eden ve ondan tiksinen bir bilinç bulunduğunu kanıtlar.

Bu bilinç İnsan türünde bulunur. İnsan bilincinin kötülüğe isyanı İnsan türünün iyi olabileceğinin de kanıtıdır, ayrıca insanların kendilerini hemcinsleri uğruna feda edebilecekleri noktaya kadar kendi çıkarlarını herkesinkinden üstün tutmadan ve karşılık beklemeden davranabileceklerini, hatta bazen gerçekten böyle davrandıklarını deneyimlerimizden biliyoruz. Ayrıca fedakârlığın münhasıran insan erdemi olmadığını da biliyoruz. Fedakârlığın klasik güdüsü bir annenin çocukları için duyduğu sevgidir ve insan anneleri bu nedenle kendilerini feda etmekte eşsiz değillerdir. Fedakârcasına anne sevgisi diğer memeli türlerinin yanı sıra kuşlarda da görülür.

Üstelik kendi varoluşlarını kendilerini çoğaltarak sürdüren söz konusu bütün türler, canlı tiplerinin sunduğu bireylerin kendilerine doğrudan yarar sağlamayan ama onlara tür için verilen bir hizmet niteliğindeki iki cinsiyetin temsilcileri arasındaki elbirliğinden yararlanırlar. Panoramik bir açıdan bakıldığında, hayatın çeşitli türleri arasındaki birbiri üzerinde nüfuz kurma çabasının sadece rekabet ve çatışma şeklini almayacağını da görebiliriz. Her ne kadar Bitkiler Âlemi'yle Hayvanlar Âlemi arasındaki ilişki bir yönüyle sömürülen bir konakla onun sırtından geçinen asalak arasındaki ilişkiyse de bir başka yönden iki âlem, ortak çıkarları gereği biyosferin yaşanabilirliğini ayrım yapmadan bitkiler ve hayvanlar için sürekli kılmak amacıyla ortaklaşırlar. Örneğin, elbirliğiyle gerçekleşen bu birbiri üzerinde nüfuz kurma çabası, oksijen ve karbondioksitin dağılımını ve dolaşımını hayata imkân verecek şekilde ritmik bir hareketle sağlama alır.

Bu yüzden biyosferdeki hayat içindeki birbirinin antitezi ve karşıtı iki eğilimi meydana vuruyor gibi görünmektedir. Bir insan biyosferin tarihini hâlihazırdaki noktaya kadar incelediğinde hem kötülük hem de iyilik ve hem kötü huyluluk hem de iyi huyluluk ürettiğini fark eder. Elbette bunlar sadece insana has kavramlardır. Kötülükle iyiliği sadece bir bilince sahip canlı ayırt edebilir. Keza art niyetle ve iyi niyetle davranma konusunda da ikisinden birini seçebilir. Bu kavramlar insan dışındaki canlılar için namevcuttur ve insanın yürüttüğü akılla kötü veya iyi addedilir.

Bu, ahlaki standartların keyfi bir insan buyruğuyla dayatıldığı ve buyruğun hayatın gerçekleriyle ilgisinin bulunmadığı ve de bundan ötürü ütopiktir anlamına mı gelir? İnsan türü sırf biyosferi dışardan inceleyen ve değerlendiren bir izleyici ve denetleyici olsaydı belki o zaman kendimizi bu sonucu çıkarmakla kısıtlayabilirdik. Şüphesiz İnsan türü hem bir izleyici hem de bir denetleyicidir. Onun bu rolleri bilinç yetisinin ve bunu izleyen önüne geçilmez gücünün ve ahlaki seçimler yapmasının ve de ahlaki hükümler vermesinin doğal sonuçlarıdır. Ancak insan soyu aynı zamanda hayat ağacının bir dalıdır, ilerleyen hayatın eserlerinden biri biziz, bu da İnsan türünün ahlaki standartlarıyla hükümlerinin hem biyosfere hem de bundan ötürü biyosferin bir parçasını teşkil ettiği total [bütünsel] gerçekliğe içseldir anlamına gelir. Bu nedenle hayatla bilinç ve iyilikle kötülük, biyosferde, akıl sır ermez bir şekilde ilişkili bulunduğu maddeden daha az gerçek değildir. Maddenin gerçekliğin primordiyal bir bileşeni olduğunu tahmin ediyorsak, gerçekliğin bu gayri-maddi tezahürlerinin da benzer şekilde primordiyal olmadıklarını varsaymanın yeri yoktur.

Gelgelelim, hayatın biyosferdeki ilerlemesi sırasında, bilinç burada İnsan türünün nispeten kısa süre önceki ortaya çıkışıyla zuhur etmiştir. Zamanımızda da İnsan türünün varlığının artık biyosferin yaşanabilirliğini, insan hayatının kendisi dâhil, bütün canlı türleri açısından tehlikeye düşürdüğünü gecikmeyle ve birdenbire anladık. Hayatın ilerlemesinin bir yönünü meydana getirmiş olan rekabet ve çatışma şimdiye kadar pek çok canlı türünün tükenmesine yol açmış, aynı zamanda bütün türlerin sayısız tipini vakitsiz, vahşi ve sancılı bir şekilde helak etmiştir. İnsan soyu rakip yırtıcı hayvan türlerine darbe vurmanın ve bir dizi bitki türünü yok etmenin yanı sıra insan kurbanıyla kendini de ağır kayba uğratmıştır. Artık köpekbalıkları ve bakteriler ve de virüsler bile insan hasımlarıyla boy ölçüşememektedirler. Ancak, zamanımıza kadar, belirli türlerin ve türlerin münferit tiplerinin bu imhası hayatın kendisinin kalımına yönelik bir tehdit içerir gibi görünmemişti. Şimdiye kadar, hayatın bazı türlerinin tükenmesi başka türlerin ortaya çıkmasına fırsat vermişti.

İnsan türü, biyosferin hem canlı hem de cansız diğer bileşenlerine hükmetmekte bütün türlerin en başarılısı olmuştur. İnsan türü, bilincinin şafağında insan dışındaki doğanın insafına kalmıştı; kendini insan dışındaki doğanın efendisi yapmaya koyulmuş ve

bu amacı gerçekleştirme yönünde gitgide ilerlemiştir. Son 10.000 yıl boyunca, yerine insani ayıklamayı koyarak gücü yettiğince doğal ayıklanmaya meydan okumuştur. Kendi ihtiyaçları için evcilleştirdiği bitkilerle hayvanların kalımını teşvik etmiş, uygunsuz saydığı bazı başka türlerin kökünü kurutmaya girişmiştir. Bu istenmeyen türleri "otlar" ve "haşerat" diye yaftalayıp bunlara yapıştırdığı kötüleyici yaftalarla, onların kökünü kurutmak için elinden geleni ardına koymayacağını beyan etmiştir. İnsan türü doğal ayıklanmanın yerine insani ayıklamayı koymayı başardığı ölçüde, kalan türlerin sayısını azaltmıştır.

Bununla birlikte İnsan türü, şimdiye kadarki en uzun aşaması olan, kariyerinin ilk aşamasında biyosfere mesai arkadaşı diğer canlı türlerin bazıları ölçüsünde büyük damga vurmamıştır. El-Gize ve Teotihuacán'daki piramitlerle Cholúla ve Sakai'deki kul yapısı tepeler daha sonraki çağların tapınakları ve katedralleri ve de "gökdelenlerini" gölgede bırakmaktadır ama İnsan türünün en devasa anıtları mercan adalarını inşa etmiş mikroskobik hayvanların eserleriyle kıyaslandığında önemsizdir. Uygarlığın şafak vakti civarında, yani yaklaşık 5.000 yıl önce, İnsan türü biyosferde kazandığı gücün galebe çaldığının bilincine varmıştır; miladi takvimin başlangıcından önce biyosferin bir yer yuvarı niteliğindeki bir yıldızın yüzeyinin çevresindeki sınırlı bir örtü olduğunu keşfetmiştir; miladi takvimin on beşinci yüzyılından beri de biyosferin bir zamanlar seyrekçe meskûn kara yüzeyi kısımlarına Avrupalılar el koyup yerleşmektedirler. Bununla birlikte, bugünkü nesle kadar, insan soyu pratikte sanki biyosferin mineraller gibi yeri doldurulmaz kaynak arzı bitip tükenmezmişçesine, ayrıca sanki deniz ve hava da kirletilemezmişçesine davranmaya devam etmiştir.

Aslında biyosferin bu bileşenleri, son zamanlara kadar, İnsan türünün bunları kullanma veya kirletme yeteneği açısından değerlendirildiğinde neredeyse sonsuz gibi görünüyordu. Çocukluğumda (1889'da doğmuştum) İnsan türünün bir gün biyosferin çepeçevre atmosferinin tamamını kirletme gücünü elde edeceğini göz önüne getirmek akıl dışı gibi gelirdi. Gerçi o günlerde, büyüdüğüm Londra'da ve Manchester'da ve St. Louis'te ve de gitgide artan sayıdaki başka şehirlerde de evlerde ve sanayide kömür yakılmasının yarattığı duman günler boyunca aralıksız güneş ışığını kesen ve insanın ciğerlerini tıkayan sisler üretiyordu. Atmosferin saflığına musallat olan bu bela yerel ve ara

sıra meydana gelen sıkıntıdan başka bir şey değil diye önemsiz sayılıyordu. İnsan faaliyetlerinin denizi kirletebileceği ihtimaline gelince, buna muhtemelen saçma bir kuruntu gözüyle bakılırdı.

Doğrusu, MS yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar insan soyu biyosferi etkileme gücündeki modern artışı hafife almıştı. Bu artışa iki yeni çıkış yol açmıştır: Birincisi, bile bile sistemli bir şekilde bilimsel araştırmaların peşinde koşulması ve bunun teknolojinin ilerlemesine uygulanmasıdır; ikincisi, biyosferin cansız bileşenlerindeki açık veya gizil fiziksel enerjinin insani amaçlara uygulanmak için dizginlenmesidir: Örneğin, deniz seviyesinden yukarıya atmosfere doğru çekildikten sonra sürekli aşağıya, deniz seviyesine doğru akan su enerjisinin. Sanayi Devrimi'nin iki yüz yıl önce Britanya'daki patlak verişinden beri, daha önce mısırın öğütülmesinden başka amaçlar için çok az yararlanılan bu kütle çekimsel su gücü, çok sayıda maddi emtianın imalatında kullanılan makineleri sevk etmek üzere dizginlenmiştir. Ayrıca su gücü, buhar gücüne ve elektrik gücüne dönüştürülerek daha üst kudret derecelerine yükseltilmiştir. Elektrik doğal veya yapay çağlayanların fiziksel gücünden üretilebilir ama su yakıtların yanmasıyla ısıtılmaksızın buhara dönüştürülemez ve bunlar sadece su gücünü, buhar gücüne ve elektrik gücüne dönüştürmekte değil, su gücünden en etkili şekilde yararlanmanın yerini alması için bile kullanılmıştır. Dahası, odundan elde edilen, tazelenebilir bir yakıt olan odun kömürünün yerini yeri doldurulamaz yakıtlar almıştır: Kömür, madeni yağ ve sonunda uranyum.

İstifade edilen en son yakıt uranyum, atom enerjisini açığa çıkarır ama bu muazzam kuvveti kendi amacına uygun bir şekilde kullanmaya kalkışan İnsan türü, 1945'ten beri, mitolojik yarı tanrı yarı insan Phaeton'un tanrı babası Güneş'in [Helios] savaş arabasına el koyduğunda kanıyla ödediği o maceraya atılmıştır. Helios'un savaş arabasının atları dizginlerin zayıf bir ölümlünün eline geçtiğini fark ettiklerinde gemi azıya almışlardı. Hızla doğru yoldan çıkmışlar ve Zeus, Güneş'in *remplaçant* [yerine geçen] haddini bilmez ölümlüyü yıldırımlarıyla vurarak, biyosferi yıkımdan kurtarmasaydı tamamen yanardı. Phaeton miti İnsan türünün atom enerjisiyle oynayarak kendini maruz bıraktığı riske dair bir alegoridir. İnsan türünün bu muazzam maddi kuvveti masuniyetle kullanıp kullanmayacağı henüz bilinmemektedir. Gücünün eşi benzeri yoktur ama keza radyoaktif atığın sonrasındaki zehirliliği-

nin de. İnsan türü artık –hayatın Toprak Ana'sı– biyosferin güneş ışınımıyla can alacak değil can verecek şekilde döllendiği o sürece müdahale etmiştir. İnsanın bilimsel teknolojisinin bu uğursuz marifeti, Sanayi Devrimi'nin daha önceki daha az etkili başarılarıyla birlikte, artık biyosferi yaşanmaz kılmakla tehdit etmektedir.

Bu yüzden biyosfer tarihinin de ürünlerinden ve sakinlerinden birinin de yani insan soyunun daha kısa tarihinin bir dönüm noktasında durmaktayız. İnsan türü Toprak Ana'nın çocukları arasında hayatın annesini zapturapt altına alan ve hayatın babası Güneş'in elinden de güneş gücünün o müthiş kuvvetini kapan ilk çocuktur. İnsan türü bu aralar, biyosfer hayat için yaşanabilir hale geldiğinden beri ilk defa, bu gücü biyosferde, çıplak ve tavlanmamış halde, başıboş bırakmıştır. Bugün İnsan türünün kendini ve hemşehrisi canlıları Phaeton'un akıbetine uğratmaya rıza gösterip göstermeyeceğini veya bundan kaçınıp kaçınamayacağını bilmiyoruz.

İnsan türü biyosferdeki canlılar içinde biyosferi yıkma ve onu yıkarken de kendini tasfiye etme gücünü elde eden ilk türdür. Psikosomatik bir organizma olarak İnsan türü, bütün diğer canlı türleri gibi, Doğa'nın kaçınılmaz bir kanununa tabidir. İnsan türü başka canlı çeşitlerine benzer şekilde biyosferin bütünleyen parçasıdır ve biyosfer yaşanmaz hale gelirse, bütün diğer türlerin yanı sıra İnsan türünün de nesli tükenecektir.

Biyosfer hayatı barındırabilmiştir, çünkü biyosfer birbirini karşılıklı olarak tümleyen bileşenlerin kendi kendini düzenleyen bir birliği halini alabilmiştir ve İnsan türünün ortaya çıkışından önce, biyosferin –organik, eskiden-organik veya inorganik– hiçbir münferit bileşeni, sayesinde biyosferin hayat için yaşanabilir bir yuva haline geldiği, kuvvetler oyununun hassas bir şekilde uyumlanan dengesini altüst etme gücünü asla elde etmemiştir. Aşırı yetersizlikleri veya aşırı saldırganlıkları yüzünden biyosferin ritmiyle uyumlanamayan insandan önceki canlı türleri, yetersizlikleri veya saldırganlıkları kendi hayatlarıyla bütün diğer türlerin hayatlarının tabi bulunduğu ritmi bozmakla tehdit etmeye herhangi bir şekilde yüz tutmadan çok önce bu ritmin icrasıyla tasfiye edilmişlerdir. Biyosfer insandan önceki herhangi bir sakininden çok ama çok daha güçlüydü.

İnsan türü biyosferin bizzat biyosferden daha güçlü ilk sakinidir. İnsan türünün bilinç edinimi seçim yapmasını ve bundan ötürü

Doğa'nın biyosfere bir bütün olarak sıkıntı veren ve başına bela kesilen diğer türleri tasfiye ettiği gibi onu da ortadan kaldırmasını önleyecek planlar geliştirip gerçekleştirmesini sağlamıştır. İnsan türü, biyosferi yıkmayı seçerse, onu yıkıncaya kadar sağ kalmayı başarabilir ama bunu seçerse, onun intikamından kurtulamaz. İnsan türü biyosferi yıkarsa hayatın annesinin yani Yer'in yüzündeki bütün diğer psikosomatik canlı türlerinin yanı sıra kendini de yok edecektir.

Bundan dolayı, bu noktadan itibaren Toprak Ana'yla, çocuklarının en kudretlisi ve muammalısı, İnsan türü arasındaki karşılaşmanın bugüne kadarki tarihinin retrospektif bir incelemesini yapabiliriz. İşin akıl sır ermez yönü esrarlı bir olguda yatar: Biyosferin sakinleri arasında yer alıp da aynı zamanda bir başka âlemin –gayri-maddi ve görünmez manevi bir âlemin– sakini olan sadece İnsan türüdür. Biyosferdeki İnsan türü, maddi ve sınırlı bir dünya içinde hareket eden, psikosomatik bir varlıktır. İnsan türünün, bilinçlendiğinden beri, insan faaliyetinin bu düzleminde güttüğü amaç, kendini insan dışındaki çevrenin efendisi yapmaktır ve günümüzde bu çabasının meyvesini –muhtemelen kendi başına dünyanın belasını sararak– hemen hemen almıştır. Ama İnsan türünün diğer yurdu, yani manevi dünya da total gerçekliğin bütünleyici bir parçasıdır; gayri-maddiliği ve sınırsızlığıyla biyosferden farklıdır; ayrıca İnsan türü bu manevi dünyadaki hayatında misyonunun insan dışındaki çevreye maddi bakımdan hükmetmek değil, kendini manevi bakımdan egemenliği altına almanın peşinde koşmak olduğunu fark eder.

Birbirinin antitezi bu iki amaç ve bunlara ilham veren iki farklı ideal ünlü metinlerde açımlanmıştır. İnsan türüne kendini biyosferin efendisi yapması için verilen klasik direktif Tekvin'in ilk bölümünün 28. ayetinde aktarılmıştır:

Onları kutsayarak, "Verimli olun, çoğalın" dedi, "Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun."*

Bu direktif açık ve vurguludur ama keza inkârları da. "Ve bizi denenmeye götürme. Ama bizi kötüden kurtar."** kelimeleri sanki

* Yaratılış 1:28, *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, 2009, Kitab-ı Mukaddes Şirketi. (ç.n.)

** Matta 6:13, *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, 2009, Kitab-ı Mukaddes Şirketi. (ç.n.)

Tekvin'deki direktife doğrudan bir cevap gibidir ve İnsan türünün teknolojik ve örgütsel başarılarının bir tuzak olduğunun açığa vurulduğu *Tao-te Ching*, Yeni Ahit'in habercisidir.

Ne kadar "keskin silah" varsa,
Ülkenin tamamı o kadar karanlığa gömülür.
Ne kadar kurnaz zanaatkâr varsa,
O kadar ölümcül tertibatlar icat edilir.
Ne kadar kanun yürürlüğe koyulursa,
O kadar hırsız ve haydut meydana düşecektir.*
Bir yayı gerebildiğin kadar ger de,
Pişman ol zamanında durmadığına.**

Ortaya atabilir ki, halkın elinde on kat, yüz kat daha az emek gerektiren tertibatlar bulunsa da, bunları kullanmazlar... Belki hâlâ kayıkları ve binek arabaları vardır ama onlara kimse binmez; belki hâlâ muharebe silahları vardır, ama kimse onlarla talim yapmaz.***

Aziz Matta'ya göre bu *Tao-te Ching* pasajlarının benzerleri İncil'de mevcuttur:

[Ve niçin esvaptan ötürü kaygı çekiyorsunuz?] Kır zambaklarının nasıl büyüdüklerine iyi bakın; ne çalışırlar, ne de iplik eğirirler; size derim: Süleyman bile, bütün izzetinde bunlardan biri gibi giyinmiş değildi.****

Bunlar kendimizi güç ve servet elde etmeye hasretme çağrısının inkârıdır. Aksi bir ideale sarılmamız çağrısı için gözlerimizi açar.

Bir kimse arkamdan gelmek isterse, kendisini inkâr etsin, ve haçını yüklenip ardımca gelsin. Çünkü kim canını kurtarmak isterse, onu [zaya] edecektir; ve kim benim ve incilin uğrunda canını [zaya] ederse, onu kurtaracaktır. Zira bir adam bütün dünyayı kazanıp da kendi canını [zaya] ederse, ne kâr eder? Zira bir adam canına bedel ne verebilir?*****

Bir insan ruhunu kaybedecek noktaya gelirse, insanlıktan çıkar; çünkü insan olmanın özü olguların gerisindeki manevi bir varlığa dair bir farkındalıktır ve bir insan bu manevi varlıkla psikosomatik

---

* *Tao-te Ching*, Böl. 57, Arthur Waley çevirisi, *The Way and its Power* (Londra, 1934, Allen and Unwin), s. 211.

** Age., Böl. 9, s. 152.

*** Age., Böl. 80, s. 241.

**** Matta 6:28-29, *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, 2009, Kitab-ı Mukaddes Şirketi. (ç.n.)

***** Markos 8:34-37, benzeri Matta 16: 24-26; Luka 9: 23-25, *Kutsal Kitap: Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, 2009, Kitab-ı Mukaddes Şirketi. (ç.n.)

bir organizma halinde değil bir ruh halinde haberleşme içindedir, hatta mistiklerin deneyimlerinde onunla özdeştir.

İnsan türü, aynı anda hem biyosferde hem de manevi dünyada yaşadığında, ki kesinlikle öyle yaşar, Sir Thomas Browne tarafından zekice adlandırıldığı gibi, gerçek bir amfibidir [iki yaşayışlı]. Ama ne amaçlardan ikisinin birden canıgönülden peşinden koşabilir ne de iki efendiye birden canıgönülden hizmet edebilir. İki amacından birini veya iki sadakatinden birini yüceltmesi, hatta ikisi birbirine aykırı veya birbiriyle bağdaşmaz çıkarsa zühdünü münhasıran birine hasretmesi gerekir. Alternatiflerden hangisi seçilmelidir? Bu meseleyle ilgili tartışma Buda'nın neslinde Hindistan'da, aşağı yukarı MÖ son binyılın ortaları boyunca ayan beyan hale gelmişti. Batı'daysa MS on üçüncü yüzyılda, Assisili Aziz Francesco'nun neslinde besbelliydi. İki vakada da birbirine zıt seçimler yapmak bir babayla bir oğul arasında ayrılığa yol açmıştı. Mesele muhtemelen bilincinin şafağından beri üstü kapalı bir şekilde tartışılıyordu; çünkü bilinçle bir insanın gözleri önüne serilen acı gerçeklerden biri insan doğasının ahlaki ikilemidir. Ne var ki bugüne kadar çoğu zaman ve zeminde insanlar, Buda'yı ve Aziz Francesco'yu aileleriyle doğal bağlarını koparma pahasına etkileyen, meseleyi açığa vurmaktan kaçınmışlardı. Bu seçim ancak bizim neslimizde bir bütün olarak insan soyunun kaçınamayacağı bir hal almıştır.

Bizim neslimizde, İnsan türünün biyosferin tamamı üzerindeki hâkimiyetini nihayete erdirmesi, biyosferi yıkıp bizzat insan hayatı dâhil hayatı ortadan kaldırarak, İnsan türünün amaçlarını boşa çıkarmakla tehdit etmektedir. Batılı İnsan türü on üçüncü yüzyıldan beri, yağlı bir aile işini devralmayı reddeden ve Yoksulluğun Hanımefendisi uğrunda mücadeleyi şiar edinmesinden ötürü İsa'nın çarmıha gerili bedenindeki yara izlerinin tıpkısıyla ödüllendirilen Francesco Bernardone adlı azize güya saygı göstermiştir. Ama aslında Batılı İnsan türünün örnek aldığı Aziz Francesco değildir; Batılı İnsan türü azizin babası başarılı toptan kumaş tüccarı Pietro Bernardone'ye benzemeye çalışmıştır. Modern İnsan türü kendini, Sanayi Devrimi'nin patlak verişinden bu yana, Tekvin'in birinci bölümünde önüne koyulan amacın peşinde koşmaya adamıştır, hem de atalarının herhangi birinden daha saplantılı bir şekilde.

İnsan türü, hâlihazırdaki amacından vazgeçip karşıt bir ideali şiar edinme yolunda ilerleyeceği bir tutum değişikliğine rıza

göstermediği takdirde, kendini şeytani maddi gücünün ve hırsının intikamından kurtaramayacak gibi görünmektedir. Kendi kuyusunu kendi kazdığı mevcut kötü durum onu başa çıkılması gereken lâmı cimi bulunmayan bir meseleyle yüz yüze bırakmıştır. O, azizler tarafından vaaz edilip uygulanan düsturları, şimdiye kadar *l'homme moyen sensuel** için ütopik kusursuzluk [kemal] öğütleri gözüyle bakılanları, sıradan ahlak seviyesine sahip insanlar için zorunlu pratik görgü kuralları olarak kabul etmeyi nefsine yedirebilecek midir? İşte, İnsan Soyunun Toprak Ana'yla karşı karşıya gelmesinin şu anki vakayinamesinin konusu, günümüzde zirveye çıkmaya yüz tutmuş izlenimi veren bu meseleyle ilgili uzun boylu tartışmadır.

* Bu Fransızca deyim "ortalama zevk ve arzulara sahip insan" demektir. (ç.n.)

3
İnsanın İnişi

"İniş" kelimesinden "İnsan türü" kelimesiyle ilişkili olarak en az üç anlam çıkarılabilir. Atalarımız, harfi harfine fiziksel anlamıyla, yaşadıkları ağaçların tepelerinden inip yerde yaşamaya başlamışlardır. Genetik bakımdan insandan önceki canlı türlerinden inmişlerdir [soyundan gelmişlerdir]. Ayrıca bilinçleri uyandığında (gerçi bu tartışmalı bir tezdir) ahlaki bakımdan indikleri [alçaldıkları] düşünülmüştür.

"İniş" kelimesinin bu üç kullanımından üçüncüsü kesinlikle savunulamaz. Bilinçli bir varlığın şerir olabileceği doğrudur, oysa bilinçsiz bir varlık olamaz. Ama şerir olamamak erdemli olmakla aynı şey değildir. Bilinçli bir varlık şerir olabilmenin yanı sıra erdemli de olabilir; bilinçsiz bir varlık ne şerir ne de erdemli olabilir. Bilinçsiz bir varlık için kötü huylulukla iyi huyluluk arasında ahlaki bir fark yoktur ve var olamaz da. Biyosferde ahlak ilk defa bilinçle aynı anda ortaya çıkmıştır. Bilinç ve ahlak birlikte, biyosferde daha önce temsil edilmeyen bir varoluş biçimini –manevi biçimi– meydana getirir. Bu yüzden İnsan türüyle bilinç öncesi atalarını manevi açıdan kıyaslamanın bir temeli yoktur. Birbiriyle biyolojik düzlemde kıyaslanabilir ve bu düzlemde İnsan türünün atalarıyla yakın ilişkisi teşhis edilip izlenebilir ama ahlaki düzlemde, ahlaki düzlemin sadece bilinçli varlıklar için mevcut bulunması nedeniyle, ortak noktaları yoktur.

Ahlaki düzlemde insan doğasının en dikkat çekici ve muammalı özelliği İnsan türünün ahlaki çapının kaplamıdır. İki kutup arasında, şeytanlıkla azizlik arasında uzanan ahlaki gizilgüçlerinin yayılma alanı, insan hayatının bizzat ahlaki boyutu kadar dikkate değerdir. İki özellik de biyosferin bütün sakinleri içinde [sadece] İnsan türüne hastır. İnsan türü artık biyosferi yıkma gücünü elde ettiğinden, bu son derece tehlikeli suçu işlemeyeceğinden emin olamayız; ancak biyosferi, doğanın bu şimdiye kadar sevgiyle çatışmanın birbiriyle sonuçsuz bir anlaşmazlık içinde bulunduğu halinden, iflah etmeyeceğinden de emin olamayız. İnsan türünün, biyosferi yıkmak yerine gücünü doğanın bu halini sevginin hüküm sürdüğü bir kayra haliyle ikame etmekte kullanması akla uygundur. Bu hayatı başkalaştırıp bir çıfıt çarşısından [cin yuvasından] azizlerin komünyonuna dönüştürecektir.

İniş kelimesini genetik anlamıyla ele alırsak, bu bizi *Homo cinsinin* yaşı sorusuyla yüz yüze getirir. Açıkça, İnsan türünün canlıların varlığını sürdüren bütün diğer türleriyle ve aslında hayatın kendisiyle akran olmasının geçerli bir anlamı vardır; çünkü her ne kadar evrim ayrımlaşmayla ilerlediyse de evrimin ürettiği farklı türler bir ağacın dalları gibi birbiriyle ilişkilidir. Hepsi aynı kökten türemişlerdir. İnsan türünün doğuşunu farklı bir şekilde tarihlendirmenin peşine düşersek, insangiller [*Hominidae*] familyasının memeliler arasında yer alan primat [*Primates*] takımı içindeki diğer familyalardan ayrıldığı tarihi belirlememiz gerecektir. Bu genetik yol ayrımı dönüşü olmayan bir noktayı imgeler. İnsangillerin *Hylobatidae* [uzunkollu-maymungiller] (örneğin, gibonlar) veya *Pongidae* [insansı maymungiller] (örneğin, orangutanlar, şempanzeler, goriller) olma ihtimallerinin yolunu kesmiştir. İnsangillerin ataları bu çatallanma noktasını geçtikleri, hele insangiller yoluna saptıkları an, insangillerin elinde iki alternatif ihtimal kalmıştı. Ya insan durumuna geçeceklerdi ya da diğer alternatifle birlikte ayakta kalmayı başaramayacaklardı. Aslında insangiller familyası içinden kalan yegâne cins *Homo*, *Homo cinsi* içinden de hâlâ varlığını sürdüren yegâne tür (insangillerin varlığını sürdüren bu biricik türünün naif bir kendini beğenmişlikle kendine haksız yere iliştirdiği gönül okşayıcı etiketle) *Homo sapiens* türüdür. İnsan türünün ataları için hiçbir ihtimalin kalmadığı tarih kadar yaşlı olduğunu farz edersek, insandan başka bir şey halinde varlıklarını sürdüreceklerdiyse, o zaman farklı bir canlı türü olarak İnsan

türünün miyosen döneminde hatta muhtemelen oligosen kadar eski bir dönemin son evresinde ortaya çıktığı varsayılmalıdır ve bu hesapla İnsan türü şimdiye kadar yaklaşık yirmi milyonla otuz beş milyon yıl arasındaki bir zamandır varlığını sürdürmektedir.

İnsan soyunun yaşını onu İnsan türünün ayırt edici anatomik özellikleri veya farklı alışkanlıkları ve başarılarıyla aynı kefeye koyarak daha az bir farkla tarihleyebilir miyiz? Atalarımızın ağaçlardan yere indiklerinde insan olduklarını söyleyebilir miyiz? Ya da hareket için sadece bir çift ayak kullanarak yürüme ve koşma yeteneğini kazanıp, böylece diğer çifti yararlı bir şekilde alet kullanmak üzere özgürleştirdiklerinde mi? Ya da herhangi bir başka insangillerinkinden sadece daha büyük değil, aynı zamanda beyin hücreleri arasındaki iletişimin muhtemel alternatif örüntü sayısının katbekat daha fazla bulunması bakımından da çok daha önemli ölçüde düzenli beyinler geliştirdiklerinden mi? Yoksa insan doğasının başlangıcını bu başarıları sosyallikten veya dilden (başka bir deyişle, duygu ifade eden bir dizi haykırıya kıyasla bir topluluğun bütün mensuplarının kavrayabileceği anlamlar aktaran bir dizi ses kodundan) ötürü elde etmesiyle mi tarihlendirebiliriz? Yoksa atalarımızı, onlara potansiyel olarak hem yararlı hem de tehlikeli ve yıkıcı bu kuvvetten ödleri patlamak yerine parmaklarını yakmadan ateşi canlı tutmanın yanı sıra ısınma ve pişirme için kullanmayı ve uyandırmayı öğreten, Prometheus mu insan yaptı?

Şüphesiz cevap insan doğasının biyosferde ilk defa görünüşünün tarihini belirleyen vakanın ne bir anatomik özelliğin gelişmesi ne de bir başarının elde edilmesi olduğu yönündedir; bu tarihi hadise İnsan türünün bilincinin uyanmasıdır. Bu vakanın tarihi atalarımızın bıraktıkları maddi izlerden (örneğin, kemiklerden ve aletlerden) çıkarılabilir. Bu deneyimin herhangi bir çağdaş farkındalığı yoktur, olamaz da ve sonuçta herhangi bir kaydının bulunması da mümkün değildir. Bir insan uyanıkken uyanıklığının farkındadır ama ne uyku halinden çıktığı ne de uykuya daldığı sürecin başından geçtiğini bilinçli bir şekilde fark edebilir. Bundan ötürü, elimizden İnsan türünün bilincinin uyanmasının tarihini anatomik gelişmesiyle belirli sosyal ve teknolojik başarıları elde etmesine dayanarak kestirmekten başka bir şey gelmez.

Atalarımızın korunaklı ağaçlardan nispeten daha tehlikeli yer düzeyine indikten sonra yaşamaya devam etmelerinden çıkarabileceğimiz bir sonuca göre, o zamana kadar, çoktan sosyal hayvanlar

haline geldiklerini veya en azından yurtlarının yerini değiştirme edimi sırasında böyle olduklarını kestirebiliriz. İnsangiller yer düzeyinde tek başınayken muhtemelen insangiller dışındaki yırtıcı hayvanların kolayca tuzağına düşerdi ve atalarımız birleşmeselerdi, o aşamada, bu yırtıcılarla hiç boy ölçüşemezlerdi. Şüphesiz İnsan türü büyük ihtimalle dili icat etmeden önce de bir sosyal hayvandı; ama muhtemelen dili icat etmesi sosyalliği başarmasına göre çok daha yakın geçmişteki bir hadiseydi; çünkü gerekli sosyal elbirliklerinin sürdürülmesi için birbiriyle ellerinde sesli bir dil bulunmaksızın etkin bir şekilde haberleşen başka sosyal hayvan çeşitleri de (örneğin, sosyal böcekler) vardır. Örneğin, arılar birbirine beden mimi yoluyla bilgi ve talimat iletiyorlar gibi görünmektedir ki insan olsalardı bunu "dans etme" diye nitelerdik.

Ellerin hareket dışındaki amaçlarla kullanımı için serbest kalması ve beynin ayrıntılanmasına gelince, el ve beynin gelişmesinin aynı zamanda ortaya çıktığını ve her aşamada aralarında her birinin daha da evrilmesine yardımcı olan bir etkileşim bulunduğunu tahmin edebiliriz. Ayrıca tahmin edebiliriz ki İnsan türünün bilincinin uyanmasını anatomik açıdan mümkün kılan koşul birbirini etkileyen bu organların ikisinin birden tam gelişimiydi. Şüphesiz İnsan türü, insan dışındaki birçok evcilleştirilmemiş hayvan türünün hâlâ duyduğu, ateş korkusunu yendiği zaman çoktan bilinçlenmiş olmalıydı. Dahası İnsan türünün ateşi canlı tutmayı ve ondan yararlanmayı ve de nihayetinde kendi eliyle tutuşturmayı keşfettikten sonra artık kendiliğinden tutuşan ateşten korkması mümkün değildi.

Bilincin şafağını jeolojik çağlar veya daha da ileri giderek MÖ yılları üzerinden tarihleyebilir miyiz? Bu belki jeolojik zaman ölçeğine göre hızlı ama kayıtlı (şimdiye kadar taş çatlasa yaklaşık 5.000 yıldır kaydı yapılmış) insan tarihi açısından çok daha uzun zaman alarak ağır ağır gerçekleşen bir süreçti diye akıl yürütürsek, bunu tarihlendirmeye çalışmak –ki bu makul bir tahmin gibi görünmektedir– haydi haydi zordur. Emin olabiliriz ki geçmişte bilinç kazanmış insangiller çeşitlerinden bugün varlığını sürdüren biricik *Homo cinsi* tür, şu kerameti kendinden menkul *Homo sapiens* değildir. Neanderthal İnsanının ölülerini, cesetlerine tamamen çöp gözüyle bakmak yerine, törenle ortadan kaldırdıklarına inanılmaktadır ve kanıtlar inandırıcıysa, bu bize Neanderthal İnsanının *Homo sapiens* ile insan doğasının diğer

canlı türlerine kadar uzanmayan bir onur taşıdığına dair kavramı paylaştığı fikri vermektedir.

Neanderthal İnsan Alt Paleolitik Çağ'dan Üst Paleolitik Çağ'a geçiş dönemine, yani aşağı yukarı 70.000 veya 40.000 yıl öncesi derecesinde yakın bir zamana kadar varlığını sürdürmüş gibi görünmektedir. Neanderthal insanlarıyla "Sapientes" [akıllı insanlar] karması toplulukların bulunduğuna dair belirtiler vardır, mevcuttuysa, büyük ihtimalle bu iki insan çeşidi bütün *Homo sapiens* çeşitlerinin yapabileceği gibi aralarında birleşip melezleşecek kadar fiziksel bakımdan birbirine yakındı. Öyleyse *Homo sapiens* ve *Homo neanderthalensis* tek bir türün iki alt türü olarak sınıflandırılabilir. Bununla birlikte, tarihi yaklaşık yarım milyon yıl önce diye kestirilen [bir *Homo erectus* türü] Pekin İnsanına farklı bir tür gözüyle bakılmalıdır; ayrıca Pekin İnsanın ateşe çoktan hükmettiği doğruysa, bilinci muhakkak ki epeyi gelişmişti. Ayrıca sadece hiç el sürülmemiş doğal objelerden alet niyetine yararlanmak yerine, aletleri daha etkin kullanılabilir hale getirebilmek amacıyla taşları yontmayı düşünebilmek için bir bilinç pırıltısına ihtiyaç duymuş olmalıdır ve taş yontarak alet yapma –tahminen yaklaşık iki üç milyon yıl öncesine tarihlenen bir insangiller cinsi– *Australopithecus*'a atfedilir. *Australopithecus* bir *Homo* değil bir insangiller cinsi diye sınıflandırılır ve *Homo*'nun atası olduğu kesin değildir. 1972 sonbaharında tahminen 2.600.000 yıllık bir yanardağ külü tabakasının altından *Homo sapiens*'in kafatasına çok benzer bir kafatası çıkarılmıştır.

Australopithecus'un ve bu erken *Homo sapiens*'inkine benzer kafatasının tahmini tarihleri dahi, ortak atalarımızın kuzenlerimiz *Hylobatidae* ve *Pongidae*'den farklılaştıkları tarihe kıyasla, yakın bir geçmiştir. Öte yandan, Alt Paleolitik Çağ artık çoktan beri nesli tükenmiş *Australopithecus*'un ilk ortaya çıkışıyla çağdaşsa, bu Alt Paleolitik Çağ belki insangillerin bugüne kadarki [varlık] süresinin altmışta elli dokuzuna ve belki Pekin İnsanı ve Neanderthal İnsanı dâhil *Homo*'nun yanı sıra *Homo sapiens*'in bugüne kadarki [varlık] süresinin de on beşte on dördüne tekabül eder. Şekil verilmiş aletler gibi, bile bile tutulmayan kayıtlar *Australopithecus* kadar eskidir; ama Fransa ve İspanya'daki mağaralarda yer alan Üst Paleolitik Çağ resimleri en eski bile bile tutulan herhangi bir kayıt çeşidiyse, o halde böyle bir vazife görsün diye bile bile tutulmuş en eski kayıtlar yaklaşık 20.000 veya 30.000 yıllıktır.

Temsili [figüratif] olmayan yazıların öncüsü piktogram [resimçizit] şeklindeki kayıtlar, bildiğimiz kadarıyla, MÖ beşinci binyıla kadar tutulmamıştı, gene bildiğimiz kadarıyla, o tarihte sadece Sümer'de tutulmuştu. Oysa ortadan kalkmış insan toplumlarının deşifre edilip çevrilmiş yazılı belgelerini içermeyen bu maddi kalıntıları, varoluşlarının belge niteliği taşımayan bu maddi izlerini bırakan insanların hayatları hakkında bize ancak bölük pörçük bilgi verir. Belge öncesi arkeolojik kanıtlar teknolojiye dair bilgi sağlar ama teknoloji sadece İnsan türünün hayat tarzının gayri-maddi bileşenlerine etkinlik kazandıran bir koşuldur: Duygularına ve düşüncelerine, kurumları ve idelerine [düşünülerine] ve de ideallerine. Bunlar teknolojiden çok insan doğasının önemli tezahürleridir; bu İnsan türünün sadece bir lokma bir hırkayla yaşamadığına dair en köklü ayırt edici özelliklerinden biridir ve teknolojinin maddi döküntüleri insan hayatının bazı gayri-maddi yanlarına ışık tutar tutmasına ama bu ışık sönüktür. Maddi olanlardan manevi olanlar hakkında çıkarsamalar yapmak, en iyi ihtimalle, kaba tahminlerdir ve elimizdekiler maddi kanıtlardan ibaretse, bu manevi hayatın bazı yönlerini tamamen karanlığa gömer.

Bu nedenle elimizdeki bilgi, bilincin muhtemel tedrici şafağından sonraki ilk bir milyon veya yarım milyon yıl için mevcuda göre, tarihin son 5.000 yılı –belgelenen 5.000 yılı– için çok daha bol ve aydınlatıcıdır. Bu iki dönemin daha sonrakinin ve daha kısasının önemi ona dair bilgi düzeyimizle orantılı mıdır? Bunu sorgulamadan benimseme konusunda tetikte durmalıyız. En yakın ve en açık olan kaçınılmaz şekilde gözümüzde büyür; ancak bu görünüş gerçeğe karşılık gelmeyebilir. "Tarih öncesi" denilen çağın –yani günümüze ulaşan ve aynı zamanda deşifre edilip çevrilen yazılı kayıtların bulunmadığı çağın– seyri onu izleyen belgelenmiş çağla karşılaştırıldığında (seçebildiğimiz kadarıyla) muazzam ölçüde uzun ve tekdüzeydi. "Tarih öncesi" artalanıyla karşılaştırılarak incelendiğinde, Benedetto Croce'nin bütün tarihe çağdaş tarih gözüyle baktığı öznel anlamdakinin yanı sıra, belgenmiş tarihin bütünü kelimenin tam anlamıyla neredeyse çağdaş tarihtir. Öznel olarak geçmiş, bir gözlemci tarafından kaçınılmaz bir şekilde geçmiş ona doğru bakarken, gözlemcinin kendi zaman ve zeminine ait görüş noktasından bulunduğu retrospektif bir mütalaa gibi görülür.

Tarihin tek hesaba katılacak parçası neredeyse bu çağdaş beş binyıldır sonucuna mı varacağız? Bu sonuç çelişkili olacaktır ve şüphesiz bu "tarih öncesi" çağın insanlık tarihinin bugüne kadarki en önemli hadisesi, biyosferde bilincin şafağının başlaması gerçeğiyle hükümsüz kılınacaktır. Bu başarı o kadar muazzamdı ki ve büyük ihtimalle o kadar çok gayret göstermeyi gerektirmişti ki İnsan türünün uyanan bilincinin onu donattığı manevi ve maddi gücü aktif bir şekilde kullanmaya başlamadan önce, bilincin şafağını bir milyon veya yarım milyon yıllık bir uyuşukluğun izlemiş bulunması şaşırtıcı değildir. Bakışlarımızı şu andan dönüp geriye, şafak vakti üzerine çevirip şafak vaktinden beri bütün insanlık tarihine de tek bir çağ gözüyle bakarsak, muhtemelen bu çağın normal ritmine, Alt Paleolitik Çağ'ın göreceli uyuşukluğunda rastlayabiliriz. O zaman ardı sıra gelen, Üst Paleolitik Sanayi Devrimi'nden atom enerjisinin kullanılmasına kadar uzanan 70.000 veya 40.000 yılda artan hız ve şiddet ve de çeşitlilik, pek o kadar da doruk noktasına yönelen büyük bir finale benzer, yer tutan bir şey gibi görünmeyecektir.

Mademki İnsan türünde vücut bulan şeytan artık yeterli teknolojik güçle donanmıştır, bu doruk noktası hayatın biyosferin insan şerri ve budalalığının yol açtığı yıkım yüzünden imhası olabilir. Bir başka seçenekteyse, bu doruk noktası insanlık tarihinin ilk çağdan ikinci bir çağa veya daha büyük bir ihtimalle birbirini izleyen uzun bir çağlar dizisine geçişi çıkabilir; çünkü *Australopithecus* tarafından yontularak daha kullanışlı bir şekle sokulan ilk taştan bu yana geçen iki milyon yıl, biyosferin İnsan türü izin verirse yaşanabilir kalacağı daha 2.000 milyon yılla kıyaslandığında, ki öyle tahmin edilmiştir, göz açıp kapayıncaya kadar geçen bir süredir. Geleceği öngöremeyiz ama yirmi veya yirmi beş milyon yıl önceki, İnsan türünü yaratan o yolla insan benzeri maymunları yaratan o yol arasındaki biyolojik ayrılma kadar, belirleyici olacak ahlaki bir yol ayrımına yaklaştığımıza dair kehanette bulunabiliriz. Bir defa daha, alternatifler birbirinin tam zıddı çıkabilir. Bu kitabın geri kalan kısmındaki anlatı, hikâyeyi bu hâlâ karanlık bilmeceyi açıklığa kavuşturmanın eşiğine kadar taşımaktadır.

4
*Oikoumenê**

Oikoumenê Yunan tarihinin Helenistik Dönemi'nde Helenistik Yunan Dünyası'nın Ege Denizi'nin iki yakasındaki asıl nüfuz alanından, önce batıya sonra da doğuya doğru genişlemesinin ardından yaygınlaşan Yunanca bir terimdir. Batıya doğru yayılması onu Avrupa ve Kuzeybatı Afrika'nın Atlantik kıyılarına, oradan da Avrupa'nın batı kıyısı açıklarındaki en büyük adası Britanya'ya taşımıştı. Ardı sıra gelen doğuya doğru yayılmasıysa onu Orta Asya ve Hindistan'a taşımıştı. Doğuya yayılmasının yolunu Büyük İskender'in İlk Pers İmparatorluğu'nu fethedip yıkması açmış ve "*Oikoumenê*" terimi Helenistik tarihin bu İskender Sonrası Döneminde yaygınlaşmıştı. Harfi harfine "(Dünya'nın) Meskûn (Bölümü)" *–ἡ οἰκουμένη γῆ–* anlamına gelir ama aslında terimin Yunan mucitleri ve kullanıcıları uygulamasını, Dünya'nın lafta "uygar" toplumlar tarafından yurt edinilen küçük bir bölümüyle sınırlamışlardır. Bu tür toplumların katılımcıları zamanımıza kadar, sergilediğimiz mezalimin dehşete düşürücü ve onur kırıcı deneyimi bize uygarlığın henüz şimdiye kadar sonuca bağlanmış bir şey değil, bugüne kadar iddialı hedefinden neredeyse hep çok uzak kalmış bir çaba veya özlem olduğunu öğrettiği halde, kendilerini "uygar" diye adlandırmışlardır.

Uygarlıkların kıyısında köşesinde bulunan barbarların görmezden gelindiği, başlangıçtaki sınırlı kullanımında bile İskender

* Türkçede "ekümen" diye geçer ancak "ekümenik" sıfatıyla anlam değişikliğine uğramıştır. (ç.n.)

Sonrası Yunan *Oikoumenê*'si uygarlıkların nüfuz alanlarından bizzat Yunanların aşina olduklarını kabullenmişti. Yunanlar, en azından MÖ beşinci yüzyılda tarihçi Herodotos'un nesli kadar erken tarihlerde, Karadeniz'in kuzey kıyısı boyundaki Yunan kolonyal şehir devletleriyle bu denizcilik kolonilerinin karasal hinterlandı Avrasya steplerinin bir ucundan bir ucuna uzanan yol aracılığıyla temas halinde bulunan bir "Hyperboreoi" uygarlığından belli belirsiz haberdarlardı. "Hyperboreoi'un", adlarının anlamına rağmen, "kuzey rüzgârı [poyraz] Boreas'ın ötesinde" değil, steplerin doğusunda yer aldıklarını ve aslında İskender sonrasında Yunanlar ve Romalılarca "Sêres" veya "Sînae" diye bilinen, Çinliler olduklarını kestirebiliriz.

İpek Yunan-Romen Dünyası'na, Yunan-Romen Dünyası politik bakımdan Roma İmparatorluğu'nda birleştiğinde hem kara yoluyla hem de deniz yoluyla ithal ediliyordu; ama Eski Dünya'nın doğu ve batı uçlarındaki lafta "uygar" halkları hâlâ birbirinin varlığından azıcık haberdarlardı. Yunanca "*Oikoumenê*" kelimesinin Çince muadili "Gökyüzünün Altındaki Her Şey" deyimidir; ancak Sînae veya Sêres veya Hyperboreoi Yunan ve Romalılar için ne kadar belirsizdiyse, Çin İmparatorluğu'nun Kıtanın batı ucundaki büyük kopyası, Ta Ch'in de Çinliler için o kadar belirsizdi. Kıtanın iki ucu ancak gecikmeli bir şekilde birbiriyle doğrudan temas etmişti: İlkin geçici olarak, devasa ama kısa ömürlü Moğol İmparatorluğu'nun on üçüncü yüzyılda Avrasya steplerinin bütün kıyılarını bünyesine katmasıyla ve ardından da kalıcı olarak, on beşinci yüzyılın sona ermesinden önce Batı Avrupalı halkların Okyanusu fethetmesiyle. Mezo-Amerikan ve Güney Amerika'nın And Dağları şeridindeki uygarlıklara gelince, Eski Dünya'nın herhangi bir sakini, Kolomb'un Atlantik'in Amerika yakasına ilk ayak basışı öncesine kadar, bunlardan bihaberdi. Oysa Mezo-Amerika ve Peru'daki uygarlıklar muhtemelen miladi takvimin başı kadar erken tarihlerde en yüksek "klasik" noktalarına erişmişler, Amerika'nın bu ileri uygarlıklarının "formatif"* dönemiyse –her halükârda Mezo-Amerika'da– Sümer-Akad ve Firavunlar Devri Mısır uygarlıkları dışında herhangi bir Eski Dünya uygarlığının doğuşu kadar erken tarihlerde başlamıştır.

* Uygarlıkların gelişim süreçlerinin erken evresi anlamına gelen bu terim Arkaik dönemle Klasik dönem arasındaki dönemi adlandırmak için kullanılmaktadır. (ç.n.)

Oikoumenê terimini harfi harfine insan soyunun yurdu anlamında kullanırsak, *Oikoumenê*'nin gerçek uzamının "uygar" dünyanın Yunanlar ve Romalılar tarafından bilinen alanından çok daha büyük, aynı zamanda da bu kapsamlı *Oikoumenê*'nin biyosferden çok daha küçük olduğunu görebiliriz. Biyosfer yüzeyinin büyük bir bölümünü deniz doldurur, biyosfer hacminin büyük bir bölümüne de biyosferin hava örtüsü tekabül eder. Hayatın ilk yurdunun deniz olduğu sanılmaktadır ve deniz hâlâ hem flora hem de fauna bakımından zengindir; ancak İnsan türünün ataları kara hayvanları haline geldikleri günden beri, hemcinsleri memelilerden balinalar ve musurlar [veya liman yunusugiller] gibi, denizlerde bir daha kendilerini evlerindeymiş kadar rahat hissetmemişlerdir. İnsangiller diğer hemcinsleri memelilerden yüzgeçayaklılar ve deniz samurları gibi amfibi de olmamıştır. Akarsu ve deniz yüzeylerini kayıklar ve gemilerle katetmeyi ve deniz yüzeyinin altına –ne çok derine ne de çok uzun bir süre için– dalmayı keşfetmiştir; ama insangiller su üstünde veya içinde sadece yolcudur; sakini –daha doğrusu, suda yaşayan bir tür– değildir.

İnsan türü MS yirminci yüzyılda hava taşıtlarını da icat etmiştir; ancak havada yol almak bakımından böcekler ve kuşlar ve de yarasalar çağlar önce İnsan türünün önüne düşmüşlerdir ve hiçbir yarasa, kuş, böcek veya insangiller [türü], balıklar ve memelilerin deniz türlerinin suda yaşayabilmeleri gibi, havada yaşayamaz. Hiçbir canlı havada yolcudan başka bir şey olamaz. Kanatlı bir türün hayatını kazanması uçuş halinde kalmasına tabi bulunabilir ama karada veya suda bir harekât üssünü elinde tutmaktan vazgeçemez. Kır kırlangıçları bile telgraftellerine tüner ve yavrularını yetiştirmek için kilden yuvalar inşa ederler.

İnsan soyunun *Oikoumenê*'yi, *Oikoumenê*'nin insan sakinlerinin *Oikoumenê*'nin bir tarafından ötekine yol alırken biyosferin su yüzeyini ve artık hava örtüsünü de katetmelerine rağmen, tamamen biyosferin kara yüzeyinde bulunur. Ancak *Oikoumenê* biyosferin kara yüzeyinde bile orantılı bir şekilde genişlemekten hayli uzaktır ve kara kıyıları içindeki alanının uzamı, Sahil'deki başka bir deyişle Afrika'da Sahra'nın eski güney kenarıyla tropik yağmur ormanının kuzey kenarı arasında kalan kırsal Savan kuşağındaki bugünkü kuraklığın gösterdiği gibi, zaman zaman değişmiştir. Dalgalanmalara kısmen İnsan türünün başlatmadığı ve değişikliğe uğratmaya gücünün bile yetmediği fizyografik ve

iklimsel değişiklikler, kısmen de kasıtlı veya kasıtsız insan eylemi yol açmıştır. *Oikoumenê*'yi şekillendiren insan dışındaki araçlar son 10.000'le 12.000 yıl arasındaki bir döneme kadar insan eylemine baskın çıkmıştır.

Yer gezegeninin tarihi boyunca, bu gezegenin yapısındaki fizyografik ve iklimsel değişiklikler alışılmışın sınırlarını aşmıştır. Bunlar muhtemelen Yer'in varoluşunun ilk milyar yılında, daha biyosfer yuvarın yüzeyinde ortaya çıkmadan önce en uç noktalarında ve en şiddetli hallerindelerdi. Bitki ve hayvanların Yer kabuğunun katmanlarındaki fosilleşmiş kalıntıları, bugünkü ılıman veya kutup altı bölgelerin İnsan türünün boy gösterme tarihinden önceki jeolojik çağlarda tropik bir iklime sahip bulunduklarını gözler önüne sermiştir. İklimin bu bölgesel değişiklikleriyle ilgili birkaç muhtemel alternatif açıklama vardır. İhtimallerden biri yuvarın ekseninin yön değiştirmiş olması ve bugün yeryüzündeki kutup noktalarının bir zamanlar Ekvator'da veya yakınında yer almış bulunmalarıdır; ancak, öyleyse, Yer duruşundaki bu varsayımsal kaymayla yoldan çıkmadan [kendi ekseni çevresindeki] dönüş hareketinin ve eliptik yörüngesinin düzenliliğini nasıl korumuştur, bunu anlamak zordur. Bir başka ihtimalse kıtaların, kayaçlar üstüne sabitlenmiş parke taşları değil de bataklık üstünde yüzen sallarmışçasına yeryüzünün bir başından bir başına kaymasıdır. Bu kıtaların kayması teorisi, kutupların yer değiştirmesi teorisi gibi, tartışmalıdır ve belki de kanıtlanabilir değildir ama görünüşe bakılırsa şu ya da bu şekilde gitgide tutunmakta ve alternatif teorinin aksine, yuvarın tamamının yeniden yöneltilmesini değil sadece yuvarın kabuğunun konfigürasyonundaki bir değişikliği varsaymasının göz önüne alınması nedeniyle övülmektedir.

Bununla birlikte, bugün tropikal olmayan bölgelerdeki tropikal ormanların muammalı varlığı insangillerin ilk ortaya çıkışından milyonlarca yıl öncesine gelen bir jeolojik dönem meselesidir. İnsangillerin biyosferdeki varlığıyla zamandaş iklimsel görüngü, Pleyistosen Bölüm –bir başka deyişle, son iki milyon yıl– boyunca bunları erimelerin izlediği bir dizi buzul çağıdır. Son buzullaşma (buna her hâl ve şartta meydana gelecek son buzullaşma gözüyle bakmak işi aceleye getirmek olacaktır) yaklaşık 12.000 veya 10.000 yıl önce yerini hâlihazırdaki erimeye bırakmıştı.

Anlaşılan takke buzulları buzul çağları boyunca hiçbir zaman biyosferinin kara yüzeyinin küçük bir bölümünden fazlasını kap-

lamamıştı. Buzullaşan alanlar, Ekvator'dan daha az uzak yüksek dağların üstündeki bazı münferit buzullaşmalarla birlikte, çoğu defa kutuplar kuşağının içinde yer almıştı. Gelgelelim, bu kısmi buzullaşma ekip biçilmeye başlandığından beri bir hayli üretken olan bazı verimli toprakları (örneğin, Danimarka'nın tecrit edilmiş parçası Skåne, [İskoçya'daki] Midlothian ve Caithness'deki toprakları) geçici süreyle *Oikoumenê*'nin dışında bırakmıştı. Dahası yerel buzullaşmalar denizle kara arasındaki oranı kara lehine değiştirmişti. Geçici süreyle suyun o kadar büyük bir hacmi takke buzullarında istiflenip durağanlaşmıştı ki deniz seviyesi yuvarın her tarafında hissedilir ölçüde düşmüştü. Sığ denizlerin yatakları susuz kalmış; dar denizler [boğazlar] daha da daralmış; bazı boğazlar kıstaklar [*istmus*'lar] tarafından köprülenmişti. Yerel buzullaşmanın bu küresel etkisi, ortalama deniz derinliği ve denizin karaya oranı bakımından küçüktü; ancak İnsan türünün karada hareket etmek için ayaklarından başka aracının bulunmadığı, tersane ve seyrüsefer zanaatlarının da henüz emeklediği bir çağda İnsan türüne *Oikoumenê*'sini genişletme fırsatı vermesi bakımından büyüktü.

Göçün deniz seviyesinin geçici süreyle alçalması sayesinde kolaylaştığını hesaba katsak bile, ilk insangillerin *Oikoumenê*'yi genişletmekteki ustalığı bugünkü İnsan türünün nazarında parmak ısırtıcıdır. Bu, son bir buçuk yüzyıl içinde motorlu gemi ve trenle başlayıp bunları motorlu kara ve hava taşıtlarının izlediği, bir dizi motorlu nakil vasıtası icat etmemiz yüzündendir. İnsangiller dışındaki primatların marifetlerini aklımıza getirdiğimizde insangillerin yayılışı karşısında daha az şaşkınlık duyacağız. Bunlar Amerika kıtasının yanı sıra yarımadaları ve kıyılarının açıklarındaki adalarıyla birlikte Asya'da da koloniler kurmuşlardır. Öte yandan, *homo cinsi* dışındaki insangiller familyasının hiçbir cinsiyle *Homo sapiens* dışındaki *homo cinsinin* hiçbir türü hiçbir şekilde, insangillerin kuzenleri büyük insansı maymunlardan ilk farklılaştığı bölge gibi görünen, Doğu Afrika'dan yola çıkıp deniz yoluyla Amerika kıtasına ulaşmamıştır. Amerika kıtasının varlığını sürdüren Kolomb öncesi insan sakinleri buzullaşmanın son devresi sırasında *Homo sapiens*'in Kıta Avrupası'ndan [Avrasya'dan] Amerika kıtasına karadan giden temsilcilerinin soyundan gelmiştir. Kolomb öncesi Amerikalılar Asya'nın kuzeydoğu köşesinden daha sonra Bering Boğazı suları altında kalan

geçici bir kıstas üzerinden geçerek gelmişlerdir; sadece Kolomb sonrası Amerikalılar ve onların öncülleri Norslar [Kuzey Halkları] Avrupa'nın kuzeybatısından yola çıkarak Atlantik'i katetmişlerdir.

Eğer *Homo sapiens*, artık nesli tükenmiş hemcinsi insangiller gibi, ilk defa tropikal Doğu Afrika'da ortaya çıktıysa, oradan Tierra del Fuego'ya kadar yürüyerek teptiği coğrafi mesafe kesinlikle uzun olmalıydı. Keza bu zorlu yolculuğunun zaman aralığı da. Üstelik İnsan türü, diğer fauna gibi, seyyardır; biyosferin çoğu florası gibi, Yer'e kök salmış değildir; gerçi floranın çoğu köşe bucağa dağılmak için böceklerle rüzgârın eylemine tabidir ama flora kendini gene de fauna kadar geniş bir alana saçmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen, Taş Devri İnsanının yayılma alanı fevkaladedir. İnsan türü Tierra del Fuego'nun yanı sıra Avustralya'ya en azından MÖ *circa* 6000'e kadar erken bir zamanda varmıştı, oysaki deniz seviyesi en düşükken bile, Asya'dan Avustralya'ya karadan ulaşım rotası Borneo ve Selebes arasında uzanan otuz mil genişliğindeki bir denizle kesintiye uğramaktaydı. Taş Devri İnsanının en inanılmaz *tour de force*'u [hüneri] Paskalya Adası dâhil Polinezya'da koloni kurmasıydı. Batı Avrupalılar ve denizaşırı kolonilerinde yaşayanları, son beş yüz yıl içinde, biyosferin tüm yüzeyini keşfetmişlerdir. Kutupların ikisine birden ulaşmışlardır. Ancak, iki kutup bölgesi dışında, Kolomb öncesi insan sakinlerince hanidir ikamet edilmeyen çok az yer bulmuşlardır.

İnsan türü, primatlar arasında bedeninin sadece küçük bir kısmını kaplayan birkaç kıllı bölüm dışında kıl örtüsünü kaybetmesi bakımından özeldir. Çünkü insanlar, çıplak insan bedeniyle güneş arasında bir yaprak perdesi bulunmayan tropikal bölgelerde, kendilerini yapay kürkle sarmak zorundaydılar; ayrıca ayaza maruz kaldıkları ılıman veya kutup altı bölgelerde yaşamak için de giysilere ihtiyaç duyuyorlardı. Hem fok avcısı Eskimo hem de hayvancılık yapan göçebe Arap kat kat giyinirdi, Eskimo postlara, bedeviyse yünlü kisvelere bürünürdü. İnsan türünün ateşe hükmetmesi *Oikoumenê*'sini daha da genişletmesine imkân vermişti. Günümüzdeki modern teknoloji, yaşama alanını değilse bile, yararlanma alanını Sovyetler Birliği'nin ve Kanada'nın epeyce kuzeyine uzatmak için kullanılmaktadır.

Grönland'ın ve çok daha büyük antarktik kıtasının iç kısımlarını kaplayan takke buzulları, aynı şekilde bazı tropikal yağmur ormanı, kar kaplı dağlık bölge ve kupkuru çöl anklavları da hâlâ

Oikoumenê'nin sınırlarının dışında yer alır. Ama İnsan türü diğer primatlara kıyasla daha geniş bir iklim yelpazesinde yaşayabilir gibi görünmektedir. Etiyopya'nın yumuşak volkanik toprağının derinlerine oyulan kanyonlarından birini katettiğinizde, platonun ılıman yüzeyinden kanyonun maymunlar için yaşanabilir bir düzeyine inersiniz; ancak daha dibe varmadan maymunun yurdunu arkada bırakırsınız. Kanyonun maymunları barındıramayacak kadar aşırı sıcak bir derinliğine inersiniz; oysa Etiyopya'nın, ılıman platosundan tropikal nehir yatağına kadar, İnsan türü açısından yaşanamaz hiçbir yüksekliği yoktur.

Oikoumenê'nin uzamı ve konfigürasyonu son buzullaşmanın yaklaşık 12.000 veya 10.000 yıl önce geri çekilmesinden beri fazlasıyla değişmemiştir. Biyosferin yaşanabilir kara yüzeyi yarımadaları ve açıklarındaki adalarıyla birlikte tek bir kıtadan, yani Asya'dan meydana gelir. Asya'nın en önemli yarımadaları Avrupa, Arabistan, Hindistan ve Çinhindi'dir. Sonuncusu Malay Takımadası'ndan Avustralya'ya ve Yeni Zelanda'ya kadar aralıksız uzansaydı dördünün içinde en büyüğü olurdu. Aslında, orta kesimi çöküp kısmen batmış ve Avustralya artık Asya anakarasından –bir boğazlar ve adalar labirentiyle– Endonezya Takımadası'nın dar deniziyle ayrılmıştır. Asya'nın açıklarındaki üç büyük adası Afrika'yla Kuzey ve Güney Amerika'dır. En uzaktaki ada da Antarktika'dır. Afrika Süveyş kıstağıyla, Güney ve Kuzey Amerika'ysa Panama kıstağıyla Asya'ya bağlıdır. İki kıstak da kul yapısı kanallarla yarıldığından yapay boğazlara dönüşmüştür. Doğal boğazlar içinde en önemlisi Hint Okyanusu'ndan Pasifik Okyanusu'na bir deniz geçişi sağlayan Malakka Boğazı'dır.

Oikoumenê'nin bir parçasından diğerine yolcu veya yük aktarmanın en iyi ulaştırma kanalları *Oikoumenê*'nin sınırları dışındadır; çünkü en iletken öğeler hava ve sudur. Bunlar insanların katedebileceği ama içinde yaşayamayacağı öğelerdir. On dokuzuncu yüzyılda, raylar boyunca trenleri çeken buharla çalışan lokomotiflerin icadına kadar, teknelerin işlemesine elverişli akarsu ve deniz yoluyla su ulaşımı kara ulaşımına göre hem daha çabuk hem de daha ucuzdu. Demiryolu öncesi çağda İnsan türünün karadan yolculuk ve taşımacılık için hükmettiği yegâne tahrik gücü insan ve hayvanların kas gücüydü. Öte yandan, su üzerinde, yürütme sırığı kullanan ve kürek çeken insanın kas gücü, uygarlığın şafağından önce, yelkenlerdeki rüzgâr gücünden yararlan-

mayla desteklenmişti. Rüzgâr gücü İnsan türünün yararlandığı ilk cansız fiziksel kuvvetti; aynı zamanda bir kenara atılan ilk güç haline gelecekti. Makineleri çalıştırmak için başka cansız fiziksel kuvvetlerden yararlanıldıkça ona ihtiyaç kalmamıştı.

Su ulaşımı çağında, ana bağlantı yolları biyosferin su yüzeyinin konfigürasyonunca belirleniyordu. Denizcilikte en kıymetli su yolları boğazlardı (örneğin, Malakka Boğazı'nın yanı sıra, Karadeniz'i Ege'ye bağlayan dar sular, Cebelitarık Boğazı, Dover Boğazı ve Baltık Denizi'ni Kuzey Denizi'ne bağlayan dar sular). Kullanışlı iç su yolları teknelerin işlemesine elverişli yavaş akan nehirlerdi. Klasik örnek Birinci Çağlayan'ın aşağısındaki Nil'dir. Bir yelkenli kayık, Nil'in bu kısmında akıntıyla akış aşağı yüzebilir, Mısır'da egemen rüzgâr poyraz olduğundan, yelkenleri fora ederek de akış yukarı yol alabilirdi. Dahası, Mısır'ın yerleşime açılmasından sonra, Mısır'daki hiçbir insan yerleşmesi veya tarla veya taşocağı, teknelerin işlemesine elverişli bir su yolundan çok uzakta değildi. Demiryollarının icadından önce, Mısır'ın ulaştırma araçları o büyüklükteki herhangi bir ülkeninkinden daha iyiydi.

Su ulaşımı çağında *Oikoumenê*'nin anahtar kara yüzeyi parçaları, bir denizden veya teknelerin işlemesine elverişli bir nehirden diğerine karadan kayık nakletmeye fırsat verenleriydi. Nil Akdeniz'e döküldüğünden ve Nil'den Kızıldeniz'e Delta'nın en doğudaki kolundan Tumilat Vadisi yoluyla Süveyş'e, Yukarı Mısır'daki Koptos'tan Hammamat Vadisi yoluyla eski El-Kuseyr'e (Leukos Limen) ["Beyaz Liman"] de kısa bir nakil mesafesi bulunmasından ötürü, Mısır'ın kendisi bir kayık nakil alanıydı. İşin doğrusu, Kızıldeniz'le Akdeniz arasındaki Süveyş Kıstağı'nın bir taraftan öte tarafına kayık nakil alanı, batıda Mısır'ı doğuda da Irak'ı içeren daha geniş çaplı bir kayık nakil alanıydı. Bu bölgede Atlantik Okyanusu'nun durgun suyu Akdeniz ve Hint Okyanusu'nun durgun suları Kızıldeniz'le Basra Körfezi birbirinden araya giren en dar kara parçasıyla ayrılır ve Akdeniz'den Nil yoluyla Kızıldeniz'e geçiş, Fırat yoluyla Basra Körfezi'ne geçişte tekrarlanır.

Ulaştırmayla ilgili söz konusu eşsiz imkânlar, Eski Dünya'da Mısır'la Güneybatı Asya'yı *Oikoumenê*'nin "jeopolitik" kavşakları yapmıştı. Şüphesiz, bu bölgede aynı zamanda önce Neolitik kültürün, ardından da en eski iki uygarlığın doğması bir tesadüften ibaret değildir. Tarihsel bakımdan çarpıcı ölçüde önemli olmuş iki başka karadan kayık nakliyatı daha vardır: Baltık Denizi'ne

dökülen nehirlerle Hazar Denizi'ne ve Karadeniz'e dökülen nehirler arasındakiyle –Büyük Kanal'ın kazılmasıyla bir su yoluna dönüştürülen– Yangtze Nehri'nin aşağı çığırlarıyla Hwai [Huai] Nehri, Sarı Nehir ve Pei Ho [Hai] Nehri arasındaki Kuzey Çin ovasının bir başından bir başına yapılan kayık nakliyatları. Ancak Çin ve Rus karadan kayık nakilleri Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin kıyısında köşesindedirler; tarihsel önem bakımından Akdeniz'le Hint Okyanusu arasındaki merkezi karadan kayık nakliyatınca galebe çalınmışlardır.

Mısır ve Güneybatı Asya'nın başta geldiği bu karadan kayık nakliyatında, trafik iki "döner kavşakta" odaklanmıştır. Bunlardan biri Kuzey Suriye'de, Fırat Nehri'nin batıya doğru dirseklendiği noktayla Akdeniz'in kuzeydoğu köşesi arasındadır; diğeriyse Afganistan'da, Hindukuş Dağları'nın Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin yukarı havzalarıyla İndus Nehri'nin yukarı havzasını birbirine bağlayan geçitlerle yarıldığı bir kesimi üzerindedir. Kuzey Suriye Mısır'la hem karadan hem de denizden, Akdeniz'in bütün sahilleri ve durgun sularının yanı sıra Cebelitarık Boğazı yoluyla Atlantik'le denizden, Kilikya Kapıları yoluyla ve Çanakkale'yle İstanbul boğazları üzerinden Avrupa'yla karadan, Fırat'ı besleyen iki kolundan daha kuzeydekinin vadisinden yukarı doğru çıkıldığında Hazar Geçitleri [Daryal ve Derbent geçitleri] ile Ceyhun-Seyhun Havzası ve Hindistan'la karadan, Fırat'tan aşağıya doğru Basra Körfezi'ne inildiğinde Hint Okyanusu'yla ve Malakka Boğazı yoluyla Pasifik'le bağlantılıdır. Afganistan'sa Hazar Geçitleri aracılığıyla Mezopotamya'yla, Seyhun Nehri'nden aşağıya doğru inildiğinde ve Avrasya stepleri üzerinden Volga Havzası'yla, Sincan aracılığıyla Çin'le, Süleyman Dağları'nı yaran geçitler yoluyla Hindistan'la bağlantılıdır.

Demiryollarının ve hava taşıtlarının birbirini izleyen icatlarından önce, iki "döner kavşakta" buluşan ve buralardan yayılan trafik, artık her nerede kolaylıkla uygulanabiliyorduysa, nehir veya denizden yapılan su ulaşımına dayanıyordu. Makineleşme çağının başlamasından önce, yolcuların ve yükün ister istemez karadan yol alması gerektiği yerde, İnsan türü arazinin insafına kalmıştı. Dağlar, etrafından dolaşılarak veya tırmanılarak aşılabiliyordu; ılıman kadar tropikal ormanlar da belirgin bir şekilde engelleyiciydi; steplerse son derece geçirgendi. Zaten İnsan türü hizmete elverişli hayvanları, yani eşekleri, atları ve hepsinden

önemlisi develeri evcilleştirdiğinde, kesintisiz en büyük üç step alanı –Avrasya, Arabistan ve Kuzey Afrika stepleri– neredeyse deniz kadar geçirgen hale gelmişti. İnsanlar, binek hayvanlarının, yük hayvanlarının ve koşum hayvanlarının yardımıyla stepleri bir başından bir başına, neredeyse denizlerin iki yakası arasında yol alabildikleri kadar, hızla kat edebiliyorlardı; ancak iki unsurun kullanımı da organizasyon ve disiplin gerektiriyordu. Bir kervanda gemideki kaptan gibi kervanbaşının bulunması zorunlu, onun emirlerine itaat de şarttı.

Oikoumenê'nin farklı kısımları arasında bağlantı kanalları kurmak için steplerin yanı sıra denizler ve teknelerin işlemesine elverişli nehirler devreye alındığında bile, insan soyunun temas ortamı Makine Çağı'na kadar yetersiz kalmıştı. Bu yetersiz imkânlarla dahi, imparatorluklar meydana getirilmiş ve başarılı bir şekilde bir arada tutulmuş, bütün insan soyunu dininden döndürmek için misyonerleri yola çıkaran dinler de herhangi bir seküler imparatorluğun elde ettiğinden daha çok sayıda mensup kazandığı gibi bunları kaybetmemişti de. İlk Pers İmparatorluğu [Ahameniş İmparatorluğu], Çin İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu, Arap Halifeliği ve başlıca üç misyoner karakterli din –Budizm, Hıristiyanlık ve İslam– insanın irade gücünün fiziksel engellere galebe çalmasının anıtlarıdır. Ama başarılarının sınırları insan toplumları için on dokuzuncu yüzyılın başından bu yana icat edilen mekanik ulaştırma araçlarının yardımı olmaksızın uygulanabilir hale gelmiş ölçeğin sınırlarını da gözler önüne sermektedir.

Ulaştırma araçlarının makine çağının başlangıcından önceki yetersizliğine dair en çarpıcı kanıt *Oikoumenê*'nin farklı kısımlarında, birbiriyle ayırt edilebilir hiçbir ilişki bulunmayan, yerel olarak geçerli farklı dillerin sayısıdır. Konuşma evrensel bir insan yetisidir. Bugüne kadar dilsiz bir insan topluluğu görülmemiştir. Birlikte ele alındığında bu iki olgu, büyük ihtimalle insan soyunun topluca kendini sözlü ifade etme yolunu çoktan tuttuğunu, hem de daha *Homo sapiens* ekvatoral Doğu Afrika'dan (tabii *homo cinsinin* söz konusu türünün ilk ortaya çıktığı bölge burası idiyse) biyosferin kara yüzeyine yayılmadan önce, ancak bu eylem yeteneğini tamamıyla geliştirmediğini akla getirir. Bu hipotez bütün insan topluluklarının her nasılsa bir dile sahip bulunduğunu ama dillerin, bunları konuşan insangillerin aksine, birbirinin açıkça akrabası olmadığını açıklar. Elbette kemikler ve aletlerden başka

herhangi bir kalıntı sayesinde tarafımızca bilinen yegâne insangillerin hepsi varlığını sürdüren biricik türün temsilcileridir. *Homo cinsinin* herhangi bir başka türünün veya insangiller familyasının herhangi bir başka cinsinin herhangi bir zamanda konuşmayı öğrenip öğrenmediğini veya bu becerinin *Homo sapiens*'e mahsus bulunup bulunmadığını bilmediğimiz gibi, bunu keşfetme imkânımız da yoktur.

Kendi türümüzün farklı topluluklarınca konuşulan bilinen diller yayılma alanları bakımından bir hayli farklı kaplamlara sahip olmuştu.

Batı Afrika'nın tropikal ormanlarında, buraları bölgenin dışından gelen istilacılarca açığa çıkarılmadan önce, birbirine çok yakın alanlarda bulunan, birbiriyle görünüşte ilgisiz sayısız dil vardı. Bu dillerin her birinin yayılma alanı küçücüktü. Birbirinden ancak birkaç millik ormanla ayrılan iki köyün sakinleri birbiriyle anlaşılır bir şekilde ağızdan iletişim kurmaktan acizdi. *Lingua franca*'ları [ortak dilleri] sözsüzdü. Günümüzde Batı Afrika'da büyük ölçüde geçerli diller dışarıdan gelmiştir: Örneğin Hausa dili Kuzey Afrika steplerinden, Fransızca ve İngilizceyse sahilden.

Ormanın göreceli geçirimsizliğinin aksine, deniz Malay dillerini kuzeydoğuda Filipinler'e ve güneybatıda Madagaskar'a kadar iletmiştir. Deniz aynı zamanda Polinezya dilini Okyanusya'nın adalarına, Kıta'dan Paskalya Adası ve Yeni Zelanda kadar uzaklara taşımıştır. Akdeniz bir zamanlar Poeni [Kartaca] ve Yunan ve de Latin dillerini çepeçevre sahillerine köşe bucak dağıtmış, Atlantik Okyanusu İspanyolca, Portekizce, İngilizce ve Fransızca dillerini Batı Avrupa'dan Amerika kıtasına iletmiştir. Stepler dilleri neredeyse denize kadar götürmüştür. Önce Hint-Avrupa dilleri sonra da Türk dilleri Avrasya steplerini katetmiş, zıt yönlerde sahillerinin ötesine yayılmıştır. Arapça Kuzey Afrika stepleri üzerinden Arabistan Yarımadası'ndan Atlantik Okyanusu sahiline kadar yol almıştır.

Dillerin insan dışındaki geçirgen ortamlar aracılığıyla köşe bucak dağılması dini misyonerlik faaliyeti, askeri fetih, politik örgütlenme ve ticaret şekillerindeki kasıtlı insan eylemiyle tahkim edilmiştir. Arami boyları ve beylikleri politik bakımdan güçsüzlerdi; Asurlar tarafından buyruk altına alınmışlardı. Buna rağmen Aramice [Aramca] Güneybatı Asya'nın dört bir tarafına, Arami

alfabesiyse Aramicenin Asur ve İlk Pers İmparatorluğu'nca idari amaçla, Nasturi ve Manici mabetlerindeki ayinler sırasında da dini amaçla kullanılması sonucunda Moğolistan ve Mançurya'ya kadar uzaklara saçılmıştı. Öte yandan Yunan dilinin Güneybatı Asya ve Mısır'ın *lingua franca*'sı olarak Aramicenin yerini alma başarısı İlk Pers İmparatorluğu'nun Büyük İskender tarafından askeri fethinin sonucuydu ve askeri fetih Romen dillerinin, Latin dilinin İtalya'daki Tiber Nehri'nin aşağı çığırının iki yakasındaki ufacık ilk nüfuz alanından, doğuda Romanya'ya batıdaysa Şili'ye kadar yayılmasını sağlayan araç vazifesini görmüştü.

Oikoumenê'nin tarihinde farklı rejimler farklı zamanlarda başrolü oynamışlardır. Eğer Doğu Afrika'nın ekvatoral ve güney bölgesi gerçekten insangillerin ve bunlar arasından *homo cinsinin sapiens* türünün beşiği idiyse, Doğu Afrika'yla *Oikoumenê* ilk başta birbiriyle sınırdaştı. Üst Paleolitik Çağ'ın bitişinden önce *Oikoumenê* Doğu Afrika'dan Kıta'nın büyük bir bölümüne yayıldığı gibi, insangiller Amerika kıtasında koloniler kurmaktaydı. Bu aşamada başrol, Üst Paleolitik Çağ avcılarının şu anki erime başlamadan önce bolca büyük av hayvanı buldukları Kuzey Avrupa takke buzulunun güney kenarlarına geçmiş gibi görünmektedir. Ancak Avrupa'nın görünüşteki önde gelme hali belki de bilgimizin yetersizliğinden kaynaklanan bir yanılsamadır. Üst Paleolitik Çağ İnsanının bıraktığı izler önünde sonunda Dünya'nın geri kalanında da Avrupa'da çoktan beri araştırıldığı kadar karış karış araştırılırsa resim farklı görünebilir.

Neolitik Çağ'da başrolün Güneybatı Asya ve Nil Vadisi'nin en kuzeydeki yakaları tarafından oynandığından ve en eski uygarlıkların Sümer'de –Dicle ve Fırat'ın aşağı havzasındaki alüvyonlu arazide– doğduklarından daha fazla emin olabiliriz. Gerçi sözü geçen Neolitik Çağ'da Güneybatı Asya'nın bu parçası yaşanmaz haldeydi. Bu alüvyonlu bereket boynuzunun sağladığı üretkenliğin, nihayet, kesildiği MS on üçüncü yüzyıl *Oikoumenê*'sinde başrolün, iki nesil boyu gibi kısa bir zaman aralığında, Avrasya steplerinin geçirgenliğiyle hayvancılık yapan yaylacı Avrasyalıların hareketlilikleri ve ustalıkları sayesinde Moğolistan tarafından oynandığını görmüştü. Geçici süreyle Moğol buyruğu altında birleşen bu göçebeler, Kıta'nın bütün kalbine boyun eğdirmişti; Kıta'nın sadece yarımadaları ve açıktaki adaları özgür kalmıştı. Ardından, MS on beşinci yüzyılda denizcileri –Avrasya steple-

rinden daha uçsuz bucaksız bir geçirgen ortam olan– Okyanus'a hükmettiğinde, *Oikoumenê*'deki başrolü Batı Avrupa devralmıştı.

Yirminci yüzyılda, Batı Avrupa ekümenik [dünya çapındaki] hegemonyasını kardeşlerine karşı iki savaş açarak kaptırdığında, başrol Birleşik Devletler'e geçmişti. Bunlar kaleme alındığı sırada, *Oikoumenê*'deki Amerikan üstünlüğü Moğol üstünlüğü kadar kısa ömürlü olacak gibi görünüyordu. Gelecek muammalıydı ama sanki *Oikoumenê*'nin tarihindeki bir sonraki bölümde başrolün Amerika'dan Doğu Asya'ya geçmesi mümkündü.

5
Teknolojik Devrimler, MÖ *c.* 70.000/40.000-MÖ 3000

Canlıların her türü ve her türün her tipi kısa ömrü boyunca kendini ayakta tutmak çabasıyla biyosferi etkilemekte ve değiştirmektedir. Bununla birlikte, insangillerden önceki hiçbir tür hiçbir şekilde biyosfere hükmetme veya onu yıkma gücüne sahip olmamıştı. Oysa bir insangiller bir taşı kullanışlı bir alet haline getirmek niyetiyle yonttuğunda, belki de iki milyon yıl önce gördüğü bu iş, primat memelilerin insangiller familyasından bir cinsin bir türünün, bir gün, biyosferi sadece etkileyip değişmekle kalmayıp biyosferin onun ocağına düşmesini de kesinleştirmişti. Bu hâkimiyet zamanımızda gerçekleşmiş, biyosfer üzerinde *Homo sapiens* tarafından taht kurulmuştur.

Bu iki milyon yıllık alet yapma sırasında, insangiller familyasının biyosfer üzerindeki potansiyel hükümranlığı, son 70.000 veya 40.000 yılı dışında, hemen hemen hiç sonuca bağlanmış bir şey haline gelmemişti. Alt Paleolitik Çağ'da elbette bir miktar teknolojik ilerleme vardı ama o çağda bu ilerleme yavaş ve zayıftı; birbirini izleyen her teknolojik yenilik *Oikoumenê*'nin dört bir tarafına tekdüze bir şekilde yayılmıştı (Alt Paleolitik Çağ'da *Oikoumenê* henüz Amerika kıtasını kapsamıyordu). Alt Paleolitik teknolojik yeniliklerin köşe bucak dağılması yavaştı; çünkü yeni tip aletin bir topluluktan ötekine yayalar tarafından aktarılması gerekiyordu ve ekonominin bu besin toplayıcılık çağında insan

topluluklarının, her partinin kendisini geçindirmek için büyük bir alana ihtiyaç duyması yüzünden, birbirine yakın yaşaması mümkün değildi.

Dahası, en başarılı türü *Homo sapiens* dâhil, Alt Paleolitik insangillerinin, muhafazakâr kafalı olduklarını ve yeni kalıba sahip bulunsalar bile, bir yeniliği benimsemekte çekingen davrandıklarını tahmin edebiliriz. Bununla birlikte, yeni tip aletler *Oikoumenê*'nin dört bir tarafına tekdüze bir şekilde yayılıyordu çünkü aktarılmasının yavaşlığına rağmen yenilik seyrekti. Peş peşe gelen yenilikler arasındaki zaman fasılası, her yeniliğin bir sonrakince izlenmeden önce, *Oikoumenê*'nin dört bir tarafına yayılmasına el verecek kadar uzundu.

Teknoloji tarihinde, 70.000/40.000 yıl önce patlak veren Üst Paleolitik Devrim çığır açıcıydı. O zamandan bugüne kadar her türlü aletle ilgili iyileştirmeler ivme kazanmıştır. Gerçi yerel ve geçici duraklamalar hatta kötüleşmeler de meydana gelmiştir ama teknoloji tarihinin bu son çağı boyunca başlıca eğilim ivme kazanma olmuştur.

MÖ *c.* 3000-MS 1500 dönemi boyunca köşe bucak dağılma ve yenilik hızları tersine dönmüştü. Öteden beri sürüp gelen tipler *Oikoumenê*'nin dört bir tarafına saçılacak vakit bulamadan yeni tip aletler icat ediliyordu. Sonuçta, izleyen çağlarda, Alt Paleolitik Çağ'ın karakteristik ekümenik tekdüzeliği yerini farklılaşmaya bırakmıştı. Yeni icatlar, daha ileri yerel icatlar onları gölgede bırakmadan, kökenlerinden *Oikoumenê*'nin en uç noktalarına yol almaya vakit bulamıyordu. Yayılma hızı icat hızını MS on beşinci yüzyılın sonrasına kadar yeniden yakalayıp geçememişti. On beşinci yüzyılda, Batı Avrupalı halkların aylar boyunca aralıksız denizde kalabilecek ve bundan ötürü her sahile ulaşıp yuvarın çevresini dolaşabilecek yeni bir yelkenli gemi tipi icadıyla *Oikoumenê*'nin geçirgenliği ansızın artmıştı.

Son beş yüz yıl içinde, aletlerin hem köşe bucak dağılma hem de icat hızı iki milyon yıllık alet yapma devri sırasındakine göre muazzam ölçüde artmıştır. Modern Çağ ve Alt Paleolitik Çağ'ın birbirine benzer özellikleri vardır. Benzer şekilde hem Modern Çağ'da hem de Paleolitik Çağ'da icat hızı köşe bucak dağılma hızına ayak uyduramamış ve teknolojik düzlemde her iki durumda da sonuç hayli yüksek bir ekümenik tekdüzelik olmuştur.

Homo sapiens Üst Paleolitik Çağ'da Asya'nın kuzeydoğusundan Kuzey Amerika'nın kuzeybatısına yol almış, oradan da Güney Amerika'nın güney ucuna yayılmıştır. Amerika kıtasına yerleşen, belki bugünkü Oregon, Washington ve İngiliz Kolumbiyası kıyılarının sakinleri dışındaki, Üst Paleolitik Çağ yerleşimcilerinin Asya'yla bağları kopmuştur. Amerika kıtasının Asya'nın kuzeydoğusundan gelenlerce kolonileştirilmesiyle Asya'nın Avrupa yarımadasından gelenlerce ikinci defa kolonileştirilmesi arasında muhtemelen 20.000 yıllık bir zaman fasılası vardı. Aradaki bu dönemde, Amerika kıtasındaki toplum ve kültür bağımsız bir şekilde gelişmişti. Bu gelişmenin aşamaları Asya'nın ve topraklarına kattıklarının çağdaş tarihindekilerine tekabül etmez. Dahası Alt Paleolitik Çağ'ın sona erişinden beri Eski Dünya tarihindeki alışılagelmiş etiketler ve tarihlendirmeler, bir ölçüde burada da uyumsuzdur.

Örneğin, Üst Paleolitik Çağ sırf taşları pul pul ayırıp yontarak alet üretme tekniğindeki ilerlemeyle kendini göstermemişti. Aynı zamanda çığır açan en azından üç icat ortaya koymuştu: Köpeklerin evcilleştirilmesi, okçuluk ve hayvanlarla insangiller suretlerinin resmedilmesi ve oylumlanması. Üst Paleolitik avcıların köpekleri terbiye ederek, onları İnsan türünün saldırgan rakipleri olmaktan çıkarıp uysal hizmetkârları haline getirmeleri, İnsan türünün insan dışındaki hayvanları insani amaçlara nezaret ettirme yönündeki ilk başarısıydı. Üst Paleolitik İnsan yayı icat ederek, yayı gerdiğinde kendi kas gücüne insan kolunun bir oku yardımsız atabileceğinden daha uzağa fırlatma imkânı vermek için, cansız bir kuvvetten yani odunun esnekliğinden yararlanmıştı. Resim ve oylumlamalara gelince, bunlar bilinen en eski görsel sanatlardır. Fransa ve İspanya'daki mağara duvarlarının ressamları hayvan suretlerinden bazılarına alçak kabartma şeklini vermek için yüzeylerin pürüzlülüğünden yararlanmışlardır. Başka Üst Paleolitik sanatçılar, Demir Kapı adlı boğazda Tuna Nehri'nin sağ kıyısında yer alan Lepenski Vir'de tamamıyla üç boyutlu figürler oylumlama konusunda daha da ileri bir adım atmışlardı. Mağara resimlerinin dini veya her halükârda büyüyle ilgili bir amacı olması mümkündür. Lepenski Vir'deki tören merkeziyse kesinlikle bir kutaktı. Lepenski Vir besin toplayıcılarla avcıların yollarının doğal bir son durağıydı. İnsan soyunun, tarımın icadından önce, geçimini sağlamak için sürekli hareket halinde bulunduğu çıkarı-

mını yapsak dahi, bazı Üst Paleolitik toplulukların, muhtemelen toplu dini törenler amacıyla, az çok düzenli aralıklarla uğradıkları sabit noktaları vardı. Böylesi kalıcı dini tören merkezleri kalıcı konutların öncüleriymiş gibi görünmektedir.

Bu yüzden "Paleolitik", "Üst Paleolitik" İnsan denilenin faaliyet ve eserlerini tarif etmek için yetersiz bir etikettir. Hâlihazırdaki erimenin başlangıcından kısa bir süre sonra –başka bir deyişle, yaklaşık 12.000 yıl veya 10.000 yıl önce– ortaya çıkan çağsa *afortiori* [haydi haydi] yetersiz bir etiketle "Neolitik" diye tarif edilmektedir. Neolitik Çağ'daki ilk teknolojik icadın aletleri ihtiyaç duyulan şekle sokmak amacıyla, çakmaktaşını veya başka bir bölünebilir taş türünü vura vura pul pul sıyırma yerine, bunları [aşındırarak] cilalama yollarının keşfi olduğu doğrudur. Bu sadece aletleri daha tamı tamına amacına hizmet etmeyi sağlamak üzere şekillendirmeyi mümkün kılmakla kalmamış, alet yapıcılarına da daha çok çeşitli hammadde sağlamıştı. Ancak Neolitik Çağ'ın çığır açıcı eseri aletleri cilalama zanaatı değildi, bir dizi bitki ve hayvanın evcilleştirilmesiydi. Dahası Neolitik Çağ'daki iplik eğirmeyle dokumanın ve çanak çömlek imalatının icadı, insan hayatında neredeyse tarım ve hayvancılığın icadı kadar büyük fark yaratmıştı.

Şüphesiz tarım ve hayvancılık bugüne kadarki insan icatlarının en önemlileri olmuştur. Ticaret ve imalat tarafından gölgede bırakıldıkları zaman ve zeminlerde bile insan hayatının ekonomik temellerini teşkil etme niteliklerini kaybetmemişlerdir. Dönüp geriye bakıldığında, tarım ve hayvancılığın İnsan türünün teknolojik gücünün gelişmesiyle biyosferin gönencinin –insan hayatının kendisi dâhil, bütün canlı türlerinin kalım koşulu olan gönencin– korunmasını uzlaştıran isabetli araçlar vazifesi gördükleri anlaşılabilir. Doğru, İnsan türü bazı bitki ve hayvan türlerini evcilleştirmeyi başardığı ölçüde, doğal ayıklanmanın yerine insani ayıklamayı koymuştur ve kendi özgül amaçları için kendi tercihini dayatmakla insan soyunu zenginleştirirken biyosferi fakirleştirmiştir. İnsan türünün ekinleri ve meyve bahçeleriyle küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürüleri, İnsan türü açısından işe yaramaz veya zararlı birçok türün yerini almıştır. İnsan türü bunlara "otlar" ve "haşerat" gözüyle bakmış, İnsan türünün gücü köklerini kurutmaya yettiği ölçüde ortadan kalkma durumuna düşmüşlerdir. Bununla birlikte, İnsan türü sahiplendiği bitki ve hayvanların

kalımlarını sağlama almıştır. Yıllık hasadının bir kısmını ertesi yılın tohumluğu olarak saklamayı öğrenmiş ve her yılın kuzu ve buzağılarından bazılarını yaşatarak küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürülerini yenilemiştir. Dahası, seçici yetiştirme yoluyla, evcilleştirilmiş türlerden bazılarını, kendi haline bırakılsaydı Doğa tarafından meydana getirilecek değişikliğe göre hem daha hızlı hem de daha köklü bir şekilde değiştirmiştir.

Çanak çömleğin icadı kültürün farklılaşmasına dair görsel bir kayıt sağlamıştır. Çanak çömlekte şekil ve süsleme modaları neredeyse elbisedeki kadar hızla değişir ve kırık çömlek parçaları yok edilemez, oysa eski giysiler kuru kum veya hava sızdırmaz turbalıklar içinde muhafaza edildikleri ender durumlar dışında çürür. Bu nedenle, bir insan konutu kalıntısındaki kırık çömlek parçalarının katmanlaşması, çanak çömleğin icadıyla yazının icadı arasındaki bütün zamanlar için en güvenilir kronometredir. Aynı zamanda, hem farklı kültürlerin coğrafi nüfuz alanlarını ayıran sınır hem de kültürlerin sanatın köşe bucak dağılması yanı sıra göçler ve fetihler yoluyla iç içe girdiğinin veya kaynaştığının göstergesidir. Çanak çömlek stillerinin çeşitliliği Eski Dünya'da da Amerika kıtasında da bölgesel kültürlerin Uygarlık Öncesi Çağ'daki gelişme ve farklılaşma tarihinin anahtarıdır; keza uygarlıkların ortaya çıkışından sonra, buna yazıların icadı eşlik etmediğinde veya yazılar icat edildiği halde artık kullanılmayıp yeniden deşifre edilmediğinde de.

Bölgesel Neolitik kültürler *Oikoumenê*'nin Eski Dünya kısmının büyük bir bölümündeki Üst Paleolitik kültürü gölgede bırakmıştı. (Daha önce kaydedildiği gibi, Asya'nın kuzeybatısından gelip Amerika kıtasında koloni kuranların Üst Paleolitik kültürü kendine has doğrultularda daha fazla gelişme göstermişti.) Eski Dünya, belirli bir bölgenin yani Güneybatı Asya'nın Neolitik kültürü "Kalkolitik" [Bakır-Taş] diye sınıflandırılan geçici bir evreyle yavaş yavaş bir Bakır Çağı kültürü halini almıştır. Bu alet yapmakta hammadde olarak bakır ve taşın aynı zamanda kullanılması anlamına gelir. Aslında, silah ve süs eşyası yapımında bakır ve tunç ve de demir kullanılageldikten çok sonra da bazı alet türlerinin –en yaygın ve en kullanışlı türlerinin– yapımında taştan yararlanılmaya devam edilmişti. Bundan ötürü farklı alet yapma malzemelerinin adlarıyla sınıflandırılmış çağlar gerçekte kronolojik bakımdan birbiriyle çakışmıştır. Neolitik Çağ, farklı

tarihlerde farklı bölgelerde demir tarım edevatı ve seramik dışı ev aletlerinin yapım malzemesi olarak taşı gölgede bırakıncaya kadar, gerçekten sona ermemişti.

Yabani bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi insan hayatının harcıâlemi haline gelmişken, metalürjinin icadı İnsan türünün teknolojik virtüözlüğünün *chef d'oeuvre*'ü [başyapıtı] olmuştur. Metalürji birbirini izleyen bir keşifler zincirinin uç ürünüdür. Zincirin halkaları arasındaki bağ pek aşikâr değildi. Her bir halka entelektüel bakımdan dâhiyane bir icatla eklenmişti. Neolitik İnsan türü ilkin *Oikoumenê*'nin kara yüzünde gözle görülür az çok saf metal külçelerini fark etmişti. Bu metal külçelerine ilk önce taş gözüyle bakmış ve bunların, taşların aksine, haddeden geçirilebilir olduklarını keşfetmişti. Ardından, ısıtıldıklarında, geçici süreyle esnekleştiklerini ve sıcaklık bir hayli yükseltildiğinde sonuçta eridiklerini keşfetmişti. Böylece İnsan türü, kil gibi, şekil verme açısından taştan çok daha esnek bir hammaddeye rast gelmişti. Bir sonraki keşifse, metallerin sadece az çok saf halde değil, cevherlerin bileşeni halinde bulunması ve metalli cevher metal içeriği erinceye kadar ısıtıldığında gizil metalin cüruftan ayrılabileceğiydi. Son adımsa en bol cevher kaynaklarının toprakaltında yer aldığının keşfi ve madencilik tekniklerinin icadıydı.

Metalürji şimdiye kadar Eski Dünya *Oikoumenê*'sinde neredeyse 6.000 yıldır ve muhtemelen Peru'da 2.800 yıldır icra edilmektir. Bunun yanı sıra hem insan hayatının maddi ve sosyal koşulları hem de İnsan türünün yegâne yurdu biyosferle İnsan türünün etkileşimi üzerinde devrimci sonuçlar yaratmıştır. Metalürji insan soyunun maddi hayat standardını yükseltmiştir ama metalürjik uzmanlığın sosyal bedeli iş bölümü, çevresel bedeliyse hem kıt hem de ikame edilemez bir hammaddenin gitgide artan tüketimi olmuştur.

Dövmeci ve madenci ilk uzmanlardı. İkisi de Paleolitik avcı ve Neolitik çiftçi gibi on parmağında on marifet olmaya devam etmek yerine çalışma süresinin tamamını zanaatına hasretmek zorundaydı. Teknolojik serencam iş bölümüydü. Bunun doğal sosyal sonucu birbirinden farklı iş türü ürünlerinin mübadelesiydi ve bu da hâlâ çözüme kavuşmamış hatta belki de çözümsüz bir etik sorun yaratmıştı. Toplumun toplam ürünü çeşitli üretici sınıflar arasında hangi ilkeye göre bölüşülmelidir? Toplam ürün toplumdaki bütün katılımcıların elbirliğiyle çalışmasının meyvesi-

dir ama her birinin katkısı etkililik ve değer bakımından eşitsizdir. Eşitsizlik besbellidir. Gene de bu bütün taraflarca hakka uygun gözüyle bakılacak bir pay ayırımına yansıtılabilir mi? Hakka uygun bir pay ayırımı girişiminde bulunulmalı mıdır? Ya da aslan payına baskın güç sahiplerince el koyulması doğru mudur, ya da kaldı ki bu kaçınılmaz mıdır?

Metalürjinin icadı sınıf ayrımı ve sınıf çatışmasının tohumlarını ekmişti. Bir zamanların ayırt edici "Smith" soyadı, bir "Kalkolitik" köyde, dövmecinin köyün henüz uzmanlaşmamış sakinlerinin çoğunluğundan farklı bir köylü türü hissi verdiğinin kanıtıdır. İhtimal ki Paleolitik Çağ'da teknolojik uzmanlaşmanın ilkel halinin bulunduğu doğrudur. Paleolitik İnsan türü farklı çakmak taşı çeşitlerine alet yapma hammaddesi olarak farklı değerler biçmeyi öğrenmişti. En cazip çakmak taşını çıkarmak için yerkabuğunu bile kazmıştı. Ancak, metalürjinin icadından önce, herhangi bir emekçinin, topluluğun kendine besin temin etmekle ilgili temel meşguliyetine herhangi bir şekilde doğrudan katılmadan, hayatını tamamen mübadeleyle kazanan tam gün çalışan bir uzman haline gelmiş bulunması ihtimal dışıdır.

Metalürjinin icadıyla ortaya çıkan iki mukadder değişikliğin ikincisi yeri doldurulamaz ve kıt hammaddelerin kullanımıydı. Çiftçinin ekin ve çiftlik hayvanları, bunların canlı olmaları ve Doğa engellenmezse hayatın kendini kendiliğinden yeniden üreteceği gerçeğinden ötürü onun açısından garanti altındaydı. Evcilleştirilmiş bitki ve hayvanların devamını sağlama almak için İnsan türünden gerekim topu topu basiret ve müteakip cebrinefistir. Çiftçi ertesi yılın tohumluğunu temin etmek, ayrıca küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürüsünün sayısal yeğinliğini korumak için hasadıyla kuzu ve buzağılarının yeteri kadarını saklamalıdır. Bir de Toprak Ana'nın dibine darı ekmekten kaçınmalıdır. Onu bitap düşürecek baştan çıkarıcı aşırı ekip biçme ve [hayvanları] aşırı otlatma isteğine karşı koymalıdır.

Çiftçinin basiretli davranması ve cebrinefis uygulaması kaydıyla Doğa çiftçinin lehine verimli olmaya devam edecektir. Aslında tarım ve hayvancılığın, bir defa icat edildikten sonra, biyosfer yaşanabilir niteliğini kaybedinceye kadar sürdürülmemesi için hiçbir neden yoktur. Oysa metalürji tarihi, çoktan keşfedilip tüketilmiş kaynakları ikame etmeye yönelik bakir cevher kaynakları arama tarihidir. Ne cansızlıkları yüzünden metaller, kendilerini

yeniden üreterek İnsan türünün ilgili stoklarını ikmal eder, ne de kömür gibi eskiden-organik maddeler. Zamanımızda yeri doldurulamaz doğal kaynakları çıkarmanın ölçeği o kadar telaşlandıran bir derecede artmıştır ki bugün neredeyse erişilebilir stoklarının tamamını bitirme noktasına gelmiş durumdayız.

Tarım ve hayvancılıkta İnsan türünün teknolojik gücüyle Doğa'nın verimliliği dengededir. Metalürjinin icadıyla İnsan türünün teknolojik yeteneği Doğa'dan biyosferin hâlâ yaşanabilir kaldığı süre boyunca yerine getiremeyeceği bir talepte bulunmaya başlamıştır. İnsanlık tarihinin son 10.000 yılını insan soyunun 2.000 milyon yıllık potansiyel yaşam beklentisine kıyasla muhakeme edersek, belki metalürji hiç icat edilmeseydi ve İnsan türü Neolitik teknoloji düzeyine ulaştıktan sonra kendini teknolojik bakımdan daha üstün bir düzeye yükseltmeyi başaramasaydı, torunlarımız için daha iyi olurdu sonucuna varırdık. İnsan türünün alet yapma tekniğindeki ilerlemesi metallerden yararlanamadan önce dursaydı, hiç şüphesiz, bugün insan soyunun nüfusu ve maddi zenginliği gerçekleşenin sadece küsuru durumunda bulunurdu. Öte yandan insan soyunun kalımı çok daha güvende olurdu; çünkü ikame edilemez kaynakları tüketme ateşiyle oynamazdık. Doğru, metal gibi sert taş da cansızlığı ve bundan ötürü kendi kendini yenileyememesi nedeniyle ikame edilemez. Oysa taş en nadir metallerle kıyaslandığında bile o kadar boldur ki neredeyse bitip tükenmez sanısı verir. Neolitik Çağ atalarımız için metal öncesi düzeyde kalmak, tabii onlar için tükenmenin yegâne alternatifi bu çıkacaksa, torunlarımızın o duruma dönmesinden daha az zor ve daha az sancılı olurdu.

Tarım ve hayvancılık ve de metalürji, *Oikoumenê*'nin içinde ilk nerede icat edilmişti acaba? Son dört kelimesi bu sorunun özüdür çünkü İnsan türünün icatlarının tek bir zaman ve zeminde yapıldığından asla emin olamayız. Elbette belirli bir zaman ve zeminde yapılan bir icat, daha ileri bir tarihte, başka bir yerde benimsenebilir. Köşe bucak dağılmanın "uyaran yayılımı" diye bilinen dolaylı bir şekli de vardır. Yabancı bir icadı görme veya mevcudiyetiyle ilgili haber alma, insanları onu o şekliyle benimsemeye değil ama muadilini kendilerine has bir stilde yaratmaya özendirebilir. Bununla birlikte, özdeş bir icat birbirinden bağımsız bir şekilde birden fazla yerde ve zamanda da yapılabilir. Bu mümkündür çünkü icatlar insan doğasının ürünleridir ve insan

doğası türün bütün tiplerinde ortak bazı özgül tinsel [spiritüel], psikolojik ve fizyolojik niteliklere sahiplik bakımından birörnektir. Gerçi her bir tip bu ortak nitelikleri kendine has ayrı bir şekilde sergiler. Herhangi bir icat bu üç muhtemel tarih alternatifinden herhangi birine sahip olmuş olabilir ve çoğu durumda belirli bir icadın belirli bir zaman ve zeminde ortaya çıkmasının bağımsız bir yaratı veya uyanan bir benzerini yapma isteği veya sırf kullanıma hazırın benimsenmesi olup olmadığını gösterecek hiçbir kanıt yoktur.

Bunları göz önünde tutmak kaydıyla, az çok güvenle, Eski Dünya *Oikoumenê*'sinde tarımla hayvancılığın, metalürjinin yanı sıra ocaktan taş çıkarma, devasa ve ağır taş bloklarını taşıma tekniklerinin ilk Güneybatı Asya'da, yani *Oikoumenê*'nin Eski Dünya kısmındaki merkezi kayık nakil alanında icat edildiğini kestirebiliriz. Bölgenin alanını bile daha kesinlikle tanımlayabiliriz. Güney köşesi dışında Arabistan Yarımadası'nı kapsamıyordu. Tarım ve hayvancılık icat edilirken, en kuzeydeki kenarı yani bugünkü Suriye çölü dâhil, Arabistan'ın büyük bir bölümü bitki ve hayvanların evcilleştirilmesine ortam hazırlayamayacak kadar çoraktı. Arabistan'ın sadece güney köşesi muson yağmurları sayesinde verimli kalmış ve geri kalanının kuruması, açık deniz gemilerinin icadından ve bunu izleyen hecin devesinin [tek-hörgüçlü deve] evcilleştirilmesinden önce Yemen'in bu köşesinin tecridine yol açmıştı.

Hayvancılık ve metalürjinin Güneybatı Asya'daki ana yurdu Dicle ve Fırat nehirlerinin aşağı çığırları boyunca ve çevrelerine döşediği alüvyonlu araziyi kapsamıyordu. Bu alüvyonlu arazi, insanların iskânı ve toprağın işlenmesi amacıyla kurutulmadan ve sulanmadan önce, İnsan türüyle evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlar için yaşanması zor bir yerdi. Sazlıklar arasından yol bulup geçen bir su labirentiydi: Fırat'ın aşağı çığırının çevresindeki artık batak araziye dönen yöre. Öte yandan, sınırları içinde hayvancılığın ardından da metalürjinin ilk icat edildiği alan, Mezopotamya ve Suriye ve Filistin'in yanı sıra, en azından, Güney Ön Asya'nın ve Batı İran'ın ve Türkmenistan'ın bir bölümünü kapsıyordu. Anlaşılan bu bölge tarihinin Neolitik faslı sırasında evcilleştirilen tahıl ve hayvanlar önceki yabani halleriyle buraları epey zamandır mesken tutmuşlardı. Başka yerlerdeyse, aynı evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlar ya bizzat Güneybatı Asya'dan gelip koloni kuranlarca

ya da bu Güneybatı Asya icatlarını ödünç alan ve bunları ödünç almakla Paleolitik kültürden Neolitik kültüre ve nihayetinde de Kalkolitik ve Bakır Çağı ve de Tunç Çağı hayat tarzlarına geçişe yol açan yerel halklar tarafından Güneybatı Asya'dan getirilmişler gibi görünmektedir.

Bunlar kaleme alındığı sırada, Neolitik Çağ katmanları Güneybatı Asya ve Mısır'daki az sayıda sitte kazılmıştı; ayrıca, keşif sürdürüldükçe ilk ortaya çıktığı bu bölgedeki, keşifler ve buluşların ışığında zaten değişip duran, Neolitik hayata dair tasvirimiz değişmeye devam edebilir. Ancak bazı noktalar çoktandır meydandadır. Şimdiye kadar keşfedilen yerleşmelerin başlangıçları tarih bakımından MÖ *c.* 10.000'den (Ceriko'daki [Arapçası Eriha] çanak çömlek çağı öncesi yerleşmenin tahmini tarihi olan) MÖ beşinci binyıla kadar uzanır. Ceriko'dan başka sitlerdeki yerleşmeler MÖ yedinci veya erken altıncı binyılda başlamıştır. Ayrıca besin toplayıcılık ve avcılıktan tarım ve hayvancılığa geçiş pınarlarla sulanan vahalarda veya küçük akarsuların döküldükleri dağların eteklerine taşıyıp yığdığı verimli topraklardan meydana gelen taşkın yataklarında yapılmıştı. Böylesi potansiyel tarlaların hepsi doğal yollarla sulanır. Ancak bu sitler birbirinden yükseklik ve iklim bakımından iyice farklıdır. Tropikal bir iklime sahip Ceriko deniz seviyesinin altındaki bir vadide yer alır; oysa Ön Asya platosundaki Çatalhöyük ve İran platosundaki Tepe Sialk yılın bir bölümünde karlar altındadır.

Taşkın yataklarında ve pınarlarla sulanan vahalarda, işlenme yüzünden tükenen toprak Doğa tarafından iyileştirilir. Tarlanın verimliliğini mil çökelleri getirerek tazeler. Ceriko ve Şam'ın [Damaskos, Dımaşk] Guta [el-Gute] vahası bu doğal süreç sayesinde sürekli verimli kalır. Ancak bu cömertliğe nadiren rastlanır. Güneybatı Asya'nın sınırları içinde tarımın icat edildiği bölgenin büyük bir bölümü eskiden ve hâlâ bir yağmur kuşağı olan alanda yer alır. Güneybatı Asya'daki bazı ilk tarım toplulukları su kaynakları için sadece yağışa muhtaçtılar. Yağmur mil taşımaz ve sırf yağmur suyuyla beslenen tarımın verimi hızla düşer. İşin en kolayı hayal kırıklığına uğramış çiftçinin –tabii elinin altında işgal edebileceği bakir bir toprak bulunduğundan haberdarsa– geçici süreyle tükenmiş toprağa kalıcı bir şekilde tükenmiş ocak gözüyle bakmasıdır. Modern Çağ'da bile, ataları yağmur suyuyla beslenen toprağın verimliliğini Doğa'nın yardımını almadan eski

durumuna getirme tekniğini çoktan edinmiş olmalarına rağmen, Kuzey Amerika'da tarımla uğraşan Batı Avrupalı yerleşimciler batıya doğru ve Eski Dünya'daki Rus köylüler de doğuya doğru yol almaya devam etmişlerdir.

Bu teknik ancak zamanla keşfedilmişti. Ormanlık arazilerde yağmur suyuyla beslenen yerleşik tarımı mümkün kılmanın ilk adımı evcilleştirilmiş tahıllara yer açmak için kesilmiş ağaçları yakmaktı. O zaman gübre vazifesi gören kül çiftçiye açıklığından bir veya iki mevsim ekin kaldırmasına imkân veriyor ve ondan sonra ağaçlara açıklığı yeniden kaplamaları için yeterince süre tanınırsa bu süreç tekrarlanabiliyordu. Bu "kes ve yak" tekniğiyle muhtemelen arazi parçası her on yılda bir yeniden ekilip biçilebiliyor ve ekicinin elinin altında ekip biçebileceği on arazi parçası vardıysa sınırlı bir çevrenin içinde dolaşabiliyordu. Yağmur suyuyla beslenen tarımdan yerel olarak bile göç etmeden geçim sağlama sorunu, sonunda ağaçların yeni filizler verip taze kül arzı sağlamasını beklemek yerine nadasa bırakılmış tarlayı sığır kemresiyle gübrelemenin icadıyla çözülmüştü. Ama bu keşif yapılıncaya kadar, nasıl maden arayıcısı bugüne kadar sürüklenmeye devam ettiyse, çiftçi de aynı şekilde *Oikoumenê*'nin henüz işlenmemiş bölgelerine çekip gitmeye sürüklenmişti.

Bu arada, ister göç isterse yeniden ekip biçme yoluyla olsun, iplik eğirmeyle dokuma zanaatının ve çanak çömlek imalatının eşlik ettiği, ardından metalürjiyle megalitleri [anıttaş] yontma ve dikme zanaatlarının bunları izlediği çiftçilik, Güneybatı Asya'daki en eski yurdundan Eski Dünya'nın geri kalan büyük bir bölümünün her tarafına yayılmıştı. Eski Dünya'nın çeşitli bölgesel uygarlıklarının, farklı tarihlerde, ilk Güneybatı Asya üssünden –keza farklı tarihlerde– geniş ölçüde dışına uzanan bu ortak Neolitik temelden doğduğunu göreceğiz. Ne var ki Eski Dünya'daki, bu uygarlık öncesi kültürün en son şeklinin yayılması ne dört başı mamur ne de birörnekti.

Örneğin Avustralya, [Asya] kıtasıyla Avustralya'nın kendi flora ve fauna âlemleri arasındaki coğrafi ayrım çizgisini başarılı bir şekilde geçen *Homo sapiens*'in bir Neolitik besin toplayıcı müfrezesinin özel alanı halinde kalmıştı. Avustralya'nın [Asya'dan] gelen bu ilk insan yerleşimcileri ve köpekleri, buraya gelen keseliler dışındaki ilk memelilerdi. Hiçbir Neolitik halk bu marifetlerini taklit etmeye çalışmamıştı ve Avustralya MS on sekizinci yüzyılda

modern Batı Avrupalılar tarafından "keşfedilinceye" kadar da tecrit edilmiş inziva köşelerini hiç zorlanmadan iskân etmeye devam etmişlerdi. Neolitik denizciler Polinezya takımadalarını iskân etmeyi başarmışlardı başarmasına ama onlar da en büyük mülki ikramiyeleri olan Yeni Zelanda'yı, modern Batı Avrupalıların dünya çapındaki yayılmalarına hazırlıksız yakalanıncaya kadar, ancak yaklaşık altı yüzyıl ellerinde tutabilmişlerdi.

Neolitik hayat tarzının Güneybatı Asya'daki çıkış noktasından yayılışı sırasındaki farklılaşması Neolitik çömleklerin şekilleri ve süslemelerinin bölgesel çeşitliliğiyle Paleolitik aletlerin ekümenik tekdüzeliği arasındaki zıtlıkla sergilenir. Kırık çömlek parçalarının hayat tarzlarının görsel belirtileri olduğu daha önce kaydedilmişti. Neolitik çanak çömleğin yerel stillerindeki farklılaşma, esas itibariyle, yerel inisiyatiften ötürüdür. Ayrıca Batı Akdeniz ve Kıta Avrupası'nın, Güney İspanya ve Portekiz'den Danimarka'ya kadar Atlantik kıyılarıyla, Malta'dan Britanya'daki Stonehenge'e kadar açıklarındaki adalarına kadar dikilen megalit benzeri anıtlarda Levant'tan alınan bir ilhamın tespit edilip edilemeyeceği de söz götürür.

Mısır'ın Firavunlar Devri piramitlerine benzer şekilde Avrupa'daki megalitler de İnsan türünün daha sonraki bütün yerel eserlerinden daha eskidir. Tarihleri Batı Avrupa'nın, Neolitik'ten çıkıp Kalkolitik'ten geçerek Bakır ve Tunç Çağı'na girdiği, MÖ *c.* 3500'den MÖ *c.* 1500'e kadar uzanan iki binyılın içinde yer alıyor gibi görünmektedir. Bunları inşa edenler okuryazar değillerdi gerçi ama bizzat binalar ve ilgili görsel sanat eserleri dile gelmeden, bunların ataların kültleriyle Levant'taki muadilleri bulunan bir ana tanrıçaya kulluk etmek için yapıldıklarını kanıtlamaktadır. Gene de Batı Avrupa megalitlerinin Levant'la ilişkisi iki yönden muammalıdır. Bir kere, megalitik din ve teknolojinin hem Akdeniz hem de Batı Avrupa'nın Atlantik kıyısı boyunca yayıldığı bölge Güney İspanya ve Portekiz'di. Başka bir deyişle, Avrupa'nın hem Mısır hem de Ege'den en uzak ucuydu. İkinci olarak, Batı Avrupa'daki megalitik anıtlara benzer Levant'taki eserlerin bazıları daha yenidir, bunlardan daha eski değil. Güney İspanya'nın Akdeniz kıyısındaki Los Millares'te yer alan arı kovanı mezarları Mykenai'daki muadillerinden 2.000 yıldan daha fazla eski gibi görünmektedir; ayrıca gerçi Stonehenge Mısır firavunlarının Dördüncü Hanedanı'na ait piramitlerden neredeyse bin yıl daha

yenidir ama Los Millares'in daha az masif taş işçiliği muhtemelen Üçüncü Hanedan Firavunu Zoser'in Sakkara'daki piramidinin karşılaştırılabilir taş işçiliğinden birkaç yüzyıl daha eskidir.

Uygarlık öncesi kültürün son evrelerindeki farklılaşma özgün evcilleştirme marifetlerine kadar ileri gitmişti. Üzüm asması, zeytin, incir, erik, kiraz, şeftali, elma ve armudun yanı sıra sığırlar, keçiler ve koyunlar Güneybatı Asya yöresine özgülermiş ve Neolitik Çağ'da orada evcilleştirilmişler gibi görünmektedir. Ama pirinç ve kök sebzelerle turunçgiller ve muzlar, ayrıca zebular ["hörgüçlü sığır"] ve filler ve de hem hecin hem de Orta Asya develeri [iki-hörgüçlü deve] Güneybatı Asya dışındaki bölgelerde evcilleştirilmişlerdi ve bildiğimiz kadarıyla bu evcilleştirme marifetleri muhtemel ki tamamen bağımsız bir şekilde geliştirilmiştir; bu konuda Güneybatı Asya'dan uyaran yayılımıyla ilham dahi alınmamış olabilir. Belki hurma sıcak ve nemli Sümer ve Mısır arazileri açılıncaya kadar evcilleştirilmemişti. Evcilleştirilmiş hecin devesiyle ilgili elimizdeki en erken çağ kaydı MÖ ikinci binyılın ikinci bölümünden kalmadır. Orta Asya devesinin evcilleştirilmesiyle ilgili en eski kanıt, "Altuni Develerle" Peygamber Zerdüşt'ün adının doğru bir yorumuysa, yaklaşık MÖ 600'den daha önce değildir.

Amerika kıtasına gelince, Asya'dan gelip koloni kuranların beraberlerinde getirdikleri yegâne evcilleştirilmiş hayvan köpekti ve koloni kuranların evcilleştirdikleri yerli Amerikan hayvanları da sadece lama, alpaka, kobay ve arıydı. Öte yandan, Amerika kıtasında evcilleştirilen oraya has bitki sayısı Eski Dünya'da evcilleştirilenlerin sayısıyla kıyas kabul eder. Modern Batı Avrupalılar Amerika kıtasına gelinceye kadar, Amerika kıtası ve Eski Dünya hemen hemen hiç ortak evcilleştirilmiş bitkiye sahip değildi.

Bu, Amerika kıtasında tarımın bağımsız bir şekilde icat edildiğini gösterir gibidir ve bu sonuca varırsak, Peru'da tuncun (yani bakır ve kalay alaşımının) da Eski Dünya'da alınan herhangi bir ilhamdan bağımsız icat edildiğini kestirebiliriz. Kolomb öncesi Amerikan uygarlıklarının bağımsız yaratılıp yaratılmadıkları meselesi hâlâ hararetle tartışılmaktadır. Bir ihtimal Amerikan uygarlıklarının harçlarının Eski Dünya'dan alındığını bu konuda eğitim gören az sayıda öğrenci reddedecektir ama öyle gibi gelmektedir ki artık galebe çalan görüş bu Eski Dünya harçlarının pek az önemi bulunduğu ve özünde Kolomb öncesi Amerikan

uygarlıklarının Üst Paleolitik Çağ göçmenleri tarafından bağımsız bir şekilde *in situ* [mahallinde] yaratıldıkları yönündedir.

Eski Dünya'daki en eski uygarlıkların şafak tarihi MÖ *c.* 3000'di ve o tarihte sonuçta Eski Dünya'nınkilerle karşılaştırılabilir uygarlıklara doğru serpilen Kolomb öncesi Amerikan kültürleri bir ihtimal zaten harcıâlem evcilleştirilmiş besin bitkisi haline gelen mısırın evcilleştirilmesine yönelik ilk adımları atmışlardı. Mezo-Amerika'da Meksika'nın yüksek ülkesinde yer alan Puebla [eyaletindeki] Coxcatlán Mağarası'nda, MÖ *c.* 4000'e tarihlenen bir katmanda, ya bir yabani mısır bitkisinden ya da alternatif olarak evcilleştirilmesinin ilk adımları atılarak biraz değiştirilen bir bitkiden kaynaklanabilecek mısır koçanları bulunmuştur. New Mexico'da yer alan Bat Cave'de, MÖ *c.* 2500'e tarihlenen bir katmanda, daha bariz evcilleştirme belirtilerine sahip koçanlar bulunmuştur. Demek ki Mezo-Amerika'da tarımın şafağı görünüşe bakılırsa Eski Dünya'da uygarlığın şafağıyla çağdaştı ve Eski Dünya tarımının Güneybatı Asya'daki şafağından en az 4.000 yıl sonra gerçekleşmişti.

Eski Dünya ve Kolomb öncesi Amerika kültürleri hanidir ayrı doğrultularda ilerliyordu ve uygarlığın şafağı bizzat Eski Dünya'nın sınırları içinde artan bir bölgesel farklılaşma çağını başlatmıştı. Batı Avrupa'nın Okyanusu fethetmesi gidişatı ters yüz edip birbiçimlilik ve Alt Paleolitik Çağ'da imkânsız bir birleştirim yönüne çevirinceye kadar yaklaşık 4.500 yıl geçmişti. Bunlar kaleme alındığı sırada, aradaki çağlar boyunca hüküm süren bölücü kuvvetler inatla bir geri çekilme çarpışması yürütüyordu ve birleştirim yönünde yol alan hareketin zafer kazanıp kazanmayacağı henüz öngörülemiyordu. Ne var ki artık insanlığın kalımının kaçınılmaz koşulunun *Oikoumenê*'nin tamamının birleştirimi olduğu çoktan görülmüştü, hem de sadece teknolojik düzeyde değil, hayatın her düzleminde.

6
Dicle-Fırat Havzası'ndaki Alüvyonlu Arazinin Açılması ve Sümer Uygarlığının Yaratılışı

Önceki bölümde tarımın icadının toprağı ekenlerin, küçük ve sağa sola seyrekçe yayılmış, doğal yollarla sulanan, anlaşıldığı kadarıyla besin toplayıcılığından besin üreticiliğine geçişin yapıldığı Güneybatı Asya vahalarının sınırları içine sığamadıklarında, yerleşik düzene geçmelerini mümkün kılacak bir teknik konusunda nasıl karara varacakları sorununu yarattığını kaydetmiştik.

Çiftçinin ürünlerini sulamak için sadece yağışa bel bağladığı Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin bir hayli geniş alanlarında azar azar gerçekleşen, aşamalı, bir ilerleme vardı. Tükenen bir arazinin ilelebet terk edildiği göçebe tarımın yerini ilkin devre tarımı almıştı. Devre tarımında bir tarla "kes ve yak" tekniği sayesinde geçici süreyle gübrelenip önünde sonunda yeniden işlenebilir hale getiriliyordu ama ancak geçici süreyle terk edilmiş tarlanın yeniden gübrelenmesi için yabani ağaçların yeterince yeni sürgün vermesine el verecek bir zaman aralığından sonra.

Yağmur kuşağındaysa bir çiftçi ve ailesi tarafından sabit bir konuttan işleyebileceği kadar derli toplu bir tarla öbeğinden ihtiyacı karşılayacak ölçüde geçim sağlamayı keşfetmek birkaç nesillik hatta belki de birkaç yüzyıllık zaman almıştı. Böylelikle torunlarına evleriyle birlikte tarlalarını da devredebilirlerdi. Ekilebilir bir toprak parçasına bu yolla bağlanıp kalmış bulunmak, daha sonra alternatif ekonomik fırsatlar seçeneği sunabilecek toplumlarda

bir kulluk imi halini almıştı. Ne var ki ilk başta yerleşik çiftçinin toprağa bağlanıp kalması, büyük ihtimalle uzun süredir peşinde koşulan bir teknolojik amacı gerçekleştirmenin uzun süredir hasretle beklenen bir ödülüydü.

Güneybatı Asya'dan yola çıkan bazı göçmenler –belki de çoğu– doğal yollarla sulama desteği görmeden yerleşik hale gelmeyi öğreninceye kadar *Oikoumenê*'nin yağmur kuşağı yüzeyinin dört bir tarafına sürüklenmişlerdi. Ancak tarımın Güneybatı Asya vahalarındaki beşiklerinin yakınlarında bir bölge vardı ki açıldığında ayrıca yapay akaçlama ve sulama sayesinde ıslah edildiğinde, çığır açana ata yadigârı vahalardan elde edebileceğinden çok daha fazla getiri sağlayacaktı, hem de bir hayli geniş çaplı bir arazide. Verimlilik potansiyeli barındıran alüvyonlu araziyle gübre vazifesi görme potansiyeline sahip suyun kaotik bir karışımı olup ümit veren bu arazi, aşağı Dicle-Fırat Havzası'ndaki cangıl-bataklığıydı.

Cangıl-bataklığa hükmetme teknolojik bir başarının çok ötesindeki bir sosyal başarıydı. İnsan soyunun bütün teknolojik başarıları tabii ki aynı zamanda sosyal başarılardı. İnsan türü sosyal bir varlıktır. İnsandan önceki atalarımız epeydir sosyal hayvanlar olmasalardı pek ayakta kalıp insanlaşamazlardı. Ayrıca İnsan türünün sosyalliğinin sınırlılığı daima görünüşteki sınırsız teknolojik yeteneğinin hızını kesen bir fren rolü oynamıştır. En ilkel aletin yapımı ve kullanımı için gerekli koşul sosyalliktir. Güneybatı Asya'nın küçük vahalarının ekicileri Doğa'nın yerel sulama armağanını muhtemelen nasıl daha da iyileştireceklerini çoktan keşfetmişlerdi. İnsan türü "İkiz Nehrin" alüvyonlu arazi armağanından istifade etmek için çoktan edindiği yapay sulama tekniğini eskiden herhangi bir girişimde yapılana kıyasla çok daha fazla sayıda insanın el birliğini gerektiren bir ölçekte uygulamak zorundaydı. El birliği ölçeğindeki fark, sadece derecesi bakımından değil, türü bakımından da aynı değerde bir farktı ve bu teknolojik değil sosyal bir devrimdi.

Alüvyonlu arazinin fethi büyük ihtimalle, hemen değil ama önünde sonunda yağlı getiriler için çalışan, hayal gücü, basiret ve irade sahibi liderlerce planlanmıştı. Liderler soydaşlarından sayısızını muhtemelen onlara akıl almaz gelen amaçlar peşinde koşmaya razı edemeselerdi, planları gerçekleşmeyen hayallerden başka bir şey olmazdı. Büyük ihtimalle kitleler liderlerine inanıyordu ve liderlerine duydukları bu inan, kudretlerine ve

bilgeliklerine hem insan liderlerin hem de onların izinden yürüyenlerin birer gerçeklik gözüyle baktıkları, tanrılara duydukları inana dayanıyordu. Özellikle vazgeçilmez yeni araç bir yazıydı. Liderler sözlü düzenlemeler ve talimatların ezberlenmesiyle etkin bir şekilde başa çıkılamayacak kadar muazzam miktarlardaki ve büyüklüklerdeki insanı ve suyu ve de toprağı düzene koymak için bu araca ihtiyaç duyuyorlardı. Sümer yazısının icadı yaratıcı dehanın başyapıtıydı ama bilinen en eski yazı sistemi karmaşık ve kullanışsızdı. Bu yüzden de ezoterik kalmıştı. Ana hatlarıyla toplumun ihtiyaçlarını karşılıyordu; aynı zamanda okuryazar liderlerin okuması yazması bulunmayan çoğunluğun üzerinde kurduğu hâkimiyeti sağlamlaştırmıştı.

Sümerler, Dicle ve Fırat'ın aşağı havzasındaki alüvyonlu araziyi tarıma açarak yeni bir insan toplumu türünün en eskisini yaratıyorlardı: Bölgesel uygarlıklar. Bu başarı Sümerlere atfedilebilir çünkü Sümer yazısında bu yazının deşifre edilebilir hale geldiği evrim aşamasında aktarılanın onların dili olduğunu öğreniyoruz. Ama yazılarının en temel kurallarını icat edenler veya sonuçta Sümer ülkesine dönüştürülen cangıl-bataklığına ilk gelenler Sümerler miydi bundan emin olamayız. Cangıl-bataklığı işlenir hale getiren Sümerlerin buranın asıl yerlileri olmaları mümkün değildir, çünkü bu yaban yer işlenir hale getirilmeden önce insanlar için yaşanmazdı. En eski Sümer yerleşmeleri –Ur, Uruk, Eridu– büyük bataklığın güneybatı kenarına, Arabistan'ın bitişiğine kurulmuştu; ama Sümerlerin Arabistan'dan gelmeleri ihtimal dışıdır. Dillerinin Sami ailesi dilleriyle hiçbir yakınlığı yoktur, dahası Arabistan'dan Asya ve Afrika'nın bitişik bölgelerine akan göçmen kümelerinin hepsi Sami dillerini konuşuyordu.

Sümer uygarlığı elimizde bir kaydı bulunan bölgesel uygarlıkların en eskisidir. Şüphesiz aynı zamanda uygarlık öncesi bir toplumdan veya birden fazlasından türeyen yegâne uygarlıktır ve önceden varolan herhangi bir kendine benzer toplumu örnek almadığı gibi ondan esinlenmemiştir bile. (Keza Mezo-Amerikan uygarlığı da büyük bir ihtimalle doğrudan doğruya uygarlık öncesi seleflerinden türemiştir ama Mezo-Amerikan uygarlığının özgünlüğü dünya çapında kabul görmemiştir.) Modern arkeolojik araştırmalar Sümer uygarlığının ayırt edici özelliklerinden en az ikisinin gelişiminin aşamalılığını gün ışığına çıkarmıştır: Yazısı ve tapınak mimarisi.

Yazının resim yazılarından [piktograf] (yani insanların, şeylerin, olayların ve hareketlerin görsel tasvirlerinden) yaratıldığı sonucunu çıkarabiliyoruz. Yaratıcı edim ideogramların (yani ille de hatta zerre kadar temsili olmayan, buna rağmen Sümer toplumunun bütün okuryazar mensupları açısından özdeş bir anlama sahip alışılagelmiş işaretlerin) icadıydı. Son aşama sesbirimlerinin [fonem] [yani konuşma dilinde kullanılan sesleri temsil eden beylik işaretlerin] icadıydı. Sümerler hiçbir zaman sesbirimlerini özellikle ince eleyip sık dokumamışlardı. Yazıları sesbirimleriyle ideogramların muğlak ve gelişigüzel bir birleşimiydi. İdeogramların dezavantajı kaçınılmaz bir şekilde çok sayıda olmasıdır; sesbirimlerine göre üstünlüğü bir düşünceyle bir işaretin birbiriyle kalıcı bir şekilde ilişkilendirilebilmesidir, oysa konuşma dilinin sesleri zamanla değiştikçe bir sesle bir işaretin asıl beylik karşılılığı ortadan kalkar. Bütün bunlara rağmen, sesbirimleri sayıca sınırlı olmaları bakımından ideogramlara göre avantajlı durumdadır. İnsan gırtlağından tane tane çıkabilecek seslerin bir sınırı vardır ve aslında insan soyunun dillerinden her biri bu potansiyel repertuardan ancak seçme parçaları kullanır.

Sümer uygarlığı elimizde resimli ve yazılı kayıtlarının bulunduğu en eski aşamasında bilinen en eski tipi olduğu toplum türlerinin diğer üyeleriyle ortak özellikler sergilemektedir.

Alüvyonlu araziyi işlenebilir hale getiren Sümerler, Eski Dünya *Oikoumenê*'sindeki anca geçimlik yıllık gerekime ilaveten artık üreten ilk toplumdu. Bu artık, toplumun verimliliğine çeşitli yollar ve derecelerde katkıda bulunan, toplumdaki bütün katılımcıların arasında eşit bir şekilde dağıtılmıyordu. Artık eşit parçalar halinde bölüştürülseydi, kişi başına düşen pay kayda değmez olurdu; çünkü artık geçimlik için gerekli toplam tarım ürün miktarına kıyasla azdı. Gerçi zerre kadar artık üretimi bile devrimci bir yeni çıkıştı. Aslında artık, enerji ve zamanı, çoğunluğun çalışma hayatında vaktinin tamamını alan, besin üretimi görevinden azade kılınan ayrıcalıklı bir azınlığın kullanımına tahsis ediliyordu. Artığın bir azınlığa tahsisi sınıfların farklılaşmasının ekonomik temeliydi; gerçi bu hâkim sınıfın ayrıcalığının keyfini sürmesini mümkün kılan koşuldu ama kitleler hâkim sınıfın bu ayrıcalığını toplumun bütünü için yaptığı hizmetler karşılığında kazandığına inanmasa, bu ayrıcalık onlar tarafından hoş görülemeyecek kadar haksız bulunurdu. Bu hizmetler asliydi ve toplum alüvyonlu

arazinin fethiyle yaratılmış kazançlı ama yapay koşullarda ayakta kalacaktıysa gerçekten de vazgeçilmezdi. Öyle veya böyle, hâkim azınlık alüvyonlu arazi tarımının ekonomik artığına el koymuş ve bu yolla elde ettikleri boş vakti sadece kamu hizmeti yaparak değil aynı zamanda özel zevklerinin keyfini çıkarmaya harcamışlardı.

Hükümdarların asli kamu hizmeti, önceli Neolitik köy topluluklarını büyüklüğüyle gölgede bırakan ve karmaşıklığıyla da kıyas kabul etmeyen, bir kentsel çekirdeğe sahip topluluğun idaresiydi. Toprağın Neolitik ekicisinin aksine Sümer köylüsü işini kendisi düzene koymuyordu. Sulama sisteminin bakımı bütün toplumun ayakta kalmasının gerekli koşuluydu; bentleri ve kanalları çekip çevirmeyle ilgili zorunlu ücretsiz kamu hizmeti [angarya] kendi tarlalarını ekip biçmek kadar köylünün ödevinin parçasıydı ve sulama suyunun belirli mevsimlerde belirli miktarlarda dağıtılmasının karşı durulamaz bir yetkiyle donanmış tekil bir hükümranlık gerektirmesi nedeniyle bütün çalışmalarının kamu yetkililerinin yönetimi altında yürütülmesi zorunluydu.

Hükümdarın insani yetkesinin bir doğaüstü onaya dayandığı daha önce kaydedilmişti. Hükümdarlar, alüvyonlu arazide yaşamak ve çalışmak için çok önemli bir kamu tesisi olan sulama sistemini idare etmenin yanı sıra, topluluğun –onunla tanrılar arasındaki– şefaatçisi [aracı] vazifesini de görüyordu. Ayrıca Sümer şehir devletinin katılımcılarını, sayılarına ve farklı sınıflara bölünmelerine rağmen, ahenk içinde hareket etme yönünde gayrete getiren manevi güç tanrıların kudret ve bilgeliklerine duyulan ortak inançtı. Hükümdarlar servet ve boş vakitlerinin bir bölümünü özel zevklerine harcıyorlardı: Hizmetkârların kişisel hizmetleriyle şu aralar metalik aletlerle yan yana boy gösteren sanat eserlerine. (Köylülerin toprağı işlemek için kullandıkları taş aletler hâlâ çoğunlukla ev yapımıydı.)

Sümer uygarlığının bir başka yeni özelliği, çoğunluğun tarımsal ürün artığıyla geçinen, nüfusun tarım dışı azınlığının yerelde yoğunlaşması, şehirlerde toplanmasıydı. Bu şehirler muhtemel ki topluluğun düzenli aralıklarla dini ayinlerin icrası için bir araya geldiği ve kamu yararına bayındırlık işlerinin düzenlenmesiyle yakından ilgili tören merkezleri olarak ortaya çıkmıştı. Muhtemel ki bu tür tören merkezlerinin birkaç kalıcı mukimi vardı ama tarım dışı azınlık sayıca arttığında ve işlevleri yazıcıların yanı sıra kişisel hizmetkârları ve ustalarıyla birlikte (ilk zamanlarda

birbirlerinden farklılaşmayan) rahipler ve seküler idareciler arasında dağıldıkça, ibadet merkezlerinin çevresinde meskenlerin kümelendiği şehirler halini almıştı.

Sınıfların taşrayla şehir arasında topoğrafik bakımdan ayrılmasının şiddetlendirdiği sınıf ayrımı, Sümer'de uygarlığın doğuşunun bedeli olan sosyal kötülüklerin ilkiydi. Uygarlığın ikinci fıtri [doğuştan] kötülüğü savaştı ve iki kötülüğü de mümkün kılan ekonomik koşul bir artık üretimiydi. Bütün sağlam katılımcıların çalışma süresinin tamamını gıda üretimi görevinin aldığı bir toplulukta, yarı zamanlı çalışsalar bile idarecilerin, rahiplerin, ustaların veya askerlerin bakımına ayrılacak boş vakit yoktur.

Sümerlerin yarattığı yeni toplum türündeki temel yenilik neydi? Artık üretimi, sınıf ayrımı, yazı, anıtsal mimari, kentsel yerleşme ve savaş, bunların hepsi yeni ve ayırt edici özelliklerdi ama en önemli değişiklik tanrıların niteliği ve işleviydi.

Okuryazarlığın ortaya çıkışından önceki tükenmiş toplumların dinleri ancak görsel sanatlarına bakarak çıkarılabilir: Üst Paleolitik mağara duvarı resimleri, Lepenski Vir'deki üç boyutlu figürler, doğurgan Ana'yı canlandıran Neolitik Çağ heykelcikleri. Karşılık gelen dini törenler ve mitler içinse sadece akıl yürütebiliriz ama Sümer yazısıyla ve dilinde kaleme alınmış en eski deşifre edilebilir belgeler Sümer hayatının başka yönlerinin yanı sıra Sümer dinine bir dolu ışık tutmaktadır. Bu belgelerde bir Sümer tanrıları panteonuyla karşılaşır ve bu tanrıların çoktan tarihlerinin yeni bir faslına başladıklarını fark ederiz.

Sümer uygarlığı ortaya çıktıktan sonra, tanrıları hâlâ kısmen Doğa güçlerini temsil eder ve tanrılara münhasır işlev büyük ihtimalle başlangıçta buydu diye değerlendirebiliriz. Ne var ki tanrıların bir kısmı o vakte kadar çifte [ikil] rol edinmiştir; her biri artık aynı zamanda belli bir Sümer şehir devletinin kolektif insan gücünü temsil eder. Sümer tanrılarının rollerinin bu şekilde ikileşmesi İnsan türüyle Doğa arasındaki ilişkide meydana gelen bir devrimi yansıtır. Sümer tanrılarının insan zihninde ilk şekillendiği zamanlarda, İnsan türü hâlâ Doğa'nın insafına kalmıştı. Alüvyonlu arazinin işlenmek ve yerleşmek üzere elbirliğiyle gerçekleşen insan eylemiyle fethedilmesi İnsan türüyle Doğa arasındaki güç dengesini İnsan türünün lehine çevirmişti. Sosyal bir hayvan olarak davranan İnsan türü, artık Doğa âleminin daha önce baş edilmez bir bölgesine kendi iradesini dayatmaya gücü

yettiğini ispatlamış ve İnsan türü, coşkulandıran bu insan zaferini tanımayı, daha önce ona kadiri mutlak gibi gelen insan dışındaki güçlerin yanında kendi kolektif gücüne tapmaya başlayarak açığa vurmuştu. Alüvyonlu araziyi işlenir hale getiren Sümerler talihlerinin bu yaver gidişini ata yadigârı bu doğa-tanrılarını egemen insan devletlerinin ilahi koruyucuları –veya ilahi hizmet erbabı– olarak mecburi hizmete koşarak kayda geçirmişlerdi.

Sümer tanrıları Doğa güçlerinin temsilcileriyken Sümer toplumunun tamamının ortak kültürel mirasında yer tutmayı sürdürmüşlerdi. Devletlerin temsilcisiyken, çıkarları çelişebilecek yerel Sümer topluluklarını ayrı ayrı temsil ediyorlardı. Tanrılar politik rolleri bakımından kısmen bölücü hale gelmişlerdi, artık baştan aşağı birleştirici de değillerdi. Tanrıların, baki kalan en eski Sümer kayıtlarına kadar çoktan üstlendikleri bu yeni rol, Sümer uygarlığının geleceği açısından netameliydi. İnsan türü, bu ürkütücü kolektif gücünü sadece insan dışındaki doğaya hükmetmek ve ondan istifade etmek için değil de aynı zamanda iyi örgütlenmiş ve iyi silahlanmış yerel insan "güçleri" arasındaki kardeş kavgası için kullandığında, insan toplumunun Doğa'yı galebe çalmasının meyvelerinden yoksun kalabilecekti.

7
Nil Havzası'ndaki Alüvyonlu Arazinin Açılması ve Firavunlar Dönemi Mısır Uygarlığının Yaratılışı

Önceki bölümde Sümerler, Dicle ve Fırat nehirlerinin aşağı havzasındaki cangıl-bataklığı akaçlama ve sulama sürecinde bir dizi yenilik yapmaları yüzünden yeni bir toplum türü –bir bölgesel uygarlık– yaratmakla taçlandırılmışlardı. Aynı kriterlerle hükme varılırsa, Firavunlar Devri Mısırlıların Nil Nehri'nin yukarı vadisiyle deltasındaki cangıl-bataklığı açma süreciyle ikinci en eski bölgesel uygarlıkları yaratmış olduklarının kabul edilmesi gerekir.

Mısırlılara gelince, anca geçimlik için gerekenin ötesinde bir artık üretim elde etmişler ve Sümer'deki gibi, Mısır'da bu ekonomik başarıya sınıf ayrımı, okuryazarlık, anıtsal mimari, kentsel yerleşmeler, savaş ve din alanındaki çok önemli bir değişiklik eşlik etmişti. Bununla birlikte, Sümerlerin aksine, Firavunlar Devri Mısırlıları bu yeni çıkışı yardımsız yapmamışlardı. Gerçi onlar da uygarlıklarını Neolitik ve Kalkolitik atalarının attıkları temeller üzerine inşa etmişlerdi ama hanidir varolan kendi yarattıklarıyla aynı tür bir toplum örneğinden ilham almışlardı. Eski Mısır Bilimcileri [Ejiptolojist] arasında Firavunlar Devri Mısır uygarlığının doğuşunda Sümer etkisinin fark edilebilir olduğuna dair fikir birliği vardır: Örneğin, oyma silindirlerle mühürleme uygulamasında, [kerpiç] tuğlalarla nişli üslupta bina inşasında, Sümer tarzı gemi yapımında, bir dizi artistik motifte ve ideogramlara, onları saf dışı etmeden, sesbirimleri eklenerek meydana getirilen yazıda.

Bu yazı türü alışılmamıştır. Özdeş bir yapının, Mısır yazısının şekil aldığı bir zamanda diğer alanlarda çağdaş Sümer etkisine dair kanıtlar bulunan Mısır'da, bağımsız bir şekilde ikinci defa ortaya koyulması ihtimal dışıdır. Üstelik arkeolojik kanıtlar Mısır yazısının, Sümer yazısının geçmiş resim yazısından ağır ağır evriminin aksine, birdenbire geliştirildiğini göstermektedir. Mısır yazısının Sümerlere has yapısı, sahneye çıkışının aniliğiyle birlikte ele alındığında, Firavunlar Devri Mısır uygarlığını doğuran etmenlerden birinin Sümer etkisi olduğunu gösteren en güçlü benzersiz kanıttır.

Sümer etkisinin Nil'in aşağı vadisine ilerlerken izlediği güzergâha dair hiçbir belirti yoktur. Kanıtlar bizzat Yukarı Mısır'da bulunmuştur ama Firavunlar Devri Mısır tarihiyle ilgili arkeolojik kanıtlarımızın çoğu da Nil Deltası'ndan değil Yukarı Mısır'dan kaynaklanmaktadır, çünkü Yukarı Mısır'ın iklimi insan elinden çıkmış şeylerin [artefakt] korunmasını destekler, oysa Delta'nın iklimi ve fiziki coğrafyası bunlara zarar verir. Delta'da yağmurun seyrek yağmasına rağmen, Delta'nın enlemindeki atmosfer en kuzeybatı köşesi dışında Yukarı Mısır'daki kadar kuru değildir. Dahası, Firavunlar Devri'nin maddi kalıntıları Delta'da alüvyonun altında bilinmeyen bir derinliğinde gömülüdür ve Firavunlar Devri'nin çoğu kasaba-sitlerini örten bu tortu üzerinde modern kasabalar yükselmiştir. Delta, bu nedenlerle –Mısır tarihinin uygarlık öncesi çağına dair kanıtların aksine– Firavunlar Devri tarihinin arkeolojik kayıtlarını açığa vurmamıştır: Alüvyonlu araziye doğru uzanan sırtlarda yer alan Yukarı Mısır Neolitik sitlerinin, Delta'nın yukarı tarafına doğru uzanan batısındaki sırtlarda yer alan Merimde'de [Marimda Beni Selame] bir benzeri vardır.

Arkeolojik kaydımızdaki Delta'yla ilgili boşluk, kayıt Yukarı Mısır'daki vadinin her iki tarafında yer alan sırtların eski sakinlerinin alüvyonlu araziye inmeyi göze alıp onu ıslah etmeye koyulduğunu gösterdiğinde başlar ve Delta'nın çağdaş tarihi konusunda karşılaştırılabilir olumlu veya olumsuz arkeolojik bilginin yokluğunda, Firavunlar Devri'ndeki bölgesel uygarlığın doğuşunun öncellerine dair bulgulardan sonuç çıkarmaya dönük herhangi bir girişimi tahmine indirger. Yukarı Mısır'daki arkeolojik kayıt, Sümer'deki uygarlığın ağır ağır ortaya çıkışıyla kıyaslandığında, Mısır'daki ortaya çıkışının aniden gerçekleştiği izlenimini vermektedir. Bu izlenim, Delta'nın Firavunlar Devri uygarlığının başlangıcından

serpilişine kadarki tarihiyle ilgili arkeolojik kanıtları bulduğumuzda defedeceğimiz bir yanılsama mıdır? Yoksa burada yapılacak başarılı bir kazı, Yukarı Mısır'ın aksine, Yukarı Mısır'la politik açıdan birleştirildiğinde Delta'nın büyük ölçüde hâlâ insan eli değmemiş cangıl-bataklık durumunda olduğunu gün ışığına çıkararak, hâlihazırdaki izlenimimizi doğrulayacak mıdır?

Alternatif iki ihtimalden ikincisi gerçeğe karşılık geliyorsa, muhtemel ki Sümer etkisi Mısır'da kendini hissettirmeye başladığı zamanlarda, Delta Sümer'le Mısır arasında karadan ulaşıma geçit vermeyen bir engel teşkil ediyordu. Bu kısa sürmüştü; etki kendini hissettirmeyi neredeyse Mısır'ın politik açıdan birleşmesinin hemen ertesinde kesmişti ve Delta'nın açılması ancak izleyen Eski Krallık Çağı sırasında tamamlandıysa, Sümer etkisinin Yukarı Mısır'a Delta yoluyla karadan ulaşmış olması mümkün değildir; büyük ihtimalle doğrudan doğruya denizden gelmiştir. O halde, büyük ihtimalle Sümerlerin açık deniz gemileri Yukarı Mısır'ın Kızıldeniz'deki limanlarına ulaşmıştır veya alternatif olarak Mısır ve Sümer denizcileri birbiriyle ortadaki bir kıyıda karşılaşmışlardır: Belki Yemen ve Somaliland'ın buhur ihracatı yapılan kıyısında veya Sümerlerce Magan diye bilinen tanımlanamayan bölgenin bakır ihracatı yapılan kıyısında. Daha önce kaydedildiği gibi, Demiryolu Çağı'ndan önce, uzun bir deniz yolculuğu kısa bir kara yolculuğundan daha çabuk ve daha kolay gerçekleştiriliyordu.

Bununla birlikte, arkeolojik kaydımızdaki Delta'yla ilgili boşluk aynı ölçüde uygun ve aynı ölçüde doğrulanamayan farklı bir tahmine meydan açar. Alternatif olarak, Firavunlar Devri Mısır uygarlığının ortaya çıkışında Yukarı Mısır'ın değil Delta'nın başrol oynadığını tahmin edebiliriz. Zihnimizde Delta'nın MÖ dördüncü binyılın bitişinden önce çağdaş Sümer'inkiyle aynı aşamaya –İnsan türünün hanidir alüvyonlu araziye kısmen hükmettiği ve hanidir gelişmeye başlamış şehirlerin bulunduğu aşamaya– ulaştığını canlandırabiliriz. Bu hipotez dolayısıyla Sümer etkisinin Yukarı Mısır'a ulaşmadan önce Delta'ya ulaşmış ve denizden Arabistan'ı dolanarak değil karadan Suriye üzerinden yol almış olması mümkündür.

Öyle veya böyle gelişmeye başlamış Firavunlar Devri Mısır uygarlığı üzerindeki Sümer etkisi sadece kısa sürmekle kalmamıştı; bir etkiden fazlası değildi, Sümer uygarlığının kendisinin kullanıma hazır ve değiştirilmemiş bir şekilde Mısır'a köşe bucak

dağılmasıyla aynı kapıya çıkmamıştı. Örneğin, gerçi Mısır yazısı yapısı itibarıyla Sümer'e hastır, ancak stili bakımından belirgin bir şekilde Mısır'a hastır. Ayrıca hiyeroglifler orijinal yaratılardır; Sümer muadillerinin taklitleri değillerdir. Mısır görsel sanatları alanında Sümer motifleri etkisini yitirmiştir; mimari alanındaysa Mısırlılar, Sümerlerin aksine, anıtları için malzeme olarak kerpiç kullanmaya devam etmemişlerdir. Anıtsal mimarilerini kerpiçten taş yapılara çevirmişlerdir; klasik anıtları masif taş bloklarla inşa edilmiştir. Azametli üslupları bakımından ve devasa ölçekleriyle bir yöresel başarıdır, Mısırlılar bundan ötürü ne Sümerlere ne de başka yabancılara minnettar kalmışlardır. Sümerlerin tuğladan yapılmış zigguratları sırf büyüklükleri yüzünden onları Mısır piramitleriyle eşit duruma getirmez. Bunlar hem tasarımlarının ana hatları hem de [bu tasarımların] uygulama kesinliği bakımından eşsizdir.

Sümerlerin Mısırlıların taş işçiliğiyle boy ölçüşmekteki başarısızlıkları onları hayal gücü veya ustalık bakımından Mısırlılardan aşağı kalmaya mahkûm etmez; bu basbayağı Dicle-Fırat bataklığını bir uygarlık yurduna dönüştürmenin Nil Havzası'ndaki bataklığın müteakip benzer dönüşümünden daha erken gerçekleştiğinin yanı sıra daha büyük bir marifet olduğunun anımsatıcısıdır. Yukarı Mısır'ın ıslahı nispeten kolaydı. Burada dizgin vurulacak tek bir nehir vardı ve vadisi dardı. Nil Havzası'nın bu kesimindeki cangıl-bataklık kuşağı Firavunlar Devri Mısırlıların Neolitik ve Kalkolitik öncülerinin yerleşim alanı olmuş iki tarafındaki kayalıklara yakındı. Mısır'da sadece Delta, Dicle-Fırat Havzası'nın alüvyonlu arazi parçasının fizyografik muadiliydi ve anlaşılan Delta ancak aşama aşama açılabilmişti.

Bundan başka, bir uygarlığın yaratılması ve sürdürülmesi için vazgeçilmez bazı malzemeler Delta dâhil bir bütün olarak Mısır'ın elinin altındadır. Mimarın ve heykeltıraşın amaçlarına hizmet edecek en kaliteli taştan bolca bulunur; taş ocağıyla nehir kenarı arası kısa bir taşıma mesafesidir, hatta suya indirildikten sonra bir dikilitaşı bile taşımak kolaydır. Süveyş Körfezi'nin doğu kıyısı civarındaki maden ocakları da –tabii bunlar gerçekten bakır ocaklarıydıysa– Hammamat Vadisi boyunca yapılacak kısa bir karadan nakille Yukarı Mısır'ın deniz yoluyla elinin altındadır; ayrıca Mısır'ın ihtiyaç duyduğu bakırın tamamını Sina Yarımadası karşılayamadıysa, Kıbrıs Adası sağlayabilirdi ve hem Kıbrıs hem de Suriye, Delta'yı Akdeniz'deki limanlarıyla birlikte ilhak ettikle-

rinde, Yukarı Mısır'ın hükümdarları için deniz yoluyla erişilebilir hale gelmişlerdi. Mısır, keresteyi Fenike limanı Byblos aracılığıyla Lübnan Dağları'ndan ithal edebilirdi, etmişti de ve Mısır'la Byblos arasındaki ticari ortaklık muhtemel ki Birleşik Mısır Krallığı'nın kurulmasıyla çağdaştır. Böylece deniz yolları kereste ve bakırı Mısır'ın kapılarına kadar getirebilirdi ve Birinci Çağlayan'ın aşağısındaki Nil, Mısır'a ülkeyi bir ucundan bir ucuna kateden bir iç su yolu sağlamıştı. Ayrıca, bu su yolu, bir nehir olmasına rağmen, akış aşağı kadar akış yukarı trafiği için de kullanılabiliyordu; çünkü Nil burada güneyden kuzeye akar, oysa Mısır'daki egemen rüzgâr, daha önce değinildiği gibi, poyrazdır.

Sümer hem ulaştırma araçları hem de hammaddelere erişim açısından, Yukarı Mısır'a kıyasla, gayet dezavantajlı bir durumdaydı ve ekonomik bakımdan bataklık arazinin ıslahına dayanan ilk uygarlıkların Yukarı Mısır'da değil de Dicle ve Fırat'ın aşağı havzasında ortaya çıkmış olması şaşırtıcıdır. Sümerler maceracılıkta Mısır'a zemin hazırlamakla kalmamış, onu geride bırakmışlardı da. Sümerler tek bir hammaddeden yani alüvyonlu araziden istifade ederek geleceklerini tehlikeye düşürmüşlerdi ve ona çullanıp onu açmakla, bakır ve kerestenin yanı sıra taş tedarikiyle ilgili ata yadigârı kaynaklarını da arkalarında bırakıyorlardı. Islah edip yaşadıkları ve işlenebilir hale getirdikleri yeni ülkedeki değerli yegâne yerel şey verimli topraktı. Sümerler becerikliliklerini bir teknolojik *tour de force*'la [hünerle] göstermişlerdi. Kilden tarım edevatının neredeyse metalik bir sertlik ve keskinlik kazanacak kadar nasıl pişirileceğini keşfetmişlerdi. Ancak bu icat onlar için bakırı gereksiz kılmayacak ve bakırlarını Fırat ve Dicle'nin yukarı havzası kadar uzaklardan, hatta belki Fırat'la Ön Asya'nın doğusundaki Karadeniz'in güney kıyısına dökülen nehirler arasında kalan Karadeniz tarafındaki doruk çizgisinde yer alan ocaklardan alıp getireceklerdi. Sümerler kerestelerini ise Amanos Dağları'ndan alıp getireceklerdi. Taş ithalatına gelince, Sümer mimarları için bu bahis konusu bile olamazdı; ellerinden geldiğince yerel balçıktan yapılmış tuğlalarla [kerpiç] yetineceklerdi. Nitekim anıtsal heykel sanatı malzemesi vazifesini görmesi için taş ithal etmişlerdi ama Sümer'de heykeltıraşın taşı neredeyse altın ve gümüş kadar maliyetli bir ithalattı.

Sümerler sadece bakır ve kereste ithal etmekle kalmamışlardı; bu ithalatın karşılığını kendi tarım ürünleri ihracatıyla vermeleri

gerekmişti: Örneğin, tahıl (ki nakli sırasında çok yer kaplayan bir emtiaydı) ve Sümer'de en eski malzemesi yün olan dokumalarla. Sümer ticareti ister istemez Mısır ticaretinden daha canlıydı ve daha ileri noktalara taşınması gerekiyordu. [Ticaret] kolonyal Sümer yerleşmelerinin kurulması sayesinde gelişmişti. En eski yerleşmelerden Yukarı Dicle kıyısındaki Asur ve Mezopotamya'daki (Cizre'deki [antik Cizre bölgesindeki]) Tel Brak, Samilere değil Sümerlere aitmiş gibi görünmektedir. Aşağıdan Basra Körfezi'nden belki de İndus deltası kadar ötelere, hatta muhtemelen Yukarı Mısır'ın Kızıldeniz kıyısına kadar bile genişleyen deniz ticareti, nehrin yukarısına doğru karadan gerçekleşen bu ticari yayılmayla atbaşı gitmişti; ama Sümerlerin en önemli taşımacılık marifeti kuzeybatıya doğru karadan gerçekleştirdikleri ticari yayılmaydı.

Amanos Dağları'ndan kesilen ağaçlardan elde edilen kereste Fırat'ın batı kıyısına ve Ergani Ocağı'nın bakırı Dicle'nin yukarı yakasına (ki daha kısa bir taşıma mesafesidir) nakledildiğinde, bu hacimli ve ağır emtia sallarla akış aşağı yüzdürülebiliyordu. Yolcularsa hayvan derisiyle kınlanmış hasır işi kayıklarla seyahat edebiliyorlardı. Su üzerinden akış aşağı nakil kolay ve hızlıydı çünkü hem Dicle hem de Fırat, yatağının en alt kesiminde Nil'dekinden daha güçlü bir debiyle akıyordu. Ama Sümerler, aynı nedenle, İkiz Nehri yolculuk ve taşımacılık amacıyla akış yukarı kullanamıyorlardı. Dicle-Fırat Havzası'nda Doğa'nın Mısır'a kıymetli bir armağanı olan kuzeyden esen egemen rüzgârın dengi egemen bir güneydoğu rüzgârı yoktur. Sümer'in müstakbel bakır ve kereste müşterileri zahmetli bir şekilde kuzeybatıya karadan seyahat etmek zorundalardı ve bu müstakbel müşterileri izleyen Sümer tacirleri ithalatın karşılığında verdikleri ihraç mallarını da aynı zahmetli yolla taşımaya mecburlardı.

Sümerlerin alüvyonlu araziyi açtıkları çağda sahip oldukları yegâne yük hayvanı eşekti. Bu evcilleştirilmiş bir [Asya] yaban eşeğiydi ve bütün at benzeri hayvanlar arasından en çeviğini ve en ürkeğini terbiye etmek kilden tarım edevatı yapmak kadar büyük bir *tour de force* idi. Sümerlerin atları veya develeri yoktu; bunlar steplerdeki başka halklar tarafından daha ileri tarihlerde evcilleştirilmişlerdi.

Böylece Sümerler, ekonomik düzlemde, bir uygarlık yaratma sanatlarıyla Mısırlı öğrencilerini geçmişlerdi. Öte yandan Mısırlılar, politik düzlemde, Sümerleri geride bırakmışlardı. Sümer tarihi

trajedisinin ilk perdesi açıldığında, Sümer toplumunun politik bakımdan bir dizi egemen yerel şehir devleti arasında bölündüğünü ve Sümer Dünyası'nın bu politik yarılmasının kültürel ve ekonomik ve de fizyografik düzlemlerle uyuşmadığını anlıyoruz. Sümer uygarlığının kalımı Aşağı Dicle-Fırat Havzası'nın etkin bir denetim ve idaresine bağlıydı; bu denetim bir merkezin kumandası altına alınmasaydı ve alınıncaya kadar tamamıyla etkin hale gelemezdi ve Sümer tarihindeki bu önünde sonunda kaçınılmaz siyasi birlik çok geç ve öncesinde yaşanan çok fazla yıkım ve ızdırap pahasına gerçekleştirilmiş ve o zaman bile, bu bizzat Sümerler tarafından gerçekleştirilmemişti; sonuçta komşuları Akadlar tarafından onlara dayatılmıştı.

Oysa Yukarı Mısır ve Delta politik bakımdan Firavunlar Devri Mısır'ının şafağında birleştirilmişti. Delta'nın Yukarı Mısır tarafından fethedilip ilhak edildiği savaşın acımasızlığı Menes Tableti'ndeki ["Narmer'in Paleti"] rölyefe kazınan sahnelerde naif bir şekilde açığa vurulmaktadır ama Mısır ödediği bu bedel karşılığında siyasi birliğe ve müteakip iç barışla düzene kavuşmuştu ve de normal birlik haliyle ülke içi barışın hükmünün kalmadığı bazı ara sıra meydana gelen ve nispeten kısa "ara dönemler" dışında bu nimetler Firavunlar Devri Mısır tarihinin 3.000 yıldan fazla süren seyrinin bir başından bir başına korunmuştu.

Belli ki Yukarı ve Aşağı Mısır'ın siyasi birliği dramatik bir hadiseydi. Ancak öncesinde yaşananlardan bihaberiz. Elimizde yazılı kayıtları bulunan müteakip çağlarda Firavunlar Devri Mısır Birleşik Krallığı'nın yönetim birimlerine bölünen iki parçası da birer sosyal gerçeklikti. Her yönetim biriminin sakinleri yerel bir yurtseverliğe sahiptiler. Ama bu Mısır'ın siyasi birlik öncesinde söz konusu yönetim birimlerinin, Sümer'in egemen yerel şehir devletlerine karşılık gelen, yerel egemen devletler halinde var olduklarının kanıtı değildir. Mısır dilinde bu yerel mülki birimleri ifade eden kelimenin [*sepat*] Yunanca çevirmesi [*nomos* kelimesinin çoğulu] "nomoí" kelimesidir, "yönetim birimleri" de bu Yunanca kelimenin harfi harfine anlamıdır. Muhtemelen Mısır'daki "*nomos*'lar" [veya *nome* veya *nom*] hiç mi hiç önceden varolan birleştirim engelleri değildi. Bunlar Fransa'nın günümüzdeki *département*'ları [il*] gibi, siyasi birliğin daha genel bir şekilde

* Türkçede "il" kelimesinin anlamı zaman içinde değişmiş ve kapsamı daralmıştır. Aslında "ülkenin vali yönetimindeki bölümü, vilayet" ile eşanlamlıdır; "vilayet"

sürdürülmesini –onların anısının ve onlara duyulan duygusal bağlılığın baki kalmasına göz yumulduğunda– tehdit edebilecek önceki tarihsel mülki birimlerin yerini almak ve onları hükümsüz kılmak üzere tasarlanan yapay yaratılardı.

Sümer'deki gibi, Mısır'da da toplumun ekonomik ve politik tarihini dini tarihi yansıtır ve iki tarihin dini düzlemde karşılaştırılması, Firavunlar Devri Mısır'ının Sümer'le aynı türün ikinci bir tipi olarak sınıflandırılmasını doğrularken, bu aynı zamanda Mısır uygarlığının benzersizliğini de gösterir.

Sümer'deki gibi, Mısır'da da tanrılar İnsan türünü ocağına düşürmüş Doğa güçlerini temsil etmiştir ama söz konusu Doğa'ya tapınmaya zaman içinde kolektif insan gücüne tapınma eklenmiştir. Bir ölçüde bu yeni din Sümer'dekiyle aynı anlatımı bulmuştur. Hem Sümer'de hem de Firavunlar Devri Mısır'ında doğa tanrılarının bazıları Doğa'nın yanı sıra İnsan türünün gücünü de temsil etmek üzere görevlendirilmişler ve işlevlerine yapılan bu ilave, Doğa-tanrılarının bizzat Doğa'nın kendisi gibi bütün topluma mahsus olmalarına rağmen, zaman içinde yerel ibadet merkezlerinin ekümenik prestij kazandığı belirli yerlerle de ilişkilendirilmeleri gerçeğinden ötürü kolaylaşmıştır. Mısır'ın –*par excellence* [eşsiz] kozmik tanrısı– Güneş-tanrısı Re [Ra] bile, Nil'in doğu yakasında Delta'nın başının yakınlarındaki Heliopolis'te yerel bir ikametgâha sahipti.

Ekümenik bitki örtüsü-tanrısı Osiris'in şahin oğlu Horus, Yukarı Mısır'ın iyice güneyindeki Nekhen (Hierakonpolis)-Nekheb [bugün el-Kâb] adlı ikiz şehirlerin hükümdarlarınca sahiplenilmişti. Bunlar MÖ *circa* 3100'deki Firavunlar Devri uygarlık tarihinin başlangıcında Mısır'ın siyasi birliğini sağlayanlardı; Delta'nın fethini Horus'un koruyuculuğunda gerçekleştirmişler ve bu uğursuz politik hadise Horus'un kötü kandaşı Set'le savaşıp onu yendiği mite ikinci bir tarihsel anlam kazandırmıştı. Önceden bu mit Doğa'nın seyrinde tekrarlanan bir hadiseyi simgeliyordu: Bitki örtüsünün yıllık ölümü ve yeniden doğuşu, özellikle Neolitik İnsan türünün evcilleştirdiği tahılların. İnsan türü ekonominin besin toplayıcılık aşamasından çıkıp besin üretimi aşamasına geçtiğinden, yıllık ekin hasadı İnsan türünün ölüm kalım meselesi haline

kelimesi de "çoğunlukla valilerce yönetilen ve yönetim bakımından bir tür bağımsızlığı olan büyük il" demektir. Tarihte çoğu zaman ve zeminde bu "büyük il" "eyalete" denktir. (ç.n.)

gelmişti. Bitki örtüsünün ruhu Osiris, kötü kardeşi Set tarafından katledilir; kardeş katili kurbanının cesedini doğrar ve parçalarını saçar. Ama bunlar sonradan Osiris'in ona düşkün kız kardeşi ve karısı İsis tarafından bulunup bir araya getirilir; Osiris yeniden canlanır ve krallığını, bu arada katil Set'i yenerek Osiris'in ölümünün öcünü alan, sadık oğlu Horus'a devreder. Delta'nın Yukarı Mısır topraklarına katılmasından sonra, bu doğa-miti dönüşüp o tarihi politik hadiseyi anmaya tekabül eder hale gelmiştir. Set'e tapınmanın odak noktası her ne hikmetse Nekhen-Nekheb'e göre Mısır'ın karşı ucundaki Delta'nın kuzeydoğu köşesiydi. Böylece, Horus'un Set'in karşısındaki zaferi Yukarı Mısır'ın Aşağı Mısır karşısındaki zaferini ve iki tacın [tahtın] müteakip birleşmesini temsil eder kılınmıştı.

Mısır'ın siyasi birliği Firavunlar Devri Mısır uygarlığını başlatmış ve 3.000 yıllık tarihine hükmetmeye devam etmişti. Bu kolektif insan gücünün eşi benzeri görülmemiş bir tezahürüydü ve buna tapınma alışılmamış bir şekil almıştı. Birleştiriciye ve ondan sonraki birbirini izleyen Çifte Taç'ın taşıyıcılarına artık Firavunun başında birleşen iki taçta yoğunlaşan ezici gücün vücut bulması diye tapılmıştı. Firavun (ki Birleşik Krallık'ın sonunda başkenti yapılan Memphis'teki sarayın Mısır dilindeki adının İbranice çevirimidir) –sadece oyma suretlerinde tören icabı canlandırılan hayal mahsulü bir hayat geçiren eski tanrılarla yan yana ete kemiğe bürünmüş halde bizzat bulunan– canlı bir insan tanrıydı.

Yukarı Mısır'la Delta'nın Narmer [Menes] tarafından sağlanan siyasi birliğinin Dicle-Fırat Havzası'ndaki muadili Sümer'le Akad'ın Lugalzagesi tarafından birleştirilmesiydi. Ama burada birleştirim marifeti Sümer uygarlığı yedi yüzyıldan daha fazla yaşlanmadan gerçekleştirilmemiş ve heyecansız bir şekilde, uluslararası anarşinin devamından daha az bir kötülük olarak kabul edilmişti. Ne Lugalzagesi ne de toparladığı imparatorluğu Lugalzagesi'nin elinden kapan Sargon [Şarrukin], tanrılaştırılmayla ödüllendirilmişlerdi. Ayrıca gerçi ardıllarından bazıları –örneğin Naram-sin (*c.* 2291-2255) ve Shulgi (*c.* 2095-2048)– uluhiyete [tanrısallığa] sahip çıkmaya kalkışmışlar ama örnek oluşturmamışlardır. Sümer ve Akad'da canlı insan tanrılar genel değil kural dışıydılar.

8
Sümer ve Akad, MÖ *c.* 3000-2230

Sümer uygarlığının böyle nam alması yerindedir çünkü Aşağı Dicle-Fırat Havzası'ndaki alüvyonlu arazinin açılması ve iskânı –ki bu uygarlığı doğuran kolektif insan gücünün bir başarısıdır– tek bir halkın yani ortak bir dile, dine ve kültüre sahip Sümerlerin eseriydi. Ancak başında Sümerlerin kolektif insan gücü politik bakımdan Sümerlerin kendilerine mal ettikleri alüvyonlu arazinin tamamına hükmeden ekümenik bir devlette cisimlenmemişti. Buna alüvyonlu araziye farklı noktalardan hamle eden, politik bakımdan birbirinden bağımsız, bir dizi ayrı Sümer topluluğu öncülük etmişti. Bunu Sümer dilinde kaleme alınmış, baki kalan en eski deşifre edilebilir ve çevirilebilir belgelerin zamanında hanidir var olduğunu anladığımız Sümer Dünyası'nın politik yapısından çıkarabiliriz. Sümer, Sümer uygarlığı tarihinin şafağında bir yerel egemen şehir devletleri mozaiğiydi. Sümer Dünyası'nın politik düzlemdeki birliği henüz kültürel birliğinin dengi değildi.

Şehir devletleri, Sümer tarihinin beş ya da altı yüzyılı boyunca (MÖ *c.* 3100-2500), birbiriyle çarpışmadan varlıklarını yan yana sürdürmüş gibi görünmektedir. Hiç şüphesiz alüvyonlu arazi ancak aşama aşama açılabilmişti ve uzun bir süre her şehrin kurucusunun yarattığı sulanan tarlalar ve sulak çayırların her biri taş çatlasa bir vahayla aynı kapıya çıkıyordu. Bunlar diğer şehirlerin nüfuz alanlarından, hep birlikte bütün vahaların toplam alanından daha geniş bir yer tutan, hâlâ bakir bataklık sahalarla ayrılıyordu.

Sümer uygarlığı tarihinin bu en eski faslı boyunca, her topluluğun açtığı toprağın dış sınırının ötesindeki, emirlerine amade bakir bataklığın uzamı [her birine] neredeyse sonsuzmuş gibi gelmiş olmalıdır. Üstelik her topluluk kendi nüfuz alanının sınırları içindeki suları da kontrol edebiliyordu, hem de diğer toplulukların diğer arazi parçalarında aynı zamanda gerçekleştirdikleri benzer işlerde başa güreşmeden.

Politik bakımdan nazik an, yerel şehir devletlerinin tecrit edici bataklık bölgelerini ortadan kaldırıp birbirinin doğrudan komşusu olduğunda gelmişti. Sümer'de İnsan türünün Doğa karşısında kazandığı teknolojik zaferin tamama ermesi insan ilişkileri düzleminde politik sorunlar yaratmıştı; Sümerler de başa çıkılması gereken bu sosyal soruna derhal, aynı sosyal sorun Mısır'da kendini gösterdiğinde orada benimsenen, köklü ekümenik birleşme çaresiyle karşılık vermemişlerdi. Sümer'de politik mozaiğin daha önce tecrit edilmiş parçaları birbiriyle temas ettiğinde, Mısır'daki gibi, hemen tek bir birleşik krallık şeklinde kaynaştırılmamıştı. Şehir devletlerinin her biri bitişik hale geldikten sonra da yerel tam bağımsızlığını koruma devam etmişti.

Bu aşamada Dicle-Fırat alüvyonlu arazisinin verimliliği o kadar muazzamdı ki bir parçası bile Sümer şehir devletinin "eşrafına" lüks içinde yaşama –ve ölme– imkânını veriyordu. Ur adlı şehir devletinin Birinci Hanedan kral mezarlarının kazısı hükümdarın emrinde kraliçesi için kusursuz mücevherat yapabilen sanat erbabı bulunduğunu ve ona muhtemel ahirette hizmet etmeleri için beraberinde sadece kraliyet arabasının öküzlerini değil hükümdarın cenaze töreninin doruk noktasında öldürülen veya gönüllü olarak intihar eden her iki cinsten insan hizmetkârlarından meydana gelen bir korteji de götürebileceğini gözler önüne sermiştir. Sümer uygarlığı tarihini bu erken faslında Ur'da rastladığımız aşırı derecedeki bu sınıf ayrımının çağdaş Sümer Dünyası'nın tamamındaki sosyal koşulların tipik özelliğini temsil etmesi mümkün gibi görünmektedir.

Sümer tarihinin aşağı yukarı MÖ üçüncü binyılın yarısında başlayan bir sonraki evresinde dikkat çekici özellik, her şehir devletindeki "eşrafın" ayrıcalıklı statüsünün sürdürülmesi değildir; şehir devletlerinin birbiriyle çarpışmasıdır. Lagaş'ın Kralı Eannatum'un Lagaş'ın komşusu Umma karşısında kazandığı zaferin sergilendiği alçak kabartma, o zamana kadar Sümer'deki devletler arası savaşın

iyice düzenli ve aynı oranda acımasız ve öldürücü hale geldiğini göstermektedir. Eannatum'un askeri birlikleri sadece ifrat derecede (muhtemelen metalik) miğfer ve geniş kalkanlarla donanmakla kalmamış; ayrıca falanj düzeninde dövüş için terbiye görmüşlerdi. Eannatum'un heykeltıraşı onları omuz omuza vermiş ve sıra sıra dizilmiş, birkaç safın kargısının da ön saftakilerin kalkandan duvarından dışarı çıkıntı yapar halde sergilemektedir. Yenilmiş düşman askerlerinin cesetleri muzaffer ordu ve liderinin ayakları altında yüzükoyun yatmaktadır. Muhtemel ki Sümer şehir devletlerinin kralları o zamana kadar mezarlarında insanların kurban edilmesini istemekten vazgeçmişlerdi ama artık birbirleriyle savaşırken her iki taraftaki savaşçılarını çok daha büyük ölçekte insan kurban etmeye zorluyorlardı ve savaş kurbanları savaşçı toplumların en kalburüstü delikanlılarıydı.

Eannatum'un devrinde Lagaş'la Umma arasındaki çekişme konusu iki devleti ayıran sınırdaki bir kanalın mülkiyetiydi: Verimliliği, sulama ve akaçlama sağlayan, göz dikilmiş kanala bağlı bitişiğindeki arazinin tarım ürünlerinden yararlanmayı da beraberinde getiren bir ganimetti. Bu can veren kanal için savaşta, Eannatum galip kendisiymiş diye ileri sürmektedir ama bu gerçek bir galibiyettiyse bile, bunun pahalıya patladığını çıkarabiliriz. Her halükârda, Lagaş'ta istikrarsız yerel sosyal güçler dengesi altüst edilmiş gibi görünmektedir. Sümer köylü sınıfının "eşrafın" ayrıcalıklarıyla ilgili hoşgörüsü, ayrıcalıksız çoğunluğun ayrıcalıklı azınlığın bir bütün olarak topluluğun gönenci için vazgeçilmez bir sosyal hizmeti etkin bir şekilde yürüttüğü inancının devamı koşuluna bağlıydı. Büyük ihtimalle bu inanç Lagaş Kralı Urukagina (MÖ *c.* 2378-2371) ruhbanın otoritesine meydan okuyabildiğinde sarsılmıştı.

Urukagina gerçekten bir toplumsal devrim yapmaya yeltendiyse önü kesilmişti. İki şehir devletini, yani Umma ve Uruk'u çoktan kendine tabi kılan Kral Lugalzagesi tarafından devrilmişti. Urukagina dominyonları arasına sadece Lagaş'ı değil, bütün diğer Sümer şehir devletlerini katmaya devam etmişti. Sonra da imparatorluğunu Sümer'in sınırlarının dışına, "bir denizden bir denize" –yani Basra Körfezi'nin başından Kuzey Suriye'nin Akdeniz kıyısına– uzanıncaya kadar genişletmişti.

Lugalzagesi (MÖ *c.* 2371-2347) onun imparatorluğunu silah zoruyla fethetmişti, gene de yayılmacı savaşları, Sümerlerin faturasını

kendilerine çıkardıkları süreğen sonuçsuz devletler arası savaşlardan daha az kötüydü; ayrıca zaten bu sosyal illetin yegâne çaresi zora dayalı politik birleştirimdi. Dicle ve Fırat'ın aşağı havzasındaki tamamlanmış, doğal ve yapay, su yolları ağı bölünemezdi ve bu ağ geçim araçları olan suları düzene sokup dağıtacak güce sahip tek bir otorite tarafından kontrol edilmediği sürece, bu sular ne etkin ne de barışçıl bir şekilde yönetilebilirdi. Beklendiği gibi, yerel egemen devletler arasındaki bitip tükenmez bir *casus belli* [savaş sebebi] idi çünkü bunlardan her birinin eli maksimum miktarda su kontrolünü kendisine mal etmek için birbiriyle rekabete ve çatışmaya mahkûmdu. Lugalzagesi'nin Sümer'i politik bakımdan birleştirme ve ardından da imparatorluğunu kuzeybatıya doğru genişletme ustalığı Dicle ve Fırat'ın sularının bir merkezden denetimini ilk defa yapılabilir kılmıştı; aynı zamanda da Sümer'in hükümdarına Sümer'in Amanos Dağları'ndaki kereste kaynağını, hatta belki de daha uzaktaki bakır kaynaklarını kazandırmıştı.

Gelgelelim, Lugalzagesi'nin kurduğu imparatorluğun meyvelerini ne bizzat Lugalzagesi ne de Sümer uyruğundan bir başka imparator almıştı. Lugalzagesi tarafından sıkıca birleştirilen imparatorluğu, kariyerine Kiş'in hükümdarı olarak başlamış gibi görünen Sami dili konuşan bir Akadlı asker yani Sargon [Şarrukin] elinden kapmıştı. Sargon Kiş'teki tahtını bırakıp Agade'de [Akad] kendi şehrini kurmuştu. Sit henüz belirlenmemiştir ama besbelli ki Babil'in gelecekteki yerinin çevresindeki bir yöredeydi ve konumu iyi seçilmişti; çünkü alüvyonlu arazinin Dicle ve Fırat'ın çığırlarının birbirinin en yakınına gelecek şekilde saptıkları kuzeybatı ucuna doğru yer almasıyla ki kesinlikle orada yer alıyordu, sakinine bütün bir su ağını alüvyonlu arazinin bir ucundan bir ucuna, aşağıya İkiz Nehrin ağzına kadar denetleme gücü veriyordu.

Sargon'un Lugalzagesi'nin imparatorluğunun üstüne oturması belki Sami dilini konuşan birinin kayıtlı tarihte ilk defa ortaya çıkışı değildir. Muhtemel ki Byblos halkı Firavunlar Devri Mısır'ıyla ilk defa ticari ve kültürel ilişki kurduğunda hanidir Sami dili konuşuyordu ve bu Sargon'un devrinden 600-700 yıl önceydi. Bununla birlikte, Sargon'un Sümer ve Akad İmparatorluğu hükümdarlarının Sami dili konuştuğu ilk büyük güçtü. Sargon'un başkenti Agade'de bulunan Akad'ı, Sümer'den akış yukarı, Dicle ve Fırat'ın iki yakasına oturuyor ve kuzeybatıya alüvyonlu arazinin

başladığı noktalara kadar uzanıyordu. Sami dilini konuşan bir nüfusun buraya yerleşmesi Sargon'un işi miydi yoksa Akadlar Dicle-Fırat havzasının bu kısmına daha önceki bir tarihte mi sızmışlardı bilmiyoruz. Her halükârda Akadların ve aynı zamanda Filistin ve Suriye'nin bilinen en eski Sami dili konuşan sakinleri Kenanlıların Arabistan'dan geldiklerini varsayabiliriz; çünkü müteakip birbirini izleyen Sami dili konuşan dalgaları –Amori dalgası, İbrani-Arami-Kaldeli dalgası ve Arap dalgası– Arabistan steplerinin kuzey sahillerini süpürerek Bereketli Hilal'e girdikleri bu bölgedir.

Sami dil ailesi dilleri birbirinin yakın akrabası, Sami dil ailesinin kendisiyse Kuzey Afrika'daki dil gruplarıyla – (bugün Kopt diliyle temsil edilen) Antik Mısır dili, Kuzeydoğu Afrika'nın "Kuşi" dilleri (Buce, Danakil, Galla, Somali dilleri) ve Kuzeybatı Afrika'nın Berberi lehçeleriyle– uzaktan akrabadır. Steplerin geçirgenliği sayesinde Sami dilleri Hint-Avrupa dilleri ve Türkçe dışında herhangi bir başka dilden daha geniş bir alana köşe bucak yayılmıştır. Sami dillerinin *Völkerwanderung* ["kavimler göçü"] yoluyla Arabistan dışına taşınan son dili Arapça, bugün Güneybatı Asya'yla Kuzey Afrika'nın tam bir başından bir başına, Zagros Dağları'nın batı eteği ve Basra Körfezi'nin batı sahilinden Atlantik'in Kuzey Afrika sahiline kadar konuşulmaktadır. Süryanice yani Aramice'nin modern hali, hâlâ Cebelü'ş Şarki Dağları'nın birkaç noktasında ve Urmiye Gölü'nün batı sahilinde konuşulmakta, İbraniceyse bu aralar yeniden Filistin'de konuşulmaktadır.

Agade kralı Sargon MÖ *c.* 2371-2316 arasında hüküm sürmüş ve kurduğu hanedanlık MÖ *c.* 2230'a kadar devam etmişti. Sargon tarafından Lugalzagesi'nin elinden alınıp Sargon tarafından soyundan gelenlere aktarıldığı imparatorluk Sümer-Akad tarihindeki Firavunlar Devri Mısır tarihindeki Eski Krallık'ın muadiliydi; ancak Eski Krallık Sümer ve Akad İmparatorluğu'na göre iki yönden avantajlı durumdaydı. Firavunlar Devri Mısır uygarlığı tarihinin uygun bir anı olan şafağında kurulmuştu ve kurucuları yabancılar değildi. Kökenleri yani Nekhen-Nekheb ikiz şehirleri neredeyse Mısır'ın güney sınırlarının içinde yer alıyordu. Hükümdarları Mısır'ın güney hudut bölgelerinin muhafızlarıydı ve muhtemel ki sonunda kardeş kavgası sırasında sergileyip sayesinde Mısır Dünyası'nı siyasi birliğe zorladıkları dövüş ustalığını da oynadıkları bu rolle kazanmışlardı. Oysa

Akad, başkenti Agade'yle Sümer'in kuzeybatı sınırlarının hemen dışında yer alıyordu. Akadlar yarı-barbar davetsiz misafirlerdi ve Sargon'la soyundan gelenler, Sargon'un öncülü Lugalzagesi gibi, savaş eriydiler. Hâlbuki Firavunlar Devri Mısır'ındaki Birleşik Krallık kurulur kurulmaz Mısır'ı neredeyse bin yıllık aralıksız bir barışa kavuşturmuştu.

Bizzat Sargon'un yerliler tarafından kötü muamele gören bir tacir yerleşmesinin –tahminen Akadların– imdadına koşmak için Ön Asya'nın doğusuna giden bir seferî kuvvete öncülük ettiği aktarılmıştır. Sargon'un bu ünlü kahramanlığı belki bir efsanedir. İhtimal ki Asur tacirlerinin, arşivlerine erişildiği Kaniş şehrinin bir banliyösünde yer alan [Kaniş Karumu, Kültepe], MÖ yirminciyle geç on dokuzuncu yüzyıl arasındaki gerçek yerleşme tarihini daha önceki bir tarihe çekme çabasıdır. Oysa Sargonlar [hanedanından] Naram-Sin'in Zagros yüksek ülkesine yaptığı seferin tarihselliği söz götürmez. Naram-Sin'in stelindeki –Eannatum'un alçak kabartmasıyla Menes Tableti kadar acımasız bir görsel belge olan– alçak kabartmayla doğrulanır.

Sonucuna göre hükme varırsak, acımasız ve görünüşte muzafferane olmasına rağmen, Naram-Sin'in seferi muhtemelen saldırıya dayalı bir savunma harekâtıydı; ayrıca gerçekten savunma durumundaydıysa, sadece Akad'ı değil aynı zamanda Sümer'i ve Sümer uygarlığını savunuyordu. Bu uygarlık Akadlı fatihlerini büyülemişti. Onu yazısı, hatta dini dâhil neredeyse *en bloc* [toptan] benimsemişlerdi. Akad tanrılarının çoğu Sami dilinde adlardan meydana gelen ince birer kisve altında Sümer tanrılarıydı; Akad dili Sümer harfleriyle yazıya geçirilmişti. Oysa bunlar Sami dil ailesinden bir dili aktarmak bakımından kullanışsız araçlardı. Çünkü Sami dilindeki bir kelimenin kök hali bir heceler dizisi değil, üç ünsüzden müteşekkil bir kümedir.

Yönetimini Akadlar ele geçirdiğinde Sümer uygarlığı kendi dikkat çekici iki özelliğini çoktan geliştirmişti. Bu özelliklerden biri dini bütünlük, diğeriyse ticari yetenekti. Dindarlık Sümer-Akad görsel sanatlarının ana türü olan tapınan heykelciklerinde güçlü bir şekilde açığa vurulmuştu. Yalvaranın tevazuuyla kavuşturduğu elleri ve dimdik bakışları günümüzdeki bir izleyiciye yakarışının hararetliliğini aktarır. Sümer-Akad ticari yeteneğinin anıtları çok çeşitli ticari işlemin kaydedildiği [çivi yazısı] kazılı yüz binlerce kil tablettir. Tanrılar en büyük mal sahipleriydi ve muhtemel ki

tapınaklarının idarecileri sistemli bir şekilde geniş çaplı iş yapmanın Sümerlere has yöntemlerini keşfetmeye öncülük etmişlerdi; ancak Sümer ekonomisinin kamu sektörü bir özel sektörle dengelenmişti. Sümerler işlerini ibadet ederkenki kadar canıgönülden yapıyorlardı. Akadlar iki faaliyet alanında da Sümerlerin âdetlerine öykünmüşler ve bunların özünü kavramışlardı.

MÖ *circa* 2230'da Sargonlar hanedanı kuzeydoğudan gelen dağlı barbar Gutiler tarafından devrilmiş ve MÖ *c.* 2230'dan *c.* 2120'ye kadar hem Sümer'e hem de Akad'a Gutiler hükmetmişti. Gutilerin bu hâkimiyet döneminde, Akad'a güneybatıdan Sami dilini konuşan Amoriler sızmış ve bilahare Babil'i kurmuşlardı. Akadların ve Sümerlerin benzer şekilde nefret ettiği Gutiler sonunda yok edilmiş veya kovulmuşlardı. Akad topraklarına izinsiz giren Amoriler, Sümer-Akad tarihinin daha sonraki evresinde başrol oynamak üzere varlıklarını sürdürmüşlerdi.

9
Firavunlar Dönemi Mısır, MÖ *c.* 3000-2181

MÖ dördüncü binyılın bitişine doğru gerçekleşen Sümer'deki şafaktan beri, en eski bölgesel uygarlıkların arasındaki bu türden bir dizi toplum [tarihin sahnesine] girip çıkmıştır. Bazıları hâlâ ayaktadır. Gerçi varlığını sürdüren en eskisi yani Çin [toplumu], Sümer ve Firavunlar Devri Mısır'ındaki öncülerinden en azından 1.500 yıl daha kısa bir geçmişi vardır. Bütün bu bölgesel uygarlıklardan Firavunlar Devri Mısır'ı ilk evresinde, yani "Eski Krallık" (MÖ *c.* 3100-2181) diye bilineni, göreceli istikrarıyla kendini fark ettirmiştir. Eski Krallık, nerdeyse bin yıllık zaman aralığı boyunca, ister bizzat Mısır'ın isterse herhangi bir başka bölgenin tarihindeki ardı sıra gelen herhangi tertipten daha istikrarlıydı ve Eski Krallık'ın bazı eserleri Eski Krallık'ın yıkılışını görmüştü. Firavunlar Devri Mısırlıların Eski Krallık'ın başlangıcında yarattıkları bir hayli kendine has görsel sanatları ve yazı sistemleriyle, miras edindikleri dinleri miladi takvimin üçüncü yüzyılına kadar kimliklerini devamlılık arz edecek şekilde korumuş ve beşinci yüzyıla kadar da ortadan kalkmamıştır. Elbette söz konusu üç buçuk binyıl boyunca değişim geçirmişlerdi ama Firavunlar Devri Mısır'ın kültürel geleneğinin sürekliliği o zaman aralığında kesintiye uğramamıştı. Mısırlıların sayesinde daha önce verimsiz ve yaşanması zor olan cangıl-bataklığı verimli tarlalara ve otlaklara dönüştürdükleri, Nil'in Birinci Çağlayan'ın aşağısındaki çığırının sularının düzene sokulmasına gelince, bu düzen günümüze kadar korunmuştur.

Eski Sümer ülkesinde, Fırat'ın aşağı çığırı kıyısındaki bir bölge el değmemiş haline dönmekten kurtarılamamış ve bugünkü Irak devletinin güneydoğu kısmındaki, Sümerlerin beş veya altı binyıl önce gerçekleştirdikleri, alüvyonlu arazinin bir ucundan bir ucuna yapılan su kontrolü işine bu aralar bir daha *de novo* [sil baştan] girişilmesi gerekmektedir. Firavunlar Devri Mısır'ındaki Eski Krallık'ın mirasçıları, öncüllerinin suları kontrol için harcadıkları emeğin Mısır'ın herhangi bir tarafında heba edilmesine asla izin vermemişlerdi. MÖ beşinci yüzyılın Yunan gözlemcisi Herodotos "Mısır'ın Nil'in armağanı" olduğunu iddia etmişti. [Bunu söylerken], nehrin taşıyıp yığdığı alüvyonlu toprağı ve Assuan'daki ilk barajın 1902'de tamamlanmasına kadar her yıl mil artımlarıyla takviye etmeyi sürdürdüğünü aklından geçiriyordu. Ancak Mısır'ın geç hanedanlar dönemi öncesi ve erken hanedanlar dönemi Mısırlıların soyundan gelenlere armağan edildiğini söylemek gerçeğe daha yaklaşacaktır. Nil'in armağanı taş çatlasa alüvyonlu bir cangıl-bataklığı alüvyonlu bir bahçeye çevirmenin hammaddeleri sağlamıştı. Bir yaban yerin bu şekilde Mısır ülkesine dönüşümü bizzat Mısırlıların sosyallikleri, endüstrileri, ustalıkları ve idari yetenekleri sayesinde gerçekleşmişti.

Firavunlar Devri Mısırlıların en önemli başarısı bütün Mısır'ın, Birinci Çağlayan'dan denize kadar, etkin merkezi yönetimiydi. Mısır'ın bu siyasi ve idari birleştirimi Firavunlar Devri Mısır uygarlığının başlangıcında gerçekleştirilmişti. Bu Mısır'daki sulu tarımın sürdürülmesini mümkün kılan politik koşuldu ve Firavunlar Devri boyunca içine düşülen bazı kısa süreli geçici politik bölünmüşlük aralıklarıyla birlikte bugüne kadar böyle sürdürülmüştür. Eski Mısır Bilimcileri bu düşüşleri "ara dönemler" diye tanımlarlar çünkü haklı nedenlerle Mısır'da ilk birleştirici-Firavunun devrinden beri normal siyasi tertip etkin birlikti diye farz ederler. Eskiliği göz önünde tutulunca benzersiz olan bu sürüp giden politik başarıyı, hiç şüphesiz Mısır'ın keza bir buçuk yüzyıl önce demiryollarının icadına kadar benzersiz olan iç ulaştırma sisteminin mükemmelliği mümkün kılmıştı.

Kolektif insan gücü Mısır'ın tamamında etkin bir hükümdarın elinde toplandığında, bu Mısır'daki ıslah edilmiş alüvyonlu arazinin tarımsal üretim potansiyelinden istifade etmek üzere sistemli bir şekilde ve ustaca uygulandığında, eşi benzeri görülmemiş ölçüde büyük, anca geçimlik için gerekimin ötesinde bir maddi

geçim araçları artığı yaratmıştı. Aynı kolektif güç maddi anlamda üretken olmayan anıtsal mimari işlerine uygulandığında, hele insanların zamanlarının bir bölümünü istedikleri gibi kullanabilmesiyle birleştiğinde, bu Firavuna her sosyal kesimden bütün Mısırlıları ilgilendiren, Firavunlar Devri'nin başından sonuna kadar, en önemli arzuyu bizzat kendisi ve ayrıcalıklı maiyetinin beyin takımı için yerine getirme imkânı vermişti.

Mısırlılar öbür dünyada kendileri için sonsuz hayatı sağlama almaya hevesliydiler ve bir insan ömrü boyunca ulaşılabilir herhangi bir gayeden daha fazla ciddiyetle bu ölüm sonrası amacın peşine düşmüşlerdi. Maddeci görüşlüydüler. Bu dünyada elde edilebilir maddi şeylerden –gıda ve mal mülkten–zevk alıyorlardı; öbür dünyadaki ölümsüzlüğü aynı tür hoşluklardan bitmek tükenmek bilmeden zevk almak olarak zihinlerinde canlandırıyorlardı ve ölüm öncesi hayat kısa, öbür dünyadaki hayatsa belki ebedileştirilebilir [diye düşündüklerinden], mezara evden, ölü bedenin mumyalanmasına da canlı bedenin süslenmesinden daha çok servet ve emek harcıyorlardı. Bu yüzden ölüm düşüncesinden çekineceklerine, önceden gerekenleri yerine getirdiklerinde ölümün onlar için başlatacağına inandıkları hayatın çok daha uzun ve daha önemli evresine hazırlanarak, onun zihnen yolunu yapmanın keyfini çıkarmışlardı.

Mısırlıların öbür dünyadaki hayat hakkındaki inançları ne merkeziyetçi [üniter] ne de birbiriyle uyumluydu. Mumyalanmış bir ölü bedenin anıtsal bir mezarda fiziksel olarak muhafazası ruhun bir parçasının ölü bedene eşlik edeceği bir inanca denk geliyordu. Ayrıca Firavunun, her halükârda, ruhunun bir başka parçasıyla diğer tanrılara katılacağına inanılıyordu. Hatta Firavunun hemcinsi tanrıları gerçekten silip süpürüp böylelikle onların güçlerini kendine mal edeceğine dair ham bir ilkel umut besliyorlardı. Üçüncü bir inançsa –ölüp yeniden canlanan bitki örtüsü tanrısı– Osiris'in tapınanlarına aynı başkalaşmayı gerçekleştirme imkânı vereceği ve orada onunla birlikte sonsuza kadar çok mutlu bir halde varlık sürdürmek üzere onları batıdaki bir yeşil cennette karşılayacağıydı. Mısırlıların Osiris-miti çarpıcı bir şekilde Kenanlıların Adonis miti ve Ön Asya'nın Attis mitine benzerdir ama bu Mısır'a dışarıdan geldiyse kendini Mısırlıların dini hayatlarının kalbine Firavunlar Devri Mısır uygarlığı tarihinin erken bir aşamasında yerleştirmiştir. Bu tarihin ileri bir vaktinde

Osiris'e tapınma artan ölçüde yaygınlaşmış, aynı zamanda ahlaki bir nitelik kazanmıştı. Yani zaman içinde ölümü muhakemenin izleyeceğine inanılmış ve sadece ölüm sonrası hâkimlerinin terazisinde iyilikleri [iyi amellerine] kötülüklerine [kötü amellerine] ağır basan ruhlar Osiris'in cennetine kabul edilecekti.

Bu arada, ölümsüzlüğün bir anıtsal mezara defnedilerek kazanılabileceği inancı muazzam bir taş mimarisi stili icadına yol açmıştı. Taşocağı işçisinin de duvarcının da inşaatçının da ustalıklarının Firavunlar Devri Mısır'ında geliştiğine zaten dikkat çekilmişti. Birinci Hanedan döneminin taş işçiliği kazılıp çıkarılmıştır, ne var ki geniş çaplı anıtsal eserlerin meydana getirilmesi bundan önce gerçekleşen Mısır'ın siyasi birliği ve hiyeroglif simgelerle yazının icadı kadar aniydi. En eski taş piramit Kral Zoser (MÖ *c.* 2668-2647) için bakanı ve mimarı İmhotep tarafından Sakkara'da inşa edilmişti. Taşlar tuğla şeklinde kesilmiş ve tuğla işi gibi birleştirilmişti. Bundan başka işin seyri sırasında en azından bir plan değişikliğinin yanı sıra iddialı nihai anıt cisimleştirdiği daha mütevazı eski taslaklardakinden daha büyük olmuştu.

İmhotep sadece soyundan gelenler tarafından anılmamıştı; ululanmış hatta tanrılaştırılmıştı; çünkü o gerçekten de Mısır'daki anıtsal taş mimarisinin banisiydi. Topu topu yarım yüzyıl sonra, Dördüncü Firavunlar Hanedanı'nı başlatan Kral Snefru (MÖ *c.* 2613-2590) Dehşur'da masif taş bloklarıyla bir piramit (veya belki iki piramit) inşa ediyordu; ardından da peş peşe Keops (Hufu) (MÖ *c.* 2589-2567) tarafından el-Gize'deki Büyük Piramit, Kefren (Hafre) (MÖ *c.* 2558-2534) tarafından el-Gize'deki İkinci Piramit ve Mikerinos (Menkure) tarafından el-Gize'deki Üçüncü Piramit inşa edilmişti.

Heykeltıraşlığın filizlenmesi mimariyle *pari passu* ["atbaşı"] gitmişti. Heykeltıraşın bir şahsiyetin ayırt edici özelliklerinin ölümsüzleştiği portreleri yontmaktaki ustalığı, mimarın devasa anıtlar inşa etmekteki taş ustalığıyla boy ölçüşmüştü. Keops ve Kefren ete kemiğe büründükleri gelip geçici ömürlerinden kırk beş yüzyıl sonra bize göre muhteşem portre-heykellerinde hâlâ yaşamaktadırlar. Bu Firavunlar ezici nüfuzlarını zahmetsizce, olduklarını ileri sürdükleri tanrılara yakışır şekilde elde etmişler gibi görünmektedir. Bununla birlikte bir Eski Krallık Firavunu aynı zamanda güven duygusu uyandıracak şekilde insan da olabilir. Mikerinos (MÖ *c.* 2523-2496) karısının heykelini kendisininkiyle

yan yana yontturmuştu ve kolları birbirinin beline sarılmıştı. Besbelli bir Firavunun bile karısıyla ilişkisi bir karşılıklı şefkat ilişkisi olabilir ve birbirlerini el üstünde tutabilirler. Üstelik bu ilişkinin insancıllığı Eski Krallık'ın aynı şekilde birbirine sarılı pozda yan yana oturtulmuş Firavunlar dışındaki karı koca portre-heykellerinde bir kat daha açıkça bellidir.

Evli çiftlerin bu üç boyutlu tasvirleri Eski Krallık sanatının türlerinden biridir. Bu Mısır tarihinin o döneminde evliliğin iki taraflardan her ikisinin de duygusal ihtiyacını karşılayan bir kurum olduğunu akla getirir. Öyleyse, kesinlikle istikrarlı bir kurum niteliğini taşıyordu ve ihtimal ki onun istikrarı bizzat Eski Krallık'ın istikrarının nedenlerinden biriydi.

Ancak Mısır'daki Eski Krallık bile ölümlüydü ve uzun ömrü boyunca o da gerilim ve gerginliklere maruz kalmıştı. Binyılının ilk yarısında yönetimin derece derece merkezileşmesiyle gücün derece derece Firavunun elinde toplanması yaşanmıştı. Nekhen-Nekheb yani Mısır'ın ilk birleştiricilerinin yurdu elverişsiz bir şekilde Yukarı Mısır'ın güney ucuna yakın bir mevkide yer alıyordu. İki tacın birleştirilmesinden sonra, başkent akış aşağı taşınmıştı, ilkin (Abydos'tan akış aşağı kısa bir mesafe uzaklıktaki) Thinis [This] ardından da Birleşik Krallık'ın başkenti için en uygun yere, Delta'nın başının hemen yukarısındaki yeni bir şehre, Memphis'e. Firavunlar Devri monarşisinin mutlakçılığı Dördüncü Hanedan zamanında (MÖ *c.* 2613-2495) zirveye çıkmıştı ama Keops'un zahmetsiz kadiri mutlak havası aldatıcıdır; çünkü aslında mutlakçılığına hiç meydan okunmamış değildi. Çifte Taç'ın taşıyıcısının tanrılaştırılması Mısır'ın politik birleştiriminin dini düzeyde ifade edildiği yegâne şekli değildi. Firavun Mısır'da tanrılaştırılmış ilk Firavundan önce tapınılan çok sayıda insan dışındaki tanrıyı hesaba katmak zorundaydı.

Mısır'ın politik birleştirimi Doğa'nın her yerde birden bulunan güçlerini temsil eden antik tanrılar konusunda zihinleri bulandırmıştı. Artık bu tanrıların yerel ibadet merkezleri tek bir politik âlemin sınırları içine dâhil edildiğinden, bizzat tanrılar da tek bir ilahi toplumun mensupları haline gelmişlerdi. Aralarındaki soybilimsel ve hiyerarşik ilişkiler neydi? Bu ilişkileri esasa bağlayan bir teoloji Güneş-tanrısı Re'nin kutsal şehri Heliopolis'te yoluna koyulmuş ve Heliopolis'te tanrılığın Re'nin başkanlığında dokuz insan dışındaki tanrının panteonu olarak sunuluşu, Dördüncü

Hanedan'ın tanrılığın Firavunda vücut bulduğuna dair doktriniyle çatışmış gibi görünmektedir.

Görünüşe bakılırsa, Dördüncü Hanedan'dan Beşinci Hanedan'a (MÖ *c.* 2494-2346) geçiş süreklilikteki bir soybilimsel kopuşu değil, aslında Memphis'teki yönetimin Heliopolis'teki ruhbana boyun eğmesi olan Firavunlar Devri teolojisindeki yeni bir çıkışı ifade etmektedir. Güçler dengesindeki bu değişiklik Firavunlar Devri mimarisindeki bir değişikliğe yansımıştır. Beşinci ve Altıncı Hanedanların Firavunları devasa piramitler inşa etme konusunda öncülleriyle aşık atmaya kalkışmak yerine, Heliopolis panteonunun yüce mensubu Güneş-tanrısı Re'nin yüzü suyu hürmetine tapınaklar inşa etmişlerdir. Firavun daima tanrılardan biri sayılmıştır ama tanrılığının Re'nin oğlu olmasından kaynaklandığı farz edilmiştir. Firavun insan babasının cinsel eylemiyle değil, tanrının gayri-fiziki eylemi sonucu, insan annesinde vücuda gelmiştir.

Dördüncü Hanedan Firavunlar Devri Mısır uygarlığını bütün başarı alanlarında zirveye taşımıştı; Beşinci Hanedan teolojik bir dönüm noktasını tarihe geçirmişti; Altıncı Hanedan ise (MÖ *c.* 2345-2181) bir çöküşle sonuçlanan bir gerileme görmüştü. Sadece Altıncı Hanedan'ın değil bizzat Eski Krallık'ın son Firavunu II. Pepi, saltanat tarihleri kayıtlı herhangi bir hükümdardan daha uzun bir süre hüküm sürmüştü. Belki doksan dört yıl boyunca (MÖ *c.* 2278-2184) tahtta kalmıştı. II. Pepi hüküm sürmüştü sürmesine ama hemen hemen hiç yönetmemişti. Bir çocukken tahta çıkıp, Birinci Hanedan'ın ilk Firavunun sıkıca birleştirdiği âlemin hızlanan çözülümüne tanıklık edecek kadar yaşamıştı.

Eski Krallık'ın nihai gerileyiş ve çöküşü için üç neden bulunduğu seçilebilir. Dolaysız politik neden Taç'ın bir zamanlar hesap verebilir yerel resmi görevlilerinin veraset yoluyla intikal eden hakla ve artık iptal edilebilir atama olmaksızın *de facto* makam işgal eden yerel prenslere dönüşmesiydi. Bunlar ordunun Mısır yerlisi askeri birliklerinin kontrolünü ele geçirmişler, Firavunlar Devri Yönetimi'nin karşı hamlesi de –Nübyeli paralı askerleri silahaltına alması– Firavunun askeri üstünlüğünü kurtarmaya yetmemişti. Eski Krallık'ın gerileyiş ve çöküşünün ikinci nedeni Firavunun birbirini izleyen defin tesis ve tapınaklarının birikimli ağır ekonomik yüküydü.

Bu yükü ağırlaştıran fiziksel anıtların inşa edilmesi değildi. Mısır'ın verimli tarlaları bir artık üretiyordu ve gübre vazifesi gören

Nil yıllık taşkın dönemi sırasında tarım işini imkânsızlaştırıyordu. Cari yılın artık ürünü, tarım işçiliğinin mecburen yıllık tatile girmesiyle birlikte, bu muazzam anıtların dikilmesini sağlayan mevsimlik insan gücünü özgürleştiriyor ve besliyordu. Birikimli yükü ağırlaştıran toprağın ve ürününün ölümsüzleştirilen her bir Firavunun ölümsüzlüğünün bağlı bulunduğu farz edilen dini törenlerin ömür boyu sürdürülmesi için tahsis edilmesiydi. Bu pratikte anıtlarda çalışan mevsimlik işçilerin aksine Mısır'ın verimliliğinin sırtından geçinen, sayıca artan bir rahip ordusunun ekonomik açıdan yararsız bir şekilde bakımı anlamına geliyordu.

Çöküşün üçüncü nedeni halk yığınının artan kuşkuculuğu ve bunu izleyen huzursuzluğuydu. Firavunlar Devri Mısır'ının Eski Krallık Çağı'nda ayrıcalıksız çoğunlukla ayrıcalıklı "eşraf" arasındaki sınıf ayrımı, Sümer'de Savaşan Şehir-Devletleri Çağı'nda ve müteakip Sargonlar İmparatorluğu'nda ortaya çıkandan bile daha büyüktü. Emek Firavunun muazzam eserlerinin inşası için mecburi hizmete bütünüyle cebren koşulsaydı hemen hemen hiç uygulanabilir olmazdı. Mecburi hizmete koşulan işçilerin sosyal ve dini bakımdan daha büyük öneme ve sırf Firavunun kişisel itibarını yükseltmekten daha büyük değere sahip bir şey için çalıştıklarına inandıklarını tahmin edebiliriz. Ayrıca bu varsayımsal inan kaybolduğunda, duygusal tepki de bir zamanlar dağları deviren inan ölçeğindeydi diye kestirebiliriz.

Asırlık Firavun II. Pepi'nin ölümünü izleyen Firavunlar Devri Mısır toplumunun çöküşüne dair bilgimiz Orta Krallık Çağı'nda (MÖ *c.* 2040-1730) kaleme alınmış gibi görünen edebi eserlerden kaynaklanmaktadır. Kanıtımızın tarihi gerçekten buysa, kanıtımız çağdaş değildir, gene de geriye dönük olarak tasvir ettiği şiddetli sosyal çalkantıların manzarasını doğru bir şekilde gözler önüne serdiği izlenimi vermektedir. Firavunlar Devri Mısır tarihindeki bu ilk "ara dönem" sanki Urukagina'nın Lagaş'taki devrimine yapıldığı gibi yılanın başı küçükken ezilmeyen bir toplumsal devrime tanıklık etmiştir. Mısır devriminin Mısır halk anılarına nakşettiği imge, işlerin tepetakla, rollerin de ters yüz edildiği aşırı parçalayıcı bir devrim izlenimiydi. Yoksullar zenginleri soyup soğana çevirmiş; sabık efendiler sabık kullarının hizmetkârları haline gelmişti. Kadim Firavunların cenaze töreni ayinleri terk edilmişti. Dini törenler, Firavunlar, piramitler ve tapınaklar, Eski Krallık'ın külfetli Firavunlar Devri düzeneklerinin geri kalanıyla

birlikte gözden düşmüş, aşağılanmış ve itham edilmişti. Bu elimizde kaydı bulunan en eski sonuna kadar giden toplumsal devrimdir.

Firavunlar Devri'nin Altıncı Hanedan'ının aslında, yarım yüzyıl önce Sümer-Akad Dünyası'ndaki Sargonlar hanedanının kesinlikle başına geldiği gibi, kuzeydoğudan saldıran bir barbar akınıyla devrilmiş olabileceğine dair belirtiler vardır ama Sümer ve Akad'ın Gutiler tarafından işgaliyle ilgili geçerliliği söz götürmez kanıtın aksine, Firavunlar Devri Mısır tarihinin ilk "ara dönemi" sırasında Mısır'ın bir barbar akınına uğradığına dair görünürdeki kanıt kesin değildir. Bununla birlikte, yerel *nomarkh*'ların [*nomos*'ların mülki idare amirlerinin] (illerin valilerinin) kendilerini Firavunun atadıklarından ve onun temsilcilerinden neredeyse egemen prenslere dönüştürmekteki başarıları konusunda hiç şüphe yoktur. Bunun kanıtı retrospektif değildir. On İkinci Hanedan'ın (MÖ *c.* 1991-1786) Firavunları, Orta Krallık Çağı'nın başlangıcında Mısır'ın yeniden siyasi birliğine kavuşmasının ardından, güçleri yetmesine rağmen, *nomarkh*'ları dize getirme amaçlarına doğru çok yavaş ve ihtiyatlı bir şekilde ilerlemeleri gerektiğini fark etmişlerdi, hele bunlar en azından iki yüz yıldır neredeyse bağımsız davrandıktan sonra.

10
Ekümenik Ufuk, MÖ *c.* 2500-2000

Sargonlar hanedanı Sümer ve Akad İmparatorluğu'yla Mısır'daki Firavunlar Devri Eski Krallık'ının yıkılışı, bu merkeziyetçi politik rejimlerin her birinin bir fetretten sonra, Sümer'de yüzyıldan fazla (MÖ *c.* 2230-2120) Mısır'daysa neredeyse bir buçuk yüzyıl (MÖ *c.* 2181-2040) süren yeniden tesisinden daha az şaşırtıcıdır. Bu toparlanmalar alışılmadıktır; çünkü iki durumda da merkeziyetçi bir politik rejimin çöküşü beraberinde bizzat uygarlığın da görünür bir çözülümünü getirmiştir. Devamı bu bölgesel uygarlıkların ilk çöküş zamanlarında göründüklerinden daha güçlü ve dirençli olduklarını göstermiştir. Her birinin eski durumuna dönüşünden sonra, Sümer-Akad uygarlığı 2.200 yıl daha, Firavunlar Devri Mısır uygarlığıysa diğeri gibi hatta daha uzun bir süre daha ayakta kalmıştır. Bununlar birlikte, eski durumlarına dönünceye kadar, bunlar *Oikoumenê*'deki yegâne iki bölgesel uygarlık olmaktan çıkmıştı. Onlarla yan yana başkaları doğmuştu. Zaten, MÖ *c.* 2500 kadar erken bir zamanda, Sümer-Akad toplumunun ticari bakımından kuzeybatıya doğru yayılması, Ön Asya ve Kıbrıs'ta yeni bölgesel uygarlıklara hayat vermişti. Muhtemel ki Girit'te aynı zamanda doğan yeni uygarlık da sadece Sümer'den değil aynı ölçüde Mısır'dan da ilham almıştı.

Ön Asya'daki yeni uygarlık Sümer-Akad uygarlığından, yazısı ve bazı tanrıları dâhil, ödünç aldığı önemli öğeler dolayısıyla onun bir uydusuydu. Ama ödünç alınan yazı sadece Akad dilinde

yazmak için değil, aynı zamanda yöresel dillerde iletişim için de kullanılmıştı; ayrıca yöresel panteon varlığını ithal edilen Akad ilahlarıyla yan yana sürdürmüştü.

Neolitik Çağ'da Akdeniz'in adalarının yanı sıra kara çevresine de çoktan koloniler kurulmuştu. Adalarda koloniler kurulmasında doğal olarak bir gecikme meydana gelmişti; ancak denizlerde seyrüsefer sanatında ustalaşır ustalaşmaz, Levant bölgesi adaları uygarlıklar için yararlı yerler halini almıştı. Örneğin, Kıbrıs'taki bakır madenleri, aşağı Dicle-Fırat Havzası'yla aşağı Nil Vadisi'nde Neolitik Çağ'dan Kalkolitik Çağ'a, sonra da Bakır ve Tunç Çağı'na geçildiğinde, Mısır ve Sümer ekonomisinin Lübnan Dağları'yla Amanos Dağları'ndaki ormanlar kadar önemli bir öğesi haline gelmişti. MÖ üçüncü binyılın ikinci yarısı boyunca Kıbrıs ve Girit ve de Kyklad Adaları'nda doğan uygarlıklar, hiç şüphesiz, Sümer ve Mısır'ın eski uygarlıklarından ilham almışlardı ama ada uygarlıklarının özgünlükleri uyaran kaynağı bölgelerle aralarındaki uzaklıkla orantılıydı. Ön Asya kara kültürünün Sümer ve Akad'a borçluluğu açıkken, Girit uygarlığının Sümer ve Akad ve de Mısır'a borçluluğu bu uygarlığın özelliklerinin ayırt edilebilirliğinden daha az meydandadır. Girit uygarlığı onu yeniden gün yüzüne çıkaran modern arkeologlar tarafından, Denizler'in efsanevi Giritli hükümdarı Kral Minos'tan hareketle, "Minos" diye etiketlenmiştir. "Minos" uygarlığı coğrafi bakımdan çok uzak İndus uygarlığı dışında hiçbir çağdaş muadili bulunmayan doğalcı bir sanat yaratmıştı. Minos uygarlığı aynı zamanda doğuşunu borçlu olduğu seyrüsefer sanatını gözetmekle de kendini fark ettirmişti.

Maden Devri öncesinde keskin ağızlı bıçakların yapımında kullanılan çok değerli bir hammadde obsidiyendi. Bu yanardağ faaliyetiyle meydana gelen doğal bir camdır ve obsidiyen de – bakır alaşımı tuncu elde etmekte vazgeçilmez olan– kalay gibi az bulunur. Girit ve Kyklad Adaları'ndan kolay ulaşılabilir Melos Adası'nda yatakları vardır. Ege Denizi'nden gelen denizcilere göre Messina Boğazı'nın ucundaki Tiren Denizi'nde yer alan Lipari [Eolie] Adaları'nda da yataklar mevcuttur. Lipari Adaları'ndaki obsidiyenin keşfi ve çıkarılmasına öncülük edenler –muhtemelen Melos'taki obsidiyene hükmetmek için Giritli rakiplerince bozguna uğratılan– Kykladlı denizciler gibi görünmektedir. Kykladlı komşularını bu batı sularında izleyen Minoslular, burada daha geniş çaplı ve daha envaitürlü emtiayla ticaret yapmışlardı. Böyle

MÖ üçüncü binyılın bitişine doğru, sadece karasal Yunanistan'ın değil Güneydoğu İtalya ve Sicilya'nın kıyıları o tarihlerde varolan uygarlıkların nüfuzu altına girmişti. Gerçi o günlerde hanidir mevcut iyice gelişmiş bir bölgesel uygarlığın hâlâ batıya doğru en uzak noktası Girit'ti.

Sümer'in doğusunda, Dicle ve Fırat nehirlerinin taşıyıp yığdığı alüvyona Kerha [Karhe Kur], Dez [Âbıdîz] ve Karun nehirlerinin taşıyıp yığdığı daha az miktarda alüvyon eklenir. Bundan dolayı burada yani Elam'da aynı zamanda Sümer-Akad uygarlığının bir uydusu veya alternatif olarak tam bir eyaleti diye sınıflandırılabilecek bir uygarlık doğmuştu. Mısırlılar gibi Elamlılar da yapısı itibarıyla Sümer yazısını andıran ama bağımsız bir şekilde icat edilen kendine has bir stile sahip harflerden mürekkep kendi yazılarını yaratmışlardı. Ancak MÖ üçüncü binyılın ikinci yarısında, Akadların başından beri yaptıkları gibi, dillerini Sümer yazısıyla yazma alışkanlığını edinmişlerdi. Dahası, Sümer ve Akad İmparatorluğu MÖ *c.* 2113'te Üçüncü Ur Hanedanı tarafından yeniden kurulduğunda, Elam bu imparatorluğun bünyesine katıldıktan sonra, Elamlılar geçici süreyle –ticari kadar politik işlemler için de– Akad dilini bile benimsemişlerdi. Elamlılar MÖ on üçüncü yüzyıl civarında yeniden dilsel bağımsızlıklarını kazanmışlardı ama Sümer yazısı dışındaki özgün yazılarının kullanımına asla geri dönmemişlerdi.

Elam uygarlığı –veya Sümer-Akad uygarlığının Elam eyaleti– her halükârda küçük bir toplumdu. Buna rağmen Elamlılar MÖ ikinci binyılda politik bakımdan Sümer-Akad Dünyası'nı etkilemiş ve hâlâ Sümer yazısıyla yazılan dillerinin ayırt edici kimliğini, MÖ son binyılda İlk Pers İmparatorluğu'nun resmi dillerinden biri olarak benimsenmesini sağlayacak kadar, uzun bir süre korumuşlardı.

Kısa bir süre öncesine kadar, MÖ üçüncü binyılda, Elam'la İndus Havzası arasındaki alanda herhangi bir uygarlığın varoluşuna dair hiçbir arkeolojik kanıt yoktu. Oysa şimdi, Sistan'ın bugünkü İran sınırları içinde kalan kesiminde, bir zamanlar Hilmend Nehri'nin yatağını değiştirip hâlihazırdaki çığırda akmadan önceki en aşağıdaki koluna bitişik İran-Afganistan sınırının, hemen İran tarafında yer alan Şehr-i Sûhte [Yanmış Şehir] adlı bir sitte –çeşitli bilimsel testlerle [MÖ] 2900'la 1900 arasına tarihlenen– bir şehir kazılmaktadır. Kazı ekibi Şehr-i Sûhte'deki uygarlığın Sümer-A-

kad uygarlığından bağımsız olduğunu raporlamaktadırlar ama Sümer'in yanı sıra bugün Afganistan ve Sovyet Türkmenistan'ı olan bölgelerle ticaret yaptığına dair kanıtlar vardır. Kazılar daha da ilerleyinceye ve daha eksiksiz raporlar yayımlanıncaya kadar karanlıktayız. Şehr-i Sûhte uygarlığının ne kökenini ne de vardıysa akrabalıklarını biliyoruz.

Şehr-i Sûhte'deki kazıların önünde sonunda MÖ üçüncü binyılın ikinci yarısında yani Elam uygarlığının Sümer-Akad uygarlığına kaynaştırıldığı ve Ön Asya'da Sümer-Akad uygarlığının bir uydusunun doğduğu tarihte, İndus Havzası'nda boy gösteren önemli bir yeni uygarlığa ışık tutma ihtimali mevcuttur.

İndus uygarlığının maddi kalıntılarının kazılıp çıkarıldığı bölge Sümer'den kara yoluyla Mısır'dan da veya Ön Asya'dan da iki kat daha uzaktadır ve İndus uygarlığının yaratıcılarının Sümer'den kaynaklanan etkilerden ilham aldıklarına dair şimdiye kadar hiçbir kanıt bulunmaması şaşırtıcı değildir. İndus uygarlığının kökeni hâlâ muammalıdır, yazısının deşifre edilip yorumlanmasını beklemektedir. İndus yazısının yapısı itibarıyla Firavunlar Devri Mısır yazısı gibi, Sümer yazısına benzeyip benzemediğini bilmiyoruz.

Bununla birlikte, Nil'in aşağı vadisindekine benzer şekilde, İndus Havzası'ndaki uygarlık da aniden, iyice gelişmiş halde boy göstermiş gibi görünmektedir. Sümer uygarlığı etkisini deniz yoluyla güneybatıya doğru yaydığı kadar karadan kuzeydoğuya da yaydıysa, İndus uygarlığının Sümer kaynaklı bir kültürel uyaranla meydana gelmiş bulunabileceği yok sayılamaz, hele Basra Körfezi'nin başından İndus deltasına kadarki deniz geçişinin aynı çıkış noktasından Yukarı Mısır'ın Kızıldeniz kıyısına kadarkinin yarısından daha kısa olduğu göz önünde tutulursa. Dahası İndus uygarlığının, başlangıçta ondan ilham almadıysa bile, Sümer uygarlığıyla irtibat kurduğunu biliyoruz; çünkü Sargonlar hanedanından daha eski bir arkeolojik katmanda İndus yazısıyla ibarelerin kazındığı mühürlere rastlanmıştır. Bu İndus uygarlığının en azından MÖ 2500 kadar eski tarihlerde hanidir devamlılık arz ettiğinin kanıtıdır.

İndus uygarlığının İndus Havzası'ndaki varlığının tarihlenmesi bize şimdiye kadar deşifre edilmemiş yazıyla aktarılan dilin asli Sanskrit olmadığı fikrini vermektedir, çünkü bu Hint-Avrupa dilini Hindistan Yarımadası'na getiren istilacılar oraya MÖ 2500'den en azından bin yıl sonrasına kadar daha varmamışlardı. Ama İndus

yazısı dilinin ne yarımadaya asli Sanskrit'ten önce gelen Dravid dil ailesi içinde yer alıp almadığını ne de yarımadaya hem asli Sanskrit'ten hem de Dravid dillerinden önce gelmiş gibi görünen Avustroasya ailesinin bir dili olup olmadığını biliyoruz.

İndus uygarlığının yegâne ayırt edici özelliği yazısı değildi. İndus sanatının minyatür eserlerinin gözler önüne serdiği gibi, görsel sanatları Sümer'le Akad ve Mısır'ın geleneksel sanatlarına kıyasla doğalcıydı. İndus uygarlığının hem kamu hem de konut mimarisi faydacı görüşlü bir toplumun eseriymiş izlenimi vermektedir. Su ikmali, akaçlama sistemi, hamamlar ve rıhtımlar İmparatorluk devri Roma ve açıkçası neredeyse Modern Batı standartlarındadır. İndus uygarlığı ekonomisinin temelini teşkil eden sulu tarım elbette ona mahsus değildi; ne de iplik eğirme ve dokuma ve de boyama tekniklerinin icrası veya çömlekçi çarkının kullanılması. Oysa muhtemel ki İndus halkına ince dokuma için malzeme sağlayan pamuk çalısı onlar tarafından bağımsız bir şekilde evcilleştirilmişti. Ayrıca hörgüçlü sığırı (zebu) asıl evcilleştirenler de belki onlardı.

İndus uygarlığını Dicle-Fırat Havzası'yla Aşağı Nil Vadisi'ndeki muadillerinden ayıran bir başka özellik de coğrafi ölçeğinin büyüklüğüydü. Şimdiye kadar bulunan İndus şehirleri Sind'deki Mohenco-daro ve Pencap'taki Harappa'dır ve bunlar birbirinden 400 mil uzaktadır. Bu Assuan ve Kahire arasındaki mesafeden çok daha kısa değildir; ayrıca İndus uygarlığının nüfuz alanı İndus Havzası'nın kendisiyle sınırlı değildi. Batıya doğru Doğu Belucistan'a, doğuya doğru da Gucerat'a uzanıyorken, en azından daha kuzeydeki Yamuna-Ganj Havzası'nın yukarı sularını da kapsıyordu. Arkeolojik keşiflerin söz konusu doğu yönünde ilerlemesi İndus uygarlığının gitgide daha fazla kalıntısını gün ışığına çıkarmaktadır. Henüz doğu sınırlarını ortaya çıkarabilmiş değiliz.

Bölgesel uygarlıkların sayısı bu şekilde artarken, Eski Dünya *Oikoumenê*'sindeki tarım ve hayvancılık Güneybatı Asya'daki kökeninden MÖ 2500 civarında hanidir varolan bölgesel uygarlıkların sınırlarının çok ötesindeki alanlara yayılıyordu ve her halükârda tarım muhtemeldir ki o tarihlerde Mezo-Amerika'da da yapılıyordu. Gerçi tarım buraya hemen hemen kesinlikle Eski Dünya'dan saçılmamış, aksine Yeni Dünya'da bağımsız bir şekilde icat edilmişti. Bu bölgede bulunan en eski evcilleştirilmiş mısır

örneklerinin yaşlarına dair tahminler MÖ dördüncü binyılın ilk yarısından MÖ *c.* 2500'e kadar değişmektedir. Artık evcilleştirilmiş mısırın yetiştirildiği yabani bitki bulunmuş olabilir. Tabii ki daha önce bahsedildiği gibi, Coxcatlán Mağarası'ndaki bir katmanda rastlanan, MÖ *c.* 4000'e tarihlenen bu mısır koçanları gerçekten yabaniyseler ve bir parça bile evcilleştirilmedilerse. Bununla birlikte, MÖ 2000'e kadar Amerika kıtasının herhangi bir yerinde henüz kendilerini tarımla geçindiren köy toplulukları ortaya çıkmamıştı. Bu arada, Eski Dünya *Oikoumenê*'sindeki Neolitik kültür, evcilleştirilmiş bitkileri ve hayvanlarıyla birlikte, Güneybatı Asya'dan Akdeniz'in karasal ve adasal sahilleri boyunca batıya doğru Akdeniz'in Afrika ve Avrupa'daki hinterlandına kadar yayılmıştı. Öyle ki MÖ 2500 civarında bu hayat tarzı, açıklarındaki adalar ve sadece tuzlu su üzerinden erişilebilir olması yüzünden gene açıklarındaki *de facto* adalardan biri sayılan Güney İsveç dâhil, Kuzey Atlantik Okyanusu'nun doğu sahili kadar batıya doğru sık rastlanan bir hayat tarzı haline gelmişti.

Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin Kuzey Atlantik kenarı Güneybatı Asya'dan İndus Havzası'na kadarki mesafenin neredeyse iki katıdır; ama Sarı Nehir Havzası'nın orta ve aşağı kesimleri Avrupa'nın Atlantik kıyısının Güneybatı Asya'ya mesafesinden daha da uzaktadır. Sarı Nehir Havzası'nda kalıntıları bulunan en eski Neolitik kültür Yangshao kültürüdür. Bu [kültür] örnek sit gözüyle bakılan günümüzdeki Henan'da yer alan bir köyün adıyla tanımlanmıştır ama asıl Çin'in en kuzeybatısındaki bugün Kansu diye adlandırılan yönetim bölgesinden daha önce ortaya çıkmış ve daha uzun süre varlığını korumuş gibi görünmektedir ve boyalı çanak çömleği; ki ayırt edici özelliğidir, kendini MÖ üçüncü binyılın bitişinden önce Batı Ukrayna'da yurtlandıran Cucuteni-Tripolye Neolitik kültürünün boyalı çanak çömleğine benzemektedir. Bu benzerlik tesadüf eseri olmayabilir; belki tarihsel bir bağlantının kanıtıdır çünkü Kansu ve Ukrayna Avrasya steplerinin zıt uçlarında bulunur ve stepler deniz gibi geçirgendir. Muhtemeldir ki Güneybatı Asya'dan yola çıkan Neolitik öncüler Avrasya steplerinin Trans-Hazar'daki güney sahiline varmışlar ve steplerin bir başından bir başına, aynı zamanda hem kuzeybatıya doğru Ukrayna'ya hem de kuzeydoğuya doğru Kansu'ya yol almışlardı. Yangshao Neolitik kültürü muhtemelen kendini bugünkü Çin'in kuzeybatısına MÖ üçüncü binyılın ikinci yarısında yurtlandırmıştı.

Böylece muhtemeldir ki Avrasya steplerinin geçirgenliği Neolitik Çağ'da tarım ve hayvancılığın Güneybatı Asya'dan Çin'e yayılmasını kolaylaştırmıştı. Stepler hiç şüphesiz ardı sıra gelen Kalkolitik Çağ'da da Hint-Avrupa ailesi dillerinin köşe bucağa dağılmasını kolaylaştırmıştı. Muhtemelen Doğu Avrupa'daki bir yerde, Avrasya steplerinin kenarında ortaya çıkan Hint-Avrupa dilleri Sami dillerinden bir kat daha geniş bir alanda alıp yürümüştü. Bugün Hint-Avrupa dilleri Bengal'le Doğu Sibirya'ya kadar doğuda ve Amerika kıtasının Pasifik kıyısıyla birlikte Avustralya'ya ve Yeni Zelanda'ya kadar batıda, aynı zamanda nüfusun küçük bir bölümü tarafından kullanılsa da Güney Afrika'da da konuşulmaktadır. Hint-Avrupa dillerini konuşanların, Sami dillerini konuşanlar gibi, göçlerinin ilk aşamasında bir stepten çıkmaları veya gelmeleri tesadüfi değildir. Bu iki ailenin dillerinin benzersiz bir şekilde alabildiğine köşe bucak dağılmasının ilk güçlü dürtüsünü steplerin geçirgenliği sağlamıştır.

Herhangi bir Hint-Avrupa dilinin elimizdeki en eski belgesel kaydı Hint-Avrupa halklarından Hititlerin belgeleridir. "Hittite" [Hitit] adı "Khatti" [Hatti] adının İbranice çevirmesinin İngilizce çevirmesidir ve Doğu Ön Asya'daki Hatti Krallığı MÖ on yedinci yüzyılın bitişinden önce mevcuttu ve hükümdarlarının Hint-Avrupa dilinde, Sümer yazısının bir uyarlamasıyla iletilen, belgeler üretiyordu. O tarihlerde kendini Hatti'de [Hattuşa ve Neşa'da, bugün Boğazköy ve Kültepe] yurtlandıran Hint-Avrupa dilinin yanı sıra kendini Batı Ön Asya'da yurtlandıran yakın akrabası Hint-Avrupa ailesine bağlı Luvi dilinin [buralara] MÖ *c.* 2300 kadar erken tarihlerde göçmenler tarafından getirildiği düşünülmektedir.

Bir başka Hint-Avrupa dili yani Yunancanınsa MÖ *c.* 1900'de karasal Yunanistan'a getirildiği düşünülmektedir. Aşağı yukarı bu tarihlerde, yanıltıcı şekilde "Minyan" çanak çömleği diye sınıflandırılan, kendine has yeni bir çanak çömlek tipi karasal Yunanistan ve Troas'ta boy göstermişti ve Yunanistan'da bölgesel kültürün gerilemesine yol açacak kadar ciddi zamandaş bir yıkım meydana geldiğinin kanıtları vardır. Bu arkeolojik kanıtlar, birlikte ele alındığında, barbar istilacılarının Yunanistan'a gelişine işaret ediyor gibi görünmektedir ve kanıtlar geçerliyse, Yunancanın hamilleri büyük ihtimalle bu istilacılardı. Çünkü "Lineer B"* ya-

* Seslere, daha doğrusu hecelere dayalı bir yazı sistemi. (ç.n.)

zısıyla kaleme alınmış belgelerin deşifre edilmesi Yunanistan'da Yunancanın, MÖ *c.* 1200'e kadar başlamayan, bir sonraki barbar istilası atağından önce hanidir konuşulduğunu göstermektedir.

Hem Yunanca hem de Luvi-Hititçesi Hint-Avrupa dillerinin, bu yeni çıkış yüzünden "satem" diye sınıflandırılan kümedeki diller gibi, belirli fonetik bağlamlarda S-sesine değişmek yerine başlangıçtaki K-sesinin baki kaldığı, "centum" denilen kümesinde yer alır. "Centum" kümesi dillere Hint-Avrupa dillerinin konuşulduğu dünyanın iki ucunda rastlanır. Kendilerini Batı Avrupa'da yurtlandıran Hint-Avrupa dilleri –İtalik diller, Kelt dilleri ve Töton [Germen] dilleri– tıpkı Yunanca ve tıpkı Luvi-Hititçesi gibi "centum" dillerdir ama "centum" Hint-Avrupa dili MÖ ikinci yüzyıla kadar doğuya doğru çok uzaklarda, günümüzde Avrasya steplerinin Çin Seddi'nin batı ucuna bitişik kesiminde yaşayan bir halk olan (Çincede Yüeh-chih [Yüeçi] adı verilen] Toharlar tarafından da konuşuluyordu.

Hint-Avrupa dillerinden Hititçe ve Luvi dilini oraya getiren davetsiz misafirlerin Ön Asya'ya hangi doğrultudan ulaştıkları hakkında hiçbir bilgimiz yok. Muhtemel ki steplerin batı ucundan çıktılar ve Ön Asya'ya Güneydoğu Avrupa üzerinden ve oradan da Karadeniz'le Ege Denizi'ni birleştiren boğazları karşıdan karşıya geçerek ulaştılar. Bu batı rotası ihtimali en büyük rotadır ve şüphesiz Yunanca steplerden Karadeniz'in batısı boyunca uzanan bir rota izlenerek Yunanistan'a getirilmişti. Alternatif olarak, gerçi ihtimali daha küçüktür ancak Hint-Avrupa dillerinden Hititçeyi konuşanlarla Luvi dilini konuşanlar, belki de şu anda Türkmenistan olan güney sahiline ayak basarak steplerden çıkıp, Kuzey İran'ı katettikten sonra Ön Asya'ya doğudan girmişlerdi.

Luvilerin değilse bile, her halükârda Hint-Avrupa halklarından Hititlerin steplerden Ön Asya'ya Kafkas Dağları'nı katederek ulaştıkları da öne sürülmüştür. Bu öneri gerçekçi değildir; çünkü Kafkaslar üzerinden geçen bir rota nispeten daha kısa olsaydı dahi, bizzat Kafkasların kendisi göç eden bir halk için aşılması güç bir engel teşkil ederdi. Kimi zaman ordular Kafkas Dağları'nın güneydoğu ucuyla Hazar Denizi'nin batı sahili arasındaki bölgeyi yararak geçmişlerdir ama Kafkas Dağları'nın orta noktası üstündeki Dar-i Al [Daryal] Geçidi'ne adlarını veren Alanlar dışında, hiçbir Hint-Avrupa dillerini konuşan nüfus ne Kafkaslarda ne de eteklerinde kendini barındırmayı başarmıştır.

Halen Hazar Denizi'nin batı sahilinden Karadeniz'in doğu sahiline kadar aralıksız uzanan Kafkas yüksek ülkesinin tamamında hâlâ Hint-Avrupa ailesi dışındaki dilleri konuşan halklar yaşamaktadır. Bugün Kafkasların her iki tarafında Türkçe konuşanların yanı sıra Hint-Avrupa dillerini konuşan halklar vardır ama Hint-Avrupa ailesi dışındaki dilleri konuşan halklarla Türkçe dışındaki dilleri konuşan halklardan meydana gelen Kafkas kuşağı, kuzey ve güneydeki Türkçe konuşanlarla Hint-Avrupa ailesi dillerini konuşan halkları birbirinden tecrit etmektedir.

Hint-Avrupa halklarını ne gayrete getirmiş de bu ailenin dillerini sonuçta çepeçevre yuvarın köşe bucağına dağıtan bir dizi göçle Avrasya steplerinden çıkmışlardı? Bir Hint-Avrupa dilinin yaygınlığına dair en eski kanıtı bulduğumuz yerin Ön Asya bölgesi olması önemlidir çünkü bir uygarlığın MÖ üçüncü binyılın bitişinden önce kendini yurtlandırdığı Ön Asya Avrasya steplerine en yakın bölgedir ve o binyılın ikinci bölümü Hint-Avrupa dillerini konuşan halkların göç etmeye başladığı düşünülen devirdir. Onları kendine çeken mıknatıs taşı nüfuz alanı barbar talanı açısından erişmesi kolay bitişik uygarlığın göreceli refahıymış gibi görünmektedir. Hiç şüphesiz Ön Asya'daki uygarlık etkisini kendi sınırlarının ötesine yaymış ve kendi kültürlerinden daha üretken bir kültürün parıltısıyla gözleri kamaşan barbarlar, bir pervanenin bir mum alevine kapılmasına benzer şekilde, bu potansiyel ganimete kapılmışlardı.

Kendi kuyusunu kendi kazan pervanenin feci sonu, saldırgan barbar komşularını yanlarına yaklaştırmayacak askeri güçten yoksun daha müreffeh toplumların barbar istilacılarının hazırlıksız yakalandıkları mahva çok uygun bir teşbihtir. Barbar istilacıların hırsları kendi kendini baltalayıcıydı. Sümer ve Akad'ın Guti fatihlerinin başına geldiği gibi, davetsiz misafirlerin bir karşı darbeyle önünde sonunda kökü kazınmazsa, ancak kurbanlarını maruz bıraktıkları yoksulluğu paylaşmak üzere ayakta kalırlar. Muhtemelen MÖ *c.* 1900'de Yunancayı da oraya getiren barbarlar tarafından fethedilen Yunanistan'daki kaderin cilvesi misali sonuç buydu.

11
Eski Dünya *Oikoumenê*'si, MÖ *c.* 2140-1730

Sümer ve Akad'ın Guti barbar istilacıları Akadlı Sargon hanedanını devirip yerlerine geçmişlerdi. Dolayısıyla bu topu topu bir yüzyıldan biraz fazla süren Guti tahakkümüne (MÖ *c.* 2230-2120) karşı isyan edip Gutilerin köklerini kazıyan veya süren yerli halka Gutilerin Akadlı kurbanlarının öncülük edeceklerine ihtimal verilebilirdi. Doğrusu Akad'ın yanı sıra Sümer'in de kurtarıcısı bir Akadlı değil bir Sümer'di. (hd* MÖ *c.* 2120-2113) Uruklu Utu-hengal'di. Ne Utu-hengal ne de şehir devleti zaferinin meyvelerini toplamıştı. Asa bir başka Sümer şehir devletinin yani Ur'un hükümdarına geçmişti. Başlangıçta Sümer'i fetheden Lugalzagesi tarafından kurulan ve Agade kralı Akadlı Sargon tarafından Lugalzagesi'nin elinden alınan Sümer ve Akad İmparatorluğu, şimdi bir başka (hd MÖ *c.* 2113-2096) Sümer yani Ur kralı Ur-Nammu tarafından yeniden kurulmuştu.

Sümer-Akad uygarlığının beşiğinin Akad değil Sümer olması nedeniyle, bir Sümer şehir devletini merkez tutmuş bir Sümer-Akad imparatorluğunun Sargon hanedanının yarı barbar Akad rejiminden daha sağlam bir şekilde temelleneceğine ihtimal verilebilirdi. Doğrusu, Ur-Nammu'nun yeniden kurulan Sümer ve Akad İmparatorluğu'yla kurucusu olduğu Üçüncü Ur Hanedanı

* "hd": hüküm sürdüğü dönem. (ç.n.)

topu topu bir yüzyıldan biraz fazla (*c.* 2113-2006) devam etmişti ve bu kısa süreli Sümer politik egemenliği sırasında Sümer'i dilsel bakımından Akad fethetmişti. Sümer önce iki dilli, sonra da sadece Akad dilini konuşur hale gelmişti ve Sümer dili Sümer-Akad Dünyası'nda Asur'un MÖ 612-609'deki çöküşü ve yıkımına kadar tarihe karışmamıştı ama Sümer-Akad uygarlığının geleneksel irfanını taşıması sayesinde "klasik" bir dil halinde baki kalmıştı.

Ur'un Üçüncü Hanedanı Elamlı tebaasının bir isyanıyla devrilmişti. Ur şehri –Ur'un eski gücünü bir daha toparlayamadığı bir yıkımla– onlar tarafından yağmalanmıştı ve İmparatorluk bir dizi yerel ardıl devlet arasında paylaşılmıştı. Elam sadece yeniden bağımsızlığına kavuşmakla kalmamış, Sümer şehir devleti Larsa'ya Elamlı bir hanedanı dayatmıştı. Sümer şehir devleti İsin, İmparatorluğu *de facto* yeniden kurmaya gücü yetmediği halde, Sümer ve Akad İmparatorluğu unvanını üstlenmişti. Ur'un Üçüncü Hanedanı'nın ele geçirilmiş imparatorluğunun diğer yerel ardıl devletleri, (Dicle'nin doğusunda, Elam'ın kuzeybatısındaki) Eşnunna, (Dicle'nin iki yakasında, Eşnunna'nın kuzeybatısındaki) Asur, (Fırat'ın iki yakasında, Akad'daki) Babil, (Fırat'ın orta çığırının iki yakasında, Babil'in kuzeybatısındaki) Mari, (Fırat'ın batıya doğru dirseklendiği noktanın iki yakasındaki) Karkamış, Yamhad (Halep) ve (Halep'in güneyinde, Orantes [Asi] Vadisi'ndeki) Katna'dır. Ur'un Üçüncü Hanedanı'nın, Katna, Yamhad ve Elam dışındaki, imparatorluk kalıntısı ardıl devletlerinin hepsi (hd MÖ *c.* 1792-1750) Babil hükümdarı Hammurabi tarafından, saltanatının otuzuncu yılıyla otuz sekizinci yılı arasında yürütülen, birbirini izleyen dokuz ayrı yıllık askerî harekâtla politik bakımdan yeniden birleştirilmişti ama Sümer-Akad İmparatorluğu'nun bir Amori imparatorluk kurucusu tarafından bu ikinci yeniden kuruluşu gene de Sümer kökenli Ur-Nammu tarafından ilk yeniden kuruluşundan daha kısa ömürlüydü.

Gutium'daki dağlılar, yarım binyıl önce Naram-Sin'in imparatorluğundaki gibi, Hammurabi'nin imparatorluğunun başına bela kesilmişti; Hammurabi Gutium kaynaklı baş belasını saldırıya geçerek bertaraf etmeye çalışmış ve bu strateji bir defa daha beklenen sonucu vermemişti. Hammurabi'nin fethinin tamamlanmasından sadece on yıl sonra, hemen ardından gelen [oğlu] Samsu-iluna'nın [Samsuiluna] saltanatının sekizinci yılında (yani MÖ 1743'te), Gutium'dan inen barbar Kassitler Babil'e kayıtlı ilk saldırılarını ger-

çekleştirmişlerdi (Babil'deki rejiminin başlangıcını MÖ *c.* 1732'ye tarihlendirmişler gibi görünmektedir). Samsu-iluna'nın saltanatı sırasında, Asur, Mari, Karkamış, hatta –Basra Körfezi'nin başında yer alan bataklıklardaki– "Deniz Ülkesi" Babil'den ayrılmıştı. MÖ 1595'te bu sefer Babil, Ur'un akıbetine uğramıştı. Akıncılar tarafından yağmalanmıştı: Bu vakada Elamlılar tarafından değil, Kral I. Murşili'nin öncülük ettiği Hititler tarafından. Hititler gelip gitmiş, Kassitler parsayı toplamışlardı. Hitit akıncılar Babil'in Birinci Hanedanı'nı bitirmişlerdi. Babil'i Kassitler işgal etmiş ve böylece Deniz Ülkesi dışındaki bütün Sümer ve Akad'ı MÖ *c.* 1169'a kadar –Sargon hanedanı rejimini izleyen Guti barbar egemenliğinin neredeyse dört katı bir süre– devam eden bir barbar egemenliği altında yeniden birleştirmişlerdi.

Böylece Sargonlar Hanedanı Sümer ve Akad İmparatorluğu'nun politik bakımından yeniden birleştirilmesi sonuç vermemişti. 370 yıllık bir sürede (MÖ *c.* 2113-1743) hemen hemen 240 yıllık bölünme, çatışma ve politik kaosa kıyasla ancak toplam 130 yıllık bir etkin birlik durumu yaşanmıştı. Oysa söz konusu 370 yıllık dönem sırasında, politika dışındaki iki gelişme kararlı bir şekilde ilerleme kaydetmişti. Bu gelişmelerden biri Akad dilinin yayılmasıydı. Bu sadece Sümerleri değil, Akad'a Gutilerle aşağı yukarı aynı zamanda sızıp MÖ *c.* 1894'te Babil'in Birinci Hanedanı'nı kuran Amorileri de cezbetmişti. (Hiç şüphesiz Amoriler Akad diline kolaylıkla geçmişlerdi çünkü anadilleri, Akad dili gibi, Sami ailesi dillerindi.) İkinci gelişmeyse Asur'un ticaret alanının kuzeybatıya doğru genişlemesiydi. Ön Asya'da yerel devlet Kaniş'in surlarının dışında yer bir Asur yerleşmesinin kayıtları bu ticaretin MÖ yirminci ve on dokuzuncu yüzyıllarda ne kadar etkin olduğunu göstermektedir. Asur tacirleri, bu dönemin bitişine doğru, Hattuşa (Boğazkale) [Boğazkale ilçesinde Boğazköy] şehri kadar batıda da faaliyet gösteriyorlardı.

Mısır'da Eski Krallık'ın çöküşünün devamı farklıydı. Mısır'da bir barbar fethi ve bütün ülkenin işgali yaşanmamıştı. Ülke içinde bir toplumsal devrim meydana gelmiş ve Birleşik Krallık bir dolu yerel prensliğe [küçük devlete] dağılmıştı. Bu anarşi Nil sularının akışının Mısır'ın tamamının yararına düzenlemesinin sürdürülmesini imkânsızlaştırmış ve Mısır'da halkın geçimi hatta kalımı sulama için su teminine dayandığından, yerel topluluklar suyun kontrolü için, Lugalzagesi ve Sargon hanedanından ardılları Sümer

ve Akad'a siyasi birliği dayatmadan önce Sümer'de yaptıkları gibi, birbiriyle dövüşmüştü.

Mısır'daki bu kaos hali, Sümer'deki gibi, dayanılmazdı ve MÖ *c.* 2160 kadar erken tarihlerde Firavunlar Hanedanı Birleşik Krallık'ını yeniden kurmaya yönelik hamle, Eski Krallık'ın başkenti Memphis'in güneyinde, Yukarı Mısır'ın kuzeyinde bulunan bir şehir olan Herakleopolis'te yerleşik yeni bir hanedan tarafından yapılmıştı. Herakleopolis hanedanının rejimi beklenen sonucu vermemiş ve Mısır'ın yeniden birleştirilmesine acilen duyulan ihtiyaç Yukarı Mısır'ın güneyindeki, gene de Mısır'ın ilk birleştiricilerinin geldikleri Nekhen-Nekheb ikiz şehirleri kadar çok güneyde yer almayan bir şehir olan Teb'de (Opet) [Thebai] yerleşik bir hanedan –On Birinci Hanedan (MÖ *c.* 2113-1991)– tarafından gerçekleştirilmişti. Nüfusun geçiminin su kontrolüne bağlı bulunduğu bir ülkede, akış yukarı mevzilenmiş bir güç, ondan akış aşağıdakilere göre avantajlı durumdadır. Teb hanedanının Herakleopolis hanedanını galebe çalması şaşırtıcı değildir. Mısır'ın Tebli yeniden birleştiricisi II. Mentuhotep'ti (MÖ *c.* 2060-2010). Yeniden birleştirim amacına MÖ *c.* 2040'ta ulaşmış ve bu sayede kurduğu Orta Krallık varlığını hemen hemen üç yüzyıl boyunca korumuştu.

Bu süre, Ur-Nammu'nun yeniden teşkil ettiği Sümer ve Akad İmparatorluğu'nun ömründen üç kat daha uzundu ama Mısır'daki Eski Krallık'ın ömrünün ancak üçte biri kadardı. Ayrıca gene de Orta Krallık rejimi altındaki hayat, Mısır tarihinin ilk "ara döneminin" (MÖ *c.* 2181-2040) çatışma ve aşırı yoksulluğuna kıyasla, nispeten huzurlu ve gönençliydi, bu çağın Firavunları iktidarlarını savunmak ve korumak için sürekli mücadele etmek zorunda kalmışlardı. On İkinci Hanedan'ın kurucusu I. Amenemmes [Ammenemes] (Amenemhet) (MÖ 1991-1962) Firavunluğu öncesinde bir vezirmiş gibi görünmektedir, ayrıca anlaşıldığı kadarıyla suikasta uğramıştır. Bu oğlu ve ardılı I. Sesostris'e (Senwosrat) [Senusret] bulunduğu kurgusal tembihatın satır aralarından okunabilir.

Orta Krallık Firavunları yerel prensleri dize getirmek zorunda kalmışlardı. Üstelik bu yavaş işleyen ve çetin bir görevdi. Dahası Eski Krallık Çağı'ndaki öncüllerinin aksine, imparatorluklarını hem Nil Vadisi boyunca Birinci Çağlayan'ın yukarısına, Nübye'nin içlerine hem de kuzeybatıya, belki Şam kadar kuzeye doğru Filistin'in içlerine genişletmişlerdi. Orta Krallık Mısır'ı-

nın Kuzey Suriye'de hem kıyıda Ugarit'teki (Ras Şamra) hem de içerde Alalah'taki etkilerine dair bazı arkeolojik kanıtlar vardır. Orta Krallık'ın Asya'ya yayılmasına karşı koyulup koyulmadığını bilmiyoruz ama Nübye'nin içlerine yayılmasına kesinlikle boyun eğilmemişti. On İkinci Hanedan'ın tipik anıtları ne piramitler ne tapınaklar ne de hisarlardır. Dördüncü Hanedan'ın piramitleri gibi, (hd MÖ 1878-1843) III. Sesostris (Senwosrat) [Senusret] tarafından İkinci Çağlayan'ın aşağısındaki Vadi Halfa ile yukarısındaki Semna arasına kurulan sekiz kaleden müteşekkil engel zinciri bir mimari şaheserdir ama başka bir amaca hizmet için tasarlanmıştır. Bir piramit Firavunun ölümünden sonra ölümsüzlüğünü sağlama almak için yapılmıştı; III. Sesostris'in kaleleriyse ömrü boyunca güç bela kazanılan bir toprak parçası üzerindeki pençesini sağlama almak için inşa edilmişti.

III. Sesostris'in portre-heykellerini Eski Krallık Firavunları Keops ve Kefren'inkiyle karşılaştırmak eğiticidir. Bu piramit inşaatçılarının çehreleri huzurludur; III. Sesostris'in çehresiyse kırışık ve beti benzi atmış haldedir. Bu kamu eserleri için kişisel olarak ağır bir bedel ödemiş bir insanın yüzüdür. III. Sesostris'in Nübye'deki mücadelesinin ödülü altın madenlerinin hükümranlığı veya hiç değilse onlara giriş yollarının hükümranlığıydı. Orta Krallık Çağı'nda Kerma kadar Nübye'nin güneyinde, Üçüncü Çağlayan'ın yukarısında –Orta Krallık'ın askeri sınırının epey ötesinde– bir Mısır ticaret merkezi kurulmuştu.

Mısır'ın yeniden birleştiricisi II. Mentuhotep'in saltanat devri Ur'un Üçüncü Hanedanı'nın (MÖ *c.* 2113-2006) ömrünün ikinci yarısıyla çağdaştı. Mari'de kazılıp çıkarılan arşivler MÖ 1817-1765 arasındaki elli iki yılı kapsamaktadır ve Mari bu zaman zarfında Sümer-Akad Dünyası'nın Fırat'ın batısındakiler dâhil bütün yerel devletleriyle temas halindeydi. Oysa bu arşivlerde Mısırlıların Suriye'deki mevcudiyetine dair hiçbir kayıt yoktur. Diğer taraftan Orta Krallık Mısır kayıtlarında da ne Ur-Nammu'nun ne de Hammurabi'nin Sümer ve Akad İmparatorluğu'nu diriltmeleriyle ilgili bahis vardır. Devrinde Mısır Orta Krallık'ının zirvesinde bulunduğu On İkinci Hanedan'ın Ur çöktükten on beş yıl sonrasına kadar tahta çıkmadığı, ayrıca Hammurabi'nin tahta çıkışından ancak dört yıl sonra ve Hammurabi'nin Ur-Nammu'nun imparatorluğunu yeniden kurmasını sağlayan, düzenlediği dokuz ayrı yıllık seferin ilkinden yirmi beş yıl önce sona erdiği doğrudur.

Gene de birbirinin bu kadar çok yakınına geldikleri halde bu iki dünyanın birbirinin varlığını göz ardı etmeyi sürdürmeleri tuhaftır.

Bu sırada, MÖ *c.* 2140-1730 aralığındaki üç yüzyıl boyunca, İndus uygarlığı muhtemelen hâlâ mevcuttu, Girit'teki Minos uygarlığı da uç veriyordu. İndus uygarlığının kronolojisiyle ilgili şu ana kadarki yegâne ipucumuzun, Sümer-Akad uygarlığının maddi kalıntılarının tarihlenebilir katmanlarında erişilen, İndus yazısıyla ibarelerin kazındığı mühürler olduğu daha önce kaydedilmişti. İndus mühürlerini içeren bu katmanların en eskisi Sargon hanedanının öncesine aittir ama Sümer ve Akad'daki İndus mühürlerinin varlığının nihai tarihi belirsizdir. Bizzat İndus uygarlığının kendi sitlerinden elde edilen arkeolojik kanıtlar bu uygarlığın aniden cebren son bulduğuna işaret eder gibi görünmektedir.

Bu böyleyse, yok edenler büyük ihtimalle Hindistan'a kutsal Vedaların yazıldığı ve zaman içinde klasik bir dil yerine geçmek üzere yapay bir şekilde canlandırıldıktan sonra geriye dönük bir şekilde Sanskrit diye adlandırılan Hint-Avrupa dilini getiren barbarlardı. Hindistan Yarımadası'nda asli Sanskrit konuşanların istila tarihinden önce muhakkak ki Dravid ve Avustroasya dilleri kullanımdaydı. Ayrıca Dravid dillerinin yanı sıra asli Sanskrit dilinin kuzeybatıdan gelmesi ihtimal dâhilindeymiş gibi görünmektedir. Dravid ailesi dillerinden Brahui MS yirminci yüzyılda Belucistan'ın bazı kısımlarında hâlâ kullanımdaydı. Asli Sanskrit diline gelince, Hindistan'da ortaya çıkış tarihi oradaki İndus uygarlığının yıkım tarihi kadar belirsizdir. Kassit panteonundaki Veda dininin güneş tanrısı Surya'nın varlığına dayanarak hükme varırsak, bu durum MÖ on sekizinci yüzyılda Babil'e çullanan Kassitlerin içinde de bir miktar asli Sanskrit konuşan varmış hissi vermektedir. MÖ on beşinci yüzyılda Mezopotamya'daki (Cizre'deki) Mitanni Krallığı'nın panteonunda da Veda dininin tanrıları mevcuttu; ama asli Sanskrit konuşanların Babil ve Mezopotamya'da rastlanan bu tarihlerdeki izleri bize kandaşlarının İndus uygarlığını yıktıkları tarih konusunda fikir vermemektedir.

MÖ ikinci binyılın ikinci çeyreğinde Girit'teki Minos uygarlığı enikonu serpilmişti. MÖ *circa* 2000-1700 yılları Knossos, Phaistos, Aya Triada, Mallia ve Palaiskastro ilk sarayların tarihiydi. Bu saraylar tahkimatsızdı ve bundan bunların pek çok birbirinden bağımsız yerel egemen gücün başkenti olmadığı sonucu çıkarılabilir. Bundan aynı zamanda Giritlilerin kendilerini bu çağda

denizden saldırıya uğrama tehlikesi içinde hissetmedikleri sonucu da çıkarılabilir. Ne var ki Minos saraylarının bu ilk kümesi MÖ *c.* 1750-1700 arasında yıkılmıştı. Yıkımın kul yapısı olduğuna dair hiçbir kesin kanıt yoktur; buna bir depremin yol açmış bulunma ihtimali vardır; ama bu tarihin Kassitlerin Babil'i, Hyksosların da Mısır'ı istila tarihleriyle aşağı yukarı çakışması, Girit saraylarının yıkımının da saldırgan istilacıların işi olabileceğini akla getirmektedir.

MÖ ikinci binyılın ilk çeyreğinde Sarı Nehir Havzası'nda bölgesel Neolitik kültürün Yangshao evresini Longshan evresi izlemişti. Bu çanak çömlek stilinin boyalıdan siyaha değişmesinden ibaret değildi. Longshan halkı daha çok çeşitli evcilleştirilmiş hayvana sahipti ve en azından yerleşmelerinden biri sıkıştırılmış toprak duvarlarla savunulan bir şehirdi. Ancak Doğu Asya'daki bu üst Neolitik kültür aynı türün uzak batıda, sınırları İndus Havzası'ndan Ege Havzası'na kadar uzanan bir bölgede, hanidir taçlanmakta olduğu gibi bir uygarlıkla henüz taçlanmamıştı.

12
Atın Evcilleştirilmesi ve Avrasya Steplerinde Yaylacılığın İcadı

İran Platosu'nun batı kenarından gelen barbar Kassitler Babil'e ilk defa MÖ 1743'te çullanmışlar ve saldırılarını Babil şehrinin kendisini Hint-Avrupa dilini konuşan Hititler tarafından MÖ 1595'te yağmalandıktan sonra işgal edinceye kadar gitgide artırmışlardı. Orta Krallık Mısır'ıysa MÖ *c.* 1730 veya 1720'de Nil Deltası'nın kuzeydoğu köşesine sızıp sonunda Memphis'i işgal ederek MÖ 1674'te On İkinci Hanedan'ın güçsüz ardılı On Üçüncü Hanedan'ı ortadan kaldıran, Hyksoslar denilen barbarların gitgide artan benzer saldırılarıyla bitirilmiş gibi görünmektedir. Özel isimlerine dayanarak hükme varırsak, Hyksoslar Sami dilini konuşan bir halkmış hissini vermektedir ve bir Batı Sami dili anadilleriydiyse, onlar Kassitlerin kandaşları değillerdi. Ama Mısır'ın Hyksoslar, Babil'in de Kassitler tarafından istilası ve Girit'teki sarayların ilk kümesinin yıkımının zamandaşlığı bütün bu yer değiştirmelerin muhtemelen arkadan gelen bir basınçla harekete geçtiğini akla getirmektedir.

Hyksosların Mısır'a doğru yer değiştirmelerinin gerisinde şüphesiz Hurrilerin şu anda Doğu Türkiye sınırları içindeki yüksek ülkeden Mezopotamya ve Suriye'ye doğru kitlesel yer değiştirmeleri vardı ama daha önce bahsedildiği gibi, MÖ on sekizinci yüzyılda Mezopotamya'da (Cizre'de) Mitanni Krallığı'nı kuran istilacıların, yanı sıra Babil'e Kassit egemenliğini dayatanlar ara-

sında asli Sanskrit dilini konuşanların varlığına dair dilsel kanıtlar mevcuttur. Bu dilsel kanıtlar bu yerel basınçların gerisinde tek bir ana harekete getiren ve bunun da asli Sanskrit dili konuşan halkın Güneybatı Asya'nın kuzeydeki hinterlandından buraya sökünü olduğu izlenimini vermektedir.

Bu hinterlant Avrasya stepleridir. Burası Hint-Avrupa dillerinin Doğu Avrupa'daki bir yerde bulunan muhtemel kökeninden erişilebilir bir bölgedir ve güney sahili Türkmenistan'da Güneybatı Asya'yla bitişiktir. Steplerden bir sökün vuku bulduysa bu, muhtemeldir ki orada yaylacılığı [otlatıcı göçebelik] yapılabilir kılan, atın evcilleştirilmesini izlemiştir. Troya'da, tarihi MÖ *c.* 1800 olan Troya IV'ün en alt katmanında at kemikleri bulunmuştur. Oysa ne Babil'in Birinci Hanedanı'nın Çağı'nda Sümer-Akadlar ne de Orta Krallık Çağı'nda Mısırlılar henüz atlara sahip değillerdi. Bu atın Avrasya steplerinde MÖ 1800'den kısa bir süre önce evcilleştirildiğini ve MÖ on sekizinci yüzyılda Sümer ve Akad'la Mısır'ın barbarlar tarafından istilasına ve istilacıların başarısına yol açanın, yeni bir askeri silahın –atlı savaş arabasının– icat edilip köşe bucağa dağılmasının olduğunu göstermektedir.

Yaylacılık, şehircilik gibi, tarımın sırtından geçinen tarım dışı bir hayat tarzıdır ve hanidir kendi geçimlik gerekimlerinin ötesinde bir gıda artığı üreten tarımsal nüfuslardan kol boyu uzakta ve onlarla bağlantılı olmasa ortaya çıkamazdı. Kasaba ahalisi kentsel imalat ve hizmetleri karşılığında tarımcılardan gıda satın alır. Keza yaylacılar da yerleşik toplumların ürünlerini satın almak için çiftlik hayvanlarını ve derilerini satmak zorundadırlar. Bizzat yaylacıların tarımdan vazgeçmelerine, özgün bir tarım sonrası hayat sürdürmelerine rağmen, bu hayat tarzları ancak toprağı işlemeye devam eden komşularıyla ortak yaşamaları [simbiyoz] halinde uygulanabilir. Bu koşullar altında, yaylacılık kuru otlağı mahvetmeden en verimli kullanma yoludur. Kısa vadede bu tür toprağı işlemek daha fazla getiri sağlayabilir; ama böyle bir yerde bir yılın hasadı bir diğerini tutmaz ve toprağı sürüp otları köklemenin ortaya çıkacak acısı çayırı çöle dönüştürmektir. Çayırlık bir alandan otlak amacıyla yararlanmanın uzun vadeli alternatifi burayı, MS on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'dan gelen yerleşimcilerin yabani bizon sürülerinin kökünü kurutup bizonun yerine ömürsüz bir "sığır âlemi" koyuncaya kadar, yerli Amerikalıların Kuzey Amerika çayırlarından yararlandıkları gibi, av sahası olarak

kullanmaktır. Çayırlık bir alanda yaylacılık, insani kullanımın Doğa'yı kısırlaştırmadan ondan istifade etmenin en yağlı şeklidir.

Kuru otlakların maksimum sayıda çiftlik hayvanını besleyebilmesi için yaylacının çiftlik hayvanlarını sürekli olarak bir otlak alanından diğerine düzenli bir mevsimlik yörüngede yol aldırması gerekir. Küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürüsünü atlar ve develer gibi insan dışındaki yardımcılardan destek görmeden tekrarlı zorlu yolculuklarında güdemez; ayrıca zorlu yolculuğun, bir felakete hazırlıksız yakalanmamak için dikkatlice planlanması ve aynen uygulanması icap ettiğinden, yaylacı kendini ve hayvan sürüsünün yanı sıra hayvan yardımcılarını da sıkı bir düzene sokması gerekir. Yaylacı topluluğun zorlu yolculuğunun lojistiği bir askerî harekâtınkini andırır ve bundan ötürü yaylacılık bu meslek sahiplerini harekât harbi konusunda otomatikman eğitir. Gerçi normal olarak yıllık turlarını diğer göçmen halklarla da göçmenlerin yerleşik komşu ve ticari ortaklarıyla da kavgaya tutuşmadan tamamlarlar.

Atın evcilleştirilmesi İnsan türüne yaylacılığı uygulanabilir kılan insan dışındaki yardımcıyı kazandırmıştı ama başlangıçtaki evcilleştirilen at cılız bir mahluktu. Bir insan binicinin yükünü kaldıramıyordu ve imkân dâhilindeki en hafif malzemelerden yapılmış bir savaş arabasını çekmek için dört atın koşulması gerekiyordu. Hafifçe donanmış bir süvariyi taşıyabilecek bir at üretmek için bin yıl süren, kendi zırhının yanı sıra *cap-à-pie* [tepeden tırnağa] zırh kuşanmış bir biniciyi taşıyabilecek "savaş atını" üretmek içinse birkaç yüzyıl daha süren bir at yetiştiriciliği gerekmişti. Bununla birlikte, yaylacı başından itibaren normal yurdu steplerden çıktığı istisnai hallerde askeri bakımdan zorluydu. Babil ve Mısır'ın hatta belki Girit'in maruz kaldığı istilalar muhtemeldir ki göçebe halkların, Avrasya steplerinde miladi takvimin on sekizinci yüzyılına, Kuzey Arabistan steplerindeyse Birinci Dünya Savaşı'nın ertesine kadar, arka arkaya sökün etmelerinin ilkinin dolaylı etkileriydi.

Avrasya steplerinde yaylacılığı icat edenlerin, steplerin güney sınırlarının ötesinde, Babil ve Mezopotamya'da geçici, Hindistan'daysa kalıcı iz bırakan, asli Sanskrit konuşanlar olmaları mümkün gibi görünmektedir. Ama yaylacılık, bir kere icat edildikten sonra, hiç de tek bir halkın tekelinde kalmamıştı. Avrasya stepleri farklı zamanlarda Sanskrit dili, İran dili, Türkçe, Tunguzca, Moğolca

ve Fin-Ugor dilleri (Macarca) konuşan halklar tarafından yurt edinilmişti. Arabistan steplerinde MÖ ikinci binyılın sonundan önce hecin devesinin, miladi takvimin başlangıcından önce de atın oradaki iklime alıştırılmasıyla, yaylacılık nüfuz alanını Arabistan'a, Arabistan'dan da Kuzey Afrika'ya kadar genişletmişti. Yaylacılar MÖ on sekizinci yüzyıldan hâlâ hatırlardaki bir zamana kadar tarihe geçmişlerdi.

13
Bölgesel Uygarlıklar Arasındaki İlişkiler, MÖ *c.* 1730-1250

Önceki bölümde atın evcilleştirilmesinin MÖ ikinci binyılın erken tarihlerinde yaylacılık hayat tarzına zemin hazırladığı ve asli Sanskrit dilini konuşan Avrasya göçebelerinin Güneybatı Asya'ya sökün ettikleri varsayılmıştı. Bu sökün gerçekten vuku bulduysa, kısa sürmüştü ve sökün eden Avrasya göçebelerinin kendileri nüfuz alanlarına destursuz girdikleri yerleşik nüfuslar üzerinde yüzeysel bir iz bırakmışlardı. Öte yandan, Hurrileri Mezopotamya ve Suriye'ye, Hyksosları da Mısır'a iten kuvvet göçebelerin sökün edişleriydiyse, göçebelerin bu sökün edişlerinin bölgesel uygarlıklar arasındaki ilişkilere dolaylı etkisi müthişti. *Völkerwanderung* dolaylı bir şekilde Levant'ın bölgesel uygarlıklarını birbiriyle eşi benzeri görülmemiş ölçüde etkin ve yakın bir ilişkiye girmeye sevk etmişti.

Bölgesel türlerin en eski tipi Sümer uygarlığı, uzun bir süre tek tip olarak kalmamıştı. Mısır'da hemen hemen MÖ dördüncü binyılın sonuyla üçüncü yüzyılın başında Firavunlar Devri uygarlığı doğmuş ve üçüncü binyılın ikinci yarısında Ön Asya, Girit ve İndus Havzası'nda başka bölgesel uygarlıklar ortaya çıkmıştı. Buna rağmen, MÖ on sekizinci yüzyıla kadar iki bölgesel uygarlık arasındaki yegâne ilişki Ön Asya'daki uygarlığın Sümer-Akad uygarlığına borçluluğu olmuştu. Aslında Ön Asya uygarlığı Sümer-Akad'ınkinin uydusuydu ama bu bağımlılık derecesi istis-

naiydi. Görünüşe bakılırsa, Firavunlar Devri uygarlığının aniden belirmesine kısmen yol açan uyaran belki Mısır uygarlığının şafağında Mısır üzerindeki Sümer etkisiydi; ancak bu noktadaki Sümer etkisi kısa ömürlüydü, Firavunlar Devri uygarlığı kendi âlemine dalmış ve kendine has hatlarda gelişmişti.

Firavunlar Devri ve Sümer-Akad uygarlıklarının MÖ ikinci binyılın ilk çeyreği boyunca, nüfuz alanları yekdiğeriyle temas halindeyken hatta muhtemelen çakışırken, birbirinin varlığını bilmezden gelmiş gibi göründüğü daha önce kaydedilmişti. Sümer-Akad uygarlığının İndus uygarlığıyla ilişkisi daha da yüzeyseldi. Sümer-Akad uygarlığının maddi kalıntılarının katmanlarında rastlanan İndus mühürleri bu iki toplumun MÖ *c.* 2500 kadar erken tarihlerde ticari temas içinde bulunduklarını göstermektedir ama bizzat İndus uygarlığının maddi kalıntıları Sümer etkisinin herhangi bir izini açığa vurmamıştır. İndus Havzası'nda hanedanlar öncesi ve hanedanlar sonrası Mısır'daki Sümer etkisinin hiçbir muadili yoktur. Levant'taki bölgesel uygarlıklar arasındaki temasın MÖ on sekizinci yüzyıla kadarki bu azlığı, MÖ on sekizinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadarki temasın çeşitliliği ve yakınlığının çarpıcı bir şekilde zıddıdır.

Bu beş yüzyıl boyunca Levant'ta askeri ve politik başrolü oynayan uygarlık Mısır'ındı ve Levant bölgesindeki uygarlıkların birbirinden tecrit edilmişlikleri esasen Mısır'ın eylemiyle sona erdirilmişti. Bu şaşırtıcı gibi gelebilir; çünkü Mısır uygarlığı önceden Sümer-Akad'ınkine göre daha az dışa dönük ve yayıktı. Ne var ki barbar istilacılar Mısır toplumunun tarihinde ilk defa nüfuz alanına iyice abayı serince, bu toplumun geleneksel içe dönüklüğünün militan bir yabancı yılgısı [zenofobi] ürettiğini fark edebiliriz. Yabancı yılgısı Mısırlıları önce yabancı davetsiz misafirleri sürmeye, sonra da Filistin ve Suriye'deki esas harekât üslerine bir karşı saldırıyla kovulmalarının arkasını getirmeye teşvik etmişti. Ancak bu bölge çoktan beri Sümer-Akad uygarlığının kültürel etki alanına girmişti. Bundan ötürü, Mısırlıların yabancı tecavüzüne karşı geliştirdikleri politik ve askeri tepkinin şiddeti, Mısırlıların düşman kesildikleri yabancı kültürle temas etmelerine yol açmıştı.

MÖ on sekizinci yüzyılın ilerleyen on yıllarında Babilliler bir barbar Kassit hâkimiyet dayatmasına kuzu kuzu boyun eğmişler, Babillilerin üst hükümdarlığından [süzerenlik] yakayı kurtarma-

nın ilk fırsatını kaçırmayan Asurlarsa barbar Mitannilerin üst hükümdarlığına razı gelmişler gibi görünmektedir. Babil'deki Kassit rejimine neredeyse altı yüzyıl, Mitanni Krallığı'nın Asur'un üzerindeki hâkimiyetineyse, buyruk altındaki halkın bir tepkisiyle yok edilinceye kadar, bir ihtimal üç buçuk yüzyıl katlanılmıştı. Hyksosların Mısır'a sızmaları MÖ *c.* 1730 veya 1720'de başlamış ve Hyksosların Memphis'i işgal ettiği MÖ 1674'te sınırına varmıştı. Mısır, o anda, taçların birleşmesinden beri ikinci defa politik bakımdan bir kuzey ve bir güney krallığına ayrılmıştı; ama bu ikinci "ara dönemde", kuzey krallığı yabancı kökenliydi. Oysa ilk "ara dönemde" Herakleopolis hanedanı krallığının yanı sıra Teb hanedanı krallığı da yerliydi. Hyksoslar Mısırlı tebaalarının üst uygarlıklarını seve seve sindirmişlerdi ama Mısırlılar yatışmamışlardı. Mısır, MÖ on altıncı yüzyılda başkenti Teb'de olan bir güney krallığının kuzey krallığını fethetmesiyle, politik bakımdan yeniden birleşmişti.

Hyksoslar MÖ *c.* 1567'de sürülmüşlerdi. Tebli kurtarıcı ve yeniden birleştirici Ahmose'ydi [Amasis] (hd MÖ *c.* 1575-1550). Ahmose'nin kurduğu On Sekizinci Hanedan MÖ *c.* 1575-*c.* 1308 yılları arasında hüküm sürmüştü. Yeni Krallık'ın toplam zaman aralığı, On Sekizinci Hanedan'ın başlangıcından Yirminci Hanedan'ın çöküşüne kadar neredeyse beş yüzyıldı (MÖ *c.* 1575-1087). Bu süre Eski Krallık zaman aralığının sadece yarısıydı ancak Orta Krallık zaman aralığının neredeyse iki katı kadar uzundu. Dahası, Yeni Krallık kozmopolit bir imparatorluktu. Orta Krallık Çağı'nda III. Sesostris'in dominyonlarının güney sınırını güneye doğru, Nil'in İkinci Çağlayan'ının yukarısındaki Semna'yla birlikte Üçüncü Çağlayan'ın yukarısında kurulan ücra ticaret merkezi Kerma'ya kadar taşıdığından bahsetmiştik. Yeni Krallık'ın tesisinden sonra, Ahmose'nin ikinci ardılı I. Tutmosis (Tuthmose) (hd MÖ *c.* 1528-1510), güney sınırını Dördüncü Çağlayan'ın aşağısındaki Napata'ya kadar ilerletmişti ve artık bütün bir Nil Vadisi sahası, Birinci'den Dördüncü Çağlayan'a kadar Firavunlar Devri uygarlığıyla aşılanmıştı. Saltanatının ikinci yılına tarihlenen bir yazıtta I. Tutmosis, dominyonlarının kuzeydoğuda Fırat'a kadar uzandığını ileri sürmüştü.

Nil Vadisi'nin Birinci Çağlayan'ın yukarısındaki nüfusu barbardı ve Mısırlıların egemenliği altındayken Mısırlılarla kültürel ilişkileri tek taraflıydı. Kuşiler Mısır uygarlığını kayda değer herhangi bir

karşı kültürel etki bırakmadan kabul etmişlerdi. Politik düzlemde, bugünkü Nübye ve Sudan'ın Kuzey Nil Havzası'ndaki Mısırlı hâkimiyeti Yeni Krallık'ın MÖ 1087'de dağılmasına kadar aralıksız etkin olmuştu. Bunun aksine, aynı dönemde Mısırlıların Filistin ve Suriye'deki politik otoriteleri dalgalanıyordu ama Mısırlılarla Asyalı tebaalarının birbirleri üzerindeki kültürel etki karşılıklıydı; birikimli bir sonuç yaratmıştı ve Mısırlılar, Asyalılara aktardıklarından çok Asyalıların kültürel etkisine maruz kalmışlardı.

Delta'daki Hyksos krallığının geldikleri Asya'daki ülkeyi içerip içermediğini bilmiyoruz ama Hyksos rejiminin devrilmesinin ardından, Filistin ve Suriye'yi istila eden Mısırlıların, bu bölgeyi politik bakımdan çok sayıda küçük prensliğe bölünmüş halde buldukları açıktır. Mısırlılar bazı stratejik noktalara garnizonlar yerleştirmiş ve ancak uydu devletler üzerindeki yönetimleri etkin olduğu zamanlarda ve Teb'deki İmparatorluk Hükümeti bunu kuvvetle desteklediği sürece yerleşik Mısırlıları atamışlardı; bununla birlikte İmparatorluk Hükümeti'nin Asya'daki nüfuz alanının herhangi bir kısmına, Nil Vadisi'ndeki Birinci Çağlayan'ın yukarısında yer alan dominyonlarına yaptığı gibi, doğrudan egemenliğini dayatmış gibi görünmemektedir. Yeni Krallık Çağı'nda Asya'nın Mısırlıların hayat tarzı üzerinde bıraktığı kültürel etki kısmen Yeni Krallık'ın Asya'daki dominyonlarından bizzat Mısır'a gelen göçmenler yüzündendi. Bu göçmenlerin bazıları savaş esiriydi, bazılarıysa kendi iradeleriyle, kârlı ekonomik fırsat arayışlarından ötürü gelmişlerdi. İki tür göçmen de beraberlerinde kültleriyle örf ve âdetlerini de getirmişler, Mısırlılar da bunları cazip bulmuşlardı. Yabancı yılgılarını uyandırıp, Mısırlıları Asya'ya askeri fetihle mukabele ettiren, tebaaları Asyalıların Mısır'a barışçıl bir şekilde sızmaları değildi.

Filistin ve Suriye'ye Mısır'ın politik üstünlüğü ilk defa I. Tutmosis'in saltanat devrinde dayatılmıştı. Bunun Kraliçe Hatşepsut'un saltanat devrinde (MÖ 1490-1469) hükmü kalmamış gibi görünmektedir; çünkü ömrü boyunca, iktidara gelmesini engellediği [naipliğini yaptığı] eş hükümdar III. Tutmosis, ölümünün hemen ertesinde, (yani MÖ 1469'dan 1458'e kadarki dönemi kapsayan) kendi saltanat devrinin yirmi ikinci yılından otuz üçüncü yılına kadar arka arkaya on iki sefer düzenlemişti. Bu seferlerin sonuncusunda Fırat'a ulaşmış; orada I. Tutmosis tarafından yerleştirilmiş dikili bir stel bulmuş; yanına kendi stelini yerleştirmiş ve ardından

nehrin karşı yakasına bir baskın verip Mezopotamya'daki Mitanni krallığını üst hükümdarlığını tanımaya zorlamıştı. Filistin ve Suriye'deki Mısır egemenliği bu 1458 yılından Ahenaton'un tahta çıkışına kadar zirvesindeydi. Ahenaton'un saltanat devri sırasında (MÖ *c.* 1367-1350) bölgedeki Mısır rejiminin kuyusu kazılmış ve hiçbir zaman tamamıyla iyileştirilememişti.

Ahenaton bir devrimciydi. Devrimi Mısır tarihinde ilk değildi. Eski Krallık'ın dağılmasıyla Orta Krallık'ın kuruluşu arasındaki "ara dönemde" bir çifte devrim meydana gelmişti. Altıncı Hanedan devrinde *nomarkh*'lar, Firavunun atadığı kimseler olarak devam etmek yerine kendilerini neredeyse [hakları] veraset yoluyla intikal eden bağımsız yerel prensler haline getirmişler ve On İkinci Hanedan devrinde yeniden teşkil edilen merkezi hükümete ancak yavaş yavaş yeniden tabi kılınmışlardı. Bu arada, Altıncı Hanedan'ın ortadan kalkmasının hemen ertesinde, şiddet dolu bir toplumsal devrimin yaşandığı yirmi yıllık bir fetret devri (MÖ *c.* 2181-2160) geçirilmişti. Bu önceki iki Mısır devrimi farklı türdendi. Vakalardan birinde "eşraf" Firavunun boyunduruğundan kurtulmuştu; diğer vakadaysa kitleler bizzat "eşrafa" karşı isyan etmişti; ama ilk "ara dönemdeki" devrimlerin bir özelliği ortaktı. Her ikisi de farklı düzeylerde ve farklı ölçülerde aşağıdan yukarı devrimlerdi. Ahenaton'un devrimiyse yukarıdan aşağıyaydı.

Ahenaton'un başlıca çatışması "eşrafın" dini kanadıylaydı. Dördüncü Hanedan'dan öncülü Keops gibi Ahenaton da ruhbanla teolojik bir konu üzerinde çekişiyordu ve aşağı yukarı aynı zamanlarda ruhban daha zorlu hale gelmişti. Keops'un dini muarızları Re'nin kutsal şehri Heliopolis'in rahipleriydi. Mısır panteonunun başı Re, Teb yeniden birleştirilen Mısır'ın politik başkenti yapıldığından beri, en azından On İkinci Hanedan'ın kurucusu I. Amenemmes'in saltanat devrinden itibaren Teb'in yerel tanrısı olan Amon'la özdeşleştirmiş ve III. Tutmosis Mısır'ın bütün yerel tanrılarının rahiplerini Amon-Ra'nın başrahibinin başkanlığı altında bir Pan-Mısırlı korporasyonda bir araya getirmişti.

Ahenaton, Mısır Dünyası'nda bizzat Firavunun kendisi dışındaki en büyük güce meydan okuyarak, Firavunun resmen mutlak otoritesini uygulamalı bir teste tabi tutuyordu. Ahenaton halkın desteğini alsaydı ruhbanı yenebilirdi, hatta Amon-Ra'nın başrahibine tanrı Osiris adına meydan okusaydı da yenebilirdi; çünkü Osiris ölümsüzlüğü bahşedendi ve ölümsüzlük Mısırlıların yüce

amacıydı. Ne var ki Ahenaton ölümsüzlük için değil tektanrıcılık için mücadele ediyordu ve tektanrıcılık ülküsü ruhbanın kazanılmış haklarını tehlikeye düşürmekle kalmamış, halkla arasını da soğutmuştu. Ahenaton'un Tek Tanrısı, güneş kursu (Aton), tek bir insanın tanrısıydı; gerçi bu tek bir insan Firavundu ama Firavunun gücü bile geleneğin kutsadığı bir panteona hizmet eden dini korporasyona üstün gelecek kadar büyük değildi.

Ahenaton'un Amon-Ra'nın ve geleneksel panteonun geri kalanının yerine Aton'u koymayı başaramaması şaşırtıcı değildir ama Ahenaton'un devriminin gene de kalıcı bir iz bırakması dikkate değerdir. Amon-Ra ihya edilmişti, ancak başkalaşıp Ahenaton'un yerine koymak için boşu boşuna uğraştığı Tek Tanrı'nın kılığına bürünmüştü. Ahenaton, Evren'in bütün canlılarına hayat bahşeden gözüyle baktığı Aton için bir ilahî yazmıştı; Amon-Ra için yazılan Aton sonrası ilahîler eski tanrıyı akim kalan yeni tanrının kılığında gözler önüne serer.

Ahenaton başkentin yerini yeni bir şehre taşımıştı. Bununla ilgili örnek alacağı emsaller vardı. Eski Krallık Firavunları Nekhen-Nekheb'den akış aşağı, önce Thinis'e sonra da Memphis'e göç etmişlerdi. On İkinci Hanedan'ın kurucusu Teb'den akış yukarı Memphis'ten çok uzak olmayan yeni bir şehre, Iç-Tʾovi'ye göç etmişti. On Sekizinci Hanedan'ın Tebli kurucusu Mısır'ı bir kere daha yeniden birleştirdiğinde, Teb tekrar başkent niteliğini kazanmıştı. Ahenaton, Teb'le Memphis arasındaki mesafenin aşağı yukarı orta noktasına inşa ettiği Ahetaton'a (günümüzde Tel el-Amarna) göç etmişti. Ahenaton'un ölümünün ardından bu yeni şehir terk edilmiş ve başkent Teb'e geri dönmüştü. İşin doğrusu, artık İmparatorluk Napata kadar Nil'in yukarısına uzandığı için, Teb bundan sonra uygunsuz bir şekilde Mısır Dünyası'nın güney sınırına yakın değildi. Ancak Teb, geri aldığı Yeni Krallık'ın biricik başkenti olma imtiyazını uzun süre elinde tutamamıştı. İşlevsel başkent Ahenaton'un saltanatı sırasında hanidir kendini hissettiren kuzeydoğudan gelen baskıyla yukarı, Ahetaton'un mevkiinden çok daha kuzeye çekilmişti. Ölçüsüzce ortodoks asker Horemheb (*de facto* hd MÖ *c.* 1349-1319) İmparatorluğu Memphis'ten yönetmişti; Yeni Krallık sona ermeden önce, işlevsel başkenti daha da kuzeydoğuya, Delta'nın kuzeydoğu köşesinde Hyksosların başkenti Avaris'in bulunduğu mevkideki veya yakınındaki, Tanis'e doğru yer değiştirmişti.

Ahenaton, din ve politika alanlarının yanı sıra, edebiyat ve görsel sanatlar alanlarında da bir devrimciydi ve bu alanlara da damgasını vurmuştu. Edebiyatta, artık kullanılmayan bir dilin yerine, zamanının yaşayan dilinde yazmayı alışkanlık edinmişti ve bu yeniliği ölümünden sonra, asırlar boyunca, bu sefer MÖ on dördüncü yüzyılın yaşayan Mısır dili ölü bir dil haline gelinceye kadar ayakta kalmıştı. Sanatta hem doğalcılığı hem de –kendi mütevazı canlı gibi portreleri dâhil– gerçeği yansıtmayı savunmuştu.

Ahenaton'un doğalcılık beğenisi muhtemel ki Minoslulardan bulaşmıştı. Yeni Krallık devri Mısır mezarlarındaki duvar resimlerinde Minosluların, Minoslulara değil Mykenailılara aitmiş gibi görünen elişleri taşıdıkları tasvirler vardır ve bu söz konusu çağda Mısır'la Ege Dünyası arasındaki ticari ve kültürel ilişkilerin kanıtıdır. Ahenaton'u kendi zekâsının harekete geçirmesinin yanı sıra zamanı ve mekânından da ilham almıştı. Tahtını devraldığı imparatorluk ekümenikti: Elbette *Oikoumenê*'yle harfi harfine aynı alanda bulunması bakımından coğrafi anlamda değil, insan kültürleri çeşitliliğinin kayda değer bir örneklemini kapsaması bakımından kültürel anlamda. Bu anlamda ilk ekümenik imparatorluktu ve bu imparatorluğun hükümdarlarından birinin ilk tektanrıcı olması da tamamen bir tesadüf değildi; çünkü Ahenaton'un tektanrıcılığı dini simgecilikle ifade edilmiş ekümeniklik yanlılığıdır. Aton'u yerel bir tanrı diye değil, bütün Evren'in rabbi diye kavrıyordu ve Aton'un aynı anda her yerde bulunmasını onun için Mısır'ın yanı sıra Suriye ve Nübye'de de tapınaklar inşa ederek göstermişti.

Mısır ekümenik imparatorluğunun varlığının ilk iki yüzyılı boyunca Levant'ta hiçbir politik akranı yoktu. Babil barbar Kassit rejimi döneminde politik bakımdan güçsüzdü. Bununla birlikte, Babil kültürel bakımdan en parlak çağındaydı. Bu Sümerlerin aktardığı epik temaların, Akad dilinde klasik şekillerine sokulduğu bir çağdı: Gılgamış'ın Hayat Ağacını ararken yenik düşmesi; İştar'ın [İnanna] Ölüler Diyarına inişi; genç tanrı Marduk'un kaosu alt etmesi ve Evren'i düzene koyduğu için Sümer-Akad panteonunun başkanlığı tahtına oturması. Bu Akad şiirleri Akad dilinin konuşulduğu her yerde dolaşıyordu ve aşağı yukarı aynı zamanlarda Akad dili Mısır İmparatorluğu dâhil Levant'ın dört bir tarafında uluslararası ilişkilerin dili haline gelmişti. Mısır Hükümeti'nin bu çağdaki vazgeçilmez organlarından biri kâtiplerin Akad dilini

Sümer harfleriyle kil tabletlere kazıdığı kançılaryaydı. Mısır Hükümeti'nin Suriye ve Filistin'deki uydu devletlerinin hükümdarlarıyla yazıştığı ortam buydu. Akad dilinin kültürel egemenliğinin Mısır'ın askeri ve politik egemenliğinden aşağı kalır yeri yoktu.

Mısır İmparatorluğu ne de askeri ve politik düzlemde hiç meydan okunmamış kalmıştı. Hititler I. Murşili'nin MÖ 1595'teki Babil akınından beri sessizdi. Ahenaton'un devrinde Şuppiluliuma'nın (hd MÖ *c.* 1375-1335) önderliğinde yeniden sefere çıkmaya başlamışlardı. Şuppiluliuma, Ön Asya'da Hatti'nin güneydoğu komşusu Kizzuvatna'yı kontrolü altına almış, Mitanni'yi ezmiş ve Mısır'ın Kuzey Suriye'deki bağımlı devletlerini kendine biat etmeleri için ya tatlı sözlerle kandırmış ya da buna mecbur etmişti. MÖ on dördüncü yüzyılın sonuna doğru, Şuppiluliuma'nın ikinci ardılı II. Murşili (MÖ *c.* 1334-1306), Batı Ön Asya'daki Luvi imparatorluğu Arzava'yı fethedip ilhak etmişti ki o zamana kadar Hatti'nin dengiydi. MÖ on üçüncü yüzyılın başında Hatti, Mısır kalibresinde bir güç halini almış ve II. Ramses'le (hd MÖ 1290-1224) Şuppiluliuma'nın torunu Muvatalli (hd MÖ *c.* 1306-1282) Suriye'nin kontrolü konusunda birbirlerine savaş açmışlardı. Hititlerin MÖ *c.* 1286/5 gerçekleşen Kadeş Muharebesi'ndeki zaferi sonuçsuzdu ve iki savaşçı güç sonuçta birbiriyle savaş halinde kalmayı, ortak düşmanların artan güçlerinin yarattığı tehlikeli durum nedeniyle, kaldıramayacaklarını anlamıştı. Bundan dolayı karşılıklı ödünlerle bir barış anlaşması yapıp, MÖ 1270'te Suriye'yi aralarında paylaşmışlardı. Ama gerçeklerin çok geç farkına varmışlardı. Doğudaki *tertius gaudens* ["el ovuşturan üçüncü taraf"] Asur'du; batıdaki saldırganlarsa Mykenailılar ve çok sayıda başka rahat durmayan ve gezen denizci halklardı.

Asurlar MÖ yirminci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Mitanni *Völkerwanderung*'unun seline kapılmadan önce ülkeler arası ticaret yapan girişken tacirlerdi. Asurlar, I. Asur-uballit'in (hd MÖ 1365-1330? ya da 1356-1320?) saltanat devrinde uğursuz yeni bir rolle, saldırgan militaristler rolüyle yeniden ortaya çıkmışlardı. I. Adad-Nirari (hd MÖ 1307-1275) ve I. Şalmanezer (hd MÖ 1274-1245) batıya doğru Mezopotamya'nın bir başından bir başına Karkamış'a kadar akın etmişlerdi. I. Tukulti-Ninurta (hd MÖ 1244-1208 veya 1234-1197 veya 1230-1198) geçici süreyle Babil'i işgal etmişti. Ne var ki Asurlar daha Fırat'ın batı kolunu geçmeden alaşağı edilmişler ve on üçüncü yüzyılın bitişinden önce

başlayan yeni *Völkerwanderung* tarafından ilerlemeleri engellenip kendilerini savunma durumunda bırakılmışlardı.

Ege Havzası'ndaki Minos uygarlığı MÖ *c.* 1750-1700 arasında Girit'teki sarayları yıkan felaketin ardından toparlanmakla kalmamış; binyılın bir sonraki çeyreğinde –III. Orta Minos ve I. Geç Minos diye etiketlenen dönemlerde– zirveye çıkmıştı. Bu arada, büyük bir ihtimalle Yunancayı Yunanistan anakarasına getiren MÖ *c.* 1900'deki barbar istilası, hiç şüphesiz oradaki bölgesel uygarlığın doğuşunu geciktirmişti. Bu istiladan kurtulan Girit, sonraki üç yüzyıl boyunca anakaranın o kadar önüne geçmişti ki Minos uygarlığı sanatları MÖ geç on yedinci veya erken on altıncı yüzyıllarda anakarada aniden kabul görmüştü.

Bu kabul o kadar ileri gitmişti ki Akad MÖ üçüncü binyılda nasıl Sümer'e benzer hale geldiyse, anakara da Minos Dünyası tarafından kültürel bakımdan aynen o şekilde iyice asimile edilmeye eli mahkûm gibi görünmüş olmalıydı. Gelgelelim, Yunanistan anakarası, Sümer ve Akad'ın kültürel etkisiyle aşılandıktan sonra Ön Asya'nın yaptığı gibi, kendine has bir kültürel benzersizlik ortaya koymuştu. En parlak siti Mykenai olduğu için böyle etiketlenen, Mykenai uygarlığı Minos uygarlığının I. Geç Minos evresiyle yan yana gelişmişti ve MÖ *c.* 1480/1450'de onu etkisi altına almıştı.

Minos uygarlığı kısa bir süre önce büyük bir doğal afetten, volkanik ada Thera'nın (Santorini) MÖ *c.* 1500'de muazzam bir şekilde patlamasından ucuz kurtulmuştu. Thera şehri patlamadan önce bir depremle yanıp yıkılmıştı. Patlamanın (daha önceki depremin değil) etkisi Girit'in kuzey ve doğu kıyı şeridinde hissedilmişti; ama Girit'in daha sonra, MÖ *c.* 1480/1450'de maruz kaldığı yıkım çok daha vahimdi ve arkeolojik kanıtlar bu ikinci yıkımın kul yapısı olduğunu göstermektedir. Bu vakada Knossos yani Girit'teki en önemli saray esirgenirken, adadaki diğer saraylar yıkılmıştı. Bunun Knossos'taki doğrudan sonucu, Girit'in geri kalanının paylaşmadığı, II. Geç Minos denilen yerel bir kültürün ortaya çıkışıydı. Bu yerel Knossos kültürü, silah buluntularının bolluğuna dayanarak hükme varılırsa, militarizm yanlısıydı, çanak çömleğiyse Mykenai stilindeydi. Bu arkeolojik kanıtlar MÖ *c.* 1480/1450'de Knossos'un, burayı Minos uygarlığının diğer merkezlerine saldırmak ve yıkmak için bir harekât üssü olarak kullanan, Mykenailı istilacılar tarafından işgal edildiğini akla getirmektedir.

Bu ardından gelen üç yüzyıl boyunca Ege Havzası sakinlerinin maruz kaldığı bir dizi kul yapısı yıkımın ilkiydi. MÖ 1400'den kısa bir süre sonra –tahminen Mykenailı istilacıların ikinci bir dalgasıyla– Knossos'taki saray yerle bir edilmişti. Thebai'daki Mykenai sarayı da aşağı yukarı aynı zamanda ya da belki daha sonra –Yunan tarihinin Helenistik Çağı'na kadar baki kalan efsanede bir parça doğruluk payı varsa, bizzat Mykenai ile girişilen kardeş kavgası sırasında– yerle bir edilmişti. Bu yıkımlara rağmen, Mykenai uygarlığı MÖ on dördüncü yüzyılda serpilmişti. Belki de Knossos'un işgali sonucunda, MÖ *c.* 1480/1450'de Yunancanın Mykenai Çağı şeklini aktarmak için, Minosluların kendi henüz deşifre edilmemiş dillerini aktarmak için icat ettikleri Lineer A'yı taklit ederek hecelerden meydana gelen –Lineer B denilen– fonetik bir yazı icat edilmişti. Mykenailı zanaatkârlar Minoslu ustalarıyla eşit duruma gelmişlerdi. "Arı kovanı" mezarları inşa eden Mykenailılar taş işçiliğinde Mısırlı meslektaşlarının ustalık ve incelikleriyle aşık atmışlardı. Mykenailılar MÖ on dördüncü ve on üçüncü yüzyıllarda Suriye kıyısının kuzey ucundaki Ugarit (Ras Şamra) kadar doğuyla, Mısır kadar güneyle ve Sicilya kadar batıyla ticaret yapmışlardı. Ticarete de talana da aynı ölçüde hazırdılar, artık bu iki etkinlikten hangisi daha fazla kâr vadediyorsa.

Mykenai militarizmi MÖ on üçüncü yüzyılda daha da acımasızlaşmıştı. Yunanistan'ın doğu tarafındaki Mykenai sarayları –örneğin, Mykenai ve Tiryns şehirlerindekilerle Atina akropolü– artık muazzam ölçüde tahkim edilmişti ve hisar kuşatıldığında savunucuların erişebileceği bir su deposu inşa etmek için özel çaba harcanmıştı. Aynı yüzyılda Ege'nin doğu sahilinde de kul yapısı yıkımlar vardı: Troya VIIA MÖ *c.* 1260'ta insan saldırganlar tarafından yerle bir edilmişti ve daha güneydeki Hitit İmparatorluğu'nun da başı beladaydı. Topraklarını etkin bir şekilde Hitit kontrolü altına almaktansa, rakip imparatorluk Arzava'yı devirmek Hititlerin kolayına gelmişti. Yerel ayaklanmalar ve Mykenai akınları Hititlerin Batı Ön Asya üzerindeki hâkimiyetlerine meydan okuyordu. Hem Hitit İmparatorluğu hem de karasal Yunanistan ve Girit'teki Mykenai prenslikleri, okuryazarlığın uygulanabilir hale getirdiği Sümer-Akad ve Mısır stili, karmaşık idari aygıtla donanmıştı. Bununla birlikte sonuçtan, Ön Asya ve Yunanistan'da okuryazar sınıfın küçük bir azınlığı teşkil ettiğini ve bürokrasi-

nin ekonomik temelleri için aşırı bir zorlanmaya yol açmadan kaldıramayacağı kadar ağır bir yük oluşturduğunu kestirebiliriz.

Demek ki MÖ on üçüncü yüzyılda Mısır'la Sümer-Akad Dünyası'nın batısında bela patlak vermek üzereydi. Hindistan'daki çağdaş durumsa belirsizdir. Elimizde İndus uygarlığının asli Sanskrit konuşan istilacılar tarafından alaşağı edilmesini tarihleyecek hiçbir arkeolojik kanıt yoktur. Bunlar Avrasya steplerinden MÖ on sekizinci yüzyılda ansızın ortaya çıktılarsa, muhtemeldir ki Hindistan'a Babil ve Mezopotamya'ya ulaştıkları kadar seri bir şekilde ulaşmışlardı. Gene de Ceyhun-Seyhun Havzası'ndan İndus Havzası'na Hindukuş Dağları üzerinden yol bulmaları birkaç yüzyıl daha fazla zamanlarını almış olabilir.

Çin'de MÖ *c.* 1500'de –Shang (diğer adıyla Yin) hanedanı adıyla etiketlenen– bir bölgesel uygarlık boy göstermişti. Bazı öğeleri bölgesel Neolitik kültürün son evresinden (başka bir deyişle Longshan siyah çanak çömlek evresinden) kaynaklanmıştı ve Çin'de uygarlığın bu ortaya çıkışına, Güneybatı Asya'nın Bereketli Hilali ve Mısır'daki gibi, bir yer değişikliği eşlik etmemişti. Levant'takine benzer şekilde Çin'deki Neolitik kültür ekinlerini sulama konusunda yağışa bağlı bulunuyordu; yoğunlaştığı yer Kansu'daki ve Sarı Nehir'in Wei kolunun havzasındaki, ayrıca daha doğuda Sarı Nehir'le Han ve Hwai nehirlerinin arasındaki set boyunca rüzgârın taşıyıp yığdığı nispeten yükseklerde bulunan lös kuşağıydı. Burası Longshan Neolitik kültürünün ardılı Shang uygarlığının da yoğunlaştığı yerdi. Bu uygarlığın yaratıcıları koyak tabanlarındaki alüvyonlu toprağı tarıma ve yerleşime açmamışlardı. Sümer ve Mısır ölçeğinde bir su kontrolü Çin'de ilk uygarlığın ortaya çıkışından aşağı yukarı bin yıl sonrasına kadar Çin ekonomisinin belirgin bir özelliği haline gelmemişti.

Bu bakımdan bu uygarlıkla Sarı Nehir Havzası'ndaki öncel Neolitik kültür arasında, Sümer uygarlığıyla Mezopotamya ve Batı İran'daki öncel Neolitik kültürler arasındakinden, daha az bir fasıla vardı. Bununla birlikte bir ortak ve karşılaştırılabilir yeni çıkış mevcuttu. Sümer'deki gibi, Çin'de Neolitik kültürden bir uygarlığa geçişe, servet ve ayrıcalık açısından, hükümdarlar ve tebaaları arasındaki keskin bir farklılaşma eşlik etmişti. Shang hanedanının son başkentlerinden Anyang'daki kral mezarları, bin yıldan daha eski olmalarına rağmen, Ur'un Birinci Hanedanı'nın mezarlarını andırmaktadır. Shang mezarları da muhteşemdir ve

insan kurbanlar dâhil mezar eşyası da boldur. Sümer'de alüvyonlu arazinin tarıma açılmasıyla topluluğun toplam servetinde meydana gelen artış bir hâkim azınlığın lüks içinde yaşamasına -ve ölmesine- imkân vermişti. Çin'deyse aynı ayrımcı değişiklik topluma, topluluğun toplam ekonomik kaynaklarında herhangi bir eşanlı artış yokken, dayatılmıştı.

Çin'deki uygarlığın şafağında ayrıca İndus Havzası'yla Mısır'daki uygarlığın görünüşte aniden ortaya çıkışına eşlik edenleri hatırlatan yenilikler de vardı; dahası benzer şekilde bu yeniliklerin Çin'deki ortaya çıkışının aniliği, Sümer uygarlığının görünüşteki özerk gelişmesinin aksine, uygarlığı burada da dışarıdan gelen bir uyaranın meydana getirdiğine işaret ediyor gibi görünmektedir.

Ani yeniliklerden biri atlı savaş arabasıydı ve Shang Devri Çin'ine büyük ihtimalle MÖ on sekizinci yüzyılda veya sonrasında Avrasya steplerinden gelmişti. İkinci yenilik bir yazının kullanımıydı ve Çin'de klasik Çin harf türlerinin açıkça kaynaklandığı Shang Devri yazısının icadı, Mısır'daki hiyeroglif yazısında kesinlikle olduğu gibi, büyük ihtimalle bir Sümer kalıbının etkisinden mülhemdi. Bu Çin harf türlerinin, Mısır hiyeroglifleri gibi, kendine has bir stili vardır ama yazının yapısı Sümer'e aittir, ayrıca -ideogram ve sesbirimlerinin mantıksız ve elverişsiz bir şekilde birbiriyle yan yana kullanıldığı- bu yapı tuhaftır, onun üç farklı mahalde bağımsız olarak icat edildiği akla sığmaz. Çin'de uygarlığın şafağında ortaya çıkan üçüncü ani yenilik araç, silah ve adak kapları dökümü için tuncun kullanılmasıydı ve büyük ihtimalle bu sanat da Çin'e batıdan gelmişti. Shang devri tunç işlerinin, Shang yazısı gibi, hanidir Çin'e has ayırıcı özelliklere dayanan kendine has bir stili vardır; tunç işleri ince işçilik ürünleridir ve sergiledikleri teknik bir hayli ustacadır. Bunların izi kalmamış Neolitik Çağ tahta prototiplerinin bulunması mümkündür; ama bu hipotez (ve bundan fazlası değildir) sadece artistik stilin görünüşteki ani ortaya çıkışını açıklar; metalürji tekniğinin ani edinimi hâlâ açıklanmamış kalır.

Shang tuncu yüksek oranda (yüzde on yedi) kalay içerir ve Sarı Nehir Havzası'na en yakın kalay ve bakır kaynakları Malay Takımadası ve Yunnan'dadır; ama bakırı kalayla alaşımlama ve bileşik ürünü dökme teknikleri Sarı Nehir Havzası'na güneyden girmiş olamaz. Güneydoğu Asya'daki -Kuzey Vietnam'daki bir sitin adı "Dong Son" ile etiketlenen- en erken tunç kültürü MÖ

son binyılın ikinci yarısından daha eski değildir. Bununla birlikte, işleme kültürü başka bir yerden gelmiş bulunsa da muhtemeldir ki iki metal de Sarı Nehir Havzası'na güneyden ithal edilmiştir. Shang devri Çin'inin metal kaynakları pekâlâ Asya'nın tropikal kuşağında yer almış olabilir; çünkü Shang uygarlığı, hem önceli Kuzey Çin'in Neolitik kültüründen ona miras kalan öğelerin dışında hem de Çin'e batıdan Avrasya stepleri üzerinden ulaşan başka öğelerin dışında, tropikal kökenli bir bileşen barındırıyordu. Çinliler Shang Devri'nde pirincin yanı sıra buğday ve darıyı da evcilleştirmişlerdi; bayağı sığırın yanı sıra su mandasına [Hint mandası] sahiptiler; ayrıca iki domuz ırklarından biri güney kökenliydi.

Su mandası ve pirinç bitkisi büyük ihtimalle ilk başta batak bir tropikal bölgede evcilleştirilmişti. Bunları evcilleştiren toplum büyük ihtimalle kültürel bakımdan Kuzey Çin'deki Shang uygarlığının Neolitik öncülleriyle eş durumdaydı. Ama Shang Devri öncesinde Asya'nın Sarı Nehir Havzası'nın güneyindeki tropikal kuşağının herhangi bir yerinde bu kalibrede bir Neolitik kültürün varlığına dair herhangi bir kanıt yokmuş gibi görünmektedir. Sarı Nehir Havzası'ndan coğrafi bakımdan asgari uzaklıktaki bölgesel uygarlık İndus uygarlığıydı. Gene de İndus Havzası'yla Sarı Nehir Havzası birbirinden sadece büyük bir mesafeyle ayrılmakla kalmaz, aynı zamanda arada bir dizi dağ engeli vardır. Dahası, İndus uygarlığının doğusuna ve güneyine, Hindistan'ın bugün buğdayın değil pirincin temel ürün olduğu kesimlerine doğru yayıldığına dair hiçbir kanıt yoktur.

Bu yüzden Shang uygarlığının tropikal öğeleri bir muammadır. Çin geleneğine göre, Sarı Nehir Havzası'nın güneyinde artık Çin haline gelmiş ve *afortiori* Vietnam haline gelmiş [bölgeler] uygarlığı, ancak kısmen yerli nüfusun asimilasyonu, kısmen de kuzeyden sızan Çinli yerleşimcilerden ötürü, Çinlileşmekle elde etmiştir. Bu gelenek tamamen Çin kültürel önyargısının yansıması diye bir kenara atılamaz; bu Yangtze Havzası'nın güney yarısındaki dağlık arazinin zor ulaşılabilir bazı yörelerindeki kültürel bakımdan ilkel asimile olmamış yerli anklavlarının MS on dokuzuncu yüzyıla kadar kalımlarıyla doğrulanmaktadır. Çin'in günümüzdeki güney kenarıyla Çin'in Güneydoğu Asya'daki komşuları arasındaki sınır boyunca kalan daha başka ilkel halklar da vardır. Pirinç bitkisiyle su mandasının ilk başta evcilleştirildikleri bölge henüz belirlenmemiştir.

Çin'de Sarı Nehir Havzası'nda Shang uygarlığı boy gösterirken, Mezo-Amerika kültürü ilk "Formatif" evresine giriyordu. Bunu, Neolitik Çağ'ın ayırt edici başarısının taş aletleri cilalama tekniğinin icadı değil de tarımın icadı olduğunu kabul edersek, Eski Dünya Neolitik Çağı'yla aynı kefeye koyabiliriz. Mezo-Amerika halkları MÖ *c.* 1500 civarında, geçimlerini besin toplayıcılık ve avcılıkla sağladıkları "Arkaik Çağ'dan", geçimlerini tarımla sağladıkları, "Formatif" diye etiketlenen, yeni bir çağa ilerlemişlerdi. Mısırın evcilleştirilmesi neredeyse kesinlikle bağımsız olarak Kolomb öncesi Amerikan *Homo sapiens*'i tarafından gerçekleştirilmişti. Mısır, Atlantik'i katederek Yeni Dünya'ya ulaşan Avrupalılar tarafından Amerika Kıtası'ndan ithal edilinceye kadar Eski Dünya'da bilinmiyordu. Bir besin bitkisinin evcilleştirilmesiyle bu bitkinin ekiminin temel geçim yolu olduğu bir ekonomik rejimin başlaması arasında, Eski Dünya ekonomik tarihinde karşılığı bulunmayan, bir gecikme varmış gibi görünmektedir. Eski Dünya'da anlaşıldığına göre besin toplayıcılıktan tarım yoluyla geçinmeye geçiş, evcilleştirmenin başarılmasının hemen ardından gelmişti. Orada bir gecikme belirtisi yoktur. Mezo-Amerika'da gecikme en azından 1.000 hatta belki de 2.500 yıl mertebesindeydi. Kolomb öncesi Amerikan uygarlıklarının ardı sıra gelen göreceli ekonomik ve teknolojik geri kalmışlığını açıklayan bu aşamadaki hız farkının nedeni hâlâ anlaşılamamıştır.

14
Eski Dünya'daki *Völkerwanderung*, MÖ *c.* 1250-950

MÖ 1250-950 arasındaki üç yüzyıl boyunca Ege Havzası'ndaki Minos'tan Mykenai'a, Sarı Nehir Havzası'ndaki Shang'a kadar bütün bölgesel uygarlıklar, nispeten barbar halkların şiddetli saldırısına uğramış ve bu çalkantılar büyük nüfus kaymaları sonucunu doğurmuştu. Başarılı bir şekilde geri püskürtülen saldırganlar bile daha önce silah zoruyla kazanamadıkları yerleri sonuçta "barışçıl bir nüfuzla" kazanmışlardı. Nihai sonuç Eski Dünya'nın bölgesel uygarlıklar haritasındaki geniş kapsamlı bir değişiklikti. En eskileri kuvvetten düşmüştü; bazı yenileri ortadan kalkmıştı ve yıkıntılar içindeki coğrafi aralıklarda birkaç yeni uygarlık baş göstermişti. Bu *Völkerwanderung* MÖ on sekizinci yüzyılda yaşanan öncekinden daha devrimci bir etkiye sahipti.

MÖ *c.* 1250-950 arasındaki *Völkerwanderung* için elimizde Mısır'daki çağdaş belgesel kanıt vardır. Bu kanıt eşsizdir ve diğer bölgelerdeki *Völkerwanderung*'un seyrine de sonucuna da ışık tutmaktadır. Ege bölgesinden elde edilen arkeolojik kanıtlar Mısır'daki belgesel kanıtlarla uyumludur; Mısır'daki kanıtlar gibi çağdaştır ama onun aksine dile gelmez. Mısır'daki kanıt halkların göç tarihleri ve göçmenlerin adları hakkında, Ege bölgesindeki çanak çömlek silsilesinden ve kul yapısı yıkımın izlerinden anlaşılamayacak, bilgiler vermektedir. Mısır'daki belgelerin daha

doğudaki *Völkerwanderung* tarihine tuttuğu ışık aydınlatıcıdır ama o kadar belirgin değildir.

MÖ *circa* 1220'de Meşveş kabileleriyle diğer Berberi halkların eşliğindeki ve beş "deniz halkının" desteğini alan Libyalılar (Libu kabileleri), Mısır'a batıdan saldırmış ve Firavun Merneptah (hd MÖ *c.* 1224-1214) tarafından yenilinceye veya geri püskürtülünceye kadar, Delta'nın kuzeybatı köşesine ulaşmışlardı. Bu ne sadece bir akın ne de bir askeri istilaydı; bir göç hamlesiydi çünkü saldırganlar yanlarında çoluk çocuklarını, sığırlarını ve taşınır mallarını da getirmişlerdi. Yenilen beş halktan biri kesinlikle Güneybatı Ön Asya'dan gelen Lukalardı; diğeri ya karasal Yunanistan'dan ya da o zamana kadar en az bir davetsiz misafir Akha çetesinin çoktan kendini yurtlandırdığı Girit'ten gelmiş olabilecek Akhalardı. Diğer üç yenik düşen "deniz halkı" Şekeleşler, Şerdenler ve Turşalar [Tereşler] idi. Hemen hemen beş yüz yıl sonra, bu üç halk Sikuller, Sardlar ve Tirenler (Etrüskler), Meşveş ise bugünkü Tunus'ta bulunan Maksyler* adlarıyla yeniden ortaya çıkmışlardır ama bu halkların MÖ son binyılda batıda yer alan konumları MÖ 1120'de göç etmek üzere ayrıldıkları yurtları olmayabilir; muhtemeldir ki göçmenlerin nihai konumları kendilerini Mısır'da yurtlandırmayı başaramadıktan sonra soluğu aldıkları sığınaklardır.

Merneptah, askeri başarılarını sayıp döktüğü retrospektif bir yazıtta, Libyalılar karşısında ezici bir zafer kazandığından bahsetmekle kalmamakta; "Hatti'nin huzur içinde" bulunduğunu, Kenan ülkesinin yağmalanıp kısmen işgal edildiğini ve İsrail'in yakılıp yıkıldığını belirtmektedir. Bu bildirimler Merneptah'ın saltanat devrinde Hitit İmparatorluğu'nun henüz devrilmediğini ve MÖ 1270'te kararlaştırılan, kendisiyle Mısır'ın Suriye'deki nüfuz alanı arasındaki sınırın ötesine el uzatmaya kalkışmadığını akla getirmektedir. İsrail'den bahis Arabistan'dan Bereketli Hilal'e göçün çoktan başladığını göstermektedir. Bu göç sadece İsrail ve Yahuda kabilelerini Kenan ülkesine taşımamıştı; aynı zamanda Sami dili konuşan hemşehrileri Kaldelileri de Sümer'in güneybatı kenarına ve bir başka Sami dili konuşan halkı yani Aramileri Büyük Rift Vadisi'nin bugünkü Türkiye'de bulunan kuzey ucuna [Doğu Anadolu Fayına] kadar kuzeye ve Asur'un batı sınırı kadar

* Kaynak metinde "Maxyes" diye yazılan ad Herodotos'un bu kabileye verdiği addır. *Bkz.* Herodotos, *Tarih*, Çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, 2007, s. 378. Oysa Hekataios "Mazyes", Latinlerse "Mazaces" ve "Mazax" diye adlandırmışlardır. (ç.n.)

doğuya ve de Dicle'nin doğu kıyısıyla İran platosunun batı yamacı arasındaki arazi kadar güneydoğuya taşımıştı.

Firavun III. Ramses (hd MÖ *c.* 1198-1167) MÖ *circa* 1194'te ve tekrar MÖ *c.* 1188'de Mısır'ın batıdan uğradığı yeni saldırıları geri püskürtmüştü. Bu vakalarda Berberiler (Libyalılar, Maksyler ve diğer kabileler) "deniz halkları" tarafından desteklenmemiş gibi görünmektedir. Bu sefer, "deniz halkları" Mısır'a kuzeydoğudan ayrıca saldırmışlardı. Bir defa daha bir akına değil bir göçe girişmişlerdi. Muhtemeldir ki asıl yurtları olmayan Ege Adaları'ndaki harekât üslerinden başlayarak aynı anda hem karadan hem de denizden, Ön Asya ve Suriye'nin içinde ve kıyıları boyunca ilerlemişlerdi. Hitit İmparatorluğu'nu yıkmışlar ve sadece çekirdek toprakları bizzat Hatti değil, Batı Ön Asya'daki Arzava, Kodi [Kode/Kizzuvatna] (Doğu Kilikya?) ve Fırat'ın batı dirseğindeki Karkamış'ın yanı sıra Alasia [Alaşiya] (Kıbrıs) da yakılıp yıkılmıştı. Ondan sonra (MÖ *c.* 2000'de ansızın Arabistan'dan sökün eden Amorilerin adıyla anılan) Amurru'da –muhtemelen dağılmış Hitit İmparatorluğu'nun Suriye'deki dominyonlarının güney ucunda yer alan– bir bölgede yeni bir üs kurmuşlardı. "Deniz halkları" buradan, daha önce yaptıkları gibi, aynı anda hem karadan hem de denizden ilerlemişlerdi.

III. Ramses Mısır'ın Suriye ve Filistin'deki mülklerini sadece savunuyor gibi görünmüştü. Muhtemeldir ki göçmen İsrailoğulları ve Aramiler aşağı yukarı aynı zamanlarda orayı çoktan kendilerine mesken tutmuşlardı. Ramses "deniz halklarının" filosuna karşı koymaya odaklanmış ve saltanatının sekizinci yılında (yani MÖ *c.* 1191'de) Delta'nın kuzeydoğu köşesinin açıklarında kazandığı bir deniz zaferiyle Mısır'ı kurtarmıştı. Ancak denizde meydana gelen bu yıkım "deniz halklarını" Amurru'dan kara yoluyla güneye doğru hareket etmelerini ve bir zamanlar Mısır'ın Asya'daki dominyonlarının kıyısı boyunca kalıcı bir şekilde yerleşmelerini engellememişti. Şekeleşler MÖ 1220'deki gibi MÖ 1191'de de "deniz halkları" arasında boy gösterir ama ittifakın her iki vakadaki diğer mensupları aynı değildir. 1191'de Şekeleşlerin müttefikleri Danaolar (*Danaoi*), Tjekker'ler (*Teukroi*), Pelesetler (Filistîler) ve (kimliği belirsiz) Weshesh'lerdir. Danaolar Doğu Kilikya'ya, Tjekker'ler Karmel Dağı'nın hemen güneyindeki Dor'a yerleşmişler, Pelesetler ise Filistin sahil şeridinin en güneyi boyunca beş şehir devleti kurmuşlardı.

Mısır kayıtları Merneptah tarafından MÖ *c.* 1220'de geri püskürtülen göçmen halklar koalisyonunun Libyalı lideriyle III. Ramses tarafından MÖ *c.* 1188'de geri püskürtülen istilacı ordusunun diğer Libyalı liderinin adlarını korumuştur. İsrailoğullarının geleneğine göre çok daha ünlü bir adsa, İsrailoğullarının Mısır'dan Mavera-i Ürdün'e yaptıkları, sonuçta işgal ettikleri Suriye topraklarını fethetmelerinin başlangıcı olan zorlu yolculukta onlara öncülük eden Musa'dır* ama Mısır kayıtları Musa'nın tarihselliğini belgelememektedir. MÖ on üçüncü yüzyılın Mısır kayıtlarında Mose adlı en az iki Mısırlı görünmektedir. Bu haliyle bu, iki bileşenden ilkinin bir tanrı adı olduğu, "mose" veya "messe" ile biten bir birleşik teoforik adın kısaltması gibi gelmektedir. Ahmose (Amasis), Tuthmose (Tutmosis), Remesse (Ramses) bildik örneklerdir. İsrailoğullarının geleneğine göre, Musa Mısır'da büyümüştü ve bir tektanrıcıydı. Bu gelenek herhangi bir şekilde gerçekle uyuşuyorsa, Musa'nın tam haliyle en muhtemel adı Aton-Mose'ydi. Çünkü Aton'a tapınma Firavunlar Devri Mısır tarihinde kayda geçmiş yegâne tektanrıcı külttür.

Firavun Ahenaton'un *damnatio memoriae*'a tabi tutulmasından [anısına lanet okunmasından] sonra, muhtemeldir ki herhangi bir Mısırlı tebaaya Güneş kursunun adıyla birleştirilen bir ad verilmemişti. Buna rağmen İsrailoğullarının geleneği, İsrailoğullarını Mısır'ın dışına yönlendirmeden önce, Musa'yı bir süre Mısır'ın kaza dairesinin dışındaki bir bölgede yaşamış gibi yansıtır ve bu bölge Mısır'a ait olmayan değil, eski Mısır toprağıdır. Eğer böyle bir bölge vardıysa burası Ahenaton'un dininin varlığını sürdürdüğü bir yerdi diye düşünülebilir. İsrailoğullarının geleneği aynı zamanda, Çıkış'tan sonra, Musa'yı İsrail'le Yahve adlı bir tanrı arasında bir antlaşma müzakere etmiş olarak yansıtır. [Tanrının] adının daha önceleri İsrailoğulları tarafından bilinmediği ileri sürülür. Bunun belli belirsiz "canlı" veya "canlandıran" anlamına geldiği tabir edilmiştir. Bunlar da bir zamanlar Aton'un öznitelikleriydi.

Bu irdeleme Musa'nın pekâlâ kanıtlanmış Libyalı muadilleriyle muhtemel çağdaşları Maraye [Libu Şefi Merey veya Mryre] ve Mesher [Moabi Kralı Meşa] gibi gerçek bir kişi olabileceğini akla getirir. Musa'nın tarihselliği kariyerinin geleneksel anlatısının bazı öğelerinin apaçık efsanevi niteliği yüzünden gözden düşmez. Ta-

* Musa adının İbranicesi Moşe'dir. (ç.n.)

rihselliği söz götürmez bazı ünlü şahsiyetler zaman içinde efsanevi folklor kahramanlarıyla özdeşleştirilmişlerdir. Örneğin, Ahameniş İmparatorluğu'nun kurucusu İranlı II. Kyros'un tarihselliğinden şüphe yoktur, gene de kahramanın bebekliği sırasında hayatını son derece vahim bir şekilde tehdit eden tehlikelerden mucizevi kurtuluşunun efsanevi hikâyesi kendini II. Kyros'un, keza Musa'nın bebekliğinin geleneksel anlatısına yapıştırmıştır.

Mısırlılar ülkelerini barbar göçmenler tarafından fethedilmekten ve kaba güçle işgal edilmekten kurtarmışlardı ama bu pahalıya patlamıştı: Mısır zayıf düşmüştü. MÖ *circa* 1087'de ülke biri hâlâ Teb'den diğeriyse Delta'nın kuzeydoğu köşesindeki, II. Ramses'in saltanat devrinin başlangıcı MÖ *c.* 1290'den beri Mısır'ın işlevsel başkenti olması muhtemel Tanis'ten yönetilen iki devlete ayrılmıştı. Teb hükümeti tarafından MÖ *c.* 1090'da kereste satın almak üzere Byblos'a gönderilen Wen-Amon, 2.000 yıldır Mısır'ın ticari ortağı bu şehirde bile kötü muamele görmüştü. Byblos Kralı, Tanis'teki Mısır hükümeti ayni ödeme yapıncaya kadar Lübnan Dağları'ndaki kerestelik ağaçları kesmeyi reddetmişti. (İki Mısır hükümeti birbiriyle dostane ilişkiler içerisindeydi.)

Ne var ki Mısırlıların Libyalılar ve "deniz halklarının" askeri saldırılarını geri püskürtmelerinin en dikkate değer sonucu, ağır ağır gerçekleşen "barışçıl bir nüfuz" sürecinin sonunda Mısır üzerinde Libyalıların hâkimiyetinin tesisiydi. MÖ *circa* 945'te Çifte Taç kendilerine "Meşveş Şefleri" lakabı takan yeni bir (Yirmi İkinci) hanedanın Firavunları tarafından ele geçirilmişti. Bunların MÖ 1220 ve 1194 ve de 1188'de yakalanan savaş esirlerinin torunları olup olmadıklarını veya Mısırlıların rızalarıyla Mısır'a barışçıl bir şekilde sonradan giren Libyalıların soyundan gelip gelmediklerini bilmiyoruz. Her halükârda, Firavunlar Devri hükümetinin MÖ *c.* 945'te Meşveş [şeflerince] "devralınması" barışçıl bir şekilde gerçekleşmiş ve Libyalı askeriyeyle Mısırlı ruhban arasındaki anlaşmayla yerine getirilmiş gibi görünmektedir. Libyalılar dört Mısırlı tapınak-devletinin özerkliğine saygı göstermişlerdi: Sadece MÖ *c.* 1087'den beri Başrahip Amon-Ra'nın yönettiği Teb değil, aynı zamanda sırasıyla tanrılar Re, Ptah ve Horus'un yerel rahiplerinin yönettiği Heliopolis, Memphis ve Letopolis.

Böylece Mısır sonunda barbar *Völkerwanderung*'a yenik düşmüştü. Mısırlılar tarafından en azından üç defa belirgin bir şekilde bozguna uğratılan Libyalılar, silahlanmış halde çıkageldiklerinde,

kendilerini Mısır'da yerel ruhbanla iş birliği yapan bir askeri kast olarak yurtlandırmışlardı. Mısır'da *Völkerwanderung*'un tarihi çağdaş belgelerde kayıtlıdır. Mısır'a ait belgesel bilgilerde bizzat Mısır'ın haricindeki bölgelerden söz edildiği durumlar dışında, başka yerlere dair elimizdeki çağdaş bilgiler arkeolojiktir, oysa yazılı kanıtlar retrospektiftir; bazı hallerde yazıya geçirilmeden önce birkaç nesil boyunca ağızdan iletilmiş bir gelenekten kaynaklanır. Ege bölgesinde gelenek birkaç noktada arkeolojik kanıtlarla uyuşmamaktadır ve bu geleneği gözden düşürür, gene de bu [arkeolojik kanıtlar] bize doğru kesin bilgiyi sağlamaz. *Völkerwanderung*'un Ege Havzası'ndaki MÖ *c.* 1250-950 yılları arasındaki tarihi, henüz arkeolojik kanıtların çözemediği, pek çok bilmeceyi karşımıza çıkarır.

Elimizde bizzat Mykenai'da müstahkem sarayların dışındaki banliyölerin MÖ on üçüncü yüzyılın bitişinden önce talan edildiğine dair kanıt vardır. MÖ *circa* 1200'de Atina akropolü dışındaki Mykenai saraylarının hepsi, MÖ *c.* 1150'de de Mykenai ikinci defa yağmalanmıştı. Oysa bu tarihte Girit veya Tesalya'da karşılaştırılabilir bir yıkıma dair hiçbir arkeolojik kanıt yoktur. Doğu Attika ve Ege adaları da sağ salim kurtulmuştu. Keza İon Adaları da ve Peloponnesos'un bitişik kuzeydoğu köşesi de beraberlerinde ata yadigârı Mykenai kültürünü getiren mülteciler için bir sığınak haline gelmişti. Arkeolojik kanıtlar aynı zamanda Mykenailı göçmenlerin MÖ on ikinci yüzyıl boyunca birbirini izleyen dalgalar halinde Kıbrıs'ı işgal ettiklerini göstermektedir. Ege'deki bu arkeolojik kanıtlarla Mısır'a ait çağdaş belgesel kanıtlar arasında hiçbir bağdaşmazlık yoktur; çünkü III. Ramses durma noktasına getirdiği "deniz halklarının" göçünün Ege adalarında başladığını kayda geçirirken, bizzat adaların yakılıp yıkıldığını söylemez ama Mısır'ın yolunu tutan göçmenlerin gerçekten yakıp yıktığı ülkelerden birinin Kıbrıs olduğunu söyler.

Mykenailılar Minos uygarlığını çoktan hasara uğratmışlardı, şimdi de Mykenailıların kendi uygarlıkları ezilmişti. MÖ *c.* 1200'deki yıkımdan sonra Ege Havzası'nda okuryazarlığın izi silinmişti. Kıbrıs'ta, Kıbrıs'a MÖ on ikinci yüzyılın Mykenai kökenli Yunan göçmenlerince getirilen Yunancayı aktarmak için, doğrudan ondan türetilmediyse, Ege'nin lineer yazılarından birinin ilham verdiği bir hece yazısı benimsenmişti ve bu yazı burada Fenike alfabesinin girişine kadar ayakta kalmış, hatta MÖ üçüncü

yüzyıla kadar onunla yan yana kullanılmaya devam etmişti; ama Ege yazıları Girit'le karasal Yunanistan'da kalıcı bir şekilde maziye karışmıştı. Metinler sonunda açığa çıkarılmış ve arkasından Lineer B metinler MS yirminci yüzyılda deşifre edilmişti. Yunanistan'da Mykenai uygarlığının çöküşüyle izi silinen tek kültür varlığı okuryazarlık değildi. Taş işçiliği mesleğinin arkası kesilmişti. Kandil imalatı sona ermişti. Genel bir fakirleşme vardı. Altın ortadan kalkmış, Mykenailıların Minoslulardan kopyaladıkları ince işçilik ürünü giyim tarzı terk edilmişti. Sırasıyla on üçüncü ve on ikinci yüzyıllarda meskûn olduğu bilinen mahal sayısına dayanarak hükme varılırsa, göçmenlerin işgal ettikleri bölgelerde mevzi artışlar meydana gelmesine rağmen, Mykenai uygarlığının eski nüfuz alanında topyekûn hızlı bir nüfus azalması da vardı.

Mültecilerin kaçtığı yakılıp yıkılan alanların yakıp yıkanlarca işgal edildiğine dair kesin kanıt yoktur. Eğer bunlar "deniz halklarıydıysa", Mısır belgelerinde ifade edilenlere göre, daha doğu ve güneydeki başka bölgeleri talan etmek için yollarına devam etmişlerdi. MÖ on ikinci ve on birinci yüzyıllarda Peloponnesos'un güney kısmı (Messenia ve Lakonia) neredeyse ıssızmış gibi görünmektedir; ama yakılıp yıkılmış alanların kalan sakinleri MÖ *c.* 1050'ye kadar Mykenai uygarlığının yozlaşmış bir şeklini korumuşlardı. İşte o zaman, kendine has bir stile sahip, yeni bir uygarlık dağılmış Mykenai uygarlığının eski nüfuz alanında kendini göstermeye başlamıştı.

İonya'da (Ön Asya'nın batı kıyısının orta kesiminde) Yunanistan'dan gelen yerleşimcilerce MÖ onuncu yüzyılda koloniler kurulmaya başladığına dair arkeolojik kanıtlar vardır; ama Yunan dilinin Kuzeybatı lehçesini konuşan, geriye dönük olarak zaman içinde "Dorlar" diye bilinegelen halkın ortaya çıkışına dair hiçbir arkeolojik kanıt yoktur. Göçlerinin kanıtı MÖ son binyıldaki Yunanca konuşan dünyanın lehçe haritasıdır. Bu haritada Kuzeybatı Yunancasını konuşanlar çaprazvari bir şekilde kuzeybatıdaki Epeiros'tan Dodekanesos'a [Oniki Ada] ve güneydoğudaki karasal Ön Asya'nın güneybatı köşesine kadar uzanır. Artık Dor lehçesi bölgesinin her iki tarafında farklı bir lehçe, Arkadia-Kıbrıs lehçesi konuşulmaktaydı. Dor olmayan bu lehçe büyük ihtimalle Kıbrıs'a, oraya yerleşen Mykenai kökenli Yunan göçmenler tarafından getirilmişti ve bu lehçe büyük ihtimalle Arkadia'da da korunmuştu çünkü Peloponnesos'un bu can damarı doğal bir müstahkem

mevkiiydi. Aslında Yunancanın MÖ son binyıla has bu Arkadia-Kıbrıs lehçesi Lineer B yazısıyla iletilen Yunancanın Mykenai Çağı lehçesinin yakın akrabasıdır.

Kuzeybatı Yunancası konuşanların güneydoğuya yayılışları pek MÖ onuncu yüzyıldan daha geç bir zamanda gerçekleşmiş olamaz ve MÖ *c.* 1200'de yakılıp yıkılan bölgede baki kalan Mykenai stili maddi kültürün arkeolojik kanıtları, Dor göçü denilenin on ikinci yüzyıl kadar erken tarihlerde gerçekleşmiş bulunma ihtimalini hükümsüz kılmaz. Barbar davetsiz misafirler izlerini uygar kurbanlarının maddi kültürünü benimseyerek silebilirler.

MÖ *c.* 1250-950 yılları arasındaki *Völkerwanderung*'un Ege Havzası'nda yol açtığı yıkım ifrata kaçmıştı. Okuryazar bir halkın bir yazının yerine bir başkasını koyduğu bilinen birkaç vaka vardır ama Ege Havzası'nda MÖ *c.* 1200'de bizzat okuryazarlığın izinin silinmesi benzersiz bir hadisedir ve ona yol açan yıkımın çapını gösterir. Ön Asya uygarlığı bunu daha az hasarla atlatmıştı. Gerçi Mykenai prenslikleri gibi Hitit İmparatorluğu da yıkılmıştı, ancak Hititlerin Mısırlıların elinden çekip aldığı Kuzey Suriye'deki ardıl devletler ayakta kalmıştı ve bu mülteci Hititler, Hint-Avrupa ailesinin Hitit ve Akad dillerini Sümer yazısıyla kaleme almayı kesmelerine rağmen, *Völkerwanderung* öncesinde Ön Asya'da icat edilen bir Luvi hiyeroglif yazısını kullanmaya devam etmişlerdi.

Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışının zaman içinde dünya çapında önem kazanan sürekli bir sonucu vardı. Hititlerin tunç kadar sert dövme demir üretme teknolojisi bilgisinin yayılmasıyla ilgili daha önceki ambargosunu sona erdirmişti. Bu teknoloji Ön Asya'da keşfedilmiş gibi görünmektedir. Yunanlar Karadeniz'in yolunu tuttuklarında bu icadı, Ön Asya'nın kuzey kıyısına yerleştirdikleri efsanevi bir halka, Khalyblere atfetmişlerdi. [Yaşadıkları bölge] hiçbir zaman Hitit İmparatorluğu'na dâhil edilmemişti ama Hititler bir şekilde icadı tekellerine almayı ve değerli bir devlet sırrı olarak kendilerine saklamayı becermişlerdi. Hitit kralları arada sırada demir objeleri şık hediyeler niyetine yabancı hükümdarlara vermişler ve çöküşüne kadar Hitit İmparatorluğu dışında demire kıymetli metallerden biri gözüyle bakılmıştı.

Doğrusu, sert dövme demirden silah ve alet yapma teknolojisi eşit sertlikte tunçtan edevat yapma teknolojisinden daha karmaşık ve ustalık kazanılması da aynı oranda daha zordur. Demir kullanmanın müşevviği demir cevherinin neredeyse her yerde el altında

bulunabilmesidir (elbette alüvyonlu aşağı Dicle-Fırat Havzası gibi kayda değer istisnalar dışında). Demir cevheriyle kıyaslandığında, bakır cevheri daha seyrektir, hele hele kalay daha da. Tunç, bakır ve kalayın bir karışımı olduğundan, tunç üretimini mümkün kılan koşul metal külçelerin uzak mesafelerden nakil imkânıdır. Bu nedenle ulaşımın işlemez hale geldiği zaman ve zeminlerde tunç yerine demir kullanmanın bir getirisi vardır.

Bu Ege'de MÖ on ikinci yüzyılda oradaki bir dizi yıkımdan sonra ortaya çıkmıştı ve Ege Ön Asya'nın kapı komşusu olduğundan, Atina'da MÖ *c.* 1050 kadar erken tarihlerde alet ve silah yapımında demir kullanılmaya başlanması şaşırtıcı değildir. Demir burada izleyen iki yüzyıl boyunca baskın endüstriyel metal niteliğini korumaya devam etmişti. Bununla birlikte, ulaşım tekrar iyileştiğinde, tunç yeniden kullanıma girmişti. Bazı amaçlar için demirle yan yana kullanılmıştı. Oysa Mısır'da aşağı yukarı MÖ yedinci yüzyıla kadar alet malzemesi olarak demir, bakırın yerini almamıştı. Mısırlılar "deniz halklarını" defetmişler; hayat tarzlarının düzeni alabildiğine bozulmamıştı ve Mısırlılar, Eski Krallık'ın çöküşünü izleyen devrime karşı gösterilen tepkiden beri, muhafazakâr kafalı halini almışlardı. Firavunlar Devri Mısır'ında herhangi bir müteakip tarihte herhangi bir yerde kesilenden daha fazla taş kesilmişti. Buna rağmen Mısırlılar taş kesme işlerinin çoğunu katışıksız bakırdan aletlerle yapmışlardı. Tunca bile çabuk alışmamışlardı. Sarı Nehir Havzası en eski Levant bölgesi uygarlıkları merkezlerinden çok uzaktaydı, gene de Çinliler tunç işleme zanaatı konusunda aşağı yukarı MÖ on beşinci yüzyılda ustalık kazanmışlardı. Tunç ustaları olarak virtüözlükleri mükemmelleşmişti, ayrıca onlar açısından hem bakır hem de kalay kaynaklarına kesintisiz bir şekilde erişim kolaydı. Belki de Çin'de aşağı yukarı MÖ dördüncü yüzyıla kadar alet ve silahlar için standart malzeme olarak demirin tuncun yerini almamasını kısmen açıklayan neden budur.

Ön Asya'nın lehçe haritası, Ege Havzası'ndaki "Dor" Yunancası gibi, MÖ son binyılda kuzeybatıdan güneydoğuya çaprazvari bir şekilde araya girerek uzanan bir Trak-Frig dilini gözler önüne serer ve gene burada, daha önceki yaygın diller, bu durumda Luvi ve Hitit dilleri, her iki tarafta ayakta kalmıştı: Kuzey Suriye'de Hitit ve Batı Ön Asya'da (yani Likya, Karya ve Lidya'da) Luvi dilleri. Şüphesiz Frigler "deniz halklarıyla" özdeş değillerdi. Onlar Ön

Asya'ya ansızın, Ege adalarından değil, Trakya'dan girmişlerdi; düpedüz "deniz halklarının" yarattığı boşluğu doldurmuşlardı; ama göç tarihleri, Dor dilini konuşan Yunanların göçleri gibi, arkeolojik kanıtlarla açığa vurulmamıştır.

Kaldelilerin ve İsrailoğullarının ve de Aramilerin Arabistan'dan öteye Bereketli Hilal'e doğru yer değiştirmeleri uzun sürmüş gibi görünmektedir. İsrailoğulları Firavun Merneptah'ın saltanat devrinin sona erişinden yani MÖ 1214'ten önce hanidir Filistin'deydiler. Diğer taraftan Aramiler, Asur Kralı I. Tiglat-pileser'in Akdeniz sahili kadar batıya yürümeyi başardığı göz önünde tutulursa, onun saltanatı sırasında (hd MÖ *c.* 1114-1076), Mezopotamya ve Kuzey Suriye üzerine çok yüklenmiş olamazlar. Asur MÖ *circa* 1250-950 yılları arasındaki *Völkerwanderung*'un MÖ on sekizinci yüzyılda meydana gelen *Völkerwanderung*'unki kadar çok zararını görmemişti. O [eski] vakada Mitanni'nin üst hükümdarlığı altına girmişti. MÖ 1250-950 yılları arasındaysa bağımsızlığını korumuştu. "Deniz hakları" MÖ 1291'de sona eren yıkıcı göçleri sırasında Fırat'ın karşı yakasına geçmemişlerdi ve Fırat, Aladağlar ve Toroslar'la birlikte Friglerin Asur yönünde yolunu kesmişti.

MÖ 1250-950 yılları arasındaki Hindistan tarihi bilinmemektedir. Muhtemeldir ki asli Sanskrit konuşan istilacılar İndus Havzası'na girip İndus uygarlığını çeyrek binyıl önce yerle bir etmişlerdir. Alternatif olarak İndus Havzası'na MÖ *c.* 1250'den önce varmamaları da ihtimal dâhilindedir ve varış tarihleri bu idiyse, muhtemeldir ki Hindistan'a Avrasya steplerinden onların arkasından çıkan göçmenler tarafından itilmişlerdir.

Sarı Nehir Havzası'nda, Shang Hanedanı devrilmiş ve yerine meşru kronolojiye göre MÖ 1122'de veya gerçek tarihe daha yaklaşabilecek alternatif bir tahmine göre MÖ 1027'de eski vasalları Zhoular [Chou hanedanı veya Coğlar] geçmişti. Zhoular Kuzey Çin ovasını Sarı Nehir'in Wei kolu havzasından istila etmişlerdi: Bir başka deyişle daha önceki çağlarda Çin'in Avrasya stepleri üzerinden batıda yer alan bölgelerden kültürel öğeler almış bulunabileceği yönden. Ancak arkeolojik kanıtlar Zhouların beraberlerinde herhangi bir ilave kültürel yenilik getirdiklerini göstermez. Shang hanedanından Zhou Hanedanı'na geçişteki politik değişim kültürel süreklilikte, Mykenai prensliklerinin yıkılmasıyla Yunanistan'da meydana gelen gibi, bir bozulmaya yol açmamıştı. Anlaşılan Zhoular zaten Çinliydi veya en azından

Shang hanedanının yerini almadan önce iyice Çinlileşmişlerdi ve böylece yazı ve tunç dökümü zanaatları rejim değişikliğiyle yok olmamakla kalmamış, ilerlemeye devam etmişti.

Dahası görünüşe bakılırsa, hanedan değişikliği Çin toplumunun politik yapısında birdenbire herhangi bir önemli değişiklik yaratmamıştı. Shang rejiminin niteliğiyle ilgili arkeolojik kanıtlar sadece elişlerini değil, belgeleri yani "kehanet kemikleri" üzerindeki yazıtları da içerir. Geleneğe göre, Shang Hanedanı'nın birbirini izleyen beş başkentinin sonuncusu Anyang'da ortaya çıkarılanlar, bu hanedanın Anyang döneminde Sarı Nehir Havzası'ndaki başat güç olduğunun belirtisidir. Bir ihtimal aynı kalibredeki rakip bir gücün merkezi vazifesi görmüş karşılaştırılabilir çağdaş bir yerleşim yeri henüz bulunmamıştır. Aşağı yukarı yüz kilometre daha güneyde Zhengzhou'daki sit bizzat Shang gücünün daha önceki başkentiydi diye düşünülmektedir. Ne var ki "kehanet kemikleri" yazıtları Shang hanedanının düşmanların korkusuyla –o hadiseyle başlarına gelen bir korkuyla– yaşadıklarını göstermektedir.

Arkeolojik kanıtlar ne Shang Hanedanı'nın doğrudan dominyonlarının kapladığı alanı ne de onların politik nüfuz alanlarını gözler önüne sermektedir; ama Shang hanedanının politik yapısının, Çin İmparatorluğu'nun MÖ 221'de Qin Shi Huangdi tarafından politik birliğinin sağlanmasından sonra, birbirini izleyen *avatar*'ları gibi, merkezi hükümetçe etkin bir şekilde denetlenen bir taşra idaresiyle donanmış bir imparatorluk olmadığı aşikârdır. Muzaffer yerel devlet Qin'in [Ch'in] kralı birleştirici Zheng [Chêng] tarafından benimsenen "Shi Huangdi" ("İlk İmparator") unvanı, yerinde bir türetmeydi çünkü Çin'de daha önce Çin uygarlığının kültürel nüfuz alanının tamamını kucaklayan merkezi hiçbir imparatorluk vuku bulmamıştı. Shang hanedanınınki o türden bir politik yapı değildi. Besbelli, Zhou rejiminin Çin geleneğinde retrospektif bir şekilde resmedildiği gibi, daha çok hemen ardından gelene benziyordu.

Zhou hanedanı ilk günlerinde, MÖ 771'de felakete hazırlıksız yakalanıp iflah olmaz bir şekilde ve gitgide kuvvetten düşmeden önce bile, küçük bir alandan daha fazlasına doğrudan hükmetmemişti. Esas itibarıyla rejimleri belki yetmiş veya doksan kadar özerk yerel vasal üzerinde kurdukları bir hegemonyadan ibaretti. Zhou rejimi, en parlak çağında bile, Çin Dünyası'na aşağı yukarı sekiz yüz yıl sonra Shi Huangdi tarafından dayatılan merkeziyetçi

rejime kıyasla zayıftı. Diğer taraftan, önceli Shang hanedanının standartlarıyla değerlendirildiğinde, muhtemelen Zhou rejimi güçlüsüydü. Zhoular zamanlarının Çin Dünyası'nı dolaylı olsa da gerçekten yönetmişti. Zhou hanedanının yerini aldığı Shang hanedanı bir ihtimal komşularına ancak, başat güçle kol boyu uzaklığında yer alan, yıldırdığı ama aynı zamanda da korktuğu, yarı bağımsız topluluklar arasında herhangi bir kurumsal ilişki tesisine yol açmayan baskınlarla hükmetmişti.

15
Mezo-Amerika'da "Olmek" Uygarlığının Ortaya Çıkışı

MÖ *c.* 1250-950 yılları arasında Akdeniz Havzası'ndan Sarı Nehir Havzası'na kadar, Eski Dünya'nın bir ucundan bir ucuna böyle kargaşa çıkaran etkiler eden *Völkerwanderung*, Amerika kıtasını etkilememişti ama aynı dönemde Mezo-Amerika'nın en azından bir yöresinde tarihi bir hadise meydana gelmişti. Kültürün MÖ *circa* 1250'deki "Formatif" evresi –ki erken ve orta aşamaları Eski Dünya'daki "Neolitik" evrenin Yeni Dünya muadilidir– artık San Lorenzo diye adlandırılan, Tehuantepec Kıstağı'nın kuzey yanını Meksika Körfezi'ne akaçlayan Coatzacoalcos Nehri'nin vadisine doğru uzanan, cangıl örtülü bir yüksek arazi parçasındaki bir mahalde bir uygarlık yaratmıştı. Bu Amerika kıtasının bilinen en eski uygarlığın –modern kâşiflerince "Olmek" diye etiketlenen bir uygarlığın– şimdiye kadar keşfedilen en eski sitidir.

San Lorenzo'daki Olmek uygarlığı henüz okuryazar değildi ama heybetli mimari ve heykeltıraşlık eserleri üretmişti. Maride bir tören merkezi doğal çevre muazzam ölçüde yeniden şekillendirilerek genişletilmişti. San Lorenzo ve daha sonrasının sitlerindeki ayırt edici Olmek heykeltıraşlık eserleri San Lorenzo'ya aşağı yukarı elli mil ötedeki bir ocaktan taşınan bazalttan yontularak bütün yönleri gösterilen devasa insan başlarıdır. Bu maddi kalıntılar büyük ihtimalle dini bir amacın gerçekleşmesi için ustalık ve emeği büyük çapta harekete geçirmeye gücü yeten

insan otoritesinin dıştan görünür işaretleridir. Olmek halkının yüce tanrısı insanla jaguar karışımı heykellerle tasvir edilen bir yaratıktır. Besbelli Olmek halkının maddi eserlerini ortaya çıkaran manevi saik bu tanrı kültüydü ve bunlar kısmen zahitlerin gönüllü çalışmasının eserleriydi diye tahmin edebiliriz. Ama aynı zamanda bunların kısmen savaşta ele geçirilen inançsızların angaryasıyla üretildiğini de tahmin edebiliriz; çünkü Olmek devrinde San Lorenzo yıkıcıların hıncının kanıtı olan bir şiddetle harap edilmişti.

San Lorenzo'daki Olmek uygarlığı şiddetle harap edilmeden önce MÖ *c.* 1150'den 900'e kadar en parlak dönemindeydi. Olmek uygarlığı buna rağmen MÖ *c.* 800'den 400'e kadar Meksika Körfezi kıyısına daha yakın diğer yerleşim yerlerinde serpilmiş ve Mezo-Amerika'nın birçok başka kesimindeki kültür üzerinde etkisini hissettirinceye kadar da oralarda ortadan kalkmamıştı.

Olmek uygarlığının daha sonraki evreleri, And Dağları'ndaki muadili "Chavín" uygarlığıyla birlikte Bölüm 21'de ele alınacaktır. Gene de Olmek uygarlığının San Lorenzo'da bulunmuş kalıntılarının birkaç şaşırtıcı özelliğine bu noktada işaret edebiliriz. Birincisi, yerel kültürün "Formatif" evresine ulaşmasından hemen hemen sadece 250 yıl sonra bir uygarlığın ortaya çıkması, mısırın evcilleştirildiği tarihle bu evcilleştirilmiş bitkinin yetiştirilmesinin Mezo-Amerika'da besin arzının temel kaynağı olarak besin toplayıcılıkla avcılığın yerini aldığı tarih; yani MÖ *c.* 1500 arasında en az 1.000 yıllık hatta muhtemelen neredeyse 2.500 yıllık bir gecikme bulunması kadar şaşırtıcıdır. İkincisi, San Lorenzo'daki sit –Olmek uygarlığının başka yerlerdeki daha ileri tarihli mahallerin aksine– sadece bir "tören merkezi" değil, belki de bin kadar çok sakinin yaşadığı kalıcı bir yerleşme vazifesi görmüş gibi görünmektedir. Üçüncüsü, San Lorenzo'daki Olmek uygarlığı MÖ *c.* 1150-900 yılları arasında çoktan, daha ileri tarihli mahallerinde varlığını korumayı sürdürdüğü, artistik ve teknolojik zirvesine varmıştı.

Bu arada Mezo-Amerika'da MÖ *c.* 1500'de ortaya çıkan "Formatif" kültür yayılıyordu, özellikle de güneye doğru. MÖ *c.* 800 civarında Olmek uygarlığı Meksika Körfezi'nin sahili boyunca uzanan alçak ülkede boy gösterirken ve Chavín uygarlığı da Peru'da ortaya çıkarken –çanak çömlek yapımının yanı sıra mısır yetiştirmeyi kapsayan– "Formatif" Mezo-Amerikan kültürü Mezo-Amerika'dan Peru dâhil bütün "çekirdek Amerika'nın" dört bir tarafına yayılmıştı. Peru'nun yanı sıra Orta Amerika ve

günümüzdeki Kolombiya ve Ekvador dâhil, Mezo-Amerika'nın güneyinde yer alan "çekirdek Amerika'da" mısır yetiştirme şüphesiz Mezo-Amerika'dan kaynaklanmıştı; çünkü kanıtlar mısırın ilk evcilleştirildiği bölgeyi Mezo-Amerika diye göstermektedir. Gene de mısır hangi tarihte Orta Amerika'dan Peru'nun kuzey sahiline getirilmiş olursa olsun, Perulular o zamana kadar tarımı çoktan, hem Mezo-Amerika'dan hem de Eski Dünya'dan bağımsız bir şekilde, kendi başlarına icat ettikleri kesindir. Perulular evcilleştirdikleri çok sayıda yerel bitkiden ikisi –patates ve kinoa– Peru'nun yüksek yaylalarının yükseltisinde hatta platonun üstünde yükselen dağların yapay bir şekilde teraslanmış yamaçları kadar yükseklerde yetiştirilebiliyordu. Tarım *Oikoumenê*'nin hiçbir yerinde bu kadar yükseklere taşınmamıştır.

16
Sümer-Akad Dünyası ve Mısır, MÖ *c.* 950-745

Sümer-Akad ve Mısır uygarlıkları insan eyleminin bütün alanlarındaki çoğu yaratıcı başarılarını MÖ üçüncü binyılın bitişinden önce gerçekleştirmişlerdi. MÖ 2000 civarında *Oikoumenê*'deki yegâne iki uygarlık olmalarına dair eski ayırt edilebilir özelliklerini de kaybetmişlerdi. Onlarla yan yana başka bölgesel uygarlıklar da doğmuş ve bu arada en eski uygarlıkların her biri bir felakete hazırlıksız yakalanmıştı. Buna rağmen, ikisi de üçüncü binyılın başlangıcından önce toparlanmış ve bu esneklik Sümer-Akad uygarlığının miladi takvimin başlangıcından sonrasına, Firavunlar Devri Mısır'ınınsa MS beşinci yüzyıla kadar ayakta kalmasını sağlayacak bir sağlamlık ve dayanma gücünü gözler önüne sermişti.

Bölüm 13'te bu iki kıdemli uygarlığın Levant'ın bütün bölgesel uygarlıkları arasındaki ilişkileri geliştirme konusunda oynadıkları rollerle ilgili bir miktar açıklama yapılmıştı. Firavunlar devri uygarlığı Yeni Krallık Çağı'nda kültürel bir pota haline gelen kozmopolit bir politik imparatorluk meydana getirmişti. Aynı çağda Sümer yazısıyla iletilen Akad dili Sümer kökenli edebi eserlere bir klasik şekli veren vasıta halini almıştı. Bu eserler bu şekliyle Sümer-Akad Dünyası'nın sınırlarının ötesindeki bölgelerin kültürel mirasının parçası olmuştu: Örneğin, Suriye ve Ön Asya'nın. Aynı zamanda Akad dili, sadece Mısır dâhil Levant'taki egemen güçler arasındaki değil, Mısır Hükümeti'yle bizzat onun

Filistin ve Suriye'deki bağımlı devletleri arasında da, diplomatik yazışmanın ortamı haline gelmişti.

Sümer ve Akad, Hammurabi'nin MÖ 1761-1753 yılları arasında Asur ve Mari ve de Karkamış dâhil bütün Sümer-Akad Dünyası'nı kucaklayan bir imparatorluğu yeniden kurmaktaki keskin başarısızlığı sonucu, politik bakımdan kuvvetten düşmüştü; Mısır da sonunda Libyalıların ve "deniz halklarının" MÖ 1120-1188 yılları arasındaki saldırılarını geri püskürtme çabalarıyla aynı politik acze düşmüştü. Bununla birlikte, bu iki yaşlanan bölgesel uygarlığın her birinde canlılığını koruyan ücra bir il vardı. MÖ on sekizinci yüzyılda Mitanni *Völkerwanderung*'unun seline kapılan Asur'un MÖ on dördüncü yüzyılda militarizm yanlısı bir güç halinde yeniden ortaya çıktığına ve Asur'un MÖ *c.* 1250-950 yıllarındaki uzun süren *Völkerwanderung* sırasında bir defa daha savunma durumunda kalmasına rağmen, politik kimlik ve bağımsızlığını korumayı becerdiğine daha önce işaret etmiştik. Asur MÖ *c.* 932'den 745'e kadar komşularına karşı saldırılarına henüz, III. Tiglat-pileser'in MÖ 745'te tahta çıkışıyla girdiği koşusunun son evresinde kendini imhaya mahkûm ettiği, şeytani heves ve acımasız şiddetle olmasa da kaldığı yerden devam etmişti.

MÖ *c.* 932-745 döneminde ne Mısır ne de Sümer-Akad uygarlığı artık kültürel yaratıcılığın başlıca kaynağıydı. Hatta kültürel ilişkilerin önemli aracıları bile değillerdi. Bu çağda bu rolleri en yakın geçmişteki *Völkerwanderung*'dan çıkan yeni bölgesel uygarlıklar devralmıştı. Bu yeni uygarlıklar Suriye, Helenistik Yunan, Vedalar Dönemi Hint ve Çin uygarlıklarıydı. Gerçi Çin'de Zhou Çağı'yla Shang Çağı arasında Çin'in batısındaki yeni uygarlıklarla bu uygarlıkların kendi öncülleri arasındakinden daha büyük bir kültürel süreklilik vardı. Ancak bölgesel uygarlıkların en eski ikisi henüz kültürel yaratıcılıklarını tamamen tüketmemişti. Hâlâ kültürel dönmeler kazanmaya yetecek kadar çekiciydiler. Mısır uygarlığı MÖ 950'den sonra Nil'in epeyi yukarısında, Üçüncü ve Dördüncü Çağlayan arasında, aynı dönemde Sümer-Akad uygarlığı da Van Gölü Havzası'yla yukarı Fırat'ın kollarını Asur ve Mezopotamya'nın alçak ülkesiyle Dicle Nehri'nin yukarı havzasını birbirinden ayıran dağ sınırının kuzeyinde yeni bir kültürel [nüfuz] bölgesi edinmişti.

Bizzat Mısır'da MÖ *c.* 945-730 yılları arasındaki Yirmi İkinci Hanedan'ın Libyalılar rejimi, Babil'deki Kassitler rejimi ve MÖ *c.*

1169'da Kassitlerin yerini alan yerli Babilliler rejimi kadar hadisesizdi. Libyalı Firavunların yegâne dövüşleri Filistin'e arada sırada verdikleri hiçbir sonuç doğurmayan baskınlardı. Bununla birlikte bu Mısır Yeni Krallığı zamanlarının sınır hisarı Napata'nın, halkı Mısır uyruklu olmayan ama hükümdarları Firavunlar Devri Mısır dininin ve Firavunlar Devri kültürünün geri kalanının canıgönülden dönmeleri olan bir devletin, politik ve kültürel başkenti haline geldiği bir çağdı. Nil boyunca Napata'dan belirli bir mesafe akış yukarı ve akış aşağı uzaklıkta sulamaya hâlâ bol ürünle tepki veren bir verimli toprak kuşağı vardır. MÖ 730 civarında bu tarım altyapısı Kuşilerin Napata Krallığı'nı, hükümdarlarını ta Nil Deltası'na kadar bütün Mısır Dünyası'nı Çift Taç'ı giyen Kuşilerin egemenliği altında yeniden birleştirmek için çaba harcamaya özendirecek ölçüde, yoğun nüfuslu ve muktedir yapmıştı.

Sümer-Akad Dünyası'nın MÖ 950'den sonra edindiği yeni kültürel [nüfuz] bölgesi Urartu'ydu. Coğrafi konumu daha önce belirtilmiştir. Burası Hurri göçmenlerin MÖ on sekizinci yüzyılın *Völkerwanderung*'unda Bereketli Hilal'e çullandıkları bölgeydi ve MÖ son binyılın Urartuları (*Haldi*'leri) yurtlarında kalan Hurrilerin torunlarıydı. MÖ dokuzuncu yüzyılın başlarında Urartu'daki Hurri kantonları birleşip başkenti Tuşpa'nın Van Gölü'nün doğu sahilinde yer aldığı bir krallık meydana getirmişlerdi. Bu politik birleştirim saikının Asur saldırısından korku olduğunu tahmin edebiliriz. Nitekim III. Şalmanezer (hd MÖ *c.* 858-824) saltanatının ilk yılında Urartu'yu istila etmişti. Askeri bakımdan iki güç arasında daha iyi örgütlenmiş ve daha iyi donanmış bulunanı Asur'du; buna rağmen Asur Urartu'yu asla fethetmeyi başaramamıştı. Urartu, Ninive'nin düştüğü MÖ 612 yılında, Güneybatı Asya'nın politik haritasında hâlâ varlığını sürdürüyordu.

Urartu'nun çöküşünden önce neden Mısır kadar güneybatıya ve Elam kadar güneydoğuya dayanan bir güce yenik düşmediğini politik coğrafya açıklamaktadır. Uçakla giderken, Asur'un en eski ve en güneydeki başkentlerinden Asur'dan Tuşpa'ya kadarki uzaklık Asur'dan Babil'e kadarki uzaklıktan bir parça daha kısadır; ama yerde Asur'dan Babil'e bu iki nokta arasındaki en kısa yoldan yürümek mümkündür, oysa Asur'dan Tuşpa'ya dosdoğru yürümek imkânsızdır.

Tuşpa'yı hedefleyen bir Asur ordusu Büyük Zap Suyu'nun yukarı vadisinden çıkamazdı. Bu bizzat Van Gölü havzası kadar aşılması

zor doğal bir müstahkem mevkidir. Ne de Van havzasının güney doruk çizgisi olan yüksek sıradağları katedebilirdi. Urartu'nun Asur istilacılarının ilk önce kuzeye değil, daha az zorluk çıkaran dağlar üzerinden kuzeybatıya, Mezopotamya'dan Dicle Nehri'nin yukarı havzasına doğru yürümeleri gerekiyordu. Ardından kuzeydoğuya dönüp, Bitlis'i geçerek, Van Gölü'nün güneybatı köşesine çıkan uzun ve sarp geçidi tırmanmaları lüzumluydu. Muhtemelen gölün güney sahili boyunca uzanan yol oradan Tuşpa'ya en kısa güzergâhtı. Ama bu güzergâh fiziksel bakımdan bugün bile çetindir ve askeri dirençle karşı karşıya bulunan bir istilacı için göze alınmaz ölçüde tehlikeli olmalıydı. Van Gölü'nün güneybatı köşesinden, bir Asur istilacısı için işe yarar tercih gölün kuzey ve doğu sahillerini teğet geçmekle Yukarı Fırat'ın güney kolunun (bugün Murat Nehri) fazlasıyla kırlık havzasının bir ucundan bir ucuna daha da dolambaçlı uzun bir yol izlemek arasında yer alıyordu. Bu Asur ordularının Tuşpa'ya neden nadiren ulaşabildiklerini ve neden orada kalmayı başaramadıklarını açıklamaktadır. Oysa –araya giren dağların koruduğu ve Urartuların Asur tarafından buyruk altına alınmaktan tiksinmelerini paylaşan komşu halkların el üstünde tuttuğu– Urartu orduları Asurların dağları aşarak ister kuzeydoğuda İran'ın ister kuzeybatıda Ön Asya'nın içlerine doğru ilerleme girişimlerine karşı koyabilmişlerdi.

Bu nedenle askeri bakımdan Urartu MÖ son binyılda Asur'un bütün muarızları arasındaki en etkilisi olmanın yanı sıra en kararlısıydı da. Diğer taraftan, Urartular MÖ dokuzuncu yüzyılda, tam da Asur'un askeri saldırılarına maruz kalmaya başladıkları zamanda, Asur kültürünü isteyerek almışlardı. Yazıtlarını kendi Hurri dilinde kazımışlardı ama Sümer yazısının Akad'a has şeklinin Asur yorumuyla. Asur Sümer ve Akad'ın kültürel mirasçısıydı, bu zengin ve kadim miras da Asur'u kültürel bakımdan cazip hale getirmişti. Ancak Urartular sadece yabancı bir kültürün pasif alıcıları değillerdi. Urartu duvarcıları başlıca sanatların en azından birinde –kâgir yapı zanaatında– Asur kökenli ustalarını geçmişler, dahası –devasa boyutlulukta değil ama incelikte– neredeyse Mısır'a has bir standarda ulaşmışlardı.

Bir Asur saldırganının izleyeceği en kolay yol kuzeyden veya doğudan değil, batıdan Mezopotamya üzerinden Suriye'ye veya güneyden Babil'e girmekti. MÖ on sekizinci yüzyıldan beri Babil ve Asur'un göreceli askeri güçleri, Hammurabi'nin Asur'u boyun-

duruğa vurmasıyla tersine dönmüştü. MÖ on dördüncü yüzyıldan beri Babil askeri bakımdan Asur'la boy ölçüşemiyordu; ama artık Asur'un Babil'e tekrar tekrar savaş açmasına, hatta örneğin Asur Kralı I. Tukulti-Ninurta'nın saltanatı sırasında (*bkz.* yukarıdaki s. 116-117) geçici süreyle işgal etmesine rağmen, Asurlar Babil'e, III. Tiglat-pileser (*accessit* [tahta çıkışı] MÖ 745) Asur militarizmini acımasız son evresine taşıyıncaya kadar, iki ülkenin ortak uygarlığının ana yurdu diye saygı ve özenle muamele etmişti.

Asur MÖ 932-745 yılları arasında saldırganlığını dışa vurmaktaki başlıca fırsatını batısındaki bölgelerde bulmuştu. MÖ 932-859 yılları arasındaki zaman zarfında, kendilerini ta Asur'un ana topraklarının batı eşiğine kadar Fırat'ın doğusunda yurtlandıran Arami topluluklarını boyunduruk altına almıştı. MÖ 858-856 yıllarındaysa III. Şalmanezer, Fırat'ın batı dirseğinin iki yakasında bulunan bir Arami devleti olan Bit-Adini'yi fethederek, Asur'un Suriye'ye giriş kapısını ele geçirmişti; ama artık Suriye devletçiklerini tehdit eden bu ortak tehlike onları aralarındaki yerel ihtilafları geçici süreyle askıya almaya itmişti. III. Şalmanezer MÖ 853'te Suriyeli bir koalisyon tarafından Hamat'ın (Hama) kuzeyinde Asi Nehri'nin kıyısındaki Karkar'da yenilmişti. [III. Şalmanezer] Suriye'ye MÖ 849'da ve 848'de ve de 845'te tekrar akın etmişti, ayrıca Asur karşıtı koalisyonun dağılması MÖ 841'de Şam'ın üstüne şiddetle varmasına ve Şam'ın eski müttefiklerini Asur'un üst hükümdarlığını tanımaya zorlamasına imkân vermişti. Ne var ki III. Şalmanezer MÖ 831'de Urartu'da ayağı bağlanmış ve 827'de de onu ve ardılı V. Şamşi-Adad'ı MÖ 822'ye kadar felce uğratan yurdundaki bir ayaklanmaya hazırlıksız yakalanmıştı. Artık güçlü bir hasım devlet bünyesinde birleşen Urartular, kralları I. Argişti'nin saltanat devrinde (MÖ 785-753) Kuzey Suriye ve Doğu Kilikya'yı buyruk altına alma konusunda Asur'la başarılı bir şekilde aşık atmışlardı. MÖ 745'te bu stratejik bakımdan kritik bölgeler Asurların değil Urartuların kontrolü altındaydı.

Bu III. Şalmanezer tarafından başlatılan Asur'u Levant'taki başat güç yapma hamlesini başarısızlığa uğratmıştı; gene de buna rağmen Asur'un MÖ 934-853 yılları arasında uyguladığı askeri güç etkileyicidir. Ekonomik temeli Asur'un ana topraklarında yer alan Dicle'nin sol kenarıyla Zagros Dağları'nın güneybatı eteği arasındaki zengin tarım arazisi kuşağıydı. Asur'un bu verimli can damarı Kuşi askeri gücünün ekonomik temeli olan Napata

çevresindeki tarım arazisinden büyüktü ama Babil'deki işlenen alandan çok daha küçüktü. Babil ve Kuş'un aksine Asur, ekinlerine su temini için esasen sulamaya değil yağışa bel bağlamıştı. Aşağı Dicle-Fırat Havzası'nın alüvyonlu arazisinin tarıma açılmasından önce, Güneydoğu Asya'da yağmurla beslenen tarımın icat edildiği Neolitik Çağ sitlerinden bazıları sonradan Asur haline gelen ülkenin sınırları içinde yer alıyordu. Bu tarihsel olgu Dicle-Fırat Havzası'ndaki güç merkezinin akış yukarı, önce Sümer'den Akad'a, ardından da Akad'dan Asur'a göçünün, hiç değilse kısmen, eski bataklık ve çölleri mucizevi bir şekilde Sümer ve Akad'ın verimli tarlalarına dönüştüren sulama sisteminin bozulmasından ötürü meydana gelip gelmediği ihtimaline dair soruyu akla getirmektedir.

Sulama sistemlerine ya İnsan türü ya da Doğa tarafından zarar verilebilir. Yerel topluluklar arasındaki çekişmeler veya yurtdışı kaynaklı fetihler yüzünden işlemez hale gelebilir. Alternatif olarak, Doğa sulama suyunun içerdiği tuz yükünü taşıyıp yığarak veya toprak altından yukarı tuz çekerek kul yapısı tarlaları verimsizleştirebilir. Doğa'nın bu kötücüllüğü bazı modern sulama düzeneklerini kısmen köreltmiştir: Örneğin Pencap ve Meksika'da. İnsan türünün zararlı eylemlerine gelince, Sümer-Akad tarihi başından itibaren fıkır fıkır bunun kayıtlarıyla kaynar.

Doğa, Nil Havzası'nda Dicle-Fırat Havzası'ndakinden daha ihtiyatlı davranmıştır. Nil taşkınları, MS 1902'de Assuan'daki ilk baraj tamamlanıncaya kadar, her yıl Mısır'a gübre vazifesi gören taze bir mil tabakası taşıyıp yığmış ve ne Doğa ne İnsan türü bu armağanı iptal edecek güce sahip olmuştur. O halde, Sümer ve Akad'ın çöküşüyle Asur'un yükselişinin nedeni Aşağı Dicle-Fırat Havzası'ndaki sulamanın yapaylığı ve buna bağlı savunmasızlığı mıdır? Şüphesiz Irak'ta sulama sistemi MS 1258'deki Moğol fethi sırasında işlemez hale gelmişti ve eski durumuna döndürme çalışmalarına Birinci Dünya Savaşı'nın ertesinden önce başlanmamıştı. Yoksa Irak toprağı MS 1258'deki kul yapısı ani yıkımdan önce doğa güçleri tarafından ağır ağır verimsizleştirilmiş miydi? Bu soruya doğrudan cevap verecek kadar bilgiye sahip değiliz. Gene de soru, Asur'un yıkılışından sonra Babil'in, Asur'un Kaldeli ardıl devletiyle başlayıp, Babil'in kendi sınırlarının ötesinde daha az üretken bölgeleri kapsayan Abbasi Halifeliği'yle biten, bir dizi imparatorluğa ekonomik temel sağlayacak kadar verimli olmaya devam etmesi gerçeğinden ötürü kesinlikle dolaylı bir şekilde cevaplanmaktadır.

17
Suriye Uygarlığı, MÖ *c.* 1191-745

Şimdiye kadar meydana getirilmiş her insan kültürü beşerî ilişkilerin müteakip seyrini etkilemeye devam etmiştir. Ortadan kalkmış kültürlerin etkileri hâlâ muktedir olabilir. Sümer-Akad ve Firavunlar Devri Mısır uygarlıklarının süren etkileri bu noktaya ışık tutmaktadır. Bununla birlikte, ortadan kalkmış kültürlerin etkileri dolaylıdır. Varlığını hâlâ sürdüren uygarlıklar içinden biri yani Çin uygarlığı MÖ ikinci binyılın aşağı yukarı yarısında boy göstermişti ve bir başkası; yani Hint uygarlığı muhtemeldir ki aşağı yukarı aynı tarihlerde daha önceki İndus uygarlığını yok edip yerini almıştı. MÖ *c.* 1250-950 yıllarındaki *Völkerwanderung*'un arkada bıraktığı yıkıntılar arasından doğan yeni uygarlıklardan biri yani Helenistik uygarlık artık ortadan kalkmıştır ama kelimenin en geniş coğrafi anlamıyla Suriye'de doğan çağdaşı bugün iki topluluk tarafından temsil edilmektedir: Yahudiler ve Samiriyeliler.

Yahudiler bugüne ulaşmakla kalmamışlardır. Çinliler ve Hintler gibi bir edebiyat yaratmış ve bunu korumuşlardır. Bu edebiyatın en eski bileşenlerinin MÖ onuncu yüzyılda yazıya geçirildiğine inanılmaktadır. Yahudi edebiyatının külliyatı sadece Yahuda ve İsrail'in değil, bir bütün olarak Suriye uygarlığının da dini ve toplumsal ve de politik tarihine dair gelmiş geçmiş en büyük ve en ünlü kaynağımızdır. Yahudilerin kutsal kitapları (Hıristiyan terminolojisinde Eski Ahit) arkeoloji sayesinde ancak kısa bir süre önce gün ışığına çıkarılmıştır. Ne var ki bu kanıt aydınlatıcıdır ay-

dınlatıcı olmasına ama yüzeysel ve bölük pörçüktür. Kutsal kitaplar epeyce ayrıntılı ve kapsamlıdır. Bir Suriye uygarlık tarihi öğrencisi bunlarsız kendini neredeyse karanlıkta, hâlâ el yordamıyla hareket eder halde bulacaktır. Gene de bu vazgeçilmez kaynağın fazlasıyla ciddiye alınması yanıltıcı olacaktır ve iki nedenden ötürü: Kutsal kitaplar hikâyeyi Suriye uygarlığının bileşen toplumlarından sadece ikisinin bakış açısıyla anlatmaktadır ve hikâyenin bu taraflı yorumunu bile özgün haliyle aktarmamaktadır. Yahudilerin dini, Eski Ahit'in en eski kitaplarının yazıldığı günden beri, toplamda devrimci sayılabilecek bir dizi değişim geçirmiştir ve metinler üzerinde bu değişiklikler, yenilikler değil saflığı bozulmamış bir itikat ve ibadet uğruna yapılan gözden geçirmelerdir tezine uygun düşsün diye tekrar tekrar kalem oynatılmıştır.

Bu yüzden kutsal kitaplar, bugün elimizdeki haliyle bizzat Yahuda ve İsrail'in yanı sıra, *afortiori*, komşularını da gerçek hayattakine aykırı bir şekilde resmetmektedir. Söz konusu resim ancak, Yahudi kutsal kitaplarının "içsel kanıtlarını" ince eleyip sık dokuyarak ve arkeolojik keşiflerin ilerlemesiyle ortaya çıkarılan az sayıda, gene de giderek artan, kanıtla meydan okuyarak kısmen düzeltilebilir. Ayakta kalan ve tartışmalı bir masalı anlatmayı tekeline alan bir parti, aynı hikâyenin telafi edici yorumlarını arkada bırakmadan ortadan kalkmış partilere göre avantajlı durumdadır. Fenikeli veya Filistîlerin kutsal kitapları, tabii baki kalsaydı, hiç şüphesiz Yahudilerinkinden çarpıcı bir şekilde farklı olurdu.

Bu kutsal kitaplar, bugün elimizdeki haliyle, İsrail ve Yahuda'nın muhtemelen ne o zamanki ne de bu iki topluluğun kendilerini orada yurtlandırdıktan sonraki Suriye'de yer alan çağdaşlarının kabul ettikleri birkaç tezi savunmaktadır. Bugün bu Yahudi tezleri ancak Yahudi dininin veya aynı kökenden türemiş iki dinden birinin yani Hıristiyanlık ve İslamiyetin ortodoks mensupları tarafından savunulabilir. İlk teze göre Yahudilerin tanrısı Yahve [YHVH veya Yehova] vardır, ayrıca o yegâne gerçek tanrı, Evren'in kadiri mutlak yaratıcısı ve efendisidir. İkinci teze göre Yahve İsrailoğullarını, benzersiz bir şekilde, kendi halkı diye seçmiştir. Tercihini İsrailoğullarıyla bir veya bir dizi antlaşma [ahit] yaparak doğrulamıştır. Buna mukabil, onlar ve ataları da İbrahim'in zamanından (muhtemelen MÖ on sekizinci yüzyıldan) beri tektanrıcı zahitlerdir, ancak Yahve Musa'nın zamanına (muhtemelen MÖ on üçüncü yüzyıla) kadar onlara adını ifşa etmemiştir.

Ne Suriye uygarlığı tarihi ne de İnsan soyunun ve Evren'in tarihi, şu veya bu Yahudilik kökenli dinin [İbrahimî dinin] ortodoks mensubu olmayan bir tarihçi tarafından bu tezlere dayanarak yorumlanabilir. Buna rağmen gayri-ortodoks bir tarihçi de Suriye uygarlığı tarihinin temel kaynağı olarak Eski Ahit'i kullanmak zorundadır. Bu epizodun ne ortodoks ne de gayri-ortodoks yorumu tartışma götürmekten kurtulabilir: Bu çok büyük bir talihsizliktir çünkü Suriye tarihinin bu faslı insan ırkının neredeyse yarısının müteakip tarihini derinden etkilemiştir.

Bu uyarı Suriye uygarlığı tarihinin bir gayri-ortodoks tarihçi tarafından kaleme alınacak anlatısının gerekli önsözüdür. O geleneksel ortodoks tezleri kabul edemez; olayların seyrini nesnel bir şekilde incelemek için elinden geleni yapmalıdır; ayrıca hikâyeye dair kendi yorumunu kalem kavgasız aktarmak için çaba da göstermelidir.

Suriye MÖ *c.* 1250-950 yıllarındaki *Völkerwanderung*'dan Ön Asya ve Ege Havzası kadar ciddi zarar görmüştü. Buradaki maddi tahribat ve nüfus bileşiminde meydana gelen değişim daha az yıkıcı olmamıştı. Bununla birlikte, Suriye hepsinin hazırlıksız yakalandığı ortak yıkımdan diğer iki bölgeye göre daha çabuk toparlanmıştı. Uygarlık, bu *Völkerwanderung*'dan etkilenmeden önce, Suriye'de iyice kök salmıştı. O zamana kadar hem Sümer-Akad hem de Mısır uygarlığı neredeyse 2.000 yıldır Suriye'ye sızmaktaydı. Bu iki etki o kadar karşı konulamaz bir hal almıştı ki bunlar, Mısır ve Babil canlılıklarını büyük ölçüde kaybedinceye kadar, Suriye'yi kendine has özgün bir uygarlık yaratmaktan alıkoymuştu. Buna rağmen, Suriye Levant'ta MÖ *c.* 1250'deki kargaşanın başlangıcından önce dahi yaratıcılığa dair kendi yerel kapasitesini sergilemeye başlamıştı. Alfabenin icadına doğru ilk adımları atmıştı. Dahası bu artık çeşitli şekillerde Doğu Asya dışında bütün Dünya'nın yazısı haline gelmiştir.

MÖ *circa* 1500'de veya daha da önce, Mısır'da Sina Yarımadası'nın batı kıyısındaki ocaklarda yer alan kayalara "Sinaî" denilen bir yazıyla grafiti kazınmaktaydı. Güney Suriye'de de aynı yazıyı barındıran bazı yazıtlara rastlanmıştır. Bu metinleri, yazının alfabetik dilinin de Sami dili olduğu hipoteziyle, deşifre etme girişimlerinde bulunulmuştur. Bu deşifre etme girişimlerinin hiçbiri henüz genel kabul görmemiştir ama yazı alfabetik çıkarsa, bir ihtimal aynı zamanda Fenike alfabesiyle Arabistan'ın

güneybatı köşesinin (Yemen) Güney-Sami alfabesinin ortak atası da çıkabilir.

Sina yazısının bazı harfleri Mısır hiyerogliflerinden ilham alınmış gibi görünmektedir. MÖ on dördüncü yüzyılın ilk üçte birinde Suriye kıyısının kuzey ucuna doğru yer almış Ugarit'teki (Ras Şamra) Fenikeliler, Sümer-Akad'a has muazzam ideogram ve sesbirimleri repertuarından seçilmiş birkaç harf türünden meydana getirilmiş bir alfabeyle kendi dillerinde edebi eserler yazmışlardı. Bu ilk alfabetik Fenike yazısı denemesi MÖ *c.* 1250-950 *Völkerwanderung*'una dayanamamıştı. Günümüzdeki bütün alfabetik yazı şekillerinin türetildiği, sonradan icat edilen Fenike alfabesiyle kazınmış bilinen en eski yazıtlar büyük bir ihtimalle MÖ on birinci yüzyıldan daha eski değildir. Bu başarılı ikinci Fenike alfabesine, adlarının ve bir dizi harfin orijinal şeklinin gösterdiği gibi, Mısır hiyeroglifleri ilham vermişti. Fenikeliler, önceki akim kalan alfabelerine yaptıkları gibi, tarihsel alfabelerine de ideogramlarla heceli sesbirimleri karışımı bir yazıdan harf türleri ödünç almışlardı ama her seferinde ödünç alınan harf türü kümesini, Fenikelilerin kendi Sami dillerinin [alt öbeği] Kenan dilinin [Ken'anî] bütün ünsüz seslerini içeren bir ses kümesini temsil edecek şekilde meydana getirmişlerdi.

Alfabeyi icat edenlerin neden, Bereketli Hilal'in Sami dilini konuşan halklarını daha önce etkileri altına alan Sümer ve Firavunlar Devri Mısır'ından; yani iki antik uygarlıktan kültürel bakımdan bağımsız kalmakta ısrar eden Sami dilini konuşanlar olduklarını anlıyoruz. Okuryazar hale gelen ilk Sami dilini konuşan halk Akadlardı ve coğrafi konumları Sümer yazısını benimseyip Sümer tarzında kullanmalarını kaçınılmaz kılmıştı. Buna rağmen, ideogramlarla sesbirimlerinin karışımından meydana gelen bir yazı Sami dilinin yapısına uygun değildir. Sami dilinde bir kelime kökü, ön ek ve son ek ilaveleriyle araya ünlülerin yerleştirilmesi veya ünlülerin çıkarılmasının yarattığı bütün değişiklikler boyunca kimlik ve sırasını koruyan üçlü bir ünsüz kümesinden mürekkeptir. Bir Sami dilinin yapısı harflerin dilin ünsüzlerinin istisnasız hepsini temsil edecek ve harf kümesindeki harf toplamının, bu sınırlı sesler kümesini ifade etmek için gerekli az sayıda harfle sınırlı bulunduğu bir yazının icadını icap ettirir.

Paleolitik Çağ'da Karmel Dağı'ndaki mağara sakinlerinin veya Neolitik Çağ'da Ceriko'yu kuranların hangi dili konuştuklarını

bilmiyoruz. Aynı zamanda hiçbir Sami dili öncesi dil Suriye'de iz bırakmamıştır ve Sami dili konuşmayan halkların –MÖ on sekizinci yüzyılda Hurriler, MÖ on ikinci yüzyılda da Filistîler ve mülteci Hititler– akınları Sami dili konuşan yeni yığınların girişiyle dengelenmişti: Örneğin, MÖ üçüncü binyılın bitişine doğru Amoriler, MÖ on üçüncü yüzyılda da İbraniler ve Aramiler. Suriye'deki en eski Sami dili olan Kenan dili bulaşıcıydı. Sami dili dışında anadillere sahip göçmenlerin –örneğin, Filistîlerin– yanı sıra Sami ailesinden Kenan dili dışında bir anadile sahip halklarca da benimsenmişti. Amoriler ve onların ardından İbranilerin hepsi (Moabiler, Ammonoğulları, İsrailoğulları, Yahudaoğulları, Edomlular) Kenan dili konuşur hale gelmişlerdi. Oysaki tahminen İbraniler önceden Suriye'ye aynı *Völkerwanderung*'la giren Aramilerinkiyle akraba farklı bir Sami dili konuşuyorlardı. Sadece Orta ve Kuzey Suriye'yle Mezopotamya'ya yerleşen Aramiler Kenan dilinden nefret ediyorlardı. Alfabeyi çarçabuk benimsemişlerdi –bilinen en eski Arami yazıtları MÖ *c.* 850'den kalma diye tahmin edilmektedir– ama iletmek için icat edilen Kenan dilini yazmak için kullanmamışlardı; Alfabeyi kendi anadilleri Sami dillerinin [alt öbeği] Aramiceyi iletmek için benimsemişlerdi.

Böylece MÖ *c.* 1250-950 yılları arasındaki *Völkerwanderung*'dan sonra ortaya çıkan uygarlığın bir ortak özelliği yerel Sami dillerini iletmek için Alfabenin kullanılmasıydı; ayrıca bunların arasından Kenan dili MÖ *c.* 950-745 döneminde dahi hâkimiyetini korumuştu. Suriye uygarlığının bir başka ortak özelliği diniydi. Suriye MÖ ikinci binyılın son yüzyıllarından çok önce bir tarım ülkesi halini almış ve yaylacı göçmenler Suriye topraklarına yerleşince hızla tarımcı olmuşlardı. Yahudi dini yılının festivallerine bugün İsrailoğullarının tarihindeki (gerçek veya efsanevi) hadiselerin anılması gözüyle bakılır; oysa bu festivaller aslında bunların bir tarım topluluğunun çalışma hayatının her yıl tekrarlanan evrelerinin kutlamaları olduğunun izlerini taşır.

Tarım ilk başlarda hem dini hem de ekonomik bir faaliyetti. Tarımsal dinin başlıca amacı evcilleştirilmiş bitkilerle hayvanların ve bu diğer canlı türleriyle simbiyoz içinde yaşayarak geçinen insangillerin doğurganlığını artırmaktı. Çepeçevre yer yuvarında doğurganlığı uyaran reçetelerden biri cinsel sempati büyüsüdür ve bu Suriye'de MÖ son binyılda hâlâ uygulanmaktaydı. Tarımsal dinin bir başka ifadesi Suriye'nin Levant'taki diğer bölgelerle

paylaştığı hasatta ölen ama bir sonraki yılın ekinlerinin filizleri toprağın üzerinde belirdiğinde canlanan tanrı miti ve ritüelidir. Dirilmek üzere ölen tanrının adı Sümer ve Akad'da Tammuz, Ön Asya'da Attis, Firavunlar Devri Mısır'ında Osiris ve Suriye'de *Adonai* [Adonis] ("Rabbim"), diğer adıyla MÖ on dördüncü yüzyıl Ugarit'inde (ki gene "Rab" anlamına gelen) Baal idi. Büyük ihtimalle ölen tanrı miti ve ritüelinin ortak bir kökeni vardı. Farklı bölgesel yorumlar arasındaki benzerlikler tesadüf eseri olamayacak kadar birbirine yakındır.

Bugüne kadar bütün uygarlıklarda insan kurbanı savaş şeklinde uygulanmıştır ve havacılığın icadından beri, askerî harekâtların kurbanları muharebede öldürülen askerlerle, zapt edilen şehirlerin sivil nüfusuyla sınırlı kalmamıştır. Ama savaştan gurur duyan halkların çoğu, mantıksızca, sivillerin barış zamanında kurban edilmesi karşısında, ister kurbanlar bir krala eşlik etmek üzere ölüler diyarına gönderilen hizmetkârları olsun ister bu en büyük adağı adamak sayesinde bir duaya lütufkârca karşılık vermesi için bir tanrının elini kolunu bağladığını uman bir zahidin ilk erkek evlatları olsun, dehşete düşmüşlerdir. Sanki bu gayri-askerî insan kurbanı şeklinden herhangi birinin Firavunlar Devri Mısır'ında uygulandığına dair hiçbir kanıt yoktur, ayrıca anlaşıldığına göre Sümer'de ölen bir kralın hizmetkârlarının katledilmesinden de Birinci Ur Hanedanı'ndan sonra vazgeçilmiştir. MÖ son binyılda Eski Dünya'da çocukları canlı canlı yakma uygulaması Suriye'ye ve kolonilerine mahsusmuş gibi görünmektedir. Moabi Kralı Meşa MÖ *c.* 850'de başkenti bir düşman koalisyonu tarafından kuşatıldığında bir oğlunu kurban etmişti. Yahuda Kralı Ahaz MÖ *c.* 745'te, benzer koşullarda, oğlunu canlı canlı yakarak Yahve'ye kurban etmişti ve aynı şekilde Manasse (hd MÖ 687/6) adlı ardıllarından biri de.

Suriye'nin o binyılda bazı başka Levant bölgeleriyle paylaştığı bir dini görüngü peygamberdi. (Kenan dilindeki *nabi** kelimesinin Yunanca çevirisi *prophêtês* kelimesi, her ne kadar peygamberin mesajının bir kehanetin yanı sıra bir buyruk olma ihtimali de varsa, "nebi" değil "müşir" anlamına gelir.) Bir *nabi* ilk başta vecde gelmiş veya cinnet getirir halde konuşur ve davranırdı. Suriye'de kaydedilen en eski örneğe MÖ *c.* 1060'ta Byblos'ta Mısır elçisi

* Bu kelimenin Türkçeye yerleşen Arapçası, kendisine kitap indirilmemiş peygamber veya haberci anlamına gelen, "nebi" kelimesidir. (ç.n.)

Wen-Amon tarafından tanıklık edilmişti. Byblos Kralı'nın refakatçilerinden biri kral bir adak adarken nöbet geçirmiş ve bu anormal psikolojik durumdayken Wen-Amon'a dair, Wen-Amon'u yeni bir talihsizliğe uğratan, bir buyruk dile getirmişti. İsrailoğullarının [ilk kralı] Saul MÖ on birinci yüzyılın sonundan önce, politik kariyerinin ilk gününde bir vecde gelen peygamberler takımının içine düşmüş ve ona bu ortamda bulaşan psişik hastalıktan bir türlü kurtulamamıştı. Saul ömrünün sonuna kadar zaman zaman kendini kaybettiği cinnet nöbetleri geçirmişti.

Suriye'deki bu görüngülerin Helen Dünyası'nda da muadilleri vardı. Byblos Kralı'nın maiyetindeki peygamber, Delphoi'da kehanetlerde bulunan *Pythia*'ların [kadın medyumlar] ve diğer Helenistik şehir devletlerinde benzer roller oynayan *Sibylla*'ların [kadın kâhinler] bir muadilidir. Saul'a hastalık bulaştıran, müzik eşiğinde dolanıp duran ve hezeyan eden peygamberler takımı Helenistik *Bakkha* [Latince Bacchus, Yunanca Dionysos şenliklerine katılan kadınlar] takımını andırmaktadır. Suriye ve Ege'de örnekleri görülen bu psişik görüngülerin ortak kaynağı ihtimal ki Ön Asya'dır. Burada cemaat halinde vecde gelerek müzik eşliğinde "kehanette bulunma" miladi takvimin öncesinde, Attis'in annesi ve karısı, tanrıça Kybele'nin zahitleri tarafından, miladi takvimin ikinci yüzyılında Montanusçular tarafından, İslam Çağı'ndaysa, miladi takvimin on üçüncü yüzyılından MS 1925'te Türkiye'den çıkarılıncaya* kadar Mevlevi dervişler tarafından Konya'da icra ediliyordu.

Suriye, MÖ beşinci yüzyılda Mısır İmparatorluğu'nun bünyesine katıldığında, politik bakımdan çok sayıda küçük prensliğe bölünmüş haldeydi. MÖ *c.* 1250-950 yılları arasındaki *Völkerwanderung*'un ilk etkisi Suriye'nin yabancı bir gücün yönetimi altında gerçekleştirilen yüzeysel politik birleştiriminin dağılmasıydı. Mısır'ın güneydeki politik kontrolüyle son zamanlarda Mısır'ın politik kontrolünün yerini alan Hitit'in kuzeydeki kontrolü artık işlemez hale gelmiş ve Suriye, Mısırlı fatih III. Tutmosis'in saltanat devrinden önceki çağın parçalanmasından daha da ileri giden bir politik bölünmüşlük durumuna düşmüştü. *Völkerwanderung* sırasında kendilerini Suriye'de yurtlandıran istilacılar orada herhangi

* Yazar burada 1925'te tekke ve zaviyelerin dolayısıyla Konya Mevlevihanesi'nin kapatılmasıyla Mevlevilik geleneğinin Türkiye sınırları dışında sürdürülmesini kastetmiş olmalı. (ç.n.)

bir merkeziyetçi ulusal devlet bulmamışlardı. Örneğin Filistîler sahil boyunca uzanan alçak ülkenin güney ucunda beş ayrı egemen şehir devleti kurmuşlardı; yüksek ülkeyi yurt edinen İsrailoğulları birbiriyle ulusal tanrıları Yahve'ye tapınma bakımından ilişkili kabilelerden meydana geliyordu ama coğrafi açıdan fethedilmemiş topraklarda bağımsızlıklarını koruyan Kenanlıların anklavlarıyla birbirinden ayrılmışlardı. Kıyının orta kesimindeki Fenike şehir devletleri varlıklarını daha az riskle sürdürmüşlerdi. Henüz bütün ormanlarından yoksun bulunmayan Lübnan Dağları sayesinde istilacılardan korunmuşlardı. Mülteci Hititler Kuzey Suriye'de birkaç ayrı yerel prenslik kurmuşlardı; Hititlerin siyasi birliği Ön Asya'daki Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünü görmemişti. Böylece Suriye kariyerine politik düzensizlikle başlamıştı. MÖ onuncu ve on birinci yüzyıllarda, göçmen halklar yola gelmeye başladığında, güney ucundan peş peşe iki defa Suriye'yi politik bakımından birleştirme girişiminde bulunulmuş ama girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Filistîler MÖ on birinci yüzyılda hinterlantlarındaki İsrailoğulları kabilelerini boyunduruk altına almışlardı. Filistîler tam donanımlıydı ve beş devletleri ahenk içinde hareket etmişti ama insan gücü sıkıntısı boyunduruk altındaki İsrailoğullarını baskı altında tutmayı zorlaştırmıştı. Bundan dolayı onları hem ahlaken hem de maddeten silahsız bırakmaya çalışmışlardı. İsrailoğullarının Yahve'ye tapınmalarının ortak simgesi ve tanrının sergilediğine inanılan gücünün fiziksel kabı, İsrailoğulları tarihinin göçebe aşamasından kalma, kolay taşınabilen bir sandıktı ("Ahit Sandığı"). Filistîler sandığı ele geçirmiş ve alıp götürmüşlerdi ama varlığı Filistî şehirlerini o kadar altüst ediyor gibi görünmüştü ki Filistîler onu çok geçmeden ana topraklarının dışında ıssız bir yere bırakmışlardı. Filistîler İsrailoğullarını onları demircilerden yoksun bırakarak maddeten silahsızlandırmışlardı. Metalden tarım edevatını alıkoymalarına izin vermişlerdi (taşlı toprağı etkin bir şekilde işlemekten mahrum etselerdi, onlardan tarım ürünü şeklinde vergi toplayamazlardı); bununla birlikte, İsrail'de araçlarını yeniden döverek silahlara dönüştürecek demirci bulunmasın diye, İsrailoğullarını araçlarını Filistî demircilere yeniden şekillendirtmeye mecbur tutmuşlardı. İsrailoğulları kabileleri kendilerini Benyaminoğulları kabilesinden Saul adlı bir kralın merkeziyetçi buyruğu altına sokarak mukabele etmişlerdi. İsrailoğulları açısından bu tartışmalı bir politik yeni-

likti ve bu durum hemen kurtulmalarını da sağlamamıştı. Saul muharebede ölmüştü. Filistîler daha sonra Yahudaoğullarından bir gerilla takımı lideri yani Davud tarafından mağlup edilip İsrailoğullarının topraklarından defedilmişlerdi. Filistîler kendi bağımsızlıklarını Filistiya [Filistî Ülkesi] MÖ 734'te Asur Kralı III. Tiglat-pileser tarafından ele geçirilinceye kadar korumuşlardı ama Suriye'yi politik bakımdan Filistîlerin yönetimi altında birleştirme fırsatını kaçırmışlardı.

Yahudaoğulları bunun ardından Davud'un liderliğinde geçici süreyle Filistiya dışında güney Suriye'nin tamamını, iç kısımda, Şam'ın kuzeyindeki Cebelü'ş Şarki Dağları'nın kuzey ucuna kadar kuzeyi, kendi yönetimleri altında birleştirmeyi başarmışlardı. Davud'un Filistîler karşısındaki sonuç alıcı zaferi bütün İsrailoğulları kabilelerinin ona biat etmesini sağlamıştı (İsrailoğulları Saul'u kralları olarak kabul etmekle politik bakımdan monarşist bir yönetim altında birleşmeye çoktan razı gelmişlerdi). Davud'un Filistîler karşısındaki zaferi Tsor'un [bugün Sur] ona sadakat göstermesini sağlamıştı (Fenikeliler güneyli göçmen komşuları Filistîlere hiç bayılmıyorlardı). Davud Yahuda'nın dindaşı İbranileri yani Edomlular, Moabiler ve Ammonoğullarını boyunduruğu altına almıştı. Ayrıca iki Arami prensliğini yani Şam ve Zobah'ı da fethetmiş ve bu ona Kuzey Suriye'de en güneydeki Hitit prensliklerinden Hamat'ın dostluğunu kazandırmıştı.

Davud'un gücü imparatorluğunu oğlu Süleyman'a geçirebilmeye yetmişti. İkisinin saltanat devri MÖ *c.* 1000'den 922'ye kadar uzanmıştı. Ama Yahudaoğulları imparatorluğu önceki Filistî imparatorluğu gibi kısa ömürlüydü. Yahuda çok küçüktü, kültürel bakımdan çok geri kalmıştı ve coğrafi açıdan Davud'un zapt ettiğini elinde tutamayacak kadar uygunsuz bir şekilde konumlanmıştı. Edom ve Şam, Süleyman daha hayattayken başarılı bir şekilde isyan etmiş ve Süleyman'ın ölümünden sonra Yahudaoğulları dışındaki İsrailoğulları da Yahuda'dan ayrılmış ve kendi krallıklarını kurmuşlardı. İsrail Yahuda'dan daha güçlüydü ama Ammonoğullarıyla Moabilerin bağımsızlıklarına yeniden kavuşmalarını engelleyecek kadar güçlü değildi. Yahuda tahtının vârislerinin, Davud ve Süleyman'ın imparatorluğunun, bizzat Yahuda dışında, ellerinde tutabildikleri yegâne kalıntısı, Davud'un işgal edip başkenti yaptığı Kenanlıların şehri Kudüs'le birlikte, Benyaminoğulları kabilesinin topraklarının en güneydeki şeridiydi.

Davud'un imparatorluk kurmasının kalıcı sonucu Yahuda ve İsrail'in, İsrailoğulları kabilelerinin topraklarının ortasındaki, o zamana kadar politik bağımsızlıklarını korumuş Kenanlıların anklavlarıyla politik ve kültürel bakımdan birleşmeleriydi. Bu anklavlar arasında kültürel açıdan en önemlisi Yahuda'nın başkenti eski Yebusi şehri Kudüs'tü, ekonomik açıdansa İsrail Krallığı'nın ekonomik can damarı haline gelen Esdrailon Ovası [Emek Yizreel] idi. Suriye'nin iç kesimlerinde varlıklarını sürdüren söz konusu Kenanlılar, ya Filistî istilacılara karşı koymak uğruna İsrailoğullarıyla birlikte hareket etmişler ya da Davud'un yığdığı askeri gücün etkisi altına kalmışlardı. Her halükârda, Davud'un bu Kenanlı nüfusu egemenliği altına alması ve bağımsız Fenikeli Kenan şehir devletleriyle itilafı, Yahudaoğulları ve İsrailoğullarının asimilasyonuyla sonuçlanmıştı. MÖ onuncu yüzyıldan itibaren, İsrail de Yahuda da tamamen artık Suriye'de kendine has bir şekil almaya yüz tutmuş yeni *Völkerwanderung* sonrası toplumu içinde erimişti.

Filistîlerin ve Yahudaoğullarının imparatorlukları gelip geçiciydi; Kenanlıların çağdaş kültürel ve ekonomik başarılarıysa kalıcıydı. Filistîler ve Yahudaoğulları imparatorluklarına kavuşup kaybederken, Fenikeliler Alfabeyi icat etmekle meşguldüler. Aynı zamanda, esas itibarıyla Mısır üslubunda, ihraç edilebilir elişleri üretimi için melez bir ticari zanaat geliştirmekteydiler. Sur Kralı Hiram, Süleyman'a Kudüs'te Yahve için inşa edilecek iddialı bir tapınak dolayısıyla ihtiyaç duyulan artistik ve teknik desteği vermişti. Ayrıca iki kral Hint Okyanusu'nda Süleyman'ın Akabe Körfezi'nin başındaki limanına dayalı bir deniz ticaretini başlatmak üzere ortaklık kurmuşlardı. Hecin devesi o zamana kadar çoktan evcilleştirilmişti. Bu tarihsel başarının tarihi İbrani ve Aramilerin Suriye'ye üşüşmelerinden sonraydı; ama MÖ on birinci yüzyılın başlarındaki bir tarihte Arabistan'dan Suriye'ye büyük ihtimalle bir deveye binmiş göçebeler baskını yapıldığı kayda geçmiştir. Devenin evcilleştirilmesi Arabistan steplerinin göçebelerini yerleşik komşuları karşısında eskiye kıyasla çok daha zorlu kılmıştı ama aynı evcilleştirme marifeti steplerin kendisini de çok daha kolay katedilebilir hale getirmişti. Bunun sonuçlarından biri, Suriye uygarlığı nüfuz alanının Arabistan'ın bir başından bir başına ta yarımadanın güney köşesindeki verimli yüksek ülkeye kadar yayılması olmuştu.

Yemen'in kültürel bakımdan Suriye'ye ilhakı Hiram'la Süleyman'ın Kızıldeniz'den Hint Okyanusu'na uzanan bir deniz rotası açmaya yönelik ortak girişimiyle sağlama bağlanmıştı. Seba Melikesi'nin Süleyman'ı gerçekten ziyaret edip etmediğini bilmiyoruz; ama ünlü hikâye gerçek tarih değilse bile, MÖ onuncu yüzyıl Suriye'yle Yemen arasındaki ticari ilişkilerin başlangıcı için muhtemel bir tarihtir. Besbelli Kızıldeniz, 2.000 yıl boyunca bir Mısır gölü olduktan sonra, artık bir Suriye gölü halini almıştı.

Süleyman'ın imparatorluğunun dağılması ardıl devletlerin kendi aralarında ticaret yapmalarını engellememişti. İsrail ve Şam krallıkları birbirinin dengiydi ve Mavera-i Ürdün'deki tartışmalı topraklar için sürekli savaşmışlardı. Savaşları sonuçsuzdu ama dönüşümlü geçici zaferlerin ödülü kalıcı ticari ilişkilerin kurulmasıydı. Şam üstün geldiğinde, bu durum İsrail'i başkenti Samaria'da Şamlı tacirlere bir mahalle tahsis etmeye itmiş; arkasından İsrail Şam'ı yendiğinde, bu durum Şam'ı İsrailoğulları kökenli tacirlere orada bir mahalle tahsis etmeye itmişti. Oysa Süleyman'ın imparatorluğunun dağılması Tsor'un Akabe Körfezi'nin başına erişimini emniyetsiz hale getirmişti. Bu da muhtemeldir ki Fenikelilerin denizde yayılma konusunda Akdeniz'in batı havzasında yeni bir çıkış noktası aramasına yol açan endişelerden biriydi.

MÖ onuncu yüzyılın bitişinden önce hem İsrailoğulları hem de Yahudaoğulları Kenan dilinde Fenike alfabesiyle kaleme alınmış bir yazılı edebiyat meydana getirmeye başlamıştı. Bu Yahudi kutsal kitapları bir dizi farklı türde yazılı eser içerir: Mit, litürji*, seküler şiir, tarih, hukuk, kelâm-ı kibâr** ve peygamber lafızlarının kayıtları. Davud ve Süleyman'ın edimlerinin tarihsel anlatıları neredeyse hadiselerle çağdaş resmi kayıtlara dayalıymış gibi görünmektedir. Bir peygamberin lafızları muhtemeldir ki peygamberin kendisi tarafından değil müritlerince yazıya geçirilmiştir ve rağbet kazanan bu türde bir kitap –örneğin, İşaya'nınki– belki de asıl peygamberin adını kullanan daha sonraki adı sanı bilinmeyen yazarların elinden çıkan peş peşe eklemelerle genişletilmiştir. Tora'nın*** (*Pentateukhos*) [Beş Kitap veya Musa'nın Beş Kitabı]

* Bazı kaynaklarda kısaca "ibadet" diye geçmektedir ama aslında "dinsel ayinlerin şekil ve içeriğinin ayrıntıları" anlamına gelir. (ç.n.)

** Atasözü haline gelmiş hikmetli söz, başka bir deyişle hikmetli darbımesel. (ç.n.)

*** Türkçe literatürde Tevrat denilmektedir. Nitekim Yahudilerin kutsal kitabı kabul edilen Tevrat (Ahd-i Atîk yani Eski Ahit), Tora, Neviim ve Ketuvim adı verilen üç ana bölümden meydana gelir. (ç.n.)

tarihsel fasıllarıyla Neviim [Peygamberler] kitapları İsrailoğulları ve Yahudaoğullarının orijinal edebi eserleridir; ama esas itibarıyla kişisel ve bireysel olan Peygamber lafızlarının otantik kayıtlarının bile, bugün bunlardan bazılarının gün ışığına çıkmasıyla, İsrailoğulları öncesi edebiyata dair anıştırmalar içerdiği anlaşılmıştır.

Tora'daki bazı mitler –örneğin, Tufan hikâyesi– Sümer kökenlidir; Akadlar ve Kenanlılar aracılığıyla iletilmiştir. Musa'nın Kanunu* [Musa'nın Şeriatı] denilen, artık Babil, Asur ve Hitit yorumları keşfedilmiş, Sümer-Akad hukuk külliyatının yorumlarından biridir. Babil yorumu Hammurabi tarafından derlenen [Hammurabi Yasaları diye bilinen] kanunnamedir. Ugarit yazısıyla kaleme alınmış MÖ on dördüncü yüzyıldan kalma Fenike edebi metinlerinin keşfi, ilahilerin [mezmurlar] daha eski bir Kenan ilahileri üslubunda yazıldığını, Süleyman'ın Meselleri kitabının viii-ix numaralı bölümlerinin de Kenan kökenli olduğunu göstermiştir. Bu kitaptaki diğer meseller, neredeyse kelimesi kelimesine, muhtemelen aynı türden daha eski Mısır edebiyatının etkisiyle MÖ on dördüncü yüzyılda yazılmış *Amenemope'nin Öğütleri* adlı bir Mısır eserindeki özdeyişlerin kopyasıdır. Bu Mısır mesellerinin İsrailoğullarına Fenikeliler aracılığıyla ulaştığını tahmin edebiliriz.

Böylece Suriye'deki devletler arasında Süleyman'ın Çağı'ndan sonra ticarinin yanı sıra edebi temas da vardı ve politik sınırları kateden edebiyatın bir kısmının içeriği diniydi. Bu büyük ihtimalle yerel tanrılara tapınma sırasında izlenen litürjilerin birbiçimliliğine yol açmıştı. Her yerel toplulukta hemşehrilerinin kendilerini azami ölçüde sadakat göstermekte yükümlü saydığı kendi tanrısı vardı. Ama bu sadakat ille de dışlayıcı değildi. Her topluluk kendi tanrısının gücünün yanı sıra komşusunun tanrısının gücüne de inanıyordu; ayrıca her yerel tanrının bütün diğer tanrılardan ancak yerel tanrının kendi nüfuz alanında daha muktedir olduğuna dair genel bir inanç mevcuttu. Aşağı yukarı MÖ dokuzuncu yüzyılın yarısında, Moab Kralı Meşa İsrail, Yahuda ve Edom'un müşterek kuvvetleri tarafından başkentinde kuşatılmıştı. Meşa en büyük oğlunu kent surlarında Moabilerin tanrısı Kemoş'a kurban ettiğinde de müttefikler kaçıp gitmişlerdi. İstilacıların kendileri Kemoş'a tapmıyorlardı ama Kemoş'un nüfuz alanının davetsiz

* İbranicesinin İngilizce transliterasyonu *Torat Moshe*'dir. Tora "kanun" demektir, Moşe de Musa'nın İbranicesidir. Buna rağmen bazı kaynaklarda "Musa'nın öğretisi" diye çevrilmiştir (*bkz.* İslâm Ansiklopedisi). (ç.n.)

misafirleriydiler ve Kemoş, Meşa'nın ediminden etkilenip Meşa'nın imdadına koştuğunda, kendi tanrılarının onları koruyabileceğine inanmıyorlardı.

Yabancı tanrıların bir yerel tanrının nüfuz alanına ayak atabilmesinin bir yolu hükümdarların yabancı prenseslerle evlenmesinden geçiyordu. Devletler arasında dostane ilişkilere yol açan bu diplomatik evlilik ittifaklarıydı. Süleyman bir dizi yabancı kadınla evlenmiş, böylece çökmeye yüz tutan bir imparatorluğa payanda vuracağını ummuştu. Yabancı eşlerin beraberlerinde mutat bir kendi tanrılarını getirme hakkı vardı, hem de bu yabancı tanrıların rahip ve peygamberlerinden meydana gelen bir maiyetin eşliğinde. Süleyman'ın hanesine yabancı eş alması ölümünden sonra kınanmasına yol açmıştı ama çağında ne Yahuda'ya ne de İsrail'in kendi Yahve'sine tapanlar bir isyan çıkarmışlardı; buna rağmen İsrail Kralı Ahab (hd MÖ *c.* 869-850), Sidonlu karısı İzebel'in tanrısı Baal'i ("Rab") Baal'in peygamber ve rahipleriyle birlikte Samaria'ya soktuğunda, başına bela almıştı. Ahab'ın mutat uluslararası âdeti izlemesine rağmen, Yahve adına, ona Mavera-i Ürdün'deki İsrailoğullarının peygamberi İlyas [İlya] tarafından şiddetli bir şekilde cephe alınmıştı. İlyas'ın seçilmiş ardılı Elişa, Ahab'ın oğlu Kral Yehoram'a karşı İsrail'le Şam arasındaki sınırda yer alan Gilead'da mevzilenmiş İsrail ordusunda ustaca bir ayaklanma tertiplemişti. Elişa müritlerinden birini yerel komutan Yehu'yu kral olarak mesh etmek üzere göndermişti. Böylece meşrulaşan Yehu, yaralı Yehoram'ın kendini toparladığı Yizreel'e yönelmişti. Yehu, bizzat Yehoram'ı, Ana Kraliçe İzebel'i, merhum Kral Ahab'ın kalan aile fertleriyle maiyetini, Yahuda'nın Davud'un soyundan gelen ziyaretçi kraliyet efradından bazılarını ve Sidon'un tanrısı Baal'e tapan bütün İsrailoğullarını katletmişti.

Ahab'ın ailesinin Elişa tarafından kışkırtılan Yehu tarafından "tasfiyesi" Suriyeli peygamberlerin gücünün bir örneğidir. Bu peygamberler krallar açısından zorlu kişilerdi. Cinnet getirmelerine ilahi ilhamın kanıtı gözüyle bakılıyordu, bu yüzden bir peygambere aykırı düşen bir kral kamuoyunu karşısına alma ateşiyle oynardı. Oysaki peygamberler politik bakımdan harekete geçmekten korkmazlardı. Zaten Elişa İsrail'de tertiplediğinden önce Şam'da da ustaca bir devrim tertiplemişti. Kayda geçmiş en eski Suriyeli peygamber –Wen-Amon'un MÖ *c.* 1060'ta Byblos'ta karşı karşıya geldiği– Wen-Amon'un hadisesinde araya girmişti.

Ahab ve İzebel, Yahve ve Baal peygamberlerini, takımını kamu harcamalarıyla barındırmalarına rağmen, dize getirmeyi başaramamışlardı. Suriyeli bir hükümdar, yaşayan her bir peygamberin saltanatın kontrolü altında bulunmasını asla sağlama alamamıştı.

MÖ on birinci yüzyılın Byblosluları peygamberi, hakkında herhangi bir bilgimizin bulunduğu, İzebel'in maiyetindeki Sidonluların dışında, İsrailoğullarından ve Yahudaoğullarından olmayan yegâne Suriyeli peygamberdir ve bu Suriye uygarlığının tarihine dair bilgimizdeki çok büyük bir eksikliktir. Suriye'de peygamberler büyük ihtimalle MÖ on birinci yüzyıldan sonra da İsrail ve Yahuda dışındaki diğer topluluklarda boy göstermeye devam etmişlerdi. Tacirler, saltanatın gelinleri ve saltanatın gelinlerinin tanrıları gibi, peygamberler de politik sınırları katedebiliyorlardı. İlyas, İsrail'de faaliyet gösteren Sidonlu peygamberlere karşı çıkmasına rağmen, Sidon topraklarındaki Sarefat'ta faaliyet gösteriyordu. Elişa'nın Şam'a giriş hakkı vardı. Amos İsrail'de faaliyet gösteren bir Yahudalıydı.

Görünüşte İlyas'la Ahab arasındaki mesele diniydi: Yahve İsrail'de yabancı tanrılara göre sadece üstünlüğe mi sahip bulunacaktı yoksa münhasıran ona mı tapınılacaktı? Oysa MÖ sekizinci yüzyıl peygamberlerinin yazıları bu dini terimlerle ekonomik ve sosyal bir meselenin gündeme getirildiğini göstermektedir. Suriye Dünyası'nın devletleri arasında, birçok farklı faaliyet düzlemindeki, gitgide artan aktif ilişkinin bir sonucu, bu durumun ekonomik ve sosyal bakımdan "geri kalmış" Suriye devletlerinin ülke içi hayatlarında gerilim ve gerginlik yaratmasıydı. Bu tür devletlerde –örneğin, İsrail Krallığı'nda– yerel "eşraf", tarıma göre ticaretin ağır bastığı ve mutat haklara göre servetin gücünün galebe çaldığı, Fenike hayat tarzını taklit etmenin peşindeydi. İsrail gibi bir ülkedeki sonuç, servet dağılımının nüfusun yoksul çoğunluğunun aleyhine neredeyse devrimci bir şekilde değişmesiydi. Bu durum, MÖ sekizinci yüzyılın ilk yarısında faal olan, peygamber Amos'un yazılarında açık açık ortaya dökülmektedir.

Amos'un devri civarında, Suriye Dünyası'ndaki sosyal kriz Fenikelilerin ikinci büyük başarılarıyla şiddetlenmişti. Fenikeliler MÖ on birinci yüzyılda Alfabeyi icat etmişlerdi; Fenikeliler, Asur saldırılarının geçici süreyle azaldığı MÖ 827'yle 745 yılları arasında, Sardinya ve Kuzeybatı Afrika ve de Güney İspanya'yla ticaretin kapısını açmışlar ve Akdeniz'in batı havzasında koloniler

kurmaya başlamışlardı. Bu ekonomik başarı muhtemeldir ki bizzat Fenike devletlerinde de sosyal sorunlara yol açmıştı. Amos'un yazıları bunun İsrail'deki sosyal yankılarının kanıtıdır. Muhtemeldir ki Amos'un açığa vurduğu sosyal kötülükler zaten İlyas'ın Ahab ve İzebel'e karşı güttüğü davada yer tutuyordu. Belki de İlyas'ın yurdunun Mavera-i Ürdün'de –henüz tarımın yaylacılığı tamamen gölgede bırakmadığı bir bölgede– bulunması manidardır. MÖ dokuzuncu yüzyılda, Tsor ve Sidon şöyle dursun, Yizreel ve Samaria bir Tişbeliyi* muhtemelen çok şaşırtırdı.

İsrail ve Yahuda peygamberlerinin yazıya geçirilerek korunan lafızları dini, ülke içi sosyal adaleti ve uluslararası ilişkileri dert etmişti. Bunlar tek bir derdin yani *tempora mutantur* ["zaman değişiyor"] derdinin altında yatan pek çok yöndeki dertten üçüdür. Kendimizi şu acı *nos mutamur in illis* ["biz de onunla birlikte değişiyoruz"] gerçeğine teslim etmemiz gerekmez mi?

* Eski Ahit'e göre İlyas, Gilead yöresindeki Tişbe şehrinde doğmuştur. (ç.n.)

18
Helenistik Uygarlık, MÖ *c.* 1050-750

Suriyeliler, MÖ *c.* 750'de sona eren üç yüzyıl boyunca, Alfabeyi icat etmiş, Batı Akdeniz Havzası'nın kıyılarını keşfedip buralarda koloniler kurmuşlar ve bir peygamber lafzının ilk yazılı kaydı dâhil dikkate değer edebi eserler üretmişlerdi. İbraniler ve Aramiler Suriye'ye yerleştikleri zaman okuryazar değillerdiyse bile, aralarına yerleştikleri Kenanlı nüfusun yeni yazısını hızla benimsemişlerdi. Dahası Kenanlıların, kendileri için icat ettikleri yeni yazıyla kendi dillerinde yazmaya başlamadan önce, Sümer yazısıyla Akad dilinde yazmayı bıraktıklarına dair hiçbir kanıt yoktur. Oysa görünüşe bakılırsa Yunanlar hem MÖ *c.* 1200'deki yıkımdan sonra Lineer B yazısıyla yazmayı bırakmışlar hem de MÖ *c.* 750'ye kadar Alfabeyi Fenikelilerden alıp kendilerininkiymiş gibi kullanmamışlardır. Bu nedenle Yunanlar Alfabeyi benimsemekte İbranilere ve Aramilere göre belki de iki yüzyıl gecikmişlerdi. Yunanlar neredeyse 450 yıl okuryazar değillerdi.

Ege Havzası tarihinde bu 450 yıl iki bakımdan bir karanlık çağdı. Hiçbir yerli yazılı kayıt üretilmemişti. Maddi kültür de hem geçmiş Minos-Mykenai Çağı'nda hem de ardı sıra gelen Helenistik Çağ'daki düzeyine kıyasla çok kötü durumdaydı. Buna rağmen Yunanlar, araya giren bu karanlık yüzyıllarda, Helenistik uygarlığın en fevkalade nihai eserlerinden bazılarına doğru el yordamıyla yol alıyorlardı. Çanak çömlekteki proto-geometrik ve geometrik üslupların gelişmesi Helenistik görsel sanatların bütün türlerinin ilk

adımıydı; sözlü Yunan epik şiirinin gelişmesiyle bütün Helenistik Yunan edebiyatı ve ilham verdiği Latin edebiyatı külliyatlarının yaratılmasına doğru ilk adım atılmıştı. Politik yapının şehir devleti şeklinin bu karanlık çağda Ege Havzası'nda gelişmesi Yunanlara mahsus bir başarı değildi. Sümer'de 2.000 yıl önce şehir devletleri yaratılmıştı ve en azından bir Fenike şehir devleti yani Byblos, Nippur ve Uruk ve de Ur kadar eskiydi. Bununla birlikte, Yunanlar tarafından Mykenai Çağı'nın prensliklerinin çöküşünden sonra Ege'de geliştirilen bu özel şehir devleti şekli sonuçta Akdeniz Havzası'nın tamamıyla Fırat'ın doğusundaki bölgeler için de bir standart kalıp halini almıştı.

Mykenai Çağı belgelerindeki Lineer B yazısının deşifre edilmesi Mykenai Çağı ve Helenistik Çağ Yunan politik rejimleri arasındaki uçurumu gözler önüne sermiştir. Mykenai Çağı Yunan prenslikleri Sümer ve Akad'la Firavunlar Devri Mısır imparatorluklarının minyatür kopyasıydı. Profesyonel bir okuryazar "eşraf" tarafından bürokratik bir şekilde yönetiliyorlardı. Ama ne bu egzotik idari üstyapıyı rahat rahat taşıyabilecek ölçüde büyük ne de zenginlerdi ve besbelli ki bu havaleli halleri çöküşlerinin nedenlerinden biriydi. Bunların küllerinden doğan şehir devletleri bölgesel ekonomik gerçeklere daha uygundu. Tipik bir Helenistik şehir devleti, yarıçapı merkezini meydana getiren pazaryeri ve içkaleden yarım günlük yürüme mesafesiyle sınırlı topraklara sahip, küçük bir tarım topluluğuydu ve Yunan-Romen tarihinin seyri boyunca böyle devam etmişti. Bu topluluk ekonomik düzlemde neredeyse kendine yeterliydi. Kendi sınırları dışıyla kaçınılmaz ticareti kayda değmezdi ve iç yönetimi basitti. İlk başta kamu görevi için bir bedel ödenmiyordu ve bu nedenle politik gücü hali vakti daha yerinde toprak sahipleri tekellerine almışlardı.

Mykenai prensliğiyle arkaik Helenistik şehir devleti arasındaki fark çarpıcıdır ama politik düzlemde geçmişle bağlantının kasten koparıldığına dair hiçbir kanıt yoktur. Mykenai Çağı Yunan kamu yönetimi Babil ve Hitit ve de Firavunlar Devri Mısır yönetiminin bilinçli bir taklidi, Helenistik Çağ Yunan kamu yönetimiyse bölgesel politik yapı tipinin istemeden bölgenin ekonomik koşullarına uyarlanmasıymış gibi görünmektedir. Öte yandan, proto-geometrik çanak çömlek üslubunun benimsenmesi kasti yeni bir çıkışmış izlenimi vermektedir. Bu üslupla benimsenen soyut süsleme örgeleri, başat motifin bitki ve hayvanların tas-

viri olduğu, Minos-Mykenai geleneğinden bariz bir kopuştu. Anikonik proto-geometrik üslup MÖ *c.* 1050'de aniden tek bir yerde, Atina'da ortaya çıkmıştı ve Yunanistan'ın proto-geometrikle müteakip geometrik üslubun bağımsız bir şekilde geliştiği kısımları bulunsa da Atina'dan hızla yayılmıştı. Atina'da MÖ *c.* 1050'de proto-geometrik üslubun aniden benimsenmesine ölülerin ortadan kaldırılmasındaki standart gömme yönteminin yerine aniden yakmanın geçmesi eşlik etmişti. Aynı zamanda, alet ve silah imalatının standart metali tuncun yerini demir almıştı. Bu ani teknolojik ve artistik değişikliklerin eşanlılığı dikkat çekicidir. Bu bir nüfus değişikliğini mi yoksa sadece bir moda değişikliğini mi gösterir? Arkeolojik kanıtlar şimdiye kadar hararetle tartışılan bu soruya hiçbir kesin cevap ortaya çıkarmamıştır.

Çanak çömleği süslemeye has yeni bir üslubun –proto-geometrik üslubun– yaratılmasına imkân veren bir teknolojik yenilikti; pergellere tutturulmuş birden fazla fırçanın kullanılmasıydı ve bu muhtemeldir ki Atinalıların icadı değildi; Atinalıların bunu, Kıbrıs'la Ege Havzası'nın birbiriyle yeniden temas içinde bulunduğu bir anda, Kıbrıslılardan öğrenmiş olmaları mümkündür. Bununla birlikte, işin en önemli yönü çömlekçi zanaatındaki proto-geometrik devrimin teknolojik yönü değildir. Daha önemli bir estetik devrim vardı. Atinalı proto-geometrik kap imalatçısıyla kap ressamı kabın süslemesini şekliyle ilişkilendiriyorlardı; örgenin tasarlanmasındaki ana umurdan biri ahengiydi ve artistik etkilerini basit motiflere enfes bir ifade kazandırarak yaratıyorlardı. Proto-geometrik ve geometrik Yunan sanatının bu üç ayırt edici özelliği Helenistik sanatın bütün türlerinin karakteristiği olarak Helen tarihinin sonuncusu dışında müteakip bütün aşamalarında devam etmişti. Ahenk umuru sanatçının üslubun son aşamasında geometrik kapların süslemesine insan ve at figürlerini sokma karşısında takındığı tavırda sergilenmektedir. O zamandan önce, Suriye'ye has insan ve hayvan figürleriyle süslenmiş sanat eserleri, o güne kadar üç yüzyıl boyunca Ege Havzası'nın sanatına yön vermiş soyut üslubuna meydan okuyordu. Besbelli geometrik kap ressamları tasarımlarına herhangi bir şekle sahip canlı figürleri katarak ahengine halel getirme konusunda isteksizdi ve sonunda bunlara izin verdiklerinde, bunları ellerinin alıştığı örgelerle ahenkli hale getirmek için "geometrik şekle sokmuşlardı". Figürlerin gerçek dışı sunuluşu sanatçının ahenk umurunun kanıtıdır; yetersizliğinin kanıtı değil.

Ege Havzası'ndaki Mykenai sonrası karanlık çağın görsel sanatlarıyla politik kurumlarında Mykenai'a has geçmişten bir kopuş vardı ve çömlekçiyle kap ressamı meslektaşı bundan kasten kopmuş gibi görünmektedir. Karanlık çağın ozanı da Mykenai'a has geçmişin farkındaydı, ancak onun derdi ondan kopmak değil aksine bu [geçmişi] şiirinin *mise en scène*'ini [mizansenini] söz konusu şiiri nesilden nesile, yavaş yavaş ama sürekli, değişen bir toplumdaki dinleyicilerine anlaşılmaz gelmeyecek kadarıyla korumaktı. Her bir müteakip nesilde, ozanın dinleyicileri hem arkaizm hem de anlaşılırlık talep ediyordu ve ozanın da aranan bu iki niteliği birden karşılaması gerekiyordu. Akla getirdiği dünya bir dizi otantik dünyanın hayali bir harmanıydı. Ozan, Mykenai'a has hayatının birbirini izleyen bütün evrelerini aldatıcı tek bir resimde toplamış ve Mykenai'a has geçmişin bu kısmen yanıltıcı sunuşunu Mykenailların karanlık çağ ardıllarının birbirini izleyen nesillerin hayatlarına has özelliklerle birleştirmişti. Temsil bir *tour de force*'tu [hünerdi] ve oyuncu bu heterojen malzemeden dinleyicilerinin hem inandırıcı hem de makbul bulacağı ahenkli bir sanat eseri üretmekle ödülü hak ediyordu.

Ozanın artistik ve psikolojik güçlerine dair icaplar üstesinden gelmesi zorluydu ve görevi şiirini inceden inceye bir ölçüyle [vezinle] doğaçlamasını zorunlu kılan zahmetli teknik sorun nedeniyle ağırlaşmıştı. Ozanlar bu teknik sorunu alışılmışın sınırlarını aşan sayıda ölçü kuralı ["aruz" kalıbı] yaratıp ezberlemekle çözmüşlerdi. Epiğin her kahramanının adı için, Yunanca ismin beş halinin her birinde, kahramanın sayısız sıfatının [epitet] her biriyle eşlenen, bir kural vardı. Bu ince zekâ ürünü teknik araç şairin oyun karakterlerini envaitürlü durumlarda doğru bir altı ayak [altılı ölçü] içeren dizeyle aktarmasına imkân veriyordu. Dizeler her temsilde irticalen söyleniyordu ama dizeler meydana getirilirken kullanılan çoğu kural önceden hazırlanıyordu. Hiç şüphesiz, zaman zaman temsil sırasında yeni bir kural yaratılıyor ve bu yeni kural daha sonra oyuncu topluluğunun ortak stokuna ekleniyordu ama muhtemeldir ki kural doğaçlaması ozanın bir araya getirdiği önceden varolan ezberlenmiş kurallarla düzülen sözlü şiirlerin irticalen söylenmesinden çok daha enderdi.

Helenistik Yunan sözlü şiirinin, görsel sanatlarının ve politik kurumlarının MÖ *c.* 750'de biten üç yüzyıl boyunca gerçekleşen tedrici evrimi, Helenlerin Suriye'deki çağdaşlarının aynı üç yüz-

yılda başardıklarına kıyasla önemsiz gibi görünmektedir. Yunanların Mykenai sonrası karanlık çağda başardıkları ancak sonuçlar retrospektif bir şekilde hesaba katılarak ölçümlenebilir. Suriyeliler, MÖ sekizinci yüzyılın ortalarına doğru, Asur militarizminin son ve en kötücül atağının ortaya çıkışıyla ezilmeden önce, Helenlere Fenike alfabesini aktararak onların ani bir devrimci tepkide bulunmalarına yol açmışlardı. Bu armağanı –Helenlerin ve Etrüsklerin altına çevirdikleri bir ana metal olan– Fenike ticari zanaatının aktarılması izlemişti.

19
Hint (Hindu) Uygarlığı, MÖ *c.* 1000-600

İndus uygarlığının yazısı deşifre edilinceye kadar bu uygarlıkla ilgili bilgimizin tamamen dile gelmez elişlerinden kaynaklandığı ve tarihlenmesinin de Irak'ta Sümer-Akad uygarlığının tarihlenebilir döküntü katmanlarında bulunan İndus uygarlığı elişlerine dayandığı kaydedilmişti. İndus uygarlığının varlığını hâlâ sürdürdüğünün böylece ispatlanan son tarihi ihtimal ki MÖ *c.* 1500'dür ama bu nihai tarih belirsizdir ve İndus uygarlığının izlediği Hint (diğer adıyla Hindu) uygarlığının başlangıç tarihini ortaya çıkarmamız keskinlikle mümkün değildir. Hindistan'ın MÖ altı yüzyılın ikinci bölümünün öncesindeki politik tarihi kayda geçmemiştir ve Siddhartha Gautama yani Buda'nın ömrü boyunca (muhtemelen MÖ *c.* 567-487) kaydedilen Buda'nın hayatıyla ilgili –efsaneyle gölgelenen– kaydın kısa ve önemsiz bir bölümüdür. İndus uygarlığının çöküşüyle Buda'nın aydınlanması arasındaki, muhtemelen bin yıllık, dönem dile gelmez elişleriyle bile ancak aralıklı olarak açıklığa kavuşmaktadır. Seküler Hint tarihinin bu binyılına dair kanıtlar neredeyse kırık çömlek parçalarının yetersiz bir silsilesiyle sınırlıdır.

Oysa din alanındaki Hint uygarlığı tarihinin Buda öncesi dönemine dair kanıtlar boldur ve eğiticidir; ayrıca bütün insan deneyimleriyle etkinliklerinin en önemlisi dindir. Hinduizmin kutsal kitapları tarihlenememektedir. Yazıya geçirilmeden önce kesinleştirilemeyecek bir süre ağızdan meydana getirilip iletilmişti

ama bunların sözlü iletimi haydi haydi hatasız olmalıydı çünkü bir litürjinin istenen sonucu verebilme yeteneğinin kelimelerinin layıkıyla ezberden okunmasına bağlı bulunduğuna inanılıyordu. Dahası, Hindu dini edebiyatının farklı türlerinin hangi sırayla birbirini izlediğini ayırt edebilmekle birlikte, gelişmenin ne kadar vakit aldığını ortaya çıkaramaz, dolayısıyla bu türlerin en eskisinin hangi tarihte yaratıldığını kestiremeyiz.

En eski tür Vedalardır: Törensel eylem ve jestlerin yanı sıra şifahi kurallardan meydana gelen bir ilahiler ve tılsımlı sözler derlemesi. Bir sonraki tür ayin uygulamaları üzerine incelemeler derlemesidir: *Brahmana*'lar. Hindu edebiyatının bu en eski iki türü kendine has değildir; diğer arkaik toplumların, sözlü veya yazılı, dini edebiyatında benzerleri vardır.

Hindular bu aşamada esasen tanrıları tapınanların dileklerini yerine getirmeleri için ikna etmek veya ellerini kollarını bağlamakla meşguldüler. Hindu tanrıları Hitit ve Yunan ve de İskandinav tanrıları gibi, bir panteonda sıralanmışlardı ve bu Hint-Avrupa dilini konuşan halkların panteonları belki de bir Sümer modelinden türetilmişti. Birçok halk için bir tanrı takımına, doğru ayine göre tapınma, dini tarihlerinin sonu kadar başı vazifesi de görmüştür. Ama Hindular, *Aranyaka*'lar ve *Upanishad*'larda insan bilincinin uyandığı Evren'in sırrını mercek altına alacak kadar ileri gitmişlerdi. Kendilerine yüce gerçekliğin içyüzünün, insan ruhunun içyüzünün ve ruhla yüce gerçeklik arasındaki ilişkinin ne olduğunu sormuşlardı. Vardıkları sonuca göre, ruh (*atman*) Evren'in içindeki ve ötesindeki yüce gerçeklikle (*brahman*) özdeştir ve bu kimliğe dair bir sezgi içebakışla elde edilebilir. Bu sezgi Sanskrit dilinde üç kelimeyle ifade edilir: *Tat tvam asi* yani, "sen busun" veya "bu sensin". "Sen" insan ruhu, "bu" ise yüce gerçekliktir.

Hindu dininin bu ikinci evresi birinci evresinin şaşırtıcı bir devamıdır. Hindular birinci evrede dinin dış yanıyla meşguldüler; ikinci evrede ayini bırakıp meditasyona yönelmişler ve Evren'in psişik boyutunu araştırırken çok ileri gitmişlerdi.

Hindu dininin evrimini her aşamanın sonraki nesillere miras bıraktığı kutsal kitapların birbirini izleyen aşamaları aracılığıyla ele alabiliriz. Hindu toplum yapısının evrimi hakkında çağdaş olmayan kanıtlarla bir sonuca varmak zorundayız. Tipik Hindu toplumsal kurumu kasttır ve modern Batı dillerine "kast" diye çevrilen Sanskrit dilindeki *varna* kelimesi "renk" anlamına

gelir. Bu kast kelimesinin asli Sanskrit dili konuşan istilacıların kendilerini ırk bakımdan boyunduruk altına alınan, büyük ihtimalle deri renklerinin yanı sıra örf ve âdetleriyle de istilacılara benzemeyen, yerli nüfustan ayırmaya yönelik bir girişiminden kaynaklandığını göstermektedir. İstilacıların ırkçı rejimi katıydı ve bunun nedeninin de "yerlilerin" sayıca istilacılardan daha çok bulunmaları, uygarlık noktasında da üstün gelmeleri olduğunu tahmin edebiliriz. "Yerliler" İndus uygarlığının vârisleri; istila eden Âriler ise barbardı.

Fethedenleri fethedilenlerden katı bir şekilde ayırmaya yönelik bu girişim başat Âri topluluğunun kendi iç sınıf yapısını etkilemişti. Âriler, Dünya'nın farklı kısımlarındaki birçok halk gibi, üç sınıfa bölüktü: Savaşçılar, rahipler ve sıradan halk. Bu sınıflar, diğer halklar arasındakine benzer şekilde, Âriler'de de kalıtsaldı ama Ârilerin kendilerini Hindistan'daki hâkim sınıf olarak yurtlandırmalarından sonra, kendi iç sınıf bölümü Âriler ile "yerliler" arasındaki kadar aşırı katı hale gelmişti. Ayrıca zamanla rahipler (brahmanlar) en üst sınıf olma statüsünü savaşçıların (*kshatriya*'lar) elinden almıştı: Servet ve politik gücün savaşçı sınıfın elinde kaldığı göz önünde bulundurulduğunda, bu bir *tour de force*'tu [hünerdi]. Böylece başat Âri topluluğunun içindeki sınıf bölümü başat toplulukla "yerliler" arasındaki kast bölümü kadar katılaşmıştı; sonuç da Hindu toplumunun, sadece ikiye değil, hem de savaşçılar yüzünden değil, doruktaki rahipler yüzünden dört sınıfa bölünmesiydi. Hindu toplumu kendini büyüttükçe dört kastın her biri nihayetinde, kısmen yeni fetihler, kısmen de "yerlilerin" dört temel kastın herhangi birinin bünyesine katılarak asimilasyonuyla alt kastlara ayrılmıştı.

Ârilerin başlangıçta Hindistan'a Avrasya steplerinden çullanmaları yüzünden, büyük ihtimalle Hindistan'daki ilk köprübaşları İndus Havzası'ydı ve Vedaların coğrafi kanıtları, bu haliyle, Vedaların meydana getirildiği sırada, Ârilerin yurtlarının burası olduğuna delalet eder gibi görünmektedir. Buda'nın zamanına kadar, Hindu Dünyası'nın kalbi yavaş yavaş Yamuna-Ganj Havzası'nın orta kesimine doğru evrilmişti. Hindu Dünyası, miladi takvimin ikinci yüzyılı civarında, güneyde Hindistan Yarımadası'na, güneybatıdaysa bugünkü Güney Vietnam ve Endonezya'ya yayılmıştı. Hindu uygarlığının bu aşamalı yayılışının tarihleri kaydedilmemiştir ama bir şey besbellidir: Bu yayılma ilerledikçe, fetih ve koloni kurmanın

aksine, asimilasyonun rolü büyümüştür. Ârilerin Sanskrit dili ve türevleri hiçbir zaman Hindistan Yarımadası'nın tamamına bile yayılmamıştır. Hindu uygarlığı, kast ve Sanskrit dilinin kutsal bir dil halinde kullanımı gibi özgül kurumlarıyla birlikte, çok daha geniş bir alana yayılmıştır. Buda, kastı hiçe saydığında ve yüce gerçeklikle özdeş bir ruh inancına meydan okuduğunda, Hindu uygarlığı Doğu Asya'nın tamamını cezbeden misyoner karakterli bir dinin ortaya çıkmasına yol açmıştı.

20
Çin Uygarlığı, MÖ 1027-506

Çin Dünyası, Zhou hanedanının hüküm sürdüğü binyıllık zaman aralığının ilk çeyreği boyunca önceki Shang Çağı'ndan muhtemelen daha dengeliydi, hele Qin Shi Huangdi'nin MÖ 221'de Çin'in etkin bir siyasi birliğini sağlamasıyla son bulan beş yüzyıl sırasındakinden kesinlikle daha dengeliydi. Hüküm sürdüğü binyıllık zaman aralığının ilk çeyreği boyunca Zhou hanedanının yetmiş veya doksan vasalın üzerindeki gevşek kontrolü muhtemelen bir dereceye kadar etkindi. Vasalların hemen hemen üçte ikisi Zhouların kandaşlarıydı ve ailenin bütün kolları muhtemelen Zhouların boyunduruk altına aldıkları Shang ve Zhoular ile kan bağı bulunmayan diğer toplulukların üzerindeki üstünlüklerini korumak için güçlerini birleştirme ihtiyacı duymuşlardı. Zhoulara bağlılık büyük ihtimalle gün geçtikçe her nasılsa zayıflamıştı ve Zhouların MÖ 771'de yaşadıkları felaketten sonra da vasalları çabucak kontrolden çıkmışlardı.

O zamana kadar, alt toprak beyliği uygulamasıyla* vasal sayısı neredeyse 300'e çıkmıştı. Zhouların güç ve itibar kaybı artık sadece sözde vasallarının birbirine savaş açacak ölçüde *de facto* egemen gibi davranmalarına el vermişti. Devletler arası savaşlar MÖ sekizinci yüzyılın bitişinden önce başlamış ve ardından gelen beş yüzyıl boyunca devam etmişti. Çin tarihinin bu süresinde savaşın

* Büyük vasalların kendi toprak parçaları içinden başkalarına toprak dağıtma uygulaması. (ç.n.)

yaygın olması, onu hemen öncesindeki ve hemen sonrasındaki nispeten barışçıl sürelerden ayırır ama araya giren dönemin ilk yarısı da ikinci yarısından belirgin bir şekilde farklıydı.

MÖ 506'da sona eren iki yüzyıl boyunca savaşların ardı arkası kesilmemişti ve buyruk altına alınan devletlerin muzafferler tarafından ilhakı sonucunda Çin Dünyası'ndaki yerel devletlerin sayısı, resmen üst hükümdarlığı süren Zhou hanedanının doğrudan yönetimindeki Luoyang çevresindeki toprakların kalıntısı dâhil, neredeyse 300'den yirminin altına düşmüştü. Gene de nüfusun küçük bir azınlığı dışındakiler açısından hayat devletler arası savaşların bu ilk devresi boyunca kararlılığını sürdürmüştü. Bu aşamada savaşçılar savaş arabalarından dövüşen aristokratlardı; görev aşkının onları maruz bıraktığı rastlantılar ve değişiklikler mertlikle güdülen kanla daha tahammül edilebilir hale geliyordu; soyluların dışındaki yegâne diğer toplumsal sınıf mensupları köylülerse henüz askerlik hizmeti için silahaltına alınmıyorlardı ve hayatın tehlikelerle dolu sosyal düzeyine pek az yükselme fırsatına sahiptiler ama hem kendilerinin hem de savaşçı efendilerinin geçimini sağladıkları tasarrufları altındaki topraklarda epeyi güvendeydiler. Çin toplumunun yapısı bu tarihe kadar geleneksel statüye dayanıyordu. Şimdiye kadar yegâne rekabet soylular arasındaki askeri rekabetti. Özellikle, toprak henüz pazarlanabilir bir emtia halini almamıştı.

Çin toplumu MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllar süresince akışkanlaşmıştı ve Çin'de hayat sadece soylular değil, bütün halk için emniyetsiz hale gelmişti. Konfüçyüs (MÖ *c.* 551-479) bu değişimin başladığını görecek kadar yaşamıştı. Felsefesi ve bunu bir müritler topluluğuna ilettiği öğretisi, Çin'deki sosyal dönüşümün uyandırdığı en eski manevi tepkilerdi.

Shang Çin'iyle Konfüçyüs nesli Çin'i arasındaki en önemli fark coğrafiydi. Shang Çağı'nda Çin Dünyası'nın alanı Kuzey Çin Ovası'ndaki Sarı Nehir Havzası'yla birlikte sağ yakasındaki kolu Wei Nehri'nin "Geçitlerin Ötesindeki Topraklarda"* [veya "Dağların Ötesindeki Topraklarda"] yer alan havzasıyla sınırlıydı. Çin Dünyası MÖ 500'e kadar hem güneye hem de kuzeye doğru genişlemişti. Güneyde Huai ve Han nehirlerinin havzalarıyla Yangtze Havzası'nın aşağı kısımlarındaki alçak ülkeyi içerecek noktaya

* Song devri memurlarından Zhou Qufei'nin on ikinci yüzyılda yazdığı *Lingwai Daida* adlı orijinali kayıp coğrafi eserin adından. (ç.n.)

varmıştı. Topraklarına katılan güneydeki halklar Çin toplumunun başlangıçtaki mensupları değillerdi ama ırk bakımından Çinlilerle akrabaydılar, anadilleri Çincenin yakın akrabalarıydı ve gitgide Çin Dünyası'nın güç politikalarına bulaşmaları sonucunda Çin hayat tarzını benimsemekteydiler. Çin Dünyası'nın aynı anda hem kuzeye hem de kuzeybatıya doğru genişlemesi Çinlileri Avrasyalı yaylacılarla doğrudan temasa geçirmişti ve Çinliler burada mas-sedilemez yabancılarla karşı karşıya gelmişlerdi. Göçebeler sadece Çince dışındaki dilleri konuşuyor değillerdi; Çinlilerinkinden ayrı bir hayat tarzına sahiptiler ve Çinli çiftçilerle Avrasyalı göçebeler birbiriyle tokuşuncaya kadar, iki toplumun uyuşmayan hayat tarzları çoktan katılaşmıştı.

21
Mezo-Amerikan ve And Dağları Uygarlıkları, MÖ *c.* 800-400

San Lorenzo'daki Mezo-Amerikan Olmek uygarlığının bilinen en eski yerleşmesinin tarihine Bölüm 15'te değinilmişti. Bu uygarlık, San Lorenzo'daki kökü şiddetle kazındığında, varlığını Meksika Körfezi sahiline daha yakın iki yerleşmede sürdürmüştü: Bir bataklık adası olan La Venta ve bir tropikal yağmur ormanındaki açıklık olan Tres Zapotes'te. San Lorenzo'nun anıtsal mimarisi ve sanatı bu iki yerleşmede yeniden ortaya çıkmaktadır.

La Venta, ondan önceki San Lorenzo gibi, şiddetle yerle bir edilmişti. Besbelli Olmek halkı sonunda vahşi karşı darbeleri tetikleyen saldırgan fetihçi bir halktı. La Venta ve Tres Zapotes'te, San Lorenzo'nun aksine, tören merkezi sürekli bir şekilde meskûn bir kentsel yerleşmeyle ilişkili değildi; buna rağmen La Venta'dan daha uzun ömürlü Tres Zapotes'te Mezo-Amerikan yazısının bilinen ilk örneği bulunmuştur. Bu, daha sonraki tarihlerde, Mayalar tarafından Guatemala ve Yucatán'da da kazınan bir *glif* [oyma simge] türüdür. Tres Zapotes'te bulunanlar dâhil bu *glif*lerden bazıları zaman kayıtlarıdır ve bunların sayısal değerleri deşifre edilmiştir ama bütün Mezo-Amerikan *glif*leri takvime mahsus değildir. Muhtemeldir ki bazılarında rakamlar değil ideogram veya sesbirimleri resmedilmiştir, ancak bunlar hâlâ deşifre edilmeyi beklemektedir.

Bilinen en eski And uygarlığı aşağı yukarı Olmek uygarlığının La Venta ve Tres Zapotes evreleriyle çağdaştı. Bu And uygarlığı, And Dünyası'nın orta yüksek ülkesinin kuzeybatı ucuna doğru yer alan, Chavín'deki çekirdek Amerikan kültürünün Formatif evresinden ortaya çıkmıştı. Anlaşıldığına göre, Chavín uygarlığının dıştan görünür işaretleri, Olmek'teki muadilleri gibi, bir dinin maddi tezahürleri olan anıtsal mimari ve heykel sanatıdır. Chavín uygarlığının kendine has simgesel motifi, Olmek uygarlığınınkine benzer şekilde, bir jaguarla (veya Peru'da belki de bir pumayla) bir insan karışımı canavardır. Söz konusu iki uygarlık bu küçük kedigiller artistik motifiyle ortak bir yana sahiptir ve görünüşe bakılırsa, ikisi de birbirinden bağımsız bir şekilde, Peru, Mezo-Amerika ve aradaki Orta Amerika'yla Güney Amerika bölgelerine mahsus çekirdek Amerikan kültürünün Formatif evresinden doğmuştur. Gelgelelim aradaki bu bölgeler kendileri has hiçbir yerel kültür yaratmamıştır. Ayrıca Chavín ve Olmek uygarlıkları birbirinden sadece coğrafi bakımdan soyutlanmakla kalmamıştır; üslupları da eserleri de birbirinden farklıdır.

Şüphesiz Olmek halkı zamanların yanı sıra muhtemelen düşünce ve kelimeleri de resmettikleri bir yazı icat etmişlerdi. Oysa Pizarro öncesi And Dünyası'nın herhangi bir yerinde herhangi bir tarihte bir yazının temellerinin dahi icat edildiğine dair hiçbir söz götürmez belirti yoktur. Öte yandan, And halkları Chavín Çağı'nda en azından bir metalin, altının kullanımı konusunda çoktan ustalık kazanmışlardı, hâlbuki anlaşılan Mezo-Amerikan halkı metalürjiyi hiçbir zaman bağımsız bir şekilde icat etmemişlerdi. Bu zanaatı Mezo-Amerikan tarihinin son aşamasında And Dünyası'ndan öğrenmişlerdi.

Bildiğimiz kadarıyla, Olmek ve Chavín uygarlıkları birbiriyle asla irtibat kurmamıştı ama her biri yerel anayurdundan kendi "dünyasının" diğer kısımlarına yayılmıştı. Gerçi hiçbiri kendi "dünyasının" sınırları içinde bile dünya çapında bir uygarlık halini almamıştı. Olmek uygarlığı batıya Meksika Platosu'na ve güneye Pasifik kıyı düzlüğüyle bugünkü adıyla Guatemala'nın yüksek ülkesine doğru yayılmıştı. Chavín uygarlığıysa And Dağları yüksek ülkesinden güneybatıya bitişik Pasifik kıyı düzlüğüne, oradan da güneydoğuya, Pasifik kıyısındaki bir nehir vadisinden diğerine yayılmıştı. Olmek uygarlığının yayılışı en azından kısmen askeri

fetihle gerçekleşmişti. Görünüşe bakılırsa, Chavín uygarlığının çağdaş yayılışıysa barışçıldı.

Bu uygarlıkların her birinin yayılışı, bu sınırlar içinde dahi, dikkate değer bir başarıydı: Çünkü doğrusu bunlar çekirdek Amerikan Formatif kültürünün daha eski ve daha geniş çaplı yayılışıydı. Uygarlıkların çekirdek Amerika'nın Mezo-Amerikan ve And bölgelerinde doğuşunun bir nedeni, birbirinden yerleşim düzeni, yükseklik ve iklim bakımından çarpıcı bir şekilde farklı, yan yana gelmiş doğal çevrelerin, çekirdek Amerika'nın bütününde ve özellikle bu iki bölgede, bir arada var olmasıydı.

Mezo-Amerika'nın hem Atlantik hem de Pasifik kıyılarındaki alçak ülkede iklim tropiktir. Oysa yüksek ülkede ılımandır. Atlantik yakasında, çepeçevre Meksika Körfezi'nin sahilinde ve daha iç kısımdaki alçak ülkede, suya hasret Yucatán Yarımadası'na güneye doğru Kuzey Guatemala'yla batıya doğru Meksika'nın günümüzdeki Tabasco ve Veracruz eyaletlerindeki tropikal yağmur ormanları bitişiktir ve bu tropikal yağmur ormanıyla kaplı kıyı şeridi kuzeye doğru onu Texas'ta kıyı boyunca uzanan yeşil kuşaktan tecrit eden bir çöl kuşağına bitişiktir. Mezo-Amerikan çölü, en batıda yer alan sıradağların doğu kuytuluğundaki dar bir ekilebilir arazi kuşağı dışında, aradaki yüksek ülke üzerinden körfezden körfeze kadar uzanır. Bu çölün dağlık kesimi, Güney Meksika'dan Orta Amerika'ya kadar güneye doğru uzanan, ekilebilir yüksek ülkeye bitişiktir.

And bölgesindeki zıtlıklar daha da aşırıdır. Plato ve üstünde yükselen dağlar daha da yüksektir. Dağlık bölge havzaları birbirinden fiziksel bakımdan Mezo-Amerika'daki muadillerinden daha keskince tecrit edilmiştir. Peru'nun kıyı düzlüğü, kuzeye doğru kıyıya paralel akan, soğuk Humboldt Akıntısı tarafından ılınır ama aynı zamanda neredeyse yağışsız bırakılır. Bundan ötürü kıyı düzlüğü, And Dağları'ndan kıyıya akan –çoğu kısa ve sınırlı bir akış hacmine sahip– nehir çığırları boyunca ara ara bitki örtüsü şeritleriyle kesintiye uğrayan bir kum çölüdür. Bu nehir vadileri sulamayla yoğun bir şekilde ekip biçilebilir. Öte yandan, Pasifik kıyısının ekilebilir olmayan çöl kesimleri kabuklu deniz hayvanı toplayıcıları ve balıkçılar için geçim yolu sağlayabilir.

Birbirinin yanı başındaki bu türlü türlü fiziksel çevreler insan topluluklarına insan dışındaki Doğa'yı insan yararına değerlendirmenin farklı yollarını bulma konusunda fırsatlar vermiş ve

bu farklı ekonomiler farklı hayat tarzları meydana getirmişti. Bu durum, birbirine uzak düşmeden birbirinden farklılaşan topluluklar arasında ticari ve kültürel ilişkilere yol açmıştı. Bu ilişkiler de kültürel bakımdan kamçılayıcıydı. Ancak bu [çevreler] aynı zamanda fiziksel zorluklar barındırıyordu ve bundan ötürü hem Mezo-Amerika hem de And Dünyası'nın Kolomb öncesi tarihi, her bölgenin doğal kesimindeki sakinlerin nispeten tecrit edilmiş halde yaşadıkları, bir yörede ortaya çıkan bir uygarlığın diğerlerine yayıldığı dönemlerin birbirini nöbetleşe izlemesiyle gerçekleşmiştir. Olmek ve Chavín uygarlıkları kültürel yayılmanın bilinen en eski örnekleridir. And Dünyası'ndaki tekrarlı yayılma Mezo-Amerika'daki benzer yayılmalardan daha ötelere uzanmıştı. And Dünyası'ndaki kültürel birbiçimlilik ve siyasi birlik önündeki fiziksel engellerin daha zorlu olduğu dikkate alınırsa, bu fevkaladedir.

22
Asur Militarizminin Son Hamlesi, MÖ 745-605 ve Steplerden Çağdaş Sökün

Asur MÖ on dördüncü yüzyılda Mitanni buyruğundan [kurtulup] militarist bir güç olarak yeniden ortaya çıkmıştı. Ardından gelen dört yüzyıl boyunca, militarizmini ne kalıcı fetihleri hedefleyen ne de bunları gerçekleştiren baskınlarla boşaltmıştı ve hiç değilse MÖ *c.* 1250'yle 950 arasındaki *Völkerwanderung*'un son aşamalarında, batı kanadında Mezopotamya'da bulunan eski Mitanni nüfuz alanındaki Arami yerleşimcilerin baskısı altında kalmıştı. Asur'un yayılma savaşları MÖ *c.* 932'e kadar başlamamıştı. İlk kurbanları da Mezopotamya'nın Arami sakinleriydi. Daha önce açıklandığı gibi, Asur Mezopotamyalı Aramileri MÖ 932-859 yılları arasında boyunduruk altına alıp bünyesine katmış ve ardından III. Şalmanezer'in saltanat devrinde Fırat'ın batıya doğru dirseklendiği noktanın batı kıyısında önemli bir mevki kazanarak, Suriye'yi fethedip bünyesine katmak için yola koyulmuştu. Asur'un imparatorluk kurma girişiminin bu ikinci aşaması başarısızlıkla sonuçlanmıştı. MÖ 745 civarında Asur'un batıdaki fetihleri bir defa daha Mezopotamya'yla sınırlanmıştı. Eski Dünya ulaşım ağının "göbeklerinden" biri olan Kuzey Suriye, Asur'un taklitçisi Hurri Urartu imparatorluğunun kontrolü altındaydı.

Asurların imparatorluk kurma yöntemleri Mısırlılarınkinden çok daha acımasız ve yıkıcıydı. III. Tutmosis ve ardılları fethettikleri devletlere üst hükümdarlıklarını dayatmakla yetinmişlerdi.

Bu devletlerin Mısır'ın denetiminde varlıklarını sürdürmelerine izin vermişlerdi. Asurlar fethedilen devletlerin seçkin nüfusunu Asur dominyonlarının ücra köşelerine sürmüşlerdi. Sürgüne gönderilenlere işinin eri zanaatkârların yanı sıra sosyal ve politik "eşraf" da dâhildi. Okuryazar olmayan köylü sınıfı *in situ* [yerlerinde] bırakılmışlar ama başka yerlerden sürülenlerle birlikte ikamete memur edilmişler, fethedilen devletlerin eski topraklarıyla sınırları da hükümsüz kılınmıştı. İlhak edilen alan, doğrudan Asur yetkililerince idare edilen, yeni bir yapay sınırlı yönetim birimleri (*pakhate*) mozaiğine dönüştürülmüş ve haritası yeniden çizilmişti. Bu sert önlemler birleşimi toplulukları parçalamak ve eski hemşehrilerinin bağımsızlık günleri anılarını silmek için tasarlanmıştı. Asur'un bu politikası büyük ölçüde başarılıydı. Örneğin, MÖ 732'de ilhak edilen Şam ve MÖ 722'de ilhak edilen İsrail, asla diriltilememişti. Oysa Asur'a yenik düşmeden önce, bu iki Suriye devletindeki halkların –birbirlerine savaş açtıklarındaki coşkunun göstermiş bulunduğu gibi– ikisi de canlı bir ulusal bilince sahipti.

Gelgelelim, bizzat Asurların yanı sıra yabancı tebaaları da Asur'un imparatorluk kurma faaliyetlerinin kurbanı olmuşlardı. Asurların asıl anayurtlarının nüfusu savaş kayıplarının ağırlığı ve fethedilen ülkelerde Asur kolonileri ve garnizonları kurmanın yarattığı yoğun insan gücü talebi (bir tür tersine tehcir) yüzünden azalmıştı. Asurların ana topraklarındaki eksiklik, sınır dışı edilen yabancıların çekirdek Asur'un nüfusu yarı Arami niteliği kazanıncaya kadar ülkeye getirilmesiyle giderilmişti. Dahası, Asur halkının gitgide daha da uzaklara düzenlenen harekâtlar için sonu gelmez bir şekilde seferber edilmesinin yarattığı sosyal gerginlik ülke içinde politik kargaşalıkları tetiklemişti.

III. Şalmanezer MÖ 824'te, MÖ 827'den 822'ye kadar süren bir ayaklanma sırasında ölmüştü. Bu başkaldırıda bazı yönetim bölgeleriyle birlikte Asur şehirleri Asur, Ninive ve Arbela ayaklanmıştı. MÖ 746'da o tarihteki başkent Kalhu (Kalah) isyan etmiş, Kral V. Asur-nirari öldürülmüş ve MÖ 745'te taht, kökeni bilinmeyen, III. Tiglat-pileser adını alan biri tarafından işgal edilmişti. III. Tiglat-pileser'in hemen ardından gelen V. Şalmanezer'i MÖ 722'de –on altı yüzyıl önce Agade hanedanının kurucusunun taşıdığı– ünlü Şarrukin [Sargon] adını taşıyan veya alan farklı bir ailenin mensubu bir kral izlemişti. Bu vesileyle şiddetli bir

devrim meydana geldiğine dair hiçbir kayıt yoktur ama Yahuda'da Sanherib'in [Sinahheriba] iki oğlu tarafından öldürüldüğü ve Asurahiddina [Esarhaddon] adlı bir başka oğlunun da kendi tahta çıkışını ancak iç savaş pahasına sağlama aldığı kaydedilmiştir. Şarrukin'in torunlarından ikisi, Asurbanipal ve Babil Kralı olarak görevlendirilen kardeşi Şamaş-şum-ukin arasında kardeş kavgası çıkmış (MÖ 654-652), Asur krallarının soyundan gelen prens Şamaş-şum-ukin bir isyancı tebaa halklar koalisyonunun başını çekmişti. Asurbanipal'in MÖ 626'daki ölümünden sonra, Asur tahtı Asur'un son kalıntısı MÖ 605'te yok edilinceye kadar tekrar tekrar şiddetle el değiştirmişti.

Asur militarizminin son hamlesinde, III. Tiglat-pileser ve Asurbanipal dâhil bütün ardılları, *Oikoumenê*'nin akıllarının erebildiği kadarını fethedip imparatorluklarının bünyesine katmaya çalışmışlardı. Kuzeyde Urartu'nun, Babil'de de Kaldeli ve Arami kabilelerinin direnci onları engellemişti. Bu hasımlarını yenmeye güçleri yetmişti ve defalarca yenmişlerdi de ama onları kalıcı bir şekilde saf dışı edememişlerdi. Bu arada, Arapların yarımadalarından (muhtemelen İran dili konuşan) iki yaylacı halkın yani Kimmerler ve İskitlerin [Sakalar] de steplerden aynı anda sökün etmeleri, Asur ve bölgesel düşmanları arasındaki mücadeleyi çetrefilleştirmişti.

III. Tiglat-pileser'in Asur imparatorluğunu iyileştirip yeniden genişletmek için attığı ilk adım Urartu'ya saldırmaktı. Urartu'nun doğudaki bağımlı topraklarını MÖ 744'te, batıdaki bağımlı topraklarını ise MÖ 743'te istila etmiş ve bu harekâtlarının ikincisinde Kral II. Sardur'u belirgin bir şekilde yenmişti. III. Tiglat-pileser MÖ 742-740'ta Kuzey Suriye'deki en güçlü devlet olan Arpad'ı (Halep yakınlarında) zapt etmiş ve buranın düşüşü Suriye ve Doğu Kilikya'daki birçok başka devletin Asur'un üst hükümdarlığını tanımasına yol açmıştı. MÖ 735'te III. Tiglat-pileser, Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya ulaşıp şehri kuşatmış ama almayı başaramamış ve Urartu'nun ana topraklarından herhangi bir kısmını kalıcı bir şekilde işgal etmeye gücü yetmemişti. Asur'un Kuzey Suriye'yi yeniden fethini –muhtemelen V. Şalmanezer'in saltanat devrinde (MÖ 727-722)– Doğu Ön Asya'da Toros Dağları'nın kuzeyiyle Yukarı Fırat'ın batısındaki bir dizi prensliğe Asur'un üst hükümdarlığının dayatılması izlemişti. Bu durum Urartu'yu fiilen Kilikya ve Suriye'den tecrit etmişti ama Asur'un bu kadar uzak bağımlı

topraklar üzerindeki kontrolünü sürdürmenin yarattığı gerginlik ağır olmuştu. Dahası, bu Asur'u yeni kuzeybatı sınırının batısındaki Frigler (Muşkiler) ile düşmanca ilişkiler içine sokup yeni düşmanlarını Urartu'yla yakınlaşmaya sevk etmişti.

Şarrukin MÖ 714'te aksi yönde, Zagros Dağları üzerinden kuzeydoğuya doğru, ardından da Urmiye Gölü'nün doğu sahiliyle Van Gölü'nün kuzey sahili çevresinde karşı koyulmadan yürümüştü. Bu uzun dairesel yürüyüşten memleketine Yukarı Dicle Havzası üzerinden sağ salim dönmüştü ama III. Tiglat-pileser gibi o da Urartu'da kalıcı bir önemli mevki edinmeyi başaramamış ve Tuşpa'nın yanına yaklaşamamıştı. MÖ 605'te, Babilliler ile Mısırlılar arasındaki Karkamış Muharebesi'yle Asur kesin olarak ortadan kaldırıldığında, Urartu Krallığı hâlâ varlığını sürdürüyordu.

III. Tiglat-pileser MÖ 734'te, Filistiya'ya akın edip Gazze'yi alarak, Suriye'yi Mısır'a kapatmıştı. MÖ 675 itibarıyla Suriye'deki hâlâ bağımsız devlet iki Fenike adası Arvad (Arados) ve Tsor'la üç kara prensliğiydi: Byblos, Askalon [Aşkelon] ve Yahuda. Asurlar MÖ 673'te Tsor'u abluka altına almış; MÖ 675'te de (MÖ 700'de Sanherib'in Yahuda'yı istila edip egemenliği altına alamadığında niyetlendiği gibi bir maceraperestlikle) Asurahiddina Mısır'a akın etmişti.

Asurlar Mısır'ı ele geçirmek için Napatalı (Kuşi) rakiplerini yenmekte zorlanmamışlardı. Napatalılar MÖ 730'da Mısır'ı istila edip MÖ *c.* 711'den itibaren de Çift Taç'ı üstlenmişlerdi. MÖ 661'deyse mücadeleden vazgeçmişlerdi. Rejimleri Mısır'da sevilmemiş ve Asurlar Delta'daki yerel prenslerin direniş hareketini destekleyince, Napatalılar bu koalisyonla boy ölçüşememişlerdi. Asurlar MÖ 663'te Napatalıları güneye doğru kovalarken Teb'i yağmalamışlar ama aynı yıl Asurbanipal, Delta kökenli Mısırlı bir prens olan I. Psammetikos'u (Psamtik) Asur üst hükümdarlığı altındaki bütün Mısır'ı yönetme yetkisiyle donatmıştı. Psammetikos MÖ 661/660'tan itibaren Firavun unvanını almış; MÖ 655 itibarıyla Teb üzerinde otoritesini tesis etmiş; MÖ 658'le 651 arasında Asur garnizonlarını Mısır'dan defetmiş ve Asurbanipal buna zımnen razı gelmişti. Mısır Ninive'den hâlâ Napata'nın olduğundan daha uzaktı. Başlarından geçenler artık Asurların yanı sıra Kuşileri de Mısır'ın kalıcı bir şekilde işgalinin kendi güçleriyle çözemeyecekleri ölçüde zor bir lojistik sorun çıkardığı konusunda ikna etmişti. Dolayısıyla iki uzak yabancı gücün Mısır'daki bu çarpışmasından

son kertede kazançlı çıkanlar Mısırlıların kendileriydi. Mısır MÖ 525'te sona eren yüz yirmi beş yılın ardından bir defa daha politik bakımdan bağımsızdı.

Asur açısından Mısır'ın askeri işgali gücünü boş yere harcamak olmuş ve Mısır'dan müteakip çekilmesi ne Güneybatı Asya'daki güvenliğini tehlikeye düşürmüş ne de itibarını sarsmıştı. Asur devlet idaresi sanatının buradaki asit testi Asur'un Babil'le ilişkisiydi.

Asur'un Amori kökenli Babilli imparatorluk kurucusu Hammurabi tarafından geçici süreyle fethinden, daha doğrusu III. Tiglat-pileser'in devrinden bin yıldan fazla bir süre önceden beri, Sümer-Akad Dünyası'ndaki iki temel gücün göreceli kudretlerinde bir tersine dönme meydana gelmişti. On dördüncü yüzyıldan itibaren, Asur Babil'den daha avantajlıydı ama MÖ *c.* 1250-950 *Völkerwanderung*'u sırasında Kaldeli kabilelerin güneybatıda, bazı Arami kabilelerinin de kuzeydoğuda yurtlanmaları Babil'deki durumu çetrefilleşmişti. Babil'in kıyısını köşesini mesken tutan bu davetsiz misafirler ne Gutiler gibi sürülmüş ne de Kassitler gibi asimile edilmişlerdi. Yabancılıklarını korumuşlar, kabileye has bir *esprit de corps* [küme ruhu] ve kendilerine has bir savaşçı ruhu onlara hayat vermişti.

Arabistan'dan gelen bu eski yaylacıların varlığı Babil'in çoktandır müesses yerleşik tarımsal ve kentsel nüfusunca hoş karşılanmamıştı. Bu durumun da Babil'le –Babil'le ortak Sümer-Akad kaynağından türeyen bir uygarlığı paylaşan yerleşik bir topluluk olan– Asur arasında bir yakınlaşma sağlaması bekleneceğine ihtimal verilebilirdi. Asur Babil'in doğal koruyucusuydu. Sümer-Akad Dünyası'nın Zagros Dağları'ndaki dağlılara karşı yürüyüşünün amiriydi. Ancak Babil'le Asur arasında bir itilaf edilecektiyse, iki koşulun yerine getirilmesi gerekecekti: Asurlar Babillilere karşı saygılı davranmalı ve Babil'deki kabile mensuplarının kontrolden çıkmasına izin verilmemeliydi. Kabile mensupları Babil şehirlerinin –özellikle bizzat Babil'in– kontrolünü ellerine alacak olurlarsa Asurlar bir açmaza düşerlerdi. Ya Babil üzerindeki kendi kontrollerini kaybetmeye razı geleceklerdi ya da Babil'e maddeten zarar verme ve Babillilerin *amour propre*'larını [onurlarını] incitme pahasına kontrollerini cebren yeniden tesis edeceklerdi. Bu durumda da Babilliler belki dolduruşa kapılıp Asurların kanun ve nizamı zorbalıkla yeniden kurma çabasına karşı itaatsiz kabile mensuplarıyla birlikte hareket edeceklerdi.

III. Tiglat-pileser, MÖ 745'te saltanat devrinin ilk harekât mevsimini Babilli "eşrafın" hayır duasıyla Babil'deki kabile mensuplarını tepelemekle geçirmişti. Ancak MÖ 734'te Babilli "eşraf" kontrolü kaybetmiş ve Kaldeli Bit-Amukkani kabilesinin şefi tahtı ele geçirmişti. III. Tiglat-pileser, MÖ 731'de –Şam'ın düşüşünden sonraki yıl– Babil'deki kabile mensuplarına aman vermemişti ama Babil'deki politik boşluk doldurulmamış halde kalmıştı. III. Tiglat-pileser MÖ 729'da ve keza MÖ 728'de "Bel'den el alarak"* –yani Babil'in üst hükümdarlığını yüklenerek– bu boşluğu bizzat kendisi doldurmuştu. Ancak MÖ 721'de –Samaria'nın düştüğü yıl– Kaldeli Bit-Yakin kabilesinin şefi Merodak-baladan (Marduk-apaliddina) Babil'deki Arami kabileleriyle Elamlıların desteğini sağlama aldıktan sonra III. Tiglat-pileser'in izinden yürümüştü. Şarrukin, MÖ 720'de bu koalisyonun üstesinden gelmeyi başaramamış ve Merodak-baladan Babil'de on iki yıl boyunca hüküm sürmüştü. Şarrukin, en sonunda MÖ 710'da onu kovup MÖ 709'da onun yerine Bel'den el almıştı; Şarrukin gene de Kaldeli kabile topraklarını Merodak-baladan'ın elinde bırakmıştı.

Babilliler o ana kadar Kaldeli karşıtı ve Asur yandaşıydılar, keza Merodak-baladan MÖ 703'te –gene Elamlıların desteğiyle– Babil'i yeniden işgal ettiğinde de. Aynı yıl Asurlar, Merodak-baladan'ı bir defa daha kovmuşlardı. Asurlar kabile mensuplarını yenebiliyor ama zapturapt altına almaya güçleri yetmiyordu. Sanherib, MÖ 694'te Fenike gemi ve tayfasını karadan Babil sularına getirmiş, ancak Bit-Yakin, Elamlıların arka çıkmasıyla, karada ve denizdeki iki harekâttan da kurtulmuştu. Ayrıca şimdi Kaldeli yandaşı bir Babilli hükümdar Babil yönetimini ele geçirmişti. Sanherib, MÖ 689'da Babil'i yeniden alıp yağmalamış ve bu kaba kıyıcılık Babillilerin taraf değiştirmelerini pekiştirmişti. Asur kökenli bir Babil kralı Şamaş-şum-ukin'in bile MÖ 652-648'de başını çektiği, sadece Kaldeli ve Babilli Aramilerden değil, Elamlılar, Araplar, Mısırlılar ve bazı Suriye prensliklerinden meydana gelen bir koalisyonla kardeşi Asur Kralı Asurbanipal'e karşı savaştığına daha önce işaret edilmişti. Asurbanipal'in MÖ 655'te Elam'ı görünüşte uğrattığı ezici bozgun her şey bir tarafa kesin olmamıştı. Asurbanipal MÖ 646'yla 639 arasında –Elam ulusunu değil ama– Elam Krallığı'nı gerçekten yok etmişti, ancak Elam'ın çöküşünden kazançlı çıkanlar Asurlar değildi; Elam'ın hinterlandındaki İranlı halklardı.

* Akad dilinde Mezopotamya gök tanrısı Bel'den yol gösterme izni alarak. (ç.n.)

Asurbanipal'in MÖ 626'daki ölümünün hemen ertesinde, Babil Nabupolassar adlı bir Kaldeli tarafından işgal edilmişti. Artık Babil'deki bir Asur karşıtı hareket Elam'dan medet umamazdı. Elam'ın dermanı kesilmişti; ama Nabupolassar Media'da daha muktedir –ve daha zorlu– müttefik bulmuştu. Asur baş belası MÖ yedinci yüzyılda İran'da, MÖ dokuzuncu yüzyılda Urartu'da yarattığı aynı birleştirici politik etkiyi yaratmıştı. Med kabileleri artık bir birleşik krallık kurmuşlardı. Muhtemelen Elam'ın dehşetli yıkılış manzarası onları bu adımı atmaya sevk etmişti. Asur'a yönelik saldırıda inisiyatifi ele alan Nabupolassar'ın MÖ 615'te Asur şehrine düzenlediği bir saldırı geri püskürtülünce, Media Kralı Kyaksares Babil lehine müdahale etmişti. Kyaksares MÖ 614'te Asur'u ele geçirip yıkmıştı. Medler ve Babilliler MÖ 612'de, İskitlerin desteğiyle, Ninive'yi ele geçirip yıkmışlardı. Böylece en eski ve en son Asur başkentlerinin ikisi birden ortadan kaldırılmıştı. Asurlar bunun ardından –Mezopotamya'daki Sümer-Akad kültürünün antik ileri karakolu– Harran'da son bir mukavemet göstermişlerdi. Asurbanipal'in Mısır'da eskiden himayesi altında olup [sonradan] onun ayağını kaydıran I. Psammetikos'un oğlu II. Neko, Asurların imdadına koşmuştu; ama Nabupolassar'ın oğlu Nabukadnezar MÖ 605'te II. Neko'yu Karkamış'ta kesin bir şekilde yenince, Asur son nefesini vermişti.

Asur İmparatorluğu'nun gerçek veraseti, çökmüş imparatorluğun ardıl devletleri değildi; Fenike alfabesinin Arami yorumu ve bu alfabenin iletim aracı olduğu Aramiceydi. Papirüs üzerine Arami alfabesiyle ve Aramice yazmak, bir kil tableti Akad dilinde ve Sümer yazısının Akad yorumuyla kazımaktan daha kolay ve daha hızlıydı. Sanherib'in Ninive'deki sarayında bulunan bir alçak kabartmada yan yana duran iki Asur kâtibi resmedilmiştir. Biri bir tableti Akad dilinde kazımakta; diğeriyse bir papirüs rulosuna kalemle Aramice yazmaktadır. "Geleceğin dalgası" hattatlıktı.

Hem Arabistan hem de Avrasya steplerinden gelen yaylacılar, MÖ sekizinci yüzyılın bitişinden çok önce, Asur ve komşuları arasındaki çekişmeye karışmışlardı. MÖ 732'de Asurların Şam'ı aldıkları yıl, Araplarla da dövüşmüşlerdi. Asurlar MÖ 710'da Arabistan'a saldırıya geçmişler ve Asur tasvirine göre, yarımadanın o kadar derinlerine nüfuz etmişlerdi ki güneybatı köşesindeki Sebalılar onlara haraç göndermişlerdi. MÖ 703'te Merodak-baladan'ın Asur karşıtı koalisyonunda Araplar vardı. Asur MÖ 676'da

Arabistan'a yönelik başka bir sefere çıkmıştı. Avrasyalı göçebeler Asur kayıtlarında ilk defa Urartu Kralı II. Argişti'nin Kimmerler tarafından yenildiğinin anlatıldığı, MÖ 707'de boy göstermişlerdir.

Göçebeler Avrasya steplerinden sökün ederken iki dalga ve iki ayrı akım halinde dökülmüşlerdi. Kimmerler İskitler tarafından kovalanmıştı. Hem Kimmerler hem de İskitler batıya doğru, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in hem kuzeyine hem de güneyine göç etmişlerdi. Kimmerler güneyde Ön Asya'nın batı kıyısına ulaşmışlardı; Odrysler (*Athyrsoi*) ise kuzeyde Büyük Macaristan Ovası'na [*Nagy Magyar Alföld*] ve Trakya'daki Meriç Nehri'nin havzasına ulaşmışlardı. Görünüşe bakılırsa, Kimmerler Urartu'da kalıcı bir yurt edinme konusunda Asurlardan daha başarılı olamamışlardı; ama Doğu Ön Asya'ya adlarının damgasını vurmuşlardı, keza Batı Ön Asya'ya da. Tabii orada sonradan kurulan Pers satraplığına [eski Farsça] (Sparda) [Sardes] adını veren *Sapardoi* [Sapardalar] Kimmerlerle ilgiliydilerse. Kimmerlerin düşmanı İskitler Asur'un müttefiki haline gelmişti. Belki de bu ittifak kısmen Asur İmparatorluğu'nun MÖ yedinci yüzyıla kadar varlığını sürdürmesinin ve MÖ 612-605 yılları arasındaki çöküşünün nedenidir. İskitler MÖ 612'de Medler ve Babillilerle güçlerini birleştirip aynı yıl Ninive'ye başarılı bir saldırı gerçekleştirmişlerdi.

Arabistan'dan gelen göçebeler, MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllardaki *Völkerwanderung* sırasında, zaten MÖ *c.* 1250-950 *Völkerwanderung*'unun patlak veren son akınlarından birinde, MÖ on birinci yüzyılda olduğu gibi deveye binmişlerdi. Avrasya göçmenleri MÖ sekizinci yüzyılda gerçekleşen daha önceki *Völkerwanderung*'da atlı değil savaş arabası sürücüsüydüler; çünkü ulaşımda kullanabilecekleri evcil hayvanları develer değil atlardı ve at yetiştiriciliğinin o aşamasında bu hayvan henüz ne bir insan binicinin ağırlığını taşıyacak kadar büyük ne de güçlüydü. Binek atı, MÖ on sekizinci yüzyıl sonrasındaki bin yıl sırasında yetiştirilmişti. Asur militarizminin son hamlesinde (MÖ 745-605), Asur ordusu süvari birliklerinin yanı sıra savaş arabalı birlikleri de içeriyordu ve Kimmerler de İskitler de atlıydılar. İki-hörgüçlü Orta Asya ("Baktriane") devesinin evcilleştirilme tarihini bilmiyoruz. Asur anıtlarında sadece hecin devesi resmedilmiştir ve Orta Asya devesinin evcilleştirildiğine dair en eski kanıt Kuzeydoğu İranlı peygamber Zerdüşt'ün adıdır, tabii adı "Altuni Develerle" anlamına geliyorsa.

Güneybatı Asya'nın MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllarda Avrasyalı göçebelerce istila edildiğinin kanıtları çağdaştır; Yahudaoğulları ve Yunan kadar Asur kaynaklarından da neşet eder. Avrasyalı göçebelerin diğer yöndeki göçleriyle ilgili kanıtlarsa çok sonralarına aittir. Hazar Denizi'yle Karadeniz'in kuzeyindeki varlıkları, MÖ beşinci yüzyılda yazan Herodotos tarafından doğrulanmaktadır; İndus Havzası'ndaki varlıklarıysa Büyük İskender'in MÖ 327-325 yıllarında orada karşılaştığı bazı halkların tasvir ve adlarıyla doğrulanmaktadır. Acaba Avrasyalı göçebeler MÖ sekizinci yüzyılda Çin'i de istila etmişler miydi?

Zhou hanedanının MÖ 771'de ağır bir kayba uğradıkları daha önce kaydedilmişti. O yıl onlara barbarlar saldırmış ve sırtları o kadar yere gelmişti ki elleri kolları bağlanıp başkentlerini Sarı Nehir'in kolu Wei Nehri'nin havzasından doğu düzlüklerindeki Luoyang'a taşımışlardı. Wei Havzası Çin'in barbarlara karşı çektiği kuzeybatıdaki sınırdır. Bu sınırı savundukları sürece, Zhouların bütün bir Çin Dünyası'na kıymetli bir hizmetleri dokunuyordu. Sınır boyu halkı niteliğini kaybettiklerinde kaçınılmaz bir şekilde itibardan düştükleri gibi güçleri de azalmıştı. Wei Havzası'ndan onları Qinler izlemiş ve bir defa daha sınır boyu halkı başarımlarının karşılığında bütün bir Çin Dünyası'nı yönetme gücünü elde etmişlerdi. Bununla birlikte, MÖ 771'de Zhouları Wei Havzası'ndan çıkaran barbarların Avrasyalı yaylacılar olduğuna dair elimizde hiçbir kanıt yoktur. Muhtemeldir ki bunlar yerel yerleşik barbarlardı. Çin'le Avrasyalı göçebeler arasındaki doğrudan temasın en eski kaydı, MÖ dördüncü yüzyılda o çağın en kuzeydoğudaki yerel Çin devletlerinden Yan [Krallığı'nın] göçebe tarzında silahlanmış bir süvari birliği yaratarak göçebeleri taklit etmesi gibi görünmektedir. MÖ 771'de Zhouları bozguna uğratanların Güneybatı Asya'yla Güneydoğu Avrupa'yı istila eden göçebe süvari birliğinin bir kolu olduğuna dair elimizde hiçbir kanıt yoktur.

MÖ sekizinci ve MÖ yedinci yüzyılın günümüze kadar gelen tasvirleri, Güneybatı Asya'nın göçebe istilacılarını tamamen vahşi ve yıkıcı diye takdim eder ve bu durum, söz konusu kayıtların göçebelerin yerleşik kurbanları tarafından tutulduğu göz önünde bulundurulursa, şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, muhtemeldir ki göçebeler bu vesileyle kendilerine has bir dizi inanç ve âdeti vurdukları bazı yerleşik halklara aktarmışlardı.

MÖ altıncı yüzyılda hem Yunan Dünyası'nda hem de Hint Dünyası'nda ölümün bir canlının varlığının sonu olmadığına

inanan insanlar bulunuyordu. Savunduklarına göre, bu canlının ruhu belki aynı, belki alt belki de üst türden bir başka canlıya göç etmek üzere ayakta kalıyordu. Bir sonraki ruh göçünün [reenkarnasyon] bir terfi mi yoksa bir tenzilirütbe mi olacağı bu ruhun daha önceki göçlerindeki ahlaki performansının niteliğine bağlıydı. Tekrar tekrar yeniden doğuşun sonu gelmeyebiliyordu ve bu birbirini izleyen aradaki ölümlerden çok daha baş edilmesi zor hissi veren bir beklentiydi. Çünkü ruh göçüne inanan birinin amacı hiç mi hiç ölümsüzlük değildi, [aksine] yeniden doğuşları sona erdirmekti ve bunun hem sade hem de erdemli bir hayat sürdürmekle gerçekleşebileceğine inanıyordu.

Ruh göçüne ve doğal sonuçlarına inancın Hint ve Yunan şekilleri arasındaki benzerlik birbirine o kadar yakındır ki pek tesadüf eseri olamaz. Bunun bir tarihsel bağlantıdan ötürü meydana geldiği epeyi kuvvetle muhtemel gibi görünmektedir. İnanç belki de Yunanistan'dan Hindistan'a veya Hindistan'dan Yunanistan'a iletilmişti veya hem Yunanistan'da hem de Hindistan'da her iki bölgenin de dışındaki bir kaynaktan neşet etmişti. Her iki yönde doğrudan iletimin muhtemel ortamı, MÖ altıncı yüzyılda birleştirilen ve hem Hindistan'ın batı kenarını hem de Yunan Dünyası'nın doğu kenarını içeren Pers İmparatorluğu'ydu. Pers İmparatorluğu'nun kuruluşuna bu imparatorluğun kapsadığı uçsuz bucaksız alan içindeki ulaştırma araçlarının gelişimiydi. Bununla birlikte, ruh göçüne inanç Hintler ve Yunanlarla anayurdu MÖ son binyılda Yunan ve Hint Dünyası'nın arasında yatan Pers İmparatorluğu'nun İranlı yaratıcıları ve efendileri tarafından paylaşılmıyordu. Bu nedenle bir başka ihtimali göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Muhtemeldir ki tenasüh [ruh göçü] inancı hem Hintler hem de Yunanlar tarafından MÖ yedinci yüzyılda her birinin nüfuz alanını istila eden Avrasyalı göçebelerden alınmıştı.

Kuzey Asya'da bir ruhun bedenden ayrılıp ona dönebileceğine dair bugüne kadar [varlığını koruyan] bir inanç mevcuttur. Şamanın ruhu kendini kurtardığı bedene döner; farklı bir türe ait olabilecek farklı bir bedene dönmez. Gene de şamanın inancı bir tenasüh inancını benimsemeyi mümkün kılan temel koşuldur. Bu yüzden, gerçi ispatı mümkün değildir ama ihtimal ki Yunan Pythagorasçılar ve Orpheusçularla onların Hint çağdaşlarının ortak inançları Avrasyalı göçebelerden kaynaklanmıştır.

23
Asur Militarizminin Sonrasında, MÖ 605-522

Asur İmparatorluğu varlığını korusaydı, belki de Güneybatı Asya ve Mısır'ı beraberinde aynı ölçüde sosyal ve dini birleştirim getirecek bir siyasi birlik altında kaynaştırabilirdi ve imparatorluk kurma böylece, korkunç bir bedelle, *Oikoumenê*'nin merkezinde yer alan bir bölgedeki barışı garanti altına alabilirdi. Ne var ki Asur militarizminin acımasızlığı Asur İmparatorluğu'nu erken bir ölüme mahkûm etmişti. Bu bizzat Asur'un kısıtlı insan gücünü tüketmiş ve elbirliği yaptıklarında Asur'un yavaş yavaş azalan gücüne fazlasıyla taş çıkaracak hale gelen şiddetli direniş hareketlerini tetiklemişti. Asur egemenliğinin dayatılmasının ve müteakip devrilmesinin yol açtığı yıkım Kimmerlerin ve İskitlerin çapullarıyla ağırlaşmıştı. Bu çifte bela bazı kurbanlarını mecalsiz bırakmış ve direnmeyi başaranlar bile farklı seviyelerde kuvvetten düşmüşlerdi. Bu durumun doğrudan sonucu Asur İmparatorluğu'nun ardıl devletleri arasındaki kararsız güçler dengesiydi. Muzaffer müttefikler ortak düşmanlarına karşı kazandıkları mahvedici ortak zaferden sonra birbirine girmişlerdi. Ganimeti paylaşırken hırgür çıkarmışlar ve güçsüz felaketzedeler, sıra onlara geldiğinde, daha güçlülerin ganimeti olma ihtimalinin derdine düşmüşlerdi.

Sahipsiz bölgeler Mezopotamya, (Tsor ve Yahuda dışında) Suriye'nin tamamı, Urartu, Ön Asya'nın doğusu ve ortasıydı. Ayakta kalan güçlerse Media, Babil, Mısır ve Lidya'ydı.

Dördü arasında Media en güçlüsü ve kendine en fazla güveneniydi: Gerçi Media, MÖ *c.* 550'de ücra vasalı Persis (Fars) [Parsa] tarafından kolayca ilhak edilmesinin ortaya koyduğu gibi, göründüğü kadar sağlıklı değildi. Bu arada MÖ 612'de Ninive'nin yıkımıyla başlayan altmış yıl boyunca, Media Asur'un vârislerinden en saldırganıydı. Medler, Babilliler ve Suriyeliler ve de Mısırlılara göre ekonomik ve kültürel bakımdan geri kalmışlar ve geri kalmışlıkları bir profilaktik [hastalıktan koruyucu] vazifesi görmüştü. Bu onların hızla toparlanmalarına imkân vermiş ve her halükârda Asurlardan gördükleri zarar Asur belasının kabilelerini sürüklediği siyasi birlikle fazlasıyla telafi edilmişti.

Medlerin MÖ 612'den sonra elde ettikleri ilk başarı yerleşik dünyanın tamamına verdikleri genel hizmetti. Güneybatı Asya'nın göçebe istilacılarını –kısmen göçebelerin askeri teçhizat ve taktiklerini benimseme yoluyla– yok etmiş, kovmuş veya zapturapt altına almışlardı. Bu Medlerin Urartu ile Ön Asya'nın doğusuyla ortasını ilhak etmelerine yol açmıştı. Asurlar ve ardından da Kimmerler tarafından kalıcı bir şekilde fethedilmeksizin baskına uğrayan Urartu, artık sonunda Asurlar yüzünden bağımsızlığından mahrum kalmıştı. Media'nın kuzeydoğuya doğru bu yayılması onu batıdan Ön Asya'daki sahipsiz bölgeye doğru yayılan Lidya'yla kavgaya tutuşturmuştu. Media ve Lidya, şiddetli bir savaş devresinden sonra, MÖ 585'te Halys (Kızılırmak) Nehri'nin aşağı çığırını kendi âlemleri arasındaki sınır olarak belirleme konusunda anlaşmışlardı. Bu görüş birliğine, Babil ve Asur İmparatorluğu'nun Güneydoğu Ön Asya'daki ardıl devleti Kilikya'nın arabuluculuğu sayesinde varılmıştı.

Halys'in aşağı çığırı Frigya Krallığı'nın eski topraklarının içinden geçiyordu. Bu [krallık] Kimmer istilacılar onu yıkmadan önce Ön Asya'daki en kuvvetli güçtü. Lidya da zarar görmüştü. MÖ *circa* 663'te –Asurbanipal'e göre, Asurların yardımıyla– Kimmerleri alt etmişti. Ama Kimmerler MÖ 652'de Lidya'nın başkenti Sardes'i geçici süreyle işgal etmişlerdi. Sardes MÖ *c.* 646'da tekrar işgal edilmişti, bu sefer Trakya kökenli bir halk olan Trerler tarafından. Trerler, muhtemelen Hazar Denizi'yle Karadeniz'in kuzeyine doğru batıya akan Kimmerlerin ve İskitlerin bir başka akımının baskısıyla, Ön Asya'yı istila etmişti. Bununla birlikte Lidya, Frigya'nın aksine, toparlanmış ve Asur İmparatorluğu'nun eski nüfuz alanının bölünme mücadelesinde aktif bir rol oynayabilmişti. Lidya MÖ

altıncı yüzyılda Media ile kavgaya tutuşmadan önce MÖ 652'den önceki bir tarihte Asur garnizonlarını sürmekte Kral I. Psammetikos'a katkıda bulunmak için Mısır'a askeri birlikler göndermişti.

Babil'in Kaldeli efendileri Asur'a direnirken baş eğmemişlerdi ve hem Mısırlılar hem de Suriyeliler onlara, bir zamanlar Kaldeliler Asur'un eski dominyonlarından Suriye kısmı üzerindeki hak iddialarında silah zoruyla direttiklerinde Asurların çıktığı kadar, güçlü ve acımasız gözüyle bakmışlardı. Kaldeliler batı karşında aslan kesilmişler ama doğuda ve kuzeyde, Media karşısında kuzu kesilip tir tir titremişlerdi. Asur'un ana toprakları Dicle Nehri'nin izlediği yol boyunca Media ile Babil arasında bölünmüştü. Buna rağmen Babil, daha güneyde Dicle'nin doğusundaki Babil toprakları dâhil, tarihsel sınırlarını yeniden ele geçirmekle kalmamış; Susa şehri dâhil, Elam'ın alçak kısmını da elde etmişti. Bu bölünme dolayısıyla Asur ordusunun Kuzey Mezopotamya'da yer alan Harran'daki son kalıntısını ortadan kaldırma işi Babil'e düşmüştü ve o da bunu Mısır'ın Asur'un son dayanak noktasındaki askeri desteğine rağmen MÖ 609-605 yıllarında yerine getirmişti. Ancak Harran daha sonra Medler tarafından işgal edilmiş ve MÖ *c.* 550'de Persler tarafından devrilinceye kadar ellerinde tutmuşlardı.

Harran'ın Medler tarafından işgali muhtemelen Medlerle Babilliler arasında Asur ganimetlerinin bölüşülmesi konusunda daha önce sağlanan mutabakatın ihlaliydi. Bu her halükârda Babilliler için hem bir dert hem de bir belaydı. Medleri Harran'dan sürme konusundaki yetersizlikleri onları son müttefikleriyle boy ölçüşemeyeceklerini kabul etmek zorunda bırakmıştı. Ayrıca Harran'daki Med garnizonu Babillilerin Suriye'deki dominyonlarıyla Fırat'ın yukarısına kadar uzanan bağlantı yolu için yakın bir tehditti.

Babillilerle Mısırlıların MÖ 609-605 yıllarında birbiriyle çekiştikleri üzerinde hak iddia edilen yerler Asur'un Suriye'deki eski yönetim bölgeleriydi. Mısırlıların MÖ 605'te Karkamış'ta yenilmeleriyle Suriye'nin kaderi belirlenmişti. II. Neko'nun (hd MÖ 610-605) kuzey macerası başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ama bu Mısır'ın yeniden kazandığı bağımsızlık döneminin talihsiz bir istisnai epizoduydu. Çünkü Mısır için esas itibarıyla bu dönem bir başarı dönemiydi. MÖ yedinci yüzyıl büyük bir ihtimalle Mısırlıların aletlerini nihayet bakır yerine demirle yapmaya başladıkları tarihti. Şüphesiz bu yüzyıl Mısır'ın Yunanlarla karşılıklı olarak kârlı ilişkiler kurduğu bir zamandı. Lidya Kralı Gyges'in Asur-

ları sürmek üzere Kral I. Psammetikos'a yardım için gönderdiği birlikler muhtemelen Yunan ve Kar paralı askerlerden meydana geliyordu. Psammetikos bu askeri birlikleri Delta'nın kuzeydeki her iki köşesinde yer alan iki kışlaya yerleştirmişti. Askerleri tacirler izlemiş ve Nil'in Mareotis [Maryut] Gölü'nü besleyen kolu kıyısında, Psammetikos'un başkenti Sais yakınlarındaki Naukratis'te mantar gibi bir Yunan ticari yerleşmesi bitmişti.

Yunanlar ilk zamanlarda Mısır'ın herhangi bir yerinde faaliyet gösterme konusunda serbest bırakılmışlardı. MÖ *circa* 566-565'teyse yaygın bir yabancı yılgısına boyun eğen Mısır Hükümeti tarafından Naukratis'te kümelenmeye zorlanmışlardı; Mısır gene de Yunan paralı askerleri işe koşmaya devam etmiş, Yunanlarsa Mısır tahılı karşılığında Yunan şarabı ve zeytinyağını mübadele etmeyi sürdürmüşlerdi.

II. Neko'ya gelince, Asya'da işlerinin askeri bakımdan tersine dönmesini Nil'in en doğudaki kolundan Tumilat Vadisi'ni geçerek Süveyş Körfezi'nin başına kadar uzanan bir kanal kazmaya başlayarak telafi etmişti; ayrıca Mısır'ın Kızıldeniz kıyısından Afrika'nın çevresini dolaşmayı başaran küçük bir Fenike gemi filosu yollamıştı.

Mısır, son Asur garnizonunun Mısır'dan sürüldüğü MÖ 651'le, Mısır'ın Pers İmparatoru Kambyses tarafından fethedildiği MÖ 525 arasında, yabancı asker işgalinden azadeydi. I. Psammetikos'un Delta'nın kuzeydoğu ucundaki Yunan garnizonu İskitleri defetmişti. II. Neko'nun Karkamış'taki yenilgisi ve Suriye'yi kaybetmesini bizzat Mısır'ın Babil tarafından fethi izlememişti.

Mısırlılar, buna rağmen, MÖ 651-525 yılları arasında kendilerinden tamamen emin değillerdi. Özgüvenleri önceki kötü günler yüzünden iki paralık olmuş ve bu Mısır tarihinin daha eski dönemlerinin ihtişamına kıyasla dertlendikleri acı veren bir zıtlık olarak belleklerinde yer etmişti. Sais [hanedanı] rejimi devrinde, Mısırlıların hatırlarına dönemlerin en eskisi ve en ihtişamlısı yani Eski Krallık dönemi gelmişti. Görsel sanatlarda ve protokolde Eski Krallık tarzının arkaik bir şekilde yeniden can buluşu vardı. Çağdaş Babil'de yeniden kazanılan bağımsızlık dönemi sırasında saltanat süren son kral Nabunaid'in (Nabū-na'id) (hd MÖ 556-539) de benzer şekilde bir arkaizm yanlısı olması dikkate değerdir. Arkaizm bir kendine güvensizlik belirtisidir ve Babilliler Asur Sonrası Çağ'da Mısırlılar gibi uygarlıklarının eskiliğinden hem

kıvanç duyuyor hem de bundan canları sıkılıyordu. MÖ 600 yılında Firavunlar Mısır uygarlığının önünde hâlâ bir binyıllık daha kalım süresi, Sümer-Akad uygarlığınınsa altı yüzyılı daha vardı. Ama iki uygarlık da hanidir faniliğin kokusunu alıyordu ve gelecek gerçekten de bu ikisinden 2.000 yıl daha genç başka uygarlıkların elinde bulunuyordu.

Sanki Yeni Babil İmparatorluğu'nun kurucusu Nabupolassar'ın oğlu Nabukadnezar (hd MÖ 605-562) Mısır'ı istila etmemişti. Oysa sadece Suriye'deki bütün eski Asur yönetim bölgelerini ele geçirmekle kalmamış, Kaldelilerin Asur kökenli öncüllerinin fethinden kurtulan iki Suriye devletini de zapt etmişti. Nabukadnezar Tsor'u on üç yıl süren bir kuşatmadan (MÖ 586-573) sonra boyun eğmeye mecbur etmişti. Kudüs'ü MÖ 597, 587 ve 582'de kuşatıp ele geçirmiş ve peş peşe gelen her zaptı Asur usulü tehcir izlemişti. Yahudalı çağdaş peygamber Yeremya'ya göre, Nabukadnezar toplam 4.600 kişiyi sürmüştü. Bu rakam MÖ 721'de daha büyük ve daha kalabalık nüfuslu İsrail Krallığı'ndan sürülen 27.290 kişilik resmi Asur rakamıyla bağdaşmaktadır. MÖ 597'de sürülen ve MÖ 539'da yurtlarına dönen Yahudalı sayılarıyla ilgili daha sonraki kaynaklarda daha büyük ama daha az inanılır rakamlar verilmiştir.

Bir topluluğun "eşrafını" sürmekteki amaç o topluluğun kimliğini yerle bir etmekti ve çoğu durumda bu politika ulaşılmak istenen hedef bakımından etkiliydi. Örneğin, MÖ 721'de İsrail Krallığı'ndan 27.290 kişinin tehciri bu etkiyi bırakmıştı. Yahudaoğulları bu muamele karşısından kolektif kimliklerini korumak için yollar ve imkânlar keşfedip başvurmak konusunda benzersizdiler. MÖ 597-582 yılları Yahuda Krallığı'nın sonuna ve Yahudilerle Yahudiliğin tarihinin başlangıcına tanıklık etmişti. Yahuda, İsrail gibi, MÖ son binyılda birkaç yüzyıllık bağımsızlık döneminin keyfini süren Suriye devletlerinden biriydi. Yahudiler, öncülleri Yahudaoğullarının aksine, gerçekten de olduklarını ileri sürdükleri gibi benzersiz bir halktı. Bunu nasıl başardıklarını anlamak için Yahuda Krallığı'nın, Yahudalı savaş ağası Davud'un Güney Suriye üzerinde kurduğu imparatorluğun çöktüğü, MÖ *c.* 922'den beriki tarihine retrospektif bir şekilde bakmamız gerekmektedir. İlerdeki bölümlerde Yahudilerin zorlayıcı tehcir meselesine gösterdikleri tepkiyi incelemeye geçeceğiz.

Geriye dönük olarak baktığımızda Yahuda Krallığı'nın MÖ 922'den 587'ye kadarki tarihinde birkaç ayırt edici özellik fark ede-

biliriz. İlkin, Davud Ailesi Yahuda tahtını tahminen Davud'un taç giydiği MÖ *c.* 1000 tarihinden itibaren aralıksız dört yüzyıl boyunca işgal etmişti. Tek bir hanedanın kesintisiz hüküm sürüşü komşu iki krallığın yani İsrail'le Şam'ın MÖ 922'den ortadan kalkışlarına kadarki dengesizliğiyle çelişir. Bu iki devlette de taç defalarca onu geçici süreyle giyenlerin elinden şiddet yoluyla alınmıştı. Bu iki krallık da devrimci kökenlerinin yıkıcı etkilerinden asla yakalarını kurtaramamışlardı. Davud'un kariyeri ne Arami [reisi] Rezon'un ne İsrailoğullarından [İsrail kralı] Yeroboam'ınkinden farklıydı. Davud da tacını onu daha önce giyenlerden koparmayı başararak elde etmişti; gene de Davud'un Yahuda'daki ardılları, Davud'un ömürsüz imparatorluğunun onur kırıcı çöküşüne rağmen, geri kalan tebaalarının sadakatlerini kaybetmemişlerdi.

Geri kalan [tebaa] Yahuda Kabilesi, eski Kenan şehri Kudüs ve Benyaminoğulları kabilesi topraklarının güney kenarındakilerden müteşekkildi. Bu genel durumda hem Davud'un soyundan gelen hanedanın hem de başkentinin Yahudaoğullarının gözünde kutsal hale gelmesi şaşırtıcıdır.

Yahuda Krallığı'nın Asur'un fethinden kurtulması da şaşırtıcıdır, hele Kral Hizkiya'nın (hd NÖ 715-687/6) Kaldeli Merodak-baladan'ın Asur karşıtı koalisyonuna katıldığı göz önünde tutulursa. Yahuda Krallığı İsrail Krallığı'ndan 134 yıl daha uzun bir süre, Şam Krallığı'ndan da 145 yıl daha uzun bir süre ayakta kalmış ve Kral Yoşiya'nın (hd MÖ *c.* 637-609) saltanat devrinde Yahuda Asur İmparatorluğu'nun ganimetlerini dağıtmak için verilen uğraşta gerçekten yer alabilmişti. Yoşiya geçici bir süreyle, üç yüzyıl önce, Rezon'un Şam'daki Yeroboam'ın da İsrail'deki darbesiyle parçalanan Davud'un imparatorluğunu yeniden kurmuştu. Yoşiya MÖ 609'da Asurların müttefiki Firavun II. Neko'nun Nil'den Fırat'a yürüyüşünü ihtiyatsızca durdurmaya çalışırken ruhunu ve şüphesiz imparatorluğunu da teslim etmişti. Bunun üzerine Yahuda Krallığı önce Mısır'ın ve ardından MÖ 605'ten sonra da Babil'in vasalı olmuştu. Buna rağmen Davud'un soyundan gelenlerin monarşisi bu aksiliği de ucuz atlatmıştı. MÖ 587'ye kadar ortadan kalkmamıştı.

Yahuda Krallığı'nın şaşırtıcı süresi bir dizi Yahudalı peygamber çıkmasına zaman tanımıştı. Kral Hizkiya'nın danışmanı İşaya ve Kral Yehoyakim'in muarızı Yeremya kaçınılmaz bir şekilde büyük ölçüde dış politikayla ilgilenmişlerdi. Bu iki peygamber de tahta

zamanın imparatorluk gücüne meydan okumamayı tavsiye etmişlerdi ve krallığın ortadan kalkışını gören Yeremya, bu sonuçla haklı çıkmıştı.

Peygamberler Yahuda'ya mahsus bir görüngü değildi; daha önce kaydedildiği gibi, onlar bir bütün olarak Suriye toplum hayatının ayırıcı özelliğiydi. Ne de Yahuda dini hayatının geri kalanı bu özel Suriye devletine mahsustu. Yahuda, İsrail ve bütün diğer Suriye toplulukları gibi, kendine has bir ulusal tanrıya sahipti ama ulusal tanrı kültü diğer ibadetlerle bir arada bulunuyordu. Yahuda için bunun kanıtı Yahudi kutsal kitaplarının kalem oynatılmış yorumlarında bile baki kalmıştır. Kudüs'teki tapınağın Süleyman'ın donattığı ve Hizkiya ile Yoşiya'nın buldukları haliyle tasviri, büyük bir ihtimalle İsrail'deki Beyt-el ["Tanrı'nın Evi"] ve Rabath Ammon'daki Milkom, Moab'daki Kemoş ve Şam'daki Rimmon tapınakları için de geçerliydi. Yahuda kralları Ahaz ve Manasse, dualarını yerine getirmesi için Yahve'nin elini kolunu bağladıkları umuduyla oğullarını canlı canlı yaktıklarında, yaygın bir Suriye dini törenini yürütüyorlardı. Hizkiya ve Yoşiya bir ulusal tanrının egemenlik haklarında ısrar ettiklerinde, İsrail Krallığı'nda daha önce İlyas, Elişa ve Yehu tarafından yapılanları yapıyorlardı. Yoşiya'nın Yeroboam'ın Beyt-el'deki sunağını yıkmasıyla Beyt-el'deki ve İsrail Krallığı'nın eski topraklarında bulunan diğer ibadetgâhlardaki bütün Yahve rahiplerini katletmesine gelince, bu Yoşiya'nın, Yeroboam'ın Davud'un soyundan gelen atası Rehoboam'ın yolundan ayrılmasına gecikmiş bir politik mukabelesiydi.

Yoşiya'nın asli yeniliği sadece yeniden fethedilen topraklardaki değil Yahuda Krallığı'nın önceki sınırları içinde bulunan bütün yerel ibadetgâhları ilga etmesiydi. Krallığının dört bir tarafında münhasıran Yahve'ye tapınılmasını ve ona eski Kenan şehri Kudüs'ün dışındaki hiçbir yerde tapınılmamasını buyurmuştu. Yoşiya krallığını Yunan çağdaşlarının "*synoikismos*" adını vereceği –harfi harfine bütün nüfusu tek bir yerde toplamayı değil, ister seküler ister dini, bütün devlet işlemlerinin meşru mevkiinin tek bir yer olması gerektiği şartını ifade eden– bir fermanla bir şehir devletine dönüştürüyordu. Yoşiya'nın litürji devrimi, saltanatının on sekizinci yılında, Tesniye'nin bugünkü yorumuyla bir tür ilişkisi bulunan bir kanun kitabının üretimiyle güçlendirilmiştir. Yahuda Krallığı'nın uzun süren kalımı ve Kral Yoşiya'nın MÖ yedinci yüzyıldaki eylemlerinin sonucunda, MÖ 597, 587 ve 582'de

tehcir edilen Yahudalılar sürgüne, kolektif kimliklerini olumsuz koşullarda koruma açısından, önceki herhangi bir tehcire göre psikolojik bakımdan daha hazırlıklı gitmişlerdi.

MÖ altıncı yüzyıl bitmeden önce, Asur İmparatorluğu'nun ardıllarının talihleri, beklenmedik bir yerden çıkıp hızla dağılmış Asur İmparatorluğu'nu ölçek bakımdan gölgede bırakan ve göreceli ılımlılığıyla Asurları utandıran bir imparatorluk yaratan, yeni imparatorluk kurucuları tarafından değiştirilmişti. Asurbanipal'in Elam Krallığı'nı yıkmasından kazançlı çıkanların Elam'ın hinterlandındaki İranlı dağlılar olduğu daha önce kaydedilmişti. Bundan doğrudan yararlananlar bugün Fars ve Luristan diye bilinen yörelerdeki Perslerdi. İlk Pers İmparatorluğu'nu kuran Ahameniş Ailesi ahfadından II. Kyros, kendine Karhe Kur [eski Yunanca adıyla] (*Khoáspēs**) Nehri vadisinin bir yerindeki, nehrin Luristan'ın yüksek ülkesinden doğup Huzistan'ın alçak ülkesine aktığı noktanın yukarısındaki, bir şehir veya yörenin adıymış gibi görünen "Anşan Kralı" lakabını takmıştı.

II. Kyros, MÖ *circa* 550'de, şüphesiz Med "eşrafının" bir kısmının elbirliğiyle, o sırada hüküm süren Media Kralı Astyages'in ayağını kaydırıp bütün bir Med İmparatorluğu'nun yönetimini ele geçirmişti. Kyros, MÖ *circa* 547'de Lidya İmparatorluğu'nu fethedip ilhak etmiş; 539'da Fırat Nehri'nin batısındaki dominyonları dâhil, Yeni Babil İmparatorluğu'nu fethedip ilhak etmişti. İran dili konuşan yerleşik bir nüfusun yaşadığı Media'nın kuzeydoğundaki topraklarını (bugünkü Horasan, Sovyet Orta Asya'sı ve Afganistan'ı) fethedip ilhak edişi muhtemelen bundan sonraydı. II. Kyros, Hazar Denizi'nin doğusuna doğru İran dili konuşan yaylacı bir aşiret olan Massagetleri boyunduruk altına almaya kalkıştığı sırada öldürülmüştü ama bu aksilik Perslerin imparatorluk kurma girişimini sona erdirmemişti. II. Kyros'un oğlu ve ardılı Kambyses MÖ 525'te Mısır'ı fethedip ilhak etmişti.

Kambyses ondan sonra esrarengiz bir şekilde ölmüş ve onu Kambyses'in kardeşi olduğunu ileri süren Smerdis (Bardiya) adlı bir imparator izlemişti. Sahici veya sahte Smerdis, daha sonra Ahameniş Ailesi'nin bir başka kolunun temsilcisi I. Dareios'un düzenlediği bir suikastla öldürülmüştü. Kendini II. Kyros'un oğluymuş gibi gösteren bu son imparatorun tasfiyesi Fırat Nehri'nin

* Bu söz konusu nehrin eskiden yukarı çığırına verilen addır. (ç.n.)

doğusunda yer alan eyaletlerdeki yaygın bir isyanın işaretiydi (hem Mısır hem de Lidya göze batmamaya çalışmıştı). İsyancıların en kararlıları Babilliler, Medler, (eski Urartu Krallığı'nın batı kesiminin son günlerdeki sakinleri) Ermeniler, bir de şaşırtıcı bir şekilde bizzat Pers halkının en doğudaki klanlarıydı.

Dareios, Babil'den kuzeydoğuya giden yolun üzerindeki Bisütun [kayalığının] yamacındaki yazıtında bütün bu ayaklanmaları tek bir yıl içinde (MÖ 522) bastırdığını ileri sürer. İsyancılara yeniden boyun eğdirme muhtemelen on iki aydan uzun sürmüştü ama gerçekti. Dareios'un dikkate değer zaferi kısmen onun ve askeri birliklerinin şeytani enerjisinden ötürüydü; büyük ölçüde de Asurlar ve göçebelerden bağrı yanan halklar arasında neredeyse ülke çapındaki barış ve güvenliğe duyulan özlemden ötürüydü.

I. Dareios İlk Pers İmparatorluğu'nun [Ahameniş İmparatorluğu] ikinci kurucusuydu ve onu genişletmişti. Kuzeydoğuda II. Kyros'u yenip öldüren göçebe Massagetleri buyruğu altına almıştı. Doğuda İndus Havzası'nı fethedip ilhak etmişti. Kuzeybatıda Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasında büyük bir köprübaşını fethedip ilhak etmişti. Bu [köprübaşı] Tuna Nehri'nin aşağı çığırının güney kıyısından Olympos Dağı kadar güneybatıya uzanıyordu.

Avrupa'daki bu edinimler Karadeniz'in kuzeyinde yer alan steplerdeki göçebe İskitlere karşı yürütülen cesur bir harekâtın tesadüfi bir yan ürünüydü (I. Dareios burada az kalsın II. Kyros'un akıbetine uğrayacaktı). MÖ 490'da Dareios'un deniz yoluyla Avrupa yakasındaki Yunanistan'a gönderdiği bir seferî kuvvet önemli ölçüde yenik düşmüştü. Ancak I. Dareios, esas itibarıyla, II. Kyros kadar başarılı bir imparatorluk kurucusuydu. I. Dareios MÖ 486'da öldüğünde İlk Pers İmparatorluğu, doğu ve batı yönünde, İndus Nehri'nin Beas kolundan Pindos Dağları'nın doğu eteklerine; kuzey ve güney yönündeyse, Kafkas Dağları'nın güney eteklerinden Nil Nehri'ndeki Birinci Çağlayan'ın kuzey eteğine kadar uzanıyordu. Bu o zamana kadar kurulmuş en büyük, ayrıca da en az baskıcı imparatorluktu.

24
Helenistik Uygarlık, MÖ *c.* 750-507

Ege Havzası, MÖ *c.* 1250-950 *Völkerwanderung*'undan bu *Völkerwanderung*'un vurduğu herhangi bir başka bölgeden daha ciddi bir şekilde acı çekmişti. Minos ve Mykenai uygarlıkları MÖ on ikinci yüzyılda çökmüştü; eski dominyonlarında nüfus azalmıştı; okuryazarlık kaybolmuştu ve yeni bir uygarlığın yani Helenistik uygarlığın on birinci yüzyıldan itibaren yükselişi o kadar tedricen gerçekleşmişti ki çiçek verdiği, Helenistik uygarlığın çoktan çiçeklenmeye başladığı MÖ *c.* 700 kadar geç bir tarihte bile, şair Hesiodos tarafından fark edilmemişti. Oysa bizzat Hesiodos'un şiiri Helenizmin dikkate değer eserlerinden biriydi.

Hesiodos'un belki de kasti gafletine rağmen, Yunanlar MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllarda MÖ on ikinci yüzyıldaki talihsizlikleri ölçüsünde talihliydiler. Helen Dünyası, karasal Ön Asya'nın batı kıyısı boyunca uzanan Yunan yerleşmeleri dışında, bu iki yüzyılda fetihçi Asur ordularıyla çapulcu Avrasyalı göçebe aşiretlerin tamamen menzili dışındaydı. Bu belalar Suriye'yi muzdarip etmiş ve Yunan Dünyası'nın toparlanması tamamlandığı anda, erken gelişmiş uygarlığının geleceğini karartmıştı. Helenistik uygarlık MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllarda Suriye uygarlığının, Yunan Dünyası'nın her bakımdan hâlâ uyku halinde bulunduğu bir sürede, MÖ on ikinci yüzyıldan beri gerçekleştirdiği kültürel ilerlemelerden ilham almıştı.

Helen Dünyası'nın MÖ sekizinci yüzyılda yıkıcı dış saldırılardan hayırlı muafiyeti MÖ ikinci yüzyıla kadar devam eden bir

nüfus patlamasına yol açmıştı. Helenler MÖ *circa* 750'de Suriye'den ilk borçlarını almışlardı. Hemen hemen bu tarihlerde Fenike alfabesini ödünçlemişlerdi. Bu Yunan veya herhangi bir dili iletmek bakımından, büyük ihtimalle MÖ on beşinci yüzyılda Lineer A yazısını taklit yoluyla icat edilen, Lineer B hece yazısından çok daha etkin bir yazıydı. Yunanlar Alfabeyi, Fenikelilerin bazı sessiz harflerini ünlüleri temsil edecek şekilde, kendi dillerinin gerekimlerine uyarladıklarında, çoktan beri unutulmuş Lineer B'nin aksine, ilk defa, sıradan bir insanın yazıp okuyabileceği kadar basit bir yazı emirlerine amade olmuştu. Ki Lineer B, Lineer A gibi ve Sümer-Akad ve Mısır ve de Çin yazıları gibi, sadece küçük bir uzmanlar çevresinin kullanabileceği ezoterik bir araç vazifesi görmüştü.

Yunanların Fenike alfabesini alıp uyarlamaları Helenistik edebiyat ve fikriyat için çok önemli sonuçlar meydana getirmişti. Okuryazarlığın bulunmadığı dört buçuk yüzyıl boyunca, *minstrel*'in ["eğlendirici"] ezberleyip tekrarlayabileceği bol bol ölçü kuralı türetme ustalığı sayesinde doğaçlanan, epik şiirin her seferinde ezberden okunmasıyla ortaya yepyeni bir eser koyulmuştu. *İlyada* ve *Odysseus*, okuryazarlık öncesi çağın en uzun ve en şahane doğaçlamaları olmalarının yanı sıra en sonuncuları mıdır? Yoksa bunlar yeni bir yazı edinmenin ilk meyveleri midir? İlk ezberden okunmasının hemen ardından yazıya geçirilmediği takdirde, bu uzunluktaki ritüel dışı metinlerin değişmeden kalamayacağı kesin gibi görünmektedir. Epik, litürjinin aksine, kelimesi kelimesine ezberlenerek, nesilden nesile devredilmesi zor bir edebiyat türüdür; çünkü epiğin istenen sonucu verebilmesi bütün bir kelimeler kalıbının tekrarına bağlı değildir. Hiç mi hiç değildir. Sözlü bir epiğin dinleyicilerin hoşuna gitmesi, her performansta akılda tutulan dünya kadar kısa ölçü kuralı kullanılarak yepyeni bir sanat eseri üretilmesinde yatar.

Bir epiğin yazıyla çoğaltılması hem şiirin korunmasını hem de türün ölümünü kesinleştirir. *İlyada* ve *Odysseus* yazıya geçirilir geçirilmez, Yunan yazarları bir dizi yeni tür icat etmişlerdi: Ağıtsal ve lirik şiir, öyküsel düzyazı ve diyalog. Ayrıca bu yeni türler anlatımsal ve didaktik amaçların yanı sıra eğlendirme amacıyla da kullanılmıştı. Yunan yazarlar, altıncı yüzyıl bittiğinde, [artık] kişisel duygu ve deneyimlerini ifade ediyorlar, dini ve politik propaganda yapıyorlar, bilimsel kurmacalar iletiyorlar, oyunlar

yazmaya başlıyorlardı. Dahası dramatik diyalog sonunda bir felsefi münazara aracı olarak kullanılmıştı.

Yunanların Fenike alfabesini benimseyip uyarlamalarını, ki bunun edebi sonuçları vardı, hızla yabancı görsel sanatlar motiflerinin kabulü izlemişti. Sekizinci yüzyıl bittiğinde geometrik çömlek süsleme üslubu yerini, Levant'tan gelen, soyut örgelerin yerini canlı figürü –önce gerçek veya hayali hayvanların, sonra da aynı zamanda insan figürü– çizimlerinin aldığı yeni bir üsluba bırakmıştı. Yeni çömlek süsleme üslubuna çağdaş Fenike ticari zanaatı; insan bedeninin üç boyutlu tasvirleriyle ilgili Yunan denemelerineyse Mısır örnekleri ilham vermişti.

Yunanlar Levant'la MÖ on ikinci yüzyıldan beri kesintiye uğrayan bağlantılarını o zamana kadar yeniden kurmasalardı, ne MÖ yedinci yüzyılda Levant'tan gelen bu artistik etkilerin kabulü ne de daha önce Fenike alfabesinin MÖ sekizinci yüzyıldaki kabulü mümkün olabilirdi. Büyük ihtimalle bu bağlantı esasen denizdendi ve ticaret şeklini almıştı; çünkü Yunanlar, Levant çanak çömleğini bedavadan ithal edemezlerdi. Nitekim belki de MÖ dokuzuncu yüzyıl kadar erken tarihlerde Suriye'nin kuzeydoğusuna doğru Asi Nehri'nin ağzında yer alan el-Mina'da, bir Euboia Adalı [Eğribozlu] Yunan ticaret merkezi kurulmuştu. MÖ sekizinci yüzyıldan itibaren Yunanların en önemli ekonomik ihtiyacı artık hızla artan Yunan boğazlarını doyurmak için gıda teminiydi. Doğal kaynaklar bakımından zengin olmayan bir bölgedeki gıda arzını artırmanın bir yolu Helen Dünyası'nın sınırları ötesinden Yunan ürünleri karşılığında tahıl ithal etmekti; ama en kolay yol daha az karmaşıktı. Bu fetih ve Yunan saldırganlığına karşı koyamayacak kadar zayıf halkların topraklarının kolonizasyonu yoluyla Helen Dünyası'nın alanını genişletmekti.

Yunanlar MÖ sekizinci yüzyılın daha ileri tarihli on yıllarında batıya doğru denizaşırı, Otranto Boğazı'nın ötesine, İtalya'nın güney ve batı kıyılarıyla Sicilya'nın doğu ve güney kıyıları boyunca yayılmaya başlamışlardı. MÖ yedinci yüzyılda, aynı zamanda kuzeye doğru Ege Havzası'yla Karadeniz'i birleştiren boğazların kıyıları boyunca da yayılmaya başlamışlardı. Yunan tacirleri muhtemeldir ki Yunan yerleşimcilerin önüne düşmüşler ve onları ele geçirdikleri mevkilere yönlendirmişlerdi; ama en eski Helenistik Yunan kolonileri onları kuran çağdaş Yunan topluluklarının tıpatıp aynısıydı. Bunlar, onlar gibi, temel geçim yolları tarım olan şehir

devletleriydi: Dışarıya satmak için değil, müstahsillerin geçimliği için ürün yetiştiriyorlardı. Karadeniz'e denizden giriş bakımından Yunanların rakibi yoktu. Ön Asya'nın batı kıyısı boyunca ve kıyının açığındaki adalarda Yunan şehir devletlerinin kurulmasının Ege Denizi'ni bir Yunan gölüne dönüştürdüğü daha önce kaydedilmişti. Öte yandan Yunanlar, Akdeniz Havzası'nın batısında zorlu rakiplerle karşılaşmışlardı: Fenikeliler ve (Fenikeliler ve Yunanlar gibi, henüz ispatlanabilir şekilde değilse de, muhtemelen Doğu Akdeniz kökenli) Etrüsklerle.

Yunanlar, Akdeniz Havzası'nın batısına hükmetme rekabetinde sayı avantajına sahiptiler, oysa Fenikeliler sadece demografik bakımdan değil, aynı zamanda Asurların Asya'daki hinterlantlarından üstlerine varmaları yüzünden de yetersizdiler. Asur militarizminin son ve en şiddetli hamlesi MÖ 745'te başlamıştı ve Yunanların batıda koloniler kurmaya başladıkları tarihten sadece birkaç yıl sonraydı. Bununla birlikte, kolonyal Fenikelilerle Etrüsklerin Yunanlara göre bazı avantajları vardı ve Yunanların sayıca üstünlüklerine ve Asur belasından muafiyetlerine karşılık vermek için dikkatli ve etkili önlemler almışlardı.

Fenikeliler, Helen Dünyası'nın batıya doğru yayılmasına kayıt koyabilmek için Yunanların stratejik yerleri işgal etmelerini engellemişlerdi. Fenikeliler, Atlantik'ten Akdeniz'e erişime hâkim Cebelitarık Boğazı'nın sahillerini tutmuşlardı. Aynı zamanda, Sardinya'nın güney kıyısının dışında, Kuzeybatı Afrika'nın kuzeydoğu köşesiyle Sicilya'nın batı ucu arasındaki nispeten dar denizlerin sahillerinin her iki tarafını da denetimleri altına almışlardı. Etrüskler Elba Adası'ndaki ve bitişik İtalyan anakarasındaki maden yataklarını tutmuşlardı. Bu Akdeniz Havzası'nın batısındaki başlıca ekonomik ganimetlerden biriydi ama Yunanların ele geçirebildikleri buraya en yakın nokta, İtalya'nın batı kıyısının daha güneyinde yer alan Cumae'ydi. Burası belki de Batı'daki en eski karasal Yunan kolonisiydi, ancak Populonia'da bir Etrüsk madenci topluluğunun yerleşmesini engelleyemeyecek kadar çok geç kurulmuştu ve Etrüskler [MÖ] altıncı yüzyılın bitişinden önce Cumae'nin Campania'daki hinterlandını işgal etmişlerdi.

Kolonyal Fenikeliler ve Etrüskler Yunan sayılarına politik birleşmeyle de karşı koymuşlardı. MÖ altıncı yüzyılın bitişine doğru Akdeniz Havzası'nın batısındaki bütün Fenike kolonileri kendilerini içlerinden en güçlüsünün yani Kartaca'nın merkezi

kumandası altına sokmuşlardı, ayrıca kolonyal Fenikeliler ve Etrüsk şehir devletleri zaten bundan önce de birlikte hareket etmişlerdi. Bu yüzden, Asya'daki Yunanlar önce Lidyalı sonra da Pers egemenliğinden kaçmak için batıda sığınacak yer ararken hayal kırıklığına uğramışlardı. Akdeniz Havzası'nın batısındaki Yunan kolonizasyonu MÖ 500'den önce durma noktasına gelmiş ve bu tarihte Yunanların Batı Akdeniz'in Avrupa sahilinde, Cumae'nin kuzeybatısında yurt edinmeyi başarabildikleri kesimler Fransız Rivierası [Côte d'Azur] ve Costa Brava'dan ibaretti. Buradaki Yunan yerleşmeleri ileri gelenlerinden birinin yani Massilia'nın (Marseilles) [Marsilya] merkezi kumandası altındaydı. Massilia'nın Rhône Nehri ağzının yakınındaki konumu, ona Kıta Avrupası'nın göbeğine ve aynı zamanda, kolonyal Fenikelilerin Kartaca'nın öncülüğü altında Yunan deniz filosuna geçit vermez hale getirdikleri Cebelitarık Boğazı'na uğramadan geçilebilecek bir kısayol sayesinde Cornwall'daki kalay madenlerine erişim imkânı veriyordu. Ancak MÖ *c.* 500'de Masillialıların kuzey hinterlantlarıyla ticareti yerli halk arasında çıkan bir kargaşa nedeniyle sekteye uğramıştı.

Helenlerin MÖ yedinci yüzyılda yurtlarını, hayatlarını hâlâ geçimlik tarımla kazanan, denizaşırı Yunan şehir devletleri kurarak genişletmelerinin, ekonomik önem bakımından, Helen Dünyası'nın ticari alanını daha yoğun bir şekilde genişletmelerinin gölgesinde kaldığı ortaya çıkmıştı. Hem çekirdek Helen ülkesindeki hem de denizaşırı Helen şehir devletlerinin çoğunluğu küçük, ekonomik bakımdan kendine yeterli tarım topluluklarından meydana gelmeye devam etmiş ama bir azınlık, yabancı ülkelerin yetiştirdiği tahıl karşılığında ihracat için özelleştirilmiş ürün üretmeye başlamış ve bu durum, fethedip koloni kuramadıkları ülkelerin halklarıyla ticaret yaparak geçimlerini sağlamalarına imkân vermişti. Bu özelleştirilmiş ihracat kalemlerinden biri Yunan paralı askerleriydi. Bunların MÖ yedinci yüzyılda Mısır'a başka bir ülkeden getirildiğini daha önce kaydetmiştik. MÖ altıncı yüzyılda Mytileneli Yunan şairi Alkaios'un bir kardeşi Nabukadnezar'ın hizmetindeki bir paralı askerdi. Ekonomik bakımdan geri kalmış Yunan toplulukları paralı asker ihraç edebiliyorlardı ve etmişlerdi de. Ekonomik bakımdan ileri daha az sayıda topluluksa, göz alıcı bir şekilde süslenmiş bizzat kendileri değerli birer emtia olan kaplarda zeytinyağı ve şarap ihraç etmişlerdi. Gerçi bu kaplar kırılgandı ama içlerinde taşınan sıvılardan daha uzun ömürlüydü.

Yunanlar MÖ yedinci yüzyıla girildiğinde iki bölgenin tahıl üretimi artığından faydalanıyorlardı: Mısır ve Ukrayna. Yunanların Mısır'la ticareti daha önce kaydedilmişti; Yunanların Ukrayna'yla ticaretiyse yaylacı İskit *Völkerwanderung*'u Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde çakılıp kaldığında yapılabilir hale gelmişti. İskitler Avrasyalı göçebeler arasında ekonomik sağduyuya sahiplik bakımından benzersizdiler. Ukrayna'nın tarımını köle baskınları vererek mahvetmek yerine tarım nüfusunu tahıl haracına bağlamışlardı. Karadeniz'in batı ve kuzey sahilleri boyunca uzanan Yunan kolonileri çok sayıdaydı ama batıdaki dar denizlerin çevresinde yer alanlar gibi tarım yerleşmeleri değil ağırlıkla küçük ticaret merkezleriydi.

Müteakip Yunan ticaretinin gelişmesini büyük ihtimalle Lidya Kralı Alyattes'e atfedilen (hd MÖ *c.* 608-558), madeni paranın icadı kamçılamıştı. Bundan çok önce –işin doğrusu, muhtemelen Sümer'de şehir hayatının başlamasından beri– mübadele aracı olarak altın, gümüş ve bakır külçeler veya çubuklar veya şişler kullanılmıştı. Alyattes'in yeniliği madeni paranın icadı değil, metal parçalarının bir monogramla damgalanması ve bu şekilde damga vurulmuş parçaların bir devletin hükümeti tarafından tedavüle çıkarılmasıydı. Maden para sadece külçelerden daha kullanışlı olmakla kalmamıştı; tedavüle çıkaran otorite iyi bir ekonomik nam saldıysa, onun maden paralarına itimat beslenir, her el değiştirdiğinde tartma ihtiyacı duyulmazdı. Maden para sistemi icat edilir edilmez hızla yayılmıştı. Çok geçmeden birçok Yunan şehrinde sikke vardı ve I. Dareios ve ardılları tedavüle altın sikke çıkarınca, yeni icat Pers İmparatorluğu'nun dört bir tarafına nüfuz etmişti. Bununla birlikte, Levant'ta bile nüfusun ticaretle uğraşmayan çoğunluğu yerel pazardaki küçük ölçekli ticaretini uzun süre takas yoluyla gerçekleştirmeye devam etmişti.

Yunanların önce yurtlarının ardından da ticaret alanlarının genişlemesiyle birlikte Yunan şehir devletlerinin atılgan bir azınlığının ekonomik faaliyetlerinde meydana gelen devrim, Helen Dünyası'ndaki güçler dengesinde çarpıcı değişiklikler yaratmıştı. Helenistik uygarlığın doğduğu karanlık çağda yaratıcı Helen şehir devleti –Mykenailıların MÖ on ikinci yüzyılda yağmalanmayan yegâne hisarı– Atina'ydı. Atina Proto-geometrik ve Geometrik Çağlar boyunca rakipsiz durumunu korumuştu; ama MÖ 750'den MÖ altıncı yüzyılın başlangıcının sonrasına kadar önde gelme

konumunu geçici süreyle kaybetmişti. Atina ne koloni kurma hareketinde ne de müteakip ekonomik devrimin ilk aşamasında yer almıştı.

Bu devrimi yapanlar Ön Asya'nın batı kıyısı boyunca uzanan ve açıklarındaki (örneğin, Miletos ve Khios) ve de Korinthos Kıstağı çevresindeki (örneğin, bizzat Korinthos, Sikyon ve Megara) şehir devletleriydi. Yunan epiğinin *İlyada* ve *Odysseus*'un üretilmesiyle doruk noktasına vardığı bölge İonya'ydı. Müteakip çağda, ağıtsal ve lirik [eser sahibi] ünlü Yunan şairlerinin hiçbiri Atinalı değildi ve geometrik üslubun yerine geçen yeni kap süsleme üslupları Atina'da değil, Rodos ve Korinthos ve de Sparta'da yaratılmıştı. Atinalıların –önce ekonomik sonra da politik bakımdan da– tekrar ön plana çıktığı MÖ altıncı yüzyılda bile, Yunan fiziksel bilimlerinin banileri Atinalı değil; iki Miletoslu (Thales ve Anaksimandros) ve Ephesoslu Herakleitos'tu. MÖ altıncı yüzyılın bu Asya'daki Yunanları bütün Helenistik Yunan entelektüel marifetlerinden en büyüklerini gerçekleştirmişlerdi. Öncülleri fiziksel Doğa sürecini antropomorfizme has tevlit [oluşturma] terimleriyle ele almışlardı. İon fizikçiler MÖ altıncı yüzyılda insani özellikler taşımayan görüngüleri insani özellik taşımayan terimlerle açıklamaya koyulmuşlardı. Hiçbir yerli Atinalı, Helenistik bilimin gelişmesinin ne başında, açıkçası, ne de daha sonraki herhangi bir aşamasında fark edilebilir bir rol oynamıştı.

Binyılın MÖ *c.* 750'de başlayan çeyreği Yunan enerjisinin bir dizi farklı alanda birdenbire muazzam bir şekilde açığa çıkmasına tanıklık etmişti ama bu patlamanın parlak kadar karanlık yönleri de vardı. Bu enerjinin çoğu bir şehir devletiyle diğeri arasında ve her şehir devleti içindeki toplumsal sınıflar ve politik fraksiyonlar arasında yaşanan kardeş kavgası yüzünden boşa gitmişti. Yunanlar, Yunan tarihinin MÖ *c.* 750'de başlayan ve Yunan devletlerinin birbirine savaş açmasını Romalılar durduruncaya kadar süren çağında, birbirine karşı Mykenai Çağı'ndaki kadar acımasızdılar. MÖ yedinci yüzyılda ekonomik düzenin devrildiği Yunan devletlerinde ülke içi çatışma o kadar şiddetliydi ki bu devletler geçici süreyle diktatörlük rejimlerinin boyunduruğu altına girmişti. Bunlar monarşik veya aristokratik hükümet şeklinden politik gücü kullanma yeterliğinin, nesep değil, servet olanına barışçıl bir şekilde geçişi başaramamanın cezasıydı.

Bu dönemde, Yunanların Yunanlar tarafından kötü muamele görmesiyle ilgili dikkat çeken vaka, Peloponnesos'un en güneyindeki toprakların beşte ikisinin MÖ *c.* 750-715'te, yerel şehir devletlerinden birince yani Sparta tarafından fethedilmesiydi. Bu karayla çevrili bir şehir devletiydi ve Yunanistan'daki komşularını zaptı, İtalya ve Sicilya'daki gayri-Yunan nüfusun Korinthos ve Khalkís gibi denizci şehir devletleri tarafından zaptının muadiliydi.

Spartalılar, savaştayken Sparta'ya askerlik hizmeti verme yükümlülüğüne uyma kaydıyla, fethettikleri komşu şehir devletlerinden bazılarının özerkliklerini korumalarına izin vermişlerdi. Bu topluluklar egemenliklerini bu koşullarla kaybetmeye razı gelmişlerdi; ama fethedilen başka topraklarda Spartalılar nüfusu serf durumuna getirmişler ve topraklarından elde ettikleri tarım ürünlerinden Spartalı yurttaşlara, onlar tarım işçiliğinden muaf tutulup bu sayede vakit ve enerjilerinin tamamını savaşmaya ve askeri eğitime harcasınlar diye, ayni ödeme yapmaya mecbur edilmişlerdi. Sparta'nın, kendi yurttaş kitlesinden kat kat büyük boyun eğdirilmiş bir Yunan nüfusu sömürerek, monarşisini ve aristokratik meclisini ortadan kaldırmadan, ayrıca bir diktatörlüğün boyunduruğu altına girmeden, bu ayrıcalıklı azınlığa kendi aralarında politik haklar bakımından bir demokratik eşitlik sağlamaya gücü yetmişti. Sparta'nın –Helen Dünyası'ndaki en eski– demokratik anayasası MÖ yedinci yüzyılın ikinci bölümündeki bir tarihte resmen yürürlüğe girmişti.

Spartalıların askeri eğitim ve disipline yoğunlaşmaları onları Helen Dünyası'nın en zorlu askerleri haline getirmişti. İlk zamanlarda askeri güçlerini daha fazla Yunan'ı serf durumuna getirmek için Yunan toprağı fethetmek amacıyla kullanmaya çalışmışlardı; ama MÖ *c.* 550 civarında insan güçlerinin, ne kadar cesur ve iyi talimli olurlarsa olsunlar, hâlihazırdaki serflerini baskı altında tutup aynı zamanda yeni fetihlerle bunlara daha fazlasını eklemeye yetecek sayıda bulunmadıklarının farkına varmışlardı. Spartalılar bundan ötürü fetih politikasını terk edip yerine bir ittifaklar politikasını koymuşlardı. Korinthos Kıstağı çevresinde yer alan ekonomik bakımdan ileri devletlerdeki diktatörlüklerin devrilmesini özendirmişler ve buralardaki diktatörlüklerin devrilmesini izleyen, servete dayalı rejimlerle ittifak etmişlerdi.

Spartalılar MÖ *circa* 511'de ittifak ağlarını Atina'da hâlâ iktidarda bulunan diktatörlüğü devirerek daha da genişletmenin

peşinde koşmuşlar ve ikinci hamlelerinde de başarmışlardı; ama Atina'daki sonuç Megara, Korinthos ve Sikyon'dakinin aynısı değildi. Atina'daki hükümeti kovulan diktatörden devralan oligarşi kendi hükümetini daha radikal bir hareket karşısında savunmayı becerememiş ve Spartalılar muhafazakâr dostlarını desteklemek amacıyla Atina'daki duruma üçüncü defa müdahale ettiklerinde yaygın bir başkaldırıya yenik düşmüşlerdi.

Atina böylece Sparta'nın hâkimiyetinden kurtulmuş, Atinalılar bunun ardından da (MÖ *c.* 507'de) demokratik bir rejim kurmuşlardı. Bu konuda Sparta'yı örnek alıyorlardı ama bu aşamada Atina devletinin toplumsal yapısıyla Sparta devletininki arasında çok önemli bir fark vardı. Sparta'nın topraklarında nüfusun çoğunluğu serfti. Attika'daysa hiç serf yoktu; bir miktar köle ve ayrıca gitgide artan sayıda yurttaşlığa kabul edilmemiş yabancı kökenli özgür insan vardı ama nüfusun çoğunluğu özgür yurttaşlardan müteşekkildi. Sparta ve Atina bir Pers saldırısına karşı koymak üzere MÖ 480'de kısa bir süre için elbirliği yaptıklarında, Atina'nın yaklaşık 30.000, Sparta'nınsa yaklaşık 8.000 yurttaşı mevcuttu. Sparta'nın dominyonları Attika'nınkinden daha fazla bir toplam nüfusa sahipti, ancak her ne kadar dominyonlarındaki nüfusun çoğunluğu Sparta için iktisadi bir kıymettiyse de bu aynı zamanda, serflerden meydana gelmesi nedeniyle, siyasi ve askeri bir yüktü.

Sparta'nın Atina'yla MÖ 511-507 arasındaki hayati yıllarda kurduğu ilişkiler, Spartalılar açısından beklenmedik ve can sıkıcı bir şekilde tersine gitmişti. Bunun nedeni, MÖ altıncı yüzyıl boyunca Atina'nın geçici süreyle kaybettiği öncülüğüne yeniden kavuşuyor hale gelmesiydi. O yüzyılın başlangıcında Attika'daki sosyal gerginlik MÖ sekizinci yüzyılda İsrail Krallığı'ndaki kadar şiddetliydi. Attika, Sparta'nın dominyonlarının çoktan olduğuna benzer şekilde, nüfusun çoğunluğu serflerden müteşekkil bir ülke olacakmış gibi görünüyordu. Atina bu akıbetten MÖ 590'da devlet adamlığına yakışır Atinalı bir iş adamı yani Solon tarafından uygulamaya koyulan reformlar sayesinde kurtulmuştu; ama Solon'un seve seve kabul edilen reformları Atina'yı bir diktatörün, yani Solon'un işini tamamlayan Peisistratos'un boyunduruğu altına girmekten kurtaracak ölçüde köklü değildi ve ondan sonra da Atina'nın diktatörlükten aman bulması, Sparta'nın Atina'yı mandası altına alarak müdahalesini gerektirmişti. Ancak Atina'yı refaha kavuşturma konusunda Peisistratos'tan çok Solon övgüyü

hak etmektedir. Solon Attika'da bir ihracat için zeytinyağı üretimi politikası başlatmış ve imalat endüstrilerinin gelişimini teşvik etmişti. Sahip çıkılacağı ülkeyle gerçekten kader birliği etme niyeti ya ailesini beraberinde getirerek ya da doğduğu şehir devletinden sürülmüş olmasıyla teminat altına alınan herhangi bir yabancı teknisyene Atina yurttaşlığı fırsatı vermişti. Attika'da bu yolla desteklenen kilit endüstri yağ ve şarap için üretilip süslenen kaplardı. MÖ *c.* 550 civarında Atina'da imal edilmiş topraktan türlü kaplar uluslararası piyasayı ele geçirmiş, Korinthos ve Sparta çanak çömleğinin yerini almıştı.

Atina'nın ekonomik rekabetinden Sparta'nın müttefiklerinden biri olan Aigina da zarar görmüştü. Attika'nın görüş alanı içindeki bu küçük ada ticaretle geçiniyordu. Aiginalılar, Mısır'daki Panhelenik ticari yerleşme Naukratis'te başrol oynuyorlardı. Aigina ve Atina arasındaki çatışma o kadar şiddetlenmişti ki Perslerin Avrupa yakasındaki Yunanistan'ı istila etmelerinin arifesinde, Sparta Kralı I. Kleomenes Aigina'yı Atina'ya savaş açmaması için zor zapt etmişti.

Böylece MÖ *c.* 750-500 devri sırasında Helen şehir devletleri dünyasındaki hem uluslararası hem de dâhilî çatışma şiddetlenmişti. Bununla birlikte aynı devirde Yunanlar, artan ekonomik ve politik uyuşmazlığa rağmen, kültürel birlik ve dayanışmalarının bilincine varmışlar ve bu bilinç birçok Panhelenik kurumda ifade edilmişti.

Yunanların kendilerine verdikleri yeni ortak adları "Éllines" [Helenler], "Ellás'ın sakinleri" anlamına gelir ve "Ellás" Thermopylai yakınlarında yer alan Anthela'daki Artemis'le iyice ululanan ve çokça başvurulan bir kâhinin merkezi Delphoi'daki Toprak Tanrıçası ve tanrılar Apollon'la Dionysos'un ibadet merkezlerini içinde bulunduran, Orta Yunanistan'daki bir semtin adıdır. Bu bir çift ibadet merkezi zaman içinde on iki bitişik (*amphiktyones*) ["çevrede oturanlar"] Yunan devleti tarafından idare edilir hale gelmişti ve bu Amphiktyon birliği Yunan Dünyası'nın genelinde kendine o kadar önemli bir rol atfetmişti ki bu Amphiktyonia'nın başlangıçta üyeleri olmayan öne çıkan devletler bu birlikte temsil edilmenin yolunu bulmuşlardı. Amphiktyonia'nın genişlemesi, "Ellás" ve "Éllines" adları uygulamasının sırasıyla alanın tamamıyla, MÖ on birinci yüzyılda Ege Havzası'nda ortaya çıkmış ve MÖ sekizinci yüzyıldan itibaren oradan yayılmış, yeni uygarlığın

bütün mensuplarını belirtecek ölçüde genişlemesini beraberinde getirmişti.

Helenistik Amphiktyonia'nın dışındaki diğer Panhelenik kurumlar, Delphoi, Korinthos, Korinthos'un Peloponnesos'taki hinterlandı Nemeia'daki dört dönemsel festival ve –içlerinden en eskisi ve en çok değer verileni olan– Peloponnesos'un batı yakasındaki Olympia'ydı. Olympia, çağdaş Olmek uygarlığının La Venta ve Tres Zapotes merkezleri gibi, herhangi bir kalıcı kentsel yerleşmenin eşlik etmediği bir tören merkeziydi. Bu festivaller Panhelenik yarışmalar için birer vesileydi ve bunlar münhasıran atletik yarışmalar değildi; aynı zamanda şiir ve müzik yarışmalarını da içeriyordu.

İşin doğrusu, Panhelenik kurumlar "Ellás" ve "Éllines" adlarının ifade ettiği kültürel dayanışma duygusunun taşıyıcılarıydı. Ne var ki bu dayanışmanın özü kurumsal değildi; psikolojikti. "Helenizmin" psikolojik temeli ortak bir bakış açısı, ortak özlem ve idealler, ortak tasalarla ortak örf ve âdetlerdi. Örneğin, belirli bir Helen şehir devletinde yerel bir lehçeyle düzülen şiir hızla bütün Helenlerin ortak mülkü haline geliyordu. İonya'nın bir yerinde son şekillerini alan Homeros'un iki epiği, zaman içinde Helen Dünyası'nın her tarafında ezberden okunur ve şiir, anadilleri Yunancanın farklı lehçeleri olan şairler –örneğin Boiotialı Hesiodos – tarafından, Homeros Yunancası ve ölçüsüyle düzülür olmuştu. Böylece Yunan lehçeleri yerel ağızdan başka bir şey halini almıştı; ayrıca Panhelenik edebiyatın belirli türlerinin ortamı haline gelmişti. Helenizmin entelektüel, duygusal ve tinsel bağları elle tutulur gözle görülür değildi ama ekonomik ve politik hizipleşmelerine baskın çıkarak Helenleri bir arada tutan bu bağlardı.

25
Manevi Hayatta Yeni Çıkışlar, MÖ *c.* 600-480

Eski Dünya *Oikoumenê*'sinde taş çatlasa 120 yıldan biraz fazla bir zaman aralığında –bir başka deyişle, ancak dört veya beş nesil boyunca– beş büyük veli [eren] boy göstermişti.

Beş evliyadan en eskisi İranlı veli Zerdüşt'tü. Yaşadığı zaman da yer de belirsizdir ama çalışmalarını MÖ altıncı yüzyılın ilk yıllarında yaptığı ve faaliyet alanının Ceyhun-Seyhun Havzası'nda, yerleşik bir nüfusun yaşadığı, ancak Avrasya steplerinin yaylacılarının saldırısına maruz kalan topraklarda bulunduğu muhtemel gibi görünmektedir. Bu evliyanın ikincisi "İkinci İşaya'ydı". O veya yazılarının editörü onun yazdıklarını MÖ sekizinci yüzyıl peygamberi Yahudalı İşaya'nın kitabına ekleyerek adını gizlemişti. Ama "İkinci İşaya" gerçek İşaya'dan neredeyse iki yüzyıl sonra yaşadığını teyit eder; çünkü "İkinci İşaya", Yahve'nin mesh ettiği kral diye, İlk Pers İmparatorluğu'nun ilk kurucusu II. Kyros'tan övgüyle bahseder ve nitekim II. Kyros, Yeni Babil İmparatorluğu'nu fethedip MÖ 539'da Babil'deki Yahudi sürgünlere Yahuda'ya dönme izni vermiştir. "İkinci İşaya'nın" yazılarında kaleme alındıkları yerle ilgili hiçbir belirti yoktur. Babil de Yahuda da aynı ölçüde muhtemel ihtimallerdir.

Buda'nın yaşadığı zaman da neredeyse Zerdüşt'ünki kadar belirsizdir. Muhtemeldir ki MÖ *c.* 567-487'ydi. Bununla birlikte, Siddhartha Gautama yani Buda'nın bugünkü Nepal Krallığı sınırları

içinde yer alan Kapilavastu adlı küçük bir şehir devletinde doğduğu ve faaliyet alanının bugünkü Bihar olduğu kesindir. Konfüçyüs, yaşadığı zamana dair geleneksel bilgi yani MÖ 551-479 yılları doğruysa, Buda'nın nispeten daha genç bir çağdaşıydı. Çin'deki anayurdu, Zhou hanedanının nüfuz alanı çözülüp de Konfüçyüs'ün yaşadığı zamana kadar kurulan, küçük ve zayıf devletlerden biri olan Lu devletiydi. Pythagoras aşağı yukarı Buda'nın çağdaşıydı. İonya'nın açıklarındaki Samos Adası'nda doğmuştu ama faaliyet alanı Güney İtalya'daki Yunan kolonyal nüfuz alanıydı, yerleştiği şehir devletiyse Kroton'du.

Muhtemelen Pythagoras dışında, bu MÖ altıncı yüzyıl evliyası bugün insan soyunu, dolaysız veya dolaylı bir şekilde, hâlâ etkilemektedir, hem de halen sağ herhangi bir insandan daha çok. Buda yaşayan neslin yarıdan fazlasını, Konfüçyüs ise üçte birinden fazlasını doğrudan doğruya etkilemektedir. "İkinci İşaya'nın" günümüzdeki etkisi Yahudilerin dışında Hıristiyanlara kadar uzanmaktadır. Zerdüşt'ün günümüzdeki doğrudan doğruya etkisi Parsilerle sınırlıdır ve bugün bunlar sayıca küçük bir topluluktur. Buna rağmen, Yahudiler gibi, günümüz dünyasında sayılarının üstünde bir orantıda rol oynamaktadırlar. Oysa Zerdüşt, bugün kendi mensuplarının yanı sıra Yahudileri, Hıristiyanları ve Müslümanları dolaylı bir şekilde etkilemektedir. Perslerle Yahudilerin, İlk Pers İmparatorluğu'nun Yeni Babil İmparatorluğu'nu bünyesine kattığı MÖ 539'dan ortadan kalktığı MÖ 330'a kadar süren zaman zarfındaki itilafları sonucunda, Zerdüşt'ün manen etkileyici bazı –ölümsüzlük, Kıyamet, Tanrı'nın Kutsal Ruh aracılığıyla faaliyeti gibi– kavramlarının yolu Yahudiliğe ve oradan da Yahudilikle aynı kökten türeyen iki dine düşmüştü.

Muhtemeldir ki MÖ altıncı yüzyılda bu evliyanın beşinin birden eşanlı yaşadığı bazı yıllar vardı ama herhangi ikisinin herhangi bir zamanda karşılaşmış bulunmaları imkânsızdır, hatta herhangi birinin diğerlerinden herhangi birinin varlığının farkına varmış bulunduğu bile ihtimal dışıdır. İçlerinden ikisinin –yani Buda ve Pythagoras'ın– inançları ve amaçları ve de uygulamaları birbirine o kadar az bir farkla benzemektedir ki; bu durum, sanki aynı kaynaktan ilham almış olmaları neredeyse kesinmiş hissini vermesini sağlamaktadır; ama görünüşe bakılırsa, ne Bihar'daki Buda'nın ne de İtalya'daki Pythagoras'ın eline, bu ortak öğeler

kümesini, bunları paylaştığı coğrafi bakımdan uzak çağdaşına iletme fırsatı geçmiş bulunması o kadar muhakkaktır.

Bu beş evliyanın zamandaşlığının yeğinliği yüzünden, ömürlerinin kapsadığı dönem Karl Jaspers tarafından Eksen Çağı, başka bir deyişle insanlık tarihinin dayandığı noktanın yön değiştirdiği çağ diye adlandırılmıştır. Ortaya çıkışları gerçekten, yukarıda kaydedildiği gibi, insan soyunu günümüze kadar etkilemeye devam etmeleri ve düsturları Allah'ın emri, doktrinleri de amentü niteliğini kaybetse bile büyük ihtimalle benzerleri tarafından gelecek nesilleri etkilemeyi sürdürecek olmaları bakımından, bir dönüm noktası özelliği kazanmıştır. Ancak, insanlık tarihini bir Eksen Çağı –ve bu başlı başına aydınlatıcı bir kavramdır– süzgecinden geçireceksek onun zaman aralığını her iki yönde de genişletmemiz gerekecektir.

"İkinci İşaya" bir Suriye ekolü peygamberiydi; elimizde de Wen-Amon'un MÖ *c.* 1060'ta –bir başka deyişle "İkinci İşaya'dan" aşağı yukarı 500 yıl önce– Byblos'ta Suriyeli bir peygamberle karşılaştığına dair kayıt mevcuttur. "İkinci İşaya'yı" Suriye geleneğini bile bile izlediğini kavramadan anlayamayız. O veya editörü bunu, yazılarını bütün okuryazar Yahudalı peygamberlerin en ünlüsünün kitabına ekleyerek göstermişti. Zerdüşt açıkça Suriye tipi bir peygamberdir. Gerçi onun vakasında, ister Suriyeli ister İranlı olsun, herhangi bir öncülden etkilendiğine dair hiçbir kanıt yoktur. Öte yandan, İsa'yla Muhammed'in Suriye peygamberlik geleneğini bile bile izledikleri kesindir ve Zerdüşt'le "İkinci İşaya'nın" iki muazzam takipçisini yok sayan Eksen Çağı'na kronolojik bir sınır çizmek yanıltıcı olacaktır. Nitekim Eksen Çağı aşağı yukarı 120 yıllık bir dönemden MÖ *c.* 1060'tan Peygamber Muhammed'in ölüm tarihi MS 632'ye kadar uzanan aşağı yukarı on yedi yüzyıllık bir döneme kadar yayılır. Bu on yedi yüzyıl "uygarlıklar" diye sınıflandırdığımız toplum türlerinin bugüne kadarki zaman aralığının üçte birini kapsar; gene de on yedi yüzyıllık bir zaman aralığı, insanlığın ve *afortiori* insandan önceki insangillerin bugüne kadarki yaşıyla tartıldığında göz açıp kapayıncaya kadar geçen bir süredir.

Beş MÖ altıncı yüzyıl evliyasının birbirinden bağımsız ortaya çıkmasına rağmen, beşinde de ortak ama gene de bu beşin nevi şahsına münhasır olmayan bazı özelliklerini ayırt edebiliriz.

Dikkat çeken en önemli ortak özellik, münferit bir insanın, İnsan türünün kendini bulduğu Evren'in içindeki ve ötesindeki

yüce tinsel [spiritüel] gerçeklikle dolaysız bir kişisel ilişkiye kavuşmasıdır. Başlangıçta İnsan türünün yüce gerçeklikle ilişkisi münferit ve kişisel değil, kolektif ve kurumsaldı. Uygarlık öncesi toplumlar yüce gerçekliğe İnsan türünün, bu aşamada, insafına kaldığı insan dışındaki doğa güçleri aracılığıyla yaklaşıyordu. İnsan türü, uygarlığın gerçekleştirilmesinden sonra, yüce gerçekliğe yaklaşım yönünü değiştirmişti. İnsan türü, insan dışındaki Doğa'yı tanrılaştırmak yerine, insan topluluğunun kolektif gücünü tanrılaştırmaya başlamıştı. Kolektif insan gücünün geniş çaplı örgütlenmesiyle İnsan türünün üstünlük ödülü için insan dışındaki Doğa'yla mücadelesinde ibre hissedilir ölçüde İnsan türünden yana dönmüştü. Tapınma nesnesini bu yolla değiştiren İnsan türü, güce tapma açısından daima tutarlı davranmıştı, gücü en muktedir haliyle nede cisimleşmiş durumda görmüşse ona tapmıştı. Ancak tapınma nesnesi olarak insan dışındaki Doğa'nın yerine kolektif insan gücünün koyulması manen bir gerilemeydi. İnsan türü manevi sadakatini bu şekilde aktardığında, nişan aldığı hedefe yaklaşmak şöyle dursun, daha da uzaklaşmaya başlamıştı.

Beş evliyanın her biri manevi bakımdan içinde doğduğu ve büyütüldüğü topluluğa boyun eğme mirasıyla arasındaki köprüleri atmıştı. Geleneğe karşı koymak için hem Doğa'ya tapınmayı hem de İnsan türüne tapınmayı reddettiği gibi, tinsel gerçekliği dolaysız bir şekilde çıplak gözle görme gücü kazanmak amacıyla bu görüşü engelleyen ve bulanıklaştıran perdeleri yırtmıştı. Bu marifet peygamberler örneğinde besbellidir. Bir peygamber lafzına herhangi bir sosyal ortamın değil, doğrudan doğruya tanrının yol açtığına inanır ve bunu savunur. Konfüçyüs duygusal bakımdan daha ölçülü bir şekilde, "Göğün" Çin uygarlığının banilerini uymaya mecbur tuttuğu toplumsal davranışın ahlaki kurallarını iyileştirdiğine inanıyor ve bunu savunuyordu. Anlaşılan, başlangıçta "Gök" (*Tian*) kişi niteliğine sahip –bir başka deyişle, insana benzeyen– bir tanrı gibi tasavvur ediliyordu; muhtemeldir ki Konfüçyüs'ün gününe kadar yüce tinsel gerçekliğin bu Çince adı akla getirdiği kişiliğe dair anlamını kaybetmiş ve zaman içinde kişi-üstü veya insani özellikler taşımayan bir ruh [tin] veya kanun gibi tasavvur edilir hale gelmişti. Buda yüce tinsel gerçekliği kesinlikle insana benzeyen bir şey olarak tasavvur etmiyordu. Onu geleneksel Hindu panteonu mensuplarının ne hepsiyle ne de sadece bir tanesiyle özdeşleştirmişti. Buda için arayışının hedefindeki yüce gerçeklik

bir "sönüklük" (Nirvana) haliydi ve aydınlanmaya, hedeflediği insana benzemeyen yüce gerçekliğin herhangi bir şekilde desteğini görme ihtimali bulunmadan, kendi gayretiyle erişmeliydi ve erişmişti de.

Beş evliyanın ikinci ortak ayırıcı niteliği gördükleri gidişatı ayıplamaları, reddetmeleri ve değiştirmeye koyulmalarıydı. Her birinin manevi isyanı birbirinden radde bakımından iyice ayrılıyordu. Beşi içinde en âlisi en köktencileriydi. Buda'nın değiştirmeye koyulduğu, hakkında yargıya vardığı hayatın kendisiydi. Her hisseden varlığın acı çektiğini; ayrıca her canlının açgözlü olduğunu teşhis etmişti. Bir canlının kendini açgözlülüğünden arındırmayı başarması durumunda, kendini hayatın bir açgözlü canlıyı olumsuz yönde etkileyen bu can yakıcı halinden kurtarma imkânına kavuşacağına inanıyordu. Pythagoras da yaşadığımız haliyle hayatı ayıplamıştı ve o da hayatı Buda'yla aynı yönlerde değiştirmeye koyulmuştu. Gerçi o bu zorlu yolu tutturmakta Buda kadar canıgönülden davranmamıştı. Zerdüşt topluluğuna has dinin geleneksel şeklini yıkmaya, "İkinci İşaya" ise tadil etmeye koyulmuştu. Konfüçyüs ise yaşadığı dönemde Çin'de hüküm süren toplumsal davranış standartlarını yükseltmeye koyulmuştu.

Beşin her biri hemcinsi insanları velinin bulduğu yeni yola yönlendirmeye çalışmıştı. Zerdüşt ve "İkinci İşaya" mesajlarını yazılı şekilde açıklamışlardı. (İnançlarına göre, bunlar Tanrı'nın insan sözcüsü peygamber aracılığıyla insan soyuna iletilen Tanrı'nın mesajlarıydı.) Zerdüşt'ün Gatha'ları (ilahileri) ve "İkinci İşaya'nın" asıl İşaya'nın kitabına yaptığı ekler, bu iki evliyanın gerçekliği söz götürmez [gerçeli] eserleri gibi görünmektedir. Ayrıca Buda ve Konfüçyüs'ün verdikleri vaazlarla her ikisinin de müritlerinin bazılarıyla yaptığı sohbetlerin kayıtları oldukları iddia edilen kutsal yazılar bulunmaktadır. Ne sözüm ona kayıtların ustanın özgün sözlerine ne kadar sıkı sıkıya uyduğunu biliyoruz, ne de Pythagoras'a atfedilen özdeyişlerin özgünlüğüne güvenebiliriz.

Beşten dördü, yani Zerdüşt, Buda, Konfüçyüs ve Pythagoras mürit toplamış veya her halükârda mürit kabul etmiş ve bu yeni cemiyetler yaratılmasına yol açmıştı. Çünkü insanlar arasındaki ilişkilerin birden fazla nesil boyunca sürdürülmesi ve kişisel tanışıklığa dayalı bir topluluğun sınırı olan az sayıda insandan daha fazlasını kucaklaması için kurumsallaştırılması gerekir. Buda alaylı mensupların ayakta tuttuğu bir keşiş tarikatı (*sangha*)

kurmuştu; Konfüçyüs bir felsefe okulunun temelini atmıştı; Pythagoras, şeklen bir keşiş tarikatı sayılmasa da bir okuldan daha fazla özelliklere sahip bir cemiyet meydana getirmişti. Tahminen "İkinci İşaya" mesajını çoktan beri mevcut bir Yahudi topluluğuna iletmekle yetinmişti. Öte yandan, Zerdüşt yeni bir dinin kurucusu haline gelmişti. Buda'nın manevi keşfini iletme merakı benzer şekilde yeni bir dinin kurulmasına yol açmıştı ve Buda'nın aydınlanmasının bu sonucu alışılmadık bir şeydi. Buda herkesin aydınlanmaya kendi çabasıyla ulaşabileceğine ve ulaştığında da Nirvana durumuna geçmek üzere çıkış yapma konusunda serbest kalacağına inanıyordu. Ancak Buda kendi çıkışını ertelemiş ve diğer hisseden varlıklara bulduğu çıkış yolunu göstermek için isteyerek hayatın acı içeren halinde kalmıştı.

Buda kendini politikadan ve mürit çevresi dışındaki sosyal hayattan uzak tutmuştu. Besbelli bir tahtın varisiydi. Ayrıca bir koca ve bir babaydı. Babasının tahtıyla ilgili veraseti reddettiği gibi, kendini hayatın can yakıcılığından bir kurtuluş yolu bulmaya adamak uğruna karısından ve çocuğundan da ayrılmıştı. Buda, aydınlanmaya ulaştıktan sonra, gezgin bir öğretmen haline gelince yerel krallar ona sosyal akranları gözüyle bakmışlardı. O da onlarla birlikte zaman geçirmekten uzak durmamıştı ama bunun peşinde de koşmamıştı. Keşiş tarikatının büyümesini soylu bir hamiye arkasını vererek teşvik etmekle ilgilenmemişti. Budizm ilk soylu hamisini Buda'nın ölümünden iki yüz yıl sonra bulmuştu: İmparator Aşoka. Öte yandan, Zerdüşt soylu bir hami aramış ve bir tane bulmuştu. Konfüçyüs soylu bir işveren aramış ama bir tane bile bulmayı başaramamıştı: [Önerileri] geri çevrilen bu işsiz memurun kendine alışılmamış bir etik öğretmeni kariyeri yaratmasıyla sonuçlanan kişisel bir başarısızlık. "İkinci İşaya'nın" bir hamiye ihtiyacı yoktu. İhtiyaç duyduğu tek şey –ve bunu gerçekleştirmişti– mesajının Yahudi topluluğu tarafından kabulüydü.

Buda beş evliya arasında politikadan uzak durması bakımından müstesnaydı. Konfüçyüs eline fırsat geçseydi bir politik kariyeri iyi karşılardı. Konfüçyüsçüler ustalarının ölümünün ardından Konfüçyüsçü felsefenin bir kamu görevine atanmakta işe yarayabilmesi için 350 yıl beklemek zorunda kalmışlardı. Anlaşıldığına göre, Zerdüşt bir hükümdar himayesinin, misyonunun başarısı için gerekli koşul olduğunu sezmişti. Pythagoras ve müritleri politikaya girmekten kaçınamamışlardı. MÖ altıncı yüzyılın Helen

Dünyası'nda bir şehir devletinde, o şehir kurban gitmesin diye, bir filozoflar birliğinin sözü geçmesi gerekiyordu. Pythagorasçılar başa güreşmiş ve başlarına dünyanın belasını sarmışlardı. "İkinci İşaya'ya" gelince, o kendini akıl dışı politik beklentilere kaptırmıştı. Yahve'nin mesh ettiği kral diye II. Kyros'a minnet duymuştu. Çünkü Kyros Babil'deki Yahudi sürgünlere Yahuda'ya dönme izni vermişti ama "İkinci İşaya" işin arkasının, imparatorun Kyros değil Yahve'nin, emperyal halkın da Persler değil Yahudilerin olacağı, bir dünya imparatorluğunun inşasıyla geleceğini beklemişti.

"İkinci İşaya'nın" yaratıcı yeni çıkışları politik düzlemde değil, manevi düzlemdeydi. Bir tektanrıcıydı ve çile meselesiyle cebelleşmişti. "İkinci İşaya" en eski tartışma götürmez Yahudi tektanrıcıdır. Ayrıca Ahenaton'un sekiz yüzyıl önce akim kalan tektanrıcılığından beri de herhangi bir yerdeki en eskisidir. "İkinci İşaya", Yahve'nin Yahudiler için yegâne meşru tapınma nesnesi veya Yahve'nin diğer ülkelerin tanrılarından daha hakşinas ve daha güçlü olduğuna inanmakla kalmamıştı. İnancına göre, biricik tanrı Yahve'ydi ve diğer tanrılar namevcuttu. "İkinci İşaya'nın" çileyle ilgili tutumu Buda'nınkinin antiteziydi. "İkinci İşaya" çileden kurtulmanın bir yolunu aramamıştı; çileye olumlu manevi meyve verebilecek bir deneyim gözüyle bakmıştı. "Çileci hizmetkârın", görünüşteki gibi, adsız ama tarihi bir şahsiyeti temsil edip etmediğini veya bir şekilde Yahudi toplumunun kişileştirilmesi olup olmadığını bilmiyoruz. Bu muammalı şahsiyetle ilgili muhtemel iki yorumdan ikincisi daha inandırıcıdır; bu "İkinci İşaya'nın" kendini ilişkilendirmeyi seçtiği peygamber geleneğine daha uygundur. Öyle veya böyle, "İkinci İşaya'nın" çilenin, sabırla katlanıldığında, trajedisinin akıbetine uğramış çile çekenin kendisi dâhil yaratıcı bir deneyim niteliği kazanabileceğine inandığı açıktır. "İkinci İşaya'nın" yazıları belki de çileye karşı böyle bir tutumun izlendiğinin görülebileceği en eski yazılardır.

Zerdüşt dünyaya iyiyle kötü arasındaki bir muharebe meydanı gözüyle bakmıştı. [Ona göre] iyiliğin önünde sonunda muharebeyi kazanmaya eli mahkûmdu; İnsan türünün bu sıradaki görevi de tanrının kötü hasmına karşı etkin bir savaşçı olarak iyi tanrının yanında yer almaktı. Bir ihtimal Zerdüşt'ün ileri görüşü ve [davranış] kuralı peygamberin yaşadığı zaman ve zeminin tarihsel durumunu yansıtıyordu. Avrasyalı yaylacılarla yerleşik komşuları arasındaki sınır bölgesinde, yerleşik tarafın önünde

sonunda kesin bir zafer kazanmayı umduğu, bitip tükenmez bir sınır savaşı vardı ve Zerdüşt şüphesiz bu tarihi savaşta göçebelerin militan bir muarızıydı.

Konfüçyüs kendine, elbette içtenlikle, dürüst bir muhafazakâr gözüyle bakan bir ahlaki reformcuydu. Geleneksel düzeni bozulup pusulayı şaşırmış bir toplumda doğmuştu. Niyeti bir köşeye atılma tehlikesindeki kıymetli ata yadigârı kurumları iyileştirmekti ama çareleri aslında yeniliklerdi. Örneğin, "asilzade" anlamına gelen, soybilimsel bakımdan "derebeyinin oğlu" *chün-tzu* [*junzi*] kelimesini, gerçekte ahlakça soylu davranış standartlarına uyarak yaşayan bir insan anlamında "soylu insanı" [veya "üstün insanı"] ifade eder diye yorumlamıştı. Bu yorum eski bir anlamı diriltmek değil, yeni bir anlam vermekti. Konfüçyüs'ün "isimleri düzeltmesi" Çin toplumunu yeni bir idealle donatmıştı.

Buda her canlıda yaradılıştan kaynaklanan benmerkezciliği ve açgözlülüğü ortadan kaldırmaya koyulmuştu. İnsan ruhunun Doğa'nın üstesinden gelebileceğine dair bir sezgisi, bu sezgiyi eyleme geçirme cesareti vardı ve kendi eylemi kendi aydınlanmasını sağladığında, merhamet duygusu onu bunun yolunu hemcinsi hisseden varlıklara göstermeye yöneltmişti. Buda kendi aydınlanmasına kavuştuğunda nefsini köreltme [aşırı riyazet] uygulamasının aydınlanmaya ulaşmanın yolu olmadığını fark etmişti. O günlerden itibaren de sıradan insanlara ağır ama çağdaş aşırı çilecilere hafif gibi gelen bir orta yol tutturmuştu. Buda'nın orta yolu, sırasıyla Budizmle –Buda'nın çağdaşı, izinden yürüyenlerce "Cina" ("Fatih") veya "Mahavira" ("Büyük Kahraman") diye bilinen Vardhamana'nın kurduğu bir din olan– Caynacılığın müteakip kaderleri arasındaki zıtlıkla doğrulanmıştı.

Buda ve Pythagoras'ın hem bir inancı hem de bir amacı paylaştıkları daha önce kaydedilmişti. Ortak inançları ölümün hayatın sonu olmadığı, aksine bunu normalde yeniden doğuşun takip edeceği ve bu hazin çemberin hakkından gelmek için etkili önlemler alınmazsa, yeniden doğuşların *ad infinitum* [sürgit] devam edeceğiydi. Bunun hakkından gelmek iki evliyanın da ortak amacıydı. Bu inancın bu amaçla birleştirilmesi tuhaftır; amaçla ilişkilendirilmemiş inançsa yaygındır. Tekerrürün Evren'in temel ritmi olduğu düşüncesini, benzer fiziksel görüngüler akla getirir: Geceyle gündüzün birbirini izlemesi; özdeş bir mevsim dizininin her yıl tekrarlanması; bir canlı neslinin yerini tekrar tekrar bir

başkasının alması. Nitekim nesil döngüsünün yeniden doğuşa tekabül ettiği inancı, çocukları büyükanne veya büyükbabalarının isimleriyle adlandırma âdetiyle dışa vurulur.

Helen Dünyası'nda, genel tekerrür inancından apayrı, bir yeniden doğuşa has inanç Pythagoras ve müritlerine mahsus bir ilke olarak başlamış ama Pythagorasçılar birliğinin başına gelen politik felakete rağmen, gitgide daha geniş çaplı bir yaygınlık kazanmıştı. Hindistan'da yeniden doğuşa inanç hem Buda hem de muarızları tarafından doğal karşılanmış gibi görünmektedir. Ruh diye bir şey olup olmadığına dair meseleyle ilgili görüş ayrılıklarının temelinde bu ortak inanç vardır. Buda'nın muarızları sadece ruhu bir gerçeklik diye kabul etmekle kalmamışlar, bu gerçekliğin yüce gerçeklikle özdeşliğine inanmışlardı [(*Tat tvam asi*) "sen busun" demişlerdi]. Buda'ysa yeniden doğanın ruh değil, bir yeniden doğuştan ötekine kadar sadece açgözlülüğün dinamik kuvvetince bir arada tutulan, bir ayrı ruh halleri ağından ibaret olduğu inancına sahipti. Açgözlülük ortadan kaldırılabilirse, bu uçuşan ruh bulutu da dağıtılabilirdi ve bu acı çekmenin durduğu "sönüklük" (Nirvana) haline geçmenin çıkış yolunu açardı. Buda böyle düşünüyordu.

Herhalde Buda ve muarızları birbirleriyle çekişen her iki tarafının da düşündüğü kadar uyuşmazlık içinde değillerdi. Buda'nın muarızları bir açıklamada bulunuyordu: "Ruh yüce gerçeklikle özdeştir". Buda bir direktif veriyordu: "Muarızlarımın 'ruh' diye adlandırdığı uçuşan ruh bulutunu dağıtarak 'sönüklük' haline geçmek üzere çıkış yapın". Muhtemeldir ki Buda ve muarızlarının yüce tinsel gerçekliğin doğasına dair tasavvurları zaten birbirine telif edilmez ölçüde ters düşmüyordu.

İnsan ruhunun açgözlülüğün üstesinden gelme kapasitesine güvenme; sabırla katlanılan çilenin yaratıcı gücüne inanma; "sönüklük" haline geçmek üzere çıkış çağrısı yapma; sadece bir Tanrı'nın bulunduğuna inanma; Kötülüğe karşı İyiliğin yanında savaşma çağrısı yapma: MÖ altıncı yüzyılda, beş büyük evliya tarafından bu inançların açığa vurulmasından ve bu direktiflerin verilmesinden itibaren, yüce gerçeklik tasavvuru ve insan davranışına dair direktifler değiştirilemez bir şekilde dönüşmüştür.

Beş MÖ altıncı yüzyıl evliyası beş farklı bölgesel ortamda doğmuş ve yaşamış ve de emek vermiştir. Belki hiçbirinin bütün uygarlıkların en eski ikisinin yani Sümer-Akad ve Firavunlar

Devri Mısır halklarının soyundan gelmemesi manidardır. MÖ altıncı yüzyılda bu iki antik uygarlık hâlâ mevcuttu ama yeni tasavvurlar ve direktifler uygarlıkları daha az köklü ancak, bahsi geçen zamanlarda, daha dinamik olan bölgelerden çıkmıştı.

26
İlk Pers İmparatorluğu, MÖ *c.* 550-330

Asur militarizmi, özellikle son ve en şeytani evresinde (MÖ 745-605), bizzat Asurların kendileri dâhil bütün mağdurları için bir musibetti. Yıkım bir Avrasyalı göçebe akınıyla ağırlaşmıştı. Asur İmparatorluğu'nun çöküşünün dolaysız sonucu Levant'ı politik bakımdan bölünmüş ve tehlikeli halde bırakmıştı. Zaten Levant'ın Pers imparatorluk kurucuları tarafından MÖ *c.* 550-525 yılları arasındaki bir çeyrek yüzyılda politik bakımdan kolayca birleştirilmesi, bu eziyet çekmiş bölgenin duyduğu huzur ve düzen ihtiyacını göstermektedir. Pers İmparatorluğu Levant'a fena halde ihtiyaç duyduğu yatak istirahati vermişti. Fetih savaşları Asurlarınkinden daha az acımasızdı; fethedilen uçsuz bucaksız toprakların idari teşkilatı daha az baskıcıydı. Persler, Asurların aksine, egemenliklerini etkili kılmak için varlıklarını asgari ölçüde hissettirmekle yetinmişlerdi. Mevcut yerel yetkililere özgürlük tanımışlardı; Pers eyalet valisinin rolü yerel idareyi devralmaktan çok nezaret etmekti. Persler özellikle –buyruk altındaki topluluğun dini çekişmeler yüzünden kutuplaştığı, Pers yetkililerin de tarafsızlıklarını korumakta zorlandıkları, mahcup edici vakalar dışında Pers hâkimiyetinin kabul görmesini sağlayan ileri düşünceli bir politikayla– tebaalarının dinlerine saygı gösterip himaye ederek zekice davranmışlardı.

Pers İmparatorluğu Hükümeti'nin yabancı dinleri hoş görmesi, bizzat kendi yazıtlarının gösterdiği gibi, I. Dareios ve hiç değilse

hemen onun ardından gelen Kserkses'in –hele ruh hali hoşgörü değil militanlık barındıran– Zerdüşt'ünkiyle akraba bir dini iyi karşıladıkları göz önünde tutulursa, daha bir muteber ve daha bir fevkalade hale gelmektedir. Zerdüşt bu ruh haliyle İran dili konuşan halkların geleneksel dinini reddetmiş ve yerine yeni bir din koymuştu. Zerdüşt eksiksiz biat ettiği tek iyi tanrı yani Ahura Mazda tarafından bu inancını yaymakla görevlendirildiğine inanıyordu. I. Dareios ve Kserkses'in kendilerini Zerdüşt'ün dinine ne kadar adadıklarını bilmiyoruz. Zerdüşt'ün izinden yürüdüklerini açıkça söylememektedirler; işin doğrusu adını anmamaktadırlar. Büyük ihtimalle peygamberin kendisi I. Dareios'tan yaklaşık bir yüzyıl önce doğmuştur ve misyon sahası İran dili konuşan yerleşik halklar tarafından yurt edinilmiş bölgenin kuzeydoğusuymuş (günümüzdeki Horasan, Sovyet Orta Asya'sı ve Afgan Özbekistan'ı) gibi görünmektedir.

Bu bölge Pers İmparatorluğu'na II. Kyros tarafından büyük bir ihtimalle MÖ 539'dan sonraki bir tarihte ilhak edilmişti ve Dareios MÖ 522'de sahte veya sahici Smerdis'i bizzat kendisinin düzenlediği bir suikastla öldürüp yerini aldığında, Dareios'un babası Horasan'ın (Parthia) Pers valisiydi. Ahameniş Ailesi'nin Dareios'un çıktığı kolu muhtemeldir ki MÖ 539 öncesine kadar Zerdüşt'ün dininin yarı dönmeleri haline gelmemişlerdi, ayrıca Pers ve Med halkının yanı sıra Ahamenişlerin, bu aşamada, sulandırılmış haliyle bile henüz Zerdüştçülüğü benimseyip benimsemediklerini bilmiyoruz. Anlaşıldığına göre I. Dareios –sonuçta Zerdüşt'ün dininin muhtemelen kurucusunun hoş karşılamayacağı bir şeklini devralan Med halkının ruhbanı *Magus*'ların (Mecî)– pek dostu değildi.

Pers imparatorlarının dini kadar politik liberalizmleri de önce Asur ardından da Babilli fatihlerine şiddetli bir şekilde direnen Suriye halklarını Pers egemenliğiyle bağdaştırmıştı. Fenikelilerin, Samiriyelilerin ve Yahudilerin gözünde Persler kurtarıcılarıydılar.

Fenikelilerin Pers İmparatorluğu'nun bünyesine katılması, Fenikeli tacirlere muazzam bir karasal hinterlant kazandırdığı gibi, Akdeniz'deki ticari hasımları Yunanlarla aralarındaki rekabette Persleri kendi yanlarına çekmelerini sağlamıştı. Asya'daki Yunanlar Fenikelilere benzer şekilde Pers tebaası haline gelmişti ama onlar dikbaşlı tebaaydı; oysa Suriye'deki Fenikeliler Perslerin huyuna suyuna gitmişler ve onların gözüne girmişlerdi. Suriye'deki

üç Fenike şehir devletine –Arvad, Tsor ve Sidon'a– kendilerine ait küçücük yerel imparatorluklar bahşedilmişti. Fenikeliler Perslere sadakatsizlik göstermeye hevesli değillerdi, bundan ötürü de Perslerin kolonyal Fenike şehir devletlerinin Suriye'deki işlerine karışmaya kalkışmalarından hiç korkuları yoktu. Persler Libya'daki Fenikelileri, Suriye'deki Fenikelilere ilaveten bünyelerine katmaya çalışmamışlardı. Aksine, MÖ altıncı yüzyılın bitişine doğru kolonyal Fenike şehir devletleri Kartaca'nın buyruğu altında bir birleşik cephe kurduklarında, Kartaca'yla Yunan karşıtı bir anlaşma yapmışlardı.

Babilli Yahudi topluluğu da Perslerin doğal müttefikiydi. Çünkü bu sürülmüş Yahudiler onları sınır dışı etmeleri yüzünden Babillileri affetmemişlerdi. Bu nedenle Pers dostu bir yerel azınlıktılar ve böylelikle, II. Kyros'un "Bel'den el aldığı", Babillilerin ulusal *amour propre*'larına [onurlarına] saygı gösterme niyetine delalet eden düşünceli jestine rağmen, uzlaşmaz bir çoğunluğun bulunduğu bir Babil'de Persler için kıymetliydiler. II. Kyros, Yahudi sürgünler arasından Yahuda'ya dönmek ve Kudüs'teki tapınaklarını yeniden inşa etmek için her ayrılmak isteyene izin vermişti. II. Kyros'un kararnamesinin aslı Ekbatana'daki (Hemedan) arşivlerde bulunmuş ve ayrıca I. Dareios tarafından da teyit edilmişti. Ya MÖ 445'te I. Artakserkses ya da MÖ 384'te II. Artakserkses, Babilli Yahudi kethüdası Nehemya'ya Yahuda'ya gidip Kudüs şehrini yeniden tahkim etme göreviyle Pers imparatorluk başkenti Susa'dan ayrılma izni vermişti. Hem I. Dareios hem de Artakserkses Kudüs'teki onayladıkları bayındırlık işlerinin yürütülmesi için imparatorluk hazinesinden bağış yapmışlardı.

Pers İmparatorluğu Yahudilerin ve Fenikelilerin yanı sıra Aramilere de kazanç sağlamıştı. Arami yazısı ve dilinin Asur rejiminde başlayan yayılışı Pers rejiminde daha da ilerleme kaydetmişti. Suriye'de Kenan dilinin (İbranice) yerini zamanla Aramice almıştı. Kenan dili Suriye'de sadece bir ayin dili olarak ayakta kalmıştı. Günlük kullanım dili niteliğini ise sadece Akdeniz'in batı havzasındaki kolonyal Fenike Dünyası'nda korumuştu. Aramicenin kullanımı doğuya doğru –çiviyazısından çok daha kullanışlı bir yazı olan– Arami alfabesiyle el ele yayılmıştı. Persler, yedi veya sekiz yüzyıl önce Ugarit'teki Fenikeliler gibi, Sümer-Akad repertuvarından seçilen harf türlerinden mürekkep bir alfabe icat etmişlerdi. I. Dareios, Bisütun yamacındaki üç dilli kaydında, edimlerinin

Farsça yorumunu çivi yazısı harf türlerinin elverişsiz geleneksel Sümer usulüyle kullanıldığı Elam ve Akad dili yorumlarıyla yan yana Farsça çivi yazısı alfabesiyle kazıtmıştı. Ancak Farsça çiviyazısı alfabesi Ugarit'inkiyle aynı akıbete uğramıştı. MÖ son binyılın erken tarihlerinde Fenike'de geçerli hale gelen, daha basit ve daha sade harflerden mürekkep bir alfabeden kaynaklananın karşısında kendisininkinin arkasını getirememişti. MÖ 330 civarında Pers İmparatorluğu'nun çoğu resmi evrakı Aramice ve Arami yazısıyla kaleme alınıyordu; ama muhtemelen bu evrak Farsça okunuyordu: Aramice bir kelimeyi meydana getiren harf kümesi sanki Aramice kelimenin Farsça muadiliymişçesine telaffuz ediliyordu.

Nitekim Suriye halkları Pers tebaası olmaktan memnundular. Perslerin kandaşları Medler MÖ 522'de isyan ederek gösterdikleri gibi daha az mutluydular. Vaktiyle bizzat kendilerinin egemen Perslerinse vasalları olduğunu hatırlamışlardı. Ancak Persler, isyan etmelerine rağmen, Medleri yeniden kabul edip eski Med İmparatorluğu'ndan daha büyük ve daha kapsamlı Med-Pers İmparatorluğu'na ortak almışlardı. Ulusal başkentleri Susa'nın bir imparatorluk başkenti statüsüne yükselmesi muhtemelen Elamlıların gururunu okşamıştı. Kuzeydoğudaki İran dili konuşan halklar Pers İmparatorluğu'na bağlılıklarını, çöküşünün ardından, Perslerin Makedon Yunan fatihlerine karşı üç yıl boyunca bir direniş hareketi sürdürerek göstermişlerdi. II. Kyros'a karşı koyan doğudaki göçebe İskitler (Sivri Başlıklı Sakalar) [Saka Tigrakhauda] I. Dareios tarafından zapturapt altına alındıktan sonra içten bağlanmışlar gibi görünmektedir. Kserkses'in MÖ 480'de Avrupa'daki Yunanistan'da yürüttüğü askeri harekât sırasında onlara güven gerektiren görevler verilmiş, MÖ 330-328 yılları arasındaki Büyük İskender'e direniş sırasındaysa yerleşik komşularına yardım etmişlerdi.

Ne var ki üç tebaa halk yani Babilliler, Mısırlılar ve Asya'daki Yunanlar, Pers egemenliğine eğilmez çıkmıştı. Babilliler kritik MÖ 522 yılında bir değil iki defa isyan etmişlerdi. MÖ 484'te tekrar isyan etmişlerdi ama Persler isyanı o kadar ezici bir şekilde bastırmışlardı ki o vakitten itibaren Babilliler sonunda İskender tarafından kurtarılıncaya kadar çıkıntılık etmemeye çalışmışlardı. Persler Babil'in kontrollerinden çıkmasını göze alamazlardı. Babil Pers İmparatorluğu'nun hem tahıl ambarı hem de atölyesiydi. Aynı zamanda İmparatorluğun dâhilî karadan ulaşım ağının merkezi

irtibat noktasıydı. Öte yandan, Pers İmparatorluğu açısından Mısır'ın işgali, Asurlu önceli için olduğu gibi, gereksizdi; Mısır, Fars'tan Asur'dan olduğundan daha da uzaktı ve Mısır karasal Asyalı bir hâkime karşı isyan ettiğinde Yunanlardan deniz yoluyla destek alacağına bel bağlayabilirdi. Mısır MÖ 522'de çıkıntılık etmemeye çalışmasına rağmen, I. Dareios'un saltanatının sona ermesinden önce isyan etmişti; MÖ 464'ten 455'e ve bir kere daha MÖ 404'ten 395'e veya 343'e kadar yeniden bağımsızlığını kazanmıştı. Mısır Persler tarafından ancak Pers İmparatorluğu'nun kendisinin yıkılmasına az kala yeniden fethedilmişti.

Pers İmparatorluğu'nun bütün tebaası Fenikeliler ve Yahudiler kadar sadakat göstermiş olsaydı bile, alabildiğine büyüklüğü İmparatorluk Hükümeti açısından ulaşımı acilen çözüm bekleyen bir sorun haline getirirdi. Karadan ulaşım anayollar inşa ederek ve resmi ulaklar için yedek atlar hazır bulundurarak hızlandırılmıştı ama I. Dareios, imparatorluğunun uçları arasında deniz yoluyla da irtibat kurmaya çalışması gerektiğini fark etmişti. Karyalı [Karyandalı] denizci Skylaks'ı, İndus Nehri ve Hint Okyanusu yoluyla Mısır'ın Kızıldeniz kıyısına doğru yol alması talimatıyla, İmparatorluğun en doğudaki eyaletinden İndus Havzası'nın en yakındaki teknelerin işlemesine elverişli su yoluna göndermişti. Dareios, Skylaks görevini layıkıyla yerine getirdiğinde, İndus Havzası'nı ilhak etmişti; ayrıca ya bundan sonra ya da bunun beklentisiyle Firavun II. Neko'nun Nil Deltası'nın en doğudaki kolundan Süveyş Körfezi'nin başına doğru açmaya başladığı kanal işini tamamlamıştı. Kserkses II. Neko'nun ustalık isteyen Afrika'nın çevresini dolaşma işini tekrarlamaya çalışmıştı. Ama Kserkses'in Kızıldeniz'den değil de Akdeniz'den yola çıkan küçük gemi filosu geri gelmişti ve Dareios'la Kserkses'in okyanusa düşkünlüğü ardıllarına intikal etmemişti.

İlk Pers İmparatorluğu kısa ömürlüydü ama dini hoşgörü politikası kalıcı bir etkiye sahipti. Bu politika Asur ve Babil'in tehcir politikalarıyla uyarılan senkretizm eğilimini pekiştirmişti. Bir fatih fethedilen bir ülkenin insan "eşrafını" sürebilirdi, ancak tanrılarını sınır dışı edemezdi. Kalan yerli köylü sınıfı onlara tapmaya devam eder ve yabancı göçmenler de onları dikkate alırdı. Ortadan kalkmış İsrail Krallığı'nın başlıca mukaddes emaneti niteliğine sahip Beyt-el'deki Yahve kültü doğuda Babil'e ve güneyde Nil'in Birinci Çağlayan'ının eteğindeki Assuan [Elephantos] Adası'na taşınmıştı.

MÖ beşinci yüzyılda Assuan Adası'nda, Nabukadnezar'ın Babil sürgününden kurtulmak için Mısır'a sığınan, Yahudalıların soyundan gelenler arasından silahaltına alınan Perslerin hizmetindeki bir Yahudi garnizonunca tanrılar Eshem Bethel* ve Anat Bethel'e Yahve ile yan yana tapınılıyordu.

Assuan Adası'ndaki Yahudi topluluğu, Nehemya'nın görevlendirilmesinden önce Pers rejimi altında Kudüs'ü de içeren Samiriye yöresinin reisi Sanballat'la dostça haberleşiyordu. Adının [Akad dilindeki yazılışına] (Sinuballit) dayanarak hükme varırsak, Sanballat Babilli bir sürgünün soyundan geliyordu; ama oğullarının adlarına (Delaya ve Şelemya) dayanarak hükme varırsak, o ve oğulları Ay'a değil, Yahve'ye tapınan kişilerdi. (Sıkı sıkıya Yahve'ye tapan günümüzdeki tektanrıcı Samiriyeliler ne Pentateukhos'un ötesindeki herhangi bir yazılı kutsal kitabı kanonik addeder ne de yazılı olmayan kutsal kitapların varlığını kabul ederler.) Ancak Sanballat, Babilli Yahudi topluluğunun temsilcisi Nehemya'yla bu temsilci Pers İmparatoru'nun verdiği bir görevle Kudüs'e geldiğinde kavgaya tutuşmuştu.

Persler taraf tutmadan Yahve'ye tapınan Babilli, Assuan Adalı ve Samiriyelilere dostça davranmışlardı ama Nehemya'nın ve Ezra'nın devirlerinde, Babilli Yahudilerin kendilerini diğer bütün topluluklardan dinsel ve sosyal bakımdan ayırmaya yönelik bir programı vardı ve bu programı *am ha'aretz* ("cahiller" yani göç ettirilmemiş köylü sınıfı) diye niteledikleri Yahudalılara dayatmayı başarmışlardı. Nüfusların ve dinlerin iç içe geçmesini –özellikle toplumsal ilişkiler yayılma alanı köylülerinkinden daha geniş ileri gelen aileler– arasındaki evlenmeler izlemişti. Aileler arasındaki evlenmelerin topluluklar arasındaki toplumsal engelleri kaldırmak bakımından insanileştirici bir etkisi olmuştu, tabii birbirlerine karşı duydukları geleneksel düşmanlığın bedelini bağımsızlıklarını kaybederek ödedikten sonra. Nehemya ve Ezra aileler arasındaki evlenmeleri menetmiş ve Babilli Yahudilerce iğrenç gözüyle bakılan bu kusuru işleyen Yahudalı Yahudi topluluk mensuplarını aforoz etmişlerdi.

Nehemya'nın ve Ezra'nın devirlerinde Babil'deki Yahudi sürgünlerin torunları kendi kolektif kimliklerini en azından 150 yıl

* "Eshem" muhtemelen "Şemeş" veya "Şamaş" yani Güneş (Arapça "Şems") demektir. "Bethel" veya "Beyt-el" çoğu kaynakta "tanrının evi" yani "mabet" diye geçmektedir. Oysa "kutsal taş" anlamından ötürü aynı zamanda "mabut" ("kendisine tapılan varlık") da demektir. Zaten "mabet" ile "mabut" kelimelerinin ortak kökü "ibadet" kelimesidir. (ç.n.)

boyunca, hele hamileri Artakserkses adını taşıyan Ahameniş Pers imparatorlarından birincisi değil, ikincisiydiyse 200 yıl boyunca, korumayı başarmışlardı. Bu alışılmadık bir *tour de force*'tu [hünerdi]; bir bölüm sürgün Levant'ta geleneksel aşiretçiliğin aşılıp İnsan türünün kardeşliğinin tanınmasına doğru güçlü bir şekilde ilerleyen akıntıya karşı yüzmeyi başarmıştı. Babil'deki Yahudi sürgünler kendi aralarındaki bu eğilime karşı koymuşlardı ve artık Yahuda'da da tersine döndürmüşlerdi ama bunu Yahudalı Yahudilerle –Yahudalı ve Babilli Yahudiler gibi Yahve'ye tapınanlar dâhil– komşuları arasındaki geleneksel düşmanlığı canlandırma pahasına yapmışlardı.

Babilli Yahudiler ayrı kolektif kimliklerini sürgünün olumsuz koşullarında nasıl korumayı becermişlerdi? Bu benzersiz sonucu benzersiz bir kurum yaratarak elde etmişlerdi: Sinagog. Kral Yoşiya Yahve'ye meşru bir şekilde tapınmanın Kudüs'teki tapınak dışındaki herhangi bir yerde yürütülemeyeceğini Yahudi inancının bir amentüsü haline getirmişti. Oradaki tapınağın yıkımı ve Yahudalı "eşrafın" Babil'e tehciri, görevleri babadan oğula geçen rahipleri, tapınağın yeniden inşasına ve litürji resmen yeniden yürürlüğe girinceye kadar, bu rollerinden mahrum bırakmıştı. Sinagog bu boşluğu dolduran kurumdu ve bu yeni kurum olmasaydı, Babil'deki 4.600 Yahudalı sürgünün torunları kurumsal kimliklerini Media'daki 27.290 İsrailli sürgünün torunları gibi telafi edilemez şekilde kaybedebilirlerdi. Sinagog –sonuçta kalıcı bir ibadethanede yapılan– sürgünlerin taşınır varlıklarının (Kanun (Tora) ve Peygamberler [Neviim] kitaplarının) okunup tartışıldığı haftalık bir toplantıydı. Sürgün öncesinde devrimci bir niteliğe sahip Hizkiya ve Yoşiya'nın yenilikleri, bu vakadan sonra ortodoks hale gelmişti. Artık sürgündekiler ve torunları tarafından Tora'ya titiz bir şekilde riayet ediliyor, Peygamberler ise rahmetle anılıyorlardı ve Babilli Yahudi topluluğunun kurumsal kimliğinin korunmasına dair bizzat Babil'de harikalar yaratan bu etkili reçete artık Yahuda'daki Yahudi topluluğa da dayatılmıştı, hem de Pers İmparatorluk Hükümeti'nin rızasıyla.

Pers İmparatorluk Hükümeti, Nehemya ve Ezra'nın son noktayı koydukları işlerini görmelerine fırsat verdiğinde, ister istemez kendi genel hoşgörü politikasından tornistan ediyordu. Pers Hükümeti'nin kendi kurallarının en önemlilerinden birinin ihlaline fevkalade bir şekilde göz yumması olumsuz bir devlet icraatıydı.

Bu olumsuz icraatın Pers Hükümeti'nin herhangi bir zamanda kendini bağladığı herhangi bir olumlu icraattan daha ciddi sonuçlara gebe oluşu tarihin bir cilvesidir.

27
İlk Pers İmparatorluğu'yla Helen Dünyası'nın Zıtlaşması, MÖ 499-330

İlk Pers İmparatorluğu'nun Med-Pers "eşrafı" da çağdaş Yunan şehir devletlerinin yurttaşları da bir politik kurum tarafından büyülenmişti ve büyülenmeleri daha bir sıkıntılıydı çünkü bu gönüllü bir kendini adamaydı. Medlerle Perslerin politik sadakati bir kişi yani Aḥameniş İmparatoru üzerinde; Yunanların sadakatiyse tanrılaştırılmış soyutlamalar yani egemen şehir devletleri üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu iki sadakat birbiriyle kavgaya tutuştuğunda, iki tarafın her daim barışçıl bir şekilde bir arada bulunmaları uygulanamaz hale gelmişti. Bir taraf önünde sonunda ötekini alaşağı edip yerine geçecekti. MÖ 499'da Pers İmparatorluğu'nun Asya'daki Yunan tebaası isyan edip Avrupa'daki iki Yunan devletinden yani Atina ve Eretria'dan askeri destek alınca, sanki Pers İmparatorluğu'nun Helen Dünyası'nın tamamını fethedip ilhak etmeye eli mahkûmmuş gibi görünmüştü. Pers İmparatorluğu o güne kadar bina edilmiş en büyük ve en kalabalık politik yapıydı; Yunan muarızları politik bakımdan yüzlerce egemen şehir devletine bölünmüştü ve bunların çoğu birbiriyle sürekli savaş halindeydi. MÖ 499-330 arasındaki Yunan-Pers zıtlaşması yıllarında, az sayıda Yunan devletinin Pers İmparatorluğu'na karşı ortak bir cephe kurduğu sadece iki kısa dönem vardı: MÖ 480-479 arasındaki iki yılla, MÖ 337-330 arasındaki sekiz yıl. Bu vakalardan ilkinde Yunanlar Avrupa'daki Yunanistan'a yönelik zorlu bir

Pers akınını geri püskürtmüşlerdi; ikinci vakadaysa bizzat onlar Pers İmparatorluğu'na saldırıp fethetmişlerdi. Bu iki kısa Yunan politik elbirliği dönemi arasında Yunan politik uyuşmazlığı İlk Pers İmparatorluğu'na nefes aldırmış ve dolayısıyla ona dinsel ve kültürel düzlemlerde kalıcı etkiler yaratması için zaman tanımıştı.

Karasal Asya'daki Yunan şehir devletleri MÖ *c.* 546 civarında Pers Ülkesi tarafından ilk defa zapt edildiğinde, Miletos dışında hepsi önceden artık Pers Ülkesi'nin ilhak ettiği Lydia tarafından zapt edilmişti. Ancak Lidyalılar Yunanların bildik komşularıydı ve üzerlerine hafiften Helenistik uygarlığının boyası vurmuştu. Öte yandan, Yunanların gözünde Persler egzotik yabancılardı. Asya'daki Yunanların ticari hinterlantlarının Pers İmparatorluğu'nun bünyesine katılmaları sayesinde genişlemesi onları politik hâkimlerinin değişmesine razı etmemişti.

Asya'daki Yunanların isyanını bastırmak Perslerin altı yılını (MÖ 499-494) almıştı ve bu Perslere henüz savunulabilir bir kuzeybatı sınırı temin edemediklerini göstermişti. Ege Denizi bir Yunan gölüydü; Persler batı sahilini de fethetmedikçe doğu sahilini emniyetli bir şekilde ellerinde tutamayacaklardı ve kendilerini Helen Dünyası'nın geri kalan kısmını ilhak etmeye adayacaklardı. I. Dareios'un, Asya'daki Yunan tebaası MÖ 499'da isyan etmeden önce, Avrupa'da Tuna Nehri'nin aşağı çığırıyla Olympos Dağı arasında bir köprübaşı kurduğundan daha evvel bahsedilmişti. Bu Tuna deltasıyla Olympos dağı arasında Avrupa'nın kıyısı boyunca uzanan ticaret merkezlerinin yanı sıra bir Yunan krallığını yani Makedonya'yı da kapsıyordu. Bu Pers köprübaşı Avrupa'daki Yunanların geri kalanı açısından İskitler için yarattığı tehlikeden daha büyük bir tehditti. Dareios ayrıca Helen Dünyası'nın kolonyal mülhaklarını incelemek üzere Otranto Boğazı'nın batısına küçük bir gemi filosu göndermişti.

Dareios MÖ 490'da Eretria ve Atina'yı cezalandırmak için denizden bir seferî kuvvetle üstlerine varmıştı. Eretria halkı yenilmiş ve sürülmüştü ama Atinalılar bunun üzerine Persleri tek başlarına geri püskürtmüşlerdi. I. Dareios'un oğlu ve ardılı Kserkses MÖ 480-479'da Avrupa'daki Yunanistan'ı karadan istila etmişti. Otranto Boğazı'nın doğusunda yer alan, Atina ve ittifaklarıyla birlikte Sparta'nın dışında, Avrupa'daki Yunan şehir devletlerinin neredeyse tamamı daha önce Pers İmparatoru'nun üst hükümdarlığını kabul etmişlerdi. Sparta'nın Peloponnesos'taki yenik düşüp hayata küsen

hasmı Argos tarafsız kalmıştı. MÖ 480'de Attika işgal edilmiş ve Atina yağmalanmıştı. Ancak nüfusu tahliye edilmişti, savaşçı Yunan devletlerinin donanmaları da sağlamdı. MÖ 480'de Salamis'te Pers donanmasının karşısında kesin bir zafer kazanmışlar ve bunu MÖ 479'da Boiotia'da yer alan Plataia'daki aynı ölçüde kesin Yunan kara zaferiyle Ön Asya'nın batı kıyısında bulunan Mykale'nin açıklarındaki ikinci Yunan deniz zaferi izlemişti. Asya'daki Yunanlar o anda tekrar isyan etmiş ve aynı zamanda Pers İmparatorluğu Makedonya Krallığı dâhil Avrupa'daki mülkünü kaybetmişti. Sonunda Atina'yla Pers İmparatorluğu MÖ 449'da birbiriyle barıştığında, Pers Ülkesi karasal Asya'daki Yunanları yeniden boyunduruk altına almayı, Atina'ysa Kıbrıs'la Mısır'ı Pers İmparatorluğu'ndan koparmayı başaramamıştı. Bunun birlikte, Pers Ülkesi MÖ 386'da Sparta'yla danışıklı dövüş yaparak karasal Asya'daki Yunan devletlerine üst hükümdarlığını yeniden dayatabilmişti. O tarihlerde Yunanların geleneksel kardeş kavgasının kaldığı yerden devam etmesi Perslerin ekmeğine yağ sürmüştü.

Avrupa'daki Yunanlar MÖ 480-479 yıllarının dersine kayıtsız kalmışlardı. O anılmaya değer iki yılda Yunanların henüz boyun eğdirilmemiş bir azınlığı güç birliği yaparak Pers İmparatorluğu'nu yenmişti. MÖ 480'de batıdaki kolonyal Yunanların kısa bir süre için birleşmiş bir azınlığı benzer şekilde Kartaca İmparatorluğu'nu bozguna uğratmıştı. Bu iki imparatorluk, her bir imparatorluğun gerçekleştirdiği geniş çaplı siyasi birlik nedeniyle, Yunan devletlerinin bağımsızlığını tehdit edip durmuştu; Yunanlar her birini kısmen birbiriyle son anda birleşerek alt etmişlerdi. Yunanlar politikada birliğin güç anlamına geldiğine dair açık gerçeğin farkına varmalıydılar. Kendi siyasi birliklerini kalıcı ve Panhelenik yapmalıydılar. Helen Dünyası MÖ yedinci yüzyıldaki ticari ve endüstriyel devrimi sonucu çoktan bir ekonomik birlik halini almıştı. Ekonomik birlik ve politik bölünmüşlük yıkıma uğramaksızın uzun süre bir arada bulunamaz. Buna rağmen, Pers Ülkesi'nden ve Kartaca'dan kaynaklanan doğrudan tehdit ortadan kalkar kalmaz, Yunanlar gene birbirine düşmüştü. MÖ *c.* 478'den itibaren Syrakusa'yı merkez tutan, Akragas'la ittifak edip MÖ 480'de Kartaca'yı yenen Sicilya'daki Yunan [*Sikeloi*] prensliği MÖ 466'da dağılmıştı. Bu arada, MÖ 480-479'da Pers Ülkesi'ni alt eden karasal Avrupa'daki Yunan ittifakı MÖ 478'de iki hasım birliğe ayrılmıştı: Peloponnesos'taki müttefikleriyle birlikte Sparta'dan

meydana gelen bir eski birlikle Atina ve Pers egemenliğinden kısa bir süre önce kurtulan Yunan şehir devletlerinden meydana gelen Delos birliği.

Atina MÖ 459'da Pers Ülkesi'yle hâlâ savaştayken Sparta'nın müttefiklerine savaş açmıştı. MÖ 460'ta Mısırlıların bir isyanını desteklemek için bir filo göndererek kendini Pers Ülkesi'yle savaşmaya daha derinlemesine ve daha tehlikeli bir şekilde adamıştı ve MÖ 454'te Atinalı keşif filosu Mısırlı asiler Perslerin bir karşı saldırısına yenik düştükten sonra yok edilmişti. Bu arada Atina MÖ 457'de Thebai dışında orta karasal Yunanistan'ın bütün devletlerine üst hükümdarlığını dayatmıştı. MÖ 447'de üzerlerindeki kontrolü kaybetmişti. Atinalılar güçlerini açık bir şekilde aşırı zorlamış ve MÖ 449'da Pers Ülkesi'yle barış yaptıktan sonra MÖ 445'te Sparta ve müttefikleriyle de barışmak zorunda kalmışlardı.

Atinalılar MÖ 478'den sonra kısa süre içinde Delos birliğini bir Atina İmparatorluğu'na dönüştürmüşler ve bu imparatorluk bir kırk yıl daha ayakta kalmıştı. Bu Peloponnesos'un güney beşte ikisindeki Sparta'nın imparatorluğunun büyük ölçekli bir kopyasıydı. Atina'nın serfleri haraca bağladığı buyruk altındaki Yunan şehir devletlerinin nüfusuydu. Atinalı yurttaş kitlesi MÖ 461'de kendine Spartalılarınki kadar esaslı demokratik bir anayasa bahşetmişti. Atina demokrasisi, Sparta'nın demokrasisi gibi, artık hâkim azınlıktan çok daha büyük, haraca bağlanmış buyruk altındaki bir Yunan nüfusun sırtından geçiniyordu. Gerçi Atina'nın herhangi bir çağdaş Yunan şehir devletinden daha büyük bir yurttaş kütlesi vardı ama MÖ 449 ve MÖ 445'teki barış anlaşmaları Atina'nın zayıf noktasının insan gücüyle hırsları arasındaki uyumsuzluk olduğunu göstermişti. Buna rağmen, Atinalılar MÖ 451'de, Atina'da doğmayan tek bir ebeveyni bulunan bütün yurttaşları bile haklarından mahrum ederek kendi sayılarını düşürme yönünde oy vermişlerdi. Atina İmparatorluğu'nun zeval bulmasına yol açan bu Ezra-vari kanun MÖ 445/4'te yürürlüğe girmişti. Bu Solon'un devlet adamlığına yakışır kanunlarının tersine dönmesiydi. Solon MÖ 590'da acze düşüp yurtdışına köle olarak satılan Atinalı borçluları yeniden yurttaşlığa kabul ederek ve daha önce bahsedildiği gibi, göçmen yabancı zanaatkârlara Atina yurttaşlığı vererek Atina'nın yurttaş kitlesini büyütmüştü.

Atina'yla Sparta MÖ 431'de birbiriyle bir defa daha ikisine de felaket getiren bir savaşa sürüklenmişlerdi. Atina İmparatorluğu

MÖ 405'te devrilmiş; yerini alan bir Sparta imparatorluğuysa MÖ 371'de devrilmişti; MÖ 359 ile MÖ 338 arasında karasal Avrupa'daki Sparta dışındaki Yunan şehir devletlerinin tamamı aşama aşama kuzey komşuları Makedonya Kralı II. Philippos'un egemenliği altına girmiş ve sonunda her biri onun tarafından idare merkezi Korinthos'ta yer alan ama başkanlığını Philippos'un yaptığı yeni bir birliğe katılmaya zorlanmıştı. Korinthos Birliği'nin gündeminde Birliğin birleşik güçleriyle Pers Ülkesi'ne saldırı vardı. Philippos, MÖ 336'da Makedonya Ordusu'nun öncü kuvveti hanidir Asya'dayken, hayatının baharında ve kariyerinin zirvesinde bir suikasta uğramıştı. Philippos'un oğlu Büyük İskender MÖ 334'te Çanakkale Boğazı'nı geçmiş; MÖ 330 civarında Pers İmparatorluğu'nu yıkmış; MÖ 323'te o da ölmüştü.

Makedonlar Yunandı ama Helen olmamışlardı: Bir başka deyişle, şehir devletlerinin yurttaşları haline gelmemişler ve bundan dolayı şehir devleti hayat tarzına yabancı kalmışlardı. Şehir devleti sistemi ve zihniyetinin uluslararası ilişkiler üzerindeki etkisi anarşikti ve II. Philippos'a elverişli ortamı işte bu sağlamıştı; şehir devletlerinden Atina, Sparta ve Thebai'ın birbirini izleyen uluslararası başarısızlığı Philippos'un kişisel dehasıyla üst üste gelince Makedonya'nın kısmeti açılmıştı. Ancak uluslararası ilişkilerde kargaşalığa ve ülke içinde de hizipleşmeye yol açmasına rağmen şehir devleti hayat tarzının –ki bu gelecek bölümün konusudur– kamçılayıcı bir kültürel etkisi vardı. Makedonya'daki Yunanlar bu uygarlaştırıcı etkiye maruz kalmamışlardı; özel hayatlarında hâlâ disiplinsizdiler ve bu nedenle Güneyli Yunan komşularının politik iflasıyla omuzlarına yüklenen liderliği üstlenmeye henüz uygun değillerdi.

Kral II. Philippos, Makedon hemşehrilerine benzer şekilde, özel hayatında disiplinsizdi ama kamusal alandaki Philippos bir Makedon gibi davranmıyordu. MÖ 480-479'da basiretiyle Yunanistan'ı kurtaran Atinalı Themistokles ve Asurları Mısır'dan ustalıkla defeden Firavun I. Psammetikos kadar sabırlı ve dirayetliydi. Eğer Philippos veya oğlu Büyük İskender, I. Psammetikos kadar uzun bir ömre sahip bulunsaydı Helen Dünyası'nın hatta belki *Oikoumenê*'nin müteakip tarihi daha az nahoş olabilirdi.

28
Helenistik Uygarlığın Kültürel Başarıları, MÖ 478-338

Helen Dünyası MÖ 478-338 yılları arasında politik bakımdan dibe vurmuş, kültürel bakımdansa zirveye çıkmış ve beşinci yüzyılda yaşayan en azından üç ünlü Atinalı, Helen Ülkesi'nin çağdaş kültürel şaşaasına katkıda bulunmuş ama bunun yanı sıra adları çağdaş politik itibar kaybına da karışmıştı. Bu üç kişi dramatik şair Sophokles (MÖ 495-406), devlet adamı Perikles (MÖ *c.* 490-429) ve filozof Sokrates'tir (MÖ 469-399).

Perikles'in adı Helenistik mimari ve görsel sanatların Atina'daki zirvesiyle ilişkisi nedeniyle göklere çıkarılır ve nitekim MÖ 449'da Pers Ülkesi'yle, MÖ 445'te de Sparta'yla barış anlaşmasına varılmasından sonra, Atina akropolünün fevkalade güzel eserlerle süslenmesi için hemşehrilerine o ilham vermiştir. Ne var ki Atina'nın Yunan tebaasından kesilen yıllık haracı bu amaçla bir köşeye koymak için Atinalıları bu işleri akçalamaya yönlendiren de –ve bu işleri akçalarken kendilerine ücretli istihdam sağlayan da– gene Perikles'tir. Bu ödemelerin başlangıçtaki amacı, Atina'nın süslenmesi değil, ortak savunmaydı. Para Atinalı gemi mürettebatına ödeme yapmak için toplanıyordu ve barışın yeniden tesisi Atinalıların etkin deniz harekâtlarını sona erdirdiğinde, ödemelerin yeni kamu görevlerinde, taşocağı işçisi, taşıyıcı ve duvarcı olarak çalışan aynı Atinalılara tahsisi yerine bunların tahsilinden

vazgeçilmesi gerekirdi. Kaynağın buna "tahvili" yolsuzluktu; verilen onay sadece Atina'nın silahlı kuvvetleri içindi.

Sophokles de Sokrates de bir devletin bir yurttaşından ahlaken kabul edilemez bir istekte bulunmasına karşı vicdan meselesini ortaya atmıştı. Sophokles bu meseleyi bir oyunda; Sokrates ise bunu vicdan uğruna kendini ölüme mahkûm ettirerek ortaya atmıştı. İleri sürüldüğüne göre, Sophokles oyunu dolayısıyla Atina'nın müttefiki Samos'un MÖ 440'taki Atina'nın boyunduruğundan kurtulma girişimini bastırmak üzere görevlendirilen generallerden biri seçilerek ödüllendirilmişti. Bu görevin *Antigone*'nin yazarı tarafından kabul edilmiş bulunması gariptir. Sokrates'in MÖ 432'de Atina'nın isyancı bir başka müttefiki Poteidaia'ya karşı kullanılan bir Atinalı seferî kuvvette bayıla bayıla hizmet etmesi daha da gariptir. Anlaşılıyor ki Sokrates'in ve Sophokles'in gözünde yurttaşı olduğu bir devlet, başka durumlarda belki vicdanlarının sadakatlerine üstün geldiğini hissetseler bile, diğer devletlerle çatışma halindeyken, "doğru veya yanlış", yurttaş-zahitler tarafından hizmet edilmesi gereken bir tanrıydı.

Korinthoslular İkinci Atina-Peloponnesos Savaşı'nın arifesinde Sparta'ya yaptıkları bir yardım çağrısında Atina'yı "despot şehir" diye itham etmişlerdi ve bu savaş sırasında güya Atinalı bir politikacı hemşehrilerine, Atina imparatorluğunu korumak istiyorsa mezalim sergilemekten çekinmemeli, demişti. Atina İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, muzaffer muarızları Atina'yı limanlarıyla birleştiren ve şehri karadan saldırılarla ele geçirilemez kılan "Uzun Duvarları" yerle bir etmişler ve bu Helen Dünyası'nın dört bir tarafında bir kurtuluş edimi olarak karşılanmıştı. Buna rağmen, çağdaş tarihçi –sürgüne gönderilen deniz subayı [donanma komutanı] Thukydides– bir başka Atinalı politikacının, bizzat Perikles'in, Atina'yı "Helen Ülkesi'nin irfanı" diye niteler şekilde anlatır. Beşinci yüzyılın Atina'sına dair bu tasvirlerin ikisi de gayet yerindedir.

Beşinci yüzyıl Atina'sı aslında Atina'nın bu rolü daha önce Helen tarihinin Proto-geometrik ve Geometrik Çağ'larında oynamış olması bakımından "Ellás'ın Ellás'ı" idi. Helen Dünyası'nın kültürel faaliyetleri bir defa daha bu belirli coğrafi noktada yoğunlaşmıştı. Perikles devri Attika'sının heykeltıraşı Phidias, sadece Atina akropolisindeki yeni tapınağı için Athena'nın heykelini değil Olympia'daki Zeus heykelini de yapmak üzere istihdam edilmişti. Bu

Atina'nın kültürel açıdan galebe çaldığının alışılmadık bir şekilde tanınmasıydı; çünkü Olympia Panhelenik bir ibadet merkeziydi ama Sparta'nın başı çektiği Peloponnesos ittifakının nüfuz alanında yer alıyordu ve Perslerin MÖ 480-479'da geri püskürtülmesini kutlamak için Olympia'nın süslenmesi bir ölçüde Atina'nın çağdaş süslemesine Peloponnesosluların verdiği bir karşılıktı.

Elbette, MÖ beşinci yüzyılda bile Helenistik kültür eserleri Atina'nın tekeli altında değildi. Atina'daki Parthenon'a sadece Olympia'daki Zeus tapınağı taş çıkarmıyordu; fiziksel ölçekleri bakımından aynı çağın daha erken döneminde Sicilya'daki Yunan şehir devletleri Akragas ve Selinous'ta inşa edilen tapınaklarla da gölgede bırakılmıştı. Panhelenik festivallerde (bazı Atinalı muzafferler dâhil) muzafferler tarafından sipariş edilen odları düzenlerden en ünlüsü Thebailı şair Pindaros'tu (MÖ *c.* 522-442). İtalya'daki Yunan [*Italiōtai*] şehri Elea Parmenides (MÖ *c.* 515-445) ve Zenon (MÖ *c.* 490-420) tarafından temsil edilen katı monist Yunan felsefe okulunun merkeziydi ve Pythagorasçı bir yeniden doğuş inancıyla ilişkili plüralizme dönüş Akragaslı filozof-sihirbaz hekim Empedokles'in (MÖ *c.* 492-432) eseriydi. İkinci Atina-Peloponnesos Savaşı (MÖ 431-404) yıllarında muarızlarının onları sofistler ("kelime cambazları") diye adlandırarak yerdiği ustalar tarafından dili, ahlaki veya gayriahlaki, işe yarar etkiler yaratmak için bir oyun olarak kullanma sanatı icat edilmişti. İlk sofistlerden biri Sicilya'daki Yunan şehir devleti Leontinoilu Gorgias'tı. Çok geçmeden Yunan Dünyası'nın her yerinde mantar gibi sofistler bitmişti ve çoğu soluğu Atina'da almıştı çünkü o zamanlar Atina en güçlü Helen şehir devletiydi. Buna rağmen –Aristophanes'in Sokrates'le ilgili karalayıcı yanlış tasvirini kabul etmediğimiz takdirde– ünlü sofistlerin hiçbiri Atina doğumlu değildi.

Atinalıların MÖ beşinci yüzyılın Helenistik uygarlığına kendilerine has başlıca katkıları dram sanatları, felsefe ve kap resmi alanlarındaydı.

Beşinci yüzyıl Attika'sının draması, hem tragedyası hem de komedyası, dini bir ayin olması bakımından hem Homeros diliyle yazılmış epik şiirden hem de Homeros sonrası ağıtsal ve lirik şiirden farklıydı ama Homeros diliyle yazılmış şiirinin aksine bir zamanların ağıtsal ve lirik şiiri kadar da kişisel ve bireyseldi. Bu başlangıçta kaba cinsellik içeren ve vecde getiren, ayrıca hiçbir zaman kökeninin bütün izlerinden sıyrılmayan bir ritüelden

hayretlere düşürücü bir çıkmaydı. Bu şehvet dolu ritüelin amacı pornografi değildi; sempatik büyü [birlikduygu büyüsü] ile insanların ve evcilleştirilmiş bitkilerle hayvanların doğurganlığını gayrete getirmek için tasarlanmıştı. Her nasılsa, diğer çıkmalar Helen Dünyası'nın Bacchanalia cinsel şenlikleri [Dionysia bolluk ayinleri [*orgia*], Ön Asya'da tanrıça Kybele'ye sefahat âlemiyle tapınma, Montanusçu kadın peygamberlerin vecde gelmeleri, Mevlevi dervişlerin hipnotize edici dansları ve MÖ on birinci yüzyılda Suriye'deki Kral Saul'a hastalık bulaştıran peygamberler takımının hezeyanıydı.

Attikalı oyun yazarları bu umut vermeyen ilkel dini malzemeden, insan hayatının sorunları ve törenleri bir koro ile sahnedeki rolleri MÖ sekizinci yüzyılın İsrailli veya Yahudalı peygamberleri tarafından kamusal alanda oynanan roller kadar bireysel olan bir aktörler ekibi arasındaki etkileşimle sergilenen bir drama ortaya çıkarırken, sıra dışı bir yüceltme marifeti gösteriyorlardı. MÖ beşinci yüzyılın dört Atinalı oyun yazarının –tragedya yazarları Aiskhylos (MÖ 525-456), Sophokles (MÖ 495-406) ve Euripides (MÖ 480-406) ve komedya yazarı Aristophanes'in (MÖ *c.* 449-380) baki kalan eserleri bu oyun yazarı şairlerin zekâlarının hem parlaklığını hem de çok yönlülüğünü gözler önüne sermektedir. Eser verdikleri sanat türünü tartışmalı politik meseleler hakkında fikir yürütebilecekleri ve insan doğasının manevi derinliklerine inebilecekleri bir araç şekline sokmuşlardı.

Helenistik felsefeyi doğuran MÖ beşinci yüzyıl Atina'sı değildi. Bu MÖ altıncı yüzyıl İonya'sında meydana getirilmişti. Ama Sokrates bu İon entelektüel faaliyetine araştırma alanını kasten maddi evrenden insan doğasına kaydırarak yeni bir yön vermişti. Öğrencisi Platon'un (MÖ 427-347) başta gelen esin kaynağı Sokrates'in hayatı ve ölümüydü. Gerçi Platon aynı zamanda eski Samoslu Kroton sakini filozof Pythagoras'ın müridiydi ve Syrakusalı oyun yazarı Epikharmos'ta felsefi eserlerini şekillendirdiği diyalog formu için bir model bulmuştu. Platon'un Helenistik felsefi düşünceye yaptığı en özgün ve en tartışmalı katkısı aynı zamanda Evren'in yapısıyla ilgili bir teori olan bilgi teorisiydi. Platon metafiziği, matematiksel yaklaşıma duyduğu Pythagorasçı bir inançla hem mantıksal düşüncenin sınırlarına dair bir şairin sezgisiyle hem de mitin kanatlarıyla daha yükseklerde uçan bir şairin yeteneğiyle birleştirmişti.

Khalkidikia'nın doğu kıyısındaki küçük bir kolonyal Yunan şehir devleti Stageiros'ta [Stagiros] doğan Aristoteles (MÖ 384-322) Platon'un öğrencisi ve ardından onun eleştiricisiydi. Ayrıca, kendi evindeymiş gibi davranabildiği Makedonya'da bir süre Philippos'un oğlu İskender'e özel ders vermek üzere Kral Philippos'un davetini kabul eden, geçici bir Atina mukimiydi. Aristoteles ne bir şair ne de bir matematikçiydi; Platon'un ölçüleriyle bir yayaydı ve büyük bir ihtimalle ayaklarının yerden kesilmemesiyle de övünürdü. Platon'un kalibresinde bir entelektüel devdi ve Platon'unkinden on sekiz yıl kadar kısa ömründe mantık, epistemoloji ve metafizik konularında, hem bütün geç dönem Helenistik felsefeye nüfuz eden hem de miladi takvimin on ikinci yüzyılından on yedinci yüzyılına kadar Batı Hıristiyan düşüncesinde yer tutan, çığır açıcı çalışmalar gerçekleştirmişti. Aristoteles ayrıca olguları öğrenmeye meraklı özgün bir araştırmacıydı, öğrencilerinin de politik ve fiziksel bilimler alanlarındaki araştırmalarını düzene sokma konusunda ustaydı. Helenistik Dönem filozoflarının parlak zincirini meydana getiren Sokrates ve Platon ve de Aristoteles öncellerini de ardıllarını da gölgede bırakırlar, Sokrates ise üçü arasında en parlağıdır.

MÖ beşinci yüzyılda Attikalı çömlekçiler ve kap ressamları, MÖ altıncı yüzyılda Korinthoslu ve Spartalı rakiplerinin ellerinden aldıkları yağlı Etrüsk piyasası dâhil, piyasayı ellerinde tutmaya devam etmişlerdi. Attika'nın İtalyan piyasasındaki üstünlüğü ancak MÖ dördüncü yüzyılda revaçta olan Attika üslubunun taklitlerinin Apulia'da seri üretimiyle tehlikeye düşmüştü. Attikalı kap ressamlarının bazıları işlerini imzalamışlardı. Bu da kaplara ressamların kendileri ve müşterileri tarafından sanat eseri gözüyle bakıldığını gösterir. Bugün Attikalı kap ressamlarının baki kalan eserlerine bir hayli değer verilmektedir. Öte yandan, anlaşılan buna rağmen veya bir ihraç kalemi olarak Atina'nın ödemeler bilançosuna yarayan kaba ekonomik rolünün önemi yüzünden, bu kap ressamlarının Atinalı çağdaşları bu Attika sanat dalının güzelliğine estetik bakımdan daha az hassasiyetle yaklaşmışlardı.

29
İskender'in İlk Pers İmparatorluğu'nu Yıkmasının Politik Sonucu, MÖ 329-221

Kral II. Philippos, MÖ 359-338 arasındaki yirmi iki yıl sırasında, Epeiros, Sparta ve Byzantion dışında Otranto Boğazı'nın doğusunda yer alan Avrupa'daki bütün Yunan devletlerini politik bakımdan kontrolü altına almıştı. Philippos'un oğlu ve ardılı İskender'se, MÖ 334-325 arasındaki on yıl içinde, babasından devraldığı dominyonlar üzerindeki kontrolünü kaybetmeden, [İmparatorluğun] İndus Havzası'nda o güne kadar elinde tuttuğu bütün topraklar dâhil Pers İmparatorluğu'nun tamamını fethetmişti. İskender, MÖ 324-323 arasındaki iki yıl boyunca Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin bütün bu merkezi kesiminin fiilen başındaydı. MÖ 324'te Korinthos Birliği'nin bütün şehir devleti mensuplarına, sürülen yurttaşlarını yeniden yurttaşlığa kabul etmelerini emrederek Yunanistan üzerindeki egemenliğini ortaya koymuştu. İskender Arabistan'la başlayarak *Oikoumenê*'nin kalanını fethetmeyi planlıyordu. (Ne o ne de çağdaşlarından herhangi biri yuvarın kara yüzeyinin meskûn kısmının kapladığı alanın farkındaydı.) Ama İskender MÖ 323'te vakitsiz ve beklenmedik bir şekilde, aniden ölmüştü ve bundan ötürü, muazzamlığına rağmen, asıl politik başarısı olumsuzdu. Pekâlâ Pers İmparatorluğu'nu ortadan kaldıracak kadar uzun yaşamıştı ama amaçladığı küresel imparatorluğu kurmaya yetecek kadar değil. Helen Dünyası'nın alanını Pers İmparatorluğu'nun nüfuz alanına cismen ekleyerek epeyce

genişletmişti. Ancak öldüğünde bu genişlemiş Helen Dünyası, İskender öncesi daha küçük Helen Dünyası'nın MÖ 338'den, II. Philippos'un Korinthos Birliği'ni yarattığı yıldan evvel yaşadığı anarşinin içine düşmüştü.

İskender'in ölümü kısa ömürlü âleminin paylaşım mücadelesinin işaretini vermişti. Sparta dâhil Güney Yunanistan'daki devletler derhal Makedonya'ya karşı silaha sarılmışlardı. MÖ 322'de Aitolia dışında hepsi boyun eğmeye mecbur kalmışlardı ama MÖ 321'de Makedonya ordusunun kıdemli subayları birbirine savaş açmaya başlamışlardı. İskender'in ardından gelen savaşlar kırk yıl (MÖ 321-281) sürmüştü ve İskender'in yanı sıra II. Philippos'un birleştirici akidesi çok geçmeden bozulmuştu. Hasım vârisler birbiriyle çekişmelerini Pers İmparatorluk Hükümeti'nin iki yüz yıldır tebaasından topladığı ve biriktirdiği külçelerle akçalamışlardı. Birikimi, hasımlardan her birinin silahaltına alma yolunu bulduğu Makedon olmayan Yunan paralı askerlerle takviye edilen, Makedonya birliklerine yapılan yüklüce rekabetçi ödemelere harcamışlardı. Asker maaşları genişlemiş Helen Dünyası'nın bir başından bir başına hızla yayılmıştı. Sonuç Helen ticaret ve endüstrisinin merkezindeki sivil ücretlilerin gerçek ücretlerinin değerini azaltan bir sikke enflasyonuydu.

İskender'in ardılları arasındaki bu savaşlar, II. Philippos tarafından MÖ 338'de dayatılan barış öncesinde Helen şehir devletlerinin birbirine açtığı savaşlardan daha az acımasızdı. Tanrılaştırılan şehir devletlerinin yurttaşları birbiriyle hiddetli bir nefretle dövüşmüşlerdi. İskender'in ardılları da tebaaları tarafından tanrılaştırılmışlardı –veya kendi kendilerini tanrılaştırmışlardı– ama tanrılaştırılmalarını o kadar ciddiye almamışlardı ve her halükârda en önemli amaçları yağmaydı. Ardılların savaş oyununda artık bundan sonra üzerinde bahse tutuşulanlar egemenliğini *de facto* kaybeden Helen şehir devletleriydi ve savaş için gereken askerlere ödenen para değil profesyonel askerlerdi. Bundan ötürü galip gelen, yenik düşen bir muarızın birliklerini katletmek yerine onları taraf değiştirmeye davet ediyor ve şehirleri yağmalamak yerine hasım bir savaş ağasının elinden söz konusu şehrin kontrolünü kapma anlamına gelen bir edebikelamla onları "özgürlüğüne kavuşturuyordu". İskender'in Thebai'ı yağmalayıp sakinlerini köle olarak sattığı MÖ 335'le, Mantineia'nın Makedonya Kral Naibi Antigonos Doson ve müttefiklerince aynı barbarlıkla muamele

gördüğü MÖ 223 arasında hiçbir Yunan şehri Yunan eliyle yerle bir edilmemişti. (Aynı dönemde Akragas ve Otranto Boğazı'nın batısındaki Yunan şehirleri gayri-Yunan marifetiyle yağmalanmış, sakinleri de köleleştirilmişti.)

Buna rağmen, ardılların savaşları ve ardılların ardılları arasında nükseden savaşlar Otranto Boğazı'nın doğusundaki genişlemiş Helen Dünyası'nı hercümerç içinde bırakmıştı ve eski Pers İmparatorluğu topraklarının sakinleri açısından Pers hükümranlığının yerine Yunan hükümranlığının gelişi bir kötüleşmeydi. Pers rejimi tebaasına Asur militarizminin ızdırap çektirici etkilerinden kurtulmak için ihtiyaç duyduğu yatak istirahatini vermişti. Pers İmparatorluğu Asur İmparatorluğu'nun aksine gevşek çatılmıştı ve son zamanlarında köhneleşip dağınık bir hal almıştı. Mısır ayrılmış; eyalet valileri [satraplar] isyan etmiş; dağlı aşiretler yakalarını İmparatorluk Hükümeti'nin kontrolünden sıyırmışlardı. Pers boyunduruğu artık yerini alan Yunan boyunduruğuna göre yumuşaktı. Helen Dünyası'ndaki savaşlar İskender öncesindeki gibi İskender sonrasında da kronikti çünkü sonuçsuzdu.

Makedonların muazzam fetihlerinin sonuçlarından en ağır şekilde zarar gören ülke Makedonya'nın kendisiydi. II. Philippos'un Yunanistan'ı fethediş yöntemiyle, ardından İskender'in Pers İmparatorluğu'nu fethediş yöntemi, aristokrat Makedon süvari birliklerini takviye etmek amacıyla Makedon köylü sınıfından piyade birlikleri [meydana getirmek üzere] asker toplamak olmuştu. (Süvari birliği Makedon Ordusu'nun başlıca kolu halinde kalmıştı ama sayıları köylü falanjının elbirliği bulunmaksızın ülke açmasına ve fethettiklerini elinde tutmasına yetmezdi.) İskender, Pers İmparatorluğu'nu istila ettiğinde Makedon Ordusu'nun yarısını Güneyli Yunanları baskı altında tutmak ve kuzeydeki barbarları yaklaştırmamak için Avrupa'da arkada bırakmak zorunda kalmıştı. Makedonya o günlerde İskender'in aralıksız yeni celp taleplerini karşılamak amacıyla son yedek insan gücünün dibine darı ekmişti. Ondan sonra, ardıllarının her biri Makedon birliklerinden hiç değilse bir muhafız kıtasını Philippos ve İskender'in âlemlerinden kendi payına düşen ganimet toprağını fethetmeye ve elinde tutmaya yarayacak özel ordusuna bir çekirdek temini için alıkoymuştu. MÖ 280-279'da, İskender'in ardından çıkan savaşların sona ermesinin hemen arkasından Makedonya, Tuna Havzası'ndan gelen göçebe Keltlerin akınına uğramıştı ve bu

barbar istilacılardan yakasını kurtardığında kendini, hem de artık yetersiz bir insan gücüyle, hâlâ iki cephede birden dövüşmeye mecbur halde bulmuştu: Hâlâ kavgaya hazır kuzeydeki barbarlarla Makedonya'nın kontrolünden çıkıp saldırıya geçen Güneyli Yunanlara karşı.

Makedonya'nın en etkili Güneyli Yunan muarızı Aitolia Konfederasyonu'ydu. Bu MÖ 322'de Makedonya'ya boyun eğmeyen yegâne isyancı Yunan devletiydi. MÖ *circa* 300'de Aitolialılar İskender öncesi önemini koruyan Panhelenik ibadet merkezi Delphoi üzerinde politik kontrollerini tesis etmişlerdi. Aitolia bunun ardından gitgide kuzeyindeki ve doğusundaki kantonları bünyesine katmıştı. MÖ 235 civarında karasal Yunanistan'ın bir kıyısından bir kıyısına uzanıyordu; MÖ 226'da yayılışının kısa süreli zirvesinde dosdoğru Makedonya'nın güney sınırına ilerlemişti. Aitolialılar, Romen benzeri politik bir geniş görüşlülükle siyasi bünyelerine kattıkları bütün halklara eksiksiz Aitolia yurttaşlığı vermişlerdi.

Korinthos Körfezi'nin Peloponnesos sahilindeki Akhaia Konfederasyonu da MÖ 251'de benzer şekilde yayılmaya başlamıştı ama onun ilhakları Aitolia'nınkilerden daha az derli topluydu ve askeri güç bakımından Aitolia'yla boy ölçüşebilecek durumda değildi. Dahası Akhaia Konfederasyonu'nun, MÖ 369'da Thebailılar tarafından MÖ 338'de de Philippos tarafından daha fazla toprak kaybına uğratılmasına rağmen, baş eğmemiş daha eski bir Peloponnesoslu güç olan Sparta'da zorlu bir rakibi vardı.

Pers İmparatorluğu'nun başlıca iki Yunan ardıl devleti İskender'in iki komutanı Ptolemaios ve Selevkos tarafından ayrı ayrı kurulmuştu. Ptolemaios Mısır ve Suriye'nin güney yarısını almış; Selevkos, tamamından çok daha azı olmasına rağmen, Pers İmparatorluğu'nun Asya'daki mirasından kalanın büyükçe bir bölümünü almıştı. Kuzeybatı Ön Asya'daki Bitinya yerli bir hanedanın yönetiminde kendi bağımsızlığını tesis etmiş; Pontus Kapadokyası ve İç Kapadokya'yla Kuzey Media (Atropatênê; Azerbaycan) İranlı hanedanların yönetiminde kendi bağımsızlıklarını tesis etmişlerdi. Selevkos MÖ 302'de İran'ın doğu ucunu bir Hint imparatorluk kurucusuna, MÖ 322'de Güneyli Yunan devletlerinden daha başarılı olmuş, Çandra Gupta Maurya'ya terk etmek zorunda kalacaktı. Çandra Gupta Makedon garnizonlarını İndus Havzası'ndan defetmeyi başarmış ve Ganj-Yamuna Havzası'ndaki

Magadha İmparatorluğu'nu fethederek böylelikle âlemini Selevkos'unki büyüklüğüne kadar genişletmişti.

Selevkos İmparatorluğu bir arada tutulamayacak kadar çok yayılmıştı. Halefiyyet [*Diádokhoi*, "halefler"] savaşlarının MÖ 281'de çıkan sonuncusunun galibi kâğıt üstünde Selevkos'tu; bir suikasta uğradığında Çanakkale Boğazı'nı çoktan ikinci defa geçip Makedonya'ya yönelmişti; ama gerçek muzafferler bir göçebe Kelt aşiretiydi. Bunlar Ön Asya'nın göbeğini mesken tutup izleyen yarım yüzyıl boyunca, MÖ 281'de Batı Ön Asya'da yer alan Pergamon'daki bir hisara gömülen eski bir Pers hazinesinin hatırı sayılır bölümünü ele geçiren bir paralı askerce kurulan bir devletçik tarafından durdurulunca kadar, dört bir tarafa akın etmişlerdi. Üçüncü yüzyılın yarısında Selevkos dominyonlarının kapladığı alan Ceyhun-Seyhun Havzası'ndaki eyaletin Yunan valisinin ayrılması ve aynı zamanda batıya doğru bir sonraki eyalet Parthia'nın, anayurtları günümüzdeki Türkmenistan'da bulunan Parniler adlı yaylacı bir halk tarafından işgali sonucu sert ve şiddetli bir şekilde gerilemişti.

İskender'in sahipsiz mirasına MÖ 321-221 yıllarının başından sonuna kadar zarar veren savaşların en felaketli özelliği sonuçsuzluktu. Makedonya'nın Güney Yunanistan'ı yeniden fethetmeye gücü yetmiyordu ama Güneyli Yunanlar da Yunanistan'ın "üç kösteği" yani, Demetrias, Khalkís ve Korinthos akropolü üzerindeki Makedon pençesini koparıp atmaktan acizdiler. Akhalar MÖ 243'te Korinthos'u Makedonya'dan kurtarmışlardı ama Makedonya'nın Akhaia Konfederasyonu adına Sparta'ya müdahalesinin bedeli olarak Korinthos akropolünü MÖ 225'te Makedonya'ya geri vermişlerdi. Makedonlar ve Akhalar MÖ 222'de Spartalıları yenmişler ve Sparta'nın kendisi tarihinde ilk defa yabancı bir ordu tarafından işgal edilmişti; buna rağmen Sparta çabucak yeniden bağımsızlığına kavuşmuş ve önemli bir askeri güç sayılmaya devam etmişti. Bu arada, Ege Adaları'nın deniz hâkimiyeti II. Ptolemaios tarafından Demetrios Poliorketes'in elinden alınmış, ardından da Makedonların MÖ *c.* 257'de Kos açıklarındaki ve MÖ *c.* 246'da da Ándros açıklarındaki deniz zaferleri sonucu, Makedonya tarafından Ptolemaios İmparatorluğu'nun elinden alınmıştı. Ptolemaios ve Selevkos imparatorlukları arasında Güney Suriye'nin sahipliğine dair çıkan savaşların MÖ 221'deki dördüncüsü, bu

inatla çekişilen toprakların hâlâ Ptolemaios İmparatorluğu'nun elinde kalmasına yol açmıştı.

MÖ 221'de Eski Dünya *Oikoumenê*'sindeki en önemli hadise, o yıl Qin devletinin altı hasmından sonuncusunu da ilhak etmesiyle, Çin'in siyasi birliğinin tamamlanmasıydı. Çin'in birleştirimi kesin ve nihaiydi. Hiçbir zaman kısmen ve geçici süreyle bozulmaktan daha fazla hükümsüz kılınmamıştır; birleşik Çin 1970'lerde dünya meselelerinde önemli bir rol oynamaktadır. Ama MÖ 221'de, Hindistan'dan batıya Akdeniz'in batı havzasına kadar Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin kalanı, Akdeniz Havzası'nın MÖ 31'e, Hindistan'ın da MS 48'e kadar çıkamadığı, bir Izdırap Çağı'nın eşiğindeydi.

30
Helenistik Uygarlığın Gelişmesi ve Yayılması, MÖ 334-221

Elbette, İskender'in Çanakkale Boğazı'nı geçtiği MÖ 334 yılı, Helenistik Uygarlığın gelişmeye ve yayılmaya başladığı tarih değildi. Bu uygarlık o zamana kadar zaten dört yüzyıldan fazla bir süredir serpilip dal budak salıyordu. Süreç Helenistik Uygarlığın uzun boylu bir kuluçka döneminden sonra çiçek verdiği MÖ sekizinci yüzyılda başlamıştı. Ancak Yunanlar Pers İmparatorluğu'nu istila edip yıktıklarında uygarlıklarını ne yaptıklarını bilerek büyük çapta yayıyorlardı; kendilerini yabancı tebaadan meydana gelen nüfuslarla başa çıkmak için alternatif politikalar arasından bir seçim yapmakla karşı karşıya bırakıyorlardı ve kendi hayatlarının ölçek ve koşullarını o kadar alelacele, sert ve şiddetli bir şekilde dönüştürüyorlardı ki onlara toplumsal ve ahlaki bakımdan bir *terra incognita*'da [bilinmeyen yerde] yol gösterecek ve destek verecek yeni felsefeler keşfetmeye ihtiyaç duyuyorlardı.

Daha eski Helen nesilleri, İskender'in doğuya doğru keşif seferinden önceki dört yüzyıl boyunca, bu bölgede ona zemin hazırlamışlardı. Tacirler olarak Suriye ve Mısır'a sürekli gidip gelmişler, paralı askerler olarak Mısır ve Babil ve de Pers İmparatorluğu'nda hizmet etmişler ve sürgünler olarak kuzeydoğuda Ceyhun Nehri'nin ötesindeki Sogdiane kadar uzaklara nakledilmişlerdi. Yunan şehir devletlerinin İskender öncesi madeni paraları Pers İmparatorluğu'nun pazarlarında İmparatorluk para birimiyle

rekabet içinde tedavüldeydi. Yunan yerleşmeleri, bu yönleriyle, tarımsal değil ticariydi ve Suriye'de El Mina (? Poseideïon) ve Nil Deltası'nda Naukratis'le sınırlı kalmıştı ama Yunanlar bütün güçleriyle Güneydoğu İtalya, Sicilya ve Kyrenaika'nın sahillerinin yanı sıra Karadeniz'e çıkan Boğazların sahillerinde de koloniler kurmuşlar ve Karadeniz çevresinin büyük bir bölümünde ticaret merkezleri tesis etmişlerdi. Sicilya'da MÖ 334 civarında varlıklarını adanın iç kısımlarında sürdüren yerliler Yunanca konuşmayı ve Helenistik tipte şehir devletlerinde yaşamayı, İtalya'daysa Etrüskler, Apulialılar ve diğer gayri-Yunan halklar çeşitli ölçülerde Helenistik hayat tarzını benimsemişlerdi.

Artık Pers İmparatorluğu'nun uçsuz bucaksız nüfuz alanı Yunan silahlı kuvvetleri tarafından fethedildiğinden, fatihler kendilerini boyunduruk altına alınan halklara bir üstün halk olarak mı dayatacaklardı, yoksa Helen olmayan hemcinsleriyle eşitlik temelinde yaşamayı ve birbirleriyle evlenmeyi mi hedefleyeceklerdi; bu konuda bir karar vermek durumundaydılar. İskender'in eski özel öğretmeni Aristoteles, Helenlerin efendilik, Helen olmayanlarınsa kölelik için doğduklarına dair insanlık dışı ve bilime aykırı ırkçı tezi ortaya atmıştı. Oysa İskender'in kendisi ve Aristoteles'in öğrencisi Theophrastos eşitliği tercih ediyorlardı ve İskender vakitsiz ölümünden önce bu daha geniş görüşlü politikayı her halükârda İranlı tebaasının lehine uygulamaya koymaya başlamıştı. Bir uzlaştırma festivalini kutladığı gibi, Yunan-İranlı ve Yunan-Asyalı karma evliliklerini hem özendirmiş hem de ödüllendirmişti. Buna rağmen, anlaşılan İskender bile öngörülen ırksal kaynaşmanın kültürel çerçevesinin Helenistik olacağına kesin gözüyle bakmıştı. Pers İmparatorluğu'nun ganimet toprağından en büyük dilimi kendisi için sağlam kazığa bağlayan ardılı I. Selevkos tarafından yürürlüğe konulan İskender'in politikasının temeli de buydu. Yunanlarla İranlılar arasındaki kaynaşma en çok MÖ *c.* 250'de Pers İmparatorluğu'nun Selevkos ardıl devletinden ayrılan Yunan hükümdarların rejimi altında Ceyhun-Seyhun Havzası'nda ileri götürülmüş gibi görünmektedir. Öte yandan, Mısır'da hem Ptolemaios rejimi altındayken bu hanedan hem de Yunan aracılar sanki üstün ırkmışçasına davranmışlardı. Burada Taç en alt idari görevler dışındaki bütün makamları Yunanlara saklamış ve Mısır'daki bütün Yunanlar yerli Mısırlıları sömürmekte Ptolemaios rejimiyle elbirliği yapmışlardı.

MÖ 221'de Mısır'daki bu dar görüşlü Yunan politikası hâlâ etkin bir şekilde işliyordu ama nüfusun Mısırlı çoğunluğu daha alt ırk olarak muamele görmeye razı değildi ve işin doğrusu, Mısır uygarlığı en azından iki önemli noktada Helenistik uygarlıktan üstündü. Mısırlı kadınlar Yunan kadınlardan daha iyi bir hukuki statüye sahiptiler ve Mısır'da kölelik enderdi. Sömürülen Mısırlı köylüler özgür insanlardı ve Mısır'daki Yunan topluluğunun hali vakti yerinde mensupları köle sahipleriydi, Ptolemaios Hükümeti kendi tebaasını köleleştirilmekten korumak için gerekli adımları atmıştı.

Göçmenler, ister İskender'in dizinin dibinden ayrılmayan Yunanlar gibi fatihler olarak göç etsinler, ister çeyrek binyıl önce Yahudiler gibi sürgünler olarak Yahuda'dan Babil'e esaret içinde sürüklensinler, beraberlerinde ancak menkul malları götürebilirler. Göçmenler sosyal ve kültürel kimliklerini onları sayıca geçen yabancılar arasındaki yeni çevrede korumak istediklerinde, bizzat göçmenlerin kendileri beraberlerinde götürecekleri menkul mallara, kültürel miraslarındaki ata yadigârı topraklarına girift bir şekilde kök salmış bu öğelerden ayrılmalarının getirdiği bu travmatik deneyimi atlatmalarında onları teşvik edecek kadar, kıymetli gözüyle bakmaları gerekir. Bir Yahudi sürgün Kudüs'teki tapınak dışında başka bir yerde geçerli bir şekilde yürütemeyeceği bir litürjiyi gözden çıkarmak zorundaydı; bir Yunan göçmen doğduğu şehir devletinin koruyucu tanrıçasının ibadet merkezinden vazgeçmek zorundaydı. Yunanlar, MÖ altıncı yüzyıldaki Yahudiler gibi, MÖ 334'ün ve sonrasının bu psikolojik sorununu çözmeyi başarmışlardı. Bir Yunan göçmenin köleleri kültürel yüke dönüşen taşınır ekonomik varlıklardı. Yunanlar, onların ellerinde de psikolojik değere sahip taşınır kültürel varlıklar bulunmasa, Yahudilere has diasporada ayakta kalmanın *tour de force*'unu taklit edemezlerdi.

Atina'dan nakledilemeyeceği anlaşılan Atina'ya has iki Helenistik kültür varlığı oyun yazarlığı ve filozoflar birliklerinin burayı mesken tutmalarıydı. Yunan felsefesi İonya'da doğmuş ve Atina'ya yerleşmeden önce İtalya'ya göç etmişti ama Sokrates, Platon ve Aristoteles onu Atina'ya has bir mola yerine demirlemişti. Yunanların Sicilya ve İtalya'da da komedya ve fars okulları bulunmasına rağmen, Atina oyun yazarlığını neredeyse tekeline almıştı. Ancak Atina'da yaşayan ve çalışan oyun yazarlarıyla filozofların Atina'nın yerlileri olmaları gerekmiyordu.

Beşinci yüzyılın en ünlü üç Atinalı tragedya yazarıyla beşinci yüzyılın Atinalı komedya yazarı Aristophanes Atina'nın yerlileriydi ama Atina'daki "Yeni" [Komedya] okulunun en ünlü dört komedya yazarlarından sadece biri yani Menandros (MÖ *c.* 342-291) şehrin yerlisiydi. Diphilos (*fl.** MÖ *c.* 318-274) Sinope'den [Sinop]; Philemon (MÖ 361-263) Syrakusa'dan; Aleksis (*fl.* MÖ *c.* 357-274) İtalya'nın "burnundaki" Thurii'den [*Thoúrioi*] Atina'ya gelmişti.

Atina'yı mesken tutan başlıca dört felsefi birliğin kurucularından sadece Platon tamamıyla Atina'nın yerlisiydi. Epikuros (MÖ 341-270) Samos'a yerleştirilip Samos MÖ 322/1'de özgürlüğüne kavuşturulunca kovulan Atinalı yerleşimcilerin oğluydu. Atina'daki Epikurosçu birliğin mesken tuttuğu bahçe [*Ho Kepos*] kurucusu için Lampsakos'taki zengin öğrencileri tarafından MÖ 306'da satın alınmıştı. Stageiros'un yerlisi Aristoteles sonunda Atina'yı dayanamayacağı kadar sıcak bulmuştu. Aristoteles'in birliği için kurucusunun ölümünden sonra Lesbos Adası'ndaki Eresos'un yerlisi öğrencisi Theophrastos (MÖ 372/1-288/7) tarafından Atina'nın [dışındaki] Lykeion [koruluğu] mesken tutulmuştu. Stoacı birliğin kurucusu Zenon (MÖ *c.* 326-264) ise Kıbrıs'ta yer alan doğduğu şehir Kition'dan Atina'ya MÖ 320'yle 314 arasındaki bir tarihte gelmişti ve Kition MÖ dördüncü yüzyıl boyunca yazıtların Yunancadan çok Kenan dilinde (diğer adıyla İbranice) kazındığı bir Fenike kolonisiydi. Her dört birlikte de kurucularının yerini alan başkanlar genişlemiş Helen Dünyası'nın dört bir tarafından hatta dışından buralara sürüklenmişlerdi. Örneğin, Platoncu Akademia'nın MÖ 127/6'dan 110/9'a kadar başkanlığını yapan Hasdrubal-Kleitomakhos, Zenon gibi, bir kolonyal Fenikeliydi. Kartaca'dan gelmişti.

Dahası Atina'da yazılan oyunlar başka yerde sahneye koyulabildiği gibi, merkezleri Atina'da bulunan felsefi birlikler başka yerden mensup kazanabiliyordu. Genişlemiş Helen Dünyası'nı bir arada tutan kurumlardan biri Panhelenik gezgin aktörler birliğiydi (*Dionysou Tekhnitai* [*Dionysiakoi Tekhnitai*]). Turneye çıkan bu oyuncular, Atina'daki kültü Attika dramasını ortaya çıkaran tanrı Dionysos'un himayesinde, bir tiyatrosu olan her Yunan şehrinde Attika oyunlarını sahneliyorlardı. Beşinci yüzyıl oyun yazarı Euripides'in tragedyaları yerini koruyordu, hem de daha taze Euripides-vari Attika karakter komedyasıyla yan yana.

Atina'yı mesken tutan İskender öncesi iki filozoflar birliği seçkinci ve mesafeliydi; İskender sonrası iki okulun kuruluşuysa

* Latince "*floruit*" kelimesinin kısaltması, "ürün verdiği dönem" anlamına gelir. (ç.n.)

mevcut entelektüel ve sosyal ihtiyaçlara bir cevaptı. Epikuros, Çinli çağdaşı Taocu filozof Zhuangzi gibi, takipçilerini kamusal alanın dışında kalmaya özendirmişti. Zenon, Konfüçyüs'e benzer şekilde, takipçilerine bir bireyin egemen şehir devletinin bir yurttaşı olarak artık görevlerinin manevi desteğine –ayrıca ahlaki sınırlamalarına da– bel bağlayamayacağı bir sosyal ortamda nasıl yüksek bir kişisel davranış standartları düzeyi tutturabileceğini öğretmişti. Bunlar misyoner karakterli felsefelerdi, hele hele daha da büyük ölçüde Kynik felsefe okulu. Okulun yarı-Trak Atinalı kurucusu Antisthenes (MÖ *c.* 445-366) Atina'daki Kynosarges *gymnasion*'una yerleşmişti. Muhtemelen İskender'le aynı yıl ölen müridi Sinopeli Diogenes, Buda'nın farkına vardığı gibi, manevi özgürlüğün bedelinin mal mülkten feragat olduğunu anlamıştı. İskender sonrasının Kynik filozofları hitabetlerini kitlelere yönelten yersiz yurtsuzlardı. Katı doktrinlerini ağız yolunun yanı sıra örnek teşkil ederek yaymışlardı.

İskender sonrası Helenistik kültür varlıklarının en kolaylıkla taşınabileni Yunancanın Attika lehçesinin uluslararası (*koinê*) [ortak dil] şekliydi. Tahminen *Koinê* Atina İmparatorluğu'nun yarım yüzyıllık ömrü sırasında (MÖ 454-405) şekillenmeye başlamıştı ama kısmeti II. Philippos'un bu lehçeyi Makedonya'nın kendi yerel Yunan lehçesi yerine Makedonya Krallığı'nın resmi dili olarak benimsemesiyle açılmıştı. *Koinê* o zamandan itibaren Helen Dünyası'nın devlet dili, ahlak edebiyatı dili ve günlük dili vazifesini görmüştü. Helenistik hayatın değişen ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde değişmeye devam eden canlı bir dildi. Ancak Attika Yunancası aynı zamanda Atinalı edip İsokrates (MÖ 436-338) tarafından ihraç amacıyla kalıplanan "kıymetli" şekliyle de yayılmıştı.

Attika lehçesinin *koinê* şekli duygu ve düşünceleri aktarmaya yarayan kullanışlı bir araçtı; İsokrates'in Attika lehçesiyse bir dil ustasının, sözlü üslubun zihinsel içeriğe baskın çıktığı, edebi süsler yaratma malzemesiydi. *Koinê* İskender sonrasının Helenistik bilim ve irfan diliydi. Odaklandığı yer de Atina değil Nil kıyısındaki Aleksandreia [İskenderiye] idi ve bilim insanları burada bazı ince buluşlar yapmışlardı. Aleksandreia'daki Mouseîon'un ["araştırma kurumunun"] kütüphane müdürü Kyreneli Eratosthenes (MÖ 276-194 veya 264-202) usta işi gözlem ve ölçümlerle yer yuvarının çevre uzunluğunu neredeyse doğru şekilde hesaplamıştı; Samoslu

Aristarkhos (*fl.* MÖ *c.* 280) yıldız kozmosunun merkezine Yer yerine Güneş'i koymuştu. Ne var ki Nikaialı Hipparkhos (MÖ *c.* 190-121) Yer'i gerisingeri geleneksel yanlış konumuna koymuş ve Arkhimedes (MÖ 287-212) Syrakusa'da bilimsel teoriyi sivil ve askeri teknolojiye uygulamasının kabalığından ötürü özür dilemişti.

Pers İmparatorluğu'nun sahipsiz nüfuz alanını işgale soyunan Helenizmin taşınır bir toplumsal kaba da ihtiyacı vardı ve İskender'le ardılları bunu İskender öncesi Helenistik uygarlığın en önemli kurumu şehir devletinde bulmuşlardı. Az sayıda İskender öncesi Yunan şehir devleti tam bağımsızlığını korumayı başarmıştı. Çarpıcı bir şekilde başarılı olanı Rodos'tu. Rodos, "kurtarıcısı" (*soter*'i) I. Ptolemaios'un desteğiyle, ("kuşatıcı") Demetrios Poliorketes'in bir saldırısını savuşturmuştu. Helen Dünyası'nın doğuya doğru yayılması Rodos'u deniz yolu ulaşım ağında kilit bir konuma taşımıştı. Rodos Ege'den Ptolemaios [İmparatorluğu'nun] başkenti Aleksandreia'ya ve Selevkos [İmparatorluğu'nun] batıdaki başkenti Orantes kıyısındaki Antiokheia'nın [Antiokheia Orantes] limanı Seleukeia Pieria'ya kadar uzanan gemi rotalarına kumanda ediyordu. Philippos ve İskender ve de ardıllarının önceden mevcut çoğu Yunan şehir devletini egemenliğinden mahrum etmiş bulunmalarına rağmen, bir modern sayıma göre 329 yeni şehir kurmuşlardı ve sadece onlar değil, Parthia ve diğer Selevkos topraklarının İranlı göçebe Parni fatihleri de Yunan şehirlerine genellikle saygı göstermiş ve varlıklarını kabul etmişlerdi. Olynthos'un MÖ 348'de Philippos tarafından ve Thebai'ın MÖ 335'te İskender tarafından yıkımı istisnai birer vahşetti ve Thebai MÖ 316'da, İskender'in ikinci nesil ardılları arasındaki iki eli kanlı ardıllarından biri olan Kassandros tarafından yeniden kurulmuştu. Bir dizi başka şehir devleti Thebai'ın yenilenmesine katkıda bulunmuş ve MÖ 227'de Rodos şehri bir depremle yıkıldığında, Helen Dünyası'nın her tarafındaki krallar ve şehir devletleri onması için büyük bağışlar yapmışlardı.

Egemen olmayan bir şehir idari yetkili görevlendirmek için uygun bir araçtı ve eski tam bağımsızlığın büyüleyici anıları yakasını bırakmayan değil de gayri-Yunan taşralı tebaa nüfusu kapısına dayanan yeni bir kuruluştuysa, soylu kurucusuna sadakat göstermesi ihtimal dâhilindeydi. Soylu kuruluşların ilki II. Philippos'un altın madenlerine bekçilik yapan Philippi [Fílippoi]; en ünlüsüyse İskender'in şehri (onun adını taşıyan çok sayıda şehrin

ilki) Nil kıyısındaki Aleksandreia [İskenderiye] idi. Yeni Yunan şehirlerinin en gayretli kurucuları Selevkoslar ve Selevkoslar'dan ayrılıp sonunda Kuzeybatı Hindistan'ı fetheden Ceyhun-Seyhun Havzası'nın Yunan hükümdarlarıydı. Eski ve yeni bütün Yunan şehirlerinin bir agorası, bir tiyatrosu ve en azından bir *gymnasion*'u vardı. Tiyatro ve agora çok çeşitli amaçlarla kullanılan toplanma yerleriydi. *Gymnasion* ise diasporadaki Yunanlar için Yahudi sinagogunun muadiliydi. *Gymnasion*, şehirler askerden arındıkça, bir entelektüel lokalinin yanı sıra bir atlet lokali haline de gelmişti.

Helenizmin yayıldığı kaplar iyice gelişmiş şehirlerden ibaret değildi. Emektar Makedon askerlerle onların torunlarının yerleşmeleri de vardı. Bunlar basit yurttaş anayasalarına sahip ve bünyesinde Yunan diasporalarıyla gayri-Yunan askerleri, tacirleri ve zanaatkârları toplayan topraksız birlikler (*politeumata*) niteliğindeydi.

Helenistik uygarlık bu çeşitli taşınır araçların harekete geçirilmesiyle MÖ 221 civarında Mısır dışında Pers İmparatorluğu'nun eski nüfuz alanının tamamı üstüne yayılmıştı. Ptolemaios hanedanı Mısır'da, çağdaşı Qin hanedanı gibi, doğrudan idareyi tercih edip devraldıkları iki şehre yani Aleksandreia ve Naukratis'e ilaveten tek bir yeni şehir kurmuştu: Teb eyaletindeki Ptolemaios. MÖ 334'te Pers İmparatorluğu'nun sınırları içindeki Yunan yerleşmeleri, Ön Asya'nın batı kıyısı boyunca uzanan kıyıda köşede kalmış şehir devletlerinden, Ön Asya'nın güney ve kuzey kıyılarında yer alan birkaç toprak parçası üzerindekilerden ve Yunan sürgünlerin ta kuzeydoğudaki bazı plantasyonlarından ibaretti. Bir sonraki yüzyılda elde edilen kapsam etkileyiciydi ama bu da yüzeyseldi. Gerçi yeni kolonyal Yunan şehirleri çok sayıdaydı ama bunlar Yunan dışı nüfus denizine saçılmış Yunan adalarıydı. Bu şehirlerin kırsal nüfuz alanındaki köylü sınıfı gayri-Yunandı, hatta surları içinde bazı gayri-Yunan mahalleleri vardı. Suriye'de Aramice *koinê* günlük dil olarak Kenan dilinin (İbranice) yerine geçmekte Yunanca *koinê*'den daha başarılıydı. Yunanca *koinê* geçici süreyle her tarafta resmi dil olarak Aramice *koinê*'nin yerini almıştı elbette. Ayrıca Yunan alfabesi Kuzeydoğu İran'daki bazı resmi yazıtlarda yerel İran lehçesini aktarmak amacıyla da kullanılagelmişti. Ancak sonunda, Arami alfabesi Pers İmparatorluğu'nun Fırat Nehri'nin doğusunda kalan eski topraklarında Yunanlarınkine üstün gelmişti.

31
Çin'in Savaşan Devletleri, MÖ 506-221

Çin'in politik yapılanması MÖ 771'le 506 yılları arasındaki iki yüzyıllık kardeş kavgası sonucu dönüşmüştü. Çin, MÖ 771'deki felaket Zhou hanedanını hazırlıksız yakalamadan önce, Zhou hanedanının üst hükümdarlığı altındaki yaklaşık üç yüz küçük yurtluktan [*fief*] meydana geliyordu. MÖ 506'da merkezdeki bir küçük devletler grubunu çevreleyen bir yedi büyük devlet çemberi vardı. Bu küçük devletlerden biri, Zhou hanedanının MÖ 771'den sonra Wei vadisinden göç edip sığındığı Luoyang şehri yakınlarındaki, Zhouların doğrudan kontrolü altında bulunan ufacık bir toprak parçasıydı. Zhoular başlıca güç olarak MÖ on birinci yüzyılda Shangların yerini aldığında, yedi büyük periferik devletten dördü –Sarı Nehir'in ağzıyla Hai vadisindeki Yan ile Huai, Han ve Yangtze vadilerindeki Chu, Wu ve Yuè– Zhou üst hükümdarlığının kontrolü altına giren toprakların sınırları dışında kalıyordu. Zhouların Wei vadisindeki eski nüfuz alanı artık beşinci bir büyük devletin yani Qin'in işgali altındaydı ama Qin MÖ 506'da, MÖ on birinci yüzyıldan önceki Zhou gibi kültürel bakımdan geri kalmış bir devletti. Yedi periferik büyük gücün arasında sadece Jin ve Qi, Zhouların Shanglardan devraldığı Çin uygarlığının eski nüfuz alanında yer alıyordu.

Yedi periferik büyük gücün hepsi birbirinin tehdidine maruzdu ve bu her birinin hükümetine askeri bakımdan, keza idari ve ekonomik bakımdan da etkin olması için güçlü bir müşevvik

veriyordu. Etkinliğin anahtarı politik mutlakçılıktı. Bir büyük güç akranlarıyla rekabetinde ayakta kalmak istiyorduysa, hükümdarı kendini üst hükümdar Zhou hanedanının başına gelen acze düşmekten kurtarmak zorundaydı. Yerel hükümdar, elinden geliyorduysa, tebaa kitleleriyle topraklarının kaynakları üzerinde etkili bir hâkimiyet kurmalıydı. Ancak bu Çin toplumunun, yerel hükümdarların üst hükümdar Zhou hanedanından *de facto* bağımsızlaştıklarında bile kendi yerel nüfuz alanlarında yerel hükümdar ailesinin mensuplarıyla kamu görevi ve toprağın tarım ürünleri için yarışan, babadan oğula geçen aristokrasi mensupları arasında bile hâlâ sadece *primi inter pares* ["eşitler arasında birinciler"] oldukları, geleneksel yapısının köklü bir şekilde dönüşümünü gerektiriyordu.

Bu mesele, Çin toplumunun epeydir kullanılıp alışkanlık haline gelmesi yüzünden müstahkem geleneksel aristokratik yapılarının bulunduğu, Qi ve Jin devletleri hükümdarları için işin püf noktasıydı. Bu güneyli güç Chu için de işin püf noktasıydı ama güneyde MÖ altıncı yüzyılın bitişine doğru ana mesele yerel güçlerin birbiriyle ilişkisiydi. Güneyde, eskiden barbarlara ait topraklardaki Çinlileşme süreci hızla yayılıyordu; Çin hayat tarzının benimsenmesi beraberinde askeri ve politik gücün artışını getirmişti ve bundan dolayı Çin toplumuna katılan her güneyli devlet çok geçmeden Çin Dünyası'nın merkezinden daha uzaktaki sırası gelip de kendini Çinlileştirmekte olan bir devlet tarafından arkadan vurulma tehlikesi yaşıyordu.

MÖ 506'da –Yangtze'nin orta çığırının iki yakasına uzanıp Zhou hanedanının çöküşünden beri Çin güç politikalarında başrol oynayan eski bir barbar devlet olan– Chu, Yangtze ve Huai'nin aşağı havzalarında ortaya çıkan daha genç bir eski barbar devlet olan Wu tarafından saldırıya uğrayıp ele geçirilmişti. Chu, Chu ve Wu'nun güney hinterlandında şekillenen gelişme aşamasındaki bir devlet olan Yue'nin desteğini görmüştü. Wu bunun üzerine Yue'ye üst hükümdarlığını dayatmıştı; ancak Wu durmayıp MÖ 489-485'te Qi'ye saldırarak başından büyük işlere kalkışmıştı. Wu bütün bir Çin Dünyası üzerinde hegemonya kurmaya çalışıyordu ama gücü hırsına denk değildi; Qi'ye saldırısından sonuç alamamıştı; Wu'nun enerjilerini bu şekilde boşa harcaması Chu'ya MÖ 488-81'de ve 473'te kendini yeniden kurma fırsatı vermişti. Wu'nun kendisiyse Yue tarafından fethedilip ilhak edilmişti.

Qi, Wu'nun saldırısını geri püskürtmekle kalmamıştı; aynı zamanda babadan oğula geçen soylulukla taht arasındaki bir iç mücadeleyi de ucuz atlatmıştı. Öte yandan, MÖ 497-490'da yerel soyluların hasım hizipleri arasında yaşanan bir iç savaş yüzünden Jin'deki tahtın beli bükülmüştü. MÖ 455-453'te açılan ikinci bir iç savaşta yarışan dört soylu aileden biri ortadan kalkmıştı; diğer üçü Jin devletini aralarında *de facto* bölüşmüşlerdi ve Jin'in üç ardıl devleti –Wei, Han ve Zhao– MÖ 403'te *de jure* ["kanunen"] tanınmışlardı. MÖ 453'ten itibaren Jin'in üç ardılından her biri kendi hesabına büyük güç rolü oynamaya girişmişti ancak, MÖ 489-473 yıllarındaki Wu gibi, güçlerini aşan bir marifet göstermeye kalkışıyorlardı. Bölünmenin coğrafi giriftliği Jin'in ardıl devletlerinin zayıflığını şiddetlendirmişti. Wei ve Han tarafından devralınan toprakların bir kısmı, mal edilen devletin ana gövdesinden coğrafi bakımdan soyutlanmış anklavlardı. Jin'in bölünmesinden son kertede yararlanan ardıl devletlerinin doğu komşusu Qin'di.

MÖ 453'ten itibaren yarışan sekiz büyük güç vardı. Büyük bir gücün hükümdarı devletinin askeri yeteneklerinden en iyi şekilde nasıl yararlanacaktı? Bir devletin askeri etkililiğini artırmanın bir yolu makamları babadan oğula geçen devlet memurlarını kişisel yeteneklerini ispatlayan insanlarla ikame etmekti, bu yetenekli insanlar kral veya aristokrat soyundan gelmeseler bile. Birincisinin varlığını gerektiren ikinci adım yurtlukların yerine illere (*hsien*) [*xian*] bölünmüş komutanlıklar (*chün*) [*jun*] koymaktı. Bu coğrafi bölümler makamlarında kalma süreleri tahtın isteğine göre sınırlanabilen tahtın çalışanları tarafından idare ediliyordu.

Jin'in bölünmesinden sonra üç ardıl devletinden biri olan Wei'nin girişken ve iddialı hükümdarı (Wei Prensi Wen, MÖ 446-397), devletinin topraklarının, nüfusunun ve kaynaklarının azlığını telafi etmek için idaresini sıradan toplumsal kökenli yetenekli insanlarla kadrolaştırmaya yönelmişti. Wei'nin askeri etkililiğindeki müteakip artış Wen'i MÖ 419'da hegemonya girişiminde bulunmaya özendirmişti. Wei devleti, yüzyılın ilk yıllarındaki Wu gibi, bu iddialı hedefi gerçekleştirmeyi başaramamıştı. Wei MÖ 419-370'te yetersiz bir şekilde, MÖ 354-340'taysa kesin olarak frenlenmişti. Wei'nin başarısızlığından batı komşusu Qin kazançlı çıkmıştı.

Wei Prensi Wen'in MÖ 397'deki ölümünden sonra, yetenekli çalışanlarından biri Chu Kralı tarafından Wei'de yapılanları Chu'da yapmak üzere işe alınmıştı. Ancak Chu'daki bir köklü reform onu

başlatan kralın ölümünden sonra tersine döndürülmüştü. O sıralarda babadan oğula geçen aristokrasi Chu'nun ana topraklarındaki memuriyet üzerindeki denetimini yeniden tesis etmişti. Buna rağmen, Chu'nun ilhak edilen topraklardaki yurtlukların yerine komutanlık ve illeri koyan ilk devlet olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca Chu MÖ 479'la 445 arasında Çin Dünyası'nın merkezindeki küçük devletlerden üçünü ilhak etmişti.

Bu idari yeniden düzenlemelerin en sonuna kadar gideni Prens Xian'la (MÖ 384-361) oğlu ve ardılı Prens Xiao'nun (MÖ 361-338) saltanat devirlerinde Qin devletinde gerçekleştirilmişti. Qin devletini fiilen yeniden düzenleyen, ilk önce Jin ardıl devletlerinden Wen'de iş bulan, merkezi devletçiklerden birindeki prens ailesinin en küçük erkek evladı Shang Yang'dı. Shang Yang MÖ 356'da saf değiştirip Qin Prensi Xiao'nun hizmetine girmiş ve bu tarihten hamisi Prens Xiao'nun MÖ 338'deki ölümüne kadar Qin'de çalışmıştı. Shang Yang Qin'de toplumun babadan oğula geçen statü yapısını yerle bir etmiş; askeri yeteneğe kariyer imkânı vermiş; Qin devletinin askeri gücünü artırmak için tarımı teşvik etmiş ve tarımı teşvik etmek için toprağı satılabilir bir özel mülk haline getirmişti. Shang Yang'ın yenilikleri Qin köylülerine devletin en yüksek makamlarına yükselme fırsatı vermişti ama aynı zamanda köylüleri zorunlu askerlik ve vergilendirmeye tabi kılmış ve onları ekonomik sıkıntıya düştüklerinde topraklarını satmak zorunda kalmaya maruz bırakmıştı. Qin köylüsünün kariyeriyle ilgili muhtemel iki alternatif aşırı sonuç vardı: Ya mal yapacak ya da sürüm sürüm sürünecekti.

Prens Xiao'nun saltanatıyla Lort Shang Yang'ın Xiao'nun hizmetindeyken Qin devletinde yaptıkları II. Philippos'un Makedonya'daki saltanatıyla zamandaştı (MÖ 359-336). Qin Yunanistan'daki Makedonya'nın Çin'deki muadiliydi ve köylü sınıfını askerileştirerek devleti güçlendirme politikası Philippos ve Shang Yang tarafından aynı anda izlenmişti. Qin ve Makedonya'nın ayrı ayrı ait oldukları toplumların geri kalan kısımlarıyla ilişkileri hem coğrafi hem de toplumsal bakımdan benzerdi. İki devlet de hasımlarının kapı komşularıydı ama fiziksel bakımdan bir sıradağ halkasıyla tecrit edilmişlerdi. İki halk da toplumsal bakımdan geri kalmıştı ve bundan dolayı hayatları MÖ dördüncü yüzyılda bir hükümdarın buyruğuyla sert ve şiddetli bir şekilde dönüştürüldüğünde eğilebilir haldeydiler.

II. Philippos Yunanistan'ın askeri ve politik bakımdan hegemonyası altında birleştirimiyle ilgili reformlarının meyve vermesini görecek kadar yaşamıştı. Prens Xiao, Philippos'un zafer kazandığı MÖ 338'de ölmüştü. Qin, Çin Dünyası'nı MÖ 230-221 arasındaki on yıla kadar birleştirmeyi başaramamıştı. Ama Makedonya'nın Yunanistan'ı birleştiriminin aksine Qin'in Çin'i birleştirimi kesindi. Helen Dünyası sonuçta ne Makedonya ne de Makedonya'nın herhangi bir Yunan ardıl devletleri ve onların hasımları tarafından değil, bunlar yerine Helenleşmiş bir gayri-Yunan güç olan Roma tarafından birleştirilmişti. Qin diğer Çinli güçlerle boy ölçüşmek zorunda kalmıştı ve bunlardan önce Wei sonra da Zhao en zorlusu çıkmıştı; buna rağmen son kertede Çin'i birleştiren Qin'di ve Qin, Çin kültürü açısından en yüksek mertebedeki bir devlet değildi ama bir Çin devletiydi.

Çin Dünyası'nda MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllardaki köklü idari değişikliklere ekonomik ve toplumsal değişikliklerle hem askeri hem de sivil teknolojik değişiklikler eşlik etmişti. Hayatın diğer düzeylerindeki bu değişikliklerin bazılarını idari yenilikçiler başlatmıştı; diğerleri onların eserlerinin tesadüfi sonuçlarıydı; gene diğerleri (bildiğimiz kadarıyla) sırf aynı zamanda ortaya çıkmıştı. Bu eşanlı değişikliklerin birikimli etkisi Çin toplumunun geleneksel yapısının tasfiyesiydi. Bu yapı iki yüzyıl boyunca sürüp MÖ 506'da biten kardeş kavgasının ilk turunda zayıflamıştı; MÖ 221'de biten ikinci turda da dağılmıştı.

En önemli ekonomik değişikliğe daha önce idari yeniliklerden bahsederken işaret edilmişti. Toprak temlik edilebilir ve satılabilir hale getirilmişti, bu amaçlanan etkiye yani tarımsal üretim artışına yol açtıysa da aynı zamanda zenginle fakir arasındaki uçurumu derinleştirmiş ve topraksız bir emekçi sınıfı yaratmıştı. Başlıca toplumsal değişiklik, babadan oğula geçen sınıf ayrımlarına bakılmadan yeteneğe idari ve askeri kariyer imkânı verilmesiydi. Bu yeni bir profesyonel idari ve askeri görevli sınıfıyla, resmi hizmette istihdam edilmeye taliplilere mesleki eğitim veren yeni bir başka grubu, bir eğitimci sınıfını da yaratmıştı. Konfüçyüs bir idareci olarak başarısızlığa uğrayınca başarılı bir eğitimci haline gelmişti. Çin'de, Helen Dünyası'nın MÖ beşinci yüzyıl sofistlerinin muadili bir mesleğin kayda geçmiş en eski temsilcisiydi. Konfüçyüs aynı zamanda Çin'deki bir en eski felsefe okulu kurucusuydu.

Yeni otokrat hükümdarlar eğitimcilerle filozofları kasten halk etmemişlerdi ama varlıklarına katlanıp onlara, genellikle, saygı göstermişlerdi. Hükümdarlar tacirlere –aynı çağda birlikte boy gösteren bir başka yeni sınıfa– razı gelmeme eğilimindeydiler ama tacirler resmi memnuniyetsizliğe rağmen ayakta kalmayı ve refaha kavuşmayı becermişlerdi. Anlaşıldığına göre, tacirler fırsatı toplumsal gereksinmeleri karşılayarak yakalamışlardı. Coğrafi bakımdan çeşitli doğal maddelerle mamul mallar üreten bölgelere doğru genişleyen ve savaşan hükümetlerin artan oranda levazım talep ettiği bir toplumda ticarete ihtiyaç duyuluyordu. Gerçi savaş devletler arası ticareti epeyi tehlikeli yapıyordu ama etkili yerel yönetimler, özellikle büyük devletlerde, iç ticareti aşağı yukarı güvenli hale getiriyordu. Ticaret, mamul mallar ve köylülerin tasarruflarındaki ata yadigârı topraklarından kovulmaları hep birlikte şehirleri ortaya çıkarmıştı.

En önemli sivil teknolojik yeniliklerin arasında kanal kazılması ve piyasaya madeni paranın çıkarılması vardı. Bu yeniliklerin her ikisi de MÖ beşinci yüzyılda uygulamaya koyulmuştu ve her ikisi de devlet icraatıydı. Kanal kazılmasına öncülük eden devlet, toprakları Yangtze ve Hwai nehirlerinin aşağı kolları tarafından katedilen Wu'ydu. Wu hükümetinin ilk amacı askeri taşımayı kolaylaştırmaktı ama kanallar, potansiyel olarak verimli batak arazinin akaçlanması ve sulanması sayesinde, tesadüfen tarımın yayılmasını ve yoğunlaşmasını da teşvik etmişti. MÖ dördüncü yüzyıl Çin Dünyası'nda öküz sabanının kullanılmaya başlandığına, ayrıca tarım edevatı, alet ve silah malzemesi olarak bronzun yerini demirin aldığına tanıklık etmişti. MÖ dördüncü yüzyılın bu teknolojik yenilikleri şüphesiz o devrin Çin devletleri hükümetlerinin amaçlarına hizmet etmişti; ama ne bunların da maden para sistemi ve kanallar gibi hükümetin girişimiyle uygulamaya koyulup koyulmadığını biliyoruz ne de hem demir hem de sabanın çoktandır kullanıldığı Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin merkezi bölgesinden hangi rotaları izleyerek Çin'e vardığını.

En önemli askeri teknolojik yenilik MÖ 307'de Zhao devletinde süvari sınıfının benimsenmesiydi. Zhao, Avrasya steplerine bitişikti ve süvari birliği, Media süvari birliğinin İran'da üç yüzyıl önce yaptığı gibi, göçebelerin silahlarıyla giysilerini benimsemişti. MÖ dördüncü yüzyılın bitişi civarında, bir zamanlar Çin'in en önemli hatta belki yegâne asker sınıfı olan savaş arabalı birlik,

zorunlu askerlikle toplanan devasa piyade kuvvetlerin lehine çoktan tenzil edilmişti. Muhtemeldir ki bu değişikliğe su yollarının ve bataklıkların tekerlek kullanımını engellediği güneyli devletlerde girişilmişti ama değişim hızla yayılmıştı: Örneğin, Çin Dünyası'nın karşı ucundaki Qin devletinde.

Çin'in siyasi birliğiyle sonuçlanan savaşların ikinci turu MÖ 333'te başlamıştı. O yıl Chu, Yue'yi parçalamış ve MÖ 473'te Yue'nin ilhak ettiği Wu'yu bünyesine katmıştı. Aynı yıl yani MÖ 333'te baki kalan diğer altı büyük güç tarafından Qin'e karşı bir savunma anlaşması yapılmıştı. Qin, Shang Yang'ın reformları sayesinde, Wei'nin hegemonya çabasının kesinlikle boşa çıkarıldığı MÖ 354-340 savaşlarında yaman bir rol oynamıştı. Qin MÖ 318'de diğer altı gücün birleşik kuvvetlerini, Avrasyalı göçebe paralı askerlerle takviye edilmesine rağmen, belirgin bir şekilde yenmişti. Qin MÖ 316'da bugün Sichuan yönetim bölgesinde yer alan Sarı Nehir'in Wei koluyla Yangtze Havzası arasındaki doruk çizgisinin bir başından bir başına yayılmış ve ardından da Chu'ya batıdan saldırmıştı. Qin MÖ 278'de Chu'nun başkentini almıştı; Qin'in Chu'nun kalıntısını kuşatma harekâtı MÖ 272'de tamamlanmıştı. Qin aynı anda kuzeyli güçlere saldırıyordu. MÖ 270'te Zhao tarafından yenildiğinde, Çin Dünyası'nın tamamını birleştirme noktasındaymış gibi görünüyordu. Zhao Qin'i MÖ 258 ve MÖ 247'de tekrar yenmişti. Qin sonuçsuz bir barışı kabul etmek zorunda kalmıştı. MÖ 333-247 savaşları acımasız ve öldürücüydü ama bir sonuca ulaşmamıştı.

Bununla birlikte, Qin MÖ 230-221 arasındaki on yılda ayakta kalan diğer altı rakibinin hepsine birden saldırmış ve onları birbiri ardına fethetmişti. Bu sefer kendilerini savunmak için birleşmemişler ve Zhao tek başına şiddetli bir şekilde karşı koymuştu.

Çin'in MÖ 221'deki siyasi birliği askeri kuvvetle dayatılmıştı, buna rağmen uzun ömürlü çıkmıştı. İlk birleştiricinin eseri neredeyse yirmi iki yüzyıl boyunca birkaç defa bozulmuştu. Bu ilk defa ilk birleştiricinin ölümünden sonra bozulmuştu ama Çin'in geçici süreyle politik bölünmüşlük içine düşüşleri şimdiye kadar istinasız hep atlatılmıştır. Çin'in zora dayalı siyasi birliği gerçekleştirilebilirdi çünkü gönüllü kültürel birliği Qin askeri fetih kariyerinde yola koyulmadan önce hanidir sonuca bağlanmış bir şeydi. Qin'in başarısı işte bu nedenle Qin'in kendi hızlı yıkılışından daha fazla dayanmıştır.

Nitekim Çin uygarlığı zaten MÖ 221'den önce Qin Shi Huangdi tarafından MÖ 221'de ve sonrasında politik bakımdan birleştirilen alanın sınırlarının ötesine yayılmıştı. Örneğin, Kore tarım ve metalürjiyle MÖ dördüncü yüzyıl kadar erken tarihlerde, Japonya'yaysa –bir ihtimal kısmen Kore aracılığıyla, bir ihtimal kısmen de doğrudan doğruya Yangtze Nehri'nin Çinlileşmiş havzası üzerinden– belki de yaklaşık bir yüzyıl sonra tanışmıştı. Kore ve Japonya'da tarımla tanışmadan önce de çanak çömlek zanaatının icra edilmesine rağmen, Kore ve Japonya'nın nüfusları daha önce kültürün besin toplayıcılık ve Mezolitik aşamasında kalmışlardı. Kore ve Japon dillerinin Çince-Tay ve Tibet-Birman dil aileleriyle hiçbir alakası yoktur ama Çin uygarlığının kabulü Kore ve Japonya'yı Doğu Asya'nın Çinlileşmiş Dünyası'na katmıştı.

32
Çin'deki Yarışan Felsefeler, MÖ 506-221

Çin'de "Savaşan Devletler" Çağı aynı zamanda felsefenin "Yüz Okulu" Çağı'ydı. Yarışan Çin felsefeleri can yakıcı ve huzur kaçırıcı ortak çağdaş deneyimlere verilen duygusal ve entelektüel karşılıklardı. Derin felsefi düşüncelerle davranış kurallarının toplumsal uyaranları, ayakta kalan büyük güçler arasındaki artan ölçüde çetin ve acımasız politik ve askeri mücadelelerdi; yerel hükümdarların geleneksel kısıtlamalardan kurtularak ve her şeyden önce, kamu hizmetinde istihdam ölçütü olarak soy yerine yeteneği koyarak güçlerini artırma çabalarıydı ve bunun sonucunda, daha önce aristokratik bir azınlığa mahsus bulunan talihin fırsat kadar güvensizliğinin de bütün sınıflara yayılmasıydı.

Çin felsefesinin bütün okulları başından itibaren öncelikle günlük hayatla ilgilenmeleri bakımından Helenistik felsefeden farklıydılar, bilim ve metafizikleyse tali olarak uğraşmışlardı. Helenistik felsefe, Sokrates onu kararlı bir şekilde insan doğasının incelenmesine yöneltmeden önce, bir yüzyıldan fazla bir süre boyunca bilimsel ve metafiziksel sorunları tartışıp durmuştu; ayrıca hem Sokrates'in kendisi hem de Helen filozoflarının farklı birliklerindeki ardılları etikle meşguliyetin yanı sıra insanın anlama gücüyle [anlıkla] –örneğin bilgi teorisiyle– ilgileniyorlardı. Sokrates'in Çinli meslektaşı Konfüçyüs Çin felsefesini yeniden yöneltmemişti; onu başlatmıştı; dahası Konfüçyüs İnsan türüyle bir akıl veya bir ruh olarak değil, toplumun bir katılımcısı olarak ilgilenmişti.

İnsan doğasıyla insan hayatı hakkında derin düşünme metafizik soruları akla getirir elbette. Hindistan'da Buda'nın müritleri, Buda'nın tembih ettiği çetin manevi egzersizlerden, onun uygun bulmadığı metafizik spekülasyonlara [kurmacalara] dalarak kaçınma isteğine kapılmışlardı. Buna rağmen Buda'nın kendisi tartışmaları körükleyen metafizik ilkeleri savunmuştu. Çin zihinleri kurmacalara Hint zihinlerinden daha az yatkındı; gene de Çin felsefesinin Taocu okulu metafiziğe gömülmüştü. Ayrıca statik bir Yin haliyle dinamik bir Yang halinin ritmik bir şekilde birbirinin yerine geçmesiyle fiziksel kozmosun yapısındaki beş elementle ilgili Çin teorileri metafiziksel ve bilimsel spekülasyonlardı. Hoş, Taocuların metafiziği bile Çin'in zamanlarındaki sosyal ve politik koşullarına karşı gösterdikleri tepkilerin yanında tali kalıyordu.

Çin felsefe okullarının çoğunun derin düşünmeleri beşerî ilişkilerin sosyal ve politik düzlemine odaklanmıştı ve bütün okullar, her zaman alenen değilse bile, aristokratik soyun kamu görevinin mecrası olmaya devam edemeyeceği ve etmemesi gerektiği üzerinde sorgusuz sualsiz mutabık kalmışlardı. Konfüçyüsçülerle Legalistler [Yasalcılar] arasındaki mesele memuriyet için alternatif yeterliğin ne olacağıydı. Moistler ve Taocular bu çekişmeye katılmamışlardı çünkü geçerli iki ana Çin kurumunun yani devletlerin ve ailelerin değerini sorgulayarak, resmi ve babaerkil otorite adına ileri sürülen hak iddialarının meşruiyetine meydan okumuşlardı.

Çin felsefesinin Legalist okulunun inancına göre kamu görevi için aristokratik soy yerine kabul görmesi gereken yetenek türü, savaşan devletlerin hükümdarlarının amaçlarına hizmet edecek idari ve askeri yetenekti ve bu hükümdarların her birinin amacı kendi gücünü en yüksek düzeye çıkartmaktı. Legalistler için "Yasa" bir hükümdarın buyruğuyla aynı değerdeydi. Dahası bir hükümdarın buyruğunu tebaasına ve akranlarına gücünün sınırına kadar zor kullanarak dayatması hakka uygundur diye düşünüyorlardı. Legalistler bundan dolayı hükümdarın kurbanlarının hiçbir meşru şikâyet nedeni bulunmadığına inanıyorlardı; çünkü aynı zamanda insan doğasının kötü olduğunu düşünüyorlar ve bundan ötürü baskıcı bir rejimin doğanın halinde mutlaka bir iyileşmeye yol açacağını savunuyorlardı. Beklendiği gibi, Legalizm bütün savaşan devletlerin hükümetlerinin çeşitli tutarlılık ve acımasızlık derecelerinde *de facto* hayata geçirdiği felsefeydi.

Legalistler, Çin Dünyası politik bakımdan bölünmeye devam ettiği sürece neredeyse politik güce erişim tekeline sahiplerdi. Pratik zekâlı Legalist filozoflar hükümdarlar tarafından devletlerinin idarelerini önce yeniden düzenlemek sonra da gütmek üzere memnuniyetle istihdam edilmişlerdi. Qin devleti idaresinin sorumluluğunu, Qin'in ve bütün bir Çin tarihinin dönüm noktası haline gelen, krizlerde iki ünlü Legaliste bırakmıştı. Lort Shang Yang MÖ 356-338 yılları boyunca Qin devleti idaresini baştan aşağı gözden geçirmiş ve ayrıca uygulamaya koyduğu teoriyi bir kitaba kaydetmişti; Li Si (MÖ 280-208), MÖ 247'den 221'e kadar Qin Kralı ve ardından MÖ 221'den MÖ 210'daki ölümüne kadar birleşik Çin'in ilk İmparatoru (Shi Huangdi) olan Zheng'in sırdaş danışmanıydı. Li Si, efendisi Kral Zheng'in Legalist okulun mal yapmasına yol açan politik bölünmüşlüğe son vermesini sağlayarak, Legalist okulun güç tekelinin iflahını kesmişti.

Legalizmin pratik ve teorisi karşı teorileri uyandırmıştı. Legalistler ile kamu görevi için yeterliğin artık aristokratik soy olamayacağı ve olmaması gerektiği konusunda uyuşan düşünürler, bunun yerine bir hükümdarın iktidar muradına hizmet etme yeteneğinin koyulması konusunda hemfikir değillerdi. Ahlakça daha değerli ve metafizik açıdan bir otokratın kendi çıkarıyla ilgili buyruklarına uymaktan daha esaslı bir yol (*tao*) arıyorlardı.

Çoktan beri mevcut olmayan bir yol ne ayırt edilebilir ne de izlenebilir. Konfüçyüs, başlangıçta insana benzeyen bir yüce tanrı anlamına geliyor gibi görünen ama Konfüçyüs'ün devrinde belki de çoktan kişi niteliğini kaybetmiş bir terimle ifade edilen "Göğün (*Tian*) Yolu'nda" önceden varolan bir yol bulmuştu. Konfüçyüs'ün kavradığı şekliyle, "Göğün Yolu" tarihöncesi çağlara aitti ve bundan dolayı bir bakıma Konfüçyüs'ün neslinde bozulmaya yüz tutan Çin'in geleneksel sosyal ve politik hayat tarzıyla özdeş olmalıydı. Konfüçyüs'ün Çin toplumunun çözülümünü durdurmaya dönük politikasının bir yönü doğruluğu (*yi*) gözetmeyi sağlayan geleneksel ritüeli (*li*) eski durumuna döndürmeye çağrıydı. Ama hükümdarlar ve bakanları için doğruluğun ölçütü neydi? Konfüçyüs'ün kavradığı şekliyle, gerçek doğruluk ahlak dışı *raison d'état*'nın ["hikmet-i hükümet"] peşinden koştuğu bir şey değildi; insancıllığın (*ren*) işlenmesiydi. Bir hükümdarla bakanlarının "Göğün Yolu'nu" doğru bir şekilde izleyebilmeleri anca birbirine karşı, bir ailenin mensuplarından geleneksel olarak birbiriyle iliş-

kilerinde sergilemeleri beklenen, şefkatle ve sıra saygı göstererek davranmaları halinde mümkündü.

Bölüm 25'te geleneksel olarak "asilzade" –"derebeyinin oğlu"– anlamına gelen *chün-tzu* [*junzi*] teriminin, Konfüçyüs tarafından ahlaki bir anlamda "soylu insanı" ifade edecek şekilde yeniden yorumlandığını kaydetmiştik. Yeni ima Konfüçyüs'ün müritleri tarafından özgün imanın yerine yavaş yavaş koyulmuştu. Mengzi (MÖ 371-289) Konfüçyüsçü insancıllık erdemini vurgulamıştı. Xun-Zi (muhtemelen MÖ *c.* 315-236) geleneksel ritüele riayet edilmesine dair Konfüçyüsçü umura dikkat çekmişti. Beklendiği gibi, savaşan devletler arasındaki mücadelenin son ve en ızdıraplı nöbeti sırasında yaşayan Xun-Zi, insan doğasının kötü olduğu, bundan ötürü de bir tür ve bir yere kadar dış denetimden kaçınamayacağı yönündeki Legalist görüşe meyletmişti. Xun-Zi kritik *chün-tzu* terimini kullanım şekliyle gerçek bir Konfüçyüsçü olduğunu göstermişti. Yazılarında bu kelime genellikle ima edilen ahlaki anlamınla nadiren de özgün soybilimsel anlamınla kullanılmıştır.

Par excellence [fevkalade] Taocu diye etiketlenen Çin felsefe okulu, "Yol'un" [*tao*'nun] Konfüçyüsçü tasavvurundan daha metafizik bir tasavvurunu geliştirmiştir. Bu tasavvur iki layıkıyla ünlü kitapta gözler önüne serilir: Laozi'ye atfedilen *Tao-te Ching* [*Yüce Aklın Erdemi*] adlı ve MÖ *c.* 365-290 yılları arasında, böylece hem Mengzi hem de Shang Yang'la aynı çağda yaşamış olan yazarı Zhuangzi'nin adıyla anılan kitaplarda. Taocular açısından "Yol" fenomenal [duyularla algılanabilen] evrenin içindeki ve arkasındaki ve de ötesindeki yüce gerçekliğin yoludur. Gerçekliğin yolu zahmetsizdir, karşı koyulmazdır ve faydalıdır. Ayrıca bu üç özelliğinin hepsinde, İnsan türünün –entelektüel yaratıcılığın azıştırdığı şiddete yol açan– hummalı faaliyeti yüzünden kendini hayal kırıklığına uğrattığı, İnsan türüne has yolun antitezidir. Taoculuk, *Oikoumenê*'nin herhangi bir yerindeki, İnsan türünün uygarlığa ulaşmakla İnsan türünün içinde yaşadığı ve hareket ettiği ve de vücut bulduğu yüce gerçekliğin özü arasındaki ahengi bozarak Evren'deki konumunu riske atmış olabileceği sanısına kapılan en eski felsefeydi.

Taocular, Çin MÖ dördüncü yüzyıl civarında (*Tao-te Ching*'in yanı sıra *Zhuangzi*'ye ["Yüce Aklın Erdeminin Klasiği"] aşağı yukarı bugünkü şekillerinin verildiği yüzyılda) gerçekleştirilen teknolojiyle otoriter idarenin sosyal tekniğindeki ilerlemeleri

uygunsuz buluyorlardı. Taocu metafiziğin pratik sonucu esaslı bir *laissez-faire* ["karışmama"] politikasıydı. Taocular, sığ gözüyle baktıkları, Konfüçyüsçülerin Çin'deki uygarlık illetinin reçetesi olan ahlaki toplum idealini ellerinin tersiyle itmişlerdi. Taocuların Savaşan Devletler Çağı'nın yaralarını sarmaya yönelik reçetesiyse uygarlığı reddetmek ve kendine yeterli bir Neolitik Çağ topluluğunda izlenen insan hayatı yoluna geri dönmekti. Taocu *Weltanschauung*'un [dünya görüşü] gözler önüne serildiği *Tao te Ching*'in pasajları Bölüm 2'de alıntılanmıştı. MÖ dördüncü yüzyılın bu Çin felsefesi sadece kendi zaman ve zemini için değil, bütün zamanlar ve zeminler, özellikle de insan soyunun 1970'lerdeki küresel durumu için geçerlidir.

MÖ dördüncü yüzyıl Çin'inde Taoculuğun herhangi bir işe yarar çağdaş etkisi olamazdı ve sorumsuzluğu gerekçesiyle Savaşan Devletler Çağı'nın bütün diğer yarışan felsefelerinin çeşitli bakış açılarından eleştirilmeye açıktı; gene de sırf ileri görüşlülüğü nedeniyle, Taoculuğun Çin'de bir geleceği vardı. Çin zihinlerinin ağır basan işe yararlık eğilimini dengelemek bakımından ona yer de ihtiyaç da vardı. Çünkü bu yaygın Çin tutumunu ifade eden felsefeler bazı Çin zihinlerini manevi bakımdan tatmin etmemişti.

Ne var ki [Moizmin kurucusu] Mozu'nun (MÖ *c.* 479-388) ileri görüşlü felsefesine kalıcı bir yer yoktu. Mozu hemcinslere duyulan sevginin dereceli olmaması gerektiğini, herkese fark gözetmeden aynı ölçüde gönül verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Mengzi evrensel sevgi uygulanamaz ve Mozu'nun bundan başka hiçbir şeyin ahlaken uygun düşmeyeceği konusundaki ısrarının ana baba saygısıyla siyasi sadakatin sosyal erdemlerinin inkârıyla aynı değerdedir, diye cevabı dikmişti. Mengzi Budizmle tanışlık olsaydı, şüphesiz bu bağlamda, muhtemelen Buda'nın karısını ve çocuğunu ve de tahtının vârisi bulunduğu babasını terk edişine değinir, gene muhtemelen çoğunlukla kabul gören sosyal yükümlülüklerin bu pozitif ihlaliyle Buda'nın hemcinsi bütün hisseden varlıklara duyduğu mesafeli merhameti, ikisi arasındaki zıtlığı göstermek üzere karşılaştırırdı.

Nitekim Mozu gerçekten de Taocularla aynı saftayken otoriteyi, Legalistlerle aynı saftayken de geleneği reddederek Konfüçyüsçü ilkelere aykırı davranmıştı. Mozu geleneğin yerine baskıyı değil aklı koymak isteyerek Legalistlerle; hemcinslerini umursayıp onlara karşı sorumluluk duyarak da Taocularla ters düşmüştü. Mozu, bu

noktalarda diğer iki gayri-Konfüçyüsçü okulun mensuplarından daha Konfüçyüsçü zihniyetliydi ama Konfüçyüsçülerin gönlünü hoş etmeye yetecek ölçüde de Konfüçyüsçü zihniyetli değildi.

Çin felsefesinin bu farklı okullarının doğuşu ve birbiriyle çekişmeleri Savaşan Devletler Çağı'nın duygusal gerginliğinin haddiyle entelektüel uyaranını göstermektedir.

33
Hint Uygarlığı, MÖ *c.* 600-200

Hindistan'da MÖ *c.* 200'de biten dört yüzyıl içinde meydana gelen din dışı gelişmeler konusundaki bilgimiz hemen öncesindeki dört yüzyılınkinden da az zayıftır; bununla birlikte MÖ 600-200 arasında, MÖ 1000-600 arasındaki gibi, Hint tarihindeki başlıca hadiseler dini düzlemde vuku bulmuştur ve Hindistan'da MÖ *c.* 600-200 dönemi sırasında meydana gelen din dışı gelişmelerle ilgili bilgimizin Hint kaynaklarından elde edilmesinden ötürü, dini hadiselerin kayıtları içinde arızi kalmaktadır.

MÖ *c.* 1000-600 dönemi sırasında dini düzlemdeki çarpıcı hadise ilginin ritüelden meditasyona geçişimi olmuştu. Bu geçişim Brahman kastı mensuplarının girişimiyle gerçekleşmişti ve Brahmanların bir etkili dini tören icra ehliyeti tekelini ellerinde bulundurdukları ve bu tekelin Brahmanların bir rızkını çıkarma aracı olduğu göz önünde tutulursa, Brahman liderliğinin Hinduizme bu manevi değişimi kazandırması alışılmamış bir şeydir. Brahmanların, Hint dininin gitgide daha manevi hale geldiği bir çağda, askeri ve politik gücün *Kshatriya*'ların elinde bulunmasına ve bu durumun devam etmesine rağmen, *Kshatriya*'lara karşı başarılı bir şekilde en üst kast oldukları iddialarında diretmeleri de alışılmadıktır.

MÖ *c.* 600-200 dönemi sırasındaki çarpıcı dini hadise Siddhartha Gautama yani Buda ve Vardhamana yani Mahavira (*fl.* MÖ *c.* 500) tarafından Budist ve Caynacı keşiş tarikatlarının

kurulmasıydı. Bu dini yenilikçilerin ikisi de *Kshatriya* ve aristokrattı. Buda bugün Nepal Krallığı'nın sınırları içinde kalan şehir devleti Kapilavastu'nun küçük kralının oğlu ve veliahdıydı; Mahavira ("fatih" anlamına gelen diğer adıyla Cina) ise Kuzey Bihar'daki Videha Krallığı'nın başkenti Vaişali'deki bir *Kshatriya* klanı şefinin oğluydu. Hiçbiri Brahmanların etkili dini tören icrasını tekellerine almalarına karşı çıkmamıştı ama ikisi de dini törenleri, tanrıları ve bizzat kastın kendisini görmezden gelmişti. Kadın erkek keşişlerini ve alaylı mensuplarını fark gözetmeden bütün kastlardan toplamışlardı. Ayrıca Brahmanlara ne Budist ve Caynacı hayat tarzında ne de Budist ve Caynacı toplulukların kuruluşunda özel bir rol verilmişti.

Buda ve Mahavira'nın her biri, MÖ altıncı yüzyılda Hindistan'daki çoğu okulla Helen Dünyası'ndaki Pythagorasçılar ve Orpheusçular tarafından potansiyel olarak sonu gelmeyeceğine inanılan, yeniden doğuşun "hazin turlarından" aman bulmanın bir yolunu ortaya koyuyordu. Muhtemeldir ki bu inancın ortak kaynağı, steplerden akınları MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllarda birkaç farklı yönde patlak veren Avrasyalı yaylacı halkların diniydi. Göçebeler bu çağdaki batıya doğru sökünlerinde steplerin büyük batı koyu ve Tuna'nın aşağı çığırının güneyindeki Meriç (Marica) Nehri'nin havzasına kadar Yunanistan'ın yakınlarına ilerlemişlerdi. Hindistan'daysa İndus Havzası'nı istila etmişlerdi.

İndus Havzası'nın Hint-Avrupa dilini konuşan göçmen halklar tarafından istilası Hint tarihinin MÖ *c.* 1000-600 dönemini MÖ *c.* 600-200 dönemini ayıran politik hadisedir. Hindistan'ın, bu yeni gelenlerin kendilerini yurtlandırdıkları kısmı daha önce asli Sanskrit konuşan istilacılar tarafından işgal edilen ilk kısmıydı. Ne var ki burası yarımadanın kuzeybatı kıyısından fazlası değildi. İndus uygarlığı da ardılı asli Sanskrit konuşanların Hindu uygarlığı da sırayla güneydoğuya Yamuna-Ganj Havzası'na doğru yayılmıştı. İndus Havzası Vedaların yazılmakta olduğu zamanlarda hâlâ asli Sanskrit konuşanların yurduymuş gibi görünmektedir ve İndus Havzası'nın MÖ yedinci yüzyıldaki göçebe yerleşimcileri sonuçta bu bölgenin Sanskrit konuşan daha eski yerleşik sakinlerinin dilini ve hayat tarzını benimsemişlerdi. Buradaki eski göçebe yerleşimcilerin, örf ve âdetleri hakkındaki en eski bilgimizin tarihi itibarıyla, Sanskrit dilinden türeyen yerel lehçeler konuştuklarını

ve Hindu dinine de onunla ilişkili Hindu toplumsal yapısına da ayak uydurduklarını anlıyoruz.

Ne var ki Buda ve Mahavira'nın nesline kadar, Hindu uygarlığının ağırlık merkezi Pencap'tan güneydoğuya Ganj, Gogra [Ghaghara] ve Son nehirlerinin kavşağı çevresindeki bölgeye kaymıştı ve bu bölge nüfusunun ortodoks Hindu çoğunluğu İndus Havzası'ndaki atalarının yurduna artık ayıplayan ve aşağılayan bir gözle bakıp, onu yarı barbar bir ülke sayıyorlardı. Bu duygu büyük ihtimalle aynı nesilde Avrasyalı göçebelerin İndus Havzası'na yerleşmelerini İndus Havzası'nın İlk Pers İmparatorluğu bünyesine katılmasının izlemesi sonucu şiddetlenmişti. II. Kyros, muhtemelen MÖ 539'da Babil İmparatorluğu'nun fethinden sonraki bir tarihte, İndus'un Kâbil Nehri kolunun havzasını ilhak etmişti; I. Dareios'sa, imparatorluğun kalbinde MÖ 522'de patlak veren büyük isyanı bastırdıktan sonraki bir tarihte, nehrin ta deltasına kadar İndus Havzası'nın kalanını ilhak etmişti.

Buda ve Mahavira'nın ömürleri boyunca, Hindu Dünyası'nın Ganj Havzası'nda yer alan yeni ağırlık merkezindeki politik ilişkilerin durumu, çağdaşları Konfüçyüs'ün ömrü boyunca Çin'deki politik koşulların durumunu andırıyordu. Ganj Havzası, Çin'e benzer şekilde, politik bakımdan farklı boyutlara ve güçlere sahip bir dizi yerel egemen devlet arasında paylaşılmıştı. Buda'nın doğduğu şehir devleti Kapilavastu küçüktü; Mahavira'nınki Videha (bugünkü Bihar'ın Ganj'ın kuzeyinde yer alan kısmı) daha büyüktü; en büyüğü Kapilavastu'nun güney komşusu (bugün Uttar Pradesh eyaletinde yer alan) Kosala'ydı; potansiyel açıdan en güçlüsü Magadha (bugünkü Bihar'ın Ganj'ın güneyinde yer alan kısmı) idi.

Buda ve Mahavira'nın neslinde, bu Hint kümelenmesindeki devletler arasındaki rekabet giderek keskinleşiyordu ve Çin'deki savaşan devletler gibi, Ganj Havzası'ndaki askeri mücadele paçayı kurtaran tek bir muzaffer dışında bütün rakiplerin elendiği bir siyasi birlikle sonuçlanmıştı. Kapilavastu vaktinden evvel kurban gitmişti. Buda Kapilavastu'nun Kosala tarafından fethini ve oradaki Şakya kabilesi mensuplarıyla hemşehrilerinin katledilişini görecek kadar yaşamıştı. Çin'dekine benzer şekilde Hindistan'daki nihai muzaffer galip gelmesi beklenmeyen bir devletti. Hindistan'daki muzaffer nispeten büyük ve kalabalık devlet Kosala değil, Magadha'ydı.

Hindistan'da da devletlerin hükümetleri arasındaki varlık mücadelesi toplumun sosyal ve kültürel birliğini altüst etmemişti. Buda'nın Aydınlanmasına ulaştığı Gaya [bugün Bodh Gaya] Magadha'daydı; Buda'nın müteakip vaazlarının esas mahalli olan kutsal geyik parkı Sarnath Kaşi'deydi. Park çoktan bir hac yeri haline gelmiş kutsal Benares [Bugün Varanasi] şehrine bitişikti ve Buda açısından parkın cazibesi tahminen Hint Dünyası'nın bütün kesimlerinden oraya sürüklenmiş bir hedef kitleyi orada bulma ihtimaliydi. Ne Gaya ne de Sarnath, Buda'nın baba ocağıydı ve Buda'nın vaktinin çoğunu Sarnath'taki sık uğrak yeri parkta geçirmesine rağmen, o ve müritleri seyahatin zorlaştığı muson yağmurları mevsimi dışında gezginlerdi. Politik sınırlar ordular için duvar, casuslar içinse engeldi ancak bunlar din hatipleriyle çilecilerin hareketlerine sekte vurmuyordu. Buda'nın soylu nesebi ona yerel kralların çevresine giriş hakkı veriyordu ama onun bu bakımdan özellikle ayrıcalıklı olduğuna dair hiçbir işaret yoktur. Hint hatipleri ve çilecileri savaşan devletlerin sınırlarını çağdaş Çinli sofist ve filozoflar gibi aşabiliyorlardı.

Bugünkü Bihar ve Uttar Pradesh'in Magadha devletinin Şişunaga hanedanının yönetimi altında politik bakımdan birleştirimi muhtemelen MÖ *c.* 500-450'de gerçekleştirilmişti. Kuzeydoğu Hindistan'ın Pers İmparatorluğu'nun sınırlarının ardındaki bu büyük bölümünün birleştirimini Pers İmparatorluğu'yla yeni Hint İmparatorluğu arasındaki bir çarpışmanın izlemesi beklenebilirdi. Asla öyle bir çarpışma kayda geçmemiştir ve gerçekten de vuku bulmadıysa, muhtemeldir ki bunun nedeni Magadha devletinin Bihar ve Uttar Pradesh'i birleştirinceye kadar Pers İmparatorluk Hükümeti'nin İndus Nehri'nin doğusundaki dominyonları üzerindeki hükmünün hanidir geçmez hale gelmesidir. Gaugamela Muharebesi'nde (MÖ 331) İmparator III. Dareios'un ordusunda savaşan "dağlık bölge Hintleri" büyük bir ihtimalle nehrin batısındaki Hint topraklarının sakinleriydi.

İskender MÖ 327-325'te İndus Havzası'nın bir başından bir başına baskın verdiğinde, bu bölgeyi çok sayıda bağımsız krallık ve kabile cumhuriyeti arasında bölünmüş halde bulmuştu. İskender'in baskını kısa sürmüş, kurduğu rejim de gelip geçici olmuştu. Fatihin ölüm haberi gelince çökmüştü; ama İskender, İndus Havzası'ndaki devletleri bağımsızlıklarından mahrum bırakmakla, bir Hint imparatorluk kurucusunun yolunu açmıştı. MÖ *circa* 322'de

kendinden önce gelenleri bilinmeyen Çandra Gupta Maurya, Makedon garnizonlarını İndus Havzası'ndan sürüp, kendisini İskender'in mirasının bu parçasının hâkimi yapmış, ardından da Magadha İmparatorluğu'nu fethedip ilhak etmişti. Bu imparatorluk MÖ *c.* 362'de Nanda hanedanı tarafından Şişunaga hanedanından devralınmıştı ve muhtemeldir ki Nanda hanedanı Dekkan'ı ilhak ederek İmparatorluğu genişletmişti. Böylece, bildiğimiz kadarıyla, İndus Havzası, Ganj-Yamuna Havzası, hatta belki Dekkan da politik bakımdan ilk defa birbiriyle birleşmişti.

Çandra Gupta MÖ *circa* 305'te İskender'in Makedon ardıllarından biriyle, Babil'deki bir üsten Pers İmparatorluğu'nun dağılmış doğu eyaletlerini kendi yönetimi altında birleştiren, I. Selevkos'la çarpışmıştı. Selevkos hâlâ İskender'in bir başka Makedon ardılıyla, Selevkos'un gerisinde Suriye ve Ön Asya'yı elinde tutan, I. Antigonos'la kozunu paylaşmak zorundaydı. Selevkos MÖ 303'te Çandra Gupta'dan I. Antigonos'la arasındaki yaklaşan bilek güreşinde kullanmak için 500 savaş fili satın almıştı. Bunun bedeli eski Pers dominyonlarının bir doğu kenarının Çandra Gupta'ya terkiydi. Büyük ihtimalle bu terk edilen alan Celalâbad yakınlarındaki Kâbil Nehri'nin üzerinde yer alan Lagman ve Hilmend vadisindeki Kandehar'ı kapsıyordu; çünkü bu yerlerin ikisinde de Çandra Gupta'nın torunu ve ikinci ardılı Aşoka tarafından kazınan yazıtlar vardır ve Maurya ve Selevkos imparatorlukları arasındaki sınırın MÖ 303'te Çandra Gupta ve I. Selevkos arasında görüş birliğine varılan çizginin daha batısına taşındığına dair hiçbir kanıt yoktur. Aşoka'nın yazıtlarının yerleri Maurya İmparatorluğu'nun Çandra Gupta'nın saltanat devrinde (MÖ 322-298) veya her halükârda ilk ardılı Bindusara'nın saltanat devrinde ulaştığı sınırları da göstermektedir. Bu yazıtlara Ganj Nehri'yle Bangladeş'teki Brahmaputra Nehri'nin kavşağının kuzeyindeki arazinin köşesi kadar doğuda ve günümüzdeki Madras şehrinin enlemi kadar güneyde rastlanır. Aşoka'nın Kalinga (bugün Orissa) bölgesini fethedip ilhak ettiğini ve müteakip başka ülkeler açmadığını biliyoruz. Bundan Kalinga bölgesinin, Aşoka tahta çıktığında güney sınırı aşağı yukarı Madras şehrinin enlemi doğrultusunda yarımadanın bir kıyısından bir kıyısına uzanan bir Maurya İmparatorluğu içindeki, hâlâ bağımsız bir anklav halinde bulunduğu sonucuna varabiliriz. Muhtemeldir ki bu güney sınırına zaten MÖ dördüncü yüzyılda Maurya hanedanının öncülü Nanda hanedanı tarafından ulaşılmıştı.

Aşoka'nın saltanat devri hakkındaki nispeten bol bilgimiz kısmen Aşoka'nın kendi yazıtlarından, kısmen de Seylan'da yazılan daha sonraki bir çağın vakayinamelerinden kaynaklanmaktadır. Kaynakların ikisi de nesnel değildir. Güneyli (Theravada) Budist bakış açısıyla yazılan vakayinameler, hem daha önceki kötü huyluluğunu hem de müteakip dindarlığını vurgulayarak, Budizme dönmesinin Aşoka'nın üzerindeki etkisini en yüksek düzeye çıkarmaktadır. Bu kaynak yarı efsanevidir ve Aşoka kendisi hakkında tarafsız bir tanık değildir. Bununla birlikte, MÖ 260'ta Kalinga'yı fethettiği savaşta yol açtığı katliam, yıkım ve ızdırapla ilgili kendi kaydı (On Üçüncü Büyük Kaya Fermanı) kesinlikle doğru sözlüdür ve bununla ilgili pişmanlık ifadesi kesinlikle samimidir. Muhtemelen aslında tahtı kardeşlerinden bazılarını öldürdüğü bir kardeş kavgasıyla ele geçirdiği de doğrudur (gerçi bu bilgi Aşoka'nın kendisinden değil, vakayinamelerden neşet etmektedir). Aşoka'nın, ahlaki hikâyesinin ötesinde, lehine kendi dile getirdikleri veya gene lehine hakkında söylenen bir dizi şeyi doğru sayabiliriz.

Örneğin, Aşoka'nın Budizme dönmesi Kalinga'yı fethederken yaptığı kötülükten duyduğu pişmanlığın sonucuydu. Bir daha savaş açmamıştı. Egemenliğini ne yarımadanın güney ucundaki Çola ve Pandya ve de Keralaputra topraklarını fethederek ne de bitişik Seylan adasındaki halkı zapturapt altına alarak şekle sokmuştu. Bağımsız komşularına saldırgan niyetleri bulunmadığına dair güvence vermişti (İkinci Ayrı Ferman). İmparatorluğunun sınırlarının ötesindeki hareketini fetihten Aşoka'nın kendi gününde yaşayan lehçesiyle Sanskrit dilinde *dharma* [evrensel doğru] kelimesinin eşdeğeri olan Budist *dhamma*'yı yaymaya yönlendirmişti (On Üçüncü Büyük Kaya Fermanı). MÖ 258'le 255 yılları arasında beş Yunan hükümdarına heyetler göndermişti: Selevkoslar'dan (I. Selevkos'un torunu) II. Antiokhos'a, II. Ptolemaios'a, Kyrenaika hükümdarı Magas'a, Makedonya Kralı II. Antigonos'a ve Epir [Epeiros] Kralı Aleksandros'a (İkinci ve On Üçüncü Büyük Kaya Fermanları). MÖ *c.* 250'de Seylan'a bir heyet yollamıştı (İkinci ve On Üçüncü Büyük Kaya Fermanları). Karasal Hindistan'ın güney ucundaki bağımsız halklara da heyetler göndermişti.

I. Dareios'un Zerdüştçülükle ilişkisinin muammalı halinin aksine, Aşoka'nın Budizme riayeti barizdi. Bahbru [Bairat] ve Rummindei yazıtlarında Buda'dan adlı adıyla bahseder ve "Mez-

hepçilik Fermanı'nda" Budist keşiş tarikatının (*sangha*) işlerine müdahale eder. Tarikatın birliğinin korunmasını sağlama almak konusunda kendisini yükümlülük altında hisseder. Öte yandan, kollayıp yaymayı görev bildiği *dhamma*'yı tarifi (Dokuzuncu ve On Birinci Büyük Kaya Fermanları; İkinci Sütun Fermanı), Buda'nın takipçilerinin manevi egzersizleri için önerdiği kesin reçeteler ve benzer şekilde Buda'nın eylem yasaklarının dayandığı ilkelerin izlenmesinde tutulacak kesin yoldan çok Konfüçyüs'ün *Tao*'yu tarifini andırır. Ayrıca I. Dareios ve Kserkses gibi, Aşoka'nın da kendi dini vardır ama tebaası tarafından iman edilen bütün dinlerin hoş görülmesi koşullarını sağlamak bakımından hem bu Pers imparatorları hem de ardılları II. Kyros kadar vicdanlıdır (On İkinci Büyük Kaya Fermanı; Altıncı ve Yedinci Sütun Fermanları). Özellikle tebaasının Aşoka'nın kendi dini Budizmin başlıca çağdaş rakipleri olan iki dini temsil eden Brahmanlar ve Caynacı keşişlere saygı göstermesini garantiye almayı görev bilir (Üçüncü, Dördüncü, Dokuzuncu, On Birinci Büyük Kaya Fermanları; Yedinci Sütun Fermanı).

Yazıtlarının sayı ve coğrafi yayılma alanı, Aşoka'nın *dhamma* hakkındaki tasavvurunu yayma konusundaki gayretinin samimiyetini gözler önüne serer. Kandehar'daki yazıt iki dillidir. Yunanca Pers İmparatorluğu'nun Makedon ardıl devletlerinin resmi dili, Aramiceyse bizzat dağılmış Pers İmparatorluğu'nun resmi dili olması nedeniyle, hem Yunanca hem de Aramice kazınmıştır. Aşoka'nın en kuzeybatıdaki iki yazıtları, Arami alfabesinden türeyen Kharoshti alfabesiyle nakşedilmiştir (muhtemeldir ki bu iki yazıtın yer aldığı topraklar Pers İmparatorluğu İskender tarafından yıkılıncaya kadar Pers egemenliği altında kalmıştır). Geri kalanı Brahmi'yle nakşedilmiştir.

Bu Brahmanların litürjilerini kayda geçirdikleri yazıydı. Brahmaların kullandıkları dil asli Sanskrit'ti ama Aşoka Brahmi yazısından asli Sanskrit'ten türeyen yerel yaşayan lehçeleri (Prakrit dilleri) aktarmak için yararlanmıştı. [Yazıtlarını] güneyde dahi Prakrit dilinde kazıtmıştı. Oysa burada tebaasının anadilleri Hint-Avrupa değil Dravid dil ailesindendi. Tahminen Dravid ailesi dilleri Aşoka'nın devrine kadar henüz yazılı şekle sokulmamıştı ve bir ihtimal Aşoka'nın Dravid dillerini konuşan tebaası arasındaki eğitimli bir azınlık kuzeyli hemşehrilerinin Hint-Avrupa ailesinden anadillerinin geçerli şeklini okuyabiliyordu.

Aşoka Maurya imparatorluk politikasından yeni çıkışlarını ne ölçüde uygulamayı başarmıştı acaba? Kalinga'yı fethedip ilhak ettikten sonra başka savaş açmadığı kesin gibi görünmektedir. *Dhamma*'yı, hem yurtiçinde hem yurtdışında, ahlaki davranış standartları diye yaydığı epey kesindir (yazıtlar kesin kanıttır). Ancak tedbirlerinin tebaasının ahlaki performans düzeyini yükseltmekte fevkalade etkili olduğuna dair iddiasında (Dördüncü Büyük Kaya Fermanı) haklı çıkıp çıkmadığını tespit edecek hiçbir imkânımız yoktur. Keza imparatorluğun idaresini daha insancıl kılma girişimlerinin istenilen sonucu verip vermediğini de bilmiyoruz.

Resmi görevlilerini yönetimleri altındaki muazzam sayıdaki insanla ilgili sorumluluklarını ciddiye alıp onlara dadıların çocuklara davrandığı gibi davranmakla vazifelendirmişti (Yedinci Sütun Fermanı; Birinci Ayrı Ferman). Gezici müfettişler uygulamasını başlatmış veya her halükârda canlandırmış ve sürdürmüştü (Üçüncü Büyük Kaya Fermanı); kendisi de geziye çıkmıştı (Sekizinci Büyük Kaya Fermanı; Küçük Kaya Fermanı) ve hayırsever vakıfların, dini mezheplerin ve ağaç dikimi, kuyu kazımı, insanların yanı sıra hayvanlar için hastanelerin kurulması gibi refah işlerinin idaresini (Beşinci Büyük Kaya Fermanı ve Yedinci Sütun Fermanı) ve hayvan itlafı kısıtlamalarını (Birinci, İkinci ve On Birinci Büyük Kaya Fermanları; Beşinci ve Yedinci Sütun Fermanları; Kandehar Yazıtı) denetleyecek yeni bir memur sınıfı kurmuştu. Ancak bu tedbirlerin devraldığı idari mekanizmayı insanileştirmekte iddia ettiği kadar (Dördüncü Büyük Kaya Fermanı; Kandehar Yazıtı) etkili olup olmadığını bilmiyoruz. Firavun Ahenaton'un anladığı gibi, baki kalan kurumların resmen mutlak güçlere sahip bir hükümdarın en iyi şekilde tasarlanmış ve samimiyetle üzerine titrenen düzenlemelerini boşa çıkaran bir dayanıklılığı ve devinirliği vardır. Aşoka'nın dakik bir şekilde bilgilendirilmesinin ve astlarının eylemlerini kontrol etmesinin kolayını bulamadığına dair en az iki belirti (Altıncı Büyük Kaya Fermanı; Birinci Ayrı Ferman) mevcuttur.

Maurya rejimiyle ilgili bilgimizin büyük bir bölümü, bani Çandra Gupta'ya danışmanlık ve yardımcılık yaptığı ileri sürülen, kamu yönetimi uzmanı Kautilya'nın eseri diye iddia edilen, günümüze kadar gelen bir el kitabından yani *Artha-şastra*'dan elde edilmiştir. Ancak bu kitabın bize intikal ettiği haliyle ne

kadarıyla –veya açıkçası herhangi bir kısmının– gerçekten Kautilya'nın kendi eseri olduğunu bilmiyoruz. Belki çoğu daha sonraki yeniden gözden geçirip düzeltmelerden ve eklemelerden meydan gelmiştir. Dahası, bu kısımların otantik olduğunu varsaysak bile, otantik *Artha-şastra* fiili icraatın bir tasviri mi değil mi bunu anlayamayız. İhtimal ki sadece gerçekleştirilmemiş bir *Realpolitik* idealini ortaya döken akademik bir karşı-ütopyadır. Buna rağmen, *Artha-şastra*'nın bir kısmı otantikse dahi ve fiili Maurya icraatını temsil ediyorsa, bu Maurya İmparatorluğu'nun ekonomik faaliyetleri dâhil tebaasının hayatı üzerinde titiz ve baskıcı bir kontrol uygulayan otoriter bürokratik bir polis devleti niteliği taşıdığını gösterir. Maurya rejiminin *Artha-şastra*'da gözler önüne serilen resmi bir yere kadar Selevkos Hükümeti'nin Pataliputra'da (bugünkü Patra) bulunan Maurya sarayındaki elçisi Megasthenes tarafından yazılan bir kitabın baki kalan kırıntılarında doğrulanmaktadır. Bu resim gerçek hayattaki gibiyse, Maurya rejimi hoşgörülü İlk Pers İmparatorluğu'ndan da onun Asya'daki Makedon ardıl devleti Selevkos İmparatorluğu'ndan da farklıydı. Maurya rejimi Mısır'daki çağdaş Ptolemaios rejimi kadar etkili ama aynı zamanda, Çin'deki Qin devletinden daha fazla değilse bile, ondan daha uğursuz olmalıydı.

Bu doğruysa, Aşoka'nın insan tebaası için hayatı daha çekilir kılma girişimlerinde fazla bir başarı göstermiş olması imkânsızdır. Evcilleştirilmişlerin yanı sıra yabani hayvanlarla kuşların günümüz Hindistan'ındaki fevkalade cüretlerine dayanarak hükme varırsak, o ve Caynacılar, kendi aralarında, insan dışındaki canlı türlerine saygı standardını kalıcı bir şekilde yükseltmeyi kesinlikle başarmışlardı. [Hayvanlarla kuşlar] insan hemcinslerinden korkacak hiçbir şey bulunmadığından emindirler ve günümüzdeki cüretleri de en az yirmi iki yüzyıllık güven verici bir deneyim üzerine kuruludur. Muhtemelen insan tebaası Aşoka'nın insancıllığının daha az hayrını görmüştü. Maurya bürokratik rejimi İmparatorunun amaçlarını büyük ölçüde boşa çıkarabilirdi ve çıkarmıştı da.

Maurya İmparatorluğu'nun MÖ 322-232 arasındaki doksan yıl boyunca sürekliliği vardı. Hindistan'ın doğu kıyısından Cebelitarık Boğazı'na kadar uzanan, İskender'in Pers İmparatorluğu'nu yıkmasının ve inşa etmeyi planladığı, Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin tamamını kucaklayacak, o daha büyük imparatorluğu kurmayı başaramamasının yarattığı politik boşluğu dolduran yerel egemen

devletler kümesindeki büyük güçlerden biriydi. Doksan yıllık kısa siyasi birlik ve iç barış süresinin Hindistan'da eşi benzeri görülmemişti, her halükârda İndus uygarlığının yıkımından beri. İmparator Aşoka'nın saltanat devrinin en azından son otuz yılında, insan dışı canlılar dâhil, hisseden varlıkların çektikleri acı, Buda'nın ızdırabı dindirme tasasını ciddiye alan ve aynı zamanda Caynacıların insan dışı bütün canlılara karşı duydukları özel şefkati paylaşan, bir hükümdar tarafından bir ölçüde hafifletilmişti. Ne var ki Maurya İmparatorluğu Aşoka'nın MÖ 232'deki ölümünden önce bile çözülüm belirtileri göstermeye başlamıştı. Görünüşe bakılırsa ölümünden sonra dağılmıştı. MÖ 183'te de ortadan kaldırılmıştı.

34
Akdeniz'in Batı Havzasına Hükmetme Mücadelesi, MÖ *c.* 600-221

MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllar Yunanlar için Akdeniz'in batı havzasında gelecek vadetmişti. Kendilerini İtalya kıyısı boyunca, "topuğun" güneybatısındaki Taras'tan (Tarentum) "burnun" bir başından bir başına çevresine ve (Otranto Boğazı'nın batısına dikilen Yunan kolonilerinin en eski, aynı zamanda Massilia dışında en uzak ikisi olan) Pithekousa (Ischia) Adası'yla Cumae kadar yukarıdaki batı kıyısına yurtlandırmışlardı. Yunanlar ayrıca Sicilya'nın doğu ve güney kıyılarını da işgal etmişlerdi. Akdeniz'in doğu havzasından Messina Boğazı yoluyla Tiren Denizi'ne geçişin denetimini sağlama almışlar ve MÖ *c.* 600'de Rhône vadisinin üzerinden kuzey karasal Avrupa'ya ve Manş Denizi üzerinden Cornwall'daki kalay madenlerine varan rotanın başlangıç noktası Massilia'da (Marseilles) bir koloni kurmuşlardı. Gelgelelim, MÖ 580'de Sicilya'nın güney kıyısına dikilen Akragas (Agrigentum) batıdaki son önemli Yunan kolonyal dayanaktı. Yunanlar MÖ 500 civarında Sicilya'nın güney köşesini Kartacalıların ve Kartacalıların yerel müttefiki Elimilerin [*Elimoi*] elinden almayı denemiş ama başaramamışlardı; Kartacalılar Cebelitarık Boğazı'na hükmetmiş ve Yunan gemi trafiğine kapatmışlar; kolonyal Kartacalıların kalanı da Etrüsklerle başarılı bir elbirliği yapıp Sardinya ve Korsika'yı kontrol altına alarak Yunanların Sicilya ve İtalya'daki yerleşmeleriyle Massilia arasında irtibat sağlamalarını engellemişlerdi.

Yunanların Akdeniz'in batı havzasına yayılmasında payı bulunan Asyalı Yunanlar, MÖ yedinci yüzyılda zaten Yunanların Suriye'deki Fenikeli rakiplerinin MÖ 745'ten beri peşini bırakmayan o talihsizliğe uğramışlardı. Saldırgan kara güçleri Suriye'deki Fenikelilere arkadan saldırmışlardı: Önce Asur İmparatorluğu, sonra da Asur'un Babilli ardıl devleti. Asyalı Yunanlara MÖ yaklaşık 660'tan itibaren önce Lidyalılar sonra da Lidya'nın fatihleri Persler tedricen saldırıp onları boyunduruk altına almışlardı ve Asyalı Yunanların zor durumlarını ağırlaştıran Pers ilerleyişi MÖ 539'da ve sonrasında Fenikelilere ilaç gibi gelmişti. Buna rağmen, Yunanlar o zamana kadar batıda muarızlarına karşı iki avantaj elde etmişlerdi: Sayıca üstünlük ve iç hatları ellerinde bulundurmanın coğrafi avantajı. Kartacalılar müttefikleri Etrüsklerden Yunanların Sicilya ve Güney İtalya kıyılarını ellerinde bulundurması yüzünden koparılmışlardı. Her halükârda batılı Yunanlar MÖ 500 civarında savunma durumuna geçmeye mecbur kalmışlardı. Zayıflıklarının bir nedeni birbirleriyle kardeş kavgasına tutuşmalarıydı. MÖ *circa* 550'de Yunan kolonyal şehir devleti Siris, ardından da MÖ 511-510'da Sybaris, İtalya'daki diğer Yunanların elleriyle yok edilmişti. Sybaris'in yerini MÖ 444/3'te Thurii almıştı; Siris'in yerini de daha sonra Herakleia almıştı ama batılı Yunanların kritik MÖ altıncı yüzyılda kendi kendilerine verdikleri zarar asla tam olarak giderilmemişti ve hep birlikte Roma'nın buyruğu altına girmeleri hiç değilse onları varlıklarını barış içinde yan yana sürdürmeye mecbur edinceye kadar, birbirlerinin en yıkıcı düşmanları kalmaya devam etmişlerdi.

Sicilya'daki Yunanlar tam vaktinde şehir devleti üstü ölçeğinde politik yapılar kurmasalardı, Batılı Yunanlar iki yüzyıl önce –Romalılar tarafından değil, Kartacalı-Etrüsk ittifakı tarafından– buyruk altına alınabilirlerdi. Bu, tebaasına Asur'a has tehcir silahını kullanarak boyun eğdiren despotlarca gerçekleştirilmişti. MÖ 505'le 491 arasında, Spartalıların MÖ sekizinci yüzyılda Peloponnesos'ta kullandıkları kadar sert yöntemlerle, Güneydoğu Sicilya'da başkenti Syrakusa olan bir Sicilyalı Yunan prensliği inşa edilmişti. MÖ 488'le 483 arasında ikinci bir Yunan prensliği Himera'yı Akragas'a ilhak ederek Sicilya'nın güneyinden kuzey kıyısına kadar yayılmıştı.

Kartacalılar MÖ 480'de bu ikinci Sicilyalı Yunan hamlesine Sicilya'yı cebren istila ederek karşılık vermişlerdi. Kartacalıla-

rın Sicilya'nın bu Yunan kesimini istilalarının Perslerin aynı yıl Avrupa'daki karasal Yunanistan'ı istilalarıyla aynı ana gelecek şekilde zamanlandığına dair hiçbir kesin kanıt yoktur ama iki istilanın elbirliğiyle yapılmamış olması ihtimal dışıdır. Kolonyal Fenikeliler Suriye'deki Fenikelilerle dirsek teması içindelerdi ve bunlar sadece Pers tebaası değildi; onlar da kolonilerde yaşayanlar da Yunanların ticari rakipleriydi ve bundan ötürü Yunanların ezilmesinden kazanç sağlar durumdaydılar. Gelgelelim, MÖ 480'de Syrakusa-Akragas ittifakı aynı yıl Sparta-Atina ittifakının Persleri alt edişi kadar çarpıcı bir zaferle Kartacalıları alt etmişti. Batıda, Avrupa'daki karasal Yunanistan'daki gibi, yerel Yunan devletlerinin çoğunluğunun istilacılara karşı silaha sarılmayı başaramadıkları göz önünde tutulursa, iki zafer de fevkaladeydi. İşin doğrusu, Sicilya'nın Yunan kesiminin Kartacalılar tarafından istilasını kovulan Himera despotu kışkırtmış, ayrıca Selinous ve (Messina Boğazı'na hükmeden Yunan devleti) Rhegion [Reggio] Kartacalıların tarafını tutup "savaşmamışlardı".

Yunan devletleri izleyen iki yüzyıl boyunca birbirlerine karşı savaşmaya devam etmişlerdi: Syrakusa'ya karşı Rhegion'la Kroton ve bu ikisine karşı, bu ikisi arasına sıkışmış olan, Lokroi Epizephyrioi. Batılı Yunan devletlerinin her zaman doğulu Yunan ticari ortakları vardı ve ortaklar yekdiğerlerinin Otranto Boğazı'nın her iki tarafındaki politik kan davalarına bulaşıyordu. MÖ 450'den önceki bir tarihte Sicilya'daki bazı Syrakusa karşıtı Yunan ve Elimi devletler Atina'yla ittifak etmiş ve bundan ötürü batılı Yunanlar MÖ 431-404'teki Atina-Peloponnesos Savaşı'na bulaşmışlardı. Bu işe karışma MÖ 415-413'te Atina'nın Syrakusa'ya bir saldırısıyla doruk noktasına varmıştı. Bu macera Atina için felaketle sonuçlanmıştı, keza muzaffer Sicilyalılar için de. Bitap düşmeleri Kartacalılara MÖ 409'da yeniden saldırıya geçme fırsatı vermiş ve o tarihten MÖ 275'e kadar Kartaca'yla Syrakusa, zaman zaman değişen başarılarla ama kesin bir sonuç elde edemeden, tekrar tekrar savaşmışlardı. Örneğin, MÖ 312-306 savaşında Kartacalılar Syrakusa'yı 311-310'da ve yeniden 309'da başarısız bir şekilde kuşatmışlardı; 310-307'de de Syrakusa Kartaca'nın Afrika'daki ana topraklarını istila etmişti. Bu Syrakusa'nın despotu Agathokles tarafından yapılan cesur bir hamleydi ama hamle benzer bir şekilde akamete uğramıştı. Sicilya'daki Yunanlar MÖ 398'de Syrakusa'nın daha önceki bir despotu olan I. Dionysios'un liderliği altında

Kartacalıları Sicilya'nın kuzeybatı köşesinden sürmeyi ucu ucuna kaçırmışlardı. İkinci defa da MÖ 278-276'da bu sefer Pyrrhos'un liderliği altında ucu ucuna kaçırmışlardı.

Sicilya'daki Yunanlar despotik bir rejim altındaki siyasi birlik ve iç demokrasiyle politik parçalanma pahasına oligarşi arasında seçim yapmak zorundaydılar. Kartacalılara yenik düşme tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkları zaman despotlara baş eğmişler; Kartaca belası uzaklaştığında da despotlarını alaşağı etmişlerdi. Sicilya Akdeniz'in her iki havzasının suları üzerinde deniz egemenliği kuracak bir üs vazifesi görmek bakımından iyi konumlanmıştı; ama Syrakusa Sicilya'nın tamamını kendi yönetimi altında birleştirmeyi başarsaydı bile, birleşik bir Sicilya, tek başına, Akdeniz ve çevresinin tamamına hükmetmek açısından yeterince güçlü olamazdı. Bu ancak stratejik Sicilya'yı elinde tutma becerisiyle İtalya veya Kuzeybatı Afrika'nın demografik ve ekonomik kaynaklarını buyruk altına almayı birleştirmeyi başaran bir güç tarafından gerçekleştirilebilirdi.

Sicilya'daki Yunan yerleşimciler, politik bakımdan Yunan karşıtı olan gayri-Yunan Sicilyalı topluluklar dâhil tamamını Helenleştirerek, Sicilya'yı kültürel düzlemde birleştirmeyi başarmışlardı. MÖ beşinci yüzyılın bitişinden önce Sicilya nüfusunun hepsi Yunanca konuşur hale gelmekle kalmamış; Yunan şehir devleti kurumunu benimsemişlerdi. Ayrıca aslında gayri-Yunan olan şehir devletleri de artık Helenistik tarzda sikke kesiyor ve tapınaklar inşa ediyorlardı. Öte yandan, İtalya'da Yunanca asla Yunan yerleşmelerinin hinterlandında mesafe alamamıştı ve bu yerleşmelerin kendileri de sonuçta yerliler tarafından gark edilmişti. Bu MÖ beşinci yüzyılın bitişinden önce Cumae ve Poseidonia'nın (Paestum) başına gelmişti. MÖ 289'da ölü Syrakusa despotu Agathokles'in İtalya'nın yerlisi eski paralı askerleri Boğaz'ın Sicilya tarafındaki Messina'yı ele geçirmişlerdi.

Şehir devletleri kurumu Yarımada İtalya'sı kuzeybatısında, Etruria'yla Umbria'da ve batı kıyısının aşağısında, Campania'yı içerecek kadar da güneyinde benimsenmişti. Kurum ayrıca güneydoğudaki alçak ülkede, "topuktan" kuzeybatıdaki "mahmuza" kadar da benimsenmişti. Ama aradaki yüksek ülkedeki yerliler Helenistik kültürden etkilenmez olmamalarına rağmen (Fenike alfabesinin Batı Yunan yorumunu benimsemişlerdi), kabile örgütlenmesi aşamasındaydılar. İtalya MÖ *c.* 600-221 döneminde

hayatın bütün düzlemlerinde Sicilya'nın çok ötesinde çeşitlilik barındırmaya devam etmişti; bununla birlikte, ortaya çıktığı gibi, Yarımada İtalya'sını politik bakımdan MÖ *c.* 340'la 264 arasında Roma birleştirmişti ve Roma'nın İtalya'yı birleştirme başarısı sonunda ona bununla kalmayıp Akdeniz Havzası çevresinin tamamını birleştirme imkânı vermişti. Ancak İtalya'yı politik bakımdan birleştirmeye girişen ilk güç Roma değildi ve Roma öncüllerinin yetersiz kaldığı bir kuruluşu gerçekleştirmeyi başarmıştı başarmasına ama bu kolay olmamıştı.

İtalya'yı politik bakımdan birleştirmeye yönelik ilk hamle Etrüskler tarafından MÖ *c.* 550-423'te yapılmıştı. MÖ altıncı yüzyılda Etrüskler aşağı Tiber'in sağ yakasındaki iki köprübaşını yani Fidenae ve Roma'yı tutmuşlar, ardından da Cumae'nin hinterlandına kadar güneydoğuya doğru yer alan alçak ülkeyi işgal etmişlerdi. Aksi yöndeyse dağlı Ligurlardan Faesulae'den (Fiesole) Felsina'ya (Bologna) çıkan geçidi almışlardı. Akaçlamaya başlayarak, Po Havzası'nın potansiyel tarımsal zenginliğini geliştirmeye koyulmuşlar ve Spina'da, Po Nehri'nin ağzındaki bataklıkların çevresinde, bir ticari liman kurmak üzere Yunanlarla elbirliği yapmışlardı. Buradaki Etrüsklerin talihi yaver gitmişti çünkü daha önce bahsedildiği gibi, MÖ *c.* 500'de Kıta Avrupa'sının iç kısımlarındaki kargaşalar ticareti Rhône vadisinden Alpler'deki geçitler yoluyla Po Havzası'na yönlendirmişti.

Yaklaşık MÖ 525 civarında Etrüsklerin sadece Yarımada İtalya'sını değil Po Havzası'nı da kendi yönetimleri altında birleştirme ihtimali varmış gibi görünüyordu. Ancak 534'te Cumae'yi almaya çalışmışlar ama başaramamışlardı; MÖ *c.* 509'la 474 arasında Latium ve Roma'yı elden kaçırmışlardı; MÖ 474'te Cumae açıklarındaki bir deniz muharebesinde Syrakusalılar tarafından bozguna uğratılmışlardı; MÖ *c.* 450'yle 350 arasında Po Havzası'ndaki çoğu yerleşmeleri Alplerin uçlarından gelen barbar Keltler (Galyalılar) tarafından istila edilmişti. MÖ 423'te Campania'nın hinterlandından gelen dağlı Osklar Capua'yı Etrüsklerden, ardından da MÖ 421'de Cumae'yi Yunanlardan almışlardı. Etrüskler Yunanlarla aynı nedenden ötürü politik bakımdan başarısızlığa uğramışlardı. Etrüskler, kolonyal Fenikelilerin aksine, kendilerini bir merkezin kumandası altına sokmakta gönülsüzdüler. Yayılmaları tek tek şehir devletlerinin veya kimi zaman tek tek silahlı maceracı çetelerin liderlerinin eseriydi. Sonuçta Etrüsk devletleri kendilerinin

birer birer Roma tarafından zapturapt altına alınmalarına göz yummuşlardı.

Etrüskler Alpler'den "burnuna" kadar İtalya'nın tamamını birleştirmek açısından iyi konumlanmışlardı ve birlikte hareket etselerdi ihtimal ki bunu başarabilirlerdi. İtalya'daki Yunanlarınsa Yarımada İtalya'sını dahi birleştirmeye yönelik ciddi bir beklentileri yoktu. Sayıca çok azdılar, merkezden çok uzaktılar ve her şeyden önce birbirlerine karşı çok yıkıcıydılar. (Etrüsk devletleri birlikte hareket edememişlerdi ama hiç değilse İtalya'daki Yunanlar gibi birbirlerini yok etmemişlerdi.) İtalya'da bir yayılma kariyerine başlama konusunda en az uygunsuz konumlanan Yunan devleti, Spartalıların MÖ *c.* 707'de kurulan kolonisi Taras'tı (Tarentum). Ne var ki Taraslılar güneydoğudaki alçak ülkenin yerli halkı tarafından ezici bir şekilde yenilmişlerdi.

Yunanlar hem Sicilya'yı hem de Yarımada İtalya'sını Syrakusa'nın egemenliği altında birleştirmeye en fazla Syrakusa despotu I. Dionysios'un saltanat devrinde (MÖ 405-367) yaklaşmışlardı. Dionysios işe bizzat Syrakusa şehrini çepeçevre kuşatan bir surla tahkim edip, mamur alanın batısındaki platonun sarp yamacını taçlandırmakla başlamıştı. Bu Syrakusa'yı Akdeniz Havzası'ndaki surla çevrili en büyük ve en güçlü şehri yapmıştı. Dionysios Kartaca'yla ilk savaşında (MÖ 398-392) Kartacalıları ve müttefikleri Elimileri Sicilya'nın kuzeybatı köşesine sıkıştırmıştı. Ardından İtalya'daki Yunan devletleri Lokroi ve Taras'ın yanı sıra İtalya'nın "burnunun" hinterlandındaki Lucanialı kabile mensupları ve Po Havzası'ndaki Etrüsk yerleşmelerini basan Kelt kabile mensuplarıyla itilaf etmişti. I. Dionysios'un İtalya'daki asıl hedefi bir sahile sahip en güneydeki Etrüsk şehri Caere'ydi. Caere'nin müttefiki Roma'nın MÖ 386'da Kelt Senonlar tarafından Dionysios'un kışkırtmasıyla yağmalandığını ve bunun Caere'ye karşı harekâtlarının ilk hamlesi olduğunu tahmin edebiliriz. Roma'nın Kelt yağmacıları bilahare Caere halkı tarafından alt edilmiş ve hem Caere hem de Massilia uğradığı felaketi atlatması için Roma'ya yardım etmişti. Dionysios MÖ *circa* 384'te çepeçevre kıyılarıyla Dalmaçya takımadasındaki stratejik noktalara deniz üsleri dikerek Adriyatik Denizi'ni Syrakusa'nın gölüne çevirmişti. Bu ona Apenninler'in kuzeydoğusundaki Keltlerle doğrudan temas kurma ve Etrüskleri Adriyatik tarafından tehdit etme imkânı vermişti. Dionysios'un Tiren Denizi'ndeki donanması aynı anda yani gene MÖ *c.* 384'te

Caere'nin Roma tarafından da kullanılan ana limanı Pyrgi'yi yağmalamıştı. Dionysios o zamana kadar bir Sicilya-İtalya imparatorluğu kurma yönünde epey yol almıştı ama Caere ve Roma şehirlerini alarak Pyrgi'ye yaptığı baskının arkasını getirememişti.

Dionysios iki hata yapmıştı. MÖ 390'da İtalya'daki ona düşman Yunan devletlerine saldırmıştı ve gerçi MÖ 387'de Rhegion'u, MÖ 379'da da Kroton'u almayı başarmıştı ama bu inatla ve öfkeyle sürdürülen kardeş kavgası hem Syrakusa hem de İtalya'daki Yunan kurbanları için iflah kesici olmuştu. Dionysios'un ikinci hatası MÖ 383'te Kartaca'ya yeniden savaş açmasıydı. Bu sefer yenilmişti ve MÖ 378'de topraklardan el çekme pahasına barışmıştı. I. Dionysios'un bu iki hatası sonucu meydan İtalya'daki diğer rakiplere kalmıştı. I. Dionysios'un oğlu ve ardılı II. Dionysios (MÖ 367-356'da Syrakusa'da, MÖ 356-347'de Lokroi'de, MÖ 347-344'te tekrardan Syrakusa'da) devraldığı görevin üstesinden gelmeye muktedir değildi. Ayrıca onun rejimi altındayken Syrakusa'nın gerileyişi ne Platon'un Syrakusa'yı MÖ 367'yle 361'deki ikinci ve üçüncü ziyaretleriyle önlenebilmiş ne de MÖ 367'den 360'a kadar Platon'un politik idealini geçici süreyle uygulamaya koyan Taras'taki "filozof kral" Arkhytas'ın rejimiyle dengelenmişti.

MÖ 344 civarında batılı Yunanlar talihin o kadar kucağına atılmışlardı ki Otranto Boğazı'nın doğusundaki kandaşlarından yardım istemeye başlamışlardı. MÖ 344'le 280 arasındaki Batı Yunanların imdat çağrılarına cevap veren altı Doğu Yunan "kurtarıcının" ilki en seçkini ve en başarılısıydı. Syrakusa'nın ana şehri Korinthos'un yurttaşı olan Timoleon, yetersiz kaynaklarla, II. Dionysios ve Sicilya'daki bütün diğer Yunan yerel despotları alaşağı etmeyi başarmıştı. Ardından da Sicilya'daki birleşik Yunan kuvvetlerinin başına geçip Kartacalıları yenmişti. MÖ 344'teki gelişiyle MÖ 337'deki gönüllü emekliliği arasında Syrakusa ve Sicilya'daki diğer Yunan devletlerinde kısmen demokratik rejimler kurmuştu; bunları federasyon çatısı altında birbiriyle birleştirmişti. Ayrıca Sicilya'daki bazı yerel devletleri yurttaşlarına, yerel özerkliklerinden yoksun kılınmayan kendi devletlerinin yurttaşlığının yanı sıra, Syrakusa yurttaşlığı vererek Syrakusa'yla birleştirmişti. Timoleon doğulu Yunanları çok sayıda yeni Yunan yerleşimci göndermeye Sicilya'daki Yunanları da bunları kabule ikna etmişti. (Helen Dünyası'nda MÖ sekizinci yüzyılda başlayan nüfus patlaması, MÖ dördüncü ve üçüncü yüzyılda hâlâ Sicilya'da

Timoleon'a bu yerleşimcileri, Asya'da da İskender ve ardıllarına bir kat daha fazla sayıda yedek kuvvet sağlayacak kadar canlıydı.) Ne yazık ki Timoleon'un Sicilya'daki yapıcı aydınlık eseri ondan daha uzun ömürlü çıkmamıştı.

Batılı Yunanların diğer beş Doğu Yunan "kurtarıcılarının" hepsi daha çabucak başarısızlığa uğramıştı. İki devletten gelmişlerdi: Taras'ın ana şehri Sparta'dan ve Otranto Boğazı'na en yakın Doğu Yunan devleti Epir'den [Epeiros]. Sparta ve Epir'in kaynakları batılı Yunanları kurtarmak açısından Korinthos'unkiler kadar yetersizdi ve Timoleon'un Spartalı ve Epirli ardılları, Timoleon gibi batılı Yunanları kendi kurtuluşları için birlikte çalışmaya teşvik etmeyi başaramamışlardı. MÖ 343'te hinterlandındaki Samnit Konfederasyonu'na karşı Taras'a yardım etmek için gelen Sparta Kralı III. Arkhidamos MÖ 338'de çarpışırken öldürülmüştü. Bir sonraki "kurtarıcı" Epir Kralı I. Aleksandros MÖ *c.* 334'te gelmiş ve MÖ 331'de öldürülmüştü. İki Sparta prensinin seferleriyse –Akratatos'un MÖ 315'te Syrakusa'ya ve kardeşi Kleonymos'un MÖ 303'te İtalya'ya ettiği seferler– birer fiyaskoydu.

En son ve en az başarısız "kurtarıcı", MÖ 380'den 375'e kadar Taraslıların davetiyle Romalılara karşı İtalya'ya ve Sicilya'daki Yunanların davetiyle Kartacalılara karşı Sicilya'ya askerî harekât yapan Epir Kralı Pyrrhos'tu. Kartacalılarla Romalıların ortak zorlu düşmanlarına karşı birbirine askeri ve bahri destek vermeyi başaramamaları Pyrrhos'a fayda sağlamıştı. Pyrrhos az kalsın Sicilya'nın tamamıyla Güneydoğu İtalya'yı, hatta belki Terracina kadar kuzeybatısını kapsayacak bir Epir imparatorluğu kuracaktı. Başarısızlığı kısmen Epir'in kaynaklarının yetersizliği, kısmen de onun kişisel oynaklığı – Pyrrhos'u baskı altına almaya kalkıştığı Romalı imparatorluk kurucularının azimleriyle boy ölçüşmesini engelleyen bir zaafı– yüzündendi. Pyrrhos çok geç kalmıştı. MÖ 272'de sadece Taras değil, Güney İtalya'daki yerli Samnit, Lucanialı ve Brutti konfederasyonlarının hepsi Roma'ya boyun eğmişlerdi. Yarımada İtalya'sının Roma egemenliği altında politik birleştirimi MÖ 264'te tamamlanmıştı.

Roma Yarımada İtalya'sını birleştirme bakımından iyi konumlanmıştı. Yarımada İtalya'sının en büyük nehri Tiber üzerindeki köprülerin en aşağıdakini elinde tutuyordu ve Tiber, Tiren Denizi'ne Yarımada'nın kuzeybatısındaki alçak ülkenin orta noktasından dökülüyordu. Buna rağmen hem Roma'nın MÖ 391'de

ele geçirip yıktığı iç kısımdaki Etrüsk komşusu Veii hem de MÖ 274'te ilhak ettiği denizden Etrüsk komşusu ve müttefiki Caere imparatorluk kuruculuğu açısından neredeyse aynı ölçüde iyi konumlanmışlardı. Roma başarısını hükümeti kendi ellerinde tutan soylularının politik yeteneğine borçluydu ama bu doğuştan gelen yetenek Helenistik eğitimle olgunlaşmasaydı meyve vermeyebilirdi. Romalılar önce Etrüsk hükümdarlar ve mukimler sayesinde dolaylı bir şekilde, sonra da Cumae'yle gitgide Helen Dünyası'nın kalanına uzanan bir bağlantılarıyla doğrudan Helenleşmişlerdi.

Roma kendilerini MÖ *c.* 550'de orada yurtlandıran Etrüskler tarafından yaratılmıştı. Çobanlık yapan bir Latin köy toplulukları kümesi bulmuşlar; bunu kırsal nüfuz alanlarındaki yoğun bir tarımsal nüfusa sahip Etrüsk-vari bir şehir devletine döndürmüşlerdi. MÖ son binyılda şehir devletleri ve şehir devletleri birlikleri Akdeniz Havzası'ndaki yegâne makbul politik yapı şekilleriydi. Bu aslında Sümer kurumuna Fenikeliler, Etrüskler ve Yunanlarda da rastlanıyordu. Bu âlemde şehir devleti kalıbına uymayan herhangi bir politik yapı ciddi bir şekilde sakattı. Makedonya, Aitolia ve Samnium'un başarısızlıklarıyla Roma'nın başarısının nedenlerinden biri de buydu. Roma'nın şehir devleti yapısı ve kültürü politik gelişmenin hâlâ şehir devleti öncesi aşamasındaki halklar için etkileyici ve cazipti. Bu halkların Roma'nın siyasi bünyesine katılmalarına rıza göstermelerine katkıda bulunan bir Romen yeteneğiydi. Roma'nın şehir devleti yapısı Roma için, özellikle, Samnit Konfederasyonu'yla çekişmesi sırasında değerli bir nitelikti. Çünkü Romen-Samnit savaşlarının verildiği MÖ 343-272 yılları sırasında söz konusu konfederasyon mensuplarının çoğu hâlâ şehir devleti öncesi aşamalarındaydı.

Roma'nın kaderi MÖ *c.* 550'den itibaren Roma Dünyası dışındaki vakalarla iyice değişmişti. Roma'nın MÖ *c.* 550'den 509'a veya belki de MÖ *c.* 474'e kadar Etrüsk despotlarına boyun eğmesi Roma'yı bir şehir devleti yapmış ve ona Latin soydaşlarını kapsayan minyatür bir imparatorluk kazandırmıştı. Etrüsk egemenliğinin bertaraf edilmesinin Roma'ya bedeli Latinlerin Romen egemenliğinden kurtuluşlarıydı. Roma cumhuriyeti şehir devletiyle eşitlik temelinde ilişkili bir şehir devletleri federasyonu halini almışlardı. Ancak Roma'daki Etrüsk rejiminin tasfiyesi Roma'yla Kartaca arasındaki ilişkileri koparmamıştı. Ne MÖ *c.* 506-501 yılları arasındaki Roma-Kartaca antlaşmasının bir dizi antlaşmanın ilki olup

olmadığını ne de Roma'da cumhuriyet rejiminin resmen yürürlüğe girişinden sonra mı yoksa önce mi akdedildiğini biliyoruz ama muhtemeldir ki iki gücün MÖ 264'te aralarının bozulmasından önce müteakip dört kadar çok Roma-Kartaca antlaşması yapılmıştı ve bu antlaşmalar iki tarafa da avantaj sağlamıştı.

Roma'nın gücünün MÖ *c.* 393-388'de Veii'nin zaptıyla imhası ve Veii halkının topraklarının ilhakı sayesinde ikiye katlanması Latinleri telaşlandırmış ve I. Dionysios'un aklına Roma ve Roma'nın müttefiki Caere'ye karşı önlemler almayı getirmişti. Roma'nın MÖ 386'da Kelt Senonlar tarafından yağmalanması Latin federasyonunun kendini Roma'dan ayırmasını sağlamıştı. MÖ 386'dan 356'ye kadar, iki Dionysios'un Syrakusa'yı sırasıyla ellerinde tutmalarına rağmen, Dionysioslar tarafından Apulia'daki bir üsten Roma topraklarına başlatılan bir dizi yeni Gal akını Roma'nın Latinleri kendisine yeniden bağlanmaya zorlamasını engellemişti ve MÖ 346'da, yani II. Dionysios'un geçici süreyle Syrakusa'da yeniden güç kazanmasından sonraki yıl, Latinler tarafında yeni bir ayrılışın eşlik ettiği bir Gal akını vuku bulmuştu. III. Arkhidamos'un MÖ 343'ten 338'e kadar İtalya'daki varlığı Samnitleri Campania'daki şehir devletlerini Roma'nın hegemonyası altında bırakma temelinde Roma'yla bir barış antlaşması yapmaya razı etmişti. Pyrrhos'un MÖ 280'den 275'e kadar süren batıdaki askerî harekâtları belli ki Roma'nın kaderini doğrudan ve önemli ölçüde etkilemişti.

Roma, çoğu başka zaman ve zeminlerdeki çoğu devlet gibi, her ne zaman ve her nerede fırsat bulduysa nüfuz alanını genişletmişti. Söz konusu duruma ilk örneklerden biri Veii'ye yönelik ısrarla sürdürdüğü ve Veii'nin MÖ *c.* 393-388'de fethiyle biten saldırılarıdır. Roma'nın Yarımada İtalya'sının kalanını ve ardı sıra Sicilya'yı fethetmesi iki Romen saldırı eylemiyle başlamıştı. Roma Hükümeti tarafından her iki durumda da belki muhtemel etkilerine akıl erdirilmemiş hatta belki sonuçları da öngörülmemişti ama bunların ikisi de kastiydi. Roma MÖ 340 veya 339'da, MÖ 350'de yapılan bir Romen-Samnit antlaşmasını ihlal edip, Campania'daki şehir devletlerini himayesi altına alarak Samnium'a meydan okumuştu. Roma MÖ 264'teyse, bir Roma-Kartaca antlaşmasını veya mutabakatını ihlal edip, Messina'nın Campanialı Mamertini sakinlerini (Agathokles'in eski paralı askerlerini) himayesi altına alarak, Kartaca'ya meydan okumuştu.

Roma MÖ 264 civarında önce Etrüsklerin, ardından da Syrakusa despotu I. Dionysios'un sonuç alamadığı bir girişimde başarı göstermişti. Roma artık Yarımada İtalyası'nı kendi egemenliği altında birleştirmişti. Peki, bunu hangi yöntemlerle gerçekleştirmişti acaba?

Roma'nın becerilerinden biri daha önce dile getirilmişti. Gelip geçici Etrüsk despotları tarafından bir şehir devleti olarak etkin bir şekilde örgütlenmişti. Bundan başka, Roma despotik rejimin alaşağı edilmesinden sonra politik uyumu gerçekleştirmeyi ve korumayı becermişti. Yunan şehir devletlerinde mutat sonuç çıkarları çatışan hizipler arasındaki bir iktidar mücadelesiydi. Örneğin Atina'daki sonuç buydu. Peisistratos ailesi hemen hemen Roma'daki Tarquinius ailesiyle aynı zamanda devrilmişti. Roma'da da bir cumhuriyet rejiminin resmen yürürlüğe girmesini ülke içi çatışmalar izlemişti ama MÖ 364'te Romalı aristokratlar yurttaş kitlesinin ayrıcalıksız çoğunluğunun liderleriyle bu döneklerin izinden yürüyenlerin aleyhine antlaşma yapmış ve bu şeytani ittifak ara sıra meydana gelen yaygın kargaşalar (örneğin, MÖ 339 ve 287'dekiler) dışında MÖ 133'e kadar ayakta kalmıştı. Sosyal ve politik adaletsizliğin yurttaki bu tahkimatı Roma'nın komşularının önüne bir birleşik cephe sermesini sağlamıştı.

Romen oligarkların güttükleri Roma'nın güçlendirilmiş dış işleri politikası diğer devletlerdeki kendi mevkidaşlarını desteklemeye yönelikti ve bu Romen politikası, yurtlarındaki iktidar tekelleri sallantıda olan, yabancı oligarkları iyice yerleşmiş Romen oligarşisini kendi yanlarına çekmek uğruna kendi devletlerinin bağımsızlığını gözden çıkarmaya özendirmişti. Capualı oligarkların Romen "eşrafıyla" danışıklı dövüşü bir yabancı devleti Roma'nın ağına düşürmeye yönelik bu özel Romen manevrasının klasik örneğidir.

MÖ 337'de Roma'dan ayrılan Latin ve Campanialı federasyonların ikisi de MÖ 335'teki yenilgilerinden sonra dağılmış ve bir dizi Latin ve Campanialı şehir devleti otonom kentsel özyönetimlerinden yoksun bırakılmaksızın Roma'nın siyasi bünyesine katılmıştı. Bazı durumlarda yurttaşlarına aynı anda doğan sorumlulukların yüklenmesinin yanı sıra Roma yurttaşlığının bütün haklarını tanımıştı; diğer durumlarda bütün haklar verilmeksizin bütün sorumluluklardan yükümlü sayılmışlardı. Muhtemeldir ki Romalıların bu "çifte vatandaşlık" kurumu için Timoleon'un MÖ

344-337'de Syrakusa'yla Sicilya'daki bazı şehir devletleri arasında kurduğu ilişki örnek alınmıştı. Syrakusa MÖ 386'dan 346'ya kadar Roma'yı öyle şiddetle taciz etmişti ki, Roma Hükümeti Syrakusa'nın maslahatını yakından takip etmiş olmalıydı.

Roma MÖ 333'te "çifte vatandaşlık" konusunda bundan başka bir deney daha yapmıştı. Antium'a [Anzio] Romalı yurttaşlardan meydana gelen küçük bir sahil koruma kolonisi [*colonia*] yerleştirmişti ve buraya onları Roma yurttaşlığından yoksun bırakmadan otonom bir kentsel yönetim şekli vermişti [*municipium*]. Bu ve müteakip Romen sahil koruma kolonileri için artık dağılmış bulunan Latin şehir devletleri federasyonu tarafından kurulan Latin kolonileri örnek alınmıştı. Roma çoktan beri mevcut Latin kolonilerini muhafaza etmişti. Onlara birinci sınıf müttefik statüsü tanımıştı ve İtalya üzerindeki pençesini uzaklara doğru yaydıkça bunlara daha fazlasını eklemişti. Ustaca seçilmiş stratejik konumlara fethedilmiş toprakları baskı altında tutacak garnizonlar vazifesini görmek üzere yeni Latin kolonileri yerleştirmişti.

Roma Hükümeti'nin Yarımada İtalya'sının stratejik coğrafyasını keşfetmesi ve bundan yararlanması ustacaydı. Roma MÖ 318'le 313 arasında merkezi Apenninler üzerinden geçen bir rota bulup Apulia'da bir köprübaşını sağlama alarak Samnium'u çepeçevre sarmıştı. MÖ 304'le 289 arasında bazı dağlı halkları ezip el koyulmuş topraklara Latin kolonilerini, Romalı sahil koruma kolonilerini ve Romalı yurttaşların otonom olmayan yerleşmelerini dizerek, Yarımada İtalya'sının güneydeki bağımsız devletlerini kuzeydekilerden soyutlamıştı.

Roma'nın politikası müstakbel kurbanlarını tek tek gafil avlamaktı. II. Dionysios'un MÖ 356'da Syrakusa'dan kovulmasından sonra, Roma'nın Yarımada İtalya'sına hâkimiyette geriye kalan yegâne zorlu rakibi Samnit Konfederasyonu'ydu. Bundan ötürü Roma, MÖ 350'den Pyrrhos'un İtalya'dan çekildiği MÖ 274'te kadar, enerjisini güneye doğru yayılmaya odaklamıştı ve Etrüsk devletlerinin sesini onlarla (kalıcı antlaşmalar değil) ateşkesler yaparak kesmişti. Roma, MÖ 386'da Roma'yı yağmalayıp Yarımada İtalya'sının Adriyatik kıyısında Syrakusa kolonisi Ancona'nın hemen kuzeyine yerleşen Kelt Senonları dahi yatıştırmıştı. Roma MÖ 330'da Senonları kendisiyle otuz yıl yürürlükte kalacak bir ateşkes yapmaya razı etmiş ve Senonlar da buna uygun bir şekilde riayet etmişlerdi. Böylece, Pyrrhos'un ayrılışı ve Samnitlerin

boyun eğmesi yarımadadaki son ayakta kalan bağımsız devletleri zapturapt altına almak bakımından Roma'nın elini kolunu serbest bıraktığında, Roma kuzey komşularını ocağına düşürmüştü.

MÖ 264-241'deki Roma-Kartaca savaşında donanmalar ve ordular Akdeniz Havzası savaş tarihinde bir benzeri daha bulunmayan ölçüde seferber edildiği gibi emsalsiz kayıplar verilmişti. Bu büyük savaşta Yarımada İtalya'sının yanı sıra Syrakusa'nın nüfuz alanı dışında Sicilya'nın tamamı Roma'nın elinde kalmıştı. Syrakusa'nın nüfuz alanı huzur içindeyken Sicilya'nın kalanı feci şekilde yakılıp yıkılmış bir savaş bölgesiydi. Sicilya'nın bu kısmı muafiyetini Syrakusa'nın bir dizi despotlarından en selimi II. Hieron'un dirayetine borçluydu. Hieron MÖ 263'te öngörüyle taraf değiştirmiş ve MÖ 215'te ölünceye kadar, saltanatının son kırk sekiz yılını Roma'ya sadakatle biat ederek geçirmişti. MÖ 263-215 yılları Syrakusa'nın çalkantılı tarihinde MÖ 344-337 yılları kadar mutlu bir ara dönemdi ve Hieron Barışı Timoleon'un rejiminden yedi kat daha uzun sürmüştü.

Roma'ya gelince, Kartaca'yla ilk savaşının sonucu onu Akdeniz Havzası'nın batısında deniz gücü bakımından hâkim durumda bırakmıştı. MÖ 238'de Kartaca Sicilya'dan tahliye etmek zorunda kalıp düşük bir bedelle hesap görmeye çalıştığı Afrika'daki paralı asker birliklerinin bir isyanıyla felce uğramışken, Roma Sicilya'yı ele geçirmiş ve Kartaca'yı adayı bırakmaya mecbur etmişti. Ancak MÖ 237'de paralı askerlerin isyanı, Roma'yla son savaşın kahramanı, Hamilkar Barkas ("Şimşek") tarafından bastırılmıştı. Aynı yıl Hamilkar İspanya'ya bir seferî kuvvet götürmüştü. MÖ 221 civarında o, damadı ve ardılı Hasdrubal'le birlikte, İber Yarımadası'nda Kartaca'nın Sicilya'nın kuzeybatı ucunda kaybettiği kıyı başlarından çok daha büyük ve çok daha kıymetli yeni bir Kartaca kara imparatorluğu inşa etmişti. Hasdrubal'ı MÖ 221'de İspanya komutanlığında Hamilkar'ın oğlu Hannibal izlemişti. Hannibal çoktan beridir Kartaca'nın MÖ 264-241 savaşında Roma tarafından bozguna uğratılmasını telafi etmeye kararlıydı ve artık bu hamleyi yapma durumundaydı. Bu nedenle MÖ 221'de Batı Akdeniz'deki vaziyet Doğu Akdeniz'de olduğu kadar sonuçsuzdu. Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin batı ucu tarihinin bir sonraki evresinde bu iki bölge birleşip tek bir savaş bölgesi haline gelecekti.

35
Çin'de Qin ve Batı Han İmparatorluk Rejimleri, MÖ 221-MS 9

MÖ 221 yılı, Çin'in batısındaki Eski Dünya *Oikoumenê*'si bölgelerinde, Hindistan Yarımadası'ndan Cebelitarık Boğazı'na kadar, kendini kesin bir hadiseyle belli etmemişti. Oysa bu Çin için çığır açan bir yıldı. Bu Çin'in siyasi birliğinin tamamlandığı yıldı ve bu tamamlanma Çin tarihindeki bir ayrım çizgisini imler. Çin MÖ 221'den önce bir kültürel birlikti ama henüz asla bir siyasi birlik halini almamıştı. Çin o zamandan beri bazen politik bakımdan parçalanmıştır. Buna rağmen bugüne kadar politik bakımdan kısa veya uzun bir bölünmüşlük ve düzensizlik ara döneminden sonra her seferinde tekrar bir araya gelmiştir.

MÖ 221 öncesi Çin'iyle MÖ 221 sonrası Çin'i arasında bir bakıma süreklilik vardı. Çin tarihinin başlangıcından itibaren Çin Dünyası coğrafi açıdan durmadan genişliyordu. MÖ 221'e kadar Sarı Nehir'in aşağı havzasıyla Sarı Nehir'in kolu Wei Nehri vadisindeki çekirdek nüfuz alanından güneye Yangtze Havzası'na doğru yayılmıştı. MÖ 221'de birleşik bir Çin'in İlk İmparatoru (Shi Huangdi) olan Qin devletinin kralı Zheng, ölümünden önce, günümüzdeki Guangtong, Guangxi ve Kuzey Vietnam'ı kapsayan toprakları imparatorluğuna katmıştı. Han İmparatoru Wu Di MÖ 111'de Qin İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra yeniden bağımsızlığına kavuşan bu güney toprakları tekrar fethetmişti. Han Wu Di MÖ 108'de Kore'de Çinli yerleşimciler tarafından

kurulan bağımsız bir Çin devletini yıkmış, Kore'yi ilhak edip dört Çin komutanlığı haline getirmişti.

Kore ve Güney, Çin İmparatorluğu'nun bünyesine katılabilmişti çünkü buralar ekilebilirdi. Çin Dünyası'nın kuzey sınırında kıyıda köşede kalmış topraklar vardı: Günümüzün İç Moğolistan'ı. Burası verimsiz ekilebilir arazi veya verimli otlak vazifesi görebilirdi ama Çinli köylüler, ordular ve idareciler açısından zaten Avrasya steplerinin kendisi çetin araziydi. Buradaki yaylacılık ekonomisi, kurumları ve savaş yöntemleri fiziksel ortama uyacak şekilde gelişmişti ve göçebeler kendi çevrelerinde yerleşik komşuları için üstesinden gelmesi zor bir topluluktu. Göçebe Hiung-nular [Xiongnular] (Hunlar) Çin İmparatorluğu'nu yeniden kuran Han Liu Bang'ı (Kao-tsu) [Gao Zu] MÖ 200'de yenmişlerdi. İmparatorun kendisi II. Kyros'un akıbetine uğramaktan kıl payı kurtulmuştu. Çin İmparatorluk Hükümeti Hiung-nulara toprak bırakıp haraç vermek zorunda kalmıştı, ayrıca Hiung-nular MÖ 177'de ve tekrardan MÖ 158'de Çin'i istila etmişlerdi. MÖ 128'de bir Çin karşı saldırısı başlamıştı ama Hiung-nular otlakları I. Dareios tarafından istila edildiğinde zapt edilemeyen İskitler kadar ele avuca sığmazlardı. İskitler gibi Hiung-nuların da ne kökü kurutulabilmiş; ne de zapt edilebilmiş veya etkin bir şekilde püskürtülebilmişlerdi.

Han Wu Di, Çin karşı saldırısının ilk adımı olarak MÖ 139'da Hiung-nular tarafından MÖ 174'te Kansu'dan batıya sürülen göçebe halk Yüeçilerle (diğer adlarıyla Toharlar) temas kurmak üzere Zhang Qian adlı bir elçi göndermişti. Zhang Qian'ın görevi Yüeçileri ortak düşmanları Hiung-nuları aralarında bırakarak sıkıştırmak için Çinlilerle elbirliği yapmaya ikna etmekti. Zhang Qian Yüeçileri Maveraünnehir'de bulmuştu. Onları Hiung-nulara yeniden savaş açmak konusunda ikna etmeyi başaramamıştı ama MÖ 126/5'te Çin'e geri dönmenin yolunu bulmuştu. MÖ 115'te ikinci bir görev için yola koyulmuş, bu sefer Seyhun Havzası'ndaki Fergana'ya ve Seyhun'la Ceyhun arasındaki Sogdiane'ye gitmişti. Çinliler Fergana'yı MÖ 104, 102 ve 42'de işgal etmişlerdi. Zhang Qian'ın görevlendirildiği yolculuklar Çinlileri, Çin'in batısındaki uygarlıkların varlığından ve kültürel üstünlüklerinden haberdar etmişti. Çin elbette, hiç değilse Neolitik Çağ kadar eskiden beri, batıdan ve Çin'in kendi sınırlarının ötesindeki diğer yörelerden uyartı ve bilgi alıyordu. Çin, MÖ ikinci yüzyılın son çeyreğinden

itibarense, Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin kalanıyla bağlantılarının bilincine varmaya başlamıştı.

Çin Dünyası'nın genişlemesinin devinirliği MÖ 221'de hız kesmemişti ama birkaç başka bakımdan Qin devletinin kariyeri Çin'in, Legalist filozof-devlet adamı Shang Yang'ın Çin kurumlarını devrimci bir şekilde yeniden düzenlemeye yönelik çalışmasını başlattığı yıldan, yani MÖ 356'dan beriki geçmişini silip süpürmüştü. Qin Shi Huangdi'nin dedesi MÖ 256-249'da Çin toplumu için ritüel düzleminde bir birlik kalıntısını muhafaza etmiş Zhou hanedanını ortadan kaldırmıştı. MÖ 221'e kadarsa bizzat Shi Huangdi'nin kendisi Qin'e husumet beslemiş altı yerel devletin hepsini ortadan kaldırmıştı. Ancak Qin Shi Huangdi aynı zamanda kendi ata yadigârı krallığını da tükenmeye mahkûm etmişti. Emeğinin bu sonucu amaçladıklarının tam tersiydi ve hiç şüphesiz yaptıklarının farkında değildi. Dört yüzyıl önceki Asur ve yüz yıl önceki Makedonya gibi, Qin de imparatorluk kurmaya kurban gitmişti. Yerli nüfusu askeri kayıpların yanı sıra yurtdışında görevlendirilen garnizonlara yerleşenler yüzünden tükenmiş ve Qin'in ana topraklarındaki boşluk, Asur'daki boşluk gibi, sürgünlerle dolmuştu. MÖ 221'den sonra, fethedilen altı yerel devletin hepsindeki "eşraf", "geçitlerin ötesindeki topraklara" sürülmüştü ama Qin devletinin intiharıyla sonuçlanan en ölümcül yöntem rejimini kurbanları açısından tahammülfersa kılmaktı.

Aslında Qin Shi Huangdi'nin siyasi birlik konusundaki üslubu o kadar katlanılmazdı ki Qin İmparatorluğu, kurucusunun MÖ 210'daki ölümünün ardından, üç yıl içinde devrilmiş ve parçalanmıştı. Gene de siyasi birliğin kendisi kalıcı çıkmıştı. Qin İmparatorluğu'nun MÖ 207'de tasfiye edilmesinden sonra, MÖ 202'de Han İmparatorluğu kurulmuştu. Qin Shi Huangdi'nin imparatorluk icraatları tasfiyeyi de yeniden kuruluşu da kaçınılmazlaştırmıştı.

Shi Huangdi fethedilen devletlerin yapısını "eşrafını" sürgüne göndererek yerle bir etmekle kalmamıştı; bütün bir Çin Dünyası'nın haritasını yeniden çizip komutanlıklara bölerek [bu devletlerin] sınırlarını da belirsizleştirmişti. Bunlar Legalist ruhlu Qin resmi görevlileri tarafından idare ediliyordu. Köylü sınıfı angarya ve vergilerle ezilmişti. Shi Huangdi'nin Legalist başdanışmanı Li Si (MÖ *c.* 280-208) gayri-Legalist felsefe okullarını baskı altında tutmaya çalışmıştı. MÖ 213'te "kitapların yakılmasına" önayak olmuş ve bir sonraki yıl yaklaşık dört yüz haddini bilmez âlimi

canlı canlı gömmekle bunun arkasını getirmeyi önermişti. Shi Huangdi aynı zamanda Çin toplumunun en acil ihtiyaçlarını da karşılamıştı.

Bu ihtiyaçlardan en büyüğüne –siyasi birliğe– daha önce değinilmişti; bir sonraki en büyük ihtiyaç standardizasyondu. Shi Huangdi, Çin'in tamamını Qin modeline tabi tutarak, yazıları ve dingil genişliklerini standartlaştırmıştı. (Çekirdek Çin'in yumuşak lös toprağında tekerlerin tekerlek izlerini takip etmesi gerekiyordu ve Modern Çağ'da nasıl ray açıklıkları lokomotif ve tren çeşitliliğini sınırlıyorsa, dingil genişliklerindeki yerel farklar da at arabası çeşitliliğini sınırlamıştı.) Shi Huangdi'nin en büyük standardizasyon ve birleştirim marifeti kendi devleti Qin'in ve Qin'in kuzey komşuları Zhao ve Yan'ın göçebe karşıtı duvarlarını tek bir kesintisiz Büyük Duvar [Çin Seddi] halinde birleştirmesiydi. Shi Huangdi'nin Çin Seddi Sarı Nehir'in kuzeybatı kavisinin kuzeyine kadar uzanıyordu. Böylece bugün Moğolistan'ın Ordos Çölü olan yöresini kucaklıyordu ve kısmen amaca zararı dokunan bir etki yapmıştı. İnşası Hiung-nuları Çin'in siyasi birliğinin bu gözle görülür kanıtına, Çin açısından sonuçlarını daha önce kaydettiğimiz gibi, kendi aralarında birleşerek karşılık vermeye teşvik etmişti.

MÖ 209'daki genel isyanın amacı *ancien régime*'i [eski rejim] restore etmekti. İsyancıların Qin rejimini tasfiye etmeyi başarmalarının sonucu birbirleriyle ganimet için mücadele etmeleriydi. Tahtta hak iddia edenlerin en etkileyicisi, Xiang Yu adlı eski Chu devletinden bir aristokrattı. Xiang Yu, Çin'in tamamının kâğıt üstündeki imparatoru diye Chu devletinin bir soylu aile ahfadını tahta çıkarmayı önermişti, Xiang Yu da imparatorluk tahtının arkasındaki güç olacaktı ama MÖ 205-202 iç savaşını Huai Nehri'nin aşağı havzasından gelen Liu Bang (Gao Zu) adlı bir paralı asker kazanmıştı.

Liu Bang müttefiklerine yurtluklar vererek ödüllendirmek, halkın duygularını yatıştırmak için de tasfiye edilen bazı krallıkları canlandırmak zorunda kalmıştı; ancak Qin devletinin "geçitlerin içindeki" eski topraklarını doğrudan kendi egemenliği altında tutmuş ve başkentini, Chang'an'ın gelecekteki mevkiine bitişik ve Batı Zhouların son başkentinin mevkiine yakın ama Qin devletinin Wei Nehri kıyısındaki son başkenti Xianyang'ın karşı yakasındaki Jingzhao'ya yerleştirmişti. Liu Bang hem Shi Huangdi'nin hem de Xiang Yu'nun başarısızlıklarından ibret almıştı. O ve ardılları Çin'i

Xiang Yu'dan daha etkin ancak Shi Huangdi'den daha az kışkırtıcı bir şekilde birleştirmeleri gerektiğini görmüşlerdi; bundan dolayı, Shi Huangdi'nin etkin birleştirimini restore ederken, [süreci] yavaş yavaş hızlandırmışlardı.

Yurtluklar ilkin imtiyaz sahiplerinin hızla görevden alınmaları ve imtiyaz devirleriyle tehlikesiz hale getirilmişti, ardından da MÖ 144'te yürürlüğe koyulan bir fermanın işletilmesiyle lime lime edilmişti. Fermana göre yurtluklar gelecekte ölen yurtluk hamilinin bütün oğulları arasında bölünecekti ve artık sadece en büyük oğul tarafından devralınarak bir bütün halinde elde tutulamayacaktı. Her türlü yerel politik ve idari birimin gittikçe ilerleyen ufalanması Han hanedanı İmparatorluk Hükümeti'nin üzerlerindeki denetimin sıkılaştırılmasına yönelik egemenlik aracıydı. Han İmparatorluğu başlangıçta resmi İmparatorluk görevlileri tarafından idare edilen on beş komutanlık ve resmen özerk on krallık kümesinden meydana geliyordu. MS 1/2 itibarıylaysa seksen üç komutanlık ve yirmi krallık vardı. İki tür yerel birim arasındaki orantı değişmişti ve her iki türün boyutları da esaslı bir şekilde küçülmüştü. Yeni fethedilen bütün topraklar komutanlık haline getirilmişti. MÖ 154'te yedi yerel kralın hep birlikte isyanı İmparatorluk Hükümeti'nin krallıkları, MÖ 127'de ilan edilen bir fermanla iktidarsız bırakma sürecini tamamına erdirmeye teşvik etmişti. Bu fermana göre bir kral öldüğünde en büyük oğlu babasının krallığının yarısını en küçük kardeşine terk edecekti.

İmparatorluk Hükümeti'nin uçsuz bucaksız toprakların yerel idaresi üzerindeki gittikçe ilerleyen doğrudan denetimi yeniden eline alması İmparatorluk idari hizmetlerinin nasıl ikmal edileceği sorusunu akla getirmişti. Qin tarzı bir yerel idareciler sınıfı yaratmak söz konusu değildi. MÖ 209'daki isyanı Qin Shi Huangdi'nin Legalist görevlileri ateşlemişti ve öfkeli isyancılar tarafından katledilmişlerdi. Shi Huangdi'nin otokrasisine gösterilen tepki o kadar şiddetli ve *ancien régime*'e duyulan özlem o kadar güçlüydü ki, Liu Bang'ın MÖ 202'de imparator olduktan sonraki ilk içtepisi pratikte (Li Bang bir teorisyen değildi) Taocu kasti *laissez-faire* politikasını benimsemekti. Bununla birlikte, bir Konfüçyüsçü âlimin Qin politikasının bu antitezinin uygulanabilir olmayışı konusunda Liu Bang'ı ikna ettiği ileri sürülmektedir. Liu Bang her bir komutanlık ve krallıktaki yetkililere İmparatorluk idari hizmetleri makamları için Jingzhao'ya, orada yapılacak gayriresmi

bir sınavın ardından ayıklanmak üzere, gelecek vadeden adaylar göndermelerini emretmişti. MÖ 191'den sonra Konfüçyüsçü âlimler, Konfüçyüs tarafından yayıma hazırlanıp standart kurallar haline getirildiği kabul edilen beş klasik kitabı yeniden yazmışlardı. Han İmparatoru Wu Di (hd MÖ 140-87) atanma yeterliliğinin, günün Konfüçyüsçü âlimlerini tatmin edecek şekilde, Konfüçyüs Klasikleri üslubunda yazma ve Konfüçyüsçü felsefeyi yorumlama ustalığı olduğunu buyurmuştu.

Wu Di, kâğıt üstünde, kamu hizmetini ardına kadar entelektüel yeteneğe açıyordu; ama bu aşamada ne henüz Çin devlet memurluğu sınav sistemi isabetliydi ne de akademik ayırtım yegâne atanma ve terfi mecrasıydı, ayrıca hiçbir zaman da bu hale gelmemişti; kişisel nüfuzun önemli sayılmasının daha arkası kesilmemişti ve her halükârda yoksul bir ailenin bir oğlan çocuğunun zor bir konuda uzun bir hazırlık eğitimini karşılaması da güçtü. Dahası artık Konfüçyüsçü felsefenin benimsenmesi ve öğrenimi *de rigueur* ["zorunlu"] idi ve bu felsefe Konfüçyüs'ün devrindekinden çok farklı bir hal almıştı. Konfüçyüs'ün neredeyse tanrıcılık dışı akılcılığı, birçok yerel geleneğin karışımı sonucu, sofuluk ve batıl inançla sulandırılmıştı. Artık çeperinde kültürel bakımdan geri kalmış bir dizi topluluk barındıran bir Çin İmparatorluğu'nun potasındaki bu gelenekler de birçok farklı kültürel düzeydeydi.

Konfüçyüs yerel savaşan devletlerden birinde bir idari makama atanmanın peşinde koşmuştu ve sonuçta elde ettiği öğretmen kariyerindeki amacı da Çin toplumunun geleneksel yapısını korumaktı. Çin'in politik birleştirimini öngörememişti ve muhtemelen bunu yerinde bulmazdı. Bunu gerçekleştiren devlet adamları Konfüçyüsçü değil, Legalisttiler. Ayrıca Konfüçyüs bir ihtimal MÖ ikinci yüzyılın Konfüçyüsçülüğünün müellifliğini de kabul etmezdi. Buna rağmen İmparator Wu Di'nin devrinin bozulmuş Konfüçyüsçülüğünü "esasa bağlama" fermanı *chün-tzu* teriminin anlamının Konfüçyüsçü yeniden yorumu açısından çok sonraları kazanılan bir zaferdi. Çin İmparatorluğu o günlerden itibaren, en azından resmen, makamlarını doğuştan kazanılan haklarla değil kişisel yeteneklerinin ödülü olarak işgal eden insanlarca yönetilecekti.

Ancak sonuç kaderin cilvesi misaliydi. Konfüçyüsçü anlamıyla bir *chün-tzu* olması sayesinde atanan bir resmi görevlinin, ona bu makamın verdiği, başlangıçtaki anlamıyla bir *chün-tzu* haline gel-

me fırsatı vardı ve görevli çoğunlukla bu fırsattan yararlanıyordu. Kendini bir toprak sahibi yapabiliyor ve ardından da mülkünü, sıra ona geldiğinde Konfüçyüsçü devlet memuru niteliği kazanması için eğitimini karşılayarak, oğluna miras bırakabiliyordu. Konfüçyüsçü resmi görevliler çok geçmeden ailelerine ve sınıflarına karşı bir içten bağlılık duyma noktasına gelmişlerdi ve bu içten bağlılıklar imparatora bağlılıkları ve imparatorun, Konfüçyüsçü devlet memurlarının imparator adına yönettikleri tebaası arasındaki ayrıcalıksız kitleye karşı sorumluluklarıyla çelişebiliyordu ve çelişmişti de.

Bu içten bağlılıkların bölünmesi Konfüçyüsçüler arasında ayıplanacak bir şey de değildi; çünkü baş-Konfüçyüsçü Mengzi, Mozu'ya kıyasla, erdemli bir insanın hemcinslerine sevgisinin dereceli olması gerektiğini savunmuştu. Ona göre, bir insanın en yakını aynı zamanda onun göz bebeği olmalıydı ve bir resmi görevlinin ailesi de sınıfı da ona imparatordan da ayaktakımından da daha yakındı. Merkezi hükümetin tebaası üzerindeki doğrudan otoritesini yeniden tesis ettiği bir imparatorlukta, bir resmi görevlinin imparatora karşı sorumluluğu MÖ dördüncü yüzyılda Qin devletinde ortaya çıkan ve MÖ 221'den sonra Qin Shi Huangdi tarafından Çin'in geri kalan kısmına dayatılan ağır Legalist sistemi uygulamaktı ve aslında yeniden merkezileştirilen Han rejiminde Konfüçyüsçü yaldızın altında katı bir Legalizm vardı. Politik bakımdan birleşmiş Çin'in sakinlerine Çin İmparatorluğu neredeyse uygar dünyayla sınırdaşmış gibi geliyordu ve muhtemeldir ki ekümenik devlet memurlarına insan soyuna karşı sorumluluklarını hayırhahlıkla yerine getirmeleri konusunda ilham veren felsefe Mozu'nunkiydi; çünkü Mozu erdemli bir insanın bütün hemcinslerine eşit ilgi duyması gerektiğini savunmuştu. Ancak felsefesinin ekümenik ölçekte resmileştirilmesiyle ölüm sonrası taltif edilen Mozu değil, Mengzi tarafından yorumlanan haliyle Konfüçyüs'tü.

Konfüçyüsçü resmi görevli için Han rejimi Qin rejiminden bir hayli daha iyiydi. O yönettiği imparator tebaasının politik efendisiydi; o aynı zamanda edindiği topraklardaki köylülerin ekonomik efendisiydi; o ve meslektaşları hüküm süren İmparatorluk hanedanının potansiyel efendileriydi. İmparator Wu Di'nin danışmanı Dong Zhongshu, bir hanedanın Gökyüzünden aldığı bir vekâlete dayanarak hüküm sürdüğüne; bu vekâletin ilga edile-

bileceğine ve bu ilganın toplumsal kargaşalıklar ve doğal afetlerin ortaya çıkışıyla ifade edildiğine dair doktrini meydana getirmişti. Bu doktrinin zımnî doğal sonucu devrin bu işaretlerinin bir hanedanın vekâletinin son bulduğunu açığa vurup vurmadığına Konfüçyüsçü devlet memurluğunun akıl erdirebileceğiydi. Konfüçyüsçü âlim-idareci-toprak sahipleri sahadan sahaya eklendikçe nüfusun ayrıcalıksız kitlesi için Qin ve Han İmparatorluk rejimleri arasındaki fark gitgide daha az algılanabilir hale gelmişti. Çin köylü sınıfı baştan başa neredeyse dayanma gücünün son sınırlarındaydı. Köylü sınıfı için kamu otoritesiyle donanmış özel toprak sahipleri sınıfının doğuşu bardağı taşıran son damlaydı.

İmparatorluğun herhangi bir rejim altında sürdürülmesinin, rejimin ayrıcalıklı hak sahiplerinden olmayan sakinlerine –ki bunlar kahir ekseriyeti meydana getiriyordu– ağır sorumluluklar yüklemesi kaçınılmazdı. Bir Çinli köylü Han rejimi altında her yıl bir ay boyunca işçilik hizmeti vermek zorundaydı, hatta iki yıl boyunca orduda hizmet etmek üzere silahaltına alınabilirdi. Askere alınmış birinin hizmeti onu birleşik Çin'in uçsuz bucaksız alanında, savaşan devletlerin yerel hükümetleri tarafından silahaltına alınan atalarına kıyasla, evinden çok uzaklara götürebilirdi. Elbette ölüm riski azdı. Askeri hizmet artık Çin Dünyası'nın göbeğindeki ölümcül bir meydan savaşına bulaşmak yerine Çin Seddi kıyısındaki bir garnizon görevinde bulunmak anlamına geliyordu. Ama artık tarlasının başında durmayan bir kimsenin ekonomik çöküntü riski daha yüksekti ve köylünün sıkıntısı mal canlısı toprak sahibinin fırsatıydı. Silahaltına alınan köylü askerlerin sadece Çin Seddi'ne değil de Çin İmparatorluğu'nun Hiung-nularla Yüz Yıl Savaşı (MÖ 128-36) sırasında Seddin ötesindeki steplere götürülmeleriyle bu fırsat artmıştı.

Angarya, İmparatorluğun demir ve tuz madenlerinde, yol inşaatında, kanal kazılarında, mevcut yol ve kanallarının düzenli bakımını yapmakta ve "geçitlerin ötesindeki topraklarda" yer alan Han hanedanı başkenti Jingzhao'daki saray ve hükümeti veya buğday ve pirincin yetiştirildiği doğu ve güney tarlalarına uzak Jingzhao'dan çok daha uzaktaki Çin Seddi kıyısındaki garnizonları beslemek için kanallar veya nehirler boyunca akıntıya karşı tonla tahıl taşınmasında çalışma şeklini alabiliyordu. Çevrelerindeki tarlaların tarım ürünleri garnizonların ihtiyaçlarına cevap veremiyordu; çünkü Seddin içinden geçtiği arazi çoraktı.

Çin Dünyası'nın Helen Dünyası'ndan çarpıcı bir şekilde farklı bir coğrafi yapısı vardı. Bir dizi iç denizin çevresi boyunca uzanmıyordu; kesintisiz bir kara parçasıydı ve bu daha ileri derecede bir kültürel tekdüzelikle, taşıma sorunu çözülebildiği kadarıyla, devamlılık bakımından daha ileri derecede bir siyasi birliğe yol açıyordu. Helen Dünyası'nın büyük bölümü deniz kıyısına kolay ulaşılabilir yerdeydi ve orada, Karadeniz'in hinterlantları dışında, teknelerin işlemesine elverişli nehirlerin önemli bir rolü yoktu. Çin Dünyası, Helen Dünyası gibi, ulaşımı için su yollarına tabiydi ve yeterli miktarda nehri mevcuttu ama herhangi bir büyük Çin nehri ne güneyden kuzeye ne de doğudan batıya akar. Dahası Han İmparatorluğu'nun besin üretilen yöreleri Çin Seddi'nin güneyiyle başkentin güneydoğusunda yer alıyordu.

Bundan dolayı nehirlerin kanallarla takviyesi gerekiyordu; nehirlerin kullanılabilir kollarında yüklerin akış yukarı taşınması icap ediyordu ve Sarı Nehir'in yukarı çığırındaki su yolunun özellikle nehrin keskin bir açıyla güneyden kuzeydoğuya doğru kıvrıldığı, Kuzey Çin ovasının batı sınırını meydana getiren sıradağları yarıp geçtiği noktasının aşılması güçtür. Jingzhao'ya doğru giden yük için bu derbentteki doğal engellere göğüs gerilmesi gerekiyordu; Çin Seddi'ne doğru giden yükse Seddin Sarı Nehir'e bitişik olmayan kesimlerine karadan taşınmak zorundaydı. Erzak nakli özel girişim için kârlı değildi; bu yüzden bu vazgeçilmez kamu işinin ifası için mecburi hizmetten yararlanılması şarttı.

Bu nedenle Han İmparatorluğu'nun hiçbir atıl ekonomik enerji rezervi yoktu. Varlığını sürdürmek için ekonomik gücünün sınırına kadar kendini zorlamak durumundaydı ve bu koşullarda, Konfüçyüsçü bürokrasinin kendini yeni bir toprak sahipleri sınıfına dönüştürmesi İmparatorluk ekonomisinin kaldırabileceğinden çok daha ağır bir yüktü. Han rejimi İmparatorluğun politik ve idari altbölümlerinin boyut ve otonomilerini tedricen azaltmakta başarılıydı; büyük özel yurtlukların sayı ve boyutlarının artışını önlemeyi ise başaramamıştı. İmparatorun "Gökyüzünün Vekâleti" doktrinini geliştiren Konfüçyüsçü danışmanı Dong Zhongshu, bunun toplumu ve İmparatorluğu tehlikeye düşürdüğünü zaten Han Wu Di'nin hükümdarlığı sırasında fark etmişti. MÖ 6'da bir bireyin elinde bulundurabileceği toprak miktarına kayıt koyacak bir İmparatorluk kararnamesi yürürlüğe koyulmuştu. Ancak bu kararnamenin hayata geçirilmesi özel çıkarları kamu yüküm-

lülükleriyle çatışan idareci-toprak sahiplerinin eline düşmüştü. Bundan ötürü kararname hükümsüz kalmış ve MS 9'da Batı Han hanedanı yıkılmıştı.

[Hanedanın] yerini, Gökyüzünün Vekâletini Konfüçyüsçü bürokrasinin Batı Han hanedanını halletmekten alıkoyduğu, tarım sorununu çözme misyonu olarak kavrayan bir İmparator, yani Wang Mang almıştı. Bürokrasi Wang Mang'ı da hayal kırıklığına uğratmıştı. MS 23'teki ölümünden önce, MS 18'de Şandong'daki bir köylü isyanı Wang Mang'ın köylülerin hakkını verme ve yüklerini hafifletme hamlesinin başarısızlığını açığa vurmuştu. Ancak isyancı köylüler İmparatorluğu ve sorunlarını devralmamışlardı. MS 25'te Doğu Zhoularının eski merkezi Luoyang'ı başkenti yapan Han Ailesi'nin bir kolu, Doğu Han hanedanı kurulmuştu. Doğu Han hanedanının kurucusu Guang Wu Di, MS 36 itibarıyla köylü isyanını bastırmış ve yıkılmış Batı Han hanedanının Konfüçyüsçü bürokratik rejimini canlandırmıştı.

Hem Batı Han hanedanı hem de köylü sınıfı Konfüçyüsçü bürokrat-toprak sahiplerinin kurbanı olmuştu. Bu yeni toplumsal sınıf İmparatorluğun harcıydı ama aynı zamanda "Çin'in derdiydi". Elinden "Gökyüzünün Vekâletinin" geri alınması şart asıl suçlu mandarin [devlet memuru] kesimiydi. Memuriyet yapan Konfüçyüsçüler ruhen Legalist olmuşlardı ve Legalist bir acımasızlıkla gözettikleri çıkarlar Tahtın değil kendi çıkarlarıydı. Ancak o zamana kadar ayrıcalıklı yeni sınıf sıkı sıkıya köklenmişti. Trajik MS 9-36 yılları arasında Çin'i bizzat Gökyüzünün gazabına uğratıp da bundan ucuz kurtulan İmparatorluk Çin'i toplumundaki yegâne unsur bu hâkim-sınıfın kendisiydi.

36
Akdeniz Havzası, Güneybatı Asya ve Hindistan, MÖ 221-MS 48

Çin köylüleri MÖ 221'den MS 36'ya kadar ciddi bir şekilde cefa çekmişlerdi. İlk politik birleştiricinin zulüm rejimi sadece on iki yıl sürmüştü (MÖ 221-210) ve bunu sekiz yıllık kaos ve iç savaş izlemişti (MÖ 209-202). Ardı sıra gelen Batı Han rejimini başarısız bir köylü isyanı takip etmişti (MS 18-36). Bununla birlikte, Çin köylülerinin bu dönemdeki kısmeti ne Çin tarihinin önceki dönemi –Savaş Devletler Çağı– sırasındaki kadar kesilmişti; ne de MÖ 221-MS 48 yılları boyunca Çin'le Atlantik arasında yer alan bölgelerdeki köylülerin kısmeti kadar kesilmişti.

Bin yılın bu çeyreği Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin merkeziyle batı ucundaki beş büyük gücün ortadan kalkmasına sahne olmuştu: Maurya, Selevkos, Ptolemaios ve Kartaca imparatorluklarıyla Makedonya Krallığı. Çin'in batısında MÖ 221'de mevcut büyük güçlerden, sadece biri, Roma İmparatorluğu MS 48'de hâlâ ayaktaydı. MÖ 221'de İtalya ve komşu adalarla sınırlı bu imparatorluk, MS 31'e kadar Akdeniz'in bütün bir çevresini kucaklayacak kadar yayılmıştı ama Çin'in batısındaki güç boşluğunun tamamını doldurmamıştı. Fırat Nehri'nin doğusundaki, Mezopotamya, Babil ve İran'ı kapsayan bölge artık Avrasya steplerinden gelen, MÖ 221'de henüz Parthia'dan (günümüzde Horasan) daha batıya, yerleşik dünyaya doğru sokulmayan, göçebe Part akıncılarının işgali altındaydı. Avrasyalı bir başka göçebe akıncılar, yani Yüeçilerin

(diğer adlarıyla Toharların) Kushan kesimi, MS 48'de Part İmparatorluğu'nun doğusunda Hindukuş Dağları'nın her iki yanına yayılan ve Ceyhun'la Seyhun nehirlerinin yukarı havzalarıyla Kuzeybatı Hindistan'ı birleştiren bir imparatorluk kurmuşlardı.

Çin'in batısındaki Eski Dünya *Oikoumenê*'sinde meydana gelen bu değişimler yıkıcı savaşlar, devrimler ve *Völkerwanderung*'ların ürünüydü. Romen devrimi Romalıların eline düşen bütün ülkeleri yutmuştu; Yüeçilerin bugün Çin'in Kansu eyaleti olan bölgesinden göçleri bütün Avrasyalı yaylacıları daha batıya doğru harekete geçirdiği gibi, önceki beş yüzyıl boyunca Hazar Denizi'nin doğusundaki steplerde gezinenleri de güneye doğru yöneltmişti. Bu etnik, askeri, politik ve ekonomik hercümerç sırasında Helenizm'in kültürel düzlemde yayılışı da devam etmişti.

MS 48'de Çin'in batısındaki mevcut üç imparatorluktan hiçbiri Yunanlar tarafından yönetilmiyordu; her biri önceki Yunan devletlerinin yıkıntıları üzerine kurulmuştu. Gene de üç imparatorluk da bile bile ve gururla "Helen hayranıydı". Her biri kendi dominyonlarında Helenistik uygarlığı benimseyip yaymaya koyulmuştu. Artık Kuzeybatı Hindistan'daki Yamuna Nehri'nin yukarı çığırından Sicilya'nın batı ucu kadar batıdaki uygarlık dili Yunancaydı. Romen kılığına girmiş Helenizm Latin dili aracılığıyla Yarımada İtalya'sından Ren ve Tuna nehirleri çizgisine kadar kıta Avrupa'sına ve Sahra'nın kuzey ucu kadar Kuzeybatı Afrika'nın içlerine yayılmaktaydı. Helenizm MS 48 itibarıyla sekiz yüzyıldır yayılmaktaydı ve uzaklara yayıldıkça zaman içinde nüfuz alanlarına davetsiz girdiği çeşitli Helen dışı kültürlerle iyice karışmıştı; bununla birlikte bu gitgide olgunlaşan kültürel kompost içindeki Helenistik bileşen hâlâ her yerdeki başat öğeydi.

Helenleşmenin ilerlemesine bu şekilde eşlik eden kargaşanın ilk belirtileri Hindistan'da görünmüştü. Burada Maurya İmparatorluğu'nun yapısı İmparator Aşoka'nın MÖ 232'deki ölümünden çok önce zayıflama belirtileri göstermeye başlamıştı; ama Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin üçte ikisini yakıp yıkan kasırga aksi uçta ortaya çıkmıştı. MÖ 219'da Hannibal, İspanya'nın Akdeniz kıyısındaki bir Romen protektorası olan Saguntum kasabasına saldırıp zapt etmişti. Oysa burası MÖ 226'da Roma Hükümeti'yle, Hannibal'ın kayınbiraderi ve Hannibal'ın babası Hamilkar'ın İspanya'da kurduğu yeni Kartaca İmparatorluğu'nun başına geçen o anki öncülü, Hasdrubal arasındaki bir anlaşmayla Roma'nın

ve Kartaca'nın nüfuz alanlarını ayıran sınır diye kabul edilen Ebro Nehri çizgisinin güneyinde yer alıyordu. Hannibal (fillerle) Ebro'dan Pireneler ve Rhône ve de Alpler üzerinden, Roma'nın o günlerde kendi dominyonları arasına katma sürecinde bulunduğu, Po Havzası'na yürümüştü. Hannibal orada bir Roma ordusunu yenmiş, Alpler'i geçmiş, MÖ 217'de Etruria'daki Trasimenus Gölü'nde bir başka Roma ordusunu yok etmiş ve ardından MÖ 216'da Apulia'daki Cannae'de, üçü içinde en büyüğü olan, üçüncü bir Roma ordusunu daha ortadan kaldırmıştı.

Hannibal'ın Cannae'deki sonuncu zaferi stratejisini kantara çekmişti. Roma, ilk Roma-Kartaca Savaşı'nda (MÖ 264-241) Kartaca'nın Akdeniz'in batı havzası üzerindeki deniz hâkimiyetini elinden almıştı. Ayrıca Roma'nın Yarımada İtalya'sının siyasi birliğini sağlayarak elde ettiği askeri insan gücü Kartaca'nın yurttaşları artı Libya'daki Fenikeli müttefikleri artı Libyalı ve İspanyalı tebaasınınkine bir hayli fark atıyordu. Kartaca'nın bu sayıca düşüklüğü Hannibal'ın babasından ve kayınbiraderinden devraldığı küçük profesyonel ordunun uzmanlık ve *esprit de corps*'u sayesinde dengelenmişti; Kartaca'nın eski deniz gücünü kaybetmesinin [yarattığı sıkıntı] Hannibal'ın lojistik *tour de force*'u yani İtalya'yı İspanya'dan yola çıkıp karadan istila etmesi sayesinde atlatılmıştı. Hannibal Roma'nın egemenliğinin gayri-Romen İtalyan çoğunluğu arasında sevilmediğini biliyordu, özellikle de birinci sınıf Roma yurttaşlığı ayrıcalıkları verilmeden Roma yurttaşlığının ağır yükümlülükleri dayatılanlar arasında. Hannibal, MÖ 216'da Cannae'de elde ettiğini gerçekten elde edebilirse, Roma'nın Yarımada İtalya'sındaki müttefikleriyle ikinci sınıf yurttaşlarının ondan kopacağını, o zaman da Roma'nın insan gücü üstünlüğünü kaybedeceğini, dolayısıyla Roma'nın toprak ve insan gücünü MÖ 340'taki ilk "büyük ileri atılımdan" önce sıkıştığı boyutlara indirecek koşullarla boyun eğmek zorunda kalacağını varsaymıştı.

Roma'nın Hannibal tarafından Cannae'de üçüncü defa ve besbeter bozguna uğratılmasından sonra, Roma'nın güneydoğudaki İtalyan müttefikleri gerçekten ondan kopmuşlardı, aynı şekilde Roma'nın Campania'daki ikinci sınıf yurttaşları da; ama Roma Hükümeti Yarımada İtalya'sının orta ve kuzey kısmını elinde tutmaya devam etmişti ve Hannibal'ın yenilmez profesyonel ordusu, Roma'nın gücünün can damarına saldırıya geçerek, bir dizi çarpıcı zaferinin arkasını getiremeyecek kadar çok küçüktü. Bu hayal

kırıklığı Hannibal'ın stratejisini başarısızlığa uğratmıştı. Roma'nın Cannae'de yaşadığı felaketi ucuz atlatmasından sonra, Hannibal'ın er geç yenilmesi an meselesiydi. Roma Hükümeti bu noktadan itibaren Hannibal'a Roma ordularını meydan muharebelerinde yenmesi için yeni bir fırsat vermemişti. Roma Hükümeti hâlâ bol olan insan gücünü Güneydoğu İtalya'daki cepheyi savunmak ve Roma'nın Yarımada İtalya'sındaki hâlâ sağlam kısmını yığınlar halinde askeri birliklerle donatmak üzere son haddine kadar seferber etmişti.

Roma'nın denizdeki hâkimiyeti de sağlamdı ve bu Roma'ya, Hannibal için İtalya'ya yetersiz parça parça dışında takviye kuvvetlerin ulaşmasını engelleme imkânı vermişti. Ayrıca bu Roma'nın Kartaca'nın İspanya'daki dominyonlarına karşı saldırıya geçmesini mümkün kılmıştı. MÖ 206 civarında İspanya'daki Kartaca'nın tamamı Roma'nın elindeydi. MÖ 205'te İspanya'daki Romalı fatih Publius Cornelius Scipio, Kartaca'nın Kuzeybatı Afrika'daki ana topraklarını istila etmişti ve Agathokles'in MÖ 310-309'da ve Scipio'nun Romalı öncülü Marcus Atilius Regulus'un MÖ 256-225'te ettikleri önceki seferlerin aksine, Scipio'nun seferi başarılıydı. Hannibal MÖ 203'te İtalya'dan Afrika'ya geri çağrılmıştı. MÖ 202'de Scipio Hannibal'ı orada Naraggara'da [Zama Muharebesi'nde] kesin yenilgiye uğratmıştı.

Bu nihai sonuçtan önce, Hannibal Savaşı [İkinci Pön Savaşı] İtalya'dan sadece İspanya ve Afrika'ya yayılmakla kalmamış, Sicilya ve Yunanistan'a da sıçramıştı. MÖ 220'de Aitolia'yla Makedonya'nın başı çektiği Yunanistan'daki diğer devletlerin bir ittifakı arasında bir savaş patlak vermişti. Aitolialıların sırtı yere geliyordu ve MÖ 217'de İtalya'dan gelen haberler onlara Yunan muarızlarını barış yapmaya razı etme imkânı vermişti. MÖ 215'te Makedonya Kralı V. Philippos Hannibal ile ittifak etmişti; yurtlarına dönüşte Kartacalı memurların eşlik ettikleri elçilerinin yolu Romalılar tarafından kesilmişti; Roma Makedonya'ya savaş açmıştı; MÖ 212'de Aitolia Roma'yla ittifak etmiş ve böylece kendini yeniden Makedonya'yla Yunanistan'daki müttefikleri arasındaki savaşa bulaştırmıştı. Aitolia bu savaşta Tesalya'da Makedonya'ya o kadar çok toprak kaptırmıştı ki, MÖ 206'da Makedonya'yla ayrı bir barış yapmış ve bu Roma'yı MÖ 205'te Makedonya'yla barışmaya mecbur etmişti. Her iki barış antlaşması da kısa vadede Makedonya'nın lehineydi ama bunun bedeli eli kulağında bir intikam savaşının kesinliğiydi;

çünkü MÖ 205 civarında Roma'nın Kartaca'ya kesinkes üstün geleceği zaten belliydi.

Kartaca'nın Roma'ya karşı güttüğü intikam savaşı başarısızlığa uğramıştı. MÖ 264-241 savaşının sonucunu hiç mi hiç tersine döndürmediği gibi, artık Kartaca büyük bir güç olmaktan çıkmış ve o tarihten itibaren Roma'nın insafına kalmıştı. Bununla birlikte, Kartaca Hannibal Savaşı'nda Roma'dan daha az zarar görmüştü. Kartaca ana topraklarında sadece üç yıl (MÖ 205-202) savaşmış, oysa Hannibal Yarımada İtalyası'nı on beş yıl boyunca (MÖ 217-203) yakıp yıkmıştı. Güneydoğu İtalya'nın ve Sicilya'nın yıkımı giderilmemişti ve bunun ekonomik, sosyal ve politik sonuçları Hannibal açısından çok sonraları kazanılan, Roma için Hannibal'ın MÖ 216'da Cannae'de elde ettiği yararsız askeri zaferden daha vahim, bir zaferle aynı değerdeydi.

Hannibal Savaşı'nın kurbanları içinde en fazla zarar görenler İtalya ve Sicilya'daki Yunanlardı. Syrakusa Tiranı II. Hieron Roma'yla arasındaki ittifaka bağlı kalmıştı ama MÖ 215'teki ölümünden sonra Syrakusa, Taras (Tarentum) ve Akragas (Agrigentum) başarılı bir şekilde Roma'dan kopmuş ve bunun üzerine, Hieron Krallığı'nın Syrakusa'dan sonra en büyük Yunan şehri, Leontinoi'yla birlikte zapt edilip yağmalanmıştı. Yunanistan'da Makedonya'nın müttefikleri, Aitolia ve Roma arasındaki ittifakın koşulları yüzünden zarar görmüşlerdi. Herhangi bir düşman şehri müttefikler tarafından ele geçirildiğinde, Aitolialıların toprakları ve binaları, Romalılarınsa nüfustan, Romalıların köle olarak satabileceği ve sattığı, sağ kurtulanlar dâhil menkul malları alması kararlaştırılmıştı.

Makedonya Kralı V. Philippos dar görüşlüydü; onun Selevkos çağdaşı İmparator III. Antiokhos ise kördü. Philippos, Roma'yı kışkırtıp Aitolia'yı aşağıladıktan sonra, tam Roma Kartaca'yı yenme noktasındayken ve böylece hareket serbestisini kazanmak üzereyken, MÖ 202'de doğuya yürümüştü. Philippos MÖ 202'de, ortada hiçbir tahrik yokken, beş Yunan şehrine saldırıp ele geçirmişti ve berbat Romen örneğinin izinden yürüyerek bu masum beş şehirden üçünün sakinlerini köle olarak satmıştı. Antiokhos'a gelince, Güney Suriye'ye hükmetmek için MÖ 221'de dördüncü, MÖ 219-217'de de beşinci Selevkos-Ptolemaios savaşını koparmıştı. III. Antiokhos, MÖ 217'de –Trasimenus Gölü muharebesinin yapıldığı yıl– IV. Ptolemaios tarafından Raphia'da (bugün Refah) yenilmişti.

Antiokhos, MÖ 216-213 yılları boyunca, Antiokhos için Pergamon Kralı I. Attalos'tan Selevkos İmparatorluğu'nun Toros Dağları'nın kuzeybatısındaki mülkünü geri alıp daha sonra Antiokhos'tan ayrılan, kuzeni Akhaios'u tasfiye etmekle meşguldü. Antiokhos, MÖ 212'den 205'e kadar Fırat'ın doğusuna askeri harekât düzenliyordu. MÖ 206'da Kâbil Nehri vadisindeydi (sallantıdaki Maurya İmparatorluğu dominyonlarının bir köşesindeydi). Aynı yıl sona ermeden Basra Körfezi'nde sefer ediyordu.

III. Antiokhos'un katettiği yol İskender'inkiyle kıyas kabul ederdi ama politik sonuçları gelip geçiciydi. Antiokhos Ermenistan, Kuzey Media (bugünkü Azerbaycan), Parthia ve Baktriane üzerinde kurduğu üst hükümdarlıklara sözde bir kabul görme elde etmişti ama yerel hükümdarlar o arkasını döner dönmez bağımsızlıklarını *de facto* yeniden kazanmışlardı. MÖ 202'de III. Antiokhos altıncı Selevkos-Ptolemaios savaşını başlatmıştı ve bu sefer, MÖ 198'de barış yapıldığında, Güney Suriye onun elinde kalmıştı. Ancak o zamana kadar Makedonya zaten Roma ve Aitolia'yla ikinci savaşında yenik düşmek üzereydi.

Roma, MÖ 200'le 168 arasında Akdeniz'in bütün bir doğu havzası çevresine kendi egemenliğini dayatmıştı. MÖ 197'de Makedonya'yı Tesalya'daki Kynoskephalai'da kesin bir şekilde yenilgiye uğratmış ve Makedonları Olympos Dağı'nın güneyinde yer alan Yunanistan'daki ve Güneybatı Ön Asya'daki bütün mülklerinden çıkarmıştı. MÖ 195'te Roma'nın Yunanistan'daki seferî kuvveti kıyı şeridinin tamamını ondan koparark Sparta'yı felce uğratmıştı. Sparta artık bir defa daha topraklarını MÖ sekizinci yüzyılın ikinci yarısında genişletmeden önceki o karayla çevrili devletçikti. MÖ 192'de III. Antiokhos ve Aitolia birlikte Roma'ya savaş açmışlardı. Antiokhos MÖ 190'da, Aitolia ise MÖ 189'da boyun eğmeye mecbur tutulmuştu. Antiokhos Toros Dağları'nın kuzeybatısındaki Selevkos topraklarının tamamını terk etmek ve büyük bir savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştı. Roma, üçüncü bir Romen-Makedon savaşında (MÖ 171-168) Makedonya Krallığı'nı tasfiye edip eski topraklarını Romen üst hükümdarlığına tabi cumhuriyetle yönetilen dört kantona bölmüştü.

III. Antiokhos kendini Roma'yla çarpışmaktan uzak tutabilirdi. Roma, savaşın patlak vermesinden önceki müzakerelerde, barış içinde bir arada yaşamak için iki alternatif koşul kümesi sunmuştu; iki alternatif de makuldü; Antiokhos hiç zorlanmadan

ikisinden birini kabul edebilirdi ve barış içinde bir arada yaşama mümkün olabilirdi; çünkü artık muazzam ölçüde genişlemiş Helen Dünyası'nda iki güce de yer vardı ve ikisinin de anayasal yapıları benzer yönlerde gelişiyordu. Selevkos İmparatorluğu'nun ve Roma İmparatorluğu'nun her ikisi de otonom şehir devletleri birliğine dönüşmeye başlıyordu. Ama III. Antiokhos'un MÖ 190'da kendini Syplos [Spil] Dağı eteğindeki Magnesia'da [Manisa] uğrattığı küçük düşürücü yenilgi Selevkos İmparatorluğu'nu sonuçta Roma'yla Parthia arasında bölünmeye mahkûm etmişti.

Romalılar Selevkos İmparatorluğu'nun gücünü, boyutları, III. Antiokhos'un önceki aldatıcı ölçüde fevkalade başarıları ve Hannibal'ın MÖ 195'te Antiokhos'un hizmetine girmesi yüzünden gözlerinde büyütmüşlerdi. Romalılar Makedonya'nın gücünü MÖ 215-208'le MÖ 200-197 yıllarında layıkıyla ölçümlemişler ve sonuçta MÖ 171-168'de hafife almışlardı. Makedonya Roma'ya yenik düşmeye baştan mahkûmdu çünkü Yunanistan'ı politik bakımdan, Roma'nın İtalya'yı birleştirmeyi başardığı gibi, kalıcı bir şekilde üst hükümdarlığı altında birleştirmeyi başaramamıştı. Ayrıca iki gücün askeri insan güçleri arasındaki buna bağlı eşitsizlik nedeniyle de. Makedonya, üçüncü savaşta insan gücünün tamamını sahaya sürebilmişti çünkü Roma daha önce onu Makedon kuvvetlerinin büyük bir bölümünün önceki iki Romen-Makedon savaşı sırasında hapis kaldığı yurtdışındaki hisarlarından yoksun bırakmıştı. Romalılar Makedonları yenmek için bu sefer kendilerini zorlamaya mecburdular; çünkü bunlar Romalılara kıyasla donatı ve taktiklerin yanı sıra sayıca aşağı kalır olmalarına rağmen, cesurdular ve aynı zamanda da ulusal askeri sicillerinin şanına uyarak yaşamaya kararlıydılar. Ne var ki Roma'nın Levant'a egemenliğini dayatması için katlanması gereken biricik ciddi zahmet buydu. MÖ 168'de Romalı elçinin ağzından çıkan bir söz, Makedonlar karşısında Pydna'da kazanılan Romen zaferinin haberini vermesi, III. Antiokhos'un oğlu ve ikinci ardılı IV. Antiokhos'un Romalılar en külfetli savaşlarını Yunanistan'da vermekle meşgulken fethettiği Mısır'dan çıkmasına yetmişti.

Romen "eşrafı" diplomasiden savaşı desteklemek amacıyla yararlanmıştı ve Levant'a hükmetmek için de daha önce Yarımada İtalya'sına hükmederken fevkalade bir başarıyla kullandığı aynı diplomatik sanatları kullanmıştı. Düşman devletlerde nüfusun zengin azınlığının yoksul çoğunluğu üzerindeki egemenliğini

sağlama bağlayarak "beşinci kolların" hizmetlerinden yararlanmışlardı. Roma'nın hasmı olan büyük güçlerin zayıf komşuları arasından müttefikler toplamışlar, sonra da hasım bir güç müttefiklerin yardımıyla devrilip, bu durum müttefiklerin hizmetini gereksiz hale getirir getirmez, "bu müttefikleri vefasızlıklarıyla hayretlere düşürmüşlerdi". Roma böylece Makedonya'yı MÖ 197'de Aitolia'nın yardımıyla yendikten sonra Aitolia'yı yüzüstü bırakmıştı. Aitolia'yı MÖ 190-189'da Makedonya'nın yardımıyla alt ettikten sonra Makedonya'yı yüzüstü bırakmıştı. Makedonya Krallığı'nı MÖ 168'de tasfiye ettikten sonra Pergamon'u ve Rodos'u ve Akhaia Konfederasyonu'nu yüzüstü bırakmıştı. Oysa Pergamon ve Rodos, III. Antiokhos'u MÖ 192-190'da bozguna uğratırken Roma'ya yardım etmişti, Akhalar ise daha önceki müttefikleri Makedonya'yı MÖ 198'de terk ettiklerinden itibaren, Roma'nın sadık müttefikleriydiler. Roma, Kartaca'yı MÖ 218-201 savaşında yendikten ve MÖ 150-146 savaşında Numidya'nın yardımıyla ortadan kaldırdıktan sonra Numidya'yı yüzüstü bırakmıştı. Roma, Yunanistan'da MÖ 168'deki kesin zaferinin ardından Qin Shi Huangdi'nin Çin'de MÖ 221'deki kesin zaferinden sonra yaptığını yapmıştı. Romalılar Makedonya, Akhaia Konfederasyonu ve diğer Yunan devletlerinin "eşraf" kesimlerinin seçkin mensuplarını kendi ana topraklarına sürmüştü. Makedonya'nın lehine savaşmayan Epir'deki Moloslar ve MÖ 171-168 Romen-Makedon Savaşı'nda Roma'nın zoraki müttefikleri Aitolialılar daha da fazla zarar görmüşlerdi. Moloslar yağmalanmış ve köleleştirilmişlerdi; Aitolialılar ise paylarına düşen sürgünleri teslim etmek zorunda bırakılmanın yanı sıra toprak kaybına uğramışlardı.

Akdeniz Havzası'nın sakinleri için MÖ 221-168 sıkıntılıydı; MÖ 167-31'se eziyetliydi. Ateşten gömlek misali Hannibal Savaşı Romalıların zihnine İtalya'nın çok yakınındaki bir büyük güçler fobisi yerleştirmişti. Belki de Romen "eşrafı" tarafından sadece uzaktaki Selevkos İmparatorluğu'nun Roma İmparatorluğu'yla yan yana yaşamaya devam etmesine göz yumulabilirdi. O da III. Antiokhos MÖ 196-192'nin uğursuz yıllarında daha az akılsız davransaydı. Romen "eşrafı" MÖ 190'dan itibaren, her ne kadar MÖ 192-190 savaşı coğrafi bakımdan muazzam bu imparatorluğun askeri aczini meydana çıkarmışsa da, Selevkos İmparatorluğu'nun gücünü kısmak için hiçbir fırsatı göz ardı etmemişti. MÖ 201'den beri mecali kalmayan Kartaca, buna rağmen, MÖ 150'de sebepsiz

yere Roma'nın saldırısına uğramış ve MÖ 146'da ortadan kaldırılmıştı. Korinthos da aynı yıl, Romalılar akropolünü Makedon garnizonundan kurtardıktan topu topu elli yıl sonra, yok edilmişti. Romen "eşrafı" kötü niyetliydi. Adeta hâlâ bağımsızlığında ısrar muradının herhangi bir belirtisini gösteren her bir devleti yere sermek istiyordu, aykırı davranan devletin Hannibal'ın başarımını tekrarlamaya düpedüz gücü yetmez olsa bile.

Romen "eşrafının" kasten yarattığı politik boşluğu doldurmaktaki gönülsüzlüğü, Qin Shi Huangdi'nin MÖ 221'de Çin Dünyası'nın son ayakta kalan bağımsız gücünü yıktıktan sonraki hareketinin çarpıcı bir şekilde zıddıydı. Qin Shi Huangdi, herhangi bir politik boşluk bırakmak şöyle dursun, ortadan kaldırdığı rakip devletlerin topraklarını hemen ilhak etmiş ve bütün bir Çin Dünyası'nı politik bakımdan hayli merkezi ve otokratik bir şekilde idare edilen bir imparatorlukla cisimlendirmişti. Romen "eşrafı" MÖ 168'den, yani yayılma alanında geri kalan yegâne büyük gücü de yerle bir ettiği yıldan sonra, parçalanmış Akdeniz Dünyası'nı yeniden yapılandırmaya yönelik ilk adımını atmadan önce bir yüzyıl bekletmişti. MÖ 67'de Gnaeus Pompeius adlı bir Romalı savaş ağasına Levant'ta kanun ve nizamı yeniden tesis etmesi için diktatör yetkileri verilmişti ve MÖ 67'yle 62 arasında görevini etkin bir şekilde yerine getirmişti; ama Akdeniz Dünyası'nı tek bir Romalı savaş ağasının, Pompeius'un başarılı rakibi Gaius Julius Caesar'ın avucunun içine alması MÖ 46'yı bulmuştu. Julius Caesar, bunun üzerine, Qin Shi Huangdi'nin Çin'de yaptığını Akdeniz'de yapmaya koyulmuştu. Caesar, Romalı cumhuriyetçi öncüllerinin sahipsiz bıraktığı ıssız topraklar üzerinde merkezi, otokratik bir şekilde idare edilen bir imparatorluk inşa etmeye başlamıştı ve MÖ 44'te tam imparatorluğunu Helen Dünyası'nın Fırat Nehri'nin ötesindeki bölgelerine doğru genişletmeye girişme noktasındayken uğradığı suikastla işi yarım kalmıştı.

Caesar'ın, Shi Huangdi'nin on iki yılına kıyasla, dünyasını yeniden şekillendirmeye odaklanmakta serbest kaldığı sadece iki yıllık otokratik yetkisi olmuştu ve Caesar'ın bu iki yıllık yeniden inşa etme işi diktatörlüğüne yepyeni bir askeri meydan okumayla sekteye uğramıştı. Caesar, Shi Huangdi'ye kıyasla, yenik düşen muarızlarına karşı insaflıydı ve suikasta uğraması göreceli merhametinin bedeliydi. (Shi Huangdi MÖ 224'te, daha Qin devletinin Kralı Zheng'den fazlası değilken ve henüz Çin'in tamamını zorla

birleştirme işini tamamlamamışken, bir Yan devleti ajanının suikast girişiminden kurtulmuştu.) Ancak, Shi Huangdi'nin ölümüyle Çin'de ortaya çıkan durum Caesar'ın eserinin, Çinli muadilininki gibi, gerçekleştirmek için Shi Huangdi'nin on yıllık süresine sahip olsaydı bile ondan daha uzun yaşamayacağına işaret etmektedir; çünkü gerçi Caesar muarızlara karşı gösterdiği merhametle Shi Huangdi'den farklıydı ama sabırsızlığı ve patavatsızlığıyla onu andırıyordu. Akdeniz Dünyası'nın Caesar'ın imparatorluğunu, Liu Bang'ın Shi Huangdi'ninkini yeniden kurduğu gibi, daha az kışkırtıcı ve dolayısıyla daha dayanıklı bir şekilde yeniden inşa edecek bir ardılına ihtiyacı vardı ve Caesar'ın bu ardılını layıkıyla Augustus'ta bulmuştu.

Bu arada Kartaca İmparatorluğu, Makedonya ve Selevkos İmparatorluğu'nun Roma tarafından MÖ 218'le 190 yılları arasında askeri bakımdan yenilmesiyle Ptolemaios ve Maurya imparatorluklarının eşanlı çöküşlerini izleyen, Roma'nın yenik hasımlarının aleyhine gelişen Romen akınları Asyalı ve Afrikalı halkların yeniden varlık bulmasının yolunu açmıştı.

Mısırlılar, daha Roma Levant'a müdahale etmeden önce, sömürücü Yunan Ptolemaios rejimine karşı tepki göstermeye başlamıştı. Beşinci Selevkos-Ptolemaios savaşında (MÖ 219-217) Ptolemaios Hükümeti bir Mısır'ın yerlisi piyade sınıfını, Makedon tarzında, eğitip silahlandırmıştı ve bu Mısırlı birlikler Raphia Muharebesi'nde Yunan ırkından Selevkos birliklerini yenmişti. Mısırlıların Makedon Yunan efendileriyle aynı soydan gelen askerler karşısında kazandıkları bu askeri zafer Mısırlı köylü sınıfında yeni bir kendine güven duygusu uyandırmıştı. MÖ 217'den itibaren Yunan "nüfuzunun" gitgide sözünü geçirmekte zorlandığı bir kesim haline gelmişlerdi ve güçlü bir korporasyon olan Mısırlı ruhban da artık gözle görülür bir şekilde zayıflayan bir yabancı hükümetten gitgide daha fazla taviz ve imtiyaz koparmak için fırsattan istifade etmişti. Ruhban pekâlâ Yunan karşıtı bir Mısır ulusal hareketinin doğal lideri niteliğini kazanabilirdi ama köylü isyanları esasen sosyaldi: Yoksulların zenginlere isyanlarıydı. Hedeflerinde Yunan politik nüfuz sahipleri kadar Mısırlı dinsel nüfuz sahipleri de vardı ve ruhbanın tavrı şüpheliydi.

MÖ 201'den sonra, Roma'nın Kuzey Afrika'daki müttefiki Numidya ısrarla Kartaca'nın topraklarına tecavüz etmişti. MÖ 190'dan sonra Selevkos Hükümeti Roma'ya savaş tazminatı ödemenin

yolunu tebaasını sıkıp suyunu çıkarmakta bulmuştu ve Romalılara yenik düşmesi artık imparatorluğun askeri aczini meydana vurduğundan, hükümetin bu baskısı karşı durmaya yol açmıştı. Selevkos dominyonlarındaki en büyük külçe gömüleri tapınakların hazinelerinde birikenlerdi. III. Antiokhos MÖ 187'de, IV. Antiokhos ise MÖ 163'te Elymais'teki (Elam) tapınakları yağmalama girişimleri sırasında can vermişti.

Tarihin seyri üzerinde en büyük etkiyi bırakmanın yanı sıra, Selevkoslara en fazla sorun çıkaran tapınak, Yahudilerin Kudüs'teki Yahve tapınağıydı. Yahuda'daki Yahudi topluluğu, Pers ve müteakip Ptolemaios rejimleri altında, imparatorluk hükümetiyle kavgaya tutuşmadığı gibi, Ezra'nın devrinden beri dostça ilişkiler içinde bulunmasa bile, yerel dindaş tebaayla barış içinde yaşamıştı. Ama Yahudalı Yahudi topluluğu, Mısır halkına benzer şekilde, zengin azınlıkla yoksul çoğunluk arasındaki gerginlik nedeniyle kendi içinde bölünmüştü. Toprağın sahibi zenginlerdi ve Kudüs'teki tapınakta biriken hazineyi bunlar kontrol ediyorlardı. Bunlar rahiplerin en güçlü ailelerini içeriyordu. Yoksullarsa köylüler, şehir esnafı ve Selevkos Hükümeti tarafından, daha önce de Ptolemaios Hükümeti'nce kabul edildiği gibi, Yahuda'daki Yahudi topluluğu için geçerli addedilen Yahudi Kanunu'nun [Şeriatı'nın] yorumcularıydı. Yahuda'daki Yahudi topluluğu içindeki zengin azınlık Tobiadlar ve Oniadlar adlı iki soylu aileyle bu iki ailenin hasım temsilcileri arasındaki çekişme yüzünden bölünmüştü; Yahuda dâhil Güney Suriye üzerindeki hükümranlığın Ptolemaios Hükümeti'nden Selevkos Hükümeti'ne devriyle sonuçlanan, altıncı Selevkos-Ptolemaios savaşı sırasında bu yerli Yahudi kan davası bir Ptolemaios yanlısı ve bir Selevkos yanlısı fraksiyonlar arasındaki yeni bir yerli Yahudi hırgürüne karışmıştı; daha sonra bu hırgür de gittikçe Helenleşen zengin bir Yahudalı Yahudi zümreyle Helenizm karşıtı yoksul bir zümre arasındaki daha keskin bir hırgüre karışmıştı. Helen düşkünü Yahudalılar, Yahuda'nın Ptolemaios yönetimi altında bulunduğu yüzyıl boyunca Nil kıyısındaki Aleksandreia'da büyüyen Yahudi topluluğuna göre daha da ileri gitmeyi önermişlerdi. Yahuda'dan Aleksandreia'ya giden Yahudi göçmenler Aramice yerine Yunanca konuşmayı alışkanlık edinmişlerdi ama ata yadigârı dinlerinden vazgeçmemişlerdi. Yahuda'da Ptolemaios rejiminin yerini alan Selevkos rejimi altında Helen düşkünü Yahudilerin gönülleriyse bütünüyle Helenistik hayat tarzına takılmıştı.

IV. Antiokhos'un MÖ 175'te tahta çıkışından sonra, gittikçe Helenleşen Yahudalı Yahudi zümre yeni Selevkos İmparatoru'nun yardımını istemek için inisiyatifi ele almış ve onun desteğiyle Yahudi tapınak şehri, Antiokheia diye yeniden adlandırılarak, bir Helenistik şehir devletine dönüştürülmüştü. Bu istisnai bir tedbir değildi. İmparatorluğu, azar azar, birbirleriyle imparatorluk tacına ortak bir ahde vefayla bağlı, bir Helenistik veya Helenleşmiş şehir devletleri birliğine dönüştürmek Selevkos hanedanın başından beri izlediği bir politikaydı. İmparatorluğun MÖ 190'da Romalılar tarafından yenilmesinden sonra, geleneksel Helenleştirme politikası daha sıkı sıkıya gözetilmişti. İmparatorluk hükümeti Helenizm'de, Selevkos İmparatorluğu'nu önemli bir savaştaki onur kırıcı bozgun sonucu artık tehdit eder hale gelen çözülümü durdurmaya yarayacak, bir kültürel harç görmüştü.

Birbiriyle yarışan Helen düşkünü Yahudalı Yahudiler IV. Antiokhos'un desteği için, geçici süreyle tapınak hazinesini kontrolü altına alan, her peş peşe gelen gittikçe Helenleşen başrahiplik makamının sahibi tarafından ödenen rüşvetlerle birbirlerine göre üste vürmuşlardı. Antiokhos MÖ 169'da, Mısır'daki ilk askeri harekâtından dönerken, geçici makam sahibinin rızasıyla Kudüs'teki tapınağı yağmalamıştı. Antiokhos, MÖ 168'de bir Roma elçisinin emriyle Mısır'ı tahliye ettikten sonra, Yahudalı Yahudilerin Helenizm karşıtı çoğunluğu arasındaki bir isyanla karşı karşıya kalmıştı. Bu ayaklanma Yahudalı Yahudi topluluğun gittikçe Helenleşen azınlığını hedef alıyordu ama Antiokhos buna kendisine yönelik bir isyan gözüyle bakmış ve saldırganca mukabele etmişti. Kudüs'te bir kale inşa ettirip oraya bir garnizon yerleştirmiş ve MÖ 197'nin Aralık ayında Yahve tapınağındaki kültü Helenleştirmişti. Ayrıca Yahuda'daki Yahudilik ibadetinin geleneklere uygun bir şekilde yapılmasını yasaklamıştı. Anlaşılan artık Yahve Olympos [tanrısı] Zeus'la özdeşleştiriliyor ve tapınakta da muhtemelen bizzat Antiokhos'un portresi olan, onun "Görünür Tanrı" ("Epiphanes") halinde canlandırıldığı bir heykelle temsil ediliyordu.

Bunların hepsi Antiokhos tarafından Yahudalı Helen düşkünü Yahudilerle birlikte gerçekleştirilmişti. Ayrıca Yahuda'da hâlâ bunların baskınmış gibi görünmeleri nedeniyle, MÖ 166'da Yahuda'daki gelenekçi Yahudi direniş hareketinin Haşmonayim [Hasmon] hanedanının liderliği altında etkin bir askeri şekil alması karşısında Antiokhos gafil avlanmış olmalıydı. İsyancılar Helen

düşkünlerini galebe çalmış; kale dışında Kudüs'ü zapt etmişler ve MÖ 164'te tapınağı Helenistik unsurlardan temizlemişlerdi. Roma Hükümeti MÖ 161'de Yahuda'daki Selevkos karşıtı isyancı rejimle bir antlaşma imzalamıştı. Kudüs'teki kalede bulunan Selevkos garnizonu MÖ 141'de boyun eğmişti ve aynı yıl (alışılageldiği üzere, oysa hatalı bir şekilde, "Partlar" denilen) Parniler sadece Media'yı değil İmparatorluğun ekonomik güç tabanı Babil'i de fethetmişlerdi.

Selevkos İmparatoru II. Demetrios MÖ 139'da kaybettiği toprakları geri almaya çalışıp başarısızlığa uğramıştı; Partlara yenik düşmüş ve esir alınmıştı. Kardeşi VII. Antiokhos Sidetes MÖ 133'te Kudüs'ü teslim bayrağı çekmeye zorlamıştı; Haşmonayim Hükümeti'ni üst hükümdarlığını tanıma zorunda bırakmış ve MÖ 130'da hanedanın hüküm süren temsilcisi İoannes Hyrkanos'u bir Yahudi yedek kuvvetin başında, esir kardeşinin başarısızlığını telafi etme umuduyla düzenlediği, bir askeri harekâta eşlik etmeye mecbur tutmuştu. VII. Antiokhos MÖ 130'da Babil ve Media'yı yeniden fethetmişti fethetmesine ama MÖ 129'da Media'daki kışlığa dağılmış bulunan ordusu Partlar tarafından parça parça ortadan kaldırılmıştı. VII. Antiokhos öldürülmüştü ancak Partlar İoannes Hyrkanos'u, öncülüğünde Yahudi yedek kuvvetini Yahuda'ya geri götürmek üzere sağ salim bırakmıştı.

Yahuda MÖ 129'dan 63'e kadar Haşmonayim üst hükümdarlığı altındaki bağımsız bir devletti ve Güney Suriye'nin, kıyı boyunca uzanan ve iç kısımlarındaki çoğu Yunan veya Helenleşmiş şehirler dâhil, bazı bitişik yörelerini fethedip ilhak etmişti. Ne var ki, Pompeius MÖ 64-63'te zapt edilen şehirleri kurtarmış ve bizzat Yahuda'ya Roma'nın üst hükümdarlığını dayatmıştı.

Yahudi ulusal hareketi, Mısırlılarınki gibi, politik bakımdan bir Yunan imparatorluk hükümetine karşı doğrultulmuştu, Numidya Krallığı da politik bakımdan Kartaca'nın aleyhine genişletilmişti. Ama bir politik rejimi devirmek bir uygarlığın cazibesine direnmekten daha kolaydır. Kartaca ortadan kaldırıldıktan sonra bile, Kuzeybatı Afrika kıyısı boyunca ayakta kalan Libya'daki Fenike şehirleri Numidya'da ilerlemeye devam etmişlerdi ve Haşmonayim hanedanı Yahuda'yla Güney Suriye'nin bitişik yörelerinde Selevkosların yerini alır almaz, Kommagene gibi, Selevkos İmparatorluğu'nun diğer yerli ardıl devletlerine benzer şekilde Helenleşmeye direnememişti.

Haşmonayim hanedanı Yahudiliğin geleneksel şeklini kuvvetle savundukları için tahta çıkmışlardı ve Helenizm'le müteakip uzlaşıları –Haşmonayim hanedanının liderliğinde, Helen düşkünü Yahudilere ve Selevkos Hükümeti'ne savaş açıp bu savaşı kazanan, geleneksel Yahudiliğin temsilcileri– Hasidlerle aralarının bozulmasına yol açmıştı. Hasidler Kanun'un yorumcularını ("yazıcıları") içeriyordu ve bunlar karışık güdülerle silaha sarılmışlardı. Onlar için Kanun'un ihya edilmesi sadece Yahudi dininin geleneksel haliyle yeniden güç kazanması değil, yazıcıların eski statü ve kazançlarına da kavuşmaları anlamına geliyordu. Ama Yahuda'da o sırada iktidar yazıcılara değil –Makedonyalı Yunanların Yahudi ardılları ve onlara benzer şekilde mutlak hükümdarlar olarak hüküm süren– Haşmonayim hanedanının eline geçmişti. Haşmonayim Kral Aleksandros İannaios'un hükümdarlığı sırasında (MÖ 102-76/5) Haşmonayim "eşrafı" ile Hasidlerin artık Ferisiler ("kendini ayrı tutanlar") diye adlandırıldıkları arasında bir iç savaş çıkmıştı ve ileri sürüldüğüne göre bunlardan 6.000'ini Kudüs'te, tapınağın sınırları içinde, kralın gayri-Yahudi paralı askerlerinden meydana gelen muhafızları tarafından katledilmişti.

Eski göçebe Partlar veya her halükârda onların hükümdarları Arsaklılar bile, Babil'i ilhak edip başkentlerini Dicle'nin batı kıyısındaki Seleukeia'nın karşı yakasındaki banliyösü Ktesiphon'a taşıdıktan sonra, Helenizm'den hafifçe etkilenmişlerdi; bununla birlikte, İlk Pers İmparatorluğu'nun bütün Yunan ardıl devletlerinin çöktüğü MÖ 221-30 yılları arasında Helenizm, Parthia'nın doğusunda, Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin yukarı havzalarında (Baktriane ve Sogdiane'de) ve Kuzeybatı Hindistan'da zaferin keyfini sürmüştü. Helenizm'in kültürel etkisi, başka yerlerdeki gibi, burada da politik bakımdan batıştan daha fazla dayanmıştı.

Büyük İskender'e Baktriane ve Sogdiane'de gösterilen askeri direnç Pers İmparatorluğu'nun herhangi bir eski dominyonundan daha güçlüydü; gene de İranlılarla Yunanların müteakip en dostane ortakyaşaması burada gerçekleşmişti ve bu yerel Yunan-İranlı itilafı Baktriane ve Sogdiane'nin Yunan valisinin MÖ *c.* 250'de (bu tarih aşağı yukarı Parthia'nın göçebe Parniler tarafından işgaliyle aynıydı) Selevkos İmparatorluğu'ndan ayrılmasından sonra da ayakta kalmıştı. Selevkos İmparatoru III. Antiokhos'un doğu seferinin (MÖ 212-205) etkisizliği, MÖ 190'da Romalıların eliyle gerçekleştirilen müteakip yankı uyandıran yenilgisi ve Maurya

İmparatorluğu'nun Aşoka'nın MÖ 232'de ölümünden sonraki çöküşü, hep birlikte Baktriane'deki Yunanların Hindukuş Dağları'nın güneyindeki politik boşluğu doldurma iştahını kabartmaya yaramıştı.

Muhtemeldir ki, Demetrios adlı iki Baktrianeli prensten biri MÖ 200'den hemen sonra artık Güneybatı Afganistan'da yer alan, I. Selevkos'un Çandra Gupta Maurya'ya terk ettiği, toprakları fethetmişti. Yunan Kral Menandros MÖ *c.* 160-130'da Hindistan'da İndus ve Narbada nehirlerinin ağızları kadar güneydoğuya doğru hüküm sürmüştü. Yunanların kendilerini Hindistan'da yurtlandırıp geçici süreyle varlığı sona ermiş Maurya hanedanının eski başkenti Pataliputra'yı işgal etmelerinin Menandros'un hükümdarlığı sırasında gerçekleşmiş olması ihtimal dâhilindedir. Baktriane ve Hindistan'da saltanat süren otuz dokuz Yunan kralıyla iki Yunan kraliçesinin madeni paraları bulunmuştur. Bunlar MÖ beşinci yüzyılın Syrakusa madeni paraları kadar nefistir ve üstlerindeki portrelerin çoğu şahanedir; ama bizatihi bu bölgede iki yüzyıldan daha kısa bir devirde hüküm süren Yunanların sayısı onlarla ilgili edebi kanıtları doğrulamaktadır. Onlar ufak tefek yerlerin hükümdarlarıydı; birbirlerini, Yunanların müzmin politik zaafları, kardeş kavgalarıyla mahvetmişlerdi. Baktriane ve Hindistan'daki bu Yunan kralları, II. Philippos'un devrinden önceki Yunan şehir devletleriyle İskender'in ardılları gibi, sürekli –bu durumda Hindukuş Dağları'nın iki yanındaki bir parça toprak uğruna– birbirleriyle çekişiyorlardı ve hiçbir zaman Avrasya steplerinden üzerlerine çullanan *Völkerwanderung*'u defetmek için bir birleşik cephe kurmaya girişmemişlerdi.

Baktriane ve Parthia'nın hemen kuzeydeki komşuları iki Saka (İskit) halkıydı: Biri Hazar Denizi'nin doğusunda, bugünkü Kazakistan'da, diğeriyse Seyhun Nehri'nin yukarı havzasındaki Fergana Vadisi'ndeydi. İki halk da İlk Pers İmparatorluğu'nun gerileyip çökmesinden önce Pers üst hükümdarlığı altındaydı. MÖ *circa* 140'ta, Hiung-nuların menzilinden çıkmak için güneybatıya göç eden Yüeçilerin etkisiyle güneye doğru sürüklenmişlerdi. İskitler Baktriane'deki Yunanları ezmişlerdi; ancak –Babil'in ilhakıyla güçlenen– Parthia, MÖ *c.* 138'den 124'e kadar İskitleri defetmiş ve onları (o günden beri "Sakaların ülkesi" [Sakastan] yani, Sistan diye bilinen) Hilmend Nehri'nin aşağı havzasına yönlendirmişti. İskitler buradan İndus Vadisi'ne girip Hindistan'daki Yunan

prensliklerini tek tek fethetmişlerdi. Partların bir müfrezesi İskitlerin peşine düşmüş ve onlara kendi egemenliğini dayatmıştı. Bu arada, MÖ *c.* 100'de Yüeçiler Ceyhun'u geçip Baktriane'ye girmiş ve daha önce Baktriane'yi işgal eden İskit tebaalarını galebe çalmışlardı. Çin İmparatoru Han Wu Di'nin elçisi Zhang Qian'ın MÖ *c.* 128 itibarıyla Yüeçileri Maveraünnehir'de yerleşmiş halde bulduğundan daha önce bahsedilmişti. MS 48'de Yüeçilerin başta gelen kesimi yani Kushanlar, Hindukuş Dağları'nı geçip İndus Havzası'na girmişler ve oradaki Part-İskitler ve Part-İskitlerin daha güneydoğuya ve güneye sürdükleri bağımsız İskitlere kendi egemenliklerini dayatmışlardı. Böylece Kushanlar Baktriane'ye ile Kuzeybatı Hindistan'ı Hindukuş Dağları'nın her iki yanına yayılan bir imparatorlukta birleştirmişlerdi.

Parniler ("Partlar"), İskitler ve Yüeçiler (Toharlar), bunların hepsi, köken itibarıyla Avrasyalı yaylacılardı. Parniler ve İskitler, steplerden çıkıp yerleşik tarım topluluklarının yaşadığı bölgelere girmeden evvel, önce Perslerle sonra da Yunanlarla temas halinde olan, İran dilini konuşan halklardı. Yüeçilere gelince, onlar Pers ve Yunan ve de Çin uygarlıklarının menzili dışından, çok uzak yerlerden gelmişlerdi ve ata yadigârı Hint-Avrupa dilleri gayri-İran dilidir. Bununla birlikte, bu eski göçebe göçmen halklar ve özellikle de Yüeçilerin Kushan kolu fethettikleri bölgenin Helen uygarlığını benimsemişlerdi. Örneğin, madeni paraları Yunan öncüllerinin madeni paralarının taklidi, hatta daha önce basılandan üretilen paralardır. Arsaklılar ve Kushanlar Helenizm'e Hasmonlar ve Romalılar kadar kolaylıkla kapılmışlardır.

Bugünkü adıyla Afganistan'daki son Yunan kral Hermaios ve karısı Kraliçe Kalliope'nin, Mısır'ın son Yunan kraliçesi VII. Kleopatra'nın intihar ettiği, MÖ *c.* 30'daki ölümleri bir ihtimal Part-İskitlerin elinden çıkmıştı. Roma'ya son ciddi Yunan askeri direnişiyse MÖ 149-148'deki Makedon ayaklanmasıydı. Akhaia Konfederasyonu'nun Roma'yla MÖ 146'daki savaşı, Makedon ayaklanmasının bastırılmasından sonra gerçekleşen korkunç ihtimaller karşısındaki ümitsiz bir girişim olmuştu. Ondan sonra, Roma'ya herhangi bir yerleşmiş Yunan hükümeti tarafından değil, Yunan veya Helenleşmiş kölelerce ve Yunan değil, İlk Pers İmparatorluğu ardıl devletlerinin İranlı hükümdarları tarafından meydan okunmuştu.

Selevkos Hanedanı MÖ 241'den beri hasım veliahtlar arasındaki kardeş kavgalarıyla kendini güçsüz düşürmüştü. İmparator VII. Antiokhos Sidetes'in bozguna uğrayıp öldüğü MÖ 129'dan Selevkos İmparatorluğu'nun son kalıntısının ortadan kalktığı MÖ 64'e kadar yavaş yavaş küçülen nüfuz alanı içindeki iç savaş kronikti. Bu Suriye'yi köle tacirleri için talihlerinin yaver gittiği bir yer yapmıştı. MÖ 168'den önce Levant'ın güvenliğini Rodos donanması sağlıyordu; ama Makedonya Krallığı'nın tasfiyesinden sonra, Roma Delos Adası'nı açık liman olması koşuluyla Atina'ya vererek Rodos'u mahvetmişti. Rodos artık donanmasını daha fazla muhafaza etmeyi kaldıramamış ve bir yüzyıl boyunca Levant sularının deniz hâkimiyetini Batı ("Dağlık") Kilikya ve Girit'e bağlı korsanlar ellerinde tutmuşlardı. Korsanlar Delos'ta iş tutmuş, Suriye'deki iç savaş kurbanlarını kaçırıp Delos'ta İtalya ve Sicilya'daki plantasyonlarla hayvan çiftliklerini donatmak için satın alınmak üzere köle olarak satma konusunda İtalyan ve Sicilyalı iş adamlarıyla elbirliği yapmışlardı. Bu plantasyonlar ve hayvan çiftlikleri, Hannibal Savaşı sırasında uğradıkları feleğin sillesinin ardından, bu ülkelerin muhtemel en yağlı yöntemlerle ekonomik kullanımı için arazi açıldıktan sonra, köle emeğiyle faaliyet gösteriyordu.

Yarımada İtalyası ve Sicilya'nın yeni köle nüfusları toplumun her tabakasının temsilcilerini kapsıyordu. Herhangi bir tabakadan herhangi bir kimse iç savaşın rastlantı ve değişikliklerinin bir kurbanı haline gelebiliyordu. Sicilya'da sonunda gerçekleşen köle ayaklanmalarının bazı liderleri bilgili ve devlet adamlığına yakışır kimselerdi. MÖ 198 kadar erken tarihlerde Roma'nın güneydoğusunda yer alan bir Latin kolonisi Setia'daki plantasyon köleleri akim kalan bir ayaklanmaya girişmişlerdi; oysa isyancı plantasyon köleleri buna elverişsiz koşullarda kalkışmışlardı; prangalı mahkûmlar dizisi halinde çalışıyorlar ve geceleri zindanlara kapatılıyorlardı. İnisiyatif köle muhafızlarının elindeydi. Bunların sürülerini hem insan dışı hem de insan saldırganlardan korumak için silah kuşanmaları şarttı ve bu silahlı köle muhafızları dağlardaki yazlık otlaklarında neredeyse başıboşlardı. Köle muhafızlarının manevra özgürlüğü, köle plantasyon ırgatlarınınsa sayıca üstünlükleri vardı. Köle muhafızları silaha sarılıp plantasyon ırgatlarını özgürlüklerine kavuşturduklarında, birleşmiş isyancı köleler etkin liderler bulabiliyor ve savaş alanında Roma

birlikleriyle karşı karşıya gelebilecek ordular kurabiliyorlardı. İşte Sicilya'daki MÖ 135-132 ve MÖ 104-*c.* 100 yıllarının köle savaşları bundan ötürü bu kadar başarılı olmuş ve bu kadar uzun sürmüştü.

Sicilya'daki ilk köle savaşının açılış yılı MÖ 135'te, Delos ve Attika'da da köle isyanları vardı. Akdeniz Dünyası'nın farklı noktalarındaki eşanlı köle isyanlarının elbirliğiyle yapılıp yapılmadığına veya biriyle ilgili haberin diğerlerini akla getiren uyaran olup olmadığına dair hiçbir kanıt yoktur; ama ihtimal ki aynı anda meydana gelmeleri tesadüf eseri değildi. MÖ 132'de Pergamon tahtında hak iddiasında bulunan Aristonikos, krallığın MÖ 133'te Pergamon hanedanının son kralı tarafından Roma halkına miras bırakılan, eski topraklarında silaha sarılmıştı. Roma Hükümeti krallığı Asya eyaletine dönüştürmüştü ve eyalet vergilerinin tahsilatı işini Romalı iş adamlarına kiralamıştı [iltizam]. Aristonikos kölelerin yardımına başvurup bir "Güneş Refah Ortaklığı" kurulacağını ilan etmişti. Sicilyalı köle isyancılara ilham veren düşünceyi açıklığa kavuşturuyordu. Güneş adaletin ilahi cisimleşmesidir. Taraf tutmadan kölelere de özgür insanlara da, fakire de zengine de ışık ve sıcaklık verir. Romen "eşrafı" zenginleri ve köle sahiplerini ve de köle tacirlerini simgeliyordu. İsyancılar sadece Roma devletinin yerine geçecek bir karşı-devlet değil, artık emekçi sınıfına acımasızca davranan Helenistik toplumun yerini alacak bir karşı-toplum yaratmaya kalkışıyorlardı. Bu aynı zamanda, hapisten kaçıp isyancı İtalyan kölelerden bir ordu kuran ve MÖ 73'ten 71'e kadar İtalyan taşrasına hükmeden, Trak gladyatör Spartacus'ün de amacıydı.

Roma'ya ilk meydan okuyan Kuzeydoğu Ön Asya'daki Pontus Kapadokyası'nın İranlı hükümdarı VI. Mithradates'ti. Mithradates MÖ 88'de Roma'nın Asya eyaletini ele geçirmiş, Delos'u işgal etmiş ve Atina'yı kendi yanına çekmişti. Kendisini Yunanları Romen zulmünden kurtaran diye takdim etmişti ve kurtarılan topraklardaki İtalyan mültezimlerle diğer İtalyan iş adamları katledilmişlerdi. Mithradates'in ordusu MÖ 88-86'da Yunanistan'da Kserkses'in ordusunun MÖ 480-479'da yol aldığı kadar ilerlemişti. Kserkses gibi Mithradates de yenilmiş ve MÖ 85'te barışmak zorunda kalmıştı ama MÖ 63'teki ölümünden önce, Roma'ya karşı iki defa daha silaha sarılmıştı.

Mithradates'in Roma'ya başarısız meydan okuyuşu Romalıların MÖ 149-148'deki başarısız Makedon isyanından beri karşılaştıkları başa çıkılması gereken herhangi bir meseleden daha zorluydu. Bir

başka İranlı güç Parthia, MÖ 53'te Mezopotamya'daki Carrhae'de (Harran) Roma'yı, Roma'nın Hannibal'ın MÖ 216'da Cannae'deki zaferinden beri, maruz kaldığı en korkunç askeri bozguna uğratmıştı. Carrhae muhabere meydanı bir ovaydı. En yakın Akdeniz limanıyla arasındaki mesafe kıtanın o kadar içlerine kadar yürüyen bir Roma ordusu için zor bir lojistik sorun yaratmıştı ve arazi Romen piyadesinin sayı, donatı ve taktikleri sayesindeki yenilmezliğini boşa çıkarmıştı. Crassus'un ordusu Carrhae'de, bol miktarda ok taşıyan bir kervanla desteklenen, sayıca daha aşağıdaki Part atlı okçu kuvveti karşısında kendini çaresiz bir durumda bulmuştu. Crassus'un ordusu imha edilmişti.

Bu Romalıların uğradığı ilk tersinemez yenilgiydi. Kartacalılar, Yunan güçleri, isyancı köleler ve Mithradates, her biri sırayla pes etmişlerdi. Ancak Romalıların Hannibal'ın Çağı'ndan sonraki en kötücül düşmanları ve en bahtsız kurbanları Partlar değildi; Romalıların kendileriydi.

Roma'nın Levant'taki Yunan güçleriyle Hannibal sonrası savaşları kısa sürmüştü ve Roma Levant'ta hasımlarının elini kolunu, hemen kalıcı bir yerel askeri ve politik taahhütte bulunmadan, bağlayabilmişti. Öte yandan, Roma'nın Hannibal Savaşı'ndaki zaferi sonucu Roma'ya karasal İtalya'da Apennin Dağları'nın doğusunda ve denizaşırı İspanya'da kalıcı taahhütleri kapsayan dolaysız bir miras kalmıştı ve Romalı köylü-askerler açısından bu uzak sahalardaki uzun süreli askerlik hizmeti ekonomik bakımdan, Romalıların Çinli çağdaşları ve muadilleri arasındaki benzer sınıfların Çin Seddi boyunca ve ötesindeki hizmetleri kadar korkunçtu; tam tersine mal canlısı Romalı büyük ölçekli toprak sahipleri açısındansa yerindeydi. Po Havzası'ndaki son bağımsız kabile mensupları MÖ 25'e kadar yok edilmemiş ve İspanya'dakilerse MÖ 19'a kadar zapturapt altına alınmamışlardı. O tarihlerde Roma'nın askeri sınırları karasal Avrupa'da Ren çizgisine, karasal Asya'da Fırat çizgisine kadar ötelenmişti. Roma'nın MÖ 149-148'deki zorlu Makedon isyanıyla Makedonya'yı hepten ilhak edip Makedonya'nın kuzey sınırının savunmasını devralmaya mecbur kaldığı Güneydoğu Avrupa'daysa, böylece meydana gelen yerel Roma sınırı MÖ 27'de Tuna çizgisine kadar ötelenmişti.

Bu arada, Güneydoğu İtalya'yla Sicilya'nın Hannibal Savaşı'nda viraneye çevrilmesi ve Romen "eşrafının" müteakip Akdeniz Dünyası'nın geri kalan kısmını harap edip metruk halde bırakma

politikası, geniş çaplı bir sömürü fırsatını açığa çıkarmıştı ve bu fırsat Roma'nın siyasi bünyesinde yeni bir istismarcı toplumsal sınıfı meydana getirmişti. Yarımada İtalya'sında, Roma tarafından fethedilip birleştirilirken, Savaşan Devletler Çağı sırasındaki Çin'deki gibi, iş adamları likit sermaye biriktirmişlerdi. Bu Romalı kapitalistler ve Romen "eşrafının" toprak sahibi mensupları, Romen topluluğunun servetinin aslan payını kendilerine mal etmişlerdi. Romalı yurttaş kitlesinin çoğunluğu fakirdi, keza Roma devleti de.

MÖ 215'te yani Hannibal Savaşı'nın dördüncü yılında, Roma Hazinesi iflas bayrağını çekmişti ama İtalya ve denizaşırı bölgelerdeki Roma ordularına gıda, giyim eşyası ve silah sağlayan yükleniciler o durumda bu vazgeçilmez levazımı savaş süresince veresiye sağlamaya devam etmeyi taahhüt etmişlerdi ve ellerinin altında bunu MÖ 215'ten 201'e kadar yapmayı sürdürecek yeterince likit sermaye bulunduğunu göstermişlerdi. Dahası, MÖ 205'te Kuzeybatı Yarımada İtalya'sının bölgesindeki viraneye çevrilmemiş'–kimi Roma'nın kimi de müttefiklerinin bünyesindeki– birkaç şehir devleti Scipio'nun Kartaca egemenliğindeki Afrika'yı istila etmek için topladığı seferî kuvveti bol bol isteğe bağlı hediyeyle donatmıştı. Aynı yıl müflis Roma Hazinesi MÖ 215'te ayrılan ve MÖ 211'de yeniden boyun eğdirilen Campania'daki Romen şehirlerinden müsadere edilen kıymetli arazi dilimlerini satışa çıkarmıştı ve hazır parayla ödeyebilecek alıcılar ortaya atılmışlardı.

Roma Hükümeti MÖ 215'ten itibaren Romalı özel kreditörlerin ocağına düşmüştü; onlara sahtekârlık fırsatı veren koşullar bahşetmek zorunda kalmıştı. Bundan dolayı sahtekârlıkları göze batar hale geldiğinde kamu yetkilileri sahtekâr yüklenicileri ancak ağırdan alarak kovuşturuyorlardı; suçluların levazım sağlamayı kesebileceklerinden, bunun da Roma'yı hızlı bir askeri yenilgiye uğramaya mahkûm edeceğinden korkuyorlardı. Hazine, MÖ 204 ve 202'de yani savaş bitmeden önce, kreditörlerine borcunu taksitle ödemeye başlamıştı ve MÖ 200'de son taksiti, kreditörlerinin son derece lehine olacak bir şekilde, Roma'ya elli mil uzaklıktaki bir daire içinde yer alan, değeri kesinlikle artacak bir konumdaki, kamu arazisi şeklinde tediye etmek zorunda kalmıştı. Hazine elverişsiz koşullarda borç almanın yanı sıra Hannibal Savaşı'nın maliyetini kısmen vergi mükelleflerine bir yıllık sermaye vergisi yükleyerek akçalamıştı. MÖ 187'de otuz dört yıl boyunca ödenen

binde bir oranındaki vergilerin yirmi beş buçuk yıllık bölümü Hazine tarafından vergi mükelleflerine iade edilmişti. Hazine bunu MÖ 188'de Ön Asya'yı yağmalayan bir Roma seferî kuvvetin Roma'ya geri getirdiği ganimetten hükümetin payına düşen kaynakla karşılamıştı.

Roma Hükümeti'nin Roma ordularınca elde edilen ganimetteki payı, Roma Hazinesi'nin MÖ 201'le 168 yılları arasında kaynaklarını takviye ettiği yegâne gelir değildi. Savaş tazminatlarının –örneğin, MÖ 201'de Kartaca'ya ve MÖ 190'da Selevkos İmparatorluğu'na dayatılanların– yanı sıra sürekli gelir getiren sabit varlıklar da vardı: Örneğin, Güneydoğu İtalya'da yeniden boyun eğdirilen ayrılıkçı topluluklardan müsadere edilen araziler, Kartaca ve Korinthos'un bütün toprakları, Makedonya'da bir zamanlar Tahtın malı olan madenlerle ormanlar ve İspanya'da bir zamanlar Kartaca Hükümeti'nin veya yerli İspanyol toplulukların malı olan madenler. Makedonya'nın MÖ 168'deki fethinden sonra, İtalya'da mukim Romalı yurttaşların veya İtalya'nın dışındaki İtalyan mali statüsü bahşedilen Romen beledi topluluklarının doğrudan vergilendirilmesine son verilmişti.

Böylece, MÖ 215'ten itibaren Romalı yurttaş kitlesinin zengin azınlığı gittikçe zenginleşirken, yoksul çoğunluk gittikçe fakirleşiyordu. *Nouveaux riches* [yeni zengin] iş adamları ekonomik bakımdan üretken değillerdi. Bunlar endüstriyel girişimci değillerdi; orduya levazım ve köle sağlama dışında tacir bile değillerdi; daha çok gümrük gelirleri ve Roma'nın eyaletlerindeki tebaasının ödemekle yükümlü bulunduğu vergilerin mültezimleri olarak mal yapıyorlardı. Kamu görevlerini tekellerine alan ve bu nedenle Roma'nın tebaasını Romalı mültezimler tarafından yolunmaktan korumakla görevli "eşraf" kesimi mensupları, daha çok kendilerine gayrimeşru kazanç sağlama derdindelerdi. Bunu kısmen iltizam işine el altından yatırım yoluyla ama çoğunlukla Roma devletinin İtalya'daki genişlemiş topraklarında yer alan arazileri yağlı kiralama ve satın alma yoluyla yapıyorlardı.

Güneydoğu İtalya'da büyük arazi parçaları hem Roma'nın toprağı hem de Hannibal Savaşı sırasında ayrılan İtalyan devletlerinin topraklarının istimlaki sonucu Roma'nın kamu malı haline gelmişti. Ayrıca Roma topraklarındaki özel mülk araziler de uzak cephelerde yıllar boyu aralıksız askerlik hizmetini yerine getirmek zorunda kalan köylü maliklerin mahvı yoluyla piyasaya giriyordu.

Artık kamu arazisini kiralayarak ve müflis köylü askerlerin tasarruflarındaki arazilerini satın alarak yapılacak büyük kârlar vardı.

Yarımada İtalya'sının toplam alanının büyük bir bölümü tarıma yaramayan ama koyunlarla sığırlar için alçak ülkede tamamlayıcı kışlık otlaklar bulunduğunda ve küçükbaşla büyükbaş hayvan sürülerinin yerlerini yılda iki kere değiştirebilecek sağlam geçit haklarının varlığında değerli yazlık otlaklar halini alabilecek yalçın bir yüksek ülkeden meydana gelir. Yarımada İtalya'sının siyasi birliğinin MÖ 264'te tamamlanmasından beri, ülkenin kırsal kapasitesinin geniş çapta geliştirilmesi mümkün olmuştur. İtalya'daki Romen topraklarının Hannibal Savaşı'ndan sonraki büyük arazi istimlakleri ve satışları bu yağlı ekonomik gelişmeyi, Romalı yurttaş kitlesinin kamu arazilerini kiralamaya ve özel arazilerle çiftlik hayvanlarını satın almaya parası yeten bir azınlığı açısından uygulanabilir yapmıştı. Arazinin hayvancılıktan kazanç getirmesi için köle çobanlar halinde insan mevcudu bizzat hayvan sürüsünün kendisi kadar gerekliydi. Alçak ülkede arazi kiralayanlar veya satın alanların iki kullanım şekli arasından yapabileceği iki seçim vardı. Ovayı elverişli kışlık otlağa çevirmenin bir alternatifi üzüm asması ve zeytin ağacı dikmekti. Zeytinyağı ve şarabın Roma şehrinin ve diğer İtalyan kasabalarının yanı sıra, zeytinyağı ve şarap üretimine ya yerel iklimin ya da Roma'nın egemenliğindeki topraklarda Roma Hükümeti vetosunun imkân vermediği, İtalya'nın kuzeyindeki Avrupa bölgelerinde yağlı bir piyasası mevcuttu. Buna rağmen, MÖ 221-31 dönemi boyunca şaraplık üzüm bağları ve zeytinlikler, küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürüleri gibi, ancak köle emeğiyle bakılırsa kâr bırakıyordu.

Doğru, köle emeği nispeten pahalıydı. Köleleri satın almak gerekiyordu ve ardında da onları bütün bir yıl boyunca doyurmak ve barındırmak icap ediyordu. Ayrıca elden çıkarılamayan işi bitmiş köleler tamamen ticari plantasyon sahibinin veya sığır yetiştiricisinin hesabının borç hanesine yazılıyordu. Oysa yoğun dönemlerde geçici çalışanlarına karşı herhangi bir kalıcı sorumluluk üstlenmeden gündelik özgür emek istihdam etmesi mümkündü. Bununla birlikte, kalıcı işgücünü kadrolaştırmak bakımından, kölelerin lehine belirleyici bir nokta vardı. Bir kölenin emeği, köle sağlam kaldığı sürece, tamamen efendisinin emrine amadeydi; işe alınan bir özgür insansa hükümet tarafından herhangi bir anda askerlik hizmeti için silahaltına alınıp neredeyse bir kamu kölesi

olarak yıllar boyunca aralıksız alıkoyulabilirdi ve özel işvereninin bu riske karşı hiçbir teminatı yoktu.

Bundan dolayı, Hannibal Savaşı'nın bitişinden itibaren, hem kırsal ekonomi hem de Yarımada İtalya'sının nüfusu devrimci bir dönüşüm geçirmeye başlamıştı. Özgür köylülere ait ve ağırlıkla sahibi için geçimlik tahıl üretilen küçük mülklerin yerini gitgide birbiriyle bağlantılı yazlık ve kışlık otlakların yanı sıra alçak ülkede zeytinliklerden ve şaraplık üzüm bağlarından mürekkep hayvan çiftlikleri almıştı. Ayrıca araziden bu iki yeni yöntemle de faydalanıldığında köle emeği kullanılıyordu. Dönüşümün hiçbir zaman ardı alınamamıştı. Kayda değer sayıda mülk ayakta kalmıştı ve Roma Şehri'nin nüfusunu doyurmak için ihtiyaç duyulan tahılın tamamının Sicilya ve Sardinya'dan yollanan haraç tahılla karşılanması gerekmemişti. Buna rağmen, MÖ 135 civarında, ilk Sicilya köle savaşının patlak verdiği tarihte, ekonomik ve demografik devrim kanunen zorunlu askerliğe tabi İtalyan işgücünde eksikliğe yol açacak kadar ileri gitmişti.

Romen "eşraf" kesimi mensupları apaçık adaletsizliğe de, kölelik kurumunun acımasızlığına da, oligarkların hemşehrilerinin politik bakımdan aciz çoğunluğunun fakirleşmesine de kayıtsızlardı. Ama Roma'nın taahhütlerini yerine getirmesi için gerekli güçlere sahip ordular kurmanın artan zorluğu karşısında telaşa düşmüşlerdi. Aynı zamanda zoraki silahaltına alınmışların kötü askerler olduklarını fark ediyorlardı. MÖ 133'te Roma'nın askeri etkinliğinin sürdürülmesiyle ilgili, belki de Roma yurttaşları özgür insanlar için sosyal adalet endişesinden daha büyük endişe, Romen "eşraf" kesiminin mensuplarından Tiberius Sempronius Gracchus'un Roma'nın siyasi bünyesindeki bir devrime çanak tutan bir kanunu ortaya atıp hayata geçirmesine yol açmıştı. Gracchus'un kanunu bir yurttaşın elinde bulundurabileceği kamu arazisi miktarını sınırlıyor ve geri kalanının da hak sahiplerini askerlik hizmeti için silahaltına alınmaya tabi kılacak parsel büyüklüklerinde dağıtımını öngörüyordu. Bu kanun Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin batı ucunda bir yüzyıl –Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin doğu ucunu Çin İmparatorluğu'yla Hiung-nu arasındaki uzun süren savaşın kararttığı yüzyıl– boyunca etrafı yıkıcı bir şekilde kasıp kavuracak bir fırtına çıkarmıştı.

Gracchus kanunu MÖ 133'te bizzat Tiberius Gracchus'un hayatına mal olmuştu (aristokrat hemcinsleri tarafından linç

edilmişti). Ardından da MÖ 121'de Gracchus'un kardeşi Gaius'un hayatına mal olmuştu. Bu kanun sadece Romen "eşrafını" değil, çoğu Roma tarafından ilgili devletlerinden istimlak edilen arazi parçasını, o güne kadar örselenmeden, hâlâ işgale devam eden eski ayrılıkçı devletlerin yurttaşlarını da çileden çıkarmıştı. MÖ 111 itibarıyla Roma'nın bütün geri alınabilir kamu arazisi yeniden bölüştürülmüştü ve Gracchus mevzuatını akla getiren ne askeri ne de sosyal sorun çözülebilmişti. MÖ 108'den itibaren Roma'nın siyasi bünyesindeki anayasal hükümetin kalımına zararlı yollarla çözülmeye başlanmıştı.

MÖ 107'de babadan oğula geçen "eşraf" kesiminin mensubu olmayan bir Roma yurttaşı Gaius Marius, konsül (her yıl seçilen bir çift konsül Roma devletinin en yüksek kamu görevlileriydi) seçilmişti. Marius anayasaya aykırı bir yenilikle düşkün [mülksüz] Roma yurttaşlarını askere alarak bir ordu kurmuştu. Bunlar hizmete seve seve katılmışlardı; kaybedecekleri hiçbir şey yoktu ve kazanacakları epeyi şey vardı; çünkü onlarla Marius arasında onları geçimlerini sağlamadan terhis etmeyeceğine, dahası hem askerlerin taleplerini hem de komutanların hırslarını karşılayacak koşulları dayatmak için Romen "eşrafına" örgütlü askeri gücün politik baskısını uygulamakta elbirliği yapacaklarına dair, zımnî bir akit mevcuttu. Marius Roma'nın devrimci savaş ağalarının ilkiydi. MÖ 108'den itibaren, Roma neredeyse savaş ağaları tarafından –ama Julius Caesar'ın aleni ve bu nedenle çarçabuk ve şiddetle sonlandırılan monarşik hükümdarlığı dışında hiçbir zaman ikrar edilmeden– yönetilmişti.

Roma hükümetinin bu anayasaya aykırı, otokratik ve militarist şekli MÖ 31'den sonrasına kadar açık seçik bir yalandan ıslah edilmiş meşruiyetle perdelenmemişti. O tarihten önce yeni düzen (daha doğrusu, düzensizlik) İtalya'nın sakinlerine iki savaş devresine mal olmuştu: Birincisi MÖ 90-80, ikincisi de MÖ 49-31 arasında. Romen devriminin en kaderin cilvesi misali özelliği, Tiberius Gracchus'un MÖ 133'te linç edilmesinden Marcus Antonius'un MÖ 30'da intihar edişine kadar, küçülen bir korudaki en yüksek ağaçların birbiri ardına öfkeli bir Iuppiter Optimus Maximus'un [Jüpiter'lerin en iyisi ve en ulusu] çarpan yıldırımlarıyla devrilmeleriydi. Iuppiter'in hedefledikleri Romen iktidar oyununun oyuncularıydı: İki Gracchus, Cinna, Sertorius, Catilina, Pompeius, Crassus, Julius Caesar, Sextus Pompeius, Marcus An-

tonius. Bu ölümcül oyunun bütün oyuncuları korkunç bir ölümle dünyaya gözlerini yummuşlardı. Marius bu akıbetten kaderin en uç noktalarındaki iniş çıkışlarını yaşadıktan sonra kıl payı kurtulmuştu. Bu dizinin diğer iki savaş ağası da yataklarında ölmüştü. Bu hünerli politik akrobatların ilki, alayı içindeki en zalim savaş ağası, Lucius Cornelius Sulla'ydı. İkicisiyse onların en kurnazıydı. Bu Julius Caesar'ın yeğeni ve evlatlık oğlu Gaius Julius Caesar Octavianus'tu (Augustus).

Octavius [sonradan Gaius Julius Caesar Octavianus] huzur içinde ölümünü hak etmişti. Yüz yıl süren Romen devrimini durma noktasına getirmeyi başarmıştı ama ancak bir dizi yenik ve çaresiz Romalı devlet adamları emekçi sınıfın ümitsiz liderlerinin önlerine düştüğü devrimin yolunu tuttuktan sonra. Bizzat Marius ve yoldaşları Cinna'yla Sertorius Pergamon hanedanından eşitlik yanlısı prens Aristonikos ve Sicilyalı köle krallar Eunus ve Salvius'un Romalı muadilleriydi. Sextus Pompeius, babası öldürülen Pompeius'un bir zamanlar denizlerden silip süpürdüğü korsanlarla birlikte hareket etmişti.

Romen devrimi Hannibal'ın ölümünden sonra Roma'dan aldığı öcüydü; ama Nessos'un Kartaca'ya mahsus öldürücü [zehirli] gömleği –Qin devletinin batıdaki muadili– uğursuz Roma devletini hacamat ederken kıvranan Akdeniz Dünyası'nın tamamını sarmalamıştı.

37
Çin, Kushan, Part ve Roma İmparatorlukları, MÖ 31-MS 220

MS 48 yılından MS üçüncü yüzyılın başına kadar Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin bölgesel uygarlıklarca yurt edinilmiş alanının neredeyse tamamı politik bakımdan dört büyük imparatorluk tarafından sarmalanmıştı. Nüfuz alanları, kesintisiz bir kuşak halinde, kıtanın bir başından bir başına, Pasifik kıyısından Atlantik kıyısına kadar uzanıyordu.

Böylece, Eski Dünya tarihinin bu döneminde, genel kural devasa çaplı politik birleştirimdi. Gelgelelim, Hindistan Yarımadası'nda bu kuralın apaçık yerel bir ihlali vardı. Kushan İmparatorluğu'nun MS 48'deki kuruluşu hem Kuzeydoğu Hindistan'a siyasi birlik getirmiş hem de Hindistan'ın bu yöresini politik bakımdan Baktriane'yle birleştirmişti. Bu Hindistan'ı MÖ ikinci yüzyılın ilk yıllarından beri muzdarip eden politik kargaşaya göre çarpıcı bir değişiklikti; buna rağmen, MS birinci yüzyıl Hindistan'ı politik bakımdan, güney ucu dışında yarımadanın tamamı politik bakımdan Maurya hanedanı rejiminin altında bulunduğu, MÖ üçüncü yüzyıl Hindistan'ına kıyasla hâlâ parça parçaydı.

MS birinci yüzyılda eski Maurya İmparatorluğu'nun bugünkü Bihar ve Uttar Pradesh eyaletlerindeki kalbi MÖ 183'te buradaki Mauryaların yerini alan Şunga hanedanının hâkimiyeti altındaydı. Mauryaların eski başkenti Pataliputra artık Şungaların başkentiydi; ayrıca Pataliputra'yı MÖ ikinci yüzyılın bir tarihinde bir Yunan

kralının işgal etmesine rağmen, Kushan İmparatorluğu hiçbir zaman o kadar güneydoğuya doğru yayılmamıştı. Dahası Mauryaların Dekkan'daki eski dominyonlarının büyük bir bölümü artık Şungalarla aynı güç düzeyindeki başka bir ardıl hanedanın yani Andhraların (diğer adlarıyla Satavahanalar) egemenliği altındaydı (MÖ *c.* 230-MS 225). Oysa yarımadanın güney ucu, eskisi gibi, politik bakımdan bir dizi küçük devlet arasında bölünmüştü. MS *c.* 40'la MS *c.* 150 arasında, Part-İskitlerin İndus Havzası'ndan güneydoğuya doğru sürdüğü İskitler, kendilerini Uccain'de yurtlandırıyorlardı ve Maharashtra'da Andhraların aleyhine mesafe alıyorlardı. Uccain ve Maharashtra'daki İskit prenslikleri Kushan İmparatorluğu'nun özerk satraplıklarıydı ama yarımadanın büyük bir bölümü hâlâ Kushan İmparatorluğu'nun sınırları dışındaydı.

Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin dört imparatorluktan herhangi birine dâhil olmayan bir başka kısmı Nil Nehri'nin yukarı havzasıydı. Firavunlar Devri Mısır'ının güney politik sınırının Orta Krallık Çağı'nda Nil üstündeki İkinci Çağlayan'ın hemen yukarısındaki bir noktaya, Yeni Krallık Çağı'nda da Dördüncü Çağlayan'ın hemen altındaki Napata'ya kadar ötelendiğinden daha önce bahsedilmişti. Yeni Krallık'ın MÖ on birinci yüzyıldaki çöküşünden sonra, ardıl devletlerinden birinin (Kuşi) başkenti haline gelmişti ve bu devlet, başarısızlığını gördüğü Mısır'ın kendisini MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllarda Kuşi Krallığı'nın egemenliği altına alıp, Mısır Dünyası'nı yeniden birleştirmişti. Kuşi Krallığı bilinmeyen bir tarihte, Nil Vadisi boyunca yukarı doğru, Napata'nın ötesindeki, Atbera Nehri'nin kavşağıyla Altıncı Çağlayan arasında [Nil'in] doğu kıyısında yer alan Meroe'ye kadar yayılmıştı ve başkent muhtemelen MÖ altıncı yüzyılda Napata'dan Meroe'ye taşınmıştı.

Meroe üç nedenle Napata'ya göre avantajlıydı. Meroe'de bir miktar yağış vardır, oysa Napata'da tarım tamamen sulamaya bağlıdır. Meroe'de, metalürjik endüstrinin gelişmesini mümkün kılan, zengin demir cevheri yatakları mevcuttur. Bundan başka, başkenti Meroe'de bulunan bir devletin katedilebilir ve (1973 kuraklığında mahvolan) yaşanabilir bir arazi kuşağına erişimi vardır ki, kuzeydeki çölle güneydeki tropik yağmur ormanı arasındaki bu kuşak, ta Beyaz Nil Nehri'nin batı kıyısından Afrika'nın Atlantik kıyısına kadar batıya doğru uzanır.

Kuşi Krallığı, Mısır'ı bünyesine katmayı başaramamasına rağmen, ardı ardına İlk Pers İmparatorluğu'ndan, Ptolemaios İmpa-

ratorluğu'ndan ve Roma İmparatorluğu'ndan bağımsız kalmayı başarmıştı. Kuşi Krallığı MS üçüncü yüzyılda Afrikalı barbar Nobatalar (Nübyeliler) tarafından yok edilmiş gibi görünmektedir.

Bu arada, belki MÖ yedinci yüzyıl kadar erken tarihlerden itibaren, Etiyopya platosunun kuzey ucuna Yemen'den (Arabistan Yarımadası'nın güney köşesinden) gelen yerleşimciler koloni kurmuşlardı ve hem Yemen hem de Afrika'daki kolonisi dört imparatorluğun sınırları dışında kalmıştı.

Başlıca dört imparatorluğun birbiriyle politik ilişkileri büyük ölçüde politik haritanın konfigürasyonu tarafından belirleniyordu. Roma ve Part imparatorluklarının Çin İmparatorluğu'yla ortak sınırları yoktu; Kushan İmparatorluğu'nun da Roma İmparatorluğu'yla ortak sınırı yoktu. Çin ve Roma imparatorluklarının Kıta'nın zıt uçlarında yer almaları nedeniyle, aralarındaki doğrudan ilişkiler seyrekti. İşin doğrusu, bu iki ücra imparatorluğun sakinleri birbirlerinin belli belirsiz farkındaydı. Öte yandan, Kushan ve Part imparatorluklarının her biri, doğrudan komşusu olmayan ücra imparatorluk dâhil, diğer üç imparatorluğun hepsiyle nispeten daha yakın temas içindeydi. Bu ikisi merkezi güçlerdi ve iş adamları Çin ve Roma imparatorlukları arasında kıta çapında yürütülen dolaylı ticaretin aracılarıydı. Roma ve Kushan imparatorlukları arasında birbirleriyle asla savaşmadan sürdürdükleri ticari ve kültürel ilişkiler vardı; Çin İmparatorluğu'yla Part İmparatorluğu arasındaki ilişkiler de aynı ölçüde yerindeydi. Öte yandan, Romalılarla Partlar, Kushanlarla Çinliler arasında savaşlar vardı. Ama bu savaşlar ne kronik ne yıkıcı ne de politik haritada herhangi bir önemli kalıcı değişikliğe yol açmıştı.

Batı Han hanedanının Fergana Vadisi'ni MÖ 102'yle 40 arasında kesintili bir şekilde işgal edişi Doğu Han hanedanı tarafından MS 73'le 102 arasında tekrarlanmıştı ve hem Fergana hem de Tarım havzaları Çin'le Kushan imparatorlukları arasındaki tartışmalı bölgelerdi. Sistan, Kushan ve Part imparatorlukları arasındaki Ermenistan da Part İmparatorluğu'yla Roma İmparatorluğu arasındaki tartışmalı bölgeydi. MS 63-66'da Ermenistan tahtı için Part Arsaklı hanedanına ayrıcalık tanınacağı yönünde ama Ermeni tahtının Arsaklı adayının unvanını geçerli kılabilmek için Roma'yı ziyaret etmeye ve beratını orada Roma İmparatoru'nun elinden almaya mecbur tutulduğu bir düzenleme yapılmıştı.

Part İmparatorluğu'yla Roma İmparatorluğu arasındaki, Pompeius'un Suriye'yi Roma'nın bir eyaletine dönüştürdüğü MÖ 64'te iki imparatorluk arasında tayin edilen, Fırat'ın ve batı dirseğinin çığırı boyunca uzanan sınırda kayda değer kalıcı bir değişme yoktu. Partlar, MÖ 53'te Carrhae'de Crassus'un ordusu karşısında kazandıkları çarpıcı zaferden sonra, Suriye'yi istila etmişlerdi ama orayı herhangi bir şekilde kalıcı iskâna açmayı başaramamışlardı. Marcus Antonius MÖ 36 ve 34-33'te, Kuzey Media (Azerbaycan) kadar kuzeydoğuya doğru, Fırat'ın doğusundaki bölgeyi istila etmişti; İmparator Traianus'sa MS 114-117'de Ermenistan, Mezopotamya ve Babil'i Roma İmparatorluğu'nun bünyesine katmayı denemişti. Her iki iddialı Romen askeri macerası da felaketle sonuçlanmıştı. Traianus'un ardılı Hadrianus MS 117'de Roman İmparatorluğu'nun doğu sınırını gerisingeri Fırat çizgisine çekmeye çalışmakla birlikte, Traianus'un savunması imkânsız askeri fetihlerle geçici süreyle kazandığı Basra Körfezi'nin başına erişimi Roma İmparatorluğu'nun elinde tutmaya kalkışmıştı. Hadrianus vaha devleti Palmyra'ya özerlik bahşetmiş ve Palmyralıları Part İmparatorluğu'nun güneybatı kenarında göze batmayan ticaret merkezleri kurmaları konusunda teşvik etmişti. Roma'nın doğrudan egemenliğinin Fırat'ın ötesine uzandığı yegâne durum MS 194'le 199 arasında Kuzeybatı Mezopotamya'yı ilhak etmesiydi.

Dört imparatorluk birbiriyle üç rota üzerinden bağlıydı. Gerçi bu rotaları izleyen yolcular, ister silahlı kuvvetler, ister diplomatik temsilciler, ister tacirler, ister misyonerler olsun, Çin'le Roma İmparatorluğu arasını nadiren baştan başa geçmişlerdi; bu iki ücra imparatorluk birbiriyle irtibatını daha çok malları ve mesajları ve de bilgileri bir dizi aktarmayla elden ele ve ağızdan ağıza geçiren aracılar vasıtasıyla sürdürüyordu.

En kuzeydeki rota Avrasya steplerinin bir başından bir başına, Çin Seddi boyunca yerleştirilmiş garnizonlardan Karadeniz'in kuzey sahili boyunca kurulmuş ve artık birer Roma protektorası haline gelmiş Yunan kolonilerine kadar uzanıyordu. Daha kısa ama fiziksel bakımdan daha çetin kara rotası "İpek Yolu'ydu". Bu Doğu Han hanedanının Kuzey Çin Ovası'ndaki başkenti Luoyang'dan, Tarım Havzası'nın içinden ve Tian Shan üzerinden geçerek, Seyhun ve Ceyhun'un yukarı çığırlarının arasında yer alan Zerefşan vadisindeki Sogdiane'ye kadar uzanıyordu. Bu rota Sogdiane'den batıya doğru çatallanıyordu. Part topraklarına ayak basmaktan

uzak durmak isteyen yolcular Karadeniz'in doğu sahiline Harezm, Hazar Denizi ve Kafkas Dağları'yla Ermenistan platosu arasındaki koyaktan geçerek ulaşabilirlerdi. Part gümrük memurlarıyla kolluklarına göğüs germeye razı yolcularsa Suriye sahilindeki herhangi bir Akdeniz limanına doğru gidebilirlerdi. En kısa yol "kervan şehirleri" Palmyra ve Petra'nın herhangi birinden geçerek Suriye çölü üzerindendi. Palmyra, Arabistan sahilindeki Basra Körfezi limanlarından başlayıp, Parthia'dan Akdeniz'e uzanan rotanın kavşağıydı; Petra, Parthia'dan başlayan rotayla Yemen'den başlayan kara rotasının kesişme noktasıydı.

Deniz rotası en tehlikelisi ama aynı zamanda ticaret açısından en kârlısıydı. Kızıldeniz limanı Süveyş'i Nil Deltası'nın en doğudaki kolunu Tumilat Vadisi aracılığıyla birbirine bağlayan kanal muhtemeldir ki II. Ptolemaios (MÖ 282-245) tarafından bitirilmiş veya belki de sadece elden geçirilmişti. Ayrıca bu Akdeniz'le Kızıldeniz arasında deniz yoluyla dolaysız bir rota ihtiyacını karşılıyordu. Ptolemaios İmparatorluğu, bir bahri ve askeri güç olduğu sürece, Kızıldeniz'e hükmedebilmiş ve bugünkü adıyla Eritre kıyısındaki önemli mevzileri elinde tutabilmişti. Oradaki amaç hasmı Selevkos İmparatorluğu'nun Hindistan filleriyle boy ölçüştürmek için Afrika filleri yakalamaktı; ama bu aşamada Mısır'da mukim Yunanlar, Mısır'la Hindistan arasındaki deniz ticaretinin Seba'daki Yemenli tacirlerin elinde kalmasından memnunlardı. Ptolemaios Hükümeti MÖ ikinci yüzyılın bitişine doğru Mısır'ın Kızıldeniz limanlarından İndus deltasına doğrudan deniz yolculukları başlatarak Sebalıları devre dışı bırakmaya koyulmuştu. Kesinleştirilemeyecek bir tarihte Ekvator'un güneyindeki denizlerde sefer eden belirsiz bir Yunan denizci, mevsimleri ve muson rüzgârlarının yönlerini öğrenmişti. (Bir ihtimal "Hippalos" ["güneybatı muson rüzgârı"] tarihi bir Yunan denizcinin özel ismi değil, adı sanı bilinmeyen Yunan kaptanların güçlüklerini yenmeyi öğrendikleri rüzgârın şiirsel sıfatıdır.)

Mısır'daki Yunanların musonların mizacını keşfetmeleri Mısır'la İndus deltası arasındaki "gidiş dönüş yolculuğu" için gerekli süreyi kısaltmalarını mümkün kılmıştı. Ayrıca Bâbü'l Mendep Boğazı'yla Hindistan'ın güney ucu arasındaki açık denizin dosdoğru bir başından bir başına yelken açmalarına hatta Seylan'ın çevresini dolaşmalarına ve Hindistan'ın doğu kıyısında, bugünkü Pondiçeri'nin hemen güneyindeki, iç kısma herhangi bir batı

kıyısı limanının sağlayacağından daha kolay erişim fırsatı veren, Arikamedu'da bir antrepo kurmalarına da imkân tanımıştı.

Mısır'la Hindistan arasındaki Yunan deniz trafiğinin MS birinci yüzyılın yarısında, bir başka deyişle, Kuzeybatı Hindistan'ın iç kısmının politik bakımdan Kuzeybatı Hindistan'ı Baktriane'yle birleştiren bir *pax Kushanica* [Kushan barışı] dayatmasıyla ticaret açısından daha güvenli hale geldiği anda, zirveye çıkmış gibi görünmektedir. Yunanların aynı yüzyılda Umman Denizi'nin bir başından bir başına dosdoğru yelken açma marifeti Hint denizcileri tarafından taklit edilmişti. Bunlar artık Hindistan'ın doğu kıyısındaki limanlardan hareketle Bengal Körfezi'nin bir başından bir başına dosdoğru yelken açarak Malakka [Malay] Yarımadası'na ulaşıyorlardı. İçlerinden bazıları Kra Kıstağı'na yöneliyor, kayıkları karadan nakledip, Siyam Körfezi ve Çin Denizi sularında yeniden gemiyle yolculuğa çıkıyorlardı. Bazılarıysa Bengal Körfezi'nden Çin Denizi'ne Malakka Boğazı içinden bir yolunu bularak sürekli ama dolaşık seyahat ediyorlardı. Yunanların Umman Denizi'nin bir başından bir başına ve ötesine yolculukları gibi, Hint Bengal Körfezi'nin bir başından bir başı ve ötesine yolculukları da sakin geçiyordu. Gemiler savaş gemileri değil, ticari gemilerdi; denizciler fatih değil, tacirlerdi.

Uluslararası ticaretin uluslararası diller ve yazılar ortamı aracılığıyla yürütülmesi gerekir. MÖ 31'den MS 225'e kadar, Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin batı yarısında, Kushan İmparatorluğu'nun nüfuz alanından Atlantik'in doğu sahiline kadar üç uluslararası dil geçerliydi.

Sahanın başta geleni, Yunan alfabesi gibi, Fenike alfabesinden türetilen bir alfabeyle yazılan Aramiceydi. Bu İlk Pers İmparatorluğu'ndaki resmi haberleşmede en yaygın şekilde kullanılan ortam halini almıştı. Pers İmparatorluğu'nun Yunan ardıl devletlerinde Aramice resmi rolünü Yunancanın *Koinê* lehçesine kaptırmıştı; buna rağmen, Pers İmparatorluğu'nun İran kökenli üç Selevkos Yunan ardıl devletinde –yani Parthia, Fars ve Sogdiane'de– Aramice yeniden resmi kullanıma girmiş ve aynı zamanda Pehlevi Farsçasının üç çeşidi şeklinde edebiyatın da ortamı haline gelmişti: Anlaşılan bu, Arami alfabesiyle yazılan Aramice kelimelere ideogram gözüyle bakıldığı, ardından da İran dilinde aynı anlama gelen kelimelermişçesine okunduğu bir düzenlenişti. Bu arada, MÖ son yüzyılın bitişi civarında, Sami dili konuşan "Bereketli

Hilal" nüfusunun günlük dili Kenan ve Akad dillerinin yerini neredeyse iyiden iyiye Aramice almıştı. MÖ ikinci binyılda Ön Asya ve Mısır'ın yanı sıra "Bereketli Hilal'in" uluslararası dili olan Akad dili artık neredeyse ortadan kalkmıştı. Babil'de bile artık az sayıda uzman çivi yazısı harfleriyle kaleme alınmış Akad dilini okuyabiliyordu. Suriye'de Kenan dili ("İbranice") ancak ayin dili (örneğin, Filistinli Yahudi topluluğunun litürjisi) şeklinde baki kalabilmişti. Kenan dili sadece Akdeniz'in batı havzasındaki Fenike kolonisi şehir devletlerinde hâlâ günlük dildi.

Yunancanın resmi kullanımı Yunan egemenliğinden daha uzun sürmüştü. Fırat'ın doğusunda politik bakımdan Yunanların yerini alan Part, Part-İskitler ve İskit hükümdarları, yazılardan birinin Yunanca olduğu iki dilli madeni para darbeden Baktriane'deki Yunan ve Hindistan'daki Yunan hükümdarların izinden yürümüşlerdi. Kushan imparatorlarının madeni paralarının üzerindeki yazılar Yunan alfabesiyle nakşedilmişti. Oysa dil Yunanca değil, İskitlerin konuştuğu bir İran dili çeşidiydi. Yerli İranlılarla mütecaviz Yunanlar arasındaki ilişkilerin özellikle dostane yaşandığı bir İranlı ülkesi olan Baktriane'de yerel İran dilini aktarmak için Yunan alfabesi kullanılmıştı: Örneğin, siti bulan modern arkeologlarca Surkh Kotal adı verilen yerde (MS *c.* 120-44'te hüküm süren) Kushan İmparatoru Kanishka tarafından inşa edilen bir tapınaktaki yazıtta.

Fırat'ın batısında, Yunan egemenliğinin yerini Romalılarınkinin aldığı topraklarda, Batı Yunan ("Romen") alfabesiyle yazılan Latince resmi dildi; ama İmparatorluk Hükümeti ve onun yerel temsilcileriyle aracıları, anadilleri veya kültürel hayat dilleri Yunanca olan Roma yurttaşları ve tebaasıyla Yunanca iletişim kuruyorlardı. Günlük dile gelince, Yunanca, Güneydoğu İtalya dışında, kendininkini Latinceninkine karşı korumuştu ve Ön Asya'da yerel gayri-Yunan dillerin aleyhinde mesafe almıştı. Öte yandan, Roma'nın yönetimi altındaki, yani (Yunanca konuşulan Sicilya ve Napoli dışında) çepeçevre Batı Akdeniz'de ve Tuna'yla Ren çizgisine kadar Apenninler'in ötesindeki karasal Avrupa'da yer alan, topraklarda Helenistik kültürün yayıldığı ortam Latinceydi.

Ticaret ve dil beraberinde diğer kültür öğelerini de getirmişti: Örneğin, din ve dinin kendini ifade ettiği ortamlardan biri olan görsel sanatlar. Eski Dünya *Oikoumenê*'sindeki dinin MÖ *c.* 334'ten MS 220'ye kadarki tarihi bir sonraki bölümün konusudur.

Hâlihazırdaki bağlamda, Helenistik görsel sanatların ve de Hindu görsel sanatlarıyla toplumsal kurumlarının MS birinci ve ikinci yüzyıllar boyunca yeni topraklarda temel tuttuğunu belirtmek mümkündür. Bu dönem Hintleştirmenin bugünkü Kamboçya ve Güney Vietnam'daki ilk dalgasına tanıklık etmişti; ayrıca Helenistik görsel sanatların Kushan İmparatorluğu'ndaki, özellikle de bu imparatorluğun Baktriane ve Bihar yolu üzerindeki Gandhara'da bulunan başkenti Taksila'daki (Takshaşila) yeni bir sahayı kendine mal ettiğini görmüştü. Taksila iki doğrultudan Helenleştirilmişti: Hindukuş Dağları üzerinden Baktriane'den ve Umman Denizi üzerinden İskenderiye'den. Bu iki kaynaktan gelen Helenistik etkilerin göreli gücü de bu çift etki akımının akmaya başladığı tarih de halen açık sorulardır.

Hint kültürünün Güneydoğu Asya'ya, Helen kültürünün de Gandhara'ya sızması "barışçıl nüfuz" örnekleriydi. Gandhara'daki Helenistik görsel sanatlar üslubuyla Roma İmparatorluğu'ndaki üslup arasında yakın bir benzerlik vardır; ama Helenizm'in Latin kılığında yayıldığı Roma İmparatorluğu eyaletlerinde Helenleştirme Romen askeri fethinin peşinden gitmiştir.

MS 48'den MS üçüncü yüzyılın ilk yıllarına kadar Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin büyük bir bölümünü aralarına alan bu dört imparatorluk, mazileri ve bundan ötürü de yapıları açısından birbirinden farklıydı.

MS 224'te biten iki yüzyılda [ortaya çıkan] Çin'deki Doğu Han İmparatorluğu (MS 25-220) ve Part İmparatorluğu, sırasıyla Batı Han İmparatorluğu ve MÖ 141-MS *c.* 31 dönemi Part İmparatorluğu'nun kopyalarıydı. İki bölgede de araya giren nispi çalkantı dönemi yaşanmıştı ama bu her iki bölge de yapıcı kurumsal değişiklikle sonuçlanmamıştı. İki durumda da geçici bir dağılmanın ardından, önceki rejim yeniden tesis edilmişti. Fetretle güçsüzleşmişti, ihya edilmemişti. Öte yandan, MS 48'de Kushan İmparatorluğu'nun kurulması ve Akdeniz Dünyası'nın devrim ve iç savaş yüzyılının Octavius'un (Augustus'un) MÖ 31'de Aktium'da Antonius ve Kleopatra karşısında zafer kazanmasıyla bitimi, Çin'deki savaşan devletlerin yerini önce Qin sonra da Batı Han imparatorluk rejimlerinin almasıyla meydana gelen yeni çıkışla karşılaştırılabilir asli yeni çıkışlar olmuştu.

Yapıları itibarıyla Kushan ve Part imparatorlukları arasında yakın bir akrabalık, Doğu Han ve Roma İmparatorluğu arasındaysa

daha belli belirsiz bir benzerlik vardı. Her iki merkezi imparatorlukta yüksek ölçüde politik yozlaşma mevcuttu. İmparatorluk dominyonlarının büyük bir kısmı, İmparatorluk Hükümeti'nin üst hükümdarlığının tanınmasının bazen sadece kâğıt üstünde kaldığı, özerk yerel satraplar veya alt kralların elindeydi. Dahası, hem İmparatorluk Hükümeti'nin hem de vasallarının otoritesi pratikte, köylü sınıfını –bir başka deyişle bütün kiraları ve vergileri– doğrudan kontrolleri altında tutan, baronların gücüyle sınırlıydı.

Doğu Han rejimi, teoride merkezi ve bürokratikti ama pratikte bürokratlar aynı zamanda toprak sahipleriydi; devlet memurları olarak görevleriyle özel mülk sahibi olarak çıkarları çatışıyordu ve görevlerini çıkarlarına tabi kılıyorlardı. Daha önce Batı Han hanedanıyla ardılı Wang Mang'ın her birinin sırasında Çin toplumunu çöküşten kurtarmak için gerekli tarım reformlarını gerçekleştirmeyi başaramamalarının nedeni buydu. İmparatorların ihtiyaç duyulan reformları uygulamaya koymak bakımından emirlerine amade yegâne temsilcileri, reformların kadük kalmasında güçlü özel çıkarları bulunan bürokrat-toprak sahipleriydi.

Doğu Han hanedanının MS 25'teki tesisinden ve onların MS 36'daki köylü isyanının bastırmalarından sonra, bürokrat-toprak sahipleri her şeye kadir hale gelmişler ve güçlerini zalimce kötüye kullanmışlardı. Makam atamaları şimdi liyakate göre yapılmıyor, kişiler kayırılıyordu. Memuriyete giriş sınavları artık dürüstçe yürütülmüyordu. Köylü-kiracıların toprak sahiplerine ödediği kiralar bizzat toprak sahiplerinin ödediği vergilerle kıyas kabul etmez ölçüde yükseltilmişti. Çin uygarlığının doğup geliştiği ve aynı zamanda şimdi Çin Seddi'nin dolaysız hinterlandı haline alan Kuzey Çin'de, kayıtlı vergi mükelleflerinin sayısı düştüğü gibi, baş vergisinin yansımasında, mecburi ücretsiz hizmet [angarya] ve orduda mecburi askerlik hizmetinde artış meydana gelmişti. Kayıtlı vergi mükellefleri sayısındaki düşüş tamamen anarşi ve iç savaş (MS 9-36) sonrasında yaşanan nüfus azalmasıyla açıklanamaz. Kuzeydeki özgür köylüler yığınlar halinde kaçmışlardı. Bazıları toprak sahiplerinin yanaşmaları olarak, mülk sahipleriyken İmparatorluk Hükümeti'nin insafına kaldıkları zamana göre, daha az ağır ekonomik baskı gördükleri büyük toprak sahiplerinin yurtluklarına sığınmışlardı. Bazılarıysa İmparatorluk Hükümeti'nin kontrolünün daha gevşek olduğu ve hâlâ işlenebilir hale getirilebilecek iyi bakir topraklar bulunan güneye göç etmişlerdi.

MS ikinci yüzyılın orta noktasından sonra, Çin bürokrat-toprak sahiplerinin iktidarına önce İmparatorluk Sarayı'ndaki hadımlar, MS 184'te ve sonrasında da iki başka köylü isyanının Taocu liderleri meydan okumuştu. Ne var ki, muzafferler ne hadımlar ne de köylülerdi, aksine çoğu aynı zamanda büyük toprak sahibi olan savaş ağalarıydı. MS ikinci yüzyılın ikinci bölümünde Hannibal Savaşı'ndan sonra Romen refah ortaklığında ne vuku bulmuşsa Çin'de de o vuku bulmuştu. Askerlik hizmeti için silahaltına alınan köylü arzı azalmış; yerlerine düşkünlerden askere alınan profesyonel ordular geçmiş ve bunlar onlara komuta eden generallerin özel orduları haline gelmişti çünkü erler hizmetlerinin karşılığını veren generallerin ellerine bakıyorlardı. Doğu Han İmparatorluğu MS 220-222 yıllarında imparatorluğu çoktan aralarında *de facto* bölüşen üç generalin hüküm sürdüğü alenen üç krallığa ayrılmıştı.

Temelde, Roma İmparatorluğu'nun MÖ 31-MS 235 döneminde Doğu Han İmparatorluğu'yla çağdaş Part ve Kushan imparatorluklarından daha az ortak yanı vardı. Doğu Han İmparatorluğu, teorik yapısının pratikte etkin olmamasına rağmen, teoride merkezi bürokratik idareye sahip bir devletti. Roma İmparatorluğu yozlaşma düşkünlüğü bakımından iki merkezi imparatorluğu andırıyordu. Romen "eşrafı" eski hükümetlerini ortadan kaldırarak politik boşluklara dönüştürdüğü toprakların idaresinin doğrudan sorumluluğunu almaktan hep kaçınmıştı ve Augustus da bu Romen geleneğine, eski cumhuriyetçi Roma rejiminin ortalığı birbirine kattığı bir Akdeniz Dünyası'nda düzeni yeniden kurmakla bağdaştığı ölçüde, sıkı sıkıya bağlı kalmıştı. Augustus ve ardılları, MS 31'den itibaren, Levant'ta önce Selevkosların, ardından da MÖ 67-62'de Pompeius'un oluşturduğu örnekleri izleyerek, Roma İmparatorluğu'nu bir özerk şehir devletleri birliği halinde örgütlemenin peşinde koşmuştu. İmparatorluk Hükümeti kendi sorumluluklarını imparatorluğun bileşen şehir devletlerini birbirlerine sürekli savaş açmaktan alıkoymak ve hepsini imparatorluğun sınırlarının ötesinden düşmanlarca yapılacak saldırılara karşı korumakla sınırlamaya çalışmıştı.

Doğu Han İmparatorluğu gibi, Roma İmparatorluğu'na da insan gücü az geliyordu. Helen Dünyası'nda MÖ sekizinci yüzyılda başlayan nüfus patlaması, Makedonya'da MÖ üçüncü yüzyılda, diğer Yunanca konuşan ülkelerde MÖ ikinci yüzyılda ve İtalya'da MÖ son yüzyılda sönmüştü. Roma İmparatorluğu tarihinin ilk

evresinde (MÖ 31-MS 235) imparatorluğun sınırları içindeki tek bir halk yani Yahudiler sayıca artıyordu. Yahuda'nın nüfusu MÖ 586'da, Yahuda Krallığı'nın Nabukadnezar tarafından yok edildiği yıl, büyük ihtimalle azıcıktı ama o zamandan beri Yahudalıların kapı komşusu eski İsrail Krallığı'nın büyük bir bölümüne Yahudiler yerleşmişken, bir Yahudi diasporası ("dağılım") dört bir tarafa yayılmıştı: Önce Babil'e, ardından Mısır'a ve önünde sonunda Helen Dünyası'nın bir ucundan bir ucuna. Yahudi diasporasının Babil'e ve MÖ 63'ten sonra Roma'ya ilk gelenleri sürgünlerdi ama Yahudi dağılımının büyük bir bölümü isteğe bağlıydı; Yahudiler yurtdışına paralı askerler ve tacirler olarak yerleşmişlerdi. Yahudi halkının sayısal yeğinliğinin sürekli artışı, Roma İmparatorluk Hükümeti'ne karşı MS 66-70 ve MS 132-135'te Filistin'de, MS *c.* 115-117'deyse Kıbrıs ve Kyrenaika'da isyan ettiklerinde verdikleri (ve gayri-Yahudi komşularını maruz bıraktıkları) kayıpların büyüklüğü göz önünde tutulduğunda, daha da dikkate değerdir. Bahsedilen son isyanda, yerel Yahudi topluluğu geçici süreyle bizzat Kyrenaika'yı kontrolü altına almakla kalmamıştı; ayrıca Kyrenaika'yı Mısır'ın istilası için bir üs olarak kullanmıştı.

Augustus, Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını profesyonel bir gönüllüler ordusunun savunabileceği çizgiler boyunca sabitleştirmişti. Bu hem imparatorluğun azalan nüfusunun bu ordunun gücünü korumasını mümkün kılacak kadar hem de vergi mükelleflerinin yükünü çekebilecekleri kadar küçüktü. Augustus, bizzat kendisinin seferber ettiği muazzam orduları küçültmüş ve artık saf dışı edilen rakipler sayesinde yeni sınırları savunmak için gereken asgari güce indirmişti. Ne ihtiyatlar ne de baştan başa bir savunma için hazırlık yapılmıştı. İmparatorluğun tebaasının bir yerel isyanını bastırmak veya bir iç savaş vermek için bir seyyar kuvvetin toplanması icap ettiğinde, birliklerin imparatorluk sınırının, o anda, saldırı riski altında bulunmayan herhangi bir kesimi boyunca yerleştirilmiş garnizonların boşaltılmasıyla sağlanması gerekiyordu. Roma'nın seyyar ordularına daha önce bahsedilen üç Yahudi isyanı ve MS 69 ve 193-197'deki iki iç savaş sırasında ciddi ihtiyaç duyulmuştu.

Roma İmparatorluğu güneyde, Sahra ve Arabistan Çölü'nün kuzey kenarlarında "doğal sınırlara" kavuşmuştu. Nil Nehri'nin aşağı çığırları boyunca yer alan çöller arasındaki dar geçitlerin önünü Aşağı Nübye'de kesmek zor değildi. Augustus'un manevi

babası Julius Caesar, Roma'nın karasal Avrupa'daki sınırlarını Ren'e taşımıştı; Augustus ilaveten Tuna'ya taşımıştı; ardılları Ren ve Tuna'nın yukarı suları arasındaki gediği MS *c.* 70'le 138 arasında Ren'in yukarısındaki Koblenz'le Tuna'nın yukarısındaki Regensburg arasında yapay bir set inşa ederek kapatmıştı. Britanya Adası'nın büyük bölümünün fethi ve İmparatorluğun bünyesine katılmasından sonra, burada bir denizden bir denize uzanan, İmparator Hadrianus tarafından MS 122'de ve sonrasında Tyne Nehri'nden Solway Halici'ne kadar, İmparator Titus Antoninus Pius tarafındansa MS 142'de ve sonrasında Forth Körfezi'nden Clyde Nehri'ne kadar benzer yapay setler inşa edilmişti. Roma'nın bu yapay setleri Çin Seddi'nin uzunluğu ve güçlülüğü temel alınıp değerlendirildiğinde kısa ve zayıftı. Roma'nın setleri ancak Britanya'daki denizle Kıta'daki iki büyük nehrin sağladığı doğal sınırların takviyesiydi; bununla birlikte akarsu sınırlarının "doğallığı" aldatıcıydı. Bu iki nehrin seyre elverişli olduğu mevsimlerde Romen filotilları kol geziyordu ama karşıdan karşıya geçmek bütün mevsimlerde kolaydı, özellikle de havanın her iki nehrin buz tabakasıyla köprülenecek kadar sert geçtiği kış mevsiminde. Dahası, Ren-Tuna hattı Kuzey Denizi'yle Karadeniz arasında çekilebilecek en uzun çizgidir.

Augustus, Roma İmparatorluğu'nun Avrupa'daki akarsu sınırını, bunu Ren'den Elbe'ye taşıyarak kısaltmaya çalışmıştı ama imparatorluğun –önceki iki yüzyılın ekonomik ve politik devrimleriyle azalan– insan gücü, başarılı bir şekilde yürütülseydi vazgeçilmez askeri insan gücü miktarını epeyce düşürebilecek, bir görevin üstesinden gelmeye muktedir değildi. Augustus'un bu projesi Adriyatik Denizi'yle Tuna arasında yaşayan, kısa bir süre önce boyun eğdirilen Pannonialıların MS 6-9'daki isyanı ve Ren'le Elbe arasındaki üç Romen lejyonunun kısa bir süre önce boyun eğdirilen Germenler tarafından MS 9'daki imhasıyla boşa çıkarılmıştı. Elbe sınırı projesini bu aksiliklerden sonra sürdürmenin imkânsızlığı Roma İmparatorluğu'nun bu tarihteki insan gücü kaynağının (Hannibal Savaşı öncesi ve sırasındaki çarpıcı bolluğuna kıyasla) kısıtlılığını gözler önüne sermişti. Bu demografik zayıflık kendini hissettirmeye devam etmişti. Roma İmparatorluğu Britanya'yı fethedip bünyesine katmaya girişmiş ama arkasını getirmeyi başaramamıştı. Han Wu Di'nin Romen mevkidaşı İmparator Traianus, MS 101-106'da Daçya'yı (Transilvanya) fethedip ilhak etmeyi başarmış ama imparatorluğun

doğu sınırını Hazar Denizi'yle Basra Körfezi sahillerine ilerletme konusunda, geçici bir süreden fazla, sonuç alamamıştı.

Roma İmparatorluğu'nun en büyük politik başarısı tebaasını tedricen Roma yurttaşlarına dönüştürmesiydi. Bu politika MÖ dördüncü yüzyılda resmen başlatılmıştı ve bu Romalıların refah ortaklıklarına önce Yarımada İtalya'sını, sonunda da bütün Akdeniz çevresini katmayı başarmalarının nedenlerinden biriydi. Bu politikanın uygulaması kesintisiz olmamıştı. Tereddütler ve fasılalar yaşanmıştı. Buna rağmen, İmparatorluğun daha önce yurttaşlığa kabul edilmemiş nüfusundan arta kalan küçük bir azınlığı dışındaki, herkese Roma yurttaşlığının verilmesiyle –veya dayatılmasıyla– süreç MS 212'de tamamına erdirilmişti.

Roma'nın boyunduruk altına alınan yabancıları yurttaşlığa kabul etme konusundaki bonkörlüğü Atina'nın MÖ beşinci yüzyıldaki nankörlüğünün çarpıcı bir şekilde zıddıdır. Akdeniz Havzası'nın politik birleştirimini neden Atina'nın değil, Roma'nın gerçekleştirdiğini kısmen bu zıtlık açıklar. Bununla birlikte, politik statü eşitliği ekonomik ve toplumsal adaletsizliği telafi etmez. Roma'nın topraklarını genişletmesini kolaylaştıran bir diğer etkin politikası, yoksulların taleplerine rağmen zenginlerin kazanılmış haklarını garanti etmesiydi. Roma İmparatorluğu'nda MÖ 31-MS 235 döneminde, politik bakımdan yurttaşlığa kabulün kapsamının gitgide genişlemesine, zenginle fakir arasındaki gitgide derinleşen uçurum eşlik etmişti. Kanun karşısında eşitsizliğin yanı sıra, mülkteki, gelirdeki ve hem manevi hem de maddi bakımdan hayat standardındaki eşitsizlik de artmıştı. Bu dönemde, Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin karşıt uçlarında yer alan her iki imparatorlukta da toplumsal adaletsizlik ağırlaşmaktaydı.

Han İmparatorluğu'nda Konfüçyüsçü bürokrat-toprak sahiplerinin özel çıkarlarını kamu yükümlülüklerine tabi kılmayı başaramadıklarından ve Doğu Han rejimi altında, güçlü bir şekilde tahkim edilmiş bu "eşrafın" ahlaki yetersizliğinin önceki Batı Han rejiminin felaketine yol açtığında, olduğundan daha incelikten yoksun ve daha yüzsüz hale geldiğinden daha önce bahsedilmişti. Gene de Han devri Konfüçyüsçü devlet memurluğu o güne kadar herhangi bir yerde yaratılanın ehvenişeriydi. Çin Seddi, Roma'nın Almanya ve Britanya'daki küçük setlerinden ne kadar üstünse, bu da Augustus tarafından tesis edilen Romen devlet memurluğundan o kadar üstündü.

Romen şehir devleti yayılma kariyerine alabildiğine yetersiz bir idari kadroyla başlamıştı. Roma, Akdeniz Havzası'ndaki çoğu diğer –Etrüsk, Yunan ve Fenikeli– şehir devleti gibi, her yıl seçilen küçük bir meslekten olmayan kamu görevlisi ekibi tarafından yönetiliyordu ve Roma'nın gittikçe ilerleyen yayılmasıyla ortaya çıkan idari ihtiyaçlar ne seçimle elde edilen makamların sayısını ne de geçici makam sahiplerinin görev süresini kayda değer ölçüde artırmakla karşılanabilmişti. Roma Hükümeti'nin idari yetersizliğini gidermek için bulduğu başlıca çare, ordularına gerekenleri sağlamayla vergilerini toplama işlerini sıradan yurttaşların şirketlerine kiralamaktı. Bu şirketler Helen Dünyası'nın o devirdeki bütün uzmanlıklarını edinmişlerdi. Eğitimli kölelerle azatlılardan meydana gelen görev güçlerini istihdam etmişlerdi.

Manevi babası Julius Caesar'ı örnek alan Augustus, şirketlerin Roma Hükümeti'nin, yurttaşlarının ve tebaasının aleyhine usulsüz kişisel kâr etme imkânlarını azaltmıştı ama düzenlerini kopyalamıştı. Kendi kişisel idari kadrosu vazifesi görmek üzere kölelerle azatlılardan meydana gelen geniş çaplı bir "Caesar erkânı" toplamıştı ve eski aristokrat Romen "eşrafının" ve kamu ihalelerini sömüren asalaklarının yerini, aralarından seçtiğini yüksek maaşlı en üst iki devlet memurluğu basamağına atayarak doldurmuştu. Roma'nın bu bürokrasisi Çin'deki muadili kadar uyuma sahip değildi. Özellikle, kalıtsal bir felsefeye *ex officio* [görev icabı] riayet yoluyla bir arada tutulamamıştı. Gene de Augustus'un çoban köpeği niteliği kazandırılmış kurt yavrularıyla kadrolaştırılan bu emperyal Romen devlet memurluğu, iki merkezi güç yani Part ve Kushan imparatorluklarının baştan savma emperyal idari doğaçlamalarından çok daha iyiydi.

Emperyal Romen devlet memurluğu önünde sonunda Augustus'un onu hazırlamadığı bir görevi üstlenmek zorunda kalmıştı. Niyeti emperyal siyasi bünyenin hücreleri olan şehir devletlerinin yerel idaresini yürütmek değil denetlemekti. Bundan dolayı, başlangıçta imparatorluk hizmet personelinin sayısı az tutulmuştu. Augustus Barışı'nı [Pax Romana] resmen başlatan kişi, İmparatorluğun bileşenleri şehir devletlerinin yurttaşlarının, komşularına savaş açmayla ilgili tarihi mutlak ayrıcalıklarından mahrum edildiklerinde, topluluklarının yerel yönetimi konusunda hevesleri kalmayacağını öngörmeyi başaramamıştı. MS ikinci

yüzyılın –Akdeniz Dünyası'nda aldatıcı bir şekilde görünürdeki bir altın çağın– erken bir tarihi itibarıyla yerel hükümet çığırından çıkmaya başlıyor ve imparatorluğun merkezi hükümeti kendini, gönülsüzce, bu muazzam idari iş alanına doğrudan müdahale etmeye mecbur bir halde buluyordu.

MS üçüncü yüzyılda, önceki iki yüzyılda Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin büyük bir bölümünü aralarında paylaşmış olan her iki imparatorluğu da bir felaket etkisi altına almıştı.

Roma İmparatorluğu yarım yüzyıl süren (MS 235-284), bizzat kendisi önceki sözde altın çağın (MS 96-180) şaşırtıcı bir sonucu olan, bir kargaşaya dayanmış ve şaşırtıcı bir şekilde bunu ucuz atlatmıştı. Roma'nın iflahının kesildiği bu yarım yüzyıl sırasında emperyal maden paranın değeri sıfıra düşmüştü; imparatorluğun toprakları sınırlarının ötesinden gelen yağmacılar tarafından istila edilip yakılıp yıkılmıştı; MS 250'de İmparator Decius, Gotlar tarafından yenilip öldürülmüştü; MS 260'ta İmparator Valerianus, Persler tarafından yenilip esir alınmıştı ve son nefesini esarette vermişti. İmparatorluğun kendisiyse geçici süreyle Çin İmparatorluğu'nun MS 220-222'de yaşadığına benzer şekilde, birbirinden bağımsız üç parçaya ayrılmıştı. Roma'nın mali çöküşü o kadar ileriye gitmişti ki, bir süreliğine, ödemeler malla yapılmış ve ticaret de takasla yürütülmüştü. Bu, maden paranın MÖ yedinci yüzyılda icat edildiği ve külçeyi bu tarihten çok önceleri bir mübadele ölçüsü ve aracı olarak kullanan Akdeniz Dünyası'nı telaşa veren bir ekonomik gerilemeydi.

MS 224'te İran'da imparatorluk gücü aniden Fars'taki bir alt kral tarafından ele geçirilmişti ki bu MÖ *c.* 550'deki benzer bir darbenin tekrarıydı. MÖ altıncı yüzyılın aşağı yukarı ortalarında Med İmparatoru Astyages devrilmiş ve yerini aniden onun Pers vasalı Kyros almıştı. MS 224'te Part İmparatoru V. Artabanos devrilmiş ve yerini onun Pers vasalı Ardeşir (Artakserkses) [eski Farsça Artaherhes'ten] almıştı. İran ve Irak'ın yeni emperyal efendileri tahttan indirilen öncüllerini "ufak tefek yerlerin kralları" diye aşağılamışlardı; oysa aslında İkinci (Sasani) Pers İmparatorluğu tarafından, herhangi bir esaslı değişlik yapılmaksızın, Part İmparatorluğu'nun gevşek çatılmış yapısı devralınmıştı. Sasaniler komşularına karşı Arsaklıların Part İmparatorluğu'nun zayıf düştüğü son aşamasında davranabildiğinden daha saldırganca bir tavır takınmışlardı; oysa Sasaniler yerel baronlara merkezi

hükümetin otoritesini dayatmakta Arsaklılardan dikkat çekecek ölçüde daha başarılı değillerdi.

Sasanilerin Roma İmparatorluğu'na karşı saldırganlığı MS 284'teki ıslahından sonra Roma İmparatorluğu'nun güçlü bir tepkisine yol açmıştı. Roma Hükümeti MS 298'de Sasani İmparatoru Narses'i, I. Şapur'un (hd MS 242-273) ilhak ettiği eski Roma topraklarını geri vermeye ve Dicle Nehri'nin yukarı çığırının sol kıyısındaki beş Ermeni eyaletinin Roma İmparatorluğu'na bağlanmasına razı gelmeye mecbur etmişti. Sasanilerin başarılı saldırısı aksi yöredeydi. Bizzat kurucu Ardeşir'in kendisi Arsaklı İmparatoru V. Artabanos'tan ele geçirdiği imparatorluğu, Kushan İmparatorluğu'nu da fethederek genişletmişti. Ancak onu yok etmeden sadece üst hükümdarlığını da dayatabilirdi, çünkü Kushan İmparatorluğu'nun bir kalıntısı Kâbil vadisinde varlığını sürdürmüş veya yeniden ortaya çıkmıştı. Bu kalıntı MS beşinci ve altıncı yüzyıllardaki Hun *Völkerwanderung*'unun fırtınasını atlatmış ve on birinci yüzyıla kadar tamamen ortadan kaldırılamamıştı.

Çin, Doğu Han İmparatorluğu'nun MS 220-222'de üç savaşan parçaya ayrılmasından sonra, MS 220'den 589'a kadar, MS 280'den 304'e kadarki kısa dönemli bir yeniden birleştirim dışında, politik bakımdan bölünmüş halde kalmıştı. MS 220'de başlayan politik fetret, Çin Dünyası'nın MÖ 221'deki ilk politik birleştiriminden beri yaşanan gelmiş geçmiş en uzun fetret devriydi.

Politik düzlemde Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin büyük bölümünün MS 48'den itibaren neredeyse iki yüzyıl boyunca en fazla dört devasa imparatorluk tarafından sarmalanması, *Oikoumenê*'nin tamamının, yer yuvarının gelecekteki çepeçevre politik birleştirim ihtimalinin habercisiydi. Dört imparatorluğun kendileri gelip geçiciydi. Gerçi her biri sonraları haritada bir dizi *avatar*'la yeniden belirmişti. (Çin İmparatorluğu'nun *avatar*'ları en önemlileriydi.) Gelgelelim, bu dört imparatorluğun kısa ömürlerinde İnsan soyunun tarihine vurdukları en büyük damga din düzlemindeydi.

38
Eski Dünya *Oikoumenê*'sinde Dinlerin ve Felsefelerin Karşılıklı Nüfuzu, MÖ 334-MS *c.* 220

"İbretin bedeli acı çekmedir." Bu özlü söz Atinalı oyun yazarı şair Aiskhylos tarafından kaleme alınan ve MÖ 458'de – Atina'nın çekinmeden iki cephede birden savaş verdiği bir yılda– sahnelenen bir oyunda dile getirilmişti. Bu pervasızlık bir "gaileler devri" alametiydi ve bu tür bir ızdıraplı ama aydınlatıcı devirde Eski Dünya *Oikoumenê*'sinde MS 48'le 200 arasında yan yana varolan dört imparatorluğun her birinin kuruluşunun ilk adımı atılmıştı. Helen Dünyası'nın "gaileler devri" MÖ 431'den MS 31'e, Güneybatı Asya'yla Mısır'ınki MÖ 745'ten MÖ 522'ye kadar uzanmış ve bir soluklanmadan sonra MÖ 334'ten MS 31'e kadar depreşmişti; Hindistan'ın "gaileler devri" MÖ *c.* 500'den MÖ 322'ye kadar uzanmış ve bir soluklanmadan sonra MÖ *c.* 200'den MS 48'e kadar depreşmişti; Çin'in "gaileler devri" ise MÖ 506'dan MÖ 221'e kadar uzanmıştı.

Bölüm 25'te ortak acı çekme deneyimine MÖ altıncı yüzyıl kadar erken tarihlerde münferiden tepki veren beş büyük can bir miktar gözler önüne serilmişti.

Her biri kendi toplumunun geleneksel dininden kopmuştu. Bazı durumlarda kopuş şiddetliydi, başka bazı durumlardaysa daha ihtiyatlıydı ama bütün durumlarda kopuş devrimciydi. "İkinci İşaya", yedi yüzyıl önce Ahenaton'un üstelediği kadar ısrarlı bir

şekilde, sadece tek bir tanrının var olduğunu ilan etmişti. (Yahuda Kralı Yoşiya Kudüs'teki tapınağın dışında Yahuda'daki bütün kutsal yerleri ortadan kaldırarak ve burayı Yahve'yle paylaşan bütün tanrı ve tanrıçaları da tapınaktan çıkararak "İkinci İşaya'nın" takındığı tavra zemin hazırlamıştı.) Zerdüşt –"iyi ruh" Ahura Mazda dışında– geleneksel İran panteonundaki bütün tanrıları şeytanların statüsüne indirmişti. Pythagoras Helenistik hayat tarzını o kadar zorbalıkla düzeltmeye çalışmıştı ki bir karşı devrimi körüklemişti. Hindistan'da hem Buda hem de (Caynacılık adlı dinin kurucusu) Mahavira geleneksel Hint Arî panteonundaki tanrıları da kast kurumunu da hiçe saymışlardı. Konfüçyüs geleneksel Çin kurumlarının asıl özünü canlandırdığını iddia etmişti –ve belki de buna inanmıştı– ama "soyluluğu" babadan oğula geçen bir ayrıcalık değil bir ahlaki nitelik diye yorumlarken, aslında bir ahlaki [etik] devrimi başlatıyordu.

Evliyanın beşi de geleneksel dinin sosyal çatısının altından çıkmış ve görüngülerin arkasındaki yüce tinsel gerçeklikle dolaysız kişisel irtibat kurmuştu. Gerçi beşin sadece ikisi, yani Zerdüşt ve "İkinci İşaya" bu tinsel gerçekliği hemcinsi tenzil edilmiş veya bir kenara atılmış tanrılar ve tanrıçalardan sırf biriciklik ve her yerdelikten [kadir-i mutlaklık] ibaret iki noktada ayrılan insana benzeyen bir kişilik olarak tasavvur etmişlerdi. Dahası Zerdüşt'ün teorisinde Ahura Mazda'nın bu iki özniteliği bile, henüz zapt edilmemiş şer güçleriyle hâlihazırdaki savaşında kazanacağı nihai zaferi bekleyen, sadece potansiyel özniteliklerdi.

Eski Dünya'daki insan soyunun çektiği acı sürdükçe ve gitgide daha da ağırlaştıkça, bu durum yüce gerçeklikle sadece dolaysız değil aynı zamanda duygu bakımından doyurucu bir ilişki ihtiyacı yaratmıştı ve bu ihtiyaç yüce tinsel gerçekliğin doğasıyla ilgili tasavvurun, bir şahsiyet olması veya en azından bir kişi yönü bulunması bakımından, insana benzeyen halde muhafazasını veya canlandırılmasını gerektirmişti. Tapınan zahitliğe ve yüce tinsel gerçekliğin himmetiyle gücüne inanmaya özlem duyuyordu ve bu özlem, tapınan insanın gönencini açıkça umursayacak ve onu söz götürmez bir şekilde kötülükten koruyacak güce sahip bir tinsel gerçeklik için çekilen hasretle atbaşı gidiyordu. Bu duygusal gereklilikler ancak biri insani diğeri ilahi, iki kişilik arasında bir ilişki kurulmasıyla karşılanabilirdi.

Yüce gerçekliğin doğasının insana benzeyen tasavvurunun filozofların ufuklarında kaybolduğu Çin'de ve Hindistan'da ve de Helen Dünyası'nda, acı çekmeye gösterilen duygusal tepki artık yüce gerçekliğin, Zerdüştçülük ve Yahudilik teolojisinde korunan, geleneksel insana benzeyen kişi yönünün canlandırılmasını icap ettiriyordu. Hindistan'da ve Çin'de bölgesel filozoflar tarafından, birbirine benzemez şekilde, meydana getirilen yeni dinler, tanrıcılığı ıslah edip Yahudi tarzındaki gibi katı bir şekilde tektanrıcı olmaksızın belli belirsiz tektanrıcılığa meyletmişti. Akdeniz Havzası'ndaysa tanrıcılık, nihai muzaffer dışındaki, bütün yarışan bölgesel dinler tarafından belli belirsiz tektanrıcı ama hoşgörülü Hint ve Çin ruhunda canlandırılmıştı. Galip gelen Hıristiyanlık ana dini Yahudiliğin tektanrıcılığını devralmıştı; ama Hıristiyanlık, hepsi gayri-Yahudi kökenli olan rakip dinleri silip süpürdüğü ve asimile ettiği ölçüde, Yahudi tektanrıcılığından ayrılmıştı.

MS üçüncü yüzyıl, neredeyse iki yüzyıl boyunca Eski Dünya'nın bir ucundan bir ucuna coğrafi bakımdan sürekli bir çizgide yayılan dört imparatorluğun her birinin çöküşünü görmüştü; ama üçüncü yüzyıl itibarıyla Eski Dünya insan soyunun, az süren soluklanmasından önce gelen, uzun boylu manevi doğum sancısı tarihi sonuçlar üretmişti. Dört imparatorluğun her birinde bölgesel dinler ve felsefeler kendine has türden yeni dinler doğurmuştu. Yenileri eskilerden bir ayıklama, yayma ve kaynaştırma süreciyle ortaya çıkarılmıştı. Yeni dinlerin yayılmasını sağlayan aracılar diasporalardı ("dağılımlardı"). Bu diasporaların ilk neferleri sürgünlerdi; bunları fethedilen ülkelerdeki imparatorluk kurucularının yerleştirdiği garnizonlar izlemişti; bunları da tacirler takip etmişti. Kalıcı veya geçici bir şekilde göç ettirilip nakledilen insanlar taşınır olduğu kadarıyla ata yadigârı hayat tarzlarını da beraberlerinde götürmüş ve bunun göçmenlerin yeni yerleşme yerlerindeki yabancı çoğunluk arasındaki, otomatikman, yayıcıları haline gelmişlerdi. İhtimal ki göçebeler ayrıca beraberlerinde götürdükleri bu manevi hazinenin bilinçli ve bile bile yayıcıları haline gelebiliyorlardı. Önünde sonunda, *in partibus infidelium* ["inançsızların topraklarındaki"], yeni dinlerin [ayinleri] rahiplerce ifa edilmiş ve yeni dinler daha ötelere misyonerlerce taşınmıştı. Dini meşguliyetleri ille de bir tam gün mesleği olmamasına rağmen, bu rahip ve misyonerler profesyonellerdi.

Yabancı dinlerin yayılması ve uyumuyla bunların varolan yerel dinlerle kaynaşması, yerel dinlerin insan soyunun ortak ihtiyacını, insan ruhunun gaileler devriyle başa çıkmasına katkıda bulunacak bir dine duyduğu ihtiyacı karşılamakta dikkat çeken bir şekilde yetersiz kaldığı bölgelerde rağbetteydi. Manevi bakımdan yanıp tutuşan ve aç bölgeler ücra alanlardı, yani Helen Dünyası ve Çin.

Yeni dinlerin bölgesel icapları karşılamak üzere yayılması, savaşın, tehcirin, emperyalizmin ve ekümenik ticaretin pozitif sonuçları olan yeni ulaştırma araçları sayesinde kolaylaşmıştı. Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin uçlarını birbirine bağlayan ülkelerarası deniz yolları ve kara yolları vardı. "*Lingue franche*" [ortak diller] vardı: Örneğin, Yunancanın Attika lehçesi *Koinê*, Aramice, Pehlevi dilinin üç çeşidi, Hintlerin Prakrit dilleri yani MS ikinci yüzyılda Kuzey Hindistan'da ve üçüncü yüzyılda Dekkan'da kullanılan Prakrit dillerine üstün gelen Yeni-Sanskrit dilleri ve Çin Dünyası'nın MÖ 221'deki politik birleştiriminden sonra Çin'in dört bir tarafındaki devlet memurları ve tacirler arasında yaygınlaşan Çin'deki *koinê* (hem harf türlerinin hem de konuşulan dilin standartlaşmış şekli). Üçüncü bir ulaşım ortamıysa görsel sanatlardı. Söz konusu türlü türlü ortamlar özellikle dört imparatorluk birbiriyle coğrafi temas içinde yan yana yaşarken etkiliydi. Bu kısa süren nispi politik konsolidasyon ve nispi barış döneminde, Eski Dünya *Oikoumenê*'si alışılmadık ölçüde geçirgen bir haldeydi.

Yeni, duygusal bakımdan doyurucu dinlerin ortaya çıktığı ayıklama, nüfuz etme, uyma ve kaynaştırma sürecinde özellikle Helenistik ortam etkiliydi. Yunan dili, Yunan görsel sanatları ve Yunan felsefesi hem Akdeniz Havzası'nda Hıristiyanlıkla yarışan çeşitli dinleri hem de sonuçta bizzat bunları fethedip silip süpüren Hıristiyanlığın kendisini "işlemek" üzere birlikte çalışmıştı. Helenizm doğuda Hindistan'dan daha uzaktaki herhangi bir yerde kendini herhangi bir şekilde doğrudan hissettirmemişti; ama Kuzeybatı Hindistan'da Helenistik görsel sanatlar, Akdeniz Havzası'nda Hıristiyanlık kadar Hıristiyanlığın başarılı rakiplerine sağladığı gibi, Mahayana Budizmine de bir vasıta sağlamıştı. Mahayana, Ceyhun-Seyhun Havzası'yla Tarım Havzası üzerinden, Kuzeybatı Hindistan'dan Doğu Asya'ya aktarıldığında, artistik vasıtası da onunla birlikte yol almıştı ve bu görsel şekliyle Helenizm Doğu Asya'yı dolaylı bir şekilde etkilemişti. Aksi yöndeyse, Helenistik sanat, keza Helenistik felsefe Hıristiyanlığın eklentileri olarak

Batı Avrupa ve Kuzeybatı Afrika'ya nüfuz etmeyi sürdürmüştü. Böylece modern dönem öncesi bölgesel uygarlıklar içinden tek Helenizm bir ölçüde Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin bir kıyısından bir kıyısına kendini hissettirmişti.

Gaileler devri ve sonucu, ilk defa, Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin sadece çekirdek bölgelerini değil ücra bölgelerini de haşır neşir etmişti. Bundan önce, bölgesel uygarlıklar birbirinden ayrı ayrı ortaya çıkmış ve her biri kendi hayat tarzını geliştirmişti, din de bunun ayrılmaz bir parçasıydı. Bununla birlikte, her bölgesel uygarlığın genel tarzının kendine has olmasına rağmen, din düzleminde hepsi insan soyunun tarihinin uygarlık öncesi aşamasından bir dizi ortak "primordiyal imge" devralmıştı. Bu ortak zihinsel miras bir bölgesel uygarlığa ait dini öğenin, o uygarlığın geri kalan bileşenlerinden koptuğunda, bir başka bölgesel uygarlığın dinine uyarlanmasını ve sahiplenilmesini mümkün kılmıştı. Bir bölgesel uygarlıktaki seküler öğelerin aksine, dini öğeler diğer bölgesel uygarlıklara tamamen yabancı gelmemişti.

Bu ortak dini "primordiyal imgelerden", belki de en eskisi ve kesinlikle en güçlüsü Ana'ydı. Ana insan bedeninin en eski görsel tasviridir. Bu imgede de analığa bekâretle bağdaşmaz gözüyle bakılmadığından, bu ana-imgesi büyük ihtimalle babalığın keşfinden önce şekil almıştı: Bir başka deyişle, bir kadının bir erkekle cinsel ilişkiye girmeden hamile kalamayacağı fark edilmeden önce. Büyük ihtimalle, uygarlığın şafağından itibaren, analığın bir Çocuk'un doğumunu ima ettiğinin farkına varılmıştı ama Ana'nın mutlaka bir erkek eşliğinin ve Çocuk'un da mutlaka bir Baba'sının bulunduğunun farkına varılması primordiyal değildir. Başlangıçta Ana, Çocuk'u gölgede bırakıyordu, Baba da ya namevcuttu ya da, ancak, belli belirsiz bir figürdü. Ana'nın gücü onunla bağlantılı herhangi bir erkek için üstesinden gelmesi zor bir güçtür ve bundan ötürü bazı azimli erkek tanrılar bakir kalmayı tercih etmişlerdir. Aton, Asur, Yahve ve Mithra söz konusu durumun örnekleridir.

Ana, Çocuk ve Baba'nın göreceli gücü bir bölgesel uygarlıkla diğeri arasında değiştiği gibi, herhangi bir uygarlık içinde de tarihinin farklı aşamaları arasında değişmiştir. Bu farklılıklar Kutsal Aile'nin her bir değişik tasvirini, bunun ata yadigârı tasviri farklı insanlara cazip hale getirmişti. Bir bölgesel uygarlık ortak resmin bir başka bölgesel uygarlıktaki eksik özelliklerini kapatabiliyordu.

Ana imgesi değişkendir. Bir insan yavrusunun veya herhangi bir canlı türü oğul dölünün anası olabilir. İhtimal ki aynı zamanda bütün hayatın ortak Ana'sı Yer'dir. Ana'dan bu görünüşlerin her birinde genellikle yavrularını beslemesi ve bağrına basması beklenir. Gerçi istisnasız doğurgandır ama istisnasız iyi huylu değildir. Mezo-Amerikan yeryüzü tanrıçası, tanrıların ve insan türünün anası Coatlícue, Helenistik ana tanrıça Hekate ve Hint ana tanrıçası Kali, güçlerini yakıp yıkmak ve kötülüğün yanı sıra, yaratmak ve iyilik için de kullanabilirler ve kullanırlar. Ön Asya'da ana tanrıça Kybele, çocuğu veya eşliğini veya çocuğuyla eşliğinin tek bir erkek yoldaşta birleştiği Attis'i mahvetmiştir.

Ana bile bazen vahşileşebiliyorsa, Hava'nın ahlaken ikircikli bir güç olması boşuna değildir; çünkü Hava kaprisli bir şekilde yanardönerdir ve kaprisi ekinleri ya taşkın veya kuraklıkla mahveder ya da mevsimi gelince (bir başka deyişle, insan çiftçinin amacına hizmet etmek için "gelince") yağmur yağdırarak veya yağmuru esirgeyerek hasada yol açar. Hava tanrısı erkek olmaya çok uygundur ve onu Baba'yla özdeşleştirmek kolaydır; çünkü Ana'nın çocuğuna gösterdiği normal şefkatin aksine, Baba'nın ruh hali, Hava'nınki gibi, mantıksızlığı yüzünden, beklenmedik bir şekilde himmetten gazaba ve gerisingeri gazaptan himmete yön değiştirebilir.

Oysa Güneş'in günlük ve yıllık seyri tahmin edileceği üzere düzenlidir ve Güneş'in kendisi adildir. Işığını ve sıcaklığını bütün canlılara yan tutmadan verir; ona Hava Baba şöyle dursun, Toprak Ana'dan daha fazla güvenle bel bağlayabiliriz; ama Güneş Yer'de yapılan her şeyi görüp işittiğinden, her insanın ahlaken sevaplarıyla günahlarının kaydını tutar.

Diğer Yıldızlar Güneş kadar güven vermez. Gezegenler Hava kadar dengesizdir; sabit yıldızlar amansızdır; İnsan türünün kaderi Güneş'in etkisiyle belirlenir ve bu etki kötü olabilir.

Tohum, ekici insanın biçeceği ekin halinde canlanmak üzere bir mevsim boyunca ölür. Bu bitkisel gücün zahidi insanlar onun etini yiyip kanını içerek yaşarlar. Şüphesiz bu besini vücuda getiren güç insan soyunun fedakâr velinimetidir ve gönüllü ölümünün günahı vebali ondan yararlanan insanların boynunadır. Bu gücün yıllık ölüm ve dirilişinin sırrı zahidi insanlara onların ölümünü de bir dirilişin izleyeceği umudunu verir. Ama bu fedakâr güç aynı zamanda suçlu değil midir? Zahidi insanları –insanlar dâ-

hil– canlıları paralayıp etlerini çiğ çiğ yedikleri bir çılgınlıktan muzdarip etmez mi?

Bir başka primordiyal imge –biz zavallı insanların her zaman, ama özellikle gaileler zamanında ihtiyaç duyduğumuz– Kurtarıcı'dır. Bir başkasıysa bir insanda Vücut Bulan Tanrı'dır. Firavun vücut bulan bir tanrıydı. En azından Firavunların Beşinci Hanedanı'nın başlangıcı kadar eski bir tarihten itibaren, her Firavun bir insan babanın müdahalesi ve ilahi bir cinsel eylem bulunmaksızın, bir emrin dile getirilmesi sayesinde, bir insan anada peydahlanmış addedilmişti. Kim bilir, Vücut Bulan Tanrı'nın primordiyal imgesi *homo sapiens*'in ve insandan önceki insangillerin evrim tarihinin ne kadar gerisinde şekil almıştı?

Primordiyal imgeler birbirini karşılıklı dışlamaz. İhtimal ki, Vücut Bulan Tanrı'yla Kurtarıcı ve Tohum'la Oğul birbiriyle özdeştir. Ana, doğurganlığı hiçbir insan eşliği ve bundan ötürü çocuğu da hiçbir babayı gerektirmeyen bir bakire olabilir. Bir başka seçenek de Ana'nın kendini kocasına, çocuğuna hasrettiği kadar alabildiğine adamasıdır. Ayrıca biri dışında herhangi bir imgenin cinsiyeti hakkında hiçbir kesinlik yoktur. Ana elbette erkek olamaz ve Hava nadiren dişidir, buna rağmen, Firavunlar Devri Mısır dininde Yer erkek, Gök'se dişiydi. Çoğu dinde Güneş erkektir; oysa Güneş düzenli ve adildir, kaprissiz bir erkek de bir çelişkidir. Hitit şehri Arinna'nın Güneş tanrıçası ve Japon İmparatorluk Ailesi'nin kadın atası Güneş tanrıçası Amaterasu ve Alman dilindeki Güneş'in –*die* Sonne– dişi cinsiyeti [dişilliği] daha akla uygundur.

Hâlihazırda insan soyunun bir gaileler zamanındaki manevi ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeni dinler için potansiyel malzemeleri gözden geçirdik. Fiili ürünlerin incelemesine geçebiliriz ve incelememizi bölge bölge yürütürsek bu açıklığı güçlendirecektir.

Çin'de "eşrafın" ata yadigârı dini, bir züht dinine duyulan ihtiyaç kendini hissettirinceye kadar neredeyse ortadan kalkmıştı. "Gök" (Tian) herhalde Konfüçyüs'ün devrinden önceki özgün kişilik imasını kaybetmişti. Han Wu Di'nin saltanat devrinde iktidara gelen, Konfüçyüsçü âlim-idareci-toprak sahiplerine göre bir imparatorluk hanedanına itimatnamesini veren "Gökyüzünün Vekâleti", aslında, bu yeni hâkim sınıf tarafından verilen ve geri çekilen bir beşeri vekâletnameydi. Çin'de bir züht diniyle ilgili el altındaki yegâne malzeme kültürel bakımdan ilkel yerel popüler

kültlerdi. Çin Dünyası'nın MÖ 221'deki politik birleştirimi bu kültlerin birbirleriyle ve "eşrafın" felsefeleriyle kaynaşmasının yolunu açmıştı.

Wu Di tarafından kamu görevi için yeterlilik haline getirilen Konfüçyüsçülük artık Konfüçyüs ve Mengzi'nin felsefesi değildi. Bu [Konfüçyüsçülük] popüler din tarafından aşılanan uymaz düşüncelerle saflığını kaybetmişti. Taoculukta buna karşılık gelen saflığını kaybetme daha da ileri gitmişti. Konfüçyüsçülük itibardan düştüğünde –kamu işlerine katılmaktan geri durma anlamına gelen ve bunu savunan– Taocu felsefe uç verme eğilimdeydi. Örneğin, Han Liu Bang'ın saltanat devrinin başlangıcında Taoculuğun yıldızı parlamaktaydı ve üç yüzyıllık melankoli deneyimi Konfüçyüsçülüğün idari güç tekelini kötüye kullandığını gösterdiğinde, yani MS ikinci yüzyılda bir daha *flourit* yaşamıştı ["zirveye çıkmıştı"]. Ne var ki Taoculuğun sofistike bir felsefe olarak canlanışıyla aynı anda, Taoculuk popüler bir din de yaratmıştı ve bu din Doğu Han rejimine MS 184'te meydan okuyup akim kalan iki köylü isyanına ilham verecek ve kılavuzluk edecek ölçüde etkin bir şekilde tertiplenmişti.

Bu yerli Çin felsefesinin bir dine başkalaşması kendiliğinden bir Çin gelişmesi miydi, yoksa –Theravada Budizmi felsefesinden evrilen Hint kökenli bir züht dini olan– Mahayana örneğinden ilham mı almıştı? Mahayana'nın MS ikinci yüzyılda Çin'e çoktandır sızdığı dikkate alınırsa, bu son ihtimal göz ardı edilemez. Daha sonra, Mahayana'nın akını Çin'i enikonu sardığında –arka çıktığı köylü isyanlarının başarısızlığını gören– Taocu dinin bu mütecaviz Hint dininin sözde yerli Çin muadilini ortaya koymak üzere Mahayana doktriniyle örgütlenmesini gerçekten taklit ettiği kesindir.

Mahayana'nın Hindistan'daki evrimi tedricen gelişen bir süreçti, toplumsal ve kurumsal düzlemde de sürekliliği hiç tavsamamıştı. Budist keşiş tarikatı (*sangha*) Theravada Budizminden Mahayana'ya aktarılmıştı ve her türlü Budizmin kurumsal temeli olmaya devam etmişti. Öte yandan, doktrin düzleminde evrimin birikimli etkisi bir başkalaşma sonucunu doğurmuştu.

Theravada geleneğinden bir Budist keşişi Nirvana durumuna şahsen geçmek üzere çıkış yapmak için kendisi gayret göstermek zorundadır; çünkü Buda'nın talimatlarından esinlense ve onu örnek alsa da, manevi destek için Nirvana durumuna geçmek üzere kendi çıkışını yapar yapmaz artık erişilebilir olmaktan

çıkan Buda'ya başvuramaz. Mahayana geleneğinden bir keşişin nihai amacı hâlâ Nirvana'dır ama bu keşişin önceki hedefi bir *bodhisattva* [geleceğin Buda'sı] haline gelmektir ve bu girişimi sırasında halen varolan ve elinin altındaki bir *bodhisattva*'lar panteonundan yardım bekleyebilir. Bir Mahayana Budist'i bir *bodhisattva*'nın yardımıyla ilk amacına erişmeyi umabilir. Bu amaç da Nirvana durumuna geçmek üzere çıkış yapmak değil, Cennet'te geçici ikamettir.

Bir *bodhisattva* Buda'nın tembih ettiği manevi alıştırma konusunda işinin ehlidir. Nirvana durumunun eşiğindedir ve isterse Nirvana durumuna geçmek için çıkışını yapabilir; ama bunun yerine (bizzat Buda'nın tercih ettiği gibi) hemcinsi hisseden varlıklara yardım etmek için çıkışını kendi iradesiyle ertelemeyi seçmiştir. *Bodhisattva* "primordiyal imgeler" açısından Kurtarıcı'nın ta kendisidir. Bir *bodhisattva* yani Avalokita [Avalokiteşvara] Çin'de merhametin dişi ruhu Guanyin olabilmek için cinsiyetini değiştirmiştir. Çin'de Doğu Han rejiminin çöküşünden sonra Ana'ya acil ihtiyaç duyulmuştu ve bu tam zamanındaki rolünü oynamak üzere Guanyin devreye girmişti. Bir *bodhisattva*'nın diğerkâm şefkati Mahayana Budist'inde mukabil bir züht duygusuyla, *bodhisattva*'yı örnek alma itkisi uyandırır. Nitekim Mahayana bir gaileler zamanının gerektirdiği türden bir züht dinidir.

Mahayana MS ilk iki yüzyıl sırasında şekillenmiş ve Budist felsefenin yerel Sarvastivada okulunun Mahayana doğrultusunda ilerlemek için Güney'deki Theravada geleneğinden daha hazırlıklı bulunduğu Kuzeybatı Hindistan'da kristalleşmiş gibi görünmektedir. Aynı zaman diliminde, Hinduizm de benzer bir değişim geçiriyordu ve bu da yavaş yavaş ancak bir başkalaşmayla sonuçlanmıştı. Burada, benzer şekilde, kurumsal düzlemde işin sürekliliği hiç tavsamamıştı. Bu vakadaki kurumsal bağlantı Brahman kastıydı. Brahmanlar Hinduizmin değişken dönüşümlerine rağmen bu dinin üzerindeki hâkimiyetlerini korumuşlardı.

Veda Hinduizminde, Romalıların ilk dinindeki gibi, tanrılarla onlara tapınanlar arasındaki ilişki hep sıradandı. Ayin doğru icra edildiği sürece, tanrılar neredeyse uygun karşılığı vermeye mecburdu ve iki tarafta da hesaba katılan hâkim konu kişisel çıkardı. Hinduizmin yeni şeklinde, ki aslında yeni bir dindi, tanrılar Şiva ve Vişnu Mahayana Budizmindeki *bodhisattva*'ların muadilleriydi. Muhtemelen bu iki Hindu tanrısına çoktan beri, ama belki miladi

takvimin başlangıcından uzun zaman önce, başka adlar altında tapınılıyordu. Onlara tapınmayı dönüştüren yeni özellik, onlarla zahitleri arasına bir duygusal ilişkinin katılmasıydı. Vişnu, *bodhisattva* Amitabha gibi, Kurtarıcı'dır, aynı zamanda vücut bulan tanrı haline gelendir. En yaygın cisimleşmeleri [tecessümleri] Rama ve Krişna'dır ama aynı zamanda Buda'da da vücut bulmuştur. Şiva primordiyal imgelerden Hava ve Bitki Örtüsü ve de Ana'nın ahlaki ikilemine sahiptir. Yaratıcı da yıkıcı da olabilir; hiçbir zaman cisimleşmemiştir ve zahidi insanlar kaprislerinin insafına kalmışlardır. Şiva, Doğa'nın bütünlüğü gerisindeki tinsel gerçeklik ve güçtür. O, İnsan türünün gönencine ille de aldırış etmez; ama İnsan türü Şiva'yı kavradığı haliyle kabul etmek zorundadır, çünkü İnsan türünün kendisi Şiva'nın temsil ettiği Doğa'nın bir parçasıdır.

İran'da Zerdüşt'ün militan tektanrıcılığı tutukluk yapmıştı. Nasıl Hindistan'da Vişnu ve Şiva'ya zahidane tapınma Brahmanlar tarafından ele geçirildiyse, onun devrimci dini de makamları babadan oğula geçen İranlı ruhban *Magus*'lar tarafından ele geçirilmişti. İran'da, Firavunlar Mısır'ında Ahenaton'un ölümünden sonra yaşananlara benzer şekilde, Zerdüşt'ün ölümünden sonra da çoktanrıcılığa duyulan süregiden açlığa gösterilen tepkiyle çoktanrıcılık yeniden can bulmuştu. Ahura Mazda'nın tinsel öznitelikleri kendi başına pek çok tanrıça haline gelmişti. Dahası, Zerdüştçülük öncesi sevgiyle anılan bir su tanrıçası olan Anahita, kendini geri getirmeyi başarmıştı. Bunlar Zerdüştçülüğün bir duygusal dine dönüşmesine doğru atılan adımlardı; ama atılan bu ilk adımların arkası getirilmemiş ve *Magus*'ların saflığı bozulmuş Zerdüştçülüğü bile İranlıların kalplerini asla tam anlamıyla kazanamamıştı.

Levant, hatta Dicle-Fırat Havzası'yla birlikte, alan açısından ne Hindistan'dan ne de Çin'den daha büyüktür ama Levant, bu alan politik bakımdan Pers, sonunda da Roma İmparatorluğu tarafından birleştirilmeden önceki çağda, kültürel düzlemde Hindistan veya Çin alt kıtasından çok daha az homojendi. İran'ın batısındaki bu nispeten küçük bölgeyi hiç değilse beş uygarlık mesken tutmuştu: Sümer-Akad, Firavunlar Devri Mısır, Suriye, Anadolu, Helenistik. Dahası, yan yana konumlarının yekdiğerine yakınlığına rağmen, sadece ayrı değillerdi; birbirlerinden hem dışa vurdukları tutumlarında hem de iç dünyalarında çarpıcı bir şekilde farklıydılar. Bir gaileler zamanı deneyimi duygusal bakımdan doyurucu bir dine talep yarattığında, etkileşimleri de bundan dolayı canlıydı.

Bu etkileşimi beş bölgesel uygarlıktan birinin, yani Helenistik uygarlığın aşikâr manevi fakirliği teşvik etmişti. Doğru, İskender sonrası Helen Dünyası yöresel manevi kaynaklar bakımından çağdaş Çin kadar fakir değildi. İskender'in MÖ 334'te Pers İmparatorluğu'nu istila etmesiyle Levant'ta resmen başlayan yeni çağda en azından iki Helenistik din henüz canlılığını kaybetmemişti: Eleusis Mysterionları ["gizem kültleri"] ve Dionysos'a tapınma. Eleusisli Demeter, Toprak Ana'ydı; Dişi çocuğu Kız (Korê) ölen ve gömülen ve de canlanan Tohum'du. Mysterionlara kabul, ölümden sonra, cennet benzeri bir Öbür Dünya'da ebedi bahtiyarlığı garanti ediyordu. Dionysos, Şiva'nın Helenistik muadiliydi. O, Doğa'nın kaprisli ahlaki ikilemiydi. Helen tarihinin İskender Sonrası Çağı'nda, Eleusis Mysterionları baki kalmış, Dionysos'a tapınma artı bir yeniden can bulma imkânına kavuşmuştu.

Aynı zamanda, özel hayat da kamu hizmetinin icaplarına karşı hak iddialarında diretmişti ve hem Eleusis Mysterionları hem de Dionysos'a tapınma, müşterilerinin tesadüfen yurttaşlar veya yabancılar, özgür kişiler veya köleler, erkekler veya kadınlar olup olmadığına aldırmadan, insanların manevi ihtiyaçlarını karşılıyordu. Atina'da elbette devletin bir Dionysos kültü mevcuttu; Attika dramı bunun bir parçasıydı. Eleusis Mysterionları da Atina şehir devletinin kanadı altındaydı; ama Eleusis şehrinin kendisi, Atina gibi egemen bir şehir devleti değildi. Tesadüfen Atina devletinin topraklarında yer alan bir kutsal şehirdi ve bu gayri-politik bir kutsal şehir haliyle herhangi bir insan açısından erişilebilirdi. Dionysos'a tapınmaya gelince, İskender sonrası Çağ'daki canlanışı kişisel manevi ihtiyaçları karşılayan bir özel dini girişim başarısıydı. Epeyce genişleyen İskender sonrası Helen Dünyası'nın bir ucundan bir ucuna yayılan Dionysos'la ilgili bu canlanışın taşıyıcıları hükümetler değildi; özel [dini] topluluklardı (*thiasoi*) ve bu çılgın din özel iş halini aldığında, popülerliği bazı hükümetleri ikileme düşürmüştü. İskender sonrası Bakkhalar arasında politik bakımdan en ünlüsü olan IV. Ptolemaios (hd MÖ 221-203) dominyonlarındaki Bacchanalia *thiasoi*'a tescil zorunluluğu getirmişti. Roma Hükümeti'yse İtalya'daki Bacchanalia *thiasoi*'unu MÖ 185-181'de ezmişti.

İskender'in Pers İmparatorluğu'nu yıkmasından sonra Levant'ta ve Roma İmparatorluğu bünyesindeki politik birleştiriminden sonra Akdeniz'in bütün bir çevresi boyunca, rakip dinler arasında

bölgenin tamamında evrensel bir din haline gelme yarışı vardı. Rekabeti Firavunlar Devri Mısır teolojisinin habercisi olduğu bir yöntemle Hıristiyanlık kazanmıştı. Mısırlılar, bir Firavun öldüğünde ruhlarından birinin, yani ayrılabilir ruhunun Gökyüzüne yükseldiğine ve yeni gelenin orada makam işgal eder halde bulduğu diğer tanrıları yuttuğuna inanıyorlardı. Firavun, bu rakip tanrıları yutarak güçlerini kendine mal ediyordu. Hıristiyanlık rakiplerinin gücünü göğe yükselen bir Firavunun efsanevi icraatına öykünerek temellük etmişti. Hıristiyanlık Suriyeli, Mısırlı, Anadolulu ve Helenistik tanrılarla tanrıçaları yutmuş ve böylece onların gücünü sahiplenmişti.

Ana rolünü ele geçirme rekabetinde en az beş aday meydana düşmüştü. Bunlar Mısırlı İsis, Frig Kybele, Ephesoslu Artemis, Eleusisli Demeter ve Celileli bir Yahudi marangozun karısı Meryem'de vücut bulan bir tanrıçaydı. Meryem Helenleşmiş bir İsis'in kişiliğini, imgesini ve özniteliklerini üstlenerek kazanmıştı. Roma Hükümeti MÖ 204'te Hannibal Savaşı'nın acısını ayinleri hadım rahiplerin yönettiği bir siyah taş şeklindeki yerli haliyle Kybele'yi Pessinus veya belki Pergamon'dan ithal ederek dindirmişti. Acı hafiflediğinde, bu paldır küldür davet edilen Frig misafir uygulanabilirliği ölçüsünde Roma'da tecrit edilmişti. Öte yandan, İsis bahri hale (*pelagia*) gelmeden önce Demeter'in ışıldayan muadili olarak Helenleştirilmişti ve bu kisvesiyle İsis, Roma İmparatorluğu'nu başarılı bir şekilde fethetmişti.

İsis, yurdu Mısır'da ölmüş ve mumyalanmış tanrı Osiris'in sadık karısıydı ama tanrıçanın yöresel kocasının ihracı mümkün değildi. I. Ptolemaios'un din işleri eş danışmanları Mısırlı rahip Manethon ve Eleusisli Yunan rahip Timotheos, İsis için –Osiris'le bir buzağıda [genç boğada] vücut bulan Mısır tanrısı Apis'in kaynaşması– Serapis'le ihraç edilebilir bir eşlik geliştirmişlerdi. Zeus'un arka planda kalmasıyla (*Tian*'la aynı akıbete uğramıştı) meydana gelen manevi boşluk Serapis'e Helenistik panteona ayak atma fırsatı vermişti; ama bu zarif Helenleşmiş haliyle Serapis, Helen şifa tanrısı Asklepios'un yersiz bir kopyasıydı ve Serapis'in Helen Dünyası'nın Baba figürü olarak Zeus'un yerini almakta hiç şansı yoktu. Bu rol Yahudilerin amir ulusal tanrısı Yahve tarafından ele geçirilmişti.

İsis sadece sadık eş değildi; aynı zamanda şefkatli Ana'ydı ve oğlu Horus'u diriltilen Osiris'in müdafisi ve kurtarıcısı haline

gelmek üzere emzirmişti. Horus'un, Levant'taki Oğul rolü için edilen rekabette Meryem'in oğlu İsa karşısında Mısır'ın sınırlarının ötesinde hiç şansı yoktu.

İsa'yla ilgili baki kalan en eski tasvirler, Firavunlar gibi, hanidir İsa'nın da bir insan babasının bulunmadığına, bunun yerine Ana'sında bir tanrı –İsa'nın durumunda Re değil Yahve– tarafından peydahlandığına kanaat getiren zahitlerince yazılan eserlerdir. (Yahve'nin etmeni Ruhuydu; çünkü Yahve'nin her bir özniteliği, Ahura Mazda'nınkiler gibi, tektanrıcılığın manevi riyazetini dindirmek için başlı başına ilah haline gelmişti.) Hıristiyan kutsal kitaplarındaki kanıtlara göre, İsa'nın kendisi herhangi bir bakımdan bir ilah olduğu imasını reddetmişti. İsa, kayda geçmiş en az iki lafzında, onun ve Tanrı'nın birbiriyle özdeşliği bulunmadığına işaret eder. Bununla birlikte, muhtemeldir ki Hinduizmdeki anlamıyla benliğini yok ederek, çoğu insandaki, altında yatan yüce tinsel gerçekliği gizleyen örtüyü söküp atan bir insan haliyle Tanrı'ydı. Hindu düşüncesinin düalist [ikici] olmayan okuluna göre, bu yüce gerçeklik bütün görüngülerin temelini teşkil eder ve bu bireysel benmerkezciliğin engelleyici örtüsünün kaldırıldığı zaman ve zeminde aşikâr hale gelir. İsa'nın gayri-Yahudi zahitlerinin onu tanrılaştırmalarına teşvik eden deneyim, muhtemeldir ki yüce tinsel gerçekliğin, İsa aracılığıyla, bu gözle doğrudan algısıdır; ancak İsa'nın kendisi Tanrı diye şükredilecek kadar yaşasaydı, şüphesiz Bir Yahudi olarak kabul edemeyeceği bir statüyü reddederdi. Devrinin diğer Yahudi hahamları gibi, kendine Yahve'nin oğlu demesi ihtimal dâhilindeydi ama Yahudi tabirinde Yahve'nin oğulluğu bir karşılıklı yakınlık ve güven ilişkisine delalet eden mecazi bir ifadeydi. İsa bir ortodoks Yahudi'ydi, coğrafi ve etnik ufku da Filistinli Yahudilerle sınırlıydı. Müritlerini bir misyonerlik seferine yolladığında, onlara sadece Yahudilere hitap etmeleri talimatını vermişti.

İsa'nın Yahudi hemşehrileri onu gayri-ortodokslukla suçlamamışlardı. İsa ve Ferisilerin arası İsa'nın Yahudi Kanunu'nu hahamlarla [*rabbi*'lerle] önceden görüş birliğine varmadan kafasının dikine giderek yorumlaması yüzünden açılmıştı. İsa'nın çoğu alışılmadık ölçüde bireysel yorumları geleneksel yöntemi izleyen meslektaşı hahamlarınkiyle özdeşti. Yerel Romalı yetkililer İsa'yı Kudüs'ün Yahudi nüfusunun onu Mesih (başka bir deyişle Yahudi halkının kurtarıcı insan kralı) diye çağırmasına

izin vermesi nedeniyle idama mahkûm ettiğinde, Sadukiler buna rıza göstermişlerdi. Sadukiler mantıken tek bir ihtiyatsız Yahudi'nin idamının nice Yahudi canı pahasına bastırılacak bir Yahudi *émeute*'u [ayaklanması] riskine karşı meşru bir sigorta olduğunu düşünmüşlerdi. İsa'nın kendisinin de farklı düşünmediğini tahmin edebiliriz; çünkü İsa'nın Ferisilerle pek çok ortak yanı vardı ve Ferisiler, Haşmonayim hanedanı ve onların vârisleri Zelotların aksine, Yahudi tebaasına Yahudi dininin buyruklarının Yahudi ortodoksluğunun gerekliliklerine uyumlu bir şekilde yerine getirilmesine izin veren, yerli veya yabancı hükümetlere karşı silaha sarılmayı reddediyorlardı.

Hıristiyan Kilisesi'nin resmi teolojisine göre, Meryem'in oğlu İsa ve İsa'nın babası Yahve, Meryem'in kendisini gölgede bırakır. İsis, ilk bakışta, Meryem niteliğine dönüşmekle kaybetmiş gibi görünebilir; çünkü İsis, Helen Dünyası'nın bir başından bir başına ilerlemek üzere yola koyulduğunda hem kocasını hem de oğlunu arkada, Mısır'da bırakmıştı. Bununla birlikte, Hıristiyan Âlemi'nin gayri-Protestan büyükçe bölümünde "Tanrı Anası" (Theotókos) Meryem, adı dışında bütün özellikleriyle bir tanrıçadır. İsis, bu Hıristiyan *avatar*'ında Hıristiyanlık öncesi gücünü korumuştur.

Yahve, Zeus gibi, başlangıçta bir Hava tanrısıydı ve Zeus'un yarış dışı kalmış olmasından ötürü, Yahve'nin bu rolle ilgili tek rakibi Kuzey Suriye'deki stratejik konumlu Dolikhe (Dülük) adlı kasabanın Romenleştirilen Hava tanrısı Jüpiter [Iuppiter] Dolichenus'tu. Dolikhe'de Mısır'la Ön Asya arasındaki güney-kuzey rotasıyla Fırat Nehri'nin batı dirseğiyle Akdeniz'in doğu sahili arasındaki doğu-batı rotası kesişir. Bu nedenle Dolikhe Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırından veya bu sınır boyunca ilerleyen Romen birliklerinin kaçınılmaz bir *étape* [konak] yeriydi ve buna ilave bir sonuç olarak Jüpiter Dolichenus Roma ordusunda popülerleşmişti. Yerel Hitit tapınanları onu Hava'nın yıldırım ve çifte baltasını savurur halde bir öküzün sırtında dikeltmişlerdi. Romalı asker zahitleriyse ona Romalı üniforması giydirmişti ve bu kılıkta birliklerle beraber yukarıya Tuna'ya, aşağıya Ren'e ve deniz üstünden Britanya'daki Hadrianus setine [Hadrianus Duvarı] kadar yol almıştı.

Dolichenus rakibi Yahve'ye göre bir konuda avantajlı durumdaydı. Dolichenus'un bir burçinin [dişi geyik] sırtında dikelmiş onunla eşit bir şekilde yüz yüze gelen bir dişi eşliği vardı. Dolic-

henus kültünde asker karıları, kocalarının yanında görev alıyorlardı. Buna rağmen, Dolichenus'un Roma Ordusu'nun gönlünü çelmesi kısa ömürlüydü. Ancak MS ikinci yüzyılda başlamış ve üçüncüsünde sona ermişti. Jüpiter Dolichenus Serapis'ten daha fazla hayatiyete sahipti ama Dolichenus Yahve'yle boy ölçüşemezdi.

Ölüp yeniden canlanan Tohum'un rolü için edilen rekabette Osiris mumyalanması, Anadolulu Attis'se kendini hadım etmesi yüzünden yarış dışı kalmışlardı; Sümer-Akad tanrısı Tammuz, Sümer-Akad panteonunun yıldızlar dışındaki bütün bileşenleriyle birlikte ufukta kaybolmuştu; Suriyeli Adonis, Dionysos ve Eleusisli Korê ve de İakkhos'la atbaşı gidiyordu; ama bu yarışta da galip gelen İsa'ydı. Müritlerinden bazıları çarmıha gerildiği tarihten sonraki üçüncü gün ve daha sonraki birkaç tezahüründe daha onu yeniden canlı gördüklerine inanmışlardı. Aziz Paulus Korinthoslulara Birinci Mektubunu yazdığında, Hıristiyan cemaatinin kendine has dini töreni çoktan, bunların yerini tutan bitkisel ürünlerle yani ekmek ve şarapla, İsa'nın bedenini yemeye ve kanını içmeye evrilmişti. Ayinin şifahi kuralları hanidir değişmez hale gelmişti. Ölüp Dirilen Tanrı rolünü, Dionysos veya Adonis değil, diğer zaferlerine ilaveten İsa kazanmıştı.

İsa'nın Kurtarıcı rolüyle ilgili daha zorlu rakipleri vardı ve bütün mücadelelerinin en çetini de Vücut Bulan Tanrı olma rolünü edinmekti.

Rakip Kurtarıcılar, kardeş katili amcası Set'e boyun eğdiren Horus ve Mithra'ydı: Mithra, Zerdüşt'ün şeytanların mertebesine indirdiği bir İran tanrısıydı ama İran'dan Ön Asya'ya geçen bir göçmen olarak Güneş ve mukadderatı tayin eden Yıldızlarla ittifakı sayesinde uluhiyetini yeniden kabul ettirmişti. Mithra'nın bahtı, Dolichenus'unki gibi, Roma ordusu tarafından açılmıştı. Birlikler Mithra'yı Fırat'tan Tyne ve Solway'e taşımışlardı ama bahtının açıklığı kısa ömürlüydü. MS birinci yüzyılda başlamıştı ve Mithra dördüncü yüzyıl itibarıyla İsa'yla mücadelesinde akıntıya karşı kürek çekiyordu.

Mithra, İsa'yla zahitlerinden talep ettiği ahlaki icapların meşakkati konusunda aşık atmıştı ama Mithra en az iki belirleyici noktada dezavantajlıydı. Mithra, fedakâr bir masum kurban olmak yerine, infial uyandıran bir kan dökücüydü (tabii Mithra'nın kanını döktüğü boğa tesadüf eseri bizzat Mithra'nın dublörü değilse). Bundan başka, Mithra bir kadın düşmanıydı. Sadece kendisi ana-

sız ve bakir değildi; kültü Dolichenus'unkinin ve Hıristiyanlığın aksine sadece erkeklere açıktı. İsa, Mithra gibi bakirdi ama İsa'nın İsis benzeri bir anası vardı ve müritlerinin en içteki halkasında kutsal kadınlar mevcuttu. Bundan dolayı Hıristiyan Kilisesi'nin hayatında kadınlar için bir alan vardı.

Akdeniz halkları için Mithra değil, İsa bir Kurtarıcı haline gelmişti. Kurtarıcı'nın hem hemcinsleri bir insan hem de bu insan kurtarıcının ortak kısmetleri olan, acı çekmeden aşırı derecede nasiplenen insan soyunun ayrıcalıksız çoğunluğunun temsilcisi durumunda bulunmasını istemişlerdi. Bu rolün insan galibi, görünüşte kudretli bir hükümdar değil, görünüşte aciz bir marangozdu. Kral I. Ptolemaios, ona Rodoslular tarafından takılan "Kurtarıcı" lakabını kabul ettiğinde, bu lakabın Ptolemaios'un Asyalı tebaasından bazılarının soyundan gelen bir zanaatkâra intikal edeceği –ve bunun Ptolemaios hanedanının ortadan kalkmış olduğu bir tarihte gerçekleşeceği– kehanetinde bulunulsaydı, kesinlikle hayrete düşerdi.

En şiddetli rekabet Vücut Bulan Tanrı rolü içindi. Vücut Bulan Tanrı'nın prototipi Firavun'du. Bir Roma İmparatoru, Roma Senatosu'nun ve halkın *princeps*'i ["önder"] olmanın yanı sıra bir Firavun'du. Böylece birbirini izleyen her Roma İmparatoru (Aurelianus Mısır'ın bu mirasını reddedinceye kadar) Mısırlı Vücut Bulan Tanrı'nın meşru vârisiydi ve üç binyıldan fazla bir süreyle Mısır'ın Çifte Monarşisini bir arada tuttuğu gibi, Roma İmparatorluğu'nu da bir arada tutan harç bu emperyal insan tanrıya tapınmaydı. Roma İmparatorluk Hükümeti imparatora bir tanrı diye tapınılmasının herhangi bir tebaası tarafından reddedilişini hoş gördüğünde, Hükümet Roma'nın Helen Dünyası'na verdiği kıymetli siyasi birliğe –ve bununla birlikte paha biçilmez ölçüde kıymetli barışa– halel getirecekti.

Nitekim Roma Hükümeti Yahudi tebaasının imparatora vazgeçilmez ilahi şükranlarını sunmayı reddedişini hoş görmüştü; ama Yahudilere gösterilen bu müstesna anlayışın sıklığı Yahudilerin bir etnik azınlık olma gerçeğiyle sınırlıydı. Bu hoşgörüyü Hıristiyanları da kapsayacak şekilde genişletmesi İmparatorluk için çok daha tehlikeli bir hal alırdı; çünkü Hıristiyan Kilisesi'nin hiçbir etnik sınırı yoktu; bariz hedefi insan soyunun tamamını dininden döndürmekti. Öte yandan Hıristiyanların, her şey bir tarafa, kendi üç kişilikli mabutlarının yegâne Gerçek Tanrı olmadığını

zımnen kabullenmeden bu törensel imparatora tapınma eylemini gerçekleştirmeleri imkânsızdı ve bu Hıristiyanlığın özünü retle aynı kapıya çıkardı. Roma Hükümeti'yle Hıristiyan Kilisesi arasında bir zıtlaşma yaşanması kaçınılmazdı. Hıristiyanlığın bu muharebedeki zaferi inanılmazdır.

Hıristiyanlığın massetmekte gönülsüz davrandığı ve ortadan kaldırmaya gücü yetmediği tek rakip din Babil astrolojisiydi.

MÖ 334-MS 220 yılları Eski Dünya *Oikoumenê*'sinde üç büyük züht dininin doğuşuna tanıklık etmişti: Tanrıcı Hinduizm, Mahayana Budizmi ve Hıristiyanlık. Mahayana ve Hıristiyanlık, zahitlerinin insan soyunun tamamını dininden döndürme hedefini güttükleri misyoner karakterli dinlerdi. Hinduizm, Zerdüştçülük ve Yahudilik gibi, belirli bir toplumun diniydi ve bu toplumun geri kalan yerli kurumları ve yapısıyla iç içe geçmişti. Gerçi Hinduizm örneğinde, dinin sosyal matrisi o kadar uçsuz bucaksızdı ki, başlı başına bütün bir dünyaya denkti.

Hıristiyanlık başlangıçta Yahudiliğin içindeki bir dizi mezhepten biriydi. İlk Hıristiyanlar yani Yahudi-Hıristiyanlar, elbette, İsa'nın idam edildikten sonra yeniden canlandığına inanıyorlardı. İsa'nın müritleri arasında bu inancın baş göstermesine yol açan deneyimler her ne idiyse, inancın kendisi söz götürmez bir şekilde samimiydi ve samimiyetinden ötürü de coşku vericiydi. Bu Hıristiyanlığın, bir zamanlar Hıristiyanların İsa'nın çarmıha gerilişine gösterdikleri ilk tepki durumundaki hayal kırıklığını atlatmasını açıklamaktadır. Yahudi-Hıristiyanların dirilen bu insanın –bu hemşehrileri Yahudi'nin– Tanrı'nın oğlu olduğuna, bunun herhangi bir mecazi anlamından başkasına inanmaları pek mümkün değildir; çünkü buna inansalardı, Yahudi cemaatinin içinde kalamazlardı ve nitekim silinip gidinceye kadar da kalmışlardı.

Yahudilikten, gayri-Yahudilerin kendilerini Yahudi kanununa riayete bağlamadan uymakta serbestçe davranabilecekleri, gayri-Yahudi bir Hıristiyanlık çıkarma –Yahudi-Hıristiyan Paulus tarafından gerçekleştirilen– hayrete düşürücü bir marifettir. Bu sabık Yahudi-Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun sonuçta bizzat Yahudiler ve Yahudilerin katı dindaşları Yahvistler ve Samiriyeliler dışındaki bütün ahalisini dininden döndürmeyi başarması da aynı ölçüde hayrete düşürücüdür.

Paulusçu Hıristiyanlık gayri-Yahudi kökenli rakip bölgesel dinlere onları, Hıristiyanlığın Yahudilikten devraldığı tektanrı-

cılığı sulandırma pahasına, massederek üstün gelmişti. Paulusçu Hıristiyanlıkta, *Magus* Zerdüştçülüğündeki gibi, Yegâne Gerçek Tanrı'nın öznitelikleri –bu durumda, Yahve'nin Kelâmı ve Yahve'nin Ruhu– mabudun birbirinin dengi yönleri statüsüne çıkarılmıştı. İsa, Firavun ve Kayzer ve Rama ve Krişna'yla aynı anlamda, Vücut Bulan Tanrı haline gelmişti. Pratikte "Tanrı Anası" olarak da İsa'nın insan anası bir tanrıça halini almıştı.

Hıristiyan Kilisesi ayrıca örgütünün etkinliğinden de kuvvet bulmuştu. Levant'taki rakip dinlerin, Budist keşiş tarikatına benzer şekilde, merkezi bir düzenlemesi yoktu. Söz konusu diğer dinlere itikat eden yerel cemaatler birbirinden idari açıdan bağımsızdı; ortak yanları özdeş bir doktrin ve ayinden ibaretti. Hıristiyanlığın da kendi yerel cemaatleri vardı. Bunlar coğrafi bakımdan Roma İmparatorluğu'nun şehir devleti birimleriyle çakışıyordu. Ama Hıristiyanlık, yerel birimleri emperyal çapta bir kilise hiyerarşisine tabi kılarak, Roma İmparatorluğu'nu daha ileri ölçüde taklit etmişti ve bu örgütsel başarı benzersizdi. İskender'in ardılları Ptolemaios, Selevkos ve Lysimakhos'un ortadan kalkmış seküler imparatorlukları Hıristiyan kilisesinin patriklikleri şeklinde canlandırılmıştı ve Roma Patriği ("Papa") doğudaki meslektaşları tarafından, Papa'nın Katolik Kilisesi'nin tamamı üzerinde bir üstünlük ve bir otokratik otoriteyle donatıldığı iddiasının Roma Patrikliği'nin coğrafi sınırları dışındaki geçerliliği kabul edilmese de, *primus inter pares* ["eşitler arasında birinci"] diye addedilmişti.

Bir Yahudi mezhebinin ekümenik Hıristiyan Kilisesi'ne başkalaşması elbette şaşırtıcıdır; ama keza Hint Theravada Budist felsefesinin ekümenik Mahayana Budist dinine başkalaşması da. Bir misyoner karakterli din olarak Mahayana'nın gücü zahitlerinin Mahayana misyonerlerinin inançlarını yaydığı bölgelerin önceden beri mevcut dinleriyle uzlaşmaktaki gönüllülükleri yatıyordu. Mahayana, açıkça hoşgörülü davranırken ve alenen fethi değil ortak yaşamayı hedeflerken, Theravada Budist geçmişindeki herhangi bir şey yüzünden geri tutulmamıştı. Öte yandan, Hıristiyanlığın Yahudi geçmişi Hıristiyan teologları ve misyonerleri için bir engeldi. Hıristiyanlık yaşa ve yaşat konusunda cesaret gösterememişti; rakiplerini ya yok edecek ya da massedecekti ve onları bunu gizliden gizliye yapabildiği kadarıyla massetmişti. Buna rağmen, Hıristiyanlık yok ettiğinden çok daha fazlasını massetmişti. As-

lında, kendini yayma yöntemi resmi temsilcilerinin kabul etmeyi kaldırabileceklerinden daha fazla Mahayana benzeriydi.

Mahayana ve Hıristiyanlığın doğup yayılmaları insan soyunun tarihine yeni bir yön vermişti. Bu dramatik hadiseler Eski Dünya *Oikoumenê*'sinde sahnelenmişti ama nihai etkileri dünya çapındadır.

39
Mezo-Amerikan ve And Dağları Uygarlıkları, MÖ *c.* 400-MS 300

Mezo-Amerikan ve And Dağları Dünyası'ndaki kültürün uygarlık düzeyine yükseldiği Bölüm 21'de kaydedilmişti. Mezo-Amerika'daki uygarlığın yaratıcıları Olmek halkıydı; onlar And Dağları Dünyası'ndaki Chavín sanat üslubunun mucitleri ve yayıcılarıydılar. Mezo-Amerika'daki en azından bir sitte, yani Tehuantepec Kıstağı'ndaki San Lorenzo'da yapılan radyokarbon testleri bildik Olmek üslubu uygarlığın ilk ortaya çıkışını MÖ *c.* 1250 kadar erkene tarihlemiştir; ama Olmek uygarlığı Atlantik kıyısına nispeten yakın La Venta ve Tres Zapotes'te MÖ *c.* 800-400'de uç veriyordu ve orada And Dağları Dünyası'ndaki Chavín "katıyla" çağdaştı. And Dağları kronolojisinin iki alternatif hesaplamadan birini benimsersek, bunun hemen ardından gelen MÖ *c.* 400-MS 300 dönemi sırasında uygarlık her iki bölgede de aynı anda zirvesine tırmanmıştı. Ne var ki And Dağları uygarlığının zirveye varışını altı yüzyıl öncesine, bir başka deyişle MÖ *c.* 300'e tarihleyen başka bir hesaplama mevcuttur.

Mezo-Amerikan uygarlığının kronolojisi iyi yapılanmıştır. Muhtemelen Olmek halkı tarafından icat edilen ve şüphesiz Mezo-Amerikan tarihinin "Klasik" çağında (MS *c.* 300-900) Mayalar tarafından mükemmelleştirilen bir Mezo-Amerikan sürekli tarihlendirme sistemi vardı. Modern arkeologlarca "Uzun Hesap" diye bilinen bu sistemle, Maya anıtlarına "Uzun Hesap" sistemine göre

kazınmış tarihlendirmelerle ilişkilendirilen Maya tapınaklarının kapı ağızları lentolarından elde edilen çok sayıda odun numunesinin yaşları radyokarbon testleri yoluyla kesinleştirilerek, milattan önceki ve milattan sonraki yıllar cinsinden mutlak bir kronoloji arasında bağ kurulmuştur.

Bilindiği kadarıyla And Dağları halklarının kendilerine has herhangi bir tarihlendirme sistemi yoktur. And Dağları halkının kronolojisiyle ilgili, radyokarbon testi kanıtlarının dışındaki yegâne kanıtlar And Dağları uygarlığı sitlerindeki artefakt (örneğin, bina ve kırık çömlek parçası) kalıntılarının katmanlaşmasıdır. Arkeologlar bu katmanları, kalıntıların kalınlığını, katmanlaşmış kalıntılarda muhafaza edilen birbirini izleyen stillerin sayısını ve bir silsiledeki stiller arasındaki farkların derecesini göz önünde bulundurarak, kronolojik açıdan yorumlamışlardır. Ancak katmanların içerik numunelerini radyokarbon testine tabi tutarak bu tahmini kronolojiyi sınamanın imkân dâhilinde bulunduğu yerlerde, bu radyokarbon testlerinin MÖ *c.* 400'den MS 1438'e kadarki dönem için gösterdiği tarihlerin arkeologların tahminlerinden hayli farklı olduğu ortaya çıkmıştır. Örneğin, And Dağları tarihinin And Dağları uygarlığının zirveye çıktığı "Klasik" veya "Serpilme" denilen dönemi, radyokarbon testlerine göre MÖ *c.* 300'den MS 400'a kadar tarihlenmişken, katmanlaşmaya dayalı hesaplar bu dönemi MS *c.* 400-1000 diye tarihlendirir.

Uyuşmazlık şaşırtıcıdır ve hâlihazırdaki bilgimizle çelişen kronolojilerden hangisinin doğru olduğuna güvenle karar vermek mümkün değildir. Katmanların tahminen tarihlere dönüştürülmesi sübjektiftir ve ihtimal ki sonuç hatalıdır. Öte yandan, And Dağları kronolojisiyle ilgili radyokarbon tarihlendirmesinin dayandığı numuneler henüz çok sayıda değildir ve münferit radyokarbon tarihlendirmelerinin yanıltıcılık bakımından katmanlaşmaya dayalı tahmini kronolojiden aşağı kalır yanı olmayabilir. Bir radyokarbon tarihlendirmesi incelenen nesnenin tarihini bilmediğimizde güvenle kullanılamaz. Örneğin, bir binada bulunan bir hatıl ihtimal ki daha eski bir binadan alınmıştır ve öyleyse, bulunduğu bina için doğru tarihi ortaya çıkarmayacaktır. Çünkü radyokarbon tarihlendirmelerinin kullanımı ancak çok sayıda inceleme yapıldığında güvenlidir ve And Dağları kronolojisinin açıklığa kavuşturulması için şimdiye kadar hazırda bulunan test sayısı şüpheli sonuçlar verecek kadar azdır. Bundan ötürü, And

Dağları'nın MS *c.* 1438'de sona eren on sekiz buçuk yüzyıllık tarihi için hâlihazırda yapabileceğimiz en iyi şey, radyokarbon tarihlendirmelerini muvakkaten kabul etmektir; tabii ki testlerin sayısı arttıkça sonucun muhtemelen bugüne kadar yapılan az sayıda radyokarbon testinin şüpheli ipuçları yerine stratigrafiye dayalı hesaplara yaklaşacağı ihtirazı kaydıyla.

And Dağları uygarlığıyla Mezo-Amerikan uygarlığı yekdiğerinden bağımsız bir şekilde ortaya çıkmıştır ve birbirlerini karşılıklı olarak etkilemelerine rağmen (And Dağları Dünyası mısırı Mezo-Amerika'ya, Mezo-Amerika da metalürjiyi And Dağları Dünyası'na borçluydu), iki uygarlığın birbirini izleyen evrelerinin tekabül etmesi veya tekabül etse dahi, tekabül eden evrelerin çağdaş olması için inandırıcı hiçbir neden yoktur. Bununla birlikte, aslını ararsanız Mezo-Amerikan tarihinin Olmek evresiyle And Dağları tarihinin Chavín evresi az çok birbirinin muadili ve aynı zamanda az çok birbirinin çağdaşıdır. Ayrıca, Amerika tarihinin Kolomb öncesi son evresinde, Aztek devletinin Mezo-Amerika'ya yayılışı adeta İnka devletinin And Dağları Dünyası'na yayılışıyla aynı tarihte başlamıştır. Başlangıç tarihleri sırasıyla MS 1429 ve 1438'dir. And Dağları'nın, radyokarbon testlerine değil, katmanlaşmaya dayılı kronolojisi And Dağları tarihinin "Serpilme" evresini benzer şekilde Mezo-Amerikan tarihinin "Klasik" evresiyle çağdaş yapar. Elbette iki uygarlığın tekabül eden evrelerinin birbirinin çağdaşı olması için inandırıcı hiçbir neden yoktur ve şimdiki bölümde varsayılmıştır ki, And Dağları kültürünün "Serpilme" evresiyle ilgili doğru tarihlendirme MS *c.* 400-1000 değil MÖ *c.* 300-MS 500'dür.

Olmek uygarlığı Mezo-Amerika'da ilk defa Tehuantepec Kıstağı'nda ve Atlantik kıyısının bitişik şeridinde boy göstermişti ama buradan kuzeybatıda Meksika platosuna doğru ve güneydoğuda Pasifik kıyısı boyunca uzanmıştı. Olmek halkının silah zoruyla yayıldığına dair bazı arkeolojik kanıtlar vardır ve San Lorenzo'yla La Venta'da bulunan Olmek sitlerindeki birbirini izleyen yıkımın şiddeti, Olmek halkının devasa sanat eserlerinin masif malzemelerinin nakli için boyun eğdirilmiş öfkeli halkları angaryaya koştuklarını akla getirmektedir. Buna rağmen Olmek halkından nefret ediliyorduysa, aynı zamanda taklit de ediliyordu. Atlantik kıyısındaki en kuzeybatıdaki Olmek siti Tres Zapotes, neredeyse miladi takvimin başlangıcına kadar ayakta kalmıştı ve burası, bilin-

diği kadarıyla, en eski "Uzun Hesap" tarihlendirme yeridir. Tarih MÖ 31 yılının eşdeğeridir. Tehuantepec Kıstağı'nın doğusunda yer alan Chiapa de Corzo'da MÖ 36'nın eşdeğeri bir tarihlendirme vardır; Guatemala'nın dağlık bölgesindeki (yani güneyindeki) El Baúl'da da MS 36'nın bir eşdeğeri mevcuttur. Demek ki Olmek halkının en önemli icadı, Mezo-Amerika'da Olmek halkının fethettiği toprakların muhtemel sınırlarının ötesine yayılmıştı.

MÖ *c.* 100'le MS 150 arasında Maya bölgesinin iki düzlüğünde anıtsal mimari başlamıştı. Orta Maya bölgesi Petén bugün sık bir tropikal yağmur ormanıyla kaplıdır; kuzey bölgesi Yucatán'sa nispeten kurak ve çıplaktır. Orta Maya bölgesinin başlıca tören merkezi Tikál'deki en erkene tarihlenen stelin tarihi MS 292'dir. Demek ki Mezo-Amerikan uygarlığı Orta ve Kuzey Maya bölgelerine güney bölgesinden (Guatemala'nın yüksek ülkesinden) daha sonra ulaşmıştı ama Orta Maya bölgesinde yerleşir yerleşmez birkaç ayırt edici özellik geliştirmişti. Bunlardan biri üstündeki bir tepelikle yükselen konsollu tonozdur; diğeriyse bir sunakla birleştirilen bir steldir. Şimdiye kadar şifresi çözülen yegâne Mezo-Amerikan *glif*leri (tarihi hem sürekli "Uzun Hesap" cinsinden hem de elli yılda bir tekrarlanan döngülerle gösteren) tarihlendirme *glif*leridir. Henüz şifresi çözülememiş *glif*lerin bir yazı ve öyleyse yazının Sümerlerinkine benzer şekilde ideogramlarla sesbirimlerinin birleşimi olduğu tahmin edilmektedir. Mezo-Amerikan hiyeroglifleriyle "Uzun Hesap" birer Maya icadı değildi ama Mayalar bunları Petén bölgesinde benimsedikten sonra, inceden inceye işlemiş ve bunlara yararlı eklemeler yapmışlardı.

Mezo-Amerikan uygarlığının Maya alçak ülkesindeki bu dikkate değer gelişimine Meksika platosundaki çağdaş bir gelişme fark atmıştı. Göller Havzası'na açılan tali vadideki Teotihuacán, buradaki Güneş ve Ay piramitlerinin Cholúla'da yer alan kul yapısı tepe dışındaki en büyük iki Mezo-Amerikan anıtı olmasına rağmen, sadece bir tören merkezi değildir; Teotihuacán, 1.500 yıl önceki San Lorenzo gibi, gerçek bir şehirdi. Teotihuacán dikdörtgen şeklinde bir ızgara planı üzerine yerleştirilmişti; yoğun nüfusluydu ve geçimini bitişik bir kırsal bölge toprağını yoğun bir şekilde işleyerek, kısmen de Atlantik kıyısındaki tropik alçak ülke halklarına satış amacıyla çanak çömlek imal ederek sağlıyordu.

Mezo-Amerikan uygarlığının "Klasik" evresi, hem Teotihuacán'da hem de Maya alçak ülkesinde, MS *c.* 300'de başlamıştı.

And Dağları uygarlığının buna tekabül eden "Serpilme" evresi de şimdiye kadar yapılan az sayıdaki radyokarbon testlerinin işaret ettiği geçici tarihlendirmesini –MÖ *c.* 300'den MS 400'e– kabul etmemizden ötürü şu anki bölümün kapsamına girer.

Chavín üslubunun yayılışı And Dağları Dünyası'nın sınırlarına kadar uzanmamıştı. Ne kıyının güneydoğu kesimine ne de güneydoğudaki yüksek ülkeye ulaşmıştı ve ulaştığı alanlarda bile, yaygınlığını aşırı bir yerel yeniden çeşitlenme izlemişti. Bu kültürel bakımdan yararlıydı. And Dağları uygarlığı zirvesine bu Chavín sonrası evrede çıkmıştı. Çarpıcı teknik ve artistik başarıları çanak çömleğiyle dokumalarıydı. Bu evredeki en önde gelen iki alanın her ikisi de kıyı boyunca uzanan alçak ülkedeydi. Bu alanlar kuzeybatıdaki Moche Vadisi ve Parácas Yarımadası'yla güneydoğudaki Nazca Vadisi'ydi. Moçika çanak çömleği Helen tarihinin "Klasik" evresindeki Attika çanak çömleğiyle kıyas kabul edebilir; Parácas Yarımadası'yla Nazca Vadisi'nin yünlü dokumaları herhangi bir modern benzerlerinden daha âlâdır; bu bölgenin pamuklu dokumaları ancak modern Bangladeş ve Lancashire'da aşılmıştır. Metalürji And Dağları Dünyası'nın Chavín evresinde hanidir icra ediliyordu ve müteakip "Deneysel" ve "Serpilme" evrelerinde de devam etmişti ama malzeme hâlâ altınla sınırlıydı ve ürünler, araçlar veya silahlar değil süs eşyasıydı. Altın dökerek değil döverek işleniyordu ve ne gümüş ne de bakır henüz işlenmemişti. Bununla birlikte, metalürji açısından And Dağları uygarlığı Mezo-Amerika'dakinden daha ilerideydi. Mezo-Amerika'da metalürji asla bağımsız bir şekilde icat edilmemişti. Klasik sonrası çağdan önce de icra edilmemişti, edildiğinde de Ekvador ve Peru kaynaklı uyaran yayılımının eseriydi.

40
Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin Batı Ucu, MS 220-395

Bölüm 37'de MS 48'den 220'ye kadar aralarındaki Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin bir sınırından öbür sınırına kadar yayılan dört imparatorluk hakkında bazı açıklamalar yapılmıştı. Bölüm 38, MÖ *c.* 334-MS 220 döneminde, alanın nihayetinde politik bakımdan taş çatlasa dört devasa devlette birleştirimiyle, sistematik dini misyonerlik faaliyetine açılan uçsuz bucaksız alandaki gönüllere ve beyinlere girmek için yarışan bölgesel dinler arasındaki rekabetle ilgiliydi. Sonuç üç yeni dinin doğuşuydu: Tanrıcı Hinduizm, (Theravada yerine) Mahayana Budizmi ve (Yahudiliğin yerine) Paulusçu Hıristiyanlık. Bu üç din zahidane olmaları bakımından birbirini andırıyordu. Tanrıcı Hindular tanrılar Şiva ve Vişnu'nun zahitleri; Mahayana Budistleri resmen tanrı değil ama potansiyel Budalar sayılan *bodhisattva*'ların zahitleri; Hıristiyanlar tanrı Yahve'nin, (gayri-Yahudi Hıristiyanlar açısında gene ilahi) İsa'nın ve "Tanrı Anası" (Theotókos) diye şekle sokulduğunda neredeyse bir tanrıça haline gelen İsa'nın anasının zahitleriydi. Züht nesneleri farklıydı; esasıysa özdeşti.

Bu züht dinlerinin doğuşuyla *bodhisattva*'ların ve İsa'yla Meryem'in tanrılaştırılmaları bir insanüstü yardıma duyulan ihtiyacın belirtileriydi ve bu ihtiyaç insanların kendilerini içinde buldukları duruma hükmedemeyeceklerinin farkına varmalarından ötürü duyuluyordu. İnsanların ve hükümdarlarının yaşayan vücut bulan

tanrılara –örneğin, ilk dört hanedanın Firavunlarına, İskender'e ve ardıllarının ilk birkaç nesline, Julius Caesar'a ve Augustus'a ve de MS 274'e kadar Augustus'un ardıllarına– bel bağlamakta pek tereddüt etmedikleri zamanlar ve zeminler vardı. O yıl bir yaşayan vücut bulan tanrı yani İmparator Aurelianus, statüsünde onun ve tebaasının bu tür bir tanrının artık duruma hizmet etmeye yetmediğinin farkına vardıklarına işaret eden bir değişiklik yapmıştı. Roma İmparatorluğu'nun krizinin bu kırkıncı yılında Aurelianus kendini koruyucu İmparatorluk Tanrısı diye "Fethedilmemiş Güneş" (*Sol Invictus*) yerine koymuş ve o günden itibaren bir tanrı değil en yüce tanrının yersel vekili olarak hüküm sürmüştü.

Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin bir sonraki evresinde yani MS *c.* 220-395 döneminde, dört imparatorluğun kısmetleri farklı farklıydı. Bölüm 37'de İran ve Irak'taki Arsaklı Part İmparatorluğu'nun fethedilip MS 224'te Sasani Pers hanedanı tarafından devralındığı, Kushan İmparatorluğu'nun da fethedilip Sasani İmparatorluğu'nun bünyesine katıldığı (gerçi Sasani İmparatorluğu'nun içinden Kushan İmparatorluğu'nun bir kalıntısı yeniden ortaya çıkmış ve ondan daha uzun süre yaşamıştı) kaydedilmişti. Çin İmparatorluğu'yla Roma İmparatorluğu'nun her biri parçalanmış ve geçici süreyle anarşinin pençesine düşmüştü: Çin İmparatorluğu 370 yıl (MS 220-589), Roma İmparatorluğu elli yıl (MS 238-284) boyunca. Nitekim MS üçüncü yüzyılın ortalarındaki on yıllar boyunca bu durumu en az zararla atlatan İran İmparatorluğu'ydu. Bir hanedan değişikliğini ucuz atlatmıştı; bunun ardından doğuya doğru genişlemişti ve ikinci Sasani İmparatoru I. Şapur Romalılar karşısında üç defa zafer kazanmıştı ki, üçüncüsünde (MS 260) İmparator Valerianus dâhil bütün bir Roma ordusunu esir almıştı; ama Şapur daha sonra maruz kaldığı, Suriye'yle Mezopotamya arasındaki çölde bulunan, yarı özerk ticari vaha devleti Palmyra'nın prensi Odaenathus'un, Roma İmparatorluğu adına giriştiği karşı saldırısında yenilmişti.

Palmyra'nın ekonomik bakımdan en parlak dönemi, Traianus'un Babil'i (Irak'ı) Roma İmparatorluğu bünyesine katma başarısızlığından sonraki ve Sasanilerin Irak'la İran'ı MS 224'e Arsaklılardan devralmadan önceki, MS 117-224 yıllarıydı. Odaenathus'un I. Şapur'un karşısında zafer kazanmasının arkasından, o ve ondan sonra dul eşi Zenobia, Palmyra'yı Roma İmparatorluğu'nun Levant'taki ardıl devleti haline getirmeye çalışmıştı.

Zenobia, Arap vahasının ne ilk ne de son hırslı kraliçesiydi; ancak Palmyra MS 274'te Aurelianus tarafından fethedilip ortadan kaldırılmıştı. Arada bulunan bir başka krallık yani Ermenistan daha başarılıydı. Ermenistan kendini, Sasani Pers İmparatorluğu'nun bünyesine katılmaktan, önce Palmyralıların sonra da Romalıların yardımıyla kurtarmıştı ve MS 298'den 387'e kadar MS 66'dan itibaren Ermeni tahtını Romen üst hükümdarlığı altında işgal eden Arsaklı hanedanının tali bir kolunun egemenliği altında bağımsızlığını korumuştu.

Roma İmparatorluğu'nun yeniden birleştirimi ve iyileştirilmesi, savaşçı ama kültürel bakımdan geri kalmış, Adriyatik'in kuzeydoğu sahiliyle Tuna'nın güney kıyısı arasında yer alan Illyria'daki illerden çıkan asker-imparatorların eseriydi. Bunlardan biri Aurelianus'tu (hd MS 270-275). En büyük ikisi, yirmi bir yıl boyunca saltanat süren (MS 284-305) Diocletianus ve otuz bir yıl boyunca saltanat süren (MS 306-337) I. Constantinus'tu. MS 235'ten 284'e kadar biri dışında bütün saltanatlar kısa sürmüştü ve çoğu imparator hayata trajik bir şekilde gözlerini yummuştu. Diocletianus ve Constantinus'sa yataklarında ölmüşlerdi. Roma İmparatorluğu'nu kendi aralarında dönüştürerek yeniden kurmuşlardı. Constantinus Diocletianus'un başlattığını tamamlamıştı, ayrıca imparatorluğa din birliğini dayatma konusunda, Diocletianus'un ve Diocletianus'un toy meslektaşı Galerius'un Hıristiyan Kilisesi'ne karşı güttüğü politikayı ters yüz ederek, Diocletianus'un başarısızlığını telafi etmişti.

Diocletianus ve Constantinus MS 284'le 337 arasında İmparatorluğun baştan başa savunusu (ayrıca da Constantinus'un hasımlarına karşı verdiği iç savaşlarda kullanması) için bir seyyar sahra ordusu yaratmışlardı. Para birimini (fakir fukaranın bakır parasını değil; askeri birliklere ödemede kullanılan altın parayı) yeniden kararlı bir duruma getirmişlerdi. Arazinin kadastrosunu yeniden yapmışlar ve tarımsal üretimden alınan vergiyi yeniden değerlendirmişlerdi. Birçok meslek erbabını kamu hizmetlerinin zorunlu icraatı için görevlendirmişlerdi. Roma'nın emperyal siyasi bünyesinin hücreleri olan şehir devletlerindeki beledi özyönetimin çöküşünün geride bıraktığı idari boşluğu hiyerarşik bir şekilde örgütlenmiş bürokrasiyle doldurmuşlardı. Ayrıca imparatorluk başkentinin yerini değiştirmişlerdi.

İmparatorluğu inşa eden şehir devleti Roma, Yarımada İtalya'sı veya deniz gücüne dayalı Akdeniz çevresindeki bir imparatorluğun

başkenti vazifesini görmek açısından avantajlı bir konumdaydı. Fırat, Tuna ve Ren çizgileri boyunca çizilen sınırları savunmak açısındansa avantajlı bir konumda değildi; ayrıca imparatorluğun ekonomik ağırlık merkezi Levant'tan çok uzakta yer alıyordu. Diocletianus yeni başkenti Ön Asya'nın kuzeybatı köşesindeki Nikomedeia'ya (İzmit) yerleştirmişti. Constantinus onu kısa bir mesafe daha batıda, kolayca surlarla çevrilebilecek bir yarımadanın ucunda, fevkalade bir doğal limana sahip, Bosporos'un [İstanbul Boğazı] Avrupa sahilinin güney ucundaki bir yere yani Byzantion'a taşımıştı. Byzantion'da (Konstantinopolis, bugün İstanbul), Akdeniz'le Azak Denizi'nin başı arasındaki su yolunu, Sava'nın Tuna'yla buluştuğu Singidunum'la (Belgrad) Fırat'ın batıdaki dirseğinin batısında bulunan Jüpiter Dolichenus'un doğduğu Dülük [Dolikhe] arasındaki kara rotası keser.

Roma İmparatorluğu'nun MS üçüncü yüzyılın ortasındaki on yıllarda dibe vurduğu dönem Valerianus'un oğlu Gallienus'un saltanatı (MS 260-268) sırasındaydı. Sasani Pers İmparatorluğu'nun zirveye çıktığı çağdaş dönemse I. Şapur'un saltanatı (MS 242-273) sırasındaydı. Bu çalkantılı çağda Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin batı ucundaki en büyük iki insan Gallienus'un himayesi altındaki Mısırlı Yeni-Platoncu filozof Plotinos (MS 205-270) ve I. Şapur'un himayesi altındaki yeni bir misyoner karakterli dinin kurucusu, Irak doğumlu İranlı Mani'ydi (MS *c.* 216-277 veya 276).

Bu evliyanın her ikisi de alışılmadık bilgelik arayışıyla birer sivil olarak bir orduya eşlik etmişti. Her ikisi de bu fırsatı aynı Romen-Pers savaşında bulduysa, bu kesinlikle MS 243-244 savaşıydı ve birbirlerinden habersiz, sahipsiz toprakların zıt taraflarında, kesinlikle karşı karşıya gelmişlerdi. İki adam da bir zamanlar Zerdüşt ve Platon'un zihin jimnastiği yaptığı nihayetsiz meseleyle uğraşmıştı: İnsan soyunun kendini yaşar halde bulduğu bu kusurlu dünyayla görüngülerin içindeki ve arkasındaki ve de ötesindeki yüce gerçeklik arasındaki ilişki nedir? Yüce gerçeklik iyi midir ve iyiyse, insanlığın deneyimi kadar insanlığın başarımının da trajik bir gerçeği niteliğine sahip kötülüğün kökeni nedir?

Hıristiyanlık iki adamın da geçmişinin parçasıydı. Plotinos bir Helenistti ama öğretmeni Ammonios bir eski Hıristiyandı. Mani'nin babası Irak'ta dininden dönüp "Babtistler" adlı bir mezhebi benimsemişti ama aile Irak'a, başlıca bölgesel dinin, Zerdüştçülüğün *Magus*'lar tarafından yapılan yorumunun [Mecûsîlik]

olduğu Media'daki Hemedan'dan göç etmişti ve Mani kendisinin Zerdüşt'ün ve Buda'nın ve de İsa'nın ardılı niteliğinde bulunduğunu ileri sürmüştü. Plotinos, Gnostisizmi reddeden bir Platoncuydu ama Plotinos'un müridi, Yeni-Platoncu bir karşı-kilise kuran İamblikhos, Zerdüştçü düalizmin aksine, Gnostisizmi mutlak bir düalizmle birleştiren Mani kadar, Gnostisizmin dibine gömülmüştü. Zerdüştçü doktrine göre, aydınlıkla karanlık (iyilikle kötülük) arasındaki mevcut savaş geçicidir ve iyi tanrı Ahura Mazda'nın kötü hasmı Angra Mainyu karşısında kalıcı bir zafer kazanmasıyla sona erecektir. Mani'ye göreyse aydınlık önünde sonunda kısmen karıştığı karanlıktan neredeyse tamamen yeniden ayrışacaktır ama birbirinin zıddı iki unsur da yani aydınlık ve karanlık da ebedidir, dahası harfi harfine fiziksel bakımdan aynı zamanda aydınlık ve karanlıktırlar. Oysa Zerdüşt gibi, Plotinos için de aydınlık ve karanlık, sırasıyla iyilik ve kötülüğü temsil eden zihinsel imgelerdir. Dahası Plotinos açısından kötülük, iyiliğin aksine, pozitif bir tinsel güç değildi; sırf negatif olan bir şeydi: bir "karşı iyilik" değil, iyiliğin yokluğuydu.

MS *c.* 220-395 döneminde Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin batı ucunda en ciddi iki hadise politik düzlemde değil dini düzlemde vuku bulmuştu. Bir hadise Mani'nin, Zerdüştçülüğün *Magus*'lar tarafından yapılan yorumunu Sasani Pers İmparatorluğu'nun resmi dini olarak esasa bağlamayı başaran, militan bir Zerdüştçü rahip, yani Kartir tarafından yenilgiye uğratılmasıydı. Diğer ciddi hadiseyse Hıristiyanlığın, MS 285-290 yıllarında önce Ermenistan'da sonra da MS 312'yle 395 arasında Roma İmparatorluğu'nda, astroloji dışındaki Hıristiyanlık öncesi bütün dinleri galebe çalmasıydı.

Sasanilerin aile tarihi Haşmonayim hanedanınkinden pek farklı değildi. Birer prens haline gelmeden önce rahiplerdi. Sasaniler tanrıça Anahita'nın Fars'ta bulunan ve İlk Pers İmparatorluğu'nun tören merkezi Persepolis'in yerini alan İstahr adlı bir şehirdeki tapınağının makamları babadan oğula geçen rahipleriydiler. İran'ın Zerdüştçülük öncesi su tanrıçası Anahita, Zerdüştçülüğün *Magus*'lar tarafından yapılan yorumunda, yersiz bir şekilde, Ahura Mazda'yla ilişkilendirilmişti ve bu nedenle Sasaniler Zerdüştçülüğe, bizzat Zerdüşt'ün hamisi (I. Dareios'un babası Hystaspes değil, yaklaşık iki nesil önce, krallığı muhtemelen Ceyhun-Seyhun Havzası'nda yer alan, aynı adlı bir kral olan) Hystaspes'ten

[Viştaspa] başka, önceki her İranlı hükümdardan daha mutlak surette bağlıydılar.

İlk Pers İmparatorluğu'nun Ahameniş hükümdarları, Zerdüşt için yegâne gerçek tanrı niteliğine sahip Ahura Mazda'ya sadakatlerini belli etmişlerdi ama Zerdüşt'ün kurduğu dinin mensubu olduklarını ilan etmekten geri durmuşlardı. Arsaklılar *Magus* Zerdüştçülüğüne inandıklarını açıkça söylemişlerdi, ancak Arsaklılar, Ahamenişler ve Ahamenişlerin Makedonyalı Yunan ardılları gibi, çeşitli dinlerin hepsinin tebaaları arasındaki mensuplarına hoşgörüyle davranmışlardı. I. Şapur maiyetindeki seçkin kişilerin ruhları hatırına Zerdüşt ateş sunakları vakfetmişti ama ailesinin ata yadigârı dinini gayri-Zerdüştçülere dayatmanın peşinde koşmamıştı. Bu şöyle dursun, Şapur Mani'ye yeni dinini Şapur'un dominyonlarında yayması için izin vermişti.

Mani –bir ihtimal, henüz veliaht prensken Şapur'un İndus Havzası'nı Kushanlardan aldığı, MS 241'de– Hindistan'da bulunmuştu. Mani'nin sonradan Roma İmparatorluğu'nu istila eden bir Pers ordusuna eşlik ettiğinden daha önce bahsedilmişti. Bu seferler Mani'ye sırasıyla Budizm ve Hıristiyanlıkla ilgili bir miktar ilk elden bilgi edinmesini sağlamıştı. Zerdüşt'ün, Buda'nın ve İsa'nın ardılı, "hâtemü'n-nebiyyîn" ["nebilerin yani peygamberlerin sonuncusu"], tam ve kesin bir vahyin alıcısı, "Babil'deki Hakikat Tanrısı'nın ulağı" ve bizzat vücut bulan Kutsal Ruh olduğunu ilan etmişti; ayrıca sadece Sasani Pers İmparatorluğu'nun ahalisini değil, bütün bir insan ırkını dininden döndürmeyi hedef gütmüştü. Mani cemaat mensuplarının kalplerini kazanıp onları kendine bağlamış, örgütleme konusunda üstün bir yeteneğe sahip bulunduğunu göstermiş, doktrininin insanları cezbettiği ortaya çıkmıştı. Babil (Irak) gerçekten Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin kalbiydi; yerel dil yani Aramicenin çağdaş şekli Süryanice, Bereketli Hilal'in her tarafında yaygın bir şekilde benimsenmişti; bu yüzden Babil merkezi harekât üssüydü ve Mani, misyonerleri Babil'den sadece Sasani İmparatorluğu'nun kuzeydoğu ve kuzeybatı sınırlarına değil, Mısır'a da yollamıştı. Manicilik Hıristiyanlığın önceki iki yüzyıl boyunca gerçekleştirdiğinden çok daha hızla yayılmıştı.

Ne var ki, Mani'nin Irak'ı merkez tuttuğu bir dünya dini kurma tasarımı Kartir'in Zerdüştçülüğü Sasani İmparatorluğu'nun veya en azından İran kısmının yerleşmiş dini yapma ve oradaki bir başka

ibadetin kökünü kazıma niyetiyle bağdaşmıyordu. Zerdüştçü rahip Kartir, I. Şapur'un üçüncü ardılı II. Behram'ın saltanat devrinde (MS 277-293) hiyerarşinin en üst aşamasına yükselmişti. Kartir artık Sasanilerin İstahr'daki ata yadigârı Anahita tapınağının da oradaki ateş sunağının da rahibi yapılmıştı. Kartir zaten I. Şapur'un ikinci ardılı I. Behram'ın (hd MS 274-277) kulağını tutmuştu. I. Behram, Kartir'in kışkırtmasıyla Mani'yi tutuklayıp hapsetmişti ve Mani şehit düşmüştü. Maniciliğin Mısır'daki ilerleyişi de Roma İmparatoru Diocletianus'a MS 297'de, Hıristiyanlığa karşı savaş açmasından altı yıl önce, acımasız bir baskıcı ferman çıkarttırmıştı. Diocletianus Mani'nin dönmelerini, Pers Hükümeti'nin Mani'yi öldürdüğü ve MS 297 itibarıyla kendi Manici tebaasına yirmi yıldır zulmettiğini görmezden gelerek bir Pers "beşinci kolu" olmakla itham etmişti. Maniciliğin uğradığı hışım Hıristiyanlığın çektiği cefayla aynı etkiyi göstermişti. Engellemek şöyle dursun, onu harekete geçirmişti.

Roma İmparatorluğu'nda, MS 250'de Decius, MS 257-260'ta Valerianus, sonunda ve en gaddarca MS 303-311'de Diocletianus ve Galerius Hıristiyanlığın kökünü kazımaya girişmişti. Girişim yegâne alternatifin İmparatorluğun Hıristiyan Kilisesi tarafından ele geçirilmesi olduğunun üstü kapalı bir itirafıydı. MS 303-311'in Büyük Zulmü'nde itici güç Diocletianus'un kendisi değil Galerius'tu. Diocletianus isteksizdi; oysa o bile, Hıristiyan Kilisesi'nin gücünü hafife almıştı. İmparatorların ikisi de Illyrialı askerlerdi, ayrıca Illyricum'da da Illyrialı askerler arasında da Hıristiyanlık pek ufkun üstünde yükselmemişti. Illyrialı askerlerin tanrıları Aurelianus'un "Fethedilmemiş Güneş'i", Jüpiter Dolichenus, Mithra ve Roma'nın asıl panteonuydu.

Hıristiyan Kilisesi'nin gücü Hıristiyanların en kalabalık olduğu (gerçi orada bile hâlâ azınlıktaydılar) Levant'taki Hıristiyan karşıtlarınca daha iyi kavranmıştı. Plotinos'un müridi İamblikhos, Yeni-Platonculuğun Gnostik yorumuna dayalı bir karşı-Kilise örgütlemeye çalışmıştı. Bu yorumla Akdeniz Dünyası'nın bütün gayri-Hıristiyan tanrı ve tanrıçaları, "Fethedilmemiş Güneş'in" liderliği altında Hıristiyan panteonuna karşı seferber edilmişlerdi. Çin'deki Taocu Kilise'nin Akdeniz'deki muadili, Maximinus Daia (hd MS 310-313) ve Constantinus'un gayri-Hıristiyan [dönme] yeğeni Iulianus (hd MS 361-363) adlı iki imparator tarafından himaye edilmişti ama bu baştan başarısızlığa mahkûmdu. Hıristiyan

Kilisesi, Akdeniz'e mahsus mabutları asimile ederek, Yeni-Platoncu karşı-Kilise'nin önüne düşmüştü. İsa çoktan Orpheus, Serapis ve "Fethedilmemiş Güneş", Meryem'se çoktan "Tanrı Anası" İsis halini almıştı; Yeni-Platoncu felsefeye gelince, İamblikhos'un bunu akim kalan tartışmalı bir şekilde yanlış uygulaması, Plotinos'a sonuçta fiilen Hıristiyan Kilisesi'nin teolojisine kaynaştırılmasından çok daha nahoş gelirdi.

MS 311'de Galerius, ölüm döşeğindeyken, Hıristiyanlığa karşı çıkardıkları kendi ve Diocletianus'un fermanlarını hükümsüz kılmış ve Roma İmparatorluğu'nun bütün sakinlerine, Hıristiyan ve gayri-Hıristiyan farkı gözetmeden, ibadet özgürlüğü bahşetmişti. MS 312'de I. Constantinus dininden dönüp Hıristiyanlığı benimsemişti. Bu inanç değişikliği ani ve şaşırtıcıydı: Belki de Constantinus için bile; çünkü Constantinus'a MS 306'da babası İmparator I. Constantius'tan sadece Galya ve Britanya'ya hâkimiyet değil, "Fethedilmemiş Güneş'e" züht de miras kalmıştı. MS 312'de Constantinus, o vakitler Kuzeybatı Afrika'yla birlikte Constantinus'un kayınbiraderi Maxentius'un elinde bulunan, İtalya'yı istila ediyordu. Roma'nın kuzeybatı dış bölgelerindeki, Maxentius'un yenilip öldürüldüğü muharebenin arifesinde Constantinus bir rüya görmüştü. Rüyasında "Khristós" [veya "Hristos" yani "Mesih"] adının Yunan alfabesindeki ilk iki harfiyle birlikte Latince dört ışıltılı kelimeden –"bu işaretle zafer kazanacaksın" (*hoc signo victor eris*)– mürekkep bir arma gördüğünü hayal etmişti. Constantinus güya, İsa Mesih'in Constantinus'a bu armayı miğferine iliştirmesiyle askerlerinin kalkanlarına resmedilmesi talimatını verdiğini hayal etmişti. Constantinus rüyasında söyleneni yapmış ve ardından, her birinde galip geldiği, üç iç savaştaki ilk belirleyici muharebeyi kazanmıştı.

Constantinus'un dininden dönmesi aleni ve samimiydi ama Aurelianus ve I. Constantius'un tanrısı "Fethedilmemiş Güneş'e" zühdünden vazgeçmemişti. Gerçi sonunda *Sol*'u – Hıristiyan Kilisesi'nin hanidir zımnen bir tuttuğu– İsa Mesih'le özdeşleştirmişti. Constantinus, Roma devletinin politik başı olarak *ex officio* elinde tuttuğu gayri-Hıristiyan başrahipliğinden yani *Pontifex Maximus* rolünden de vazgeçmemişti. En yüksek rahiplik makamını işgal etmesi bir Hıristiyan olmasıyla teknik bakımdan bağdaşmıyordu ama Constantinus'un himayesi altındaki Hıristiyan kilise yetkilileri sorun çıkarmamışlardı ve Constantinus kendisi de MS 337'de

ölüm döşeğindeyken vaftiz edilinceye kadar resmen Hıristiyan Kilisesi'nin bir mensubu haline gelmemişti. Dahası, Constantinus Hıristiyan doktrinine çok yetersiz bir şekilde aşinaydı ve bu sadece MS 312'de dininden dönüp Hıristiyanlığı benimsediği tarihte değil, ömrünün geri kalanı boyunca da böyleydi. Hıristiyan kilise politikalarına müdahaleleri Constantinus'un bu açıdan boyunu aşan sularda yüzdüğünü açığa vurmuştu. Oysa seküler işlerde dirayetli bir politikacıydı.

Constantinus kimi zaman, politik çıkar hesabıyla Hıristiyan numarası yapan bir kuşkucu [septik], sinik ve ikiyüzlü olmakla suçlanmıştır. Dininden dönmesiyle ilgili bu yorum bir anakronizmdir. Akdeniz Dünyası'nda oradaki toplumun MS 235'teki çöküşünde sonra hiçbir kuşkucu kalmamıştı. Roma İmparatorluğu'nun hiçbir sakini bu korkunç çağda ilahi destek görmeden ayakta kalabileceğine inanmıyordu. Constantinus samimi ve koyu bir dindardı, bu açıdan da zamanının ve zemininin tipik bir temsilcisiydi. Keza Plotinos, Mani, İamblikhos, Diocletianus, Galerius, Maximinus Daia ve Iulianus da kendilerine has farklı tutumlarıyla samimi ve koyu dindarlardı. Constantinus'un dindarlığı Plotinos'unkinden daha az halis muhlis değildi ama incelikten yoksunluğuyla farklıydı. Hıristiyanların Tanrı'sı gücünü açığa vurarak Constantinus'un sadakat göstermesini sağlamış ve bunu korumuştu. Bu Tanrı Hıristiyan Kilisesi'ne gadreden Roma imparatorlarını felakete uğratmıştı. Galerius, Maximus Daia ve Licinius'un akıbetleri söz konusu durumun örnekleridir. Aynı Tanrı Constantinus'a üç iç savaşta askeri zafer kazandırmıştır. Hıristiyanların Tanrı'sı MS 312-324 arasındaki on iki yılda Constantinus'u Tiber'den Bosporos'a ilerletmiş ve bütün bir Roma İmparatorluğu'nun biricik hükümdarı yapmıştı. Oysa Constantinus MS 306'da yani başlangıçta sadece Alpler ve Pireneler'in ötesinde yer alan uzak ve geri kalmış eyaletlerin York'taki hükümdarıydı.

Constantinus Hıristiyanların Tanrı'sına sadakatini bahtını açmakla ödüllendirdiği için son derece minnettardı ama Tanrı'nın muazzam gücünün bu tezahürü Constantinus'a minnettarlığın yanı sıra korku duygusu da aşılamıştı. İlahi hamisine karşı ödevini yerine getirmeyi başaramadığında, Galerius ve Maximus Daia ve de Licinius'un akıbetini üstüne çekeceğinden korkmuştu: Örneğin Hıristiyan din adamları kitlesi içindeki çağdaş mezhepçiliği tatlıya bağlamayı başaramazsa. Benzer bir gayri-Hıristiyan tanrılarının

hoşnutsuzluğu korkusu Hıristiyanlara zulmeden imparatorları harekete getirmişti.

Constantinus'un bir dönme Hıristiyan haline gelmesindeki güdü ahlakça Aşoka'nın bir dönme Budist haline gelmesindeki güdüden çok daha aşağıdaydı. Aşoka'nın güdüsü saldırgan bir savaş verme suçundan duyduğu pişmanlıktı ve bir daha asla savaş açmamıştı. Constantinus'un güdüsüyse birbirini izleyen üç iç savaşı kazanmasından duyduğu minnettarlıktı.

Constantinus, Levant'taki Hıristiyanlığa zulmü durdurması için Maximinus Daia'yı baskı altına alarak ve her birinin kendi dominyonlarındaki Hıristiyanlığa hoşgörüyle davranmayı sağlama bağlamakta bizzat kendisiyle iş birliği yapması için Licinius'u ikna ederek, Galerius'un hoşgörü fermanının arkasını getirmişti. Constantinus gayri-Hıristiyan tebaasına hiçbir zaman zulmetmemişti, aksine Hıristiyan Kilisesi'ne kıymetli ayrıcalıklar tevcih etmişti, eski Hıristiyan ve Hıristiyan karşıtı yeğeni Iulianus Yeni-Platoncu karşı-kiliseyi benzer şekilde kayırmıştı. Roma imparatorlarının MS 311'den sonra kendilerininkinden başka dinlere isteksizce hoşgörüyle davranmaları, Aşoka'nın gayri-Budist tebaasıyla komşularına himmet etmesi ve Kanishka'nın Brahman Hindularla farklı mezheplerden Budistleri ayrı tutmaksızın davranması mahzurlu bir şekilde çelişmektedir.

Roma İmparatorluğu'nda MS 311'de resmen yürürlüğe giren güvenilmez hoşgörü bile kısa ömürlüydü. İmparator Gratianus (hd MS 367-383) *Pontifex Maximus* görevini üstlenmeyi reddetmiş ve Roma İmparatorluğu'nun gayri-Hıristiyan dinlerini, tapınaklarını kapatıp gelirlerine el koyarak, tasfiye etmeye başlamıştı. Tasfiye pratikte I. Theodosius (hüküm sürdüğü dönemler Doğu'da MS 379-395; Batı'da MS 392-395) tarafından tamamlanmıştı.

Bu arada, Roma ve Pers imparatorlukları yan yana yaşamaya devam etmişlerdi. Uzun bir Romen-Pers savaşı (MS 337-360) kesin bir sonuç elde edemeden bitmişti. Iulianus'un Pers İmparatorluğu'na MS 363'te yaptığı saldırı Iulianus'un ölümü ve bir Romen felaketiyle sonuçlanmıştı. Iulianus'un ardılı Iovianus Romen seferî kuvvetini, Ermenistan'ın MS 298'da Roma İmparatorluğu'na katılan beş sınır iliyle birlikte Kuzeydoğu Mezopotamya'daki sınır hisarı Nisibis'i [Nusaybin] Perslere bırakma pahasına, kurtarmıştı. Ermenistan terk edilen bu yerler nedeniyle Pers Ülkesi'nin insafına kalmıştı. Bir Roma ordusu MS 378 Adrianopolis'te Vizigotlar

yüzünden Allia ve Cannae ve de Carrhae'de yaşanan önceki tarihi yenilgiler kadar ezici bir yenilgiye uğramıştı. Romalılar artık askeri güçlerinden geriye ne kaldıysa bu gücü Avrupa'daki dominyonlarını kurtarmak için akıntıya karşı kürek çekmeye hasretmek ve Asya cephesindeki barışa karşılık Pers İmparatorluğu'na ilave bir taviz vermek zorundaydılar. MS 387'de Ermenistan Krallığı, ülkenin yaklaşık beşte dördünün Perslerin payına düştüğü, bir çizgi boyunca iki imparatorluk arasında bölünmüştü. Bu Roma İmparatorluğu'nun Levant'taki varlığını sürdürmek amacıyla ödediği bedelin parçasıydı.

İki imparatorluk arasındaki ilişkilerin dalgalanması Pers İmparatorluğu'ndaki büyüyen Hıristiyan cemaatinin kaderine yansımıştı. Zerdüştçü Kilisesi Roma İmparatorluğu'nda hiç kimseyi dininden döndürmemişti ve Ermenistan'da isteğe bağlı din değiştiren hiç kimse yoktu. Hıristiyan ve Manici kiliselerin aksine, Zerdüştçü Kilisesi bütün insan soyunu dininden döndürmenin peşinde değildi. Amacı Kartir'inkiydi, yani Zerdüştçülüğü sadece Pers İmparatorluğu'nun "yerleşmiş" dini değil, en azından İran eyaletlerinin münhasır dini haline getirmekti. Ne var ki Zerdüştçülüğün *Magus*'lar tarafından yapılan yorumunun imparatorluğun İranlı tebaasını bile Manicilikten de Hıristiyanlıktan da daha az cezbettiği ortaya çıkmıştı. Ayrıca iki imparatorluk birbirine husumet beslediği sürece, Hıristiyanlığın Pers İmparatorluğu'ndaki yayılışı hem Sasani İmparatorluk Hükümeti hem de Zerdüştçü dini yetkililer açısından iki misli uygunsuzdu. Bu sadece Zerdüştçü Kilisesi'nin dışlayıcı fikirliliğine karşı işlenen bir kabahat değildi; Hıristiyanlığın 312'de ve sonrasında, Roma İmparatorluğu'nun "yerleşmiş" dini olarak, gitgide artan ölçüde benimsenmesi, Pers İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaasını, Diocletianus'un daha önemsiz nedenlerle Mısır'daki dönme Manicilerden Roma İmparatorluğu'ndaki birer Pers "beşinci kolu" diye şüphelenmesi gibi, birer Romen "beşinci kol" şüphelisi yapmıştı. Hıristiyanlar, Sasani Pers İmparatorluğu'nun başlangıçtaki topraklarında sadece bir diasporaydı; ama Iovianus'un 343'te II. Şapur'a terk ettiği Nisibis ve Ermenistan'ın beş sınır ilinde yerel nüfus *en bloc* Hıristiyan'dı.

Bu nedenlerle Sasani İmparatoru II. Şapur (hd MS 309-379) 339/40'ta Hıristiyan tebaasına zulmetmeye başlamış ve ölünceye kadar da onlara zulmetmeye devam etmişti. Ancak ikinci ardılı III. Şapur (hd MS 383-388) Roma İmparatoru I. Theodosius'la barış-

mış ve iki güç arasındaki ilişkilerin bu şekilde yumuşaması sadece Ermenistan Krallığı'nın 387'de, anlaşma yoluyla, bölüşülmesini değil, Romen-Pers müzakerelerinin sonucu olarak Pers İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlara hoşgörü bahşedilmesini mümkün kılmıştı. Pers İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlara yönelik zulüm durmuştu; Pers Hıristiyan Kilisesi'nin idaresi birleştirilmişti ve Pers Hıristiyan Kilisesi'nin 410'da Dicle kıyısında yer alan Seleukeia'da toplanan konsilinde İmparator I. Yezdegerd (hd MS 399-420) daha önce yürürlüğe koyduğu hoşgörü fermanını teyit etmişti.

41
Hint Uygarlığı, MS *c.* 224-490

Kushan İmparatorluğu'nun MS 241'de ilk Sasani Pers İmparatoru I. Ardeşir'in saltanat devri (MS 224-242) sırasında yıkılmasının önüne Dekkan'daki Satavahana (Andhra) Krallığı'nın dağılması düşmüştü. Birbirini izleyen bu iki politik çöküşün Hindistan Yarımadası'ndaki etkisi bir yüzyıldan fazla süren bir politik boşluktu. Dekkan'ın MÖ dördüncü yüzyılda Magadha İmparatorluğu'na ilhakından beri Dekkan yaklaşık altı yüz yıl boyunca, önce Kuzey Hindistan'la bağlantılı ve Aşoka'nın MÖ 332'deki ölümünden sonra Magadha İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından da ayrı bir politik birim olarak, bir siyasi birlik halinde kalmıştı. Bu yaygın politik fetret devrinde en oturmuş alan yarımadanın güney ucuydu. Burada Aşoka'nın fethetmekten geri durduğu yerel krallıklar hâlâ ayaktaydı. Keza MS birinci yüzyılda Kushan imparatorlarının üst hükümdarlığı altında Batı Hindistan'da meydana getirdiği iki İskit satraplığından hiç değilse biri. Bu iki İskit prensliğinden daha güneyde bulunanı Maharashtra'yı işgal etmişti ve muhtemeldir ki nüfuz alanına tecavüz ettiği Satavahanalarla bir mücadelesi sırasında yenik düşen de buydu. Uccain civarındaki Malva'yı işgal eden daha kuzeydeki satraplıksa Kushan İmparatorluğu'ndan daha uzun yaşamış ve *de facto* bir bağımsız devlet halini almıştı.

Politika dışındaki faaliyet düzlemlerinde daha ileri derecede süreklilik vardı. Gandhara'daki görsel sanatlar üslubu Mahayana

Budizminin Kuzeybatı Hindistan'daki gelişimine görsel ifade verecek şekilde baki kalmıştı; Kushan dominyonlarının ucu ucuna içinde yer almış, Yamuna Nehri'nin yukarı çığırındaki Mathura'ysa, Yunan nüfuzunun egemenliği altına girmeksizin Hint üslubunun törpülendiği bir sanat okulunun yurdu olarak kalmaya devam etmişti. Dil ve edebiyat düzlemlerine gelince, milattan sonrasının ilk üç yüzyılı asli Sanskrit'ten doğan yaşayan lehçelerin (Prakrit dilleri) yavaş yavaş yerini yazıtlarda kullanılan bir Yeni-Sanskrit'e bıraktığına tanıklık etmişti. Aynı yüzyıllar Tamil dilinde bir Güney Hindistan edebiyatının başlangıcına tanıklık etmişti.

I. Selevkos tarafından Çandra Gupta'ya terk edilen eski Ahameniş topraklarındakiler dışında, Aşoka'nın bütün yazıtları Prakrit dilleriyle kaleme alınmıştır. Dahası hiç şüphesiz Maurya İmparatorluğu'nun idaresi yaşayan dille yürütülüyordu. Theravada Budist kutsal kitaplarının Pali dili Maurya çağının Prakrit dillerinden biridir. O çağda, yarımadanın Hint-Avrupa dilini konuşan ilk istilacılarının yaşayan dili asli Sanskrit büyük ihtimalle Brahmanların ayinleri dışında konuşma dili niteliğini kaybetmişti, ayrıca okunur olmaktan da çıkmıştı, eskiden anca ezberlenip ağızdan aktarılırken, yazıya dökülen Vedalar ve *Upanishad*'lar okunurken kullanılıyordu. Yeni-Sanskrit, aynı tarihte geliştirilen Yeni-Attika Yunancası kadar yapay bir dildi. Yeni-Sanskrit Şaivizm, Vaişnavizm ve Mahayana Budizminin kutsal kitaplarının dili diye benimsenmişti. *Ramayana* ve *Mahabharata* adlı iki Hint epik şiirinin nihai şeklinin de dilidir. Bu şekillerini MÖ *c.* 200'le MS 200 arasında aldıklarına inanılmaktadır. Gerçi *Mahabharata*'nın özgün teması bu şiirin, her halükârda, MÖ son binyılın erken yüzyıllarından önce şekil almaya başlamadığını göstermektedir. Sanskrit'in dirilişinin gücüne gelişmeye başlayan Tamil edebiyatı üzerinde bıraktığı etki ışık tutmaktadır. Dekkan'da yaşayan diller Dravid ailesindendi ve hâlâ da öyledir. Buna rağmen, Aşoka'nın Dekkan'daki bütün yazıtları Prakrit dilleriyle, başka bir deyişle asli Sanskrit'ten türeyen lehçelerle kaleme alınmıştır. Ama Tamil edebiyatına damgasına vuran Hint-Avrupa dili Prakrit dillerinden biri değildir; Yeni-Sanskrit'tir.

Hint uygarlığı yayılma alanını MS üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda yarımadanın sınırlarının ötesine genişletmeye devam etmişti. Güneydoğuya, Güneydoğu Asya'ya doğru denizaşırı genişlemesi MS birinci yüzyılda başlamıştı. Bu yöndeki yayılma hızı dördüncü

yüzyılda artmıştı. MÖ 140'tan beri Çin İmparatorluğu'na dâhil edilmiş, bugün Kuzey Vietnam diye bilinen kısmı dışında karasal Güneydoğu Asya'nın tamamı artık Hint uygarlığı nüfuz alanının parçası haline gelmişti. Hintleştirmenin araçları, askeri fetih değil, ticaret ve dindi, ayrıca Güneydoğu Asya halkları Hint kültürünün pasif alıcıları değillerdi. Bundan gayri-Hint olmayan ama Güneydoğu Asya'ya has bir şey yaratmışlardı. Aynı zaman diliminde, Budizm Kuzeybatı Hindistan'dan Ceyhun-Seyhun Havzası'yla Tarım Havzası üzerinden kara yoluyla Çin'e yayılıyordu. Mahayana burada Theravada Budizminin Sarvastivada yorumunu gölgede bırakmıştı; Çinceye çevrilen Mahayana kutsal kitaplarının dili Yeni-Sanskrit'ti ve Gandhara'da ortaya çıkan, Mahayana'nın görsel aracı niteliğine sahip, Yunan-Hint sanat üslubu Çin ve bundan dolayı da Kore'yle Japonya'nın görsel sanatları üzerinde devrimci bir etki meydana getirmişti.

Hindistan yarımadasının fiziki coğrafyası Hint imparatorluklarının Yamuna-Ganj Havzası'ndaki bugünkü Bihar ve Uttar Pradesh eyaletleri üzerinde temel tutmasını doğal hale getirmişti. Burası kurulduğu MÖ beşinci yüzyıldan dağıldığı MÖ ikinci yüzyıla kadar Magadha İmparatorluğu'nun çekirdeğiydi. Ancak MÖ ikinci yüzyıldan itibaren Kushan İmparatorluğu'nun yıkıldığı MS üçüncü yüzyıla kadar Kuzey Hindistan'ın politik ağırlık merkezi Yamuna-Ganj Havzası değil İndus Havzası'ydı. MS dördüncü yüzyılda Kuzey Hindistan'ın politik konfigürasyonu aniden normale dönmüştü. Artık bir defa daha, MÖ beşinci yüzyıldaki gibi, Güney ve Kuzey Bihar –bu sefer, fetih yoluyla değil, kraliyet evliliğiyle– bütünlük kazanmıştı ve birleşik bir Bihar, yeniden, stratejik bakımdan avantajlı konumundan yayılma gücüne kavuşmuştu.

Gupta hanedanının kurucusu MÖ dördüncü yüzyılın Maurya öncülü Çandra Gupta'yla aynı adı taşıyordu. MS dördüncü yüzyıldaki Çandra Gupta, Gupta hanedanı çağının başlangıç tarihi olarak MÖ 320 yılının muadilini almıştı ama Gupta İmparatorluğu'nun gerçek yaratıcısı kurucusunun oğlu Samudra Gupta'ydı (hd MS *c.* 330-380). Samudra Gupta, Dekkan'daki varlığını çarpıcı bir akınla hissettirmişti ancak kalıcı başarısı Gupta hanedanının Yamuna-Ganj Havzası'ndaki nüfuz alanını büyütmesiydi. Gupta İmparatorluğu'nun kuruluşuyla ilgili sonuç alıcı adımı II. Çandra Gupta (hd MS 380-418) atmıştı. MS *circa* 395'te başkenti Uccain olan İskit satraplığını fethetmişti. Ardından batıya, kıyıya doğru

ilerlemiş ve böylece Gupta İmparatorluğu için Umman Denizi'nde bir pencere açmıştı.

Gupta İmparatorluğu, ne güneye ne de kuzeybatıya doğru, Maurya İmparatorluğu'nun genişlediği kadar yayılmıştı. Gupta İmparatorluğu'nun güneydeki sınırı Vindhya Sıradağları veya Narbada Nehri'ydi; kuzeybatıdaysa doğrudan hükümranlığının sınırları Çhambal Nehri ve Yamuna'nın yukarı çığırıydı ve Pencap'ın herhangi bir zamanda sadece güneydoğu yarısı üst hükümdarlığı altına girmişti. Guptalarla Sasaniler arasında bir çarpışma yaşandığına dair hiçbir kayıt yoktur. Muhtemeldir ki, Kushan İmparatorluğu'nun bir kalıntısı tehlikeli bir şekilde yeniden ortaya çıkıp bir tampon devlet vazifesi görmüştü.

Guptaların kendileri Brahman Hindularıydı ama Mauryalar ve Emperyal Kushanlar kadar bütün dinlere karşı hoşgörülüydüler. Hint uygarlığı MS dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Gupta rejimi altında heykeltıraşlık, Yeni-Sanskrit dilinde seküler edebiyat (özellikle dram) ve astronomi alanlarında zirveye çıkmıştı. Yunan-Romen Dünyası'nın gurubundan bir miktar ışık batıdaki penceresinde Gupta İmparatorluğu'na ulaşmıştı, bu sadece bir ışıltıydı; Gupta Çağı'ndaki Hint uygarlığının parlaklığı yöreseldi.

Avrasya steplerinden gelen Hun yaylacıların Hindistan'a üşüşmesiyle Gupta İmparatorluğu parçalanmış ve Hint uygarlığının "Altın Çağı" yarım kalmıştı. Hunların Hindistan'a verdikleri baskınlardan ilki MS 455'teydi; bunu diğerleri izlemişti ve Hunlar MS 528'de geri püskürtülmüşlerdi ama sürülmemişlerdi.

42
Hunların MS Dördüncü ve Beşinci Yüzyıllarda Avrasya Steplerinden Sökünü

Çinliler tarafından Hiung-nular, daha batıdaki diğer yerleşik kurbanları tarafındansa Hunlar diye bilinen Türkçe konuşan yaylacılar, Avrasya steplerinin doğu ucunun kayda geçmiş en eski sakinleridir. Çekişen Çin devletlerinin –Qin, Zhao ve Yan'ın– en kuzeyde yer alanı MÖ dördüncü yüzyıl sırasında steplerin güney ucuna ulaştığında orada yaşıyorlardı. MÖ 307'de Zhao devletinin hükümdarı göçebe tarzında donanmış bir süvari kıtası kurmuştu. MÖ dördüncü yüzyılın bitişi itibarıyla Çinli üç sınır devleti göçebeleri uzak tutmak için kendi step sınırları boyunca duvar örüyorlardı.

Yaylacı hayat tarzı bunu iş edinenleri sadece baskın verme ve yağmalama konularında değil, örgütleme ve yönetme konularında da terbiye eder. Planlama ve disiplinin yokluğunda, steplerdeki hayat İnsan türü ve evcilleştirilmiş hayvanları için sürdürülemez hale gelir. Bu nedenle Qin Shi Huangdi MÖ 221'de Çin'i politik bakımdan birleştirdiğinde ve yerel sınır duvarlarını kesintisiz bir savunma hattına çevirip takviye ettiğinde, Hiung-nuların da duvarın kendi taraflarında bir karşı imparatorluk örgütleyerek mukabele etmeleri şaşırtıcı değildir. Çin'in başından geçen MÖ 209-203 arasındaki kısa ama keskin anarşi nöbeti, Hiung-nulara Çin'e karşı saldırıya geçme fırsatı vermişti; ayrıca MÖ *c.* 174'te batıya doğru yayılmışlardı ve böylece Yüeçileri Ceyhun-Seyhun

Havzası'na, İskitleri de Hindistan'a taşıyan göçebe batı komşularının bir göçünü başlatmışlardı. Çin İmparatoru Han Wu Di MÖ 128'de Hiung-nulara yönelik bir karşı saldırıya girişmişti. Çinlilerin amacı Hiung-nuların kökünü kurutmaktı veya en azından onlara kalıcı bir şekilde boyun eğdirmekti ama Çinli-Hun Yüz Yıl Savaşı (MÖ 128-36) sonuçsuz kalmıştı. MÖ 52'de Hiung-nuların en yakındaki kesimi Çin İmparatorluğu'nun üst hükümdarlığını kabul etmişti; ancak Çin başarısı yüzeysel ve geçiciydi, ayrıca bu arada Hiung-nuların geri kalan kısmı, daha da batıya, Çin Seddi'nde üslenmiş Çin ordularının nüfuz gücünün ötesine yol teperek, büsbütün Çin kontrolünden çıkmışlardı.

Hiung-nular o ana kadar Çinliler dışında başka herhangi bir yerleşik topluma darbe vurmamışlardı ama MS dördüncü ve beşinci yüzyıllarda sadece Çin'i yeniden istila etmekle kalmamışlar, Ceyhun-Seyhun Havzası, Hindistan, İran ve Avrupa'yı da istila etmişlerdi. Bu göçebelerin Avrasya steplerinden beşinci sökünüydü, ancak bu Hun sökünü, her yönde sökün vermesinden ötürü bütün öncüllerinden farklıydı.

MS 304'te bir Hiung-nu göçebe aşireti Çin'i istila etmişti; MS 311'de Luoyang'ı, MS 312'de varlığı sona ermiş Han hanedanının ilk başkenti Jingzhao'yu yağmalamış ve MS 316'da, MS 280'de Çin'i politik bakımdan yeniden birleştirmeyi başaran Batı Jin hanedanını ortadan kaldırmıştı. Bu Hiung-nu göçebe aşiretinin Çin'i başarılı bir şekilde yeniden istila etmesi, bazıları Hiung-nu, diğerleri Tibetli veya Tunguz veya Moğol bir yığın başka barbar istilacıların yolunu açmıştı. Kuzey Çin'in tamamı gelip geçici Batı Jin İmparatorluğu'nun barbar ardıl devletlerine bölünmüştü.

MS *c.* 375'te steplerin aksi ucunda bir başka Hun göçebe aşireti Volga'yla Don arasındaki İran dili konuşan Alan Sarmat göçebelerin üstüne varmış, Töton dili konuşan Ostrogotların İskandinavya'dan gelip Dinyeper'de kurdukları bir imparatorluğu yıkmış ve Vizigotları Tuna'nın aşağı çığırının güneyindeki Romen topraklarında sığınacak yer aramaya itmişti. Vizigotlarla Romalılar arasındaki, Romalıların MS 378'de Adrianopolis'te korkunç bir bozguna uğradıkları, çatışmanın nihai nedeni en batıdaki bu Hunların sökünüydü. Hunların kendileriyse, buyruk altına aldıkları Alanlarla Ostrogotları yanlarında götürüp, diğer Töton dili konuşan barbar halkları da önlerine katarak batıya doğru ilerlemeye devam etmişlerdi.

Hunlar çadırlarını –Avrasya steplerinin, kıtanın Avrupa yarımadasının kalbindeki anklavı– Büyük Macaristan Ovası'na dikmişlerdi. Roma İmparatorluğu MS 395'ten beri bölünmüştü ve doğu parçası batı parçasından daha fazla hayatiyete sahip bulunduğunu ortaya koyuyordu. Batı Hun savaş ağası Attila bundan ötürü, muhtemelen Romen hedeflerinden daha az yağlısı ama daha korunmasızı, Batı Roma İmparatorluğu'na saldırmaya yoğunlaşmıştı. MS 451'de Galya'yı istila etmiş ve Batı Roma Hükümeti'nin Güneybatı Galya'ya yerleşmelerine izin vermesini bekleyen ve kendilerine ait Romen ganimet topraklarına Hunların el koymalarını önleme derdine düşmüş Vizigotlarla birlikte Batı Roma ordusu tarafından Orléans'ta yenilmişti. Attila MS 452'de Kuzey İtalya'yı istila etmiş ama Roma'ya yürümeden geri çekilmişti. MS 453'te ölmüştü; zoraki Germen ve Sarmat tebaası isyan etmişti ve Hunların batıdaki göçebe aşireti Büyük Macaristan Ovası'ndan doğuya, Avrasya steplerinin Karadeniz'in kuzeyindeki batı koyuna geri çekilmişlerdi.

Batı Roma İmparatorluğu böylece Hunların değil ama Hunlar tarafından buyruk altına alınmaktan kurtulan veya buyruk altına alınıp da Attila'nın ölümünden sonra isyan eden Töton dili konuşan barbarların ganimeti haline gelmişti. MS 406'da bir Suev, Vandal, Alan ve Burgon ordusu Ren Nehri'ni geçip Batı Roma topraklarına girmişti. MS 410'da Batı Roma Hükümeti Britanya'nın savunma ihtiyacını karşılamaktaki yetersizliğini itiraf etmiş ve aynı yıl Roma şehrinin kendisini de Hunlardan kaçan Vizigot mülteciler tarafından ele geçirilip yağmalanmasından kurtarmayı başaramamıştı. Bu yüzden Batı Hunlar, Batı Roma İmparatorluğu'nun aleyhine, diğer barbarları servet sahibi yapmışlardı. Hunların Roma İmparatorluğu'nun ganimet toprağından aldıkları nihai payı mütevazıydı. MS 681'de Attila yönetimindeki Hunların soyundan gelenlerin parçası bir Bulgar göçebe aşireti, Tuna'nın aşağı çığırıyla Haemus (Balkan) Dağları'nın güney etekleri arasındaki Doğu Roma topraklarında kalıcı bir köprübaşını kendine mal etmişti.

MS 484'te Sasani Pers İmparatoru Firuz'u yenip öldüren Hun göçebe aşireti tarihte ilk defa Perslerin Romen hisarı Amida'yı (Diyâr Bekr) [Diyarbakır] zapt etmesiyle sonuçlanan MS 359'daki bir seferde Perslerin müttefiki olarak boy göstermişti. 484 itibarıyla bu göçebe aşiret yani Eftalitler (Abdaliler) Ceyhun-Seyhun

Havzası'nın yukarı kısmını işgal etmişti. Sogdiane ve Baktriane, Kushan İmparatorluğu'nun parçasıydı ve tahminen Kushan İmparatorluğu 241'de, ilk Sasani İmparatoru I. Ardeşir'in hüküm sürdüğü devirde, Persler tarafından fethedildiğinde Sasani Pers İmparatorluğu'nun bünyesine katılmıştı. Ne bu eyaletlerin Eftalit Hunların işgalinden önce Perslerin kontrolünden çıkıp çıkmadığını ne de Eftalitlerin bunları 484'te Pers felaketiyle sonuçlanan bilek güreşinden önce doğrudan doğruya Pers İmparatorluğu'ndan alıp almadıklarını biliyoruz.

Pers İmparatorluğu, bu felaketten sonra Eftalitlere haraç ödemeye mecbur olmuş ve muhtemelen I. Hüsrev (Chosroes) [Khosrov] Anuşirvan'ın saltanat devrine (531-579) kadar da haracgüzar kalmıştı. Pers İmparatorluğu Hüsrev'in saltanat devrinde, *c.* 558 veya 563-567 tarihinde, Eftalitlerden intikam almıştı. Hüsrev artık Türkler, yani kendini Hunların gerisinde steplerin efendisi yapan, bir göçebe aşiret arasında müttefik bulmuştu. Persler ve Türkler, birlikte, Eftalit İmparatorluğu'nu yıkıp eski topraklarını Ceyhun Nehri boyunca paylaşmışlardı. Pers İmparatorluğu böylece Baktriane'nin Ceyhun'un güneyinde yer alan kısmını (Toharistan, bugün Afgan Özbekistan'ı) elde etmişti. Ama Eftalitlerin bir kalıntısı Hindukuş Dağları'nın güneyinde yer alan Zabulistan'da (Arakhosia) varlığını sürdürmüştü.

Eftalitler, steplerin güney sınırının Pamir platosuyla Hazar Denizi arasındaki kesimi üzerinden ansızın ortaya çıkan Hun göçebe aşiretinin artçılarıydı. Bu seferî kuvvetin MS 455'te Hindistan'ı işgal ettiğinden ve Hunların nihayet 528'de geri püskürtülmüş olmalarına rağmen Gupta İmparatorluğu'nu paramparça edip Gupta İmparatorluğu'nun himayesi altında "Altın Çağı'nı" yaşayan Hint uygarlığını kırıp geçirdiklerinden daha önce söz edilmişti.

Hun sadmesi Hunların kurbanlarını kantara çeken bir ateşten gömlekti. Bu meydan okumaya en başarılı şekilde karşılık verenler Doğu Roma İmparatorluğu'yla Sasani Pers İmparatorluğu'ydu. Gerçi Doğu Roma İmparatorluğu Attila'nın akınlarını savuşturmayı başaramamıştı, Pers İmparatorluğu da Eftalitler tarafından belirgin bir şekilde yenilmişti ama iki imparatorluktan hiçbiri zapt edilmemişti; haraç ödeme pahasına ayakta kalmışlardı. Pers İmparatorluğu'nun ayakta kalması şaşırtıcıdır çünkü 484'ün askeri felaketi sonrasında meydana gelen Mazdekçilik [Mezdekî] devrimi Pers İmparatorluğu'nun MS beşinci yüzyılda muzdarip

olduğu sosyal hastalığın ağırlığını gözler önüne sermişti. Aynı yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu da aynı hastalıktan muzdaripti ve Pers İmparatorluğu'nun aksine, Batı Roma İmparatorluğu çöküp dağılmıştı.

Batı Roma İmparatorluğu'nun çözülümünün Doğu Roma İmparatorluğu'na zararı dokunmamıştı. İşin doğrusu, Doğu Roma İmparatorluğu'nu bir yükten kurtarmıştı; çünkü Yunan-Romen uygarlığı MS üçüncü yüzyılda Akdeniz'in batı havzasıyla Afrika ve Avrupa'daki hinterlantlarında yaşadığı hezimetten bir türlü başını kaldıramamıştı; son evresinde Yunan-Romen Dünyası'nın toplumsal bakımdan sağlam kısmı Levant'tı.

Hun akınlarının Hindistan ve Çin'deki etkileri Batı Roma İmparatorluğu'ndaki kadar yıkıcı değildi ama Doğu Roma ve Pers imparatorluklarındakilerden de daha ciddiydi. Hindistan ve Çin'deki Hun akınları o kadar gelip geçen fırtınalar değildi; istilacılar iki alt kıtada da kalıcı bir şekilde abayı sermişlerdi. Hunlar bugün hâlâ Kuzeybatı Hindistan'daki Racputlar tarafından temsil edilmektedirler. Kısa bir süre içinde dininden döndürülen bunlara Hinduizm benimsetilmiş ve bunlar, Hindistan'ın daha önceki Avrasyalı göçebe istilacıları (örneğin, İskitler ve Pahlavalar) gibi, *Kshatriya* kastının bünyesine katılmışlardı. Çin'de de barbar istilacılar önünde sonunda asimile edilmişlerdi ama Hunlar Çin'in üstüne son derece şiddetle varmışlardı. Çin Dünyası'nın MS dördüncü yüzyılda ve sonrasında Hunlar ve diğer barbarlar tarafından işgal edilen kısmı Wei Nehri Havzası'yla Sarı Nehir'in aşağı havzasıydı ve bu bölge Çin uygarlığının beşiğiydi. Oysa Batı Roma İmparatorluğu çöktüğünde Yunan-Romen uygarlığının kaybettiği bölge gözden çıkarılabilir bir kolonyal mülhaktan ibaretti. Bununla birlikte Çin ve Hint alt kıtaları büyüklükleri sayesinde paçayı sıyırmışlardı. Her ikisinin güneyinde de kuzeyden giren istilacılardan kaçan mültecilerin sığınabilecekleri yer vardı. Güney Çin İnsan türünün eserlerinin yanı sıra doğa sayesinde de korunuyordu. Hwai ve Yangtze nehirlerinin aşağı çığırları kul yapısı kanallarla takviye edilmişti ve su yollarının bu ağı Kuzey Çin Ovası'nı yadırgamayan Avrasyalı göçebe atlılar için ciddi bir engeldi.

43
Roma ve Pers İmparatorlukları, MS 395-628

İmparator Theodosius tarafından MS 388'de –ilk defa değil– yeniden birleştirilen Roma İmparatorluğu MS 395'te –keza ilk defa değil– Theodosius'un iki oğlu Arcadius ve Honorius arasında bölüşülmüştü. Roma İmparatoru Valerianus'un Pers İmparatoru I. Şapur tarafından MS 260'ta feci bir şekilde yenilip öldürülmesinden beri, defalarca –bazıları isteğe bağlı, bazıları dayatılan– bölünmeler vuku bulmuştu ve imparatorluk her birinin ardından önünde sonunda yeniden birleştirilmişti. MS 395'te isteğe bağlı bölünmenin kalıcılığına ihtimal vermek için hiçbir neden yoktu; buna rağmen, bu sefer, doğuyla batı kesimlerinin kaderleri çarpıcı bir şekilde farklıydı.

Batı Roma İmparatorluğu, MS 406'da ve sonrasında, batıya doğru Hunlardan kaçan Töton dili ve İran dili konuşan halklar tarafından gitgide istila edilip çaresiz bırakılmıştı. Roma şehrinin kendisi 410'da Vizigotlar ve 455'te Vandallar tarafından yağmalanmıştı. Batı Roma Hükümeti, 476'dan (Batı İmparatorluğu'nun beşinci yüzyılda melce başkenti) Ravenna'daki Roma İmparatoru'nun Rug kabilesinden [Rugiler] *magister peditum in praesenti*'si ["maiyetindeki/emrindeki muhafız alayı komutanı"] Odovakar tarafından tahttan indirildiği yıldan çok önce acze düşmüştü. Bu tahttan indirme, imparatorluğu kâğıt üstünde Konstantinopolis'te hüküm süren imparator Zenon'un (hd 474-491) egemenliği altın-

da yeniden birleştirmişti. Batı Roma İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasının aksine Doğu Roma İmparatorluğu, Tuna'nın aşağı çığırı boyunca uzanan sınırı imparatorluğun Karadeniz'le Kuzey Denizi arasındaki karasal Avrupa sınırının herhangi bir kesimine göre daha fazla baskı altında bulunmasına rağmen, ayakta kalmıştı. Dahası, Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırı yanındaki kapı komşusu herhangi bir barbar akıncılar topluluğu değildi; Roma İmparatorluğu'nun kendi türünde ve çapında bir devlet olan Pers İmparatorluğu'ydu.

Anlaşıldığına göre 395'ten sonra Roma İmparatorluğu'nun iki kesiminin kaderi arasındaki fark her birinin sınırları üzerindeki baskının derecesiyle ilgili farktan ötürü değildi. Temel nedenler aralarındaki sosyal ve ekonomik eşitsizlikle Konstantinopolis'teki Roma Hükümeti'nin vakitli devlet idaresi sanatıyla kendi vaziyetini kurtarmaktaki nispi başarısıydı.

Konstantinopolis'teki Hükümet, Batı Roma İmparatorluğu'nun hem kurtarılamaz hem de gözden çıkarılabilir olduğunu çarçabuk kavramıştı. Doğu Roma İmparatorluğu'nun batan Batı Roma İmparatorluğu hesabına yegâne güçlü müdahalesi 468'de Kuzeybatı Afrika'nın Vandal fatihlerine karşı savaşıp feci bir şekilde yenildiği bir deniz seferiydi. Konstantinopolis'teki Roma Hükümeti, Batı Roma İmparatorluğu'nun 476'daki olup biten nihai tükenişini kabul etmişti. 488'de de akıncıları Doğu İmparatorluğu'nun kuzeybatı eyaletlerini yağmalayıp duran Ostrogot savaş ağası Theoderich'den, Theoderich'in İtalya'yı istilasına ve Odovakar'ı tasfiye etmesine razı gelerek, yakayı sıyırmıştı. Theoderich, Konstantinopolis'teki Hükümet'in oradaki vekili sıfatıyla Ravenna'ya kurulmuştu. Bu kurgu iki taraf için de uygundu. İmparator I. Anastasios 508'de Frank savaş ağası Clovis'i Vizigotları yenmesinin karşılığında nişan takarak ödüllendirmişti. Oysa Clovis'in fetih kariyerindeki ilk marifeti Roma'nın Galya'daki son hükümranlık kalıntısını tasfiye etmekti. Doğu Roma Hükümeti 518'e kadar Suriye ve Mısır'ı elde tutmaya İtalya'yı elde etmeye göre öncelik vermişti. Dış politikasını bir sonraki bölümde ele alınacak dini politikası gözler önüne sermişti.

Batı Roma İmparatorluğu'nun vahim hatalarından biri devlet memurluğundaki en yüksek mevkileri büyük toprak sahiplerine verip, böylece ekonomik bakımdan kendine yeterli yurtluklarını bağımsız prensliklere dönüştürmelerini mümkün kılmaktı. Bu

Batı Romalı toprak ağaları mülklerinin bir kısmını onları görevlendiren İmparatorluk Hükümeti'ne ihanet ederek korumaya razılardı. Batı İmparatorluğu'nun aleyhine kendilerine inceden inceye ardıl devletler yaratmakla meşgul barbar savaş ağalarıyla seve seve uzlaşmışlardı. Doğu Roma Hükümeti politik bakımdan tehlikeli toprak ağalarını memuriyetten uzak tutmuş ve devlet memurluğunu *praefectus praetorio*'dan ["yüksek vali"] başlayıp aşağıya kadar, çoğu hukukçu, orta sınıf profesyonellerle teşkil etmişti. Bu profesyoneller yolsuz çıkabilirlerdi ama özel çıkarlarının Doğu Roma devletinin muhafazasını gerektirmesi açısından yurtseverlerdi.

En azından iki Doğu Roma İmparatoru yani Markianos (450-457) ve I. Anastasios (491-518) emperyal mali kaynakların idaresi üzerinde daha sıkı bir denetim tesis ederek resmi yolsuzluk boyutlarını azaltmışlardı ve aşağı yukarı beşinci yüzyılın yarısında da Doğu İmparatorluğu'ndaki *praefectus praetorio*'ların güçleri astlarını atama yetkileri ellerinden alınarak dizginlenmişti. Markianos ve I. Anastasios'un idari sıkılıkları, 468'deki felaket getiren deniz macerasıyla bozulan Doğu Roma İmparatorluğu'nun mali kaynaklarını eski sağlığına kavuşturmuştu. Hazine'nin yanı sıra askerler de Ordu hazinedarlarının suistimallerine ket vurulmasının hayrını görmüşlerdi. Muhtemeldir ki vergi mükellefleri I. Anastasios'un belediye meclisi [yerel senato] üyelerini vergi mükellefi hemşehrilerinin vergilerini ödeme konusundaki kolektif sorumluluklarından muaf tutmasından pek yararlanmamışlardı. Münferit vergi mükelleflerinden vergi tahsilatının doğrudan yapılabilmesi için emperyal resmi görevliler atanmıştı ama bu makamların açık artırmayla satılması teamülü ve böylece maaşlı resmi görevlilerin vurguncu mültezimlere dönüşmesi amacını büyük ölçüde boşa çıkarmıştı.

Batı İmparatorluğu'nda *magister peditum in praesenti* meslektaşlarını kendine tabi kılarak diktatör yetkileri elde etmişti. Doğu İmparatorluğu'nda iki *magister in praesenti* ["imparator maiyetindeki/emrindeki *magistra* ["üst düzey yönetici"]"] yetkileri bakımından birbirinin ve üç bölgesel meslektaşının dengi durumuna getirilmişti. İmparator I. İustinianos [Jüstinyen] bir dördüncü bölgesel *magistra* makamı yaratmıştı: *Magister* [*militum*] *per Armeniam* ["Ermenistan askeri şefliği"]. Doğu Roma'daki *magistra*'ların idari personelleri de devlet memurlarının kontrolü

altına alınmışlardı. Özel muhafızlarıysa (*bucellarii*) ["kızanlar"] dağıtılmasalar bile sayıca azaltılmışlardı.

Dahası, üstünden astına kadar Doğu Roma Ordusu barbar paralı askerlerin elinden alınmış ve ordu mensupları bunlar yerine Doğu İmparatorluğu yurttaşları arasından toplanmıştı. Konstantinopolis'te Got [komutan] Gainas 400'de, Alan [komutan] Aspar da 471'de tasfiye edilmişti. İmparator I. Leon (hd 457-474) Trakça konuşan bir Bessi'ydi; ardılı ve *né* [asıl adı] Tarasikodissa olan Zenon, Toroslar kökenli İsauryalı bir dağlıydı. I. İustinos (hd 518-527) Balkan Yarımadası'nın Latinleşmiş kuzey bölgesinin güney kıyısından gelmişti.

İsauryalıların beşinci yüzyıl sırasında kurtlardan çoban köpeklerine dönüşmeleri alışılmadık bir başarıydı. 404'te ve 405'te İsauryalılar hâlâ itaatkâr hemşehri tebaaya baskın veriyorlardı. Bessi [İmparator] Leon, İsauryalı [İmparator] Tarasikodissa'nın bahtını açarak, Alan [komutan] Aspar'ı bastırmıştı. İsauryalılar yabancı barbarların örnek güçlerini kötüye kullanmaya çalıştıklarında, I. Anastasios tarafından 491-496'da bizzat İsaurya'nın kendisi İmparatorluk Hükümeti'nin etkin kontrolü altına alınmıştı. Altıncı yüzyılda İsauryalılar, Bessiler ve Balkan Yarımadası'nın kuzeyindeki Latinleşmiş halklar (Ulahlar) I. İustinianos'a, onlarla Batı Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz'in batı havzasındaki eski nüfuz alanının bir bölümünü yeniden fethettiği askeri birlikler vermişlerdi.

Konstantinopolis'in II. Theodosius'un saltanat devrinde (408-450) inşa edilen surları, I. Konstantin'in ilk surlarının yerini almıştı ve I. Anastasios'un Konstantinopolis'in Avrupa hinterlandının kıyıları arasında uzanan Uzun Surları'yla takviye edilmişti. Anastasios imparatorluğun Pers İmparatorluğu'yla sınırını sağlama almıştı. Dara'da, Iovianus'un 363'te Pers İmparatorluğu'na bırakmak zorunda kaldığı Nisibis'ten daha iyi bir hisar inşa ettirmişti. Anastasios ayrıca eski Ermenistan Krallığı'nın Roma'ya ait dilimini savunmak için Theodosiopolis'i (Erzurum) tahkim etmişti.

Batı Roma İmparatorluğu beşinci yüzyılda o kadar zayıftı ki, hünerli ve enerjik bir imparator (örneğin, Maiorianus, hd 457-461) bile Batı İmparatorluğu'nun zevalini önlemekte aciz kalmıştı. Çağdaş Doğu Roma İmparatorluğu'ysa hüner, enerji ve devlet adamlığına etkin olması için şans tanıyacak kadar sağlıklıydı ve Doğu Roma İmparatorluğu 414'ten 518'e kadar hükümdarları

açısından talihliydi. I. Theodosius'un oğlu ve Doğu'daki ardılı Arcadius (395-408) ancak kardeşi ve Batılı meslektaşı Honorius'tan (hd 395-423) daha mümtazdı. Arcadius'un oğlu II. Theodosius solda sıfırdı ve kırk yıl boyunca (408-450) hüküm sürmüştü. Ne var ki, hükmetmeden saltanat sürmüştü ve 414'te idareyi ele alan ve 453'teki ölümüne kadar genellikle tahtın arkasındaki etkin güç olan ablası Pulcheria, irade gücü bakımından Hatşepsut ve Zenobia'nın dengiydi, devlet idaresi sanatı bakımındansa onları geçmişti. Pulcheria'nın kocası Markianos ve Markianos'un ardılları Leon ve Zenon görevlerinin üstesinden gelmeye muktedirlerdi. I. Anastasios'sa Roma İmparatorluk tahtının Augustus'un MÖ 31'de Aktium'da kazandığı zaferden XI. Konstantinos'un MS 1453'te Ayios Romanos Kapısı'ndaki [Topkapı] ölümüne kadarki bir dizi diğer hak sahibinin en büyükleriyle kıyas kabul edebilir.

I. Anastasios, soyundan gelenlerin nazarında I. İustinianos tarafından gölgede bırakılmıştı. İustinianos, bir Ulah köylü neferiyken başarı gösterip yükselen kendi halinde asker I. İustinos'un iyi eğitimli ve çok yönlü yeğeniydi. Muhtemelen İustinos 518'de tahta çıkmadan önce dahi İustinos'un işlerini İustinianos yönetiyordu. I. İustinianos'un kendisi 527'den 565'e kadar hüküm sürmüştü, dolayısıyla *de facto* kırk yedi yıl boyunca iktidarda kalmıştı ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun dış politikayla dini politika konularında 518'de tornistan etmesi büyük bir ihtimalle İustinos'tan çok İustinianos'un marifetiydi. İustinianos *lingua franca*'sı Yunanca olan bir Doğu Roma İmparatorluğu nüfusu içindeki Latince konuşan azınlığın mensubu durumunda bulunmakla övünüyordu ve Doğu Roma'yı Batı Roma'nın belki Galya dışındaki eski nüfuz alanıyla yeniden birleştirmeyi hedef güdüyordu.

533-534'te Kuzeybatı Afrika fethedilmişti ve Batı İmparatorluğu'nun oradaki Vandal ardıl devleti I. İustinianos'un keskin zekâlı komutanı Belisarios tarafından ortadan kaldırılmıştı. Afrika seferi kolaydı ve kısa sürmüştü ama yeniden fethedilen bu topraklarda müteakiben asayişin sağlanması zahmetli ve yavaş seyretmişti. Ostrogotların İtalya ve Illyricum'daki dominyonlarının fethi yirmi altı yılı bulmuştu (535-561) ve bu Romen-Ostrogot savaşı İtalya'yı mahvetmiş, I. Anastasios'un hazine kaynaklarını tüketmiş ve Levant'taki o zamana kadar ekonomik bakımdan zengin eyaletleri, dayatılan ezici bir ağır vergilendirmeyle harap etmişti. Ostrogotlarla savaşından aldığı dersten yılmayan I. İustinianos, 550'de

Vizigotların İspanya'daki dominyonlarına saldırmış ve 554'te önü kesilmeden önce orada bir kıyı başını fethetmişti.

I. İustinianos'un fetihleri Konstantinopolis'teki Roma İmparatorluğu'na bütün bir Akdeniz Havzası'yla Don ve Orontes ve de Nil nehirlerinin ağızlarından Cebelitarık Boğazı'na kadar durgun sularının deniz hâkimiyetini kazandırmıştı ama bunun sonuçları Doğu Roma İmparatorluğu'na, 468'deki tek deniz seferinin daha küçük çaplı sonuçları gibi, felaket getirmişti. I. İustinianos'un saltanat devrinin sonucu Konstantinopolis'teki ardıllarının kendilerini batıdaki maceralara, bir sefer dışında, bağlamaktan kaçınma ihtiyatlılıklarını retrospektif olarak doğrulamıştı.

I. İustinianos'un batıdaki fetihleri gelip geçiciydi. Lombardlar İtalya'yı 568'de, oradaki son Ostrogot hisarı düştükten sadece yedi yıl sonra istila etmişlerdi. İustinianos'un kalıcı eserleri kanun ve mimari alanlarındaydı. 529'la 533 arasında I. İustinianos'un hukukçuları sadece hayata geçirilen Romen kanunlarını değil, önceki binyıl boyunca varılan çok daha büyük bir hukuki hüküm [içtihat] yığınını (akla uygun bir düzene sokmasalar da) yönetilebilir bir kapsama indirgemişlerdi. İustinianos mimaride bir devrim yapmamıştı ama iki üstün yetenekli adamı yani matematikçi-mühendisler Trallesli Anthemios'la Miletoslu İsodoros'u bir şaheseri tasarlayıp inşa etmek için görevlendirerek bir mimari eseri pekiştirip kutsamıştı: Konstantinopolis'teki Hagia Sophia [Ayasofya] (İlahi Bilgelik) Kilisesi'ni.

Helen Dünyası'nda bir binanın başlangıçtaki standart şekli, tepelikli bir çatıya sahip uzunca bir dikdörtgen ev olan megarondu. Sadece ön tarafta veya bütün kenarlarda yer alan harici sütunlarla süslenen bu bina Hıristiyanlık öncesi Yunan, Etrüsk ve Romen tanrılarıyla tanrıçalarının tapınakları için bir tasarım vazifesi görüyordu. Dıştaki sütunların içeri aktarılmasıyla megaron İskender sonrası çağda bazilika halini almıştı ve bazilika Hıristiyan Kilisesi'nin standart modeli haline gelmeden önce seküler kullanım için tasarlanmıştı. Ama MS ikinci yüzyılda İtalya'da yeni bir harç türünün icadı, üstünde altı boş bir kubbe yükselen bir bina inşa tekniğine imkân vermişti. Bu üslupla çığır açan bina Roma'daki İmparator Hadrianus'un Panteonu'dur. I. İustinianos ve gözdesi Theodora tarafından tamamlanan Ravenna'daki San Vitale Bazilikası'nda ve onlar tarafından inşa edilen Konstantinopolis'teki SS. Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nde bir kubbe –mimarı zor bir

problemle karşılaştıran bir planla– sekizgen bir taban üstüne oturtulmuştur. Hagia Sophia Kilisesi'nde kubbe dört payandayla ayakta tutulmaktadır.

Konstantinopolis'teki Hagia Sophia Atina'daki Parthenon'a güvenle meydan okuyabilir. İktinos'un sanatı Anthemios ve İsodoros'unkinden daha az inceliklidir. Megaronda baskın hatlar kusursuz dikey ve yatay çizgilerle kusursuz düz yüzeyler, sütunlar da kusursuz silindirlerdir. Ama Doğa'da kusursuz geometrik figürler yoktur; (ya gerçek ya da görünürdeki) bu tür figürler insan zihni tarafından geliştirilip yapılmış ve İnsan türünün insan dışındaki çevresine insan eliyle dayatılmıştır. Hagia Sophia üslubundaki bir Bizans kilisesinde, baskın hatlar canlı bedenlerin kıvrımlarını hatırlatan kubbeler ve yarım kubbelerdir. Doğa'ya hükmetmenin değil onunla ahenk kurmanın peşindedirler. Bir Taocu Çinli filozofun gözünü muhtemelen bir Helenistik tapınaktan çok bir Bizans kilisesi okşayacaktır.

Helenistik Yunanlar doğal kıvrımları hor görmemişlerdi. İnsan bedeninin doğalcı tasvirinin en önemli ustalarıydılar ve Helenistik kapların proto-geometrik üsluptan beri birbirini izleyen bütün üsluplarındaki güzellik kıvrımlardır. Helenistik Yunanlar binalarına ustalıkla hesaplanmış kıvrımlar katmayı da biliyorlardı ama bunlardaki kıvrımlar kusursuz düzlük [hissi veren] göz yanılması yaratmak için tasarlanmıştı. Bizanslı mimarlar birikimlerini, görünüşte düz çizgilere değil, Helenistik heykeltıraşlarla çömlekçilere uygun gelen ama Helenistik mimarlara uygun gelmeyen benzer kıvrımlara hasretmişlerdi.

I. İustinianos'un Hagia Sophia'sı hâlâ ayaktadır ve onun [himayesinde geliştirilen] *Corpus Iuris* [*Civilis*] [Medeni Hukuk Derlemesi] hâlâ yürürlükte bulunan kanunnamelere ilham vermiştir; ama batıdaki gelip geçici fetihleri, ölümünden sadece otuz yedi yıl sonra, ihtiyatlı öncüllerinin beşinci yüzyılın fırtınalarından sağ salim çekip çıkardıkları imparatorluğu yerle bir etmişti. 550'de, İustinianos'un Ostrogotlarla uzayıp giden yıpratma savaşı sona ermeden önce, doğduğu Ulah ülkesinden İtalya'da görevlendirilmek üzere toplanan birlikler, sefer halindeyken, Tuna'nın kuzey kıyısından gelen akıncıları geri püskürtmek zorunda kalmışlardı. 572-591'in Romen-Pers savaşında, Doğu Roma Ordusu Asya'da imparatorluğun doğu sınırına yoğunlaşmışken, Avarlar ve Slavlar imparatorluğun Balkan eyaletlerine baskın vermişlerdi, hem

de karşı koyulmadan. 604-628'in daha da ızdıraplı Romen-Pers savaşındaysa, Slavlar geri gelmişti, hem de bu sefer kalmışlardı.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun Sasani Pers muadili, Doğu Roma İmparatorluğu'nun uzak durduğu veya dövüştüğü, kötülüklerden muzdaripti. Oysa aynı kötülükler Batı Roma İmparatorluğu'nun beşinci yüzyıldaki Azrail'iydi. Sasani İmparatorluğu'nda, öncülü Arsaklı İmparatorluğu'ndaki gibi, üst kademe mevkiler sırf ekâbirlerin tekeli altında bulunmuyordu; belirli mevkiler belirli soylu ailelerin babadan oğula geçen imtiyazıydı. Dahası, Sasani Pers İmparatorluğu'ndaki Zerdüştçü Kilisesi, Constantinus ve Theodosius devirleri Roma İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan Kilisesi kadar güçlüydü ve Sasani Çağı'nda, önceki Arsaklı Çağı'nın aksine, nasıl beşinci yüzyılda Mısırlı, Suriyeli ve Ermeni milliyetçiliği teolojik bakımdan Khalkedon Konsili (451) Kanunları'nın reddiyle ifade edilmeye başladığında, Levant'taki Ortodoks Hıristiyan Kilisesi Yunan milliyetçiliğiyle yanıp tutuşur hale geldiyse, Zerdüştçü Kilisesi de güçlü bir İran milliyetçiliğiyle yanıp tutuşuyordu.

Sasani İmparatoru II. Yezdegerd gayri-Zerdüştçü tebaasından İmparatorluğun yerleşmiş dinini benimsemesini istemiş ve uymayanlara da 457'de ölünceye kadar zulmetmişti. Muhalefet Pers Ermenistan'ında epeyi militanlaşmıştı. (Ermeni ulusal bilinci *c.* 400'de Ermenicenin iletilmesi için bir alfabenin icadı ve bunu izleyen bir Ermeni edebiyatı patlamasıyla yükselmişti.) Ermeni isyancılar 451'de ezilmişlerdi ama Perslerin Eftalit Hunları yüzünden askeri bozguna uğramaya başlamasından sonra, 481'de yeniden isyan etmişlerdi ve Sasani İmparatorluk Hükümeti, İmparator Firuz'un 484'teki yenilgi ve ölümünden sonra Ermeni Hıristiyan Kilisesi'ne tam hoşgörü bahşetmek zorunda kalmıştı. Artık Pers Ermenistan'ına vali olarak bir Ermeni ekâbir atanmıştı.

Bu arada Irak'taki Süryanice konuşan Hıristiyanlar, Kristolojinin Nasturi yorumunun 431'de Roma İmparatorluğu'nda yasaklanmasından kazançlı çıkmışlardı. Nasturiler, 363'ten beri Romen-Pers sınırının Pers tarafında yer alan ve bir Süryanice konuşanlar şehri niteliğine sahip Nisibis'e sığınmışlardı. Nasturiler, Roma İmparatorluk Hükümeti'nin zulmünden kaçan mülteciler olarak, Pers toprağında iyi karşılanmışlardı. 482-486'da Sasani İmparatorluğu'nun Süryanice konuşulan topraklarındaki Hıristiyan Kilisesi, Roma İmparatoru Zenon'un 482'deki Monofizit yanlı *Enotikón*

[Henotikon] ("Birleştirici") bildirgesine, Hıristiyanlığın Nasturi şeklini benimseyerek karşılık vermişlerdi. Pers İmparatorluğu o günden itibaren, Roma İmparatorluğu'nun hem Monofizit hem de Ortodoks Hıristiyan tebaasının lanetlediği bir teolojiye bağlı, Pers İmparatorluğu'nun İran dili konuşulan topraklarındaki ulusal Zerdüştçü Kilisesi'yle atbaşı gidecek bir ulusal Hıristiyan Kilisesi edinmişti. Nasturiliği benimsemek Pers İmparatorluğu'nun Hıristiyan tebaasını ilerde görecekleri bütün zulümden kurtarmamıştı ancak onların bir Romen "beşinci kolu" oldukları şüphesini ortadan kaldırarak durumlarını daha güvenli hale getirmişti.

484'ün Pers askeri felaketi sadece Sasanilerin gayri-İranlı Hıristiyan tebaasının korunma görmelerini sağlamakla kalmamıştı; aynı zamanda ekâbirlerin zenginliğiyle halk kitlesinin yoksulluğu arasında muazzam ve büyüyen bir uçurum olan, bizzat İran'da da şiddetli bir toplumsal devrimin yolunu açmıştı. Bu toplumsal bunalım Firuz'un ikinci ardılı I. Kubad'ın (*accessit* 488) saltanat devrinin başlarındaki bir açlıkla dönüm noktasına varmıştı. Fırsat Mazdek, yani Mani'ninkinin nesli kadar uzun süre önce kurulan bir Manicilik mezhebinin çağdaş başı tarafından ganimet bilinmişti. Drēst-Dēn ["Dürüst Din"] adlı bu mezhep, doktrinin bazı noktalarında ortodoks Manicilikten ayrılıyordu ama her hâlükârda Mazdek'in devrine kadar Drēst-Dēn mezhebinin ayırt edici özelliğinin sosyal adalet talebi olduğu ortaya çıkmıştı. Mülk (Mazdek'in hasımlarının çok fazla üstünde durdukları infial uyandıran bir nokta niteliğindeki) zevceler dâhil paylaşılmalıydı.

Drēst-Dēn'in Mazdek yorumu halkı kendi yanına çekmişti; İmparator I. Kubad dininden dönmüştü ve toplumsal devrim ekâbirlerin aleyhine uygulamaya koyulmuştu. Mazdekçilik İran soylu sınıfı açısından toplumsal bakımdan uygunsuzdu; Zerdüştçü din adamları açısından hem toplumsal hem de doktrin bakımından uygunsuzdu; bir Sasani imparatoru din adamları ve soylu sınıfıyla, hele bu ikisi ona karşı birlikte hareket ettiğinde, boy ölçüşemezdi ve I. Kubad 496'da tahttan indirilip hapsedilmişti; ama Eftalitlere sığınmıştı ve bir Eftalit ordusu tarafından 498 veya 499'da yeniden Pers İmparatorluğu tahtına çıkarılmıştı. Bu arada, Mazdek itibarını korumuştu ve komünizmi yürürlüğe konulmaya devam etmişti; ancak I. Kubad 528 veya 529'da ardılı seçtiği oğullarından biri olan Hüsrev'in (Chosroes) kışkırtmasıyla Mazdekçiliği tekzip etmişti. Hüsrev, bu vakada birlikte hareket eden, Zerdüştçü ve Nasturi ki-

liselerinin başlarıyla birlikte Mazdekçiliği ezmişti. Bizzat Mazdek dâhil, mezhebin çok sayıda mensubunu katletmişti.

"Anuşirvan" ("Ölümsüz Ruhlu") soyadlı I. Hüsrev dirayetliydi ve herhangi bir ardılından daha fazla hareket özgürlüğüne sahipti. Babasının saltanat devrinin sonuna doğru Mazdekçiliğin bastırılmasındaki kışkırtıcılığı yüzünden, Zerdüştçü din adamları tarafından rağbet görmüştü. Bundan dolayı üzerlerindeki otoritesini kabul ettirmeyi başardığı, Zerdüştçü Kilisesi'yle ekâbirlerin aralarında kendisine karşı bağlaşmalarından korkmasına gerek yoktu. Mazdekçilik devrimi, Hüsrev Mazdek'i itibardan düşürünceye kadar, yaklaşık kırk yıldır ilerleme halindeydi ve ekâbirler bundan perişan ve itibarları sarsılmış halde çıkmışlardı.

Gerçi I. Hüsrev Mazdekçiliği alaşağı etmiş ve bununla kalmayıp tahta çıktıktan sonra ekâbirlerin gücünü kontrol altına almıştı ama Mazdekçilik devrimini tetikleyen toplumsal adaletsizliği azaltmak ve ekâbire Taht üzerinde hükümlerinin geçmesine imkân veren kurumları yeniden düzenlemek için olumlu adımlar atması gerektiğinin farkına varmıştı. Hüsrev sanki Diocletianus sonrası Roma tarihini örnek almıştı. Hem arazi vergisini hem de baş vergisini yeniden değerlendirmişti. Araziyi verimliliğine göre, kişileriyse varlıklarına göre vergilendirmişti. İran'da Sasaniler sonrası Arap Halifeliği rejimi altında taşra vergilerinin tahsilatından köy ağaları (*dehakîn*) sorumluydu. *Dehakîn*'e bu görevi belki Hüsrev vermişti. *Dehakîn* ekâbirlerin önünü kesmek açısından imparatorun doğal müttefikiydi. Hüsrev ayrıca başkomutan [serasker] makamını da ilga etmiş ve yerine dört bölgesel komutanlık koymuştu. Görünüşe bakılırsa, Doğu ve Batı Roma imparatorluklarının sırasıyla kaderlerinin nedenlerinden birinin farkındaydı.

II. Hüsrev Doğu Roma İmparatorluğu'yla, 590'a kadar sürüp giden, Hüsrev'in oğlu ve ardılı IV. Hürmüz'ün de taht'tan indirilip öldürüldüğü, bir kavgaya girişmişti. Savaşın yarattığı hoşnutsuzluk ekâbirlere kendilerini yeniden kabul ettirme fırsatı vermişti. Başkaldıran bir ekâbir o anda tahtı ele geçirmiş ve Doğu Roma İmparatoru Mavrikios tarafından IV. Hürmüz'ün oğlu II. Hüsrev'e tahtı iade edilmişti. II. Hüsrev bunun karşılığında 591'de Mavrikios'la barışmış ve Pers Ermenistan'ının batı yarısını ona terk etmişti. Mavrikios artık sonunda Doğu Roma Ordusu'nu Avrupa'ya nakledip Avarlarla Slavlara yönelik bir karşı saldırıya girişebilecekti. Karşı saldırısı o kadar başarılıydı ki, Romalılar 602

civarında, üçüncü yüzyılda Daçya'yı tahliye ettiklerinden beri ilk defa, gene aşağı Tuna'nın kuzey kıyısındaydılar. Ancak Mavrikios'un orduya verdiği Tuna'nın ötesindeki kışlık garnizona gitmeleri emri, Mavrikios'un tahtına ve hayatına mal olmuş ve Doğu Roma İmparatorluğu'nu anarşinin içine düşüren bir isyana yol açmıştı.

II. Hüsrev 604'te hamisi Mavrikios'un ölümünün intikamını alma bahanesiyle Doğu Roma İmparatorluğu'nu istila etmişti. Müteakip savaş Romalılarla İranlı komşuları arasındaki MÖ 53'te birbirleriyle ilk defa karşılaştıklarından beri gerçekleşen herhangi bir muharebenin en vahimiydi. Persler, en az iki kere, Bosporos'un Asya yakasına ilerlemişlerdi. 626'da Doğu Roma donanması tarafından, Boğaz'ın Avrupa yakasından Konstantinopolis'i kuşatan Avarlarla el ele vermekten güç bela engellenmişlerdi. Pers orduları Suriye, Filistin ve Kyrenaika'yı işgal etmişti. Persler MÖ 331'den beri bu kadar batıda görülmemişlerdi ve Doğu Romalılar, sonraki karşı saldırılarında MS 117'den beri herhangi bir Roma ordusunun katettiğinden daha doğuya doğru ilerlemişlerdi. Doğu Roma İmparatoru Herakleios (*accessit* 610) 628'de neredeyse Ktesiphon'un görüş alanı içindeydi ve bunun ardından savaş, 572-591 savaşı gibi, hüküm süren Sasani İmparatoru'nun tahttan indirilmesi ve ölümüyle sonra ermişti.

İki güç 628'de mülki *status quo ante bellum* ["savaş öncesi durumunu aynen koruma"] temelinde barışmışlardı. Pers İmparatorluğu o anda, Doğu Roma İmparatorluğu'nun 602-610 yılları sırasında yaşadığı kadar, aşırı bir anarşi içine düşmüştü, bunun yanında Doğu Roma İmparatorluğu'nun aksine, Pers İmparatorluğu toparlanmayı başaramamıştı.

628'de her iki güç de mecalsiz kalmıştı. *Tertius gaudens* Peygamber Muhammed tarafından 622'de Medine'de kurulan Arap İslam devletiydi. Muhammed'in yükselişi, Palmyra Prensi Odaenathus'un I. Şapur'un MS 260'ta Valerianus karşısında zafer kazanmasının ardından meydana gelen yükselişi kadar, çabuk gerçekleşmişti. 633'te Muhammed'in ilk ardılı Ebubekir aynı anda mecalsiz kalan iki kuzey komşusuna birden saldırmıştı. Pers İmparatorluğu çökmüştü; Doğu Roma İmparatorluğu bir defa daha ayakta kalmıştı ama toprakları artık tedricen Ön Asya ve Konstantinopolis'le birlikte bazı adalar ve Akdeniz'in kuzey sahili boyunca yer alan bazı karasal kıyı başlarına kadar gerilemişti.

44
Batı Hıristiyan Âlemi, 395-634

Hunların Avrasya steplerinden sökün etmesinin vurduğu bütün Eski Dünya *Oikoumenê*'si devletleri içinde en belirgin şekilde imtihan veremeyeni Batı Roma İmparatorluğu'ydu. Hunların bu yöndeki sadmesiyle batıya doğru sürüklenen göçebe Sarmatlarla yerleşik Doğu Germen halkları 406'da ve sonrasında Batı Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını yarıp geçmişlerdi. 476 civarında da Batı'da yer alan artık neredeyse kâğıt üstündeki imparatorluk rejimi bile ortadan kalkmıştı. Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü barbar istilacıların gücünden çok İmparatorluğun bünyesinin zayıflığındandı. Bu zayıflık hem toplumsal hem de idariydi. Batı Roma İmparatorluğu'nun illetleri Hanı İmparatorluğu'nun Azrail'leriyle aynıydı. Toprak ağaları köylü sınıfının "artık" ürününü hükümetin hazinesi yerine kendi ceplerine indirmişlerdi. Erkânıharpse askeri gücü tek bir kişide toplayarak kendini politik bir diktatörlüğe dönüştürmeyi başarmıştı.

Batı İmparatorluğu'nun çöküşünün arifesinde, iki farklı neslin iki büyük insanı, Aziz Ambrosius ve Aziz Augustinus, Batı Hıristiyan Âlemi'ne içinde yaşadıkları ve emek verdikleri imparatorluğun ortadan kalkışından daha fazla dayanacak şekilde damgalarını vurmuşlardı. 372'den 397'ye kadar Milano piskoposu olan Aziz Ambrosius, Batı Roma İmparatorluğu başkentinin 404'te Milano'dan –bataklıkları sayesinde ele geçirilemez doğal bir hisar niteliğindeki– Ravenna'ya taşınmasından sadece yedi yıl önce ve

Hunlardan kaçan Doğu Germen mültecilerin Batı İmparatorluğu'nun Ren kıyısındaki sınırını yarıp geçmelerinden sadece dokuz yıl önce ölmüştü. 395'ten 430'a kadar Kuzeybatı Afrika'daki Hippo Regius piskoposu olan Augustinus'sa Vandalların Afrika'yı istila etmelerini izleyen yıl içinde ölmüştü. Vandallar İspanya'dan Afrika'ya 429'da, yani Ren'i aşmalarından sadece yirmi üç yıl sonra geçmişlerdi. 430'da çoktan Augustinus'un piskoposluk bölgesi olan Afrika şehrini kuşatmaktaydılar.

Bu iki Batılı din adamı çok farklı sosyal çevrelerden gelmişler ve Hıristiyan papazlığına atanmadan önce de farklı seküler işlerle uğraşmışlardı. Ambrosius en üst mevkie yükselen bir devlet memurunun oğluydu. Ambrosius'un kendisi de başlangıçta bir devlet memuruydu ve gücünü daha etkin bir şekilde kullanabileceği ve nitekim kullandığı bir faaliyet alanına yönlendirilmeseydi, hiç şüphesiz, babasının kariyerini tekrarlardı. Augustinus'sa Kuzeybatı Afrika'nın iç kısmında yer alan Tagaste adlı küçük bir kasabada yaşayan bir orta sınıf ebeveynin oğluydu. Augustinus başlangıçta memleketindeki bir belagat öğretmeniydi ve hem entelektüel hem de toplumsal bakımdan verimsiz bu meslekte sivrilmişti. Terfi ettirilerek Tagaste'den Kartaca'ya, Kartaca'dan da Roma'ya ve ardından da Milano'ya geçmişti. 388'de Milano'da Manicilikten Hıristiyanlığa dönmüştü ve böylece yeteneklerini kendi ülkesinde dini bir meslekte kullanabileceği bir yol bulmuştu.

Ambrosius cesarete ve irade gücüne sahipti ve bu nitelikleri bir başka zorlu kişiliğe yani İmparator I. Theodosius'a hükmetmek için kullanmıştı. Ambrosius, Theodosius üzerine, taleplerini yerine getirmedikçe ve getirinceye kadar onu cemaatine kabul etmeyi reddederek, ağırlığını koymuştu. Theodosius kolay yola gelmişti çünkü inançlı bir Hıristiyandı ve Hıristiyan kamuoyunu dikkate almak zorundaydı (Ambrosius yerel Hıristiyanların ısrarı üzerine Milano piskoposu yapılmıştı). Ambrosius, Theodosius üzerindeki nüfuzunu, imparatora yaptığı iki katliamın kefaretini ödetmek bakımından iyi değerlendirmişti. İmparator üzerindeki nüfuzunu, bir Hıristiyan piskoposunu bir Yahudi sinagogunu yerle bir etmesinden ötürü cezalandırmaktan geri durması ve Roma'daki Senato'nun Başkanı Symmachus'un, Theodosius'un Batı'daki öncülü Gratianus tarafından 382'de kaldırılan, Senato Binası'ndaki [Curia] Zafer sunağının eski yerine koyulmasına yönelik dilekçesini 384'te kabul etmemeye soyunması için kötü

niyetle de kullanmıştı. Symmachus dilekçesinde şöyle yazmıştı: "Bu kadar büyük bir sırra sadece tek bir yoldan yaklaşılamaz.". Symmachus'un aklından geçirdiği sır görüngülerin arkasındaki yüce gerçeklik ve bu yüce gerçeklikle İnsan türü arasındaki ilişki meselesiydi. Ambrosius, Symmachus'un hoşgörü yakarışına cevap vermemişti. Ambrosius'un amacı Roma İmparatorluğu sınırları içindeki bütün gayri-Hıristiyan dinlerin ibadetlerinin, İmparatorluk Hükümeti'ni gücünü bunu sağlamak için kullanmaya razı ederek, baskılanmasıydı. Theodosius, Ambrosius'un politikasını 391-392'de yerine getirmişti. Sonuçta imparatorlukta ayakta kalan yegâne gayri-Hıristiyan dinler astrolojiyle Yahudilerin ve Samiriyelilerin Yahve'ye tapınmasıydı.

Augustinus da hoşgörüsüzdü, Donatusçular ve Pelagiusçularla çekişmeye de epey zaman ve enerji harcamıştı. Donatusçular 303-311 yılları sırasında kendilerini riske atan dindaşları Hıristiyanlara yönelik katılıklarının ahlaki sonucunu hiç umursamadıklarını çoktan göstermişlerdi. Bütün bunlara rağmen kendilerini Afrikalı yerel bir hareketle ilişkilendirmişlerdi. Bu hareket dini değil, sosyal ve politikti. Pelagius insan iradesinin en azından kısmen özgür olduğuna ve İnsan türünün özgürlüğünü kötülüğe karşı iyiliğin yanında emek vererek kullanmayı görev bilmesine inanıyordu. Bu Britanyalı teoloğun İnsan türünün ahlaki sorumluluğu konusunda İranlıymışçasına ısrar etmesi bütün zamanlar ve zeminlerde şapka çıkarılacak bir durumdur, özellikle de Batı'da Pelagius ve Augustinus'un neslinde, toplumun gitgide çöktüğü Batı Roma İmparatorluğu'nda. Aziz Augustinus İnsan türünün erdeminin kendi yardımsız gayretiyle mağfirete kavuşmasına imkân vermesi bakımından yeterince kusursuz olamayacağına inanıyordu. Çünkü İnsan türünün mağfiretinde Tanrı'nın "kayrası" vazgeçilmezdi. Latince *gratia* kelimesi gündelik hayattaki teoloji dışı kullanımında güçlü bir insanın kayırmacılık bakımından "lütfu" anlamına geliyordu. Augustinus'un Pelagiusçularla çekişmesi, Augustinus'un Tanrı'nın mutlak keyfiliğinin kimi insanı mağfirete, kimi insanıysa cehennem azabına nasip edecek kadar ileri gittiği doktrinini ortaya atmasına yol açmıştı. Augustinus Tanrı'yı zihninde, mebzuliyetiyle zehirlenmesi yüzünden gücünü kötüye kullanan bir Roma İmparatoru suretinde canlandırıyordu.

Augustinus'un kendinden sonraki nesillere bıraktığı en kıymetli edebi miras iki teoloji dışı kitaptır. *Confessiones* [*İtiraflar*]

adlı eserinde Latinceye hâkimiyetini bir psikolojik otobiyografi yazmak için kullanmıştı. Augustinus *De Civitate Dei* ["Tanrı'nın Şehri/Devleti"] adlı başlangıçta tartışmalı bir kitapçık halindeki bir eseri genişletip derinleştirerek, onu insan zihinlerinin imkânları dâhilindeki alternatif yollardan biriyle ele alabilecekleri bir "büyük sır" incelemesine dönüştürmüştü. Augustinus'un *De Civitate Dei* adlı eserinin tohumu niteliğindeki tartışma Roma Şehri'nin 410'da Vizigotlar tarafından zapt edilip yağmalanmasının bir sonucuydu. Constantinus [Konstantin] askeri zaferlerini dininden dönüp Hıristiyanlığı benimsemesinden ötürü Hıristiyanların Tanrı'sı tarafından ona verilen ödüller olduğuna inanmış ve bunu böyle ilan etmişti. 410'dan sonra gayri-Hıristiyan dinlerin mensupları Roma'nın 410'da düşmesine, 391-392'de onların tapınmalarının bastırılması yüzünden gayri-Hıristiyan tanrıların yağdırdığı azap diyerek mukabele etmişlerdi. Augustinus bu görüşü çürütmek üzere yola koyulmuş ve İnsan türünün dünyevi hayatıyla aynı anda Tanrı Âlemi'nde yer alması arasındaki ilişkiyi gözden geçirmeye yönelmişti.

Augustinus yazarken, kuzeyli barbarlar da istila ediyorlardı. İstilaların bazıları aniydi: Örneğin, 410'da Vizigotların ve 455'te Vandalların Roma üzerine üşüşmeleri ve 406-408 arasındaki üç yıl içinde Vandalların daha önceki Alanlarla Suevlerin eşliğinde Ren'in doğu kıyısından Pireneler'in güney tarafına ilerlemeleri. Oysa Britanya'nın Angıllar, Saksonlar ve Jütler tarafından kısmen, İtalya'nınsa Lombardlar tarafından işgali, Kenan Ülkesi'nin İsrailoğulları ve Yahudaoğulları tarafından MÖ ikinci binyılın son iki veya üç yüzyılı sırasındaki kısmi işgali gibi, tedricen gerçekleşen bölük pörçük süreçlerdi. Muhtemeldir ki, Britanya'da Hadrianus seti MS 383 kadar erken tarihlerde etkin bir şekilde elde tutulmaktan çıkmıştı ama gene muhtemeldir ki, kırk yıl sonra Britanya'nın bazı noktalarında Romen garnizonları bulunuyordu. Töton dili konuşan istilacıların Britanya toprağında kalıcı bir şekilde yurtlanmaları muhtemelen *c.* 420-440'tan önce başlamamıştı ve bu süreç burada yaklaşık iki yüzyıl sürmüştü.

Barbar işgalinden ve Roma'nın karşı saldırısından en fazla zarar gören ülke, bir zamanlar bütün Roma İmparatorluğu'nun çekirdeği ve imparatorluğun batıdaki topraklarının en yüksek uygarlık düzeyine ulaşmış olanı İtalya'ydı. Doğu Roma İmparatorluğu'nun 535-561'deki Romen-Got savaşında zayıf düştüğü

daha önce açıklanmıştı; bu savaşta İtalya'nın Ostrogot işgalcileri yok edilmişlerdi ama en fazla zarar görenler yerli İtalyanlardı. Vizigotlarla Vandalların beşinci yüzyılda İtalya'ya eyledikleri akınlar çarpıcılıklarına rağmen, geniş alanlara yayılmamıştı ve gelip geçmişti. Batı Roma İmparatorluğu Hükümeti'nin ortadan kalkışı barışçıl yoldan gerçekleşmişti ve Ostrogotların istilası, Germen *Völkerwanderung*'u sırasındaki dövüşlere hayli benzer şekilde, bir barbar akıncıyla diğeri arasında geçmişti. İtalya 535'e kadar politik bakımdan birleşik, ekonomik ve sosyal bakımdansa az çok bütün halinde kalmıştı. 535-561 savaşı İtalya'nın tarihinde bir dönüm noktasıydı. Lombardlar 568'de, ülkenin nihayet Doğu Roma'nın egemenliği altında yeniden birleştiriminin gerçekleştirilmesinden sadece yedi yıl sonra ansızın İtalya'ya girmişlerdi. İtalya 568'den itibaren, ilk Romen fethiyle Yarımada İtalya'sının birleştiriminin tamamlandığı MÖ 264'ten beri ilk defa politik bakımdan parçalanmıştı. Lombardlar Ostrogotlardan daha barbarlardı ve 535-561 savaşında zaten yakılıp yıkılmış olan İtalya, Doğu Roma garnizonlarını ellerinde tutmanın yolunu buldukları kısımlarda inatla direnip ülkenin yavaş yavaş fethedilen kısımlarındaki muhalefetleri yüzünden daha da ağır bir şekilde zarar görmüştü.

Bu arada, 486'da, Ostrogot savaş ağası Theoderich'in Illyricum'dan İtalya üzerine yürümesinden iki yıl önce, Merovenj Clovis (Chlodovech) adlı yerel bir Frank savaş ağası Galya'da bir imparatorluk kurmaya başlamıştı. Franklar henüz dinlerinden dönüp herhangi bir Hıristiyanlık türünü benimsememişlerdi, ancak Clovis, kariyerinin bir aşamasında bir Katolik olarak vaftiz edilmişti. Hıristiyanlığın Katolik türünü, şüphesiz, kısmen çünkü bu Romalı tebaasının dini diye tercih etmişti ve aynı zamanda çünkü muhtemelen yöresindeki rakip Germen imparatorluk kurucuları Ariusçu Hıristiyanlardı. Clovis 486'da Loire Nehri çizgisi boyunca Vizigotların, 496'da Ren Havzası'nın yukarı kısmındaki Alamanları boyunduruk altına aldığında da Ostrogotların komşusu haline gelmişti.

Doğu Germenler tarafından Hıristiyanlığın Ariusçu şeklinin benimsenmesi dinlerinden dönme zamanlarının tesadüfi sonucuydu; ama fatihler, Batı Roma topraklarını işgal edip orada imparatorluğun ardıl devletlerini kurduktan sonra, onları Katolik Romen tebaalarından ayıran kendilerine has ulusal bir dine sahip

olmaktan memnundular. Ancak bu ayırt edici özelliğin bedeli yabancılaşmaydı ve Frankların bir Katolik Hıristiyan güç halinde ortaya çıkışlarından sonra ciddi bir engel halini almıştı. Dahası, bizzat Ariusçu Germenler gitgide uygarlıkları kadar sayıca da kendilerinden üstün tebaalarının dinine kapılmışlardı. Katolikliğin ne (Ariusçulukları bakımından fevkalade bağnaz) Vandalları ne de Ostrogotları büyüleyecek kadar vakti vardı. Bu iki halk daha din değiştirme meselesi baş göstermeden önce Doğu Roma'nın karşı saldırısıyla yok edilmişlerdi. Ama 586'da İspanya'daki Vizigot Kralı Reccared Katoliklik uğruna kendi iradesiyle Ariusçuluğu terk etmişti. Lombardlarsa aynı değişikliği daha gönülsüzce ve yedinci yüzyıl boyunca İtalya'da daha yavaş yavaş yapmışlardı.

Vizigotlar 586 civarında sekiz yıl süreyle İspanya'ya hapsolmuşlardı. Clovis 507'de onları Vouglé'de (Vouillé) yenip Pireneler'in kuzeyinde yer alan, Pireneler'in doğu ucuyla Rhône'un ağzı arasında uzanan kıyı şeridi dışındaki bütün nüfuz alanlarından sürmüştü. Clovis böylece 511'de ölünceye kadar Ostrogotlar tarafından Vizigotlardan devralınan Provence dışında Galya'nın geri kalan kısmını egemenliği altında birleştirmişti. Clovis daha önce Frank halkının bütün kesimleri üzerinde egemenliğini tesis etmişti. 531-534 döneminde ardılları Thüringen ve Burgonya'yı ilhak etmişlerdi. 552'de Bavyera'ya üst hükümdarlıklarını dayatmışlardı. Merovenjler, Batı Roma İmparatorluğu'nun dağılmasının yarattığı politik boşluğu doldurmak için, Kuzey Galya'yı merkez tuttukları bir imparatorluk kuruyorlardı. Clovis'in soyundan gelenler Merovenj hanedanının dominyonlarına birbirini izleyen nesiller boyunca tekrar tekrar bölünecek özel mülkiyet gözüyle bakmasalardı, altıncı yüzyılın bitişinde Batı Roma İmparatorluğu'nun yerini bir Frank İmparatorluğu alabilirdi. Bu bölünmeler ve müteakip iç savaşlar, Galya'yı mahvetmiş ve bölünmüş Frank efendilerini iktidarsız bırakmıştı.

Doğu Roma İmparatorluğu altıncı yüzyılın sonu yedinci yüzyılında başında Akdeniz'in batı havzasının yanı sıra doğu havzasının da üzerindeki deniz hâkimiyetini hâlâ sürdürüyordu ve sadece Sicilya değil Kuzeybatı Afrika da dâhil bütün Akdeniz adalarını hâlâ elinde tutuyordu. Kuzeybatı Afrika bu adaların içinde en büyüğüdür ve gerçekten de bir adadır, çünkü Afrika'nın geri kalanından bir kum deniziyle yani Sahra Çölü'yle ayrılmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu elinde ayrıca Kuzeydoğu İtalya'da

Venedik lagünündeki adalarla birlikte Ravenna'ya bağlı bir kıyı başını tutuyordu. Bizzat Roma Şehri'nin çevresindeki Doğu Roma toprakları anklavına gelince, Konstantinopolis'teki Hükümet bu ücra Doğu Roma toprağını elinden geldiği kadarıyla savunması ve iaşe etmesi için Papa'ya bırakmıştı. Lombardların İtalya'ya üşüşmesine dayanan *Ducatus Romanus* ["Roma Dukalığı"] MÖ beşinci yüzyıldaki *Ager Romanus*'tan ["Roma Taşrası"] çok daha büyük değildi.

MS beşinci ve altıncı yüzyıllarda Batı Hıristiyan Âlemi'nin bütün kırıntıları görünüşte talihin kucağına atılmışlardı. Buna rağmen, en karanlık saatlerde bile, Katolik Hıristiyan Kilisesi'nin bazı batılı temsilcileri sağlam durmuşlardı. Papa I. Leo (440-461) 451'de Khalkedon'da toplanan Ekümenik Konsil kararları üzerinde belirleyici bir etki bırakmıştı ve 452'de Hun savaş ağası Attila'yı Kuzey İtalya işgalini bitirmeye ikna eden bir Romen elçi heyetinde başrol oynamıştı. I. Leo'nun başpiskoposluğu Aziz Patrick'in İrlanda misyonuyla çağdaştı. Patrick Afrikalı Romen Aziz Augustinus'la aynı toplumsal sınıftan gelen bir Britanyalı Romen'di. Patrick İrlandalı akıncılar tarafından yakalanıp köleleştirilmişti. Oraya kendi iradesiyle bir Hıristiyan misyoner olarak dönmek üzere (*c.* 432-461) İrlanda'da kölelikten kaçıp kurtulmuştu. Hıristiyanlık İrlanda'da kök salmış ve altıncı yüzyılda İrlandalı Hıristiyanlar keşişliğin hem tek başına hem de topluca uygulanan türünü benimsemişlerdi.

Aziz Benedictus aynı zaman diliminde Monte Cassino'da kendi keşiş tarikatını kurmaktaydı. Benedictus çalışmasına *c.* 529'da, İtalya hâlâ huzur içindeyken başlamıştı; *c.* 547'de, İtalya Romen-Got savaşı yüzünden can çekişirken ölmüştü. Buna rağmen, Benedikten keşişliği sadece dayanmakla kalmamış; yayılmıştı da. Benedictus'un eseri Papa I. Gregorius (590-604) tarafından sürdürülmüştü. Gregorius, önce Konstantinopolis'teki Papalık elçisi, sonra da Papa yapılmadan evvel, kendi evini bir Benedikten manastıra dönüştürüp orada bir keşiş hayatı yaşamaya başlamıştı.

Gregorius Papa olarak Roma nüfusunu Sicilya'daki Papalık yurtluklarının tarım ürünleriyle beslemek zorunda kalmıştı; aynı zamanda saldırgan Lombardlarla Doğu Roma Hükümeti adına müzakere etmesi gerekmişti. Buna rağmen, Lombardlar Roma'nın kapısına dayanmışken, Gregorius dünyanın öbür ucundaki Jüt Kent Krallığı'nı dininden döndürmek için bir misyon gönderme

cesaretini göstermişti ve bu misyonu, Gregorius'un ölümünden sonra, Angıl Northumbria Krallığı'na gönderileni izlemişti. Romen misyoner Paulinus 627'den 632'ye kadar York'ta vazife görmüştü ama 634'te yerini İskoçya'nın batı kıyısı açıklarındaki Iona adlı adacıktan gelen İrlandalı misyoner Aidan almıştı. Aidan Northumbria kıyısının açıklarındaki Lindisfarne (Kutsal Ada) adacığına bir manastır dikmişti.

Keşişliğin İrlanda'ya girişi patlamaya hazır bir misyonerlik hareketi yaratmıştı. Iona adacığındaki İrlanda manastırını *c.* 563'te Aziz Columba kurmuştu. Aziz Columba 597'de, Papa Gregorius'un Roma'dan Kent'e misyonunu gönderdiği yıl Iona'da ölmüştü. *Circa* 590'da Aziz Columbanus adlı bir başka İrlandalı misyoner İrlanda'dan Britanya'ya, Britanya'dan da Kıtaya geçmişti. Columbanus Burgonya'da yer alan, Frank dominyonlarının ulaşım ağının bir kilit noktası olan Luxeuil'de [Luxovium] bir manastır kurmuştu. 610 civarında Konstanz Gölü'ne varmıştı. 613'te Alpler'i geçip Kuzeybatı İtalya'daki Bobbio'da bir manastır kurmuştu ve 615'te orada ölmüştü.

İrlandalı misyoner Aidan'ın 634'te Northumbria'da görevlendirilmesi, 632'de mülteci haline gelen Romen misyoner Paulinus'un bıraktığı boşluğu doldurmuştu. Northumbria'da Romen ve İrlandalı misyon alanları buluşmuş ve çakışmıştı. Romen ve İrlandalı Hıristiyan kiliseleri arasındaki bir zıtlaşma bu yüzden kaçınılmaz hale gelmişti.

45
Hıristiyan Kilisesi'nin Kuruluşu ve Ayrışımı, 312-657

Hıristiyan Kilisesi talihinin 311-312 yıllarında aniden ve son derece yaver gitmesiyle karşılaşmıştı. Kilise, sekiz yıl boyunca Roma İmparatorluk Hükümeti eliyle uğratıldığı herhangi bir hışmın en kötüsüne dayandıktan sonra, önce ayağını sürüyen İmparator Galerius tarafından kerhen hoş görülmüş, ardından da sekiz ay içinde, kendini hanidir imparatorluğun yarısının efendisi yapmış muzaffer İmparator I. Constantinus tarafından açıkça kollanmıştı. Bu deneyim Kilise'nin tarihinin herhangi bir aşamasında vasfını kantara vururdu ama üçüncü yüzyılda sayı, servet ve güç bakımından büyümesi sonucunda vasfına halel gelmişti. Bu, Kilise'nin en yüksek mevkilerini kariyeristler açısından baştan çıkarıcı payelere dönüştürmüştü. 217 yılında Roma piskoposluk makamı için pis bir çekişme vardı. Kilise ayrıca 250, 257-260 ve 303-311 yıllarında, miladi takvimin ilk yüzyılındaki tarihlerde uğranılan kısa süreli ve keskin yerel zulümlerden daha sistemli zulümlerin hedefi haline gelmişti ve I. Calixtus'un Roma'daki yüz kızartıcı piskoposluğu (217-222) 258'de Kartaca piskoposu Cyprianus'un şehadetiyle telafi edilmişti.

Galerius'un Kilise'ye zulmetmekteki güdüsüyle Constantinus'un onu kollamaktaki güdüsü aynıydı. İki imparator da imparatorluğun birliğini sürdürmeyi görev bilmişti. Aurelianus'un imparatorluğu, imparatorluğun gayri-Hıristiyan panteonunun en yüce tanrısı ola-

rak "Fethedilmemiş Güneş'in" koruması altına almasından itibaren, Roma İmparatorluğu'nun birliğinin ve işin doğrusu varlığının da yerleşmiş bir dinin desteği görülmeden korunamayacağının farkına varılmıştı. Üçüncü yüzyılın bitişinden önce dini kuruluş vazifesini görmesi için, Sasani Pers İmparatorluğu Zerdüştçü Kilisesi'ni, Ermenistan Krallığı'ysa Hıristiyan Kilisesi'ni tercih etmişti. Galerius'un Hıristiyan Kilisesi'nin kendisinden daha güçlü olduğunu kabul etmesinden ve Hıristiyan Kilisesi'nin gücünün bu gösterisinin Constantinus açısından bir rüyada gördüğü o armayla zafer kazanıp doğrulanmasından sonra, Constantinus'un İsa Mesih'i "Fethedilmemiş Güneş'le" özdeşleştirmeye ve Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nun birleştirici dini diye yerleştirmeye eli mahkûmdu.

Kilise'nin 311 yılına kadar kendi birliğini korumakta dikkat çekecek ölçüde başarı gösterdiği göz önünde bulundurulursa, Hıristiyan Kilisesi'nin Roma İmparatorluğu'nun birliğini etkin bir şekilde desteklemesini beklemek akla uygundu. İsa'nın ölümünden hemen sonra kurulduğundan beri, kendi içindeki görüş ayrılıkları Kilise'nin kalımını sürekli tehlikeye düşürmüştü ama bunların daima üstesinden gelinmişti. Ya farklı görüşler bağdaştırılmış ya da zayıf taraf bastırılmış veya uzaklaştırılmıştı. 311 yılında Katolik gayri-Yahudi Kilisesi, doğuda Osroene ve Ermenistan'dan batıda Britanya'ya kadar bir birlikti. Ne var ki, artık Kilise aniden özellikle son evresinde ağırlaşmış bir basınçtan kurtulmuştu; Kilise'nin tarihsel birliği bu sınavdan sağ salim çıkmayı başaramamıştı; Roma İmparatorluğu nüfusundaki gayri-Hıristiyanlar ve Hıristiyanlar arasındaki önceki hizipçiliğin yerini şimdi bizzat Kilise'nin bağrındaki hizipçilik almıştı ve Constantinus'un dininden dönmesinden beri imparatorluğununkine güç kazandırmak için Kilise'nin birliğine bel bağlayan Roma İmparatorluk Hükümeti, kendini Hıristiyan tarafları birbiriyle barışmaya razı etmekte acze düşmüş halde bulmuştu. Kilise'nin kendi içindeki görüş ayrılıkları dininden döndüğü 312'den 337'deki ölümüne kadar Constantinus'un aklını karıştırmıştı; bunlar II. Konstans'ın (hd 611-668) aklını karıştırmaya devam etmişti. II. Konstans'ın saltanat devrinde, Konstantinopolis'teki İmparatorluk Hükümeti'yle Papalık arasındaki hırgür, çekişen iki taraf adına Müslüman Araplar tarafından halledilmişti. Araplar, bütün Monofizit Hıristiyan tebaasını imparatorluğun başından almış ve böylece

İmparatorluk Hükümeti'ni iki uzlaşmaz Hıristiyan fraksiyonunu aynı anda memnun etme yükümlülüğünden kurtarmıştı.

Gerçi Hıristiyan Kilisesi'nin 311-312 yıllarından sonraki kontrol edilemez ayrışımı I. Constantinus ve ardılları için can sıkıcıydı ama bu neredeyse kaçınılmazdı. Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun yerleşmiş dini ve bunun sonucunda Hıristiyanlar imparatorluğun nüfusunda bir çoğunluk haline geldiğinde, Roma İmparatorluk Hükümeti'nin gücü artık Kilise'yi imparatorluktaki Hıristiyanların sevilmeyen bir azınlık olduğu önceki durumdan daha fazla kontrol etmeye yetmiyordu. Bu şaşırtıcı değildir. Hıristiyanlık Yahudiliğin bir sürgünüydü ve Yahudiliğin geleneksel uzlaşma nefretini devralmıştı.

Dahası, yeni durumda, dini meseleler sosyal ve politik meselelerle bir tutulur hale gelmişti. Katolik ve Donatusçu Hıristiyanlar arasındaki çatışma aynı zamanda Numidya'yla Kartaca ve köylülerle toprak ağaları arasındaki çatışma halini almıştı. Nihayetinde imparatorluğun içinde yenik düşen Arius'un teolojisi, imparatorluğun evvelce, imparatorluk içinde Ariusçuluğun geçici süreyle yıldızının parladığı bir zamanda, dininden döndürüp Hıristiyanlığı benimsettiği barbar istilacılarının ayırt edici nişanı haline gelmişti. Teslis'in bileşimi üzerine yapılan tartışma da –Ptolemaios hanedanının eski başkenti– Aleksandreia'yla –Selevkosların eski başkenti– Antiokheia arasındaki dini iktidar mücadelesi halini almıştı. Teslis'in ikinci öğesinin insani ve ilahi yönleri arasındaki ilişki üzerine yapılan müteakip tartışma da Roma İmparatorluk Hükümeti'yle Süryanice konuşan ve Kopt dili konuşan tebaası arasındaki bir mücadele haline gelmişti. Bunlar artık Büyük İskender tarafından onlara dayatılan ve Romen gücüyle sürdürülen Yunan üstünlüğünün yerindeliğini sorgulatıyordu. Oysa İmparatorluk Hükümeti üzerlerindeki egemenliğinin korunmasının peşindeydi. Tesadüf bu ya, Hıristiyan Kilisesi'nin ikinci ve dördüncü ekümenik konsilleri Konstantinopolis Piskoposu'na otoritesini kabul ettirme fırsatları vermişti. İkinci konsil (381) Konstantinopolis Piskoposu'nun mevkice Roma'nınkinden sonra ikinci geldiğini kabul etmişti. Dördüncü konsil (451) Toroslar'ın kuzeybatısına kadar Ön Asya'daki ve Balkan Yarımadası'nın en doğuda yer alan kısmındaki dini hüküm yürütme yetkisini Konstantinopolis Patriği'ne bırakmıştı.

Dördüncü ve beşinci yüzyılların dini çekişmeleri sadece zaman içinde özdeştirildikleri seküler tartışmaların kamuflajı değildi.

Hıristiyanları bölen ahlaki, teolojik ve hüküm yürütme yetkisine dair meseleleri sahiciydi ve bu meselelerin uyandırdığı duygular samimi ve yaygındı. Hıristiyan din işleriyle emperyal seküler işlerin, bu aşamada, birbiriyle kaynaşmasının pratik bir nedeni vardı. Hıristiyan Kilisesi Roma İmparatorluğu'ndaki başat kurum haline gelmişti ve bundan dolayı İmparatorluktaki bütün halklar, bölgeler, sınıflar ve taraflar Kilise'nin dertlerinden olumsuz yönde etkilenmişlerdi.

İlk baş gösteren ahlaki meseleydi. 303-311 zulmü sırasında, iki üçüncü yüzyıl zulümleri sırasındaki gibi, bazıları –şehadet pahasına– boyun eğmezken, birçok Hıristiyan dalalete düşmüştü. Dalalete düşmüş Hıristiyanlar komünyon ayinine daha sadık din kardeşlerinin yanına geri alınacaklar mıydı? Yoksa kalıcı bir şekilde damgalanacaklar mıydı? Esas itibarıyla, boyun eğmeyen Kilise mensupları arasından sağ kalanlar daha geniş görüşlü, insancıl ve devlet adamlığına yakışır çizgiyi benimsemişlerdi. Zayıf kişiliklileri affetmeye taraftardılar ve çoğu bölgede Hıristiyan cemaatinin bağışlamaz mensupları önünde sonunda etkisizleştirilen birer azınlıktı. Ancak Kuzeybatı Afrika'da bu uzlaşma muhalifleri ihtilafta ısrarlıydılar. Delalete düşmüş Hıristiyanlar kadar bu kötü sicillileri bağışlamak isteyen kendi sicilleri temiz barışçılara da cephe almışlardı. Kuzeybatı Afrika'daki bu hırgür o kadar sertleşmişti ki, Constantinus 313'te dininden döndüğü yılın ertesinde kendini müdahaleye çağrıldığı duygusuna kaptırmıştı. Constantinus Hıristiyan Kilisesi'ndeki görüş ayrılığının Tanrı'yı rahatsız ettiğine ve imparator buna bir son vermeyi başaramadığı takdirde onun yanı sıra Kilise'nin de Tanrı'nın ihsanından yoksun kalma riskine gireceğine inanmıştı. Constantinus Afrika'daki karşıt görüşlüleri önce tatlı dille sonra da baskıyla bir araya getirmeye çalışmış ama aklı karışmıştı.

317'den 657'ye kadar tartışılan teolojik meseleler hanidir, birinci, üçüncü ve dördüncü İncil'de ifade edilen, İsa'yla ilgili inançların içinde saklıydı. Meseleler elbette 312 yılından önce ortaya atılmıştı ve ikinci yüzyıldan itibaren teolojiyi Helenistik felsefe açısından tartışabilen ve nitekim tartışan Hıristiyanlar olmuştu: Örneğin, Irenaeus [Eirenaios] *c.* 185'te yazılan bir eserin [Latinceye çevrilmiş] *Adversus haereses* ["Aykırı Düşüncelere Karşı"] adlı bölümünde. Ancak Hıristiyan Kilisesi'nin Romen tebaası için önce gözde sonra da mecburi din diye "yerleşmesi", Hıristiyan teolojik çekişmelerini

imparatorluğun kamu işlerine dönüştürmüştü. Dahası, imparatorluktaki Helenistik eğitim gören azınlık, genellikle, Helenistik felsefi terimleriyle aktarılıncaya kadar Hıristiyan doktrininden nefret ediyordu. Bu iki nedenle, Hıristiyan teolojik meselelerinin açık seçik ve etraflı bir tartışmasının yapılması 312'den sonra kaçınılmazdı ve Hıristiyanlığın uzlaşmadan hoşlanmayışı bu tartışmaları direngen ve sert yapmıştı.

Birinci, üçüncü ve dördüncü İnciller yazıldığında, bazı gayri-Yahudi Hıristiyanlar zaten İsa'nın Tanrı olduğuna inanıyordu. Birinci ve üçüncü İncil'e göre, İsa'nın bir insan babası yoktu; insan anasında Tanrı'nın ruhu sayesinde peydahlanmıştı. Dördüncü İncil'e göreyse İsa, Tanrı'nın vücut bulan kelamıydı. O zamana kadar Yahudilik Tanrı'nın kelamıyla Tanrı'nın ruhuna, Zerdüştçülüğün Ahura Mazda'nın çeşitli yanlarına atfettiğiyle kıyas kabul eder şekilde, bir yarı-bağımsız statü atfetme noktasına varmıştı; ama bu Yahudiliğin Tanrı'nın birliğinden ve biricikliğinden ayrıklığa razı gelmesinin sınırıydı. Hıristiyanlar Yahudilikten devraldıkları tektanrıcılığı reddetmemişlerdi, edemezlerdi de ama tektanrıcılığı hem İsa hem de Yahve'nin Tanrı olduğu inancıyla nasıl bağdaştıracaklardı?

İsa'nın kendinden "Tanrı'nın Oğlu" diye söz ettiği kaydedilmiştir. Bu oğulluk iddiası, İsa'nın yanı sıra, bazı başka ortodoks Yahudi hahamlarının da kendilerini Tanrı'nın oğlu olarak adlandırmalarından ötürü, mecazi anlamda yorumlanabilir. İkinci İncil, Tanrı'nın İsa'ya onu evlat edinme yoluyla oğlu yaptığını bildirmesi kastedilmişçesine okunabilir. Ancak diğer üç İncil İsa'nın, nasıl Beşinci Hanedan'dan itibaren Firavunlara Tanrı'nın babalığı atfedildiyse, harfi harfine o anlamda Tanrı'nın oğlu olduğunu ima etmişti. İsa muhtemel anlamlardan biri veya diğeri bakımından Tanrı olsa da olmasa da, onun bir vakitteki insan niteliği söz götürmezdi; bundan dolayı, kelimenin tam anlamıyla Tanrı'nın Oğlu olduğu savunulduğunda, bu olgu sadece Oğul'un Baba'yla ilişkisi sorusunu değil, ilaveten Oğul'un ilahi ve insan yanları arasındaki ilişkisi sorusunu da akla getiriyordu. Keza İsa'nın anası Meryem'in statüsü sorusunu da. O bir insandı, tanrıça değil. Oğlunun ilahi yanı yüzünden onu "Tanrı Anası" (*Theotókos*) diye şekillendirmeye izin verilebilir miydi?

Hıristiyan teologlar kendilerine bu soruları sorarken kelimeleri insan deneyiminin eriminin ötesine taşıyorlardı. Bu derecede ileri

gitmişlerdi çünkü Yunanca konuşup yazıyorlardı ve MÖ beşinci yüzyılın bitişinden öncesi kadar erken tarihlerde, Yunanca konuşanlar kelimelerle sanki kelimeler düşüncede veya görüngülerde hiçbir eşdeğeri bulunmayan [sayılamayan] küme adlarıyken bile gerçekliklermişçesine oynuyorlardı. I. Constantinus, çoktandır Kuzeybatı Afrika'daki dalalete düşmüş Hıristiyanların statüsüyle ilgili çekişmeyi yola koyma girişimden ötürü hayal kırıklığına uğramış haldeyken, 324'te Aleksandreia piskoposu Aleksandros'la Aleksandros'un papaz yardımcılığını yapmış Arius arasında Oğul'un Baba'yla ilişkisinden kaynaklanan bir çekişmeye de müdahale etmesi gerektiği hükmüne varmıştı. Constantinus iki tartışmacıya, aralarındaki çekişme konusu mesele asla ortaya atılmamalıydı, diye yazmıştı. II. Konstans cari Kristolojik meselenin, yani İsa Mesih'te iki irade [*thelema*] ve amel [*energeia*] mi yoksa sadece tek bir irade ve amel mi bulunduğu meselesinin, herhangi bir şekilde daha fazla tartışılmasını kesinkes menetmişti.

324'le 648'deki ve ara yıllardaki çekişme konusu kelimeler belki anlamsızdı belki de anlamsız değildi ama şüphesiz güçlü duygular uyandırmıştı; bu duygular köpürmüş fiziksel şiddete dönüşmüştü; 431 ve 449'da Ephesos'ta toplanan konsillerde Mısırlı keşişler ve din "fedaileriyle" (*parabolani*) denizciler gözdağı vermişlerdi; bu vakaların ikincisinde Mısırlılar Konstantinopolis Patriği Flavianos'ta ölümcül fiziksel yaralar açmışlardı. Buna mukabil, I. Constantinus'tan II. Konstans'a kadar bütün imparatorların, teologları susturmaya güçlerinin yetmediği ortaya çıkmıştı. I. Constantinus 325'te Nikaia'da Birinci Ekümenik Konsili toplamak zorunda kalmıştı. [Konsilin] kontrolünü elinde tutmuş ve bunun için Yunanca *homoousios* ("özü itibarıyla aynı") kelimesini –eskiden sakıncalı bulduğu türden bir kelimeyi– türetmişti. Görünüşe bakılırsa, 328'de Aleksandreia piskoposu olarak Aleksandros'un yerine geçen Arius'un muarızı Athanasios kazanmıştı; bununla birlikte, I. Theodosius 381'de Konstantinopolis'te İkinci Ekümenik Konsili toplamak zorunda kalmıştı ve o zaman bile Arius tarafından ortaya atılan meseleye son noktası koyulmamıştı. Got misyoner Ulfilas (*c.* 311-383) Doğu Germen halklarına Ariusçu şekliyle Hıristiyanlığı ihraç etmişti. İmparatorlar II. Constantius da Valens de Ariusçuydu ve Ulfilas onların çağdaşıydı. Tahminen Hıristiyanlığı kalıcı standart anlatım şekliyle ilettiğini zannetmişti. Doğu Germenler imparatorluğu istila ettiklerinde, Ariusçu Hı-

ristiyanlığı da beraberlerinde getirmişlerdi. II. Konstans'ın susma emrine gelince, bu Papa I. Martinus'un yeri göğü inleten bir protestosuna yol açmıştı. Papa ancak tutuklanarak, fiziksel saldırıya uğratılarak ve Kırım'a sürülerek susturulabilmişti.

Arius Oğul'un Tanrı olduğunu reddetmemişti. Gayri-Yahudi Hıristiyan Kilisesi'nde İsa'nın ilahiliğine inanç o hayattayken (*c.* 250-336) galebe çalmıştı. Adopsiyonistler* ancak Hıristiyan Âlemi'nin uçlarındaki doğal müstahkem mevkilerde ayakta kalabilmişlerdi: Fırat'ın yukarı çığırının iki kolu arasındaki dağlarda ve Pireneler'de ve de Asturias'ta. Ama Arius gerçekten Oğul'un Baba tarafından yaratıldığını ve bundan ötürü ne Baba'yla akrandır ne de onun dengidir diye iddia etmişti. Nikaia Konsili, Teslis'in üç öğesini birbiriyle tam bir tutmuştu. Aynı zamanda üç kişinin bir Tanrı'yı meydana getirdiğini yeniden açıklamıştı. Tektanrıcılıkla Teslis doktrininin bu terkibi tamamen sözlüydü. Nikaia Konsili'nin fiili sonucu Oğul'un bir ikinci yüce tanrı statüsüne yükseltilmesiydi. Hıristiyanlık artık sadece kâğıt üstünde tektanrıcıydı.

Oğul'un ilahiliğinin yükseltilmesi bir Mısırlı bakış açısı zaferdi. (Gerçi Arius bir Aleksandreia Kilisesi papazıydı ama teolojisi Antiokheia'ya hastı.) Mısırlılar 431 ve 449'da Ephesos'ta daha da ileri gitmişlerdi. 431'de, "Tanrı Anası" Meryem lakabı uygulamasına itiraz ederek Oğul'un insan yanını yeniden öne çıkaran, Konstantinopolis Patriği Nestorios'un mahkûmiyetini garanti altına almışlardı. Nasturi Hıristiyanlar "Diofizitler" (başka bir deyişle, Oğul'un birleşik olmayan iki doğasının bulunduğuna inananlar) diye damgalanmışlardı. Nestorios'un yenilgisi Antiokheia teoloji okulunun Roma İmparatorluğu sınırları içindeki nihai yenilgisiydi. Monofizit yanlı İmparator I. Anastasios Edessa'daki Nasturi görüşlü teoloji okulunu 489'da kapatmıştı ama Nasturi teologlar soluğu, 363'ten beri Roman İmparatorluğu'nun doğu sınırının hemen dışında yer alan, Nisibis'te almışlardı. Böylece Nasturilik, daha radikal türdeşi Ariusçuluk gibi, varlığını –Roma İmparatorluğu dışında– sürdürmüştü.

Mısırlılar 449'da 431'dekinden daha da ileri gitmişlerdi. Oğul'un, bir insan bedeninde vücut bulduğu sırada, sadece bir doğasının yani ilahi doğasının olduğu doktrinini dayatmışlardı. Ancak 451'de Khalkedon'da, 449'da Ephesos'ta toplanan konsilin

* Oğul'u Baba'nın evlatlığı sayanlar. (ç.n.)

kanunları iptal edilmişti. Artık Oğul'un, tek bir kişide birleşmiş ilahi ve insani, iki doğasının bulunduğu ilan edilmişti. Mısırlılar o anda Nasturilerin akıbetine uğramışlardı. Bölücü olmakla damgalanmışlardı.

Mısırlılar damgalanmışlardı ama ne sürülebilmişler ne de bastırılabilmişlerdi. Mısır'da, Monofizitlikle sonuçlanan teolojik eğilim bir kitle hareketiydi ve bu hareket, başlangıçta Oğul'un insan yanını öne çıkaran bir teolojinin yurdu olan, Suriye'yi kendinden yana çekmişti. Monofizitlik ayrıca Ermenistan'ı da cezbetmişti. Ermeni Kilisesi 491'de Monofizitliği benimsemişti ve İmparatorluk Hükümeti 518'de Monofizitlikten Khalkedonculuğa geri döndüğünde, Roma İmparatorluk Hükümeti'ni izlememişti. Ermeniler, Hıristiyanlığın hem Romen hem de Pers yorumlarından farklı bir yorumundan hoşlanmışlardı. Monofizitler Khalkedoncuları Diofizitler, kripto-Nasturiler ve Melkailer ("Roma İmparatorluk rejiminin kemik yalayıcıları") olmakla damgalamışlardı. İmparatorluk Hükümeti 451'den itibaren hem Khalkedoncu hem de Monofizit tebaasını memnun etmeye çalışmak zorunda kalmıştı. Ayrıca Monofizitlerle arasını açmayı kaldıramazdı, çünkü ekonomik düzlemde, Monofizit Mısır da Suriye de Doğu Roma İmparatorluğu'nun başlıca dayanağıydı.

İmparator Zenon'un 482'de yürürlüğe koyulan "Birleştirici Bildirgesi" 484'te Doğu İmparatorluğu'yla Papalık arasındaki bir gediğe yol açmıştı. 518'de Zenon'un ve I. Anastasios'un Monofizit yanlı politikaları I. İustinos tarafından, hiç şüphesiz yeğeni ve gelecekteki ardılı İustinianos'un isteği üzerine, ters yüz edildiğinde Monofizitler hoşnutsuz hale gelmişlerdi ve bizzat İustinianos'un kendisi, *c.* 543'te geriye dönük bir şekilde üç beşinci yüzyıl teoloğunun doktrinini Nasturi olmakla damgalayarak, etkisiz bir yatıştırma jesti yapmaya mecbur kalmıştı.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun Monofizit tebaası, 518'den 633-641'e (Müslüman Arapların Suriye, Filistin ve Mısır'ı fethettikleri yıllara) kadar sıkıntı çekmişti. Bereket, üç yaman müdafi bulmuşlardı: 512'den 518'e kadar Antiokheia Patrikliği yapan Pisidyalı Severos; İustinianos'un gözdesi İmparatoriçe Theodora (İustinianos 527'de tahta çıkmadan önce onunla evlenmiş, 548'de yaklaşık elli yaşındayken ölmüştü) ve Theodora'nın himayesindeki Monofizit piskoposlardan biri olan Yakub Baradaos [Yakup Baraday]. Yakub Baradaos, Roma İmparatorluğu'nun doğudaki

sınır bölgelerinin muhafızı [Gassani kralı] El-Haris adlı Monofizit Arap'ın isteği üzerine, 543'te Edessa piskoposluğuna atanmıştı. Ömrünün sonuna kadar da "koşuşturmaya devam etmiş" ve hiyerarşinin bütün düzeylerine Monofizit din adamlarını atayarak Monofizit Kilisesi'ni ayakta tutmuştu.

Theodora ayrıca Monofizitlik için Roma İmparatorluğu'nun sınırlarının ötesinde yeni bir nüfuz alanı kapatmıştı. *Circa* 540'ta dininden döndürdüğü Nübye'ye kocasınınki yerine Hıristiyanlığın kendi türünü benimseterek onun yolunu kesmişti. Nübye'nin güneydoğusunda, bugünkü Etiyopya'nın kuzey kısmında yer alan Aksum Krallığı dördüncü yüzyılın aşağı yukarı yarısında Hıristiyanlığı benimsemişti. Altıncı yüzyılda Aksum, Nübye gibi, Monofizitliği kabul etmişti ve Doğu Roma İmparatorluk Hükümeti buna razı gelmek durumunda kalmıştı. Aksum Mısır'la Hindistan arasındaki deniz yoluna hükmediyordu ve Yemen'e Roma İmparatorluğu'nun çıkarına müdahale etmeye muktedirdi. Konstantinopolis Aksum'la teolojik bir mesele yüzünden çekişmeyi politik bakımdan kaldıramazdı.

Roma İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan Kilisesi'nin talihinin 311-312'de yaver gitmesinin bir etkisi, Hıristiyan cemaati kahramanlarının bahadır rolünün şehitlerden çilecilere aktarılmasıydı. İmparatorluğun içinde, bir Hıristiyana gayri-Hıristiyanlar tarafından eziyet edilmesi artık mümkün değildi. Yeni bir tür Hıristiyan kahramanlara ihtiyaç vardı ve çileciler bu psikolojik ihtiyacı karşılıyorlardı. Mısırlı münzevi ("inzivaya çekilen") Aziz Antonios (251?-356) gelmiş geçmiş herhangi bir Firavunlar Çağı Mısırlısından daha geniş bir alanda ünlüydü ve ona daha çok saygı gösteriliyordu; ama gelecek münzevi Antonios'un elinde değil, Yukarı Mısır'daki Tabennisi'de disiplinli bir cemaat olarak hep beraber yaşayan ilk Hıristiyan münzeviler birliğini kuran, Pakhomios (290-345) adlı bir başka Mısırlının elindeydi. Hindistan'da bu tür Budist toplulukları Buda, Pakhomios'un neslinden yaklaşık sekiz yüzyıl önce, *sangha*'sını kurduğundan beri mevcuttu ama Pakhomios'un manastırlar kümesi Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin batı ucu için bir yenilikti.

Pakhomios bu kurumu yaratmakla Hıristiyan Âlemi'nin tamamının hayatı üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştı. Aziz Basileios (*c.* 320-379) adlı dördüncü yüzyılda yaşamış bir Kapadokyalı Yunanca-konuşanlar Dünyası için örnek aldığı Pakhomios'un

tarzından daha ılımlı bir ortak manastır hayat tarzı geliştirmişti. *Circa* 529'da Aziz Benedictus hiç değilse kısmen Basileios'tan örnek alarak Roma'nın güneydoğusundaki Monte Cassino'da bir manastır örgütlemiş ve Latince-konuşan Dünya için standart haline gelen bir kural kaleme almıştı. Keşişlik, altıncı yüzyıl boyunca, Latince-konuşan Dünya'nın batısındaki İrlanda'da kök salmıştı. Basileiosçu ve Benedikten kuralların ikisi de Pakhomios kuralının izini taşır. Topluca yaşama, disiplin ve çalışma konularındaki ısrarlarını Mısır'daki örneklerinden türetmişlerdir.

Basileios'la Benedictus'un manevi geçmişleri Buda'nınkini andırıyordu. Her biri bir keşiş tarikatı kurucusu haline gelmeden önceki çileci kariyerine bir münzevi olarak başlamıştı. Basileios'la Benedictus'un, Aziz Antonios'un çilecilik tarzından Pakhomios'unkine geçişleri kendi manevi deneyimlerine gösterdikleri bir tepkiydi, aynı zamanda da Pakhomios'un bilgeliğinin bir tasdikiydi. Pakhomios'un ortak manastır hayatı kurumunu yaratması sıra dışı bir marifetti; çünkü münzevinin hayat tarzı genelde Mısırlıların gönüllerini, İrlandalılarınki gibi, daha güçlü bir şekilde çeliyordu. Nitekim bu yol topluca yapılanın sunmadığı çekiciliklere de sahiptir. Münzevi bildiğini okur ve bu özgürlük onu kendini cezalandırma veya benmerkezci teşhircilik içine düşme riskine maruz bırakmasına rağmen, ona sahici manevi ustalık fırsatları da verir. Münzeviliğin uygulandığı bütün zaman ve zeminlerde, bir münzevinin ünü çoğu defa riyazetinin derecesiyle orantılı olmuştur. Manastır hayatının topluca yaşanan türü daha az ilgi uyandırıcıdır. Gerçi Yukarı Mısır'daki Pakhomiosçu manastırlar Hıristiyan Âlemi'nin dört bir tarafında hızla ünlenmişti ama batı çölündeki münzeviler daha da fazla ün kazanmışlardı. Aziz Antonios Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin batı ucunda neslinin en övülen kişisiydi, buna mukabil, aynı şekilde –kırk yedi yıl (412-459) bir sütunun tepesinde yaşamasından ötürü böyle bir lakap takılan– Aziz Simeon "Stylites" de. Bir *stylites* kitlesel duygu uyandırabilirdi; ama topluca yaşayan keşişlerin toplum üzerindeki etkisi hem daha derin hem de daha verimliydi.

46
Hint Uygarlığı, 490-647

Hintler, Hindistan Yarımadası tarihinin çoğu döneminde politika ve ekonomiden çok dine önem vermişlerdir. Yarımada tarihinin yerli Hint kaydı çok eser ortaya konmuş Hint dini edebiyatıdır. Ne var ki bunun tarihlendirilmesi zordur; çeşitli türlerin her durumda kronolojik sırası bile tespit edilemez; ayrıca bu edebiyatın din dışı gelişmelere tuttuğu ışık da taş çatlasa belli belirsiz ve kesintilidir. Seküler Hint tarihine dair bilgimiz büyük ölçüde yabancı gözlemcilerin tuttuğu kayıtlarla sınırlıdır: Yunanlar, Çinliler, Müslümanlar, Batılılar. Hindistan ancak son yüzyılda modern Batı üslubunda araştıran ve yazan bir Hint tarihçiler okulu ortaya çıkarmıştır. Gupta hanedanı çağı için bile, 401'den 410'a kadar Hindistan'da bulunan Faxian adlı Çinli Budist hacı önemli bir kaynaktır; böylece, benzer şekilde, İmparator Harsha'nın saltanat devrinde (606-647), 635'ten 643'e kadar Hindistan'da bulunan Xuanzang [Hsüan-tsang] adlı bir başka Çinli Budist hacı da. Gerçi Harsha'nın saltanat devrinin, Xuanzang gibi, Harsha'nın çağdaşı ve aynı zamanda da tebaası olan, bir Hint yazar tarafından kaleme alınmış bir anlatısı daha vardır.

455'ten itibaren yarımada tarihindeki ana etmen Hunların ve diğer Avrasyalı göçebe halkların, örneğin Gurcaraların *Völkerwanderung*'uydu. İlk Hun akını 455'teydi. Bu kısa bir süre önce tahta çıkan Gupta İmparatoru Skandagupta tarafından geri püskürtülmüştü ama Hun akınları devam etmişti ve onların vurduğu

darbeyle, Skandagupta'nın 480'deki ölümünün ardından, Gupta İmparatorluğu dağılmıştı.

İstilacılarla yarımadayı daha önce ellerinde tutan halklar arasındaki mücadelede dalgalanmalar vardı. Hunlar 528'de Keşmir'in içlerine doğru kovulmuşlardı. Ama *c.* 558 veya 563-567'de Ceyhun-Seyhun Havzası'ndaki Akhun Krallığı birlikte hareket eden Perslerle Türkler tarafından yıkılmıştı. Muzafferler Akhunların önceki dominyonlarını bölüşmüşlerdi ve tahmin edebiliriz ki, Hindistan'da hanidir temel tutmuş Hunlar artık Akhun mültecilerce takviye edilmişlerdi. Her halükârda, sonuç bu *Völkerwanderung*'da alt kıtanın bir dolu Avrasyalı göçebe tarafından istila edildiğini gözler önüne sermektedir; çünkü en azından Müslüman Arapların Sind ve Multan'ı fethettikleri 711 kadar erken bir tarihin civarında Kuzey Hindistan, göçebe istilacıların Hintleştirilmiş ahfadıymış gibi görünen, yeni bir seküler sınıfın, yani Racputların ("kral oğulları") yönetimindeydi.

İstilacılar İmparator Harsha'nın Yamuna Nehri'nin yukarı çığırındaki Sthanvişvara'nın (Thanesar) kralı olan babası tarafından tekrar durdurulmuşlardı. Harsha'nın kendisiyse Kuzey Hindistan'ı 606-612'de politik bakımdan yeniden birleştirmeyi başarmıştı. Bu marifet Kuzey Hindistan'a Harsha'nın ömrünün kalanı sırasında kısa bir süre için huzur vermişti ama Harsha'nın İmparatorluğu Gupta İmparatorluğu'nun taş çatlasa bir suretiydi. Harsha'nın başlıca meziyeti dini hoşgörüsüydü. Kendisiyse bir Şaiva yani Güneş'e tapınan ve Budist'ti.

Kuzey Hindistan'da Maurya hanedanından İmparator Aşoka'nın MÖ 232'deki ölümünden sonra yaşanan politik bölünmüşlük nöbeti sırasında, Dekkan politik bakımdan Satavahana (Andhra) hanedanının yönetimi altında birleştirilmişti. Gupta İmparatorluğu'nun MS *c.* 490'da dağılmasından sonraya sanki tarih tekerrür edecek gibiydi. *Circa* 543'te Dekkan politik bakımdan Çalukya hanedanının yönetimi altında birleştirilmişti ve Harsha, imparatorluğunu güneye Narbada Nehri'nin ötesine doğru yaymaya çalışırken, 620'de Çalukya hükümdarı II. Pulakeşin tarafından yenilmişti. Ancak 642'de bizzat Çalukyalar, kendilerini yarımadanın doğu kıyısındaki Kançi'de (Kançipuram) yurtlandıran, Pallavalar adlı bir hasım Güney Hindistan hanedanı tarafından yenilmişti. (Pallavalar, muhtemeldir ki Pahlavaların, başka bir deyişle MS birinci yüzyılın başlarında İndus Havzası'nı

ellerinde tutan Part-İskitlerin, soyundan gelmişlerdir.) Dekkan 642'den sonra iki yüz yıl boyunca, birbirleriyle savaşları sonuçsuz ve süreğen olan, yerel devletler arasında bölünmeye devam etmişti.

Güney Hindistan'da *c.* 490-647 döneminde, yegâne politik istikrar noktası, varlığını yarımadanın güney ucundaki nispeten kuytu nüfuz alanında sürdüren, Pandya krallığıydı. Güneyde aynı dönemde yegâne kararlı kültürel özellik, miladi takvimin başlarında ortaya çıkan Tamil dilindeki edebiyatın aralıksız gelişmesiydi.

455'teki Hun akınından sonra Hindistan yarımadasının içine düştüğü politik sıkıntı Hint uygarlığının doğduğu yarımadanın sınırlarının ötesine yayılmaya devam etmesini engellememişti. Gupta İmparatorluğu'nun yerleşmesine Güneydoğu Asya ve Endonezya'nın yoğun bir şekilde Hintleştirilmesi eşlik etmişti. Beşinci yüzyılda Hindistan'dan bu bölgelere yepyeni bir göç patlaması vardı ve bunun nedenlerinden birinin Hunların Hindistan'a baskısının olduğunu tahmin edebiliriz. Çin uygarlığının karasal Güneydoğu Asya'daki nüfuz alanı bugünkü adıyla Kuzey Vietnam'la sınırlı kalmıştı. Tibet'te yedinci yüzyılın ilk yarısı boyunca Çin ve Hint uygarlıkları arasında bir nüfuz rekabeti yaşanmış ve Hint uygarlığı galebe çalmıştı.

Tibet hem Çin hem de Hint uygarlıklarının başlangıçtaki çekirdek bölgelerine yakın bir yerde bulunmasına rağmen, öylesine aşılması zor fiziksel engellerle ayrılmıştır ki, MS yedinci yüzyılın başlarına kadar neredeyse her iki yörenin de etkilerine karşı geçirimsizliğini korumuştur. Tibet politik bakımdan, muhtemelen Çin'in 589'da politik bakımdan yeniden birleştirilmesini taklit ederek, ilk defa 607'de birleştirilmişti ve kralı Srong-brtsan-sgampo 641'de aynı anda hem bir Çinli prensesle hem de Nepalli bir prensesle evlenmişti. O tarihte Çin'in politik bakımdan yıldızı parlamaktaydı. 639/40'ta Tang hanedanının ikinci imparatoru Tai Zong, Tibet'in hemen kuzeyinde yer alan ülkeyi yani Tarım Havzası'nı fethe kalkışmıştı. Harsha'nın 647'deki ölümü sırasında Harsha'nın sarayında bir Çinli elçi vardı. Bir gaspçı Harsha'nın tahtını ele geçirip elçi ve maiyetini hırpalamıştı. Bunun sunucunda, Çinli elçi o vakit Tibet'in üst hükümdarlığı altında bulunan Nepal'e kaçmıştı ve elçinin isteği üzerine, Tibet Kralı Srong-brtsan-sgampo Hindistan'ı istila etmiş, gaspçıyı yenip yakalamış ve onu bir esir olarak Çin'e göndermişti. Buna rağmen, Hint uygarlığı Tibet dili için Hint üslubunda bir yazı yaratarak Tibet'i esir almıştı.

Mahayana Budizminin Sanskrit dilindeki metinlerini çevirmek amacıyla, Çince harf türleri değil, bu yazı kullanılmıştı ve bu çeviriler Tibet'i kültürel bakımdan sıkıca Hindistan'a bağlamıştı. O günden itibaren, Çin'in Tibet'teki kültürel nüfuzunun eksikliği hiçbir zaman hissedilmese de, orada asla başı çekmemişti.

47
Çin'de Politik Karmaşa ve Budizm'i Kabullenişi, 220-589

İmparator Wu Di (hd MÖ 140-87) Çin emperyal kamu hizmetindeki makamları [rekabetçi bir] seçme sınavıyla seçilen Konfüçyüsçü âlimlerin tekeline bıraktığında, Bölüm 35'te kaydedildiği gibi, kamu hizmetini ardına kadar entelektüel yeteneğe açmayı amaçlamıştı. Gelgelelim, sonuç Konfüçyüsçü âlim-idarecileri güçlerini kötüye kullanarak toprakta geniş özel mülk edinmelerine imkân vermek olmuştu. Çin İmparatorluğu'nun kurucusu Qin Shi Huangdi ve ikinci kurucusu Han Liu Bang Savaşan Devletler Çağı'nın feodal aristokrasisini tasfiye etmişlerdi. Çünkü büyük toprak sahiplerinin ayakta kalmalarına izin verildiğinde yeni yeni yerleşmiş merkeziyetçi Çin hükümetiyle, Çin köylü sınıfının "artık" ürününe el koymakta yarışacaklarını fark etmişlerdi ki, ekonomisi genelde tarımsal kaldığı sürece Çin'deki başlıca gelir kaynağı buydu. Han Wu Di'nin âlim-idarecileri, kendilerini büyük ölçekli toprak ağalarına dönüştürmekle, birleşmiş Çin devletinin hükümdarına bile meydan okuyabilecek kadar güçlü bir tebaa toplumsal sınıfını yeniden yaratmışlardı.

İdareci-toprak ağalarının güç birliği zorluydu. Köylü sınıfının artığının büyükçe bir bölümünü, bu kaynağın kurallara uygun payını vergiler ve angarya olarak hükümet için tahsil etmek yerine kira şeklinde kendi ceplerine indirmeyi becermişlerdi. İdareci-toprak ağalarının kamu yükümlülükleri pahasına kendi özel çıkarları

peşinde koşmaları MS 9'da Batı Han hanedanının felaketine yol açmıştı. Wang Mang, idareci-toprak ağalarının çıkarlarının aksine, özdeş çıkarlara sahip İmparatorluk Hükümeti'yle köylü sınıfının haklarını korumaya çalışmış ve başaramamıştı. Doğu Han hanedanı Batı Han'ın sonunu getiren rejimi neredeyse yeniden kurmuştu. Çin'in MS 18-36'nın iç kargaşalıkları sırasında nüfusunun azalması bu rejime soluk aldırmıştı ama sonuçta imparatorluğun devam eden bu sosyal illeti bu sefer Doğu Han hanedanını mahvetmişti.

İmparatorluğun 220-222'de Doğu Han'ın üç ardıl devletine ayrılması Çin'in toplumsal hastalığını ağırlaştırmıştı. Hâlâ çözülmemiş tarım sorunu kronik iç savaşla artık daha da baş edilmez hale gelmişti. 265-280'de Çin yeniden birleştirilmişti. Üç savaşan yerel devletten biri diğer ikisini fethetmişti. Ama Jin adını alan yeni imparatorluk hanedanı tarım sorununu çözmekte, belirgin bir şekilde öncülleri kadar, başarısızlığa uğramıştı. Bunun üzerine 290'da dağılmıştı. 304'te ve sonrasında Kuzey Çin, Avrasya steplerinin doğu ucundan gelen yaylacı barbar akıncılar tarafından istila edilip fethedilmişti. Çin'in feleğin bu sillesini daha önce yememesi şaşırtıcıdır.

Çin'in MS üçüncü yüzyıldaki durumu Yunan-Romen Dünyası'nın çağdaş durumunu andırıyordu. Çin'de, Akdeniz Havzası'ndaki gibi, bir manevi boşluk vardı. Konfüçyüsçü devlet memurlarının yetki suiistimali yüzünden Konfüçyüsçülük gözden düşmüştü. Çıkarcılıkları İmparatorluk Hükümeti'ni iki defa parçalara ayrılmaya mahkûm etmişti. İkinci yüzyılın son yıllarında, Doğu Han rejimi can çekişirken, donanımlı bir azınlık Konfüçyüsçülüğe yüz çevirip rakip Taocu felsefeye yönelmişti. Kitlelerse mağfiret için kâğıt üstünde Taocu bir popüler dine bel bağlamışlardı. Oysa popüler Taoculuğun ilham verip yol gösterdiği köylü isyanları, özel profesyonel ordulara kumanda eden, "Üç Krallığın" kurucuları haline gelen savaş ağaları tarafından bastırılmıştı ve felsefi bakımdan Taocular, Konfüçyüsçü rakipleri gibi yetkilerini istismar ederek değil, aksine yetkileri üzerlerine alma sorumluluğundan kaçarak kendilerini gözden düşürmüşlerdi. Özel hayatın anlamsız sefasını sürmeyi tercih etmişlerdi. Bu negatif çizginin yolunu tutmakla, Taocu geleneğe sadık kalıyorlardı. Taoculuk ortaya çıktığı Savaşan Devletler Çağı'nda günlük ekonomik ve politik faaliyeti uygunsuz bulmuştu. İdeali Uygarlık Öncesi Çağ'ın toplumsal sadeliğiydi.

Bu negatif felsefe Çinli entelektüellerin ne MÖ dördüncü yüzyıldaki ne de MS üçüncü yüzyıldaki manevi ihtiyaçlarını karşılıyordu. Çin'in MS üçüncü yüzyıldaki ihtiyacı tarım sorununun çözümüydü veya bu konuda sonuç alınamazsa, teslimiyetçilere Taocuların sağlayabileceğinden daha doyurucu bir manevi sığınaktı. Beşinci yüzyılda nihayet, Kuzey Çin'de Wei hanedanı adıyla bir devlet kurmuş barbar istilacı akıncılardan biri olan, Tabgaçlar [Topalar] tarım sorununun üstesinden gelmeye çalışmışlardı. Bu arada, üçüncü yüzyılda ve sonrasında, nasıl aynı zaman diliminde Yunan-Romen Dünyası'nda Hıristiyanlık tarafından doldurulduysa, Çin'deki manevi boşluk da Mahayana Budizmi tarafından doldurulmaktaydı.

Mahayana ikinci yüzyıldan beri Ceyhun-Seyhun Havzası'ndan Tarım Havzası aracılığıyla Kuzeybatı Çin'e sızıyordu. Batı Han MS 73'te hem Tarım Havzası'nı hem de Seyhun'un yukarı havzasındaki Fergana'yı yeniden işgal etmişti; MS 48'de Hindukuş Dağları'nın her iki yanına yayılan bir imparatorluk kuran Kushanlar bu Orta Asya toprakları üzerindeki kontrollerine karşı çıkmışlardı. Kushan ve Batı Han imparatorlukları, ikinci yüzyılın ikinci bölümünde iki imparatorluğun da artık hükmü geçmeyinceye kadar, en azından bir yüzyıldır birbirleriyle doğrudan temas halindeydiler. Temas yüzyılı, Mahayana'nın hamisi Kushan İmparatoru Kanishka'nın saltanat devrini (MS 120-144) de içeriyordu ve temas sürekli düşmanca değildi. Çin-Kushan savaş yolu aynı zamanda Luoyang'dan Sogdiane'ye ipek yolu ve aksi yönde Sogdiane'den Luoyang'a Mahayana'nın yoluydu. İşin doğrusu, Çin'le Maveraünnehir, Han Wu Di'nin elçisi Zhang Qian'ın Kushanların Yüeçi atalarını izleyip bulduğu yıldan, yani MÖ 128'den beri aralıklı olarak birbirleriyle irtibat içindeydiler.

Mahayana'nın Çin'e girişine el verecek fiziksel yol MS ikinci ve üçüncü yüzyıllarda açılmıştı. Budist misyonerler gayretliydiler; müstakbel Çinli dönmeleri manevi bakımdan susamış halde ve bundan ötürü yeni düşüncelere açıktılar. Sınırlayıcı etmen fiziksel değildi; zihinseldi. Çinli ve Hint zihinleri, dilleri ve yazıları taban tabana zıttı; ayrıca bu iki dünyanın her birinde de zihniyet, dil ve yazı birbiriyle yakından ilintiliydi. Aşağı yukarı aynı zamanlarda, Çince çoktan bir bükümsüz tek heceli dil haline gelmişti ve bu dilin iletildiği "harf türleri" sadece bir yazı değil daha fazlasıydı; Çinlilerin hayatın karşısında takındıkları tavrın çok uygun bir

ifadesiydi de. "Harf türlerinde" gözler önüne serilen herhangi bir şey bunlarla veciz ve somut bir halde ortaya dökülür; oysa Hint düşüncesi soyut ve dağınıktır. Mahayana Budist kutsal kitaplarının başlangıçtaki iletim aracı Yeni-Sanskrit dili çokheceli ve bir hayli bükümlüdür.

İleri sürüldüğüne göre, bu kutsal kitapların en eski çevirmenleri Sanskrit dilindeki terimleri Çince terimlerle yeniden yazmakta o kadar ileri gitmişlerdi ki, eser Çinli okurlarca anlaşılır hale gelinceye kadar fark edilebilir şekilde Budist olmaktan çıkmıştı. İkinci yüzyılın ikinci bölümünde Luoyang'da çalışan bir çevirmen sadece Çince adı An Shigao'yla bildiğimiz bir Part prensiydi. En nitelikli çevirmenlerden biri Kumaraciva'ydı (344-413). Babası bir Hint, annesiyse o tarihte Sanskrit dili gibi, yerel dilin Hint-Avrupa dil ailesine ait bulunduğu, Tarım Havzası'ndaki Kuça'nın bir yerlisiydi. Kumaraciva Keşmir'de Sarvastivada Budizmini öğrenmenin yanı sıra, *c.* 382'de bir Çinli çapulcu tayfası tarafından esir alınmadan önce, Kaşgar ve doğduğu şehir Kuça'da Mahayana Budizmini öğrenmişti. Kumaraciva, 401'de başta alıkonduğu Kansu'dan Chang'an'a ulaşmıştı ve orada sonraki sekiz yıl içinde büyük bir uzmanlar kadrosunun yardımıyla muazzam bir kutsal kitap külliyatını çevirmişti.

Çevirmenlerden bazıları Çinliydi. Beşinci, altıncı ve yedinci yüzyıl boyunca birçok Çinli Budist hacı karadan veya denizden Hindistan'ın yolunu tutmuş, orada Sanskrit dilini öğrenmiş, Mahayana kutsal kitapların elyazmalarını elde etmiş ve memlekete döndükten sonra bunları Sanskrit dilinden Çinceye çevirmişlerdi. İki ünlü hacı-çevirmenden biri 399'dan 414'e kadar yurtdışında kalan Faxian; diğeriyse 629'dan 645'e kadar yurtdışında kalan Xuanzang'dı. Hindistan'a ziyaretlerinden önceki bölümde bahsedilmiştir.

Çevirmenler sayesinde, Çinli Budistler Mahayana kutsal kitaplarının Sanskrit dilindeki orijinallerinin anlamını hatırlatan Çince metinlerini elde etmişlerdi. Buna rağmen, Çin'de Mahayana'nın popüler düzeyde kök salan şekilleri neredeyse Çin'e has bir çeşidin yeni yaratılarıydı. Bunlardan biri *bodhisattva* Amitabha'ya inançla mağfiret öneren "Arı Toprak" okuluydu. Bir başkasıysa meditasyon yoluyla aydınlanma öneren Chan (Sanskrit dilinde Dhyana, Japoncada Zen) okuluydu. Bu iki okul Kumaraciva'nın çağdaşları tarafından kurulmuştu. Mahayana'yı

Çinlileştirenler vazifeşinas çevirmenlerden çok daha büyük bir iz bırakmışlardı.

Çinliler açısından, Budist ibadet en azından Budist düşünce kadar egzotikti. Çin'de manastırlar ve *afortiori* keşişler Budizmin girişinden önce bilinmiyordu. Taocu felsefe Budizme en yakın yerel Çinli yaklaşımıydı. Taocular uygarlığın yükselişini uygunsuz bulmuşlar ve kamu işlerinden uzak durmuşlardı ama idealleri uhrevi değildi; tavsiye ettikleri adeta teknolojik bakımdan karmaşık bir toplumdan gerisin geri kendine yeterli bir Neolitik köyün nispeten basit hayatına dönüştü. Buna rağmen, Budist kutsal kitaplarını ilk defa Çinceye çevirenler, Budist düşünüleri Çincede ifadeye daha yaklaşabilecek herhangi bir başkasının yokluğunda büyük ölçüde Taocu terminolojiden yararlanmışlardı. Buna mukabil, (hem felsefi hem de popüler) Taocular, artık kendini Çin'de yurtlandırdığından kendilerininkini onun karşısında savunmak için, Budizmden ödünç düşünüler ve kurumlar almaya başlamışlardı. İki din –veya felsefe– arasındaki ilişki ikircikliydi. Her bir cemaatin mensupları yekdiğerleriyle rekabet içindeydi, çünkü birbirleriyle akrabalıklarının farkındaydılar.

Anlaşılıyor ki, Çin bahsi geçen zamanlarda tesadüfen Çin toplumu ve hükümeti açısından can alıcı tarım sorununu uzun bir süredir çözememenin doruğunda bulunmasaydı, Budizm, Çin'e ayak atma konusunda çok az umut besleyebilirdi. Bu başarısızlığın cezası barbar istilasının izlediği politik karmaşa olmuştu. MS 185'ten itibaren üç yüz yıl boyunca, her sınıftan Çinli mağfiret amacıyla yabancı bir dinden medet ummaya her zamankinden daha hazır bulundukları, yola gelmiş bir ruh hali içindeydi. Ama Kuzey Çin'de popüler Taocularla Konfüçyüsçüler, sosyal ve politik durumda ne zaman bir iyiye doğru gidiş gerçekleşse, Budizmi dizginleme harekâtları için güçlerini birleştirmişlerdi. Onların isteği üzerine, Budist kurumlar Konfüçyüsçü seküler devlet memurluğunun örnek alındığı bir dini bürokrasi aracılığıyla hükümet gözetimi altına alınmış; 438, 446-452 ve 574-578'de de Budist faaliyetleri engelleme hamleleri yapılmıştı.

Kuzey Çin'de dördüncü yüzyıldaki politik parçalanma, kardeş kavgası, ekonomik çöküş ve toplumsal kargaşa Roma İmparatorluğu'nun batı eyaletlerinde beşinci yüzyılda meydana gelenlerden daha fazla ileri gitmişti. Buna rağmen, Batı Çin'in ardıl devletleri, Batı Roma İmparatorluğu'nunkiler gibi, fatihler ancak tebaalarının

uygarlığını benimsemeyi başardıkları ölçüde gönenmişlerdi ve Kuzey Çin'de hem köylü sınıfı hem de Çinli büyük toprak sahipleri azimliydiler. Yaylacılar tarafından buyruk altına alınmalarına rağmen, tarım arazilerini bırakmamışlar ve ekip biçmeye devam etmişlerdi. Görevden alınan Konfüçyüsçü idareci-toprak ağalarının suiistimalleri yüzünden itibarının sarsılmasına rağmen, Konfüçyüsçü gelenek de Budizmin darbesine dayanmıştı.

Kuzey Çin, 338'de Sarı Nehir'in büyük kuzey kıvrımının kuzeybatısındaki Batı Jin hanedanının yerel ardıl devletini kuran, muhtemelen bir Moğol halkı olan, Tabgaçlar tarafından yeniden birleştirilmişti. Tabgaç hanedanlığı 386'da Kuzey Wei hanedanlığı adını almıştı. Tabgaçlar (Wei) 439'a kadar Kuzey Çin'deki bütün diğer barbar devletleri ortadan kaldırmışlardı. Beşinci yüzyılın ilk yarısı boyunca en az beş defa Tarım Havzası'nı istila etmeyi bile becermişlerdi. Tabgaç (Kuzey Wei) İmparatoru Xiaowen Di (hd 471-499) başkentini başlangıçta Kuzey Shaanxi'de yer alan konumundan Luoyang'a taşımıştı. Aşağı yukarı aynı tarihte kabile mensuplarını sistemli bir şekilde Çinlileştirmiş ve kabile reislerinin statülerini Wei hanedanının dominyonlarındaki başlıca Çinli toprak sahiplerininkiyle benzer hale getirmişti. Tabgaçların kendi hükümdar aileleri tarafından zorla Çinlileştirilmelerini, Wei hanedanının Güney Çin'i peş peşe gelen fethetme girişimlerinin nihai başarısızlığının izlemesi, hanedanın devrilmesine ve imparatorluğunun parçalanmasına yol açmıştı ama Kuzey Çin 577'de bir defa daha yeniden birleştirilmiş ve 581'de Sui hanedanının kurucusu Sui Wen Di [Yang Jian] tarafından ele geçirilmişti. Nitekim Wen Di 589'da Güney'i fethederek Çin'in tamamını yeniden birleştirmeyi başarmıştı.

Wei hanedanı Çin'i yeniden birleştirmeyi başaramamıştı ama Sui ve Tang'a tarım sorununun bir çözümünü miras bırakmıştı. Fevkalade Xiaowen Di 485'te her sağlam yetişkin köylüye asgari büyüklükte bir toprak tasarrufu sağlamaya girişmişti. Ayrıca vergilerin ödenmesinden topluca sorumlu köylü birlikleri yaratmıştı. Xiaowen Di bunun ötesinde büyük toprak sahiplerinin yurtlukları için azami bir büyüklük belirlemeye yönelik bir adım atmamıştı; ama en azından büyük yurtlukların köylü sınıfının toprak tasarrufları ve İmparatorluk Hükümeti'nin gelirleri aleyhine genişlemesinin önünü almıştı. Kuzey Wei hanedanının ardılları 535'le 581 arasında, eğitimli bir köylü milisi örgütleyerek, hem

köylü sınıfını hem de hükümeti güçlendirmişti. Kuzey Çin'deki köylü sınıfının yetersizliklerinin bu şekilde giderilmesi, Kuzey'le Güney'in politik bakımdan yeniden birleştirilmesinin yanı sıra Çin uygarlığının ihya edilmesinin ilk adımıydı.

589'da yeniden birleştirilen Çin hem nüfusunun hem de kaynaklarının coğrafi dağılımı açısından 304'te ve sonrasında kuzeyli barbarlar tarafından istila edilen birleşik Çin'den iyice farklıydı. Çin uygarlığının ilk çekirdeği Sarı Nehir'in aşağı havzasıyla sağ yakasındaki kolu Wei'nin vadisiydi. Çin, Shang ve Batı Zhou Hanedanları Çağı'nda, sadece Hwai Nehri Havzası'nın kuzey kıyısını içeriyor ve devasa Yangtze Havzası'nın hiçbir bölümünü kapsamıyordu. Ne var ki, ardından gelen Savaşan Devletler Çağı boyunca, Hwai Havzası'nda, Aşağı Yangtze Havzası'nda ve Aşağı Yangtze Havzası'nın güneydoğusundaki yüksek ülkede yaşayan halklar, peşi peşine Çinlileşmiş ve aynı zamanda Çin'in uluslararası politikasında etkin bir rol oynama noktasına varmışlardı. Çin'in ilk politik birleştiricisi olan Qin Shi Huangdi bugünkü Çin'in Güney'inin tamamıyla bugünkü Kuzey Vietnam'ı ilhak etmişti ve Kuzey Vietnam'ın Çin topraklarına katılması MÖ 111'de Han Wu Di tarafından sağlama bağlanmıştı. Ancak Yue'nin bir kıyı anklavı politik bakımdan bağımsızlığını korumuştu. Gelgelelim, Chu ve Wu devletlerinin eski toprakları dahi kültürel açıdan geri ve bunların güney ve güneybatısındaki uçsuz bucaksız topraklar da ıssız ve tarımsal bakımdan gelişmemiş halde kalmıştı.

Kuzey Çin'e 304'te başlayan barbar akınları, Güney'de eşi benzeri görülmemiş ölçüde geniş çaplı bir koloni kurma ve buranın ekonomik bakımdan gelişmesini mümkün kılma hareketini canlandırmıştı. Gerçi Kuzey'deki Çinli köylüler ve büyük toprak sahipleri barbar fatihlerini Çinlileştirmeye ve sonuçta Çin'in tamamını yeniden birleştirmeye yetecek güçle meşakkate katlanmışlardı ama 304-589 yılları boyunca Kuzey'den Güney'e kitlesel bir göç yaşanmıştı. 317'de Jin hanedanının bir mülteci kolu ("Doğu Jin"), Jin İmparatorluğu'nu Güney'de, Hwai ve Yangtze'nin aşağı havzalarındaki koruyucu bataklıklar ve su yollarının arkasında, yeniden kurmuştu. Bu durum barbarları Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin aksi ucunda yer alan Ravenna çevresindeki minyatür bataklıktan ve Venedik adacıkları çevresindeki lagünden bir kat daha etkin bir şekilde şaşırtmıştı.

Hwai ve Yangtze nehirlerinin aşağı havzaları akaçlanıp sulandıklarında bir hayli üretken çeltik tarlaları haline gelir. Yangtze Havzası'yla bugünkü Çin'in güneydoğu ve güney kıyılarının arasındaki doruk çizgisinin her iki tarafındaki arazinin çoğu tepeliktir; bir kısmıysa dağlıktır; ama güneyin tamamı bol yağış alır ve sakinleri –Kuzey Çin'deki verimli lös arazisi sakinlerine bile kıyasla– kuraklığın yol açtığı açlık tehlikesi altında yaşamazlar. Dahası, Güney'in yerli nüfusu esas itibariyle –Kuzey Çin'in yaylacı komşularına kıyasla– zapturapt altına alması ve asimile etmesi daha kolay bir nüfustu. Roma İmparatorluğu bir zamanlar kuzeybatı eyaletlerinde Çin İmparatorluğu'nun güney eyaletlerindekinin ekonomik eşdeğerine sahipti. Kuzeybatı Avrupa Levant'a ziyadesiyle verimli sulak arazi rezervi arz ediyordu ama burası Romalılar için fethedilmesi zor bir bölge durumundaydı ve sonunda barbar istilacılara karşı savunulmasının daha da zor olduğu ortaya çıkmıştı. Doğu Roma İmparatoru I. İustinianos, 533'ten 561'e kadar, Roma İmparatorluğu'nu Levant'taki bir harekât üssünden yeniden birleştirmeye çalışmıştı; ancak başarısı kısmi ve gelip geçiciydi, ayrıca bunun bedeli Levant için perişanlıktı, hele İtalya için daha da mahvediciydi.

Güney Çin'i 317'den 589'a kadar birbirini izleyen beş imparatorluk hanedan elinde tutmuştu. Kuzeyli barbarları defetmişler ve bugünkü Kuzey Vietnam dâhil Güney'in tamamı üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdi. Çin İmparatorluğu 589'da düşük bir bedelle yeniden birleştirilmişti ve bu yeniden birleştirilmiş Çin'de hem demografik hem de tarımsal ağırlık merkezleri güneye doğru kaymıştı. Güney'in çeltik tarlaları yeniden birleştirilmiş, Çin'in imparatorluk başkentinin ve elbette bütün bir Çin nüfusunun temel besin arzı kaynağı olarak artık Kuzey'in darı tarlalarıyla buğday tarlalarının yerini almaya başlamıştı.

Çin'deki uzun düzensizlik ve bölünmüşlük devri ne Çin uygarlığının itibarını sarsmış ne de Çin'in kendi sınırları ötesine yayılmasını önlemişti. Kuzey Çin'in 304'te ve sonrasında barbarlar tarafından istilası 313'te Korelilere, İmparator Han Wu Di'nin MÖ 109-108'de buradaki fetihlerinden sonra Kore'ye diktiği kolonyal ileri karakolu yerle bir etme fırsatı vermişti. Kore'nin kuzeybatı köşesindeki bu ileri karakol aradaki dört yüzyıl boyunca ayakta kalmıştı. Kore artık, Japonların ellerinde tuttukları güney sahilindeki kıyı başı dışında, üç yöresel devlet arasında paylaşılmıştı.

Buna rağmen, Kogurya adlı en kuzeydeki Koreli devlet, 372'de Budizmin Çinli şeklini benimsemiş, ayrıca aşağı yukarı aynı tarihte idari sistemini Çinlileştirmişti.

Japon İmparatorluğu, MS üçüncü yüzyıl itibarıyla Yamato'daki (ana ada Honşu'nun güneybatı köşesindeki) merkeziyle mevcuttu ve hanidir yayılıyordu. Çin'in kültürel etkileri de belki MÖ üçüncü yüzyıl kadar erken tarihlerden beri Japonya'ya sızıyordu ve bu etki Çinli soyundan geldiklerini ileri süren Korelilerin yoğun bir şekilde Japonya'ya göç etmeleriyle şiddetlenmişti. Bunlar gerçekten Kore'deki Han Çağı Çinli yerleşimcilerin soyundan gelseler de gelmeseler de, beraberlerinde kesinlikle Çin uygarlığını da getirmişlerdi. Japonlar Çin harf türleriyle MS beşinci yüzyıl kadar erken tarihlerde tanışmışlardı. O tarihlerde Kore aracılığıyla Japonya'ya giren Çin uygarlığı Budizmi de kapsıyordu ve Japonlar MS 587'yle biten yarım yüzyıl içinde Mahayana'nın Korelilere has şekliyle Çinli yorumunu benimsemişlerdi. Çin politik kurumlarını ise Çin'in politik bakımdan yeniden birleştirimini Çin'de Han Wu Di tarafından resmen başlatılan idari rejimin iyileştirilmesinin izlediği, 589'un sonrasına kadar ödünç almaya başlamamışlardı.

48
Mezo-Amerikan ve And Dağları Uygarlıkları, *c.* 300-900

Bu devir için Mezo-Amerikan kronolojisi, MÖ *c.* 400'den MS 300'e kadarki devir gibi, az çok inandırıcı bir şekilde bir esasa bağlanmıştır; her halükârda arkeologlar arasında bunun hakkında görüş birliği vardır. Keza And Dağları uygarlığının çeşitli evrelerinin göreceli kronolojik düzeni hakkında da ama And Dağları tarihinin Chavín [kültürü] katının sonundan yani *c.* MÖ 400'den İnka İmparatorluğu'nun kuruluşuna, yani MS *c.* 1438'e kadar uzanan on sekiz buçuk yüzyılının eksiksiz tarihlendirmesi tartışmalıdır. Radyokarbon testleri (ki bugüne kadar, belki pek azı güvenilirdir) And Dağları uygarlığının "Serpilme" evresini MÖ *c.* 300'den MS 400'e ve ardından gelen Tiahuanáco katını MS *c.* 500'den 1000'e tarihlendirir. Stratigrafiye dayalı bir hesapsa "Serpilme" evresini MS *c.* 400'den 1000'e ve Tiahuanáco katını MS *c.* 1000'den *c.* 1300'e tarihlendirir. Şimdiki bölümde, Bölüm 39'daki gibi, radyokarbon testlerinin gösterdiği tarihlendirmenin aşağı yukarı doğru olduğu, MS *c.* 300'de And Dağları tarihinin "Serpilme" evresinin sona yaklaştığı ve Tiahuanáco katı zaman aralığının büyük bölümünün MS 500-900 yılları içinde yer aldığı varsayılmıştır.

Mezo-Amerikan Dünyası'nda "Klasik" evre MS *c.* 300-600 arasında zirvesindeydi. Bu üç yüzyıl boyunca, Teotihuacán şehri hâlâ gelişiyordu ve Mezo-Amerikan uygarlığının Maya çeşidi zaten

kendini sadece Maya alanında değil Yucatán'da da yurtlandırmıştı. Teotihuacán, bu üç yüzyıl boyunca, üç Maya alanının –Yucatán, merkezi alan ve yüksek ülkenin– tamamında, kültürel bakımdan o kadar baskındı ki, Teotihuacán'ın muhakkak bütün Maya bölgesini bir miktar politik kontrolü altında tuttuğu çıkarımı yapılmıştır. Yucatán'da 600'den önce kurulan "Klasik" Maya tören merkezlerinden biri Batı Yucatán'daki Oxkintok'tur ve buradaki anıtların üslubu Mayalara değil Teotihuacánlılara hastır. Öte yandan, gene 600'den önce inşa edilen, Doğu Yucatán'daki tören merkezi Cobá'ya, doğrudan doğruya merkezi Maya alanının "Klasik" anıtları ilham vermiştir.

Teotihuacán *circa* 600'de aniden kaba güçle yerle bir edilmişti. (Yerle bir edenlerin kimliğine dair hiçbir arkeolojik kanıt yoktur ama tahminen, Güney Meksika'daki uygarlığın daha sonraki yıkıcıları gibi, bunlar da Kuzey Meksika çöllerinden gelen barbar istilacılardı.) Cholúla'da Teotihuacán'ın etkisi kul yapısı dağın birbirini izleyen dört katmanın en eskisinde fark edilebilir ama daha sonraki katmanların kendine has bağımsız bir üslubu vardır. Cholúla Teotihuacán'a nispeten yakındır; Mezo-Amerikan Dünyası'nın daha ötelerinde Teotihuacán'ın etkisi benzer şekilde *c.* 600'de sona erer. *C.* 800'deyse bu sefer Cholúla ezilmişti ve bilindiği kadarıyla fatihleri kuzeyli barbarlardı.

Daha kuzeyde sırasıyla Teotihuacán ve Cholúla'yı hazırlıksız yakalayan yıkımlarda Mayaların başları derde girmemişti; ama dokuzuncu yüzyılda merkezi Maya alanındaki "Klasik" sitler birer birer terk edilmişti. Bunun nedeni gün ışığına çıkarılmamıştır ve bu Mezo-Amerikan tarihinin en büyük muammasıdır. Teotihuacán'ın bilinmeyen eller tarafından kaba güçle yerle bir edildiğine dair kanıt varken, merkezi Maya alanındaki Tikál, Uaxactún ve "Klasik" devrin pek çok diğer muhteşem tören merkezinin terk edilme nedeniyle ilgili hiçbir ipucu yoktur. "Klasik" Maya sanatının en çarpıcı eserleri arasında arkeologların, Usamacinta Nehri'nin batısında, çığırının hemen hemen ortasında yer alan, "Bonampák" diye etiketledikleri sitte tüyler ürpertici ama göz kamaştıran duvar resimleri bulunmaktadır. Bu duvar resimleri erken dokuzuncu yüzyılda çizilmişti, başka bir deyişle merkezi Maya alanı terkinin başlamasından hemen önce.

"Bonampák'ta" çizilen sahnelerin muzaffer tarafından savaş esirlerine karşı sergilenen Asur-vari mezalimi temsil etmelerinden

ötürü, tek başına ele alındıklarında bu duvar resimleri, merkezi alandaki "Klasik" Maya topluluklarının zehir saçan kardeş kavgasına kapılarak kendi kendilerini mahvettiklerini akla getirecektir. Buna rağmen bu alandaki terk edilmiş "Klasik" sitlerde, San Lorenzo, La Venta, Teotihuacán ve Cholúla'da arkeolojik kanıta sahip bulunduğumuz, kasti bir tahribattan eser kalmamıştır. Merkezi Maya alanında, sitlerin dokuzuncu yüzyıl sırasında terk edilmesine dair kanıt negatiftir. Anahtar, sitlerde birer birer, "Klasik" bir dizi tarihlendirme steli dikme âdetinin sona ermesidir. En inandırıcı alternatif tahmin (ve bu bundan başka bir şey değildir) köylü sınıfının, "eşrafın" Evren'i çalıştırma yeteneğine besledikleri güveni kaybetmeleridir: Özellikle yağmur tanrısını doyurucu hasatlar için yeteri kadar yağmur yağdırmaya sevk etme konusunda. Muhtemeldir ki hayal kırıklığına uğramış bir köylü sınıfı "eşrafa" besin arzını kestiği gibi, dağlar kadar anıtların bakımını sağlamak ve sayısını artırmak için gerekli gayret isteyen mecburi ücretsiz emek harcamayı sürdürmeyi reddetmiştir. Gene de merkezi Maya alanındaki "Klasik" sitlerin terk edilişinin açıklaması buysa, bu Mezo-Amerikan uygarlığının Maya yorumunun neden kavrulup kurumuş ve kayalık Yucatán'da –ki nitekim yozlaşmış ve sonunda melezleşmiş bir şekilde– ayakta kaldığını açıklamaz.

And Dağları tarihinin her iki alternatif kronolojisine göre, "Serpilme" Çağı 500 yılını görmüştü. Radyokarbon testlerine değil, stratigrafiye dayalı kronolojiye göre, *c.* 400'den 1000'e kadar uzanıyordu ve bu nedenle Mezo-Amerikan uygarlığının "Klasik" Çağı'yla aşağı yukarı çağdaştı. Bu kitapta radyokarbon testlerinin gösterdiği kronolojinin geçici olarak benimsenmesinden ötürü, And Dağları uygarlığının "Serpilme" evresinin bir taslağı zaten Bölüm 39'a dâhil edilmişti, şimdi de Tiahuanáco-Huári katının bir taslağını burada ele almalıyız. Gerçi And Dağları tarihinin bu evresinin tamamının hâlihazırdaki bölümün en alt kronolojik sınırından daha sonrasına sarkmış olması mümkündür.

Tiahuanáco-Huári katı dağlık ülkede ortaya çıkması bakımından antik Chavín katını andırır (iki olgudan daha ileri tarihlisinde iki farklı dağlık yerde). Daha ileri tarihli kat da dağlık çıkış noktasından dağlık ülkenin diğer kısımlarına ve ayrıca kıyı düzlüğü kısımlarına yayılmıştı. Bu iki And Dağları katlarının bir başka ortak özelliği her birinin görsel sanatlarındaki bir misyoner karakterli dinin amblemine benzeyen kendine has bir motifle

belirlenebilmesidir. Gelgelelim, Tiahuanáco kültürünün kıyısı boyunca Peru'ya kaba güçle dayatıldığına dair, Chavín kültüründe bulunmayan, kanıtlar vardır.

Tiahuanáco'nun kendisi Titicáca Gölü'nün güneydoğu ucunun yaklaşık on üç mil güneydoğusunda bulunmaktadır. Kentsel olmayan bir tören merkeziymiş izlenimi uyandırmaktadır. Masif taş işçiliği çağdaş Huári'den de antik Chavín'den de muhteşemdir. Peru'nun diğer kısımlarına "Serpilme" Çağı'nın bitişinden önce yayılmamasına rağmen, Tiahuanáco üslubu "Serpilme" Çağı sırasında bizzat Tiahuanáco'da yaratılmış gibi görünmektedir. Tiahuanáco kültürünün kıyıya yayılması fetih yoluyla gerçekleştiyse, muhtemeldir ki "Serpilme" Çağı'nın sonunu getiren hadiselerden biri buydu.

49
Peygamber ve Devlet Adamı Muhammed, *c.* 570-632

İslamiyet, Arabistan tarihiyle birlikte Peygamber Muhammed'in dehası sayesinde meydana getirilmişti. Muhammed'in devrinden 2.000 yıl önce, hecin devesi evcilleştirildiğinden beri, Arabistan katedilebilir hale gelmişti ve yarımadaya, ona kuzeyde bitişik Bereketli Hilal'den düşünülerle kurumlar sızıp duruyordu. Bu sızmanın etkisi birikimliydi ve aşağı yukarı Muhammed'in zamanında Arabistan'daki manevi gücün yığılan yükü kabına sığmamaya hazırdı. Buna rağmen onu yönetmek üzere Muhammed ortaya çıkmasaydı kabuğunu çatlatamayabilirdi. Aksine, Muhammed Arabistan'da zaman uygun hale gelmeden önce doğsaydı, onun ileri görüşü, kararlılığı ve dirayeti bile boşa çıkabilirdi.

Arabistan Yarımadası bir alt kıtadır. Alanı kıtanın Hint ve Avrupa yarımadalarının büyüklük mertebeleriyle aynıdır. Ancak, bu ikisinin aksine, Arabistan Yarımadası güneybatı köşesindeki muson rüzgârlarını alan ve bugünkü Kızıldeniz'in Afrika tarafında bulunan Etiyopya'daki Eritre-Habeşistan yüksek ülkesinin tıpkısı olan yüksek ülke (Yemen ve Asir) dışında çoraktır. Muhammed'in memleketi Mekke, Arabistan'ın Kızıldeniz kıyısına nazır, musonların ucu ucuna erimi dışındaki yüksek ülkenin nispeten alçak bir irtifasında yer alır. Mekke kurak değildir; kurumayan bir kaynak sayesinde yaşanabilir hale gelmiştir; ama su rezervi kentsel bir nüfusun tarımla veya yaşanabilir Arabis-

tan'ın, yakın tarihlere kadar, dörtte üçündeki nüfusun büyük bir bölümünün yegâne rızkını çıkarma kaynağı hayvancılıkla bile geçimini sağlamasına imkân vermeyecek kadar kıttır. Mekke'deki kaynağın çevresindeki bir kentsel topluluk ticaretle geçinmek ve bu ticaret yaylacıların şeytana uyup şehir tacirlerinin kervanlarını haddinden fazla kayba uğratma isteğine karşı bir dini yaptırımla korunmak zorundadır.

Yemen, devenin evcilleştirildiği günden itibaren, bir kara rotası aracılığıyla Filistin ve Suriye'yle bağlantılıydı. Bu rota Mekke'nin içinden geçer ve Mekke'deki kaynağın yakınlarında bir kutak (Kâbe) inşa edilip itibar gördüğünde Mekkeliler her yıl, aynı zamanda hacı olan tacirlerin ihlali küfür sayılacağından güvenilebilecek bir ateşkes sırasında haccedebilecekleri, bir panayır düzenleyerek bundan kazanç sağlayabilmişlerdi.

Arabistan'ın nüfusu dağınıktı ve hâlâ da öyledir ama yarımadanın uçsuz bucaksızlığı ve batıdaki yüksek ülkeden Basra Körfezi'nin Arabistan sahiliyle Fırat vadisine doğru derece derece aşağıya meyleden steplerin esenliği yüzünden toplam olarak her zaman kalabalıktı. Doğa, Arabistan'da İnsan türüne karşı, yirminci yüzyılda İnsan türü yüzeyin altındaki madeni yağın musluğunu açıncaya kadar cimriydi. O güne kadar Arabistan'ın Yemen dışındaki sakinleri hep açtı ve uygarlığın deve üstünde yavaş yavaş Arabistan'a sızmasına, nüfusun Arabistan'ın ötesine sökünü eşlik etmişti.

Bütün Sami dilleri Arabistan'da ortaya çıkmış ve Arabistan'ın dışında yarımadadan gelen göçmenlerin *Völkerwanderung*'ları aracılığıyla yayılmıştır. Yemen'e has bir Sami dili, bilinmeyen bir tarihte Eritre-Habeşistan yüksek ülkesine girmişti. Akad dili Dicle-Fırat havzasına, Kenan dili Filistin ve Suriye'ye, ardında da sırasıyla Amurru ve Aramice, Arapça konuşan göçmenler daha evvelki Sami dili konuşanların yolunu izlemeye başlamadan önce, Bereketli Hilal'in her iki boynuzuna girmişti. MÖ sekizinci yüzyılda Arapların Arabistan'dan ilk kayıtlı sökünü Asurlar tarafından geri püskürtülmüştü. MÖ ikinci yüzyılda Selevkos monarşisi Arapların ikinci bir sökününü geri püskürtmeyi başaramamış ve Arap göçmenler bu sefer Suriye ve Mezopotamya'da kalıcı yurtlar edinmişlerdi. Muhammed'in MS 632'deki ölümünü izleyen muazzam sökünle, on birinci yüzyıldaki bir müteakip sökün Bereketli Hilal ve Kuzey Afrika'yı silip süpürmüştü. Bugün

Bereketli Hilal'de, Arapçanın o anki öncülü Aramice'nin türevi Süryanice orada neredeyse ortadan kalkmıştır; Firavunlar Devri Mısır dilinden kaynaklanan Kopt dili, ayin amaçlı kullanım dışında, Mısır'da ortadan kalmıştır; Kuzey Afrika'da Berberi dili, Arapçanın ilerleyişi yüzünden, yüksek ülkede ve çöldeki doğal müstahkem mevkie hapsolmuştur.

Kurumlarla düşünülerin yarımadaya karşı-harekâtı da Muhammed'in zamanında yoğun hale gelmişti. Kuzeydoğu Mezopotamya'daki Hatra'da ve Arabistan Çölü'nün kuzey ucundaki Palmyra vahasında, MS ikinci ve üçüncü yüzyıllarda tapınılan, bir tanrıçalar üçlemesi de (Kuzeybatı Arabistan yüksek ülkesi) Hicaz'a girmenin bir yolunu bulmuştu. Belki ilkin MS 66-70 ve 132-135 Romen-Yahudi savaşlarından kaçan mültecilerin getirdiği Yahudilik, Hicaz'daki Teymâ, Hayber ve (Medine, Peygamber Muhammed'in "şehri" [Medînetünnebî]) Yesrib vahalarında ve Yemen'de dönmeler edinmişti. Hıristiyanlık da Yemen'de dönmeler edinmişti. Ayrıca Yemen MS altıncı yüzyılda Doğu Roma ve Pers İmparatorluğu'nun arasındaki ticari ve politik rekabetin içine çekilmişti. Yemen 523'ten önceki bir tarihte ve tekrar *c.* 528'den *c.* 571'e kadar Hıristiyan ve bundan ötürü Doğu Roma İmparatorluğu'nun uydusu olan Aksum Krallığı'nın yönetimindeydi; Yemen *c.* 571'den 630'a kadarsa Pers egemenliği altındaydı. Altıncı yüzyılın üçüncü çeyreğindeki bir tarihte Yemen'in Aksumlu genel valisi Mekke'nin üzerine yürümeye kalkışmıştı.

Muhammed'in *c.* 570-632 arasındaki ömrü, 572-591 ve 604-628'de verilen Romen-Pers Savaşları'nın son iki ve en iflah kesicilerinin zaman aralığını kapsıyordu. Her iki imparatorluk da Arapları hasım imparatorluğa meydan okuma hücumlarının muhafızları vazifesini görmek üzere silahaltına almıştı. Pers İmparatorluğu'nun Arap hücumunun başkenti gelecekteki Müslüman Arap kışlası Kûfe yakınındaki Hire'ydi. Doğu Roma İmparatorluğu'nun Suriye'deki hücumlarını Gassani Arap hanedanı korumaya almıştı. Araplar, Romen-Pers savaşlarında her iki tarafa da savaşçı paralı askerler olarak hizmet etmişlerdi. Sadece para değil aynı zamanda askeri eğitim görüp deneyim kazanmışlar ve paralarının bir kısmını donatıya harcamışlardı: Örneğin, zırh satın almaya ve savaş atı yetiştirmeye. Mükemmel Arap ırkı bir *tour de force*'tu; Arabistan'da evcilleştirilmiş devenin sırtından geçinmişti ve geçinmektedir; Arap atı Muhammed'in ölümünden sonra Arap

fatihleri, Arabistan'ın sınırlarının ötesinde, Loire'a ve Volga'ya ve de Seyhun'a taşımıştı.

Böylece, Muhammed'in zamanı itibarıyla Levant ve İran uygarlıkları Mekke'yi her yönden kuşatıyorlardı. Muhammed'in kendisi de Doğu Roma İmparatorluğu uygarlığıyla tanışmak için gezmeye gitmişti. Araplar Doğu Romalılar ve Perslere paralı askerler olarak hizmet etmediklerinde, onlarla tacirler olarak iş yapmışlardı. Muhammed'in kendisi gelecekteki eşi Mekkeli iş kadını Hatice'nin çalışanı sıfatıyla Mekke'den Şam'a gidip gelen kervanları yönetiyordu. Yolculuklarının en muhtemel tarihleri 591'le 604 arasındaki barış yıllarıdır. Pers İmparatoru II. Hüsrev sırasıyla Mezopotamya ve Suriye ve Filistin ve de Mısır'ın üzerine yürüyüp işgal etmeye başladıktan sonra, bu durum Mekkelilerin Doğu Roma İmparatorluğu'yla ticaretini büyük ihtimalle tehlikeye düşürmüştü. Muhammed'in Tanrı'dan ilk mesaj alma deneyiminin tarihi *c.* 610'dur. O günlerde Hatice'yle evli ve Mekke'de bir aile reisiydi.

Muhammed'in dini deneyimi Vahiy Meleği Cebrail'in tezahürleri [epifanya] şeklini almıştı. Muhammed Cebrail'in ona kelimeler dikte ettiğini ve bu kelimeleri Mekkeli hemşehrilerine aktarmasını emrettiğini duymuştu. Muhammed başta bu deneyimlerin inanırlığından emin değildi ve bunlara göre hareket etmekten ürkmüştü ama bu deneyimlerin ardı arkasının kesilmemesi ve emirlerin mecbur ediciliğinden ötürü, sonuçta inanmış ve razı gelmişti. Muhammed tarafından iletilen mesajın özü sadece tek bir gerçek Tanrı, ["el" harfitarifiyle] *el*-İlâh (yani Süryanice konuşan Hıristiyanların Tanrı kelimesi *Alaha*'nın [Aramice *Elâhâ*] eşdeğeri, Allah) bulunduğuydu. Bu tarihte Arabistan'da, I. Constantinus'un 312'de dininden dönüp Hıristiyanlığı benimsemesiyle biten yüzyılda Roma İmparatorluğu'ndaki gibi, herkesin aklına tektanrıcılık takılmıştı. Muhammed'in mesajına göre, Tanrı'nın İnsan türünden en önemli talebi ["tanrı iradesine boyun eğme ve itaat etme" anlamında] teslimiyetti (İslam). Allah'ın başkalarından farklı emirlerinden biri, zengin ve güçlünün yoksul ve zayıflara karşı hayırlı davranışlarda bulunmasıydı: Örneğin dul ve yetimlere karşı. Muhammed misyonunun özgünlüğüne kanaat getirdiğinde, İsa'nın konuştuğu gibi, "otorite sahibi biri olarak" konuşmuştu.

Mesaj, Nasıra'daki gibi, Mekke'de de hoş karşılanmamıştı. Mekke, MS ikinci ve üçüncü yüzyıllarda Palmyralı oligarklara benzer

şekilde, geçimini ticaretle sağlayan Benî Kureyş [Kureyş kabilesi] adlı oligarşinin yönettiği bir vaha devletiydi. Ekonomik özel girişim mesleğinin etkili ve amansız birer erbabıydılar; işlerinde başarı göstermelerinin kutaklarının itibarına bağlı bulunduğunun farkındaydılar; Muhammed'in tektanrıcılık çağrısının galebe çalması durumunda, bir panteon barındıran, Kâbe'nin itibar kaybedeceğinden ve vazgeçilmez dini yaptırımın gözden düşmesi nedeniyle Mekke'ye mahsus ticaretin zarar göreceğinden kaygılanmışlardı. Muhtemeldir ki, ayrıca Muhammed'in otoriter havası Kureyş kabilesinin zülfüyâresine dokunmuştu; çünkü bir Kureyş olmakla birlikte, bir Kureyş "eşrafı" beyin takımı mensubu değildi.

Muhammed Mekke'de on iki yıl boyunca vebal altında vaaz vermişti. Az sayıda kişiyi dininden döndürmüştü ve bunlar da o kadar dehşet içindeydiler ki, Muhammed sonunda bunların canlarını Hıristiyan Aksum Krallığı'na dar atmalarını onaylamıştı. 622'de Muhammed'in bahtı çarpıcı şekilde açılmıştı. Tarımsal vaha devleti Yesrib'den gelen elçiler onu yönetimini devralmak üzere Yesrib'e göç etmeye çağırmışlardı. Yesrib, bizzat Yesriblilerin üstesinden gelmeyi başaramadıkları, politik görüş ayrılıkları yüzünden bölünmekteydi. Muhammed 622'de tek bir yoldaşı Ebubekir'le birlikte Mekke'den kaçmıştı. Kaçaklar peşlerine düşenlerin ellerinden kurtulmuşlar ve Muhammed Yesrib'de politik misyonunu dâhiyane bir şekilde yerine getirmişti. Yesribliler yeteneğini doğru teşhis etmişlerdi. Gerçi, o ana kadar, idari deneyimi küçük bir dini mezhebe yön vermekle sınırlıydı ama yeni durumun hakkıyla üstesinden gelmeye muktedir bulunduğunu göstermişti. Muhammed davet üzerine Yesrib'in hükümdarlığını üstlendiği daha geniş yönetim alanında Yesribli hizipleri birbirleriyle ve dininden dönüp İslamiyeti benimseyerek ona katılmak üzere Yesrib'e gelen Mekkelilerin arasını bulmuştu. Anlaşıldığına göre, Yesriblilerin gayri-Yahudi çoğunluğu seve seve Müslüman olmuştu. Dolayısıyla yeni ortak dinleri yerlilerle mülteciler arasında etkin bir bağdı.

Egemen devletler savaş açar. Artık bir hükümdar haline geldiğinden, Muhammed de Mekkeli kandaşlarıyla savaşmaktan çekinmemişti. Muhammed'in politik durumu, tutuklanmaya baş eğen İsa'nınkinden farklıydı. İsa Roma İmparatorluğu'nun bir tebaasıydı ve isyanı, bir askeri galibiyet elde etme ihtimali bulunmaksızın, çok Yahudi hayatına mal olurdu. Muhammed'in

kazanma ihtimali vardı ve kazanmıştı; ama bir hükümdar ve savaşçı sıfatıyla başarısı İslamiyet açısından, I. Constantinus'un dininden dönmesiyle Hıristiyanlık açısından meydana gelenle, aynı sonuçlara yol açmıştı. Bu dini, politika ve savaşa bulaştırmıştı.

Muhammed Yesrib'de Mekke'ye karşı savaşmak için stratejik bakımdan iyi konumlanmıştı. Çünkü Yesrib, Mekke'yle Suriye arasındaki kara rotasında yer alır. Muhammed Mekkeli kervanlarını yağmalamıştı, yıllık barış aylarında dahi. Mekke 630'da boyun eğmişti. Muhammed Kureyş kabilesi mensuplarına insaflı şartlar koşmuş ve İslam kurumlarının bünyesine katarak Kâbe'yle haccın bahtını açmıştı. Ölüm yılı 632 itibarıyla hükümetinin egemenliği Arabistan'ın dört bir tarafında, kimi Doğu Roma kimi de Pers İmparatorluğu'na sadakat gösteren Arap kabilelerine ait otlakların güney sınırlarına kadar, kabul edilmişti. Muhammed'in devletine politik itaatin koşullarından biri dininden dönüp İslamiyetin benimsenmesiydi ama bu çoğu durumda –hiç değilse– Mekke'de formalite icabıydı. Muhammed'in 622'yle 632 arasındaki savaşları zamandaş 604-628 Romen-Pers savaşına kıyasla önemsizdi, ancak kuzeydeki büyük savaşla Arabistan'daki küçük savaşların birleşik etkisi sonuç açısından muazzamdı.

Muhammed'in heterojen siyasi bünyesini sayesinde birleşik ve sadık tuttuğu araçlardan biri cazip yağma fırsatları vermesiydi. Müslüman cemaatinin yağma iştahının ilk kurbanları Mekkelilerdi; buna rağmen Yesrib'deki Yahudi klanlarının ve keza daha sonra Hayber Yahudilerinin talanı daha yağlıydı.

Muhammed, Yahudilerin ve Hıristiyanların "Ehl-i kitap", başka bir deyişle, Tanrı vahyi bilgi ve emirleri içeren kutsal kitapları bulunan insanlar olduklarını biliyordu. Ki onlar böyle inanıyor, Muhammed de onlara bu konuda güveniyordu. Muhammed'in inancına göre ona dikte edilen Kur'an, Tanrı'nın son vahyiydi: Özellikle Araplara hitap eden, bu nedenle de Arapça dile getirilen nihai bir vahiydi. Kur'an'ın yanı sıra Yahudi kutsal kitaplarıyla İncil'deki temel doğrunun tektanrıcılık olmasından ötürü, Muhammed'in Yesrib'deki Yahudiliği yürekten benimseyen o Arap klanlarından duygudaşlık ve destek görmeyi beklemesi akla uygundu. Ancak eğer Muhammed, Yesribli Yahudilerin Kur'an'ın Tanrı'nın vahiylerini Arapça konuşanlara ilettiği bir kitap olduğu gerekçesiyle İslamiyet uğruna Yahudiliklerinden vazgeçmelerini beklediyse, bu bir saflıktı. Muhammed'in Yahudilerin Hıristiyanlık

uğruna Yahudilikten vazgeçmeyi ısrarla reddettiklerinden haberi bulunmaması mümkün değildi.

Yesribli Yahudiler, Muhammed'in Müslüman olmalarına yönelik davetine Yesribli paganlar gibi icabet etmemişlerdi. Aksine boş yere ve umursamazca patavatsız davranmışlardı. Kur'an'ın Tora'da verilen bilgilere başvurularında birçok hata yaptığına parmak basmışlardı. Bunlar bariz ama zararsız hatalardı ve Muhammed açısından bu terslenme kırıcı ve zarar vericiydi. Mukabelesi acımasızdı, Yahudilerin kabahatinin ölçüsüyle hiç kıyas kabul etmezdi; ayrıca da ilkesizdi. Yesribli Yahudiler bir azınlıktı ve zenginlerdi. Muhammed Yesribli topluluğun Müslüman çoğunluğuna Yesribli Yahudileri soyup soğana çevirmek ve kovmak için tam yetki vermişti. Muhammed'in Yesribli kurbanlarının son bölümüne, dımdızlak ama sessizce ayrılmasına bile müsaade edilmemişti. Sadece soyulmamışlardı; erkekler katledilmiş, kadınlar ve çocuklar da köleleştirilmişlerdi.

Bu nedenle, Muhammed'in İslamiyet uğruna kazandığı zaferin araçları arasında soygun, savaş ve katliam da vardı. Aynı suçlar Hıristiyanlar ve keza, daha nadiren, Budistler tarafından da işlenmişti. Yahudi kutsal kitaplarında da bu suçlar Musa'ya ve Yeşu'ya atfedilir. Oysa hiç değilse Budizmle Hıristiyanlığın kurucuları, izlerinden yürüyenlere kötü örnek olmamışlardı.

50
İslam Devletinin Genişlemesi, 633-750

Muhammed öldüğünde İslamiyetin mi yoksa İslam devletinin mi ayakta kalacağı şüpheli gibi görünüyordu. Arapların Muhammed'in başarısından çıkardığı sonuç Muhammed'inkiyle aynıydı ve bu I. Constantinus'un 312'deki zaferinden çıkardığı sonuçla özdeşti. Bir insan mutekidine bu başarıyı bahşeden Tanrı, başka hiçbir tanrının güç bakımından onunla boy ölçüşemeyeceğini göstermişti. Eski Dünya *Oikoumenê*'sinde Hindistan'ın batısına doğru, ne MS dördüncü ne de yedinci yüzyıllarda hiç ateist yoktu. Gerçi o çağda belki Tanrı'nın veya tanrıların doğa ve davranışlarına dair tasavvurları ham kalmamış az sayıda tanrıcı da vardı. Muhammed'in dininden döndürdükleri ve tebaası Muhammed'in tanrısı Allah'ın kadiri mutlak olduğuna kanaat getirmişlerdi ama İslamiyetin yerine getirmeye zorladığı ödevler –örneğin, ibadet ve zekât verme (başka bir deyişle vergilendirme)– onları bizar etmişti. Muhammed'in ölüm haberlerine Arabistan'da, Yesrib ve Mekke dışında gösterilen tepki, Allah'ın gözüne kendi halkları için girdiklerini ileri süren yerel erkek ve kadın peygamberlerin öncülüğündeki yaygın bir isyandı.

Yesrib'le Mekke'nin birleşik kuvvetleri başarılı bir şekilde isyanın üstesinden gelmişti. Yesribliler vahalarının bir imparatorluğun başkenti olma –Yesrib'in (Peygamber'in) "şehri" haline gelmesi sayesinde elde ettiği– imtiyazını kaybetmemek için dövüşmüşlerdi. Medine'ye göç etmeyen Mekkelilerse Mekke'nin Muhammed'in İs-

lam kurumlarının bünyesine kattığı, ekonomik bakımdan kıymetli kutak ve haccı muhafaza etmek için dövüşmüşlerdi. İsyancılar Kureyşlilerin yeteneği sayesinde yenilmişlerdi. Kureyşliler 633'te, Palmyralı öncülerinin 260'ta yaptıklarına benzer şekilde, alışılmadık alanlarda –yönetme, komutanlık ve diplomasi alanlarında– ata yadigârı ticari işlerdeki kadar becerikli olduklarını ispatlamışlardı. 633'te İslamiyet ve İslam devleti için vaziyeti kurtaran bazı Kureyşliler son zamanlardaki ve zoraki dönmelerdi: Emekleme devrindeki İslam devletinin en etkin askeri komutanlarından Halid bin Velid ve İslam devletinin başkanlığında Muhammed'in beşinci ardılı [Emevi halifesi] Muaviye bin Ebu Süfyan, bunların örnekleridir. Buna rağmen, rahmetli Peygamber'in Halifesi ("ardılı") Ebubekir isyancılara ayaklanmanın çekici bir alternatifinin kapısını aralamasaydı, Medine'yle Mekke'nin birleşik gücü Arabistan'ın kalanını yeniden zapturapt altına almakta yeterince güçlü olmayabilirdi.

Ebubekir, ya kendi inisiyatifiyle ya da sayesinde seçildiği İslam devletinin gayriresmi yürütme kurulunun önerisiyle, isyancıları, İslam devletinin önderliğinde, silahlarını Arabistan'a kuzeyde bitişik iki imparatorluğa doğru çevirmeye davet etmişti. İki imparatorluk da 604-628'ün şiddetli Romen-Pers savaşından mecalsiz çıkmıştı; bütün Arabistan'ın birleşik kuvvetlerinin verdiği baskın karşısında kolay bir yem haline gelebilirlerdi ve kendi tebaalarının gözünde artık ekonomik bakımdan harap halde bulunuyorlardı ama Arap gözünde hâlâ pahada ağır birer ganimettiler. Ebubekir bizzat Muhammed'i örnek alıyordu. Yoksulluk çeken Arapları sonu gelmeyen bir iştaha sahip bulundukları ganimet edinme fırsatlarıyla ödüllendirerek sadakat talep ediyordu. Çekicilikle baskının bu birleşimi Arap isyancıların yönünü ayaklanmadan yabancı toprakların fethine değiştirmişti.

İslam devleti fetihlerinin hızı ve yayılma alanı inanılmazdır. Müslüman Araplar Doğu Roma İmparatorluğu'ndan 641'e kadar Suriye, Mezopotamya (el-Cezire), Filistin ve Mısır'ı almışlardı. Pers İmparatorluğu'ndan da 637'ye kadar Irak'la, 651'e kadar kuzeydoğudaki Merv dâhil İran'ın tamamını almışlardı. Sasani Pers İmparatorluğu 651'de yıkılmıştı. Ermeniler ve Gürcüler (hem Romalıların hem de Perslerin eski Ermeni ve Gürcü tebaası) 653'te İslam devletine uygun şartlarda boyun eğmişlerdi. Araplar 647'yle 698 arasında Doğu Romalılardan Kuzeybatı Afrika'yı almışlar

ve bununla kalmayıp 710-712'de Vizigot Krallığı'nı ortadan kaldırma yolunda ilerlemişlerdi. İspanya'nın kuzeybatı köşesindeki dışında, Vizigotların Güneybatı Galya'daki topraklarının kalıntısı dâhil, bütün Vizigot dominyonlarını fethetmişlerdi. Araplar 711'de aynı anda Sind'le, Multan'a kadar ve burası dâhil Güney Pencap'ı fethetmekteydiler.

Araplar 661-671'de, Eftalit Hun İmparatorluğu'nun Pers İmparatorluğu'nun payına düşen ganimet toprağı olan, Toharistan'ı (bugünkü Afgan Özbekistan'ı) ele geçirdiler. Bu fetih stratejik açıdan önemliydi. İslam devletini Hindistan'la Çin arasındaki Ceyhun-Seyhun Havzası üzerinden gidip gelinen kara rotasının iki yakasına yerleştirmişti. Araplar 706-715'te, bir zamanlar Eftalit İmparatorluğu'nun ganimetlerinden Türk step imparatorluğunun payına düşen, Maveraünnehir bölgesini fethetme yolunda ilerlemişlerdi. Araplar burada hüsrana uğramışlardı ama Maveraünnehir'de bu saldırıya mukabelede bulunmuşlardı. Burada Kuzeybatı Afrika'daki kadar yılmazdılar ve 739-741'de Maveraünnehir bölgesinin tamamını mutlak surette fethetmişlerdi. Ne var ki, diğer dört cephede üstesinden gelmeyi başaramadıkları engellerle karşılaşmışlardı.

Araplar, Ön Asya'yı fethederek Suriye'yi fetihlerinin arkasını getirememişlerdi. Arap bakış açısına göre Amanos Dağları'nın "Merdeileri" isyancılardı ama Doğu Roma açısından sadık kullardı. 677'de Lübnan'da geçici bir köprübaşı elde etmişlerdi. Nitekim Araplar sonuçta sınırlarını Amanos Dağları'nın ötesindeki Toroslar'a taşımışlardı, ancak hiçbir zaman bu çizginin ötesinde kalıcı bir köprübaşı kazanamamışlardı. Beşinci Halife I. Muaviye (hd 661-680) Ön Asya'yı fethetmek ve Doğu Roma İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmak için Arapların Konstantinopolis'i almaları ve şehri zapt etmek amacıyla da Akdeniz'in deniz hâkimiyetini Doğu Romalıların ellerinden almaları gerektiğinin farkına varmıştı. Muaviye 669'da bir donanma kurmuş ve 674-678'de kuvvetleri Konstantinopolis'i hem denizden hem de karadan kuşatmışlardı; ama bu kuşatma Araplar açısından bir felakete dönüşmüştü. Doğu Roma filosu bir Suriyeli teknisyen tarafından napalm ("Rum ateşi") ve bunu ateşleyecek bir düzenekle donatılmıştı. Konstantinopolis'in Araplar tarafından 717-718'de ikinci defa kuşatılması da aynı ölçüde felaket getiren bir başarısızlıktı. Araplar 732'de Galya'yı almayı başaramamışlardı. Daha Loire'a ulaşmadan Poitiers'de

durdurulmuşlardı. 737/8'de de Hazar göçebelerinin Volga'yla Don arasındaki imparatorluğunu fethetme girişimleri boşa çıkmıştı.

Müslüman Arapların fetihleri böylece sınırlarına varmıştı, ancak bu fetihler aynı nedenle Vandalların ve Büyük İskender'in fetihleri gibi hızla ve geniş çapta gerçekleşmişti. Bu istilacıların her biri askeri bakımdan zayıflamış ama ulaşım ağını istilacıların hayrına ayakta tutmuş bir imparatorluğa saldırmıştı. Yedinci yüzyıldaki Arap fetihleri İskender'in MÖ dördüncü yüzyılda aynı bölgede gerçekleştirdiği fetihlerin etkilerini hükümsüz kılmıştı. Araplar Levant'ta 633 itibarıyla 963 yıl boyunca sürdürülen Yunan üstünlüğüne son vermişlerdi.

Araplar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Monofizit Hıristiyan tebaasının tutumundan kuvvet almışlardı. Bunlar hükümdarlarının değişikliğinden esef duymamışlardı; keza Sasani Pers İmparatorluğu'nun Nasturi tebaası da eski İranlı efendilerine karşı herhangi bir etkin içten bağlılık hissetmemişlerdi. Bizzat Zerdüştçü İranlılar da Pers İmparatorluğu'nun emperyal halkı durumunda bulunmalarına ve Zerdüştçülüğün de ulusal dinleri olmasına rağmen, çok geçmeden politik bağımsızlıklarını koruma mücadelesinden vazgeçmişlerdi. Kuzeybatı Afrika'da Berberiler, Doğu Roma'nın oradaki dominyonlarının Arap fatihleriyle yakınlık kurmuşlardı. Çünkü Berberiler, I. Constantinus'un dininden dönüp Hıristiyanlığı benimsemesi üzerine, Roma İmparatorluk rejimiyle yıldızları barışmayan Donatusçuların başlıca dayanağıydı.

Öte yandan, nüfusun Doğu Roma İmparatorluğu'na ve Hıristiyanlığın Khalkedoncu türüne bağlı bulunduğu Ön Asya'da Araplara şiddetli bir şekilde karşı koyulmuş ve her daim engellenmişlerdi. O vakit sakinleri Mahayana Budistleri olan Maveraünnehir bölgesinde de –gerçi orada ancak geçici bir süreyle– engellenmişlerdi. Benzer şekilde İskender de Maveraünnehir bölgesinde şiddetli bir dirençle karşılaşmıştı. Horasan ve Toharistan'da (eski Parthia ve Baktriane), Ahameniş Pers İmparatorluğu'nun İskender tarafından fethinden sonra, Baktriane'de nasıl ataları Yunanlarla yakınlaştılarsa, yerel İranlı sakinler de Araplarla öyle yakınlık kurmuşlardı. Yerleşik dünyanın Avrasya steplerine bitişik sınır bölgelerindeki bütün sakinlerinin daima yaylacıları defetme konusunda ortak çıkarları vardı.

Arap fetihleri, Kur'an'da yer alan "Ehl-i kitabın" İslam Hükümeti'ne boyun eğerlerse ve bir ek vergi ödemeye razı gelirlerse hoş

görülüp korunacaklarına dair buyruk sayesinde de kolaylaşmıştı. Bu buyruktan yararlananlar Yahudiler ve Hıristiyanlardan Zerdüştçülere ve nihayetinde Hindulara kadar da genişletilmişti. Araplar gayrimüslim tebaalarının ödemekle yükümlü oldukları vergilerin tahsilatını mevcut yerli maliye memurlarının eline bırakmıştı. Eski Sasani dominyonlarında bunlar *dehakîn*'ler (köy ağaları) idi. Bu memurlar defterlerini Halife Abdülmelik'in saltanat devrine (685-705) kadar Yunanca ve Pehlevi dilinde tutuyorlardı. Abdülmelik onları Arapçaya geçirtmişti ve ardılı I. Velid, Mısır'da, önceden Yunancayla yan yana kullanılan, Kopt dilinin resmi kullanımına son vermişti. Ama artık işlerini Arapça yapmaya mecbur tutulmakla birlikte, yerli maliye memurlarına görevde kalmalarına izin verilmişti; yerlerini Araplar almamıştı.

İslam devletinin tebaa topraklarını ellerinde tutan garnizonlar kışlalarda üslenmişti. Bunların bazıları cephelerde; diğerleri Arabistan'la Bereketli Hilal'in güney kenarları arasındaki sınırdaydı. Çoğu, mevcut şehirlerde veya yakınlarında değil, yeni yerleşim yerlerindeydi ve Arap kışlaları gayri-Arap yerleşimcileri kendine çekiyordu ama fethedenlerle fethedilenler arasındaki toplumsal temas İslam İmparatorluğu tarihinin ilk evresi boyunca arıziydi ve İslamiyetin yayılışı, İslam devletinin dominyonlarının genişlemesinin epeyce gerisinde kalmıştı. Müslümanlık Arabistan'da mecburiydi ama tebaa topraklarında dininden dönme konusunda, dayatma şöyle dursun, açıkça heves kırılmaktaydı.

İslam devletinin tebaa topraklarındaki Müslüman Arap garnizonları misyoner zihniyetli değillerdi. Dinleri karşısında takındıkları tavır, Batı Roma İmparatorluğu'nun Germen ardıl devletlerinin eski Ariusçu Hıristiyan efendilerininkini andırıyordu. Dinlerini onları Hıristiyan ve Zerdüştçü tebaa nüfusundan ayıracak bir ulusal nişan gibi taşıyorlardı. İslam İmparatorluğu'nun tebaası için dininden dönüp Müslümanlığı benimsemek Müslüman "eşrafın" nispeten uygun mali statüsüne kavuşmanın muhtemel yolu diye mali bakımdan çekiciydi; ama bu statünün tam da daha az külfetli olması nedeniyle, İslam Hazinesi dininden dönmelere cephe alıyor ve dininden dönmeler vuku bulduğunda, mali etkilerini hükümsüz kılmanın peşinde koşuyordu. Emevi hanedanından Halifelerin yerini Kuzeybatı Afrika'nın batı ucu ve İspanya dışında her yerde Abbasi hanedanındakilerin aldığı 747-750 iç savaşı, dönmelerin köken itibarıyla Arap Müslümanlarla hükmen eşitlik elde etme-

ye yönelik zora dayalı bir hak iddiasıydı. Bu devrim Irak'ta yer alan Kûfe'deki kışlada kotarılıp buradan yönetilmişti, ancak isyan, dönmelerin fevkalade kalabalık bulunduğu ve yerel Arap asker yerleşimcilerle toplumsal birleşmelerinin alışılmadık ölçüde ileri gittiği Horasan'dan başlatılmıştı. Ne var ki ayaklanma tahrikine ilk cevap veren Horasanlılar yerel İranlılar değildi; Emevi rejimi altında statülerinin düşmesiyle mağdur olan bir grup Arap yerleşimciydi.

747-750 iç savaşında yüzeysel bir mesele durumundaki hanedan değişikliği, İslam devletinin başı niteliğiyle Muhammed'in politik makamının intikali üzerine yapılan bir çekişme sırasında ortaya çıkan bir hadiseydi. Muhammed'in kendisi arkada erkek evlat bırakmadığı gibi, herhangi bir ardıl da belirlememişti. Kuzeni ve damadı Ali yasal ardılın kendisi olduğunu ileri sürmüştü. Çünkü ona göre Muhammed'in en yakın akrabaları, kendisi ve eşi yani Muhammed'in kızı Fatma'ydı. Ali iddiasını kabul ettirebilseydi, İsa'nın ölümünden sonra Yahudi Hıristiyan cemaati başkanlığının bir aile meselesi halini alıp İsa'nın kıdemli havarisi Petrus yerine İsa'nın kardeşi Yakub tarafından devralınması gibi, İslam Halifeliği de Muhammed'in ailesinin imtiyazı haline gelebilirdi. Ne var ki Muhammed'in ölümünden sonra, Arap Müslüman devletinin yönetimi gayriresmi bir yürütme kurulu tarafından devralınmıştı; bu kurul Muhammed'in politik ardılını seçerken, Ali'yi üç defa atlayarak onu hayal kırıklığına uğratmıştı; Ali makam üçüncü defa boşaldığında atanmasını sağladığında, politik bakımdan güçsüz olduğunu göstermişti ve Ali'nin 661'de suikasta uğramasından sonra, Muhammed'in politik mirası, Muhammed'in en nefret dolu ve amansız Kureyş muarızlarından birinin oğlu, yani I. Muaviye tarafından ele geçirilmişti.

I. Muaviye'nin Hind adlı annesi, Muhammed'in ilk eşi (önceden işvereni) Hatice gibi Mekkeli bir iş kadınıydı. Hind ve oğlu Muaviye, bütün Kureyşliler birbirinin akrabası sayılmazsa, Muhammed'in soyundan gelmiyordu. I. Muaviye neslinin en becerikli Kureyş kabilesi mensubuydu. Ali politik bakımdan onun dengi değildi ve Ali'yle oğlu, yani Muhammed'in torunu Hüseyin trajik bir şekilde vahşetin kurbanı olmuşlardı. Muaviye 661'den 750'ye kadar Şam'da, 756'dan 1031'e kadar İspanya'da hüküm süren bir hanedan kurmuştu. Ama bu Emevi hanedanı hiçbir zaman meşruiyetinin tartışma götürmez bir kabulünü elde etmeyi başaramamıştı.

Böylece, Muhammed'in ölümünün hemen ertesinde, İslam devletinin politik yapısında bir gedik açılmıştı ve bu gedik asla giderilmemişti. 747-750 Emevi karşıtı devriminin en ateşli taraftarları Ali'nin müritleri ve vârisleriydi ama bu vakada, kısa ve mutsuz Halifelik tasarrufu (656-661) sırasında bizzat Ali'ninkine benzer şekilde, Alevîler [Ali'nin soyundan gelenler] de hüsrana uğramışlardı. Son Suriyeli Emevi Halifesi II. Mervan'ın yerine kendini Halife olarak kabul ettirmeyi sağlama almayı başaran Ebu'l Abbas es Saffah ("kasap"), Emevilerin aksine, Ali'nin ve Ali'nin kuzeni Peygamber Muhammed'in ailesinin bir mensubuydu ama Ebu'l Abbas bizzat Ali'nin ve eşi Fatma'nın soyundan gelmiyordu; Emevi Ebu Süfyan ve Ebu Süfyan'ın oğlu I. Muaviye gibi, son anda dininden dönüp Müslümanlığı benimsemiş Mekkelilerden biri olan, Ali'yle Muhammed'in amcası Abbas'ın torunuydu.

51
Doğu Roma İmparatorluğu'nun İhyası, 628-726

Müslüman Araplar Doğu Roma İmparatorluğu'yla Pers İmparatorluğu'na aynı anda meydan okuyunca, çok farklı iki tepki yaratmışlardı. Doğu Roma İmparatorluğu direnmiş ve budanmış halde varlığını sürdürmüştü; Pers İmparatorluğu'ysa pes etmiş ve çözülmüştü. Buna rağmen, Persler ve Doğu Romalıların her ikisi de ihya olmuştu. Bu farklı yollarla ama ortak sıkıntılı deneyimleri sayesinde gerçekleşmişti.

Arapların tebaası Zerdüştçüler, Müslümanlığı benimsemekte herhangi bir mezhepten tebaası Hıristiyanlardan daha hazır ve hızlıydılar. İran'daki Zerdüştçü cemaati sonunda birkaç tecrit edilmiş anklava sıkışmış küçük bir azınlığa indirgenmişti. Zerdüştçülük Batı Hindistan'daki bir mülteci diasporası tarafından yaşatılmıştı. Pehlevi dili (Orta Farsça) Süryanice alfabesiyle ama eşdeğer Farsça kelimelerin ideogramları olarak kullanılmak üzere yazılmış kelimelerle aktarılmıştı. Farsçanın bu kullanışsız yazı yöntemi Zerdüştçü litürji ve kutsal kitaplar için sürdürülmüş ama dininden dönüp Müslümanlığı benimseyen Persler, Farsçayı alfabetik olarak kullanılan Arap alfabesiyle, kelime hazinesine fazlasıyla Arapça kelimenin katıldığı bir şekilde yazmayı alışkanlık edinmişlerdi. Dönmeler geleceğin idareci ve şairleri için bir Yeni-Farsça yaratıyorlardı.

Doğu Roma İmparatorluğu kendini Ön Asya'da Toros Dağları'nın kuzeybatısında Konstantinopolis'teki Boğaz'ın ucundaki bir köprübaşıyla idame ettirmişti. Konstantinopolis'in 674-678'deki Arap kuşatmasının başarısızlığa uğramasından sonra Kıbrıs tarafsızlaştırılmıştı ama Akdeniz'deki, Girit'ten Balear Adaları dâhil, diğer adalar Doğu Roma'nın elinde kalmıştı ve Doğu Roma Hükümeti, Kuzeybatı Afrika'daki neredeyse adasal dominyonunu elinde tutmayı başaramamasına rağmen, henüz ne Sicilya'yı ne de Venedik lagünündeki adacıkları kaybetmişti. Ayrıca Avrupa'da, Konstantinopolis'in batısında, Thessalonike'den [Selanik] batıya Ravenna ve Roma'ya doğru uzanan bir karasal kıyı başı zincirini de muhafaza etmişti.

Yunanca MÖ beşinci yüzyılda Sicilya'daki Yunanca öncesi yerel dilin, MS altıncı yüzyılın bitişinden önce de Ön Asya'dakinin iyiden iyiye yerini almıştı. Doğu Roma İmparatorluğu'nun Haemus (Balkan) Dağları'yla aşağı Tuna arasındaki eskiden Latince konuşan nüfusu önce Doğu Roma Ordusu için askere alınanlar yüzünden önemli ölçüde azalmış, sonra da Tuna'nın ötesinde yaşayan barbarların akınlarında boğulmuştu. Bu akınlar MS üçüncü yüzyılda başlamıştı. Akınlar Balkan Yarımadası'nın bütün iç kısmının Slav yerleşimciler tarafından kalıcı bir şekilde işgaliyle yedinci yüzyılda doruk noktasına varmıştı. Bunlar Peloponnesos'un büyük bölümünü bile işgal etmişlerdi. Kuzeyde ayakta kalan Latince konuşanlarsa canlarını dağlara dar atan bir çobanlar diasporasına (Ulahlar) indirgenmişti.

Slav yerleşimciler çok sayıda Doğu Roma yurttaşını yerinden etmişti ama askeri bakımdan bizzat imparatorluğun başına bela kesilmemişlerdi. Konstantinopolis'in, Thessalonike'nin ve diğer deniz şehirlerinin surları Slavları uzak tutmuştu. Ayrıca bu şehirlerin taşralı Slav yeni komşuları politik açıdan birleşmiş değillerdi. Çok sayıda küçük ayrı ayrı "Sklaven" [Latince *Sclaveni*, Yunanca *Sklavenoi*, Arapça *Sakālibe*] kabileleri meydana getirmişler ve bunlar Doğu Roma İmparatorluğu'nun insafına kalmışlardı; imparatorluk gerekli askeri gücü ayırabildiğinde bunları zapt edebiliyordu. 680-681'de, Türk step imparatorluğunun eski tebaası Hazarlar tarafından batıya doğru sürülen, Türkçe konuşan Bulgarların (eski Hunlar) bir akıncı grubu kendilerini Tuna'nın aşağı çığırıyla Karadeniz'in batı sahili arasındaki arazi köşesine kalıcı bir şekilde yurtlandırdıklarında, durum imparatorluğun

aleyhine dönmüştü. Avrasyalı yaylacılar olarak Bulgarların insan dışındaki sürülerin yanı sıra insan topluluklarını da gütmenin fennini kaptıkları anlaşılmıştı. En yakındaki Güney Slavlarına boyun eğdirip hâkim sınıfın Bulgarlardan meydana geldiği bir devlet kurmuşlardı. Bulgarların Balkan Yarımadası'na gelişleri Bulgar ve Doğu Roma devletleri arasında, çaresizce muktedir herhangi bir devlet tarafından ele geçirilmeyi bekleyen, iç kısımdaki "Sklavenleri" bir politik denetim altına alma yarışı başlatmıştı.

Bu nüfus kaymasıyla egemenlik değişikliklerinin bir sonucu Yunancanın Doğu Roma İmparatorluğu'nun ulusal dili haline gelmesiydi: Yaşayan günlük dil olarak modern Yunanca; kamu yönetimi ve imparatorluğun ayakta kalan Latince konuşulan toprak kırıntıları dışında her yerdeki Khalkedoncu (diğer adıyla Ortodoks veya Katolik) Hıristiyan Kilisesi litürjisinin dili olarak da Attika lehçesi *Koinê*. Roma MÖ ikinci yüzyıldan MS üçüncü yüzyıla kadar iki dilli bir şehirdi, keza MS 330'daki kuruluşundan itibaren ilk iki yüzyılda Konstantinopolis de. Ancak Konstantinopolis altıncı yüzyılda münhasıran Yunanca konuşulan bir yer halini almıştı. Bizans'taki Hıristiyan Âlemi'yle batıdaki Hıristiyan Âlemi hâlâ özdeş bir doktrini öne sürüyordu ama aralarında bir dil engeli doğmaya başlıyordu.

Dördüncü yüzyılın Kapadokyalı Hıristiyan Pederlerin eserleri Doğu Roma İmparatorluğu'nun Helenleşmesini teşvik etmişti. Kaisareialı Aziz Basileios'un Yunanca konuşulan dünyaya Pakhomiosçu ortak manastır hayatının bir yorumunu takdim etmesinden Bölüm 45'te bahsedilmişti. Aziz Basileios, kardeşi Nyssalı Aziz Gregorios ve arkadaşları Nazianzoslu Aziz Gregorios, dördüncü yüzyılda muhtemelen gündelik hayatta hâlâ yerel bir Yunanca dışı dilin konuşulduğu, Ön Asya'nın ücra bir köşesindeki hali vakti yerinde üst tabaka mensubu ebeveynlerin oğullarıydı. Basileios ve Nazianzoslu Aziz Gregorios öğrenci olarak Atina Üniversitesi'ne gitmişler ve orada geleceğin imparatoru Iulianus'la (Iulianus da onlar gibi Ön Asya'nın iç kısmında yetiştirilmişti) tanışmışlardı. Üç Kapadokyalı Peder ikinci yüzyılın gayri-Hıristiyan "entelektüel" öğretim görevlilerinin Yeni Attika Yunancasıyla yazılmış ciltler dolusu edebi eser üretmişlerdi. Kapadokyalı Hıristiyan Pederlerin Yunanca üslupları Iulianus'unkinden daha inceydi ve içerikleri, Iulianus'unkinin aksine, mükemmeldi. Kapadokyalı Pederler daha sonraki seküler konular kadar dini konularda da

Yunanca eser yazanlar tarafından örnek alınmışlardı. Kapadokyalı Pederlerin eserlerine duyulan hayranlık ve bunların taklidi modern Yunancanın edebi kullanımına sekte vurmuştu. Gerçi yedinci yüzyıl itibarıyla bu, çoktan Yunanca konuşulan dünyanın canlı dili haline gelmişti.

Suriye 633-641 yılları arasındaki Arap fethiyle politik bakımdan Doğu Roma İmparatorluğu'ndan koparılmıştı ama Levant nüfusunun gitgide dininden dönüp Hıristiyanlığı benimsemesinden beri, Süryani uygarlığı Yunan uygarlığını etkilemekteydi. Yunanca konuşan Hıristiyanlar kendilerini kültürel açıdan Süryanice konuşan din kardeşlerinden daha üstün hissetmiyorlardı. Dahası onlardan, Kristolojik mesele Yunanlarla Suriyelilerin arasını teolojik ve politik bakımdan açmaya başlamadan önce, bazı kalıcı kültürel yetenekler edinmişlerdi. Bütün Doğu Ortodoks Hıristiyan halkların ortak serveti haline gelen, Bizans tarzı müzik ve ayin şiirinin yaratıcısı dininden dönüp Khalkedoncu Hıristiyanlığı benimseyen, Romanos Melodos (*c.* 480-550) adlı Suriyeli bir Yahudiydi. Romanos ilahilerini ölü Attika lehçesi *Koinê* ile yazmıştı ama ölçü ve melodileri Suriye'ye hastı ve bu Yunan şiiriyle müziği için ilham veren yeni bir çıkıştı.

Doğu Roma İmparatorluğu'nu 674-678'de müthiş bir yeni silahla donatarak ortadan kalkmaktan kurtaran teknisyenden daha önce bahsedilmiştir. III. Leon (hd 717-741) da köken itibarıyla bir Suriyeliydi. Leon tam vaktinde imparator olup Konstantinopolis'i ikinci Arap kuşatmasına (717-718) yenik düşmekten kurtarmıştı. Budanmış Doğu Roma İmparatorluğu Yunanca konuşur hale gelmişti ama ona gayri-Yunan kökenli seçkin neferlerle yeni bir canlılık kazandırılmıştı. III. Leon tarafından bir Suriyeli imparatorluk hanedanı kurulmuştu. Herakleios (hd 611-641) Kuzeybatı Afrika'daki Doğu Roma dominyonunun genel valiliğine yükselen bir Ermeni babanın oğluydu ve Arap İslam devletinin imparatorluğun Toros Dağları'nın güneyindeki topraklarına saldırılarının ardından, imparatorluğun azalan nüfusu, Müslüman Arap egemenliği altında Monofizitler halinde yaşamaktansa Hıristiyan Doğu Roma'nın altında Khalkedoncular olarak yaşamayı tercih eden, Ermenilerin yanı sıra Suriyeli mültecilerle tazelenmişti.

Doğu Roma İmparatorluğu açısından yedinci yüzyıl neredeyse sürekli bir gaileler devriydi. 602'deki askeri isyan ve İmparator Mavrikios'un katli imparatorluğu ateşe vermişti. 604'te Persler im-

paratorluğun Asya'daki eyaletlerini işgale başlamışlarken, Tuna'nın aşağı çığırının kuzey kıyısından kaynaklanan Slav *Völkerwanderung*'u Balkan Yarımadası'nın iç kısımlarının tamamını silip süpürmüştü. İmparatorluk 604-28'deki son ve en kötü Romen-Pers savaşından kendini güç bela toparlamaya giriştiğinde, Araplar 633'te saldırılarını başlatmışlardı. Saldırılarının doruğu Konstantinopolis'in 674-678'deki Arap kuşatmasıydı ve bu dehşetin zar zor üstesinden gelindiğinde, Avrasyalı göçebe Bulgarlar 680-681'de Tuna'nın güney kıyısında kalıcı bir köprübaşını tutmuşlardı. Çelişkili bir şekilde, imparatorluk nüfusunun bu badireler dizisiyle azalması ekonomik toparlanmanın yolunu açmıştı.

Toparlanma Kuzey Çin'in beşinci yüzyıldaki toparlanmasıyla aynı şekli almıştı. Köylüler artık hem büyük toprak sahiplerine hem de imparatorluğun vergi tahsildarlarına rağmen tasarrufları altındaki toprakları koruyorlardı. Elimizde beşinci yüzyıl Çin'inde Wei İmparatoru Xiaowen Di'nin köylülerin korunmasıyla ilgili önlem aldığına dair kayıt bulunmaktadır. Yedinci yüzyıl Doğu Roma İmparatorluğu'yla ilgili kanıtımızsa, yüzyılın bitişine doğru yürürlüğe koyulduğu düşünülen, bir "çiftçi kanunu" metnidir. Bu kanun köylülerin çorak araziyi işlenebilir hale getirmeye ve su değirmenleri kurmaya soyunduklarını göstermektedir. Bundan vergilendirmenin köylüleri tasarruflarındaki toprakların boyutlarını büyütmekten ve verimliliğini artırmaktan alıkoyacak kadar ağır olmadığı anlamını çıkarabiliriz. Keza bu tarihte Doğu Roma İmparatorluğu'nda büyük toprak sahiplerinin boş arazileri temellük edecek kadar güce sahip bulunmadıklarını da. Şüphesiz, Çin'deki gibi, Doğu Roma İmparatorluğu'nda da büyük yurtluklar ortadan kalkmamıştı ama burada da küçük toprak tasarrufu aleyhine yayılmalarının önüne geçilmişti.

Altıncı yüzyılda Kuzey Çin'de köylü sınıfı milis vazifesi görmek üzere silahlandırılıp eğitilmişlerdi. Yedinci yüzyılın bitişinden önce Doğu Roma İmparatorluğu'ndaysa, esas itibarıyla toprak tahsisinden elde edilen tarım ürünleriyle beslenen, bir köylü milisi İmparatorluk Ordusu'nun başlıca dayanağı haline gelmeye doğru evrilmişti. Bu milisin dört kolordu halinde örgütlendiğini anlıyoruz ve bu birliklerin adları da bunların bir zamanlar Arapların hücumundan önce Yukarı Fırat ve Aşağı Tuna boyunca mevzilenen birlikler olduklarını göstermektedir. Müteakiben imparatorluğun bu çekirdeğini elde tutmak için Ön Asya'da toplanmışlardı, hem

de ücra imparatorluk topraklarının savunmasının yerel imeceyle sağlanması pahasına. Muhtemeldir ki bu birliklerin Ön Asya'daki araziye yerleştirilmeleri bu bölgenin yeniden iskânı için atılan ilk adımdı. Her kolordu komutanı zamanla birliklerinin mevzilendiği yörenin sivil idarecisi haline gelmişti. Seküler amaçlar uğruna Diocletianus-Constantinus devri eyaletlerinin hükmü kalmamıştı; varlıklarını sadece imparatorluğun dini haritasında sürdürmüşlerdi. Hem bizzat birlikler hem de bunlara tekabül eden idari yöreler zaman içinde (muhtemelen Doğu Roma bürokratlarının defteri kebirlerinde "zabıt tutma" veya "kayıtlar" anlamına gelen bir kelime olan) *thema*'lar diye bilinir hale gelmişti.

642'den itibaren Ön Asya'nın başı Arap akınlarıyla belaya girmişti, ancak her şey hesaba katılırsa, bu güvensizlik hali silahlı ve eğitimli bir köylü sınıfının lehineydi. Köylü arazi tahsisini koruyabiliyor; düşman baskınları emperyal vergi tahsildarlarını uzak tutuyor ve büyük kırsal yurtlukları zenginler açısından çekici olmayan bir yatırım haline getiriyordu. Doğu Roma köylüsü için, Arap akıncı hem vergi tahsildarından hem de tarlasına tarla katmayı kârlı bulabilecek yatırımcıdan daha az melundu. Ön Asya'da, Çin'deki gibi, toplumun ihyası köylü sınıfı yerini koruyabildiği sürece varlığını sürdürmüştü.

52
Batı Hıristiyan Âlemi, 634-756

Batı Hıristiyan Âlemi tarihinin 634-756 yılları sırasındaki dikkat çekici özelliği, coğrafi ağırlık merkezinin kuzeybatıya doğru kayma eğiliminin devam etmesiydi. Bu eğilim çoktandır kendini politik düzlemde Frankların Galya'da krallıklarını kurmaları, dini düzlemde de Frank imparatorluk kurucusu Clovis'in dininden dönüp Hıristiyanlığı Nikaiacı ve Khalkedoncu türleriyle benimsemesi ve Roma Piskoposluğu'nun Britanya'da toprak kazanmasıyla açığa vurmaktaydı. Bu yıllar Frank krallığının, Merovenj hanedanının saray nazırlığı (kraliyet sarayının baş idari memurluğu) görevleri dolayısıyla (geriye dönük olarak Karolenj diye anılan) Arnulfing ailesi mensuplarının egemenliği altında hayatiyetinin yinelenmesine tanıklık etmişti. Aynı yıllar Papalığın Britanya Adaları'yla İngiliz misyonerler aracılığıyla ayrıca Kuzeybatı Avrupa'daki dini otoritesinin teyidi ve coğrafi genişlemesini de görmüştü. Aynı devirde Batı Hıristiyan Âlemi'ndeki (burada, bu tarihlerde her yerdeki gibi, ekonomik faaliyetin başlıca şekli olan) tarımın ağırlık merkezi Akdeniz'in batı havzasının sahillerinden kuzeye doğru yer değiştirmişti.

İklimin Akdeniz tipi olduğu bölge, Nil, Dicle ve Fırat'la İndus'un alüvyonlu vadileri veya Akdeniz'in ve durgun suyu Karadeniz'in kuzeydeki hinterlantları gibi az sayıda fevkalade verimli arazi parçasını bir kenara bırakırsak, tarım için pek elverişli değildir. Önce Kartacalı sonra da onları izleyen Romen tarım uzmanları,

uyguladıkları bilim sayesinde Akdeniz bölgesinin tarımsal gizilgücünden en iyi şekilde yararlanmışlardı ve onların işleri ne Kuzeybatı Afrika'da ne de Güney İspanya'da bu ülkelerin Araplar tarafından fethedilmesiyle bozulmuştu. Öte yandan, Akdeniz'deki ormanların daha kolay erişilebilir olanları mimarların, gemi yapımcılarının ve hamamları ısıtmak için yakacak toplayanların ardı kesilmeyen talanı yüzünden tüketilmişti. Dahası bu yaygın ormansızlaşma bu bölgede sadece bir kereste kıtlığı yaratmakla kalmamış; tarımın yanı sıra otlak için kullanılabilecek alanı dahi küçültecek şekilde tepelerle dağların çıplaklaşmasına yol açmıştı. Buna rağmen, Kuzey Avrupa hâlâ bolca ormana sahipti ve bu ağaçlar kesilecek olsa bile yerel iklim ve fiziki coğrafya burayı çıplaklaşmaya karşı koruyacaktı.

Önce Po Nehri Havzası'nın, sonra da Alpler'in ötesinde yer alan Avrupa'daki geniş toprakların Roma İmparatorluğu'na ilhakı, Akdeniz'in batı havzasının kuzey hinterlandındaki potansiyel açıdan verimli ağır [bünyeli] toprağa sahip arazi parçalarını Yunan-Romen uygarlığının nüfuz alanı içine sokmuştu ve Roma İmparatorluğu'nun Batı'daki çöküşünden önce, bu toprakları işlenebilir hale getirecek tarımsal tekniği geliştirme konusunda bir başlangıç yapılmıştı. Bunun anahtarı daha hafif [bünyeli] toprağın sürülmesine elverişli tipinden daha güçlü ve etkin yapıda bir sabanın icadıydı. Bu gelişme Kuzey Avrupa'daki tarımı henüz Akdeniz bölgesindekinden daha fazla kazançlı kılacak kadar ileri gitmemişti. Hunlar tarafından geriden itilen kuzeyli barbarları, Ren boyunca uzanan Romen sınırını aştıktan sonra, İspanya ve Kuzeybatı Afrika'yı istila etmeye çeken ekonomik cazibe Akdeniz'in buğday tarlalarının, şaraplık üzüm bağlarının ve zeytinliklerinin getirisiydi. Şüphesiz, erişebilselerdi, Mısır ve Irak'ın çok daha zengin sulanan topraklarını da işgal ederlerdi. Ama Doğu Roma İmparatorluğu da Pers İmparatorluğu da sırasıyla Mısır ve Irak'ı, yedinci yüzyılda bu iki ekonomik güç merkezi, yayılan Arap İslam devleti tarafından zapt edilinceye kadar, elinde tutmayı sürdürmüştü.

Bu arada, Loire Nehri'nin güneyindeki Galya, Franklara o kadar çekici geliyordu ki, Frank krallığının altıncı ve yedinci yüzyıllar boyunca Merovenj aile mensupları arasındaki birbirini izleyen paylaşımında her bir hak sahibi, Frank yerleşiminin esas alanı niteliğine sahip olmuş ve bundan ötürü Frank güç merkezi

haline gelmiş Kuzey Galya'daki payına ilaveten, Midi'den de bir pay verilmesini şart koşmuştu. Aynı zamanda, Romalılar tarafından başlatılan Kuzey Galya'yla Güneydoğu ve Orta Britanya'nın ağır [bünyeli] topraklarını tarıma kazandırma süreci, bu eski Roma topraklarının Töton dili konuşan barbar yerleşimcileri tarafından sürdürülüyordu. Eski Roma ve eski Pers topraklarının Germen ve Araplar tarafından bu fetihleri tarım için herhangi bir gerileme meydana getirdiyse bile, bu geçiciydi. Kuzey topraklarının tarıma açılmaya devamı henüz herhangi bir fevkalade sonuç yaratmamıştı; buna rağmen bu önemliydi çünkü bunlar geniş kapsamlı ve yüksek potansiyel verimliliğe sahip yeni topraklardı.

Roma Piskoposluk bölgesinin dini nüfuz alanının ağırlık merkeziyle ahlaki ve siyasi etkisi de 634-756 yılları süresince benzer şekilde kuzeybatıya doğru yer değiştirmişti. Müslüman Arapların Kuzeybatı Afrika'yı, İber Yarımadası'nın çoğunu ve Galya'nın Pireneler'le Rhône'un ağzı arasındaki Akdeniz kıyısını fethetmeleri, Papalığı bu bölgelerde yaşayan dini tebaası üzerindeki yetkisinden yoksun bırakmamıştı ama Hıristiyanlık, İslam rejimi altında İran'daki Zerdüştçülük gibi Müslümanlığa dönmeler yüzünden, cemaat mensuplarını eski Vizigot Krallığı'nda veya Levant'ın Bereketli Hilal'inde kaybettiklerinden çok daha hızlı bir şekilde kaybetmişti. Ancak Kuzeybatı Afrika'daki Hıristiyan Kilisesi'nin Donatusçuların Katoliklerden ayrılmasından itibaren geçirdiği zor günler, Papalığın Batı Hıristiyan Âlemi'ndeki otoritesini kabul ettirmesinin önündeki bir engeli kaldırmıştı. Hıristiyanlık Kuzeybatı Afrika'da Akdeniz'in batı havzasının kuzeyine göre daha erken bir tarihte daha yaygın bir şekilde kök salmıştı ve Kuzeybatı Afrika Kilisesi birleşik ve etkili olduğu sürece, Roma'nın dini üstünlüğünü kabul etmeyi ağırdan almıştı.

Öte yandan, Doğu Roma İmparatorluk Hükümeti *c.* 732/3'te Roma Piskoposluğu'na; İtalya'nın "burnunu", Sicilya'yı ve Doğu Illyricum'un tamamını Roma Piskoposluğu'nun kaza dairesinden Konstantinopolis Piskoposluğuna devretmiş, Aziz Petrus kilise vakfına ait yurtluklardan gelen gelirleri de Papalık yerine İmparatorluk Hazinesi'ne yönlendirerek ağır bir darbe vurmuştu. Doğu Roma İmparatorluk Hükümeti'nin bakış açısına göre Papalığın bu şekilde cezalandırılması, hükümetin Papalar II. ve III. Gregorius'u, Papa I. Martinus'u aşağıladığı gibi, şahsen yerden yere vurmaktaki yetersizliğini telafi etmiyordu. II. Gregorius İmparator'un batılı

tebaasını, önce Konstantinopolis'in 717-718'de Araplara karşı savunulmasının maliyetini karşılamak için dayatılan ek vergilere, ardından da Leon'un 726'da [kutsal] tasvirlerin kiliselerde tutulmasına kayıt koymasına direnişlerini destekleyerek İmparator III. Leon'a ters düşmüştü. Hem Papa II. Gregorius (715-731) hem de ardılı III. Gregorius (731-741) sırayla III. Leon'un Konstantinopolis'te görevlendirdiği Patriği aforoz etmişti. Bu iki Papa böylece dini ve politik bağımsızlıklarını ortaya koymuşlardı ama kaybedilen kilise toprağı ve gelirleri açısından bu, Papalığa pahalıya patlamıştı. Gerçi Doğu Illyricum'un iç kesimleri artık hem Papa'nın hem de İmparator'un kontrolü dışındaki gayri-Hıristiyan Slavlarla Bulgarların elindeydi ama Doğu Illyricum Thessalonike, Kykladlar ve Girit'i de kapsıyordu.

Roma Piskoposluğu, güneybatıda bu toprak kaybına uğramadan önce kuzeybatıda toprak kazanmıştı. Roma İmparatorluğu'nun Britanya'daki İngiliz ardıl devletlerinden en kuzeydeki Northumbria Krallığı, 634'te İrlanda misyoner kilisesi tarafından Roma Piskoposluğu'nun elinden alınmıştı. 664'teyse Roma adına geri alınmıştı ve Roma Piskoposluğu'nun İngiltere'deki bu zaferini İskoçya, Galler, Bretanya ve İrlanda'daki Kelt kiliselerinin sekizinci yüzyıl sırasında ona boyun eğmesi izlemişti. İngiltere'deki Romen Kilisesi Papa tarafından Canterbury Başpiskoposluğu'na atanan Tarsuslu Theodore adlı bir mülteci Yunan keşiş tarafından 669-690'da yeniden düzenlenmiş ve yeniden örgütlenmişti. İngiltere'de yedinci yüzyılda Benedikten keşişliği kök salmıştı ve Northumbria'da yer alan Jarrow'daki Benedikten manastırı keşişlerinden Bede, 731'de ünlü *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum* ["İngiliz Halkının Kilise Tarihi"] adlı eserini yayımlamıştı.

690'da Willibrord-Clement adlı bir Northumbrialı İngiliz keşiş, Frizler arasında Hıristiyanlığı yaymak üzere Kıta Avrupa'sına gitmişti. 716'da ve sonrasında Wynfrid-Bonifatius adlı Batı Sakson kökenli [Wessexli] İngiliz keşiş tarafından takip edilmişti. Wynfrid-Bonifatius, Papa'nın himayesinde, Hıristiyanlığı yaymak üzere Thüringen, Hessen ve Bavyera'da çalışmıştı. Willibrord da Bonifatius da Merovenj Frank Krallığı'nın Karolenj saray nazırlarının politik koruması altındaydı. Bonifatius, 741-747'de Austrasia [Doğu Frank Krallığı] saray nazırı Carloman'ın isteği üzerine, Frank kilisesini Romen usulüne göre yeniden düzenlemiş ve yeniden örgütlemişti. Ama Carloman ve ardılları Frank Krallığı'nı

yönetirken, Doğu Roma İmparatorları gibi, dominyonlarındaki Hıristiyan Kilisesi'nin yönetiminde son sözü söylemeyi gözetmişlerdi.

Ne var ki Karolenj Ailesi de Papalık da yekdiğerinin desteğine ihtiyacı bulunduğunu anlamıştı. Karolenjler 687'den beri Frank Krallığı'nın *de facto* hükümdarlarıydı. *De jure* hükümdarları haline gelmek istemişlerdi. III. Pépin ("Kısa") 750'de Papa'nın bu konudaki hükmünü talep etmişti. 751'de veya 752'de Papa'nın lehine cevabını sağlama bağlar bağlamaz, kâğıt üstündeki Merovenj kralını tahttan indirdikten sonra krallık yapmak üzere Pépin'i seçen bir Frank halk meclisi toplamıştı. Pépin'in seçimi Bonifatius tarafından kral olarak kutsanması sayesinde güçlendirilmişti. (Bu dini tören İsrailoğullarının Eski Ahit'te kayıtlı âdetinden kopya edilmişti.) Bu arada, 751'de Papa Zacharias'ın Pépin'in talebine cevabı yoldayken, Lombardlar Doğu Roma İmparatorluğu'nun İtalya'daki en önemli kıyı başı Ravenna'yı almışlardı.

Doğu Romalılar Ravenna'yı yeniden fethedememişlerdi, denememişlerdi de. Silahlı kuvvetlerinden öncelikli istekleri imparatorluğun ana gövdesini Araplara ve Bulgarlara karşı savunmaktı. Lombardların, Papalığın Konstantinopolis'in bundan böyle sağlayamayacağı askeri gücün yerini tutacak bir gücü başka bir yörede bulamaması durumunda, artık Roma'yı da avuçlarının içine alacakları belliydi. Papalık o ana kadar kendini politik bakımdan Doğu Roma İmparatorluğu'ndan koparmanın peşinde koşmamıştı ama Papa II./III. Stephanus, 753-754'te Pépin'in İtalya'ya askeri müdahalede bulunmasını talep etmek için Alpler'i geçmişti. 754'te Pépin'le birlikte oğulları (geleceğin Şarlman'ı [Charlemange, I. Charles, Karl]) Charles ve Carloman'ı şahsen kutsamıştı. Pépin 755'te ve yeniden 756'da Alpler'i geçmiş, Lombardları yenmiş ve onların Roma'yı almalarını engellemenin yanı sıra, onları en sonunda Ravenna çevresindeki eski Doğu Roma toprağından el çekmeye mecbur etmişti. Pépin İmparator V. Konstantinos'un bu toprakların iadesine ilişkin isteğine uymamış; aksine toprakları Papa'ya vermişti.

53
Doğu Asya, 589-763

Çin 589'dan başlayarak, bir buçuk yüzyıl boyunca Doğu Han rejiminin çözülmesiyle 185'te başlayan önceki devrin bölünmüşlük ve zor günlerinin çarpıcı şekilde zıttı, bir birlik, güç ve refah dönemi geçirmişti. Çin'in kuzeyi ve güneyi 589'da, kuzeyin 304'teki barbar istilasından beri ilk defa yeniden bir araya gelmişti ve bu yeniden birleştirimi Han Wu Di'nin imparatorluk memurlarının Konfüçyüs Klasikleri sınavıyla işe alınması sisteminin yeniden uygulamaya koyulması izlemişti. Yeniden birleştirilmiş Çin o aralar gene asıl Çin'in sınırlarının ötesine yayılmıştı.

Bu başarıların nedeni Wei İmparatoru Xiaowen Di'nin her köylü için asgari büyüklükte bir toprak tasarrufu sağlanmasını hayata geçirmesiydi. Ardılları bir köylü milisi örgütleyerek bu çığır açan reformun arkasını getirmişlerdi. Sui hanedanının kurucusu Sui Wen Di'nin Güney Çin'i fethedip 589'da kuzeye ilhak ederken kullandığı araç işte buydu. Köylü milisi Tang hanedanının ikinci imparatoru Tai Zong'un (hd 626-649) Orta Asya'yı fethetmesine de imkân vermişti. Wei hanedanı ve kuzeydeki ardılları büyük toprak sahiplerinin yurtluklarını sınırlamayı göze alamamışlardı. Bu Sui hanedanı tarafından 589'dan sonra yapılmıştı. Büyük toprak mutasarrıflığı için hamilinin mevkiine göre farklılaşan ölçeklerde azami büyüklükler tespit etmişlerdi. Ne Sui hanedanı ne de onların ardılları büyük çiftliklere el koyacak kadar ileri gitmişlerdi ve şüphesiz bunların büyüklüklerinin sınırlandırıl-

ması da, köylü tasarrufundaki bir toprakla ilgili asgari büyüklük garantisi de pratikte hiçbir zaman tamamıyla gerçekleşmeyen ülkülerdi. Bununla birlikte, Tang hanedanının ilk günlerinde imparatorluk gelirlerinin neredeyse beşte dördünün köylülerden kişi başına toplanan vergilerden elde edildiği kayda geçmiştir ve imparatorluğu sekizinci yüzyılın yarısında hazırlıksız yakalayan felaketlerin İmparatorluk Hükümeti'nin o yüzyılın ilk yarısında köylülere asgari nizami büyüklükte toprak tasarrufu sağlamaya devam etmeyi başaramamasının sonuçları olduğu açıktır.

Bu başarısızlığın birkaç nedeni vardı. Bir neden ülke içi kanun ve nizamın 628'de yeniden tesis edilmesinin sonucu köylülerin sayısındaki artıştı. Güneyde arazi açılmasına ve güneye kuzeyden göçün sürmesine rağmen, nüfus artışı bu nüfusa asgari büyüklükte dahi toprak tasarrufu sağlama imkânlarının önüne geçmişti. İkinci bir nedense Sui hanedanının devlet memurlarını sınavla işe alma sistemini canlandırmasıydı. Yeni Konfüçyüsçü devlet memurları kümesi, Han Wu Di'nin saltanat sürdüğü sırada ve sonrasındaki Batı Han Hanedanı Çağı'ndaki öncelleri gibi davranmıştı. Devlet memurları bir defa daha koltuklarını toprak edinmek amacıyla istismar etmişlerdi. Bu dağıtılabilir asgari büyüklükte köylü mülkü miktarını azaltmıştı. Bu ayrıca artık kendilerini çoğunlukla güneyde ve doğuda yurtlandıran, yeniden can bulmuş Konfüçyüsçü idareci-toprak sahibi sınıfla, Han Çağı idareci-toprak sahiplerinin torunlarıyla kuzeyi 304'te ve sonrasında ele geçiren barbar istilacıların torunları arasındaki evlenmelerden neşet eden, kuzeybatıdaki eski ve daha büyük toprak sahipleri arasında bir çatışmaya yol açmıştı. Tang İmparatoru Xuan Zong (hd 712-756) bu tatsız gelişmeleri durdurup tersine döndürmek için şiddetle mücadele etmişti ama mücadelesi akim kalmıştı. 751'de imparatorluğun başına taş yağmaya başlamıştı.

Çin'i 589'da yeniden birleştiren Sui hanedanı, neredeyse MÖ 221'de Çin'i ilk defa birleştirme başarısından sonra ömrü vefa etmeyen Qin hanedanı kadar ömürsüzdü. İkinci Sui İmparatoru Yang Di (hd 604-618) bir zamanlar birleşik bir Çin'in ilk hükümdarı Qin Shi Huangdi'nin olduğu ölçüde şeytancasına aktifti ve tebaasından talepleri o kadar katlanılamaz bir ağırlıktaydı ki bunlar hanedanı yerle bir eden genel bir isyanı tetiklemişti. Bunun Çin'e maliyeti, Tang adlı yeni bir hanedan tarafından birlik ve düzen yeniden sağlanıncaya kadar süren, on iki yıllık iç savaş ve anarşiydi

(617-628). Tang hanedanı, Han hanedanı gibi, çökmüş öncüllerinin başarılarının varisiydi. Çökmüş rejimi özü itibarıyla ıslah etmişler ama onu önceki hanedana, tahtına mal olmuş o şiddet dolu hasmane tepkiyi tetiklemeyen, daha ılımlı ve daha ince bir şekle sokmuşlardı.

Sui hanedanının en külfetli ve en sevilmeyen bayındırlık işleri, geniş ölçüde koşulan angaryayla kazılan kanallardı. Büyük Kanal'ı Sui hanedanı yaratmıştı. Bu Yangtze'nin güneyindeki doğu kıyısında bulunan Hangzhou'dan başlıyor ve ilk hizalamasında Yangtze'yle Luoyang yakınlarında Sarı Nehri birleştiriyordu. Sui Yang Di buna, Kuzey Kore'deki savaş bölgesine askeri birlikleri ve levazımı taşımak için, Büyük Kanal'ın daha sonra hizalanan kuzey kesimi boyunca kuzeye doğru uzanan bir kol eklemişti. Demiryolu öncesi ve hava taşıtı öncesi bir çağda, geniş çaplı yapay su yolları kazılması Güney Çin'i Kuzey Çin'le kaynaştırmak açısından kaçınılmazdı. Büyük Çin nehirleri batıdan doğuya doğru akar; güneyden kuzeye su yoluyla trafiği mümkün kılmak için kanallara ihtiyaç duyuluyordu. Sonuçta, Tang hanedanının saray maiyetiyle merkezi devlet memurlarının sayısı ölçüsüzce arttığında, Sui öncüllerinin Büyük Kanal'ı, güneyden Sarı Nehir'in Wei kolunun vadisindeki, Sui hanedanı tarafından Batı Han'ın başkenti Jingzhao'ya bitişik bir yerde kurulan başkentleri Chang'an'a pirinç getirmek bakımından işlerine çok yaramıştı.

Sui Yang Di'nin Büyük Kanal'ının kuzey yönlü kolu ona Kore'nin üç yerli devletinden en kuzeydeki Kogurya'yı fethetme imkânı vermemişti. Nitekim Tang hanedanı 660'ta Pekçe'yi ve 668'de de Silla'nın yardımıyla Kogurya'yı yıkmayı başarmıştı ama Silla bunun ardından Tang birliklerini Kore'den sürmüş ve Kore'nin tamamını kendi egemenliği altında birleştirmişti. Bu birleşik Kore, Çin üst hükümdarlığını sadece kâğıt üstünde kabul etmişti. Öte yandan, politik birleştirim Kore'deki Çinlileşmeye ve Budizmin ilerlemesine yeni bir hız kazandırmıştı.

Çin'in yeniden birleştiriminin zeminini Avrasya steplerindeki yaylacı halkların bir yeniden birleştirimi hazırlamıştı. 552'de Türkler (T'u-chüeh), MÖ ikinci yüzyılda Hiung-nular (Hunlar) tarafından kurulan imparatorluk ölçeğinde bir step imparatorluğunu meydana getirmişlerdi (hem Hunlar hem de Türkler, Türkçenin bir lehçesini konuşuyorlardı). Türk step imparatorluğu 581'de ikiye ayrılmıştı; Tang Tai Zong 630'da Doğu Türklerini

boyunduruk altına almıştı ve 637'de Batı Türkleri Çinliler tarafından Uygurlarla (gene Türkçe konuşan bir yaylacı halkla) birlikte hezimete uğratılmışlardı. Ancak, aşağı yukarı aynı zamanlarda Çinliler Tibetlileri hesaba katmak zorundaydı. Ayrıca Araplar hanidir savaş yolundalardı.

Tibet 607'de politik bakımdan birleştirilmişti ve Çin uygarlığı Tibet'i şu veya bu kültürün nüfuzu altına alma konusunda aralarındaki rekabette Hint uygarlığından daha az başarı göstermişti. Tibet artık Çin'in Tarım Havzası'nı kontrol etmesine karşı çıkmaktaydı. Araplar 661-671'de Toharistan'ı ilhak etmişlerdi. Böylece Tang Çağı'nda, Doğu Han Çağı'ndaki gibi, Çin'in karadan Hindistan'a ve Güneybatı Asya'ya doğru ilerleyişine meydan okunmuş ve kısıtlanmıştı; buna rağmen, bir defa daha, Çin'in batıya doğru gelip geçici bir askeri hamlesi batılı kültürel etkilerin Çin'e girişinin yolunu açmıştı. Çinli Budistler hâlâ Hint Budistlerle hem karadan hem de denizden irtibat halindeydiler. Zerdüştçülük *c.* 525'te Çin'de bir köprübaşı kazanmıştı; bir Nasturi Hıristiyan misyonerin 635'te Chang'an'da çalıştığına dair bir kayıt mevcuttur ve Manicilik yedinci yüzyılın bitişinden önce Çin'e ulaşmış gibi görünmektedir. Sasani Pers İmparatorluğu'nun başlıca dinlerinin doğuya doğru yayılmasını büyük ihtimalle I. Hüsrev'in altıncı yüzyılın aşağı yukarı yarısında Toharistan'ı ilhakı kolaylaştırmış ve ardından da büyük ihtimalle Sasani İmparatorluğu'nun Araplar tarafından fethiyle canlanmıştı. Hiç şüphesiz bu fetih doğu yönünde bir mülteci akını başlatmıştı.

Sui ve Tang imparatorları Budizme düşkünlerdi ve yabancı kökenli diğer dinleri de hoşgörüyle karşılamışlardı. Ancak Konfüçyüsçü çalışmaların emperyal bir idari hizmetin yeniden teşkil edilmesi için pratik bir amaçla canlandırılması, zamanla Budizm dâhil bütün yabancı dinlere karşı Konfüçyüsçü bir tepkiyi tırmandırmıştı.

Bu arada, Tang hanedanı yönetiminin başlarında, Chang'an Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin bütün şehirleri arasında en kozmopolit olanıydı. Bu bakımdan Chang'an çağdaş Konstantinopolis'i gölgede bırakmıştı. Ama erken Tang Çağı'nın görsel sanatları ve şiiri özellikle Çin'e hastır. Pişmiş topraktan heykelcikler gündelik hayatın anlık canlı görüntülerini ortaya koyar. Şairler Li Bo (701-762) ve Du Fu (712-770) kara bahtlı İmparator Xuan Zong'un çağdaşıydılar. Tang İmparatorluğu ve Çin uygarlığına sadece

Kore'de değil, daha ötelerde, Japonya'da da hayranlık duyulmuş ve taklit edilmişti. Japon İmparatorluğu altıncı yüzyılda Güney Çin hanedanlarından birine elçi heyetleri göndermişti. 607'den itibaren Chang'an'a sürekli gidip gelen elçi heyetleri gönderilmişti ve 608'de Sui hanedanından bir sefir Japon misyonuna yurda dönüşünde eşlik etmişti. Japon İmparatorluk Hükümeti 646'da, köylülere toprak tahsisini içeren, Çinlilerinkinin tıpkısı bir idari sistemi, hiç değilse kâğıt üstünde, uygulamaya koymuştu. 710'daysa Chang'an'ın bir minyatür kopyasını Nara'da ortaya çıkarmıştı.

Çin'in Japon ve Koreli taklitleri Çin nüfuzunun ölçüsünü gösterir ama sekizinci yüzyılın ortalarına doğru Çin bir dizi vahim durumla karşılaşmıştı. 751'de Araplar, Çinlileri bugünkü Sovyet Orta Asya'sında Fergana Vadisi'nin kuzeyindeki Talas Nehri'nde yenmişlerdi ve bu Çin'in Tarım Havzası'nın batısında bulunan herhangi bir yerdeki askeri faaliyetleriyle politik nüfuzunun sonuydu. Aynı yıl Çin'in günümüz Yunnan eyaletindeki Day devleti Nanzhao, Çin'in bir saldırısını geri püskürtmüştü. Daylar, Koreliler ve Japonlar gibi, Tang İmparatorluğu'nun kurumlarını örnek almışlardı ve bu onların birleşik bir Çin karşısında dahi yerlerini koruyabilecekleri, hatta önünde sonunda saldırıya geçebilecekleri bir devlet kurmalarına imkân vermişti. Bu hayra alamet değildi; çünkü daha önce, Yangtze'nin güneyindeki barbarlara boyun eğdirmek ve onları asimile etmek Çinlilerin kolayına gelmişti. 755'te An Lushan adlı Sogdiane doğumlu Türk asıllı bir komutan bir isyana öncülük etmişti. Bu ayaklanma 763'e kadar bastırılamamıştı. Etkisi yıkıcıydı. Resmi sayım rakamlarına göre, Çin'in 764'teki nüfusu 754'tekinden üçte bir oranında daha azdı.

54
İslam Dünyası, 750-945

750'deki devrim İslam devletinin niteliğini değiştirmişti. 633'ten 750'ye kadar bu devlet, çok sayıda gayrimüslim tebaayla az ama gittikçe artan sayıda dininden dönüp Müslümanlığı benimseyen gayri-Arapa hükmeden, ayrıcalıklı bir Müslüman Arap "üstünlüğünün" kurbanı olmuştu. Müslüman Arap "üstünlüğünün" yerini artık hâlâ bir azınlık ve hâlâ ayrıcalıklı ama sayısız tabiiyete sahip bir cemaat niteliğindeki bir Müslüman "üstünlüğü" almıştı. Bu İslam cemaati (ümmet) potansiyel açıdan dünya çapındaydı. İslam devletinin bütün sakinlerini ve açıkçası insan soyunun tamamını kucaklama noktasına varabilirdi. Arap "üstünlüğünün" 750'de tahttan indirilmesi, kendisine imparatorluğun mirası olarak İran parçası verilen, beşinci Abbasi Halifesi Harun Reşid'in oğlu Memun'un kardeşi Emin'in, imparatorluğun Arap nüfusunun çoğunu kapsayan parçasını 813'te ilhak etmesiyle desteklenmişti.

İslam devleti açısından İslami cemaatin Arap ulusuyla özdeşleştirilmesini sona erdirmenin bedeli hükümetin Sasani Pers tipi bir otokrasiye dönüşmesiydi. Araplar anarşik görüşlüydüler ve bu sadece yaylacı Araplar için değil, bizzat Arabistan'daki vahalara yerleşmiş Arap nüfusuyla kışlalarda üslenmiş muzaffer Arap kabile mensupları için de geçerliydi. Yunan vakanüvis Theophanes (yazdığı dönem *c.* 810-813) İslam devletinin başını "Şûra Başkanı" diye adlandırır. Bu ilk dört halifenin statüsünün doğru bir şekilde yapılmış tasviridir; Emevi ardılları da Arap dindaşlarıyla

ilişkileri açısından birer otokrat değillerdi. Politik ve askeri güçleri Arapların desteğine dayalıydı. Araplar hizipçiydi ve hiç vakit kaybetmeden üstlerine alınırlardı. Emevi I. Muaviye ve ardılları mecburen onların huyuna suyuna gitmiş ve gönüllerini almışlardı. Arapların tahttan indirilmeleri Abbasileri sözlerinin geçmesi konusundaki bu kısıtlamadan kurtarmıştı. Gayri-Arap Müslümanlar artık gayrimüslimlere kıyasla [kazançlı çıkmış] Araplarla eşit hale gelmişlerdi, ancak –artık bizzat Arapların kaybettiği– hükümetle senli benli olma imtiyazına konamamışlardı.

Arap halkının tenzilirütbe işinin ucu Arapçaya dokunmamıştı. Abbasiler döneminde Arapça İslam devletinin idari dili olmaya devam etmişti ve elbette Arap şiirinin de. Gerçi ne Arap şairler ne de Arap gramerinin öğrencileri artık köken itibarıyla ille de Araplardı. 813'ten 833'e halifelik yapan Memun, İran'ın askeri ve politik desteğine yaslanmıştı ama Yunan felsefe ve bilim eserlerinin Arapçaya çevrilmesini teşvik etmişti. Bunların bazıları doğrudan doğruya özgün Yunancasından, bazıları da mevcut Yunancadan Süryaniceye tercümesinden çevrilmişti. İslam devletinin gayri-Arap resmi görevlileri yedinci yüzyılın bitişinden önce çift dilli olmaya mecbur tutulmuşlardı. Bu dokuzuncu yüzyılın çevirmenlerinin içinden toplandığı sınıftı. Aktarım kanallarından biri Hıristiyanlık öncesi ve Müslümanlık öncesi bir Helenleşmiş Babil dininin ta dokuzuncu yüzyıla kadar ayakta kaldığı bir Mezopotamya şehri Harran'dı. Bir başkasıysa Huzistan'daki (antik Elam) Gondeşapur'du. Gondeşapur, Suriye'den esir alıp götürdüğü tutsakları barındırmak amacıyla, Sasani İmparatoru I. Şapur tarafından kurulmuştu. Bir Nasturi tıp okulunun merkezi haline gelmişti.

Dokuzuncu yüzyıldaki Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya çeviri sağanağı çoktandır entelektüel bakımdan canlı bir Arapça okuyan halk bulunduğunu göstermektedir. Gelişmeye başlayan bu Arapça kültürün odağı Dicle Nehri'nin sol kıyısında, Sasani Pers İmparatorluğu'yla onun Arsaklı Part öncülünün başkenti Ktesiphon'dan kısa bir mesafe yukarıdaki Bağdat'tı. Bağdat 762'de Abbasi Halifeliği'nin başkenti vazifesi görmek üzere kurulmuştu. Bağdat, bir buçuk yüzyıl öncesinde Chang'an'da gerçekleşene benzer şekilde, kozmopolit bir şehir haline gelmişti. Arapçanın dokuzuncu yüzyılda Bağdat'taki entelektüel maya sayesinde incelmesi Arapçaya, Ceyhun-Seyhun Havzası'ndan Atlantik'e kadar,

topyekûn İslam Dünyası'nın kültürel *lingua franca*'sı halini alma hakkını kazandırmıştı.

Arapça artık aynı zamanda İslam İmparatorluğu'nda günlük dil halinde kullanımda olan diğer dillerden bazılarının da yerini almaya başlamıştı. Arapça bu düzeyde Farsçaya karşı mesafe katetmeyi başaramamıştı. Persler, Arap alfabesiyle yazmayı alışkanlık edinmişler ve kelime hazinelerini Arapçadan alınan kelimelerle zenginleştirmişlerdi, ancak ata yadigârı dillerini korumuşlardı. Bu Yeni Farsça (Fârisî-yi nev) anlı şanlı bir edebiyatın aracı haline gelecekti. Arapçanın, Arap fethi sırasında Bereketli Hilal'in her tarafındaki köylü sınıfının anadili olan, kardeş Sami dili Süryanicenin yerine geçmesi daha kolaydı. Arapça ayrıca Mısır'daki Kopt dili aleyhine yavaş yavaş, Kuzeybatı Afrika'daki Berberi lehçelerinin aleyhineyse daha hızla yayılmıştı. Berberiler kültürel bakımdan geri kalmışlardı ve hem Arapçayı hem de İslamiyeti canı gönülden kabul etmişlerdi. Öte yandan, Bereketli Hilal ve Mısır'daki köylüler bu bölümün kapsadığı devrin başından sonuna kadar Hıristiyanlığa inançlarını korumuşlardı ve Arapçanın benimsenmesi, bu aşamada, onlar arasında çok az yol almıştı.

İslam toplumundaki dokuzuncu yüzyılın entelektüel mayası, İslamiyeti İslam İmparatorluğu'nun gayrimüslim tebaa nüfusunun dinlerinin hanidir elinde bulundurduğu entelektüel düzenekle donatma ihtiyacı dolayısıyla gayrete gelmişti. İslamiyet birkaç antik ve olgun uygarlığın yurdunu içeren bir imparatorluktaki hâkim cemaate uygun düşecek hukuk ve teoloji sistemlerine açıkça ihtiyaç duyuyordu. Arapları "Ehl-i kitap" haline getirme hırsı Muhammed'in güdülerinden biriydi.

İslam hukuku Muhammed'in *dicta*'sı ["sözleri"] üzerine bina edilmek zorundaydı ve ham maddeler yetersizdi. Kur'an Müslüman cemaatinin politik lideri sıfatıyla Muhammed'in verdiği *ad hoc* idari hükümlerle iç içe geçmiş manevi tembihlerden meydana geliyordu. Kur'an'daki kanuni malzemenin düzene koyulması, ardından da Muhammed'in sözlerinin geleneksel nakillerle [hadis rivayetleriyle] desteklenmesi icap ediyordu. Bu açıklamaların doğrulanması ve hâlâ kalan boşlukların analoji ve yerel göreneklerin uygulanmasıyla [kıyas yoluyla] doldurulması gerekmişti. Ki eski Roma topraklarında yerel görenekler Roma hukukunun bölgesel yorumları anlamına gelebiliyordu. 750'yle 900 arasında geleneklere ilişkin sınıflandırılmış toplu eserler derlenmiş ve

dört İslam hukuku okulu kurulmuştu. Sonuçta Sünni ("herkesin yolu", başka bir deyişle, ortodoks) Müslümanlık açısından, Şiilerden (sekterlerden, başka bir deyişle, Alevî [Ali'nin soyundan gelenlerin] tarafgirlerinden) farklı olarak, dört hukuk okulunun hepsi geçerli addedilmişti. Böylece yerel bir Müslüman cemaati okullardan hangisini üstün tutuyorsa ona uymayı seçme konusunda serbest bırakılmıştı.

Hıristiyanlık İslam teolojisini kısmen etkilemişti, çünkü çoktan beri ince işçilik ürünü bir Hıristiyan teolojisi mevcuttu ve kısmen Tanrı'nın biricikliği ve birliğine inanç iki din için de özdeş sorunlar yaratıyordu. Kur'an'ın, yaratılmamış [kadim] değil, yaratılmış [mahluk] olduğuna dair doktrin, Hıristiyan Teslisi'nin Birinci Şahsı ile İkinci Şahsı arasındaki ilişkilerin Ariusçu tasavvurunun İslami muadiliydi. Bu doktrin 827'de Halife Memun tarafından dayatılmıştı ve 847'de Halife Mütevekkil tarafından yürürlükten kaldırılmıştı. İki Halife de bu teolojik kararları bildirirken *ultra vires* [yetki dışı] hareket ediyordu; çünkü Halife Muhammed'in sadece politika alanındaki ardılıydı. Teoloji alanındaki açık sorular Müslümanlar için, Yahudilerdeki gibi, hukuk doktorlarının [fakih] görüş birliğiyle halledilir. Yahudiliğin ve Müslümanlığın katışıksız tektanrıcılığı Yunan felsefesine göre karalanmış amentüler gerektirmez. Gelgelelim, Müslümanların Yunan felsefi eserlerine çevrilmiş halleriyle erişmeleri, bir dizi Müslüman düşünürü Yunan felsefesiyle İslamı sentezlemeye teşvik etmişti. 945'te sona eren yüz yıl içinde Basralı filozof Kindi (ö. 873) Türk kökenli bir Müslüman filozof tarafından izlenmişti: Farabi (ö. 950).

750'deki devrim hem İslam İmparatorluğu'nun yayılışının sonu hem de birliğinin sona erişinin başlangıcıydı. Arapların İslam devletinin imtiyazlı efendileriyken kendilerini iç savaşa kaptırmaları dikkate alınırsa, sadece muazzam fetihler yapıp bunları ellerinde tutmanın yolunu bulmakla kalmayıp Emevi rejiminin çöküşüne kadar bunları genişletmeye devam etmeleri inanılmazdır. Abbasiler İslam İmparatorluğu'nun nüfuz alanını bütün halinde devralmayı başaramamışlardı. 756'da Emevi Ailesi'nin sağ kurtulan bir mülteci mensubu İber Yarımadası'ndaki Sünni Müslüman cemaatinin sadakatini kazanmıştı. 757'yle 786 arasında Cezayir ve Atlas Dağları'nın güney kanadındaki Berberi topraklarında üç Harici devleti kurulmuştu. (Hariciler, başka bir deyişle "ayrılıkçılar", Muaviye'yle uzlaşması yüzünden Ali'den ay-

rılan bir hizipti [mezhep].) 788'de Kuzey Fas'ta bir Alevî emirliği kurulmuştu. 800'de İfrîkıyye'de (Tunus) ortaya çıkıp Abbasilere sözde sadakat gösteren Sünni Arap Aglebi hanedanının yerini 909'da Berberi kabilelerinden biri tarafından desteklenen, Abbasilerin meşruiyetini tanımayan ve İslam Dünyası'nın tamamını kendi egemenliği altına almayı hedefleyen bir "Fatımi" hanedanı almıştı.

Abbasiler açısından İran'da bulunan dominyonlarındaki –dini ve politik– sadakatsizlik daha ciddiydi, çünkü İran güçlerinin kaynağıydı. İranlılar Sasani İmparatorluğu'nun yerleşmiş Zerdüştçü kilisesini manevi bakımdan doyurucu bulmamalarından ötürü, Maniciliği ve ondan doğan Mazdekçiliği canı gönülden benimsemişlerdi. İranlılar İslamiyeti de doyurucu bulmamışlardı. Gerçi hemşehrileri Hıristiyan tebaaya göre daha az gönülsüzdüler. Emevi hanedanının devrilmesini ustaca tertipleyen Alevîlerin temsilcisi Ebu Müslim, İran'da sonucun uygun bir Şii Müslüman rejimi veya bir ihtimal Mazdekçi veya Zerdüştçü bir rejim dahi olabileceğine dair umut serpmişti. 749'da Halifelik Abbasiler tarafından ele geçirildiğinde ve Abbasilerin tahtlarını borçlu bulundukları Ebu Müslim 754'te ikinci Abbasi Halifesi Mansur (hd 754-775) tarafından öldürtüldüğünde, İranlılar öfkeden bir dizi isyanla feveran etmişlerdi. 755/6'da Mecusi Sindbad; 766-768'de Üstad-ı Sis bir başka; 777-783/4'te de Mukanna ("örtülü peygamber") bir başka isyana öncülük etmişti. Zaten Abbasi Çağı'nda İran'da, keza Irak'ta da, İslamiyet dışı dinlerle İslamiyetin ortodoks olmayan türlerinden geçilmiyordu.

Bir Müslüman için bir mistik haline gelmek, akıl çelici ama tehlikeliydi. Hallac-ı Mansur kendini Tanrı'yla özdeş [Ene'l Hak] ilan etmesi yüzünden 922'de öldürülmüştü. Babek adlı bir Mazdekçi Batı İran'da 816'dan 838'e kadar bir isyanı devam ettirmişti. 869'dan 883'e kadar, Aşağı Dicle-Fırat havasında toprak ıslahı için ithal edilen Siyahi köleler Harici liderliğinde isyan halindelerdi. Elburz Dağları'yla Hazar Denizi'nin güney kıyısı arasında yer alan İran taşrası Araplar tarafından fethedilmemişti ama sonuçta burası dininden dönüp İslamiyet'i benimsemişti, ancak Sünni değil Şiiliğin Zeydiyye türünü. Bu taşra 864'ten 928'e kadar Şiiliğin Zeydiyye [fırkasının] yönetimindeydi. 932'de ve sonrasında Batı İran'ı Zeydilerden farklı bir Şii mezhebine mensup olan ve Hazar kıyısı boyunca uzanan bağımsız toprakların kuzeybatı köşesinden

gelen Büveyhiler istila etmişlerdi. 945'te de Bağdat'ı işgal edip Abbasi halifelerini kuklaları yapmışlardı.

Abbasiler, Halife Mutasım'ın saltanat devrinden (833-842) itibaren, aslında Abbasi hanedanını tahta çıkaran İran'daki Horasanlıların ardılları Türk köle-muhafızlarının kuklaları olmuşlardı. (Türk step imparatorluğunun 581'de bölünmesine rağmen, bizzat Türkler varlıklarını sürdürmüşler ve pek çok boyu Avrasya steplerinin büyük bölümünü yurt tutmaya devam etmişti.) Abbasi halifelerinin Türk köle-muhafızları en azından kâğıt üstünde dinlerinden dönüp Sünni İslamı benimsemişlerdi. 874'ten 995'e kadar Toharistan'ı, Ceyhun-Seyhun Havzası'nı ve Horasan'ı yöneten İran'daki Samaniler, Sünni İslamı benimseyen bir Zerdüştçü dönmenin torunlarıydı ve Abbasilerin kâğıt üstündeki egemenliğine lafta bağlı kalmak bakımından Kuzeybatı Afrika'daki Aglebiler kadar dikkatliydiler. Bizzat Bağdat'ın 945'te İran'daki Şii Büveyhiler tarafından işgali Abbasilerin Sünni Müslüman cemaati üzerindeki egemenlik masalını meydana vurmuştu.

Nitekim masal 929'da, Emevi hanedanının İber Yarımadası'ndaki mülteci kolunun temsilcisi, III. Abdurrahman tarafından "Halife" unvanı alındığında savunulamaz hale gelmişti. Sünni İslam cemaatinin nüfuz alanı bu şekilde, her biri Muhammed'in politik ardılı olduğunu iddia eden, iki hükümdar arasında bölündüğünde artık bundan böyle [ümmetçi] bir İslam devletinden söz edilemeyeceği ortaya çıkmıştı. Tebaası arasında politik bakımdan ortodoks İslama muhalifler şöyle dursun, Sünni Müslüman cemaati mensuplarının bulunduğu bile söz götürürdü.

750-945 yılları boyunca, tek bir istisna dışında, Müslüman zaferleri sadece batılı Müslüman hükümetleri veya bağımsız maceracılar tarafından kazanılmıştı. Karada İber Yarımadası'ndaki mülteci Emevi devleti gerilemişti. 803 itibarıyla Pireneler'in kuzeyindeki son arazisini kaybetmekle kalmamış, sıradağların güneyindeki Katalonya'yı da kaybetmişti. Ancak Emevi İspanya'sından çıkarılan Müslüman isyancılar 826'da veya 827'de Doğu Roma İmparatorluğu'ndan Girit'i, 827-902'de de Aglebiler gene Doğu Roma İmparatorluğu'ndan bir hisar dışında Sicilya'nın tamamını almışlardı. Şarlman'ın İmparatorluğu'nun dokuzuncu yüzyılda çözülmesi Sicilya ve İspanya'daki Müslümanlara İtalya'ya deniz saldırılarında bulunma fırsatı vermişti. Alplerdeki geçitleri işgal ederek, neredeyse İtalya'yı Batı Hıristiyan Âlemi'nin Alpler'in

ötesindeki kısmından tecrit etmeyi başarmışlardı. Ayrıca Doğu Roma İmparatorluğu 868-876'da müdahale ettiğinde, Apulia ve Dalmaçya üzerinden Bulgaristan'la temas etmenin eşiğindelerdi.

Abbasilerin yegâne tarihi zaferi 751'de Çinlileri Talas Nehri kıyısında yenmeleriydi. Bu muharebeyi Çinliler kazansaydı, Ceyhun-Seyhun Havzası'nı Çin ve Budizm adına geri alabilirlerdi ve o durumda Belh'deki "Nevbahar" Budist manastırının görevi babadan oğula geçen başrahibinin (*bermek*, Sanskrit dilinde *pramukha*) torunları, Abbasi İmparatorluğu'nu 803'te biten kırk yıl süreyle idare eden "Bermekiler" haline gelmezlerdi. 751'de Müslümanlar yenilselerdi, bu hırslı Toharlar asla dinlerinden dönüp İslamiyet'i benimsemezler ve tahmin edebiliriz ki, Çin'in 755-763'te uğradığı yıkımdan sonra, Çinli Tang hanedanının mali kaynaklarının iyileştirilmesinde başrolü oynamak için Zerdüştçülükten Budistliğe geri dönerlerdi.

Aslında Orta Asya'da İslamiyet gerilememişti, yayılmıştı. Abbasi Halifesi Muktedir'in saltanat devrinde (908-932), Abbasi hanedanı politik bakımdan en aşağı noktasına indiğinde, Avrasya steplerinin uç noktasında, Volga'yla Kama'nın kavşağı çevresinde yaşayan, Türkçe konuşan bir halk olan Volga Bulgarları, Muktedir'den onlara bir heyet göndermesini istemişlerdi. Büyük ihtimalle bu Bulgarlar o vakit dinlerinden dönüp İslamiyet'i benimsemişlerdi. Heyet, başkentleri Bulgar'a 922'de varmıştı. 960'ta o vakit, Abbasilerin Çinlileri 751'de tahliye etmeye mecbur bıraktığı, Fergana'nın kuzey kesiminde yaşayan Karluk Türkleri ("Kar Adamlar") dinlerinden dönüp Maveraünnehir'deki Müslüman komşularının Sünni İslamını benimsemişlerdi. Bu komşular artık Abbasilerin kendileri değillerdi; neredeyse bağımsız Samanilerdi. Karluklar Tarım Havzası'na doğru yayılmışlar ve beraberlerinde İslamiyet'i de götürmüşlerdi. Böylece, bir zamanların merkeziyetçi İslam devleti parçalara ayrılırken, bizzat İslamiyet'in kendisi, merkeziyetçi İslam devletinin gücünün doruğundayken vardığı sınırlarının ötesinde dönmeler ediniyordu.

55
Bizans Uygarlığı, 726- 927/8

Konstantinopolis'in 674-678 ve 717-718'deki Arap kuşatmalarından ucuz kurtulan Doğu Roma İmparatorluğu, güneyli komşusu İslam İmparatorluğu'na kıyasla küçüktü, keza Şarlman (hd 768-814) tarafından toparlanan Frank İmparatorluğu'yla kıyaslandığında da. Karolenj İmparatorluğu dokuzuncu yüzyıl sırasında çözülünceye kadar Doğu Roma İmparatorluğu'nun kuzeybatı komşusu Karolenj İmparatorluğu'ydu. Bundan ötürü Doğu Roma İmparatorluk Hükümeti'nin dış politikası 719-925 yılları boyunca ihtiyatlıydı. İmparatoriçe Eirene'nin 788'de Pavia'daki tahtta hak iddiasında bulunan bir Lombard'ı destekleyerek Frankları Lombardiya'dan çıkarmaya yönelik başarısız hamlesi alışılmadık bir maceraydı.

Doğu Roma İmparatorluğu bu devir boyunca genelde kendini iki amacı gütmekle sınırlamıştı: Hâlâ elinde bulundurduğu toprakları kaybetmeme ve Balkan Yarımadası'nın iç kısımlarındaki "Sklavenlerden" Bulgaristan'ın tecavüzlerinden kurtarabildiği kadar çoğunu bünyesinde toplama. Bulgaristan'la Balkan Yarımadası'nın iç kısımlarını ele geçirmeye yönelik savaşlar, Doğu Roma Hükümeti askeri kaynaklarının bu devirdeki ilk göreviydi. Doğu Roma Hükümeti, Girit'in Müslümanlar tarafından 826 veya 827'deki fethinden sonra, bu adayı yeniden fethetmek için tekrar tekrar girişimde bulunmuştu; çünkü Kandiye'deki Müslüman hisarı Ege Denizi'nin sularına hükmediyordu; imparatorluğun

kalbine doğrultulmuş bir hançerdi. Doğu Roma Hükümeti ayrıca, inatla ama akim kalan bir şekilde, Sicilya'yı tedricen İfrîkıyye Müslümanlarının (827-902) elinden almak için mücadele etmişti. Sicilya'daki Müslümanlar Apulia'yı işgal edip Adriyatik'in uç noktasındaki Ragusa'yı kuşattıklarında, İmparator I. Basileios (hd 867-886) 868-876'da güçlü bir şekilde el atmış ve Apulia'yı imparatorluğa ilhak etmişti.

Bu savunmada kalma politikasından bir sapma değildi. Doğu Roma İmparatorluğu'nun kendine, Sicilya'nın kaybından sonra, Kuzeybatı Afrika ve Sicilya'daki Müslümanların Adriyatik üzerinden Bulgarlarla el ele vermesini önleyecek alternatif bir tecrit edici sağlamaya ihtiyacı vardı. Doğu Roma politikasının ihtiyatlılığı 863'te Malatya Emiri'nin Kuzeydoğu Ön Asya'daki seferî kuvvetinin imhasından sonra açığa vurulmuştu. Bu Toroslar ve Aladağlar boyunca uzanan Romen-Arap sınırında işlerin terse dönmesiydi; ama Doğu Romalılar 926'daki karşı saldırılarına girişmeden önce altmış üç yıl beklemişlerdi. Bu süre içinde Ön Asya'daki yegâne saldırgan tutumları, Malatyalı Müslümanların desteğiyle, Doğu Roma İmparatorluğu'nun kuzeybatı sınırının hemen içindeki Tephrikê'de (Divriği) bir hisar tesis eden gayri-Ortodoks Paulusçu Hıristiyanlara karşı izledikleriydi. Romen-Paulusçu savaşı *c.* 843'ten *c.* 878'e kadar sürüp gitmişti.

Romen-Bulgar savaşları daha ciddiydi. İmparator V. Konstantinos yirmi bir yıllık (755-775) bir savaşta Bulgaristan'ı yok etmeyi başaramamıştı. Bu bilek güreşini dokuzuncu yüzyılda iki güç arasındaki Güney Slavlarını kontrol için edilen bir yarış izlemişti. İmparatorluk 804/5 veya 805/6'da Peloponnesos'taki çoğu Slav'a boyun eğdirmişti. Bulgaristan 809'da imparatorluğun kuzeybatıdaki Sardica adlı ileri karakolunu yerle bir etmişti. İmparator I. Nikephoros (hd 802-811), Ege'yle Adriyatik arasına Asyalı Yunan ve de Türk yerleşmeleri dikerek Bulgarların ilerleyişini engellemeye çalışmıştı ama bir askeri felakette can vermişti. Sınır 904'te kararlı bir hal aldığında da Thessalonike'nin yani bu önemli Doğu Roma şehrinin hinterlandının sadece yirmi iki kilometre uzağından teğet geçiyordu.

Doğu Roma İmparatorluğu 726'dan 843'e kadar Hıristiyan kiliselerinde tasvirlerin sergilenmesi ve kutsal sayılmasıyla ilgili şiddetli bir iç çatışma yüzünden felce uğramıştı. Bu tasvirlerin kutsal sayılması âdeti Hıristiyanlığın Yahudilikten devraldığı On

Emir'in ikincisinin ihlaliydi; bu Hıristiyanları Yahudi ve Müslüman eleştirilerinin kolay birer hedefi haline getiriyordu; ama âdet neredeyse Hristiyan Kilisesi'nin gayri-Yahudi sürgünün yaratılışıyla çağdaştı ve benimsenmeseydi, Hıristiyanlık gayri-Yahudi dönme edinmekte güçlük çekerdi.

Emevi Halifesi II. Yezid'in (hd 720-724) dominyonlarındaki Hıristiyan kiliseleriyle kamuya açık alanlardaki resimlerin tahribini emrettiği ileri sürülmektedir ama Yezid'in tutumunun Doğu Roma İmparatoru III. Leon'un 726'da aynı sonucu yaratan bir buyruk vermeye teşvik eden hassasiyetlerden biri olup olmadığı bilinmemektedir. Leon'un hareketi Ön Asya'da konaklayan askeri birlikler tarafından talep edilmişti ama Roma Piskoposluğu'nun o tarihte Kyklad Adaları ve Girit ve de karasal Yunanistan'ın Yunanca konuşan Hıristiyan nüfusunun ayakta kalan anklavlarındaki dini tebaasıysa buna kuvvetle cephe almıştı. Doğu Roma Hükümeti bu muhalefete *c.* 732/733'te Roma Piskoposluğu'nun bütün Yunanca konuşan dini tebaasını Roma'dan Konstantinopolis Piskoposluğu'na aktararak mukabele etmişti.

843'te Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki iç çatışma, tasvirlerin zahitlerine uygun bir uzlaşmayla sona erdirilmişti. Üç boyutlu tasvirlerin yasaklı kalması, ancak iki boyutlu tasvirlere –tapınma nesnelerinin bizzat kendileri olarak değil ama temsil ettikleri – beşeri, meleki veya ilahi– kişilerin simgeleri olarak– resmi onay verilmesi konusunda uyuşulmuştu. Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki bu uzlaşma Konstantinopolis ve Roma Patriklikleri arasında ilişkilerin kesilmesine yol açan nedeni ortadan kaldırmıştı. Papa'nın dini tebaası Papa'nın tutumunu destekleme konusunda hemfikir değildi. Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki tasvirlerin zahitleri 787'de Nikaia'da toplanan Yedinci Ekümenik Konsil'de geçici bir zafer kazanmışlardı. Bu Konsil'in kararları Papa tarafından onaylanmıştı ama 794'te Frankfurt'ta toplanan Karolenj İmparatorluğu'nun bir piskoposlar konsilinde bu kararlar kınanmıştı. Mantıken Konstantinopolis Patrikliği, 787'de ve yeniden 843'te, *c.* 732/733'te devraldığı hükümranlık sahalarını Papa'ya iade etmeliydi. Ne var ki her iki vakada da geri verilme gerçekleşmemişti.

Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'ndeki iç çatışmanın sona ermesini, Photios'un (858-867 ve 877-886'da Konstantinopolis Patriği) harekete getirdiği bir kültürel rönesans izlemişti. Bizans kültürünün yayımı Konstantinos-Kyrillos ve kardeşi Methodios

adlarıyla çağrılan bir Thessalonikeli âlim-misyoner ikilisinin eseriyle genişlemişti. Konstantinos'un ilk misyonu, Avrasya steplerinin batı ucunda, bu bölgenin MÖ üçüncü yüzyılda çöken İskit İmparatorluğu'ndan beri gördüğü en uygar imparatorluğu yaratan, dağılmış Türk step imparatorluğunun Türkçe konuşan eski tebaası Hazarlaraydı. Hazarlar Perslere ve Araplara karşı Doğu Roma İmparatorluğu'nun eski müttefikleriydi ve 860'ta –Konstantinos-Kyrillos'un Hazar Devleti'ne gitmek üzere görevlendirildiği yıl– müttefiklerin Svearlar arasında yeni bir ortak düşmanı vardı. 860'ta Rusya'dan gelen bir Svear korsan filotillasının Konstantinopolis'i almasına ramak kalmıştı. Oysa Konstantinos-Kyrillos'un Hazarlara misyonu başarısızdı. 860 civarında Hazar hanlarının ailesi kendilerini çoktan (Hazarların Doğu Roma İmparatorluğu'nun veya İslam Halifeliği'nin yerleşmiş dinlerinden birini benimsediklerinde bulaşacakları politik karmaşıklıklara sürüklenmeden kucaklayabilecekleri bir din olan) Yahudiliğe derinden adamıştı. Ancak Konstantinos-Kyrillos ve Methodios 863'te, (günümüzdeki Çekoslovakya ve Macaristan'da yer alan) Büyük Moravya'daki Slav prensliğinin hükümdarının daveti üzerine, bu nispeten uzak Slavca konuşulan ülkeye gitmişler, beraberlerinde Konstantinos-Kyrillos'un Thessalonike'nin hinterlandındaki Slav yerleşimcilerin lehçesini aktarmak için icat ettiği Glagolitik alfabeyi getirmişlerdi.

Büyük Moravya Batı Illyricum'un içinde ve kuzeyine doğru yer alıyordu; bu ülke söz götürmez bir şekilde Roma Piskoposluğu'nun nüfuz alanı içindeydi; Konstantinos-Kyrillos ve Methodios, iki yüz yıl önce Tarsuslu Theodore'nin olduğu kadar, Papalığa sadıktı ve Papalık çalışmalarını onaylıyordu ama bunu politik anlamda Doğu Roma İmparatorluğu'nun Frank İmparatorluğu'nun özel alanlarına bir el uzatma hamlesi diye yorumlayan Frank Kilisesi bu çalışmaya cephe almıştı. O tarihlerde Frank İmparatorluğu çözülmekteydi, oysa Frank Kilisesi birliğini kaybetmemişti ve bu vakada, 794'teki gibi, Roma Piskoposluğu'nunkiyle bağdaşmayan kendine has bir politika sürdürüyordu. Frank Kilisesi 885'te Slavca konuşulan Moravya'ya yönelik misyonu bertaraf etmeyi başarmıştı. Sağ kalan din adamları (Konstantinos-Kyrillos 869'da, Methodios da 885'te ölmüştü) mülteci haline gelmişlerdi. Bu mültecilerden bazıları Bulgaristan'ın yolunu tutmuşlardı. Burada iyi karşılanmalarından ötürü verimli yeni bir misyon alanı bulmuşlardı.

Ön Asya'daki Romen-Arap sınır savaşında 863'te işlerin tersine dönmesini, Bulgaristan'ın 864'te dininden dönüp Doğu Ortodoks Hıristiyanlığını benimsemesi izlemişti ve Bulgar Hanı Boris-Mihail, Roma Piskoposluğu'na bağlılığın Bulgaristan'ın politik bağımsızlığını daha az riske atıp atmayacağını yokladıktan sonra, Konstantinopolis Piskoposluğu'na bağlılığını teyit etmişti. Konstantinopolis Patriği'nin Doğu Roma İmparatorluğu'nun politik tebaası olması nedeniyle bu patriğin dini üstünlüğüne razı gelme imparatorluğun politik üst hükümdarlığına razı gelmeyi ima etme gibi yorumlanabilecekti. Boris'in 885'te Slavca konuşan mülteci din adamlarını kabulü, Yunanca konuşan veya Latince konuşan yabancı din adamları grubundan birini barındırmak zorunda kalmadan, bir Bulgar ulusal kilisesi kurmasına imkân vermişti.

Bulgaristan'ın güneybatıya doğru yayılması, Bulgar devletinin önceden Türkçe konuşan kurucularının egemenliği altındaki Slavca konuşan nüfusun sayısal gücünü artırdığından, Slavca Bulgaristan'ın ulusal dili haline gelmişti. Bulgaristan'da 885'ten sonra Konstantinos-Kyrillos'un kendi icadı Glagolitik alfabenin daha yalın bir alternatifi olarak –yanıltıcı şekilde "Kiril" diye bilinen– yeni bir alfabe icat edilmişti. Thessalonike'nin hinterlandında konuşulan Slav lehçesi sadece Bulgarlar için değil, aynı zamanda müteakiben dininden dönüp Doğu Ortodoks Hıristiyanlığını benimseyen bütün Slavların yanı sıra Dalmaçya'daki bazı dininden dönüp Romen Hıristiyanlığını benimseyen Slavlar için de ayin dili halini almıştı.

Bulgaristan'ın dininden dönmesi Konstantinopolis'le Roma arasındaki ilişkiler üzerinde yeni bir baskı yaratmıştı. Bulgaristan'ın çekirdeği Konstantinopolis Piskoposluğu'nun nüfuz alanı içindeydi ama Bulgaristan'ın 809'dan itibaren yayıldığı topraklar çekişmeli Doğu Illyricum ilinde yer alıyordu. Bununla birlikte, 885'te Büyük Moravyalı Slavca konuşan din adamlarının Bulgaristan'a gelişi Bulgaristan'ın Khalkedon Hıristiyanlığının Doğu Ortodoks türüne bağlılığını perçinlemişti.

İmparator III. Mikhail'in Malatya Emiri'nin seferî kuvvetini imha ettiği ve Konstantinos-Kyrillos'la Methodios'un Büyük Moravya'ya ulaştığı *annus mirabilis* ["harika yıl"] 863, Konstantinopolis Üniversitesi'nin eski haline getirildiğini de görmüştü. Han Boris'in ikinci oğlu ve ikinci ardılı Han Simeon Konstantinopolis'te eğitilmişti; Bizanslı Yunan kültüründen büyülenmişti ve 913'te

imparatorluk tacı VII. Konstantinos Porphyrogennetos adlı bir çocuğa miras kalınca, Simeon VII. Konstantinos'un kıdemli meslektaşı olarak dikkatlice imparatorluk tahtına ilerleyerek Doğu Roma İmparatorluğu'yla Bulgaristan'ı birleştirmeyi planlamıştı. Simeon'un planı suya düşmüştü. Doğu Roma filosunun amirali I. Romanos Lekapenos tarafından engellenmişti ve Simeon, muradını silah zoruyla dayatmaya gücü yetmediğini, 913'ten 927'deki ölümüne kadar süren bir savaşta göstermişti. Simeon'un donanması yoktu ve Müslüman deniz güçleriyle elbirliği sağlamayı başaramamıştı. Böylece Ön Asya erişemeyeceği durumda kalmış ve bundan ötürü Konstantinopolis ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun Güneydoğu Avrupa'daki dominyonlarında bulunan diğer deniz surlarıyla çevrili şehirleri ne aç bırakıp teslim olmaya zorlayabilmiş ne de zapt edebilmişti.

I. Romanos, Simeon'un ölümünden sonra Simeon'un ardılı Petır'la uzlaşmıştı. Resmen Petır'ı imparator ve başpiskoposlarından birini de patrik diye ilan etmiş ve Petır'ın imparatoriçesi olmak üzere Petır'a (bir yıllık harçlıkla) torunu Maria'yı vermişti. I. Romanos, 926'da zaten Doğu Roma'nın Doğu Müslümanlarına karşı çok geçikmiş karşı saldırısını başlatmıştı. 927/8'in anormal ölçüde sert kışı, Doğu Roma İmparatorluğu'nda, köylü sınıfı, büyük toprak sahipleri ve İmparatorluk Hükümeti arasındaki iç güç dengesini altüst etmişti. Bizans Dünyası açısından, 926-929 yıllarının hadiseleri 860-864'tekiler kadar çok önemliydi.

56
Batı Hıristiyan Âlemi, 756-911

756'da Karolenj egemenliği altındaki Frank Krallığı için gelecek umut verir gibi görünüyordu. Hüküm süren temsilcisi III. Pépin, tahttan indirilen Merovenj hanedanının son temsilcisinin yerine, Frankların meşru kralı olarak tanınmayı sağlama almıştı. Pépin 756'da yönetiminin ikinci yılında Lombardiya'yı başarılı bir şekilde istila etmiş ve kralını kendi anlaşma şartlarını kabule zorlamıştı. Aynı yıl İber Yarımadası'ndaki, 750'ye kadar Atlantik'ten Ceyhun-Seyhun Havzası'na kadar uzanan uçsuz bucaksız İslam İmparatorluğu'nun parçası halinde varlığını sürdürmüş İslam dominyonu, artık merkeziyetçiliği namevcut İslam devletinin geri kalanında, 747-750'de Abbasi hanedanının yerine geçtiği Emevi hanedanının bir mülteci mensubunun yönetiminde ayrı bir yerel emirlik haline gelmişti. Pépin'in oğulları I. Karl ve II. Carloman 768'de Pépin'in yerine geçtiğinde ve 771'de [I.] Karl (Şarlman), Carloman'ın vakitsiz ölümü sonucu tek kral halini aldığında, tam yetkiye sahip olmuştu.

Şarlman 773-774'te Lombard Krallığı'nı dominyonlarına katmış, o günden itibaren Frankların ve Lombardların Kralı çift unvanını almıştı. "*Patricius Romanorum*" [Katolik Kilisesi'nin koruyucusu] olarak ayrıca Papalık adına onun ve babasının resmen muhafaza ettiği veya geri aldığı İtalya'daki eski Doğu Roma topraklarını *de facto* ilhak etmişti. Papalık, Ravenna çevresindeki eskiden Doğu Roma'ya ait, hakkı Doğu Roma İmparatorluk Hükü-

meti tarafından değil ama Franklar tarafından tanınan, kıyı başına sahip çıkacak maddi güçten yoksundu. Papalık, hiçbir zaman Papalık yönetiminde olmayan Ravenna kıyı başını elde etmek için Frankların desteğini elde etmesi sonucunda, artık *Ducatus Romanus*'un yerel egemenliğini bile Franklara kaptırmıştı. Ki bu yetkiyi, Lombardların İtalya'ya akınının oradaki Doğu Roma dominyonunu paramparça edip münferit kırıntı kalıntılarına dönüştürdüğü, 568'den beri Doğu Roma İmparatorluğu Hükümeti adına *de facto* Papalar kullanıyordu.

Kuzey İtalya'nın Galya'yla 773-774'teki birleşmesi Kuzey İtalyanlar tarafından kabul edilmişti. Lombardlar Frankların kandaşlarıydı ve yedinci yüzyıl sırasında Katoliklik uğruna Ariusçuluktan vazgeçince de dindaşları haline gelmişlerdi. Lombardların eski Romalı tebaaları Frankların Galya'daki eski Romalı tebaalarının kandaşlarıydı ve her iki bölgede de nüfusun eskiden boyun eğdirilmiş çoğunluğu artık eski fatihlerle kaynaşıyordu. Frankların kuzey sınırındaki hâlâ pagan Saksonlar, Franklar tarafından boyun eğdirilmeye çok daha aktif bir şekilde karşı koymuşlardı. Oysa Saksonlar da Lombardlar gibi Frankların kandaşlarıydı. Karasal Saksonya'nın fethi Şarlman'ın otuz iki yılını (772-804) almıştı ve bu savaş I. İustinianos'un Ostrogotlarla savaşına benzer şekilde gelişmişti. Yanıltıcı ölçüde hızlı ve kolay kazanılan ilk zafer şiddetli karşı saldırılarla birdenbire muzaffere pahalıya patlayacak şekilde tersine dönmüştü. Şarlman 778'de, ilk Sakson karşı saldırısının gerçekleştiği yıl, İspanya'da paldır küldür ikinci bir cephe açmıştı ve Saksonlarla başa çıkmak için İspanya'dan geri çekilişi sırasında Bretanya'nın karşısındaki Frank sınır eyaletinin muhafızı Roland tarafından komuta edilen artçı birlik, Basklar tarafından imha edilmişti. Basklar ve Bretonlar (Britanya'nın İngiliz fatihlerinden kaçan mülteciler) önemsiz ama baş edilmez halklardı. Frankların Macaristan'da yer alan bozkır ülkesinin anklavındaki Avar komşuları, Türklerin eski göçebe efendilerinin bir kaçak grubuydu. Şarlman'a 791'le 805 arasında Büyük Macaristan Ovası'nda Avarların kökünü kuruturken Bulgarlar yardım etmişlerdi. Buna rağmen, dört farklı yöredeki askeri harekât Şarlman'ın kaynaklarına dayanılmaz bir birikimli sıkıntı vermişti. Şarlman'ın ardılları, I. İustinianos'unkiler gibi, aşırı hırslı toprak genişletme politikasının bedelini ödemişlerdi.

Şarlman'ın Ren'le Elbe nehirleri arasındaki bölgenin fethine yönelik 772'deki açılış harekâtı Augustus'un aynı teşebbüse geç-

mesinden 784 yıl, Augustus'un bundan vazgeçmesinden de 758 yıl sonra başlamıştı. Şarlman Augustus'un girişiminin tekrarının ardını getirmişti. Saksonlara boyun eğdirmesini, onları kaba güçle dininden döndürüp Katolik Hıristiyanlığı benimseterek perçinlemişti ve karasal Saksonların bu şekilde Batı Hıristiyan Âlemi'nin bünyesine katılmaları tersine dönmemişti. Ama Şarlman bir barbar komşuyu zapturapt altına alırken, başka birinin gözünü açmıştı. Şarlman canlanan ve genişleyen Roma İmparatorluğu'nun kuzey sınırını Danimarka'nın güney sınırına kadar taşıdığında, Dan kabileleri imparatorluğun kıyılarına deniz akınları başlatarak mukabele etmişlerdi. Bu bir sonraki bölümde ele alınan İskandinav halklarının sökünlerinin başlangıcıydı.

III. Leo, 800'deki Milât Yortusu'nda, Roma San Pietro Bazilikası'nda Şarlman'a Romalıların İmparatoru diye taç giydirmişti. Leo'nun bunu Şarlman'ın ön bilgisiyle ve Şarlman'ın arzusuyla yapıp yapmadığı belli değildir ama Şarlman'ın imparatorluk unvanını almasının başına diplomatik bir dert açtığı kesindir. Bu unvanı söz götürmez bir şekilde kullanma hakkına sahip Konstantinopolis'teki Roma İmparatoru tarafından imparator olarak tanınmadıkça, itibarı tehlikedeydi. Konstantinopolis Hükümeti'nin tanınma için biçtiği paha yarım kalmış toprak uyuşmazlıklarının Doğu Roma İmparatorluğu'na uygun gelen şartlarda halliydi. Bu uzlaşma 811-812'de müzakere edilmiş ve 814'te Şarlman'ın ölümünden sonra onaylanmıştı.

Dağılmış Batı Roma İmparatorluğu'nun adını canlandırmak varlığını canlandırmaktan daha az zordu. Şarlman'ın emrinde bir araya getirdiği toprakların kapladığı alanı idare edecek yeterli eğitim görmüş ve deneyimli personel yoktu. Gezici müfettişler (*missi dominici*) kurumu, imparatorluk kuvvetli ve itibarlı tek bir hükümdarın bölünmemiş kumandası altında kaldığı sürece, bir ölçüde yerel idari memurların üzerindeki kontrolünü korumasına el vermişti. Şarlman Northumbria'dan Alcuin adlı yetenekli bir dinsel ve kültürel danışmanı da işe almıştı. Şarlman'ın kendisinin becerikli bir baba ve büyükbabanın yani III. Pépin ve I. Charles Martel'in ardılı olma avantajı vardı ve Şarlman'ın kardeşi Carloman'ın erken ölümü, sağ kalan için bir parça politik talihti. Ama Şarlman'ın oğlu ve ardılı Sofu Ludwig ipin ucunu kaçırmıştı. Karolenjler Merovenjlerden politik bakımdan felaket getiren Frank Krallığı'nı rakip vârisler arasında sanki bir özel yurtlukmuşçasına

paylaştırma âdetini devralmışlardı. 843'te Karolenj İmparatorluğu, Sofu Ludwig'in üç oğlu arasında bölüştürülmüştü. Şişman Karl döneminde (881-888) yeniden bir araya getirilmesi de etkin değildi. Karolenj hanedanı Batı Francia'da, başka bir deyişle Fransa'da, 987'ye kadar ayakta kalmıştı ama Karolenjlerin bu halefleri Merovenj *rois fainéants*'ının ["atıl krallarının"] olageldikleri kadar yetersizlerdi.

Dokuzuncu yüzyılın sonundan önce, bir zamanlar Şarlman'ın gezici müfettişleri tarafından denetlenen yerel idari memurlar, neredeyse bağımsız *de facto* babadan oğula geçen hükümdarlar haline gelmişlerdi, Papa da *Ducatus Romanus*'un *de facto* hükümdarı olarak yeniden yükselmişti. Ne yerel hükümdarlar ne de onların sözde Karolenj metbuları, bizzat Şarlman'ı bocalatan İskandinav deniz akınlarıyla başa çıkabilmişlerdi. Dokuzuncu yüzyılda İskandinav deniz akıncıları çözülmeye yüz tutan Karolenj İmparatorluğu'nun Akdeniz kıyılarına saldırma açısından İspanyol ve Kuzeybatı Afrikalı deniz akıncılarıyla yarışmışlardı. Afrikalı Müslüman akıncılar 846'da ve tekrar 849'da, Vandalların 455'te denizin karşı tarafından saldırarak Roma'yı ele geçirme atılımını tekrarlamayı ucu ucuna başaramamışlardı. Roma Karolenj İmparatorluğu'nun 843'te sözde İmparator I. Lothar'a tahsis edilen dilimine dâhildi ama Roma'yı, Lothar değil, 849'da Tiber'in San Pietro Bazilikası'nı kapsayan sağ kıyısını tahkim ederek kurtaran Papa IV. Leo'ydu.

896'dan sonra İskandinav ve Batılı Müslüman deniz akınları Macar süvari akınlarıyla karadan taklit edilmişti. (Daha da acımasız Peçenekler tarafından batıya doğru sürülen Macar Avrasyalı göçebeler, bugünkü Macaristan'ın bozkır ülkesi anklavındaki Avarların kökünün kazınmasıyla meydana gelen boşluğu 896'da doldurmuşlardı.)

Dokuzuncu ve onuncu yüzyıldaki barbar istilaları Batı Hıristiyan Âlemi için belki de beşinci ve altıncı yüzyıldakilerden daha ağırdı. Şarlman'ın Batı Roma İmparatorluğu'nu canlandırma girişimi sanki amaca zarar vermişti. Bununla birlikte, bir defa daha, içerden bakıldığında perişan halde görünen bir Batı Avrupalı toplum, üzerine çullanan barbarlara büyüleyici geliyordu. 911'de, Batı Francia'nın Karolenj Kralı Saf Charles birtakım İskandinavyalı korsanın, dinlerinden dönüp Hıristiyanlığı benimsemeleri şartıyla, bugün Normandiya diye anılan bölgeye kalıcı bir şekil-

de yerleşmesine, ister istemez, razı gelmişti. O vakit Şarlman'ın kültürel çabasının imparatorluk kurmaktan daha önemli olduğu anlaşılmıştı. Normanlar nüfuz alanını gasp ettikleri uygarlığa kapılmışlardı. Kendilerine mal ettikleri Karolenj ülkesinin dinine ilaveten örf ve âdetlerini de canı gönülden benimsemişlerdi.

911'de, İskandinav halklarının Normandiya'ya yerleştikleri tarihten önceki yıl, Karolenjlerin bir yerel ardılı Burgonya'da bulunan Cluny'de bir manastır kilisesi kurmuştu. Cluny erken Batı Hıristiyan Âlemi ulaşım ağının coğrafi irtibat noktasıydı ve burası üç yüzyıl önce Aziz Columbanus tarafından Luxeuil'de bir İrlanda manastırı kurulan bölgeydi.

Hem Normandiya hem de Cluny meyve verme bakımından yavaştı. Bu bölgelerin iskân tarihlerinde bunun Batı Hıristiyan Âlemi açısından işlerin tersine dönmesini imlediğini fark etmek güçtü. Batı Hıristiyan Âlemi onuncu yüzyılın ilk yarısında en aşağı noktasındaydı. İzleyen yüz yıl içinde, Normanlar ve Clunyliler, Batı Hıristiyan Âlemi'nin Şarlman'ın vakitsiz iddialı politikasının üzerine bindirdiği yükün bedeli mecalsiz düşmeyi atlatmakta olduğunu gözler önüne seriyorlardı.

57
İskandinavyalıların Sökünü, 793-1000

İskandinav halklarının 793 ve sonrasındaki sökünleri Arapların 633 ve sonrasındaki sökünleri kadar ani, şiddetli ve beklenmedikti. Ayrıca Arapların sökünleri gibi, İskandinavyalıların da ayırt edilebilir nedenleri vardı. Bir defa daha, bunun altında yatan neden barbarlıkla uygarlık arasındaki asırlık karşılıklı nüfuzun kamçılamasıyken, dolaysız vesile uçarı barbarların sınırlarının ötesindeki savaşçıları bitap düşüren ve bundan ötürü onları kışkırtıcı bir yem haline getiren büyük bir savaştı.

İskandinavya sonuncu Buzul Çağı'nın bitiminden beri insan işgali altındaydı. Üst Paleolitik Çağ avcıları takke buzulunun tedrici geri çekilmesini İskandinav toprağında ayak basacak bir yer ediniceye kadar izlemişlerdi. Tarım devriminin kuzeybatı öncüleri MÖ üçüncü binyılın bitişinden önce Danimarka ve Güney İsveç'in verimli topraklarını ekip biçmeye başlamışlardı. Böylece, Güney İskandinavya, Vikinglerin sökün tarihine kadar en azından 3.000 yıl boyunca yerleşik bir tarımsal nüfus tarafından yurt edinilmişti. MÖ son iki yüzyıl sırasında da İskandinavya'dan güneye doğru göçler vuku bulmuştu bulmasına ama bu önceki sökün, 793-1066'daki gibi, İskandinav tarihinde fevkalade bir epizot olmuştu. Bu arada, daha ileri kültürün birbirini izleyen evrelerinin İskandinavya'ya sızmasının uyartısı birikimliydi; İskandinavyalıların güney uygarlıklarıyla ilişkilerindeki dalgalanmalar

İskandinav halkları için psikolojik bakımdan huzursuz ediciydi ve bu rahatsızlık Şarlman'ın karasal Saksonları alt etmesiyle bir dönüm noktasına varmıştı; çünkü bu Batı Hıristiyan Âlemi'nin kuzey sınırını İskandinavya'yla doğrudan temas eder hale getirmişti.

Augustus'un Roma İmparatorluğu'nun sınırını Elbe Nehri çizgisine taşıma girişiminden MS 14'te vazgeçmesine rağmen, Yunan-Romen uygarlığı MS ilk üç yüzyıl boyunca İskandinavya'dan kuvvetle yararlanmıştı. Kültürel temas Batı Roma İmparatorluğu beşinci yüzyılda Doğu Germen halklarıyla Frankların *Völkerwanderung*'unda boğulunca kesintiye uğramıştı. İskandinavyalılar o zaman Saksonlar tarafından Batı Roma İmparatorluğu'nun Germen ardıllarından soyutlanmış ve bundan ötürü korunmuşlardı. Saksonlar Franklar tarafından boyunduruk altına alınıp zorla dinlerinden döndürülerek Hıristiyanlaştırıldığında, İskandinavyalılar aniden kendilerini bir güney uygarlığıyla yeniden ve eskiye kıyasla daha yakın irtibat içinde bulmuşlardı. İskandinavya'da Magnus adının, bir unvan değil, bir özel isim olarak rağbet görmesi Şarlman'ın* kişiliğinin İskandinavyalı zihinlerinde bıraktığı izlenime delalet eder.

İskandinavyalıların bu huzur bozucu deneyime tepkileri saldırgancaydı ve saldırganlıkları uçsuz bucaksız bir alanı kapsamıştı. Svear akıncılar 880'de Baltık Denizi'nin karşı kıyısına geçtikten sonra, Neva Nehri'nden yukarı çıkmışlar, kayıklarını karadan naklederek doruk çizgisini aşmışlar ve ardından Volga'dan aşağı inerek, Hazar Denizi'nin güneydoğu köşesindeki Âbeskûn'a ulaşmışlardı. İskandinavyalı yerleşimciler, *c.* 987'den *c.* 1025'e kadar, aksi yönde karasal Kuzey Amerika'nın kuzeydoğu kıyısında yer alan bir noktadaki bir kıyı başını ellerinde tutmuşlardı. Bu "Vinland'a" Grönland'dan ulaşmışlardı; İzlanda'dan gelerek, 985-986'da Grönland'ın batı kıyısına yurtlanmışlar; İzlanda'ysa Nors [Kuzeyli] yerleşimciler tarafından *c.* 874'te yurt edinilmişti. Grönland ve Vinland'daki İskandinavyalı yerleşimciler, Atlantik Okyanusu'nu aşarak Amerika kıtasına ulaştıkları kesinlikle bilinen ilk insanlardır.

Viking Çağı'ndaki İskandinavyalı korsanların çeşitli varış noktaları vardı. Kalıcı yerleşmeler seçmeyen akıncılar bulunuyordu. Bu akıncıların kurbanları üzerindeki etkileri olumsuzdu

* Latincesi Carolus Magnus'tur. (ç.n.)

ama akıncıların kendileri maceralarının deneyiminden ve elde ettikleri ganimetin ekonomik ve kültürel değerinden etkilenmişlerdi. Akıncıların ilk kurbanları Karolenj İmparatorluğu'nun ve Britanya'nın kıyıları boyunca uzanan açıklardaki adalara dikilen Hıristiyan manastırlarıydı (örneğin, Lindisfarne 893'te, Iona'ysa 895'te yağmalanmıştı). Batı Hıristiyan topraklarında dinlerinden dönmeye razı gelmeleri karşılığında kabul gören yerleşimciler vardı. 911'de Normandiya'daki yerleşmeden daha önce bahsedilmişti. Buna İngiltere'de 878'de Kral Alfred tarafından müzakere edilen "Danelaw'a" yerleşme zemin hazırlamıştı. İrlanda kıyıları çevresindeki İskandinavyalı yerleşimciler kendilerini kayıtsız şartsız kabul ettirmişlerdi ama sonuçta dinlerinden dönüp Hıristiyanlığı benimsemişlerdi. Başka İskandinavyalılar çoktandır meskûn ama yerli sakinleri hâlâ pagan olan topraklarda yerleşmişlerdi. Bu sınıftan en önemli yerleşimciler adlarını Rusya'ya miras bırakan Roslardı [Ros Nehri halkı]. Bunlar dil bakımından Slavca konuşan tebaaları tarafından asimile edilmişler, Doğu Romalı kurbanları tarafından da dinlerinden döndürülüp Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemeleri sağlanmıştı. Bir de önceden ıssız ülkelerdeki yerleşimciler vardı: Örneğin Grönland'daki yerleşimciler. İzlanda'da İskandinavyalıların önüne İrlandalı Hıristiyan münzeviler düşmüşlerdi. Vinland'da bir yerli nüfusla karşılaşmışlar ve muhtemelen buradan kaba güçle çıkarılmışlardı.

Vikinglerin Eski Dünya'daki Hıristiyan ve Müslüman kurbanları askeri bakımdan üstlerine varanların dengi değillerdi. Cesaret timsali ve çok yönlü Kral Alfred, istilacıların Saf Charles'ın kabul ettiği koşullarda yerleşmelerine, otuz yıl sonra izin vermişti. Hıristiyanların politikası İskandinavyalıları dinlerinden döndürerek dize getirmekti ve Hıristiyan misyonerler dakik, cesur ve girişkendiler. Karolenj İmparatorluğu'nun kıyısına verilen kayıtlı en eski baskının tarihi 799'dur. Danimarka tacı üzerinde hak iddiasında bulunan Kral Harald [Harald Hårfager], 826'da Sofu Ludwig'in Ingelheim'daki ikametgâhında vaftiz edilmiş ve memleketine, hamisi Harald tahttan indirilinceye kadar, iki yıl süreyle Danimarka'da çalışan, Aziz Ansgar adlı bir Frank misyonerini de götürmüştü. Aziz Ansgar bunun ardından iki yıllık bir misyonla İsveç'e gitmişti. 831'de Hamburg'da Aziz Ansgar'ın makam sahibi bulunduğu bir başpiskoposluk kurulmuştu. Hamburg 845'te Vikingler tarafından yağmalanınca piskoposluk makamı Bremen'e

taşınmıştı. Hamburg-Bremen Piskoposuna piskoposluk bölgesi olarak İskandinavya'nın tamamı verilmişti.

Doğu Roma'nın dini karşı saldırısı Franklarınki kadar rizikoluydu. Roslar'ın Konstantinopolis'e 860'ta verdikleri baskına, akıncıların Ukrayna'da Dinyeper Nehri'nin kıyısındaki harekât üssü Kiev'de 867'de bir Doğu Ortodoks piskoposu, *c.* 874'te de bir başpiskopos görevlendirilerek mukabele edilmişti. 957'de Kiev hükümdarı Prenses Olga, Konstantinopolis'te Doğu Roma İmparatoru VII. Porphyrogennetos'u ziyaret etmişti. Muhtemelen zaten Kiev'de vaftiz edilmişti. Oğlu Svyatoslav yeni dini reddetmişti ama Kiev'deki Hıristiyan cemaati ayakta kalmış ve Svyatoslav'un ardılı Vladimir 989'da dininden dönüp Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemişti. Bunun karşılığında ona emperyal gelin olarak II. Basileios'un kız kardeşi Anna verilmişti.

Danimarka Kralı Harald Gormsson ["Gorm'un oğlu" Harald, I. Harald], topraklarını ele geçirdiği Sakson İmparatoru II. Otto'dan satın aldığı barışın karşılıklarından biri olarak, 974'te dininden dönüp Romen Katolik Hıristiyanlığı benimsemişti. Kral Olav Tryggvason (hd 995-1000) Norveç'e Romen Katolik Hıristiyanlığı dayatmıştı. Burada, Svyatoslav'un saltanat devri sırasındaki gibi, dininden dönmeye direnç şiddetliydi, keza Norveç'teki gibi Hıristiyanlığın *circa* 1008'de bir kralın, yani Kral Olof Skötkonung'un buyruğuyla dayatıldığı İsveç'te de şiddetliydi. Buna rağmen 1000'de, Olav Tryggvason'un, Svend [Danimarka Kralı I. Svend] adlı bir başka İskandinavyalı Hıristiyan kralla çarpışırken öldüğü yıl, İzlandalılar Romen Katolik Hıristiyanlığı seve seve *en masse* benimsemeye karar vermişlerdi. Saikleri politikti. Biri Hıristiyan bir diğeri gayri-Hıristiyan iki hizip arasında bölünmüş halde kaldıklarında, zayıf cumhuriyet kurumlarının yıkılacağından korkmuşlardı.

İzlandalı topluluk Viking Çağı sırasında kendilerini başka ülkelerde yurtlandıran İskandinavyalı topluluklar arasındaki düşünce ve duygularını en rahatça dile getirebileniydi. Hıristiyanlık öncesi İskandinav şiir külliyatının korunduğu yer İzlanda'ydı. Ayrıca İzlanda sagalarının erkek ve kadın kahramanları Hıristiyanlık Öncesi Çağ'ın neslinden Hıristiyanlığı benimseyen nesle kadar uzanan, hatta bunlar da dâhil İzlandalılardır. Gelgelelim, bu Hıristiyanlık öncesi İzlanda edebiyatı ancak on ikinci ve on üçüncü yüzyılların İzlandalı Hıristiyanları tarafından kalem oynatılmış

şekliyle günümüze ulaşmıştır. Norveç'te dokuzuncu yüzyılda yeni bir şiir üslubu ortaya çıkmıştı. Kültürel bakımdan, Viking Çağı İskandinav Dünyası'nda başı çeken ülkeler İzlanda ve Norveç'ti. Politik açıdan, Viking Çağı İsveç'i dünya tarihinde daha derin ve kalıcı bir iz bırakmıştı. Novgorod'la Kiev'deki İsveç kökenli Ros yerleşimciler Rusya'nın yaratıcılarıydı ve Rusya 989'da dininden dönüp Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı benimsediğinde, Eski Dünya kıtasının Avrupa yarımadasına hapsolmuş, Batı Hıristiyan Dünyası Doğu Ortodoks Hıristiyanlık tarafından arkadan vurulmuştu. Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı da bu sefer, 922'den önceki bir tarihte Volga Bulgarlarını kendi yanına çeken, İslam tarafından arkadan vurulmuştu. Böylece Rusya'nın dininden dönmesi Doğu Ortodoks Hıristiyanlığın önünde sonunda kuzeyde Atlantik Okyanusu sahiline doğru, doğuda da Kuzey Pasifik'in sahiline doğru yayılmasının yolunu açmıştı.

58
Hindistan ve Güneydoğu Asya, 647-1202

Hint uygarlığı İmparator Harsha'nın ölüm tarihi olan 647 civarında yabancıları asimile etme bakımından alışılmadık bir yetenek göstermişti. Kendilerini ve dillerini Kuzey'e dayatan ve MÖ ikinci binyıldan beri yarımadanın dört bir tarafına kurumlarını yayan bizzat Âri istilacılar kendi kurbanlarının Âriler öncesi kültürüne kapılmaktan ve Hindistan'ı kuzeybatıdan ardı ardına fethedenleri –örneğin, Maurya İmparatorluğu'nun terk edilmiş nüfuz alanını ele geçiren Yunanlarla, Gupta İmparatorluğu'nu paramparça eden acımasız Hunları– hazırlıksız yakalayan aynı akıbete uğramaktan kurtulamamışlardı. Dinlerinden dönüp Budizm kadar Hindu tektanrıcılığını da benimseyen Yunanlar vardı; Hunlar *kshatriya* kastı üyeliğine kabul edilerek Hint sosyal bünyesine katılmışlardı. Hindistan'la Çin arasındaki karasal Güneydoğu Asya ve Endonezya'yı fethetme yarışında, bu uçsuz bucaksız bölgenin, bugünkü Kuzey Vietnam dışında, tamamını Hint uygarlığı ele geçirmişti. Aynı iki uygarlığın MS yedinci yüzyılın ikinci yarısında Tibet'in kültürel fethiyle ilgili rekabetindeyse, bir defa daha kazanan Hint uygarlığı olmuştu. Hint uygarlığının en önemli kültürel zaferi bir Hint dininin yani Mahayana Budizminin bizzat Çin'e ve Çin aracılığıyla Kore'yle Japonya'ya yayılmasıydı.

Hindistan'a yayılan Müslümanlar, Hint uygarlığının asimile etmeye gücünün yetmediği anlaşılan ilk istilacılarıydı. İslamı

benimseyen Budist ve Hindu dönmeler vardı ama Budizmi veya Hinduizmi benimseyen Müslüman dönmeler yoktu. İslam kendini yarımadaya, kültürel açıdan asimile edilemediği için yabancı kalan, politik bakımdan başat bir öğe olarak yurtlandırmıştı. Bir yabancı istilasının bu alışılmamış sonucu Hint hayatının kültürel birliğini bozmuş ve bu bozulma Hindistan tarihinin seyrini değiştirmişti. Hinduizmin Müslüman egemenliği altında hem Zerdüştçülüğe hem de Hıristiyanlığa kıyasla daha fazla beka gücü sergilediği doğrudur. Kitleler halinde dininden dönme yerel Hindu nüfusunun çoğunluğunun dışlanmış bulunduğu bölgelerle sınırlıydı ve Müslüman fatihler dininden dönmemiş Hindulara, çoktanrıcı veya çoktanrıcı değillerse bile monist olmalarına rağmen, onlar sanki birer "Ehl-i kitapmış" gözüyle bakmaları gerektiğini anlamışlardı. Bu nedenle Hindular İslam hukukunun katı yorumuna göre hoşgörüyü hak etmiyorlardı; gene de bu durumda hukukun uygulanması elverişsizdi; çünkü boyun eğdirilen Hindu nüfusu kalabalık, uygar ve vazgeçilmezdi.

Yamuna-Ganj Havzası'nın ve Bengal'in Müslümanlar tarafından fethi, en fazla, on yılda (1192-1202) veya belki de yedi yılda (1192-1199) tamamlanmıştı. Müslüman fethinin o yıllardaki temposu yedinci yüzyılda Güneydoğu Asya'da olduğundan daha hızlıydı. Buna rağmen Hindistan'ı on ikinci yüzyılın bitiminde apansız yakalayan askeri ve politik yıkım şaşırtıcı değildir. Yarımadanın büyük bölümünün bu kadar uzun bir süre Müslümanlar tarafından zapt edilmekten paçayı kurtarabilmesi daha dikkate değerdir. Harsha'nın ölümünün sonucunda bir Çinli elçinin Harsha'nın tahtının bir gaspçısını Tibet'te bir cezalandırıcı seferî kuvvet toplayarak [ülke dışına] gönderdiğinden daha önce bahsedilmişti. Hindistan'ın askeri zayıflığı bu şekilde gözler önüne serilmişti, oysa 647'den 1192'ye kadar Hindistan –ve karasal Güneydoğu Asya'yla Endonezya'nın Hintleşmiş büyükçe bölümü– birbirlerine karşı açtıkları, sadece Hint Dünyası'nın politik bölünmüşlük ve kargaşasını derinleştiren, savaşlarla enerjilerini heba eden çok sayıda kısa ömürlü yerel devlet arasında bölünmüş halde kalmıştı. Kuzey Hindistan'ın savaşan Hindu devletleri Müslüman saldırganlara karşı 991'de ve 1001'de ve tekrar 1191-1192'de güçlerini birleştirmişlerdi birleştirmesine ama her vesilede, son anda tutulan bu ortak yolla yenilgiyi önlemekte çok geç kalınmıştı. Hindu devletleri Müslümanların Hint topraklarındaki birbirini

izleyen tecavüzlerine hiçbir zaman bölgesel sınırlar içinde bile kalıcı bir politik birlik meydana getirerek karşılık vermemişlerdi. Oysa Müslüman tecavüzleri, Çinli elçinin Harsha'nın ölümünden sonraki cezalandırıcı seferi gibi, kaygı verici bir şekilde kolay gerçekleşmişti.

711'de Aşağı İndus vadisi Multan dâhil kuzeye kadar fethedilip Emevilerin merkeziyetçi İslam devletine ilhak edilmişti. İslam topraklarının Hint ülkesindeki bu soyutlanmış anklavı ciddi bir Hint karşı saldırısında zoru zoruna savunulabilirdi; buna rağmen Müslümanlar buradan hiçbir zaman çıkarılmamışlardı. Gazne'nin Müslüman Türk Emiri Sebüktigin, Hindu kralların geçici bir koalisyonunu 911'de galebe çalmasının sonucunda, Hayber Geçidi'nin doğu çıkışının ötesindeki Peşaver'de bir köprübaşı kazanmıştı. Sebüktigin'in ardılı Mahmud, Gazneli prensliğinin doğu sınırını 1001'deki zaferinin sonucunda Lahor'a kadar ileri taşımıştı. Mahmud ayrıca hanidir varolan İslam topraklarının İndus vadisindeki Multan'dan kıyıya kadar uzanan anklavını ilhak etmiş, ayrıca 1001-1024 yılları arasında kalıcı fetihlerinin doğu sınırlarının ötesinde de Yamuna-Ganj Havzası'yla Gucerat'ın içlerine baskın vermişti. Bunlar Kuzey Hindistan'ın geri kalan kısmının 1192-1202'de Gaznelilerin yerini alan Gurlular –yani günümüzde Orta Afganistan diye adlandırılan yüksek ülkeden gelen, Gazneli Mahmud'un 1010 yılı kadar yakın tarihlerde boyun eğdirdiği ve dinlerinden döndürüp İslamiyet'i benimsettiği barbarlar– tarafından fethedilmesinin ilk adımlarıydı.

Müslümanların Hint topraklarını tedricen fethetmelerini muarızları Hintler arasındaki çatışma kolaylaştırmıştı. Kuzeyde, Harsha'yı hemen izleyen politik ardılları (soylu ataları beşinci yüzyılda Hindistan'a çullanan Hunlar olan "kralın oğulları") Racputlardı. Yamuna-Ganj Havzası *circa* 750'den itibaren, hem Racputlar hem de Palalar, Müslüman Gurlular tarafından alaşağı edilinceye kadar, Racputlarla Bengal'de yerleşik Pala hanedanı arasındaki çekişmeli bir ülkeydi. Bunun üzerine Dekkan'da, 620'de Harsha'nın güneye doğru ilerlemesini engelleyen Çalukya hanedanı, Çalukyaların yerini 757'de geçici süreyle Rashtrakutalar ve 897'de Pallavaların yerini kalıcı bir şekilde Çolalar alıncaya kadar, nüfuz alanı yarımadanın güneydoğusundaki Tamil kırsalı olan Pallavalarla çekişmişti.

Çolalar 983-1035'teki zirvelerinde Hint Dünyası'nı politik bakımdan birleştirmeye 647'yle 1202 yılları arasındaki herhangi

bir gücün yaklaştığından daha fazla yaklaşmışlardı. Çolalar yarım yüzyıllık muktedirlikleri sırasında Tungrabhadra Nehri'nin çizgisiyle Godavari'nin aşağı çığırına kadar karasal Güneydoğu Hindistan'ı gerçekten kendi egemenlikleri altında birleştirmişlerdi. Daha kuzeydoğudaysa Kalinga'yı ilhak etmişler ve Bengal'deki Pala dominyonlarına bile baskın vermişlerdi. Çolalar denizaşırı da yayılmışlardı. Seylan ve Maldivler'le Andaman ve Nicobar adalarını ilhak etmişler, ayrıca 1025'te Sumatra'daki Şrivicaya Krallığı'na, 1068-1069'da da Malakka Yarımadası'na baskın vermişlerdi. Ancak 973'te Çalukyalar kendilerini geçici süreyle alaşağı eden Rashtrakutaları devirmişlerdi ve ilk Çalukya hanedanının Pallavalarla çekiştiği gibi, Güney Hindistan'ı buyruk altına almak için yarışan her iki rakip de tükeninceye kadar, Çolalarla çekişmişlerdi. Çalukya İmparatorluğu 1190'da, Çola ise 1216'da çökmüştü. Çolalar doruktayken etkin bir idari sistem örgütlemişlerdi ama bu Çola İmparatorluğu'ndan daha uzun yaşamamıştı. Hindistan'ın kapısı bacası 1216'dan sonra, 1202'den itibaren Kuzey'in tamamının efendileri olan Müslümanlar tarafından istilaya açık hale gelmişti.

Yedinci yüzyılın bitişine doğru kurulan Sumatra'daki Şrivicaya İmparatorluğu, Malakka Boğazı'nın iki yakasını egemenliği altına almayı başarmıştı. Şrivicaya'nın gücü dokuzuncu yüzyılın bitişinden Çolaların 1025'teki baskınıyla zeval buluncaya kadar doruğunda kalmıştı. Cava'da sekizinci yüzyılın ikinci yarısı sırasında kurulan Şailendra İmparatorluğu, Kamboçya'yı egemenliği altına almış, Çampa'ya baskın vermiş ve Şailendra hanedanın bir kolu adına Şrivicaya tahtını elde etmişti. Şailendralar dokuzuncu yüzyılın bitişinden önce gerilemekteydiler ama bu Cavalı güç ve yerel ardılları Sumatra'daki Şrivicaya İmparatorluğu'nun, Şrivicaya'nın hem Malakka Boğazı hem de Sunda Boğazı üzerindeki egemenliğine rağmen, Endonezya'yı politik bakımdan birleştirmesini engellemişti: Ki bu egemenlik Şrivicaya'ya Hint Okyanusu'yla Çin Denizi arasındaki geçidin denizden kontrolünün iki anahtarını vermişti.

Karasal Güneydoğu Asya'da nüfusun bilinen en eski katmanı Austrik dil ailesinin* Hindistan'daki Munda dillerinin de bağlı bulunduğu (ve halen Kamboçya ve kısmen Burma'da [eskiden Birmanya, günümüzde Myanmar] da konuşulan) Mon-Khmer

* Antropolog Wilhelm Schmidt'in ortaya attığı, Avustroasya ve Avustronezya (Malezya-Polinezya) dillerini içeren farazi bir üst dil ailesi. (ç.n.)

dilleri dalını konuşuyordu. Çampa'da (günümüzün Orta Vietnam'ı) Çamlar Avustronezya (Malay) dil ailesinin akrabası bir dil konuşuyorlardı. Ancak elimizde kaydı bulunan Güneydoğu Asya tarihinin en eski çağı MS ikinci yüzyıldan beri, Güneydoğu Asya'yı kültürel bakımdan batıdan gelen dini ve artistik etkiler, etnik bakımdansa kuzeyden gelen göçmenler sarmıştır. Batıdan gelen (Hindu, Budist ve sonunda Müslüman) kültürel etkilerin kaynağı Hindistan ve Seylan'dır. Kuzeyden gelen göçmenler karasal Doğu Asya dil ailesinin tek heceli dillerini konuşuyorlardı. Bu göçmenler, boğdukları veya güneye sürdükleri Austrik ve Avustronezya dillerini konuşanlar gibi, kültürel bakımdan –politik düzlemde kalıcı bir şekilde Çin'in bünyesine katılmaya karşı başarılı direnişlerine rağmen, Çin kültürünü ve Mahayana Budizminin Çin türünü benimseyen Vietnamlılar dışında– Hindistan'dan gelen etkilere kapılmışlardı. Vietnamlılar MÖ 111'de ikinci defa Çin'e ilhak edildikten sonra, politik bağımsızlıklarını MS 939'da yeniden kazanmışlardı.

Vietnamlılar zaten bugünkü Kuzey Vietnam'a bu ülkenin MÖ *c.* 214'te Çin'e ilhakından önce yerleşmişlerdi. Vietnam dili tek heceli dil ailesinin Çince-Tay dili koluna bağlıdır. Dilleri ailenin Birman-Tibet koluna bağlı bulunan Birmanlar bugünkü Burma'ya *c.* 850'yle 1050 arasındaki bir tarihte kuzeybatıdan üşüşmüşlerdi. Birmanlar, bugünkü Yukarı Burma'daki Birman Pagan Kralı Anawrahta'nın saltanat devrinde (1044-1047), bugünkü Burma'nın geri kalan kısmını fethetmişlerdi. Sakinleri Monlardı ve Mon diliyle Hint dili ve kültürünün Mon yorumu ülkenin Birman dili konuşan nüfusun çoktan kurulduğu kuzey kesiminde 1167-1173'e kadar hâlâ tedavüldeydi.

Çampa 975'ten itibaren Vietnam'la süreğen bir savaş halindeydi, keza 1145'ten itibaren Kamboçya'yla da. Karasal Güneydoğu Asya'daki bu savaş Endonezya'daki Şrivicaya'yla Şailendra İmparatorluğu arasındaki ve Hindistan'daki Çolalarla Çalukyalar arasındaki ve Palalarla Racputlar arasındaki çekişmelerinin muadiliydi. Karasal Güneydoğu Asya'da, Hindistan'daki gibi, yöresel yerel devletler arasındaki sonuçsuz çekişmeler dışarıdan askeri müdahalelerle sonlandırılmıştı. Güneydoğu Asya on üçüncü yüzyılda Moğollar tarafından istila edilmişti, aynı zamanda bir kısmı Nanzhao'dan (Çin'in bugünkü eyaletlerinden Yunnan'dan) gelen Daylar tarafından işgal edilmişti.

Hint uygarlığının yedinci yüzyılın ikinci yarısından on üçüncü yüzyılın ilk yıllarına kadar askeri ve politik tarihi safdil birinin anlattığı bir hikâye gibi yazılmıştır. Aynı yargıyı çoğu zaman ve zemine dair savaş ve politika tarihi de hak eder; ama bu faaliyetlerin temelsizliği Hint Dünyası'nda ve her şeyden önce bu devirde göze batar bir şekilde bellidir. Önemli faaliyet alanları dinle görsel sanatlardı. Ayrıca Hindu toplumunda din toplumsal örgütlenme ve örfi hukukun yanı sıra tören âdeti ve manevi deneyimi de kapsar.

Hint uygarlığının bu devirdeki tarihinin, askeri ve politik düzlemden dini düzleme geçtiğimizde, bir anlam ifade ettiğini görürüz. Bu düzlemde dikkat çeken hadise alt kıtada Budizmin tedricen gerilemesidir. Burada Budizmin son kalesi Bengal'deki Pala Krallığı'ydı ve Hindistan'daki Budizm *coup de grâce*'ını [son darbesini] Bengal 1199 veya 1202'de Gurlu Müslüman istilacılar tarafından fethedildiğinde yemişti. Bu noktada imha edilmek üzere Budist manastırları belirlenmişti; bununla birlikte Hindistan'daki Budizm, zaten altı veya yedi yüzyıldır Hindistan'da gerilemekte olmasaydı, muhtemelen bu saldırıyı da ucuz atlatabilirdi. Caynacılığın kısmeti Budizmin tersiydi. Caynacılık asla ne Doğu ne de Güneydoğu Asya'ya ulaşabilmişti. Öte yandan, Caynacılık ömrü billah bir azınlıkçı mezhebinden daha fazlası haline gelememişti ama bizzat Hindistan'da da hiçbir zaman ortadan kalkmamıştı.

Theravada Budizmi de Caynacılık gibi yol almıştı. Tarım Havzası'ndaki Mahayana'yla aşık atmasına rağmen, Mahayana Çin'e doğru mesafe katedince saf dışı kalmıştı. Oysa Theravada Budistleri alt kıtada –anakarada değil, Seylan'da– bir köprübaşını ellerinde tutmuşlar ve 1190'da Seylan'ı ziyaret eden bazı Mon ve Khmer Theravada Budist keşişleri Burma'da Theravada'nın Sinhali türünü tesis etmişlerdi. İzleyen on yılda Kuzey Hindistan için Müslüman askeri fethi ne kadar önemli idiyse bu da Güneydoğu Asya için o kadar önemli bir hadiseydi. Yerli dönmeler tarafından desteklenen yabancı istilacıların hâkim Müslüman azınlığı Hindistan'ı, ilk defa, kültürel bakımdan asimile edemediği efendilerin egemenliği altına sokmuştu.

Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki savaşan yerel devletlerin hükümdarları ve tebaaları, dini ve artistik düzlemlerde kalıcı önem ve değere sahip sonuçlar elde etmişlerdi.

Pala Krallığı Mahayana'yı sadece yedinci yüzyılda Tibet'e değil, sekizinci yüzyılda çok ötelerdeki Cava'ya da yaymıştı. Mahayana

Cava'da artık diri değildir ama insan soyunun bütün sanat eserleri arasında en nefislerinden biri sayesinde Borobudur'daki varlığının muhkem bir anıtını bırakmıştır. Burada 722'de Şailendra hanedanının kurucusu bir tepeyi bir *stupa*'yla kaplamıştır ve [anıtı] çepeçevre saran bir dizi terası süsleyen alçak kabartmalar Mahayana mitolojisiyle metafiziğinin bir görsel sunumunu meydana koymaktadır. Bu sanat eserinin doğal dekoru mimarisi ve heykeltıraşlığı kadar enfestir. Bir tarafta yükselen sarp dağ, diğer tarafta uzanan yeşil çeltik tarlalarıyla dengelenmiştir. Borobudur bu anıtı yaratan gelip geçici Şailendra İmparatorluğu'nu ölümsüzleştirmiştir.

Kamboçya Krallığı MS altıncı yüzyılda kurulmuş ve 1970'lere kadar ayakta kalmıştır. Angkor'da birçok muhteşem mimari eseri gelecek nesillere miras bırakacak zamanı bulmuştur. *Chef d'oeuvre* Angkor Wat, yani Kral II. Suryavarman (1113-*c.* 1145) tarafından inşa ettirilen bir tapınaktır. Bu tapınak, ölçütümüz ister mimari tasarımın simetrisi isterse frize hayat veren figürlerin canlılığı olsun, Atina akropolündeki Parthenon'la kıyas kabul eder.

Caynacılar, Güney Hindistan'daki Sravana Belgola [Tepesi'nde] Budistlerin Orta Cava'daki Borobudur'da yaptıklarını yapmışlardır. Doğa'yı insan soyunun bir sanat eserinin yaratılışına nezaret ettirmişlerdir. Borobudur'da Doğa'nın gönlü çelinmiştir; Sravana Belgola'daysa Doğa alt edilmiştir. 983'te eteğinde Caynacı manastırı barındıran ikiz dağın doruklarından biri manevi kahramanlardan [Caynacı ermişlerden] birinin devasa heykelini ayrıştırmak için kırpılmıştır. Heykel çepeçevre kesilip biçilen dağla uyumludur. Kaya parçası sert ve sarp ve de sıcaktır. Tırmananın ayaklarının tabanlarını kavurur. Caynacı anıtı güzelliği bakımından matah bir şey değildir ama ne Angkor Wat'ın ne de Borobudur'un yarışabileceği hayranlık uyandıran bir ihtişamı vardır.

Çolalar kalıcı bir imparatorluk kurmayı başaramamışlardı ama kalıcı anıtlar bırakmışlardı. Çola hanedanının doruğunda, Hint tapınak mimarisinin güneyli üslubu zirveye çıkmıştı.

Hindistan'da 647'yle 1202 yılları arasında yaşayıp ölen bütün insanlar arasındaki en nüfuzlu adamlar ne askerler ne de hükümdarlardı; mimarlar veya heykeltıraşlar dahi değillerdi; filozoflardı: Şankara (*c.* 788-838) ve Ramanuca (*c.* 1028'de doğmuş ve on ikinci yüzyıla kadar yaşamıştır). Bu büyük mürşitlerin her ikisi de güneyliydi. Şankara'nın memleketi yarımadanın güneydoğu

ucundaki Kerala; Ramanuca'nın memleketiyse Tamil ülkesiydi; ama misyon sahaları alt kıtanın tamamıydı. Hindistan'da onların zamanında kastlar arasında toplumsal engeller vardı ama bilgeler ve azizler için coğrafi engeller yoktu. Bunlar politik ve dilsel sınırlar içine hapsolmamışlardı.

Şankara ve Ramanuca'nın her ikisi de Kuzey Hindistan'da MÖ altıncı yüzyılda zaten tartışılan bir meseleyle ilgilenmişti: Görüngülerin içindeki ve arkasındaki yüce tinsel gerçekliğin doğası nedir? Ayrıca bu gerçeklikle bir insan arasındaki ilişki nedir? Şankara katı bir monistti. Bir insanla yüce gerçekliğin özdeş ve fenomenal dünyanın da yanıltıcı olduğunu düşünüyordu. Gerçek monistin kavradığı gibiyse, bireysellik ve kişilik de bundan ötürü yanıltıcı görüngüler arasında sayılmalıydı. Bütünüyle tekli bir gerçeklikte ne kişisel bir tanrıya ne de kişisel tanrının kişisel bir insan zahidine yer vardı. Ramanuca Şankara'nın felsefesini eleştirmişti. Ramanuca insan Ramanuca'nın tanrı Vişnu'ya kişisel bir bağlılık duymasına izin veren "tadil edilmiş bir monizmi" savunuyordu.

Ramanuca Şankara'yı kripto-Budist olmakla suçlamıştı ve haklıydı. Şankara'nın felsefesi mantıken Mahayana Budistlerinin Buda'nın metafiziksel spekülasyonları onaylamamasına karşı koyarak kafa yordukları metafiziği gerektirir. Ramanuca'nın Şankara'yı eleştirmesi mantıken Şankara'nın tezini gerektirir. Ramanuca ve Şankara Budizme karşı bir Hindu tepkisini savunmakta birbirleriyle hemfikirdiler. Gene de bizzat Budizm onları söz konusu entelektüel silahlarıyla donatmasaydı, bu Yeni-Budist filozofların hiçbiri Budizme karşı savaşamazdı.

59
Doğu Asya, 763-1126

Çin uygarlığı hatta Tang hanedanı bile Çin'in 755-763 yılları süresince yaşadığı yıkıcı anarşi nöbetini ucuz atlatmıştı. Çağdaş Çin toplumunun ayakta kalmasını sağlayan bileşenlerinden biri Konfüçyüs Klasikleri seçme sınavıyla işe alınan profesyonel devlet memurlarıydı. Devlet memurluğu o tarihe kadar tam kontrolünü yeniden tesis edecek vakti bulmuştu. Bu kurum Sui hanedanı tarafından iyileştirilmişti, ayrıca devlet memurlarının *esprit de corps* ve kişisel hırsları yıkımın hemen öncesinde Hanlin Akademisi'nin kurulmasıyla kamçılanmıştı. Devlet memurluğu Çin toplumunun dokusunu reform ve dağılmaya direnç pahasına tahkim etmişti.

780'de vergilendirmenin temeli değiştirilmişti. Tang rejiminin geçici süreyle çöküşünün başlıca nedenlerinden biri, beşinci yüzyılın ileriki on yıllarından beri yürürlükte bulunan, İmparatorluk Hükümeti'nin köylü sınıfına arazi tahsis edip bunun karşılığında onları kişisel vergi ödemeye ve mecburi ücretsiz hizmet vermeye zorladığı sistemin bozulmasıydı. 780'den itibaren artık kişiler değil toprak tarh ediliyordu. Hükümet toprak ağalarının köylülerin toprağını kendilerine mal etmelerini engelleyememişti. Köylüler kiracı haline gelmiş ve ekonomik durumları bozulmuştu ama hükümet gelir kaybına uğramamıştı.

Hükümet toprak ağalarını arazi vergisi ödemeye mecbur tutabilmişti, çünkü bu yeni toprak sahibi sınıfın tasarrufundaki

toprağın ortalama ölçüsü bunların işsiz rantiyeler olarak yaşamalarına imkân verecek kadar büyük değildi. Toprak sahibi sınıf artık aşağı yukarı yeniden can bulan Konfüçyüsçü bürokrasiyle özdeşti ve sınıfın geçinme yolu kısmen mensuplarının hükümetin hizmetindeki resmi görevliler olarak aldıkları ücretlere bağlı bulunuyordu. Bu hükümete idareci-toprak sahiplerini kontrol altında tutma kozu veriyordu.

Konfüçyüsçü devlet memurlarıyla, hem felsefi hem de popüler, Taocuların Budist rahip ve rahibe manastırlarının Çin'de barbar akınları ve politik bölünmüşlük devrinden (304-589) beri elde ettikleri güç ve serveti tenzil etmek için çalışmakta ortak çıkarı vardı. Çin uygarlığının Budizm Öncesi Çağı'nın Konfüçyüsçülüğü entelektüel bakımdan Mahayana Budizminin dengi değildi ama 755-763 yıkımının hemen ardı sıra gelen nesilde Yeni-Konfüçyüsçü felsefe okulunun ilk temsilcileri Han Yu (768-824) ve çağdaşı Li Ao (ö. *c.* 844) ortaya çıkmıştı. Bu Yeni-Konfüçyüsçüler, Hint çağdaşları Hindu yeni-monist Şankara gibi, aslında kripto-Budisttiler. Konfüçyüsçülüğü Mahayana'nın ruhuna aşılayarak ve dikkatleri onları bu Budist-vari yorumu yapmalarına imkân veren Konfüçyüsçü eserler, yani *Mengzi* [Mengzi'nin aynı adla anılan kitabı] ve *Beş Klasik*'ten [*Wu Jing*] *Ayin Kayıtları* [*Li Ji*] adlı eserdeki "Büyük Bilgi" [*Da Xue*] adlı bölüm üzerinde toplayarak ihya ediyorlardı. Konfüçyüsçülüğün bu dönüşümü Çin'i Budist kurumların varlığından bağımsızlaştırıyordu ve İmparatorluk Hükümeti 842-845'te Konfüçyüsçülerle Taocuların ardı arkası kesilmeyen Budizm eleştirilerine ekonomik ve sosyal nedenlerle hayata geçirilme fırsatı tanımıştı. O aralar Budist keşişler ve rahibeler yığınlar halinde mesleklerinden menedilmiş ve vergi mükellefi avam tabakası mensubu statüsüne indirgenmişlerdi. Ayrıca Budist rahip ve rahibe manastırlarının mülklerinin çoğu müsadere edilmişti. Çin'deki Budizmin 842-845'te uğradığı hışım, Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin batı ucundaki Yahudi-Hıristiyan-Müslüman standartlarına göre hafif, ama Doğu Asya standartlarına göre ağırdı.

Bu zulümle Çin'deki Budizmin kökü kazınmamıştı. Budizm Konfüçyüsçülük ve Taoculukla girift bir şekilde, hem de sadece sofistike düzeyde değil popüler düzeyde de –ve bu düzeyde daha da büyük ölçüde– iç içe geçmişti. Budizm, Konfüçyüsçülük ve Taoculuk kılığında, Çin'deki manevi ve entelektüel hayatın üzerindeki esaslı bir etki olmaya devam etmişti. Ne var ki, 842-845'teki zulüm

Budizmle sınırlı değildi. Budizmin aksine, bu tarih itibarıyla kısa bir zaman önce yabancı ülkelerden gelen diğer dinlere de uzanmıştı. Çin'deki Manicilik, Zerdüştçülük ve Nasturi Hıristiyanlığı bu çileyi ucuz atlatamamıştı. Gene de bu dinlerin uğradığı hışmın Budizmin uğradığı hışma benzer geçerli ekonomik ve toplumsal nedeni yoktu. Cemaat mensupları da varlıklarının değeri de azdı.

Manicilik Çin'de ayrıcalıklıydı çünkü Tang çağının erken bir tarihinden beri Çin'le ittifak eden ve 755-763 krizinin üstesinden gelmekte Tang hanedanına yardım eden Uygur Türkleri, sonuncu yıl Maniciliği ulusal dinleri olarak benimsemişlerdi. Ama 840'ta Uygurlar, Kırgızlar tarafından bugün Moğolistan diye anılan Avrasya steplerindeki nüfuz alanlarından çıkarılmışlar ve Çin'le Tarım Havzası'na sürülmüşlerdi. Çin imparatorluk yönetimi Çin'deki Maniciliği 842'de baskılamaya başlamıştı.

Tang rejiminin gönül ferahlığı 763'ten 874'e kadar sürmüştü. O yüzyılda Çin'deki durumla ilgili Çinli şair Bo Juyi'nin (772-846) şiirlerinde ve 838-847 yıllarında Çin'de hac yolculuğu yapan Japon Budist keşiş Ennin'in güncesi sayesinde ilk elden delillerimiz mevcuttur. Bu yazarların her ikisi de Çin'de Budizmin ve diğer gayri-mahalli dinlerin uğradıkları hışmın tanıklarıydı; buna rağmen bu çağda Çin'in etkin bir şekilde ve insanca yönetildiği izlemini vermektedirler. Ancak rejimin 755-763 yıkımına verdiği tepki olan reformlar nihai dağılmayı önlemekte akim kalmıştı. Tang hanedanı 909'da sona ermiş; birleşik bir Çin'e hükmedecek sıradaki Song hanedanıysa 960'a kadar resmen başlamamıştı. Fetret devri *de facto* 874'ten 979'a kadar sürmüş ve imparatorluk bir bütün halinde yeniden birleştirilmemişti. Her yanda kıyısından köşesinden toprak kaybetmişti.

713'te kurulup, Kore'deki Silla devleti gibi Tang hanedanının üst hükümdarlığını kabul eden Doğu Mançurya'daki Pohai devleti, 926'da anadili muhtemelen Moğolca olan Kitanlar adlı bir Avrasyalı göçebe halk tarafından fethedilmişti. 946'da Kitanlar Liao hanedanı namıyla kendilerini Çin'in hükümdarları ilan etmişlerdi ve bu hak iddialarını gerçekleştirememelerine rağmen, Song hanedanını 1004'te Çin Seddi'nin doğu ucunun güneyindeki on altı sınır yöresi üzerindeki haklarını tanımaya ve onlara haraç ödemeye itmişlerdi. 1038'de Tang hanedanının Kuzeybatı Çin'de yerleşmesine izin verdiği Tangutlar adlı Tibetli bir halk Kitanları örnek almıştı. Kendilerine "Xi Xia" [Hsi Hsia, Batı Hsia] hanedanı

adını vermişlerdi (Xia Çin'in efsanevi ilk hanedanının adıydı). Song hanedanı 1044'te haraç ödeme karşılığında Tangutlarla da barışmak zorunda kalmıştı. Çinlilerin yayılmasının başlangıçta en az direnişle karşılaştığı Güney'deki Çin'in toprakları, MÖ 111'den itibaren aralıksız Çin'in bütünleyici parçasıyken, Kuzey Vietnam'ın 939'da ayrılmasıyla kalıcı bir şekilde daralmıştı.

Çin'i yeniden birleştiren Song hanedanı bir ikilemde kalmıştı. Önde gelen endişesi imparatorluğun yerel savaş ağalarının yükselişleriyle tekrar dağılmasını engellemekti ve buna meydan vermemişlerdi ama bunun bedeli Song hanedanını saldırgan barbar komşularıyla ilişkilerinde dezavantajlı bir duruma sokan askeri etkililiği feda etmekti. Rejim bir defa daha sonuna kadar giden bir reforma ihtiyaç duyuyordu ve aradığı basiretli, enerjik ve cesur reformcu [ruhunu] Wang Anshi (1021-1086) adlı bir devlet memurunda bulmuştu. Wang Anshi 1069'la 1076 yılları arasında bir dizi temel reform gerçekleştirmiş ve bunlar İmparator Shen Zong'un saltanat devrinin (1067-1085) başından sonuna kadar yürürlükte kalmıştı. Wang Anshi bu reformları yürürlüğe koyabilmişti çünkü İmparator ona güven duyuyordu ama Shen Zong'un ölümünden sonra, Wang Anshi'nin önlemlerinin hepsi Song dönemi Çin'inin toplumsal hastalıklarına doğru derman olsa da 1085-1086'da yürürlükten kaldırılmıştı.

Wang Anshi MÖ on dördüncü yüzyılın Firavunlar Devri Mısır'ındaki Ahenaton ve MÖ ikinci yüzyılın Roma İtalya'sındaki Gracchus'un başarısızlığa uğramasına yol açan aynı nedenle sonuç alamamıştı. Wang Anshi alabildiğine muhafazakâr kafalı bir "eşrafla" birlikte çalışmak zorundaydı; geleneğin zihinsel ayak bağlarından azadelik bakımından benzersizdi ve onun özgür düşüncesi zihinsel açıdan sabit fikirli meslektaşlarının canlarını sıkıp onları tedirgin etmişti. Hiç şüphesiz köklü önlemleri muhafazakârlara her halükârda düşmanca hisler besletecekti ama Wang Anshi'nin mizacına mündemiç kışkırtıcılık muhalefetlerini alevlendirmişti. Düşmanı kesilenlere gönlünü kazanıp desteğini alması gereken bazı dürüst ve seçkin kimseler dâhildi. Wang Anshi'nin kanunlarını yürürlükten kaldıran bakan, ünlü tarihçi Sima Guang'dı.

Wang Anshi, öğrencinin kılı kırk yarmaya yatkın resmi mümeyyizlerin gönlünü etmeyi amaçladığı, Konfüçyüs Klasikleri üzerine bir akademik eğitimin bir devlet memurunun mesleki görevlerini yerine getirmesi açısından doğru bir hazırlık olmadığını

kavramış ve bunu açığa vurmuştu. Wang Anshi'nin çözüm yolu klasiklerin yeni bir resmi yorumunu ileri sürmek ve memuriyet sınav sistemini yeniden düzenlemekti. Bu eğitim reformları, tabii İmparator Shen Zong daha uzun bir süre yaşasaydı, açık fikirli yeni bir devlet memuru nesli ortaya çıkabilirdi. Wang Anshi bu zaman zarfında eski okulun ürünü meslektaşlarıyla uzlaşmak zorundaydı. Bu engele rağmen planlarını hayata geçirmeyi başarmıştı. Hükümeti köylülere özel borç verenlerin oranlarından daha düşük faiz oranlarıyla borç verecek duruma getirmişti. Angaryanın yerine ücretli emeği koymuş ve bunun maliyetini, arazi vergisini alan değil verimlilik üzerinden tarh ederek ve bu yükün çoğunu bunu en az zararla kaldırabilecek toprak sahiplerine bindirerek karşılamıştı. Wang Anshi'nin bu mali tedbirleri Tang rejimi altında 755-763'ten sonra yapılan reformların yeniden can bulmasıydı. Wang Anshi'nin bir köylü milisini yeniden kurması Çin'in Sui hanedanı tarafından ihya edilip yeniden birleştirilmesinin ilk adımı olan bir tedbirin canlanışıydı.

Wang Anshi'nin reformları vakitliydi; yürürlükten kaldırılmalarına kişisel husumet yol açmış ve bu [husumet] daha kırk yıl geçmeden öcünü almıştı. 1114-1125'te eski Pohai devletinin ötesindeki Kitan dominyonlarının kuzeydoğu sınırlarında yerleşik Tunguzca konuşan bir halk olan Cürcenler ([Moğolca] Cürçid) Kitanları devirmişti. 1115'te Jin [Chin veya Ruzhen] hanedanı adını benimseyen Cürçid 1126'da, Song hanedanının Sarı Nehir kıyısında, Luoyang'ın doğusundaki başkenti Kaifeng'i fethedip hüküm süren imparatorla ardılını esir almıştı. Song İmparatorluğu, bu tek hamlede Yangtze Havzası'nın kuzeyindeki bütün topraklarını kaybetmişti. Wang Anshi'nin muhalifleri geriye dönük olarak bu yıkımdan onu sorumlu tutmuşlardı. 1126 yıkımına dair varılabilecek daha adil bir yargı, Wang Anshi'nin reformlarına meyve verecek kadar zaman tanınsaydı küçük bir ihtimalle bunun [yıkımın] önlenebileceği yönündedir.

Çin'in 755'ten 1126'ya kadar askeri ve politik düzlemlerdeki tarihi 780 ve 1069-1076 reformlarıyla önlenemeyen bir yıkım hikâyesidir. Oysa Çin'in bu çağda kültürel düzlemdeki tarihi bir başarı hikâyesidir. 304'te ve sonrasında Kuzey Çin'i istila eden barbarlar gibi, onların onuncu, on birinci ve on ikinci yüzyıllardaki ardılları Çin uygarlığına kapılmışlar ve onu bizzat benimsemenin yanı sıra, onu Çin İmparatorluğu sınırlarının asla kucaklamadığı kendi

egemenlikleri altındaki topraklarda da yaymışlardı. Bu nedenle Çin İmparatorluğu'nun büzüşmesi Çin uygarlığının genişlemesiyle dengelenmişti ve bu sadece Çin İmparatorluğu'nun çevresel ardıl devletlerinde değil Kore ve Japonya'da da vuku bulmuştu.

Çin uygarlığı bu çağda kendini eski çağlarda olduğundan çok daha cazip hale getirmişti. O günkü başarıları çok yönlüydü. Yeni-Konfüçyüsçü felsefenin gelişimi Wang Anshi'nin çağdaşı Cheng Hao (1032-1085) ve Cheng Yi (1033-1108) adlı iki kardeş tarafından ilerletilmişti. (Cheng Hao önceleri Wang Anshi'yle elbirliği yapmış ama sonra bazı önlemlerine cephe almıştı.) Cheng kardeşler öncülleri Han Yu'nun başlattığı bir değişimin ardını getirmişti. Cheng Yi Han Çağı'nda standart kurallar haline getirilen beş klasiği, *Ayin Kayıtları* adlı eserin "Büyük Bilgi" ve "Ortalamanın Kuramı" [*Zhong Yong*] başlıklı iki bölümü dışında, neredeyse bir kenara atmıştı. Bu ikisine, *Mengzi* ve Konfüçyüs'ün sorulara verdiği cevapların derlemesi olduğu iddia edilen *Lun Yu* [Söyleşiler] adlı eserleri ekleyerek, dört kitaplık yeni bir kurallar ve ilkeler toplamı [kanon] ortaya çıkarmıştı. Cheng Yi'nin Yeni-Konfüçyüsçülük okulu devlet memurlarının eğitiminde standart yorum haline gelmiş ve metafizik bileşeni Konfüçyüsçülüğe yeni bir boyut kazandırmıştı ama bu Konfüçyüsçü öğrenci, mümeyyiz ve idarecileri bağımsız düşünmeleri için teşvik etmemişti.

Tang ve Song Çağı Çinlileri sanat konusunda geçmişlerinin esiri değillerdi. Çinliler Mahayana'yla birlikte Çin'e giren Yunan-Hint görsel sanatlarını canı gönülden kabul etmişlerdi. Bunu Çin'e has bir şeye dönüştürmüşler ve kendilerine ait özel tarzlar geliştirmişlerdi. Çin manzara resmi Song Çağı'nda zirveye çıkmıştı, keza bir Çin yerli zanaat yapısı olan boyalı ve sırlı Çin çanak çömleği de. Tang Çağı, kitapların ağaç bloklarla basımını gerçekleştirmişti. Muhtemelen şair Bo Juyi'nin eserleri 800-810'da, şair hayattayken basılmış ve ölümünden önce Japonya'da elden ele dolaşır hale gelmişti. Matbaacılığı –hem avam tabakası hem de keşişler için– Mahayana Budist kutsal kitapları ve sınava girecekler için Konfüçyüs klasiklerinin seri üretimiyle ilgili talep teşvik etmişti. Hanlin Akademisi 932-953 yıllarında, yani Çin'in politik bakımdan çalkantı içinde bulunduğu bir zamanda, bir yorumla birlikte Konfüçyüs klasiklerinin 130 ciltlik matbu nüshasını üretmişti. Mahayana ve Taoculuğun kutsal kitapları, birkaç bin cilt veya tomara kadar varan nüshalar halinde, Song Çağı'nın

ilk altmış yılında basılmıştı. Bunların setleri Kore ve Japonya'ya ihraç edilmişti.

Altıncı yüzyılda kestane fişeklerinde kullanılmak üzere icat edilen barut, on ikinci yüzyıl itibarıyla savaşta kullanılıyordu. Seyrüsefer ve deniz ticaretinde inisiyatifi Hintler ve Müslümanlar ele almıştı. Kanton 879'da Çinli asiler tarafından yağmalandığında orada büyük bir yabancı iş adamları topluluğu vardı ve ciddi bir şekilde zarar görmüşlerdi. Buna rağmen Hint ve İslam dünyalarıyla ticaret sadece geçici süreyle sekteye uğramıştı. Çinliler bu ve Çin İmparatorluğu bünyesine ilk katıldığında dünyanın sonu gözüyle baktıkları Çin'in güney kıyısındaki ticarette aktif bir şekilde yer almışlardı. Artık burası Kansu'nun yerini alarak Çin'in giriş kapısı haline gelmeye yüz tutmuştu. Geçirgen Avrasya stepleri de Çin'in Eski Dünya *Oikoumenê*'siyle başlıca ulaşım ortamı olarak çok daha geçirgen Okyanus ile ikame edilmeye başlamıştı.

Kore'de Çin'in uydusu Silla dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru, bizzat Çin'in çöküşüyle aynı zaman diliminde, anarşi içine düşmüştü ama Kore'deki fetret daha kısaydı. Sadece 889'dan 936'ya, Kore 918'de kurulan Korya hanedanı tarafından yeniden birleştirilinceye kadar sürmüştü.

Japonya'da Tang dönemi Çin'inin bir kopyasını üretme çabası zamanla yolundan kalmıştı. Tang İmparatorluğu'nun başkenti Chang'an fiziksel bakımdan, gerçi daha küçük ölçekte ama 710'da Nara, ardından da 794'te Kyoto'da taklit edilmişti. Japon İmparatorluğu'nun tamamı teoride artık Çin örüntüsü uyarınca idare edilip vergilendiriliyordu. Ama Japonya teoriyi pratiğe aktarmak için gerekli sayıda Çince eğitim görmüş personel toplayamamıştı. Çin'in devlet memurlarını yazılı seçme sınavıyla işe alma kurumu Japonya'ya hiçbir zaman intibak ettirilememiş ve imparatorluk adına eyaletleri yöneten valiler, Eski Dünya'nın aksi ucunda Şarlman'ın çağdaş eyalet valilerinin soylarından gelenler gibi, neredeyse makamları babadan oğula geçen bağımsız prensler haline gelmişlerdi.

Bununla birlikte, Japonya'da Tang tarzı anayasanın benimsenmesiyle 646'da resmen başlatılan barış devri bir çeyrek binyıldan daha fazla sürmüştü. Mahayana Budizm'inin Çin yorumu dâhil Çin uygarlığı bu 250 yıl boyunca Japonya'da o kadar derinlere kök salmıştı ki orada kökü kazınamaz hale gelmişti. Ayrıca gerçi Japonlar bu egzotik ithalatı özgün şekliyle koruyamamışlardı ama

onu, Çinlilerin Hindistan'dan ithal ettikleri Budizmi Çinlilere has bir şeye dönüştürmelerine benzer şekilde, Japonlara has bir şeye dönüştürme ihtimali vardı ve nitekim dönüştürmüşlerdi de.

İmparatorluğun başkenti Nara'dayken 712'yle 791 arasında, vakayiname şeklinde, üç Japonya tarihi üretilmişti. Bu tarihler Çin harf türleriyle yazılmıştı ve harf türlerinin çoğu Çince anlamlarını ifade etmek için ideogramlar halinde Çincedeki usulle kullanılırken, bazıları Japonca kelimelerin hece bileşenlerinin seslerini aktarmak için sesbirimleri halinde kullanılmıştı. Dokuzuncu yüzyılda Japoncayı fonetik olarak yazmak için fonetik değer biçilen Çince harf türlerinden hareketle iki [çeşit] hece yazısı yaratılmıştı. Bu icat Japoncayı herhangi bir başka Çin harf türünü fonetik açıdan veya hiçbirini ideogramlar şeklinde kullanmadan yazmayı mümkün kılabilirdi ama harf türleri hece yazılarıyla birleştirilip ideogram nitelikleriyle, kısmen harf türlerinin itibarı yüzünden, kısmen de Japonların kendi kelime hazinelerini zenginleştirdikleri Çince kelimelerin aktarımına açıklık kazandırmak amacıyla kullanılmaya devam etmişti. Ödünç alınan bu Çince kelimelerin çoğu Japonca telaffuzları bakımından birbirinden farksızdı. Keza bundan ötürü bu telaffuzun bir Japon hece yazısıyla fonetik aktarımında da ancak aynı kelimeler orijinal Çin harf türleriyle ideogram niteliğinde yazıldığında birbiriyle karıştırılmaz. Bu nedenle Japoncayı yazarken Çince ideogramlardan, birer ideogram niteliğinde, yararlanma sürüp gitmiştir.

Çince ideogramlarla Japonca hecelerden meydana gelen sesbirimlerinin bu karışımı, Arami alfabesiyle yazılan Aramice kelimelerin, İran dilindeki kelimelerin İranlılara has telaffuz şeklini temsil eden, ideogramlar halinde kullanıldığı Pehlevi dili yazısı kadar karmaşıktı; buna rağmen bu hantal yazı on birinci yüzyılın başında çiçeklenen sofistike bir Japon edebiyatının iletim aracı haline gelmişti. Bu edebiyatın *chef d'oeuvre*'ü Murasaki Şikibu'nun *Genci Monogatari* ["Genci'nin Öyküsü"] idi.

Böylece, halkının bir zamanlar kendi uygarlıklarının dünyanın yegâne uygarlığı olduğuna inandığı Çin, 1126 itibarıyla dünyanın yarısının, her birinin bir yere kadar Çin uygarlığını benimsediği ama bunu Doğu Asya'nın ortak Çin kültürünün kendine has bir çeşidinin şekline soktuğu kültürel uydularla çevrili, "Orta Krallığı" halini almıştı. Dahası, Doğu Asya'nın tamamı artık Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin diğer taraflarıyla karşılıklı etkileşiyordu. Hint

kökenli bir din, yani Budizmin Mahayana türü Çin aracılığıyla Japonya'ya, Kore'ye ve bugün Kuzey Vietnam diye bilinen ülkeye yayılmıştı. Dahası artık Doğu Asya'daki bütün ülkeler, hem denizden hem de karadan, sadece Güneydoğu Asya ve Hindistan'la değil, aynı zamanda Hindistan Yarımadası'nın uç noktasındaki İslam Dünyası'yla da irtibat içindeydi.

60
Mezo-Amerikan ve And Dağları Uygarlıkları, *c.* 900-1428

Arkeologlar arasında Mezo-Amerika'daki hadiselerin miladi takvimin yıllarına göre tarihlenmesiyle ilgili, önceki devirler gibi, bu devir için de görüş birliği vardır ancak bir taraftan da And Dağları'ndaki hadiselerin tarihlenmesinde bu devir için anlaşmazlık mevcuttur. And Dağları tarihinin evrelerinin kronolojik sırasının söz götürmediğinden ama MÖ *c.* 400'den MS *c.* 1438'e kadarki döneme dair radyokarbon testlerinin gösterdiği MÖ ve MS yıllarına göre mutlak tarihlendirilmenin stratigrafiye dayalı tahminlerden bir hayli fark ettiğinden daha önce bahsedilmişti. Bu kitapta muvakkaten benimsenen radyokarbon testi kronolojisine göre, And Dağları tarihinin "Serpilme" evresi MS *c.* 500'de sona ermişti, Tiahuanáco katı da MS 900'de nihai tarihine yaklaşıyordu. And Dağları tarihinin bu iki evresi bundan ötürü Bölüm 48'de ele alınmıştır, oysa stratigrafik kronolojiye göre "Serpilme" evresi 900 civarında [dahi] bitmemiştir, Tiahuanáco katının tamamıysa 1000-1300 yılları içinde yer alır.

Mezo-Amerikan Dünyası'nda "Klasik Çağ" (*c.* 300-900) çöküşle sona ermişti. Meksika platosunda, önce *c.* 600'de Teotihuacán. ardından da *c.* 800'de Cholúla, işlenebilir hale getirilen bölgenin kuzeyindeki çölden gelen barbar istilacılar tarafından ele geçirilip yağmalanmıştı. Maya bölgesinde, Mezo-Amerikan uygarlığının Maya türünün zirvesine ulaştığı merkezi alan dokuzuncu yüzyıl

boyunca tedricen terk edilmişti. Onuncu yüzyılın başlarında, Toltekler adlı bir başka kuzeyli barbar takımı çölün güneyindeki ekilebilir araziyi istila etmişti. Bunlar sadece tahripkâr değillerdi, bunun ötesindeki nitelikleriyle de öncüllerinden farklılardı. Mezo-Amerikan uygarlığını kendilerine has yorumunu yaratacak kadar edinmişlerdi. Meksika göllerinin kuzeyindeki başkentleri Tula, Teotihuacán'la kıyas kabul etmez; gene de şehrin mimarisiyle heykel sanatı hayranlık uyandırıcıdır.

Toltekler ve Mezo-Amerikan tarihinin "Klasik" sonrası evresindeki ardılları militaristlerdi. Bunlar Mezo-Amerikan Dünyası'ndaki ilk militaristler değillerdi. Olmek halkı militaristti, keza "Bonampák'taki" acımasız duvar resimlerinin açığa vurduklarına dayanarak hükme varırsak Usamacinta vadisindeki Mayalar da. Bununla birlikte, "Klasik" Sonrası Çağ'da Mezo-Amerikan militarizmi Mezo-Amerikan hayatının baskın özelliği haline gelecek derecede şiddetlenmişti.

Mezo-Amerikan tarihinin "Klasik" Sonrası Çağı'nın başlangıcı And Dağları Dünyası'ndan metalürjinin girişine de tanıklık etmişti. Bu teknik Meksika'nın batı kıyısına muhtemelen Ekvador kıyısından ulaşmıştı. Çağdaş And Dağları Dünyası'nda araç gereç ve silah yapımında bakır ve sonuçta tunç da kullanılıyordu ama Pasifik kıyısının hinterlandındaki Taraskolar dışında, And Dağları metalürji ustalarının Mezo-Amerikan öğrencileri bu konuda öğretmenlerinin arkasından gitmemişlerdi. Altın ve gümüş süs eşyası imalatı konusunda ustalaşmışlardı ama Aztekler on altıncı yüzyılda İspanyollarla yüz yüze geldiklerinde, hâlâ taş ve ahşap silahlar kullanıyorlardı. Aztekler kadar hastalık derecesinde militarizme düşkün hale gelen bir halkın hiçbir zaman komşuları ve hasımları Taraskoları taklit ederek dövmecilerini metal kılıç ağzı ve mızrak ucu yapımı için işe koşmamaları dikkate değerdir.

Tula, Cholúla ve Teotihuacán ve La Venta ve San Lorenzo gibi, şiddetle harap edilmişti. Tula feleğin bu sillesini on ikinci yüzyılın ikinci yarısındaki bir tarihte yemişti. Bu arada, Tula şehrinin Toltek kurucusu Topíltzin, Tolteklerin bir hasım hizbi tarafından sürülmüş ve bilindiği kadarıyla denize açılmıştı. Onun denizden döneceğine dair bir kehanet Tolteklerin ardılları Azteklere devredilmişti. Görünüşe bakılırsa Topíltzin deniz yoluyla Yucatán'ın batı kıyısına seyahat etmiş ve orada kendi yönetimi altında başkenti Chichén [Chichén Itzá] olan minyatür bir imparatorluk kurmuştu.

Yucatán Mayalarının [Yukatekler] kayıtlarına göre, "Kukulkán" adlı bir fatih 987'de veya bu tarihten kısa bir süre önce deniz yoluyla Yucatán'a gelmişti. Maya dilinde "Kukulkán" "tüylü yılan" anlamına gelir ve bu aynı zamanda sürgüne gönderilen Toltek Kralı Topíltzin'in soyadı –Topíltzin'in özdeşleştirildiği bir tüylü yılan şeklindeki Meksika tanrısının adı– "Quetzalcóatl'ın" anlamıdır. (Muhtemeldir ki bir Toltek hizbinin gözünde Topíltzin'in suçu, kendini nedamet getirme disiplini buyuran ama insan kurban edilmesini onaylamayan bu tanrıya adamasıydı.)

Kukulkán-Quetzalcóatl tarafından Kuzeybatı Yucatán'da kurulan devlet *c.* 987'den *c.* 1224'e kadar varlığını korumuştu. Burada bir Toltek ve Maya mimarisi, görsel sanatları, dini, örf ve âdetleri harmanı vardı. Toltek ruhu kendini saplantılı bir insan kurban etmeye düşkünlük şeklinde gösteriyordu. Topíltzin, gerçekten Kukulkán'la özdeştiyse, muhtemelen hemcinsi Tolteklerin daha gaddar hizbini memnun edecek ölçüde kana susamış değildi ama Yucatán'da resmen başlattığı melez Toltek-Maya uygarlığı, Toltek fatihleri gelmeden önceki Mayalardan daha fazla kana susamıştı. Batı Yucatán'ın Toltek hükümdarlarının kana susamışlıkları Chichén'deki insan kafatasları friziyle süslenmiş bir platformda anıtlaşmıştır; keza Chichén'deki *Chenóte*'nin dibinden kazılarak çıkarılan insan iskeletleriyle de açığa vurulur. (*Chenóte*, bir oyuktaki, insan kurbanların içine atıldığı havuzdur.)

Chichén'in Toltek yaratanları ve efendileri ortadan kayboldüktan sonra, şehir Itzálar adlı amaçsızca dolaşan bir Maya takımı tarafından işgal edilmişti ve *c.* 1283'te Chichén'in Toltek kurucusunu taklit ederek kendini Kukulkán diye sıfatlandıran Itzáların lideri aşağı yukarı Chichén'le Yucatán'ın batı kıyısının orta noktasında Mayapán şehrini kurmuştu. Bu Maya bölgesindeki ilk surlarla çevrili şehirdi. Mayapán ayrıca *c.* 1238'den iç savaşta yıkılmasının ardından terk edildiği *c.* 1461'e kadar Kuzeybatı Yucatán'ın başkentiydi.

Yucatán tarihinin Itzá evresinde, Toltek evresindeki gibi, Mezo-Amerikan uygarlığının yerel Maya türü Meksika platosundan gelen öğelerle harmanlanmıştı ve Mayapán'da sırasıyla yönetimi üstlenen Itzá klanları dizisinden bir tanesi bir Meksikalı paralı asker tayfasının yardımıyla iktidarı ele geçirmişti.

Mayapán tamamen surlarla çevriliydi gerçi ama surlarla çevrili olmayan Teotihuacán gibi bir plana göre yerleştirilmemişti. Oysa

Kuzeybatı Peru kıyısındaki Chanchán şehri, Babil ve İskenderiye ölçeğinde dikdörtgen bir ızgara üzerine yerleştirilmişti.

And Dağları tarihinin Tiahuanáco katının gözden kaybolmasını izleyen evresine dair birbirini tutmayan tarihlendirmelerin her ikisine göre, bu Tiahuanáco sonrası evre 1000-1430 zaman aralığı içinde yer alır. Bu evrede And Dağları Dünyası ne bir politik ne de bir kültürel birlikti ama hiç değilse kıyı boyunca uzanan alçak ülke politik bakımdan sayısı üçü geçmeyen devlet –Chimú [Çimu], Cuizmanco, Chincha– arasında bölünmüştü ve bunlar her bir nehir vadisinin alçak kesimi ayrı bir politik birim teşkil ettiğinde Tiahuanáco Öncesi "Serpilme" Çağı'nı gölgede bırakmışlardı.

And Dağları'yla Helenistik dönem tarihlerine kuş bakışı göz atarsak, kendimizi And Dağları tarihinin "Serpilme" devriyle, Helen Dünyası'nın standart politik birimlerinin şehir devletleri olduğu, Helenistik dönem tarihinin MÖ 334'te biten dört yüzyılını aynı kefeye koyar halde buluruz. And Dağları tarihin "Serpilme" devrinde, Helenistik dönem tarihinin "klasik" devrindeki gibi, güzel sanatlar zirvesine çıkmıştı. And Dağları'nın Tiahuanáco Sonrası Çağı kıyı devletleri, Pers İmparatorluğu'nun Perslerin Makedonyalı Yunan fatihleri tarafından kurulan ardıl devletlerinin muadilleriydi.

And Dağları tarihinin bu evresindeki And Dağları kıyı şehirleri birkaç vadinin sıkıca birleştirildiği imparatorlukların başkentleriydi. Her bir devlette nüfus başkentte toplanmış ve sulama sistemi yeniden düzenlenmişti. Özellikle Çimu'nun başkenti Chanchán'ın ölçeği o kadar hayranlık uyandırıcıdır ki, arkeologlar And Dağları tarihinin bu devrini "Şehirleşme" veya "Şehir İnşası" Çağı diye nitelendirmişlerdir. Şehirlerin muazzam boyutları aslında onların ayırıcı niteliğidir. "Serpilme" Çağı'nda Moche Vadisi'nde Chanchán ölçeğinde hiçbir şehir yoktu; ama nitelik bakımından Moche Vadisi'ndeki "Şehirleşme" Çağı'nın çanak çömleği "Serpilme" Çağı'nın Moçika çanak çömleğiyle kıyas kabul etmez. "Şehirleşme" Çağı tekdüzeydi. Kapların süslemesiyle değil, metal araç gereç imalatıyla sivrilmişti.

Chanchán devasa kerpiç duvarlarla çevrili uçsuz bucaksız bir dikdörtgen binalar dizisidir. Bu duvarların amacı savunmaymış gibi görünmemektedir. Çimu devletinin istihkâmı sınırlarındaydı: Örneğin, muhtemelen Çimu devletinin kapsadığı vadilerin en

güneydoğusundaki Fortaléza Vadisi'nin alçak kesimine doğru uzanan, Paramonga'daydı.

Chanchán And Dağları Dünyası'nın "Şehirleşme" Çağı'ndaki en büyük –hatta açıkçası, bundan önceki veya sonraki, Lima'nın boyutlarında yakın tarihlerdeki artışa kadar herhangi bir çağdaki– şehirdi. Ama And Dağları Dünyası'nın "Şehirleşme" Çağı'ndaki en fazla saygı gösterilen ibadet merkezi Cuizmanco topraklarında yer alan –orada tapılan tanrıya hürmeten onun adıyla anılan– Pachacámac'tı. Pachacámac ekümenik bir tanrıydı. İbadet merkezi dört bir taraftan gelen hacılarca ziyaret edilirdi.

61
İslam Dünyası, 945-1110

Bağdat'ın 945'te Abbasi Halifeliği'nin ardıl devletlerinden birinin hükümdarları Büveyhiler tarafından işgali, Abbasi İmparatorluğu'nun dokuzuncu yüzyılda başlayan çözülümünün tersinemez olduğunu ortaya koymuştu. Büveyhiler kendini, Halife'nin feragat etmesini istemeden, Abbasi topraklarının *de facto* efendisi haline getiren ilk hanedan değildi ama Abbasilerin ana [metropoliten] eyaleti Irak'ı işgal edip bizzat Halifeliğin üzerinde doğrudan kontrolünü tesis eden ilkiydi. Büveyhiler Gilan'dan gelen İranlılardı ve Abbasi Halifeliği'ne hâkimiyetleri İranlıların İslam devletinde Arapların aleyhine gitgide kazandıkları politik gücün doruğuydu. Bu eğilim zaten kendini Abbasilerin Halifeliği ele geçirmelerini sağlayan 747-750 devriminde ve ardından Halife Memun'un kardeşi Emin'i 813'te galebe çalmasıyla açığa vurmuştu. Bununla birlikte, Büveyhiler İranlı olmanın yanı sıra Şiiydiler ve onların 945'te Bağdat'a varmaları 747-750 devriminin dini yönüyle tamamlanmasından çok bir tersine dönmeye delalet ediyor izlenimi uyandırıyordu. Şiiler devrim için hareket ederken bunun Emevilerin yerini Alevîlerin almasıyla sonuçlanacağını ummuşlardı. O vakada hayal kırıklığına uğramışlardı. Artık, iki yüzyıl sonra, uzun süredir ertelenmiş umutları nihayet gerçekleşme yolunu tutmuş gibi görünüyordu.

Kuzeybatı Afrika'daki Aglebiler 909'da Ali ve Fatma'nın soyundan geldiğini iddia eden bir ailenin temsilcisi tarafından

devrilmişlerdi. Aglebiler Arap ve Abbasileri kâğıt üstünde üst hükümdarları olarak tanıyan Sünniydiler. Fatımiler de Araptı ama askeri birlikleri Küçük Kabiliyeli Berberilerden [Kütâmeliler] meydana geliyordu. Fatımiler Abbasilerin yerini almayı hedef gütmüşlerdi ve zaferleri Berberi ırkı ve Şii mezhebinin İsmailiye (Yedi İmamcılık [Seb'iyye]) kolunun zaferleriydi. 914'te Mısır'ı fethetmeye çalışmışlar ama sonuç alamamışlardı. Ancak 969'da başarmışlardı. Bu arada 890'da Karmatiler adlı Şiiliğin Fatımilerle aynı Yedi İmamcılık koluna mensup bir cemaat Irak'ta bir devlet kurmaya çalışmıştı. Abbasiler Karmatileri 903-906'da Bereketli Hilal'den çıkarmayı başarmışlardı ama Karmatiler Kuzeydoğu Arabistan'daki el-Ahsa ve Bahreyn Adaları'nda güvenli bir harekât üssü bulmuşlardı. Oradan sadece Irak'a değil Mekke'ye de baskın vermişlerdi. 930'da Kâbe'den Siyah Taş'ı [Hacer'ül-esved] alıp götürmüşlerdi. 864'ten 928'e kadar İran'ın Hazar kıyısına hükmeden Zeydiler adlı Şiiliğin farklı bir kolu 897'de Yemen'de ikinci bir devlet kurmuşlardı. İsmaili Şiiler 977'de Multan'ın, 985'te kısmen Sind'in kontrolünü ele geçirmişlerdi. Bu son tarih itibarıyla İslam Dünyası'nın Sünni egemenliği altındaki yegâne kayda değer kısımları Abbasilerin Maveraünnehir ve Horasan'daki İranlı Samanilerin ardıl devletiyle mülteci Emevilerin İber Yarımadası'ndaki halifeliğiydi ve Emeviler politik bakımdan Abbasilere Şiiler kadar husumet besliyorlardı. İslam Dünyası 985'te İranlılarla Berberiler arasında bölüşülecekmiş ve yeniden birleştirilecekse yeniden birleştirenler İsmaili Şii Fatımiler olacakmış gibi görünüyordu.

Dahası kültürelin yanı sıra politik düzlemde de artık İsmaili Şiiler ve İranlılar üstündü. Epik şair Firdevsi (934-1020), filozof İbn-i Sînâ (Avicenna) (980-1037) ve bilimsel gözlemci Bîrûnî (973-1048) İranlıydı. *Circa* 970'ten itibaren Basra'da "Saflık Kardeşleri" (İhvanü's-Safa) adlı bir İsmaili cemaat bir ansiklopedi üretiyordu ve 973'te İsmaili Fatımiler yeni başkentleri Kahire'deki Ezher Camii'nde bir medrese [bugün el-Ezher Üniversitesi] kurmuşlardı. Genelde Abbasi İmparatorluğu'nun politik bakımdan dağılması edebiyat ve sanata yaramıştı. Yerel sarayların çoğalması potansiyel hamilerin sayısını da çoğaltmıştı.

İslam uygarlığının İran'a has yorumu yerleşmişti; kendini bir Yeni-Farsça (Fars) edebiyatında ölümsüzleştirmişti; ancak on birinci yüzyılın bitişinden önce *c.* 985'te akla uygun diğer beklentiler boşa çıkmıştı. 1085 itibarıyla İslam Dünyası'nın Mısır dışındaki

bütün kısımlarında bir defa daha Sünni hükümetler iktidardaydı ve Mısır'ın hâlâ Şii Fatımilerin egemenliği altında bulunmasına rağmen, Fatımilerin Mısırlı Sünni Müslüman tebaaları hükümdarlarının İslam yorumunu benimsememişti. 1085'te Abbasi hanedanı hâlâ Bağdat'taki tahtta ve hâlâ vesayet altındaydı ama 1055'ten beri efendileri Şii İranlı Büveyhiler değildi; artık Sünni Türk Selçuklulardı. Türkler Arap Yarımadası dışında İslam Dünyası'nın Asya kısmının neredeyse her tarafındaki efendileri olarak İranlıların yerini almışlardı.

Şiiler 656-661 ve 747-750'deki fırsatları ganimet bilmeyi başaramamışlardı. 969-1055'te gene elleri boş çıkmıştı. Fatımiler ve Karmatiler birbirleriyle elbirliği yapmamışlardı. Gerçi iki fırka da Şiiliğin İsmaili kolundandı, ancak Karmatiler sosyal adalete önem verirken, Fatımilerin esas derdi veraset yoluyla intikal eden ilahi haklarını korumaktı. Fatımilerle Karmatiler birbirleriyle uyumlu değillerdi. Büveyhilere gelince, her ikisinden de uzak durmuşlardı. Büveyhiler Şiiliğin bir gayri-İsmaili koluna mensuptular. Fatımilerin tebaası olmaktansa Abbasilerin efendiliğini tercih etmişlerdi ve Büveyhiler açısından muhtemelen yegâne seçenek buydu. Şiiliğin birçok gayri-İsmaili kolu hem birbiriyle hem de Müslüman cemaatin Sünni çoğunluğuyla İsmailiye boyunduruğu altına girmeye gönülsüzlük bakımından uyuşuyorlardı. Kendilerini İslam Dünyası'nın efendileri yapmaktaki müteakip başarısızlıklarına içerleyen İsmailiye mezhebi mensupları buna *c.* 1090'da Haşşaşiye adlı bir gizli cemiyet örgütleyerek mukabele etmişlerdi. İlk seçkin kurbanları, Büveyhilerin yerini alan Sünni Türk Selçukluların İranlı veziri Nizamülmülk'tü.

İslam Dünyası'nın nüfusu açısından, onuncu ve on birinci yüzyıllar bir mihnet devriydi. Merkeziyetçi İslam devletinin parçalanması beraberinde dâhilî kanun ve nizamın bozulmasını getirmişti. Bağdat'taki Büveyhi rejimi ve onun yerini alan Selçuklu rejimi sıkıntıları bir miktar hafifletmişti ama bu yerel ve geçiciydi. İslam Dünyası artık Hıristiyan istilacılardan muzdaripti ve daha da ağır bir şekilde sözde dininden dönüp İslamiyet'i benimseyen yaylacı barbarlardan.

Doğu Romalılar 961'de Girit'i, 965'te Tarsos'u, Fatımilerin Mısır'ı işgal ettikleri 969 yılında da Antiokheia'yı [Antâkiye] almışlardı. Bir sonraki yüzyılda Fatımilerle Doğu Romalılar önce Selçuklu Türkleri, ardından da 1098-1099'da Batılı Hıristiyan

Haçlılar tarafından kovuluncaya kadar Suriye'nin mülkiyeti konusunda kesin bir sonuç elde edemeden birbirleriyle yarışmışlardı. Normanlar 1060'la 1090 arasında Sicilya'yı fethetmişlerdi. Kastilyalılar 1085'te Toledo'yu [Tuleytula] ele geçirmişlerdi.

[İslam Dünyası] artık başıboş kalan –Türk, Arap ve Berberi– göçebeler tarafından daha yaygın bir acıya ve yıkıma maruz bırakılmaktaydı. 999'da Abbasilerin İranlı Samani ardıl devleti 962'de, Ceyhun Nehri çizgisinde, bugünkü Afganistan'daki Gazne'de kurulan bir Türk hanedanıyla 960'ta dinlerinden dönüp İslamiyet'i benimseyen Karluklar arasında paylaştırılmıştı. Türkler dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren İslam Dünyası'na münferiden kölemen olarak ithal edilmişler ve efendilerinin lehine olan durumu aleyhlerine çevirmeyi öğrenmişlerdi. 999'da Karluklar adlı özgür bir Türk göçebe aşiretinin tamamı ilk defa İslam topraklarına *en masse* yerleşmişti. Karlukları kısa süre içinde Kıpçaklar tarafından batıya doğru sürülen Oğuzlar izlemişti. Oğuzların dininden dönüp Sünni İslamı benimseyen ve Selçuklu Ailesi mensuplarının sevk ettiği bir takımı, 1040'ta soydaşları Gazneli Türkleri yenilgiye uğratmış ve Horasan'ı işgal etmişti. Selçukluların sevdaları kendilerine bir imparatorluğu mal etmekti ve 1055'te Bağdat'taki Abbasilerin yerine efendileri olarak Büveyhileri geçirdiklerinde bunu geçici süreyle başarmışlardı da. Selçukluların izinden yürüyen göçebeler otlak ve ganimet istiyorlardı. Selçuklular yeni edindikleri yerleşik İranlı ve Arap tebaalarıyla göçebe Türkmenleri geçirme konusunda gizlice anlaşmışlardı. Onları 1046'da Ermenistan'ın, 1071'den sonra da Ön Asya'nın üstüne salmışları. Ne var ki bu seyyar göçebeler Hıristiyan ülkelerini yakıp yıkmaya başlamadan önce, *en passage* [sırası gelmişken] İran'ı mahvetmişlerdi.

Fatımiler iki Arap yaylacı aşiretini Kuzeybatı Afrika'da başıboş bırakmışlardı. Bu Fatımilerin oradaki genel valilerinin 1047'de bağlarını koparmalarına misillemeleriydi. Kartaca ve Roma Çağı'nda bölgeyi gönençli yapan Kuzeybatı Afrika'daki zeytinlikler, hem Vandal fethini hem de ilk Arap fethini ucuz atlatmıştı. İkinci Arap fethinin yol açtığı tahribat telafi edilmemişti. Bu bir askeri harekât değildi; göçebelerin kitlesel göçüydü. Batıya doğru yol tepen Arap göçebeler Atlantik'e ulaşmamışlardı. Yolları, Murabıtlar adlı bir dini birliğin öncülüğündeki, Sahra'dan gelen Berberi göçebeler tarafından kesilmişti. Bunlar püriten Sünnilerdi. 1086

ve 1090'da İspanya'ya geçip Kastilyalıların ilerleyişini durdurmayı başaramayan İspanya'daki Emevilerin ardıllarını tahttan indirdiklerinde, İspanya'daki Müslümanlar, hemşehrileri Hıristiyan İspanyolların tahakkümlerinin ehvenişer olduğunu çok geç fark etmişlerdi.

İslamiyetin politik sınırı Akdeniz'in batı havzasında ve Suriye'de Batılı Hıristiyan istilacılar tarafından geri itiliyordu. Ancak sınır, aynı zaman diliminde, Hindistan ve Ön Asya'da öteleniyordu. Türk Gazneliler hanedanı gayrimüslimlerin asla Samani veya Abbasi egemenliği altında bulunmamış topraklarını fethetmişti. Gazneli Mahmud İndus Havzası'nın tamamını Sünni Müslümanların egemenliği altına sokmuştu (Hindulara karşı savaşmanın yanı sıra Multan ve Sind'deki İsmaili Şii Müslüman rejimi tasfiye etmişti). İran ve Irak'a kısa süreyle hükmeden Selçuklular, bir zamanların Doğu Roma Ön Asya'sının kalbinde, varlığını 231 yıl (1077-1308) koruyan, bir Sünni Müslüman devlet kurmuşlardı.

Türkler İslam Dünyası'na İran aracılığıyla girmişlerdi ve İranlılar İslam uygarlığının İran'a has göz kamaştıran bir yorumunu yaratıncaya kadar *en masse* gelmemişlerdi. Türkler ata yadigârı dillerini korumuşlardı ama İslam uygarlığını İran'a has şekliyle kabullenmişlerdi. Bu İslamiyetin güneydoğuda Hindistan'a doğru ve kuzeybatıda Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'ne doğru yayılan şekliydi. İslamiyetin on birinci yüzyıl ve sonrasında bu iki komşu uygarlık aleyhine genişlemesi Batı'daki kalıcı, Suriye'deyse geçici daralmasından çok daha kapsamlıydı.

İslamiyetin nüfuz alanı böylece merkeziyetçi İslam devletinin çözülmeye yüz tuttuğu bir zamanda göze batar bir şekilde genişliyordu. Teoride merkeziyetçi devlet din açısından zorunlu bir politik çatıdır; ama pratik teoriyi çürütmüştü. Bu İslamiyetin merkeziyetçi bir hükümetin desteğine ihtiyaç duymadan ayakta kalıp yayılabileceğini göstermişti. Bu deneyimin iki ciddi etkisi vardı. Müslümanların Tanrı'nın niteliğine dair tasavvurda ve Müslümanlığın buyruklarını yerine getirenin Tanrı'yla ilişkisinin niteliğinde bir değişikliğe yol açmıştı. Ayrıca dağılmış merkeziyetçi İslam devletinin ardıl devletlerinin gayrimüslim tebaası arasında kitleler halinde dininden dönmenin ilk dalgasını üretmişti.

Bu kitleler halinde dininden dönmenin politik güdüsü besbellidir. Bir zamanların merkeziyetçi İslam devleti tebaasının gayrimüslim çoğunluğu onlara dayatılan *Pax Islamica* [İslam Barışı]

sayesinde emniyet altına alınmıştı. İslami merkeziyetçi devlet çözüldüğünde –benzer şekilde Müslim ve gayrimüslim– tebaası alternatif bir sığınak aramıştı. İslam dininin İslam devletinden daha fazla beka gücü bulunduğunu fark etmişlerdi ve bu çözülmeye yüz tutan devletin gayrimüslim tebaasında eski hükümdarlarının dinini benimseme isteğini uyandırmıştı. Artık bir Müslüman olmak, kişiye bir mihnet çağında güçlükleri yenmeyi başaramayan bir devletin eski tebaası olmaktan daha fazla güvenlik sağlıyordu. Dininden dönmenin müşevviği artık mali ve politik eşitlikten daha fazlasıydı; ızdıraplı bir hayat memat meselesiydi.

İslamın beka vadeden türü Sünni ortodoksluktu. Şii Büveyhiler, Abbasi Halifeliği'ni tasfiye etmekten kaçınırken Sünniliğin kitlesel çekiciliğine itibar etmişlerdi; çünkü bu Halifelik merkeziyetçi bir Sünni Müslüman devletin etkili hükümeti niteliğini kaybetmişti kaybetmesine ama Sünni Müslüman cemaatin psikolojik ve toplumsal dayanışmasının kurumsal simgesi olmaya devam etmişti. Üstelik Sünnilik, Şiiliğin İsmaili yorumunun aksine, insan ihtiyaçlarına daha fazla karşılık verir hale geliyordu. Muhammed'in yüzleştiği Tanrı, İsrailoğullarının *Pentateukhos*'taki [Beş Kitap veya Musa'nın Beş Kitabı'ndaki] Tanrı'sıydı. Ulaşılamaz ve anlaşılamaz olagelmişti; bu nedenle de ortodoks Sünni Müslümanlar açısından mutasavvıfın Tanrı'yla İnsan arasındaki uçurumu kapatma girişimi hep söz götürmüştü. Bu Tanrı'nın aşkınlığına [deneyüstü niteliğine] saygısız bir dil uzatma gibi geliyordu. Şüphesiz on birinci yüzyılın basit Müslümanları *Pentateukhos*'taki Tanrı'ya İsrail ve Yahuda'nın peygamberlerinin yanı sıra onların ardılları Ferisiler ve Hıristiyanlar tarafından Baba Tanrı niteliği kazandırıldığından bihaberdiler. Ancak bu müşfik ve cana yakın Tanrı merkeziyetçi İslam devletinin eski tebaasının bu devletin dağıldığı bir çağda hasret çektiği Tanrı'ydı ve bu dar vaktinde imdadına Horasan doğumlu İranlı âlim-mutasavvıf Gazali (1058-1111) yetişmişti.

Gazali, Augustinus gibi, koltuğundan kendi iradesiyle vazgeçen başarılı bir öğretim üyesiydi; ancak Augustinus'un aksine, tartışmalı dini politikayla ilgilenmemişti. On bir yıl (1095-1106) boyunca tasavvuf [İslam mistisizmi] incelemelerini mutasavvıfın Tanrı'yla ilişkisini aracısız bir deneyimle sürdürmek amacıyla inzivaya çekilmişti. Gazali Sünni ortodoksluğunu reddetmemişti ama ona tasavvufu aşılayarak insanileştirmişti ve Sünni cemaat sonunda Gazali'nin ardından gidince, İslam aniden ömrünü uzatan

yeni bir yöne adım atmıştı. Gazali iki tutulmayan hareketi reddedip bunlarla mücadele ederek din kardeşlerinin güvenini kazanmıştı: İsmaili Şiiliği ve akılcı [usçu] felsefeyi. İsmailiye mezhebi sevilmiyordu çünkü mensupları ketum ve azgın devrimcilerdi. Filozoflar sevilmiyorlardı çünkü özgür düşünce tehlikeli bir çağ için pahalıya patlayacak bir lüksmüş hissi veriyordu. Gazali bu iki umacıyı kesip atma karşılığında Sünni İslam adına tasavvufu kurtarmıştı ve tasavvuf da kesip atılsaydı Sünniler insanların kalplerini fethetmeyi başaramazlardı.

62
Bizans Dünyası, 927/8-1071

Bizans tarihinin bu devrindeki iki dikkat çeken hadise Rusya'nın 989'da dininden dönüp Khalkedon Hıristiyanlığının Doğu Ortodoks türünü benimsemesi ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun 1071'de askeri çöküşüydü. İmparatorluğun çöküşü Yunanlar açısından felaketliydi. İmparatorluk yedinci yüzyılda, Romen adının sürdürülmesine rağmen, *de facto* Yunanlaşmıştı ve imparatorluğun 1071'le sonrasında yaşadığı aksilikler bu nedenle Yunan halkı açısından da aksiliklerdi. Ancak 1071 itibarıyla Bizans uygarlığının kısmeti artık bütünüyle ne Yunan halkınınki ne de Doğu Roma İmparatorluğu'nunkiyle sınırlıydı. O tarihlerde Bizans toplumu Yunanların dışında üç Slavca konuşan halkın –Bulgarlar, Sırplar ve Rusların– yanı sıra Kafkasya'daki Gürcüler ve Alanları da kapsar hale gelmişti.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun bu çağın askeri tarihindeki inişler yokuşlar tek başına incelendiğinde mantığa aykırıymış izlenimi verebilir, oysa bunlar ekonomik ve sosyal çerçeve ışığı altında kavranabilir. Doğu Roma'nın askeri tarihi 926'dan 1045'e kadar, her zaman kolay kazanılmasa da, bir sürekli başarı sicilidir. Durumun on birinci yüzyılın beşinci on yılında tersine dönmesi ve imparatorluğun hem Ermenistan hem de Apulia sınırlarındaki çarpıcı yenilgileri, [yürürlüğe konmaları] 929'da veya belki de 922'de başlayan ve hükümetin 1028'deki bir başarısızlık itirafıyla biten, önceki bir dizi emperyal tarımsal yasanın akim kalma-

sından ötürüdür. Ön Asya'daki Doğu Roma taşra aristokrasisi mensuplarının 963, 970, 976-979, 987-989 ve 1057'deki isyanları, dönüp geriye bakıldığında, önceden Doğu Roma aristokratlarının yurtluklarıyla –Doğu Roma köylü milisi mensuplarının mülkleri aleyhine genişleyen yurtluklarla– dolu Ön Asya'nın iç kısmındaki bölgenin, Selçuklu ve Danişmendli Türk savaş ağaları ve onların izinden yürüyen göçebeler tarafından işgalinin ilk adımı olarak görülebilir.

Köylü milisi, Doğu Roma İmparatorluğu savunmada kalmaya devam ettiği sürece, Ön Asya'yı Arap saldırılarına karşı başarılı bir şekilde elinde tutabilmişti. Nitekim silahlı bir köylü sınıfı savunma savaşı açısından etkili bir araçtı. Kendi mülkü olan verimli araziyi savunuyordu, bundan ötürü de askeri sorumluluğunu gereğince yerine getirmek için güçlü bir güdüye sahipti. Köylülerin rızklarını esasen kendi arazilerinden çıkarmaları nedeniyle bunun imparatorluk hazinesine maliyeti küçüktü ve ödedikleri vergi aldıkları asker ücretinden fazlaydı. Ancak bu köylü milisi, amacın imparatorluğun sınırları ötesinde ülke açmak ve bu toprakların kalıcı işgali olduğu, saldırı savaşı için aynı ölçüde uygun bir araç değildi.

Doğu Roma askeri harekâtlarının savunmayı esas aldığı ve köylü milisinin kendi mülkünü savunduğu 926'da biten üç yüzyıl boyunca bile milis askerlerini muvazzaf hizmete ve eğitime yeterince süre ayırmaları konusunda razı etmek zordu. Bir milis askerinin önde gelen meselesi, kendisine askeri teçhizat, ailesine de yiyecek parası sağlamanın yanı sıra vergi ödemelerine yetecek kadar üretmek için, toprağını işlemek ve çiftlik hayvanlarına bakmaktı. Vergi oranı yüksekti ve vergi memurları köylü sınıfıyla ilgilenirken daima haşin davranıyorlar, sıkça da yolsuzluk yapıyorlardı. Davranışları köylüleri İmparatorluk Hükümeti'nden soğutmuştu. Arapların yedinci yüzyılda Ön Asya'yı fethetmeyi başaramamalarının nedenlerinden biri yerel nüfusun ülkeleri için dövüşmeye istekli oluşlarıydı. 1071'de ve sonrasında Ön Asya'daki köylü sınıfı, 633'te ve sonrasında Suriye'yle Mısır'daki köylü sınıfları gibi, bir yabancı istilacıya katlanmaya, hatta bazı durumlarda iyi karşılamaya hazırdı.

Doğu Ön Asya'daki köylü sınıfıyla tekrar ortaya çıkan toprak sahibi aristokrasi arasındaki ilişkiler çelişkiliydi. Köylülerin askeri becerisi sayesinde büyük toprak sahiplerinin bahtı açılmıştı. Gerçi Müslümanların, karadan ve denizden, Doğu Roma topraklarına

akınları Doğu Roma İmparatorluğu'nun 961'de Girit'i, 965'te de Tarsos'u yeniden fethetmesine kadar kesilmemişti ama gidişat 863'te imparatorluğun lehine dönmüştü; o tarihten itibaren Ön Asya'da güvenlik gitgide iyileşmişti; bundan ötürü oradaki arazi daha cazip bir yatırım halini almış ve köylülerin mali darboğazları yatırımcıların fırsatı haline gelmişti. Askerlik hizmetine *quid pro quo* [mukabil] ellerinde tuttukları herhangi bir arazi kanunen satılamasa da, vergi baskısı köylüleri satışa mecbur etmişti. 927/8'in son derece sert kışının yol açtığı açlık, zenginlerin garibanların tasarrufları altındaki topraklarını gülünç ölçüde düşük fiyatlarla kapatmalarına imkân vermişti; gene de köylü sınıfı hanidir ağır vergilendirme yüzünden mali bakımdan güçlük çekmeseydi bu geçici kriz bu derecede istismar edilemezdi.

927/8 krizinin istismarı skandalı o kadar aşikârdı ki, en sonunda 1028'de boşa çıkarılan, imparatorluk tarım mevzuatını doğurmuştu. Bu Doğu Roma İmparatorluk Hükümeti'yle Doğu Ön Asya'daki büyük toprak sahipleri arasında bir köylü sınıfının "artık" ürününe el koyma mücadelesi olagelmişti. Doğu Roma İmparatorluğu'nun gayrisafi millî hasılasının büyük bir bölümünü köylü sınıfının tarım ürünleri sağlıyordu. Mesele köylü sınıfının yıllık "artığının" hükümet tarafından vergi olarak mı yoksa büyük toprak sahipleri tarafından kira olarak mı alınacağıydı ve köylü açısından bu bir kırk katır mı kırk satır mı seçimiydi. Köylü "mülk sahibi" sıfatıyla acımasızca vergilendiriliyordu; kiracı sıfatıylaysa imparatorluğun vergi memurlarıyla uğraşma külfetini büyük toprak sahibine aktarıyordu ama bunu kendisini toprak sahibinin ocağına düşürme pahasına yapıyordu.

Hükümetin amacı büyük toprak sahiplerinin 927/8'den beri, haksız yere hatta bazı durumlarda da yasa dışı bir şekilde, elde ettikleri araziyi geri vermeye zorlamaktı. Mücadele II. Basileios'un saltanat devrinde (976-1025) zirvesine ulaşmıştı. Asyalı soylular 976-979'da ve 987-989'da bir daha ona karşı silahlı isyan bayrağı açmışlardı. Basileios'un misillemesi şiddetliydi. 1003/4'te bir vergilendirme yöresine tarh edilen toplam miktarın ödenmesiyle ilgili ortaklaşa sorumluluğun zengin vergi mükellefleriyle sınırlandırılacağını ve yoksulların bundan muaf tutulacağını buyurmuştu. 1028'de bu yasa, büyük toprak sahiplerinin baskısı altındaki, II. Basileios'un kardeşi, *fainéant* [aylak] görevdaşı ve vârisi, VIII. Konstantinos tarafından yürürlükten kaldırılmıştı. Basileios'un

ölüm sonrası yenilgisi, Çin'de Wang Anshi'nin 1085-1086'daki yenilgisiyle aynı nedenden ötürüydü. Doğu Roma İmparatorluğu'nda, Çin İmparatorluğu'ndaki gibi, reformlara niyetlenen birinin emrine amade yegâne görevliler, kişisel çıkarları yerine getirmeye yükümlü bulundukları reform tedbirlerini baltalamaya bağlı olan sadakatsiz ve haysiyetsiz resmi görevlilerdi.

II. Basileios hem devlet memurlarıyla hem de Doğu Ön Asya'daki soylu tebaasıyla boğaz boğaza gelmişti. Köylü sınıfını her iki Harpya [kanatlı ifrit] sürüsüne karşı savunmayı denemişti, gerçi gizli amacı köylü sınıfının değil devletin çıkarını gözetmekti. Devlet memurları Asyalı aristokratlarla boğaz boğaza gelmişlerdi; çünkü normalde imparatorluk tahtı II. Basileios'un kalibresinde bir imparator tarafından işgal edilmediğinde, saltanat süren imparator adına yönetenler devlet memurlarıydı ve aristokratların amacı ya İmparatorluk Hükümeti'ni ele geçirmek ya da ondan kopmaktı. Aristokratlarla köylülerin birbirleriyle ilgili duyguları ikircikliydi. İmparatorluk vergi memurlarından nefret etmek bakımından hemfikirdiler; çünkü aristokratlar kendi vergi yükümlülüklerinden yan çizebiliyorlardı çizebilmesine ama vergi yükünün köylü milisinin askeri verimliliğini düşürdüğünün farkına varmışlardı. Ayrıca aristokratın nüfuzu bir eyalet milis birliğinin –bizzat eyalet valiliğini de beraberinde getiren bir makam [*eksarkhos*] olan– komutasını elinden tutmasına bağlıydı.

Köylülerin aristokratlarla ilgili duyguları karışıktı. Aristokratların arazi gaspına içerliyorlardı ama onlara vergi memurlarına karşı desteklerinden ötürü minnet, askeri becerileri yüzünden de hayranlık duyuyorlardı. İdare köylüleri sadece imparatorluk için verilen savaşlarda değil, ona karşı isyanlarda da aristokratların izinden yürümeye isteklendirmişti. Ön Asya'da 963'le 1057 arasındaki beş isyan köylü sınıfının desteği olmadan gerçekteki kadar zorlu hale gelmezdi. Bu isyanlar kendilerini köylü sınıfına vergi memurlarına karşı başkaldırılar diye kabul ettirmişti. 963'teki isyanlar II. Nikephoros Phokas adlı bir aristokratı imparatorluk tahtına çıkarmıştı; 1057'deki isyan I. İsaakios Komnenos adlı başka bir aristokrata aynı ödülü kazandırmıştı. Diğer üç isyan son kertede başarısızdı ama II. Basileios saltanat devrinde ancak ikisini bastırmıştı, o da yabancı paralı askerlerin –979'da İberlerin (başka bir deyişle Gürcülerin) ve 988-989'da Rusların– yardımıyla.

Köylü milisinin yerine, yabancı veya yerli, paralı askerlerin koyulması imparatorluğun 1071'deki çöküşünün nedenlerinden biriydi. Doğu Roma Ordusu her zaman tam gün hizmet eden ve geçimlik ücret ödenen bir profesyoneller bileşenini içeriyordu ama bu masraflı kol II. Nikephoros Phokas (963-969), İoannes Tzimiskes (969-976) ve II. Basileios adlı birbirini izleyen üç hırslı fatihin saltanat devrine kadar sayıca küçüktü. Köylü milis askerleri, yarım gün askerlerden bütün bütün tarımcıya ve tam gün vergi mükellefine çevirme lehine bir görüş birliği vardı. II. Basileios ve devlet memurları Asyalı köylülerin saldırı kapasitesini ortadan kaldırmayı istemek konusunda birbirleriyle hemfikirlerdi, çünkü köylü milisinin serkeş aristokratların askeri gücünün kaynağı olduğunu fark etmişlerdi. II. Nikephoros birkaç çelişen mütalaa arasında bocalamıştı. Askerleri ve eyalet hemşehrileri köylü milis askerleri gerçekten korumak istiyordu. Öte yandan, milisin işe yaramayacağı fetihleri başarmak için bir profesyonel orduda gözü kalmıştı ve aristokrat hemcinslerinin tarla üstüne tarla eklemelerini kayıtlamak konusunda gönülsüzdü. 1071'de talihsiz İmparator IV. Romanos Diogenes'in Selçukluların önünü kesinlikle, hizmet etmekteki yegâne çıkarları paralarını çıkarmak olan, paralı asker birlikleriyle kesmesi gerekmişti.

II. Nikephoros'un Girit ve Kilikya'daki Müslüman akın üslerini fethi Doğu Roma İmparatorluğu'na maliyetine değmişti. İoannes Tzimiskes ve II. Basileios'un Bulgaristan'ı (kısa bir fasılayla) 971'den 1018'e kadar süren savaşta yenmesi, fethedilenlerin yanı sıra fethedenler için de felaketliydi. Bulgaristan 167 yıllık (1018-1185) politik bağımsızlığını kaybetmişti; Doğu Roma İmparatorluğu kendini hiçbir zaman toparlayamadığı bir mali, ekonomik ve toplumsal zorlanmaya maruz kalmıştı. Mali zorlanmanın bir belirtisi, Diocletianus ve I. Konstantinos tarafından eski değerine kavuşturulduğundan beri içsel değerini koruyan, Doğu Roma altın sikkesi *nomisma*'nın ayarının bozulmasıydı. Muhtemelen II. Nikephoros Phokas dâhilî tedavül için bir ayarı bozuk altın sikke kestirmişti; bizzat *nomisma*'nın ayarıysa IX. Konstantinos'un saltanat devri (1042-55) sırasında bozulmuştu.

1040-1046 yılları Doğu Roma tarihinde 860-865 ve 926-928 yıllarındaki dönüm noktaları kadar önemli bir dönüm noktasını imliyordu. Doğu Romalılar 878'de kaybedilen Syrakusa'yı yeniden işgal etmişlerdi ama Norman maceracılar 1041'de, Apulia'daki

Doğu Roma nüfuz alanının kilit bir mevzii olan Melfi'yi işgal etmişlerdi. Doğu Romalılar, küçük Kars prensliği dışında, Ermenistan'ın ilhakını tamamlamışlardı; ama Selçuklular 1046'da, artık Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından savunulmayan, Ermenistan'a aman vermemeye başlamışlardı.

Normanlar 1071'de Bari'yi alarak Apulia ve Calabria'daki Doğu Roma mülkünün fethini tamamlamışlardı. Aynı yıl Selçuklu savaş ağası Alp Arslan Doğu Roma İmparatoru IV. Romanos Diogenes'i Manzikert'te (Melazgêrd) [Malazgirt] esir almış ve bunun ardından Selçuklular, yedinci yüzyıldan beri Doğu Roma İmparatorluğu'nun kalbi niteliğindeki, Ön Asya'nın iç kısmını işgal etmişlerdi.

1071'den sonra, yedinci yüzyıldan beri ilk defa, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Güneydoğu Avrupa'daki dominyonları Asya'daki dominyonlarından daha geniş hale gelmişti. Bulgarlar 1041'de ayaklanmışlar ama zapturapt altına alınmışlardı. 1071'den sonra Bulgarlar Doğu Roma İmparatorluğu'nun tebaası olmaya, Sırplarsa Doğu Roma'nın üst hükümdarlığı altında bulunmaya devam etmişlerdi. Ama Avrupa'da Yunanlar sadece bir başat azınlıktı, oysa Ön Asya nüfusunun tamamı altıncı yüzyıldan beri Yunanca konuşur haldeydi. Doğu Roma rejimi Güneydoğu Avrupa'da istikrarsızdı.

Bu nedenle, 1071'de biten bir buçuk yüzyıl boyunca, Bizans tarihi, Yunan ve Doğu Romalı bakış açılarıyla bir başarısızlık hikâyesi ama Slav ve Doğu Ortodoks Hıristiyan bakış açılarıyla bir başarı hikâyesiydi.

Kiev Prensi Vladimir 989'da vaftiz edildiğinde, Rusya'da *c.* 867'den beri bir azınlığın dini olan Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı, Rus devletinin yerleşmiş dini haline gelmişti. Vladimir'in vaftizini bir Yunan prensesiyle yani II. Basileios'un kız kardeşi Anna'yla evlenmesi izlemişti, ancak Bizans uygarlığı Rusya'ya bir Bulgar'ın yanı sıra bir Yunan kanalı aracılığıyla akmıştı. Doğu Roma İmparatorluğu Bizans uygarlığının kaynağıydı, buna rağmen bu uygarlığın Rusya'da yayılmasında Bulgaristan'ın dilsel bir avantajı vardı. Gerçi Bulgar ve Rus devletleri sırasıyla Türkçe konuşan Hunlar ve Töton dili konuşan Svearlar tarafından kurulmuştu ama iki ülkede de nüfusun çoğunluğu Slavca konuşuyordu ve her biri dininden dönüp Hıristiyanlığı kabul edinceye kadar da çoğunluğun dili galebe çalmıştı. Rusya dininden dönünce prensesi Yunan sanatçıları ve mimarları getirmişti ancak Ruslar, litürji ve edebiyatları için, Slavcanın Bulgaristan'da Konstantinos-Kyrillos'un daha kar-

maşık Glagolitik alfabesinin alternatifi olarak icat edilen "Kiril" alfabesiyle iletilen Makedonya'ya has lehçesini benimsemişlerdi. Önceden Yunanca yazılmış çoğu şey, bunun aracılığıyla, Rusya'ya Bulgarca şekliyle girmişti. 1071 itibarıyla Rusya politik bakımdan parçalanıyordu ama coğrafi bakımdan genişliyor ve genişlemesi Bizans uygarlığını Beyaz Deniz sahillerine doğru taşıyordu.

Rusya hem bir Yunan hem de bir Bulgar kanalı aracılığıyla benimsediği Doğu Ortodoks Hıristiyanlığının bahtını açmıştı. Rusya'ya ne Paulusçuluğun (Hıristiyanlığın görünür bir şekilde inançlarına ters düşen bir türü) ne de Doğu Ortodoks Hıristiyanlığına hem Doğu Roma İmparatorluğu'nda hem de Bulgaristan'da meydan okuyan, Bogomilciliğin (bir Hıristiyanlık karşıtı din) eşanlı girişine dair bir kanıt vardır. Paulusçular Ermenistan'da ortaya çıkmışlar ve Doğu Roma Ön Asya'sının kuzeydoğu köşesinde memleketler zapt etmişlerdi. Paulusçular (muhtemelen Ermeni Paulusçular), önce *c.* 755-757'de V. Konstantinos, sonra da 972'de İoannes Tzimiskes tarafından, 809'dan sonraki bir tarihte Trakya'ya, Bulgaristan'ın Doğu Roma İmparatorluğu'ndan kaptığı ama yeniden fethedilen topraklara yerleştirilmişlerdi. Bogomil dini Bulgaristan'da Bogomil adlı (adı ya "Tanrı'nın Sevdiği" ya da "Tanrı'nın Merhametine Layık" anlamına gelir) bir Doğu Ortodoks Hıristiyan papazı tarafından 927'yle 954 arasında kurulmuştu.

Bogomilcilik Bulgar köylü sınıfının, Bulgar "eşrafının" Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı kabulünden sonra, durumun birden daha da kötüleşmesine tepkisiydi. Köylü sınıfı artık başlangıçtaki alaylı aristokrasiye ilaveten açgözlü ve haysiyetsiz Hıristiyan din adamları tarafından da yolunuyordu. Bogomilciler Hıristiyanlığı reddetmiş ama Hıristiyan Kilisesi'nin kendi sembolik ideallerine ihanet etmesine bir itiraz diye Hıristiyan keşişliğinin bekâret ve çileciliğini devralmışlardı. İlk Bogomilciler Dünya'nın Şeytan tarafından yaratıldığını savunuyorlardı. Gelgelelim, aynı zamanda Şeytan'ın Baba Tanrı'nın büyük oğlu, Tanrı'nın kendisinin de iyi olduğunu ve küçük oğlu İsa'yı Şeytan'ı azledip insan soyunu kurtarmak için gönderdiğini savunuyorlardı.

Trakyalı Paulusçuların aksine, Bogomilciler hevesli misyonerlerdi. Bogomilcilik Bulgaristan'ın 1018'de imparatorluğun bünyesine katılmasından sonra Doğu Roma İmparatorluğu'na yayılmıştı. Aynı zamanda, aksi yönde Doğu Ortodoks ve Batı Hıristiyan Âlemi arasındaki tartışmalı bir ülke olan Bosna'da kök salmış, oradan

da Lombardiya, Toscana ve Languedoc'a yayılmıştı. Bogomilcilik, görünüşe bakılırsa Rusya dışında, bütün Khalkedoncu Hıristiyan ülkelerde Hıristiyan din "eşrafının" kötü ün kazanmasından ve gözden düşmesinden kazançlı çıkmıştı.

Bulgaristan'ın Dragovitia [Drugunthia] yöresindeki Bogomilciler radikal bir mezhep kurmuşlardı. Bu Dragovitialı Bogomilciler iyilik ve kötülüğün birbirinin eşi olduğunu ve bunun sonsuzluğa kadar süreceğini savunuyorlardı. Muhtemeldir ki bu radikal Bogomilcilik Bulgar köylü sınıfının durumunun daha da kötüleşmesine bir tepkiydi. Bulgaristan'ın ve Balkan Yarımadası'nın iç kısmından kalanının 1018'de Doğu Roma İmparatorluğu'na ilhakı Bogomil misyonerlik çalışmaları açısından alan genişlemesine yol açmışken, 971-1018'deki Romen-Bulgar savaşı ve 1041'deki Bulgar isyanının vahşice bastırılması Bulgar köylü sınıfının ızdırabını şiddetlendirmişti.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun ekonomik ve toplumsal yapısı 1071'in iki felaketiyle sona eren bir buçuk yüzyıl boyunca yolunda gitmemişti. Buna İmparatorluk Hükümeti'nin tarım mevzuatı konusundaki başarısızlığı delalet eder. Ama aynı çağda imparatorlukta mistisizmin bir canlanışı ve görsel sanatların bir serpilmesi de vardı. II. Basileios'un çağdaşı "Yeni İlahiyatçı" Aziz Simeon (949-1022) Bizans hayatını Basileios'tan daha kalıcı bir şekilde etkilemişti. 1071'in askeri felaketleri filizlenen görsel sanatları karartmamıştı. Bizanslı sanatçılar minyatür ölçekteki işlerde sivrilmişlerdi: Örneğin mozaiklerle fildişi veya madeni levhalardaki alçak kabartmalarda. Üslup Bizans çağında Yunan zihinlerine musallat olan Helenistik üslubu akla getiriyordu; ama onuncu ve on birinci yüzyılın Bizans görsel sanatları Helenistik prototipin tamamen bir taklidi değildi. Helenistik sanat Bizanslı sanatçılara kendilerine has bir şey yaratacak ilhamı vermişti ve bu Bizans sanatı Konstantinopolis'ten Kiev ve Novgorod'a nakledildiğinde bu yeni zeminde alışılmamış yönlerde gelişmeye başlamıştı. 1071 itibarıyla Rusya hem Bizans uygarlığı hem de Doğu Ortodoks Kilisesi için vadedilmiş topraklar halini almıştı.

63
Batı Hıristiyan Âlemi, 911-1099

Askeri düzlemde Batı Hıristiyan Âlemi'nin bu çağdaki talihinin inişleri yokuşları Doğu Roma İmparatorluğu'nun çağdaş deneyimlerinin tersiydi. Batı Hıristiyan Âlemi, Şarlman'ın 814'teki ölümünden önce hanidir İskandinavyalı deniz akıncılarının saldırılarına uğramaktaydı; I. Otto 955'te Macarlar karşısında zafer kazanıncaya kadar savunmada kalmıştı ve 896-955 yıllarında yabancı saldırganların ellerinden çektiği acı zirvesine ulaşmıştı; çünkü Macar atlılarının o altmış yıl boyunca Batı Hıristiyan Âlemi'ne yönelik akınları, İskandinavyalı ve Müslüman deniz akıncılarından en az ciddi zararı gören iç kısımlardaki bölgeleri vurmuştu. Doğu Roma İmparatorluğu'nda işlerin tersine döndüğü yarım yüzyıl olan, on birinci yüzyılın ikinci yarısı boyunca ise gidişat Batı Hıristiyan Âlemi'nin lehine dönmüştü.

Askeri düzlemdeki söz konusu ani değişiklik her iki durumda da tedricen gerçekleşen önceki sosyal ve kültürel değişiklikler –örneğin, İngiltere'de yer alan Danelaw ve Fransa'da yer alan Normandiya'daki İskandinavyalı yerleşimciler tarafından Batı Hıristiyan uygarlığının kabulü ve Benedikten keşişlik kurallarının Cluny Manastırı tarafından yerine getiriliş şeklinin etkisinin yayılması– hesaba katılırsa kavranabilir hale gelir. İskandinavyalı yerleşimcilerin asimilasyonu henüz Doğu Ortodoks Hıristiyanlığına, İslama veya Yahudiliğe bağlanmayan yerel barbarlara Batı Hıristiyan hayat tarzının cazip hale geldiğini gösterir. Batı

keşişliğinin geçirdiği Cluny [manastırı] reformu Batı Hıristiyan uygarlığının neden cazip hale geldiğine delalet eder. Bu reform, dini düzlemde, Batı Hıristiyan toplumunun başka faaliyet alanlarında da sergilediği canlılığın bir belirtisiydi.

Konstantinos-Kyrillos ve Methodios'un komşu bir Slav ülkesinde yani Büyük Moravya'daki misyonerlikleri sırasında (863-885) Hıristiyanlık Bohemya'da da temel tutmuştu. Bohemya'da, belki de iki yüzyıl boyunca, Slavca yürütülen bir dini tören, sonuçta baskın çıkacak Latince yürütülen bir dini törenle yan yana yaşamıştı ve Slavca yürütülen litürji, Hıristiyanlığın, Rusya'da gerçekleştiği gibi, Polonya'da da her tarafa yayılmasını kolaylaştırmıştı. Polonya 966'da, Sakson İmparator I. Otto'nun Macarlar karşısında kesin bir zafer kazanmasından on bir yıl sonra, dininden dönüp Batı Hıristiyanlığını benimsemişti. Macarlar dinlerinden dönüp Batı Hıristiyanlığını 970'le 1000 yılları arasında benimsemişlerdi. Danimarka 974'te, diğer İskandinav ülkeleriyse onuncu yüzyılın sonuyla on birinci yüzyılın başında dinlerinden dönmüşlerdi. Bu ülkelerin bazılarında –örneğin, Norveç, İsveç ve Macaristan'da– dininden döndürme dirençle karşılaşmıştı. Ancak karşı koyma başarısızdı çünkü aşağı yukarı aynı zamanlarda Batı Hıristiyan uygarlığının, Batı Hıristiyan Âlemi'nin pagan komşuları arasında gördüğü itibar alt edilemeyecek kadar güçlü bir hale gelmişti.

Batı Hıristiyan Âlemi on birinci yüzyılın ikinci yarısında Doğu Hıristiyan Âlemi ve İslamiyet aleyhine memleketler zapt etmişti. Norman maceracılar 1041'le 1071 arasında Doğu Roma İmparatorluğu'nun Apulia ve Calabria'daki mülklerini fethetmişlerdi; 1060'la 1090 arasında da Sicilya'yı Müslümanlardan almışlardı. Apulialılar Papalığın İtalyanca konuşan Lombard dini tebaalarıydı ve onlar açısından Norman fethi hepten tatsız değildi ama Calabria ve Sicilya'daki Doğu Ortodoks Yunanlar ve Sicilyalı Müslümanlar açısından Norman fethi yabancıların buyruğu altına girmek demekti. Kuzeybatı İspanya'daki bağımsız Hıristiyanlar 1085'te –Müslüman fethinden önce Roma İmparatorluğu'nun İber Yarımadası'ndaki Vizigot ardıl devletinin başkenti olan, merkezde konumlanmış– Toledo'yu fethetmişlerdi. 1098-1099'daysa bir Batılı Hıristiyan seferî kuvvet, Antiokheia ve Edessa'yı Selçuklulardan, Kudüs'ü de Fatımilerden almıştı.

Bu sefer –Birinci Haçlı Seferi– alışılmadık bir mali, lojistik ve stratejik serüvendi. Birtakım maceracı Batılı Hıristiyan impa-

ratorlar, II. Nikephoros Phokas ve İoannes Tzimiskes'in, Doğu Roma İmparatorluğu'nun kaynakları emirlerindeyken, elde etmeyi başaramadıklarını gerçekleştirmişti. İngiltere'nin Normanlar tarafından fethi de kıyas kabul eder ölçüde hayranlık uyandıran bir askeri serüvendi. Gerçi bu, Akdeniz Havzası'ndaki Batılı Hıristiyan fetihlerinin aksine, Normanların egemenliğindeki İngiltere'nin çoktandır mensubu olduğu Batı Hıristiyan Âlemi'nin alanını genişletmemişti. Bununla birlikte, İngiltere'nin Normanlar tarafından fethi, 1066 itibarıyla Batı Francia'nın başka bir deyişle Fransa'nın Batı Hıristiyan Dünyası'nın ücra bölgelerini gerçekten ileri ittiğini gözler önüne sermişti. Askeri beceri genel Fransız üstünlüğünün sadece bir yönüydü.

Batı Hıristiyan Âlemi tarihindeki MS on birinci yüzyılın ikinci yarısı Helenistik uygarlık tarihindeki MÖ sekizinci yüzyılın ikinci yarısını andırır. Bir uygarlık, uzun bir kuluçka devrinden sonra, aniden çiçeklenir. Batı Hıristiyan uygarlığı bu çağda daha erken gelişmiş çağdaş uygarlıklardan ödünç alma ve kendi Yunan-Romen geçmişini canlandırma hevesliliği ile ilgili coşkusunu gözler önüne sermiştir.

1088'de ve sonrasında İustinianos'un Roma hukuku külliyatı yeniden keşfedilmiş ve 751'e kadar Doğu Roma'nın egemenliği altında bulunan bir İtalyan şehri olan Bologna'da şevkle incelenmişti. Onuncu yüzyılın bitişinden önce, Aristoteles'in mantık üzerine eserlerinin Boethius tarafından yapılan Latince çevirileri, Batı'da 450 yıl boyunca el sürülmeden kaldıktan sonra, Fransız âlim Aurillaclı Gerbert [II. Silvester] tarafından incelenip yorumlanıyordu. Alpler'in ötesindeki Batı Avrupa'nın sürekli akan sularına Bereketli Hilal'de icat edilen su değirmenleri kuruluyordu. Muhtemeldir ki Batı Hıristiyan Âlemi'nde onuncu yüzyıl kadar erken tarihlerde bir koşum atına, ya Çin'de ya da Avrasya steplerinde icat edilmiş gibi görünen, etkili bir dizgin vurma metodu benimsenmişti. Batılı Hıristiyanların Birinci Haçlı Seferi'ndeki pusatlarına, Çinlilerin Savaşan Devletler Çağı'nda (MÖ 506-221) çoktan kuşandıkları, Tatar yayı [tetikli yay] da dâhildi.

On birinci yüzyılda Batı Roma İmparatorluğu'nun barbar fatihleri tarafından ele geçirilen Romen askeri teçhizatı, Batı'da aniden Alanların beşinci yüzyılda Galya'ya beraberlerinde getirdikleri daha etkili Sarmat pusatları lehine bir kenara atılmıştı. Bayeux Duvar Halısı'nda tasvir edilen Norman şövalyelerin prototipleri

Sarmat stili süvarilerin Kırım ve Taman Yarımadası'ndaki MS birinci ve ikinci yüzyıldan kalma mezarlarındaki resimlerinde mevcuttur. Oysa on birinci yüzyılın Batılıları ödünç alınan bu teçhizatta bir değişiklik (birçok değişiklikten ilkini) yapmışlardı. Küçük yuvarlak Sarmat kalkanının yerine asgari yüzey alanı ve ağırlıkla azami koruma sağlayan uçurtma şekilli kalkanları koymuşlardı. On birinci yüzyılın bu "Şövalyeleri" (*milites*) [askerler] kıymetlerinin o kadar bilincine varmışlardı ki, aşağı yukarı yüzyıl ortalarında, acemiler kıdemlilerin eliyle bir tür seküler birliğe üye kabul edilmeye başlanmıştı.

Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden beri, Batı'da Latince dizeler, prozodinin uzun ve kısa heceler arasındaki bir ayrıma dayandığı, klasik Yunanca ölçüleriyle yazılmaya devam etmişti. Bu klasik Yunanca prozodi, tonlu vurgunun bulunduğu, Latince açısından onu bizar eden bir deli gömleği olagelmişti. Latince, bu kulluktan Hıristiyan ilahi yazarları tarafından özgürlüğüne kavuşturulmuştu. Vurgulu bir Latin şiiri yaratmışlardı ve aşağı yukarı on birinci yüzyılın sonuyla on ikinci yüzyılın başında o devrin yaşayan Romen dillerinden biriyle yazılan *La Chanson de Roland* [Roland'ın Şarkısı] adlı bir epik şiir, o zamana kadar Latincenin oğul dölleri olan dillerin evrimini maskeleyen, Latince kabuğunu yarıp gün yüzüne çıkmıştı.

Onuncu yüzyıl politik düzlemde, çekirdeğinin artık Frank ülkesinde değil Saksonya'da yer aldığı, Şarlman'ın İmparatorluğu'nun kısmen yeniden tesis edilmesine tanıklık etmişti. 955'te Macarları yenen Doğu Francia'nın Sakson kralı I. Otto, 962'de Roma'da imparatorluk tacını giymişti. Cermen dominyonlarına Burgonya'nın yanı sıra İtalya'yı da eklemiş ama Batı Francia (Fransa) bağımsızlığını korumuştu. Burada [Fransa'da], nasıl sekizinci yüzyılda Karolenjlerin yerine Merovenjler geçtiyse, artık etkin olmayan Karolenjlerin yerini de daha fazla destek gören yeni bir hanedan almıştı. Normanlar on birinci yüzyılda Fransa ve Almanya krallıklarından daha küçük ölçekli ülkelere etkin monarşik yönetimler getirmişlerdi. Normanların müteakip yeni dominyonlarının idarelerini örgütleme marifetleri, İngiltere, Apulia, Sicilya ve Antiokheia'yı fetih marifetlerini bile gölgede bırakmıştı.

Sicilya Norman Krallığı, Doğu Roma İmparatorluğu ve İslam Halifeliği'nin otokratik bir şekilde yönetilen ardıl devletiydi. "Eşrafı" Güney İtalya'daki gelişmeye başlayan şehir devletlerini

mahvetmişti ama Kuzey İtalya'da Venedik kendini on birinci yüzyılın sonundan önce Doğu Roma İmparatorluğu'ndan *de facto* bağımsızlaştırmıştı. Lombardiya'nın da yüzyılın başlangıcında ya Şarlman'ın eyalet valilerinin soyundan gelen ardılların ya da yerel piskoposların egemenliği altındaki şehirleri, izleyen yüz yılda özerkleşmişlerdi. Bu şehir devletlerini oligarşiler yönetiyordu ama birer cumhuriyettiler. İki denizci Lombard şehir devleti yani Piza ve Cenova, Akdeniz Havzası'nda on birinci yüzyılın ikinci yarısındaki Batılı Hıristiyan saldırısına, neredeyse bağımsız güçler olarak, katılmışlardı.

On birinci yüzyıl sırasında, Batı'da yarışan iki politik yapı şekli ortaya çıkmıştı: Şehir devleti ölçeğinde cumhuriyet şekliyle kraliyet devleti ölçeğinde monarşi. 1100 itibarıyla Batı'daki politik örgütlenmenin her iki çağdaş şekli de Roma İmparatorluğu'nun gerileyip çökmesinden beri bölgede boy gösteren herhangi bir politik rejimden daha etkili hale gelmişti.

On birinci yüzyılda İtalya'nın kuzeyinde ortaya çıkan politik yapının şehir devlet şekli, on birinci yüzyılda aynı zamanda Flandre'da da ortaya çıkmıştı. Her iki alanda da zamandaş bir nüfus patlaması vardı ve buna ticaretle endüstrinin büyümesi eşlik etmişti. II. Basileios 992 kadar erken bir tarihte Venedik donanmasının hizmetleriyle ilgili diyetini Venedik'e, Doğu Roma İmparatorluğu'nun dört bir tarafında ticari imtiyazlar vererek ödemişti. Bunun üzerine Venedikliler Yunanların doğup büyüdükleri karasularında yaptıkları ticareti Yunanların elinden almışlardı. Ayrıca Suriye kıyısı boyunca Haçlı prenslikleri kurulduktan sonra, Kuzey İtalyan denizci şehir devletleri burada da imtiyazlar elde etmişlerdi. Bu Batılı Hıristiyan kıyı başları Batı Avrupa'yla irtibatlarında Cenova ve Piza ve de Venedik ticaret filolarına tabiydi. Artık bir bütün olarak Batı, İslamiyetin ve Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'nin aleyhine kazançlı çıkıyordu ama bizzat Batılıların arasında başlıca kazançlı çıkanlar Kuzey İtalyanlardı.

Dini düzeyde Batı Hıristiyan Âlemi'nin 910-1099 yılları sırasındaki uyanışı, Burgonya'daki Cluny kasabasında 910'da bir yeni model Benedikten manastırın kuruluşuyla başlayan, reformları resmen yürürlüğe koymaya yönelik bir dizi çabayla ortaya çıkmıştı. Cluny [tarikatının] reform hareketi Batı Hıristiyan Âlemi'nin dört bir tarafına yayılmıştı ve Benedikten kuralların şekline riayeti benimseyen manastırlar Cluny [manastırıyla] Cluny [manastırı-

nın] hegemonyası altında iş birliği yapmaya başlamışlardı; ama on birinci yüzyılın bitişi itibarıyla, kurallara Cluny [manastırına] has riayet artık yetmiyordu ve 1098'de Burgonya'daki Cîteaux [Cistercium] köyünde bir başka yeni model manastır kurulmuştu. Aziz Benedictus'un kendisi, Hıristiyan keşişliğini resmen başlatan Mısırlı Pakhomios gibi, keşişlerinin dini ve ekonomik faaliyetleri arasında bir denge kurmayı hedeflemişti. Cluny [tarikatının] hareketi Benedikten manastır hayatının dini yanını ayrıntılandırmıştı. Kurallara Cluny [manastırına] has riayeti benimseyen manastırlar köylü kiracılar üzerinde, komşuları ve [manastırların] toplumsal muadilleri seküler toprak ağaları kadar taşınması zor birer yüktü. Cistercium tarikatı keşişleri hem daha fazla manevi riyazet hem de daha fazla maddi verimlilik hedefliyorlardı. Yaban yerleri ıslah etmişlerdi ama bu tarikatın keşişleri, Thebai'deki ilk Pakhomiosçu keşişlerin aksine, sadece acemi tarikat mensubu, başka bir deyişle ikinci sınıf tarikat mensubu işçileri çalıştırmışlardı. Cistercium tarikatı keşişleri yaban yerleri demir ve yapağı üretir hale getirmişlerdi. Bu ekonomik başarıyı elde etmekle kapitalist üretim sisteminin tohumlarını ekmişlerdi.

On birinci yüzyılda Batı Hıristiyan Âlemi'ndeki din reformcuları üç yenilik ortaya atmışlardı. Seküler din adamlarına (başka bir deyişle, keşiş olmayan din adamlarına) bekâreti dayatmışlar, ayrıca dini [kilise] makamlarının satın alınmasını ve dini makam sahiplerinin resmen alaylı yetkililer tarafından atanmasını yasaklamaya girişmişlerdi. Keşişler dışındaki din adamlarının bekâreti hareketi sonunda başarı kazanmış ama güçlü bir muhalefetle karşılaşmıştı; çünkü bunun için ne Batı Kilisesi'nin ne de diğer bölgesel kiliselerden herhangi birinin uygulamalarında emsal vardı. Atamayla ilgili ihtilaf 1122'de bir uzlaşmayla sona ermişti ve bu akla uygundu, çünkü normalde seküler kadar dini makamlar da kilise ileri gelenleri tarafından işgal ediliyordu. Dini makamların alaylı yerel hamilerden satın alınması, dini atama yapma ayrıcalığını üstlenen ve bunları bedavadan yapmayan Papalık lehine kontrol altına alınmıştı. Bu dini reformların toplu etkisi din adamlarını Batı Hıristiyan toplumu içinde, onları alaylı aristokrasiye tabi bırakmak yerine Papalığa boyun eğdirmek pahasına, ayrıcalıklı bir kuruluşa dönüştürmekti.

Din adamlarının bekâretiyle "*simonia*'nın"* [kilise makamlarının parayla alınıp satılmasının] ve din adamlarının alaylılar tarafından resmen atanmasının yasaklanmasıyla ilgili on birinci yüzyıl hareketlerinin başını yeniden düzenlenen bir Papalık çekmişti. Papalık Batı Hıristiyan Âlemi'ndeki en önemli kurumdu. On birinci yüzyılın yarısında yeniden düzenlenmesi aniydi ve ses getirmişti. Sonuçları tartışmalıydı ve kargaşaya yol açmıştı.

Roma şehri, Kuzeybatı Afrika'nın Müslümanlar tarafından ve Illyricum'un İmparator III. Leon tarafından Doğu Roma Patrikliği'nden koparılmasından itibaren, coğrafi bakımdan Batı Hıristiyan Âlemi'nin güneydoğu kenarında yer alıyordu. Batı Hıristiyan Âlemi'nin coğrafi merkezi artık Saône, Sen ve Moselle nehirlerini besleyen kolların birbirlerine ve Ren'in güneybatı dirseğine en fazla yaklaştıkları Burgonya'ydı. Alpler'in ötesindeki Batı Avrupa'nın bu irtibat merkezi, Aziz Columbanus'un Luxeuil ve Annegray'deki manastırlarının, ardında da Cluny ve Cîteaux'nun anlı şanlı yavru manastırı Clairvaux'yla birlikte Cîteaux'daki yeni model bütün manastırların tesis edildiği bölgeydi. Roma'nın coğrafi konumu Batı Hıristiyan Âlemi'nin 966'da başlayan yarım yüzyıl boyunca kuzeydoğuya ve kuzeye doğru genişlemesiyle her zamankinden daha fazla eksantrik hale gelmişti. Normanların Roma'nın güneyine doğru zapt ettikleri memleketler bunu hafifçe dengelemekten daha fazlası değildi. Batı Hıristiyan Âlemi'nin dini idaresini en uzak köşelerinden birinden kontrol etmek bir *tour dè force*'tu.

Roma, Batı Hıristiyan Âlemi'nin baş ortak ibadet ve kehanet merkezi, ayrıca hac yeriydi. Rolü çağdaş And Dağları Dünyası'ndaki tanrı Pachacámac'ın ibadet merkeziyle eski Helen Dünyası'nda bulunan Delphoi'daki tanrı Apollon'un ibadet merkezinin muadiliydi. Bununla birlikte, Roma aynı zamanda *Ducatus Romanus*'taki yerel soylu sınıfının varlıklarından biriydi de. *Ducatus Romanus*, Lombardların 568'de İtalya'ya üşüşmelerinden beri, Alpler'in ötesindeki imparatorluk kurucuları III. Pépin ve Şarlman'ın kısa müdahaleleri dışında, çoğu zaman kendi başının çaresine bakmak zorunda bırakılmıştı. Romalı soyluların gözünde Roma'nın kutsallığı ve Papalığın itibarı hak ettikleri bir meşru imtiyazdı. Batı Hıristiyan Âlemi'nin kalanının bakış açısına göreyse, Romalı soyluların Şehri ve Papalığı istismar etmeleri bir skandaldı.

* Havari Petrus ve Havari Yuhanna'dan Kutsal Ruhu (Rûhu'l-kudüs) insanlar üzerine indirme gücünü satın almak isteyen Simun Magus'un adından gelir. (ç.n.)

Ekümenik Batı Hıristiyan Âlemi bakış açısının ilk müdafileri iadeiitibar edilmiş imparatorluk unvanının Germen sahipleriydi. I. Otto, III. Otto ve III. Heinrich adlı [Germen imparatorlardan] her biri Roma'nın yerlisi papaları azledip Alpler'in ötesinden kendi tayinlilerini atamışlardı. III. Otto'nun en seçkin tayinlisi sonradan Papa II. Silvester adını alan Fransız âlim Aurillaclı Gerbert'di (993-1003); III. Heinrich'inki kendi Alsacelı kuzeni Bruno'ydu (Papa IX. Leo, 1048-1054). III. Heinrich'in teşvikiyle IX. Leo Papalık *Curia*'sını [Şûra'sını], *Ducatus Romanus*'un soylularını değil, Batı Hıristiyan Âlemi'nin topyekûn dini "eşrafını" temsil eden, seçkin din adamlarıyla teşkil etmişti. Ne var ki, *Curia*'nın yeni efendileri Papalığın işlerini yürütmekte son sözü söyleyenin, imparator değil, kendileri olması gerektiğini savunmuşlardı.

Yeniden düzenlenmiş *Curia*'nın iki cephedeki –yerel Romalı soyluların yanı sıra artık imparatorla da– savaşına ruh veren, sonradan Papa VII. Gregorius adını alan, doğuştan değilse de, en azından evlat edinilme yoluyla bir Romalı haline gelen ama *Ducatus Romanus*'un soylularının dostu olmayan Ildebrando'ydu (1073-1086). 1057'den itibaren Papa artık ne Romalı soylular ne de Batı Roma İmparatoru tarafından atanıyordu. Bütün Batı Hıristiyan Âlemi'nin temsilcileri vazifesini gören Kardinaller [Kutsal] Kurulu tarafından seçiliyordu. (Kardinaller Kurulu'nun bu ayrıcalığı 1179'a kadar kesin bir şekilde esasa bağlanmamıştı.) Papalık *Curia*'sı 1057'yle Papa II. Urbanus'un 1099'daki ölümü arasında etkili bir yönetim aygıtı şekline sokulmuştu. Ama yeniden düzenlenmiş Papalık *Curia*'sı Romalı soylular ve itibarı iade edilmiş Batı Roma imparatorlarıyla ölümcül bir zaaf paylaşıyordu: Amacı iktidardı ve bu amaç peşinde koşarken 1054'te Konstantinopolis Patriği Mikhail Keroullarios'la, 1075'te de Batı Roma İmparatoru IV. Heinrich'le irtibatı kesmişti. Papalığın ve Batı Kilisesi'nin yeniden düzenlenmesi ana hatlarıyla yüce bir ülküydü ve reformcuların kendileri de samimiydi ama sonuç trajikti. Bu reform barış değil savaş getirmişti.

64
İslam Dünyası, 1110-1291

İslamiyet on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda sadece ayakta kalmamıştı; yayılmaya da devam etmişti. İslam Dünyası'nın artık politik bakımdan bütünlüğünün bozulduğu ve önce Akdeniz Havzası'nda Batılı Hıristiyanlar tarafından, sonra da Asya'da Moğollar tarafından üzerine çöküldüğü göz önünde tutulursa, bu fevkalade bir başarıydı. Batılı Hıristiyanların İslamiyet aleyhine yegâne kalıcı politik kazançları İber Yarımadası'yla Sicilya'daydı ve bu iki bölgedeki Müslüman nüfus Hıristiyan egemenliği altında varlığını sürdürmüştü. Moğollara gelince, Suriye'yle Mısır'ı fethetmeyi başaramamışlardı ve Cengiz Han Ailesi'nin en batıdaki mirasında izinden yürüyen göçebeler dinlerinden dönüp İslamiyeti benimsemişlerdi: Avrasya steplerinin batı yarısındaki Altın Orda 1257'de (1313'te de büsbütün); İran ve Irak'taki İlhanlılar 1295'te; Maveraünnehir'de ve Tarım Havzası'nda ve de steplerin bitişik kesimindeki Çağataylılar (her ne kadar oy birliğiyle olmasa da) 1326'da. Moğollar tarafından fethinden önce, Avrasya steplerinin batı yarısının Kıpçaklar adlı Türk göçebe sakinleri pagandı, onların kuzeyindeki Volga Bulgarlarıysa soyutlanmış bir Müslüman cemaatiydi. Moğollar Rusya ve Avrupa'nın yolunu tutmuşlarken Volga kıyısındaki Bulgar'ı yağmalamışlardı; ama sonuçta İslamiyet, bu yörede kökünün kazınması şöyle dursun, yayılma alanını iyice genişletmeyi becermişti. Hayber Geçidi'nden Bengal'e kadar Hindistan'ın, Müslümanlar tarafından fethinden daha önce söz

edilmişti. Batıda Murabıtlar, Hıristiyanların 1085'te aldıkları Toledo'yu yeniden fethetmeyi başaramamışlardı; ama 1086'da aksi yönde Sahra'nın güneyinde, bugünkü Kuzey Nijerya'da, İslamiyet adına bir köprübaşı elde etmişlerdi.

1098-1099'da, Fırat'ın doğusunda Edessa'daki (Urfa) ileri karakolla birlikte, Suriye kıyısı boyunca Batılı Hıristiyan kıyı başlarının kurulması İslam Dünyası için ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Birinci Haçlı Seferi'ne katılan maceracıların sayısı azdı (kuvvetle muhtemelen 20.000'den azdı) ve Kudüs'ün fethinden sonra fethedilen toprakları elde tutmak için daha da azı kalmıştı. Buna rağmen edindiklerini emniyet altına alabilmişlerdi. Onuncu yüzyılda Doğu Roma İmparatorları II. Nikephoros Phokas ve İoannes Tzimiskes'e karşı direnen Tripoli (Trablus), 1109'da Franklara boyun eğmişti. Kudüs'ün Frank Kralı I. Baudouin 1116'da Akabe ve Akabe Körfezi'ndeki Ayla Adası'nı işgal ettiğinde, İslam Dünyası'nın Asya'yla Afrika kısımları arasındaki karadan irtibatını kesmişti.

Durum Selçukluların hizmetindeki, 1127'de el-Mavsil (Musul) valiliğine atanan, Türk görevli İmadeddin Zengi tarafından İslam adına telafi edilmişti. Zengi 1144'e kadar Halep, Humus ve Haçlıların ileri karakolu Edessa'yı ilhak etmişti. 1154'te Zengi'nin oğlu Nureddin Şam'ı almıştı. 1161-1170'te Kudüs Kralı Amaury [Amalricus] ile Fatımi Mısır'ına hâkimiyet için giriştiği çekişmeyi [Nureddin] kazanmıştı. 1171'de Nureddin'in Kürt subayı Salaheddin, Fatımi hanedanını ortadan kaldırıp Mısır'ın resmi dini olarak Sünniliği yeniden tesis etmişti. Nureddin'in imparatorluğu 1174'teki ölümüyle çözülmüştü ama Salaheddin [bu toprakları] Abbasi Halifesi'nin hayır duasıyla kendi hesabına yeniden ele geçirmişti. 1187'de Frankları Celile'deki Hattin'de yenilgiye uğratıp Kudüs'ü geri almıştı. Üçüncü Haçlı Seferi Salaheddin'i kovmayı başaramamıştı, oysa I. Friedrich'le Fransa ve İngiltere krallarının hepsinin [bu sefere] hizmeti dokunmuştu (ama Friedrich yolda boğulmuştu). Salaheddin'in imparatorluğu kurucusunun 1193'teki ölümünü görmüştü, keza hanedanın 1250'de –Frankların Kudüs Kralı Amaury'nin, artık İslamiyetin kalesi ve cephaneliği haline gelmiş, Mısır'ı işgal macerasını tekrarlamaya çalışıp üçüncü defa başarısızlığa uğradıkları yıl–ortadan kalkışını da.

1250'de Salaheddin'in mirası hanedanının Türk kölemenleri tarafından onun hanedanından devralınmıştı. Artık halefiyyet, babadan oğula değil, eski köle hükümdardan köleye geçiyordu.

Delhi'de aynı anayasaya sahip bir rejim çoktan kurulmuştu. Burada Pencap'ın güneydoğusundaki Kuzey Hindistan'ı fetheden Guri Muhammed bin Sûri bir köle genel vali atamıştı ve bu genel valinin ikinci köle ardılı 1215'te, bizzat Gurlu hanedanının Selçukluların eski vasalı Harezm'in hükümdarı tarafından ortadan kaldırılmasıyla, Hindistan'daki Gurlu dominyonlarının hükümdarı olmuştu.

Abbasilerin ve onların İranlı ardılları Samanilerin egemenliği altında refaha kavuşan Maveraünnehir ve Kuzeydoğu İran, bunun ardından on birinci yüzyılın başlarındaki on yıllarda Selçuklu Ailesi'nden savaş ağalarının öncülük ettiği Türkmen göçebelerin akınından muzdarip olmuştu. Maveraünnehir 1141'de, 1124-1125'te Kuzey Çin ve Mançurya'da Cürcenlerin yerlerini kaptığı Kitanların (Karahitaylar) bir mülteci müfrezesi tarafından işgal edilmişti. Karahitaylar Müslüman değillerdi ama uygar bir güçtüler. Maveraünnehir, Karahitayları 1210'da Maveraünnehir'den çıkaran, Harezm'in Müslüman hükümdarlarına göre onlardan daha az acı çekmişti. Moğol savaş ağası Cengiz Han, Harezmşahların dominyonlarını 1220-1'de istila ettiğinde, İslam Dünyası'nın kuzeydoğu yöresi yakılıp yıkılmış ve nüfusu azalmıştı.

Cengiz Han'ın müdahalesi Irak'ı, Harezmşahların ve Cengiz'in Maveraünnehir'deki tahribatı kadar yıkıcı olma ihtimali bulunan, dehşete düşürücü bir Harezmşah saldırısından kurtarmıştı. Selçukluların doğu kolunun [Büyük Selçuklular] 1194'te eski vasalları Harezmşahlar tarafından ortadan kaldırılması, Abbasi Halifesi Nâsır'ı (hd 1180-1225) gerçekten bağımsızlaştırmıştı. Manevra özgürlüğünü Güneybatı İran'da yeniden toprak işgal etmek, Salaheddin ve ardıllarına manevi destek vermek ve fütüvvet adlı popüler bir hareketi Abbasi himayesi altında bir şövalyelik tarikatına dönüştürmek için kullanmıştı.

Fütüvvet İslamiyetin Moğol fethinin büyük sıkıntısına dayanmasını sağlayan İslami kurumlardan biriydi. Bir diğeri en eskisinin Abdülkadir Geylani tarafından on ikinci yüzyılda kurulan Kadiriye olduğu çok sayıda derviş tekkesiydi. Derviş tekkelerinin çoğu kurucusu İslam Dünyası'nın kuzeydoğu yöresinden gelmişti. İbadetleri vecde gelme şeklini almıştı ve belki kılık değiştirmiş Türkmen şamanlardı, öyle veya böyle, dinlerinden dönüp İslamiyeti benimseyen ve benimsedikleri dinin buyruklarını yerine getirmelerinin başlangıçta en fazla sembolik olduğu, Türkmenleri nüfuzları altına almışlardı. Bir derviş tarikatının en seçkin yaratıcı-

sı, Mevlevi dergâhlarının kurucusu Celâleddîn [Rûmî] idi. 1207'de, bu bölgenin üzerine Harezm ve Moğol kasırgalarının çökmesinden hemen önce, Toharistan'ın Belh şehrinde doğmuştu. Ömrünün (1207-1273) büyük bölümünü, Rum [Anadolu] Selçuklu Sultanlığı'nın başkenti Konya'da geçirmişti ve Yeni Farsçayla tasavvuf şiirlerini yazdığı yer burasıydı. Sadi-i Şirazi [Şirazlı Sadi] adlı bir başka İranlı, güvenli bir inziva köşesinde değil, bitip tükenmez bir kaçak hayatı yaşamıştı (*c.* 1184-1291). İslam Dünyası tarihinin en fırtınalı yüzyılında bir asırdan daha uzun ömür sürmüştü.

[Büyük] Selçuklu İmparatorluğu'nun Ön Asya'daki (Rum) sürgünü bu imparatorluğun Fırat'ın doğusundaki ana gövdesinden daha büyük bir dayanma gücüne sahipti. Rum Selçukluları Birinci Haçlı Seferi'nin fırtınasını atlatmışlardı; 1176'da [topraklarının], Doğu Roma İmparatorluğu açısından geç kalmış, bir yeniden fetih girişimini boşa çıkarmışlardı ve 1243'te Moğollar tarafından bozguna uğratılmışlar, ağır bir Moğol üst hükümdarlığına razı gelmelerine rağmen, ayakta kalmışlardı. Rum [Anadolu Selçukluları] Ön Asya'da İslam uygarlığının İran'a has yorumuyla aşılanmış, yerleşik bir Türkçe konuşan toplum kurmuşlardı. Rum [Anadolu Selçuklu] Sultanları, Selçukluların beraberlerinde getirdikleri göçebe Türkmen aşiretiyle on üçüncü yüzyılda Moğollardan kaçarken akın akın gelen bundan başka bir aşireti İslam Dünyası'yla Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki sınıra göndermenin yolunu bulmuşlardı. Gerçi Rum [Anadolu Selçukluları], Mısır ve Suriye'deki Memlûklerin aksine, daha sonra Moğollar tarafından yenilmişler ve onların üst hükümdarlığına maruz kalmışlardı ama aynı zamanda İslam tarihinin bu krizinde İslamiyete, altına sığınacağı bir koltuk da sağlamışlardı.

Böylece, 1256'da Büyük Moğol Hanı Möngke [Mengü] İslam Dünyası'nın fethiyle ilgili Cengiz Han'ın yarım kalmış işi için kardeşi Hülegü'yü [Hulagu] görevlendirdiğinde, İslamiyet Irak'ın tahribatına, Bağdat'ın ele geçirilip yağmalanmasına ve Abbasi Halifeliği'nin 1258'de ortadan kaldırılmasına dayanabilmişti.

1261'de Salaheddin'in hanedanının köle (Memlûk) ardılları, Hülegü'nün daha önce muzaffer ordusunun bir öncü kuvvetini Filistin'de imha ederek Moğolların yenilmez olmadıklarını göstermişlerdi. Öldürülen Moğol general bir Nasturi Hıristiyandı ve ona Kilikya Ermenistanı'nın Hıristiyan Kralı'yla Antiokheia'nın Hıristiyan Prensi eşlik ediyordu; ancak Franklar Akkâ'da Memlûk

ordusuna yol vermişlerdi. Memlûkler Iran ve Irak'taki Moğol İlhanlıların Suriye'ye yönelik diğer üç akınını geri püskürtmüşler ve 1291'de Suriye'de kalan son Batılı Hıristiyan kıyı başı Akkâ'yı almışlardı.

İlhanlıların dominyonlarındaki Batılı Hıristiyanlar da Nasturi Hıristiyanlar da Batı Hıristiyan Âlemi'yle Moğol İmparatorluğu arasındaki büyük bir ittifakla, İslam Dünyası'nın tamamı fethedilir ve bizzat İslamiyetin da kökü kazınır diye umut etmişlerdi. Papalık ve Fransız elçileri Avrasya steplerinin doğu ucundaki Moğol Büyük Hanı'nın başkenti Karakurum'a ulaşmışlar, buna mukabil Moğollar da Batılı Hıristiyanlara bazı görüşme önerilerinde bulunmuşlar ama bu projeden hiçbir şey çıkmamıştı. Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki mirasının hükümdarları Hıristiyanlığı değil Müslümanlığı tercih etmişlerdi. İlhanlı [hükümdarı] Gazan'ın 1295'te dininden dönmesinden sonra, Müslüman tebaası Hıristiyan tebaasına karşı misillemede bulunmuştu. İslam Dünyası'nın Asya kısmında, on birinci yüzyılda Hıristiyanların, Selçukluların öncülüğündeki Türkmenlerin *Völkerwanderung*'ları sırasında başlayan kitleler halinde dinlerinden dönmeleri, artık yeni bir ivme kazanmıştı ve bir zamanlar Bereketli Hilal'deki nüfusun çoğunluğunu meydana getiren Nasturi ve Monofizit Hıristiyan cemaatleri, diasporalardan ibaret kalıncaya kadar sayıca yavaş yavaş azalmıştı.

İslam Dünyası'nın zıt ucundaysa Batılı Hıristiyanların fethettikleri bölgelerdeki Müslüman nüfusu benzer şekilde yavaş yavaş azalmış ve sonunda ortadan kalkmıştı. Ne Sahra'dan gelen Berberi Murabıtlar ne de onların yerini alan Atlas [Dağları'ndaki] yüksek ülkeden gelen Berberi Muvahhidler Batılı Hıristiyanların İber Yarımadası'ndaki askeri ilerleyişlerini durdurmayı başarabilmişlerdi. 1236'da Córdoba [Kurtuba], 1248'de de Sevilla [İşbiliye] düşmüştü. Ondan sonra yarımadadaki Müslüman hâkimiyeti Granada [Gırnata] civarındaki bir doğal müstahkem mevkiiyle sınırlı kalmıştı. Gelgelelim, Muvahhidler oradaki [İspanya'daki] Murabıtların 1140'lardaki çöküşünden sonra İfrîkıyye'deki kıyı başlarını işgal eden Sicilya'nın Norman efendilerini oralardan gerçekten çıkarmayı başarmışlardı. Bu aşamada, Afrika'daki hiçbir İslam toprağı kısa bir süreden daha fazla Batılı Hıristiyan boyunduruğu altına girmemişti.

Ancak askeri düzlemde işlerin on birinci yüzyıldan sonra tersine döndüğü ama İslam uygarlığının çiçeklendiği batı bölgesi

Afrika değildi; İber Yarımadası'ydı. Kurtuba'daki [Córdoba] Emevi Halifeliği'nin parçalanması, Bağdat'taki Abbasi Halifeliği'nin parçalanmasının İran'da gösterdiğiyle aynı kamçılayıcı etkiyi göstermişti. Yarımadada yerel sarayların çoğalması benzer şekilde sanat ve edebiyatın potansiyel hamilerinin sayısını artırmıştı. Kurtuba'daki halifeliğin ardıl devletlerinde büyük hayranlık uyandıran bir şiir çiçeklenmesi vardı. Endülüs'ün Hıristiyanlar tarafından fethinin arifesinde, Yarımada İslama İbn-i Sînâ'nın (Avicenna) kapı yoldaşı İbn Rüşd (Averroes) (1126-1198) adlı bir filozofla, Gazali'nin tasavvufu Sünni İslam ortodoksluğunun makbul bir bileşeni haline getirme *tour de force*'unu pekiştiren Muhyiddin Arabi (1165-1240) adlı bir mutasavvıfı kazandırmıştı. Yarımadanın İslam kültürüne katkısı İfrîkıyye'nin Batı Hıristiyan kültürüne daha evvelki katkısıyla aynı kadere sahipti: Bu katkıda bulunanların eserlerini verdikleri bölgenin koparılmasını görmüştü.

65
Bizans Dünyası, 1071-1240

İmparator IV. Romanos Diogenes'in Selçuklu savaş ağası Alp Arslan tarafından yenilip esir alınmasıyla başlayan ve Asyalı aristokrat I. Aleksios Komnenos'un tahta çıkmasıyla biten 1071-1081 arasındaki on yılda, Doğu Roma "eşrafı" Ön Asya'daki Türklere atalarının üç yüzyıl boyunca Arap saldırılarına karşı yılmadan savundukları bir yeri –Doğu Roma İmparatorluğu'nun kalbini– hediye etmişlerdi. Doğu Roma İmparatorluğu'nun bu on yıldaki bozgununun sorumlusu, çağdaş Çin'deki hizipleşme kadar pervasız bir hizipleşmeydi. İmparatorluğun büyük bölümü 1081 itibarıyla doğudan Selçuklu Türkleri, batıdan Normanlar ve kuzeyden Peçeneklerle Oğuzlar tarafından istila edilmişti. (Avrasya steplerinin batı ucundan gelip imparatorluğa Tuna'nın aşağı çığırının kuzeyinden ansızın giren bu Oğuzlar [Uzlar] Selçuklu Türkmenlerinin pagan kandaşlarıydı ve onlar gibi, bir başka göçebe Türk halkı olan Kıpçakların batıya doğru göçleri sırasında arkadan itilmişlerdi.)

I. Aleksios (hd 1081-1118) Diocletianus ve Herakleios'un uygun bir ardılıydı. Onlar gibi, imparatorluğu yıkımdan kurtarmıştı. Ayrıca I. Aleksios'u, II. İoannes (hd 1118-1143) ve I. Manuel (hd 1143-1180) adlı iki becerikli ve enerjik ardıl izlemişti. Ancak bu üç imparatordan hiçbiri ne büyük toprak sahiplerinin ekonomik ve politik gücünün İmparatorluk Hükümeti aleyhine artmasını engellemeyi ne de Selçuklu ve Danişmendli Türkleri Ön Asya'dan

çıkarmayı başarmıştı. Göçebe Türkmenler zapt edilemezdi; Hıristiyan Yunan köylü sınıfının imparatorlukla arası açılmıştı. Göçebeler ciddi bir şekilde köylü sınıfının anasını ağlatıyordu; ama Rum Sultanlığı'nın Selçuklu hükümdarları köylüleri bizzat Selçukluların izinden yürüyen göçebelerden korumayı başardığı ölçüde, köylüler Müslüman Türk sultanlarının boyunduruklarının Doğu Roma İmparatorluk Hükümeti'ninkinden daha hafif olduğu hükmüne varıyordu.

I. Aleksios'un Birinci Haçlı Seferi'yle başa çıkması gerekiyordu. İslam Dünyası'nınsa Türkmenleri Doğu Roma Ermenistan'ına ve Ön Asya'ya göndererek onların üstesinden gelmesi lazımdı; I. Aleksios Batılı Hıristiyan Haçlıları Suriye'ye göndererek mukabele etmişti. Ama Aleksios ve Haçlılar karşıt amaçlar güdüyorlardı. Aleksios, Haçlıları Türkleri Ön Asya'dan çıkarmak için paralı askerler olarak kullanmayı tercih ederdi ama Haçlıların hedefi Kudüs'tü ve onlar Doğu Roma İmparatorluğu'nun ne görevlileri ne vasalları haline gelmek istiyorlardı. Sonuçta, iki taraf da amaçlarına ulaşmayı başaramamıştı. Doğu Roma İmparatorluğu Ön Asya'nın iç kısmını asla yeniden fethedememişti; Haçlılar Kudüs'ü almasına almışlardı ama Suriye'nin iç kısmını hiçbir zaman fethetmeyi başaramamışlardı. Bu nedenle Suriye'deki kıyı başları için uçsuz bucaksız İslam hinterlandına karşı kara tarafında savunulabilir bir sınırı güvence altına almayı beceremişlerdi. Rum Selçuklularının Ön Asya'da yerleşik bir nüfusa sahip düzenli bir devlet bina etmeye güçleri yetmişken, Zengi, Nureddin ve Salaheddin'in gücü de Suriye kıyısı boyunca uzanan Frank kıyı başlarını çembere alıp Frankları Kudüs'ten çıkarmaya yetmişti.

I. Manuel gücünü boşa harcamış ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun II. Nikephoros Phokas ve İoannes Tzimiskes ve de II. Basileios'un hedeflerinden –imparatorluğun Ön Asya'daki kalbi hâlâ bir bütün halindeyken ve İmparatorluk Hükümeti köylü sınıfının kontrolü amacıyla büyük toprak sahipleriyle arasındaki mücadelede henüz mutlak surette yenilmediği bir devirde [bile] ulaşma gücünün ötesinde olan hedeflerden– çok daha iddialı bir yayılma politikasına atılarak azalan kaynaklarını heba etmişti. Manuel, imparatorluğun Sırbistan üzerindeki hâkimiyetini koruyamamış, buna rağmen Macaristan'la savaşmıştı. I. Friedrich Barbarossa ile Kuzey İtalyan şehir devletleri arasındaki savaşa müdahale ederek, imparatorluğun Apulia'da kaybettiği dominyonlarını yeniden

fethetmeye kalkışmıştı. Manuel'in 1180'deki ölümünü ağır bir yıkımla doruk noktasına varan bir çöküş izlemişti.

Manuel'in Batılı Hıristiyanlarla ilişkisi samimiydi ama Frank hayranlığı yurttaş çoğunluğu tarafından paylaşılmamıştı. Doğu Roma Hükümeti'nin İtalyan denizci şehir devletlerinden önceki iki yüzyıl boyunca ekonomik imtiyazlar karşılığında satın aldığı donanma desteği, İtalyanların Doğu Roma İmparatorluğu'nun iç ticaretini Yunanların elinden almalarına imkân vermişti. 1182'de Konstantinopolis'te Batılı iş adamlarına yönelik bir katliam gerçekleşmişti. Sicilya'daki Normanlar 1186'da Thessalonike'yi alıp yağmalayarak misillemede bulunmuşlardı. Sırplar 1180'de Doğu Roma İmparatorluğu'nun üst hükümdarlığından kurtulmuşlardı. 1018'den beri Doğu Roma İmparatorluğu'nun tebaası olan Bulgarlar 1185'te –bu sefer yerel Ulahlarla iş birliği yaparak– isyan etmişler ve yeniden bir bağımsız devlet tesis etmişlerdi. 1041'deki Bulgar isyanının aksine, 1185 isyanı bastırılamamıştı. Kıbrıs 1185'te –ancak bir Batılı Haçlı yani İngiltere Kralı I. Richard tarafından 1191'de fethedilip 1192'de, 1187'de Salaheddin tarafından Kudüs'ten kovulan ve Üçüncü Haçlı Seferi'nin haklarını iade etmeyi başaramadığı, Frank Kudüs Kralı Guy de Lusignan'a teselli mükâfatı olarak devredilmek üzere– ayrılmıştı.

Doğu Roma İmparatorluğu ağır yıkıma 1203-1204'te uğramıştı. Konstantinopolis bu arada Venediklilerle Fransız "Haçlıların" bir birleşik seferî kuvveti tarafından, ilkinde Doğu Roma İmparatorluk tahtı üzerinde hak iddia eden biri hesabına, ikinci saldırıdaysa saldırganların kendi hesaplarına, iki kere zapt edilmişti. Bu Konstantinopolis'in 330'daki kuruluşundan beri bir düşman saldırısıyla düştüğü ilk seferdi. Şehir barbarca yağmalanmış ve muzafferler imparatorluğu aralarında bölüşmek üzere birbirleriyle bir anlaşmaya varmışlardı. Ancak planlarının tamamını gerçekleştirmeye güçlerinin yetmeyeceği anlaşılmıştı. En büyük başarıyı Venedik elde etmişti. Ganimetler arasından kendi payına, anakara kıyısında bulunan stratejik noktalardaki kıyı başlarıyla birlikte, Girit ve diğer adaları ayırmıştı. Dağılmış Doğu Roma İmparatorluğu'nun Yunan ardıl devletleri Kuzeybatı Ön Asya'da, Ön Asya'nın kuzey kıyısının doğu ucunda, yani Trebizond [Trabzon] ve Epeiros [Epir] civarlarında bağımsızlıklarını kabul ettirmişlerdi. Konstantinopolis şehri, imparator unvanını alan bir Fransız Haçlısına tahsis edilmişti.

Sonuç Konstantinopolis'i ele geçirmenin artık matah değil, yük olduğunu gözler önüne sermişti. Askeri bakımdan 330'dan 1204'e kadar Doğu Roma İmparatorluğu için zapt edilemez bir hisar vazifesini görmüştü ama aynı zamanda, Suriye, Filistin ve Mısır'ın 633-642'deki kaybından beri bir ekonomik *incubus* [kâbus] haline gelmişti. O zamandan beri Konstantinopolis küçülen imparatorluğun boyutları açısından aşırı büyük bir başkentti ve Ön Asya'nın iç kısmının 1071 ve sonrasında kaybedilmesiyle *incubus* şiddetlenmişti. 1204'te bir Fransız imparator tarafından edinilen imparatorluk dominyonları kırıntısı Konstantinopolis'in iyi durumda tutulması için alabildiğine yetersizdi, ayrıca 1204'ten 1261'e kadar Konstantinopolis'e kurulan Fransız imparatorları, ilkinden sonuncusuna, diken üstünde oturmuşlardı.

Oysa imparatorluğun bütün yerel Yunan ardıl devletleri, imparatorluğun kendisinin II. Basileios'un ölümünden beri herhangi bir devirde sergilediğinden daha fazla canlılık sergilemişlerdi. Kuzeybatı Ön Asya'daki Yunan devletleri, Frankların yanı sıra, birbirleriyle de rekabet içindeydiler. Dahası, hem Frank hem de Yunan, bütün rakipleri karşısında galebe çalan Asya'daki devletti. (Uzaktaki Yunan Trabzon Rum İmparatorluğu bu mücadelenin içine çekilmemişti.) Kuzeybatı Ön Asya'daki Yunan devleti Doğu Roma İmparatorluğu'nun meşru vârisi olduğunu iddia etmişti. Hükümdarı imparatorluk unvanını almış ve meşruiyeti muvakkaten kendini mülteci imparatorluğun başkenti Nikaia'ya yerleştiren Konstantinopolis Ortodoks Patriği tarafından tanınmıştı. Nikaia'daki Doğu Roma İmparatorluğu, Türk Rum [Anadolu] Selçuklu Sultanlığı ile mücadelede Komnenos ailesinden üç imparatorun devrinde (1091-1180) Konstantinopolis'teki Doğu Roma İmparatorluğu'nun gösterdiği başarıdan daha fazlasını başarmıştı. Nikaia İmparatorluğu doğu ve güney sınırlarını Rum [Anadolu Selçukluları] aleyhine ötelemişti. Aynı zamanda ekonomik bakımdan gönenmiş ve edebiyatla görsel sanatlar alanında kendini fark ettirmişti. Nikaia İmparatoru III. İoannes Vatatzes, Çanakkale Boğazı'nın Avrupa yakasındaki Kallipolis'te (Gelibolu) bir Venedik kıyı başını ele geçirerek, Avrupa'da bir köprübaşı kazanmıştı. 1234'te Bulgaristan'la ittifak etmişti ve Nikaialı Yunanlarla Bulgarlar, birlikte, Konstantinopolis'i kara tarafından abluka altına almışlardı. Konstantinopolis'teki Fransız İmparatorluğu, 1235'ten itibaren, Nikaia Yunan İmparatorluğu

tarafından kuşatılmıştı; Frank egemenliğindeki Konstantinopolis'in Batı Hıristiyan Âlemi'yle geriye kalan bağlantı yolu artık denizdendi ve Frank kurtarıcıları (artık iki yakası da Nikaialı Yunanların elindeki) Çanakkale Boğazı'ndan gelecek saldırılara göğüs germek zorundaydılar.

1237 itibarıyla Güneydoğu Avrupa'daki Doğu Ortodoks ülkelerin hepsi yükselişteydi. Hem yeniden ortaya çıkan Bulgar İmparatorluğu hem de Nikaia Yunan İmparatorluğu Konstantinopolis'teki Fransız İmparatorluğu'na haydi haydi taş çıkarabileceğini göstermişti. Vaktiyle Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'nin kıyısında ve dini düzeyde Doğu Ortodoks'la Romen kiliseleri arasındaki tartışmalı topraklarda bulunan Sırbistan artık kesinlikle Doğu Ortodoksluğunu tercih etmişti. Nikaia Yunan İmparatorluğu Hükümeti akıllıca yeniden ortaya çıkan Bulgar Patrikliği'ni tanımış ve Sırbistan için özerk bir başpiskoposluk yaratmıştı. Buna rağmen Kafkasya'dakilerle birlikte Güneydoğu Avrupa'daki Doğu Ortodoks devletler kümesi, hem topraklarının kapladığı alan hem de nüfus büyüklüğü bakımından Rusya tarafından gölgede bırakılmıştı, ayrıca Yunanlara ve Bulgarlara ve de Gürcülere mimari ve görsel sanatlar ve de edebiyat alanlarında bile Ruslar tarafından artık meydan okunuyordu.

Rusya'nın dininden dönmesinden sonraki ilk elli yıl sırasındaki tarihi muğlaktır ve tarihsel kanıtların yorumlanması tartışmalıdır ama her halükârda 1039'dan itibaren Rusya'nın Konstantinopolis Patrikliği'nin bir metropolitliği olduğu aşikârmış gibi görünmektedir. Rusya'nın eklenmesi Konstantinopolis Patrikliği'nin nüfuz alanını son derece genişletmişti. Üst hükümdar Rusya Prensi'nin payitahtı 1169'da Dinyeper kıyısındaki Kiev'den Volga'nın kolu Klyazma kıyısındaki Vladimir'e taşınmıştı.

Gürcüler, Abhazlar ve Alanlar Doğu Ortodoks Hıristiyanlardı ama Yunan dindaşları Gürcülerin Monofizit Ermeni komşularını on birinci yüzyılın ilk yarısında buyruk altına aldıklarında bağımsızlıklarını korumuşlardı ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun 1071'deki yıkımı Gürcistan'a bulaşmamıştı. Selçuklu saldırılarını ucuz atlatmıştı ve on ikinci yüzyılda Selçuk İmparatorluğu'nun kısa ömürlü Müslüman ardıl devletleriyle birlikte Ermenistan'ı bölüşmüştü. Kraliçe Tamara'nın saltanat devrinde (1184-1212) Gürcistan'ın doğrudan ve dolaylı egemenliği altındaki topraklar Karadeniz kıyısından Kafkasya'nın Hazar kıyısına kadar uzanıyordu.

Bizans Dünyası'nın çeşitli kısımlarının kaderleri Moğolların Avrasya steplerinden sökünü sırasında farklı şekillerde etkilenmişti. Gürcistan ilk zarar gören Doğu Ortodoks ülkeydi. Kaçak Harezm prensi Celaleddin tarafından 1225'te, bizzat Moğollar tarafından da 1236'da yakılıp yıkılmıştı. Moğollar Gürcistan'a üst hükümdarlıklarını dayatmışlardı. Rusya, Moğollar tarafından 1237'de Volga kıyısındaki Bulgar üzerinden Avrupa yolunu tutmuşken ve tekrar 1240'ta (Kiev yağmalandığında) yakılıp yıkılmıştı. Rusya prensliklerinin en doğudakilerine Moğol üst hükümdarlığı dayatılmıştı ama güneybatıdaki Galiçya'yla (Halicz) [Halicz veya Galiç şehri çevresindeki prenslik] kuzeybatıdaki Pskov ve Novgorod bağımsızlıklarını korumuşlardı. Dahası Novgorod, kuzeylerinde Ural Dağları'nın ötesinde doğuya doğru yayılarak, Moğol İmparatorluğu'yla bağımlı Rus topraklarının arkasına geçmeye başlamıştı. Nikaia Yunan İmparatorluğu, Moğolların 1243'te Rum (Anadolu) Selçuklu Sultanlığı'nı bozguna uğratıp zapt etmesinden kazançlı çıkmıştı.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun 1180-1204'teki felaketiyle Rusya'nın 1237-1240'taki felaketi Bizans uygarlığının gelişmesini karartmamış ve yayılmasına ket vurmamıştı. Sırbistan Bizans üslubu duvar resimleriyle süslenmiş kiliselerin inşaatı sayesinde Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'ne sıkıca bağlanmıştı. Vladimir ve Suzdal'daki on ikinci yüzyıl kiliselerinin mimarisi Yunan'la Ermeni ve Gürcü özelliklerini bir araya getirir. Bize Konstantinopolis'in yağmalanmasının inandırıcı ve dokunaklı ilk elden tasvirini miras bırakan Niketas Khoniates, Doğu Roma tarihinin 959'dan 1204'e kadar uzanan kesintisiz kaydını bırakan tarihçiler zincirinin son halkasıdır. 976-1077 yıllarını ele alan filozof Mikhail Psellos, önceli Diyakoz Leon'dan olgu ve tarihleri kaydetme bakımından daha üstünkörüdür ama kişilik çözümlemelerinde ciddidir. Bu Bizanslı Yunanlar Attika lehçesi *Koinê* ile kılı kırk yararak yazarlar ama Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'nin bu yıllar boyunca yazılan tarihi için kullanılan tek dil Yunanca değildir. Rusların *Povest vremennıh let* ["Geçmiş Yılların Öyküsü"] adlı [ilk vakayinamesi veya Nestor vakayinamesi] on ikinci yüzyılın başlarında Makedon Slavcasıyla, bu lehçe hâlâ bir yaşayan dilken, kaleme alınmıştı.

66
Batı Hıristiyan Âlemi, 1099-1321

Batı Hıristiyan uygarlığı on birinci yüzyılın ikinci yarısında çiçek vermişti. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda bütün faaliyet alanlarında artan bir canlılık sergilemişti ama on dördüncü yüzyılın ilk çeyreğinde karşısına bir aksilik çıkmıştı. Batı Hıristiyan Âlemi'nde on birinci yüzyılda başlayan nüfus patlaması, Karahummanın 1348'deki soykırıma yol açan ziyaretinden önce de hanidir etkisini kaybetmekteydi. Yunanların 1261'de Konstantinopolis'i, Müslümanların da 1291'de Akkâ'yı yeniden almaları, Batılı Hıristiyanların Levant'a Birinci Haçlı Seferi'yle başlayan zora dayalı haksız müdahalelerinin başarısızlığını kesinleştirmişti. Papalığın Batı Hıristiyan Âlemi üzerindeki Papa VII. Gregorius tarafından resmen başlatılan hegemonyası Fransız Tacı tarafından, 1303'te temsilcilerinin Papa VIII. Bonifatius'a fiziksel saldırıda bulunmalarıyla alaşağı edilmişti.

Bu arada, Batı Hıristiyan Âlemi'nin on ikinci ve on üçüncü yüzyıldaki serpilmesi muazzam eserlerle, hem kötü hem de iyi eserlerle açığa vurulmuştur. Bu çağda Batılıların bariz bir şekilde halka karşı işlediği suçlar, "Haçlılar" tarafından Doğu Ortodoks Konstantinopolis'in 1204'te ve Katharos Languedoc'un 1208-1229'da fethedilip yağmalanması; Baltık Denizi'nin güney sahili boyunca uzanan Slav topraklarının fethedilip müsadere edilmesi, ki bu on ikinci yüzyılda tamamlanmıştı ve Papalığın II. Friedrich ve vârisleriyle ölümüne savaşıydı. Oysa Batı Hıristiyan Âlemi ta-

rihinin aynı yüzyılları dört fevkalade büyük adamın hayatlarıyla aydınlanmıştı: Francesco di Pietro di Bernardone (1182-1226) adlı Assisili bir aziz, Aziz Tommaso (*c.* 1225-1274) adlı Aquinolu bir filozof, Dante Alighieri (1265-1321) adlı Floransalı bir şair ve Giotto di Bondone (1267-1337) adlı Floransa'nın taşrasında doğan bir ressam. Bu dört büyük adam İtalyandı ama Batı Hıristiyan heykel sanatı ortaçağ zirvesine on üçüncü yüzyıl Fransa'sında çıkmıştı. Ayrıca ortaçağ Batı mimarisinin Batı Hıristiyan Âlemi'ne on ikinci yüzyılda Ön Asya'daki Selçuklu Türkleri tarafından sokulan "Gotik" üslubu Alpler'in her iki tarafındaki ayakta kalan muhteşem anıtlarla temsil edilir. Ki bu anıtlar ana hatlarıyla Batı Hıristiyan Âlemi'nin ortaçağ ideallerini ifade eder.

Gotik mimarinin en güzel anıtlarının çoğu –Selçuklu hanlarının (kervansaraylarının) örnek alındığı katedraller– Alplerin ötesindedir ve bu şaşırtıcı değildir; çünkü İtalya'da altıncı yüzyıldaki sıkıntılarına rağmen, Batı Hıristiyan Âlemi'nin diğer kısımlarındaki gibi, Yunan-Romen geçmişiyle o kadar büyük bir kopuş yaşanmamıştı ve bu nedenle İtalya'da Romanesk mimari daha sıkı sıkıya yerleşip daha az kolaylıkla terk edilmişti. Dahası bir zamanlar Doğu Roma İmparatorluğu'nun ileri karakolları vazifesini görmüş Ravenna ve Venedik'te Doğu Romalı mimarlar tarafından Bizans üslubunda inşa edilmiş kiliseler vardı. Örneğin, 1071'de tamamlanan şimdiki San Marko Bazilikası, Konstantinopolis'teki eski Havâriyyûn Kilisesi örnek alınarak yapılmıştı. Gelgelelim bitişikteki Palazzo Ducale'nin [*Doge*'ler Sarayı] Gotik üslupta yeniden inşa edilmesi de, Giotto'nun modern Batı'ya has doğalcı resim üslubunun babası haline gelmek üzere Bizans geleneğinden kopması da dikkate değerdir.

Dante'nin *La divina commedia* [*İlahi Komedya*] adlı eserini Latince altılı ölçü yerine Toscana lehçesinin uyaklı dizelerinden meydana gelen dörtlüklerle [*stanza*] düzmesi Batı Dünyası'nın bütün yöresel dillerle yazılan şiirlerinin müteakip ilhamı açısından büyük önem kesbetmiştir. Dante, yöresel dili kullanırken, Alplerin ötesindeki daha eski şairlerin açtığı yoldan yürüdüğünün farkındaydı; ama Toscanalı için kendini Latin dili ve edebiyatının büyüsünden kurtarmak –anadilleri Romen dilleri değil Töton dilleri olanlar şöyle dursun– anadilleri *langue d'oc* [Oksitan dili] ve *langue d'oïl* [Oïl dilleri] olan şairlerinkinden daha büyük bir marifetti. İhtimal ki, ortaçağın İtalyanları ata yadigârı Latincenin

esaretinde kalmışlardı. İhtimal ki, ciddi Latince şiirleri yöresel dillerle kaleme alınan çağdaş popüler şiirin ölçüleri ve üslubuyla yazarak taviz vermişlerdi. Nitekim bu türde bazı enfes Latince şiirler on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda yazılmıştı. Ortaçağın İtalyanları kendilerini Yunan-Romen geçmişin dil köleliğinden kurtarmakta Yunan çağdaşlarından daha başarılıydılar ve gözü peklikleri yaratıcılıklarına alabildiğine serbestlik sağlamıştı. İtalya Dante'nin devri civarında Batı uygarlığının erken olgunlaşmış bir bölgesel türünü geliştirmişti. Batı Hıristiyan Âlemi'nin kalanının İtalya'nın 1300 yılındaki kültürel düzeyine erişmesiyse iki yüzyılını almıştı.

Batı Hıristiyan Âlemi'nin tamamı *c.* 1300'de biten iki yüzyıl boyunca ekonomik bakımdan ilerliyordu. Daha yoğun nüfuslu, daha üretken ve teknolojisinde daha randımanlı hale geliyordu.

Batı nüfusunun bu dönemdeki artışını ekilip biçilir toprak alanının büyümesi, kasaba sayı ve boyutlarının artması ve tebaa topraklarında koloniler kurulması kanıtlar. Kasaba boyutlarındaki artış kasaba surlarının tarihinde kayda geçmiştir. Çoğu durumda, *c.* 1100'de inşa edilen bir surun yerini *c.* 1250-1350'de daha büyük bir mekânı çevreleyen yeni bir sur almıştır. Kasabaların hâlâ sayıca en çok olduğu iki bölgeyse Kuzey İtalya ve Flandre idi.

Flandre yünlü mensucat üretiminde on ikinci yüzyılda ileri gitmişti, Floransa'ysa on üçüncü yüzyılın bitişinden önce onu yakalayamamıştı. Flandre endüstrisi için gerekli hammaddelerin elinin altında, bizzat Çukur Ülke* ve İngiltere'de bulunmasının avantajına sahipti. Özellikle kıyıdaki İtalyan kasabaları, Batı Hıristiyan Âlemi'yle Levant arasındaki deniz ticaretini yürütmenin avantajına sahipti. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllar boyunca, İtalyan ve Flaman işadamları Champagne'da dört yerde kurulan yıllık panayırlarda, elverişli bir ara yerde buluşuyorlardı.

Nüfus artışı kır hayatının toplumsal yapısını değiştirecek şekilde kasabaların yükselişi ve Baltık sahilinde koloniler kurulmasıyla hep birlikte ortaya çıkmıştı. Batı Hıristiyan Âlemi'nde dokuzuncu ve onuncu yüzyıllardaki hayatın güvensizliği büyük yurtlukların (*manor*'ların) [malikânelerin] küçük toprak tasarrufu aleyhine yayılmasına yol açmıştı. Aynı zamanda nüfusta bir düşüş de meydana gelmişti ve bu nedenle bir *manor*, haftanın birkaç

* Flandre adının "Çukur Ülke" veya "Taşkınlar Ülkesi" anlamına geldiği sanılmaktadır. (ç.n.)

gününü tarım ürünlerini *manor* derebeyinin kendine ayırdığı *demesne*'yi (ana çiftliği) ["beylik çiftlik ve çayırını"] ekip biçmeye harcamaları şartıyla, kısım kısım kiracılara bırakılarak işletilmişti. İnsan gücü sıkıntısı çekildiği sürece, *demesne*'nin ekip biçilmeye devam edilmesini garantiye almanın en iyi yolu buydu ama bu sistem ekonomik bakımdan randımansız, toplumsal bakımdan da adaletsizdi. Bir serf veya köle bir ücretliye kıyasla asgari ölçüde iş yapar. Bundan ötürü, nüfus arttığında, *manor* derebeyleri işçilik hizmeti yerine para ödenmesini koymaktan memnunlardı ve serfler de para ödenmesini götürü işten daha az çileli bulmuşlardı. Üstelik hizmetlerinin karşılığı ödenmeyen serfler bu hizmetlerden kurtulup endüstriyel istihdam kapısı bulabilecekleri bir kasabaya veya (başlangıçta bir mülk sahipliği diyarı olan, buna rağmen sonuçta Avrupa'nın son serflik kalesi haline gelen) Elbe Nehri'nin doğusundaki koloni bölgesine kaçabilmişlerdi.

Baltık bölgesinde hem kırsal hem de kentsel koloniler kurulmuştu. Baltık kıyısındaki ilk Alman kasabası, 1143'te kurulan Lübeck idi. Gdańsk *c.* 1200'de, Riga 1201'de, Reval [bugün Tallinn] 1219'da kurulmuştu. Baltık, İskandinavya ve Rusya'nın da ticari hinterlandı halini aldığı, bir Alman denizi olmuştu. On üçüncü yüzyıl itibarıyla bir zamanlar Hıristiyan Âlemi'ni kasıp kavuran İskandinav halkları, İtalyan şehir devletlerine kurban giden Yunanlar ve Müslümanlar gibi, Alman denizci şehir devletlerinin gadrine uğramışlardı. Baltık daha küçük ölçekte Akdeniz'in bir muadili haline gelmeye yüz tutmuştu. Flaman şehirleri 1250-1350 arasındaki yüzyılda tahılını Almanya ve Fransa yerine Baltık'tan ithal ediyordu.

Toprak üzerindeki artan nüfus baskısı kısmen teknolojik iyileştirmelerle dengelenmişti. Ekilebilir arazinin otlak aleyhine genişlemesinin bir gübre niyetine kullanılan kemre kıtlığına yol açmasına rağmen, dönüşümlü ekim [ekim nöbeti] ikili ekim sisteminin yerine üçlü ekim sistemini koymaya imkân vermişti ve bu da tarla sürmeyle ekim zamanlaması açısından daha elverişli bir durum yaratmanın yanı sıra herhangi bir anda nadasa bırakılmış arazi oranını da azaltmıştı. Akla uygun bir şekilde dizgin vurulan atların çektiği ağır saban 1200 civarında mükemmelleştirilmişti. Batı Hıristiyan Âlemi'ndeki su değirmenleri sayısı on ikinci ve on üçüncü yüzyıllar sırasında artmış ve *c.* 1162-1180'de orada yel değirmenlerinin kurulmasına başlanmıştı.

Rüzgâr ve akar su ve de kas gücünün aksine, madenler yeri doldurulamaz bir emtiadır. Madenciliğin icat edildiği MÖ dördüncü binyıldan beri, maden kaynakları birbiri ardına kurutulmuştur. Almanya ve Bohemya MS onuncu yüzyılda Batı Hıristiyan Âlemi'nin başlıca maden kaynağı ülkeleri haline gelmişlerdir ama on dördüncü yüzyıl itibarıyla yüzeydeki maden damarları ve sığ maden ocakları tüketilmiş ve daha derin katlardaki maden damarlarına erişmek için daha karmaşık ve daha masraflı madencilik teknikleri gerekli hale gelmişti.

Batı Hıristiyan Âlemi'nin on ikinci ve on üçüncü yüzyıllardaki politik hayatına Papalıkla imparatorluk arasındaki iktidar mücadelesinin kaldığı yerden devam etmesi galebe çalmıştı. 1122'de atamalar meselesi üzerine bir uzlaşmayla sona eren bu mücadelenin ilk devresinde güç politikaları ahlak ilkeleri adına icra edildiği mazeretiyle gizlenmişti. İkinci devrede (1158-1268) güç politikaları artık Batı Hıristiyan Âlemi'nin anahtar bölgesi haline gelen İtalya'nın kontrolüne dair canlanan Batı İmparatorluğu'nun Papalıkla arasındaki çekişme olarak bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmıştı. *Tertii gaudentes* ["el ovuşturan üçüncü taraflar"] Kuzey İtalyan şehir devletleriyle Fransa'ydı. Hem imparatorluğun hem de Papalığın hayatı kaymıştı.

1158-1183'te Hohenstaufen İmparator I. Friedrich, Lombard şehir devletlerine otokratik bir imparatorluk rejimi dayatmaya çalışıp bunu eline yüzüne bulaştırmıştı. Papalık, Alpler'in ötesindeki imparatorluk gücüne karşı Papalığa bir coğrafi siper sağlamalarından ötürü, imparatorluğa karşı bağımsızlık mücadelelerinde şehir devletlerini desteklemişti. Papalık bu nedenle şehir devleti özerkliğini sadece Lombardiya ve Toscana'da hoş görmekle kalmamış, aynı zamanda III. Pépin ve Şarlman tarafından Papalığa verilen İtalyan topraklarında da buna katlanmıştı. Papalığın on ikinci ve on üçüncü yüzyıllardaki en önemli amacı Hıristiyan Âlemi'nin tamamı üzerindeki bir ekümenik hegemonyaydı ve bu iddialı Papalık hedefi, Papalığın yerel egemenlik taleplerinden üstün tutulmuştu. Bundan dolayı Papalık bu çağda sadece Romagna'daki (başka bir deyişle, Doğu Roma'nın eski Ravenna Piskoposluğu topraklarındaki) şehir devletlerinin özerkliğine razı gelmekle kalmamış, bizzat Roma şehri dâhil, *Ducatus Romanus*'takilere de ses çıkarmamıştı. Üstelik Papalık ve bazı İtalyan şehir devletleri mali ortaklığın yanı sıra politik ortaklar haline gelmişlerdi. 1250-

1300 civarında Floransa'daki bankalar Papalık vergilerini Papalık adına tahsil ederek kazanç sağlıyorlardı.

Papalığın bir diğer müttefiki İmparatorluğun gücünü kesmekte çıkarı bulunan Fransa'ydı. İmparatorlukla Papalık arasındaki mücadelede, II. Urbanus'tan (1088-1099) IV. Innocentius'a (1243-1254) kadar, Papalar birbiri ardına soluğu Fransa'da almışlardı. I. Friedrich'in oğlu ve ardılı VI. Heinrich 1194'te babasının Lombard şehir devletlerini buyruğu altına alma başarısızlığını kendini İki Sicilya Krallığı'nın efendisi yaparak telafi etmişti. Hohenstaufen hanedanı bu darbeyle hem Papalığı hem de Kuzey İtalyan şehir devletlerini İki Sicilya ve Almanya arasında ikili oynarken yakalamıştı. VI. Heinrich'in oğlu ve ardılı II. Friedrich, İki Sicilya Krallığı'nın kozmopolit Yunan ve Arap kültürüne Batı kültürünün İtalyan yorumu kadar aşina olan bir dâhiydi; ama II. Friedrich'in dehası doğurduğu karşıtlığın gücüne ve ölümünün vakitsizliğine yenik düşmüştü.

Papalığın Friedrich'in İtalya'nın tamamını buyruk altına alma gayretine mukabelesi Hohenstaufenlere karşı bir kökünü kurutma savaşı vermekti ve IV. Urbanus (1261-1264) ile IV. Clemens (1265-1268) bu konuda son kertede başarılıydılar; ama bunu ancak bir Fransız prensini –IX. Louis'nin kardeşi Anjoulu Carlo'yu– İki Sicilya Krallığı'nın II. Friedrich'in vârislerinin elinden almaya ikna sayesinde başarmışlardı. Papalık, bir seküler gücü devirirken, kendini bir başkasının insafına bırakmıştı. Fransız Tacı 1303'te Batı Hıristiyan Âlemi üzerindeki Papalık hegemonyasına, daha önce Papalık nasıl Fransız yardımıyla imparatorluğun itibarını beş paralık ettiyse o kadar etkili bir şekilde, son vermişti.

İmparatorluk açısından İtalya'nın hâkimiyetiyle ilgili uzayıp giden mücadelenin kaybedilmesinin sonucu, imparatorluğun ana toprakları olan Almanya üzerindeki hâkimiyetin kaybedilmesiydi. Doğu Francia Tacı (Almanya) onuncu ve on birinci yüzyıllarda tebaası üzerinde Batı Francia Tacı'ndan (Fransa) daha etkili bir otorite sağlamıştı. Fransa Kralı IV. Philippe 1303 civarında, Papa VIII. Bonifatius tarafından ihtiyatsızca kışkırtıcı bir ifadeyle diretilen seküler Batılı Hıristiyan hükümdarlar üzerinde Papalık hegemonyası bulunduğu iddiasına karşı koyma konusunda, krallığının ileri gelenlerinin, din adamlarının yanı sıra kilise dışındakilerin desteğini elde edebilmişti. O tarihlerde Almanya Krallığı'nın ileri

gelenleri neredeyse imparatora karşı koyabilecek, hem de cezasız kalabilecek egemen hükümdarlar haline gelmişlerdi.

Tacın gücünün Fransa'da göreceli artışıyla Almanya'da düşüşü, feodalizm kurumunun tarihindeki bölgesel farklılıklarla ölçülebilir. Serflik gibi feodalizm de bahşedilen arazinin kullanım karşılığının kişisel hizmet icrasıyla verildiği bir ilişkidir (feodal hizmetler askeridir, oysa bir serfin hizmetleri ekonomiktir). Bir egemen feodal bir tasarruf hakkını bahşederken, egemenlik haklarının tamamını zorla almak yerine tebaasından biriyle bir sözleşme yaparak, mutlak ayrıcalığından feragat eder. Batı Francia'da babadan oğula geçen feodal tasarruf hakları dokuzuncu yüzyıl kadar erken zamanlarda boy göstermişti ama onuncu yüzyılın bitişinden itibaren Fransız Tacı tedricen gücüne yeniden kavuşmuştu. Doğu Francia'da feodal tasarruf hakları daha geç boy göstermişti, ancak on üçüncü yüzyılda süreç koşar adım gelişmişti. Bunun nedeni Alman Tacı'nın İtalya Krallığı üzerinde ısrarlı ama başarısız otorite sağlama girişimiydi. Alman Tacı Alpler ötesindeki hatırından geçmeyen bir amacın peşinde koşarken ana topraklar üzerindeki hâkimiyetini kaybetmişti. İmparatorluk Tacı haddinden fazla ağır bir ek yüktü ve Fransız Tacı'nı giyen birine basmayan bir kâbustu [*incubus*].

İmparatorlukla Papalık arasındaki çatışmada, her iki savaşanın da ödediği bedel otorite kaybıydı. İmparatorluğun kaybettiği otorite politikti; Papalığın kaybettiği otoriteyse maneviydi ama bu manevi kayıp beraberinde politik güç kaybını da getirmişti; çünkü Papalık VII. Gregorius'un devrinden beri ahlaki itibarı sayesinde dolaylı politik güç kullanmanın peşindeydi ve Batı Hıristiyan Âlemi üzerindeki bir Papalık hegemonyası ülküsündeki bu ahlaki kusur, Papalığın imparatorluğa beslediği husumetle açığa vurulmuştu.

Papalığın imparatorlukla dövüşmek için paraya ihtiyacı vardı ve nefret edilen kaynak sağlama yöntemleri geliştirmişti. Batı Hıristiyan Âlemi'nin dört bir tarafındaki din adamlarını vergilendirmek için etkili bir idari sistem kurmuştu. Bu gelir kaynağı o kadar yağlı hale gelmişti ki yeterince güçlü seküler hükümdarlar hasılattan kendilerine pay ayırabilmişler, aynı zamanda İtalyan bankerler bunu Papalığın mali aracıları olarak hizmet edecek kadar kârlı bulmuşlardı. Papalık gelirlerinin bir diğer kaynağı en yüksek istinaf mahkemesi ve artan ölçüde kilise hukukçularının

uhdesine aldığı kendi yetki alanlarına giren davalarda asliye hukuk mahkemesi vazifesi gören *Curia* tarafından talep edilen harçlardı. I. İustinianos'un *Corpus Iuris Civilis*'inin [Medeni Hukuk Derlemesi] yeniden keşfiyle boy ölçüşmek için bir kilise hukuku derlemesiyle karşılık verilmişti. I. Friedrich, I. İustinianos'un ardıllığı iddiasıyla egemenlik haklarında diretince ona iki Papa tarafından cephe alınmıştı: Kariyerlerine kilise hukukçuları olarak başlayan III. Alexander (1159-1181) ve III. Lucius (1181-1185).

Papalığın güç hevesi ve amacına hizmet araçları olarak mali işlerle hukuktan medet umması, Batı Hıristiyan Âlemi'ndeki en soylu ruhların kanını dondurmuştu. Cîteaux'nun yavru manastırı Clairvaux manastırının başkeşişi Aziz Bernard (1090-1153) Papalığın legalizmine ve harisliğine itiraz etmişti. Aziz Bernard kusursuz değildi. Tutkulu ve fevriydi. Dini gelenek karşıtlığına her nerede bulduysa haddinden fazla hoşgörüsüz davranmıştı: Kışkırtıcı filozof Abaelardus'da, Languedoc'un çileci Katharosçularında, pagan Baltık Slavlarında (belagatiyle bunlara karşı bir haçlı seferi vaaz edilmesine imkân vermişti), Müslümanlarda (Levant'a İkinci Haçlı Seferi'ne kalkılması lehine vaaz vermişti). Kendini Papalık hakkı iddiasında bulunan hasımlar arasındaki bir çekişmeye bulaştırmıştı. Ama kendisi için yüksek dini makam peşinde koşmamıştı ve samimiyeti aşikârdı. Aristokratik bir nesebe sahipti, buna rağmen katı Cistercium Tarikatı'nın bir keşişi olmak üzere seküler refahı reddetmişti. İlke uğruna kişisel fedakârlık yapmıştı. Bundan ötürü neslinin en çok saygı gösterilen ve nüfuzlu Batılı Hıristiyanıydı. Papalığın kendi ilan ettiği ilkelere ihanetine yönelik eleştirisi inanılır ve aleyhteydi.

Aziz Bernard aşırı ölçüde (Doğu'ya has Ortodoks değil Batı'ya has anlamında) ortodoks idi. Papalığın diğer on birinci ve on üçüncü yüzyıl eleştiricileri şaşırıp Hıristiyanlığın heterodoks türlerini veya (Batı'da Katharosçuluk veya Patarene mezhepçiliği diye bilinen) Hıristiyan karşıtı Bulgar dini Bogomilciliği benimsemişlerdi. Papalığın kabahatlerine isyan bayrağı açan bu hareketlerin liderleri gönüllü yoksulluğu kabullenme konusunda birbirleriyle uyuşuyorlardı. Bu kabullenme gönüllüydü çünkü bu liderler doğuştan yoksul değillerdi; Aziz Bernard gibi, Papalığın dünyeviliğine ve genelde Hıristiyan dini "eşrafına" karşılık vermekte örnek olmak için fedakârlık gösteriyorlardı. (On birinci yüzyılın Batılı kilise reformcuları Batılı Hıristiyan din adamlarına

bekâreti dayatmışlardı ama ne seküler din adamlarına mülkten feragati ne de manastır yönetimlerine kurumsal mülkten feragati zorla kabul ettirmişlerdi.)

Assisili Aziz Francesco başarılı bir kumaş toptancısının oğluydu, Yoksulluğun Hanımefendisi uğrunda mücadele vermek için babasına karşı koymuştu. Bir Chartreuse tarikatı keşişi veya bir Katharos *electus*'u [seçkini] kadar kendine hâkim hale gelmişti; hayatını, Dört İncil'de aktarıldığı haliyle, İsa'nın yaşadığı şekilde sürdürmeye koyulmuştu. İlk müridi [Assisili, Quintavalle oğlu] Bernardo di Quintavalle, Francesco'dan bir yoksul hayatı yaşamak konusunda ona katılmak için izin istediğinde, Francesco sevinmişti çünkü insanlar için doğru hayat tarzının İsa-vari hayat tarzı olduğuna inanıyordu. Ama Francesco aynı zamanda tevazuu şiar edinmişti. Papalığı, üstü kapalı bir şekilde bile eleştirmeye veya Papalık karşıtı bir hareket başlatmaya veya yeni bir tarikatın Genel Hizmetkârı olmaya hiç niyeti yoktu. Francesco'nun kendini bütünüyle hasrettiği hedef İsa'yı izlemekti. Gelgelelim, ihtimal ki bu Francesco'yu Katharosçular ve Valdocularla aynı akıbete uğramaktan kurtaramamıştı, çünkü yoksulluğu şiar edinmesi kasten yapılmamasından ötürü Papalığın daha fazla zarar verici amelî bir eleştirisiydi. Papa III. Innocentius (1198-1216) ve büyük yeğeni ve de ikinci ardılı Kardinal Ugolino (Papa IX. Gregorius, 1227-1241) Francesco'nun İsa'yı kararlı bir şekilde taklit etmesinin *Curia*'yı ikileme düşürdüğünü fark etmişti. Hıristiyan Âlemi'nin dört bir tarafından *Curia*'nın üstüne varan, güçlenen hicvedici sesler korosunun fena halde farkındaydılar. Aziz Francesco'yu lanetlemek yerine kazanmaya karar vermişlerdi. Gerçi kendilerine yontmadan hareket etmemişlerdi ama bu kararla zekâları kesinlikle övgüyü hak etmişti.

Aziz Francesco'nun kendisi, İsa'nın çarmıha gerili bedenindeki yaraların tıpkısı bedeninde ortaya çıkıncaya kadar yaşamak ve Fransisken Tarikatı'nın Kardinal Ugolino'yla Frer Elias'ın ellerinde İsa-vari hayat tarzına dair kendi tasavvuruyla artık uyumsuz halde şekillendiğini görmek yerine, *Curia* ile ilk karşı karşıya geldiğinde şehit edilseydi, şiddetli manevi ızdıraptan kurtulabilirdi. Ancak Francesco hem ruhsal hem de bedensel acı çekmeyi, bunların yanı sıra yoksulluk ve tevazuu şiar edinmişti, ayrıca Ugolino'yla Elias pişkin müdahaleleriyle içini parça parça etmeseydi, Fransisken ruhu bizzat Aziz Francesco'dan daha uzun yaşamazdı. Oysa

Fransisken ruhu bugün, ölüm tarihinden neredeyse bir binyılın dörtte üçü kadar bir süre sonra, hâlâ diridir. Kısıtlanmasına kısıtlanmıştır ama *Ordo Fratrum Minorum* [Küçük Kardeşler Tarikatı] adıyla anılan kurumsal taşıyıcısı sayesinde Fransisken ruhu karartılmamıştır.

Devamlılığın bedeli kurumsallaşmadır. Bu insan hayatının toplumsal yanının lekelerinden biridir ama gelecek nesiller açısından büyük manevi değeri bulunan bir şeyin kurumsallaşması gelgeç bir manevi hazinenin topyekûn kaybına göre ehvenişerdir. Aziz Francesco bu katı gerçeğin farkına varmamıştı. Ugolino'yla Elias ise bunu kavramış ve bunun ışığında davranmanın sorumluluğunu yüklenmişlerdi. Nefret uyandırma pahasına Francesco'nun hazinesinin bir alaşımını kurtarmışlardı.

Aziz Francesco'nun Kastilyalı çağdaşı, *Ordo Praedicatorum* [Vaiz Kardeşler Tarikatı] adlı tarikatın [başka bir deyişle Dominiken Tarikatı'nın] kurucusu Aziz Domingo (Domingo de Guzmán) daha önce vefat etmişti. Kendini aynı şekilde yoksulluğa adamıştı; iki aziz de açgözlülükle mücadele ediyordu. Ama Aziz Domingo'nun ruhu kurumsallaşmayı Aziz Francesco'nunkinden daha kolaylıkla kabul etmişti. Batı Hıristiyan Âlemi'nin yükselen şehirleri Fransisken kadar Dominiken ocaklar, kütüphaneler ve dershanelerle manen zenginleşmişti. Gerçi Aziz Francesco açısından kâgirler ve kitaplar lanetliydi, çünkü onlarda bir Hıristiyan hayatı sürdürme bakımından çok tehlikeli engeller görüyordu. Aziz Francesco'nun Frer Elias'a güveni asla sarsılmamıştı; buna rağmen Aziz Francesco, Assisi'de onun yüzü suyu hürmetine bir kilise inşası için para toplayan Frer Elias'ın dini duygularının yerini güzel sanatlar sevgisinin aldığını öngörebilseydi, elbette acı duyardı. Mimarinin ve Giotto'nun resimlerinin güzelliği Aziz Francesco'yu âşığı kesildiği yoksulluk ve tevazua karşı işlenen bu ayıbı kabule razı edemezdi.

Elias ve Ugolino Fransisken Tarikatı için yerine getirilmesi gerekeni kavramışlardı. Aziz Francesco bir Batılı Hıristiyan tarafından yerine getirilmesi gerekenin sırrına ermişti. Aziz Francesco'nun neslinden önce, Giovanni dei Gioacchini (Joachim) di Fiore [San Giovanni Tarikatı kurucusu Gioacchino da Fiore] (1145-1202) adlı –Aziz Bernard gibi Cistercium keşişi olan soylu– bir Calabrialı, gaileler devrinin doruk noktasından sonra, 1260 yılının tanrı âleminin [lâhut] yeryüzüne inişinin üçüncü

aşamasını başlatacağı kehanetinde bulunmuştu. Ona göre, nasıl İsa'nın doğumuyla Baba'nın Çağı'nı Oğul'un Çağı izlediyse, bu çağı da Kutsal Ruh'un Çağı izleyecekti. Nitekim 1260'ın önemli bir yıl olduğu ortaya çıkmıştı. 1260'ta Papalığın İki Sicilya Krallığı'nı Fransa'dan askeri destek görmeksizin II. Friedrich'in vârislerinin elinden çekip alamayacağı belirgin hale gelmişti. Ama Kutsal Ruh Çağı başlamamıştı; çünkü buna ancak Aziz Francesco'nun ruhu galebe çalsaydı kavuşmak mümkündü. Bu arada sağlığında Papa III. Innocentius'a, daha sonra Aziz Francesco'nun yaptığına benzer, bir masuniyetle girişen Joachim di Fiore [Gioacchino da Fiore], ölümünden sonra evvelce *Curia*'yı telaşa düşüren eserlerinden bazılarının 1254'teki yeni baskısıyla lekelenmişti. 1323'te devrin Papası İsa ve Havarilerinin ellerinde hiç mülk bulunmadığının asılsız olduğuna hükmetmişti ve bunun üzerine Fransiskenler arasındaki, Aziz Francesco'nun İsa'yı taklit etmenin icapları tasavvurunu savunan, "Tinselci" kanat [Fraticelli] Aziz Francesco'nun kendisine de Joachim di Fiore'ye de bahşedilmemiş şehit düşme fırsatını bulmuşlardı.

Şehirciliğin yanı sıra refah İnsan türünü Toprak Ana'dan soğutur. Aziz Francesco'nun devrinde iki illet de Batı Hıristiyan Âlemi'ni muzdarip etmeye başlamıştı. Sonraki kuşaklar Aziz Francesco'ya minnettardır, sadece yoksulluğu kasten şiar edinmesinden değil, bütün canlılar için iliğine işlemiş hemcins duygusundan ötürü de. Efsanelerin kendileri tarihi olguların sahih kayıtları olmasa bile, ünlü efsanelerden Aziz Francesco'yla yabani kuşlar ve hayvanlar arasındaki karşılıklı güven ilişkisinin gerçekliği bulunduğu sonucu çıkarılabilir. Bu karşılıklı güven Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin Hindistan'ın batısında yer alan herhangi bir bölgesinde enderdi. Aziz Francesco'nun kendi ilahisi aslında birdenbire Toprak Ana ve Bitkiler Âlemi için Tanrı'ya Şinto-vari bir hamdedişte durmuştu. Tanrı'ya kin beslemeyen insanların iyilikleri ve bedenin ölümü armağanı için hamdeden dörtlükler sonradan akla gelen düşüncelerdi. Ona Güneş için hamdeden dörtlüklerin Ahenaton tarafından yazılmış olma ihtimali vardır; ona elementler için hamdeden dörtlükler ihtimal ki Zerdüşt'e aittir. Bir İbrahimî tektanrıcının bu hamdedişleri dile getirdiğiyse görülmediktir.

67
Doğu Asya, 1126-1281

Song hanedanının 1126'daki askeri çöküşü utanç verici bir şekilde gerçekleşmişti. İmparatorluğun Cürcen saldırganları, Song hanedanının başkenti Kaifeng dâhil, Çin uygarlığının Sarı Nehir Havzası'ndaki esas beşiğinin tamamını fethetmişlerdi. Song İmparatorluğu topyekûn ele geçirilmekten askeri birliklerinin kahramanlıkları sayesinde değil, Cürcen süvari birliklerinin ilerleyişi önündeki doğal engeller sayesinde kurtulmuştu: Hwai ve Yangtze nehirlerinin aşağı çığırları çevresindeki su yolları labirentiyle dağlık hinterlant. Resmi olarak mülteci Song hanedanının Linan'daki (Hangzhou) yeni başkenti geçici bir sığınaktı ama Song hanedanı Kuzey'i yeniden fethetmeyi asla başaramamıştı.

Gelgelelim, Song hanedanı Güney'de 153 yıl (1127-1279) ayakta kalmıştı; Linan, *Oikoumenê*'deki en önemli ve en hayranlık uyandırıcı ve de çekici şehir haline gelecek şekilde büyümüştü; kolu kanadı kırılan Song İmparatorluğu'nun nüfuz alanının dört bir tarafında nüfusta, şehirleşmede, tarımsal verimlilikte, (dış kadar iç) ticarette ve mali imkânlarda alışılmadık artışlar vardı. Önce özel bankalar, sonra da bizzat Song İmparatorluk Hükümeti tarafından tedavüle kâğıt para çıkarılmıştı. Çin güzel sanatları ve el sanatlarının Song Çağı'ndaki gelişmesinden Bölüm 59'da söz edilmişti. Kolu kanadı kırılmış Song İmparatorluğu bir buçuk yüzyıllık varoluşu boyunca, Han veya Tang İmparatorluğu'nun her ikisinin de kapladığı toprakların ve askeri güçlerinin azami

düzeyde olduğu zamanlardan daha yoğun nüfuslu ve daha gönençliydi. Çin uygarlığında geç Song Çağı'ndaki tek ciddi gerileme kadınların statüsündekiydi. Ayak bağlama âdetinin hayata geçirilmesi bir zulümdü.

1126'daki yıkım Yeni-Konfüçyüsçü felsefenin gelişimini durdurmamıştı. Yeni-Konfüçyüsçüler, Konfüçyüsçülüğü Mahayana'nın geçerli bir alternatifi olarak öne sermek amacıyla, metafiziğin tatsız âlemine ayak basmak zorunda kalmışlar ve Cheng kardeşler bu alanda yollarını ayırmışlardı. Cheng Yi için insan doğası yüce gerçekliğin olgusal [fenomenal] tezahürlerinden biriydi; Cheng Hao içinse insan doğası ve yüce gerçeklik birbiriyle özdeşti. Cheng Yi'nin metafiziği yöntemli bir şekilde Zhu Xi (1130-1200) tarafından geliştirilmişti; Cheng Hao'nun görüşü Zhu Xi'nin çağdaşı Lu Jiuyuan (Lu Hsiang-Shan) (1139-1193) tarafından benimsenip savunulmuştu. Zhu Xi, Aquinolu Aziz Tommaso gibi, dört dörtlük bir sistemleştiriciydi ve belki de kısmen bu nedenle onun sistemi devlet memurluğu adaylarıyla onların mümeyyizleri için Konfüçyüsçülüğün resmi yorumu haline gelmişti; gerçi Cheng Hao'nun okulu, keza Lu Jiuyuan'ınki de saygın temsilcilere sahip olmaya devam etmişlerdi. Ne var ki Yeni-Konfüçyüsçüler arasındaki metafizikle ilgili anlaşmazlık bütün Yeni-Konfüçyüsçülerin hemfikir içinde bulundukları noktalara kıyasla pek az önemliydi. Hepsi (Mahayana'nın metafizik saikasından* bir miktar çalmaya mecbur kalsa da) Taoculuk ve Budizme husumet besliyordu ve hepsine ahlak felsefesi metafizikten daha önemliymiş gibi geliyordu. Hepsi Budist bilgenin sıradan sosyal hayattan geri durmasını antisosyal bir davranış diye ayıplamıştı. Örneğin, Cheng Hao ve Zu Xi sadece akademik unvanlarını almamışlardı; aynı zamanda çalışma hayatlarının bir kısmını muvazzaf devlet memurluğu yaparak geçirmişlerdi. Çinli Yeni-Konfüçyüsçülerin çağdaş Batı'daki çekişmelerden haberleri bulunsaydı, elbette Azizler Francesco ve Joachim di Fiore'nin ülkülerine şiddetle itiraz eder ve Kardinal Ugolino'yla Frer Elias'ın politikalarını onaylarlardı.

Japonya'da 935-1185 devri gücün ve servetin gitgide artan ölçüde Kyoto'daki egzotik İmparatorluk Sarayı'ndan eyaletlerdeki baronlara geçtiğine ve bir arada vuku bulan bir iç barıştan iç kargaşalığın içine düşmeye tanıklık etmişti. Bizzat başkentin barışı da bitişik Budist manastırlarının silahlı kuvvetlerinin gittikçe

* "Saika" hem "yıldırım" hem de "götüren" anlamına gelir. (ç.n.)

sıklaşan ve sertleşen baskınları yüzünden bozulmuştu. Eyaletlerdeki imparatorun soyundan gelen Taira ve Minamoto adlı iki aile arasındaki iç savaş, 1185'te Yoritomo Minamoto'nun zaferi ve onun –Kanto adlı ana ada Honşu'daki ender ovalardan en büyüğünün güneybatı ucunun hemen ötesindeki– Kamakura'daki bir üsten Japonya'nın tamamı üzerinde etkin bir diktatörlük kurmasıyla doruk noktasına varmıştı. İmparatorluk Sarayı'yla karmaşık kültürünün varlığını Kyoto'da sürdürmesine izin verilmişti ama Kyoto Hükümeti etkin güçten yoksun bırakılmıştı. Kyoto'daki İmparatorluk Hükümeti hiç değilse 858 kadar erken tarihlerden beri *de facto* Fucivara ailesine mensup naipler tarafından kontrol edilmekteydi ve Yoritomo Minamoto'nun 1199'daki ölümünden sonra, Kamakura'daki *Şogun*'un (Başkomutan) *Bakufu* (askeri hükümet) naipliği 1203'te, 1333'e kadar hüküm süren ve yaklaşık 1284'e kadar da Yoritomo Minamoto'nun tesis ettiği rejimi etkin bir şekilde idame ettiren, Hoco ailesinin eline geçmişti.

Japonya daha önce asla 1185'ten 1284'e kadar yönetildiği gibi etkin bir şekilde yönetilmemişti ve aynı zamanda bölüşümündeki eşitsizlikte de bir artış meydana gelmesine rağmen gayrisafi millî hasıla artmıştı. Japonya bu yüzyıl boyunca güçlü bir hükümete sahip bulunması bakımından şanslıydı; çünkü Moğollar, 1274'te ve Song İmparatorluğu'nun fethini 1281'de tamamladıktan sonra, yeniden 1281'de Japonya'yı istila etmişlerdi. Her iki vakada da Japon kahramanlığına istilacıların gemilerini kırıp geçiren fırtınalar yardım etmişti. 1274 Moğolların seferî kuvveti küçüktü ve bir günlük dövüşten sonra saldırısını sona erdirmişti. 1281'deyse istila kuvveti büyük çaptaydı ve saldırı iki ay sürdürülmüştü. Japonya'ya yönelik bu Moğol saldırılarının geri püskürtülmesi, insan soyunun tarihi üzerinde, MÖ beşinci yüzyılda Avrupa'daki Yunanistan'a yönelik Pers saldırılarının geri püskürtülmesiyle Müslüman Arapların iki Konstantinopolis kuşatmasının başarısızlığı kadar çok önemli etkisi olmuştu.

Kamakura'daki askeri hükümet on ikinci ve on üçüncü yüzyılın Japonya'sındaki kültürel ve sosyal koşullarla Kyoto'daki sivil hükümetten daha fazla uyum içindeydi. Yoritomo Minamoto ve Kamakura'daki rejimini sürdüren Hoco naiplerin din alanında muadil bir rol oynayan çağdaşları vardı. Çin ve Kore aracılığıyla Japonya içine sokulan en eski Mahayana Budizmi türlerinin metafizikleri –bu tarikatların kimi manastırlarının Japon topraklarındaki

âdetleri açıkça militarizm yanlısı bir hal almasına rağmen– çapraşıktı. Budizm on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Japon halkına basitleştirilmiş şekillerde, daha geniş çevrelerce anlaşılır ve onlara daha uygun bir halde ortaya dökülmüştü. Bir Zen (Chan Dhyana) Budizmi tarikatı 1191'de Kamakura'ya girmişti. Sıkı disiplinli meditasyon yoluyla birdenbire aydınlanmaya ulaşmanın Zen manevi tekniği askerler açısından cazipti. Honen (1135-1212) ve Şinran (1173-1262), *bodhisattva* Amida'nın (Amitabha) adını zikretme ölümden sonra Amida'nın cenneti "Arı Toprağa" kabulü sağlama almanın tılsımıdır, görüşüne yoğunlaşarak kitlelerin gönlünü çelmişti. Niçiren (1222-1282) Lotus Sutra'ya [*Saddharmapundarīka-sūtra*] hamdedişi zikretmeye yoğunlaşmıştı. O MÖ dokuzuncu yüzyıldaki İsrailoğulları kökenli peygamberler İlyas ve Elişa'ya herhangi bir geleneksel Budist bilgeden daha yakındı. Niçiren bütün diğer Budist tarikatlarıyla mücadele etmiş, bilfiil politikaya el atmış, *Bakufu*'yla başı belaya girmiş ama Moğollara karşı direnişi vazederek rağbet kazanmıştı. Japon Budizminin on ikinci yüzyıl ve on üçüncü yüzyıldaki bu basitleştirilmiş türlerinin her biri 1970'lerde hâlâ çok sayıda cemaat mensubuna sahipti.

68
Moğollar ve Ardılları

Moğollar ata yadigârı otlakları Avrasya steplerinin kuzeydoğudaki en uç köşesinde yer alan önemsiz bir yaylacı halktı. MS on üçüncü yüzyılda aniden steplerden sökün etmişlerdi. 1241 itibarıyla orduları at üstünde Oder Nehri kadar batıya ve Adriyatik'in kuzeybatı sahiline kadar gitmişler, herkesi önlerine katmışlardı. 1260'da Suriye'yi istila etmişlerdi. 1297'de Yukarı Birmanya'yı işgal etmişlerdi. Avrasya steplerinin doğu ucunda başlayıp yerleşik nüfusların yaşadığı bütün bitişik bölgelerin derinlerine nüfuz etmeleriyle sonuçlanan fetihleri, 1206'dan itibaren Cengiz Han diye bilinen, Temuçin'in (*c.* 1162-1227) hükümdar olduğu 1203'ten, torunu ve üçüncü ardılı Möngke'nin 1259'daki ölümüne kadar tek bir kişinin komutasında planlanmış ve yerine getirilmişti.

1259 itibarıyla Büyük Moğol Hanı doğu steplerindeki başkenti Karakurum'dan, doğrudan veya görevlendirme yoluyla, daha önce herhangi bir zamanda meydana getirilmişlerden daha büyük bir imparatorluğa hükmediyordu. Moğol İmparatorluğu o tarihte, doğu ve batıda, Pasifik Okyanusu'nun kuzeybatı sahilinden Volga Nehri'nin onu besleyen kollarına ve Tuna Nehri'nin aşağı çığırının kuzey kıyısına kadar uzanıyordu. Kuzey ve güneydeyse, Baykal Gölü'nden Kuzey Vietnam'a kadar uzanıyordu. Song hanedanının Çin'deki bütün dominyonları henüz Moğol İmparatorluğu'na dâhil değildi; ama sonuçta Kıta'nın geçici Moğol hâkimiyetinden kurtulan kısımları, sadece Kıta'nın Avrupa, Afrika, Arap ve Hint

yarımadalarıydı. Moğollar herhangi bir zamanda Çin'in tamamını fethetmeyi başaran yegâne göçebelerdi.

Moğol İmparatorluğu'nun bu ölçekteki politik birliği kısa ömürlüydü (1241-1259) ama eşi benzeri görülmemişti; varlığını koruduğu sürede etkiliydi ve önceden çok az temasla kendilerine has yönlerde gelişen hatta geçirgen Avrasya stepleri sayesinde birbirleriyle potansiyel olarak bağlantılı, çağdaş uygarlıklardan bile habersiz diğer bölgesel uygarlıkları birbirleriyle yakın temasa geçirmişti.

Hunlar MS dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Avrasya steplerinden bütün yönlerde sökün edip geçici süreyle çevrelerindeki bazı yerleşik halklara hâkimiyetlerini dayatarak Moğollara zemin hazırlamışlardı. Attila'nın dominyonları Batu'nunkinden daha fazla batıya, Avrupa'nın içlerine doğru uzanıyordu; Eftalit Hunlar Moğolların uzak durdukları Hindistan'ı istila etmişler ve orayı kalıcı yurtları edinmişlerdi; başka Hunlar Kuzey Çin'de kendilerine Çinli Batı Jin hanedanının ardıl devletlerini yontmakta gayri-Hun barbarlarla birlikte hareket etmişlerdi. Ama bunların hepsi Hun halkının farklı kesimlerinin ayrı girişimleriydi. Hunların dört bir tarafta fethettikleri arazilerin politik bakımdan birleştirildiği hiçbir an yoktu. Oysa 1241'den 1259'a kadar Avrasya steplerinin "kuru denizinin" tamamı, politik anlamda, sınırları merkeziyetçi Moğol İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki yerleşik nüfusların topraklarıyla çizilmiş bir Moğol "kuru gölüydü". O yıllarda, stepler bir uçtan bir uca etkin bir şekilde denetim altında tutulmuş ve randımanlı bir posta hizmetinin örgütlenmesiyle potansiyel geçirgenliği gerçek hale getirilmişti.

Bunun başlıca amacı Moğol ileri gelenlerinin Karakurum'da düzenlenen Moğol kurultayında hızlıca hazır bulunmalarıydı; ama aynı imkânlar dört bir taraftan yerleşik tebaa halkların prenslerini, savaş esirlerini, gönüllü maceracıları (işinin eri sanat erbabını, gezici satış temsilcilerini, Moğolların istihdam ettiği idari makam adaylarını) ve bağımsız güçlerden elçileri Karakurum'a getirmişti. Örneğin, 1254'te Kilikya Ermenistanı Kralı Hetum, Karakurum yoluna koyulmuştu ve kardeşi *Sparapet* [Başkomutan] Sımpad 1247-1248'de onun önüne düşmüştü. Kilikya Ermenistanı çoktan Moğol üst hükümdarlığına baş eğmişti ve Levant'taki fırsatı ganimet bilip Moğollarla Batılı Hıristiyanların birbirine yaklaşan ortak hareketiyle İslam Dünyası'nı ciddi bir şekilde ezmeyi de-

neyen yegâne Hıristiyan devletti. 1245-1247'de Giovanni da Pian del Carpini adlı bir Fransisken frer, Papa IV. Innocentius'un özel elçisi olarak Lyon'dan Karakurum'a yolculuk etmiş ve geri gelmişti. 1253-1255'te Willem van Ruysbroeck adlı bir başka Fransisken frer, din uğruna savaşan Fransa Kralı IX. Louis'nin özel elçisi olarak Akkâ'dan Karakurum'a yolculuk etmişti. Ama Batı Hıristiyan Âlemi'nden verilen bu iki görevin de her iki tarafça herhangi bir etkin eylemle arkası getirilmemiş ve doğuşundan beri herhangi bir tarihte asla bu kadar büyük bir tehlikeye düşmeyen İslamiyet ayakta kalmıştı.

Bir baştan bir başa geçici süreyle iyi denetlenen Avrasya steplerinin kültürel etkileri politik akıbetinden daha önemliydi. Ruysbroeck 1254'ün Paskalya döneminde Karakurum'da buluşan birçok farklı bölgeli, mezhep kollu ve tabiiyetli Hıristiyan'ın izdihamını tasvir eder. Cengiz Han'ın torunu ve dördüncü ardılı Kubilay, 1251'de hüküm süren kardeşi Büyük Han [Kaan] Möngke tarafından Song hanedanının dominyonlarını fethetmekle görevlendirilmişti ve Kubilay 1279'da Möngke'nin ardılıyken bu görevi tamamlamıştı. Moğollar, Kuzey Çin'i dördüncü yüzyılda fetheden barbar öncelleri gibi, Çin'i Çinli Konfüçyüsçü devlet memurları aracılığıyla idare etmeye gönülsüzdüler. Kuzey Çin'in dördüncü yüzyıl barbar fatihleri Çinli ve yabancı Budistleri işe koşmuşlardı. Kubilay ve Moğol (Yuan) hanedanının Çin'deki ardılları Müslüman ve Hıristiyanları işe koşmuşlardı.

Kubilay'ın Song İmparatorluğu'nu ele geçirme stratejisi Qin devletinin MÖ dördüncü ve beşinci yüzyıllarda Chu devletini ele geçirme stratejisinin aynısıydı. Kubilay Song dominyonlarına doğrudan saldırıya geçmeden önce dolanıp batıdan onların arkasına geçmişti. 1253'te Day devleti Nanzhao'yu fethetmiş ve onu Çin eyaleti Yunnan'a dönüştürmüştü. Kubilay'ın buradaki görevlileri Orta Asya'daki Moğol dominyonlarından gelen Müslümanlardı; Yunnan'da hâlâ varlığını sürdüren bir Müslüman cemaati meydana getirmişlerdi. 1275'te Çin'de Kafkaslar'ın kuzey yamaçlarından gelen 30.000 Doğu Ortodoks Alan Kubilay'ın emrindeydi. Venedikli Marko Polo muhtemelen on yedi yıl boyunca (*c.* 1275-1292), keza Maveraünnehirli [Buharalı] Seyyid Ecel [Seyyid Ecel Şemseddin Ömer] 1274'ten 1279'a kadar Çin'de idareciler olarak Kubilay'a hizmet etmişlerdi. Çin'deki ortaçağ Hıristiyanlığının etkisi, çağdaş Müslümanlığın etkisinin aksine, gelip geçiciydi. İslam hem

Yunnan'a hem de Kuzeybatı Çin'e yerleşmişti. Oysa 1220'yle 1257 arasında İran'ın Moğollar tarafından fethedilmesinin sonucunda, Çin sanatı kalıcı bir şekilde İran sanatını etkilemişti.

Kubilay'ın Çin'deki Müslüman ve Hıristiyan askerleriyle idarecileri çok uzaklardan getirilmişlerdi ama Moğollar fetih kariyerlerinin başından itibaren yurtlarının daha yakınlarındaki yetenek ve beceriyi işe koşmuşlardı ve çarpıcı başarılarının nedenlerinden biri bu olmuştu. Moğol sökünü, Müslüman Arap ve İskandinavyalı sökünleri gibi, birdenbire ortaya çıkmıştı ve gene bunlar gibi, bitişik uygarlıkların kamçılayıcı nüfuzlarının uzun süren önceki yayılımının etkisini aniden göstermesiyle meydana gelmişti.

Avrasya steplerinin doğu ucundaki yaylacılar en azından MÖ dördüncü yüzyıl kadar erken tarihlerde Kuzey Çin devleti Yan ile doğrudan temas halindeydiler. MS onuncu yüzyıldan itibaren Çin'le stepler arasındaki kuzeybatı sınırının iki yakasında yer alan Tibetli-Çin devleti Xi Xia ve Çin'le stepler arasındaki kuzeydoğu sınırının iki yakasında yer alan Kitan (Liao) İmparatorluğu ve onun ardılı Cürcen (Jin) İmparatorluğu, Çin uygarlığının bu yarı-Çin imparatorluklarının steplerdeki sınırlarının ötesindeki bağımsız göçebelere, sayelerinde aktarılıp durduğu kanallar olagelmişti.

Jin İmparatorluk Hükümeti, Doğu Roma gibi, Avrasyalı göçebe komşularını, bir göçebe halkı diğerini yerden yere çalmak için işe koşarak kontrol altında tutmuştu. 1160'lardaki bir tarihte Jin hanedanı Moğolları yerden yere çalmak için –Moğolların güneydoğu kapı komşuları– Tatarları işe koşmuştu. *Circa* 1202'de Tatarları yerden yere vurmak için de –Moğolların Nasturi Hıristiyan göçebe kapı komşuları– Kereitleri [Kereyler] işe koşmuşlardı. Bu askeri harekâtta Temuçin adlı önemsiz bir Moğol şefinin oğlu Kereit Hanı'nın bağımlı müttefiki vazifesini görmüştü. Temuçin 1203'te Kereitleri yenmiş ve onları kendi aşiretinin bünyesine katmıştı. Jin hanedanının göçebe güç politikalarına müdahalesi Temuçin'e kendine ait bir bağımsız gücü toparlama fırsatı vermişti.

Ancak Temuçin, torunu Kubilay gibi, kendini Çinlilere muhtaç durumda bırakmamaya dikkat etmişti. Gene de bilgi ve entelektüel yeteneğin değerini kavramıştı; danışmaya hevesliydi; bu da başarısının nedenlerinden biriydi. Gayri-Çinli encümenler ve kâtipler bulabilmişti. Ülkesinde zaten 1203'ten önce Müslüman tacirler vardı. Bizzat Moğollar ve Tatarlar Şamanistti ama Tatarların güneydoğusundaki Öngütler ve Kereylerin kuzey ve kuzey-

batısındaki Naymanlar ve Merkitler, Kereitler gibi, 1009'dan beri Nasturi Hıristiyandı. Temuçin 1203'te Kereitleri alaşağı ettikten sonra, bu diğer Nasturi Hıristiyan göçebe halklar 1204'te ona karşı birleşmişlerdi ve o onları yenip bu sefer onları bünyesine katmıştı. Katledilen Nayman Hanı'nın Uygur mühürdarı (yardımcısı) Taşatun, Temuçin'in hizmetine girmişti. Naymanların güneybatı ve Xi Xia İmparatorluğu'nun kuzeybatı komşusu Uygur Türk halkı, muhtemelen Naymanların 1204'teki yenilgilerinin ardından kısa bir süre sonra, seve seve Temuçin'e baş eğmişti.

Uygurlar, Hazarlar gibi, göçebelik dışı uygarlığın çeşitli öğelerine çabuk alışmış, Türkçe konuşan bir eski göçebe halktı. Uygurlar 763'te Manici olmuşlardı ama aralarında Nasturi Hıristiyanlar ve Budistler de vardı. Kendilerine has Türkçe dilini aktarmanın yanı sıra Manici ve Nasturi Hıristiyan litürji ve kutsal kitapları aktarmak için kullandıkları Süryani alfabesiyle okuyup yazıyorlardı. Artık Cengiz Han diye bilinen Temuçin, bu Uygur mühürdarı, Süryani alfabesini Moğol dilini aktarmak ve Moğolların geleneksel hukukunu (Yasa) yazıya geçirmek amacıyla uyarlamak üzere çalıştırmıştı. Cengiz Han Jin İmparatorluğu'nun başkenti Daxing'i [Dadu] (Pekin) 1215'te aldığında, daha önce Jin hanedanı için çalışan Yelü Chucai (1190-1244) adlı bir Kitan devlet memurunun hizmetinden yararlanmıştı. Yelü Chucai, Taşatun gibi, seve seve Cengiz Han'ın hizmetine girmişti. Bir zamanlar Cürcenlerin tebaası haline gelmiş Kitanlar yenik eski efendilerine karşı hiç içten bağlılık duymamışlardı.

Cengiz'in varlıkları Uygur ve Kitan ve de Müslüman danışmanlarının becerileri, yaylacı savaşçılara aşılanmış dövüş erdemleriyle askeri disiplin –ki bu yolla hayatlarını kazanıyorlardı– ve kendi buyurgan kişiliğiyle ona savaş ve barışta hizmet etmek üzere topladığı yetenekli adamlar konusundaki kesin muhakemesiydi. Maiyeti, Büyük İskender'inki gibi, hükümdarın önemli görevleri yerine getirecek adamları seçip şahsen sınadığı bir tür kurmay-heyetiydi [erkânıharp]. Moğolların Cengiz'in liderliği altında ivme kazanan hayretlere düşürücü askeri ve politik başarılarını, Moğolların savaşma yeteneği ve Moğollarla Tatarların yakın komşuları tarafından zamanla katılan uygarlık rengiyle birlikte Cengiz'in kişiliği ve örgütleme gücü açıklar.

Cengiz'in belki de en zor görevi, 1203-1204'teki Avrasya steplerinin doğu ucundaki bütün diğer göçebe halkları kendi Moğol

göçebe aşiretinin bünyesine katmaya dair ilk göreviydi. Cengiz bunun ardından 1205-1209'da Xi Xia İmparatorluğu'nu fethetmiş, 1211'de Jin İmparatorluğu'nu fetih yoluna koyulmuş ve 1218'de Naymanların merhum hanının Karahitayların Tian Shan Dağları'nın iki yakasındaki nüfuz alanlarını gasp eden mülteci oğlu Küçlük'ü alaşağı etmişti. Cengiz 1220-1221'de Harezmşahların dominyonlarını (bizzat Harezm'in dışında, Sogdiane, Toharistan ve Afganistan'ı) fethetmişti. Cengiz'in 1227'deki ölümünün ardından, 1231'de Kore fethedilmiş ve Jin İmparatorluğu'nun fethi 1234'te tamamlanmıştı.

1236-1241 seferleri Moğol İmparatorluğu'na Volga Bulgarlarını ve Rus prenslikleriyle (Novgorod, Pskov ve Galiçya dışında bunların hepsiyle) birlikte Avrasya steplerinin bütün batı yarısını eklemişti. 1243'te Rum Selçukluları yenilmiş ve haraca bağlanmışlardı. Song İmparatorluğu'nun 1251'de başlayan fethi 1279'da tamamlanmıştı. Bu arada, 1253'te Nanzhao, 1257-1258'de de (geçici süreyle) Kuzey Vietnam ilhak edilmişti. Güneybatı İran ve Irak, Cengiz'in torunu Hülegü tarafından 1256-1258'de fethedilmişti. (1258'de Bağdat alınıp yağmalanmış ve Abbasi Halifeliği ortadan kaldırılmıştı.) Güneydoğu'daki (Kuzey Vietnam'ın güneyinde Hintleşmiş bir devlet olan) Çampa 1283-1285'te haraca bağlanmıştı. Kuzey Birmanya (Mien) 1287'den 1303'e kadar işgal edilmişti.

Moğolların fetihlerinin göçebe hemcinslerine pek az zararı dokunmuştu. Ne can vermişler ne de otlaklarını kaybetmişlerdi. Sadece liderlik değişikliğine maruz kalmışlardı. Öte yandan, Moğolların yerleşik kurbanları açısından Moğol fethi soykırım ve yakıp yıkma anlamına geliyordu. En kötü mezalimler Cengiz'in 1220-1221'deki Harezmşahların dominyonlarına yönelik seferlerinde, Batu'nun 1231-1241'deki batı seferlerinde ve Hülegü'nün 1258'deki Irak seferinde sergilenmişti. Yelü Chucai Moğol efendilerini potansiyel vergi mükelleflerinin ortadan kaldırılmasının Moğol çıkarlarına aykırı olduğuna razı edebilmek için elinden geleni yapmıştı, Yelü Chucai buna rağmen 1242-1246 yılları sırasındaki fetret devrini görememişti.

Moğollar, önceki imparatorluk kurucuları gibi, yenilmez değillerdi. Japonya'ya karşı 1274 ve 1281'deki deniz seferlerinin başarısızlığından daha önce söz edilmişti. Cava'ya karşı 1292'deki deniz seferi benzer şekilde boşa çıkarılmıştı. Moğollar için 1260'ta karada, Hülegü'nün öncü kuvvetinin Eyyubi hanedanının Memlûk

ardılları tarafından Suriye'de yenilgiye uğratılması daha vahimdi. Hülegü'nün ardılları, İlhanlılar, Moğol İmparatorluğu'nun İran ve Irak'taki paylarına düşen miraslarında* Suriye'deki Memlûkler tarafından 1281, 1299-1300 ve 1303'te tekrar yenilmişlerdi. Moğolların *Oikoumenê*'nin fethini tamamlama sevdası açısından daha da kötüsü 1264'te İlhanlı Hanı Hülegü ile 1236-1241'de Cuci Ailesi için Cengiz'in en büyük oğlu Cuci'nin oğlu ve Berke'nin hem ağabeyi hem de önceli Batu tarafından kazanılan, steplerin batı yarısını kapsayan batı mirasının hanı Berke arasındaki iç savaşın patlak vermesiydi. Berke'nin [devleti] "Altın Orda" ve Memlûkler müttefikler haline gelmişlerdi; Cenovalılar Altın Orda'nın dominyonlarından Memlûkler için köle er ihraç ederek kazanç sağlamışlardı ve bu terkip İlhanlılara haydi haydi taş çıkartmıştı.

1260'ta Büyük Han olarak Möngke'nin yerine geçen Hülegü'nün ağabeyi Kubilay'a da karşı gelinmişti. Hem 1259'dan 1264'e kadar bir diğer kardeşleri Arık Boğa hem de 1259'dan 1308'e kadar Büyük Han Ögedey'in torunu Kaydu, ardından da Kaydu'nun oğlu Çapar tarafından meydan okunmuştu. Kubilay'ın, başkentini 1260-1267'de Karakurum'dan Pekin'e taşımasından sonra, 1271'de hanedanı için Çince Yuan adını benimsemesiyle Moğol İmparatorluğu, batıda Çin İmparatorluğu'nun önceki herhangi bir *avatar*'ının hükmettiğinden çok daha büyük bağımlı topraklarla donanmış olarak, Çin İmparatorluğu'nun bir *avatar*'ı halini almıştı. Ancak, Altın Orda'nın Büyük Han'a (diğer adıyla Yuan İmparatoru) biati sadece kâğıt üstündeydi ve Büyük Han'ın otoritesine Kaydu'yla oğlu tarafından kendi dominyonlarında karşı koyulmuştu.

Dahası, Moğollarla Çinlilerin birbirlerine kanı kaynamamıştı. Moğollar Çin'in Çin uygarlığına kapılmayan ilk yabancı fatihleriydi. 1368'de Yuan hanedanı devrilip Moğol garnizonları Çin Seddi'nin arka tarafındaki ata yadigârı otlaklara sürüldüklerinde –Çin'den kovulmalarından neredeyse bir yüzyıl sonra Müslüman Orta Asya'da Çinlileşmiş bir rejim tesis edip bunu sürdüren Kitan mültecilerin aksine– hâlâ Çinlileşmemiş halde geri çekilmişlerdi. Kitanlar hiçbir zaman Çin'in kuzeydoğu kenarındaki on altı yöresinden fazlasına hükmetmemişlerdi; Moğollar 1279'dan 1368'e kadar Çin'in tamamına hükmetmişler ve 1215'ten itibaren Kuzey

* Moğol geleneğine göre, bir hanın yöneteceği kabileler (ulus), ulus toprakları (yurt) ve kişisel malikânesi (incu). (ç.n.)

Çin'de Kitanların asla sahip olmadıkları büyük bir köprübaşını ellerinde bulundurmuşlardı.

Moğol Yuan hanedanı Çin'de kalıcı olumlu bir iz bırakmıştı. Kubilay 1289'da Büyük Kanal'ın Hangzhou'dan Pekin'e kadar kuzeye doğru uzatılması işini tamamlatmıştı. Çin'deki Moğol rejimi aynı zamanda kalıcı bir olumlu sonucun yolunu açan geçici bir olumsuz etki yaratmıştı. Yuan rejimi altında Konfüçyüsçü edebiyat geleneği o kadar aşırı bir sıkıntıya düşmüştü ki, iki yeni edebiyat türü, yani çağdaş yaşayan dilde yazılan romanlar ve oyunlar, kendini kabul ettirmişti. Yazarlardan bazıları Konfüçyüsçü ediplerdi. Bunlar bu kadar kaba eserlerin yazarlığını yaptıklarını itiraf etmekten utanmışlardı ama iki yeni tür popülerdi ve Moğolların Çin'den çıkarılmalarından sonra Konfüçyüsçü geleneğin eski durumuna döndürülmesini görmüştü. Bu yeni türlerin mahcup yaratıcıları Çin edebiyatına Toscanalı çağdaşları Dante'nin Batı edebiyatına, Ahenaton'un da Firavunlar Devri Mısır edebiyatına sağladığı yararı sağlamışlardı.

Ne Çin uygarlığı ne de Doğu Ortodoks uygarlığının Rus yorumu Çin'in Moğol hükümdarlarının ve Rusya'nın büyük bölümünün metbularının gönlünü çelebilmişti. Öte yandan, İslam hem İran'la Irak'ın Moğol efendilerinin hem de Türkçe konuşulan Altın Orda'nın Moğol liderlerinin gönlünü çelmişti: Boyun eğdirilen yerleşik nüfus uygarlığının yaylacı askeri fatihleri karşısında kazandığı bir kültürel zafer.

Moğolların 1368'de Çin'den çıkarılmalarının önüne İran ve Irak'ın Moğol İlhanlılarının 1335'te, o zamana kadar Altın Orda'nın hükümdarları olan Batu'nun torunlarının ortadan kalkması düşmüştü. On dördüncü yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda ve Çağatay hanlarının yerleşik tebaaları Moğol efendilerine karşı kendilerini göstermişlerdi.

Altın Orda'nın güneybatı sınırı –ve onunla birlikte yaylacı hayat tarzı– Valahya [Eflâk] ve Moldavya [Boğdan] prensliklerini kuran Macaristan'dan gelen Rumen yerleşimciler tarafından gerisin geriye Tuna'nın aşağı çığırının kuzey yakasından Dinyester'in batı yakasına itilmişti. Dinyester ve Dinyeper arasındaki Baltık hinterlandının ormanlarından gelen pagan Litvanlar kısa bir süre için Karadeniz'in kuzey sahiline ulaşmışlardı. Litvanya 1386'da dininden dönüp Hıristiyanlığın Batılı türünü benimsemiş ve Polonya'yla kişisel bir birliğe katılmıştı. Ama bu yeni Batılı Hı-

ristiyan büyük güç, Batılı Hıristiyan Töton Şövalyeleri'nin önünü kesmeye saplanıp kalmış ve Altın Orda'nın ardıl devleti olma fırsatını kaçırmıştı.

1371'de Rus prensleri haraç vermeyi ve Altın Orda Hanı'nın Volga kıyısında yer alan payitahtı Saray Berke'deki egemenliğini tanımayı reddetmişlerdi, 1380'de de hüküm süren Han, Moskova Prensi tarafından yenilmişti; ama Altın Orda henüz bitkin bir güç değildi ve Moskova 1381'de Toktamış adlı, Timurlenk'in (Timur) görevlendirdiği yeni bir Han tarafından yağmalanmıştı. Ruslar kendilerini Altın Orda'nın tahakkümünden kurtarmayı başaramamışlardı. Henüz Altın Orda'nın mirasçıları arasında yer almayı hedef güdememişlerdi.

Hem Altın Orda'nın hem de Çağatay Hanlığı'nın bariz ardılı, Timur ("Aksak") adlı, Çağatay Hanlığı'nın Maveraünnehir'deki dominyonlarının yerleşik nüfusunun müdafisi ve lideri olan bir Türk'tü. Timur 1362-1367'de Maveraünnehir'i Çağatay hanlarından kurtarmıştı; 1369-1380'de ve yeniden 1383-1384'te Çağatay hanlarının göçebe yandaşlarını doğdukları steplerde yerden yere çalmıştı ve 1380 civarında Ceyhun'un aşağı çığırındaki Altın Orda mirasının bir parçası niteliğine sahip Harezm'i de kurtarmıştı. Timur'un himayesi altındaki Toktamış, 1338'de Harezm'i Altın Orda için yeniden fethe giriştiğinde, Timur 1391'de ve yeniden 1395'te Kıpçak steplerini [Deşt-i Kıpçak] istila ederek mukabele etmiş ve bu ikinci seferinde stepleri katedip Rusya'ya baskın vermişti. Timur bir yerleşik halkın Avrasya steplerinin batı yarısını cezasız kalarak istila eden ilk lideriydi. I. Dareios son dakikada geri çekilmişti; İskender'in generali Zopyrion can vermişti.

Timur 1405'te Çin'in yolunu tutmuşken ölmüştü. Timur enerjilerinin büyük bölümünü İslam Dünyası'nın iç kısımlarına yönelik, Moğol-vari mezalimin eşlik ettiği saldırılar sırasında çarçur etmeseydi, belki de Moğol İmparatorluğu'nun kırıntılarını yeniden bir araya getirip onlara Semerkand'dan hükmedebilirdi. Timur'un torunları on beşinci yüzyılda Timur'un vahşetlerinin sonuçlarını yazar çizerleri ve astronomları himaye ederek telafi etmeye çalışmışlardı ama [Timurlular] askeri ve politik bakımdan zayıftılar. Ataları Timur'un kariyeri Moğolların Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin kalbinde yer alan dominyonundaki ardıllarının kim olacağı sorusunu cevapsız bırakmıştı.

69
İslam Dünyası, 1291-1555

İslam Dünyası 1555'te 1291'de olduğundan daha büyüktü ve artık büyük bölümü politik bakımdan üç büyük imparatorluk tarafından kapsanıyordu: Levant'taki Osmanlı Türk İmparatorluğu, İran'daki Safevî İmparatorluğu ve Hindistan'daki (Mughal diye yanlış adlandırılan) Timurlu İmparatorluğu. Bu İslam Dünyası'nın (Cengiz Han'ın Maveraünnehir'i işgal ettiği tarih) 1220'yle (Timur'un öldüğü tarih) 1405 arasında çekilen sıkıntıların alışılmadık bir sonucuydu.

1555'te, Müslüman hükümdarların 1294'te ülke açmaya başladıkları Dekkan, Kistna [Krişna] ve Tungrabhadra nehirleri çizgisine kadar güneyde Müslüman egemenliği altındaydı. Aynı tarihte, Macaristan'ın en batıdaki şeridi dışında tamamını içeren bir çizgiye kadar yukarıda Güneydoğu Avrupa da Müslüman egemenliği altındaydı. İslam Dünyası'nın bu genişlemeleri, Kuzey Hindistan'a doğru ve Hindistan'ın tamamındaki önceki genişleme gibi, silah zoruyla yapılmıştı ve benzer şekilde Güneydoğu Avrupa'da boyun eğdirilen nüfusun büyük çoğunluğu dininden dönüp Müslümanlığı benimsememiş, inancını korumuştu. Gelgelelim, İslam Dünyası'nın kalbinde, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllardaki kitleler halinde dininden dönme, buradaki nüfusun önceki gayrimüslim çoğunluğunu küçük bir azınlığa çevirmişti. Ayrıca İslam Dünyası birkaç yönde fetihle değil dininden dönmeyle genişlemişti.

Örneğin, 1291 itibarıyla aşağı yukarı sekiz yüzyıldır Monofizit Hıristiyan olan Nübye, Mısır'dan gelen Arap kabilelerinin on dördüncü yüzyıl ve sonrasındaki nüfuzları sonucu, zamanla dininden dönüp Müslümanlığı kabul etmişti. Hatta ata yadigârı dillerini koruyan Nübyeliler bile Müslümanlığı benimsemişlerdi. İslam Batı Sudan'da, Sahra'nın güneyinde ilk köprübaşını kazandığı, on birinci yüzyıldan beri dönmeler edinmeye devam etmişti. Malakka Yarımadası ve Endonezya'da on beşinci yüzyılda öncülleri Hinduizm ve Budizm kadar barışçıl yoldan dönmeler edinmişti. İslam bu bölgede binyıldan fazla bir süredir işleyen Hint kültürel nüfuzunun yerini almamıştı; Hinduizm adeta İslam kisvesine bürünmüştü. Çin'de, Yunnan ve Kansu'daki Müslüman cemaatler meydana getirildikleri kısa ömürlü Moğol rejiminin sonrasını görmüşlerdi.

1555'te yan yana yaşayan üç İslam imparatorluğunun en eskisi Osmanlı İmparatorluğu'ydu. 1300 civarında çekirdeği mevcuttu; 1353'te bahtının açılacağı Avrupa'daki ilk köprübaşını elde etmişti. 1402 itibarıyla 1071'den önce Doğu Roma İmparatorluğu'nun elinde bulundurduğu Asya'nın yanı sıra Avrupa'nın çoğu bölgesi üzerinde doğrudan veya dolaylı hâkimiyetini tesis etmişti. Osmanlı gücü 1402'de Ön Asya'da Timur tarafından paramparça edilmişti ve birbiriyle rekabet eden üç parçaya bölünmüştü ama Avrupa'daki ve kısmen Asya'daki toprakları Sultan I. Mehmed (hd 1402-1421) tarafından yeniden bir araya getirilmişti. Anıtı Bursa'daki enfes Yeşil Camii'dir. (Konstantinopolis'in) "Fatihi" II. Mehmed (hd 1451-1481) Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarıyla kurumlarını emniyet altına almıştı. I. Selim (hd 1512-1520) imparatorluğu doğuya ve güneye doğru genişleterek onu dönüştürmüştü. Memlûk Krallığı'nın yanı sıra Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir ardıl devleti haline getirmişti. İmparatorluk 1555'te I. Süleyman'ın yönetiminde zirvesine çıkmış ve henüz bunu arkada bırakmamıştı.

Safevî İmparatorluğu 1500-1513 yıllarında şimşek gibi yükselmişti ama on beşinci yüzyıl sırasında Ceyhun-Seyhun Havzası'nı azar azar Timurlulardan fetheden Altın Orda'nın Batı Sibirya kesimindeki Özbek göçebeler karşısında kuzeydoğu sınırına ulaşmıştı. Safevî hanedanının kurucusu Şah İsmail, dört yıl boyunca (1511-1514) Osmanlı İmparatorluğu'nu 1402'de Timur tarafından maruz bırakıldığı yıkımın tekrarıyla tehdit etmişti. Ama Osmanlılar 1514'te, Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Çaldıran

Muharebesi'nde Safevîlere, 1555'te Safevî İmparatorluğu'nun hâlâ yalpalamaya devam ettiği, bir darbe indirmişlerdi. Osmanlılar 1516'da Diyarbakır'ı, 1534-1536'da Irak'ı ilhak etmişlerdi. Gelgelelim, Safevîler 1555'te kuzeybatı köşesi dışında İran'ın tamamını hâlâ ellerinde tutuyorlardı.

Timurlu Hümayun 1555'te babası Babür'ün ailesinin Maveraünnehir'deki ata yadigârı dominyonlarını 1512-1513'te Özbeklerden geri almayı başaramadıktan sonra 1526'da fethettiği Delhi Krallığı'nı yeniden fethetmişti. Babür 1512-1513'te müttefik olarak Safevî İsmail'le bağlaşmıştı ama artık aksi yörede Osmanlı I. Selim tarafından tehdit edilen İsmail 1513'te, Horasan'ı İsmail'e Maveraünnehir ve Toharistan'ı onlara bırakan koşullarda, Özbeklerle barışmıştı. Babür, Kâbil'e çekilip Maveraünnehir'i yeniden ele geçirme başarısızlığını telafi etmek üzere Hindistan'da bir imkâna kavuşmak için orada beklemek zorunda kalmıştı.

Söz konusu üç imparatorluğun her birinin inşası bir *tour de force*'tu. Bir devlet tarımsal ve endüstriyel ve de ticari vergi mükellefleriyle disiplinli ve sadık bir ordusu olmadan ömür süremez. Oysa on birinci yüzyılın yarısındaki bir tarihten itibaren, İslam Dünyası Müslüman yaylacıların tecavüzünden muzdaripti. Kuzeybatı Afrika ve Endülüs göçebe Berberi ve Araplar tarafından; Irak ve el-Cezire (Mezopotamya) başka göçebe Araplar tarafından; Ceyhun-Seyhun Havzası, İran, Ermenistan ve Ön Asya göçebe Türkmenler tarafından istila edilmişti. Bu Türkmenlerin iki dalga halinde geldiklerinden daha önce bahsedilmişti: On birinci yüzyıldaki ilk dalganın başını Selçuklular çekmişti, ikinci dalgaysa on üçüncü yüzyılda Moğollardan kaçanlardan meydana gelmişti. Yerleşik nüfusun verimlilik ve vergi ödeme kapasitesi Müslüman yaylacıların mevcudiyetinden; Moğol yaylacıların sergiledikleri mezalimden ve Timur'un 1380'le 1405 arasında İslam Dünyası'nın iç kesimlerinde sergilediği müteakip mezalimden ötürü kayba uğramıştı.

Timur ve askerleri göçebe değillerdi; yerleşik Maveraünnehir Müslümanlarıydı; buna rağmen Timur Moğol-vari bir insafsızlıkla davranmıştı. Dahası 1395'te Rusya'ya verdiği baskın dışında bütün kurbanları Müslümandı. Timur, Çağatay Hanlığı'nın Müslüman göçebelerini yerden yere çalmanın yanı sıra, 1393'te Bağdat'ı, 1398/9'da Müslüman Kuzey Hindistan'ın başkenti Delhi'yi, 1401'de Halep ve Şam'ı yağmalamış ve 1402'de Osmanlı İmparatorluğu'nun

Asya'daki dominyonlarını dağıtmıştı. Timur'un icraatı yıkıcı ve olumsuzdu. 1405'teki ölümünün ardından, kendi imparatorluğu sıfırı tüketecek kadar küçülmüş, İslam Dünyası'nı politik bakımdan yeniden inşa etme işi daha yapıcı ellere kalmıştı.

Timur'un ölüm tarihinde, İslam Dünyası'nın hâlâ "baki kalan" yegâne devletleri Mısır ve Suriye'deki Memlûk Krallığı'yla Dekkan'daki Behmenî Krallığı'ydı. Irak 1258'deki Moğol fethinden sonra kendini toparlayamamıştı. Irak o tarihe kadar ekonomik bakımdan Mısır'ın dengiydi. Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin besin üreten belli başlı iki alanından biriydi. Irak'ın sulama sistemi 1358'de işlemez hale getirilmiş ve ıslah edilmemişti.

Mısır gibi Kuzey Hindistan da Moğollardan yakayı kurtarmıştı ama Timur'dan kurtaramamıştı ve Delhi Sultanlığı Timur'un yıkıcı istilasından önce bile Müslüman Hindistan'ı bir arada tutmayı beceememişti. Kuzey Hindistan Müslümanlarının 1294'te başlayan Dekkan'ı fethinden sonra, Delhi Sultanı Muhammed bin Tuğluk 1327-1329'da merkeziyetçi bir İslam Hint İmparatorluğu'nun başkentini Delhi'den Dekkan'daki Deogir'e taşımaya yönelik akim kalan bir girişimde bulunmuştu. Delhi'ye dönüşünden sonra imparatorluğu parçalanmıştı. *Circa* 1336'da yarımadanın ucu, Kistna ve Tungrabhadra nehirlerinin güneyine doğru, Müslüman karşıtı Hindu Vicayanagar İmparatorluğu'nda birleştirilmişti. 1347'de bu çizginin kuzeyinde yer alan Dekkan'daki Müslüman dominyonları Behmenî hanedanı tarafından yönetilen bağımsız bir İslam İmparatorluğu şekline sokulmuştu. Behmenî İmparatorluğu 1482'yle 1512 arasında birbiriyle anlaşamayan beş ardıl devlete ayrılmıştı.

1564'te bu Müslüman devletlerin dördü Vicayanagar'a karşı ittifak etmişler ve bu ayakta kalan son bağımsız Hindu devletini 1565'te devirmeyi başarmışlardı. Hinduizm politik düzlemde artık alt kıtanın bir ucundan bir ucuna neredeyse her yerinde gark olmuştu ama diğer düzlemlerde hâlâ hayat doluydu. İslamın dini darbesine yaratıcı bir şekilde tepki vermişti. On beşinci yüzyılda Kabir hem Hinduizm hem de İslamda ima edilen yüce tinsel gerçekliğe dair sezgisini Hindu dizeleriyle gözler önüne sermişti. Kabir, Sih dini ve cemaatinin kurucusu Nanak'ın (1469-1539) bir müjdecisiydi. Timurlu Mughal İmparator Ekber'in (hd 1556-1605) Kuzey Hindistan'daki nüfusun çoğunluğunun yaşayan dili Hintçeyle bir *Ramayana* düzen Tulsidas adlı bir Hindu tebaası vardı. Hintçe konuşanların gözleri bu şiire, Farsça konuşanların

gözleri nasıl en önemli dört Yeni-Farsça şairinin şiirlerine alıştıysa, o kadar alışmıştı.

Memlûklerin yönetimindeki Mısır'a 1405'te hâlâ el sürülmemişti. Moğollar ve Timur, sırayla, Mısır'ın eğintisi Suriye'yi istila etmişlerdi ama bizzat Mısır'a ulaşamamışlardı. Mısır'ın sulama sistemi hâlâ işler durumdaydı. Ülke yoğun, üretken, vergi ödeyen bir sivil nüfusa sahipti ve nispeten tam donanımlı, eğitimli ve disiplinli, önce Kıpçak steplerinden sonra da Kafkaslar'dan ithal edilen bir köle asker ordusu tarafından yönetilip savunuluyordu. Nüfus Hıristiyanlar küçük bir azınlık haline gelinceye kadar gitgide Monofizit Hıristiyanlıktan Müslümanlığa dönmüştü; ama Mısırlı Hıristiyanlar, önceki İslam rejimleri altında olduğu gibi, Memlûklerin yönetiminde de vergi tahsildarları sıfatlarıyla kamu işlerinde önemli bir rol oynamaya devam etmişlerdi. Böylece, Memlûklerin yönetimindeki Mısır'da, nüfusun Müslüman çoğunluğu ithal yabancılar tarafından yönetilip gayrimüslim yerliler tarafından vergilendirilmişti.

1300'de ve sonrasında, İslam Dünyası'nın Mısırlı Memlûkler ve Müslüman Hint hükümdarların nüfuz alanları dışında kalan Asya kısmındaki sorun, hükmü geçen Türkmen göçebelerin varlığına rağmen, istikrarlı politik yapıların nasıl yeniden tesis edileceğiydi. Bu bölgedeki yeni İslam devletlerinin potansiyel kurucuları bu göçebe aşiretlerin liderleriydi. Liderlerinin gücü aşiret mensuplarının dövüş ustalıklarına dayanıyordu ve liderler bunun yerini tutacak bir alternatif bulamadıklarında ve buluncaya kadar buna bel bağlamaya mecburdular. Liderler, bu zaman zarfında, izinden yürüyen göçebeleri uslandırarak, uzaklaştırarak ve önünde sonunda köylü ve zanaatkâr niteliği kazanmak üzere ata yadigârı yaylacılık heveslerinden vazgeçmeye razı ederek zararsız hale getirmeye çalışmak zorundaydılar.

Ön Asya'da bu sorun Rum Selçuklu Sultanları tarafından on ikinci yüzyılda kısmen çözülmüştü. Bunlar Türkmen takipçilerini, gayrimüslimlere karşı orada İslam uğruna bir kutsal savaş (cihat) vermek üzere, Rum'la küçülmüş Doğu Roma İmparatorluğu arasında yer alan Asya'daki sınır bölgesine yerleştirmişlerdi. Selçuklu sultanları dominyonlarının iç kısımlarında yerleşik bir toplum inşa etmişlerdi. Bunun insan malzemesi kısmen Türkmenlerin ülkelerinden geçişlerini ucuz atlatan eski Hıristiyan ve eski Yunanca konuşan köylülerle kısmen İran'dan gelen göçmenlerdi.

Ama on üçüncü yüzyılda Rum Selçuklularının karşısına bir dizi aksilik çıkmıştı. 1204'te Konstantinopolis'in Batılı Hıristiyan maceracılar tarafından zapt edilmesinden sonra başkentini Nikaia'ya yerleştiren mülteci Doğu Roma İmparatorluğu, dominyonlarının Asya'daki kalıntısının üstüne titremiş, hatta bunu Rum Selçuklularının aleyhine yeniden genişletmişti. Bunun üzerine, Rum'u batıya doğru göç eden ikinci bir göçebe Türkmen dalgası sarmıştı. Rum Sultanlığı 1243'te Moğollar tarafından yenilip haraca bağlanmıştı ve 1271'de Moğollara karşı buradaki bir isyan vahşice bastırılmıştı. Ayrıca Moğol İlhanlıların Rum üzerindeki kontrolleri sıkılaştırılmıştı. Bu arada, Nikaialı Yunanların Konstantinopolis'i 1261'de yeniden işgal etmeleri, dikkatlerini Ön Asya'daki mülklerinden başka yöne çekmişti. Ön Asya'daki bu yerleşik Türk devleti, ya yerel Türkmenler ya onların Moğol kökenli İlhanlı metbuları ya da bizzat İlhanlıların 1335'te temelli ortadan kalkıp rejimlerinin yerini evvelden İlhanlıların kâğıt üstünde tebaası olan diğer yerel Türkmenlerin egemenliğinin almasından önce, her ikisi tarafından yıkılmıştı.

İlhanlıların ve Rum Selçuklularının bu şekilde yerini alan Türkmen aşiret liderlerinin hepsi Rum tipi yerleşik beyliklerin hükümdarı haline gelmeye can atıyordu. Bütün bu hırslı liderlerin en başarılıları Osmanlılardı. Bunlar, on üçüncü yüzyılın bitişine doğru, Rum Selçuklu sultanları tarafından Sangarios (Sakarya) Nehri'nin aşağı vadisindeki Nikomedeia (İzmit), Nikaia (İznik) ve Prusa (Bursa) adlı üç Yunan şehri karşısındaki anahtar bir konuma yerleştirilmişlerdi. Osmanlılar Bursa'yı 1326'da, İznik'i 1331'de, İzmit'i de 1337'de almışlardı. İzmit'in zapt edilmesi İstanbul Boğazı'nın Asya sahilinin; Bursa'nın zapt edilmesi 1344'te batıdaki komşu Türkmen beyliğinin [Karesioğulları] [merkezi] Karesi'nin zapt edilmesinin yolunu açmıştı. Karesioğulları hanidir Çanakkale Boğazı'nın Asya sahilini elinde tutuyordu. Osmanlılar 1353'te Avrupa'da yer alan Gelibolu'da (Kallipolis) bir kıyı başını ele geçirdiklerinde, 1235'te Trakya'yı istila eden ve Konstantinopolis'i karadan kuşatan Nikaialı Yunan imparatorların peşinden gidiyorlardı. Nitekim Osmanlılar 1361'de bu sefer Adrianopolis'i (Edirne) almışlardı.

Osmanlılar iktidarlarını kısmen ait bulundukları Türkmen aşireti mensuplarını uslandırarak, kısmen de Hıristiyan Âlemi'nden aldıkları topraklardaki az sayıda askeri bakımdan kıymetli

dönmeyle daha çok sayıda ekonomik bakımdan kıymetli dininden dönmemiş üretken Hıristiyan emekçi ve vergi mükellefini kendilerinden yana çekerek inşa etmişlerdi. Bu fetihler Osmanlılara büyüklük bakımdan, Hindistan'daki Müslüman imparatorluk kurucularının yerleşik Hindu tebaa kaynağıyla kıyaslanabilir bir yerleşik Hıristiyan tebaa kaynağı sağlamıştı. Bu ekonomik güç kaynağı Türkmen aşiret liderleri tarafından Ön Asya'nın başka bir yerinde kurulan herhangi bir diğer beyliğin elinin altında değildi. Ne de Safevîlerin elinin altındaydı.

Türkmenler liderleri adına Müslüman dini (derviş) tarikatlarının temsilcileri tarafından uslandırılmışlardı ama seküler Müslüman imparatorluk kurucuları açısından bu tehlikeli bir çareydi. Dervişler Türkmenler tarafından iyi karşılanmıştı çünkü onlar Türkmenlerin Müslümanlık öncesi şamanlarının yerlerini almışlardı, ancak Müslüman kılığındaki bu şamanlar Sünni Müslüman dini "eşrafın" gözünde karşıt inanç duyuyorlar ve bazen Türkmenleri uslandırmak yerine onların geleneksel haşinliklerini yeniden harekete geçiriyorlardı. Örneğin, 1416'da, Sultan I. Mehmed'in Timur'un imparatorluğu 1402'deki geçici yıkımından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden teşkil etmeyi henüz bitirmediği bir zamanda, Kuzeydoğu Bulgaristan ve Batı Ön Asya'da (Asya'daki yeniden boyun eğdirilen Saruhanoğulları ve Aydınoğulları adlı Türkmen beyliklerinde) yer alan Osmanlı topraklarındaki üstesinden gelmesi zor eşanlı isyanlar, Germiyanoğulları Beyliği şehirlerinden Simavna'da doğan Şeyh Bedreddin tarafından tertiplenmişti. Bedreddin zamanla iyice gayri-ortodoks ve devrimci bir mutasavvıf haline gelen bir Sünni İslam hukuku fakihiydi. Müslümanları ve Hıristiyanları, Osmanlı rejimine karşı onun izinden gitmekte el ele vermeye çağırmıştı. Bedreddin'in isyanı bastırılmıştı ama mezhebi on yedinci yüzyıla kadar ayakta kalmıştı. 1416'da memnuniyetsiz isyancıların çoğunluğu Türkmenlerdi.

Ön Asya'daki gayri-Osmanlı Türkmenler Osmanlılar tarafından on dördüncü yüzyılda boyunduruk altına alınmalarına ve Timur tarafından geçici süreyle özgürleştirilmelerinden sonra yeniden Osmanlılar tarafından boyunduruk altına alınmalarına içerlemişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu 1511'de Safevî İmparatorluğu'nun kurucusu Şah İsmail'in Ön Asya'daki On İki İmamcı Şii Türkmen tarafgirlerinin yaygın isyanı yüzünden az kalsın bir defa daha

yıkılacaktı. I. Selim bu isyanı 1512-1513'te vahşice bastırmıştı. Başlangıçtaki Safevî ordusu, Osmanlı boyunduruğu altına girmiş Ön Asya'daki Türkmen beyliklerinden gelen Şii *émigré* [siyasi mülteci] birliklerinden meydana geliyordu. Şah İsmail'in 1524'teki ölümünün ardından, Safevî İmparatorluğu'nun şahlarının Kızılbaş askerlerden teşekkül eden aşiret alaylarının yazıldıkları Sufi tarikatının *ex officio* ruhani liderleri [şeyhleri] olmalarına rağmen, bu (başlıklarının renginden ötürü "Kızılbaş" denilen) Kızılbaşların haşinlikleri, İsmail'in ardıllarının başlarına bela kesilmişti.

Osmanlı imparatorluk kurucuları herhangi bir Türkmen aşireti mensubuna bel bağlamamışlardı, kendi aşiretininkilere bile. Osmanlılar kendi Türkmenlerini Avrupa'daki genişleyen Osmanlı dominyonlarına gitmeye teşvik etmişlerdi ama hem Avrupa hem de Asya'daki dominyonlarını ellerinde tutmak ve sahra birliklerine asker tahsis etmek için başka insan gücü kaynaklarından yararlanmışlardı. Gelir getiren mutasarrıfın yanı sıra gelir elde eden [tımar ve/ya maaş alan] süvarilerin [sipahi ve/ya cebeli] devlet tarafından tayin edilen ve uygulanan haklarının bulunduğu, miras yoluyla geçmeyen [ikta edilen/verilen] *fief*lerden [dirlik] elde edilen gelirlerle feodal süvarilerden müteşekkil bir milis beslenmişti. Osmanlı ayrıca, Abbasi ve Eyyubi öncellerini izleyerek, daimi bir köle ordusu [kapı kulu ocağı] beslemişti. Başlangıçta bunlar ya Abbasilerin ve Eyyubilerin köle askerleri gibi, yurtdışından satın alınıyorlardı ya da savaş esirleri arasından toplanıyorlardı; ancak Osmanlılar, on dördüncü yüzyılın bitişinden önce, Padişahın köle erkânını, Hıristiyan yerli köylü oğlanlarını, genellikle Sırpları, Hırvatları ve Arnavutları toplayarak [devşirerek] teşkil etmeye başlamışlardı. Bu gayriinsani ama etkili kurum II. Murad (hd 1421-1451) tarafından geliştirilmişti.

Başlangıçta bu yerli köle celepler sadece asker ("yeni birlikler" anlamında, Yeniçeriler) olarak istihdam ediliyorlardı. Osmanlı sivil idarecileri önceleri imparatorluğun özgür Müslüman tebaası arasından toplanıyorlardı. II. Mehmed idari amirlerini de köleleri arasından toplamaya başlamıştı; bundan da o zamana kadar hanidir bir oğlan celepleri sürüsünün iç oğlanları ve acemi oğlanları ("yabancı oğlanlar") diye bölünmesinin âdet haline geldiğini çıkarabiliriz. İç oğlanları Padişah'ın uşakları olarak hizmet ederlerdi ve onlara, devletin en üst makamlarını işgal edecek veya en aşağı kapı kulu süvari ocağında görevlendirilecek şekilde yeterlik

kazandıracak, uzun ve esaslı bir –entelektüelin yanı sıra fiziksel ve askeri– eğitim verilirdi. Acemi oğlanları sonunda yeniçeriler haline gelmişlerdi.

İmparatorluk kölelerinin her iki basamaktaki eğitimi de son derece rekabetçi ve seçiciydi. Köle erkânının bütün mensuplarına farklı oranlarda olmakla birlikte para ödeniyordu. Dininden dönüp Müslümanlığı benimsemek zorunlu değildi çünkü kaçınılmazdı. İmparatorluk kölelerinin özgür doğmuş oğulları dâhil Müslüman Osmanlı tebaasının imparatorluk köle erkânına kabul edilmesi yasaklanmıştı. Bu nedenle, köle erkânı imparatorluğun idaresini tekeline aldığında, özgür doğmuş Müslüman Osmanlılar kendi ülkelerinin yönetimine katılmaktan mahrum bırakılmışlardı. Hükümet artık özenle eğitilmiş ve sıkı sıkıya zapturapt altına alınmış eski Hıristiyan kölelerin elindeydi. Bu Osmanlı İmparatorluğu'nun başarısının başlıca nedenlerinden biriydi.

Safevî hanedanına adını veren atası Azerbaycan'ın güneydoğu köşesindeki Erdebil şehrinde doğan Şeyh Safiyeddin İshak'tı (1252-1334). Bir devletin değil bir tarikatın kurucusuydu. Bir Şii olduğuna dair de hiçbir kanıt yoktur. İlk torunlarından ve ardıllarından söz götürmez bir şekilde Şiiliği benimseyeni [Alâeddîn-i Erdebîlî adlı] Hâce Ali [unvanıyla tanınan] torunuydu. Onuncu yüzyılda Fatımi hanedanı ve Karmatiler, daha sonra da Haşşaşiye tarafından temsil edilen İsmaili mezhebinin tutulmayan Yedi İmamcılık kolundan değildi. On İki İmamcı bir Şiiydi. Batı İran'daki Haşşaşiye'nin kökü Moğol savaş ağası Hülegü tarafından 1257'de kazınmıştı. Politika ve savaşa ilk başlayan Safiyeddin'in büyük büyük torunu ve Şah İsmail'in büyükbabası Şeyh Cüneyd'di. Tahta çıktığı 1447, Timur'un oğlu ve ardılı Şahruh'un ölüp bunu Timurlu İmparatorluğu'nun çözülmesinin izlediği yıldı. Cüneyd, Timurluların Azerbaycan ve Diyarbakır'daki ardılları, Akkoyunlu Türkmenlerin Hanı Uzun Hasan'ın kız kardeşiyle evlenmişti.

Akkoyunluların İranlı bir vezirleri vardı ve Şah İsmail 1502'de bu resmi görevlinin Akkoyunlu işverenlerini ortadan kaldırdığında onu devralmıştı ama bizzat Şah İsmail ve Kızılbaş takipçileri, Akkoyunlular gibi, Türkçe konuşuyordu çünkü zaten o tarihlerde Azerbaycan'ın bütün nüfusu da Türkçe konuşuyordu. Şah İsmail'in devrinden önce On İki İmamcı Şiiliğin başlıca merkezleri Güneybatı Irak ve Cebeliâmil (bugünkü Lübnan Cumhuriyeti'nin güney ucu) idi. İran çoğunlukla Sünni'ydi. En ünlü dört şairin

–Firdevsi, Sadi, Hâfız ve Camî – hepsi Sünni'ydi. Gelgelelim, Türkçe konuşan imparatorluk kurucusu Şah İsmail'in niyetinin sırf dominyonlarını genişletmek ve ata yadigârı dinini yaymak olmasına rağmen, Şah İsmail bütün tebaasına kaba güçle On İki İmamcı Şiiliği dayatmıştı; İranlılar mecburi yeni dinlerini şaşırtıcı bir şekilde uysallıkla kabul etmişler ve sonunda bu yeni bir İran milliyetçiliğinin karakteristik işareti halini almıştı.

Osmanlı İmparatorluğu 1555 itibarıyla Padişah'ın köle erkânı tarafından yönetiliyordu. İran'da Şah İsmail'in torunu ve adaşı ve de ikinci ardılı [II. İsmail] Kızılbaş Türkmen askeriyesinin insafına kalmıştı. Timurlu Hümayun İslam Dünyası'nın birçok kesiminden gelen bir maceracılar ordusuyla Kuzey Hindistan'ı henüz yeniden fethetmişti. Hümayun ve babası Babür Sünni'ydi ama her ikisi de sırayla Şii Safevîlerden destek elde etmenin peşine düşmüştü. Hindistan'daki Müslüman "üstünlüğüne" Hindu tebaası tarafından o kadar fark atılmıştı ki, kendini mezhepçi iç çekişmelere kaptırmayı göze alamamıştı. İslam devri Hindistan'ında herhangi bir Müslüman mezhebinin desteği her zaman el üstünde tutulmuştu.

Hindistan'ın batısında yer alan İslam Dünyası'nda, Iran ve Irak'ta 1500-1513'te şaşırtıcı bir On İki İmamcı Şii imparatorluğunun meydana getirilmesi, Levant'taki Sünnileri Orta Asya'dakilerden tecrit etkisi göstermişti. Osmanlı İmparatorluğu 1475'te Kırım'daki Cenovalı kolonilerini ilhak etmiş ve Osmanlı üst hükümdarlığı Altın Orda'nın Kırım'daki "Tatar" ardıl devleti tarafından kabul edilmişti ama Moskof Rus Çarı IV. (Korkunç) İvan 1552'de Kazan'ı, 1556'da da Astrahan'ı ilhak ederek, Avrasya steplerinin bir başından bir başına, Osmanlı İmparatorluğu'yla Ceyhun-Seyhun Havzası'ndaki Sünni Özbek Hanlıkları arasındaki irtibatı kesmişti. Osmanlı İmparatorluğu 1516-1517'de Mısır'daki Memlûk Sultanlığı'nı yenip ilhak etmişti ancak 1498'le 1515 arasında Portekizliler Hint Okyanusu'ndaki deniz hâkimiyetini ele geçirmişlerdi ve Osmanlılar, Memlûkler gibi iç hatlardan faaliyet gösterme avantajından faydalanmalarına rağmen, 1508-1517'de deniz gücünü Portekizlilerin elinden almaya çalışan Memlûklerden daha fazla başarılı olamamışlardı. Bir Osmanlı filosunun 1538'de Diu'yu Portekizlilerden alma çabası boşa çıkmıştı ve Gucerat'ın, ilk önce Memlûklerle, sonra da Osmanlılarla ittifak eden Müslüman Sultanı, 1539'da ister istemez Portekizlilerle barışmıştı. Osmanlılar

1551'de Portekizlileri Hint Okyanusu'ndaki hâkimiyetlerinden mahrum etme girişiminden vazgeçmişlerdi.

1542'de Osmanlı ve Portekizli silahşorlar Habeşistan'da sırasıyla çekişen yerel Müslüman ve Hıristiyanların yardımcı güçleri olarak birbirleriyle mücadele etmişlerdi. Habeşistan Muhammed'in Yesrib'e göçünden önce Muhammed'in Müslümanlığı benimseyen Mekkeli dönmelerine sığınma hakkı tanıdığından beri uluslararası ilişkilerde hemen hemen hiç rol oynamamıştı. Mısır'ın müteakiben Mısırlı Araplar tarafından fethi Nübye ve Habeşistan'daki Monofizit Hıristiyanları Hıristiyan Âlemi'nin kalanından tecrit etmişti. Ama on dördüncü yüzyılda ve sonrasında Nübye dininden dönüp Müslümanlığı benimsediğinde, Monofizit Hıristiyanlık Habeşistan'da baki kalmıştı. Yedinci yüzyıldan itibaren Habeşistan platosunun kuzey ucundaki (Yemen'den gelen) Sami dili konuşan yerleşimcilerin dili güneye doğru yayılmıştı. Monofizit Hıristiyanlık da dille aynı şekilde yayılmıştı ancak Hıristiyanlığın, Hıristiyanlığın burada bir köprübaşı edinmesini engelleyen Yahudilikle rekabet etmesi gerekmişti. Monofizit Hıristiyan Habeşistan Krallığı on üçüncü yüzyıldan itibaren platodaki Yahudiliği galebe çalmıştı çalmasına ama İslam da platonun doğu ve güney eteği çevresinde yayılmıştı ve 1529-1542'de güneydoğudan gelen Müslümanlar neredeyse Hıristiyan Habeşistan'ın tamamını fethetmişlerdi. [Habeşistan'ın] Osmanlı silahşorlarının 1542'de Portekizliler karşısında zafer kazanmasıyla bahtı kapanmış gibi görünüyordu, ancak Osmanlılar bunun ardından çekilmiş ve Habeşistanlı Hıristiyanlar sağ kurtulan Portekizlilerin yardımıyla kesin bir zafer kazanmışlardı. Habeşistan bundan harap ve nüfusu azalmış halde sıyrılmıştı ve geniş kesimlerini bir süre sonra güneydoğu ve güneyden platonun üstüne çıkan pagan Galla halkının bir *Völkerwanderung*'u sarmıştı.

1555'te üç büyük İslam imparatorluğu, Cezayir'den Kuzey Hindistan'a kadar uzanan, Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin merkezi aralarında kalacak şekilde hükmediyordu. Osmanlı İmparatorluğu üçü içinde en eskisi ve en iyi çatılmışıydı ama İber Yarımadası'ndaki ayakta kalan son Müslüman kıyı başı Gırnata Sultanlığı'nı 1492'de Batılı Hıristiyanların Kastilya ve Aragon birleşik krallığının fethinden kurtaramamıştı. Osmanlılar ne de Kuzeybatı Afrika'da yer alan en batıdaki Müslüman devleti Fas'ı ilhak etmişlerdi. Osmanlılar, Portekizlilerin yolunu Fas kıyısının açıklarındaki

Atlantik sularında kesmek yerine, Gucerat kıyısının açıklarında Portekizlilere yenik düşmüşlerdi. Dahası, Osmanlılar Rusların Volga'nın Kazan'dan Hazar Denizi'ne kadarki çığırını işgal etmelerini engelleyememişler ve bu nedenle Ceyhun-Seyhun Havzası'ndaki Sünni dindaşlarıyla irtibat kurmayı başaramamışlardı.

Buna rağmen, İslam Dünyası Moğol tufanını ucuz atlatma konusunda alışılmadık bir marifet göstermişti ve toparlanması sadece politik düzlemle sınırlı değildi. İran, 1300-1555 yılları arasında, dört önemli Yeni-Farsça şairinden Hâfız (ö. 1389) ve Camî (1414-1492) adlı son ikisini, Kuzeybatı Afrika'ysa İbn-i Haldun (1332-1406) adlı insanlık tarihinin yapısını açınsayan bir kalburüstü araştırmacısını ortaya çıkarmıştı. Oysaki sağlığında Kuzeybatı Afrika bir politik kargaşa içindeydi. Gelgelelim dikkat edilmelidir ki, İslam kültürünün bu üç temsilcisinden hiçbiri Osmanlı değildi ve son iki büyük Yeni-Farsça şairi İran'ın Safevîler tarafından fethedilip dininden döndürülmesinden önce yaşamış ve ölmüşlerdi.

70
Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi, 1240-1556

Kuzeybatı Ön Asya'daki Nikaia Yunan İmparatorluğu'yla Balkan Yarımadası'ndaki Yunan ve Slav Doğu Hıristiyan devletleri, 1237-1240'ta Rusya'yı etkisi altına alan ve 1243'te Rum Selçuklu Sultanlığı'nı mahveden Moğol tufanından kurtulmuşlardı. Balkan Yarımadası'nda sadece Bulgaristan'a baskın verilmişti. Ama 1556 itibarıyla Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'nin bu iki kanadından her birinin talihi tersine dönmüştü. Osmanlılar 1556'da, on dördüncü yüzyılda Valahya [Eflâk] ve Moldavya [Boğdan] prensliklerini kuran Rumenler dâhil, güneydeki bütün Doğu Ortodoks halkların efendileriydi. Öte yandan, 1556 civarında Rusya'nın kuzeydoğu yarısı bağlandığı Altın Orda'dan özgürleşmekle kalmamıştı; Vladimir Grandükü Moskova'nın hükümdarı olup Doğu Rusya'nın bütün prensliklerini ilhak etmişti; 1547'de Çar unvanını almıştı ve artık ortadan kalkmış Altın Orda'nın iki ardıl devletini fethetmişti: 1552'de Kazan'ı, 1556'da da Astrahan'ı.

1240'ta Nikaia İmparatorluğu yükselişteydi. Zaten 1235'te Avrupa'da bir kıyı başı kazanmıştı. 1259'da Makedonya'daki Pelagonia'da Doğu Roma İmparatorluğu'nun Kuzeybatı Yunanistan'daki rakip Yunan ardıl devletiyle iki Frank gücü –Fransız Mora Prensliği ve Hohenstaufen hanedanının İki Sicilya Krallığı– arasındaki koalisyonunu yenmişti. Bunun ardından, Nikaialı Yunanlar 1261'de Konstantinopolis'i Fransızların oradaki son

imparatorundan almışlardı. Ancak bu çarpıcı başarıların sonucu bir hayal kırıklığıydı. Sırbistan 1282-1299'da Nikaia Yunan İmparatorluğu'nun 1246'da kazandığı Makedonya topraklarının kuzey yarısını fethetmişti. 1345'te Stefan Dušan adlı Sırbistan Prensi Serez'i alıp 1346'da kendini "Sırpların ve Romenlerin İmparatoru" sıfatıyla taçlandırmıştı. O tarihlerde Thessalonike surlarının dışındaki bütün Makedonya Sırpların elindeydi. Nikaialı Yunanların 1261'de Konstantinopolis'i yeniden işgallerinin bedeli Asya'daki topraklarını, en yakını ve en tehditkârı Osmanlılar olan, Türkmen aşiretlerine kaptırmaktı. İhya edilmiş Doğu Roma İmparatorluğu 1346 itibarıyla artık kader mahkûmuydu. Açık soru, mirasına Sırpların mı yoksa Osmanlıların mı konacağıydı.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun gerilemesi Bizans sanatıyla Bizans'a has dini deneyimin canlılığını azaltmamıştı. İstanbul'daki Khora Manastır Kilisesi'nde (bugün Kariye Camisi) bulunan erken on dördüncü yüzyıl mozaiklerinin Floransalı çağdaş sanatçı Giotto'nun resimlerinden aşağı kalır yeri yoktur. Aynı zaman diliminde Aynaroz Dağı'nda Doğu Hıristiyan gizemciliğinin, mistiklerin [tanrısal] dinginlik [ülküsü] (*Hêsykhía*) yoluyla (İskenderiyeli Athanasios'un neslinden beri dindar Doğu Ortodoks Hıristiyanların açığa vurulmuş amacı olan) uluhiyetle birleşmeye çalıştıkları, bir canlanışı vardı. On dördüncü yüzyılda bu mistik birleşme Hindu-vari fiziksel yoga âdetiyle kovalanmıştı. Bu örtülü teolojinin ortodoksluğu Batılı Hıristiyan teologları, keza bazı Doğu Ortodoks teologları tarafından da sual edilmişti. Ama 1351'de *Hêsykhía* yöntemi [İsihazm] bir Doğu Ortodoks kilise konsili tarafından kilise öğretisine uygun ilan edilmişti. Politikanın yanı sıra teoloji de işin içindeydi. Bu 1351'deki Doğu Ortodoks tefhimi *Hêsykhía* yöntemine bir Batılı Hıristiyan saldırısına verilen bir karşılıktı ve ayrıca İmparator VI. İoannes Kantakuzenos'un Doğu Roma'nın 1341-1347 iç savaşında zafer kazanmasının bir sonucuydu da.

Bu iç savaş ihya edilmiş Doğu Roma İmparatorluğu'nun ölümüydü. Savaşa bir toplumsal devrimin yanı sıra bir teolojik çekişme de eşlik etmişti. Palaiologos hanedanının uzun ömürlü (1259-1453) yönetimi altında imparatorlukta büyük taşra yurtluklarının sürekli büyümesi ve köylü sınıfının artan ızdırabı dayanılmaz boyutlara varmıştı. VI. İoannes büyük toprak sahiplerinin tarafını tutmuştu; şiddetli bir tepkiye yol açmıştı. Devrimciler ("Zelotlar") 1342'den 1350'ye kadar çoğu zaman Thessalonike'yi ellerinde tut-

muşlardı. O yıllarda imparatorluğun kalıntısındaki büyük toprak sahipleri vahşi misillemelerle karşılaşmışlardı.

Yunanlar tarafından on dördüncü yüzyılda *Hêsykhía* yöntemiyle ilgili tartışmalar sırasında açığa vurulan Batılı karşıtı duygular Birinci Haçlı Seferleri kadar erken tarihlerde kendini göstermişti. Batılı Hıristiyanların 1204'te Konstantinopolis'i yağmalamaları ve Yunanların doğup büyüdüğü karasulardaki iç ticaretin İtalyan denizci cumhuriyetleri tarafından ele geçirilmesiyle şiddetlenmişti. Konstantinopolis'i yeniden alan VIII. Mikhail Palaiologos adlı Nikaia İmparatoru, ihya ettiği Doğu Roma İmparatorluğu'nun Batılı Hıristiyanların iyi niyetiyle askeri desteği bulunmaksızın ayakta kalamayacağını ve bunun için ödetilecek diyetin Doğu Ortodoks kiliseleri tarafından Papalığın üzerlerindeki dini üstünlüğünü tanımak olacağını fark etmişti. Bizzat VIII. Mikhail Papalığın üstünlüğünü 1274'te tanımıştı, keza V. İoannes 1369'da, VIII. İoannes de 1439'da Floransa Konsili'nde. Son Roma İmparatoru XI. Konstantinos'sa Romen Kilisesi'yle görüş birliği içindeyken ölmüştü.

1439'da Floransa'da Birleşme Kararları sadece İmparator tarafından değil, biri dışında Doğu Ortodoks dini delegelerin tamamı tarafından imzalanmıştı; ama bu sefer, önceki vakalarda olduğu gibi, Roma'nın koşullarında birleşme Doğu Ortodoks din adamları ve halk kesimi tarafından reddedilmişti. Konstantinopolis, Adrianopolis'in 1361'de Osmanlılar tarafından işgalinden sonra, Çanakkale Boğazı'ndan tehlikeli deniz geçişi dışında tecrit edilmiş ve şehir kalıcı bir şekilde karadan ablukaya alınmıştı. O zamandan itibaren bütün Yunanlar açısından Yunan topraklarının Batılı Hıristiyanlar tarafından Batı'nın koşullarında kurtarılmaması halinde politik bakımdan bağımsız son anklavlarının mutlaka Osmanlıların buyruğu altına gireceği belliydi. Yunanlar kendilerini bile bile Osmanlıların politik tahakkümüne maruz bırakmışlardı, çünkü bunun Papalığın dini, Cenovalı ve Venediklilerin de ticari tahakkümüne göre ehvenişer olacağını hissetmişlerdi.

Kur'an boyun eğen Hıristiyan tebaanın ibadetine izin verme konusunda Müslüman hükümetleri bağlıyordu. Venedik'in önemli özel durumu dışında, Batılı Hıristiyan güçler Ortodoks tebaalarına Papalığın üstünlüğünü tanımalarıyla ilgili baskı yapmaktan kaçınma konusunda güvenilmezlerdi. Henüz Batılı tahakkümüne maruz kalmamış Yunanlar Müslüman tahakkümünden kurtulmak

uğruna bu bedeli ödemeye razı değillerdi, ayrıca Batılı Hıristiyanların, Batı'nın koşullarını kabul etseler bile, onlara etkin bir askeri destek vereceklerinden de kuşkuluydular. Her şeyden önce, Yunanların kültürel bakımdan daha aşağı ve mezhepçi gözüyle baktıkları Batılıların, bütün bunlara rağmen Yunanları servet ve güç açısından artık fersah fersah geçmeleri olgusu onurlarına dokunuyordu.

1439'da Floransa'da alınan Birleşme Kararları'na imza atanlardan biri Rusya'daki Doğu Ortodoks Kilisesi'nin İsidoros adlı metropolitiydi. Bir Romen Kardinali yapılarak ödüllendirilmişti. Rusya Metropoliti hâlâ Konstantinopolis Patriği'nin bir astı ve bir Yunandı. Rus piskoposları İsidoros'u reddedip ihraç etmişlerdi ve 1448'de –Konstantinopolis Patriği'yle mutabık kalmadan– Moskof Vladimir Grandükü'nün inisiyatifi ve Litvanya Grandükü'yle onun Batı Rusya'daki astı Kiev Prensi'nin mutabakatıyla bir yerli Rus metropolit seçmişlerdi. Ancak Rus hiyerarşisi Konstantinopolis Patriği'nin Rusya'daki Doğu Ortodoks Kilisesi'ne üstünlüğüne itiraz etmemişti, bundan dolayı, çeşitli yerel Rus prensliklerinin politik statülerindeki farklara rağmen, en azından kâğıt üstünde Rusya'nın tamamı Patriğin dini kaza dairesi içinde kalmıştı.

Moskova prensliğinin bahtı 1328'de Altın Orda'ya bir hizmeti dokunması sayesinde açılmıştı. Moskova, Altın Orda adına, 1327'de Altın Orda'ya isyan eden Tver prensliğini yerden yere vurmuştu. 1332'de Moskova Prensi İvan Kalita Vladimir Grandükü yapılarak Moğol efendilerince ödüllendirilmişti. Kendi şehri Moskova'da ikamet etmeye devam etmişti ve Rusya'daki Doğu Ortodoks Kilisesi'nin Metropoliti de bundan ötürü Moskova'yı kendi merkezi yapmıştı. Moskova prensliğini diğer Rus prensliklerine karşı Altın Orda'nın celladı olarak kullanması Orda'nın işine yaramıştı ama bu basiretsizlikti. Moskova Orda'nın üst hükümdarlığı altındaki diğer Rus prensliklerini, birer birer, ilhak etmeye koyulmuştu. Moskof rejimi henüz Moskof egemenliği altında bulunmayan Rus prensliklerindeki rejime kıyasla otokratikti.

En kuzeybatıdaki iki Rus devleti yani Pskov ve ticari şehir devleti Novgorod bağımsızlığını korumuştu. Novgorod Kuzey Alman Hansa kasabalarının ortağı haline gelmiş ve kuzeybatıya doğru Kuzey Buz Denizi sahilinden Norveç'in doğu ucuna, oradan da Obi Nehri'nin ağzına kadar uzanan muazzam bir hinterlandı kontrol altına almıştı. Moskova 1478'de Novgorod'u, 1510'da da

Pskov'u bünyesine katmıştı ve bu Moskova Büyük Prensliği'nin alanını, servetini ve gücünü ikiye katlamıştı.

Moskova Büyük Prensliği, on beşinci yüzyıl sırasında Altın Orda'nın çözülümüyle *de facto* özgürlüğüne kavuşmuştu. On beşinci yüzyılın aşağı yukarı ortasında Orda dört ardıl devlete ayrılmıştı: Kazan, Kırım, Astrahan ve Kasım Hanlıkları. Kasım Hanlığı 1452'de Moskof üst hükümdarlığı altında kurulmuştu. 1475'te Osmanlı üst hükümdarlığı altına giren Kırım Tatarları 1502'de Altın Orda'nın son kalıntısını ortadan kaldırmışlardı. Moskova Büyük Prensliği'nin önünde sonunda Kazan'ı (1552'de) ve Astrahan'ı (1556'da) ilhak etmesi kaçınılmazdı.

Pagan Litvanya prensi Jogaila'nın (Jagiello) 1386'da Polonya Kralı seçilmesi ve aynı anda paganizmden dönüp Romen Katolik Hıristiyanlığı benimsemesiyle Ruslara sorun çıkarılmıştı. Litvanlar, 1237-1240'taki Moğol akınından beri, 1352'de Polonya tarafından ilhak edilen Galiçya dışında batıdaki Rus prensliklerine Litvanya'nın üst hükümdarlığını dayatmakta Rusya'nın dermansızlığından yararlanmışlardı. Litvanlar batıdaki Rus prenslerine özerklik tanımışlar; tebaalarının Doğu Ortodoks dinlerine müdahale etmemişler ve hükümetlerinin merkezini Beyaz Rusya topraklarındaki bir Doğu Ortodoks şehri olan Vilna'ya [Vilnius] yerleştirmişlerdi. Bu nedenle pagan Litvan rejimi batılı Ruslar açısından nahoş değildi ve daha kötü Altın Orda tahakkümüne karşı bir emniyet tedbiriydi. Durum Batılı Rusların Litvan üst hükümdarı 1386'da Romen Katolik Hıristiyan ve Polonya Kralı olduğunda ve Litvanya 1404'te Smolensk'i alarak elinde tuttuğu Rus topraklarını genişlettiğinde kötüleşmişti. Ancak Litvan ve Leh egemenliği altında bulunan Rus prensliklerindeki soylular, Moskof Rus hemcinslerinin boyundurukları altına girdiklerinde dayatılacak otokrasiye kıyasla, bu rejim altında sefasını sürdükleri serbestliğe minnettar kalmışlardı.

Bu yüzden 1556'da Moskof Rus Çarlığı Batı Rusya'nın efendisi değildi; buna rağmen büyük bir güç haline gelmişti ve doğuya doğru yayılmasının yolu açılmıştı. Oysa Yunanlar o tarihte politik bakımdan sıkıntı içindelerdi. Konstantinopolis 1453'te Osmanlıların buyruğu altına girmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1461'de Trabzon [Rum] İmparatorluğu'nu ilhakından sonra, Osmanlıların veya Batılı Hıristiyanların yönetiminde olmayan hiçbir Yunan toprağı kalıntısı yoktu. Gelgelelim, Os-

manlı egemenliğinin dayatılması Yunanlara dini ve ekonomik düzlemlerde yarar sağlamıştı.

Osmanlı Padişahı II. Mehmed, gayrimüslim tebaasını her biri Osmanlı tebaası olan ve Osmanlı İmparatorluk Hükümeti tarafından Osmanlı dindaşlarının davranışlarından sorumlu tutulan bir dini mevki sahibinin başkanlığını yaptığı özerk cemaatler (milletler) –Doğu Ortodoks, Gregoryen Ermeni ve Yahudi cemaatleri– halinde örgütlemişti. Her bir millet-başının kaza dairesi bizzat Osmanlı İmparatorluğu'nun alanıyla sınırdaştı. Konstantinopolis Patriği, *ex officio*, bütün Osmanlı Ortodoks Hıristiyan milletinin (Rum milletinin) başıydı ve bundan ötürü Konstantinopolis Patriği, Memlûk İmparatorluğu'nun 1516-1517'de Osmanlılar tarafından fethinden sonra, Osmanlı millet başı sıfatıyla sadece kendi dini tebaasının değil, aynı zamanda *confrères* [meslektaşları] Antiokheia, Kudüs ve İskenderiye Doğu Ortodoks Patriklerinin dini tebaalarının da sivil başıydı. Konstantinopolis Patriği'nin Doğu Gürcistan, Alan Ülkesi ve Rusya'da da gayri-Osmanlı dini tebaası vardı. Konstantinopolis Patriği'nin Rusya kısmındaki dini dominyonları muazzamdı ve genişliyordu. Dahası, politik bakımdan bölünmüş Rusların yegâne birlik bağı Konstantinopolis Patriği'nin dini tebaaları olarak Doğu Ortodoks Kilisesi'ne müştereken biat etmeleriydi. Bu nedenle, 1556'da Konstantinopolis Patriği'nin yanı sıra Moskova Büyük Prensliğinin Çarı, Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'nde büyük bir güçtü. Oysa Patrik bir Müslüman hükümdarın politik tebaasıydı.

Aynı tarihlerde Yunanlarla kuzeyli İtalyanlar arasındaki ekonomik rekabet Yunanlar lehine tersine dönmüştü. İtalyanlar onuncu yüzyılın bitişinden on beşinci yüzyılın başlangıcına kadar Levant'ta ekonomik bakımdan Yunanlar aleyhine mesafe katetmişlerdi ama İtalyanlar Osmanlıların Pera'daki Cenova kolonilerini, Konstantinopolis'in kuzeydeki banliyölerini (1453) ilhak etmelerinden ve (birçok savaşın ilki) 1463-1479 Türk-Venedikli savaşından ve Kırım'a [müdahalelerinden] (1475) hem ekonomik hem de politik bakımdan zarar görmüşlerdi. İspanya'dan gelen Yahudi mültecilerinin rekabetine rağmen bundan kazançlı çıkanlar Osmanlı [tebaası] Yunanlardı. Müreffeh Osmanlı [tebaası] Yunan işadamlarının yükselen yeni sınıfı Konstantinopolis Patriği ve eşrafıyla düşüp kalkmıştı. Her iki Yunan partisinin de konumu tehlikeliydi ama bir araya gelmekle zaten epeyce fazla nüfuz elde etmişlerdi.

71
Batı Hıristiyan Âlemi, 1321-1563

Batı Hıristiyan Âlemi bir çeyrek binyıl, yani *c.* 1050-1300 süresince dini ve kültürel birliğini korumuş, ayrıca ekonomik ilerleme de kaydetmişti. Nüfusu da üretimi de artmıştı. On dördüncü yüzyılın başlarında bu maddi büyüme etkisini kaybetmişti ve ardından 1348 ve sonrasındaki Karahumma hem nüfusu hem de ekip biçilen alanı sert bir şekilde düşürmüştü. Öte yandan, 1563 itibarıyla Batı Hıristiyan Âlemi dünya çapında bir deniz gücü hâkimiyeti elde etmişti; buna rağmen aynı tarihlerde güneydoğu kara sınırı 1300'de uzandığı çizgiden gerilemişti. Dahası, Batı Hıristiyan Âlemi 1563 itibarıyla birbirine düşmüş haldeydi, hem dini hem de ekonomik düzlemlerde. Bu iç bölünme iki düzlemdeki ayrım çizgilerinin büyük ölçüde çakışıyor bulunması gerçeğinden ötürü şiddetlenmişti. Batı Hıristiyan Âlemi'nin artık aralarında pay edildiği yerel devletlerin –monarşilerin, prensliklerin ve şehir devletlerinin– hükümdarları, politik tebaasının dini kadar politik yükümlülüklerine de karar vermenin bir hükümdar ayrıcalığı olduğu konusunda uyuşuyorlardı.

Batı Hıristiyan Âlemi'nde zaten 1348'den önce de bir ekonomik durgunluk vardı; Karahumma bu gerilemeyi bir yıkıma dönüştürmüştü. Salgın Kırım'daki Cenovalı ticaret merkezlerinden deniz yoluyla gelip Batı Hıristiyan Âlemi'ne Marsilya'dan girmişti. Büyük ihtimalle ya Avrasya steplerinde ya da steplerin daha uzak sınırlarının ötesinde ortaya çıkmıştı. Batılı Hıristiyan ülkelerinde

sık görülmüyordu ve bu ilk saldırıda nüfusun en azından üçte birinin kökünü kazıyıp sağ kurtulanlar bir miktar karşı koyma gücü [direnç] geliştirmeye başlamadan önce yeniden saldırıya geçmişti. Muhtemelen ne Batı Hıristiyan Âlemi'nin nüfusu ne de orada ekilip biçilen toprak alanı, on altıncı yüzyılın başlangıcından önceki bir zamana kadar bir daha *c.* 1300'de üzerinde dikildikleri doruğa yükselmişti. Bunun ekonomik sonuçları devrim niteliğindeydi. Köylü sınıfı işgücü kıtlığından, bekledikleri kadar değilse de yararlanmıştı. Kaldı ki bu kalıcı değildi. Tarımsal insan gücünün tükenmesi yünlü dokuma endüstrisinin Flandre'dan İngiltere'ye ve Floransa'ya yayılmasıyla birlikte ortaya çıkmıştı. Bu da tarlayla otlak arasındaki dengeyi otlak lehine değiştirmişti.

On dördüncü yüzyıl teknoloji alanında Batı Hıristiyan Âlemi'ne ateşli silah kullanımının girişini görmüştü; *c.* 1440-1490'da Batılı gemilerin yapım ve donanımında bir devrim yaşanmıştı; ayrıca on beşinci yüzyılın ikinci yarısında bütün Batılı ülkelerde matbaacılık tekniği benimsenmişti. Barut ve matbaacılık Çinli icatlarıydı. Moğollar on üçüncü yüzyılda Song İmparatorluğu'nu fethederken barut kullanmışlardı. Matbaacılık tekniği dokuzuncu yüzyıldan beri Çin'de uygulanmaktaydı.

Çinli matbaacılar hurufat kullanımı bakımından Batılıların önüne düşmüşlerdi ama Çince harf türlerinin kalabalığı, Çinlilerin amaçları açısından hurufat kullanımını ağaç blokla basıma göre daha elverişsiz yapmıştı. Ancak 1403'te Kore'de büyük çapta hurufatla basıma girişilmiş ve Kore dilini aktarmak için az sayıda işaretten meydana gelen fonetik bir yazı [alfabe] 1446'da resmen benimsenmişti. Kore'deki bu gelecek vadeden icat ölü doğmuştu. Çincenin ve Çin harf türlerinin oradaki asırlık nüfuzu tarafından boğulmuştu. Bu *incubus* on beşinci yüzyılın Batılı matbaacılarına çökmemişti; hem Latince hem de çeşitli yerel halk ağızları, sadece yirmi altı harfe varan, Latince alfabetik yazıyla aktarılmıştı. Ayrıca on dördüncü yüzyılın İtalyan araştırmacıları tarafından tam vaktinde canlandırılan klasik büyük harfler ve Karolenjlere has küçük harfler hurufatla basıma hayranlık duyulacak şekilde uygun düşmüştü. Batılılar çok geçmeden Yunan, İbrani ve Arap alfabesiyle de kitap basıyorlardı. Gutenberg'in matbaacılık tekniği kendi bağımsız icadı mıydı yoksa bu düşünce ona son kertede Çin'den mi gelmişti bilmiyoruz. Stepler geçirgendir. On dördüncü yüzyılda Batı Hıristiyan Âlemi'ne Karahumma mikroplarını

taşımıştı. Aynı şekilde yaklaşık bir yüzyıl sonra matbaacılık düşüncesini de taşıdığı düşünülebilir.

Batılıların matbaacılık sanatı konusundaki ustalıkları dâhili bir hadiseydi. Ateşli silahların kullanımı konusundaki ustalıklarıyla yeni bir gemi türü icat etmeleriyse dünya çapında hadiselerdi. On beşinci yüzyılın Batı'ya has gemisinin okyanusu dünya çapında fethetmesi Bölüm 75'te ele alınmaktadır. Elinde ateşli silahları bulundurması Batılı deniz maceracılarına, Batılıların denizden erişebildiği hâlihazırda ellerinde ateşli silahlar bulunmayan veya bunları çabucak edinmeyen bütün gayri-Batılı halklar üzerinde kesin bir üstünlük sağlamıştı. Çinlilerin elinde çoktandır vardı; Osmanlılar, Moskoflar, Kuzey Hindistan'ın Timurlu fatihleri ve Japonlar ateşi silahları çabucak edinmişlerdi. Aztekler ve İnkalar yenik düşmüşlerdi.

On beşinci yüzyılın ikinci yarısında Batı Hıristiyan Âlemi'nde matbaacılık tekniğinin benimsenmesi, on dördüncü yüzyılda Kuzey İtalya'da başlayan ve on altıncı yüzyılda Batı Hıristiyan Âlemi'nin kalanının dört bir tarafına yayılan bir kültürel serpilmeye ivme kazandırmıştı. Kuzey İtalya, Anjoulu Carlo'nun İki Sicilya Krallığı'nı fetih yolunu tutmuşken geçtiği 1266'yla Fransa Kralı VIII. Charles'ın Alpler'i katettiği 1494 arasında, 1266'da sona eren binyıl boyunca fasılasız musallat olan yabancılar tarafından istila edilmekten azade kalmıştı. Kuzey İtalya bu yıllarda yani 1266-1494 arasında Batı Hıristiyan Âlemi içinde kendine has bir bölgesel alt kültür yaratmıştı. Batı Hıristiyan Âlemi'nin sekizinci yüzyıldaki kültürel ilerleyişi Northumbria'da, on ikinci yüzyıldaki kültürel ilerleyişi de Fransa'da ortaya çıkmıştı. On dördüncü yüzyıldaysa İtalya başı çekmişti.

On beşinci yüzyılın sonuyla on altıncı yüzyılın başında İtalyan kültürüyle Alpler'in ötesindeki kültür arasında açılan uçurumun derecesi, Westminster Abbey'de yer alan VII. Henry Şapeli'ndeki Floransalı heykeltıraş Pietro Torrigiano'nun (1472-1522) eserleriyle yerli tonozlarla yükseklerdeki heykellerin işçiliği arasındaki zıtlık gözlenerek görsel olarak değerlendirilebilir. Her iki sanat ekolü de âlâdır. Kronolojik bakımdan çağdaştırlar gerçi ama ruhen birbirlerinden asırlarca ayrı düşerler.

Görsel fark Yunan-Romen üslubunun on dördüncü yüzyıldan beri Kuzey İtalya'da yeniden ortaya çıkmasıdır, hem de sadece heykeltıraşlık ve mimaride değil aynı zamanda resim ve edebiyatta

da. Heykeltıraşlar ve ressamlar ve de mimarlar Yunan-Romen uygarlığının baki kalan eserlerini örnek almışlardır. Latince yazanlar, Aziz Hieronymus'un veya Aquinolu Aziz Tommaso'nun değil, Cicero'nun dilini yeniden üretmenin peşine düşmüşlerdi. Kuzeyli İtalyanlar on dördüncü yüzyılda, Batı'da MS üçüncü ve altıncı yüzyıllarda geçerliliğini kaybeden, Helenistik Çağ'ın Yunancasıyla edebiyatını iyice öğrenmeye başlamışlardı. Francesco Petrarca (1304-1374) ve Giovanni Boccaccio (1313-1375) Yunancayı ancak yetersiz bir şekilde öğrenmişlerdi ama 1439'da Yunan delegeler oradaki bir dini konsile katılmak üzere Floransa'ya geldiklerinde, Yunancayı Hıristiyanlık öncesi Yunan edebiyatını ve felsefesini onlarla tartışacak kadar bilen, Kuzey İtalyalı âlimlerle karşılaşmışlardı. Bundan ötürü İtalya'daki kültürel serpilme, Yunan-Romen uygarlığının yeniden doğuşu anlamında, "Rönesans" ve temsilcileri, Batılı Hıristiyan teolojisinin öğrencileriyle zahitlerinin aksine, Hıristiyanlık öncesi Yunan-Romen uygarlığının öğrencileriyle hayranları anlamında, "hümanistler" diye nitelendirilmişlerdir.

Buna rağmen, bu anlamda kullanılan "Rönesans" adı bir isimlendirme hatasıdır; çünkü Yunan-Romen üslubunun yeniden ortaya çıkması sadece Batı uygarlığının, on birinci yüzyıldaki ilk kendiliğinden serpilmesinden farklı bir şekilde, ikinci bir kendiliğinden serpilmesine eşlik etmeydi ve bunun sonucuydu. İkinci serpilme Cicero dönemi Latincesiyle neredeyse hatasız yazma marifetini gösteren [Desiderius] Erasmus (1466-1536) tarafından değil, *Divina Commedia* adlı eserini zaten daha eski şiirlerini de kaleme alırken kullandığı anadili Toscana lehçesiyle yazmaya karar veren Dante tarafından başlatılmıştı. Dante Alpler'in ötesindeki kendi yöresel *langue d'oc* ve *langue d'oïl* ile [Oïl ve Oksitan dillerinde] şiirler yazan öncüllerinin geleneğine uyuyordu.

İlk modern Batılıların Yunan-Romen uygarlığıyla ilişkileri ikircikliydi. İlişki bir Yunan-Romen örneği "modernleri" çağdaş Batılı hayat tarzı için değerli yeni bir şey yaratmak üzere onu taklide teşvik ettiğinde kamçılayıcıydı; ama aynı Yunan-Romen etkisi "modernleri" sadece "eskileri" taklitçiliğe imrendirdiğinde acze düşürücüydü. Filippo Brunelleschi (1377-1446) Floransa'daki kubbesini Hadrianus'un Roma'daki Panteonu'nu [Anıtmezar] inceledikten sonra inşa ettiğinde kendi dünyasını zenginleştirmişti. (Brunelleschi 1421'de inşa edilen Yeşil Camii'nin yüksek tümsekli kubbesinin çağdaş Osmanlı mimarıyla notlarını karşılaştırmaya

fırsat bulamamıştı.) Keza Vicenzalı Andrea Palladio (1518-1580) Roma'nın kalıntılarını ve Vitruvius'un mimari üzerine eserini inceledikten sonra yarattığı kendine has klasik üslup modern Batılı Dünyası'nın hayatını zenginleştirmişti. Öte yandan, Sigismondo Pandolfo Malatesta (1417-1468) Rimini'deki kiliselerden birini 1447'de bir Yunan tapınağının müsveddesine dönüştürmeye başladığında bir budalalık etmişti. Gene, Niccolò Machiavelli (1469-1527) Livius'la ilgili incelemesini modern politika ve savaş yönetiminin pratik el kitaplarını üretmek için uyguladığında bundan yaratıcı bir şekilde yararlanmıştı. Erasmus da devrinin başlıca ahlaki, toplumsal, politik ve entelektüel meseleleri konusunda sınırlı bir çağdaş Latince okur çevresine hitap ederken Cicero dönemi Latincesine hâkimiyetinden yaratıcı bir şekilde yararlanmıştı. Ama Erasmus'un dehasından yoksun halde Latinceyi çok kılı kırk yararak kullanan "hümanistlerin" edebi *tour de force*'ları anlamsızdı.

Batılı ortaçağ mantıkçılarının Latinceyi işlemeleri daha sağlıklıydı. Gerekli yeni kelimeleri uydurmaktan [neolojizm] çekinmemişlerdi ve bu konuda bizzat Cicero'yu örnek almışlardı. Hümanizm karşıtı dindar devrimci Luther, Erasmus'un asla erişemediği daha geniş bir halk kitlesine halk diliyle hitap ettiğinde, Cicerocu hümanist Erasmus'a göre Dante'nin (Petrarca'nın da Boccaccio'nun da) daha içten bir takipçisiydi. Luther'in Almanca Kitabı Mukaddes çevirisi, *Divina Commedia*'nın Toscana lehçesiyle kaleme alınmasının müjdelediği, modern Batı'daki aynı kültürel serpilmenin bir anıtıdır.

Aşağı yukarı on beşinci yüzyılın yarısına kadar modern Batı Rönesansı'nın odağı Kuzey İtalya'ydı; bu bölge içinde de Toscana ve Toscana içinde de Floransa'ydı. Ancak Batılı kültürünün yeni üslubu ne Floransa'nın ne de İtalya'nın tekeli altındaydı: 1494'te yeniden başlayan yabancı istilalarına mukabele ettiklerinde istilacıları "barbarlar" diye ukalaca damgalayarak ileri sürdükleri bir tekele sahip değillerdi.

Modern Batı'nın serpilmesine Floransa'nın katkısı, Helenistik Yunan uygarlığının MÖ 480'den sonra serpilmesine Atina'nın katkısı kadar çarpıcıydı. Dante, Petrarca, Brunelleschi, Platoncu Marsilio Ficino (1433-1499) –banker, despot ve sanatçılarla âlimlerin hamisi– Lorenzo de' Medici (1449-1492), Machiavelli ve Torrigiano Floransalıydı. Boccaccio yarı Floransalı yarı Fran-

sızdı. Leonardo'nun (1452-1519) doğum yeri Vinci, Leonardo'nun doğumundan bir yüzyıl önce Floransa tarafından ilhak edilen, Pistoia topraklarında yer alıyordu. Çığır açan arkeolog Poggio Bracciolini'nin (1380-1459) doğum yeri Arezzo, Poggio daha dört yaşındayken Floransa tarafından tamamen ilhak edilmişti. Michelangelo Buonarroti'nin (1475-1564) doğum yeri Caprese, Arezzo topraklarındaki Tiber Nehri'ni besleyen kollardan birinin kıyısında yer alıyordu. Lorenzo de' Medici, Angelo Ambrogini ([asıl soyadı Poliziano, Latincesi] "Politianus", 1454-1494) ve Giovanni Pico adlı âlimleri sırasıyla Siena topraklarındaki Montepulciano'dan ve Reggio nell'Emilia ile Modena [şehirleri] arasındaki sınır üstünde yer alan minicik prenslik Mirandola'dan Floransa'ya çekmişti. Floransalı olmayan tek dev, Umbria'da yer alan Urbino'da doğup büyüyen Raffaello ([tam adı] Raffaello Sanzio, 1483-1520) idi.

Ancak ne Floransa hatta ne de Kuzey İtalya'nın tamamı modern Batı'daki kültürel serpilmenin yegâne odağıydı. Flandre hem kültürel hem de ekonomik düzlemde Batılı hayatının ikinci kutbu olarak Kuzey İtalya'yı tamamlıyordu. Jan van Eyck'in (1390-1441), [bir süre] Floransa'ya doğru uzanan ve türedi güç Floransa'nın egemenliği altına giren ilk komşuları arasında yer alan antik şehir Fiesole'de [yaşayan] çağdaşı Fra Angelico da Fiesole'den (1387-1455) aşağı kalır yeri yoktu; Rotterdamlı Erasmus, Latince uzmanı ve politika yazarı sıfatlarıyla, kendi neslinin veya herhangi bir başka neslin herhangi bir İtalyanına taş çıkarırdı; ayrıca Toscana'yla Felemenk arasında kültürel kadar ticari atlama tahtaları da vardı.

Kuzey İtalya'nın Apenninler'le Alpler'in doğu uçları arasındaki Adriyatik kıyısının doğal çevresiyle ikliminin Felemenk'le, Toscana veya Umbria'dan daha fazla benzerliği vardır ve fiziksel ortamdaki bu fark Venedik okulu resim üslubunda gözler önüne serilmiştir. Flaman (yaşlı) Pieter Bruegel'in (1525-1569), çağdaşları "Tintoretto" (Jacopo Robusti, 1518-1594) ve Paolo Veronese'den (1528-1588) aşağı kalır yeri yoktu. Nürnberg Adriyatik'le kuzey denizleri arasındaki ara yerdir ve Michelangelo'yla Raffaello'nun çağdaşları Macar asıllı Nürnbergli Albrecht Dürer (1471-1528), ünlerinden ötürü soyadları belirtilmeden, krallar gibi, vaftiz adlarıyla bilinen dört dev dışında herhangi bir İtalyan sanatçıya taş çıkarırdı. Dördüncü krallara layık dev Venedikli ressam Tiziano'dur (Tiziano Vecellio, 1477-1576).

Alpler'in ötesinde yer alan Batılı ülkelerdeki şehir devletleri, Kuzey İtalya'dakiler gibi, modern Batı'daki kültürel serpilmenin fidanlıklarıydı ama kraliyet devletlerinin halkları da bu harekete hakkıyla katılıyorlardı. Üniversitelerin çoğalması bunun ölçüsünü gösterir. 1350'yle 1500 arasında Batı Hıristiyan Âlemi'ndeki üniversite sayısı iki kattan fazla artmıştı ve bu devirde yirmi üçü Orta Avrupa'da kurulmuştu (bu yirmi üç üniversiteden en eskisi 1347'de kurulan Prag Üniversitesi'ydi).

Politik düzlemde *c.* 1300'den başlayan bir çeyrek binyıl on üçüncü yüzyılın Batılı imparatoru II. Friedrich ölümünden sonraki zaferine tanıklık etmişti. Batı'nın on birinci yüzyılın sonuna doğru I. İustinianos'un *Corpus Iuris Civilis*'ini yeniden keşfetmesi ve II. Friedrich'in babası VI. Heinrich'in 1194'te –Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir ardıl devleti olan– İki Sicilya Krallığı'nı ele geçirmesi, II. Friedrich'in kendini, sadece kendi krallığının değil, bütün İtalya'nın ve belki Batı İmparatorluğu'nun Alpler'in ötesindeki kısımlarının da otokratik hükümdarı yapma konusunda gözünü hırs bürümüştü. Friedrich Kuzey İtalyan şehir devletlerini buyruğu altına almayı başaramamıştı ama II. Friedrich'in amacının peşinde daha küçük çaplı bir hırsla koşmalarından ötürü başarı kazanan Kuzey İtalya'daki bir sürü taklitçiye ilham vermişti. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllar boyunca, Kuzey İtalyan şehir devletlerinin yerini otokratik bir şekilde yönetilen prenslikler almıştı. Bunlardan bazıları (örneğin, Milano) birden fazla şehri kapsıyordu ve cumhuriyetle yönetilmeye devam eden bir şehir (örneğin, Venedik) Kuzey İtalya'daki önceden bağımsız başka şehirleri egemenliği altına sokarak bir imparatorluk edinebiliyordu.

Kısacası, İtalya'daki ayrı devletlerin sayısı azalmış, ortalama büyüklükleri de artmıştı. Buna rağmen, on beşinci yüzyılın bitişi civarında ortaya çıkan Kuzey İtalya'daki devletlerin en büyüğü bile (örneğin, Milano, Venedik, Floransa ve Papalık Devleti) 1563'e kadar politik haritada yer alan, İtalya'nın dışındaki, Batılı kraliyet devletlerinin potansiyel gücüne kıyasla küçük ve zayıftı. Bunları onuncu yüzyıldan beri varolan Fransa ve İngiltere krallıklarını; (1474-1479'da birleşen) Kastilya ve Aragon birleşik krallığını; ayrıca Osmanlıların, evvelce önce Doğu Roma İmparatorluğu'na sonra da Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Batı Hıristiyan Âlemi'nin güneydoğu sınır devleti olarak hizmet edebilmiş, Macaristan krallığını yıkmasından sonra, 1526'da Habsburgların Avusturya'daki

mirasıyla Macaristan ve Bohemya tahtlarının birleşmesiyle meydana gelen Tuna Havzası'ndaki Habsburg monarşisini içeriyordu. On beşinci yüzyılın, Fransa Kralı XI. Louis (hd 1461-1483), Fernando'yla Isabel (Kastilya ve Aragon'un eş hükümdarları, 1479-1504) ve İngiltere Kralı VII. Henry'nin (hd 1485-1509) yeteneğine sahip devlet insanları çıkarmış, Batılı kraliyet devletleri Kuzey İtalya'daki prensliklerle cumhuriyetlere üstün gelmişlerdi.

Cumhuriyetle yönetilen devletler 1563'e kadar Batı Hıristiyan Âlemi'nin politik haritasından silinmemişti. Venedik o zaman hâlâ hem İtalyan anakarasında hem de Levant'ta imparatorluğa sahip bir egemen güçtü; Cenova İtalyan Rivierası'na ve Korsika'ya hükmediyordu; İsviçre bir cumhuriyetler birliğiydi; Alman şehir devletleri gayriresmi egemenliğe sahipti ve bunlardan –Nürnberg ve Augsburg adlı– ikisi uluslararası ticaret ve finans merkezleriydi. Habsburglar mali bakımdan batmaktan Augsburglu Fuggerlerin verdiği borçlar sayesinde kurtulmuşlardı. Protestanların Romen Kilisesi'nden ayrılmaları sırasında iki Alman şehir devleti –Augsburg ve Strassburg; üç İsviçre şehir devleti –Zürich ve Bern ve de Basel; ayrıca İsviçre Konfederasyonu'nun müttefiki Cenevre başrolü oynamıştı.

Aksine, 1397'de Kuzey Almanya'daki Hansa kasabaları kümesinin İskandinavya'ya tahakküm etmesine bir mukabele olarak ortaya çıkan üç İskandinav krallığı birliği 1512-1523'te İsveç'in ayrılmasıyla dağılmıştı; ayrıca Litvanya'nın Polonya'yla 1386'da kurulup 1501 ve 1569'da sıkılaştırılan birliği Polonya-Litvanya'yı etkin bir büyük güç yapmaya yetmemişti. Bütün bunlara rağmen, on dördüncü yüzyıl sırasında baskın Batılı devletin, ne şehir devleti hatta ne de bir şehir devletlerinin bir küme halinde veya bir despotun veya bir üst hükümdar cumhuriyetin egemenliği altında toplanmasının değil, kraliyet devleti olacağı su yüzüne çıkmıştı. 1563 civarında, bir zamanlar Batılı şehir devletleri kümesi içinde odak bölgeleri niteliğine sahip, Lombardiya ve Flandre kraliyet devleti güçlerinin muharebe meydanı haline gelmişti.

Kuzey İtalya'daki devletler birbirlerini kontrol altında tutarak kendilerini Batı Hıristiyan Âlemi'nin İtalya dışındaki büyük güçlerinin insafına bırakmışlardı; ayıca Burgon Ailesi'ne ait mülklerin 1477-1482'de Fransa ve Habsburglar arasında paylaşılmasından sonra, İtalya'nın Milano tarafından politik bakımdan birleştirilmesini önleyen güçler dengesi düzeneği daha geniş bir çekişme

alanında uygulanmıştı. Şarlken [Charles Quint, I. Carlos, V. Karl] (hd 1519-1556) Fransa Kralı I. François'yı 1525'te yenip esir aldıktan sonra Batı Hıristiyan Âlemi'nin tamamını neredeyse kendi egemenliği altında birleştirmeyi başarmıştı; ama Şarlken önce Fransızların milli hislerinin gücü, sonra da Almanya'daki Reform hareketinin politik açıdan kargaşaya yol açan güçlü etkisi yüzünden hayal kırıklığına uğramış ve 1556'da usanmış halde tahttan çekilmişti. Şarlken buna rağmen eşsiz bir toprak öbeğini kendi ve kardeşi Ferdinand'ın egemenliği altında bir araya getirmişti: Macaristan'ın bir kalıntısıyla birlikte, Bohemya tahtının topraklarıyla büyüyen, Habsburgların Avusturya'daki babadan oğula geçen dominyonlarını; Burgonların eski dominyonlarının, Batı Hıristiyan Âlemi'nin iki ekonomik güç merkezinden biri niteliğine sahip, Felemenk dâhil esas kısmını; ikinci güç merkezinin kalbi niteliğine sahip Milano'yu; İki Sicilya Krallığı'nı ve Şarlken'in saltanat devrinde Herakles Sütunları'nın [Cebelitarık Boğazı] ötesinde "güneşin asla batmadığı" denizaşırı bir imparatorluk edinen İspanya'yı.

1563'te Batı Hıristiyan Âlemi'nin politik birleştirimi görünürde değildi. Batılı büyük güçler, İtalya'daki eski güçlerin on dördüncü ve on beşinci yüzyıldaki teamülleriyle uyumlu bir şekilde, birbirlerini kontrol altında tutuyorlardı. Batılı güçler arasındaki en büyükler bile ancak yereldi ve birbirleriyle rekabet halindelerdi. Gene de bu, küçük kadar büyük, yerel seküler güçler 1303'ten, yani Fransa Kralı IV. Philippe'in Papa VIII. Bonifatius'u küçük düşürdüğü tarihten beri Batı Hıristiyan Âlemi'nin maslahatında son sözü söylüyorlardı.

Papalar 1309'dan 1378'e kadar Avignon'da ikamet etmişlerdi. Bunun nedeni Avignon'un on dördüncü yüzyıl Batı Hıristiyan Âlemi'nin ulaşım sisteminin boğum noktasına Roma'dan daha yakın bulunması değil, politikti: Fransız tahtı Papa'nın Fransa'nın eşiğinde, dolayısıyla da avucunun içinde olmasını istiyordu. Batılı Hıristiyanları dehşete düşüren 1378-1417'deki Büyük Bölünme [*Skhisma*], ne ahlak ne de doktrin meselesiydi; mesele Papalığın bir Fransız politik kıymeti halinde mi varlığını sürdüreceği yoksa yeniden İtalyan politik kıymeti haline mi geleceğiydi. Yerel seküler güçler de Papalık da, benzer şekilde, vergi gelirlerine doymak bilmiyorlardı; Papalık *Curia*'sı on üçüncü yüzyıldan itibaren vergi tarhı için etkili yöntemler geliştirmişti; seküler hükümetler de

aynı anda *Curia*'nın elde kalanını cebine indirmesine izin verme şartı olarak her birinin ilgili dominyonlarında toplanan Papalık vergilerinden artan bir payına el koymuşlardı.

Büyük Bölünme skandalı Konstanz Konsili (1414-1418) ve Basel Konsili'nin (1431-1449) toplanmasına yol açmıştı. Bu konsiller Batı Hıristiyan Kilisesi'nin Papalık hükümetini bir mutlak monarşiden piskoposluk başpapazları ve dini ocakların ve de üniversitelerin temsilcilerinin son sözü söyleyecekleri parlamenter anayasaya sahip sınırlı bir monarşiye dönüştürmeye çalışmışlar ama başaramamışlardı. Bu proje akim kalmıştı ve başarısızlığının nedeni yerel seküler güçlerin bunu desteklememeleriydi. Konsillerin papadan üstün sayılmasına yönelik hareket başarı kazansaydı, muhtemelen bu Batı Kilisesi'ni güçlendirirdi ve bu seküler güçlerin hoşlandıkları bir ihtimal değildi. Bazıları Papalıktan istedikleri kadar para koparmışlardı; bazıları [Papalıkla hükümetler arasında anlaşma yapılan] konkordato ülkelerinde, Papalığa Batı Kilisesi yönetiminde artık "sınırsız yetkisini" kullanmamasına ama bu konuda hâlâ hak iddia etmesine göz yummaları karşılığında, daha fazla para koparmışlardı. Yerel seküler güçler 1303'ten beri sınırsız yetkinin gerçekte kendilerine ait bulunduğunu biliyorlardı. Aslında Papa'nın "sınırsız yetkisi" aşağı yukarı aynı zamanlarda ladinî egemenlik kurduğu topraklarla sınırlanmıştı. Bu topraklar Avignon'un çevresindeki minik bir anklavla, Papa'nın nihayet 1353-63'te fiili yerel hükümdarı haline geldiği "Şarlman'ın Bağışı'nın" İtalya'daki kısmından meydana geliyordu. Papa böylece *de facto* küçük bir yerel prens olmuştu.

Batı Hıristiyan Âlemi'nde 1303-1563 arasındaki çeyrek binyıl boyunca yaşanan en önemli politik değişiklik, güç ve gelirin Papalık ve Batı Hıristiyan Âlemi'nin diğer organlarından (örneğin, manastırlardan) yerel seküler hükümetlere aktarılmasıydı. Papalık, Batı *Respublica Christiana*'sını ["Hıristiyan Cumhuriyeti"] kontrol edip onu bir arada tutan bir hâkim ekümenik kurumken, gittikçe ufalıp Batı Dünyası'nın küçük bir yerel prensliği halini almış ve daha kuvvetli yerel güçlerle mücadelesinde akıntıya karşı kürek çekerken, Batı Hıristiyan cemaatinin manevi bağlılığını kaybetmişti; dini otoritesi bunu tanıyan Batılı devletlerde dahi zayıflamıştı. John Wycliffe'in yaşam süresi (*c.* 1329-1384) aşağı yukarı Papalığın Avignon'daki ikamet devriyle (1309-1378) çağdaştı. Keza Ockhamlı William (*c.* 1303-1349) ve Padovalı Marsilio'nun (*c.* 1290-1343)

yaşam süresi de, tabii Papalığın bu iki diğer paylayıcısı da vakitsiz ölmeseydi (Ockham'lı William Karahumma'nın kurbanlarından biriydi). Ömrü bakteriler tarafından değil insan eylemi [aforoz edilip yakılarak öldürülmesi] yüzünden kısalan Jan Hus'un yaşam süresi (*c.* 1369-1415) aşağı yukarı Büyük Bölünme'yle (1378-1546) çağdaştı.

Bu ünlü kişiler hatta daha da ünlü Luther (1483-1546), Zwingli (1484-1531) ve Calvin'in adları, prenslerin koruma ve himayelerinin sadece dini devrimcilerin çabalarını mümkün kılan koşullar olduğunun anımsatıcılarıdır. Prenslerin himayesi altındaki bu kişilerin kendileri prens değillerdi; kendi hâlinde kişilerdi ve Batı Hıristiyan Âlemi'nin büyük bir kısmındaki halkın yanı sıra prenslerle oligarkları kendi yanlarına çekemeselerdi, çabaları akim kalabilirdi. Fransa Kralı IV. Philippe ve İngiltere Kralı VIII. Henry Papalığa meydan okuduklarında, her biri güçlü bir yerel devletin hükümdarıydı ve her biri yerel din adamları dâhil tebaalarının desteğini garanti altına almıştı. Çünkü kendi hâlinde bir kişinin Papalığa, itibarının zirvesini arkada bıraktığında bile meydan okuması fevkalade bir cesaret gerektirir ve bundan dolayı Luther'in, önce 1517'de (daha Wittenberg Üniversitesi ancak on beş yaşındayken) Wittenberg'de, ardından da 1521'de Worms Meclisi'nde (Diet), vaziyet almasının galeyana getiren bir etkisi vardı; ancak galeyana getiriciydi çünkü Papalık Kilisesi'nden ayrılma yanlılarının galeyana geldikleri ortam bir hayli geçirgendi. Hus'un dindaşı Çekler onun izinden yürümüşlerdi çünkü zaten hem Papalık hem de Alman karşıtıydılar; Luther'in dindaşı Almanlar onun izinden yürümüşlerdi çünkü zaten Papalık karşıtıydılar. Luthercilik, durum Romen Katolik Karşı-Reform hareketi tarafından tersine döndürülünceye kadar, büyük bir hızla Almanya'nın bir ucundan bir ucuna, Habsburg dominyonlarındaki Tirol ve Steiermark kadar güneydoğuya yayılmıştı. Zwingli, Bucer (1491-1551) ve Calvin'e imkânları, Zürich, Strassburg ve Cenevre'nin şehir milliyetçiliği vermişti.

Çığır açan Luther'di. Başı çekmeseydi, dindaşı devrimciler Papalık Kilisesi'yle aralarını tamamen açma cesaretini belki de gösteremezlerdi. Ancak Luthercilik Almanya ve Almanya'nın kültürel bakımdan bağımlı toprağı İskandinavya'nın ötesine yayılmamıştı. Öte yandan, anayurdu Fransa'da hiçbir zaman baskın çıkamayıp nihayetinde de yenilgiye uğrayan Kalvencilik, Fransızca

konuşulan sığınak şehri Cenevre'den dört bir tarafa yayılmıştı. Kalvencilik, Zürich'in Zwinglici Protestanlığıyla kaynaştıktan sonra, doğuda Macaristan ve Polonya-Litvanya'ya kadar, kuzeybatıdaysa Kuzeybatı Almanya, Kuzey Felemenk, İngiltere ve İskoçya'ya kadar yayılmıştı. Kalvencilik Protestan Almanya'nın batı kenarını Lutherciliğin, kısmen de İngiltere'yi, VI. Edward'ın saltanat devrinde (1547-1553), VIII. Henry'nin Romen Katolik-vari ulusal dininin elinden almıştı. Kalvencilik Karşı-Reform hareketi tarafından Macaristan'da kısmen, Polonya-Litvanya'da da tamamen yenilmişti ama Kuzeybatı Almanya, Kuzey Felemenk ve İskoçya'yı elinde tutmayı sürdürmüştü.

Protestan dini devrimi beraberinde bir dizi politik devrim getirmişti. Yerel prenslerin ve Almanya'daki (gerçi, resmen, "Alman Milletinin Roma İmparatorluğu'nun" [*Römisches Reich Deutscher Nation*] tebaası olarak kalan) şehir devletlerinin *de facto* tam bağımsızlıklarını teyit etmişti. Ama bir arada vuku bulan hiçbir toplumsal devrim yoktu. Karahumma'nın 1348'de Batı Hıristiyan Âlemi'ne gelişini izleyen yarım yüzyıl boyunca İngiltere ve Fransa'da köylülerin, Flaman ve Ren Nehri yöresi şehirleriyle Floransa'da sanayi işçilerinin akim kalan isyanları vardı. 1450'de İngiltere'de, 1525'te de Almanya'da birer başka köylü isyanları meydana gelmişti ve Anababtistlerin militan kanadı 1534-1536'da Vestfalya'daki bir Katolik prens-piskoposun payitahtı Münster şehrinde bir komünist cumhuriyet ortaya çıkarmışlardı. Luther bu devrimci toplumsal hareketlere cephe alma konusunda, hem Protestan hem de Katolik, seküler politik yetkililerle uyuşmuştu. 1525'te köylüler aleyhine prensler lehine beyanatta bulunmuştu.

Luther temelde Lutherci Kilise'nin politikaya müdahaleden kaçınması gerektiğini savunuyordu. Luther'e göre, politika Lutherci devletlerdeki seküler yetkililerin iş alanıydı. Oysa Calvin'e göre, kiliseyle devlet arasındaki uygun ilişkiler daha çok Papa VII. Gregorius hatta Papa VIII. Bonifatius'un görüşlerindeki gibiydi. Calvin, Kalvenci Kilise'nin Kalvenci bir devletin hükümetini yönlendirmesi gerektiğini öne sürmemişti ama pekâlâ Cenevre'deki şehir devletinin seküler hükümetinin Kilise standartlarıyla uyumlu bir şekilde yönettiği konusunda Kalvenci Kilise'yi tatmin etmesini istemişti. Bu gereklilik Calvin'in rejiminin iki yıl boyunca (1536-1538) denenmesinden sonra 1538'de Cenevre'den sürgün edilmesine yol açmıştı. Ancak 1541'de övgüyle yeniden çağırıl-

mıştı ve Cenevre'de Calvin'in o yıldan 1564'teki ölümüne kadar istediği yerine gelmişti.

Floransa'da 1494/5'te Dominiken keşiş Girolamo Savonarola, Cenevre'de 1556'da Calvin'in yetkilendirilmesi gibi, bir cumhuriyet rejimi tarafından halkı ahlaken yola getirmekle yetkili kılınmıştı ve 1498'de Savonarola'nın sonu gelmişti, sürgün edilip daha sonra galibiyetle yeniden çağrılmasından ötürü değil, kazığa bağlayıp yakılması yüzünden. On beşinci yüzyılda Batı Hıristiyan Âlemi Kuzey İtalya'da erken gelişmişti; buna rağmen, burada bile, Savonarola'nın misyonu vakitsizdi ve bunun için felaket bir ceza görmüştü. Gelgelelim, Luther'in 1517'de Papalığın istismarlarını açığa vurmasından önce, Gian Pietro Carafa'nın öncülük ettiği bir grup İtalyan din adamı ve halktan kişi, Papalık Kilisesi'ni içerden ıslah etmeye yönelik bir hareket başlatmışlardı. Assisili Aziz Francesco'nun yaptığı gibi, kendilerini yoksulluk, dinin hizmetinde yaşama ve hayır işlerine adamaya koyulmuşlardı. Aziz Francesco gibi ve Savonarola'yla Luther'in aksine bunlar devrimci değillerdi ve Papalık tarafından topa tutulmamışlardı. Bu şöyle dursun, bizzat Carafa Papa seçilmişti (IV. Paulus, 1555-1559).

Protestanlığın banileri Papalığın kötü taraflarını açığa vurup ona karşı koyma ve Papalık Kilisesi'nden ayrılma bakımından devrimciydiler ama Romen Katolik öncülleri gibi, otoriter ve hoşgörüsüzdüler. Her biri Papalık karşıtı tavrını alırken kendi akıl ve vicdanının sesini dinlediği halde, politik yetkilileri dininden döndürdükleri devletlerde vicdan özgürlüğüne cevaz vermeye Katoliklerden daha fazla gönüllü değillerdi. Devrimciler, Kitabı Mukaddes'in otoritesinin Papalarla Konsillerin otoritesine ağır bastığına dair beyanat vermişlerdi. Kitabı Mukaddes'i, her Almanca okur kutsal kitapta bulunan bu otorite kaynağına doğrudan erişebilsin diye, bizzat Luther Almancaya çevirmişti. Her Hıristiyan Kitabı Mukaddes'in lafzını ve emirlerini kendisi için yorumlamalıydı ve Luther, Zwingli ve Calvin'in her biri teolojisini geliştirirken bu haktan yararlanmıştı; ama cemaat mensuplarına aynı yorum özgürlüğü hakkını tanımamışlardı.

On altıncı yüzyılın Protestan ve Katolik din adamlarıyla hükümetleri, tebaasının dinini dayatmanın (*cuius regio, eius religio* ["kimin âlemiyse onun dini" yani "mühür kimdeyse Süleyman odur"]) bir yerel hükümetin ayrıcalığı olduğu konusunda birbirleriyle uyuşmuşlardı. Kilise görüşlerine muhalifler göç etmeliydi,

aksi takdirde –muhtemelen canlı canlı yakılarak– idam edilme riskine girerlerdi. Genellikle hoşgörülü yegâne on altıncı yüzyıl mezhebi Anababtistlerdi. Bir dizi farklı dine hoşgörüyle davranılan yegâne on altıncı yüzyıl devletleri (Doğu Ortodoks tebaalarının dinlerini hoş karşılayan iki Romen Katolik devlet) Venedik ve Polonya-Litvanya, Macaristan'ın Osmanlı egemenliği altındaki kısmı ve sırayla Osmanlı ve Habsburg üst hükümdarlığı altındaki özerk Transilvanya [Erdel] prensliğiydi. Transilvanya'da 1571'den itibaren dört din birden –Katoliklik, Luthercilik, Kalvencilik ve Üniteryanizm– meşru sayılmış ve hepsinin buyrukları masuniyetle yerine getirilebilmişti.

Hassas Batılı Hıristiyanlar, on üçüncü yüzyıldan itibaren Papalıkla II. Friedrich ve vârisleri arasındaki ölümüne savaş yüzünden, Papalığın dini "eşrafına" gitgide yabancılaşmışlardı. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda bazı Batılı Hıristiyanlar manevi faaliyetlerini kurumsal dine katılımdan bireysel ruhla Tanrı arasındaki ilişkinin ilerletilmesine aktarmışlardı.

Alman Dominiken keşiş Meister [Üstad] Eckhart (*c.* 1260-1327), Buda'nın MÖ altıncı yüzyıldaki bazı çağdaşları gibi, yüce tinsel gerçeklikle kendi benliğinin özdeşliğini yaşamıştı. Mistiğin deneyimi bir insan kişinin yüce gerçekliğin ilahi bir karşılığı olarak tasavvur edildiği bir dinle bağdaşmaz; çünkü iki kişi benzemezliklerini her biri münferit kişiliğini kaybetmeden aşamaz. Eckhart'ın başı Batılı dini yetkililerle belaya girmişti ve Batılı teologlar Aynaroz Dağı'ndaki çağdaş mistik hareketin (*Hêsykhía* yöntemi) ortodoksluğuna da –her ne kadar *Hêsykhía* yöntemi Doğu Ortodoks Kilisesi'nin 1351'deki bir konsili tarafından onaylanmıştıysa da– dil uzatmışlardı.

Geert Groote (1340-1384) adlı Felemenkli bir eski Chartreuse tarikatı keşişi tarafından kurulan Ortak Yaşam Kardeşliği (*Devotio Moderna* ["Modern Züht"]) tarikatı mensupları Batılı Hıristiyan ortodoksluğu açısından ne karşıt inanç duyan kimselerdi ne de antisosyallerdi. Çeşitli faaliyetlerinin yanı sıra geleneksel ilmin canlanışını teşvik eden ve matbaanın girişini iyi karşılayan eğitimcilerdi. Gerçi en uysalı değil ama en ünlü öğrencileri Erasmus'tu. Ortak Yaşam Kardeşliği bir tür zühdi dinin buyruklarını yerine getiriyorlardı ki, her ne kadar gayri-ortodoks değildiyse de, bu Batı Kilisesi'nin resmi çatısı dışında yer almak bakımından Eckhart'ın mistisizmini andırıyordu. Gelgelelim, *Devotio Moderna* akımının

Imitatio Christi ["İsa Mesih'e Benzeme"] adlı en etkili derlemesinin Thomas à Kempis [başka bir deyişle Kemptenli Thomas, asıl adı Thomas Hemerken] (1379/1380-1471) adlı yazarı veya derleyicisi ömrünün son elli yılını bir Augustinusçu manastır sakini olarak geçirmişti.

On beşinci yüzyılın Batılı Hıristiyanları akıllarını (Firavunlar Devri Mısırlıların hoşa giden bir ölüm sonrası ebediyet beklentisinin antitezi) ölümün dehşetiyle bozmuşlardı ve İsa Mesih'in Çarmıh'ta çektiği fiziksel acı onları büyülemişti. Çağdaş ressamlar, gravürcüler ve heykeltıraşlar –özellikle Alpler'in ötesinde yer alan ülkelerdekiler– bu temaları dehşetli bir gerçekçilikle tasvir etme konusunda sanatlarını zorlamışlardı. Dışa dönük bir çağın bu marazi atmosferi –çoğu ruh hâllerinde iyimser bir mizaçlı bir insan olan –Luther'i günahkârlığı üzerine kara kara düşünmeye sürüklemiş ve bununla kendi gayretleriyle başa çıkma konusunda yeise kapılmasına yol açmıştı. Bu yüzden nihayetinde vardığı, sadece ama kesinlikle, İsa Mesih'in kendini Baba Tanrı'ya adamasının iflah edici gücüne inanarak kurtulacağı kanısına güle oynaya sığınmıştı.

Bu Mahayana Budist'inin zahitlerini, ölümlerinden sonra, "Arı Toprak" cennetine kavuşturacak *bodhisattva* Amitabha'nın (Amida) gücüyle mağfiret ihtimaline inancının bir Hıristiyan muadiliydi. Budizmin –Japonya'ya onuncu yüzyılda giren– bu "Arı Toprak" yorumu orada on ikinci yüzyılın sonuyla on üçüncü yüzyılın başında yaygınlaşmıştı. Japon tarihinde bu, Batı Hıristiyan Âlemi'nde on beşinci yüzyılın sonuyla on altıncı yüzyılın başında yaşandığı kadar, sancılı bir toplumsal ve psikolojik geçiş devriydi. Augustinusçu keşiş Luther, günahkârın kefaret sorumluluğunu günahkârın boynundan İsa Mesih'inkine aktarırken, aynı vecibeyi Papa'nın boynuna aktarmayı teklif eden hasmı Dominiken keşiş Tetzel'i andırıyordu. Tetzel'in para pazarlığı, Luther'in iman kuvvetinin aksine, tiksinti uyandırıcı ölçüde paragözlüktü ama hem Luther hem de Tetzel, ister Aziz Francesco'nun isterse Thomas à Kempis'in uyguladığı şekilde olsun, gayret isteyen İsa Mesih'e benzemenin yerini tutan daha kolay bir şeyi ortaya koyuyorlardı.

"Arı Toprak" tarikatının Mahayana Budistleri açısından *bodhisattva* Amida merhametli ve selimdi. Luther açısından, keza Calvin açısından da Hıristiyanların, Yahudilerin ve Müslümanların Tanrısı, Muhammed ve Peygamberlik öncesi Yahudi kut-

sal kitaplarının (Hıristiyan "Eski Ahit'inin") yazarları açısından olduğu gibi, akıl sır ermez, açıklanamaz ve kadiri mutlak bir cebbardı. Muhammed'in inancına göre, Tanrı insan soyuna yola gelerek cezalandırılmasına meydan vermeme şansı tanıyan en azından bir dizi uyarı iletmişti. Luther'le Calvin'in Tanrısı insani mahlukatından bazılarına mağfiret bazılarına da cehennem azabı nasip etmişti. Bu Aziz Augustinus'un, Aziz Paulus'un teolojisinin yorumuydu. Luther bir zamanlar Augustinusçu bir keşişti ve Aziz Paulus bir Papalık muarızının neredeyse vazgeçilmez hamisiydi, çünkü Paulus Papalığın kurucusu ve hamisi Aziz Petrus'a kapı yoldaşlığı yapmış yegâne Havariydi.

Takdiriilahîye inanma günahların imanla bağışlanması inancıyla uyuşmaz, çünkü iman İnsan türünün edimidir, Tanrı'nın değil. Protestanlığın banilerinin bu iki temel inancı, birbiriyle ancak insanın bir robot olduğu ve iman kuvveti, tabii dini vecibeleri yerine getirirse, bütün diğer edimleri gibi önceden tayin edilmiştir varsayımına dayanarak bağdaştırılabilir. Mahayana Budistinin Amida'ya iman yoluyla mağfirete inanmasının Theravada Budistinin *karma* inancıyla bağdaştırılması daha az zordur; çünkü ["kişinin geçmiş eylemleri" anlamına gelen] *karma* kısmettir, kul yapısı bir kısmettir ve insanın birbirini izleyen herhangi bir vücut buluşundaki eylemleriyle, iyi veya kötü yönde, değiştirilebilir.

Protestanların çağdaş Papalığın buyurduğu Batılı Hıristiyan ibadetine getirdiği diğer yeniliklerin Protestanlık öncesi emsalleri vardı. Çin'de, Budist rahip ve rahibe manastırları 842-845'te tasfiye edilmiş, mallarına el koyulmuş ve sakinleri seküler hayata dönmeye zorlanmışlardı. Batı Hıristiyan Âlemi'nde, Fransa Kralı IV. Philippe 1307-1314'te, krallığındaki Templier Şövalyeleri'nin mallarına el koymuş ve mensuplarına vahşice zulmetmiş, İngiltere Kralı II. Edward da onu örnek almıştı. [Kutsal] tasvirler Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'nde sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda yasaklanmıştı. On birinci yüzyılda Batılı Hıristiyan seküler din adamlarına dayatılan bekâret gerekliliğinden, 1439'daki Floransa Konsili'nde din adamlarının bekâr kalmadığı gayri-Batılı kiliselerden gelen Uniatlar [Doğu Katolikleri] için sarfınazar edilmişti. Çek *Ultrakistler* Komünyon ayini sırasında papazdan başka bütün cemaate "her ikisinin de" verilmesi [ekmek ve şarabın birlikte dağıtılması] hakkını iade etmişler, Zwingli İsa Mesih'in beden ve kanının [Evkaristiya] "öğelerindeki" [kutsanmış ekmek ve şarap-

taki] "gerçek mevcudiyetini" inkâr etmişti; Calvin bunu sadece gayri-maddi anlamda kabul etmişti; ama Luther doğrulamıştı ve her mezhepten Protestan Batı Kilisesi'nin amentülerine eklenen bu bölücü [Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan değil Oğul'dan da türediği anlamına gelen] *filioque* ["ve oğuldan"] terimini korumuştu.

Protestanların Yahudi-Hıristiyan-Müslüman Tanrısını tasvirleri ve özellikle dehşetengiz takdiriilahî icraatını ona atfetmeleri, Erasmus ve Sör (bugün Aziz) Thomas More gibi "hümanist" Batılı Hıristiyanları yabancılaştırmıştı. Bu âlimler Papalık Kilisesi'nin hayatındaki istismarları fark etmiş ve bunları eleştirmişlerdi ama kanaatlerine göre bu istismarlar Luther'in doktrini ve ruhuna kıyasla ehvenişerdi. Protestan teolojisi aslında hem Erasmus'un akla yatkınlığı hem de Aquinolu Aziz Tommaso'nun akılcılığından bir gerilemeydi. Buna rağmen, Luther dışında, Protestanlığın banileri de birer hümanistti. Zwingli de Calvin de zeki birer klasik âlimdi. Luther'in meslektaşı Philipp Melanchton ([asıl soyadı] "Schwardzerd'in" Yunancası) Wittenberg Üniversitesi'nde Yunanca profesörüydü. Melanchton, Luther'in takdiriilahî doktrininden çok gayri-Lutherci hümanist dindaşlarının bazı kuşkularına katılmıştı ve Luther'in ölümünden sonra Lutherci Kiliseyi bu doktrinin katılığını yumuşatmaya razı etmişti (sonunda doktrinin Luther'in başlangıçtaki yorumu galebe çalmıştı). Gerçi Luther Protestanlığın banileri arasında aynı zamanda bir hümanist olmayan tek kişiydi ama gene de kudretli bir edipti. Hiçbir zaman Papalığa aykırı düşmeseydi bile, Kitabı Mukaddes'i Almancaya çevirmesi onu zaten ölümsüzleştirirdi.

Romen Katolik Karşı-Reform hareketini doğuranlar hümanizmi canıgönülden kucaklamışlardı. Aziz Ignacio de Loyola (1491-1556) hayatını adadığı eserine bir hazırlık olarak üniversite eğitimi alırken kendini zora sokmuştu ve (1540'ta kurulan) Cizvit Tarikatı eğitime önceki yüzyılın Ortak Yaşam Kardeşliği tarikatı kadar ciddiyetle inanıp uygulamıştı. Ancak Aziz Ignacio başlangıçta bir askerdi; Tarikatının başat özelliği disiplin ve kendini Papalığın hizmetine adamaktı. On altıncı yüzyılda, on üçüncü ve onuncu yüzyıldaki gibi, Papalığı önceki kabahatleri için son derece şiddetli bir cezadan büyük bir adam kurtarmıştı. Aziz Francesco'nun ruhu VII. Gregorius'la Aziz Ignacio'nun ruhunun antiteziydi ama Papalık birbirini izleyen üç kurtarıcısının ortak ayırıcı niteliği olan zühtten kazanç sağlamıştı. 1545'ten 1563'e ka-

dar aralıklarla toplanan Trento Konsili, Romen Katolik Kilisesi'nin kalıntısı üzerindeki monarşik hükümdarlığını sağlamlaştırmış, ancak aynı zamanda bu kilisenin en kötü istismarlarından bazılarını ıslah etmişti. Bu reformlar, 1414'le 1517 arasındaki bir tarihte yasalaştırılıp yürürlüğe girseydi, ki girebilirdi ve girmeliydi de, Luther belki asla o ciddi tavrını almak üzere dolduruşa gelmezdi.

72
Güneydoğu Asya, 1190-1511

1190–1511 dönemindeki üç yüzyıl Güneydoğu Asya'da büyük politik, etnik ve dini değişime tanıklık etmişti: Moğol saldırılarının başarısızlığı; Doğu Asya'nın tek heceli dillerini –özellikle Tay dilini– konuşan halkların yerleşimlerinin ve politik egemenliklerinin güneye doğru yayılması; Theravada Budizminin Sinhali türüyle İslamiyetin yayılması ve Batı Hıristiyan Âlemi'nden denizcilerin yani Portekizlilerin gelişi.

Moğol istilacılar Güneydoğu Asya'da anakaranın yanı sıra denizaşırı topraklarda da başarısızlardı. Bugün Kuzey Vietnam diye anılan bölgeyi 1257, 1285 ve 1287'de işgal etmişler ama Vietnamlılar onları her seferinde çekilmeye mecbur etmişlerdi. Benzer şekilde Çamlar 1285'te Kuzey Vietnam üzerinden Çampa'yı fethe yönelik bir Moğol girişimini boşa çıkarmışlardı. Moğollar 1287'de Yukarı Birmanya'daki Pagan Krallığı'nı (Mien) işgal etmeyi pekâlâ başarmışlardı ama burayı 1303'te tahliye etmişlerdi. Moğollar, 1261-1303 yıllarında Suriye'deki gibi, karasal Güneydoğu Asya'da da, bu harekât alanının Avrasya steplerinin kuzeydoğu ucundaki üslerinden uzaklığı yüzünden, lojistik bakımdan dezavantajlı bu koşullarda kararlı bir askeri direnişle karşılaştıklarında alt edilmişlerdi. Moğolların 1292-1293'te Cava'ya karşı giriştikleri deniz seferleri onlar açısından, 1274 ve 1281'de Japonya'ya karşı giriştikleri deniz seferlerindeki kadar felaketle sonuçlanmıştı.

Mahayana Budisti Cavalı muzaffer tarafından 1293'te –Endonezya'daki İslamiyet öncesi son imparatorluk– Macapahit İm-

paratorluğu kurulmuştu. Sumatra'daki uzun ömürlü Şrivicaya İmparatorluğu Moğolların Endonezya'dan geri püskürtülmesinde hiçbir rol oynamamıştı. Malakka Yarımadası'ndaki dominyonlarına uygulanan Day askeri baskısı nedeniyle zayıflamıştı, ayrıca Cava'da Macapahit İmparatorluğu'nun yükselişi ve *c.* 1295'te bizzat Sumatra'nın kuzeybatı ucuna İslamiyetin girişiyle daha da zayıflamıştı. Gelgelelim, Sumatra'nın Macapahitlerin boyunduruğu altına girdiğine, hatta üst hükümdarlığı altına girdiğine dair hiçbir kesin kanıt yoktur.

Macapahit İmparatorluğu *c.* 1513-1528'de dinlerinden dönüp İslamiyeti benimseyen Cava'daki bir yerel devletler koalisyonu tarafından yıkılmıştı. Bir Macapahit hanedanı prensesiyle evlenen Paramesvara adlı Sumatra'daki bir Şailendra prensi, 1403'te ünlü Malaka şehrinin adıyla anılan boğazın [Malakka Boğazı] karasal sahilinde Malaka [devletini] kurmuştu. Paramesvara 1414 itibarıyla Muhammed İskender Şah adını alarak Müslümanlığı benimsemişti ve Malaka İslamiyetin Endonezya'ya yayıldığı bir üs haline gelmişti. Sekizinci yüzyıl kadar eskiden beri Basra Körfezi'ni çevreleyen sahillerdeki limanlardan gelen Müslüman Arap ve İranlı denizciler İslam Dünyası'yla Çin arasındaki denizlerde seyahat edip yolları üzerindeki karasal ve adasal kıyılar boyunca ticari yerleşmeler dikmenin yanı sıra yerli dönmeler elde ediyorlardı; ama Malaka'nın kurulması ve dininden döndürülmesi Endonezya'daki bu sürece yeni bir hız vermişti. Ancak karasal ve adasal Güneydoğu Asya'da, Hindistan Yarımadası'nda yaşananın aksine, İslam hâkimiyeti silah zoruyla dayatılmamıştı. İslam burada yerli hükümdarlarla tebaalarının gönüllü kabulleriyle yayılmıştı. Ancak bu dininden dönme sadece yüzeyseldi. Endonezyalılar İslamiyete bağlılıklarıyla önceki bin yıldan beri edinmeyi sürdürdükleri Hint kültürünü korumayı bağdaştırmışlardı. Geleneksel Hint kültürü bir İslam cilası altında hâlâ canlı kalmıştı. *Mahabharata* Endonezyalıların içini ısıtmak ve hayallerini harekete geçirmek bakımından hâlâ Kur'an'dan daha fazla etkiye sahipti.

1190'da Birmanya'ya giren Sinhali türü Theravada Budizmi on üçüncü yüzyıl boyunca Monlar ve Birmanlardan, Şanlar, Daylar, Laolar ve Kamboçya halkına [Khmerler] yayılmıştı. Theravada, bu halkların yerli dinleriyle karışarak, her biri için bir popüler ulusal din halini almıştı. Böylelikle, Güneydoğu Asya'ya uzun zaman önce Hindistan'dan ayak atan ama bir seçkin kesime mahsus kalan,

Mahayana Budizmiyle Hinduizmi saf dışı etmişti. Theravada'nın Hint dininin bu önceki Güneydoğu Asya türlerinin yerine geçmesi, Güneydoğu Asya'nın büyük bölümünü hâlâ Hindistan'ın kültürel yörüngesinde bırakmıştı. Hint kültürü sadece, yüzeysel bir şekilde İslamiyetle kaplanan, Endonezya ve karasal Malay'da [Malakka Yarımadası] ve güneye doğru yayılan Vietnamlıların Çin Konfüçyüsçülüğü ile Mahayana Budizmini beraberlerinde getirdikleri doğu kıyısı boyunca kayba uğramıştı.

Kuzeyli halkların güneye doğru yayılmaları on altıncı yüzyılın ilk on yılları itibarıyla Güneydoğu Asya'nın etnik haritasını değiştirmişti. Birmanların on birinci yüzyılda başlayan Irrawaddy Nehri'nin aşağı çığırındaki Monları boyunduruk altına alma süreçleri 1535-1539'da tamamlanmıştı. Vietnamlılar, memleketlerinin üzerindeki Çinli hâkimiyetinden silkinip sıyrıldıkları 939'dan kırk yıldan az bir süre sonra bugünkü Kuzey Vietnam'daki Çampa'nın hızla üstüne gitmeye başlamışlardı. Vietnamlılar 1000 civarında Çampa'nın en kuzeydeki üç eyaletini ilhak etmişlerdi. 1312'deyse Çampa'nın kalanına üst hükümdarlıklarını dayatmışlardı. Vietnam 1471'de güneydeki bir kalıntısı dışında Çampa'nın tamamını hepten ilhak etmişti. Vietnamlılar on yedinci yüzyılda bu kalıntıyı da ezmiş ve Kamboçya'nın aleyhine Mekong deltasını işgal edip sömürgeleştirmek üzere ilerleyişlerini daha güneye doğru sürdürmüşlerdi. Ucuz kurtulan Çamlar Müslüman olmuşlardı.

Daylar, Şanlar ve Laolar karasal Doğu Asya'daki tek heceli dil ailesinin Çince-Tay dilleri dalına ait yakın akraba dilleri konuşurlar. Artık Çin'in en güneybatıda yer alan eyaleti Yunnan'daki Day Nanzhao Krallığı, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda, daha oraya Birmanlar gelmeden önce Irrawaddy Havzası'nı fethetmişlerdi ve o zamanlar bir Çin eyaleti olan günümüzdeki Kuzey Vietnam dâhil Çin'e baskın vermişlerdi. Ondan sonra, Day göçebeler Saluen ve Mekong vadilerine inip kendilerini [Tay dilinde] Mae Nam Khong [Mekong] Nehri'ni besleyen kolların çevresinde yurtlandırmaya başlamışlardı. Nanzhao 1253'te Moğollar tarafından fethedilmişti. Dayların asıl anayurdu bunun ardından Çinlileşmişti; İslamiyet burada kök salmıştı ve bu gelişmeler Dayların on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında, Mae Nam Khong Havzası'ndaki yerel Mon nüfusuyla Kamboçya'daki Khmer Krallığı'nın aleyhine, güneye Mae Nam Khong Havzası'na ve Malakka Yarımadası'nın kuzey kısmına doğru göçlerine yeni bir hız vermişti.

Daylar, Vietnamlılar gibi, beraberlerinde Çin uygarlığını getirmiş bulunsalardı, güneye doğru yayılmaları Çin ve Hint uygarlığı arasındaki sınırı Çin uygarlığı lehine ötelerdi. Oysa Daylar dinlerinden dönüp 1190'da kendini Birmanya'da yurtlandıran Theravada Budizmini benimsemişler ve bu Dayları Hint uygarlığının nüfuz alanı içine sokmuştu.

Böylece, Portekizlilerin Malaka'yı ele geçirdikleri 1511 itibarıyla Güneydoğu Asya, ikisi –Theravada Budizmi ve İslam– nispeten yeni intikal eden, dört dinin nüfuz alanlarına bölünmüş hale gelmişti. Theravada, Çampa'nın kalıntısı Vietnam dışında, bütün karasal Güneydoğu Asya'yı ve Malakka Yarımadası'nın güney ucunu fethetmişti. Vietnamlılar Çin okulunun Mahayana Budistleriydiler. Çamlar ve karasal Malaylar Müslüman olmuşlardı. Adasal Malaylar görünüşte Müslümanlaşmışlardı ama İslam cilası altında Hindu kalmışlardı. Bali Adası'ndakiler hâlâ alenen Hinduydular. Borneo'da kıyı boyunca Müslümanlaşıyorlardı ama devasa iç kısımlarda hâlâ pagandılar.

73
Doğu Asya, 1281-1644

1279'da Çin, tarihinde ilk defa, Kuzey Vietnam dışında hiçbir yerde politik bakımdan hiçbir bağımsız Çin hükümeti ayakta kalmamacasına, bütünüyle yabancı fatihlerin egemenliği altına girmişti. Bu eski Çin eyaleti de 939 kadar uzun süre önce ayrılmış ve Çin uygarlığının gitgide daha kendine has hatlarda kendi yerel yorumunu geliştirmişti. Çin'in 1279'daki deneyimi Hindistan'ın Vicayanagar İmparatorluğu'nun 1565'teki çöküşü gibiydi, gerçi Moğolların Çin'i fethi (1205-1279) Müslümanların Pencap'ın ötesindeki Hindistan'ı aşamalı fetihlerinden (1202-1565) daha hızlı ve daha topyekûndu.

Japonya'nın on üçüncü yüzyıldaki deneyimiyse Çin'inkine göre bir zıtlık arz eder. Japonya 1281'de kendisine yönelik iki Moğol saldırısından ikincisini ve daha zorlusunu başarılı bir şekilde geri püskürtmüştü; ama özgürlüğünün yabancı egemenliğinden Kamakura'daki Hoco naipliğinin etkililiği sayesinde zarar görmemesinin sağlanmasını Hoco rejiminin gerileyip çöküşü izlemişti. 1281-1614 arası Japon politik tarihinin o güne kadarki en anarşik dönemiydi. Öte yandan, Çin'in Moğollar tarafından fethinin 1279'da tamamlanması, Çin'in politik birliğini –her ne kadar yabancı egemenliğinde gerçekleşse de– yeniden tesis etmişti. Çin'in politik birliği merkeziyetçi Tang rejiminin 874'teki nihai çöküşüyle gittikçe zayıflamıştı. Bu yeniden birleştirilmiş Çin ancak *c.* 1382'den *c.* 1631'e kadar *de facto* yerli bir Çinli rejiminin

egemenliği altında bulunsa da, Çin'in yeniden tesis edilen politik birliği 1279'dan 1911'e kadar korunmuştu.

Moğol egemenliği altında yeniden birleştirilen Çin, ömürsüz ama çok yayılmış Moğol İmparatorluğu'nun ağırlık merkezi haline gelmişti. Moğol Büyük Hanı Kubilay (hd 1260-1294) başkentini 1260-1267'de Karakurum'dan Pekin'e taşımış, 1289'da da Büyük Kanal'ın Pekin'den Hangzhou'ya uzatılmasını tamamlamıştı. Bu mühendislik marifeti Pekin'in zorunlu pirinç stoklarının Güney Çin'den iç seyrüsefer yoluyla nakline imkân vermişti. Kubilay 1271'de resmen, Kubilay'ın ailesinde babadan oğula geçecek, Yuan adlı yeni bir Çin hanedanını başlatmıştı.

Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki miraslarından İlhanlı Devleti Çin'le en yakından ilişkilisiydi; çünkü bu miras Kubilay'ın kardeşi Hülegü tarafından Kubilay'ın inisiyatifiyle tesis edilmişti. Çin sanatı bu nedenle İran'ın görsel sanatlarıyla çanak çömleğini kalıcı bir şekilde etkilemişti. Moğol Öncesi Çağ'da Çin teknolojisi (örneğin, kâğıt yapım tekniği) çoktan batıya doğru, İslam Dünyası aracılığıyla Batı Hıristiyan Âlemi'ne yayılmıştı. Moğol Çağı'ysa Batı Hıristiyan Âlemi tarafından hevesle benimsenen, patlayıcılarla matbaacılığın batıya doğru köşe bucağa dağılmasına tanıklık etmişti.

Çin'in Moğol hükümdarlarıyla bütün toplumsal sınıflardan Çinli tebaaları birbirlerine karşı soğuk durmuşlardı. Moğollar Çin'de Müslüman ve Hıristiyan yabancı idarecileri istihdam etmişler, işsiz Konfüçyüsçü ilim irfan sahipleri de Çin uygarlığına iki yeni edebiyat türü yani dram ve roman ihsan etmişlerdi. Çinlilerle Moğol halkları arasındaki ata yadigârı hayat tarzları farkı her iki yönde de kültürel asimilasyonu engelleyen karşılıklı bir antipati yaratmıştı. Bundan ötürü Çin'deki Moğol rejimi kaçınılmaz bir şekilde gelip geçiciydi. 1340'larda Çin'in her yerinde yerel isyanlar başlamıştı. Rakip Çinli isyancılar arasında galip geleni Zhu Yuanzhang (1328-1398) idi. Çin'in bu dördüncü birleştiricisi, ikinci birleştiricisi Liu Bang gibi, Güney ve Kuzey Çin arasındaki sınır bölgesinde yer alan Hwai vadisindeki mütevazı bir aileden gelen bir adamdı. Zhu Yuanzhang 1368'de İmparator Hongwu adıyla Ming hanedanını kurmuştu. 1382 itibarıyla sadece Moğolları duvarlar içindeki Çin'den kovmakla kalmamış, aynı zamanda bütün yerli Çinli rakiplerini de ortadan kaldırmıştı.

Hongwu 1356'da işgal ettiği ("güney başkenti") Nanjing'i yeniden birleştirilmiş Çin'in başkenti olarak elinde tutmuştu; ama 1421'de dördüncü oğlu ve ikinci ardılı Yonglo (hd 1403-1424) başkenti tekrar, bir zamanlar Yuan hanedanının, ondan önce de Jin (Cürcen) hanedanının ve daha da önce Liao (Kitan) hanedanının güney başkenti, ("kuzey başkenti") Pekin'e taşımıştı. Moğol fethi ve tahakkümü deneyimi Çinlilerin yabancılardan aşırı korku duymalarına [zenofobi] yol açmıştı ve duvarlar içindeki Çin'in kuzeydoğu köşesinin en uç noktasında ve güneydeki çeltik tarlalarından maksimum uzaklıkta bulunan, nefret edilen barbar efendilerinin başkenti Pekin'in benimsenmesi, Yonglo ve ardıllarının en önemli dertlerinin bıktırıcı Moğol baş belasını defetmek olduğunu göstermişti.

Moğollar Çin'den sürülmüşlerdi ama doğdukları steplerde varlıklarını sürdürmüşlerdi ve oradan Çin'i yeniden istila edebilirlerdi. En doğudaki Moğollar yani Oyratlar özellikle saldırganlardı. Yonglo steplerde beş harekât yürütmüş ama nasıl İskitler I. Dareios'un, nasıl Hiung-nular da Han Wu Di ve ardıllarının elinden kurtulduysalar, Moğollar da onun elinden başarılı bir şekilde kurtulmuşlardı. 1449'da Oyrat Hanı Esen Taici [Tayşi] hüküm süren Ming imparatorunu yenip esir etmiş ve Pekin'i kuşatmıştı. Şehrin surları Han Esen'i Konstantinopolis'in surlarının Bulgar Hanı Simeon'u şaşırttığı kadar şaşırtmıştı. Ming hanedanının 1449'daki askeri felaketi Song hanedanının 1126'daki felaketi ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun 1071'deki çifte felaketiyle aynı yıkıcı sonuca sahip değildi.

Ming hanedanı, devlet memurlarının Konfüçyüs klasikleri seçme sınavıyla seçilmesi sistemini ikinci defa ıslah etmişti. (Bu sistem MÖ ikinci yüzyılda Han Wu-di tarafından kurulmuş ve ilk defa MS altıncı yüzyılın bitişine doğru Sui hanedanı tarafından ıslah edilmişti.) Bu kurum artık o derecede sıkı sıkıya yerleştirilmişti ki, bu halini 1905'te memuriyet sınav sistemine, 1911'de de bizzat imparatorluk rejimine son verilinceye kadar korumuştu. Muvazzaf hizmetteki Konfüçyüsçü resmi görevlilerin sayısı imparatorluğun alanı ve nüfusuyla başa çıkmak bakımından hep azdı. Görevleri eyaletlerdeki gayri-Konfüçyüsçü eğitimli büro personelinin yardımı ve eyaletlerdeki, kendi inisiyatifleriyle ve resmi maaş almadan yerel yönetim yürüten sayısız Konfüçyüsçü payesi sahibi eşrafın elbirliği sayesinde sürdürülebilir kılınmıştı.

(Bunlar hem aile hayatlarını hem de kamu işlerini yerel toprak ağaları sıfatlarıyla kazandıklarıyla akçalamışlardı.)

Memuriyet sınavından geçme başarısı bir Konfüçyüsçü payesi edinmenin tek yolu değildi. Bu bir şeref diye bahşedilebileceği gibi, satın da alınabiliyordu. Her nasıl elde edilirse edinilsin, hak sahibine çok değerli bir itibar kazandırıyor ve ona ya maaşlı bir kamu görevlisi ya da ücretsiz çalışan toprak sahibi yerel ileri geleni sıfatıyla kamu hizmeti yürütmek üzere gayriresmi kurallara dayalı bir sorumluluk yüklüyordu.

Eski durumuna getirilen yerli Çin imparatorluk rejimi Çin'in kültürel geçmişinin Moğol öncesi öncüllerinden daha fazla bilincindeydi ve bu geçmişe onlardan daha fazla bağlıydı. Yonglo 1403-1407'de, gözden geçirilen nüshasında, altmış fasıllık içindekiler bölümü dışında 11.095 cildi dolduran 22.877 fasla varan bir ansiklopedi üretimine arka çıkmıştı. Bu dev eser el yazması halinde kalmıştı; basılması Çin'in bile teknolojik ve ekonomik kapasitesini aşıyordu.

Yonglo'nun ansiklopedisi geriye dönüktü; ama Ming Çağı'nda Çin edebiyatı ve felsefesi hâlâ canlıydı. Romanların ve piyeslerin üretimi serpilmeye devam etmişti ve Zhu Xi'nin Konfüçyüsçülüğe on ikinci yüzyılda verdiği anlatım şekline de meydan okunma sürmüştü. Bir sınav konusu olarak kıyas kabul etmez sistematikliği ve kapsamlılığı yüzünden üstünlüğünü korumuştu. Ancak Yeni-Konfüçyüsçülük okulunda on birinci yüzyılda Cheng Hao ve Cheng Yi adlı iki kardeş arasında meydana gelen bölünme, Cheng Yi'nin sisteminin ayrıntılarına inince, Zhu Xi tarafından da giderilmemişti.

Cheng Hao'nun sisteminin en seçkin taraftarı Wang Yangming'di (Wang Shou-jen, 1472-1529). Wang Yangming'e göre, bir insanın zihniyle yüce gerçekliğin bütünü birbirleriyle özdeştir. Zhu Xi'ye göreyse, yüce gerçeklik kişiler ve şeylerde cisimleşen ilkelerin kümesidir ve bu ilkeler bütün insan zihinlerinden bağımsız bir şekilde vardır. Bu iki metafizik bakış açısı arasındaki fark apaçık önemlidir. Ayrıca Yeni-Konfüçyüsçülüğün her iki okulunun birden ortak Budist metafizik geçmişi yüzünden de önemli addedilmiştir. Buna rağmen, Taocuların dikkate değer kural dışılığıyla birlikte, bütün Çinli filozoflar, Çin tarihinin bütün devirlerinde, metafizik ve tefekkürden daha çok ahlak felsefesi ve eylemle meşguldüler.

Wang Yangming görüşleri aynı zamanda Batı felsefesinden değil, sadece Budizmden etkilenip farklılaşan son büyük Çinli filozoftu. İlk Portekizli denizciler Çin'e 1514'te, Wang Yangming'in ölümünden on beş yıl önce varmışlardı.

Çin'in birbirini izleyen yabancı fatihleri arasında, Konfüçyüsçü hayat tarzını en zor kabullenenler Moğollar, en kolay kabullenenlerse Mançulardı. Bundan ötürü Çinli ilim irfan sahibi devlet memurlarına en az uyum sağlayanlar Moğollar, en fazla uyum sağlayanlarsa Mançulardı. Mançular Avrasya steplerinden gelen yaylacılar değillerdi; Jin hanedanının kurucuları gibi, Kuzeydoğu Mançurya'daki orman kaplı dağlardan gelen Cürcen avcı ve besin toplayıcılardı. Ming İmparatoru Yonglo, Mançurya'yı Cürcen kabilelerinin her birini kendi şeflerinin babadan oğula geçen önderliği altında bir dizi komutanlık düzenine sokarak Çin'e katmıştı.

Mançular kendilerini, bir Çinli nüfusu barındıran toprakları işgal etmeye başlamadan önce, seve seve Çinlileştirmişlerdi. 1599'da Mançu devletinin kurucusu Nurhaçi, Cürcen (Mançu) dilini aktarmak için Süryani alfabesinin Moğolca yorumunu uyarlatmıştı ve Çin klasikleri bunun ardından Mançu diline çevrilmişti; ama okuryazar Mançular çok geçmeden Çincenin kendisini Çin harf türleriyle okuyup yazmayı tercih etmişlerdi. Nurhaçi, Mançu birliklerinin yanı sıra Çinli ve Moğol birliklerini de içeren üç uluslu bir ordu yaratmıştı. 1618'de Çin'in duvarları dışında kalan çıkıntısının Çinlilerle meskûn bir kısmını yani Liaodong [Yarımadası'nı] ilhak etmişti; 1626'da başkentini Çin topraklarındaki Mukden'e taşımış ve Çinli idarecileri işe koşmuştu.

Nurhaçi'nin oğlu Abahay 1636'da hanedanına Qing adını vermişti. 1644'te Ming imparatorlarının sonuncusu Pekin'de, şehir bir Çinli isyancı tarafından ele geçirildiğinde, intihar etmişti. Aynı yıl Mançular, bir Çinli generalin yardımı ve kısa bir süre için Ming hanedanının tahtını kapan bir Çinli gaspçının saltanatının yerine bir Mançu rejimini tercih eden Çinli devlet memurlarının desteğiyle Pekin'i işgal etmişlerdi. Çin'in geri kalan kısmı üzerinde Mançu egemenliğinin tesisine karşı gelinmemiş değildi. Tayvan 1683'e kadar Mançular tarafından işgal edilmemişti. Gelgelelim, her sınıftan Çinli halkı için Çin'in Mançular tarafından fethi, dört yüzyıl önceki Moğollar tarafından fethine göre, maddeten daha az yıkıcı, ruhen de daha az travmatik olmuştu.

Japonya'da İmparator Go-Daigo (hd 1318-1339) tarafından 1331'de yapılan başarısız bir darbe, Hoco naipliğinin devrilmesine, 1335'te de bizzat Kamakura'nın yıkılmasına yol açmıştı. 1338'de Şogunluk merkezi Kyoto'ya nakledilmiş ve makam Aşikaga ailesinin kontrolü altına girmişti; ama bu yeni rejim hiçbir zaman Yoritomo Minamoto tarafından Japonya'nın tamamı üzerinde 1185'te tesis edilen ve 1281'deki ikinci Moğol istilasının geri püskürtülmesinin sonrasına kadar Kamakura'daki Şogunluğun Hoco naiplerince temin edilen etkin otoriteye kavuşamamıştı.

Aşikaga Şogunluğu Kyoto'nun çevresi üzerinde bile otoritesini hemen tesis etmeyi başaramamıştı. Aşikaga Takauci tarafından Kyoto'dan ihraç edilen ve orada yerine bir kukla imparator geçirilen Go-Daigo, Kyoto'nun kuzeyindeki dağlarda bağımsız bir rejim idame ettirmişti. İmparatorluk hanedanı içindeki bölünme 1336'dan 1392'ye kadar sürmüştü. Bu arada eyaletlerdeki *daimyo*'lar [toprak sahibi yöneticiler] *de facto* bağımsız prensler haline gelmişlerdi. Kyoto'nun sokaklarında verilen on yıllık Onin iç savaşından (1467-1477) sonra da Aşikaga rejiminin otoritesi tamamen etkisizleşmişti. Niçiren ve [Codo] Şinşu [Şin] Budizmi mezhepleri eyaletlerde kendilerine, yerel seküler prenslerle yan yana, bölgesel nüfuz alanları yontmuşlardı. 1532'den 1536'ya kadar Kyoto yöresinde Şinşu ve Niçiren mezheplerinin mensuplarıyla eski mezheplere mensup manastırların silahlı kuvvetleri arasında savaş vardı. Bu Budist manastırları arasındaki savaşta, her bir savaşçı bütün diğerleriyle savaş halindeydi.

Çelişkili bir şekilde, Aşikaga Şogunluğu (1338-1573) devrindeki politik anarşiye, merkeziyetçi Çin öncesi Savaşan Devletler devrindeki gibi, bir ekonomik ve kültürel canlılık parlaması eşlik etmişti. Moğolların Japonya'ya karşı başarısız deniz saldırılarına Japon mukabelesi Çin kıyılarına karşı özel denizcilik girişimi olmuştu ve bu Japon tahriki Yuan'dan Ming hanedanına miras kalmıştı. 1404'te Aşikaga rejimi Çin'in Japonya üzerindeki sözde üst hükümdarlığını tanımış ve Çin İmparatorluk Hükümeti'nin Çin-Japon ticaret hacmini zorla sınırlamaya yönelik hamlesine ses çıkarmamıştı. Pratikte, Japon bağımsız tacir-korsanları iki hükümet arasındaki anlaşmayı hiçe saymışlar ve faaliyetlerine bazı bağımsız Çinli işbirlikçilerle devam etmişlerdi.

Japon iç sahasında, ekonomik faaliyetlerde de maddi hayat standardında da bir artış vardı ve eyaletlerdeki askeri sınıfın on

ikinci yüzyılın ikinci bölümünden beri elinde tuttuğu iktidar tekeli, köylü piyadelerin Japon iç savaşındaki rollerinin artan önemiyle, sınai ve ticari loncalarla özgür şehirlerin –özellikle bugünkü Osaka'nın hemen güneyindeki Sakai'nin– doğuşundan ötürü aşınmıştı. Gelgelelim, aynı devir Japonya'da bir düşük "el sürülemeyecek kadar pis" sınıfın (Etalar) [Burakuminler] ortaya çıkışına tanıklık etmişti.

Aşikaga Çağı kültürel düzlemde, Mahayana Budizminin özellikle aristokrat savaşçıların gönlünü çelen türü, Zen'e bitip tükenmez bir ilgiyi görmekle kalmamıştı; Aşikaga devrinin daha sonraki yılları –en anarşik yılları– aynı zamanda Çay Töreni'nin ayrıntılandırılmasını da görmüştü. Bu rejim tarafından savaşçıların sürekli artan vahşetine karşılık vermenin bir kültürel aracı olarak teşvik edilmişti. Görsel sanatlar alanındaysa, Aşikaga devri Song hanedanı dönemine has Çin manzara resmi üslubunun yanı sıra (tipik Japon sanatı) peyzaj bahçeciliğinin Japon virtüözlerini yaratmıştı. Daha muhteşem bir kültürel başarıysa *c.* 1350-1450'de *No* tiyatro türünün yaratılmasıydı. Bu oyunların konuları geleneksel ve bildikti; oyuncular maske takıyordu; hareket, diksiyon, tonlama, şarkı söyleme ve müzik bir hayli stilizeydi. Bütün bu bakımlardan on dördüncü yüzyıl Japon *No* tiyatrosu MÖ beşinci yüzyılın Attika'daki Yunan Dionysos tiyatrosunun Doğu Asya muadiliydi.

Japonya'daki politik anarşinin on altıncı yüzyıldaki zirvesine ulaşmasından sonra, ülke –Oda Nobunaga (1534-1582), Toyotomi Hideyoşi (1536-1598) ve Tokugava İeyasu (1543-1616) adlı– üç savaş ağasının birbirini izleyen harekâtlarıyla yeniden birleştirilmiş ve politik bakımdan yeniden istikrara kavuşturulmuştu. Bu birleştiriciler ve muarızları, ilk Portekizlilerin Japonya'ya 1542 veya 1543'te ayak basmaları sonucu takdim edilmeleriyle birlikte yirmi yıl zarfında genel kullanıma giren, ateşli silahlarla dövüşmüşlerdi.

Nobunaga 1568'de Kyoto'yu işgal edip 1573'te oradaki Aşikaga Şogunluğu'nu ortadan kaldırmıştı. Nobunaga'nın ömrü komutanlarından birinin 1568'de askeri isyan bayrağı açmasıyla vefa etmemişti ama Nobunaga'nın Hideyoşi adlı bir başka komutanı askeri isyancıyı çabucak yenip öldürmüştü. Hideyoşi 1590 itibarıyla, aynı yıl içinde Kanto Ovası'nda görevlendirdiği İeyasu'yla birlikte, bütün Japonya'nın efendisiydi. Hideyoşi, 1592-1593'te ve 1597-1598'de yeniden Kore'yi istila etmişti, ancak Korelilerin direnişi güçlü ve ustalıklıydı. Hideyoşi Kore seferlerini bir

Çin istilasının ilk adımı niyetiyle düzenlemişti ama Hideyoşi'nin 1598'de, Timur gibi, sefer sırasında ölmesi Ming dönemi Çin'ini yaklaşan ciddi bir tehlikeden kurtarmıştı. Hideyoşi'nin iktidarını devralma çekişmesini 1600'deki Sekigehara Muharebesi'nde galip gelen İeyasu kazanmıştı. İeyasu 1603'te Kyoto'daki belli belirsiz İmparatorluk Hükümeti'nden Şogun unvanını almıştı. İeyasu 1615'te, Hideyoşi'nin oğlu Hideyori'nin o zamana kadar direndiği, Osaka Şatosu'nu ele geçirerek, kendini bütün Japonya'nın söz götürmez efendisi yapmıştı.

İeyasu, Qin Shi Huangdi ve Julius Caesar'ın aksine, Han Liu Bang ve Augustus gibi, etkin *de facto* egemen gücü zevahiri kurtarmanın azamisi ve aleni politik değişimin asgarisiyle sağlama almıştı. Kyoto'daki imparatorun itibari hükümdar olarak kalmasına izin verilmişti ama İeyasu'nun Edo'daki (bugünkü Tokyo) hükümet merkezi, Yoritomo Minamoto ve Hoco naiplerinin Kamakura'daki eski merkezi gibi, Japonya'nın ekonomik ağırlık merkezi niteliğindeki Kanto Ovası'na tahakküm etmişti. Yerel prensler (*daimyo*'lar) azledilmemişlerdi, ancak Tokugava rejimine karşı birlikte hareket etmelerini önleyici ve onları zamanla mali açıdan çökertecek usta işi düzenlemelere tabi kılınıp güçleri azaltılmıştı. Tokugava rejimi (1600-1868) altındaki Japonya'nın politik haritası, Yarımada İtalyası'nın MÖ 264'le 90 arasındaki politik haritasını andırır.

Rejimin Japonya üzerindeki kontrolü, 1622'yle 1641 arasında Hıristiyanlığın kökünün neredeyse tamamen kazınması ve Japonya'nın *Oikoumenê*'sinin geri kalan kısmından tecrit edilmesiyle tahkim edilmişti. Bu önlemler Bölüm 75'te ele alınmaktadır.

74
Mezo-Amerikan ve And Dağları Uygarlıkları, 1428-1519

On beşinci yüzyılda neredeyse aynı zamanda Mezo-Amerikan ve And Dağları toplumlarından her biri politik bakımdan ilgili toplumun nüfuz alanının büyük bölümünü kucaklayan bir imparatorlukla sarmalanmıştı. Her iki durumda da imparatorluk kurma, politik nüfuz alanını bilahare buradan genişleten ve bu yere nispeten kısa bir süre önce gelen bir topluluk tarafından gerçekleştirilmişti. Aztekler (diğer adlarıyla Meksika) Meksika Vadisi'ne kuzey çölünden inmişlerdi; İnkaların menşei bilinmemektedir ama arkeolojik kanıtlar Cuzco'nun en eski sakinleri olmadıklarını göstermektedir. Bildiğimiz kadarıyla Aztekler Mezo-Amerikan Dünyası'nda herkesi kucaklayıcı bir nitelik kazanmaya yaklaşan bir imparatorluk yaratan ilk fatihlerdi. Muhtemeldir ki And Dağları Dünyası'ndaki İnka İmparatorluğu'nun emsalleri vardı. Tabii, Chavín ve Tiahuanáco mimari üslupları, görsel sanatları ve diğer maddi kültür taşıyıcılarına And Dağları'nın bu önceki iki kültürel "katıyla" coğrafi bakımdan aynı alanda genişleyen bir politik birleştirim eşlik ettiyse. Ne var ki arkeoloji politik koşullarla ilgili kanıt ortaya koymaz.

Azteklerin on beşinci yüzyılda imparatorluk kurma açısından ganimet bildikleri fırsatı onlara, başkentleri Tula olmuş Toltek İmparatorluğu'nun önceki yani on ikinci yüzyıldaki çöküşü vermişti. Yüksek Meksika Vadisi'nin güney ucundaki göl yöresi bir

zamanlar en azından Teotihuacán şehrinin MS *c.* 600'deki yıkımı kadar erken tarihlerden beri perişan edilen uygar toplulukların sığındıkları bir yerdi. Göl yöresi Toltek İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra bir başka mülteci dalgasına maruz kalmıştı; ama kuzeyli barbar yıkıcılar mültecilerin peşine düşmüşlerdi. Bunun üzerine, aşağı yukarı on üçüncü yüzyılın ortası itibarıyla göl yöresini politik bakımdan bağımsız bir dizi karışık etnik kökenli ve renk renk kültüre sahip şehir devleti topluluğu mesken tutmuştu. Birbirleriyle temel bağlantıları, on üçüncü yüzyıl civarında çoğu Meksika Vadisi sakininin dili haline gelen, barbar kuzeyden ithal Náhuatl diliydi.

Aztekler yerli yerine oturmuş şehir devleti topluluklarının çoktan yurt edindiği göl yöresine giren bir yersiz yurtsuz barbar davetsiz misafir takımıydı. "Klasik" sonrası Mezo-Amerikan toplumunun savaşa ve savaş dışı insan kurban etmeye düşkünlüğü Aztekler tarafından da paylaşılmış veya edinilmişti, hem de ifrata varan ölçüde. İstenmeyen davetsiz misafirlerdi ve sonunda on dördüncü yüzyılın ikinci çeyreğinde Texcoco Gölü'nün güneybatı koyundaki bazı ıssız adalara yerleşmişlerdi.

Aztekler bu tuhaf ve yaşanması zor çevreyi, yoğun su bitkileri örtüsünü bir başından bir başına biçerek atıkları sımsıkı keçeleştirdikleri yüzen sallar halinde yığmışlar, üzerlerini bitkilerin biçilmesiyle erişilebilir hale gelen göl tabanından çıkardıkları çamurla kaplayarak verimli besin üreten bahçelere dönüştürüp, yaşanabilir kılmışlardı. Aztekler, yokluk baskısıyla, birer usta tarımcı ve şehir plancısı niteliği kazanmıştı. Ardından aynı zamanda, ticaretle askeri istihbarat işlerini birleştiren, uluslararası tacirler haline gelmişlerdi. Aztekler dikkatlice hazırlanmış Mezo-Amerikan takvim sistemini devralmışlar ve ata yadigârı dinleriyle yerel öncüllerinkini, Hindu-vari karmaşıklığa sahip bir panteon ve bir ritüel yaratacak şekilde birleştirmişlerdi. Aztekler, Hindular gibi, zamana muazzam kronolojik büyüklüklerdeki çağlar silsilesi gözüyle bakmışlardı. Ayrıca resimçizitler ile cinaslı sesbirimlerinden mürekkep, geleneksel Mezo-Amerikan *glif*lerinden daha kullanışlı bir yazı yaratmışlar ve birtakım incelikli içebakış içeren şiirler üretmişlerdi. Bunlara rağmen, baştan başa, tüyler ürpertici bir yöntemle canlı kurbanların kalplerini sökerek insan kurban etmeye ve dinlerinin icap ettirdiği çok sayıda adak kurbanını ele geçirmenin gerekli yöntemi olarak savaşa düşkünlüklerini

korumuşlardı. İnsan kurban etmenin doğal bir sonucu törensel yamyamlıktı.

Mezo-Amerika'nın İspanyol fatihleri insan kurban etme gösterisi karşısında dehşete düşmüşlerdi. (İspanya'da bu dini tören, İspanyolların savaşta hemcinslerini öldürmeye devam etmelerine ve dini muhalifleri idam etmeyi alışkanlık edinmelerine rağmen, orada bulunan Kartaca kökenli Kenanlı egemenliğinin MÖ 206'da ortadan kaldırılışından beri uygulanmıyordu.) İspanyollar ilk Mezo-Amerikan müttefikini aralarını açma pahasına insan kurban etmeyi durdurmaya iterek samimiyetlerini ispatlamışlardı. Hıristiyanlar ve Müslümanlar, Atlantik Okyanusu'nun bu tarafındaki savaşlarında, Mezo-Amerikanlar gibi, muharebede savaş esiri almaya teşneydiler ama bunları tanrılara kurban sağlamak için değil, kendi ceplerini doldurmak için fidye elde etmek amacıyla istiyorlardı. Mezo-Amerika'da esir almanın saikı bunun ekonomik karşılığı değildi; tanrıların sürekli insan kalbiyle doyurulmaması halinde, bu tanrıların Evren'in varlığını devam ettirme yeteneklerini kaybedebileceklerine inançtan ortaya çıkmıştı.

Açgözlülük Batı Avrupalı Hıristiyan savaşçıları esirlere daha insanca muamele ettirmişti. Ama aynı açgözlülük onları gizli hazine hakkında sır sızdırmaları için Aztek ve İnka esirlerine işkence yapmaya da itmişti. 1970'ler itibarıyla Yeni Dünya'daki Batılı Hıristiyanların on altıncı yüzyılda, ondan önce de 1204'te Konstantinopolis'i yağmalarken sergiledikleri açgözlülük, en önemli açlıklarını gidermeye yönelik teknolojik güçlerinin gelişmesiyle *pari passu* gider hale gelmişti. 1970'ler itibarıyla nefislerine uyma biyosferi, onu kirleterek ve onun ikame edilemez doğal kaynaklarını tüketerek, yaşanmaz hale getirme tehlikesi yaratıyordu. Aslında Batılılar insan soyunu, Mezo-Amerikalıların o çok korktukları felakete uğratmak için ellerinden geleni arkalarına koymuyorlardı. Mezo-Amerikan gözünde, İspanyolların insan kurban etmeyle ilgili vetoları gücün çılgınca kötüye kullanılmasıydı. Mezo-Amerikanlarla onların Batılı Hıristiyan fatihleri arasındaki mesele Mezo-Amerikan gözü kadar Batılı Hıristiyan gözüyle de incelenmelidir.

Aztekler askeri ve politik gücün yolunu, 1230'da barbar Tepanekler tarafından Teotihuacán'dan gelen mültecilerin torunlarının elinden alınan, Atzcapotzalco adlı şehir devletinin imparatorluk kurucu hükümdarının paralı askerleri sıfatıyla hizmet ederek

yapmışlardı. 1428'de Tenochtitlán adlı Aztek ada şehirlerinden biri göl yöresindeki paralı askerler olarak kurulmasına yardım ettikleri Tepanek İmparatorluğu'nu gasp etmişti. Kışkırtıcı, Tenochtitlán'ın birbirini izleyen üç hükümdarının politik danışmanı sıfatıyla ayakta kalan, Tlacaélel idi. (Tenochtitlán'ın Aztek hükümdarı Tlacaélel, bir Arap Emevi halifesine benzer şekilde, "kral" lakabıyla değil, "Şûra Başkanı" diye sıfatlandırılmıştı.) Tlacaélel işe Tenochtitlán'ın ikiz Aztek şehrini ve kuzeydeki kapı komşusu Tlatelolco'yu ilhak edip bünyesine katarak başlamıştı. Ayrıca diğer iki yerel şehir devleti –Texcoco Gölü'nün doğusundaki Akolhua devleti Texcoco ve gölün batısındaki Tlacopán– ile ittifak etmişti.

Gücün Tenochtitlán'ın hegemonyası altında yoğunlaşması Azteklere 1519'da yani Cortés'in karaya ayak bastığı yıl civarında, Mezo-Amerika'da bir kıyıdan bir kıyıya uzanan, Tehuantepec Kıstağı'nın hem Atlantik hem de Pasifik uçlarına dayanan ve kıstağın doğusuna doğru Pasifik kıyısının Meksika'yla Guatemala arasındaki bugünkü sınırın hemen batısına yayılan geniş bir alanını da kapsayan, bir imparatorluk kurmalarına imkân vermişti.

Bu Aztek-Akolhua İmparatorluğu genişti ama kapsamlı değildi. Göl yöresinin doğusunda yer alan Tláxcala adlı şehir devleti askeri bakımdan Aztek-Akolhua koalisyonunun dengi değildi ama Tlacaélel, şehri iki orantısız gücün birbirleriyle düzenli aralıklarla "çiçek savaşları" verdiği bir düzenlemeyle kasten politik açıdan bağımsız bırakmıştı. Bu savaşlarda iki tarafın da amacı her birinin ihtiyaç duyduğu insan adağı kurbanları arzının sürekliliğini sağlamak için esirler almaktı. İmparatorluk koalisyonunun fethetmeye çalıştığı ama başaramadığı başka bağımsız toprak anklavları vardı. Aztek-Akolhua İmparatorluğu'nun en dikkate değer askeri başarısızlığı, Azteklerin aksine bakır silahları bulunan, en batıdaki komşuları Taraskoları zapturapt altına alamamasıydı.

Nitekim Aztek-Akolhua tahakkümü buna maruz kalan halklara katlanması zor gelmişti. Söz konusu tebaa halklar kısmen topraklarında kalıcı garnizonların üstlenmesiyle, bunun yanında da daha çok terörle baskı altında tutulmuşlardı. Cebirle, kurban edilmek üzere erkek ve kız çocuklarının yanı sıra gıda maddelerini, mensucatı, kıymetli taşlar ve metallerle diğer değerli cansız emtiayı kapsayan, yüklü bir haraç ödemeye mecbur edilmişlerdi. İmparatorluğun bileşen şehir devletleri –hem hâkim azınlığı hem de tebaa çoğunluğu– iyice gelişmiş dâhilî toplumsal ve politik

anayasalara sahipti ama imparatorluğun idari hizmetleri güdüktü; gezgin Aztek tacirler aynı zamanda istihbarat memurları olarak hizmet ediyorlardı. İmparatorluk Hükümeti'nin tebaa topraklarındaki başlıca temsilcileri de vergi tahsildarlarıydı.

İnkalar, Mezo-Amerika'da Aztek İmparatorluğu'nun 1428'deki resmi kuruluşundan yaklaşık on yıl sonra, And Dağları Dünyası'na egemenliklerini dayatmışlardı. Cuzco, Cuzco'nun (daha çok Hatun Tupac'ın [sonradan] benimsediği, İnkaların yaratıcı tanrıları Viracocha'nın adıyla bilinen) Hatun Tupac adlı sekizinci İnka hükümdarının saltanat devrine kadar, And yüksek ülkesindeki bir dizi yerel devletten sadece biriydi. Viracocha Inca, dominyonlarını güneydoğuya doğru genişletmişti ama diğer yerel devletler de aynı anda kendilerininkileri genişletmekteydi. Cuzco'nun batısında yer alan Çankalar İnkaların kapı komşuları ve kandaşları Keçuvaları boyunduruk altına almışlardı. Çankalar *circa* 1438'de Cuzco'ya saldırmışlardı; Viracocha Inca ve veliahdı müstahkem bir mevkie geri çekilmişlerdi ve Cuzco ele geçirilmekten, Viracocha Inca'nın (daha çok Pachacuti adıyla bilinen) Cusi Yupanqui ve Urcon adlı diğer iki oğlu tarafından umutsuz sokak savaşlarıyla kurtarılmıştı.

Pachacuti, bu can alıcı zaferi kazandıktan sonra, İnka tahtını ele geçirmiş ve sadece yenik düşen Çankaların topraklarını değil, And Dağları Dünyası'nın geri kalan kısmının tamamını fethedip ilhak etmeye koyulmuştu. Sağkolları en büyük kardeşi Capac Yupanqui ile ardından yaklaşık 1460'tan itibaren kendi oğlu ve nihai ardılı Topa Inca Yupanqui (hd *c.* 1471-1493) idi.

Bu İnka imparatorluk kurucuları önce güneydoğudaki Altiplano'da yer alan Titicáca Gölü'nün havzasından kuzeybatıdaki Ekvador'un bugünkü başkenti Quito'ya kadar yüksek ülkenin geri kalan kısmını fethedip imparatorluğun bünyesine katmıştı. Topa Inca, buradan Ekvador kıyısına inmiş, bazı adalara deniz seferi etmiş, ardından da üç kıyı devletlerinden en kuzeydeki, en büyük ve en yoğun nüfuslu olan Çimu'yu, Çimu'nun tahkimatsız kuzey sınırı üzerinden, istila edip fethetmişti. Çimuların direnci Ekvador yüksek ülkesindeki Cañar ve Quito halklarınınkine göre zayıftı ve muhtemelen Çimu'nun güneyindeki iki kıyı devleti de Çimu'nun dize gelmesinden hemen sonra baş eğmişti.

Topa Inca, babasının tahttan çekilmesi üzerine, *c.* 1471'de imparator olduktan sonra, And Dağları'nın Atlantik yamacındaki tropik ormanlarda yaşayan halklara karşı başarısız bir sefer dü-

zenlemişti. Altiplano'da yer alan Titicáca Gölü çevresindeki tebaa halkların bir ayaklanmasıyla geri gelen Topa Inca, bunlara yeniden boyun eğdirmiş ve ardından da artık Bolivya ve Kuzeybatı Arjantin diye adlandırılan yüksek ülkenin yanı sıra artık Şili diye adlandırılan bölgenin tamamını, Maule Nehri'nin kuzey kıyısı kadar güneyine doğru fethe devam etmişti. Topa'nın oğlu ve ardılı Titu Cusi Huallpa (Huayna Capac, hd *c.* 1493-1525/7) Kuzey Ekvador yüksek ülkesini fethetmişti ama burada gösterilen mukavemet o kadar güçlüydü ki imparatorun bu ücra savaş bölgesinde kalıp uçsuz bucaksız dominyonlarını kesinlikle oradan idare etmesi gerekmişti. Sadece İnka İmparatorluğu'nun politik çekirdeği ve başkenti değil, aynı zamanda ulaşım ağının merkezi irtibat noktası olan Cuzco'ya asla dönemeden orada ölmüştü.

İnka İmparatorluğu alan bakımından Aztek İmparatorluğu'nu gölgede bırakmıştı. Gerçi, topraklarının ne kadarının yaşanmaz halde bulunduğu göz önünde tutulursa, muhtemeldir ki nüfusunun büyüklüğü bakımından aynı derecede galebe çalmamıştı. İnka İmparatorluğu alan bakımından İlk Pers, Çin ve Roma imparatorluklarıyla kıyas kabul ederdi. Ama İnkaların hiç tekerlekli aracı yoktu ve gerçi bir yük hayvanı yani Lama sahibi olmaları açısından Azteklerden daha iyi donanımlıydılar. Ancak bir lamanın azami yükü bir beygirinkine kıyasla daha hafiftir. İnkalar basit bir yazılarının bile bulunmaması bakımındansa Azteklerden daha kötü donanımlıydılar. Sadece *quipu*'ları –düğümlü kalın ip dizileri– vardı. Kalın ipler renkleri açısından değişiklik gösteriyordu; düğümlerin farklı sayıda büklümü mevcuttu ve bu farklılıkların bir anlamı vardı ama bu anlamlar, ancak bir uzman tarafından kavranabiliyordu, dahası uzman şifahen eğitiliyor ve uzmanlığını ardıllarına şifahen aktarıyordu. *Quipu*'lar, yazılı bir işaretleme sistemini iyice öğrenen herhangi birine bir yazının anlaşılır geldiği kadar apaçık değildi. Buna rağmen, İnkalar bu yetersiz belleksel donatıyla devasa imparatorluklarının nüfus ve kaynaklarını en küçük ayrıntısına kadar idare etmeyi becermişlerdi.

İnkaların hareket imkânları arazinin zorluklarına rağmen iyiydi. Yüksek ülkede yüksek geçitler ve derin boğazlar vardı. Kıyı boyunca uzanan, sulanan nehir vadileri geniş çöl alanlarıyla birbirlerinden ayrılıyordu. Yollar boğazların üzerinden bitki lifleri veya bıyıklarından bükülmüş halatlardan mürekkep asma köprülerle devam ediyordu. Yollar boyunca aralıklarla erzak istiflenmiş

konaklar vardı. Mesajlar ve mallar yaya haberciler tarafından taşınıyordu. İmparatorluğun şekli dar ve uzundu. Biri yüksek ülke üzerinden paralel iki ana yol vardı: Bu yol bir keçiyolu için bile çok iyi bir mühendislik marifetiydi. İkinci ana yol kıyı çizgisini izliyordu. Nehir vadilerinde yüksek ülkeden kıyıya inen çapraz bağlantı yolları vardı.

İnka yöneten sınıfı, ilave sivil idareci ve askeri görevli temin etmek amacıyla, bünyeye katılan dostane yabancı halkların ileri gelen mensuplarına İnka statüsü vererek genişletilmişti. İnka ordusu boyun eğdirilen muarızların –örneğin, savaşkan Çankalar ve Cañar halkının– askere alınmasıyla takviye edilmişti. İlhak edilen topraklar kapsamlı nüfus aktarımlarıyla kontrol altında tutulmuştu. Memnuniyetsiz tebaa halklar arasına sadık tebaa kolonileri yerleştirilmişti ve bunların bir bölümü çevreleyen nüfusun sadakat gösterdiği yörelere sürülmüştü. Bu göçmenlerin asıl topluluklarıyla irtibat halinde bulunmalarına dikkat edilmişti, ayrıca iklimin anayurtlarınkinden farklı olduğu bölgelere gönderilmemişlerdi. (And Dağları Dünyası'nda yüksek ülkeyle kıyı düzlüğü arasındaki iklim farklılığı aşırıdır.) İmparatorluğu bir arada tutmanın daha da etkin aracı boyun eğdirilen halkların yerel tanrılarını kalıcı bir şekilde Cuzco'da bulunup yerli rahipler tarafından hizmet edilmek üzere Cuzco'ya getirmek ve ilhak edilen topraklarda İnka Güneş-tanrısı için yerel tapınaklar inşa etmekti.

İnka İmparatorluğu'nda tebaa nüfustan kesilen haraç Aztek İmparatorluğu'nda kesilenden daha az yüklüymüş gibi görünmektedir. Oysa haraç, Aztek ve Osmanlı imparatorluklarındaki gibi, cansız emtianın yanı sıra çocukları da kapsıyordu. Tebaa şeflerinin oğulları İnka ekâbirin oğullarıyla birlikte eğitilmek üzere Cuzco'ya getiriliyordu. Zorla haraç olarak toplanan kızlar kısmen İnka İmparatoru'yla nüfuzlu kimselerine eş diye ayrılıyor, kısmen de bekâretin kural sayıldığı rahibe manastırı benzeri kurumlara tahsis ediliyordu. Budist ve Hıristiyan rahibelerinin bu muadilleri bazen kurban ediliyordu ama İnka İmparatorluğu'nda, Mezo-Amerika'da aşağı yukarı bu tarihlerde kural halini almış ve Aztekler tarafından toplanan bütün haraç çocukların akıbeti haline gelmiş insan adakların *en masse* kurban edilmesi yoktu. İnka eğitimi verilen gayri-İnka ileri gelenlerinin oğulları çağdaş Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç oğlanların muadilleriydi.

Osmanlı acemi oğlanlarının muadiliyse silahaltına alınan köleler niteliğindeki İnka *yanakuna*'sıydı.

Keçuva dili Keçuva halkının yanı sıra İnkaların da anadiliydi. İnka İmparatorluğu'nun yer etmesinden sonra Keçuva, imparatorluğun çok dilli nüfusu için bir *lingua franca* halini almıştı. Titicáca Gölü çevresindeki Altiplano bölgesi sakinlerinin dili olan Aymara diliyse imparatorluğun güneydoğu havalisi için ikinci bir *lingua franca* haline gelmişti.

Bu imparatorluk dilleri, imparatorluğun demografik politikası ve imparatorluk yollarıyla birlikte, güçlü bağlardı. Gene de bu kadar büyük bir alanı ve nüfusu bu kadar mütevazı maddi donatıyla bir arada tutmak bir *tour de force*'tu. Topa Inca, imparatorluğu İnka imparatorluk kurucuları açısından lojistik bakımdan sürdürülebilir sınırlara kadar genişletmişti. Huayna Capac devraldığı imparatorluğu haddinden fazla genişletmişti. Bundan dolayı, Huayna Capac vakitsiz öldüğünde, müteveffa imparatorun gayrimeşru oğlu Atahualpa'yı destekleyen kuzey ordusuyla, hükmen İnka başkenti Cuzco'daki, Huayna Capac'ın meşru oğlu Huascar'ı destekleyen nüfuzlu kimseler arasında bir iç savaş yaşanmıştı. Galip gelen uzun yıllar savaşmanın pişirdiği kuzey ordusuydu. Bu nazik anda Pizarro, Güney Amerika'nın Pasifik kıyısına üçüncü defa ayak basmıştı.

75
Oikoumenê'nin Kaynaşması, 1405-1652

İnsan soyunun İnsan türünün yurduna ve Evren'deki yerine dair zihninde canlandırdığı geleneksel resim [zihinsel imge] *c.* 1400-1550 arasındaki bir buçuk yüzyılda dönüşmüştü. Okyanusun neredeyse bütün sahillerine kol boyu uzaklıktaki halklar için *Oikoumenê*'nin boyutları aniden genişlemişti. Aynı anda, Polonyalı astronom Kopernik'in devrimci keşfine aklı yatmış küçük ama gitgide büyüyen bir azınlık içinse *Oikoumenê*'nin boyutları, Evren'in boyutlarına kıyasla, aniden daralmıştı.

En eski bölgesel uygarlıkların bundan yaklaşık 4.500 yıl önce ortaya çıkışlarından beri, Dünya gezegeninin Evren'in merkezi olduğu varsayılmıştı ve her bir bölgesel uygarlık Dünya'nın merkezine dair kendine has soyut bir yer düşüncesine sahipti. Doğu Asyalı halkların gözünde Çin "Orta Krallık" idi. Hint gözünde merkez bugün Uttar Pradesh ve Bihar diye adlandırılan eyaletlerde yer alıyordu. Müslüman gözünde merkez Mekke'yken, Yahudi ve Hıristiyan gözünde Kudüs'tü. MS 1400 itibarıyla ortadan kalkmış uygarlıklar da benzer şekilde benmerkezciydiler. *Oikoumenê*'nin merkezi Helenistik Yunan gözünde Delphoi; Firavunlar Devri Mısırlı gözünde Nil Deltası'nın tepe noktası; Sümerlinin gözündeyse Aşağı Dicle-Fırat Havzası'ndaki Nippur şehriydi.

Birbirine bitişik bölgesel uygarlıklar birbirleriyle temas halindelerdi, düşmanca veya dostça. Çok yayılan ama kısa ömürlü Moğol

İmparatorluğu, Avrasya stepleri üzerinden, Doğu Asya'yla Batı Hıristiyan Âlemi'ni geçici süreyle birbirleriyle doğrudan temasa geçirmişti. Afrika'nın çevresi MÖ yedinci yüzyılda en az bir kere doğudan batıya dolaşılmıştı. Norslar MS onuncu yüzyılın sonuyla on birinci yüzyılın başında Grönland'ın batı kıyısı boyunca, engin bir "Yeni Dünya'nın" eşiğine ulaştıklarını bilmeden, bir yerleşme tesis etmişlerdi. Ama bildiğimiz kadarıyla, Kolomb'un 1492'de Atlantik'i katetmesinden önce, hiçbir denizci alçak bir enlemde her iki yönde de Atlantik'in bir başından bir başına yol almamıştı. Herhangi bir gemi herhangi bir zamanda Pasifik'i Doğu Asya'dan "Yeni Dünya'ya" veya ters yönde katettiyse, Pasifik'in karşı tarafına yapılan bu deniz yolculukları hem önceden tasarlanmamıştı hem de enderdi. Bildiğimiz kadarıyla, Vasco da Gama 1498'de Afrika'nın çevresini batıdan doğuya dolaşma marifetini gösteren –yani Pers İmparatoru Kserkses'in bir özel elçisi tarafından MÖ beşinci yüzyılda denenen başarısız bir girişim konusunda ustalığını ortaya koyan– ilk denizciydi. *Victoria* –Fernão de Magalhães'in [Macellan] beş teknelik küçük filosunun [İspanya'ya dönebilen tek] gemisi– herhangi bir zamanda yer yuvarının çevresini dolaşan (1519-1522) ilk gemiydi.

Magalhães'in gemisi *Victoria*'nın mürettebatı, MÖ üçüncü yüzyılda yaşamış Eratosthenes adlı Yunan astronomun çıkarsama yoluyla bildiğini *navigando* ["gemiyle seyrederek"] ispatlamıştı. Eratosthenes'in yer yuvarının çevresinin uzunluğuyla ilgili hesabı aşağı yukarı doğruydu, oysa Kolomb'un –ona Atlantik'e açılma cesareti veren– tahmini fena halde hatalı bir azımsamaydı. (Avrupa'yla Japonya arasındaki büyük çember mesafesi 10.600 deniz milidir ve Kolomb bunun 3.000'den daha az olduğunu varsaymıştı.) MÖ üçüncü yüzyılda yaşamış Aristarkhos adlı bir başka Yunan astronomu Yer'in Güneş'in bir uydusu olduğunu ve Güneş'in etrafında yılda bir kere dönmesinin dışında, Yer'in her yirmi dört saatte bir kendi ekseni etrafında döndüğünü tahmin etmişti. Aristarkhos'un keşfi Yunan ardılları tarafından MÖ ikinci yüzyılda reddedilmişti ama MS 1512'de Mikolaj Kopernik (1473-1543) adlı bir Batılı gerçeği fark etmiş ve bunu yeniden keşfi 1540'ta [kısaltılmış adıyla] "*narratio prima*" [*De libris revolutionum... Nic. Copernici... narratio prima...*, Mikolaj Kopernik'in Dönüşler Üzerine Kitabı Hakkında İlk Rapor] adlı [Kopernik'in yanında çalışan Georg Joachim Rheticus tarafından yazılan] eserde, 1543'te

de daha enine boyuna *De revolutionibus orbium coelestium* [Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine] adlı eserinde yayımlanmıştı.

Kopernik'in güneş sisteminde bulunan yıldızlar arasındaki gerçek ilişkiyi yeniden keşfinin, *Victoria*'nın Dünya gezegeninin su yüzeyinin çevresini dolaşmasının etkisiyle birleşmesi, İnsan türünün yurdunu hem daha büyütme hem de daha küçültme etkisine uğratmıştı. 1492-1522 arasındaki otuz yıl boyunca, sırasıyla Pekin, Benares, Mekke, Kudüs, Tenochtitlán ve Cuzco'yu merkez tutan *oikoumenai* ["meskûn dünyalar"] bölgesel öncüllerinden bir hayli büyük tek bir *Oikoumenê*'de kaynaşmıştı; ama bu yerleri alınan *oikoumenai* bazı yönlerde kapladığı alanları bilinmeyen keşfedilmemiş karalar ve denizlerle kısıtlıyken, bu yeni tek birimli *Oikoumenê*'nin sınırlı olduğu yuvarlaklığından ötürü biliniyordu, hem de *a priori* [akıl yordamıyla].

Papa VI. Alexander 1493'te Batı Hıristiyan Âlemi'nin sınırları dışındaki bütün yer yuvarını İspanya ve Portekiz arasında uzunlamasına bölmüştü. 1494'te de okyanusta bulunan iki küresel Batılı Hıristiyan güç, Papa'nın çizgisinin 270 fersah daha batısındaki bir çizgide uyuşarak, birbirleriyle bir antlaşma akdetmişlerdi. Mutabık kalınan çizgi, küçük bir Portekiz gemi filosunun 1500'de rast geldiği Brezilya'yı Portekizlilerin yarı küresine yerleştirmişti. 1529'da İspanya'yla Portekiz arasındaki yeni bir antlaşma Pasifik'teki ayrım çizgisinin boylamını Portekiz'in lehine değiştirmişti. Portekizliler Maluku Adaları'nı ele geçirmişlerdi; İspanyollarsa Filipinler'i elde etmişlerdi. İki deniz gücü arasında, sadece kavramsal olsa bile, paylaşılabilen küresel bir *Oikoumenê* daha önceki, eski bölgesel merkezlerden herhangi birinin bakış açısına nazaran görünüşteki *Oikoumenê*'den daha küçüktü. Bütünleşmiş *Oikoumenê*'nin hiçbir donuk ufku yoktu.

Dahası, bütünleşmiş *Oikoumenê* "biyosferin" en iyi kısmıydı, hâlâ da öyledir. "Biyosfer" Dünya gezegeninin yüzeyini saran ince bir kara, su ve hava tabakasıdır; Dünya'nın kendisi artık Güneş'in uydularından biri durumuna indirgenmişti; Dünya artık merkezde konumlanmış sabit bir yıldız değildi; "gezegenlerden" ("dolaşanlardan") biri olduğu gözler önüne serilmişti ve bunların artık yanlış adlandırıldıklarının farkına varılmıştı. Çünkü hepsinin Güneş'in etrafında düzenli yörüngelerde devirli bir şekilde gezindikleri ispatlanmıştı. Güneş'e gelince, sabit yıldızlardan biri olduğu anlaşılmıştı. Ayrıca buna göre Güneş Dünya'dan ne kadar

uzaksa, diğer sayısız sabit yıldızın her biri epeyce daha da uzaktı. Dünya ihtimal ki, bir gözlemcinin tahmin edebileceği kadarıyla, Galileo'nun (1564-1642) yaptığı en güçlü teleskoplar aracılığıyla insani görme gücünün sınırlarının ötesindeki sonsuzluğa kadar uzanan, yıldız kozmosunda kendi ekseni etrafında dönerek gezinen bir toz taneciğiydi. Yersel toz taneciğinin yuvarlak yüzeyi sınırlıydı; taneciğin kozmik çevresinin ne gözle görülür ne de ispatı mümkün sınırları vardı. Dünya'da, İnsan türünün yurdunda, *Oikoumenê*'nin kaynaştığı çağda Evren'in yeni resmi buydu.

Oikoumenê'nin kaynaşması aniydi ve bu beraberinde insan ırkının önceden ayrık kesimlerinin şanslarının aniden, iyi yöne veya kötü yöne, dönmesini getirmişti. Bu durum Aztekler ve İnkalar ve de Batılı Hıristiyan köle tacirlerinden kol boyu uzaklıktaki Batı Afrikalılar için iflah kesici bir yıkımdı. Azteklerin ve İnkaların bazı tebaaları bölgesel imparatorluk kurucularının kısa bir süre önce dayattıkları tahakkümden kurtulmalarını iyi karşılamışlardı, ta ki özgürleşmek yerine sadece bir efendi değişimine maruz kaldıklarını keşfedinceye kadar; gerçi Mezo-Amerikan halkları açısından Aztek egemenliğinin yerini İspanyollarınkinin alması muhtemeldir ki bir iyiye doğru gitmeydi ama And Dağları halkları açısından İnka egemenliğinin yerini İspanyollarınkinin alması kesinlikle bir kötüye gidişti.

Okyanus'a hükmetme Batı Hıristiyan Âlemi'nde ve Avrupa'daki anayurdunda servet ve güç dengesini Atlantik ve Kuzey Denizi'nde kıyı şeridi bulunan ülkelerin lehine, sadece Baltık veya Akdeniz'de kıyı şeridi bulunan ülkelerin de aleyhine değiştirmişti. İnka imparatorlarının hazinesinin İspanyol fatihler tarafından çalınması, eritilmesi ve bunlardan sikke kesilmesi, Makedon Yunanların Pers imparatorlarının hazinesini gaspıyla aynı ekonomik etkiye sahipti. Diğer emtianın üretiminde herhangi bir telafi edici artış olmaksızın kıymetli madenlerin akını fiyatlarda bir yükselmeye yol açmıştı ve her bir Batı Avrupa ülkesinde, çeşitli toplumsal sınıfların kaderleri farklı farklı etkilenmişti. Okyanus denizciliğiyle çığır açan Portekizliler ve İspanyollar, en hızlı ve en ciddi şekilde etkilenmişti ama enflasyon dalgası, on altıncı yüzyılın bitişinden önce, Batı Hıristiyan Âlemi'nin doğu sınırlarının ötesine işlemiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisini de altüst etmeye başlamıştı. 1970'lerde fiyatlarda aynı büyüklük mertebesinde bir yükselmenin etkileriyle karşı karşıya kalan bir gözlemci, 1519'da

yani Cortés'in Mezo-Amerika'nın anakarasına ayak basmasıyla başlayan yüzyıl boyunca Batı Avrupa'da din ve *raison d'état* aşkına şeytanca sergilenen bazı mezalimlerin nedeninin büyük ölçüde, toplumun bazı kesimlerinin rastgele fakirleşirken bazı kesimlerinin de zenginleşmesinin ve müteakip belirsizlik, endişe ve öfke artışının olduğunu tahmin edebilir.

Çinliler açık denize çıktıklarında ringaların on iki yıl önündeydiler, ringalar da [Portekiz] Prensi Gemici Henrique'in üç yıl önündeydiler. Çin İmparatoru Yonglo batıya doğru ilk filotillasını 1405'te sevk etmişti; ringalar yumurtlama yerlerini Baltık'tan Kuzey Denizi'ne 1417'de nakletmişlerdi; Prens Henrique güneye doğru ilk deniz seferine 1420'de girişmişti.

Yonglo'nun Yunnanlı Müslüman hadım amirali Zheng He 1405'le 1433 arasında batıya doğru yedi deniz yolculuğu yapmıştı. En azından iki kere Basra Körfezi'nin boğazındaki Hürmüz'e ve Kızıl Deniz'in ağzındaki Aden'e ulaşmıştı. Filotillalarından ayrı teknelerse Afrika'nın doğu kıyısına ulaşmışlardı. Çin gemilerinin boyutları, birbirini izleyen her bir filotilladaki gemi sayısı ve gemi tayfalarının toplam gücü Portekizli eşdeğerlerinden katbekat daha büyüktü. Hindistan'a ulaşan ilk Çin seferinde (1405-1407) 28.000 adam taşıyan altmış iki gemi vardı. Gemilerin (bir Çin icadı olan) pusulaları ve su geçirmez bölümleri mevcuttu. En büyüğü aşağı yukarı 400 fut uzunluğundaydı.

Bu Çin gemileri Portekizli gemi inşaatı mühendislerinin on beşinci yüzyılın daha ileri tarihlerindeki icatlarından önce dünyanın en iyileriydi. Ziyaret ettikleri yerlerin hükümdarları dehşete kapılmışlardı. Çinliler, sebat gösterselerdi, Çin'i küresel bir *Oikoumenê*'nin "Orta Krallığı" yapmaya muktedirlerdi. Portekizlilerin Hürmüz'ü ele geçirmelerini ve Ümit Burnu'nu dolanmalarını engelleyebilirlerdi. Ayrıca Amerika kıtasını keşfedip fethetmeleri konusunda İspanyolların önüne düşebilirlerdi.

Çin deniz seferlerinin 1433'ten sonra sürdürülmeyiş nedeninin hiçbir kaydı yoktur. Ming İmparatorluk Hükümeti'nin bahri ve askeri çabalar arasında bir seçim yapma konusunda bir kısıtlılığı yoktu. Doğru, Yonglo'nun öncelikli meselesi Avrasya steplerinin karşısındaki kuzey sınırıydı. Moğollara karşı beş seferini şahsen yürütmüştü. Ama politik bakımdan birleşmiş bir Çin'in her iki cephede de aynı anda harekât sürdürmek için yeterli kaynağı vardı. Herhalde hükümdarlarının denizaşırı keşif ve yayılma hevesleri-

nin kalmaması Çin'in zenginliğinden ötürüydü. Qing İmparatoru Qian-long 1793 kadar geç bir tarihte, Britanya'daki Sanayi Devrimi epeyi yoluna girmişken, bir İngiliz elçisine Çin İmparatorluğu'nun ekonomik bakımdan kendi kendine yeterli olduğunu belirtmişti. Batı Avrupalı hükümdarlarını denizaşırı girişimlere teşvik etmeye ve destek vermeye isteklendiren ülkelerinin yoksulluğuydu. On beşinci yüzyılın Çinli tacirleri Batı Avrupalı çağdaşları kadar enerjik ve yamandılar, ancak özel ticari faaliyet için onlara daha az imkân veriliyordu, çünkü onlar bürokratik bir şekilde yönetilen, hükümdarlarının ve resmi görevlilerinin ticari kafalılığı onurlarına yediremedikleri bir devletin tebaasıydı. Modern Çin İmparatorluğu'nda, ortaçağın Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki gibi, ticaret yapmaya doğal bir yetenek ve eğilim sahibi bir nüfus hükümetinin ulusal dehanın halinden anlamaması yüzünden dizginleniyordu. 1970'lerden geçmişe bakıldığında, bu resmi önyargı (hiç şüphesiz, aldatıcı) bir ileri görüş zevahirine sahipti.

Portekizliler pekâlâ sebat göstermişlerdi. Bartolemeu Dias 1487'de Ümit Burnu'nu dolanmıştı. Vasco da Gama 1498'de Hindistan'ın batı kıyısında karaya çıkmıştı. Alfonso de Albuquerque 1510'da Goa'yı, 1511'de Malaka'yı, 1515'te de (Çinliler tarafından hiçbir zaman kalıcı bir şekilde işgal edilmeyen) Hürmüz'ü ele geçirerek Hint Okyanusu'na Portekiz zinciri vurmuştu. Albuquerque'ün okyanusla ilgili stratejik planlaması coğrafi çapının büyüklüğü bakımından Moğolların on üçüncü yüzyıldaki kara harekâtlarına benziyordu. Bir Portekiz gemisi 1514'te Kanton'a, bir başkasıysa 1542 veya 1543'te Küşü'nün güney ucu açıklarındaki Japon adacığı Tanega'ya ulaşmıştı. Müslüman güçlerin Portekizliler tarafından 1503'le 1551 arasında Hint Okyanusu üzerindeki egemenlik çekişmesi sırasında bozguna uğratılması kayda değerdi.

Portekizlilerin çarpıcı başarısı mucitliğin yanı sıra cesaretin ödülüydü. Tersane işçileri, *c.* 1440-1490 arasındaki yarım yüzyılda, sonraki dört yüzyıl denizlere hükmeden ve miadının dolduğu *c.* 1840-1890 arasındaki yarım yüzyılda mükemmelleştirilen, bir yelkenli tekne inşa tarzı ve arması geliştirmişlerdi. Uzun *floruit* devrinin ["üretildiği devrin"] başından sonuna kadar bu model sırf *o* gemi diye bilinmişti. Üç direği (sadece tarihinin ilk ve son günlerinde dört direği) ve karma bir arması vardı. Tahrik gücü sağlayan pruva ve grandi direklerinde dört yakalı yelkenler bulunurdu; manevra yeteneği ve rüzgârüstünde seyretme kapasitesi

kazandıran mizana direğinde de üç yakalı yelken bulunurdu. Bu avantaj on yedinci yüzyılın sonuna doğru Felemenklilerin mizana direğindeki üç yakalı yelken yerine, pruvayla cıvadra direkleri arasında flokların bulunduğu, yan yelkenler koymalarıyla artmıştı. On altıncı yüzyılın başlarında, güverteler arasında geminin her iki tarafına bir sıra topun bir bordaya ateş açabilmesine imkân vermek için lombarlar oyulmuştu. On dokuzuncu yüzyılda bu klasik yelkenli geminin yerini alan makineyle müteharrik teknelerin aksine, gemi haftalar hatta aylar boyunca aralıksız deniz üstünde kalabiliyordu. Tahrik edici bitip tükenmez rüzgârdı; yakıt ikmaline ihtiyaç duymuyordu.

İspanyollar da sebat göstermişlerdi. Kolomb, Yeni Dünya'da karaya ilk defa 1492'de çıkmıştı. Vasco Núñez de Balboa, Panama Kıstağı'nın Pasifik kıyısına 1513'te ulaşmıştı. İspanyol şehri Panama 1519'da kurulmuştu. Hernán Cortés, Aztek İmparatorluğu'nu 1519-1521'de fethetmişti; Francisco Pizarro, İnka İmparatorluğu'nu 1532-1535'te fethetmişti.

İspanyollar bu, her birine savaşkan ve kendinden emin bir imparatorluk halkı tarafından hükmedilen, iki büyük imparatorluğu İspanyol askerlerinden müteşekkil sayıca çok az kuvvetlerle fethetmişlerdi. Her ikisinin de [Cortés ve Pizarro'nun] talihi benzersiz bir şekilde yaver gitmişti.

Cortés, Meksikalıların yol gösterici dini takvimlerinde öngörülen bir yılın tam da kovulmuş bir on ikinci yüzyıl Toltek kralında vücut bulmuş Quetzalcóatl'ın vadedilen –veya korkulan– dönüşünün beklendiği gün, karaya ayak basmıştı. Tenochtitlán'da hüküm süren Aztek "Şûra Başkanı" II. Montezuma, Cortés'in gerçekte *redux* ["dönmüş"] Quetzalcóatl olduğuna inanmasaydı, kendini gerçekte Aztek tahtında Montezuma'nın yerini almayı hiç mi hiç hak etmeyen bir yabancı insan saldırgana kaptırmazdı. Cortés ayrıca, daha önce Tabasco'da rastladığı –İspanyolların Doña Marina diye yeniden adlandırdıkları– sadece Náhuatl ve Maya dillerini, yani iki dili birden konuşmakla kalmayıp alışılmadık ölçüde kıvrak zekâlı ve Meksikalı zihniyetine aşina bir Meksikalı kızı kendine bağlamasaydı, Meksika'ya neredeyse sağır, dilsiz ve politik bakımdan karanlıkta varırdı.

Pizarro'ya gelince, İnka İmparatorluğu'nun iç kısmına iç savaşın bitişinden hemen sonra, muzaffer Atahualpa'nın henüz tam kontrol sağlamaya vakit bulamadığı bir zamanda, dalıvermişti.

Pizarro ilk seferinde (1524-1525) iç kısımlara yürüseydi, hâlâ sağ, hâlâ İnka İmparatorluğu'nun yegâne hükümdarı ve güneydoğuya doğru uzaktaki imparatorluk başkenti Cuzco'da kalmayıp hâlâ İnka imparatorluk ordusunun esas kuvvetleriyle kuzeyde karargâh kurmuş haldeki Inca Huayna Capac'a toslardı. Pizarro ikinci seferinde (1526-1527) iç kısımlara uzansaydı, kesin değil ama muhtemelen, Huayna Capac'ı hâlâ sağ bulurdu. Pizarro'nun, gözünü karartarak, cansiperane hamlesini yaparken işi şansa bıraktığı yıl –1532– Pachacuti'nin Çankalar karşısında zafer kazandığı *c.* 1438 tarihinden beri enikonu bilgi sahibi bir yabancı istilacının tercih edebileceği kimi yıllardan en elverişlisiydi.

İspanyollar fetih yoluna koyuldukları bölgelerdeki ihtilaflardan iyice kazanç sağlamışlardı. Tebaası da hâlâ zapturapt altına alınmamış komşuları da Azteklerden nefret ediyorlardı; İnkalardan aşağı yukarı aynı ölçüde hoşlanılmıyordu ve ayrıca İnkalar birbirlerine karşı kılıç çekmiş haldeydiler. Huascar'ın yenik tarafgirleri gaspçı gayrimeşru oğul Atahualpa'nın hizbinin zaferini içlerine sindiremişlerdi. Türedi Quito'nun rekabeti tarihi başkent Cuzco'nun zoruna gidiyordu. Bu ihtilaflar İspanyollar için hayırlıydı: Ama sadece İspanyolların hiç vakit kaybetmeden bunların farkına varıp bunlardan kendi çıkarları için istifade etmeleri yüzünden. Cortés, Tláxcalalıları Azteklere karşı devşirmişti, keza Pizarro da, Cañar halkını ve Huascar'ın tarafgirlerini Atahualpa'nın tarafgirlerine karşı. Usta bir yerli politik danışman sıfatıyla ona hizmet edecek bir Marina'sı olmayan Pizarro, Cortés'le aynı politik basireti sergilemişti.

Gelgelelim, İspanyolların kozları donatıları, gözü peklikleri ve vahşetleriydi. Kurbanları korkunç istilacıların baskın taarruzlarının geçici şokunu atlattıktan sonra, kahramanca direnmişlerdi. Aztekler ölümüne dövüşmüşler ve neredeyse kökleri kurumuştu; İnkalar tekrar tekrar karşı saldırıda bulunmuşlar ve 1572'ye kadar tropik ormanın doğal korunak vazifesi gördüğü *montaña* [dağ] denilen And Dağları'nın Atlantik yamacında direnmişlerdi. Machu Picchu adlı (el sürülmemiş ama çoktan beri terk edilmiş) son sığınakları 1911'de keşfedilmişti. Ancak Batı Avrupalıların "Yeni Dünyası'nın" en cesur ve en donanımlı sakinleri bile barut, çelik ve her şeyden önce (atın Kuzey Amerika'da insanların oraya Kuzeydoğu Asya'dan gelişlerinden önce evrimleşmesine rağmen, onlar açısından bilinmeyen bir

hayvan niteliğindeki) atlara karşı duramamışlardı. İspanyollar fetihlerini stratejik noktalarda özerk şehirler kurup buralara eski muhariplerle *Mestizo*'ları [melezleri] yerleştirerek sağlama almışlardı. Bu bir zamanlar İlk Pers İmparatorluğu'nun Makedon Yunan fatihlerinin uygulamasıydı.

On altıncı yüzyılın İspanyolları, dokuzuncu yüzyılın Norsları gibi, iki yönden seyyardılar. Karaya çıktıklarında ata binmişlerdi ve at sırtında Amerika kıtasında katettikleri mesafeler Moğolların Eski Dünya *Oikoumenê*'sinde katettiklerinden çok da kısa değildi.

Ruslar on altıncı yüzyılın bitişinden önce Kuzey Asya'da İspanyolların Amerika kıtasındaki marifetleriyle aşık atıyorlardı. Osmanlılar 1568-1569'da Astrahan'ı almaya ve Don'dan Volga'ya bu iki nehrin birbirine en fazla yaklaştığı noktada bir kanal açmaya çalışıp başarısızlığa uğramışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'yla Osmanlıların Ceyhun-Seyhun Havzası'ndaki Sünni Müslüman dindaşları arasındaki Rus engelini aşmaya güçlerinin yetmeyeceği anlaşılmıştı. Bu engel artık (Türkçede "kazmacı" [kazma], başka bir deyişle bir göçebe aşiretin bakış açısıyla "kaba" anlamına gelen) Kazak toplulukları tarafından takviye edilmişti. Bunlar kendilerini, Altın Orda'nın Litvanyalıların on dördüncü yüzyılda Karadeniz'in kuzey sahiline inmeleriyle doğuya doğru püskürtülmelerinin ardından, ilk önce Dinyeper'in çağlayanlarından birindeki bir adada yurtlandıran Ukraynalı Doğu Ortodoks kayıkçılardı. 1571'de bir Kazak topluluğu kendini Don Nehri ve muhtemelen aşağı yukarı aynı tarihte bir başka nehir, yani Yaik (Ural) Nehri boyunca yurtlandırmıştı.

1581'de Yermak adlı Kazak kökenli bir Rus maceracı Urallar'ı batıdan doğuya doğru aşıp Türkçe konuşan sakinlerinin kısa bir süre önce Müslümanlığı benimseyen Sibir Hanlığı'nı fethetmişti. Yermak'ın takipçileri, Amerika kıtasının İspanyol fatihleri gibi, Batı Sibiryalı kurbanlarının elinde bulunmayan ateşli silahlara sahipti. Yermak'ın ardılları Sibirya ormanlarının bir başından bir başına nehirler boyunca kayıklarla seyahat etmişler, karadan kayık nakliyatı yerlerini keşfedip buraları katederek 1637 veya 1638'de Ohotsk'ta Pasifik Okyanusu'nun kuzeybatı sahiline varmışlardı. Baykal Gölü çevresindeki, güçlü bir direnç ortaya koyan Budist Moğol Buryatları atlatmışlardı. Buryatların üstesinden Ruslar gelmiş ve 1651'de ülkelerinde İrkutsk şehrini kumuşlardı. Bu arada Ruslar Amur Havzası'nı istila etmişler ve 1643'te bir Rus

çapulcu tayfası Amur'un Mançurya'da yer alan sağ yakasındaki kolu Songhua Nehri'ne ulaşmıştı.

Ruslar burada aynı şekilde ateşli silahlara sahip denkleri Mançularla karşılaşmışlardı. Mançular, Çin'i fethettikten sonra, Rusları batıya doğru püskürtüp 1658'de onları Amur'u besleyen en batıdaki kollarına hapsetmişlerdi. Rusların güneydoğuya doğru ilerleyişlerine böylece çekilen sınır 1689'daki bir antlaşmayla sağlama bağlanmıştı. Amur Havzası'nda Ruslar ana üslerinden uzaktaydılar, oysa Mançular kendilerininkine yakındılar ve Mançuların lojistik avantajları belirleyiciydi. Ruslarla Mançular arasındaki *c.* 1652'de gerçekleşen ilk çarpışma tarihidir. Göçebe olmayan ama seyyar imparatorluk kurucu iki halk Amur Havzası'nda bu şekilde karşılaştıklarında, Avrasyalı yaylacılar kendilerini ilk defa yerleşik güçlerce tamamen çember içine alınmış halde bulmuşlardı.

Mançular, duvarlar içindeki Çin'e girmeden ve Ruslarla karşı karşıya gelmeden önce, 1634-1645'te doğudaki Moğollara üst hükümdarlıklarını dayatmaktaydılar. Buryatlar Rusların boyunduruğu altına giren doğudaki yegâne Moğollardı. Bu arada doğudaki Moğollar *c.* 1576-1577'de dinlerinden dönüp Mahayana Budizminin Tibet türünü benimsemişlerdi, keza çok geçmeden batıdaki Moğollar da. Batıdaki Moğollar (Oyratlar, Zungarlar, Kalmuklar) artık –steplerin doğu kesiminden orta kesimine geçişe hâkim kilit bir konumdaki– Altay Dağları'yla Tian Shan arasındaki gediğin iki yakasındaydılar. Kalmuklar aşağı yukarı on altıncı yüzyılın sonuyla on yedinci yüzyılın başında batıya doğru sökün etmişlerdi; kendilerine steplerin orta kesimindeki Türkçe konuşan Müslüman Kazaklar arasından ite kaka yol açmışlar ve *c.* 1613'te, Rusya'nın "Gaileler Devri'nin" (1604-1613) son yılında, Volga'nın aşağı çığırını aşmışlardı. Aşağı Volga'yla Aşağı Don arasında karargâh kuran bu Kalmuk göçmenler, Rus ve Osmanlı imparatorluklarının arasındaki sahipsiz ülkeye –ne Doğu Ortodoks Hıristiyanlığa ne de Sünni İslama bir bağlılıkları bulunan Budistler için politik bakımdan hâkim bir noktaya– yerleşmişlerdi.

Portekizliler ve İspanyollar on yedinci yüzyılın bitişinden önce sıkıntıya düşmüşlerdi. 1578'de Portekizlilerin başına Fas'ta askeri bir felaket gelmişti. 1580'de Portekiz II. Felipe'nin egemenliği altında İspanya'yla birleşmişti ve 1588'de İngiltere'yi fethetmeye yönelik bir İspanyol girişimi, Moğolların 1281'de Japonya'daki ve 1292'de Cava'daki yıkımlarıyla karşılaştırılabilir bir deniz felake-

tiyle sonuçlanmıştı. Ondan sonra İspanya ve Portekiz'in birleşik bahriyesi bile iki yarı küresel deniz imparatorluğunu Yarımada güçlerinin gözü dönmüş ve kıskanç Kuzeybatı Avrupalı –Felemenkli, Fransız ve İngiliz– komşularının tecavüzlerine karşı korumakta acze düşmüştü.

Korsanlık yapan bu üç halk bu arada Karayipler'deki çoktandır baskın verip durdukları birkaç adayı ele geçirmişti. İngiliz yerleşimciler 1606'da Virginia'ya, 1620'de de New England'a ayak basmışlardı. Fransızlar 1605'te Acadia'ya yerleşmişler ve 1608'de Québec'i kurmuşlardı. Felemenkliler 1612'de Nieuw Amsterdam'ı (bugün New York) kurmuşlardı. İspanya uçsuz bucaksız "Batı Hint Adaları İmparatorluğu'nun" (başka bir deyişle, Amerika kıtasının) fiilen işgal edilen kısımlarının çok azını kaybetmişti. Portekiz'in kayıpları çok daha büyüktü. Felemenkliler Portekizlilerden 1641'de Malaka'yı ve 1658'de de kıyısı boyunca Seylan'ı almışlardı. 1609'la 1623 arasında Felemenkliler Portekizlileri Endonezya'dan defetmekle ilgili bir yarışta İngilizleri yenmişlerdi. 1621'le 1654 arasında Felemenkliler Brezilya'yı fethetmeye kalkışmışlardı ama bu iddialı girişimin çapı Felemenklilerin askeri kaynak kapasitesini aşmıştı.

Portekiz açısından –ve açıkçası bütün Batı Avrupalı imparatorluk kurucu güçler açısından– daha kaygı verici olanı Portekizlilerin Asyalı ve Afrikalı güçler tarafından püskürtülmeleriydi. İran'ın Safevî İmparatoru Şah Abbas (hd 1588-1629) 1622'de İngiliz donanma desteğiyle Hürmüz'ü Portekizlilerden almıştı. 1632'de Habeşler (Etiyopyalılar), hiçbir yabancı yardımı görmeksizin, Portekizlileri ve bütün Avrupa uyruklu Cizvitleri sürüp kendilerini *Oikoumenê*'nin geri kalanından tecrit etmişlerdi. Neredeyse aynı anda Japonlar da aynısını yapmışlardı. Hideyoşi 1587 kadar erken tarihlerde Hıristiyan misyonerlerin kovulmasını emretmişti. 1614'te Tokugava hükümeti tarafından Hıristiyan ibadetini yasaklayan bir buyruk yürürlüğe koyulmuştu. Japonya'da 1622-1638 yılları arasında Hıristiyanlara vahşice eziyet edilmişti ve 1637-1638'deki bir Hıristiyan Japon isyanının patlak verip (bir miktar Felemenk donanma desteğiyle) bastırılmasını Portekizli tacirlerin 1638'de Japonya'dan kovulması izlemişti. Bu adımın önüne 1636'da Japon tebaasının yurtdışına gitmesini yasaklayan bir buyruk düşmüştü. 1603'te Japonya'ya kabul edilen Felemenk tacirlere kalma izni verilmişti verilmesine ama Nagasaki limanındaki Dejima adlı yapay bir adaya hapsolmuşlardı.

Habeşler ve Japonlar Portekizlilerin mevcudiyetlerini aynı nedenle tahammülfersa bulmuşlardı. Portekizliler aşırı ölçüde içten Romen Katoliklerdi ve ticaretten kazanç sağlamanın yanı sıra dinlerini yaymakla da meşguldüler. Cizvitler 1626'da Habeşistan'da hüküm süren imparatora dominyonlarında Papa'nın Monofizit Kilisesi'ne üstünlüğünü tanıma ve bazı Yahudi âdetlerini (Yahudilik Habeşistan'a Hıristiyanlıktan önce ulaşmıştı) içeren yerel Monofizit dini törenine, *in toto* [bütünüyle], son vermek üzere girişimde bulunması için dil dökmüşlerdi. Gerçi Habeşler Portekizlilere onları on altıncı yüzyılda Müslümanlar tarafından boyunduruk altına alınmaktan kurtardıkları için minnettarlardı ama Portekizlilerin müteakiben Romen Katolik Hıristiyanlığını dayatma girişimi bir düşmanlık patlamasını körüklemişti. Japonya'da ilk Cizvit misyoner San Francisco Javier'in Küşü'ye geldiği 1549'dan itibaren çok sayıda isteğe bağlı dininden dönüp Romen Katolik Hıristiyanlığı benimseyen vardı. Ancak Filipin Adaları'nın 1571'de İspanyollar tarafından fethi, ayrıca bunu 1580'de İspanyol ve Portekiz tahtlarının birleşmesinin izlemesi, Hideyoşi ve onun Tokugava ardıllarının, İspanyolların Japon dönmelerini Japonya'yı fethetmek için bir "beşinci kol" olarak kullanmaya çalışacaklarından endişelenmelerine yol açmıştı. Japonların, Habeşler gibi, Batı Avrupa'dan gelen baş belasını kendi kendilerini *Oikoumenê*'nin geri kalanından gönüllü bir şekilde tecrit etmeye kadar varan ihtiyati tedbirlerle engellemeleri bu yüzdendi.

Japon Hükümeti'nin Felemenk tacirlerin kalmasına izin vermelerinin nedeni, Felemenklerin onları sadece ticaretle ilgilendiklerine ve hiçbir Japonu Hıristiyanlığın Kalvenci türüne döndürmek için çaba sarf etmeye niyetleri bulunmadığına inandırmalarıydı. İngiliz tacirler de gayri-Batı Avrupalı ticaret ortaklarını dinlerinden döndürmeye çalışmaktan kaçınmışlardı. Ayrıca Romen Katolik Fransızlar bile bu konuda ihtiyatlı davranmışlardı. Gerçi, Romen Katolik misyonerleri birer Fransız politik casusu olarak kullanma niyetleriyle, bir ölçüde kışkırtıcı Portekizli ve İspanyol uygulamasını örnek almışlardı.

Sonuçta Batılı tacirler ve imparatorluk kurucularının birbirini izleyen dalgaları tarafından ihraç edilen Batı uygarlığı şekillerinde fark vardı. İlk İspanyol-Portekiz dalgası Batı uygarlığını, herhangi bir uygarlıkta ana hatlarıyla uygarlığın anahtarı olan yöresel din dâhil, tamamıyla ihraç etmeye çalışmıştı. Bu girişime bütün gücü

yeten gayri-Batı Avrupalı halklar tarafından başarılı bir şekilde direnilmişti. Bundan ötürü Batı Avrupalıların *in partibus infidelium* ["inançsızların topraklarında"] faaliyet gösteren Felemenk-Fransız-İngiliz ikinci dalgası Batı Avrupa uygarlığının sadece sakıncalı bölümleri çıkarılmış bir yorumunu ihraç etmişler, Felemenk ve İngiliz bağımsız tacirleriyle kamu yetkilileri misyonerlik faaliyetlerine razı gelmemişlerdi. On yedinci yüzyılda *Oikoumenê*'nin her yanına yayılmaya başlayan bu sakıncalı bölümleri çıkarılmış Batı uygarlığındaki en önemli öğe din değildi; teknolojiydi ve en başta da savaş teknolojisiydi.

Romen Katolik Hıristiyanlık, Japonya'da kripto-Hıristiyan olmak yüzünden ölüm cezasına mahkûm edilmenin 1873'te yürürlükten kaldırılmasına kadar Küşü kıyısının açıklarındaki bazı adacıklarda gizlice ayakta kalmıştı. O tarihlerde gizli "Kirişitan'ın" [Japon Hıristiyanlarının] Romen Katolikliği yerli Japon halk inancı ve âdetleriyle kaynaşmıştı, keza aynı şey boyunduruk altına alınan nüfusların *en masse* zorla ve dolayısıyla dinlerinden kâğıt üstünde döndürüldüğü denizaşırı İspanyol dominyonlarında da vuku bulmuştu.

Batı Avrupalı bütün milliyetlerin imparatorluk kurucuları benzer şekilde denizaşırı kurbanlarını sömürmüşler veya alternatif olarak köklerini kurutmuşlardı. İspanyol fatihlerin açgözlülükleri ve acımasızlıkları rakipleri tarafından asla aşılmaksızın taklit edilmişti ama İspanyollar fethin gündeme getirdiği ahlaki meseleyle çabucak ve açıkça yüzleşmekte benzersizlerdi. İspanyol fatihlerin kurbanları aradıkları kararlı ve ısrarlı müdafiyi 1514 kadar erken bir tarihte Dominiken keşiş Bartolomé de Las Casas'da bulmuşlardı; İspanyol Hükümeti'ni en kötü istismarları yasaklayan bir mevzuatı hayata geçirmek üzere gayrete getirmişti ve bu mevzuat kısmen muhalefet ederek silaha sarılan fatihlere rağmen uygulanmıştı. İspanyollar ve Portekizliler ayrıca dönmelerle evlenerek kurbanlarına eziyetlerini azaltmışlardı. Onlara göre, dini cemaat elle tutulur gözle görülür ırk farklarına baskın çıkan bir manevi bağdı. Nitekim din değiştirmenin fatihlerle fethedilenler arasındaki engelleri kaldırmaktaki etkisi Cortes sonrası Nueva España'nın [Yeni İspanya] koruyucu tanrıçası Guadalupe Meryem Anası'nın [*Virgen de Guadalupe*] rengiyle kıyafetinde sergilenmektedir.

Portekizliler Afrika'da Sahra Çölü'nün güney kıyısına ulaşır ulaşmaz Siyah Afrikalıları köleleştirmeye başlamışlar ve daha

sonraki bütün Batı Avrupalı imparatorluk kurucuları bu berbat uygulamayı örnek almışlardı. Batı Avrupalılar denizaşırı toprakları edindiklerinde, köklerini kazıdıkları veya kırıp geçirdikleri yerlilerin yerine angarya ihtiyacını karşılamaları için Afrika'da ele geçirilen Siyahi köleleri ithal etmişlerdi. Kurbanlar arasında ölüm oranı yüksekti; tacirlerin kârları da bununla orantılıydı; köleleştirilen Siyahi Afrikalı sürgünlerden sağ kalanlar, ırklarının yaşama gücü sayesinde, Amerika kıtasında bu "Yeni Dünya'nın" temellükünü onları nakleden Batı Avrupalı Beyazlarla paylaşacak bir oğul döl üretmeyi başarmışlardı.

Farklı insan ırklarının göçü ve melezleşmeleri *Oikoumenê*'nin biyosferin fauna ve florasında kaynaşmasının tek sonucu değildi. Önceden ayrık iki yarı kürenin her birinden ötekine bahşedilen bağımsız bir şekilde evcilleştirilmiş yararlı hayvanlarla bitkiler de vardı. Aynı zamanda bakteri ve virüslerin yıkıma yol açan yayılımı da yaşanmıştı. Çiçek hastalığı mikropları batıya, Amerika kıtasına Kolomb'un ardından insan taşıyıcılar tarafından nakledilmişti. Muhtemeldir ki bu mikropların bir konağı Pizarro'nun Güney Amerika'yı ele geçiren ufak birtakım insan istilacılarının fark edilmeyen keşif koluydu, tabii ki Inca Huayna Capac'ın ömrünün vefa etmemesine neden olan hastalık çiçekse. Diğer taraftan –Batı Avrupa'da ilk defa 1495'te, başka bir deyişle Kolomb'un ilk karaya çıkışı üzerinden daha üç yıl geçmeden rapor edilen– zührevi hastalık [frengi] muhtemeldir ki "Eski Dünya'nın" onu maruz bıraktığı haksızlıklardan dolayı "Yeni Dünya'nın" intikamıydı. Batı Avrupa'da 1519'la başlayan, yüzyıl boyunca meydana gelen yıkıcı fiyat artışları kesinlikle İspanyolların Azteklerle İnkalardan çaldığı, ardından da mecburi hizmete koşulan yerli Amerikan emeği sayesinde Amerikan madenlerinden çıkardıkları külçe ithalatının bir karşılığıydı. Böylece *Oikoumenê*'nin kaynaşmasının bir sonucu üç heyuladan –çiçek hastalığı, frengi ve meskûkât [sikkeler] enflasyonundan– her birinin, coğrafi yayılma alanı bakımından Şarlken'in imparatorluğunu bile gölgede bırakan bir imparatorluk elde etmesiydi. Bunlar da Güneş'in hiç batmadığı alışılmamış türden imparatorluklardı.

76
Batı Uygarlığı, 1563-1763

Batı uygarlığı 1563-1763 arasındaki iki yüzyılda, Roma İmparatorluğu'nun yerel enkazı arasından yükseldiğinden beri bu toplum tarafından önceki herhangi bir tarihte yapılandan daha büyük bir zihni ve manevi devrim yapmıştı. Batılı düşünürler artık öncüllerinden kalan mirası kayıtsız şartsız almayı reddediyorlardı. O günlerden itibaren devralınan doktrinleri, görüngüleri bağımsız bir şekilde inceleyerek, sınamaya ve kendi mütalaalarında bulunmaya karar vermişlerdi. Ayrıca heterodoks azınlıklarla barış içinde bir arada yaşamayı içlerine sindirmişlerdi. Bir çoğunluğun amentüsünü ve dini törenini cebren dayatma konusunda artık ne bir zorunluluk ne de bir içtepi hissediyorlardı. Bu devrimlerin hiçbiri ani değildi. Her ikisinde de duraklamalar ve gerilemeler vardı. Fontenelle 1686'da, Giordano Bruno'nun 1600'de hayatına mal olan bir doktrinle ilgili, *Entretiens sur la pluralité des mondes* [*Meskûn Dünyaların Çokluğu*] adlı eserini yayımlamıştı; buna rağmen, Fontenelle yüz yaşını aşacak kadar yaşamış ve 1757'de yatağında ölmüştü. Newton (1642-1727) 1687'de, Galileo'nun 1633'te zorlandığı gibi, herhangi bir kilise yetkilisi tarafından sözünden dönmeye mecbur tutulmaksızın, *Principia* [tam adı: *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica*, Türkçesi: *Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*] adlı eserini yayımlamıştı. Öte yandan, Fransa'daki Protestan azınlığa dini özgürlük bahşeden Nantes Fermanı XIV. Louis tarafından 1685'te yürürlükten kaldırılmıştı.

Batılıların, artık kendilerini kurtardıkları, otoriteye kul köle olmaları asırlıktı. Hıristiyanlıktan başka bütün dinler Roma İmparatorluk Hükümeti tarafından beşinci yüzyılın bitişinden önce kaba güçle bastırılmıştı ve Roma İmparatorluğu'nun Batı'daki bazı ardıl devletlerinde –örneğin, 1391-1492 arasındaki yıllarda İspanya'da ve 1497'de Portekiz'de– soluğu yurtdışında alamayan bütün Yahudilere zorla Hıristiyanlık benimsetilmişti. On üçüncü yüzyıldan beri Batılı Hıristiyan teolog ve filozoflarına Helenistik Çağ'ın Yunan filozofu Aristoteles'in ilkeleri dayatılmıştı. On beşinci yüzyıldan beri Batılı Latince yazarlarına Cicero Çağı'yla Augustus Çağı Latince yazarlarının üslubu empoze edilmişti.

Batı Kilisesi'nin Papalık hükümetine karşı Protestan isyanı, Batı'nın amentülerindeki *filioque* ["ve oğuldan"] ile ilgili eklentisine rağmen, Hıristiyanlığın otoritesini gözden düşürmemişti. Protestanlar Papalık *Curia*'sının otoritesi yerine Kitabı Mukaddes'in otoritesini koymuşlardı. Protestan prensler kendi tebaalarına Batı Hıristiyanlığının kendilerine has yorumunu dayatma konusunda Romen Katolik prensler kadar hoşgörüsüz davranmışlardı. Batı Hıristiyan Âlemi'nin bağrındaki ayrılık, çekişen taraflardan her ikisini de sadece hemfikir Romen Katolik öncüllerinden daha bağnazca ve gaddarca davranmaya itmişti.

"Klasik" Latince yazarların üsluplarının taklidi, Batılı Hıristiyan düşünürlerin entelektüel bakımdan Aristoteles'e kulluk etmelerinden daha anlamsız olmuştu. Öte yandan, Helenistik Çağ'ın Yunan matematiksel ve bilimsel eserlerinin Batı'da basımı bağımsız düşünceyi harekete geçirmişti; çünkü fiziksel görüngülerin bu "antik" yorumu, bir dizi vakada, müteakip teknolojik icatlar ve coğrafi keşifler sayesinde çürütülmüştü. "Antik" bilginin bu alandaki "rönesansı" yeni çıkışlara yol açmıştı.

Batı'nın kendini Yunan-Romen öncellerinin entelektüel zorbalığından azat etmesi Fontenelle'nin *Une digression sur les anciens et les modernes* ["Antiklere ve Modernlere Dair Bir Ara Söz"] (1688) adlı eseriyle William Wotton'un *Reflections upon Ancient and Modern Learning* ["Antik ve Modern İlim Üzerine Derin Düşünceler"] (1694) adlı eserinde dramatize edilmişti ama saldırıyı Jean Bodin (1530-1596) başlatmış ve saldırı, henüz Modernlerin tarafgirleri kesin zaferlerini kazanmadan önce, Francis Bacon (1561-1626) ve René Descartes (1596-1650) tarafından daha ötelere taşınmıştı. Üstelik muzafferler, XIV. Louis'nin kasidecilerinin Homeros'tan

daha iyi şairler olmadıklarını kabullenmek zorunda kalmışlar ve bir Hıristiyan uygarlığının bir Hıristiyanlık öncesi uygarlıktan daha iyi olduğuna dair Hıristiyan iddiasını onaylamamışlar ve bundan ötürü de bu iddiayı canlandırmamışlardı. Modern Batılı başarılarının bu müdafilerinin galip geldikleri alanlar fiziksel bilim, teknoloji ve felsefeydi.

Batı'da 1534'te başlayıp 1648'e kadar kesik kesik süren "din savaşları" yüzünden Hıristiyanlığın itibarı sarsılmıştı. Bu savaşlar hem bağnazca hem de ikiyüzlülükle verilmişti. Savaşçı prenslerin güdü ve amaçları politikti ama yüzlerine dini inanç maskesi geçirmek işlerine gelmişti, savaşçıların husumetleri de dini şevkle aşılanmıştı. Gerçi bu şevk garez ve cehalet doluydu ama içtendi. Royal Society [Londra Kraliyet Derneği], Hıristiyanlığı örselemeyi değil ahlaken ıslah etmeyi hedefleyen, fiziksel bilime meraklı bir grup insan tarafından 1660'ta Londra'da kurulmuştu. Politikaları çağdaşlarının düşünce ve duygularını hem gayri-terbiyevi hem de sonuçsuz teolojik çekişmelerden başka yöne çekip, doğal görüngülerle ilgili serinkanlılıkla tartışılabilir ve gözlemle veya deneyle kesin bir şekilde cevaplanabilir sorulara yöneltmekti.

Aynı zamanda, "din savaşlarının" Batılı kalplerini ve zihinlerini Hıristiyanlığın pençesinden kurtarmanın peşinde koşan başka eleştirmen ve kurbanları da vardı; dahası bu hâlâ tehlikeli bir oyun olduğundan –Hıristiyan Âlemi'nin sınırları ötesindeki bölgeler dışında– gizlice çalışmışlardı: Örneğin, Japonya'daki Felemenkler sürekli ticaret iznini Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinden gösterişli bir şekilde uzak durarak sağlama almışlardı. Fontenelle müteveffa bilim adamları için söylediği *éloge*'larına (sözlü ölüm ilanlarına) Hıristiyanlıkla pek bağdaşmayan özlü sözler sokuşturmuştu. 1688'de yayımlanan *Histoire des oracles* [Kehanetler Tarihi] adlı eserinde daha gözü pekti. Kuzey Felemenk'e iltica etmiş Pierre Bayle adlı bir Fransız Protestan 1695-1697'de Rotterdam'da, Diderot ve d'Alembert'in 1751-1765'te Fransa'da yayımladıkları *Encyclopédie*'nin [tam adı: *L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Türkçesi: Ansiklopedi veya Bilimlerin, Sanatların ve Mesleklerin Sınıflandırılmış Sözlüğü] prototipi niteliğindeki, *Dictionnaire historique et critique* [Tarihsel ve Eleştirel Sözlük] adlı bir eser yayımlamıştı. Bayle, Yunan ve Latin yazarların [eserlerinin] çağdaş Batı'da şerh edilen nüshalarındaki genel düzeni kopyalamıştı. Metni yatıştırıcıdır; kendi metnindeki,

göze batmayacak şekilde daha küçük hurufatla basılan ama sıkça bir sayfanın büyük bölümünü işgal eden notlarıysa bazı durumlarda rahatsız edicidir. Tabii ki yazarın bu belli belirsiz şerhlerindeki niyeti inceden inceye alay diye doğru bir şekilde yorumlanırsa.

Aşağı yukarı seksen yıl sonra yazan Edward Gibbon, Bayle'ın düzenini benimsemişti ama bu onu 1776-1788'de yayımlanan, Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı kabul etmesini mucizevi olmayan bir şekilde ortaya döktüğü, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* [*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*] adlı eserindeki bölümlerden ötürü topa tutulmaktan kurtaramamıştı. İngiltere, Batılı ülkeler arasında dini hoşgörüyü tesis etmekte çığır açmıştı ama Hıristiyan karşıtı inanç ve duyguların ifadesine kayıtsız kalma konusunu yavaştan almıştı. John Wesley (1703-1791) 1739'daki evanjelik misyonuna Gibbon (1737-1794) daha bir süt çocuğuyken başlamıştı. Gibbon'ın Fransız çağdaşları olan Voltaire (1694-1778) ve Ansiklopediciler masuniyet konusunda daha açık sözlü davranmayı becerebilmişlerdi; buna rağmen, on sekizinci yüzyılda bile, Voltaire Fransa-İsviçre sınırının hemen İsviçre tarafında yaşayarak ihtiyatlı davranmıştı.

On yedinci yüzyılda Fransa'da, Blaise Pascal (1623-1662) bilimsel dehâyı Jansenci Hıristiyanlığa ateşli bir inançla birleştirmişti ve Piskopos Bossuet (1627-1704), insan soyunun tarihinin hâlâ Caesarealı [bugün Horbat Kesari] Eusebios'un (*c.* 264-340) bir zamanlar biricik ve kadiri mutlak tanrı yani Yahudilere has Yahve'nin takdiriilahîsine dayanarak ortaya döktüğü gibi öne serildiği, *Discours sur l'histoire universelle* ["Evrensel Tarih Vaazları"] adlı bir eser yayımlamıştı. Voltaire, insan soyunun bir kültürel ve sosyal tarihini, Yahudileri değil uygarlıkları Cizvit misyonerler sayesinde Batı'da bilinir hale gelen Çinlileri yüceltip yazarak, Bousset'ye mukabele etmişti.

Dini hoşgörünün Batı'da tesisi tarihindeki edebi nirengi noktaları [sonradan] yurduna dönen İngiliz sürgün John Locke'un (1632-1704) yazdığı *A Letter Concerning Toleration* (1689 sonrası) [*Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*] ve *Two Treatises on Government* (1690) [Hükümet Üzerine İki İnceleme] adlı eserlerdir. Uygulamada nirengi noktalarıysa Tuna Havzası'ndaki Romen Katolik Habsburg monarşisinin hükümdarı I. Leopold'un fermanlarıydı. Leopold 1690'da Macar tahtının eski tebaasıyla halen Osmanlı

egemenliği altındaki Hıristiyan halklarına, Habsburg egemenliği altında Osmanlı standartlarına varan, dini özgürlük ve cemaat özerkliği sağlayan bir tebligatta bulunmuştu. Leopold 1690-1695'te bir mülteci Doğu Ortodoks Sırp cemaatine, onlar için Habsburg topraklarında bir Osmanlı milleti ayrıcalığı içeren koşullarda sığınma hakkı tanımıştı. 1664 kadar yakın bir zamanda –Otuz Yıl Savaşı'nda (1618-1648) Habsburg monarşisi tarafından yeniden fethedilen Bohemya tahtına bağlı idari bölümlerden biri olan– Silezya'daki halk bir Osmanlı fethiyle özgürlüğüne kavuşmanın hasretini çektiğini açıktan açığa ifade ediyordu. Tuna Havzası'ndaki Habsburg monarşisi, araya giren otuz beş yılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1682-1683'te yaşadığı ikinci Viyana kuşatmasındaki feci başarısızlığı sonucu, o vakitler üzerlerindeki hükmünü yürütememeye başladığı, Osmanlı Doğu Ortodoks Hıristiyanlarının politik bağlılığı için Rusya'yla rekabet zorunluluğu yüzünden dini hoşgörü politikasına geçmişti.

Batılılar tarafından hoşgörü, buna rağmen, entelektüel bağımsızlık gibi ancak ağır ağır gerçekleştirilmişti. Nantes Fermanı Fransa'da 1685'te yürürlükten kaldırılmıştı. Cizvit misyonerler Çin'de Konfüçyüsçü kültürü özümseyerek, ülkeye Batı'ya has yararlı astronomik ve askeri teknolojiyi getirerek ve de dönmelerine atalarını geleneksel Çin yöntemiyle kutsal saymaya devam etmelerine, bu dini törenin dini değil sivil olduğuna dair akla uygun bir gerekçeyle, izin vererek bir köprübaşı kazanmışlardı. Çin'de Matteo Ricci (1552-1610) adlı Cizvit öncü, derin Konfüçyüsçülük bilgisi göz önünde tutularak, bir Çince *nom de plume* [takma ad] ile, Çinli Konfüçyüsçü âlimlerin cemiyetine kabul edilmişti. Cizvitler *Deus* [Tanrı] kelimesini *Tian* ("Gök") diye çevirmişlerdi. Uzlaşmaz Romen Katolik yetkililer Çinli dönmelerin ataları kutsal saymayla ilgili geleneksel dini törenleri uygulamalarını yasaklayarak ve *Deus* kelimesinin, Hıristiyanların tanrısının kişi-üstü değil insana benzeyen bir kişi olduğunu ifade edecek şekilde, *Tian-di* ["Gök ve Yer"] diye çevrilmesinde ısrar ederek Cizvitlerin çabalarını baltalamışlardı. Romen Kilisesi böylece Çin İmparatorluk Hükümeti'yle, otuz yıl sonra (1693-1723) Çin'de Hıristiyanlığın yasaklanıp bastırılmasıyla sonuçlanan, bir çekişmeyi tetiklemişti. *Curia* Japonya'da 1587-1638 arasında başına gelenlerden ibret almamıştı. Avrupa'daki Protestan Hıristiyanlar, Tuna Havzası'ndaki Habsburg monarşisinin Doğu Ortodoks Hıristiyanlara hoşgörüyü

kabullenmesinden kırk iki yıl sonra, 1731-1732'de bitişik Salzburg prens-piskoposluğundan sürülmüşlerdi.

On yedinci yüzyıl, Batı ülkelerinde, bir kuyrukluyıldızın gözükmesinin Tanrı tarafından eli kulağındaki cezalara dikkati çekmek amacıyla tertip edilen mucizevi bir hadise olduğuna dair batıl inancın ortadan kalktığını görmüştü. 1680 kuyrukluyıldızı hâlâ ortalığı telaşa veriyordu. Bayle 1682'de, 1680 kuyrukluyıldızı ve diğerlerinin normal doğal görüngüler niteliğine sahip bulunduğunu ileri sürdüğü, [kısa adıyla] *Pensées diverses sur la comète* ["Kuyrukluyıldız Üzerine Çeşitli Düşünceler"] adlı eserini yayımlamıştı. 1682'de bir başka kuyrukluyıldız gözükünce, astronom Edmond Halley bunu 1456, 1531 ve 1607'de gözükenlerle bir tutmuş ve bunun yörüngesini, dönemselliğini ve hızını hesaplamıştı. Halley aynısını 1680 kuyrukluyıldızı için de yapmıştı. Bir diğer Batı batıl inancı yani büyücülüğe inanma daha zor ortadan kalkmıştı. Bu inanca meydan okuyan ilk yayından orada [büyücülük suçu] işleyen bir "cadının" son idamına kadar iki yüzyıl (1563-1762) geçmişti. Bu arada, binlerce masum insan utanç verici bir şekilde öldürülmüştü.

Otoritenin, hoşgörüsüzlüğün ve batıl inancın reddi Batı toplumunun kültürel ve sosyal yapısında boşluklar yaratan bir entelektüel ve ahlaki zaferdi. Bu boşluklar hayatın farklı bölümlerinde, öyle ya da böyle temkinli telafilerle elde edilen, farklı derecelerde başarılarla doldurulmuştu.

1572'de Paris'te Aziz Bartolomeus Yortusu'ndaki ve 1649'da Drogheda'daki katliamlar gibi vahşetleri körükleyen dini polemiklerin yerini başarılı bir şekilde, insan gönencinin bilimin sistemli bir şekilde teknolojiye uygulanması yoluyla artacağına dair bir umudun uyandırdığı, matematik ve fiziksel bilime merak almıştı. Leonardo da Vinci tarafından vaktinden evvel ifade edilen bu umudu Francis Bacon kalbinde yaşatmış ve bu umut, Bacon'un Royal Society'yi kuran müritlerine ilham vermişti. Padova Üniversitesi'nin eski bir İngiliz mezunu olan William Harvey (1578-1657), 1628'de [kısa adıyla] *De motu cordis et sanguinis* [Kalp ve Kanın Hareketleri] adlı eserini yayımlamıştı. Robert Boyle (1627-1691) kimya bilimini simyadan ayrıştırmıştı. Isaac Newton Batı'daki fizik ve astronomiyi kökünden değiştirmişti. Carolus Linnaeus (1707-1778) biyosferin flora ve faunasının sistemli bir şekilde sınıflandırılmasını başlatmıştı. Linnaeus sınıflandırdığı tür ve

cinslerin değişmezliğine [mutasyona uğramayacağına] inanıyordu. Ona göre Doğa durağandı. Linnaeus'un çağdaşı Buffon Kontu G. L. Leclerc (1707-1788) Doğa'nın bugünkü halini uzun boylu bir süreç sayesinde zaman içinde aldığına dair kanıt bulmuştu ve bu sürecin gelecekte de devam etmesine ihtimal vermişti.

Felsefenin ilgi alanında, Aristoteles'in otoritesinin reddiyle meydana gelen boşluğu hümanistlerin Platon kültü dolduramamıştı. On yedinci yüzyılın Batılı düşünürleri bu boşluğu, iyice bir kopuşu gerçekleştirip taze bir başlangıç yapmanın peşine düşerek doldurmuşlardı. René Descartes bunu epistemoloji için yapmayı denemişti. [Kısa adıyla] *Discours de la méthode* (1637) [*Yöntem Üzerine Konuşmalar*, 2019] adlı eseri, son sözü söylemeyi başardığı iddiasına itiraz eden, ardılları için bile entelektüel bir nirengi noktası olma niteliğini korumuştur. John Locke epistemolojiyi deneye dayanarak ele almaya yönelmişti. Spinoza (1632-1677) ve Leibniz (1646-1716) metafiziği yeni esaslara bağlamanın peşinde koşmuşlardı. Sosyolojinin ilgi alanında, Thomas Hobbes (1588-1679) toplum sözleşmesi hipotezini psikoloji âleminde bir ön inceleme yaparak sağlamlaştırmıştı. Bu alanda da emek veren Locke o kadar derinlemesine araştırmamıştı. Giambattista Vico (1668-1744), [ilk baskısındaki kısa adıyla] *Principj di una Scienza Nuova* (1725) [Yeni Bir Bilimin İlkeleri] adlı eserinde kültürel tarihin ilgi alanında yeni bir çığır açmıştı. Eseri o kadar alışılmamıştı ki, önemi çağdaşları tarafından takdir edilmemişti. Vico, Helenistik Çağ Yunanlarının devrî tekerrürler teorisinden ilham almıştı ama Helenistik akıl hocalarının aksine, o iki kültüre sahipti: Helenistik ve Batı Hıristiyan. Görüş açısı ve teçhiz edildiği bu daha bol bilgiyle Batı'daki bu ilk karşılaştırmalı uygarlıklar incelemesini yapmaya kalkışmıştı.

Ortaçağın Batı Hıristiyan Âlemi'ni Papalığın başkanlık ettiği Batı'ya has bir *Respublica Christiana* ve Latincenin diplomasi, araştırma, hatta Batı'nın yerel halk ağızlarıyla düzülen şiiriyle yan yana [gelişen] şiir için bir *lingua franca* olarak kullanılması bir arada tutmuştu. Dini *Respublica Christiana*'nın yerini bir ölçüde edebi ve bilimsel bir "*Respublica literaria*" ["Edebiyat Cumhuriyeti"] almıştı. Bunun banisi Erasmus'tu ama Bayle bunu 1684'te çıkardığı *Nouvelles de la République des Lettres* ["Edebiyat Cumhuriyetinden Haberler"] adlı bir süreli yayınla donatmıştı. Hem edipler hem de bilim adamları arasındaki entelektüel alışveriş

umumi posta hizmetlerindeki iyileşme ve masraflarını karşılayacak kadar kazanmanın bir yoluna imkân vermek için bu hizmetlerin özel mektup sahiplerine açılması sayesinde kolaylaşmıştı. Özel haberleşme haber bültenlerini, haber bültenleri de gazeteleri doğurmuştu. Batı'da ilk matbu süreli yayın 1609'da, ilk günlük gazete 1702'de yayımlanmaya başlamıştı. On yedinci yüzyıl civarında, Padova Üniversitesi'yle İskoç üniversitelerinin dikkat çeken özel durumu dışında, Batı'daki çoğu üniversite ortaçağdaki canlılık ve yaratıcılığını kaybetmişti. Boşluk kısmen yerel hükümran devletler ve on sekizinci yüzyılın Paris'indeki kültürlü hanımefendilerin özel salonları tarafından kurulan veya desteklenen akademilerin açılmasıyla doldurulmuştu.

Papalık *Respublica Christiana*'sının çöküşüyle meydana gelen boşluk kısmen Batılı kraliyet ailesiyle Batılı aristokrasinin sosyal ağıyla doldurulmuştu. Batı toplumunun doruğundaki bu iki toplumsal sınıf devletler arasındaki sınırları aşan evliliklerle ve milliyetler arasındaki engelleri aşan türlü türlü yöresel dilin hükümranlığıyla birbirine bağlanmışlardı. Batılı kraliyet ailesiyle Batılı aristokrasinin dayanışması Batı Hıristiyan Âlemi'ndeki dini bölünmelere dayanmıştı. *Raison d'état* aşkına din değiştirmelere göz yumulmuştu. Kalvenci küçük bir Navarra kralı, Fransa Kralı IV. Henri sıfatı için Romen Katolikliğe dönmüştü. Kuzey Felemenk'in Kalvenci prensi Willem ve Hannover'in Lutherci elektörü Georg, sırasıyla İngiltere Kralı III. William ile İngiltere ve İskoçya Birleşik Krallığı Kralı I. George sıfatları için İngiltere Protestan Episkopal Kilisesi'nin cemaat mensupları haline gelmişlerdi. İskoçya'da Kalvenciliğin yerleşmiş din olmasından ötürü III. William kendininkine ilaveten Protestanlığın fazladan sadece bir türünü benimsemek zorunda kalmıştı; ama dört George ve IV. William'ın, Hannover'de Lutherci kalmaya devam etmekteyken, İskoçya'da Kalvenci Presbiteryen, İngiltere'de de Episkopal olmaları icap etmişti.

Batılı halkların yaşayan yöresel dilleri, on ikinci yüzyıl kadar erkenden, kendilerini şiirde yöresel üslubun bir Latince cilasının altından sırıttığı çağdaş bir Latince şiirle yan yana göstermeye başlamışlardı. Yöresel diller tamamen üstün geldiklerinde, ilk sonuç dehanın içinde serpilip gelişebileceği bir mecra için şartları hazırlayan bir bolluğun serbestlik kazanmasıydı. Bunun düz yazıdaki bir örneği Rabelais (1494?-1553), şiirdekiyse Shakespeare'dir

(1564-1616). Batı'daki "din savaşları" çağı aynı zamanda Batı şiirinin parlak bir çağıydı. Dini batıl inancı bir kenara atıp ona gadretmenin kültürel bedeli şiirden –müzikte değil ama aracın bir yöresel dil olduğu türlerde– düzyazıya inmekti.

Alplerin ötesindeki on altıncı yüzyılın Batılı şairleri, İtalyan öncelleri ve çağdaşları gibi, "klasik" Latince ve Yunanca örneklerin büyüsüne kapılarak yazmışlardı. Fransız örnekleri Joachim du Bellay (1522-1560), Pierre de Ronsard (1524-1585) ve "La Pléiade" grubunun diğer beş mensubuydu. Bunların İngiliz muadilleriyse Sir Thomas Wyat (1503?-1542) ve Surrey Kontu Henry Howard'ı (1517?-1547) izleyen Elizabeth Çağı şairleriyle 1660'ta İngiltere ve İskoçya'da monarşinin yeniden tesisine kadarki ardıllarının meydana getirdiği seçkin topluluktu. Shakespeare ve Milton'ın (1608-1674) parıltılı ışığı, bu iki büyük şöhret tarafından gölgede bırakılmasalardı pekâlâ parıl parıl parlayacak olan bu çağın birçok İngiliz ve İskoç şairini donuklaştırır. Aydınlanmanın şafağından sonra, Batılı şairler bile bile yavanlaşmışlardı. Bu ruh hali ve üslup değişikliğinde inisiyatifi ele alanlar on yedinci yüzyılın Fransız oyun yazarlarıydı: Corneille (1606-1684), Molière (1622-1673), Racine (1639-1688). Bu dehalar dizelerini ağırbaşlı şekillere tabi kılmışlardı. Çağdaş Fransız düzyazı edipleri –örneğin, Pascal– onlara yeni bir dilsel araç kazandırmıştı.

On yedinci yüzyıl boyunca şekillendirilen Fransız düzyazı üslubu yalın, akıcı ve kesindi. O tarihlere kadar İngilizce ölçüsünde ileri giden Hint-Avrupa dillerine herhangi bir "klasik" Latin veya Yunan üslubundan çok daha uygundu. Ayrıca Romen dilleri bükünlü [çekimli] bir yapıdan, ayrılabilir takıların, edatların ve yardımcı fiillerin daha az kullanışlı son ek ve ön eklerin fiil ve isimlere kaynaştırılması düzeneğinin yerini aldığı, çözümleyici bir yapıya geçiş bakımından da ilerlemişti. Yeni Fransız düzyazı üslubuyla aynı zamanda cümlelerin Latinceye ve Türkçeye benzer şekilde bir dolu yan cümlelerle boğulmasından vazgeçilmişti; yeni Fransız cümle yapısı bağlaçsızdı. Yazar kısa münferit bir cümleyle bir diğeri arasındaki mantıksal ilişkiyi tahmin etme işini okura bırakmıştı.

Fransız stilistik devrimi İngiliz edebiyatını zapt etmişti ve bu noktadaki yerli kökenli olmayan değişim keskindi, devrimciler de kendini bilen kimselerdi. Örneğin, Dryden hem düzyazı hem de manzum yazı üslubunun Milton'unkinden dikkate değer bir şekilde daha iyisini yapmak olduğundan emindi.

Fransız yazı üslubuyla Fransız Protestan *émigré*'lerin diğer Batılı ülkelere ihracı Fransa'ya Batı Dünyası'nın dört bir tarafında müzik dışındaki bütün alanlarda kültürel bir üstünlük kazandırmıştı. Bu alanda artık Almanya başı çekiyordu, öncülüğü İtalya'nın elinden almıştı. Kuzey Almanya'da Otuz Yıl Savaşı'ndan sonra, üretken Bach ailesi hamileri olan prensleri gölgede bırakmıştı. Johann Sebastian Bach (1685-1750) ve George Frideric Handel (1685-1759) nesillerinin en seçkin Almanlarıydı. Prusya Kralı "Büyük" lakaplı II. Friedrich (hd 1740-1786) küçük ve yoksul krallığını bir büyük güç statüsüne yükseltme *tour de force*'unu göstermişti, bununla birlikte aynı zamanda Berlin'de operayı akçalayacak kaynakları bulmayı da becermişti. Buna rağmen, Friedrich'in askerlik dışındaki temel sevdası Fransız edebi çevrelerinde değerli sayılacak Fransız manzumesi yazmaktı. Gibbon da, Dante gibi, şaheserinde iletim aracı olarak anadilini kullanmaya karar vermeden önce Fransızca yazmıştı. Fransa, Batı'daki 1667-1713 savaşlarından önce, kültürel üstünlüğü bir politik tahakkümle taçlandırmayı ucu ucuna kaçırmıştı. Felemenk'in okkanın altına gittiği, daha zayıf Batılı devletlerin bir koalisyonu tarafından güçlükle yenilmişti.

Fransa'yla Burgon-Habsburg gücü arasındaki çekişmenin ilk atağında (1494-1559), zayıf taraf Fransa'ydı ve 1525'te kısa bir süre için dize getirilmişti. İki Romen Katolik süper güç arasındaki bilek güreşi ondan sonra "din savaşları" diye bilinen iç savaşlarla kesintiye uğramıştı. Bunların ilki 1534-1555 arasında Almanya'da verilmişti. Bunu Fransa'daki (1562-1598), Felemenk'teki (1569-1609) ve ikinci defa Almanya'daki (1618-1648) ve İngiltere'deki (1642-1648) iç savaşlar izlemişti.

Bu iç savaşların hepsi –İngiliz iç savaşında asgari ölçüde, Almanya'daki Otuz Yıl Savaşı'ndaysa azami ölçüde– yabancı müdahalesine fırsat vermişti. Katolik Fransa 1534-1555'teki Alman iç savaşında zaten Habsburg İmparatoru V. Karl'a [Şarlken] karşı Protestan Alman prenslerini desteklemişti. Fransa Otuz Yıl Savaşı'nda Habsburgların Protestan Alman devletlerini boyruk altına almalarını önlemek için Protestan İsveç'le elbirliği yapmıştı. Bu Fransız politikası Romen Kilisesi'nin kardinalleri olan iki devlet adamı tarafından yürütülmüştü: 1624'te iktidara gelen [Armand-Jean du Plessis] Richelieu [Kardinali ve Dükü] (1585-1642) ve Richelieu'nun hemen ardından gelen Mazarin (1604-1660).

Otuz Yıl Savaşı'nda başlıca kazançlı çıkan Fransa'ydı. Tuna Havzası'ndaki Habsburg monarşisi ikinci gelmişti. Bohemya tahtına bağlı idari bölümleri fethetmiş ve ayakta kalmıştı. İsveç gücünü aşan bir maceraya girişerek kendini bitap düşürmüştü. İspanya çökmüştü. Fransa'nın 1562-1598'de felce uğramasından yararlanmayı başaramamıştı. Portekiz'le İspanya'nın 1580'de birleşmesi İspanya'yı gücünün doruğuna çıkarmış hissini vermişti; ama o günlerde Felemenk'teki savaş takatini kesiyordu. Bu, Protestan ve Katolik Felemenkliler arasındaki bir savaş olmanın yanı sıra, Protestan Felemenklilerin İspanyol hâkimiyetine karşı ulusal bir isyanıydı da ve Portekiz'in İspanya'yla politik birliği Portekiz'in denizaşırı imparatorluğunu Felemenkli saldırılarına maruz bırakmıştı. İspanya'nın 1621'de Kuzey Felemenk'i yeniden fethetme hamlesine kaldığı yerden devam etmesi, İspanya'nın kaynaklarını kurutma sürecini canlandırmıştı. Bir İspanyol donanmasının 1639'da Felemenkliler tarafından imhası, İspanya'nın İngilizler tarafından uğratıldığı önceki, yani 1588'deki deniz yenilgisinin sonuçlarını pekiştirmişti. İspanya'nın karada, Eski Dünya'da, 1640'taki Portekiz ve Katalonya isyanları yüzünden beli bükülmüştü.

Deniz gücünü kaybetmesine rağmen, İspanya'nın uçsuz bucaksız denizaşırı imparatorluğu sağlam kalmıştı ve And Dağları'yla Meksika'daki madenlerden çıkarılan gümüş ona ulaşmaya devam etmişti. Ama bu varlıklar onu gerilemekten kurtarmaya yaramamıştı. İspanya tarım arazilerinin alanı bakımından Fransa'nın dengi değildi ve geniş çaplı göçebe hayvancılığı tarımına köstek oluyordu. Bu nedenle İspanya, İsveç gibi, oynamaya çalıştığı rolü sürdürebilecek yeterli büyüklükte bir nüfusa sahip değildi. İspanya'nın ve İsveç'in ve de Almanya'nın zayıf düşmesi, Fransa'ya ganimet bildiği bir fırsat vermişti. 1552'de zaten Lorraine bölgesinin üç kösteğini almıştı: Metz, Toul ve Verdun. Otuz Yıl Savaşı'ndaysa Alsace bölgesini elde etmişti.

Fransa 1667-1713'teki savaşları, Tuna Havzası'ndaki Habsburg monarşisinin Otuz Yıl Savaşı'nı atlattığı gibi, ucuz atlatmıştı. Fransa nüfusunun Protestan azınlığının büyük bölümünün 1685'te ve sonrasındaki göçüne bile dayanmıştı. Fransa o kadar yoğun nüfusluydu ki, bu kayıp İspanyol Yahudileriyle Müslümanlarının kovulmasının İspanya üzerinde bıraktığı acze düşürücü etkisini yaşamamıştı. Öte yandan, bu yetenekli ve çalışkan Protestan Fransız *émigré*'lerin Fransa'nın mevcut ve gelecekteki hasımlarını

güçlendirmişti: Kuzey Felemenk, İngiltere ve hepsinden önce Württemberg, Ümit Burnu'ndaki Felemenk yerleşimi ve South Carolina'daki İngiliz yerleşiminin yanı sıra Brandenburg.

Dahası, 1667-1713 savaşının ileriki aşamalarında, İngiltere'nin Felemenklerle güçlerini birleştirmesinden sonra ve 1740-1748'le 1756-1763'teki İngiliz-Fransız savaşlarında, Britanya'yla İspanyol İmparatorluğu'nun kuzeyindeki Kuzey Amerika'yı ve Hindistan'ı buyruk altına alma yarışında kaybeden Fransa'ydı. Britanya 1690-1763'te Kuzey Amerika'yı ve 1746-1761'de (birkaç küçük ve yalıtılmış anklav alanlar dışında) Hindistan'ı Fransa'nın elinden almıştı. 1767'de Hume Fransızca yazdığı için Gibbon'a çıkışmıştı. Kuzey Amerika'nın İngilizce konuşan bir nüfus tarafından ele geçirileceğini öngörmüştü ve Hume'un bu öngörüsü bizzat Gibbon tarafından Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın patlak vermesinden sonra İngilizce yazdığı bir pasajda doğrulanmıştı.

Fransa Kuzey Amerika ve Hindistan'ı kazanmayı başaramamıştı; buna rağmen, Fransa ve Tuna Havzası'ndaki Habsburg monarşisi, 1621'de büyük güçler durumundaki Batılı devletler arasında bu statülerini bir yüzyıl sonra hâlâ koruyan yegâne iki devletti. İspanya'nın Otuz Yıl Savaşı'na katılımından, Kuzey Felemenk'in 1667-1713 savaşlarından, İsveç'in de 1700-1721'deki Rus-Svear Savaşı yüzünden iflahı kesilmişti. 1721 itibarıyla Felemenk'in yerine Britanya geçmişti, İsveç'in yerine de Rusya ve Prusya. Tuna Havzası'ndaki Habsburglar için işler, bir kere daha, iyi gitmişti. İspanya'daki Habsburgların Lombardiya ve Güney Felemenk'teki dominyonlarını devralmışlar ve monarşi, Türklerin 1682-1683'teki ikinci Viyana kuşatmasında başarısızlığa uğramalarından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine doğuya doğru yayılmıştı.

Batı'nın on yedinci yüzyılın yarısında gerisin geri sözde "din savaşlarından" açıkça politik güç ve ekonomik avantaj elde etmek için verilen savaşlara dönmesine kan gütmenin acımasızlığını azaltma eşlik etmişti. Batılı devletler arasındaki savaşlar artık, karşılıklı husumet besleyen halklar ve mezhepler arasındaki *à outrance* [ilanihaye] mücadeleler halinde değil, (Gibbon'ın deyimiyle) üniformalı ve disiplinli profesyonel askeri birlikleri istihdam eden hükümetler arasındaki "ölçülü çekişmeler" halinde veriliyordu. Güya artık sivillerin can ve malları bağışlanıyordu. Ordular kendilerini, bundan böyle "taşranın sırtından geçinerek" değil, kendi levazım sınıflarını bulundurarak ikmal etmek zorundaydı.

Bir devletin hükümranlık alanından bir başkasına aktarılan sivil nüfuslar yağmadan, kovulmadan ve katliamdan muafiyeti sözde hak ediyorlardı.

Batılı hükümetler her zaman bu yeni insancıl standartları yerine getirmemişti. Savaş vahşetin ta kendisidir; tek çare ortadan kaldırılmasıdır ve savaşı insanileştirmeye yönelik girişimler bile taş çatlasa kısmen başarılı geçici çarelerdir. Fransızlar 1674'te ve 1688'de tekrardan Ren-Pfalz [Palatin Kontluğu] bölgesini kasten yakıp yıkmıştı, dahası bir kalekentin askeri garnizonu teslim bayrağı çekme çağrısını reddettikten sonra zapt edildiğinde, muzaffer askeri birlikler kendilerini hâlâ şehrin sivil sakinlerini soyup soğana çevirme hakkına sahipmiş gibi hissediyorlardı. Buna rağmen, 1688'le 1792 arasında, Batı Dünyası'nda savaş, başarılı bir şekilde, ana hatlarıyla on beşinci yüzyılda Kuzey İtalya'da yerel olarak gerçekleşen nispeten düşük barbarlık düzeyine indirgenmişti.

77
Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi, 1556-1768

Rusya 989'da Doğu Ortodoks Hıristiyanlığa döndüğünden beri, Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi iki parçadan meydana geliyordu: Güneydoğu Asya'da yer alan Ön Asya ve Kafkaslar'daki eski nüfuz alanıyla eski nüfuz alanından Avrasya steplerinin Karadeniz'in kuzeyindeki batı koyuyla fiziksel bakımdan soyutlanmış yeni nüfuz alanı Rusya. Bu coğrafi engelin araya girmesine rağmen, Rusya Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'nin eski parçasıyla ortak bir din sayesinde birleşmişti ve hem Yunan hem de Bulgar yorumlarıyla Bizans uygarlığını kabule hazırdı. Bununla birlikte, Rusya bağımsızdı ve yayılıyordu. 1552'yle 1637 veya 1638 arasında Volga Havzası'nın yukarı sularından Pasifik Okyanusu'nun kuzeybatı sahiline kadar doğuya doğru yayılmıştı ve bu yayılışı ne Osmanlılar tarafından önlenmiş ne de Kalmuklar tarafından püskürtülmüştü.

Oysa Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'nin güney parçasının tamamı artık ya Osmanlı ya da Batılı Hıristiyan hâkimiyetine maruzdu. Osmanlı İmparatorluğu Levant'taki Batılı Hıristiyan sömürge imparatorluklarının aleyhine ilerleme gösteriyordu. Örneğin, 1346'dan beri Cenovalı imtiyazlı bir şirket tarafından yönetilen Khios Adası 1566'da Osmanlı İmparatorluğu tarafından ilhak edilmişti, 1645-1669'daysa Girit Adası Osmanlılar tarafından, 1204'ten beri adayı ellerinde tutan Venediklilerden alınmıştı. Ama

söz konusu efendilerin değişikliği güneydeki Ortodoks Hıristiyanları hâlâ buyruk altında bırakmıştı. Birkaç Osmanlı [tebaası] Yunan [Rum] cemaatine bir ölçüde yerel özyönetim hakkı tanınmıştı; ancak Osmanlı dominyonlarında sadece altı tane tamamen özerk Doğu Ortodoks prensliği vardı: Kafkaslar'daki dört Gürcü devletçiğiyle Tuna'nın aşağı çığırının kuzeyinde yer alan Rumen prenslikleri Valahya [Eflâk] ve Moldavya [Boğdan].

Ancak, ihtimal ki Yunanların durumu göründüğü kadar elverişsiz, keza Rusların durumu da göründüğü kadar elverişli değildi. Gerçi Rusya steplerin kuzey hinterlandının bir başından bir başına doğuya doğru yayılıyordu ama steplerin batı ucunda hâlâ göçebe akınlarına maruz kalıyordu; Altın Orda'nın en güneybatıdaki ardıl devletlerinden Kırım Hanlığı, 1475'te Osmanlı üst hükümdarlığına baş eğmesi sayesinde varlığını sürdürmekteydi. Kırımlı Tatar akıncılar 1671'de Moskova'yı ateşe vermişlerdi. Dahası Moskova Büyük Prensliği karayla çevriliydi. Henüz Rusya'nın iç kısmından erişilebilir olmayan Murmansk dışında, Rusya'nın buz tutmaz tek kıyı şeridi Hazar Denizi'nin kuzey sahilindeydi. Ayrıca o "deniz" her ne kadar enginse de sadece bir göldür. Don Nehri'nin ağzındaki Osmanlı hisarı Azak, Moskova Büyük Prensliği'ni Azak Denizi'ne ve bundan ötürü Karadeniz, Akdeniz ve Atlantik'e erişmekten alıkoyuyordu.

Moskova Büyük Prensliği aynı zamanda Baltık ve Kuzey Denizi üzerinden Atlantik'e erişmekten mahrum bırakılmıştı. Eski Novgorod Rus Cumhuriyeti 1478'de Moskova Büyük Prensliği'ni ilhak etmiş ve Finlandiya Körfezi'nin başındaki Baltık sahil şeridinin kısa bir alanını elinde tutmuştu ama 1558-1583 yıllarda Korkunç İvan (1530-1594) genişletmeye çalışırken bu Baltık kıyı şeridini kaybetmişti. Moskova Büyük Prensliği'ndeki bir anarşi devresinde ("Gaileler Devri", 1604-1613) Svearlar 1611'de Novgorod'u, Lehler de 1610-1612'de Moskova'yı işgal etmişlerdi. 1618'deki barış antlaşması Moskova Büyük Prensliği'ni İsveç yüzünden Baltık'a erişmekten mahrum bırakmıştı, aynı anda Polonya-Litvanya'nın doğu sınırı tekrar on beşinci yüzyıldaki gibi Moskova'nın yakınına kadar ötelenmişti.

989'dan 1589'a kadar Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi'nin Rusya kısmının tamamı Konstantinopolis Patrikliği'nin dini kaza dairesi içindeydi ve böylece 1453'ten beri, bir Osmanlı tebaası ve Osmanlı topraklarında mukim bir devlet memuru olmasına

rağmen, Konstantinopolis Patriği'nin dini nüfuz alanının önemli bir parçası Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında bulunuyordu. Ancak 1589'da Moskova Metropolitliği dini bakımdan bağımsız bir Patriklik statüsüne yükseltilmişti. Polonya-Litvanya tahtı 1594-1596'da Doğu Ortodoks Hıristiyanlarının çoğunu kendi egemenliği altında Uniat Romen Katolikliği benimsemeye zorlayarak mukabele etmişti. Romen Kilisesi'yle birleşme Polonya-Litvanya tahtının sadece Dinyeper Kazaklarının kontrolü altındaki Ukraynalı tebaası tarafından başarılı bir şekilde reddedilmişti ve Konstantinopolis Patriği 1648-1651'de Dinyeper Kazakları politik bağlılıklarını Moskova'dan Polonya-Litvanya'ya aktardıklarında kuzeydeki dini tebaasının sonuncularını dahi kaybetmişti.

Doğu Ortodoks Kilisesi Batı'ya on beşinci yüzyıldaki gibi cephe almaya devam etmişti. Batılı Protestanlarla yakınlık kurmaya gönülsüzdü. Oysa bunlar Papalığın dini üstünlük iddiasını reddetme konusunda Doğu Ortodoks Hıristiyanları örnek almışlardı. Konstantinopolis Patrikliği, Polonya-Litvanya'da Karşı-Reforma direnme bahsinde Leh Protestanlarla elbirliği yapmamıştı. Polonya-Litvanya egemenliği altındaki dini tebaasının çoğuna 1594-1596'da Uniatizmin dayatılmasını önlemekteki başarısızlığının nedenlerinden biri de buydu. 1620-1635 ve 1637-1638'de Konstantinopolis Patrikliği yaptığı sırada Kalvenciliğe meyleden Kyrillos Loukaris'in arkasından Yunan Doğu Ortodoks din adamları içinden sadece küçük bir azınlık gitmişti. On sekizinci yüzyılda Yunan dini yetkililer, Evgenios Voulgaris (1716-1806) adlı bir Yunan eğitimciye Almanya'da eğitim görmesi ve çağdaş Batı felsefesi konusunda bilgili olması yüzünden zulmetmişlerdi.

Konstantinopolis Patrikliği, Doğu Roma İmparatorluğu'nun 1453'te ortadan kalkmasından sonra Osmanlı [tebaası] Yunanlara –din adamları kadar halktan kişilere de– ortak bir noktada buluşup birlik olmaları için elverişli ortamı hazırlamıştı; ama izleyen iki yüzyılda din adamlarının aksine Doğu Ortodoks Yunan halk kesimi zamanla Batı'ya karşı dostane hisler beslemeye başlamıştı. On altıncı yüzyılda Osmanlı [tebaası] işadamlarının Batı'yla ticaret yaparak kazanç sağladıklarından daha önce söz edilmişti. Osmanlıların 1682-1683'teki ikinci Viyana kuşatmasının başarısızlığa uğramasını Tuna Havzası'ndaki Habsburg monarşisinin Osmanlı İmparatorluğu aleyhine doğuya doğru yayılması izle-

yince, Osmanlı [tebaası] Yunanların Akdeniz'deki deniz ticaretini Orta Avrupa'yla yapılan kara yolu ticareti desteklemişti.

Batı'yla ticari veya politik nedenlerle temas eden Yunanları Batı kültürü de cezbetmişti. Osmanlının yanı sıra Venedik tebaası Yunanlar Padova Üniversitesi'nde eğitim almışlar ve Giritliler, Venedik egemenliği altındayken, günlük modern Yunancayla geçerli Batı üslubunda bir edebiyat yaratmışlardı. Girit'teki bu Yunan edebiyatı üretimi Kandiye'nin 1669'daki düşüşüyle Girit'in kendisinde yarım kalmıştı ama Giritli mülteciler, edebi miraslarını Venedik egemenliğinin sürdüğü İon Adaları'na taşımışlardı.

On yedinci yüzyılda Batılı Hıristiyan devletlerle yıllarca süren savaşında durum Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine döndüğünde, Osmanlı [tebaası] Yunanların Batı'yla tanışıklığı politik bakımdan işlerine yaramıştı. Osmanlı İmparatorluk Hükümeti artık Batılılarla müzakerede işinin ehli olabilecek hariciye memurlarına ihtiyaç duyduğunu anlamıştı. 1669'da Batılı eğitimi almış Osmanlı [tebaası] Yunanlar için (Dış İşleri Bakanı'yla eşit) Bâbıâli Tercüme Odası [doğrusu Divan-ı Hümayun Tercümanlığı] yaratılmıştı. 1711'den itibaren iki Rumen prensliğine yani Eflâk ve Boğdan'a hâkimiyet Osmanlı [tebaası] Yunanlara tevcih edilmişti. Osmanlı İmparatorluğu prensliklerin Hıristiyan prensler tarafından yönetilmesine izin verme konusunda bağlanmıştı. Boğdan'ın yerel prensi 1711'de prensliği Büyük Petro tarafından istila edildiğinde Osmanlı İmparatorluğu'na ihanet etmişti. Osmanlılar Yunan tebaalarına, bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nda mukim bulunduklarından ve bu nedenle Osmanlıların insafına kalmalarından ötürü güvenebileceklerini düşünmüşlerdi. Rumen prenslikleri zengindi ve prenslik makamına tayinler, hem Yunan tayinliler hem de Yunan adayların para yedirmek zorunda kaldıkları Türk resmi görevliler açısından yağlıydı.

Yunanlar, Osmanlı Hükümeti'ni 1766'da Peć'teki Sırp Patrikliği'ni, 1767'de de Ohri'deki Bulgar Metropolitliği'ni lağvetmeye ve bu iki gayri-Yunan Doğu Ortodoks kilisesinin Konstantinopolis Patriği'nin atadığı piskoposların buyruğu altına sokulmasına ikna etmişlerdi. Aşağı yukarı aynı zamanlarda Batılı eğitimi almış Osmanlı [tebaası] Yunan halk kesiminin "eşrafı" Osmanlı İmparatorluğu'nun gayri-Yunan Hıristiyan tebaasının yönetiminde Türk "eşrafının" küçük ortağı haline gelmekteydi. Yunanlar günün

birinde Osmanlıların büyük ortağı hatta vârisleri olmayı hayal etmeye başlamışlardı.

Doğu Ortodoks Hıristiyan Âlemi tarihinin on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki en önemli hadisesi, Rusya'nın Büyük Petro (hd: *de jure* 1682-1725, *de facto* 1694-1725) tarafından devrimci bir şekilde Batılılaştırılmasıydı. Bu süreci Petro başlatmamıştı. Batılı etkileri Beyaz Deniz kıyısındaki (Büyük Moskova Prensliği'nin Finlandiya Körfezi'ndeki sahilini kaybetmesinden sonra 1585'te kurulan) Arhangelsk limanı ve Ukrayna Polonya-Litvanya egemenliği altındayken Batı'nın nüfuzu altına giren Ukrayna Doğu Ortodoks Kilisesi yoluyla hanidir Rusya'ya sızıyordu. Petro'nun devrinde zaten Batılı mukimlerin Moskova'nın surları dışında, Petro'nun medet umduğu, bir yerleşimleri vardı. Petro Rusya'nın ne Batılılaşmasını başlatmış ne de ardını getirmişti. 1700'de Moskova Patrikliği'nin hükmünün kalmamasına göz yummuş, ardından da 1721'de yerine bir devlet dairesi niteliğindeki bir sinod [Kutsal Sinod] koymuştu ama Rusya halkının köylü çoğunluğunun aşırı dindarlığını ortadan kaldırmamıştı. Moskof monarşisinin tarzını değiştirmiş, geleneksel Bizans tarzından çağdaş Batılı kalıbına sokmuştu, ancak yetkileriyle icraatlarını otokratik halde bırakmıştı.

Petro'ya sahilleri buzla kaplı kıyılardan ibaret uçsuz bucaksız bir imparatorluk miras kalmıştı. Açık denizlere erişim peşinde koşmak zorundaydı. Önceli Korkunç İvan zaten bunun peşinde koşmuştu; ama Petro, İvan'ın beceremediği bir girişimde başarı göstermişti. Petro, Baltık'ta bir kıyı şeridini Rusya'ya mal etmişti ve 1696'dan 1711'e kadar Azak'ı da elinde tutmuştu. Petro başarılıydı çünkü artık İsveç'in halini aldığı ikinci sınıf bir Batılı gücün bile Batılı askeri ve bahri tekniğinde ustalaşma olmaksızın yenilemeyeceğini, ayrıca Rusya'nın sivil idaresiyle ekonomisinin sanayi sektörünün Batılılaşması gerçekleşmeden Batı tarzı bir Rus ordusuyla donanmasının yaratılamayacağını kavramıştı.

Petro, çağdaş bir Felemenklide bile vakitsiz sayılabilecek ölçüde, teknolojiye düşkündü. Bu konuda yetenekliydi de. İngiltere'de Royal Society'nin önceki nesilden kurucuları teknisyenlerle bilim adamlarının birbirlerinden öğrenebileceği çok şey bulunduğunun farkına varmışlardı. Petro gerçekten teknisyenlikle meşguldü; kendi göbeğini kendi keserdi. Bu bir Osmanlı Padişahı için tabii bir şeydi; işe yarar bir zanaat konusunda ustalık kazanmak bir Padişah'ın eğitiminin zorunlu parçasıydı; ama hanedanının ba-

nisi bir zamanlar Moskova Patriği olan Bizanslı tavrına sahip bir Moskof otokratının geleneğinde bu yoktu.

Petro'nun dehasının bu yatkınlığı hayli bireyseldi, ayrıca bunun Moskof Çarlığı'nın bir vârisinde ortaya çıkması beklenmedik bir tesadüftü. Petro'nun Batılı tekniklerini, gayri-Batılıların dini dâhil Batı uygarlığını bir bütün halinde yalayıp yutmak zorunda kalmadan, benimsemelerinin –Batı Dünyası'nda yakın geçmişteki bir manevi devrim sayesinde– gerçekleştirilebilir olduğu ilk nesilde doğması da bir tesadüftü. Bir yüzyıl önce, Rusya'yı Batılılaştırmaya yönelik bir girişim, Japonya ve Habeşistan'ı Batılılaştırma girişimlerinin sonuçlanmasına benzer şekilde, kısmi bir başarıyla bile değil, radikal bir Batı karşıtı tepkiyle sona erebilirdi. Böylece o zaman ve o zeminde ortaya çıkmasından ötürü Petro'nun kişiliği, insan soyunun tarihinin seyri üzerinde çok önemli bir etki bırakmıştı.

78
İslam Dünyası, 1555-1768

1555'le 1707 arasındaki bir buçuk yüzyılda, üç büyük imparatorluk –Osmanlı, Safevî ve Timurlu Mughal İmparatorluğu– birbirleriyle yan yana yaşamış ve İslam Dünyası'nın büyük bölümünü çepeçevre aralarında sarmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu, Safevî İmparatorluğu'ndan yaklaşık 200 yıl, Timurlu Mughal İmparatorluğu'ndan da, post-Moğol İslam imparatorluklarının bu üçüncüsünün kuruluşunu babası Babür'ün 1525-1526'da Hindistan'ı istila edişiyle değil de, Hümayun'un 1555'te Delhi'ye yeniden girişiyle tarihlendirirsek, yaklaşık 250 yıl daha eskiydi. Osmanlı İmparatorluğu 1555'te zirvesindeydi ve artık gerilemek üzereydi. Timurlu Mughal İmparatorluğu'ysa Ekber (1556-1605) ve Cihangir'in (1605-1627) saltanat devirlerinde zirvesindeydi. Şah I. Abbas'ın (1588-1629) saltanat devrinde de Safevî İmparatorluğu zirvesindeydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesine tedavüldeki parayla Padişah'ın köle erkânı personelinin eşanlı enflasyonu yol açmıştı. Parasal enflasyon bir ekonomik kriz ve ardı sıra maaşlarının satın alma gücünü kaybetmeye yüz tuttuğunu anlayan kamu çalışanları arasında bir kargaşalığın patlak vermesini doğurmuştu. Bu ekonomik ve sosyal dengesizlik Eski Dünya *Oikoumenê*'sine Amerika kıtasındaki İspanyol İmparatorluğu'nun gümüş madenlerinden akış yüzündendi ve bu akış Osmanlı Hükümeti'nin kontrolü dışındaydı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki müteakip kar-

gaşalıklar Padişah'ın köle erkânının disiplini, imparatorluk kölelerinin oğullarının özgür ve Müslüman doğmuş olmaları nedeniyle Hıristiyan doğup köleleştirilmiş babalarının mesleklerine adım atmaktan menedilmeleri kuralının tedricen gevşetilmesinden ötürü, hanidir bozulmasaydı daha az şiddetli yaşanabilirdi.

Başlangıçta bu kuralın yegâne istisnası kapı kulu süvari ocağı mensuplarının oğullarının kabulüydü. I. Süleyman (hd 1520-1566) bu imtiyazı yeniçerilerin oğullarına doğru genişletmeye başlamıştı. Bu taviz 1566'da II. Selim tarafından sağlama bağlanmıştı. III. Murad'sa (hd 1574-1595) bütün özgür Müslümanları hak sahibi yapmıştı. Bunun üzerine, 1566'yla 1598 arasında –tayin bekleyip maaş almayan 150.000 aday şöyle dursun– ulufe defterlerindeki yeniçeri sayısı 12.000'den 101.600'e yükselmişti. Daha yüksek idari hizmet memurlarını [rical] teşkil eden iç oğlanlar hâlâ Hıristiyan çocukların celbedilmesi yoluyla toplanıyordu, ancak bu [katı devşirme] uygulaması on yedinci yüzyılda terk edilmişti ve Osmanlı Hükümeti Hıristiyan tebaasının yeteneğini artık onları köleleştirmeden veya dininden döndürmeden işe koşmaya mecbur kalmıştı. Bu arada, yeniçeriler randımanlı bir askeri kuvvet mensupları olmaktan çıkıp düzensiz bir şehir güruhuna dönüşmüşlerdi.

Bununla birlikte, Osmanlı askeri gücü hemen kesilmemişti. Şah I. Abbas tarafından 1623'te Safevî İmparatorluğu hesabına geri alınan Bağdat, IV. Murad tarafından Osmanlı İmparatorluğu hesabına 1638'de yeniden fethedilmişti. Osmanlılar 1682-1683'te Viyana'yı ikinci defa kuşatabilmişlerdi. Viyana'yı almayı bir kere daha başaramamaları, I. Bayezid'in 1402'de Timur tarafından yenilmesinden beri, maruz kaldıkları en büyük aksiliği başlarına getirmişti. 1689'da Habsburg İmparatorluğu'nun karşı saldırısı Vardar Nehri'ni besleyen kollarına kadar ulaşmıştı. Gerçi Osmanlılar 1690'da toparlandılarsa da 1699'da Osmanlı Macaristan'ıyla Hırvatistan'ı Habsburg monarşisine, Peloponnesos'u da Venedik'e ve 1700'de de (zaten 1694'te aldıkları) Azak'ı Rusya'ya bırakmaya mecbur kalmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu, buna rağmen, 1711'de Azak'ı, 1715'te de Tinos [Adası] ilavesiyle Peloponnesos'u geri almıştı. Osmanlı İmparatorluğu 1768'de Bosna ve Belgrad'ı hâlâ elinde tutuyor ve Tuna'nın aşağı çığırının kuzeyindeki iki Rumen prensliği üzerinde fiili bir üst hükümdarlık yetkisi kullanıyordu. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu, atlatılamaz gibi gö-

rünen felaketlerden kurtulma bakımından, önceli Doğu Roma İmparatorluğu'nu taklit etmişti.

Dahası, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri ve idari gerilemesi mimari yaratıcılığını karartmamıştı. 1609-1618'de I. Ahmed tarafından inşa ettirilen İstanbul'daki Sultan Ahmed Camii'nin kendine has bir ihtişamı vardır. Ayasofya'yla yüz yüze gelmesi onu küçük düşürmez. Buna rağmen, I. Mehmed'in yaptırdığı Bursa'daki Yeşil Camii dışında, halka açık hiçbir Osmanlı anıtı ne Şah Abbas'ın 1612-1637'de Isfahan'da yaptırdığı Mescid-i Şah'la ne de Şah Cihan'ın 1632-1653'te Agra'da yaptırdığı Tac Mahal'le kıyaslanabilir. Mescid-i Şah'ın yegâne özelliği başlı başına güzelliği değildir; Meydan-ı Şah'a bitişik eski güzel binalarla uyumluluğu da benzersizdir. Ekber'in yeni şehri Fetihpur Sikri'de de 1569-1576'da inşa edilen güzel binalar vardır. Ama Fetihpur Sikri Atina akropolünü andırır. Ayrı ayrı güzel, ancak Meydan-ı Şah'ın bileşenlerinin aksine, birbirleriyle ahenk almayan bir binalar kümesidir.

Timurlu Mughal ve Safevî imparatorlukları çağdaş Osmanlı İmparatorluğu'nu sadece mimarileriyle geçmemişlerdi. İmparatorlar Şah I. Abbas ve Ekber'le görüşleri herhangi bir çağdaş Osmanlı padişahınınkine taş çıkaran iki hükümdar yaratmışlardı.

Ekber, Hindu tebaasının rızasını almayı başaramazsa, Hindistan'da Müslüman bir rejimin uzun süre ayakta kalamayacağını kavramıştı. 1564'te gayrimüslimlerin üzerindeki baş vergisi yükünü kaldırmıştı. 1567-1568'de Çitor [Kalesi'ni] alarak (bir zamanların zapt edilemez bu kayası toplara karşı dayanıklı değildi) Hunların ve Gurcaraların ahfadı Racputlara dişini göstermişti ama Ekber, Racputlara gözdağı verir vermez, onların gönlünü almıştı. Bu akıllıcaydı da çünkü onlar Marathalar ve Sihler yükselmeden önce Hindu halkların en savaşkanlarıydı. Ayrıca Müslümanların on ikinci yüzyılda Yamuna-Ganj Havzası'nı fethinden beri Racputların bir araya geldikleri Racasthan, Hindistan'da Hinduların özerkliklerini korudukları bölgeler içinde Delhi'ye en yakınıydı.

Gelgelelim, Ekber'i Hindu tebaasının gönlünü hoş etmeye sırf politik endişeler sevk etmemişti; buna kısmen bir tarihi yüksek dinler arasındaki geleneksel engelleri ortadan kaldırma sevdası yol açmıştı. Ekber Müslümanlığın, Hinduizmin, Zerdüştçülüğün ve Romen Katolik Hıristiyanlığın temsilcileri arasında bir dizi tartışmaya önayak olmuştu ve 1582'de, her birini aşarak bütün eski

dinleri birleştireceğini umduğu, resmen Din-i İlahi adlı kendine has yeni bir din geliştirdiğini duyurmuştu.

Ekber'in zaman ve enerjisini öncelikle gerektirenler ister istemez imparatorluğunun örgütlenmesi ve genişletilmesiydi. Ekber babası Hümayun'u 1539-1540'ta Hindistan'dan çıkaran Bengalli Afgan Şîr Şah Sur'un idari ve mali yeteneklerinden yararlanmıştı. Şîr Şah kısa saltanat devrinde (1540-1545) mükemmel bir idari ve mali düzenle posta hizmetleri yaratmış ve bu varlıklar Ekber'e ondan miras kalmıştı.

Şah I. Abbas, Ekber'den daha az şanslıydı. Safevî İmparatorluğu'nun yapısını temellerinden yeniden inşa etmek zorunda kalmıştı. Atası Şah İsmail tarafından kaba güçle Şiiliğin benimsetildiği Farsça konuşan bir kentsel ve tarımsal nüfusla Osmanlı ve Memlûk imparatorluklarından iltica eden itaatsiz Şii sürgün Türkmen askeriyeyi devralmıştı. Türkmenlerini kısmen bir bölümünün gönlünü kazanarak, kısmen de Osmanlı Padişahı'nın tüfekçi ve topçu alayları dâhil köle erkânını [hassa ordusunu] örnek alıp yeni bir ordu yaratarak dize getirmişti. Bunlar Osmanlı muadillerinden daha aşağıdaydı ama Osmanlı İmparatorluğu'nun artık gerilemekte olmasından ötürü, I. Abbas'ın yeni modeli Safevîlerin 1514'ten beri Osmanlılara kaptırdıkları toprakların çoğunu kurtarmayı başarmakta yeterince etkindi. I. Abbas ayrıca 1622'de Hürmüz'ü Portekizlilerden geri almıştı. Hürmüz'ün yerine anakarada Bender Abbas adlı yeni bir liman kurmuştu.

I. Abbas 1598'de imparatorluğuna Isfahan'da yeni bir başkent kazandırmıştı. Burası Osmanlı ordusunun menzili dışındaydı ama Safevîlerin imparatorluklarının kuzeydoğu köşesindeki Afgan tebaasının menzili dışında değildi. Afganlar, Safevî ve Osmanlı imparatorluklarının tartışmalı sınır bölgesindeki Kürtler gibi, İran dillerinden gayri-Farsça bir anadile sahip savaşkan dağlılardı. Bu iki halktan hiçbiri Şah İsmail'in On İki İmamcı Şiiliği kabullenme baskısına baş eğmemişti; hiçbiri Safevî rejimiyle yakınlık kurmamıştı ve 1722'de birtakım Afgan isyancı Isfahan'ı işgal etmişti. Safevî İmparatorluğu çözülmüş ve 1724'te Osmanlı'yla Rus imparatorlukları, çökmüş komşularının sahipsiz batı eyaletlerini bölüşme konusunda uyuşmuşlardı. Ancak 1729'da Nadir Kuli adlı Horasanlı bir Türkmen asker, Afganları yüksek ülkelerine geri göndermiş ve sonuçta Ruslarla Osmanlıların işgal ettikleri eski Safevî toprağını kurtarmıştı.

Nadir, diğer yönlerde saldırıya geçmişti. 1739'da Delhi'yi yağmalamıştı; 1740'ta Ceyhun Nehri'nin güney kıyısına kadar Özbekistan'ı işgal etmişti. 1736'da kendini Şah sıfatıyla tahta çıkartmıştı ve İran'ı yeniden Sünniliğe döndürmenin peşine düşmüştü; ama Osmanlı Hükümeti dini yönden yeniden bir araya gelme konusundaki şartlarını reddetmiş, İranlı tebaası da son iki yüzyıldır ulusal dinleri olan Şiilik inançlarını korumuşlardı. Nadir 1747'de suikasta uğramış ve İran politik kargaşa içinde kalmıştı.

Timurlu Mughal İmparatorluğu çoktan çözülmüştü. Ekber'in ikinci ardılı Şah Cihan (hd 1628-1658) Ekber'in Hinduların gönlünü hoş tutma politikasını terk ettiği gibi, aynı zamanda Dekkan'daki bağımsız Müslüman devletlere de saldırıya geçmişti. Şah Cihan'ın ardılı Evrengzib (hd 1659-1707) daha ileri gitmişti. 1675'te dokuzuncu Sih gurusu Tegh Bahadır'ı idam ettirmişti; 1679'da gayrimüslimlere baş vergisini yeniden dayatmış ve 1680-1681'de, o zamana kadar Mughallar ile ittifak etmiş Racputları kendine karşı silaha sarılmaya itmişti.

Evrengzib 1689-1691'de Yarımada Hindistanı'nın tam ucuna kadar güneyine üst hükümdarlığını dayatmıştı. Bu arada, kendini Hindu karşı saldırısına uğratmıştı. Marathalar Batı Gatlar'da bolca doğal müstahkem mevkie sahiptiler ve Şivaci (1627-1680) ile bir ulusal lidere kavuşmuşlardı. 1670'te zapt edilmez Maratha hafif süvari birliği Mughal topraklarını ilk defa haraca bağlamıştı. Şivaci 1674'te kendini bağımsız bir Hindu hükümdarı sıfatıyla tahta çıkartmıştı. Mughal İmparatorluğu'nun Evrengzib'in 1707'deki ölümünden sonraki çözülümü hızlıydı. Marathalar 1737'de Delhi'nin menziline girmişlerdi; Nadir Şah 1739'da Delhi'yi yağmalamıştı; Nadir Şah'ın kısa ömürlü imparatorluğunun kalıcı bir ardıl devletini kuran [Afgan baş muhafızı Ahmed Han Abdali, sonradan] Ahmed Şah Dürrani [adıyla] 1757'de Delhi'yi yağmalamış ve 1758-1761'deki bir bilek güreşinde Marathaları yenmişti.

Hindistan tarihinin bir sonraki evresi açısından, Marathaların Afganlar tarafından yenilmesi Fransızların Britanyalılar tarafından aynı zaman dilimindeki yenilgisinden daha az sonuç alıcıydı. Britanyalılar, Fransız rakiplerini neredeyse ortadan kaldırmadan önce dahi, kendilerini Mughalların vârisleri haline getirmenin ilk adımını atmışlardı. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası 1757-1765'te Mughal İmparatorluk Hükümeti'nin bölgesel vergi tahsil-

darı vazifesini gören [şirket] kılıfıyla Bengal, Bihar ve Orissa'nın gayriresmi hükümdarı olmuştu.

Mughal İmparatorluğu'nun Hindistan'daki ardılı İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve son kertede Britanya İmparatorluğu'ydu ama 1747'de Ahmed Şah tarafından Hindukuş Dağları'nın iki yakasında kurulan Abdali Afgan devleti, 1970'lerde bir zamanlar Mughallara ve Nadir Şah'a ait olan birtakım toprakları hâlâ elinde tutuyordu.

Fas, İslam Dünyası'nın zıt ucunda, hem Osmanlı hem de İspanyol imparatorluklarına rağmen bağımsızlığını korumayı başarmıştı. Faslılar 1579'da istilacı bir Portekiz ordusunu imha etmişlerdi. [Fas Şerifleri Sadiler] 1591'de Sahra Çölü'nü aşmışlar ve Batı Sudan'da kendilerine bir sömürge imparatorluğu açmışlardı. Bu marifet Kazakların aynı çağdaki Urallar'ı aşma marifetinden daha fevkaladeydi.

Faslılar, Kazaklar gibi muzafferdiler çünkü muarızlarının mahrum bulundukları ateşli silahlarla teçhiz edilmişlerdi. Ateş gücü –bu durumda topların yanı sıra hafif silahlar– bakımından üstünlük Osmanlıların Safevîleri galebe çalmalarının da nedenidir. Faslıların Batı Sudan'daki askeri becerileriyle Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Eyaleti'ndeki neredeyse bağımsız Osmanlı dominyonlarının Osmanlı [tebaası] hâkim azınlıklarının Akdeniz'deki bahri becerileri, büyük ölçüde yerel Müslümanların yabancı Batı Hıristiyan Âlemi'nin çağdaş teknolojik hünerlerini özümsemiş neferlerle takviye edilmesi sayesindeydi. Bu neferler İspanya'dan gelen Müslüman mültecileri, dininden döndürülmüş Batılı Hıristiyan savaş esirlerini ve memleketlerinde erişemeyecekleri kariyer fırsatları vermesinden ötürü "Türkleşmiş" Batılı göçmenleri içeriyordu.

Büyük Petro'nun Svearlar karşısında kazandığı zaferin, Rus teknolojisini çağdaş Batı düzeyine çıkartmasının ödülü olduğu daha önce kaydedilmişti. Gelgelelim, Batı teknolojisi henüz arazileri sayesinde avantajlı ancak daha eksik donanımlı hasımlara karşı üstün gelecek bir düzeye ulaşmamıştı. Bakımı kısmen Batılı paralı askerler tarafından yapılan Mughal topları, Marathaların Gatlar'daki doğal müstahkem mevkilerini zapturapt altına alamamıştı. Hâlâ Batılı, Rus ve İranlı silahlı kuvvetlerine kendilerininkiyle karşı koyabilen Osmanlılar, Osmanlı dominyonlarından bir çöl zinciriyle ayrılan, Orta Arabistan'daki Vehhabi

gücünün yükselişini engellemeyi başaramamışlardı. Muhammed bin Abdülvehhab (1703-1792), 1745'te hüküm süren temsilcisini mezhebinden döndürerek –Arabistan'ın merkezindeki küçük bir vahanın önemsiz hükümdarları olan– Suud Ailesi'nin bahtını açan, Sünni İslam fıkhının katı kuralcı Hanbelî mezhebinin bağnaz bir mensubuydu. Vehhabi Suudiler 1773 civarında Orta Arabistan'ın geri kalan kısmını kendi saltanatlarına tabi kılmışlardı.

79
Doğu Asya, 1644-1839

Bütün gayri-Batılı bölgesel uygarlıklar arasında modern Batı uygarlığının darbesini, saldırıya uğrayan uygarlığın tarihinin seyri üzerinde devrimci bir etki yaratacak kadar kuvvetli bir şekilde yiyenlerin sonuncusu, Doğu Asya'dakiydi. Japonya 1622-1641 yıllarında kendini neredeyse tamamen tecrit etmişti. Japon tebaa yurtdışına gitmekten menedilmişti; Japonya'da oturmalarına hâlâ izin verilen yabancılar sadece Çinli ve Felemenkli iş adamlarıydı ve bunlar tek bir Japon limanına mahkûmdular. Çin'de Batılılara hâlâ ticari iş yapma ve Macau'daki Portekizli yerleşiminde ve Kanton'a bitişik bir adacıkta oturma hakkı tanınıyordu ama 1760'tan itibaren Batılı tacirlerin herhangi bir başka Çin limanına girmelerine izin verilmemiş, 1723'te de Çinli tebaaya (Japon tebaaya 1597'de ve 1606'da yasaklandığı gibi) Hıristiyanlığını ilan etmesi yasaklanmıştı. Ayak direyen Çinli Hıristiyanlara ondan sonra eziyet edilmişti. Çin'de Hıristiyanlık, Japonya'da 1612-1638'deki kadar baskı altında tutulmamıştı ama 1723'ten itibaren Çin de Japonya'daki ve Habeşistan'daki kadar katı olmasa bile, kendini Batı'dan tecrit etmişti.

Gerçi Çin'in 1644-1839 yılları boyunca Batı'yla ticaretinin hacmi, sadece mutlak değeriyle değil, Çin'in servet ve nüfus çapına oranla Japonya'nınkinden daha büyüktü ama Çin bu devirde Batı'yla ticari ilişkilere Japonya'dan bile daha az ihtiyaç duymuştu. Çin ekonomik bakımdan neredeyse kendi kendine yeterliliğini

sürdürmüştü ve Çin'deki dış ticaret tesislerinde sonuçta gerçekleşen artış, 1839-1842'deki İngiltere-Çin Savaşı'nda [I. Afyon Savaşı] Çin'in yenilmesinin cezası olarak Çin Hükümeti'ne iradesi dışında dayatılmıştı. Japonya'ya gelince, gayrisafi milli hasılası kendi kendini ekonomik bakımdan tecrit ettiği devir boyunca (1641-1853) adamakıllı artmıştı.

Çin, kültürel düzlemde, Qing (Mançu) hanedanı döneminde Ming hanedanı dönemindeki kadar içe ve geriye dönük olmayı sürdürmüştü. Ming döneminde bu, Çinlilerin yaylacı Moğollar tarafından boyunduruk altına alınıp yönetilmelerine gösterdikleri kültürel tepkileriydi. Mançular, Moğolların aksine, Çin kültürünü canı gönülden ve başarılı bir şekilde kabullenen, kırsal alanda yaşamayan barbarlardı. Çin edebiyatının Qing Çağı'nda serpilmeye devam eden geleneksel olmayan türleri sadece –Çin tarihinin Yuan (Moğol) Çağı'ndan miras kalıp Ming Çağı'nın arkaik yönlü eğilimine dayanan– roman ve dramdı.

Qing Çağı'nda Çinli Konfüçyüsçü âlimler arkaizmi mantıksal sonucuna taşımışlardı. Yeni-Konfüçyüsçülüğün geçerli her iki çeşidini de –resmen yerleştirilmiş Zhu Xi'nin yorumunu da, Wang Yangming'inkini de– reddetmişlerdi. Qing Çağı âlimlerinin amacı, Konfüçyüsçülüğün ilk defa Çin İmparatorluğu'nun resmi felsefesi olarak "yerleştiği", İmparator Han Wu Di'nin devrindeki Konfüçyüsçülüğü mezardan çıkarıp ona yeniden güç kazandırmaktı. Qing Çağı âlimleri Konfüçyüsçü kutsal yazıların kanon metinlerinin cari yorumları üzerine gerçekten ciddi çalışmalar yapmışlardı. Araştırmaları Hıristiyanlık öncesi Yunan ve Latin edebiyatının çağdaş Batı'daki öğrencilerininkiyle kıyas kabul eder. Ama Qing devri âlimleri Konfüçyüsçülüğün Han [Wu Di] Çağı yorumunun Konfüçyüs ve Mengzi'nin özgün felsefesinden ne kadar çok saptığını fark etmemişlerdi.

Çin'de Yeni-Konfüçyüsçülüğün her iki çeşidi de gözden düşerken, Japonya'da İeyasu ve Tokugava Şogunluğu'ndaki ardılları tarafından Zhu Xi'nin yorumu destekleniyordu, çünkü Konfüçyüsçü ahlak felsefesinin aşılanmasının kendi politik rejimlerini tahkim edeceğine inanıyorlardı. Tokugava yönetimi Wang Yangming'in Yeni-Konfüçyüsçülüğünü aynı ölçüte dayanarak uygun görmemişti ama Wang Yangming buna rağmen Tokugava Çağı'nda Japonya'da müritler edinmişti. Ayrıca Han Wu Di'nin devrindeki Konfüçyüsçülüğe geri dönmenin peşinde koşma konusunda Çinli

çağdaşlarını izleyen bazı Tokugava Çağı Japon Konfüçyüsçüleri de vardı.

Konfüçyüsçülüğün Tokugava yönetimi tarafından kollanmasına rağmen, Budizm baskılanmamıştı. Nitekim Şogun İemitsu (1623-1651) her bir Japon tebaasına Hıristiyan olmadığını kanıtlamak için halktan mensubu sıfatıyla bir Budist tapınağına kaydolmasını şart koşmuştu. Dahası, Japonya'da Budizmin kültürel açıdan uyum sağladığı çeşitli mezheplere sürekli bir kendiliğinden bağlanma yaşanıyordu. Aynı zamanda, milliyetçi zihniyetli Japonları cezbeden Şinto'ya ilgi ve saygı duygusu da canlanmıştı. Çünkü Şinto yerli bir Japon diniydi, Çin'den veya Çinhindi'nden ithal edilmemişti.

Qing (Mançu) imparatorları Kangxi (hd 1672-1722) ve Qian-long (hd 1736-1796), bütün çağların baki kalan Çin edebiyatının derlemelerini yaptırmakta Ming İmparatoru Yonglo'yu örnek almışlardı. Kangxi'nin, bir özlü bilgiler kitabı niteliğinde ancak devasa bir eser olan, derlemesi 1728'de 5.000 cilt halinde basılmıştı. Qian-long'un derlemesi kısaltılmamıştı; 36.000 cilde varmıştı ve bunun müsvedde aslına ilaveten temize çekilmiş yedi nüshası elle yazılmıştı. Çin edebiyatının bu yığını Qian-long'a, onun bakış açısına göre politik bakımdan sakıncalı kitapları damgalama ve baskılama fırsatı vermişti. Kangxi bir sözlük, Qian-long ise Çin politik kurumlarına dair kendi yorumunu ortaya döktüğü birkaç ansiklopedi ürettirmişti.

Qing hanedanı üç askeri görevi başarıyla sonuçlandırmıştı: Güneydeki Mançu karşıtı direniş hareketini bastırmak, Rusların Amur Havzası'ndaki ilerleyişlerini durdurmak ve kuzeybatıdaki yaylacı Batı Moğol (Çungar, Ölöd, Kalmuk) İmparatorluğu'nu ezmek. Rusların 1658'de hapsolduğu sınırlar 1689 ve 1727'deki Çinli-Rus antlaşmalarıyla teyit edilmişti. Batı Moğolları, Mançuların 1839'da sona eren çağdaki en zorlu askeri hasımlarıydı.

Batıdaki Moğollar dinlerinden dönüp Tibet'e mahsus Tantra Mahayana Budizmini benimsemek bakımından on altıncı yüzyılın son çeyreğindeki bir tarihte doğudaki kandaşlarını örnek almışlardı. Moğollar Sarı Şapka tarikatı tarafından dinlerinden döndürülmüşlerdi ve 1641-1642'de batıdaki Moğol kabilelerinden biri, bu tarikatın başını yani Dalay Lama'yı, Kırmızı Şapka tarikatının Tibetli taraftarlarını ezdikten sonra, Moğol egemenliği altında Lhasa'da görevlendirmişti. Galdan adlı batıdaki Moğolların

Çungar kolundan bir savaş ağası 1670'te ve sonrasında, bugün Çin'in Sinkiang [Sincan] diye bilinen eyaletindeki (Tarım Havzası'yla birlikte kuzeydoğusunda yer alan stratejik açıdan önemli topraklardaki) Türkçe konuşan Müslüman nüfusu kendine bağlamıştı; Galdan 1696'da Mançu üst hükümdarlığı altındaki Doğu Moğolistan'ı istila etmişti ama Kangxi'nin topçu birliği tarafından yenik düşürülmüştü. Galdan'ın saldırısı batıdaki Moğolların Lhasa'daki Tibetli temsilcisi tarafından desteklenmişti; bu da Dalay Lama'nın denetimi konusunda Çungarlar ve Mançular arasındaki rekabeti tetiklemişti ve yarışı 1750'de Mançular kazanmıştı.

Qian-long bunun ardından Çungarlara, Tian Shan ile Altay Dağları arasındaki gedikte yer alan ana yurtlarında saldırmıştı. 1755-1757'de onları ezmiş, 1758-1759'da da Çungarların bugünkü Sinkiang'da bulunan eski bağımlı topraklarında yaşayan Müslümanları buyruğu altına almıştı. Çungar step imparatorluğu Avrasya steplerinin patlamaya hazır son imparatorluğuydu. Gerçi Arabistan steplerindeki Vehhabiler, Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar patlamaya hazır hallerini devam ettirmişlerdi. Avrasya'daki yaylacılığın 1652'de bahtı kapanmıştı. Avrasya stepleri çember içine alınmıştı. Bu durum, her ikisi de ateşli silahlara sahip, iki yerleşik gücün, yani Mançu ve Rus imparatorluklarının arasında Amur Havzası'ndaki bir çarpışmayla gözler önüne serilmişti.

Mançuların batıdaki Moğolların asıl kuvvetleri karşısında kazandıkları zafer, *c.* 1613'te kendini Volga ve Don nehirlerinin aşağı çığırları arasındaki alanda yurtlandıran, göçebe Kalmuk aşiretinin bir bölümünün doğuya, Rusya'dan Mançu topraklarına doğru göçüyle 1771'de kesinleşmişti. Batıdaki Kalmukların Volga'nın batısında duran kalıntısı güçsüzdü. Küçük Kaynarca (1774) Rus-Türk barış antlaşmasıyla Altın Orda'nın ayakta kalan son ardıl devleti Kırım üzerindeki üst hükümdarlık hakkı Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rus İmparatorluğu'na geçmişti ve 1783'te Kırım hepten Rus İmparatorluğu'na ilhak edilmişti. Bu arada Moğolların dinlerinden dönüp Budizmi benimsemeleri bu halkın savaşçılığını azaltıyor ve genç erkeklerine bekâr keşişler olarak kariyer yapma imkânı vererek nüfus baskısını hafifletiyordu. Avrasyalı yaylacıların şanslarının dönmesine yol açan bu değişiklikler hep birlikte onları yatıştırmış ve bu Eski Dünya *Oikoumenê*'sinin hayatındaki, tarihte neredeyse 4.000 yıldır önemli bir rol oynayan, dinamik bir unsuru saf dışı etmişti.

Çin 1757'den itibaren en azından 2.000 yıldır maruz kaldığı Avrasyalı göçebe barbarlığı belasından kurtulmuştu. Qing-long ondan sonra kendini güneye doğru –Birmanya'ya karşı (1766-1770), Vietnam'a karşı (1788-1789) ve Nepal'e karşı (1790-1792)– saldırı harekâtlarına kaptırmıştı. Ancak Qing-long'un askeri yayılışı, Evrengzib'inki gibi, imparatorluğunun çağdaş dâhilî sosyal ve ekonomik zayıflıklarını maskelemişti.

Bu zayıflıkların en ciddisi, Çin'in nüfus büyüklüğünde 1839'da sona eren yüzyıl boyunca meydana gelen telaşa düşürücü artıştı. Kayda geçen rakamlar belki doğru değildir ama bu yüz yıl boyunca nüfustaki artış, Çin'in önceki yüzyılda gerçekleştirilen besin artışını geçmişti. Besin arzı Amerika kıtasından getirilip çeltik yetiştirmeye uygun olmamaları nedeniyle kullanılmayan topraklarda yetiştirilebilen ekinler sayesinde artırılmıştı. Ne var ki bu toprakların bazıları doğal orman bitki örtüsünün sökülüp atılması yüzünden sonunda erozyona uğrayan yamaçlardaydı. Büyük ihtimalle Çinli köylü sınıfının kişi başına geliri, Qing-long'un hüküm sürdüğü dönemin bitişinden önce düşmeye başlamıştı.

Japonya'da nüfus Tokugava rejiminin ilk yüzyılında muhtemelen yüzde elli oranında artmıştı. 1721 civarında neredeyse 30.000.000'a yükselmişti ama o tarihten Japonya'nın kendi kendini tecrit etmesinin on dokuzuncu yüzyılın altıncı ve yedinci on yıllarında sona erişine kadar, tarımsal üretimin büyümeye, Japon ekonomisinin ticari ve endüstriyel sektörlerinin de genişlemeye devam etmesine rağmen, nüfus aşağı yukarı sabit kalmıştı. Tokugava devri Japonya'sında nüfusun servet artışıyla birlikte *pari passu* gitmemesinin nedeni servetin zaman ilerledikçe daha eşitsiz dağılmasıydı. Tarımdaki verimlilik artışına tarımın ticarileşmesi eşlik etmişti ve bu kırsal nüfusun çoğunluğunu topraksız ve yoksul, kırsal ve kentsel ücretliye dönüştürmüştü. Derebeyleri (*daimyo*) ve uşakları (*samurai*) Tokugava Hükümeti tarafından israfa kaçarak yaşamaya zorlanmışlardı. Her yılın bir bölümünü –Tokugava yönetiminin onları kontrol altında tutma tertiplerinden biriyle– Tokugava yönetiminin başkenti Edo'da (bugünkü Tokyo) geçirmeleri şart koşularak kasten mahvedilmişlerdi.

Bu durumdan yararlananlar iş adamlarıydı. Bunlar hakir görülen yeni bir sınıfın mensuplarıydı. Sonuçta tarım arazilerine tarh edilen ağır vergilendirmeden paçayı sıyırmışlardı. Bundan ötürü Japonya'nın artan serveti iş adamlarının eline geçiyordu. Tarım

dışına itilen eski köylüler is adamlarının endüstriyel çalışanları haline gelmişti; *daimyo* ve *samurai* ise iş adamlarının borçluları. 1970'lerde hâlâ dünyanın en büyük iş örgütlerinden biri olan Mitsui firması, yetmiş yıl içinde, 1691'de hem Tokugava Şogunluğu'nun hem de İmparatorluk Sarayı'nın resmi bankeri durumuna gelecek şekilde yükselmişti.

1793'te Britanya Kralı III. George'un gönderdiği bir elçi, hükümdarından Qing-long'a bir mektup sunduğunda, İmparator Çin'i hâlâ dünyanın kendi kendine yeten, zapt edilemez ve hâkim "Orta Krallığı" sandığını gözler önüne seren bir cevap kaleme almıştı. Besbelli, Qing-long beş buçuk yüzyıl önce Batılıların Çin'de ilk defa boy gösterdiklerinden beri askeri güç dengesinin Batı'nın lehine değiştiğinden bihaberdi. Öte yandan, Japonya'da hanidir bu konuda birazcık fikri bulunan Hayaşi Şihei (1738-1793) adlı en az bir kişi vardı. 1786'da *Kaikoku Heidan* ["Bir Deniz Ülkesinin Askeri Sorunları"] adlı bir kitap yayımlamıştı. Rusların Kuzey Pasifik'teki deniz faaliyetleri Hayaşi Şihei'nin keyfini kaçırmıştı. Ruslar sadece [Batılılaşmayı] şiar edinen Batılılardı. Felemenklerin Britanyalı, Fransız ve Amerikan kandaşları henüz Japonya'nın güney ufkunda boy göstermemişlerdi.

80
Biyosfer, 1763-1871

1763-1871 arasındaki hadiseli yüzyılda, gelmiş geçmiş en önemli hadise insan gücünün hem bizzat insanlar hem de insan dışındaki Doğa üzerindeki ağırlığının artışıydı. İnsan gücündeki bu artış bir toplumsal yeniliğin bir teknolojik yenilikle birleştirilmesiyle elde edilmişti. Askerlerle sanayi işçilerinin verimliliği onları sıkı bir disipline tabi kılarak, onları eşi benzeri görülmemiş makineler ve silahlarla çalışmaya hazırlayarak ve işlerini yoğun bir şekilde örgütleyerek artırılmıştı. Disiplinli profesyonel ordular Batı'da on yedinci yüzyılın bitişine doğru yaratılmaya başlanmıştı. On sekizinci yüzyılın daha ileri tarihli on yıllarında, askeri tören alanlarında hanidir dayatılan sıkı disiplin sivil fabrikalarda da uygulanmıştı ve top namlularını açmak için icat edilen bir teknik, buhar makinelerine piston takmakta kullanılmıştı. Teknolojik ve ekonomik bir devrimin tarihi politik bir devrimin veya bir savaşın patlak vermesi kadar kesinlikle belirlenemez ama insan gücünün askeri alan dışındaki bu artışının aniliği ona bir devrim denilmesini haklı çıkarır.

Britanya'da on sekizinci yüzyılın üçüncü çeyreği sırasında başlayan teknolojik ve ekonomik devrim tarımı, çiftlik hayvanı yetiştiriciliğini ve endüstriyi dönüştürmüştü. 1871 kadar bu devrim Britanya'nın ötesine, karasal Avrupa'nın içlerine yayılmıştı ve Kuzey Amerika'yla Japonya'da da başlıyordu. 1970'lerde gelişim hızı hâlâ artmaktadır. Görünürde bunun henüz sonunun geleceği

yoktur ama dönüp geriye baktığımızda, Sanayi Devrimi'nin İnsan türüyle biyosfer arasındaki ilişkiyi ters yüz ettiği artık aşikârdır.

İnsan türü elbette biyosfere zaten damgasını vurmuştu ama o zamana kadar İnsan türü, biyosferin bütün diğer canlı bileşenleri gibi, biyosferin varlığına katlandığı bir nişin sınırları içinde kalmak zorundaydı. Katlanılır sınırları ihlal eden herhangi bir tür geçmişte kendini ortadan kalkma riskine maruz bırakırdı. Aslında, İnsan türü dâhil bütün türler, o zamana kadar biyosferin insafına kalarak yaşamıştı. Sanayi Devrimi, biyosferi İnsan türü tarafından yok edilme riskine maruz bırakmıştı. İnsan türünün biyosferde kök salması ve varlığını onun dışında sürdürememesi nedeniyle, İnsan türünün biyosferi yaşanmaz hale getirme gücünü elde etmesi, İnsan türü tarafından savrulan İnsan türünün kendi bekasına yönelik bir tehdittir.

İnsan gücünün bu artışı on sekizinci yüzyılın daha ileri tarihli on yıllarında Britanya'da yerel olarak gerçekleştirilmişti, buna rağmen Britanyalıların bu başarısı diğer Batılı ülkeler tarafından 1871'e kadar taklit edilmişti ve bu Batı'nın tamamına *Oikoumenê*'nin geri kalan kısmı üzerinde geçici bir üstünlük kazandırmıştı. Dünyanın Batı tarafından tahakkümü 1763-1871 arasındaki ikinci önemli hadisedir. Bu yüzyılın üçüncü önemli hadisesi, bazı gayri-Batılı ülkelerdeki Batı baskısına karşı gösterilen tepkidir. Bu yüzyılın hadiselerinden göreli önem sırasıyla bahsederken, dördüncü ve son yer Batı'nın dâhili hadiselerine ayrılmalıdır. Sanayi Devrimi tastamam bunlardan biri diye sayılamaz. Sanayi Devrimi bir Batı ülkesinde başlamıştır ama biyosfer çapında boyutlara sahip bir hadisedir.

Tarım ve Sanayi Devrimi'nin Britanyalı yaratıcılarının hedefi maddi zenginlik üretiminde maksimum artış elde etmekti. Bu vakitliydi; çünkü hemen önceki nesilde, Britanya'nın ve bazı diğer Batı ülkelerinin nüfusu, on yedinci yüzyıldan beri Çin'deki nüfus gibi, hızlanan bir oranda artmaya başlamıştı. Gelgelelim, yenilikçilerin niyeti toplu bir ihtiyacı karşılamak değildi; kendilerine münferiden yarar sağlamasıydı. Gayrisafi milli hasılayı şaşırtıcı bir düzeye yükseltmişlerdi ama hem gayrisafi hasılanın pay edilişindeki eşitsizliği hem de üretim araçları olan toprak ve tesis sahipliğinin dağılımındaki eşitsizliği artırmışlardı.

Bazı geleneksel ama nispeten randımansız çalışma şekilleri – örneğin, küçük ölçekli geçimlik çiftçilik ve bununla ilgili küçük

ölçekli sanayi –ağırlıkla iplik eğirme ve dokuma– işçiliğinin birleşimi temelli saf dışı edilmişti. Hem tarımsal hem de endüstriyel üretim artık inceden inceye ve bolca teçhiz edilmiş büyük ölçekli birimlerde örgütlenmişti. Eşanlı gerçekleşen bu değişiklikler nüfusun kırsal bölgelerden yeni sanayi şehirlerine akınını başlatmıştı. Aynı zamanda çoğu göçmeni önceden sahip bulunmaları muhtemel bir nebze ekonomik bağımsızlıktan da yoksun bırakmıştı. Hızla artan nüfus içinde yegâne geçim yolları hizmetlerinin satışı olan çalışanların yüzdesi, işverenlerin ve serbest meslek erbabı kişilerin yüzdesine kıyasla tırmanmıştı.

Hayat ve çalışma koşullarıyla gelir ve mülk dağılımındaki bu değişiklikler gayrisafi milli hasılayı adaletsizlik yaratmanın yanı sıra acı çektirme pahasına artırmıştı. Birbirini izleyen yasalarla çitle çevrilip özel mülkiyet haline getirilen, eski ortak arazinin adil paylaşımı ne olurdu, bu durumu değerlendirmeyi sağlayacak nesnel bir standart yoktur. Sanayi kârlarının girişimciler, yatırımcılar ve çalışanlar tarafından adil paylaşımı da tartışmalıdır. Çitle çevrili arazilerin taşradaki birçok küçük çiftlik sahibinin geçimini topraktan sağlamaya devam etmesini imkânsızlaştırdığı ve bu eski köylüler sanayi işçisi haline geldiklerinde de ücretleriyle kıt kanaat geçinebildikleri kesindir.

Bunlar maddi zenginlik üretimindeki bir artışın çelişkili ve tatsız beşeri sonuçlarıydı. Bu toplumsal başarısızlığın nedeni Sanayi Devrimi'ni başlatan girişimcilerin güdüsüydü. Uyaranları açgözlülükleriydi ve açgözlülük artık geleneksel kanun, görenek ve vicdan sınırlamalarından azade kılınmıştı. İskoç Profesör Adam Smith, 1776'da yayımlanan *An Inquiry into the Nature and Cause of the Wealth of Nations* [*Ulusların Zenginliği*] adlı etkili bir kitapta, her birey kendi kişisel ekonomik çıkarının peşinde koşması için serbest bırakılırsa, bunun bir toplumun tamamı açısından en iyi ekonomik sonucu yaratacağını bildirmişti. Bizzat Adam Smith'in tezini ortaya dökerken dile getirdiği çekinceler göz ardı edilmişti, ayrıca zaten tezin kendisi inandırıcılıktan uzaktı. Açgözlülüğe sağlanan, eskisinden daha fazla serbestlik yoluyla üretkenlik artışına rekabetin ziyanı ve keşmekeşi eşlik etmiş ve sınırsız ekonomik rekabet muzafferlerden daha çok kurbanlar yaratmıştı.

Sanayi işçileri onu meydana getiren ama ona hakkını vermeyen toplumdan yabancılaşmış yeni bir toplumsal sınıf haline gelmişlerdi. Sanayi işçilerinin meşru müdafaa için ellerinin altında

bulunan tek silah işverenleriyle toplu pazarlık [toplu sözleşme] için birleşmeydi [sendikalaşmaydı]. Başarılı bir toplu pazarlık için gerekli koşul yekpare bir dayanışmaydı. Bundan ötürü işçiler işverenlerin onlara dayattığı zorbalıkla mücadele etmek amacıyla kendilerini kendi zorbalıklarına maruz bırakmışlardı. Oyunbozan "grev kırıcılarına" ayak uydurmaları için gözdağı verilmişti. Britanya'da, 1799'da kanunla yasaklanan birleşme [sendikalaşma ve toplu pazarlık], 1824-1825'te yasallaştırılmıştı. Sınıf mücadelesi başlamıştı ve bizzat Sanayi Devrimi'yle birlikte Britanya'dan diğer ülkelere yayılmıştı.

İşçilerin işverenleri ve muarızları yani girişimciler esas itibarıyla acımasızdılar ama aynı zamanda kıvrak zekâlı, gözü pek ve baş eğmezdiler. Muhtemelen kendine ait bulunmayan icatların patent haklarını alarak mal yapan Richard Arkwright (1732-1792), ardı ardına ona dehâsından bir miktar maddi karşılık elde etme fırsatı veren ortaklar bulacak kadar talihli bir mucit olan James Watt'tan (1736-1819) daha tipikti. Sanayi Devrimi için en önemli icatları yaratanların çoğu maddi karşılıkları işten daha fazla anlayan girişimcilere kaptırmışlardı. Ayrıca çoğu icatlarına deneye deneye el yordamıyla ilerlemişti. Watt müstesnaydı: Bilim ve teknoloji onda semeresini verecek şekilde birleşmişti. Glasgow Üniversitesi'ndeyken aldığı ilham, Matthew Boulton'un Birmingham'daki fabrikasında meyvesini vermişti. Watt üniversite eğitimi almamıştı ama Joseph Black (1728-1799) adlı bir kimya profesörüyle arkadaşlığından entelektüel bakımdan yararlanmıştı. On dokuzuncu yüzyılda akademik kimyagerler, özellikle Alman üniversitelerindekiler, bilimlerini endüstriyel süreçlere doğrudan ve sistemli bir şekilde uygulamaya başlamışlardı.

Watt'ın buhar makinesiyle ilgili kararlı iyileştirmeleri onu daha önceki kullanımı olan pompalamanın yanı sıra sanayi üretimi ve çekme için işe yarar hale getirmişti. İlk buharlı gemi 1827'de düzenli seferler yapmıştı, ilk buharla müteharrik lokomotif 1829'de raylarda gidip gelmişti. Buharlı lokomotif bir makinedir ve makinenin kullanımı Sanayi Devrimi'nin dikkat çekici teknolojik özelliğidir. İnsan türünün araçları bizzat insan soyuyla yaşıttır ama bir araç sadece insanın kas gücünü onun yerini almaksızın artırır. Örneğin, bir mızrak atıcı, kürek veya yay kullanımı sayesinde insan elinin gücü artar; ama bu araçlar ancak elle tutulup kullanıldığında çalışır. Bir makine İnsan türünü herhangi bir fi-

ziksel işi kendi eliyle yapmaktan kurtarır. Bu işi onun için makine yapar ve İnsan türünün kendi fiziksel kapasitesinin ötesindeki bir ölçekte ve hızda gerçekleştirir. Bir insan bir makine inşa ettiğinde, sadece onu çalışmak üzere ayarlamak, ona nezaret emek ve onu işler durumda tutmak zorundadır. Bir sandal insan kollarının küreklerin kullanımıyla artan fiziksel gücüyle ilerletilir. Bir yelkenli gemi rüzgâr sayesinde ilerler ve onu yönlendirmek için gereken dümenci, onu kendi eliyle ilerletecek fiziksel güce sahip değildir. Yelkenli gemi bir makinedir, keza aynı tanım gereği, bir yayın aksine bir tabanca da.

Yelkenli gemiler Britanya'da Sanayi Devrimi'nin başlamasından 5.000 yıl önce icat edilmişti ama Sanayi Devrimi'ne kadar makine kullanımı, araç kullanımından farklı olarak, hâlâ enderdi. Artık normal hale gelmişti ve makinelere koşulan cansız fiziksel enerji rüzgârlarla, akar suyla, patlayıcılarla ve buharla sınırlı kalmamıştı. 1844'te telgrafla bir mesaj göndermekte başarılı bir şekilde elektrik kullanılmıştı. Metal araçların icadı yeni bir mesleği, dövmecininkini var etmişti. Buharla müteharrik makineler de artık bir başka yeni mesleği, mühendisinkini var etmişti.

Rüzgâr gücünün de su gücünün de iki iyi tarafı vardır: Temizdirler ve bitip tükenmezler. Buhar bir yakıt yakarak üretilir ve yakılan kömür yakıtının bir yan ürünü olan duman kirletir. Bu düpedüz belliydi ve nahoştu ama yerel bir sıkıntı diye buna göz yumulmuştu. İnsan soyu, Sanayi Devrimi iki yüzyıl boyunca devam etmeden, makineleşmenin etkilerinin biyosferi kirleterek bütün canlı türleri için az kalsın onu, yerel değil aksine, dünya çapında yaşanmaz hale getirdiğinin farkına varmamıştı. Keza İnsan türü açısından vazgeçilmez kesilen yeri doldurulamaz doğal kaynakları tüketerek özellikle onun için yaşanmaz kıldığının da.

İnsan türü, Sanayi Devrimi'nden önce, biyosferi parça parça mahvetmişti. Örneğin, önceden toprağı sürüklenmekten kurtaran ağaçları keserek, dağ yamaçlarının topraktan yoksun kalmasına yol açmıştı. İnsan türü ormanları yerine gelebilmesinden daha hızlı bir şekilde kesip biçmişti ve yeri hiç de doldurulamaz metalleri çıkarmıştı. Ama İnsan türü, cansız doğanın makinelerdeki fiziksel enerjisine büyük çapta dizgin vurmadan önce, biyosferi iflah olmaz bir şekilde hasara uğratmaya ve soyup soğana çevirmeye muktedir değildi. O zamana kadar, hava ve okyanus neredeyse sonsuzdu, ayrıca kereste ve metal kaynakları İnsan türünün onların dibine

darı ekme kapasitesinden katbekat daha fazlaydı. Bir maden ocağını kuruttuğunda ve bir ormanı devirdiğinde, her zaman hâlâ dibine kadar yararlanılmayı bekleyen başka işlenmemiş maden ocaklarıyla balta girmemiş ormanlar vardı. İnsan türü, Sanayi Devrimi'ni yaparak, İnsan türünün kendisi dâhil biyosferi emsali bulunmayan bir tehlikeye maruz bırakmıştı.

Batılı halklar insan soyunun geri kalanına hükmetmeye Sanayi Devrimi'nden önce başlamıştı. İspanyollar altıncı yüzyılda Mezo-Amerikan ve And Dağları halklarına boyun eğdirmişler ve uygarlıklarını ortadan kaldırmışlardı. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası 1757-1764 yılları sırasında Bengal, Bihar ve Orissa'nın gayriresmi hükümdarı haline gelmişti. Britanyalılar 1799-1818'de Satlec Nehri'nin güneydoğusuna kadar Hindistan Yarımadası'nın geri kalanının tamamını zapt etmişlerdi. Hareket özgürlüğüne sahiptiler çünkü 1809'da Rancit Singh adlı bir Sih imparatorluk kurucusuyla, iki tarafın da Satlec Nehri'ni her birinin fetih alanı arasındaki sınır olarak kabul ettikleri bir antlaşma yapmışlardı. Britanyalılar bununla kalmayıp 1845-1849'da Pencap'taki Sih İmparatorluğu'nu fethedip ilhak etmişlerdi. Bu arada, 1768-1774'te Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nu kesin bir şekilde yenilgiye uğratmıştı; 1798'de Fransızlar geçici süreyle Mısır'ı işgal etmişlerdi ve 1830'da Cezayir'i fethe başlamışlardı; 1840'ta üç Batılı güç ve Rusya, Mısır'ın buyruk dinlemez Osmanlı valisi Mehmed Ali'yi Suriye ve Filistin'den çıkarmışlardı. 1839-1842'de Britanyalılar Çin'i çarpıcı bir şekilde yenmişlerdi. 1853'te küçük bir Amerikan bahriye filosu Japon Tokugava Hükümeti'ni bir ziyaretini kabule zorlamıştı. Japonlar silah zoruyla yapılacak bu hoş karşılanmayan ziyareti önlemeye güçlerinin yetmediğinin farkına varmışlardı.

Batılı güçlerle bir Batılılaşmış Doğu Ortodoks gücün yani Rusya'nın bu askeri başarıları ara sıra meydana gelen aksilikler pahasına kazanılmıştı. Portekizliler on yedinci yüzyılda hem Japonya'dan hem de Habeşistan'dan kaba güçle çıkarılmışlardı. 1839-1842'de Afganistan'ı işgal eden bir Britanya ordusu ortadan kaldırılmıştı. Gene de 1871 itibarıyla Batılı güçler ve Rusya, dünyanın dört bir tarafına hâkimdiler.

Rusya Çarı Büyük Petro, Britanya'daki Sanayi Devrimi'nden önce dahi, gayri-Batılı bir devletin kendini Batılı tahakkümünden korumasının yegâne yolunun, Petro'nun devrinde yaratılma sürecinde bulunanların düzeni temelinde yeni model bir ordu

yaratmak olduğunu anlamıştı. Petro aynı zamanda Batı tarzı bir ordunun Batı tarzı teknoloji, ekonomi ve idareyle desteklenmesi gerektiğini görmüştü. Batılı güçler ve Batılılaşmış bir Rusya'nın 1757'yle 1853 arasında Batılılaşmamış güçlere karşı kazandıkları fevkalade askeri zaferler, tehlikeye düşen bazı devletlerin hükümdarlarını Büyük Petro'nun yaptığını yapmaya teşvik etmişti.

Britanya'daki Sanayi Devrimi'nin başlangıcından sonraki ilk yüzyılda [ülkelerini] Batılılaştıran devlet adamlarının ünlü örnekleri Pencap'ta Abdali Afgan İmparatorluğu'nun Sih ardıl devletini kuran Rancit Singh (hd 1799-1839); Osmanlı Padişahı'nın 1805'ten 1848'e kadar Mısır'daki valisi Mehmed Ali; Osmanlı Padişahı II. Mahmud (hd 1808-1839); Tayland Kralı Mongkut (hd 1851-1868) ve İmparator adına Tokugava rejimini tasfiye edip 1868'de Japonya'nın yönetimini kendi eline alan birtakım Japon devlet adamıdır. Batılılaştıran bu devlet adamları *Oikoumenê*'nin tarihi üzerinde Batılı çağdaşlarının herhangi birinden daha büyük bir etki bırakmışlardır. Batı'nın hâkimiyetine kayıt koymuşlar ve bunu gayri-Batılı ülkelerde modern Batı'nın hayat tarzını yayarak yapmışlardı.

Yukarıda sözü edilen bütün Batılılaşmacıların başarıları alışılmamışken, Meici Restorasyonu'nun Japon yaratıcıları olağanüstü başarılılardı. Bizzat bunlar o zamana kadar imtiyazlı, gerçi fakirleşmiş, geleneksel askeri sınıfın yani *samurai* sınıfının mensuplarıydı; Tokugava Şogunluğu ancak arızi bir direnç gösterdikten sonra pes etmişti; *samurai* sınıfının bir azınlığı imtiyazlarını kaybetmeye uysal bir şekilde razı gelmişti; 1877'de ayaklanan bir azınlığıysa silahaltına alınan, 1868'den önce silah taşıması menedilmiş, köylülerden müteşekkil Batı tarzı bir Japon ordusu tarafından kolayca yenilgiye uğratılmıştı.

Mehmed Ali ve II. Mahmud işe o kadar pürüzsüz koyulamamışlardı. Büyük Petro gibi, Batı tarzı bir orduyu geleneksel askeriyeyi ortadan kaldırmadan inşa etmeye başlayamayacaklarını anlamışlardı. Petro 1698-1699'da Moskof *Streltsi* askerlerini ("Okçular") katletmişti; Mehmed Ali 1811'de Mısırlı Memlûkleri, II. Mahmud da 1826'da Osmanlı yeniçerilerini katletmişti. Yeni Batı tarzı ordular muharebede üzerlerine düşeni hakkıyla yerine getirmişlerdi. Mehmed Ali yeni ordusunu 1819'da, bir donanmayı da 1821'de kurmaya başlamıştı; 1825'te silahaltına alınmış Mısırlı köylülerden müteşekkil askeri birlikleri, cesur ama disiplinsiz

Yunan isyancılara üst hükümdarı II. Mahmud hesabına boyun eğdirmeyi neredeyse başarmışlardı. Yunanlar ancak 1827'de Mısırlı ve Türk donanmalarını bertaraf edip Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim'i 1828'de Yunanistan'ı tahliye etmek zorunda bırakan Fransa, Britanya ve Rusya'nın müdahalesiyle kurtulmuşlardı. İbrahim 1833'te Suriye'yi fethetmiş ve İstanbul'un üzerine yürümesi ancak II. Mahmud'un lehine Rusların müdahalesiyle engellenmişti. Mehmed Ali'nin ordusu Mahmud'unkine haydi haydi taş çıkarırdı, çünkü onu inşa etmeye daha evvelce başlamıştı. Mahmud 1826'dan, yani yeniçerileri yok ettiği yıldan önce başlayamamıştı; buna rağmen, 1828-1829'daki Rus-Türk savaşında, silahaltına alınan köylülerden müteşekkil yeni model ordusu, 1768-1774, 1787-1792 ve 1806-1812'de gerçekleşen Rus-Türk savaşlarındaki eski Osmanlı ordusundan çok daha şiddetli bir şekilde mukavemet göstermişti.

Rancit Singh, çağdaşı Mehmed Ali gibi, öğretmen sıfatıyla Napoléon'un eski subaylarını işe koşmuştu. Britanyalılar Batılılarca eğitilen Sih ordusunu 1845-1846'da ve tekrar 1848-1849'da yenmeyi başarmışlardı ama bu iki savaş Britanyalılara, önceki Pencap dışında Hindistan'ın tamamını fetihlerinden daha büyük bir çabaya ve daha ağır kayıplara mal olmuştu.

Gayri-Batılı ülkeleri Batılılaştırmaya koyulan hükümdarlar bunu sırf az sayıda Batılı danışman ve öğretmenle yapamazlardı. Kendi tebaaları içinden, Batılılarla iyi kötü eşit koşullarda iş yapabilecek ve Batı'yla henüz Batılılaşmamış kendi yurttaş kitlesi arasında aracı vazifesi görebilecek, Batılı eğitimi almış bir sınıf bulmak veya yaratmak zorundaydılar. Osmanlı Hükümeti on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda bu yeni yeni ihtiyaç duyulan sınıfı, el altında, ya Batı'da eğitim gördüğünden ya da hanidir Batılılarla ticari ilişkiler sürdürmelerinden ötürü Batı'yla tanışık Osmanlı tebaası Yunanlar içinde bulmuştu. Rusya'da Büyük Petro, Mısır'da Mehmed Ali ve Hindistan'da Britanyalılar, aynı şekilde, ihtiyaç duydukları aracı sınıfı yaratmışlardı. Bu sınıf Rusya'da zamanla, Fransızca bir kökle Rusça bir son ekten mürekkep melez bir kelimeyle, *intelligentsiya* diye anılır hale gelmişti. 1763-1871 yıllarında, ister Batı'nın boyunduruğu altına giren, isterse politik bağımsızlığını korumayı başarmak için kendini yeterince Batılılaştırıp kendini bu akıbete uğramaktan kurtaran, her ülkede bir *intelligentsiya* meydana getirilmişti. Bu yüzyılda Britanya'da boy

gösteren endüstriyel girişimciler ve ücretli sanayi işçileri gibi, gayri-Batılı *intelligentsiya* da yeni bir sınıftı ve 1970'lere kadar insan soyunun tarihinde en az onların ölçüsünde büyük bir iz bırakmışlardı.

Intelligentsiya hükümetlerce hükümetlerin amaçlarına hizmet etmek için işe koşulmuş veya yaratılmıştı, ama *intelligentsiya* çok geçmeden kendi toplumunda anahtar bir konumu elinde bulundurduğunu fark etmişti ve her durumda önünde sonunda bağımsız bir yön tutmuştu. 1821'de eski Osmanlı tebaası Yunan Prens Aleksandr İpsilanti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu istilası, Osmanlı Hükümeti'ne Yunan *intelligentsiya*'sının ipiyle kuyuya inilmeyeceğini öğretmişti. 1825'te Batılı eğitim almış Rus subayların Çar I. Nikolay'a karşı kurdukları kumpas boşa çıkarılmış ve bastırılmıştı ama bu gelecekteki hadiselerin bir alametiydi ve sadece Rusya'dakilerin değil bir dizi diğer Batılılaşan ülkelerdekinin de.

İki dünya arasında gidip gelmek, ki bir *intelligentsiya* mensubunun işi budur, manevi bir ateşten gömlektir ve bu ateşten gömlek on dokuzuncu yüzyılda Rusya'da, o çağda dünyanın hiçbir tarafında aşılmayan bir edebiyatı doğurmuştur. Turgenyev (1818-1883), Dostoyevski (1821-1881) ve Tolstoy'un (1828-1910) romanları bütün insan soyunun ortak hazinesi halini almıştır.

Britanya'daki Sanayi Devrimi'nin ve Batı'nın gayri-Batılı ülkeler üzerindeki çağdaş etkisine kıyasla, Batı'nın dâhilî kültürel ve politik gidişatı –her birinin küresel bağlamından soyutlanmış bir şekilde incelendiğinde hayra alamet değilmiş gibi görünme ihtimaline rağmen– tali bir öneme sahipti. Bu yüzyılda Batı uygarlığının edebiyat ve beşerî ilimlerdeki liderleri Almanlardı. Bu çağın en büyük Batılı filozofu Immanuel Kant (1724-1804), en büyük Batılı şairi de Goethe'ydi. Bu Alman şöhret iki İngiliz kıvılcımını, yani Shelley (1792-1822) ve Keats'i (1795-1821) gölgede bırakır. Mozart (1756-91) ve Beethoven (1770-1827) "klasik" Batı müziğini zirvesine taşımışlardı. Almanya'nın Batı tarihinin modern çağındaki kültürel üstünlüğünün politik gücü ve ekonomik refahıyla ters orantılı olması dikkate değerdir. Alman müziği Otuz Yıl Savaşı'nın bitişinden sonra çiçeklenmiş, İkinci Reich'ın (İmparatorluğun) kuruluşundan sonra solmuştu.

Bilim alanında, 1789'da Edward Jenner (1749-1823) aşılama yoluyla çiçek hastalığına karşı bağışıklık kazanılabileceğini ispatlamış, 1857'deyse Louis Pasteur (1822-1895) bakterilerin varlığını

gözler önüne sermişti. İnsan türüne ve evcilleştirdiği hayvanlara saldıran bu yırtıcılar, bilinmez kaldıkları sürece, İnsan türünün Üst Paleolitik Çağ'da üstünlük elde ettiği etoburlardan daha fazla can almışlardı. Bakteriler belirlenince, İnsan türünün onlarla da başarılı bir şekilde mücadele etmesi kabildi ve etmişti de. Biyosferde artık İnsan türünün bizzat İnsan türünden başka öldürücü düşmanı ayakta kalmamıştı. Bilimin teknolojiye uygulanması İnsan türünü zaman ilerledikçe daha zorlu hale getiriyordu; koruyucu hekimliğe uygulanmasıysa, ölüm oranını doğum kontrolüyle azalan doğum oranından daha hızlı düşürerek, biyosferdeki insan nüfusunda hız kazanan bir artışa yol açıyordu. Aynı yıl, yani Jenner'ın çiçek hastalığına karşı aşılamanın istenen sonucu verebilme yeteneğini ispatladığı 1789'da, T. R. Malthus [kısa adıyla] *Essay on Population* [*Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme*] adlı denemesini yayımlamıştı ve bu kitap Charles Darwin'in (1809-1882) aklına *The Origin of Species* (1859) [*Türlerin Kökeni*] adlı eserinin alt başlığında yer verdiği "hayat mücadelesi" kavramını getirmişti.

Darwin'in devrinden yüzyıl önce Buffon, Yahudilik kökenli dinlerin çeşitli canlı türlerinin kadiri mutlak bir tanrının buyruğuyla, apayrı ve değişmez varlıklar halinde, bir defada yaratıldığına dair geleneksel doktriniyle ayrı düşmüştü. Birbirinden farklı baki türlerin zaman içindeki değişim sürecinin ürünü olduğuna dair Buffon'un tezinin arkası jeolojik düzlemde, Darwin'in *Principles of Geology* (1830-1833) [Jeolojinin İlkeleri] adlı eserini de okuduğu, Charles Lyell (1797-1875) tarafından getirilmişti. Darwin'in tezi ortodoks Hıristiyanların kanını dondurmuştu; buna rağmen "ayıklanma" ve "avantajlı ırkların korunması" kelimeleri Yahudilere has "seçilmiş halk" mitinin bir yorumu olduğunu ele vermektedir ve gerçi Darwin bir yaratıcı tanrı ön doğrusunu [postulat] saf dışı etmiştir ama bunun yerine Doğa'nın, gözlenen ancak açıklanmayan, bir dizi mutasyon konusunda insani özellikler taşımayan seçici bir eylemde bulunduğu hipotezini koymuştur.

Darwin'in devrimci başarısı biyolojik değişim mekanizması anlatısı değildi; biyosferdeki hayatın statik değil dinamik olduğunu göstermesiydi. Darwin, Hegel'in (1770-1831) felsefede yaptığını biyolojide yapmıştı. Hegel hayatı, ebeveyninin her birinden kaynaklanan özelliklerle donanmış yavrular doğuran bir cinsel eylem görüngüsünü entelektüel tez, antitez ve sentez terimlerine dönüştürerek, zaman boyutundaki değişim süreci şeklinde tasvir

etmişti. Mendel (1822-1884) genetiğin kanunlarını keşfetmişti; bu kanunları nicel terimlerle dile getirmiş ve bulgularını 1864-1866'da yayımlamıştı ama bunlar Darwin açısından meçhul kalmıştı; 1900 yılına kadar da göz ardı edilmişti.

Askeri ve politik düzlemde, bu yüzyıl Birleşik Devletler'in Bağımsızlık Savaşı'nda (1776-1783) bağımsızlığını elde etmesini; İç Savaş'ta (1861-1865) birliğini yeniden tesisini ve Kuzey Amerika'da bir kıyıdan bir kıyıya coğrafi yayılışını (1783-1853) görmüştü. Aynı yüzyıl Fransa'nın Batı Dünyası'nı, politik bakımdan Fransa'nın tahakkümü altında 1667-1713 savaşlarında XIV. Louis tarafından birleştirilme girişiminin 1797-1815'te Napoléon tarafından tekrarlanmasını da görmüştü. Napoléon'un başarısızlığının sonucu 1859-1870'te bir İtalyan ulusal devletinin, 1866-1871'te de bir Alman ulusal devletinin yaratılması olmuştu. Böylece, bu yüzyıl süresince, dünyanın batı kısmının egemen, bağımsız ulusal devletler kümesi halinde politik örgütlenmesi daha fazla ilerleme kaydetmiş ve Batı'yı politik bakımdan birleştirme çabası yeni bir engelle karşılaşmıştı.

Napoléon'un Fransa'yı geçici süreyle büyültmesi XIV. Louis'inkinden çok daha büyük çaptaydı ama birbirini izleyen bu iki Fransız askeri girişiminin tarihleri arasındaki fasılada, Batı Dünyası'nın boyutları ve ilhakları boyunu aşmıştı. XIV. Louis 1700 yılının daha küçük Batı Dünyası'na tahakküm etmeye, Napoléon'un çok daha büyük Batı Dünyası'na tahakküm etme noktasına gelmesinden daha fazla yaklaşmıştı. Bu arada, Rusya ve Hindistan ve de Kuzey Amerika, Batı'nın nüfuzu altına girmişti; Rusya'nın coğrafi uzamı, askeri bakımdan, neredeyse sonsuzdu; Batı'nın denizaşırı ilhakları belirleyici ekonomik önemi haiz hale gelecek kadar büyümüştü ve Napoléon Savaşları sırasında, bu ilhakların hepsi bahri açıdan Fransa'ya üstün gelmesi sayesinde Britanya'nın ekonomik buyruğu altındaydı.

Britanya'nın Kuzey Amerika'daki eski kolonileri bağımsızlıklarını kazanmışlardı ama Britanya'yla ticareti hâlâ kârlı buluyorlardı. Keza Napoléon'un İber Yarımadası'nı istila etmesinin ikincil bir sonucu olarak hareket özgürlüğüne kavuşan İspanya'yla Portekiz'in Amerika kıtasındaki tebaaları. Denizaşırı Dünya'nın maddi kaynakları Britanya'nın Napoléon'la mücadelesindeki gerekli para ve sair levazımıyla zafer meyveleriydi. 1821 civarında Amerika kıtasındaki eski İspanyol dominyonlarıyla Portekizlilerin domin-

yonu Brezilya, politik bağımsızlıklarını kazanmak bakımından Birleşik Devletler'i örnek almışlardı ama ekonomik düzlemde Latin Amerika'daki devletler Britanyalıların makineleşmiş sanayilerinin denizaşırı pazarının parçası haline gelirken, Birleşik Devletler de bu pazarın parçası olmaya devam etmişti.

1823'te Birleşik Devletler'in Başkanı Monroe, ünlü doktrinini ilan etmişti. Bu Latin Amerika'daki devletlerin kısa süre önce tesis edilen bağımsızlıklarının Birleşik Devletler tarafından garanti altına alınmasıydı. Monroe Doktrini Britanya'nın çıkarlarıyla uyum içindeydi. Britanya'nın Latin Amerika'daki iddiaları münhasıran ekonomikti. Bundan dolayı, Avrupalı güçlerin Britanya'nın Latin Amerika'daki ekonomik girişim alanına politik müdahalelerinin Birleşik Devletler tarafından veto edilmesinden kazançlı çıkma ihtimali yüksekti.

Batı Dünyası'nda 1763-1871 dönemi sırasında patlak veren birkaç devrim tür bakımından birbirinden farklıydı. Britanya'daki Sanayi Devrimi teknolojik, ekonomik ve sosyaldi, politik değil. Gerçi 1832'de bir reform yasa tasarısının parlamentodan geçmesi, politik gücün taşralı toprak sahiplerinden şehirli orta sınıfa devrini başlatarak, gayri-devrimci bir sonuca yol açmıştı. Britanya'nın Kuzey Amerika'daki eski kolonilerini Birleşik Devletler'e dönüştüren devrim ne teknolojik ne ekonomik ne de sosyaldi; tamamen politikti. 1789'da başlayan Fransız Devrimi politik gücü tahttan şehirli orta sınıfa, taşra toprağını da aristokrasiden büyük ölçüde köylü sınıfına devretmişti. Britanya'da aynı zaman diliminde taşradaki küçük çiftlik sahipleri ya düşkünleşip ücretli tarım işçileri haline geliyor ya da şehir fabrikalarında ücretli sanayi işçileri haline gelmek üzere büsbütün taşranın dışına itiliyorlardı. Oysa Birleşik Devletler'de taşradaki mülk sahipleri ayakta kalmış ve onları Avrupa'dan gelen toprağa susamış taşra göçmenlerinin izlediği batıdaki bakir topraklara yayılmışlardı. Birleşik Devletler Amerikan Birliği'nin güney eyaletlerindeki Afrikalı Siyahi köleler dışında serbest meslek erbabı topluluğu niteliğini korumuş, Fransa'ysa Fransa'daki henüz kalabalıklaşmayan önemi az şehirli işçiler hariç tutulursa bir serbest meslek erbabı topluluğu halini almıştı.

Afrikalıların köleleştirilip Amerika kıtasındaki Avrupalı yerleşimlerine ithal edilmesi, Amerika kıtasının Kolomb öncesi sakinlerinin zapt edilmesi veya ortadan kaldırılması kadar, Kolomb'un Batı Avrupa'nın "Yeni Dünyası'nı" keşfinin şerir bir sonucuydu.

1763-1871 döneminde köleliğin hükmi statüsü çoğu Amerikan ülkesinde ilga edilmişti: Haiti'de 1793'le 1803 arasında, Fransız sömürge imparatorluğunun tamamında 1848'de ve İngiliz sömürge imparatorluğunda 1833'te, Birleşik Devletler'de 1863'te ve Brezilya'da aşamalı bir şekilde 1871'le 1888 arasında. İlga Haiti'ye on yıl süren devrim ve savaşa, Birleşik Devletler'e de 1861-1865 iç savaşına mal olmuştu; ama kölelik ister barışçıl yoldan isterse zor kullanarak ilga edilsin, bir ekonomik ve sosyal illetler mirası bırakmıştı.

Ücretli sanayi işçileri Birleşik Devletler'de ve Fransa'da 1871'e kadar hâlâ nüfusun ancak bir azınlığıydı. Birleşik Devletler'de bakir arazilerin açılması, Fransa'da da toprağın büyük bir bölümünün köylü sınıfı tarafından temellükü bu iki Batılı ülkeyi, Britanya'da Çitleme [Hareketi] Yasaları'nın sonucu olan, eski taşra işçilerinin şehirlere kitlesel göçünden kurtarmıştı. Ama benzer şekilde Birleşik Devletler, Fransa ve Britanya'da sanayi işçileri orta sınıf "eşrafıyla" arası açılmış halde kalmışlar ve durumlarını ne barışçıl ne de şiddetli eylemlerle iyileştirmeyi başarabilmişlerdi.

1789'daki Fransız Devrimi'nin orta sınıf mensubu failleri şehirli proletaryanın memnuniyetsizliğini istismar etmişler ama sıkıntısını gidermek için hiçbir şey yapmamışlardı. Bunu yapmak şöyle dursun, bu alanda Britanyalı muarızları gibi davranmışlardı. Fransız orta sınıfı da önceden toplumun ekonomik bakımdan daha zayıf mensuplarına bir miktar koruma sağlayan özel ekonomik girişim özgürlüğü üzerindeki kısıtlamaları silip süpürmüştü. *Laissez-faire, laissez-passer* ["bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler"] –başka bir deyişle, "sanayi üretimi üzerindeki kısıtlamaları kaldırın ve mal nakliyesinden alınan geçiş ücretlerine son verin"– sloganları Fransa'da icat edilmişti ve Fransa'da birleşmeyi yasaklayan bir kanun 1791'de, buna karşılık gelen bir kanunun Britanya'da hayata geçirilişinden sekiz yıl önce, hayata geçirilmişti. Fransa'da Parisli proletaryanın politik bir devrimi sosyal bir devrime dönüştürme hamleleri 1795'te, 1848'de ve de 1871'de askeri kuvvetler tarafından bastırılmıştı. Orta sınıfla köylü sınıfının ortak tutumu şehirli Fransız işçilerini engellemişti. Britanya'da sanayi işçileri sendikacılığa ve politik reformun 1832'de atılan o küçük adımların ötesine yol almasına umut bağlamışlardı. 1837-1848'deki Chartist hareketin bütünüyle politik bir programı vardı ve Chartism suya düşse de, Britanya'da 1867-1872'de politik reformun yeni bir bölümü

hayata geçirilmişti. Ne var ki, Britanyalı sanayi işçilerine kısmen tanınan politik haklar, Amerika kıtasındaki kölelerin hükmen azat edilmeleri gibi, durumlarında hemen herhangi bir hatırı sayılır iyileşme sağlamayarak, hak sahiplerini hayal kırıklığına uğratmıştı.

Sanayi işçilerinin sıkıntılarının dehşetli manzarasıyla orta sınıfın bu toplumsal adaletsizliğe ses çıkarmaması Karl Marx'ta (1818-1883) infial uyandırmış ve onu Yahudilik kökenli dinlerin dördüncüsünü yaratmaya teşvik etmişti. Marksizm, Budizm gibi, teorik olarak Tanrıtanımazdır; ama Marksizm, Darwincilik gibi, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın tanrısı Yahve'nin yerini tutan bir şeyi ortaya koyar. Darwin'in ikamesi ayıklama eyleminin "avantajlı ırkları" koruduğu farz edilen Doğa'dır. Marx'ın Yahve'nin yerine koyduğu "tarihsel zorunluluk", "seçilmiş halkı" da sanayi proletaryasıdır. Nitekim Marx proletaryayı hâlihazırda çektiği sıkıntılar konusunda teselli etmek için er geç patlak verip, sınıfsız bir toplumun kurulmasıyla proletaryayla orta sınıf arasındaki çatışmanın sona erdirileceği, hakşinas bir devrimin kaçınılmazlığını ilan etmeye yönelmişti.

Gerçi Marx toplumsal adaletsizliğin çaresine bakıldığını görecek kadar uzun yaşamamıştı ama Henri Dunant (1828-1910) adlı çağdaş bir Cenevreli hayırsever, 1864'te I. Cenevre Sözleşmesi'nin imzalanmasını ve Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin kuruluşunu temin ederek, muharip askerlerin çektiği acıların bir nebze dindirilmesinin kapısını açmıştı.

Britanya 1763-1871 arasındaki yüzyıl boyunca, hayrı dokunsun dokunmasın, sadece Batı'da değil dünyanın tamamında başrolü oynamıştı. Britanya, Batı tarihinin hemen önceki evresinde, Fransa'yla arasındaki Kuzey Amerika ve Hindistan'ı buyruk altına alma çekişmesinde galebe çalmıştı. Britanya zaferiyle Kuzey Amerika'daki kendi eski kolonilerinin İngiliz egemenliğinden kurtulup Rus İmparatorluğu'nun coğrafi ölçeğinde bağımsız bir Birleşik Devletler haline gelmelerinin yolunu açmıştı. Bizzat Britanya o sırada Hindistan Yarımadası'nın tamamını tarihinde ilk defa politik bakımdan birleştirmişti ve Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Hint askeri birlikleri 1857-1859'da kazan kaldırdıklarında da elinde tutmayı başarmıştı. Britanya aynı zamanda Napoléon'u yenmenin itibarını veya sorumluluğunu da Rusya ve İspanya'yla paylaşmıştı. Ayrıca Batı Dünyası'nı politik bakımdan birleştirmeye yönelik bu son hamlenin yaşattığı hüsran, Batı'yı, Sanayi Devri-

mi'nin devletleri eşi benzeri görülmemiş tahripkâr güce sahip askeri donanımla teçhiz ettiği bir çağda, birçok tam bağımsız yerel devletler arasında bölünmüş halde kalmaya mahkûm etmişti. Britanya, 1839-1842'de Çin'e saldırıp onu yenilgiye uğrattığında, önceki iki bin yıl boyunca insan soyunun devasa Çinli kesimine çoğu zaman barış ve istikrar getiren bir rejime ölümcül bir darbe indirmişti. Bunlar muazzam edimlerdi ama Britanya'nın bu dönemdeki en muazzam edimi Sanayi Devrimi'ni başlatmaktı. Britanya bunu yaparak, biyosferle İnsan türü arasındaki güçler dengesini İnsan türünün lehine bozmuştu ve bu sonunda İnsan türünü, insan soyunun kendisi dâhil, biyosferi bütün canlı türleri için yaşanmaz hale getirme konusunda muktedir kılmıştı.

81
Biyosfer, 1871-1973

1970'ler civarında sanki biyosfer, kendi mahluklarından ve sakinlerinden biri yani İnsan türü tarafından mahvedilme, kirletilme, hatta belki de herhangi bir canlı türü açısından yaşanmaz hale getirilme riski altındaymış gibi görünüyordu. Geriye dönük olarak bakınca İnsan türünün biyosfer üzerindeki nüfuzunun arttığı görülebilir. İnsan türü insan haline gelinceye kadar, yapısında mevcut bütün fiziksel silahlardan ve zırhtan sıyrılmıştı ama düşünebilen ve tasarlayabilen bilinçli bir anlıkla iki fiziksel organı, yani düşünme, tasarlama ve bedensel eylemle amaçlarına ulaşma girişimlerinin maddi araçları niteliğine sahip beynini ve ellerini edinmişti.

Aletlerin insan bilinciyle yaşıt olduğunu daha önce kaydetmiştik. Alet yapma ve kullanma kapasitesi İnsan türünün, insanlık tarihinin açık arayla bugüne kadarki en büyük kısmını kapsayan, Alt Paleolitik Çağ boyunca biyosferin rekabetçi arenasındaki yerini korumasına imkân vermişti. İnsan türü Üst Paleolitik Çağ'ın, muhtemelen 70.000/40.000 yıl önceki, başlangıcından beri biyosferin geri kalan kısmına saldırıya geçmiş haldedir; ama İnsan türü ancak Sanayi Devrimi'nin başlangıcından, taş çatlasa iki yüz yıl öncesinden bu yana kesin bir şekilde baskın çıkmıştır. İnsan türü, son iki yüzyıl içinde, maddi gücünü biyosferin bekasını tehdit edecek ölçüde artırmıştır; oysa manevi potansiyelini geliştirmemiştir; bununla maddi gücü arasındaki uçurum derinleşmeye

yüz tutmuştur ve artan bu uyuşmazlık can sıkıcıdır; çünkü artık biyosferin terkibindeki, biyosferi –ve biyosfer içindeki İnsan türünün kendisini– şu aralar niyetlendiğini boşa çıkarma yeteneğiyle silahlanmış bir açgözlülük yüzünden mahvolmaya karşı güvence altına alabilecek, akla uygun yegâne değişiklik İnsan türünün manevi gizil gücündeki bir artıştır.

1970'lerde birçok belirti İnsan türünün biyosfer üzerindeki darbesinin yıkıcı etkisini gözler önüne sermektedir. Biyosferin insan nüfusu hızlanan oranda artmaktadır ve bu çoğalan nüfus kendini devasa şehirlerde toplamaktadır. İnsan soyunun çoğunluğunun hâlâ muhtaç halde bulunmasından ötürü, şehirlerin büyümesi esasen, tarımın Neolitik Çağ'ın başlangıcındaki icadından beri insan soyunun çoğunluğunun yaşadığı ve çalıştığı kırsal alanlardan gelen işsiz ve belki de iş verilemeyecek göçmenlerle meskûn, gecekondu mahallelerinin yayılması şeklinde vücut bulmaktadır. Şehirler, çepeçevre yer yuvarına motorlu kara araçları için otoyollar, uçaklar için de uçuş rotaları şeklinde dokunaçlar sürüyorlar. Gitgide daha karmaşık ve çok güçlü mekanik süreçlerle sanayi ürünleri veya gıda maddeleri ve organik hammaddeler üreten azınlık, kasti tahripkâr askeri harekâtlarıyla florayı kurutmadığı ve (ayrım yapmadan insan ve insan dışındaki) faunayı öldürmediği zamanlarda dahi, barışçı faaliyetlerinin atık ürünleriyle biyosferin su örtüsüyle hava örtüsünü kirletmektedir.

1871'de, hatta belki atomların bölünmesiyle ilgili teknolojik marifetin gerçekleşmesinden önce, yani 1944 kadar yakın zamanda dahi, biyosferin okyanus ve atmosferinin bir bütün olarak bir gün biyosferin İnsan türü kadar önemsiz bir ürünü tarafından öldürücü bir şekilde kirletilebileceği inanılmaz gibi görünürdü. İnsan türünün bütün bir biyosferi yaşanmaz hale getirme kapasitesi nice evcilleştirilmemiş insan dışındaki canlı türünün kökünü kurutmasından besbellidir ama İnsan türünün kendisi ve evcilleştirilmiş hayvanlar bundan muaf değillerdir. Keza bunların kimileri de bile bile gösterilen insan faaliyetlerinin kasıtsız sonuçları yüzünden zehirlenmektedirler.

Şehirler, elinizdeki kitabın yazarı gibi, 1889'da doğan birinin ömrü boyunca fiziki bakımdan muazzam ölçüde büyümüştür. Ankara ve Atina'nın 1922'den beri küçük birer kasabadan megapollere dönüştüğünü gördüm. Bir zamanların Şimonoseki Boğazı'nın bitişiğindeki enfes Japon taşrası 1929'dan bu yana caddeler ve evlerin

yükü altında haritadan silinmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri Londra'da doğup büyüdüğüm semt, Japonya'daki bazı semtler gibi, bütünüyle tanınmaz hale gelecek kadar dönüşmüştür. Londra'daki bu yer Alman bombalarıyla evlerden silip süpürüldükten sonra, motorlu araç trafiği için yapılan bir viyadükle işgal edilmişti ve bu İngiliz marifetinin bir eseriydi.

1889'da orta sınıf bir ailede gözlerini açmış bir Londralı açısından 1914'ün ağustos ayı, 1871-1973 arasındaki yüzyılda travmatik bir kopuş yaratmıştır. 1871-1913 arasındaki yılların aksine, 1914-1973 yılları bütün insan soyunun kendi kendini maruz bıraktığı bir mihnet devriydi. Savaşın –ki bizzat savaş bir cinayettir– eşi benzeri görülmemiş ölçüde öldürücü ve yıkıcı bir şekilde verildiği iki dünya savaşı yaşanmıştı. Ermenilere karşı Türkler tarafından, Yahudilere karşı Almanlar tarafından, Hindular ve Müslüman Hintler tarafından birbirlerine karşı soykırım suçu işlenmişti. Filistinli Araplar, Tibetliler ve Güney Afrika nüfusunun yerli Afrikalı çoğunluğu gadre uğratılmışlardı. Kuzey İrlanda'da hâlâ sözüm ona "din savaşlarından" biri verilmektedir. Batılı orta sınıfın hayat tarzı, taşradan gecekondu mahallelerine gelen gayri-Batılı göçmenlerinki gibi, bariz bir nispi bozulmaya uğramıştır. 1871-1913 yılları, 1914-1973 arasındaki kötü yılların aksine, 1914'te çoktandır bir yetişkin olup 1970'lere kadar sağ kalan, orta sınıf Batılıların hafızalarında bir altın çağ kılığına bürünebilir. Oysa dönüp geriye 1871-1973 arasındaki yüzyılın tamamına bakıldığında, 1871-1913 yılları boyunca baskın ruh hali olan iyimserliğin yersizliği aşikârdır.

1889'da doğan bir orta sınıf İngiliz –çevresindeki dünyanın bilincine vardığı tarihten 1914'ün ağustosuna kadar– Dünyevi Cennet'in neredeyse elinin altında bulunduğunu zannederdi. Ona göre, sanayi işçilerine insan soyunun gayrisafi hasılasından hak ettikleri pay verilecektir; Almanya'da sorumlu parlamenter hükümetin görevlendirilme süreci sonuçlanacak, keza Rusya'da da bu gerçekleştirilecektir; Osmanlı Türk egemenliği altında kalan Hıristiyanlar politik özgürlüklerini kazanacaklardır ve ardından da binyıl çıkagelecektir. Bu yeni Altın Çağ'da Hıristiyan imparatorlukların gayri-Hıristiyan tebaaları Hıristiyan egemenliği altında kalacaklardır ama bu durum onlar açısından hayatlarının politik bağımsızlıklarını kaybetmeden önceki kaotik koşullarından daha iyidir.

Batılılar savaşın ortadan kalktığını görmeyi beklemiyorlardı; bazı Batılılar –örneğin, Almanya'daki kimileriyle Balkan devletlerindeki kimileri– savaşın tekrarlanmasını beklemekle kalmamış, açıkça iple çekmişlerdi. Ama en savaşçı zihniyetli Almanın bile zihninde canlandırdığı, ne Napoléon Savaşları ne Almanya'daki 1618-1648'in uzayıp giden yıkıcı Otuz Yıl Savaşı ne de Birleşik Devletler'de daha yakın geçmişte yaşanan 1861-1865'in yıkıcı iç savaşı değil, Bismarck devrindeki türden kısa savaşlardı.

1894-1895'in Çin-Japon Savaşı, 1898'in İspanyol-Amerikan Savaşı, 1899-1902'in Güney Afrika Savaşı ve 1912-1913 Balkan Savaşları aslında yerel ve kısaydı, hatta 1877-1878'in Rus-Türk Savaşı ve 1904-1905'in Rus-Japon Savaşı bile dünyanın geri kalanını kapsamayan bölgesel çatışmalardı. Çin'de gözden düşmüş Mançu rejimine karşı meydana gelen Taiping ve diğer ayaklanmaların patlak verişiyle bastırılmasının (1850-1873) yol açtığı muazzam tahribat ve zayiat çağdaş Batılılar tarafından Şarklı halkların, onlara henüz Hıristiyan egemenliğinin dayatılmamasından ötürü bu halkların düzene sokulmadıkları zaman ve zemindeki, hayatlarının karakteristik ızdırabı diye önemsiz sayılmıştı. Hâlihazırdaki yazarın neslinden bir orta sınıf İngiliz çocuğuna göre, Britanyalıların Kraliçe Victoria'nın [hükümranlığının] altmışıncı yıl dönümünü kutladıkları 1897'de, sanki gözlerini açtıkları dünya, tarihi geride bırakmıştı. Çünkü tarih "uygar" ulusların geride bıraktıkları, asla tekerrür etmeyecek, geçmiş bir adaletsizlik, şiddet ve acı çekme çağına delalet ediyordu. İşte naif bir şekilde böyle varsayılıyordu. Batı uygarlığı "uygarlığın" *ta kendisiydi*. Eşsizdi. Doğuşu ve dünya çapında hâkimiyeti, meziyetlerinin kaçınılmaz ve hak edilmiş ödülleriydi. "Uygarlık" kalıcıydı. Tarihin artık bu nedenle miadı dolmuştu.

Bu iyimserliğin dayanaklarını teşkil eden başarılar gerçekten hayranlık uyandırıcıydı; buna rağmen, bu başarıların her biri eksikti ve içinde gelecekteki belanın tohumlarını taşıyordu. 1970'lerde kusurlar meydandaymış gibi görünmektedir; ama 1871'le 1914 arasında bunları fark etmek o kadar kolay değildi.

Örneğin, 1861'de Rusya'daki serflerin serbest kalmaları ve 1863'te Birleşik Devletler'de köleliğin ortadan kaldırılması, 1871'de [kölelik düzeninin] kalan son nüfuz alanı olan Brezilya'da da köleliğin ilgaya başlanması, binyıl yolundaki muhteşem kilometre taşları gibi geliyordu. Ancak Rus serflerinin serbest kalmaları onların toprak sahipliği açlığını gidermemişti, keza Siyahi kölelerin

hükmen azat edilmeleri ırkçı önyargıyı, ayrımcılığı ve çatışmayı ortadan kaldırmamıştı. Hukuken özgür sanayi işçilerine gelince, bunlar henüz hiçbir yerde bir Marksist toplumsal devrim yapmamışlardı ama Batılı ülkelerde göreceli ekonomik konumları yavaş yavaş iyileşiyordu ve hayat şartlarındaki bu iyileşmeye fiziksel çalışma koşullarındaki bir iyileşme eşlik etmişti. Buna rağmen makineleşmiş iş teknolojideki her bir yeni ilerlemeyle manevi bakımdan tatmin edici olmaktan gitgide daha da uzaklaşıyordu. Taşıyıcı kayışla montaj hattının icadı manevi bir bedel pahasına verimliliği artırmış ve finansal maliyetleri azaltmıştı, erkekleri ve kadınları "bilime dayalı bir şekilde yönetilen" makine bileşenleri haline getirmişti. Sanayi işçileri maddi şartlar açısından artık daha iyi durumdaydılar ancak forsalar halinde iş görmek için baştan çıkarıldıklarından, manevi bakımdan hâlâ orta sınıfın amaçlarına hizmet etmek üzere bu yeni toplumsal sınıfı halk eden toplumdan yabancılaşmış haldeydiler.

1870-1871'de bir Alman ve bir İtalyan ulusal devletinin yaratılmasının tamamlanması *Oikoumenê*'nin politik yapısını kararlı bir duruma getirmiş gibi görünüyordu. Artık yerel egemen ulusal devletin standart politik birim haline gelmesi kabul görmüştü ve 1871'den beri, 1904-1905'in Rus-Japon Savaşı dışında, iki veya daha fazla gücün birbirleriyle kavgaya tutuştuğu hiçbir savaş yoktu. Rusya'nın 1877-1888'de Türkiye'yle, 1904-1905'te de Japonya'yla savaşında her biri işe Britanya'yı bulaştırmadan sona erdirilmişti. 1865-1885'te Ceyhun-Seyhun Havzası ve Türkmenistan, Afganistan'ın kuzeybatı sınırlarına kadar, Rusya tarafından ilhak edilmişti ve bu sefer de bir Rus-İngiliz savaşına meydan verilmemişti. 1881'le 1904 arasında, ikisinden başka 1871'e kadar hâlâ Batı-Avrupalı hâkimiyetinin dışında kalmış Afrika ülkeleri, Britanya, Fransa, Almanya, Belçika veya Portekiz'in doğrudan veya dolaylı kontrolü altına girmişti, hem de Afrika topraklarının temellükü için yarışan bu Batı-Avrupalı rakipler arasında herhangi bir savaş verilmeden. Habeşistan (ki eskiden günümüzün Doğu Sudan'ına delalet eden Etiyopya adını benimsemişti) Afrika toprakları için verilen bu uğraşta yer almış ve 1896'da İtalya'yı onur kırıcı bir bozguna uğratmıştı. Azatlı Amerikan Siyahi kölelerin bir kolonyal yerleşimi niteliğindeki Liberya, Birleşik Devletler'in gayriresmi protektorası olması sayesinde ayakta kalmıştı. Bütün diğer Afrikalı devletler ve halklar bağımsızlıklarını kaybetmişlerdi.

Çin'in Japonya tarafından 1894-1895'te dikkate değer bir yenilgiye uğratılmasından sonra Britanya, Rusya, Almanya ve Fransa, hanidir Afrika'da pay ettikleri gibi, Çin'i aralarında paylaşmaya başlamışlardı. Doğu Asya'da, Afrika'daki gibi, ganimet bölüşümü yüzünden birbirleriyle kavgaya tutuşmaktan kaçınmışlardı.

Bunlar büyük güçler arasındaki barışın korunmasını sağlayacak hayra alametlermiş hissini veriyordu. Alman İmparatoru II. Wilhelm, 1890'da Bismarck'ı görevden uzaklaştırdıktan sonra, kışkırtıcı hareketlere başlamıştı; buna rağmen sanki *Oikoumenê* hâlâ barış halinde bulunmayı sürdürecekmiş, aynı zamanda da güçler arasındaki elbirliği sayesinde düzenini de koruyacakmış gibi görünüyordu. Artık bunlardan sekiz tane vardı ve sadece üçü –Rusya, Birleşik Devletler ve Japonya– Avrupa'nın dışında yer alıyordu. Gerçi Avrupalı devletler egemendi ama elinizdeki kitabın yazarı 1911'de, Romanya ve Türkiye'den başka, hiçbirinin bir yolcunun pasaport taşımasını şart koşmadığını görmüştü. Ayrıca bu yolcu Yunan köylerinde *gold sovereign*'lerini [İngiliz altın sikkesi] ve *napoléon*'ları [Fransız altın sikkesi] bozdurup Yunan kadar Fransız veya İtalyan veya Belçika'ya mahsus olması mümkün gümüş sikkeler alabiliyordu. Politik sınırlar henüz özel kişilerin yer değişiklikleri açısından parasal mânialar veya mahzurlar halini almamıştı.

Bununla birlikte, bu resimde bazı uğursuz özellikler vardı. Fransa 1871'de Almanya'ya terk etmek zorunda kaldığı toprak kaybını içine sindirememişti; bu toprakların sakinleri de İkinci Alman Reich'ının tebaası haline gelmeyi içlerine sindirememişlerdi. Terk edilen topraklar hâlâ bir "Reichsland" [İmparatorluk eyaleti] olarak idare ediliyordu; Alman İmparatorluk Hükümeti buraya Reich'ın bileşeni özerk devletlerden biri statüsü vermeyi göze alamamıştı. Bismarck aklını "koalisyonlar kâbusuna" takmıştı ve düşüşünden sonra, kâbusu çabucak bir gerçeklik haline gelmişti. Fransa'yla Rusya 1892-1893'te, bir askeri konvansiyonla desteklenecek şekilde itilaf etmişlerdi; Fransa'yla Britanya 1904'te itilaf etmişlerdi, keza Rusya'yla Britanya da 1907'de. 1898'de Almanya deniz gücü bakımından Britanya'yla aşık atmaya başlamıştı. Beş Avrupalı güçle Rusya tarafından seferberlik ilanıyla müteakip bahri ve askeri harekâtlar için rekabetçi planlar hazırlanmaktaydı.

1870-1871'de bir Alman ve bir İtalyan ulusal devletinin kuruluşunun tamamlanmasından sonra, bunun doğal, normal ve

meşru politik birim olduğunun varsayıldığı ortaya çıkmıştı; ama bu varsayım huzursuz ediciydi; çünkü iki dilli Belçikalılarla dört dilli İsviçreliler dâhil, Batı Avrupalı halkların hepsinin artık kendileri için birer ulusal devleti sağlam kazığa bağlamalarına rağmen, Doğu Avrupa halkları bağlayamamışlardı. Örneğin Lehlerin kendilerine ait bağımsız bir devleti yoktu; Rusya'nın, Prusya'nın veya Avusturya'nın tebaalarıydı. Yunan, Bulgar, Sırp ve Rumen ulusal devletleri hâlâ Osmanlı veya Habsburg egemenliği altında bulunan "kurtarılmamış toprakları" ele geçirmeye can atıyorlardı. Sekiz büyük güçten biri niteliğine sahip çokuluslu Habsburg monarşisi, ulusal devletlerin standart politik birimler haline geldiği bir dünyada bir aykırılık halini almıştı. Rus İmparatorluğu'nda nüfusun yaklaşık üçte biri milliyet itibarıyla Büyük Rus [*Velikorossiya*] [yani etnik Rus] değildi. Alman ulusal devleti asimile edilmemiş Leh, Dan ve Fransız azınlıkları da içeriyordu. İtalya'nın Habsburg monarşisi ile sınırının arka tarafında hâlâ "kurtarılmamış toprakları" (ki terim esasen İtalyancaydı [*terre irredente*]) mevcuttu. Kısacası, 1871'de o noktada muradına ermesinden sonra, Batı Avrupa'ya politik kararlılık kazandıran "ulusal kendi kaderini tayin ilkesi" Doğu Avrupa'da artık patlamaya hazır ve huzur kaçırıcı bir ülküydü.

Böylece *Oikoumenê*'nin politik yapısı Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin hemen öncesinde, Doğu Avrupa'nın artık makbul norm haline gelmiş Batı Avrupa'ya has ulusal devlet modeline uyum sağlamayı başaramaması yüzünden gerilmişti. Bununla birlikte yapı, bütün "kurtarılmamış topraklar" tercih edilen ulusal devletlerle birleşmiş ve bütün tebaa toprakları egemen ulusal devletlere dönüşmüş olsa bile, kararsız kalırdı. *Oikoumenê* hâlâ politik bakımdan birbirinden bağımsız yerel birimler halinde paylaşılmaya devam eder ve bundan ötürü insan soyunun politik talepleriyle ekonomik ihtiyaçları arasında hâlâ giderilmemiş bir uyuşmazlık bulunurdu.

Yerel ulusal devlet Batılı halkların ve Batı'ya has kurumları benimsemeye koyulan artan sayıda diğer halkların politik ülküsüydü. Batılı halkların milliyetçiliğe bağlılıklarının gücü Şarlken'in, II. Felipe'nin, XIV. Louis'nin ve Napoléon'un, Batı Hıristiyan Âlemi'ne, I. Theodosius'un ve Şarlman'ın devrindeki politik birliği yeniden dayatmaya yönelik birbirini izleyen girişimlerine karşı başarılı dirençleriyle gözler önüne serilmişti. Buna rağmen politik ulusal devlet ülküsü *Oikoumenê*'nin on beşinci yüzyılda Çinlilerin ve

Portekizlilerin ve de İspanyolların okyanuslarda seyir tekniğinde ustalık kazanmaları sayesinde kaynaştırıldığı ve *Oikoumenê*'nin Portekizlilerle İspanyolların başlattığı ekonomik birleştiriminin Britanya'daki Sanayi Devrimi'yle çok daha ileriye taşındığı zamandan beri ekonomik bir tarih yanılgısı [anakronizm] olagelmişti.

O zamana kadar, dünya ticaretinde mübadele edilen malların çoğu lüks mallardı; Sanayi Devrimi'nden ötürü mübadele edilen mallar gittikçe hayatın zorunluluklarını daha fazla içerir hale gelmişti. Sanayi Devrimi'ni başlatan girişimciler Britanya'yı "dünyanın atölyesi" yaparak maliyetli makine yatırımlarından kârlı bir getiri elde etmişlerdi. O günden itibaren Britanya, küresel çapta, mamul mallar ihraç edip hammaddeyle gıda ithal etmişti ve dünya ticareti Almanya, Birleşik Devletler ve diğer ülkeler Britanya'nın ardından gidip onu bu tekelinden yoksun bıraktığı 1871'den sonra da bu küresel boyutlarını korumuştu.

Oikoumenê'nin ekonomik birleştiriminin başlangıcını Portekiz açık deniz yelkenli gemisinin icadı açığa vurmuş; tamamlanmasını ise 1864'te Uluslararası Telgraf Birliği'nin [bugünkü adı: Uluslararası Telekomünikasyon Birliği, ITU] 1875'te de Evrensel Posta Birliği'nin [UPU] resmen hizmete girmesi açığa vurmuştur. İnsan soyu o zamana kadar ekonomik düzlemdeki küresel birleştirime bel bağlama noktasına gelmişti ama politik düzlemde ulusal ayrışımdan vazgeçme konusunda isteksiz kalmıştı. Bu uyumsuzluk 1914'ten beri yol açtığı tahribata rağmen hâlâ ayak diremektedir. Beşeri ilişkilerin müteakiben rayından çıkması o kadar aşırıya gitmiştir ki, bu durum dünya piyasasına bulaşmadan kendileri için ürettikleri veya topladıklarıyla geçimlerini sağlayan baki kalmış küçük bir çiftçiler, avcılar ve besin toplayıcılar azınlığı dışında insan toplumunun tamamını felce uğratmaya işaret etmektedir.

Modern Batılı yelkenli gemisi inşa tarzı, arması ve hızı bakımından, Sanayi Devrimi'nin var ettiği bir rakip olan buharlı gemiyle yarışında akıntıya karşı kürek çektiği 1840-1890 arasındaki yarım yüzyılda olgunlaşmıştı. Bu aynı zamanda on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Beethoven'in eserleriyle olgunlaşan "klasik" Batı müziği üslubunun son çağıydı. Modern Batılı resim üslubu olgunlaşma çağını, üstünlüğün İtalyanlar ve Flamanlardan İspanyollara ve Felemenklilere geçtiği 1600'den sonra, arkada bırakmıştı. "Klasik" yelkenli gemi Watt'ın buhar makinesini sonuç alıcı bir şekilde geliştirmesiyle saf dışı edilmişti; doğalcı resim

üslubu fotoğrafçılığın keşfiyle körelmişti. 1871-1913 arasındaki görünüşte sakin ve müreffeh kırk üç yılda, ressamlar ve besteciler hanidir bile bile uzun süreli bir gelenekten kopuyor ve temelden farklı ifade şekillerini yakalamaya çalışıyorlardı. Anlaşıldığına göre, sanatlarının "klasik" üslubunun, kurutulmuş bir kömür ocağı veya kısır bir Çin hanedanı gibi, bir çıkmaza girdiğini hissediyorlardı. 1970'lerde dönüp geriye bakınca, Batılı sanatçıların, kısa süreli bir durgun hava döneminde, Batı toplumunun bir sonraki nesilde yakalanacağı fırtınanın önceden farkına vardıkları görülebilir. Sanatçıların yaklaşan meşum hadiseleri, önceden hisseden, hassas psişik antenleri vardır.

İnsan soyunun 1871-1973 dönemindeki deneyimleriyle eylemlerinin bir bilançosunu gözler önüne sermeye kalkışırsak, kaydetmek zorunda kalacağımız ilk özellik keşiflerle icatların çokluğu ve büyüklüğüdür. Batılı İnsan türü önceki üç yüzyılın başından sonuna kadar dikkate değer keşiflerde bulunuyor ve icatlar ortaya koyuyordu ama 1973'te sona eren yüzyılda bu alanlarda önceki başarılarını galebe çalmıştı. Freud (1856-1939) insan ruhunun bilinçaltı düzeylerinin davranışlarını bilinç düzeyine çıkarmıştı. Einstein (1879-1955) Newton fiziğinin belli sınırlar içinde gerçekliğe karşılık geldiğini ortaya koymuştu. Einstein gözlemin etkileşim olduğunu kavrayarak fiziğin kapsamını genişletmişti. [Ona göre] gözlemcinin kendisi zaman ve mekân içindeki hareketini gözlediği fiziksel kozmosun bir parçasıdır. J. J. Thomson tarafından 1897'de elektronların varlığı ve içyüzünün keşfedilmesi "atom" kelimesinin bir isimlendirme hatası olduğunu göstermişti. [Ona göre] bir "atom" bölünemez bir varlık değildi; minyatür bir güneş sistemiydi. Ernest Rutherford (1871-1937) sayesinde 1904'te [atomun] yapısının sırrına erilmişti. O atomun çekirdeğini ayırt etmiş, 1919'da da bir çekirdeği bölmeyi başarmıştı. Bizzat çekirdeğin bileşimi James Chadwick'in 1932'de nötronların varlığını ve içyüzünü keşfiyle açığa çıkmıştı. Bu arada, fizik âlemindeki bu keşifler Niels Bohr'un (1885-1962) girişimiyle fizikçilerin epistemolojik bir gerçeğin farkına varmalarına yol açmıştı. Özdeş bir hadiseyle sadece değişiklik gösteren değil, birbiriyle uyuşmayan ve aynı anda yaşanamaz iki yoldan karşı karşıya gelinebilir, buna rağmen her ikisi de geçerlidir ve her ikisi de vazgeçilmezdir.

Kauçuk, Cortés oraya ayak basmadan önce, Mezo-Amerika'da netameli oyunlardaki [*ōllamaliztli*] topların yapımında kulla-

nılıyordu, petrolse Doğu Roma İmparatorluğu'nun öldürücü silahı "Rum ateşinin" gizli bir bileşeniydi. 1871-1973 yılları bu iki hammaddenin sırasıyla lastik yapımıyla içten yanmalı motorlara yakıt sağlamakta kullanımına tanıklık etmişti. Bu işlerliğe sahip otomobiller ve hava taşıtları yapmayı mümkün kılmıştı ve havacılığın gerçekleştirilmesi İnsan türüne biyosferdeki, daha önce böceklerin, kuşların ve yarasaların özel alanı olan, temel bir unsura giriş hakkı kazandırmıştı.

Coğrafi ve tarihi keşifte şaşırtıcı bir ilerleme kaydedilmişti. Batılılar bu gezegenin her iki kutbuna da ulaşmışlar ve Yer'in uydusu Ay'a ayak basmışlar, ayrıca Minos, Mykenai ve İndus uygarlıklarını bulmanın ve "Lineer B" yazısıyla aktarılan dilin Yunanca olduğunu saptamanın yanı sıra birbiri üstüne yığılmış sekiz Troya'yı kazıp çıkarmışlardı.

Son yüz yıl boyunca ortaya koyulmuş bütün keşifler ve icatların en dikkate değerleri tıp ve cerrahi alanındakilerdir. 1840'larda bulunan anestezik maddeler konusundaki ilerleme cerrahlara daha önce hatır ve hayale gelmeyen, organ nakliyle doruk noktasına varan, ameliyatları yapma imkânı vermişti. Sivrisineklerin sarıhumma ve sıtmanın taşıyıcıları oldukları keşfedilmiş, sırasıyla 1881 ve 1897-1899'daki bu keşifler, bu iki hastalığa karşı saldırıya geçmekte koruyucu hekimliği mümkün kılmıştı. 1942'de bulunan DDT İnsan türünü, İnsan türünün biyosferi buyruk altına almasında insan dışındaki başlıca rakipleri niteliğine sahip, böceklere karşı bir başka silaha kavuşturmuştu.

Batı'nın bu keşifleriyle icatları zekâ kadar muazzam cesaret ve tahayyül marifetleriydi ama beşeri ilişkiler üzerindeki etkileri tezatlıydı. Örneğin, Batı'nın yeni havacılık teknolojisinin Çin'in daha eski patlayıcıların icadıyla birleşimi, savaşçılara havadan bomba atma imkânı vermiş ve bu kör silah, on yedinci yüzyılın bitişinden beri onca çabayla bir esasa bağlanan, muhariplerle siviller arasındaki insani ayrımı yok etmişti. Elektronların varlığının 1897'deki keşfinden yarım yüzyıldan az bir süreyle nötronların varlığının 1932'deki keşfinden sadece on üç yıl sonra, atom çekirdeklerinin fisyonu sayesinde açığa çıkan muazzam kuvvetle yüklenmiş iki bomba Hiroşima ve Nagasaki'nin üzerine bırakılmıştı. Motorlu araçlar insanlara, şehirlerin dokunaçlarının taşraya kadar uzanması ve sokaklardakinin yanı sıra karayollarındaki trafiği tıkaması pahasına, eşi benzeri görülmemiş bir hareketlilik kazandırmıştı.

1973 civarında arabalarla uçakların saldığı duman biyosferin atmosferini az kalsın solunmaz hale getiriyordu.

Tıp ve cerrahinin muzafferane ilerleyişi sayesinde ölüm oranının düşürülmesiyle ortalama ömrün uzaması geri tepen nimetlerdi. Herhangi bir doğum oranı düşüşünün önüne geçen ölüm oranı düşüşü, biyosferdeki insan nüfusu artışının ivme kazanmasını desteklemişti. Tıbbın her bir insanın ömrünü uzatma kapasitesi ömrü istenmeyen bir şekilde uzatmayı uygulanabilir kılmaktadır ve ömrün uzatılmasının şu ya da bu özel vakada arzu edilip edilmeyeceği meselesi, hekimleri, hastalarını ve hastanın akrabalarıyla arkadaşlarını daha önce akla hayale gelmeyen ahlaki sorunlarla yüz yüze getirmektedir.

Sanayi Devrimi öncesinde, hükümetlerin başlıca işlevleri dâhilî kanun ve nizamı korumak ve yabancı devletlerin hükümetleriyle halklara karşı savaşmaktı. Sanayi Devrimi'nin yeni bir toplumsal sınıfa yani makineleşmiş fabrikalardaki işçilere dayattığı gayriinsani çalışma koşulları ve hayat, hükümetleri üçüncü bir işlev üstlenmeye itmişti: Sosyal refah tedariki. Fabrika işçilerinin korunmasıyla ilgili ilk mevzuat 1802'de Britanya'da hayata geçirilmişti. Almanya'da 1883'le 1889 arasında Bismarck, sağlık ve kaza sigortasıyla, yaşlılık ve diğer nedenlerle iş göremezlik sigortası [emeklilik aylığı] sağlayan mevzuatın yürürlüğe girmesini temin ederek, hükümet icraatlarının sosyal alanını genişletmişti. Almanların bu alışılmamış insancıl tedbirleri Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden önce Britanya'da örnek alınmaktaydı.

Hükümetlerin tebaalarının refahını hesaba katma görevi bulunduğunun kabulü politika alanındaki hayırlı bir ahlaki ilerlemeydi. Artık devlet, bir yasa uygulayıcı ve savaşan örgüt niteliğini sürdürmenin dışında, bir sosyal yardım kuruluşu haline de gelmişti. Ancak refah devleti hâlâ tartışmalı bir konudur. Nüfusun muhtaç çoğunluğunun yararına kamu hizmeti sağlamak, varlıklı azınlıktan aşırı müterakki vergi tahsilatı yoluyla ilave kamu geliri toplanmasını gerektirir. Dolayısıyla bu azınlığın refah mevzuatına muhalefeti alakasız değildir ve sonuçta [bu azınlığın] açığa vurduğu, ahlaki kadar psikolojik de olan itirazı da söz götürür. İtiraz konusu refah devletinin lehtarlarını baştan çıkarmasıdır ve 1970'ler civarında deneyim göstermiştir ki bu yanıltıcı itiraz hadiselerle kısmen doğrulanmıştır. Refahla ilgili kamu hizmetinde ölçünün kaçırıldığı bazı ülkelerde, kendi geçimini sağlamanın bir insanın [kendi]

uhdesinde olduğu hissi zayıflamış, işçilik standardı düşmüştür. Ayrıca –daha da can sıkıcısı– ortalama hayat standardındaki yükselişe dürüstlük standardındaki düşüş eşlik etmiştir. Dahası, arta kalan –kısmen daha yoksul yabancı ülkelerden gelen geçici veya kalıcı göçmenlerden mürekkep– muhtaç bir azınlık vardır ki bunların hayat şartları, özellikle de barınma şartları rezillik derecesinde berbat olmaya devam etmektedir.

Ekonominin özel sektörünün baskın, politik rejimin de "demokratik" (başka bir deyişle parlamenter) olduğu ülkelerde, işçi sendikaları düzeniyle birlikte ortaya çıkan refah mevzuatı, sanayi işçilerinin çoğunluğunun, kendileriyle orta sınıf arasındaki güç dengesini kendi lehlerine eğmelerine imkân vermiştir. Özellikle kamu hizmetlerinin nüfusun günlük maddi ihtiyaçlarını karşılayan çalışanları, daha güçlü pazarlık etme durumundadırlar. Söz konusu durumun örnekleri liman işçileri ve madencilerle, ışık ve ısı ve de su tedarik edenlerin yanı sıra pis su boşaltımı tesisleri işçileridir. Oysa öğretmenlik mesleği erbabının pazarlık gücü zayıftır, çünkü iş bırakarak topluluğun hayatını hemen felce uğratamazlar. Gerçi gelecek dikkate alındığında toplumsal değerleri en azından herhangi bir başka mesleğe sahip işçilerinki kadar önemlidir.

Büyük ölçüde hazır pazarlık gücüne sahip meslekler özel girişime dayalı ekonomik rejimin başı çeken şampiyonları haline gelmişlerdir. Toplu pazarlık özgürlüğünü kısıtlamaya yönelik tekliflere karşı durmuşlardır. Artan güçlerinden kendi küçük grup çıkarları için istifade etmeleri doğaldır ve bu aynı zamanda, ilk defa orta sınıf girişimcilerin endüstriyel ücretlilerin aleyhine hayat verdikleri *laissez-faire* felsefesiyle de uyumludur. Buna rağmen dünyada işin gittikçe ilerleyen makineleşmesinin, buna gitgide artan hükümet müdahalesi (bir başka deyişle, sanayi işçilerinin bağlılığının hep lafta kaldığı bir ideoloji olan, sosyalizm) eşlik etmediği takdirde, hayatı artık herkes için tahammülfersa hale getireceği de besbellidir.

Stratejik pazarlık konumlarına sahip mesleklerdeki sendikalar parlamenter politik rejimleri bulunan ülkelerde güçlerini ortaya koyabiliyorlarken, Sovyetler Birliği'nde hem sanayi hem de tarım işçileri otoriter bir hükümet tarafından sıkı disiplin altında tutulmaktadır. Sovyet Hükümeti Marx'ın ideolojisini takip etmektedir ama Çarlık öncülünün teamülünden sapmamıştır. Yüzyılın büyük adamlarından biri durumundaki Lenin (Vladimir İliç Ulyanov)

(1870-1924), aynı nitelikteki daha muktedir bir rejimi dayatarak, kaba kuvvetle inşa edilen bir rejimi yıkmıştı. Lenin ve Kremlin'deki ardılları aynı zamanda Rusya'nın teknolojisini mümkün mertebe azami hızda modernleştirme konusunda Büyük Petro'yu örnek almışlardı. Rus Ekim 1917 Devrimi *intelligentsiya*'nın Marksist azınlığının Bolşevik ("çoğunlukta olan") kanadı tarafından kotarılmıştı. Bolşevikler köylü sınıfından da destek görmüşlerdi. Rus köylüleri toprağı mal edineceklerini ummuşlardı. Fransız köylüleri bu hakkı 1789-1797'nin Fransız devriminde elde etmişlerdi ama komünist Rusya'da toprak çabucak kamulaştırılmıştı ve artık büyük ölçekli birimler halinde ekip biçilmektedir. Amaç Britanya'daki Çitleme [Hareketi] Yasaları'yla güdülenin aynısıydı; verimliliği artırmaktı; ancak Sovyetler Birliği'nde bu politika, şimdiye kadar, köylülerin pasif direnişinden olumsuz etkilenmiştir.

Sovyetler Birliği kendine has otoriter tutumuyla, Birleşik Krallık gibi, Rusya'da önceki Çarlık rejiminin aksine bir refah devletidir. Örneğin, okuryazarlık iyice yayılmış, servet de eşit bir şekilde dağılmıştır. Ama bütün devletler farksızca, ideolojik renkleri her neyse, savaşan devletler olmaya devam etmişlerdir. 1914-1918'de ve 1939-1945'te verilen iki dünya savaşı, maruz bıraktığı kırım ve yıkımın büyüklüğü bakımından, 1850-1873'teki Çin iç savaşlarını galebe çalmıştır. Sınırlı amaçlara sahip kısa Bismarck savaşları dâhil bütün savaşlar vahşettir. Yirminci yüzyıldaki iki büyük savaşın gaddarlığı "soykırım" (başka bir deyişle, sivil nüfusun ayrım gözetmeksizin imhası) ile şiddetlendirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Türkler Ermenilere karşı, İkinci Dünya Savaşı'nda da Almanlar Yahudilere karşı soykırım suçu işlemişlerdir.

Gelecek nesillerin insan şerri ve budalalığının dehşetli manzarası karşısında belki de yüzü kızarmadan dönüp geriye bakabileceği iki dünya savaşındaki yegâne hadiseler, Türk halkının 1919-1922'de Birinci Dünya Savaşı'ndaki taze muzafferlere direnişiyle, Britanya halkının 1940-1941'de geçici süreyle muzaffer Almanya'ya direnişiydi. Bu iki halk, müthiş ihtimallerle yüz yüze gelmelerine ve ortada yenilgiyle yıkımdan kurtulma umudu olmamasına rağmen karşı durma cesareti göstermişti. Her iki halkın da onlara yüz aklığı gösterme ilhamı veren –Mustafa Kemal Atatürk ve Winston Churchill gibi– liderler bulma bakımından talihi yaver gitmişti.

Atatürk sadece Türk halkının verdiği bir nefsi müdafaa savaşının yolunu açmamıştı; aynı zamanda II. Mahmud'un eserinin

ardını getiren bir Batılılaşma devrimiyle onları zora sokmuştu. Atatürk, Lenin gibi ülkesinde *intelligentsiya*'yı halk eden bir rejimi silip süpüren bir *intelligentsiya* mensubuydu. Ayrıca Atatürk acil bir görevi gerçekleştirmek için acımasızca zor kullanmaya başvuran Lenin gibi davranmıştı. Mahatma [Yüce Ruhlu] Gandi (1869-1948) de bir politik devrim gerçekleştiren *intelligentsiya*'nın bir mensubuydu; ama Gandi'nin stratejisi şiddete başvurmadan elbirliğini reddetmeydi ve onun ekonomik amacı Hindistan'ın makineleşmiş dünyanın bünyesine katılması değil, aksine Hindistan'ın onunla varolan bağlarının koparılmasıydı.

Gandi'nin hemşehrileri makineleşme öncesi sanayi üretimi yöntemlerine dönme çağrısına karşılık vermemişler ve sonuçta Gandi'nin şiddet kullanımından uzak durma ülkü ve uygulamasını yerine getirmeyi başaramamışlardı. Britanya 1947'de tahtan çekildiğinde ve eski İngiliz Hint İmparatorluğu [İngiliz Hindistan'ı] Hindistan Birliği'yle Pakistan arasında bölüşüldüğünde, Hindular ve Müslümanlar kendilerini ayırma sürecindeyken birbirlerine karşı soykırım suçu işlemişlerdi. Bu, sonuçta, Hindistan Yarımadası'ndaki Batı emperyalizminin tasfiye edilmesinin bedeliydi.

O halde, *Oikoumenê*'nin 1973'le sona eren yüzyıldaki tarihinin dikkat çekici özelliklerinden biri olan, Batı Emperyalizminin bilançosu nedir?

Gayri-Batılı halkları egemenliği altında bulunduran Batılı hükümdarlar zulmetmekten suçludurlar: Örneğin, Amritsar'daki Hintlerin 1919'da Britanyalılar tarafından katledilmeleri ve sağ kurtulanların maruz bırakıldıkları barbarca aşağılanmalar. Ne var ki bu imparatorlukların tasfiyesine imparatorlukların özgürlüğüne kavuşan tebaalarının sergiledikleri mezalim eşlik etmişti. Hindistan Yarımadası'nda Müslümanlarla Hinduların 1947'deki karşılıklı katliamını sonuçta Urduca konuşanlarla Bengal dili konuşan Müslümanların karşılıklı katliamı izlemişti ve Hindistan Ordusu'nun Pakistan Ordusu'na karşı Bangladeş'teki harekâtlarından önce batı sınırında İngiliz Hint İmparatorluğu'nun başlangıçtaki iki ardıl devleti arasında çatışmalar yaşanmıştı. Batı-Avrupalı sömürge imparatorluklarının tasfiyesinin başka yerlerde yarattığı boşluk iç savaşların ve Vietnam, Güney Sudan, Burundi, Kongo ve Nijerya'daki sivillere karşı sergilenen mezalimin yolunu açmıştı. Patlak veren bu şiddet politik özgürlüğün bedeliydi. İmparatorluklar tebaalarına imparatorluk kurucuları-

nın kendi amaçları için dayatılmıştı ama bunun arızi etkisi kaba güçle dayatılan yabancı rejimler varlığını koruduğu sürece tebaa halklara dâhilî huzur vermek olmuştu.

1973 civarında hâlâ Batı Avrupalı devletlerin egemenliği altında bulunan Avrupa haricindeki topraklar, Portekiz'in Afrika anakarasında yer alan mülkü dışında, birkaç kıyı başı ve adaya gerilemişti. Ancak Güney Afrika'da, politik bakımdan bağımsız Avrupa kökenli yerleşimciler, hâlâ tebaa Afrikalı çoğunluk üzerinde hüküm sürmektedirler ve Filistin'de yerli Filistinli Arapların malına mülküne göçmen İsrailliler tarafından el koyulmuştur. Dahası, bir dizi Afrika ülkesinde Batı Avrupalı hâkimiyetinin yerini, bir yerel Afrikalı halkın daha zayıf komşuları üzerindeki tahakkümü almıştır. Eski Rus ve Çin imparatorluklarının egemenliği altındaki gayri-Rus ve gayri-Çinli Asyalı tebaa halkları komünist rejimleri görmüşlerdi. Bu iki karasal ulusun kara imparatorlukları Batı Avrupalı ulusların gelip geçici denizaşırı imparatorluklarından daha uzun yaşamışlardır.

Oikoumenê'nin politik bakımdan yerel egemen devletler arasında bölünmesinden ve *Oikoumenê*'nin teknolojik ve ekonomik düzlemlerde dünya çapındaki birleştiriminden daha önce bahsedilmişti. Bu uyumsuzluk insan soyunun hâlihazırdaki zor durumunun can noktasıdır. Artık bir insan topluluğuyla diğeri arasındaki barışı korumak ve İnsan türüyle biyosferin geri kalanı arasındaki, İnsan türünün Sanayi Devrimi sonucu insanın maddi gücünü muazzam ölçüde takviye etmesiyle altüst olan, bu dengeyi yeniden tesis etmek için bir tür küresel hükümet gereklidir.

Gelgelelim, küresel ölçekteki işlemin büyüklüğü ve insani özellikler taşımaması göz korkutucudur ve insan ırkının bekasını temin etmekten sorumlu nesil, hayatın birliğini habire daha da çok sayıda şimdiye kadarkinden çok daha küçük bölümlere ayırmaya çalışarak bunu tehlikeye düşürmektedir. Akademik "bilimdalı" sayısındaki zamandaş bir artış yerel egemen devletlerin sayısındaki artışa taş çıkarmaktadır ve gittikçe ilerleyen bölünüm işi idare edilemez, bilgiyi de anlaşılamaz hale getirmektedir. Aşırıya kaçma bu baştan savma tutumdan ötürü ortadan kaldırılamamaktadır; aksine, zaman içinde işin tamamen çığırından çıkabileceği büyüklüğe kadar kızışmasına izin verilmektedir.

İnsan soyu iki dünya savaşı ölçüsünde vahim bir bunalım içindedir ve görünüm akıl karıştırıcıdır. Açıkça insan soyunun

belki bir 2.000 milyon yıl daha biyosferde ayakta kalmayı sürdürme umudu vardır, tabii insan eylemi biyosferi daha erken bir tarihte yaşanmaz kılmazsa; ama İnsan türü artık biyosferi yakın gelecekte yaşanmaz hale getirecek maddi güce sahiptir ve bundan dolayı halen yaşayan insanların hayatlarının, biyosferi mahvedip insan soyunu bütün diğer canlı türleriyle birlikte ortadan kaldıracak, kul yapısı bir felaketle yarım kalması mümkündür. Gözle görünür iki ihtimal bunlardır, ancak bunlar kesinlikle yegâne iki seçenek değildir.

Gelecek sezilemez çünkü henüz vücut bulmamıştır; saklı imkânları sonsuzdur ve bu nedenle gelecek geçmişten anlam çıkarılarak tahmin edilemez. Geçmişte baş gösteren herhangi bir şey, hiç şüphesiz, koşullar aynı kaldığı takdirde, tekerrür edebilir. Ama geçmişte kalan bir vakıa tekerrür etmek zorunda değildir; olsa olsa bilinmeyen sayıda ihtimalden biridir; bu ihtimallerden bazıları beklenmediktir, çünkü hiçbirinin bilinen emsali yoktur ve İnsan türünün 1763-1973 arasındaki iki yüzyıl boyunca biyosferin bir başından bir başına edindiği gücün de emsali yoktur. Bu hayrete düşürücü genel durumda, kesin bir şekilde tek bir öngörüde bulunulabilir. Toprak Ana'nın evladı İnsan türü, ana katli suçunu işlerse, bundan ucuz kurtulmaya gücü yetmeyecektir. Bunun cezası kendi kendini imha olacaktır.

82
1973'te Bir Retrospektif

Gelecek henüz vücut bulmadı; geçmişin varlığı sona erdi ve bundan ötürü, geçmişin bir kaydı baki kaldığı sürece, kaydedilmiş hadiseler değişmez. Ancak bu değişmez geçmiş her zaman ve her yerde aynı görünüşü ortaya dökmez. Farklı zaman ve zeminlerde farklı görünür ve bilgimizdeki artış veya azalış da resmi değiştirebilir. Geçmiş hadiselerin birbiriyle ilişkilerine, göreceli önem ve anlamına dair görüşümüz kaçak geleceğin sürekli değişimi sonucunda durmadan değişir. Aynı geçmiş aynı ülkedeki aynı kişi tarafından, ilkin 1897'de, ardından da 1973'te incelendiğinde, çok farklı iki resmi ortaya döker ve şüphesiz tıpkısının aynısı geçmiş 2073'te Çin'de incelendiğinde çok daha farklı görüneceği gibi, 2173'te Nijerya'da incelendiğinde gene çok daha farklı görünecektir.

Bu kitabın yazarı şimdiki bölümde bahis konusu yapmak için geçmişin kaydının özellikleri arasından ona 1973'te dikkat çekici ve anlamlı görünenlerle ona daha ileri tarihlerde ve başka yerlerde aynı görünüşü ortaya dökmeleri (tehlikeli bir tahminle) muhtemelmiş gibi gelenleri seçmiştir.

Atalarımız insan haline geldiğinden beri, insan soyu bugüne kadarki zaman aralığının topu topu son bölümünde –belki de son on altıda birinde– Alt Paleolitik Çağ'a has şekilde yaşamıştır. Alt Paleolitik Çağ'ın bir besin toplayıcı ve avcı takımı sayıca az olmak ve diğer takımların yanına yaklaşmamak zorundaydı. Teknoloji

ve ekonominin bu aşamasında, nüfus yoğunluğu açlık anlamına gelirdi. Alt Paleolitik Çağ'da teknoloji neredeyse durağandı ve her takım bütün mensuplarının birbirini kişisel bakımdan tanıyacak ölçüde küçüktü. Yakın zamana kadar insani toplum hayatının manzarası buydu.

Muhtemelen 40.000 yıl önce, taş çatlasa 70.000 yıldan az bir süre önce, teknolojide nispeten ani ve hızlı bir ilerleme kaydedilmişti. Nedeni bilinmese de bu hadise arkeolojik kanıtlarla pekâlâ doğrulanmıştır. Alt Paleolitik Çağ'ın araç gerecinin yerini Üst Paleolitik Çağ'ın bir dizi iyileştirmesi almıştı. Teknoloji o zamandan beri ilerlemeye devam etmiştir. Birbiri ardınca, araya giren duraklamalarla birlikte, teknolojik icat atılımları ortaya çıkmıştır. Bugüne kadarki başlıca atılımlar, Üst Paleolitik Çağ (geliştirilmiş araç gereçler, ok ve yaylar, köpeğin evcilleştirilmesi), Neolitik Çağ (daha da iyi araç gereçlerle birlikte başka hayvan ve bitki türlerinin evcilleştirilmesi, iplik eğirme ve dokuma ve de çömlek yapımının icadı), MÖ beşinci binyıl (yelkenler, tekerlekler, metalürji, yazı) ve iki yüzyıl önce başlayıp hâlâ devam eden Sanayi Devrimi'dir (makineleşmede muazzam bir artış). Böylece teknolojinin ilerleyişi fasılasız değil ama birikimli bir şekilde gerçekleşmiştir. Edinilen bir teknik nadiren kaybedilmiştir. Ege bölgesinde MÖ on ikinci yüzyılda yazı tekniğinden yoksun kalınmıştır ancak bu istisnai bir hadisedir.

İlerlemenin meydana geldiği yegâne beşeri faaliyet alanı teknolojidir. Alt Paleolitik Çağ'dan makineleşmiş teknolojiye ilerleyiş alışılmışın sınırlarını aşmıştır. Teknolojide ilerlemesinin insan soyuna dayattığı sosyal koşullardaki değişimin bu alanda mesafe katedilmesini gerektirmesine rağmen, insan sosyalliğinde buna tekabül eden bir yol alınmamıştır.

İnsan türünün gerçekleştirdiği birbirini izleyen teknolojik ilerlemelerden en önemlisi, Neolitik Çağ'da köpeğin dışında başka hayvanları evcilleştirmesi ve tarımın icadı olmuştur. Tarım ve hayvancılık, hâlihazırdaki Sanayi Devrimi dâhil, müteakip bütün teknolojik ilerlemelerin yanı sıra bugüne kadar yükselip çöken bütün uygarlıkların hayat tarzlarına zemin hazırlamıştır.

Neolitik Çağ'ın köy topluluğu sayıca tarım öncesi besin toplayıcı ve avcı takımından daha büyüktü ama mensupları arasındaki kişisel ilişkilerin araya insani özellikler taşımayan kurumları koyarak ikame edileceği kadar büyük değildi. Ayrıca Neolitik

teknoloji herhangi bir kayda değer ölçüde uzmanlaşma ve iki cinsiyetin işlevleri arasındaki fizyolojik farklılaşmanın ötesinde bir iş bölümü gerektirecek kadar da karmaşık değildi. Dahası, gerçi Neolitik köy topluluğu yerleşikti ama diğer köy topluluklarından araya giren el değmemiş yaban alanları yüzünden tecrit edilmişti. Bu nedenle, Üst Paleolitik Çağ'la Neolitik Çağ arasında teknolojik ve ekonomik hayat şartları bakımında meydana gelen değişikliğin büyüklüğüne rağmen, insan soyunun son derece uzun süren Alt Paleolitik Çağ boyunca alıştığı sosyalliğin çapı Neolitik Çağ'daki hayat tarzının ihtiyaçlarına cevap vermeye yetmişti. Taocu filozoflar işte bundan ötürü, MÖ dördüncü yüzyılda, Çin'deki uygarlığın bu hayat tarzının yerini almasından bin yılı aşan bir süre sonra, Çin'in Savaşan Devletler Çağı'nda Neolitik Çağ'ın koşullarına dair eski defterleri özlemle karıştırmışlardır. Kendi çağlarındaki yaşam deneyimi, teknolojinin bu müteakip ilerleyişiyle bunun toplumsal sonuçlarının onlara talihsizlikmiş gibi gelmesine yol açmıştı.

1973'te Neolitik Çağ tarzı köy toplulukları halinde yaşayan köylüler, insan soyunun yaşayan neslinin hâlâ çoğunluğunu meydana getiriyorlardı ama hızla taşradan şehirleri kuşatan gecekondu mahallelerine sürükleniyorlardı, aynı zamanda, tam tersine, cansız maddeyi fabrikalarda işlemek için icat edilen makineleşme tarım ve hayvancılığa uygulanıyordu. Dahası, geçen 5.000 yıldır, *Oikoumenê*'nin köylü sınıfının omzuna bir uygarlık üstyapısını ayakta tutma sorumluluğu bindirilmiştir.

Bu mümkün olagelmişti, çünkü MÖ dördüncü binyılda, teknolojinin ilerleyişi anca geçimlik için ihtiyaç duyulana ilaveten bir üretim fazlası meydana getirmeye başlamıştı, oysa İnsan türünün Paleolitik Çağ'dan kalan sosyallik mirası bu artığı hayırlı bir şekilde tahsis etmek için ahlaken yetersiz çıkmıştı. Artığın bir kısmı boş yere savaşa harcanmıştı; geri kalan kısmıysa bunu kolektif çalışmayla üretmiş toplumun mensuplarının bir azınlığı tarafından haksız bir şekilde sahiplenilmişti.

Teknolojinin MÖ dördüncü binyılda ilerleyişi uzmanları (madencileri, demircileri ve geniş çaplı bayındırlık işlerinin, örneğin, akaçlama ve sulama için yapılan işlerin planlayıcılarını, ilham vericilerini ve düzenleyicilerini) gerektirmişti. Artığa uzmanların katkısı, vasıfsız işçi çoğunluğununkinden daha fazlaydı ve ekonomik ödülün adamına göre dağılımı, hoş olmasa da belki de temelde adaletsiz değildi ve İnsan türünün diğer canlı türlerine benzer

şekilde doğası gereği tamah etmediği ve Alt Paleolitik Çağ'daki sosyallik derecesinin tamahkârlığına çektiği sınırın İnsan türünün yeni teknolojik ve sosyal durumunda artık yetmediği göz önünde tutulursa, bu muhtemelen her halükârda kaçınılmazdı. Artığın "adamına göre" dağılımındaki farklar haksızcasına büyüktü ve aynı zamanda babadan oğula geçer hale gelme eğilimi göstermişti. Bu nedenle toplumsal adaletsizlik ve savaş toplu refahın bedeliydi. Uygarlığın bu iki doğuştan sosyal illeti bugün insan soyunu hâlâ muzdarip etmektedir.

Uygarlığın doğuşundan beri İnsan türünün teknolojik ilerlemesiyle sosyal performansı arasında bir uyumsuzluk yaşanmıştır. Teknolojinin ilerleyişi, özellikle 1773-1973 arasındaki iki yüzyıl boyunca meydana gelen en son ilerleyiş, İnsan türünün servet ve gücünü bir hayli artırmıştır. Ayrıca İnsan türünün kötülük yapmaya yönelik fiziksel gücüyle bu güçle başa çıkmaya yönelik manevi kapasitesi arasındaki "ahlaklılık uçurumu" Cehennem'in mitolojik ağzı kadar alabildiğine açılmıştır. Son 5.000 yıl boyunca, "ahlaklılık uçurumunun" derinleşmesi insan soyunun kendini feci yıkımlara maruz bırakmasına yol açmıştır.

İnsan türünün manevi yetersizliği toplumsal ilerlemesine ve bundan ötürü teknolojik ilerlemesine de kayıt koymuştur; çünkü teknolojinin çapının genişlemesi ve karmaşıklığının artması, servet üretenler arasındaki toplumsal elbirliği gerekliliğini tırmandırmıştır. Hâlihazırdaki Sanayi Devrimi'nin başlangıcından beri makineleşme, teknolojik ilerleme ikinci bir kayıt koymuştur. Makineleşme sanayi işçiliğini psikolojik açıdan daha az doyurucu kılma pahasına daha verimli hale getirmektedir ve bu işçileri daha huzursuz ettiği gibi işçilik standardını da düşürme eğilimi göstermektedir.

Uygarlığın doğuşunda verimlilik Dicle ve Fırat ve de Nil'in aşağı havzalarındaki cangıl-bataklıklarının akaçlanması ve sulanması sayesinde artmıştı. Bu teknolojik işlemlerin ölçeğinde bir artış gerektirmişti; bu da toplulukların sayısal yeğinliğinde, toplumun mensupları arasındaki kişisel ilişkilere dayalı bir sosyalliğin boyunu çok aşan, bir artışı gerekli kılmıştı. Teknolojinin icapları en eski uygarlıkların kurucularını insan gücünü uygarlık öncesi toplulukların dar sınırlarını aşan bir şekilde bir araya getirmeye mecbur ettiğinde, yeni bir sosyal araç icat etmişlerdi: İnsani özellikler taşımayan kurumlar. Bunlar daha büyük toplulukları ayakta

tutar, çünkü birbirleriyle kişisel tanışıklık bulunmayan insanlar arasında elbirliği yaratırlar. Ama kurumsallaşmış toplumsal ilişkiler hem soğuk hem de pamuk ipliğine bağlıdır. İnsanlar bunlar içinde hiçbir zaman kendilerini kişisel ilişkiler içindeyken hissettikleri gibi rahat hissetmemişlerdir. Kurumlar daima hükmünü yürütememe ve işlemez hale gelme riski altındadır ve bu nedenle bunların sürekliliğini sağlamaktan sorumlu yetkili kişiler her zaman baştan çıkıp, kurumların sıkça yaratmayı beceremediği gönüllü elbirliği yerine, baskı yoluna sapmaya eğilimlidirler.

Uygarlığın doğuşundan beri, İnsan türünün sürüp gelen esas kurumu –tekil halde değil, çoğul halde– devletlerdir; çünkü bugüne kadar insan soyunun yer yuvarının her tarafında yaşayan bütün neslini asla tek bir devlet kucaklamamıştır. Her zaman yan yana yaşayan bir sürü devlet bulunmuştur. Ayrıca Paleolitik takımların veya Neolitik köy topluluklarının aksine, Uygarlıklar Çağı'nın devletleri birbirlerinden tecrit edilmiş değillerdi; birbirleriyle çarpışmışlar ve bu çarpışmalar uygarlığın illetlerinden biri olagelen savaşlara çanak tutmuştur.

Sürüp gelen mutat devlet tipi kendi türünden bir dizi başka devletle yan yana gelmiş yerel bir egemen devlettir. Günümüzdeki küresel *Oikoumenê*'de bunlardan yaklaşık 170 tane vardır; politik yapılanması MÖ üçüncü binyılın Sümer devletiyle aynıdır.

Yerel egemen devletler birer garip kurumdur. İki arada bir derede kalırlar. Bir ulusal devlet veya bir şehir devletleri veya ulusal devletler federasyonu şöyle dursun, bir şehir devleti bile toplumsal bakımdan insanların kendilerini rahat hissettikleri kişisel ilişkilere dayandırabilmekten çok uzak bir büyüklüğe sahiptir. Öte yandan, en büyük yerel devlet hâlâ aynı türden bir dizi devletten sadece biridir. Savaş başlatabilir ama elinden barışı temin etmek gelmez. Her nerede ve her ne zaman bir yerel egemen devlet kümesi yan yana geldiyse, birbirleriyle daima kavgaya tutuşmuşlardır ve geçmişte bu savaş her zaman kaba kuvvetle tesis edilmiş, *Oikoumenê*'nin ortadan kaldırdığı savaşan yerel devletler kümesinin ufku içinde kalan kadarını kucaklayan, bir imparatorluğun dayattığı bir barışla sona ermiştir. Firavunlar Devri Mısır'ı tarihinin şafağında politik bakımdan, yerel devletler arasında uzun süren ilk savaş nöbeti yaşanmaksızın, kaba güçle birleştirilmiş bulunmak bakımdan benzersizdi. Bu uygarlığın şimdiye kadar ortaya çıkan bütün uygarlıkların en kararlısı ve en dayanıklısı olması önemlidir.

Yerel egemen devletlerin günümüzdeki küresel kümesi barışı koruma kapasitesine sahip değildir, aynı zamanda biyosferi kul yapısı kirlilikten kurtarma veya biyosferin yeri doldurulamaz doğal kaynaklarını muhafaza altına alma kapasitesine de sahip değildir. Politik düzlemdeki ekümenik anarşi, teknolojik ve ekonomik düzlemlerde çoktan bir birlik haline gelmiş bir *Oikoumenê*'de, fazlaca uzun bir süre daha devam edemez. Son 5.000 yıldır ihtiyaç duyulan ve son yüz yıldır, henüz politik bakımdan mümkün değilse de teknolojik bakımdan imkân dahilinde bulunan Neolitik Çağ köy topluluğu ölçeğinde –katılımcılarının birbirlerini kişisel açıdan tanıdığı, her birinin aynı zamanda dünya devletinin de bir vatandaşı olduğu bir ölçekte– hücrelerden müteşekkil küresel bir siyasi bünyedir. Ne var ki *Oikoumenê* artık politik bakımdan askeri fethin barbarca ve mahvedici geleneksel yöntemiyle birleştirilemez. 1945'te politik bakımdan hâlâ bir araya gelmemiş bir *Oikoumenê* nükleer silahın icadına hazırlıksız yakalanmıştır ve *Oikoumenê* bu öldürücü silah kullanılarak hiçbir zaman birleştirilemez; bir nükleer savaşın kaçınılmaz sonucu, birleştirim değil, imha olacaktır.

Sümer, Helen, Çinli ve ortaçağ İtalyan tarihinin kaydı, bir yerel egemen devletler kümesinin taş çatlasa gelip geçici bir politik yapılandırma olacağını ortaya koymaktadır. İnsan soyunun nükleer güce hükmettiği bir çağda, politik birleştirim ancak gönüllülükle gerçekleştirilebilir. Ama anlaşılıyor ki bu daha çok gönülsüzce kabul edilecektir, dolayısıyla bunun insan soyunun kendini nihayet ehvenişer diye küresel politik birliğe ses çıkarmamaya razı gelecek büyüklükte yeni felaketlere uğratıncaya kadar ertelenmesi muhtemel gibi görünmektedir.

Biz insanlar, tarihimizin bu noktasında, sosyal böceklere gıpta etme isteğine kapılabiliriz. Bunlar Doğa tarafından birbirleriyle geniş çaplı elbirliği yapmaya şartlandırılmışlardır. Her bir arı veya karınca veya termit, boyun eğip kendini topluluğunun hizmetine adar ve teslimiyeti ne isteğine bağlıdır ne de dış zorlanımla uygulanır; böceğin ruhunun yapısında yer alır. Gelişmiş bir insan sosyalliği biyosferin tamamını kucaklayıncaya kadar, amfibi İnsan türünün sosyalliğini ondan istenen ve Alt Paleolitik Çağ'da edindiği pek azdan yeter hale getirmesi daha zor olacaktır; çünkü İnsan türü, termit, karınca ve arının aksine, sadece doğuştan bir sosyal psikosomatik organizma değildir; bilince sahip ve bu nedenle,

hayrı dokunsun dokunmasın, seçimler yapabilen ve yapması gereken bir candır.

Bereket, İnsan türünün sosyalliği uygarlık öncesinin insan toplumları için yeterli kişisel ilişkilerin dar kapsamına hapsolmuş değildir. Bir insan sıkıntıya düştüğünü fark ettiği herhangi bir başka insan için merhamet duyar, kabile tabiriyle bu hemcinsi bir "yabancı" olsa dahi. Bir insan herhangi bir hasta insana ve herhangi bir kaybolmuş çocuğa acır ve muzdaribin imdadına koşar. Hükümdarlarının dominyonlarını *Oikoumenê*'nin tamamıyla aynı kefeye koyduğu, Çin İmparatorluğu ve Roma İmparatorluğu gibi imparatorluklarda hükümdarların tebaaları, aradan süre geçtikçe, kendilerine yabancı fatihlerin kurbanları gözüyle değil ekümenik bir devletin yurttaşları gözüyle bakar hale gelmişlerdi. Misyoner karakterli dinler, dinlerini insan soyunun tamamına yaymaya koyulmuşlardı ve Çinli filozof Mozu, bir insanın bütün hemcinsi insanları tarafsız bir adanmışlıkla sevmesi ve onlara hizmet etmesi gerektiğine inanıyordu. Konfüçyüs'ün en saygı uyandıran yorumcusu Mengzi, Mozu'nun davranış kuralını elverişsiz diye reddetmişti; Konfüçyüsçü dereceli vefalar düzenini savunmuştu; buna rağmen deneyim göstermektedir ki, kişisel tanışıklığın uyandırdığı sevgiyle hemcins insanların tamamına ortak insanlık yüzünden beslenen sevginin sosyalliğin birbirini dışlayıcı ifadeleri olması gerekmez. Hindistan'da kast duvarlarından ötürü sevgi alanı daralmıştır ama aynı zamanda İnsan türünün dostu her türden canlıyı kapsayacak şekilde de genişlemiştir. Sanayi Devrimi Çağı'ndaki *Oikoumenê*'de insan sevgisinin biyosferin, canlı kadar cansız, bütün bileşenlerini içerecek şekilde genişlemesi gerekmektedir.

Bunlar 1889'da doğan Britanyalı bir gözlemcinin 1973'teki derinlikli düşünceleridir. Acaba 1973'te yazarın hemcinsi insanların derinlikli düşünceleri nelerdi? Geçmişin ne kadar farkındaydılar? Ayrıca ne ölçüde tarihin retrospektif bir incelemesinden aldıkları derslere göre hareket ediyorlardı?

Besbelli az sayıda kimse yerel egemen devletler kurumunun, son 5.000 yıldır, insan soyunun politik ihtiyaçlarını karşılamayı defalarca başaramadığını ve küresel bir toplumda, bu kurumun bir defa daha kaçınılmaz bir şekilde ve bu sefer eskiye kıyasla çok daha kesinlikle gelip geçici çıkacağını kavramaya hazırdır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden beri *Oikoumenê*'deki yerel egemen devletlerin sayısı iki kattan daha fazla artmıştır, hem

de aynı zamanda insan soyunun politik bakımdan parçalanmış bütün bölümlerinin teknolojik ve ekonomik düzlemlerde gittikçe birbirlerine muhtaç hale gelmeleri olgusuna rağmen.

Çin İmparatorluğu'nu bir zamanlar "Gökyüzünün Altındaki Her Şey" ile aynı kefeye koyan Çin halkı, artık ülkelerine rolünü küresel bir arenada savaşan devletler kümesinin bir mensubu sıfatıyla oynayan gözüyle bakmayı kabullenmiştir. Çinliler zımnen kendi tarihlerinin bizzat Çin'in yerel savaşan devletler için bir arena haline geldiği berbat bölümünü göz ardı ediyorlar. Öte yandan, Çinliler MÖ 221'deki politik birleştiriminden beri yaşanan Çin tarihinin farkındaymış gibi görünüyorlar; çünkü İmparator Han Wu Di'nin saltanat devrinden bu yana "Çin'in derdi" olan devlet memurluğunun köylü sınıfıyla bozuşmasının tekerrürüne meydan vermemek için güçlü bir çaba harcıyorlar.

MÖ ikinci yüzyılda kişilerin Çin devlet memurluğuna liyakate göre alımını ve adayların liyakatinin bir sınavla değerlendirilmesini resmen başlatan bu imparatordu. Çin imparatorluk memurluğu bir zamanlar *Oikoumenê*'deki herhangi bir devlet memurluğunun en iyisiydi; daha çok sayıda insanı herhangi bir yerdeki devlet memurluğundan çok daha uzun yıllar huzur ve düzen içinde bir arada tutmuştu. Buna rağmen Çin devlet memurları, defalarca, onlara güveni kötüye kullanmış ve güçlerini kendi kişisel çıkarları için istismar ederek Çin'in felaketine yol açmışlardı. Çin'in liderleri bunun yeniden meydana gelmesini önlemek için adımlar atmışlardır. Daha önceki Çinli reformculardan daha başarılı olup olmayacakları henüz bilinmemektedir, ama en azından mevcut tutumlarının sıkılığı iyi bir alamettir.

Çinliler geçmişteki Çinli hatalarının ibretlerine kulak verir ve kendilerini bu hataları tekrarlamaktan kurtarmayı başarırlarsa, sadece kendi ülkelerine değil, insan soyunun muammalı seyrinin kritik bir aşamasında insan soyunun tamamına büyük faydaları dokunur.

İnsan türü, Yer gezegeninin yüzeyini kaplayan biyosferin psikosomatik bir sakinidir ve bu bakımdan Toprak Ana'nın evlatları niteliğine sahip canlı türlerinden biridir. Ama İnsan türü aynı zamanda bir ruhtur ve böylelikle bu dünyadan olmayan bir tinsel gerçeklikle haberleşme halindedir; mistiklerin deneyimine göre de onunla özdeştir.

Bir ruh olarak İnsan türü bilince sahiptir, iyiyle kötüyü ayırır ve edimleri sırasında seçimler yapar. İnsan türünün her bir tercihinin hayrının dokunduğu veya dokunmadığı etik alanında, tercihleri ahlaken bir sevap ve günah defteri tutulmasına yol açar. Bu defterin her bir kısa ömürlü insanın ölümü halinde kapatılıp kapatılmadığını veya (Hinduların ve Budistlerin inandığı gibi) potansiyel olarak sonsuz ruh göçü dizisi boyunca devam edip etmediğini bilmiyoruz. Vücut bulan insanlar arasındaki ilişkiler ağının teşkil ettiği insan toplumu için defter hâlâ açıktır ve insan soyu biyosferin yaşanabilir kalmasına izin verdiği sürece açık kalmaya devam edecektir.

İnsan Soyu Toprak Ana'nın canına mı kıyacaktır, onu iflah mı edecektir? Artan teknolojik kudretini kötüye kullanarak onun canına kıyabilir. Alternatif olarak, İnsan türünün kendisi dâhil, bütün canlılardaki Yüce Ana'nın bahşettiği hayat lütfunun bedeli halini alan son derece tehlikeli, saldırgan açgözlülüğün üstesinden gelerek onu iflah da edebilir. Bu aralar İnsan türüne meydan okuyan muammalı mesele budur.

Lügatçe

accessit	tahta çıkış
afortiori	haydi haydi
ancien régime	eski rejim
annus mirabilis	harika yıl
avatar	Hindu mitolojisinde kılık değiştirmiş ilahi varlık, [bu eserde] "kılığına bürünmüş", "oymuş gibi görünen"
chef d'oeuvre	başyapıt
circa, c.	yaklaşık, dolaylarında
d.	doğumu
de facto	fiilen
de jure	kanunen, hükmen
émigré	siyasi mülteci
en bloc	toptan, hepten
en masse	topluca
esprit de corps	küme ruhu
ex officio	görev icabı
flourit, fl.	ünlendiği, ürün verdiği dönem
glif	oyma simge
hd	hüküm sürdüğü dönem
incubus	kâbus
intelligentsiya	[bu eserde] aracı sınıf
koinê	ortak dil
Koinê	Yunancanın Attika lehçesi
lingua franca	ortak dil
né	asıl ad
Oikoumenê	Dünya'nın meskûn bölümü
ö.	ölümü
pari passu	atbaşı
raison d'état	hikmet-i hükümet
tertius gaudens	["el ovuşturan üçüncü taraf"]
tour de force	hüner
Völkerwanderung	"kavimler göçü"

Dizin

A

Abaelardus, Petrus (1079-1142), 559

Abbas, Şah: İran'ın Safevî İmparatoru (hd 1588-1629), 642, 666, 667, 668

Abbasi Halifeliği, 160, 453, 473-478, 485, 517-522, 541-542, 542; ortadan kaldırılması (1258), 543, 545, 572

Abdali Afgan devleti: Ahmed Şah tarafından kurulan (1747), 670

Abdurrahman III, Halife (hd 929-961), 477

Abdülmelik, Halife (hd 685-705), 453

Abhazlar: Doğu Ortodoks Hıristiyanlar, 550

Abydos, 102

Acadia (Yeni İskoçya): Fransızların yerleşmesi (1605), 642

acı çekme; çile: karşısında takınılan tavır, 228; "ibretin bedeli acı çekmedir" sözü (Aiskhylos), 351

Adad-Nirari I (hd MÖ 1307-1275): Asur lideri, 133

Aden, 636

Adonis miti: Kenan ülkesinde, 100; Yunan mitolojisinde, 365

Adopsiyonistler (insan Mesih'i Tanrı'nın gerçek oğlu değil *evlatlığı* sayan inanç sahipleri), 421

Adrianopolis (Edirne), 581, 590

Adriyatik, 480, 567, 599

Afganistan; Afganlar, 11, 56, 209, 324, 520, 572, 668-670, 683

Afrika: Kuzeybatı, 48, 408, 412, 520; *homo sapiens*'in ilk defa (?) Doğu Afrika'da ortaya çıkışı, 53, 57, 59; Kuzey Afrika stepleri, 58, 59; buradaki tropik ormanlar, 58; Batı Afrika'daki diller, 58; II. Neko'nun çevresini dolaşan bir filo yollaması, 205; Vasco da Gama tarafından çevresinin dolaşılması, 633; Güney Afrika'da beyaz egemenliği 707

Agade: Sargon tarafından Babil yakınlarındaki bilinmeyen bir yerde kurulan şehir, 94. *Bkz.* Sargon

Agathokles: Syrakusa despotu, 289, 290, 313

Ager Romanus (eski Roma toprağı, MÖ 5. yy), 413

Aglebi hanedanı (Sünni Arap), 476, 477, 517-518

ağaçlar. *Bkz.* ormanlar

ağır saban, 555

Ahab, İsrail Kralı, 173

Ahameniş Ailesi, 209, 233, 240

Ahaz, Yahuda Kralı: oğlunu kurban edişi, 166, 208

Ahenaton, Firavun (hd MÖ *c.* 1367-1350), 27, 130, 284, 506, 574; ruhbanla çatışması, 131; Aton için ilahî yazması, 131; din ve politika alanlarının yanı sıra, edebiyat ve görsel sanatlar alanlarına da damgasını vurması, 132; doğalcılık beğenisi, 132; duvar resimleri, 132; Minoluların etkisi, 132; ekümenikliği, 132; Aton'u Evren'in rabbi diye kavraması, 132, 351

Ahetaton (günümüzde Tel el-Amarna): Ahenaton tarafından Teb'le Memphis arasında inşa edilmişti, 131

Ahit Sandığı, 168

"ahlaklılık uçurumu", 712

Ahmed Şah: Abdali Afgan devletini kurması (1747), 670

Ahmose [Amasis] (hd MÖ *c.* 1575-1550): Mısır'ın Thebaili kurtarıcısı ve 18. Hanedanın (MÖ *c.* 1575-*c.* 1308) kurucusu, 128

Ahura Mazda: Zerdüştçülüğün "yegâne gerçek tanrısı", 233, 352, 360, 379, 380, 419

Aidan (ö. MS 651), Iona ve Lindisfarne'deki (Kutsal Ada) İrlandalı misyoner, 414

Aigina: ticaretle geçiniyordu, 220; Atina'yla çatışması, 220

aileler arasında evlenmeler, 237, 257

Aiskhylos (MÖ 525-456): Yunan tragedya yazarı, 248

Aitolia Konfederasyonu, 251, 253, 313-

317
Akadlar, 13, 49, 88, 94-97; savaş erleri, 96; Akad dilinin Levant'ın dört bir tarafına yayılması, 117, 132-133, 155; kültürel egemenlikleri, 133; okuryazar hale gelen ilk Sami dilini konuşan halk, 164
Akdeniz, 55, 56, 85-86, 107, 111, 287-299, 310-334, 347, 521, 535-536, 635-636, 670
Akhaios (III. Antiokhos'un kuzeni ve muarızı), 315
Akhalar: Mısır'a tecavüzleri, 141; Akhaia Konfederasyonu, 253, 254, 317, 325
Akhunlar. *Bkz.* Eftalitler
Akkâ, 544, 552
Akkoyunlu Türkmenler, 584
Akragas (Agrigentum), Sicilya, 287, 288; buradaki Yunan tapınağı, 247; şehrin yağmalanması ve sakinlerinin köleleştirilmesi, 252, 314
Akratatos: Spartalı prens, 294
Aksum Krallığı (Kuzey Etiyopya), 423, 444, 446
Aktium: Octavius'un Antonius ve Kleopatra karşısında zafer kazanması (MÖ 31), 342, 400
Aladağlar, 480
Alamanlar: Germen kabilesi, 411
Alanlar (Alan Sarmat göçebeler), 113, 392, 393, 410, 534, 550, 569, 593
Alcuin (*c.* 735-804), Anglosakson âlim; Tours'daki St. Martin Manastırı'nın başkeşişi, 487
Aleksandros İannaios (hd MÖ 102-*c.* 76): Haşmonayim Kral, 323
Aleksandros, Epir Kralı: Aşoka'nın ona bir heyet yollaması, 282
Aleksios I Komnenos, Doğu Roma İmparatoru (hd 1057-1059), 546-547
Aleksios I Komnenos, Doğu Roma İmparatoru (hd 1081-1118), 546, 547
Aleksis (*fl.* MÖ *c.* 357-274), komedya yazarı; Thurii'den [Thoúrioi] Atina'ya gelmişti, 259
Alembert, Jean le Rond d'. *Bkz.* Diderot
aletler: ilkel insan türünün, 45, 61-62, 139, 693-694
Alexander III (Papa, 1159-1181), 559
Alexander VI (Papa, 1492-1503), 634
alfabeler: icatları, 163, 174, 482. *Ayrıca bkz.* Fenikeliler
Alfonso de Albuquerque: Goa'yı ele geçirişi, 637
Alfred, İngiltere Kralı (d. 849; hd 871-899), 492
Ali, Halife (hd 656-661): Muhammed'in kızının (Fatma) kocası ve onun üçüncü ardılı, 454, 455
Ali'nin soyundan gelenler; Alevî, 455, 475, 517-518
Alkaios (*fl.* MÖ *c.* 600), Yunan lirik şairi, 215
Allah: Müslümanların "yegâne gerçek tanrısı", 445; dininden dönenler onun kadiri mutlaklığına kanaat getirmişler ama ödevler onları bizar etmişti, 449
Alman müziği: Otuz Yıl Savaşı'ndan (1618-1648) sonra çiçeklenmesi; İkinci Reich'ın kuruluşundan sonra solması, 686
Almanya: siyasi birliğinin gerçekleşmesi (1871), 11-12, 695-696; Lutherciliğin hızla yayılması (16. yy); ulusal devletin yaratılması (1866), 604-605; savaşı iple çekmesi, 696; Fransız toprağının (Alsace-Lorraine) terk edilmesi (1871), 698; İkinci Reich, 698; deniz gücü bakımından Britanya'yla aşık atması, 698; buradaki sosyal refah, 703
Alp Arslan (1029-1072), Selçuklu savaş ağası, 529, 546
alpaka, 73
Alpler: Hannibal tarafından geçilmesi, 312; Aziz Columbanus tarafından geçilmesi, 414; Pépin tarafından geçilmesi, 466; Fransa Kralı VIII. Charles tarafından geçilmesi, 596
Alpler'deki geçitlerin İspanya'daki Müslümanlar tarafından işgali, 477-478
Altay Dağları, 641, 675
Altın Orda (Moğol hanedanının 1241'deki bölünmesinden sonraki Batı kolu), 540, 573, 574, 575, 577, 585, 588, 591, 640, 660; Kırım Tatarları tarafından 1502'de ortadan kaldırılması, 592
altın: Nübye'deki altın madenleri, 119; altından maden para, 216; And Dağları'nda altından dövme süs eşyası, 374,

513
alüvyonlu arazi, 59, 108, 137, 462; Dicle ve Fırat'ın döşediği, 69, 712; açılması, 76-81; Nil Havzası'ndaki, 81, 712
Alyattes, Lidya Kralı (hd MÖ *c.* 608-558), 216
Amanos Dağları: Sümerler için kereste gelmesi, 86, 87, 107; Lugalzagesi'nin ele geçirmesi, 94
Amaury [Amalricus], Kudüs Kralı, 541
Amenemmes (Amenemhet) I, Firavun (MÖ 1991-1962): 12. Hanedanın kurucusu, 118, 130
Amenemope'nin Öğütleri (MÖ 14. yy). *bkz.* Eski Ahit Süleyman'ın Meselleri
Amerika Birleşik Devletleri: buradaki kölelik, 30; kölelerin azat edilmelerinden sonra, 30, 689-690; 20. yy'de başrol oynaması, 60; Japonya'yı Amerikan bahriye filosunun bir ziyaretini kabule zorlaması, 683; Bağımsızlık Savaşı'nda (1776-1783) bağımsızlığını elde etmesi, 688; İç Savaş (1861-1865), 688; bir kıyıdan bir kıyıya coğrafi yayılışı (1783-1853), 688; Britanya'yla ticareti hâlâ kârlı bulması, 688-689; burada köleliğin ilgası, 689-690, 696-697
Amerika Kıtası, 25, 49, 52-53; Kuzeydoğu Asya'dan gelen göçmenler, 52-53; Paleolitik Çağlar'da koloniler kurulması, 59, 63; yerli fauna ve florası, 73
Amerika. *Bkz.* Birleşik Devletler
Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1775-1782), 657
Amida (Diyâr Bekr) [Diyarbakır]: Romen hisarı, 393
Amida: Budist *bodhisattva. Bkz.* Amitabha
Amitabha: Budist *bodhisattva*, 360, 432, 566, 608
Ammonios Sakkas (MS *c.* 175-242): Plotinos'un eski Hıristiyan öğretmeni, 378
Amon-Ra: Teb'in yerel tanrısı, 130-131; yerel tanrıların Pan-Mısırlı rahiplerinin başkanı olarak başrahibi, 130; onun yönettiği tapınak-devleti, 144
Amoriler: Sami dilini konuşanlar, 97; Akad'a sızmaları, 97; Babil'i kurmaları, 97
Amos, Peygamber: açığa vurduğu sosyal kötülükler, 174-175
Amphiktyonia: Anthela ve Delphoi'daki ibadet merkezlerini idare eden (adını efsanevi kahraman Amphiktyon'dan alan) bir Yunan devlet birliği, 220
Amurru: "deniz halklarının" kurduğu üs, 142
An Lushan, Komutan: Çin'deki isyanın (755-763) lideri, 471
An Shigao: Budist çevirmen, 432
Ana: en eski ve en güçlü primordiyal imge olması, 355; analığa bekâretle bağdaşmaz gözüyle bakılmaması, 355; Ana, Çocuk ve Baba, 355; değişken imgesi, 356, 357; Yer olarak, 356; Ana olarak Guanyin, 359; ahlaki ikilemi, 359-360; Ana rolünün rakipleri (İsis, Kybele, Artemis, Demeter, Meryem), 362; ana tanrıça, 72-73
Anabaptistler: Münster'deki komünist cumhuriyetleri, 605, 607
Anadolu Selçuklu Sultanlığı. *Bkz.* Rum Selçuklu Sultanlığı
Anahita: Zerdüştçülerin su tanrıçası, 360, 379, 381
Anaksimandros (MÖ 611-547), Miletoslu filozof ve fiziksel bilimler bilgini, 217
anarşi: ekümenik, 714
Anastasios I, Doğu Roma İmparatoru (hd 491-518), 397-398, 400, 421-422
Anawrahta, Birman Pagan Kralı (hd 1044-1047), 499
And Dağları uygarlığı, 16, 49, 190-191, 370-374, 438-441, 512-516, 635, 639; "Klasik" veya "Serpilme" dönemi, 370-371, 438-440, 512-515; tarihlendirmedeki uyuşmazlıklar, 370-371; çanak çömleği ve dokumaları, 374; "Şehirleşme" ("Şehir İnşası") Çağı, 515
Andaman Adaları, 498
Andhralar (diğer adıyla Satavahanalar), 336, 387
Ándros, 254
anestezik maddeler (1840'larda bulunan): kullanımlarındaki ilerlemeler, 702
Angelo Ambrogini. *Bkz.* "Politianus"
Angıl Northumbria Krallığı, 413-414, 465-466, 487-488; 8. yy'deki kültürel

ilerleyişin burada ortaya çıkışı, 596
Angıllar: Britanya'daki, 410
Angkor, Kamboçya, 501
Angra Mainyu: Zerdüştçü doktrinde Ahura Mazda'nın kötü hasmı, 379
Ankara: megapole dönüşen küçük bir Türk kasabası, 694
Anna, Prenses: II. Basileios'un, Kiev Prensi Vladimir'le evlenen, kız kardeşi, 493, 529
Annegray: Aziz Columbanus'un manastırının bulunduğu yer, 538
Antarktika, 53, 54
Anthela: Artemis ibadet merkezinin bulunduğu yer, 220
Anthemios, Trallesli (ö. MS *c.* 534): Hagia Sophia'nın (Miletoslu İsodoros tarafından tamamlanan) inşaatını başlatan matematikçi-mühendis 401, 402
Antigonos Doson (MÖ 382-301), Makedonya Kral Naibi, 251
Antigonos II (MÖ *c.* 319-239): Aşoka'nın ona bir heyet yollaması, 282
Antiokheia, 417, 421, 519, 533, 535, 593
Antiokhos II, Selevkos İmparatoru (hd MÖ 261-246), 282
Antiokhos III (hd MÖ 223-187), 314-320, 323
Antiokhos IV (hd MÖ 175-163), 316, 321; Epiphanes ("Görünür Tanrı") diye adlandırılması, 321
Antiokhos VII Sidetes, 322, 326
Antisthenes (MÖ *c.* 445-366): Atina'daki Kynik felsefe okulunun kurucusu, 260
Antium (küçük bir Romen sahil koruma kolonisi): "çifte vatandaşlık" deneyinin yapıldığı yer, 298
Antoninus, İmparator (Titus Antoninus Pius, MS 86-161), 346
Anyang: buradaki kral mezarları, 136; burada ortaya çıkarılanlar, 150
Apenninler; Apennin Dağları, 292, 298, 328, 341, 599
Apis: bir buzağıda [genç boğada] vücut bulan Mısır tanrısı, 362
Apollon: mitolojik Yunan mabudu, 220, 538
Apulia; Apulialılar, 249, 257, 296, 298, 312, 478, 480, 524, 528-529, 533, 535, 547-548
Aquinolu Tommaso (*c.* 1225-1274), 553, 564, 597, 610
Arabistan 442-448, 518; büyük bölümünün çoraklığı, 69; güney köşesinin verimliliği, 69; kurutulması ve sulanması, 69; hecin devesinin evcilleştirilmesi, 125; buradan göçler, 141, 443; uygarlığın buraya sızması, 443; madeni yağ musluğunun açılması, 443; Sami dillerin burada ortaya çıkışı, 443; buradaki Vehhabi gücü, 670-671. *Ayrıca bkz.* Bereketli Hilal
Arami topluluklar, 58-59; Asurlar tarafından boyunduruk altına alınmaları (MÖ 932-859), 159, 192; dilleri, 165, 198, 234; Asurlara dirençleri, 194
Aramice, 354, 444; fatihlerin idari ve ayin dili olarak kullanması sayesinde iyice yayılması, 58-59; ilerleme kaydetmesi, 234-235; Pers İmparatorluğu'nun resmi evrakında kullanılması, 235; uluslararası ticaret ortamı olması, 340; edebiyat ortamı olması, 340
Aramiler, 141, 142, 149, 194
Arap Halifeliği, 57, 405, 449-455
Arap İslam devleti (633-750), 406, 449-453, 459, 463, 472-473
Arapça, 58, 95; konuşulduğu bölgeler, 95; yayılması, 473-474; İslam dünyasının kültürel *lingua franca*'sı haline gelmesi, 474
Araplar, 13, 197; göçebe Arapların giysileri, 53; Asurlara karşı sökünleri, 194; daha sonraki sökünleri, 443; Müslüman fetihleri, 449-455, 464, 470; Filistinli Araplar, 707. *Ayrıca bkz.* İslam; Müslümanlar
Arbela: Asur şehri, ayaklanması, 193
Arcadius, Doğu Roma İmparatoru (hd 395-408), 400
Ardeşir I (Artakserkses), Pers İmparatoru (MS 3. yy), 350, 387, 394
"Arı Toprak", Budizmin bir yorumu, 608-609
arılar, 44; evcilleştirilmeleri, 73
Âriler, 183-184; üç sınıf: savaşçılar (*kshatriya*'lar), rahipler (brahmanlar), sıradan halk, 183; kast bölümü, 183

Arinna, Hitit şehri: Güneş tanrıçasının ibadet merkezi, 357
Aristarkhos (*fl.* MÖ *c.* 250), Yunan astronom, 633
Aristarkhos, Samoslu (*fl.* MÖ *c.* 280), İskender sonrası çağın bilim adamı, 260-261
Aristonikos (Pergamon tahtında hak iddiasında bulunmuştu): Romen iltizamına başkaldırıp bir "Güneş Refah Ortaklığı" kurulacağını ilan etmişti (MÖ 132), 327, 334
Aristophanes (MÖ *c.* 449-380), komedya yazarı, 247, 248, 259
Aristoteles (MÖ 384-322); Platon'un öğrencisi ve eleştiricisi, 249; Hıristiyan düşüncesi üzerindeki etkisi, 12. yy'den 17. yy'e kadar, 249; Büyük İskender'in özel öğretmeni, 257; üstün ırk tezi, 257; öğrencisi Theophrastos'un ırk eşitliğini tercih etmesi, 257; Atina dışında yer alan Lykeion'daki birliği, 259; eserlerinin Boethius tarafından yapılan çevirileri, 534
Arius; Ariusçuluk, 417, 420, 421, 475
Ariusçu Hıristiyanlar, 411-412, 486. *Ayrıca bkz.* Arius
Arkhidamos III, Sparta Kralı (hd MÖ 360-338), 294, 296
Arkhimedes (MÖ 287-212), Syrakusalı; bilimsel teoriyi sivil ve askeri teknolojiye uygulamıştı, 261
Arkhytas (MÖ *c.* 428-347), Taras'taki "filozof kral": Platon'un idealini uygulamaya koymuştu, 293
Arkwright, Richard, 681
Arnulfing (Karolenj) ailesi, 462
Arsaklı hanedanı; Arsaklılar, 323, 325, 337, 349-350, 376, 380
Artabanos V, son Part İmparatoru: Ardeşir tarafından devrildi (224), 349, 350
Artakserkses I, Pers Kralı (hd MÖ 465-*c.* 425), 234
Artakserkses II (hd MÖ 404-359), 234
Artemis, Anthela'da ibadet merkezi bulunan Yunan tanrıçası, 220, 362
Arzava, Luvi imparatorluğu: II. Murşili tarafından fethedilip ilhak edilmesi, 133, 135; göçmenler tarafından yakılıp yıkılması, 142
askeri fetih ve dillerin köşe bucak dağılması, 58-59
Asklepios: Helen şifa tanrısı, 362
Assisi: Aziz Francesco'nun buradaki kilisesi, 561
Astrahan, 585, 588, 592, 640
Asturias, 421
Astyages, Med İmparatoru (MÖ 6. yy), 209, 349
Asur: Asur şehri, ayaklanması, 193
Asur: bakir erkek Asur tanrısı, 355
Asur; Asurlar, 13, 29; 3. Ur Hanedanının ardıl devleti, 115-116; çöküşü ve yıkımı (MÖ 612-608), 116; ticaret alanının genişlemesi, 117; Mitanni'nin üst hükümdarlığına razı gelmeleri, 128; saldırgan militaristler rolüyle yeniden ortaya çıkışları, 133, 156; Babil'le tekrar tekrar savaşması, 133, 158-159; Aramileri boyunduruk altına alması, 159; son militarizm hamleleri, 192-199; acımasız imparatorluk kurma yöntemleri, 192-194; son kalıntısının yok edilmesi, 194; Harran'daki son direnişleri, 198, 204; MÖ 605'te son nefesini vermesi, 198
Asurahiddina [Esarhaddon], Şarrukin II'nin oğlu, 194, 195
Asurbanipal, Asur Kralı (ö. MÖ 626), 194, 195, 197, 209
Asya yaban eşeği, 87
Asya, Doğu, 15; Neolitik Çağ'da, 15, 72; Orta, 48; Amerika'ya göç edenler, 52-53; Avustralya rotası, 53; en önemli yarımadaları, 54; "bir jeopolitik kavşak" olarak Güneybatı Asya, 55; Neolitik Çağ'da başrolü oynaması, 59; içinde bulunduğumuz Çağ'da liderlik ihtimali, 60; hayvancılık ve metalürjinin ana yurdu, 69; Mısırlıların hayat tarzı üzerinde bıraktığı kültürel etki, 129; Güneybatı Asya'daki Bereketli Hilal, 136, 141, 157, 164, 340-341, 380, 442-444, 453, 464, 474, 518, 534. *Ayrıca baştan sona Asya'yla ilgili bütün başlıklar. Ayrıca bkz. bileşen ülkeler*
aşılama. *Bkz.* Jenner
Aşikaga Şogunluğu, Japonya'da (1338-1573), 621, 622

Aşoka, İmparator (MÖ 264-232), büyükbabası Çandra Gupta'nın ardılı olması, 281; Budizm'e dönmesi, 227, 282, 384; tarafından kazınan yazıtlar, 281-286, 388; hakkında yazıtlardan ve Seylan'da yazılan daha sonraki bir çağın vakayinamelerinden elde edilen bilgi, 282; Kalinga'yı fethedişi ve buradaki fenalıkları, 282, 284; Fermanları, 282-284; beş Yunan hükümdarına ve Seylan'a heyet göndermesi, 284; bütün dinleri hoşgörüyle karşılaması, 284; yazıtlarda kullanılan çeşitli yazılar, 283; bir ahlaki davranış standartları yayması, 284; bütün hisseden varlıkların çektikleri acıyı azaltmayı dert edinmesi, 286; ölümünden sonra Maurya İmparatorluğu'nun çökmesi, 323-324, 426

Atahualpa (Huayna Capac'ın gayrimeşru oğlu): İnka iç savaşının muzafferi, 631, 638-639

atamalar (kilise makamlarına), 537, 556

ateş, 43-44; İnsan türünün ateşe hükmetmesi, 53

ateşli silahlar, 596, 622, 640

Atina Üniversitesi, 458

Atina: akropolünün MÖ 13. yy'de muazzam ölçüde tahkim edilmesi, 135; çanak çömlekte aniden proto-geometrik üslubun benimsenmesi (MÖ *c.* 1250), 178; önde gelen şehir devletiydi ama bu konumunu MÖ *c.* 750'den itibaren geçici süreyle kaybetmişti, 216-217; Sparta'nın hakimiyetinden kurtulması ve demokratik sistemi benimsemesi (MÖ *c.* 507), 219; Pers saldırısına karşı koymak için Sparta'yla el birliği yapması, 219; Solon'un reformları, 219; Persleri geri püskürtmesi, 240-241; Salamis ve Mykale'deki deniz zaferleri, 242; Plataia'daki kara zaferi, 242; politik bakımdan dibe vurmasına rağmen kültürel bakımdan zirveye çıkması, 245; akropolündeki fevkalade güzel eserler, 245; Parthenon, 247; nasıl akçalandığı, 245; "despot şehir" diye itham edilmesi, 246; Roma'nın bir armağanı olarak Delos'u alması, 326; iki cephede birden savaş vermesi, 351

Atina-Peloponnesos Savaşı (MÖ 431-404), 289

Atlantik; Atlantik Okyanusu, 25, 55, 56, 58, 111, 485, 491, 586-587, 633. *Ayrıca Atlantik'le ilgili bütün başlıklar*

atlar: MÖ *c.* 1800'den kısa bir süre önce evcilleştirilmeleri, 56-57, 122-125, 126, 199; savaş atlarının yetiştirilmesi, 444-445; Arap atlarının fatihleri Loire'a, Volga'ya ve Seyhun'a taşımaları, 444-445; koşum atlarına dizgin vurulması, 534; saban atlarına dizgin vurulması, 555; Kuzey Amerika'daki evrimleşmeleri, 639-640

Atlas Dağları, 475, 544

atom bombaları, 702

atom enerjisi: uranyumun açığa çıkardığı, 35; atom enerjisiyle oynamanın riskine dair bir alegori olarak Phaeton miti, 35

atom: çekirdeğinin Rutherford tarafından bölünmesi (1919), 604, 701

Aton: güneş kursu, 27; Ahenaton'un Tek Tanrısı, 131; bütün Evren'in rabbi diye kavranması, 132

Attika draması: ritüelden çıkması, 247; politik meseleler ve manevi derinlikler hakkında fikir yürütmenin bir aracı olarak, 248; bir kültürel kıymet olarak, 258; başlıca tragedya ve komedya yazarları, 259; Dionysos halk kültünün parçası olması, 361

Attika: buradaki sosyal gerginlik, 219

Attila, Hun savaş ağası (hd 433-53): Batı Roma İmparatorluğu'na saldırması; Orleans'ta yenilmesi (MS 451); Kuzey İtalya'yı istila etmesi; ölmesi, 393, 413; dominyonlarının uzamı, 568

Attis (mitolojik mabut):Ön Asya'da, 100, 166-167, 356; kendini hadım etmesi, 365

Augsburg: bir ticaret ve finans ve de Protestanlık merkezi, 601

Augsburglu Fuggerler (bir bankerler, tacirler ailesi ve sanat, bilim ve müziğin hamileri), 601

Augustus (Gaius Julius Caesar Octavianus, MÖ 63-MS 14), 319, 334, 344-346, 348, 375-376, 400, 486-487, 491

Aurelianus, İmparator (Lucius Domitius

Aurelianus, *c.* 212-75; hd 270-75), 27, 376, 377, 381, 415-416
Aurillaclı Gerbert (*c.* 940-1003): Batı'da Aristoteles'in eserlerini inceleyip yorumlaması, 534; Papa II. Silvester olması (999), 539
Australopithecus, 45-47
Austrasia (Doğu Frank Ülkesi), 465
Avalokita (bir Budist *bodhisattva*): Guanyin olabilmek için cinsiyetini değiştirmesi, 359
Avaris: Hyksosların başkenti, 131
Averroes. *Bkz.* İbn Rüşd
Averroes. *Bkz.* İbn Rüşd
Avicenna. *Bkz.* İbn-i Sînâ
Avicenna. *Bkz.* İbn-i Sînâ
Avignon: oradaki Papaların birer Fransız politik kıymeti olmaları (1309-78), 602, 603; çevresindeki minik Papalık anklavı, 603
Avrasya stepleri, 49, 56, 58, 59-60, 111, 112,113, 114, 123-125, 136, 149, 183, 198, 222, 268-269, 338, 477, 540, 567, 659; yaylacılar, 59, 122-125, 198-199; kültür ve dil bakımından geçirgenliği, 59-60; sırayla Sanskrit dili, İran dili, Türkçe, Tunguzca, Moğolca ve Fin-Ugor dilleri (Macarca) konuşan halklar tarafından yurt edinilmesi, 124-125; Ârilerin Hindistan'a buradan çullanmaları, 183-184, 278; Çinliler açısından çetin arazi olması, 301; Hunların buradan sökün etmeleri (MS 4.-5. yy'ler), 391-392; Korkunç İvan'ın bir başından bir başına irtibatı kesmesi, 585; yaylacıların Mançular ve Ruslar tarafından çember içine alınmaları, 641, 675
Avrupa: Atlantik kıyıları, 48; görünüşteki önde gelme hali, 59; MS 15. yy'de okyanustaki egemenliği, 632-640
Avustralya: Asya'dan buraya rota, 53; ilk insan yerleşimcileri, 71-72
Ay, insanın kısa süre için üzerinde kalması, 25, 702; yaşanabilir olmaması, 25-26
Aydınlanma: 18. yy'nin "Akıl Çağı'na" verilen ad, 654
aydınlanma: Buda'nın arayışı, 225-226, 227, 229, 280
Ayin Kayıtları [*Li Ji*]: Konfüçyüsçü klasik, 504
Aynaroz Dağı, 589, 607
ayrımcılık: Hindu toplumsal yapısındaki, 183-184
Azak Denizi ve hisarı, 378, 660, 663, 666
Azerbaycan, 253, 315, 338, 584
Aziz Bartolomeus Yortusu Kıyımı (1572), Paris'te Huguenot'ların katli, 651-652
Aziz Luka. *Bkz.* Yeni Ahit
Aziz Markos. *Bkz.* Yeni Ahit
Aziz Martinus. *Bkz.* Martinus I
Aziz Matta. *Bkz.* Yeni Ahit
Aziz Paulus: bir Yahudi-Hıristiyan, 367; Yahudilikten gayri-Yahudi bir Hıristiyanlık çıkarması, 367
Aziz Tommaso. *Bkz.* Aquinolu Tommaso
Azizler: Ambrosius (Milano piskoposu, 372-397), 407-408; Antonios (251?-356), Mısırlı münzevi, 423, 424; Ansgar, Frank misyoner, Bremen'in ilk piskoposu olması (*c.* 848), 492-493; Athanasios (*c.* 296-373), Aleksandreia piskoposu, 420-421, 589; Augustinus (354-430), Hippo Regius piskoposu, 407-408, 413; *Confessiones* [*İtiraflar*] ve *De Civitate Dei* ["Tanrı'nın Şehri/Devleti"] adlı eserleri, 409-410; Basileios (*c.* 347), Kaisareia piskoposu, 423-424; Benedictus (*c.* 480-*c.* 550), 413, 423-424, 536-537; Bernard (1090-1153), Clairvaux manastırının başkeşişi, 559-560; Columba (ö. 597), Iona adacığındaki İrlanda manastırını kurması, 414; Columbanus (*c.* 550-615), 414, 489; Kyrillos (Konstantinos-Kyrillos), Thessalonikeli âlim-misyoner (826-869), 481-482, 533; Domingo (Domingo de Guzmán, 1170-1221), *Ordo Praedicatorum* [Vaiz Kardeşler Tarikatı] adlı tarikatın kurucusu, 561; Flavianos, Konstantinopolis Patriği (446-449), 420; Assisili Francesco (asıl adı Francesco di Pietro di Bernardone, 1182-1226), 39, 552-553, 560-562, 564, 606, 610-611; Yoksulluğun Hanımefendisi uğrunda mücadeleyi şiar edinmesi ve İsa'nın bedenindeki yara izlerinin tıpkısıyla ödüllendirilmesi, 39; bütün canlılarla ilişkisi, 562; ilahisi, 562; Nazianzoslu Gregorios, 458-459; Nyssalı

Gregorios, 458-459; Irenaeus [Eirenaios] (*c.* 130-*c.* 200), Lugdunum [Lyon] piskoposu, [günümüze ancak] *Adversus haereses* ["Aykırı Düşüncelere Karşı"] adlı bölümü [ulaşan, 5 ciltlik *Elenkhos kai anatrope tes pseudonymou gnoseos* adlı] eserin yazarı, 418-419; Hieronymus (Eusebius Sophronius Hieronymus, *c.* 340-420), 596-597; Martinus I (Papa, 649-655), 420-421, 464-465; Methodios (*c.* 815-885), Thessalonikeli âlim-misyoner, 481-482, 533; Pakhomios: *bkz.* Pakhomios; Patrick, 413; Simeon (949-1022), 531; Simeon Stylites (*c.* 390-459), bir sütunun tepesinde yaşayan ilk çileci, 424

Aztekler (diğer adlarıyla Meksika), 372, 624-625, 635; taş ve ahşap silahları, 513; hastalık derecesinde militarizme düşkünlükleri, 513; Taraskoların hasımları, 513; Mezo-Amerika'da geniş bir alana yayılmış ilk imparatorluğu yaratan halk, 624; tarımda, şehir planlamasında, ticarette ve askeri istihbaratta ustalıkları, 625; insan kurban etmeleri ve törensel yamyamlıkları, 625-626; Aztek-Akolhua İmparatorluğu, 627; tebaa ve komşularının nefretlerini uyandırmaları, 639; İspanyollar tarafından neredeyse köklerinin kurutulması, 639

B

Baal: İzebel'in Samaria'ya soktuğu Sidon tanrısı, 173

Babek: İran'da 816'dan 838'e kadar bir isyanı devam ettirmişti, 476

Bâbıâli Tercüme Odası, 662

Babil astrolojisi, 367

Babil: sit yeri, 94; Sami dilini konuşan Amoriler tarafından kurulması, 97; Ur'un Üçüncü Hanedanı'nın yerel ardıl devleti haline gelmesi, 116; Hammurabi'nin imparatorluk kurması, 116; Hititler tarafından istila edilip yağmalanması (MÖ 1595), 117; Hammurabi'nin başarıları, 116, 119, 156, 158-159; barbar Kassitlerin ilk istilası (MÖ 1743), 116-117; şehrin 1595'ten sonra işgali ve Kassit egemenliğine tabi kılınması, 117, 122, 127-128; politik bakımdan güçsüzlüğü ama kültürel bakımdan en parlak çağı, 132; geçici süreyle Asurlar tarafından işgali, 133-134; Asur'un defalarca saldırısına uğraması, 158-159; aralıksız verimliliği, 160; Asurlara direnişi, 194; tahtın Kaldeli Bit-Amukkani kabilesinin şefi tarafından ele geçirilmesi, 197; üst hükümdarlığını Tiglat-pileser'in yüklenmesi, 197; Sanherib'in yeniden Babil'i alması, 197; Traianus'un Babil'i Roma'nın bünyesine katmayı başaramaması, 376; Hıristiyanlığın Babil astrolojisini ortadan kaldırmaya gücünün yetmemesi, 367

Babür (Delhi'nin Timurlu fatihi), 578, 585, 665

Bach, Johann Sebastian (1685-1750), 655

Bacon, Francis (St. Albans Vikontu) (1561-1626), 647, 651

Bağdat, 473, 517, 519, 520, 666; Moğollar tarafından yağmalanması, 543, 578

Bahreyn Adaları, 518

Bakır Çağı, 65, 69-70, 72, 85-86, 107, 137-138, 148. *Ayrıca bkz.* Kalkolitik

bakır: Kıbrıs'taki bakır madenleri, 107; araç gereç ve silah yapımında kullanılması, 513, 627

Baktriane, 315, 323-325, 335, 394

Balkan [Haemus] Dağları, 393

Balkan Dağları. *Bkz.* Haemus Dağları

Balkan Yarımadası [Balkanlar], 457, 460, 479, 588

Baltık, 55, 491, 552, 554-555, 574, 635, 660, 663

Bangladeş, 374, 706

barbar istilacılar, 48-49; Sümer'in, 97, 115; Yunanistan'ın, 114; hırslarının kendi kendilerini baltalaması, 114

"barışçıl bir nüfuz" [Mısır'da], 140, 144

Bartolomé de Las Casas (Dominiken keşiş), 644

barut: Çinlilerin icat edip kullanmaları, 509; Moğolların kullanmaları (13. yy'de), 595

Basel Konsili (1431-1449), 603

Basileios I, Doğu Roma İmparatoru (hd 867-886), 480

Basileios II, (hd 976-1025), 493, 526, 531,

536, 547, 549
Basklar, 486
"Batı Hint Adaları İmparatorluğu": İspanyolların Amerika Kıtası'ndaki mülkü, 642
Batı keşişliğinde Cluny tarikatı reformu: Cluny'de yeni model Benedikten manastır, 489, 532-533, 536-537
Batı Roma İmparatorluğu: Attila tarafından istilası, 393; Töton dili konuşan barbarların ganimeti haline gelmesi, 393, 396-397; Britanya'nın savunma ihtiyacını karşılamaktaki yetersizliği, 393; Roma şehrinin Vizigot mülteciler tarafından ele geçirilip yağmalanması (MS 410), 393, 396; Roma şehrinin Vandallar tarafından yağmalanması (MS 455), 396; nihai tükenişi (MS 476), 397
Batu, Moğol şefi, 568, 572, 573
Baudouin I, Kudüs'ün Frank Kralı, 541
Bayeux Duvar Halısı, 534-535
Bayezid I: Timur tarafından yenilmesi (1402), 666
Baykal Gölü, 567, 640
Bayle, Pierre (1647-1706): *Dictionnaire historique et critique* (1695-1697), 648-649; *Pensées diverses sur la comète* (1682), 651; *Nouvelles de la République des Lettres* (1684-1687), 652
bebek ölümleri, 17
Bede, Muazzez [Aziz]: *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum* (MS 731), 465
Bedreddin, Şeyh: İslam hukuku fakihi ve devrimci mutasavvıf, 582
Beethoven, Ludwig van (1770-1827), 700
Behram I, Sasani İmparatoru (hd 274-277), 380-381
Behram II (hd 277-293), 380-381
bekâret ve analık, 355
bekâret, 537, 559-560, 609
Belgrad, 378, 666
Belh, Toharistan'daki: buradaki "Nevbahar" Budist manastırı, 478; Celâleddîn'in [Rûmî] doğum yeri, 542-543
Belisarios: Trakyalı komutan, 400
Bellay, Joachim du (1522-1560), 654
Belucistan, 110, 120
Benares: kutsal şehir, 280
Bender Abbas: Hürmüz'ün yerini alan yeni liman, 668
Benedikten keşişlik kuralı, 424, 532, 536-537. *Ayrıca bkz.* Cluny; Aziz Benedictus
Bengal, 341, 496, 497, 500, 540-541, 683
Benî Kureyş [Kureyş kabilesi]: tüccar ve oligark bir kabile, 445-446, 449-450, 454
Benyaminoğulları kabilesi, 168-169, 207
Berberiler, 95, 141, 142, 444, 452, 474, 475-476, 518, 520, 544
Bereketli Hilal (Güneybatı Asya'da), 136, 141-142, 149, 157, 164, 341, 380, 442, 443-444, 453, 464, 474, 518, 534
Berke, Han, 573
"Bermekiler": Abbasi İmparatorluğu'nu idare etmeleri (*c.* 763-803), 478
Bernardo di Quintavalle: Aziz Francesco'nun ilk müridi, 560
Bernardone, Pietro: Aziz Francesco'nun babası, 39
"beşinci kollar", 316-317, 381, 385, 404
Beyt-el: Yoşiya'nın buradaki sunağı yıkması, 208; Yahve rahiplerinin katli, 208; İsrail Krallığı'nın başlıca mukaddes emaneti, 236-237
Bihar, 279, 280, 335-336, 389, 632, 669-670; Buda'nın faaliyet alanı, 222-223
bilim: geleceği, 20; sistemli bir şekilde bilimsel araştırmaların peşinde koşulması, 35; Helenistik, 217
bilinç, 31-32
bilinçlilik, 17-21, 23, 33, 41, 43
Bindusara: Çandra Gupta'nın ardılı, 281
birleşme yasaları: Britanya'da, 680-681, 690; Fransa'da, 690
Bîrûnî (973-1048), İranlı bilimsel gözlemci, 518
Bismarck, Otto Eduard Leopold von, Bismarck Prensi (1815-1898), 696, 698
Bisütun, 210, 234-235
Bitinya, 253
Bitki Örtüsü: ikilemli primordiyal imge olarak, 359-360
biyosfer (Yer'i saran ince bir kara, su ve hava katmanı), 19, 21, 22-40, 678-708; kelimenin Teilhard de Chardin tarafından türetilmesi, 22; hacim ve kaynaklar bakımından katı bir şekilde sınırlı olması, 22; türlerin nesillerinin

tükenmesi, 22; vazgeçilmez yurt, 24; insanoğlu tarafından kirletilmesi ve talanı, 26-27; enerji fonunun kaynağı, 27; içindeki iyilik ve kötülük, 31-32; yeri doldurulmaz kaynaklar, 34; İnsan türünün kirletme gücü, 34; atom enerjisi ve, 35; güneş ışınımıyla döllenmesi, 36; şimdiki zamanın tarihinin bir dönüm noktası olması, 36; İnsan türünün hâkimiyetinin kendisininki dâhil bütün hayatı tehdit etmesi, 39; iflah etme gücü, 42; İnsan türünün yıkım veya başkalaştırma gücü, 42; yüzeyinin büyük bir bölümü denizdir, 50; *Homo sapiens*'in üzerinde hâkimiyet kurmayı başarması, 61; gönencinin bütün canlı türlerinin kalım koşulu olması, 64

Bizans uygarlığı: (MS 726-927/8), 457-461; (927/8-1071), 524-531;(1071-1240), 546-551, 659; kilise mimarisi, 402; Bizans'la Batı Hıristiyan Âlemi arasındaki dil engeli, 458; müzik ve ayin şiiri üslubu, 459; sanatı (mozaikler, fildişi, madeni levhalar), 531, 589

bizon [*Bison bison*], 123

Black, Joseph (1728-1799), İskoç kimya profesörü, 681

Blake, William, 31

Bo Juyi (722-846), Çinli şair, 505

Boccaccio, Giovanni (1313-1375), 597, 598-599

Bodhisattva'lar: Budist manevi alıştırma konusunda işinin ehli olmaları, 358-359; Kurtarıcı'lar olarak, 359-360; potansiyel Budalar olarak, 375

Bodin, Jean (1530-1596), Fransız politik filozof ve avukat, 647

Boethius (Anicius Manlius Severinus, *c.* 480-524; *De consolatione philosphiae* [Felsefenin Avuntusu Üzerine] adlı eserin yazarı): Aristoteles'in eserlerinin Latince çevirilerini yapmıştı, 534

Bogomilcilik: Bogomil adlı bir Doğu Ortodoks papazı tarafından Bulgaristan'da (*c.* 927/954) kurulan bir din, 530-531, 559-560

Boğdan. *Bkz.* Moldavya

Bohemya, 533, 602

Bohr, Niels (1885-1962), Danimarkalı fizikçi, 701

Bonampák, buradaki Maya duvar resimleri, 439-440, 513

Bonifatius VIII (Papa, 1294-1303), 552, 557, 602

Borobudur (Cava'daki): buradaki Mahayana *stupa*'sı, 500-501

Bossuet, Jacques-Bénigne, Piskopos (1627-17404): *Discours sur l'histoire universelle* ["Evrensel Tarih Vaazları"], 649

Boyle, Robert (İrlandalı doğa bilimci; "modern kimyanın kurucusu", 1627-1691), 651

böcekler, 44, 702; ve floranın köşe bucağa dağılması, 53

bölgesel uygarlıklar, 77, 126; Sümer'in kaydı bulunan en eskisi olması, 77; Firavunlar Devri Mısır'ının ikinci en eskisi olması, 82; İndus uygarlığı, 127; Levant'taki, 127; Çin'deki Shang (diğer adıyla Yin) hanedanı, 136

Brahmanlar, 277-278, 283, 359

Brahui: Dravid dil ailesinden Belucistan'da hâlâ kullanılan bir dil, 120

Brandenburg, 656-657

Bretanya, 486

Bretonlar, 486

Brezilya, 634, 642, 696

Britanya Adaları, 462

Britanya, 12, 48, 393, 409, 413, 462, 492; Romalılar tarafından fethi, 346; buradaki Roma Piskoposluğu, 462; Fransa'yla (1904) ve Rusya'yla (1907) itilafı, 698; "dünyanın atölyesi" olarak, 700

Browne, Sir Thomas (1605-1682), İngiliz hekim ve benzersiz düzyazı eserlerin yazarı, 39

Bruegel, Pieter (1525-1568), Flaman ressam, 599

Brunelleschi, Filippo (1377-1446), Floransalı mimar, 597, 598

Bruno, Giordano (*c.* 1548-1600), İtalyan filozof, 646

Bucer, Martin (1491-1551), İsviçre'de Reform Kiliselerinin lideri; İngiltere'deyse Cambridge'de Krallığın ilahiyat profesörü, 604

Buda; Budizm: 13-14, 39, 181, 183-184,

222-223, 260, 277-278, 352, 469; belli başlı bir misyoner karakterli din, 13-14, 57; Buda'nın yaşadığı muhtemel zaman aralığı, MÖ *c.* 567-487, 222-223; doğum yeri, 222-223; faaliyet alanı, 222-223; günümüzdeki etkisi, 223; yüce gerçeklik arayışı, 225-226; Nirvana, 225-226; aydınlanma yolu, 226, 227, 229; acı ve açgözlülük üstüne, 226; müritler, 226-227; bir keşiş tarikatı ve yeni bir din kurması, 226-227, 358; politikadan uzak durması, 227; veraset reddi yapıp karısından ve çocuğundan ayrılması, 227; ömrü boyunca hiçbir soylu hamisinin olmaması, 227; İmparator Aşoka'nın 200 yıl sonra Budizmi benimsemesi, 227; "orta yolu", 229; ölüm ve yeniden doğuş üstüne, 229; uygun bulmadığı metafizik spekülasyonlar, 272; ailesini terk edişiyle bütün hemcinslerine duyduğu merhamet arasındaki zıtlık, 275; Kapilavastu küçük kralının oğlu ve veliahdı, 277-278; Gaya'daki Aydınlanması, 280; Sarnath'taki vaaz merkezi ama daha çok gezgin oluşu, 280; manevi egzersiz reçeteleri, 282-283; Kuzeybatı Hindistan'dan Çin'e yayılması, 388-389, 429-437; Çin'de uğradığı hışım (MS 842-845), 504-505; *Mahabharata*, 613; *Ayrıca bkz.* Mahayana; Theravada; Sarvastivada; *Bodhisattva*'lar

buğday, 137-138, 463

buhar gücü, 35, 682

Bulgaristan; Bulgarlar, 393, 457-458, 460, 477-478, 479, 480, 482, 483, 484, 486, 494, 528, 529-531, 540-541, 548, 549-550

Burakuminler. *Bkz.* Etalar

Burgonya; Burgon Ailesi; Burgonlar (eski Fransız monarşisi), 412, 489, 535, 538, 601, 602

Burma [eskiden Birmanya, günümüzde Myanmar], 498-499, 567, 572, 612

Bursa: buradaki Yeşil Camii, 577, 597-598, 667

Burundi (Orta Afrika'daki bağımsız devlet), 706-707

Buryatlar (Baykal Gölü çevresindeki Budist Moğollar), 640-641

Buzul Çağı, 490; takke buzulları, 51-52, 53-54, 59, 490

buzul çağları, 51, 54

Büveyhiler, İranlı Şii Müslüman hanedan, 476-477, 517, 519, 520, 522

büyü, cinsel sempati büyüsü: doğurganlığı uyaran reçete olması, 165-166, 247-248

büyücülük, 651

Büyük Bölünme (1378-1417), 602, 603, 604

Büyük Duvar. *Bkz.* Çin Seddi

Büyük Kanal (Çin'deki), 55-56, 469, 617

Büyük Moravya (günümüzdeki Çekoslovakya ve Macaristan'da yer alan), 482, 483-484, 533

Büyük Petro, Rus Çarı (hd 1682-1725), 11, 662-664, 670-671, 683-684, 685

Büyük Rift Vadisi, 141-142

Byblos: Fenike limanı ve eski şehir devleti, 86, 94, 144, 166-167, 173-174, 177, 195, 224

Byzantion (Konstantinopolis diye yeniden adlandırıldı; şimdi İstanbul), 250; Romen başkentinin Constantinus tarafından buraya taşınması, 378

C-Ç

Caere: Roma'nın müttefiki, 292, 293, 294-295

Calabria, 529, 533

Calixtus I (Roma Piskoposu, 217-222), 415

Calvin, John (1509-1564), 604-611; Kalvencilik, 641

Camî (1414-1492), "Yeni-Farsça" şairi, 584-585, 587

camiler: Bursa'daki I. Mehmed'in Yeşil Camii, 577, 597-598, 667; İstanbul'daki Sultan Ahmed Camii, 667; Konstantinopolis'teki (Byzantion, İstanbul) Ayasofya Camii, 401, 667; Şah Abbas'ın İsfahan'daki Mescid-i Şah'ı, 667; Şah Cihan'ın Agra'daki Tac Mahal'i, 667

Campania, 290, 298, 297, 329

cangıl-bataklıkları. *Bkz.* alüvyonlu arazi

canlı türlerinin köklerinin kurutulması, 694

Cannae (günümüzde Canosa), Hannibal'ın Roma ordusunu yok ettiği yer

(MÖ 216), 312
Carafa, Gian Pietro: Piskopos (1504-1524); Papa (Paulus IV, 1555'ten itibaren), 606
Carlo, Anjoulu (1226-1285): İki Sicilya Krallığı'nı fethedip yönetmesi, 557, 596
Carloman II, Frankların kralı, 485
Carloman: Austrasia saray nazırı, 465-466
Carolina, South, 657
Carrhae (Harran), Mezopotamya: Parthia'nın Roma'yı bozguna uğrattığı yer (MÖ 53), 327-328, 338
Catilina (Lucius Sergius Catilina, ö. MÖ 62), 333-334
Cava, 498, 500-501, 572-573, 612-613
Caynacılık, 500, 501; Vardhamana tarafından kurulması, 229, 277-278; yeniden doğuşun "hazin turlarından" aman bulmanın bir yolunu ortaya koyması, 278
Cebelitarık Boğazı, 55, 56, 214, 287, 401
Cebelü'ş Şarki Dağları, 95, 169
Celâleddîn [Rûmî]: bir derviş tarikatının yaratıcısı; "Yeni Farsçayla" tasavvuf şiirleri yazması, 542-543
Cenevre, 601, 604-606; buradaki Kızılhaç toplantısı, 691
Cengiz Han (Temuçin) (*c.* 1162-1227), Moğol savaş ağası, 540, 542, 567-573, 576
Cenova, 536, 601
Ceriko, 70
cerrahi: ilerleyişi, 702, 703
Ceyhun-Seyhun Havzası, 136, 222, 254, 257, 261-262, 301-302, 310-311, 354-355, 393-394, 426, 477, 485, 577-578, 585, 586-587, 697-698
Cezayir, 475, 586, 670, 683
Chadwick, Sir James (ö. 1891): nötronların varlığını ve içyüzünü keşfetmesi (1932), 701
Chanchán: en büyük And Dağları şehri, 515-516
Chang'an: Tang İmparatorluğu'nun başkenti, 509
Chanson de Roland, la: epik Romen dili (11./12. yy), 535
Charlemagne. *Bkz.* Şarlman
Charles III, "Saf", Batı Francia'nın Karolenj Kralı (hd 893-929), 488, 492
Charles Martel (690-741), Frankların hükümdarı, 487
Charles VIII, Fransa Kralı (hd 1483-1498), 596
Chartist hareket (Britanya'daki) (*c.* 1838-1848), 690
Chavín uygarlığı, 16, 153, 189, 370-374, 438-441; anıtsal mimarisi ve heykel sanatı, 189, 624; And Dağları yüksek ülkesinden güneybatıya yayılması, 189-190
Cheng Hao (1032-1085) ve Cheng Yi (1033-1108), Yeni-Konfüçyüsçü kardeş filozoflar, 508, 564, 619
Cholúla (Mezo-Amerikan şehri): buradaki kul yapısı dağ, 34,373, 439; barbarlar tarafından ezilmesi (*c.* 800), 439, 512-513
Chu: Çin devleti, 263-266, 269, 569
Cicero, Marcus Tullius (MÖ 106-43), 597
Cihan Şah (hd 1628-1658), 669
Cihangir, Moğol İmparatoru (hd 1605-1627), 665
cihat: İslam uğruna kutsal savaş, 580-581
cinayet: türleri, 30-31; savaşta, 31
Cinna (Cornelius Cinna, ö. MÖ 84), Romalı konsül, 333-334
Cistercium tarikatı mensupları (Cîteaux keşişleri), 537, 559
Cîteaux, Burgonya: buradaki yeni model manastır (1098), 538
Cizvit Tarikatı (*Societas Iesu*, "İsa Cemiyeti"), 610-611, 642, 643, 650-651
Clairvaux: Cîteaux'nun buradaki yavru manastırı, 538, 559
Clemens IV, Papa (1265-1268), 557
Clovis, Frank savaş ağası, 397, 411, 412, 462
Coatlícue: Mezo-Amerikan yeryüzü tanrıçası, 356
Cobá: Doğu Yucatán'daki Maya tören merkezi, 439
Confessiones [İtiraflar], Aziz Augustinus'un eseri: bir psikolojik otobiyografi, 409-410
Constantinus I ("Büyük"), İmparator (272-337), 27; imparatorluğun iyileştirilmesi sürecini tamamlamıştı, 327-

378; başkenti Byzantion (Konstantinopolis) şehrine taşıması, 378; gördüğü bir rüya üzerine Hıristiyanlığı kabul etmesi, 382, 416, 445; *Pontifex Maximus* olarak, 382-383; ölüm döşeğindeyken vaftiz edilmesi, 382-383; samimi ve koyu bir dindar olması, 383; teolojik çekişmelere müdahale etmesi, 419-420
Constantius I (Aurelius Valerius Constantius, MS *c.* 250-306): Büyük Constantinus'un babası, 382
Constantius II (Flavius Iulius Constantius, Roma İmparatoru, hd 337-361), 420
Córdoba. *Bkz.* Kurtuba
Corneille, Pierre (1606-1684), Fransız oyun yazarı, 654
Cornwall: buradaki kalay madenleri, 215, 287
Cortés, Hernán (1485-1547), 14, 627, 701-702; Aztek İmparatorluğu'nu fethetmesi (1519-1521), 638
Côte d'Azur. *Bkz.* Fransız Rivierası
Coxcatlán Mağarası (Puebla, Meksika'da): MÖ *c.* 4000'e tarihlenen bir katmanda bulunan mısır koçanları, 74, 111
Crassus (Marcus Licinius Crassus, MÖ *c.* 108-158), Romalı komutan, 334; ordusunun Part atlı okçuları tarafından imha edilmesi, 328, 338
Croce, Benedetto (1856-1922), İtalyan filozof, 46
Cucuteni-Tripolye Neolitik kültürü: Batı Ukrayna'daki, 111; boyalı çanak çömleği, 111
Cumae, 214, 287, 290, 295
cumhuriyet, şehir devleti politik yapısı olarak, 536
cumhuriyetle yönetilen devletler, 601
Curia, Papalık, 539, 558-559, 560, 562, 602-603
Cuzco (İnka İmparatorluğu'nun başkenti), 624, 628-631
Cürcenler: Tunguzca konuşan bir halk, 507; Song hanedanının başkentini (Kaifeng) fethetmeleri, 507, 563
Cyprianus, Kartaca Piskoposu (d. *c.* 200); şehadeti (258), 415
Çağataylılar (Cengiz Han'ın Maveraünnehir'deki mirası), 540, 574, 575, 578
Çaldıran Muharebesi (1514): Osmanlıların Safevîleri burada yenmeleri, 577-578
Çalukya hanedanı: Dekkan'ı birleştirmesi (*c.* 543), 426, 497
Çampa (günümüzün Orta Vietnam'ı), 498, 499, 572, 612-614
çanak çömlek: imalatının icadı, 64, 710; Neolitik Çağ'daki, 72; Yunanistan ve Troas'ta "Minyan" çanak çömleği, 112-113; Yunan üslupları, 176-178; proto-geometrik üslup, 177-178, Minos-Mykenai geleneği, 177-178; şekil ve süsleme ilişkisinin bir estetik devrim olması, 178; Atina'nın yağ ve şarap kaplarında uluslararası piyasayı ele geçirmesi, 219-220, 249-250; Apulia'da seri üretim, 249-250; Attikalı kap ressamlarının işlerine sanat eseri gözüyle bakılması, 249-250; Moçika (And Dağları) çanak çömleği, 374; Çin çanak çömleği, 508-509
Çanakkale Boğazı, 56, 244, 254, 549, 581, 590
Çandra Gupta Maurya (hd MÖ 322-298): kendinden önce gelenleri bilinmeyen Hint imparatorluk kurucusu, 253-254, 280-281; Selevkoslar ile çatışmaları, 281; 500 savaş fili satması, 281; Maurya rejimiyle ilgili en çok bilginin *Artha-şastra*'dan elde edilmesi, 284-285; rejimin "otoriter bürokratik bir polis devleti" olması, 285; Güneybatı Afganistan'daki toprakların ona terki, 324. *Ayrıca bkz.* Aşoka
Çatalhöyük (Ön Asya): yılın bir bölümünde karlar altında olması, 70
Çay Töreni (Japonya'da), 622
çekirdek (atomun). *Bkz.* Chadwick, James
Çıkış, 143
çiçek hastalığı, 645, 686-687. *Ayrıca bkz.* Jenner
Çin felsefesinin Taocu okulu: metafiziği, 272; teknolojiyle otoriter idareyi uygunsuz bulması, 274-275; uygarlığı reddetmesi, 274-275; köylü isyanlarının Taocu liderleri (*c.* 184), 344, 358, 430; popüler bir din yaratması, 358, 430, 433; Budizmle iç içe geçmesi, 504-505;

Neolitik Çağ'ın koşullarına dair eski defterlerin karıştırılması, 710-711
Çin Seddi, 113, 303, 307, 308, 328, 338, 343, 505-506
Çin: 13, 56, 98, 150; buradaki Neolitik kültür, 112, 136-137; Çin Seddi, 113, 303, 307, 308, 328, 338, 343, 505; politik birleştirimi, 150, 185, 255; Shang Çağı, 149-150, 185-187; Zhou hanedanı, 185; vasallar, 185; MÖ 8. yy'den itibaren 500 yıl süren devletler arası savaşlar, 185-186; köylüler ve soylular, 186; Konfüçyüs, 186; coğrafi genişleme, 186, ; güç politikaları, 187; köylülerle Avrasyalı göçebelerin birbirleriyle tokuşması, 187; Savaşan Devletler Çağı (MÖ 506-221), 263-270, 342, 429-430, 534, 711, 716; tarımın teşvik edilmesi, 266; zorunlu askerlik ve vergilendirme, 266; kesin birleştirim (MÖ 230-221), 267, 716; topraksız emekçi sınıf, 267; yeni sınıfların ortaya çıkışı (idareciler, subaylar, eğitimciler, filozoflar, imalatçılar, tacirler), 267; kanal kazılması, 268; piyasaya madeni paranın çıkarılması, 268; batak arazinin akaçlanması ve sulanması, 268; öküz sabanları, 268; edevat, alet ve silah malzemesi olarak bronzun yerini demirin alması, 268; süvari sınıfının benimsenmesi, 268-269; felsefenin "Yüz Okulu" Çağı, 271-276; Han hanedanı, 300-309; imparatorun (Han Liu Bang) göçebe Hiung-nular (Hunlar) tarafından yenilmesi, 301; Batı'yla bağlantılar, 301-302; genel isyan, 303-304; yerel idarecilerin işe alınması, 304-305; devlet memurluğuna atanma yeterliliği için Konfüçyüsçülük, 305-306, 716; dümeni bürokrasinin tutması, 308; bir hâkim-sınıfın gelişmesi, 305-309; köylünün sıkıntısı, 307, 309; Yüz Yıl Savaşı, 392; angarya, 307; köylü isyanı (MS 18-36), 309; Qin Shi Huangdi'nin imparatorluğu, 318; Romalılarla ticaret, 337; "İpek Yolu", 338; imparatorluk rejimleri, 342-344; bürokrat-toprak sahiplerinin reform karşıtı güçleri, 343-344; köylülerin kira yükü, 343; köylü isyanları (MS *c.* 184), 344; özel ordular, 344; imparatorluğun üç general arasında bölünmesi (MS 220-222), 344, 350; politik bakımdan bölünmüşlüğü (220-589), 350; Konfüçyüsçülük ve Taoculuk, 357-358; görsel sanatlar, 389; Hun istilaları, 391-392; politik karmaşa, 429-437; Budizmin kabul görmesi, 431-437; Çin'in tamamının yeniden birleştirilmesi (MS 589), 434, 467-471; köylü tasarrufundaki toprak, 467-468; iç savaş (617-628), 468-469; isyanlar, 471; Kore ve Japonya tarafından hayranlık duyulması ve taklit edilmesi, 470-471, 509; kültürel yayılma, 507-508; manzara resmi, çanak çömlek ve ağaç bloklarla basım, 508; Moğollar tarafından fethi, 567-568; Moğolların çıkarılması (1368), 573; yaşayan dilde edebiyatın kendini kabul ettirmesi, 574; Budist manastırlarının tasfiyesi, 609; Moğolların Pekin'i kuşatmaları, 618; Yonglo'nun devasa ansiklopedisi, 619; Mançular tarafından fethi, 620; "Orta Krallık", 632, 636; deniz seferleri, 634; ekonomik bakımdan kendi kendine yeterli olması, 636-637; İngiltere-Çin Savaşı (1839-1842), 672-673, 683, 692; askeri yayılışı, 676; Taiping ve diğer ayaklanmalar, 696; Japonya tarafından yenilgiye uğratılması, 698; günümüzdeki görünümü, 716
Çin'de ayak bağlama âdeti, 563-564
Çin-Japon Savaşı (1894-1895), 696
Çinli-Rus antlaşmaları (1689, 1727), 674
Çitleme [Hareketi] Yasaları, 690
çivi yazısı, 234-235, 341
çoktanrıcılığın yeniden can bulması, 360
Çola İmparatorluğu (Güneydoğu Hindistan'da), 497, 498, 499

D

Daçya. *Bkz.* Transilvanya
Dadu. *Bkz.* Daxing
Dalay Lama (1641-1642) (Tibet'in ruhani ve ladinî hükümdarı), 674-675
Dalmaçya, 477-478
Damaskos. *Bkz.* Şam
Danelaw (İngiltere'de Dan kabilelerine terkedilen ve onların hükmettiği top-

raklar, MS 878-954), 492, 532
Danimarka, 52, 72, 487, 490, 492
Dante Alighieri (1265-1321), 553, 574, 597-598; yöresel Toscana lehçesinde yazdığı *La divina commedia* [İlahi Komedya] adlı eseri, 553, 597-598
Dara, 399
Dareios I, Pers İmparatoru (MÖ 548-486), 209-210, 241, 279, 301, 575; İndus Havzası'nı fethi, 210; imparatorluğu bahsi geçen zamanlardaki en büyük imparatorluktu, 210; tedavüle altın sikke çıkarması, 216; Zerdüştçülüğün yarı dönmesi haline gelmesi, 233, 282-283; edimlerinin Bisütun yamacındaki kaydı, 234-235
Dareios III (Ahameniş krallarının sonuncusu: hd MÖ 336-331), 280
darı, ekimi, 137-138, 436
Darwin, Charles (1809-1882): *The Origin of Species* [*Türlerin Kökeni*], 687
Darwinci tezler, 19
Davud: Yahudaoğullarından gerilla lideri, 169; Filistîler karşısındaki zaferi, 169; diğer fetihleri, 169; Kudüs'ü işgal edip başkenti yapması, 169; imparatorluğunu oğlu Süleyman'a geçirmesi, 169; imparatorluk kurmasının kalıcı sonucu, 170; imparatorluğun çökmesi, 207
Daxing [Dadu] (Pekin), Jin İmparatorluğu'nun başkenti, 571
Daylar; Tayland, 499, 614-615, 684
DDT (diklorodifeniltrikloroetan): bir sentetik böcek ilacı (1942), 702
De Civitate Dei ["Tanrı'nın Şehri/Devleti"]: Augustinus'un "büyük sır" incelemesi, 410
Decius (Gaius Decius, ö. 251), Roma İmparatoru: Gotlar tarafından yenilip öldürülmesi, 349; Hıristiyanlara zulmü, 381
Dehşur: buradaki piramitler, 101
Dekkan: Nanda hanedanı tarafından ilhakı, 281; Andhraların egemenliği altındayken, 336, 426; Satavahana (Andhra) Krallığı'nın dağılması, 387; buradaki yaşayan dillerin Dravid ailesinden olması, 388; buradaki Müslüman egemenliği, 576
Dekkan'daki Behmenî Krallığı, 579
Delhi, 541-542, 578-579, 665, 669
Delos Birliği: bir Atina İmparatorluğu'na dönüşmesi, 243
Delos: Roma tarafından açık liman olması koşuluyla Atina'ya verilmesi, 326; burada korsanlık ve adam kaçırma faaliyetlerinin gösterilmesi, 326; politik bakımdan Atina'yla ticari bakımdan Sicilya ve İtalya'yla bağlantılı olması, 326; buradaki köle isyanları, 327; Mithradates tarafından işgal edilmesi (MÖ 88), 327
Delphoi: *Pythia*'ların burada kehanetlerde bulunmaları, 167, 220; Apollon'un buradaki ibadet merkezi, 538; burasının Yer'in merkezi sayılması, 632
Demeter, Toprak Ana olarak, 361, 362
Demetrios II, Selevkos İmparatoru, 322
Demetrios Poliorketes: Ege Adaları'nın deniz hâkimiyetinin II. Ptolemaios tarafından elinden alınması, 254
demir: kıymetli metallerden biri gözüyle bakılması, 147; alet ve silah yapımında tunç yerine demir kullanılması, 147-148; Meroe'de demir cevheri yatakları bulunması, 336
demiryolları, 54-55, 84
deniz gücü, 594
deniz gücü, Britanya'nın, 688, 698
"deniz halkları", 141, 142, 144, 148-149, 156
denizciliğin su yolları ve ticaret, 55-56, 340, 555. *Ayrıca bkz.* ticaret
Dervişler, 582; vecde gelme ibadetleri, 542
Descartes, René (1596-1650), 647; *Discours de la méthode* (1637) [*Yöntem Üzerine Konuşmalar*, 2019] adlı eseri, 652
develer: evcilleştirilmeleri, 56-57, 69, 73, 124-125, 170, 199, 442; "Altuni Develer", 73, 199
Dımaşk. *Bkz.* Şam
di Pietro di Bernardone, Francesco. *Bkz.* Aziz Francesco
Dias, Bartolemeu (*c.* 1455-1500), Portekizli denizci; Ümit Burnu'nu dolanması (1487), 637
diasporalar (sürgündeki halklar): Yunan 258, 262; Yahudi, 345; yeni dinlerin ya-

yılmasını sağlayan aracılar, 353; Hıristiyan, 385, 544; Zerdüştçü, 456
Dicle Nehri, 59-60, 69-70, 473-474
Diderot, Denis (1713-1784) ve d'Alembert, Jean (1717-1783): *Encyclopédie* adlı eseri derleyenler (1751-1765), 648
din savaşları, 648, 655, 657-658, 695
din: insan doğasının kendi yapısından gelen ve ayırt edici bir özelliği olması, 21; Yahuda ve İsrail'de, 208
dini hoşgörü, 606-607, 649-650
Din-i İlahi: Ekber'in birleştirici yeni bir din diye duyurduğu din, 667-668
dini muhalifler: İspanyolların bunları idam etmesi, 626
dinler: misyoner karakterli, 13-14, 57, 58-59; Batı'nınki, 12; tanrıcı [teist], 18. *Ayrıca bkz.* Budizm; Hıristiyanlık; Hinduizm; İslam; Zerdüştçülük
dinlerin ve felsefelerin karşılıklı nüfuzu, 351-369
Diocletianus, İmparator (Valerius Diocletianus; hd 284-305), 377-378,0381-382, 528, 546; Hıristiyanlara zulmü, 381
Diofizitler, 421, 422
Diogenes, Sinopeli (MÖ *c.* 412-323): Antisthenes müridi Kynik filozof, 260; öğretileri, 260
Dionysios I (Syrakusa despotu; MÖ *c.* 430-367), 289-293, 296
Dionysios II (babasının yerine geçmesi, MS 367): Timoleon tarafından alaşağı edilmesi, 293
Dionysos: Attika dramasında, 259, 361; Doğa tanrısı olarak tapınılması, 361, 365; Şiva'nın Helenistik muadili olması, 361
Dionysou Tekhnitai: Dionysos'un himayesindeki gezgin aktörler birliği, 259
Diphilos (*fl.* MÖ *c.* 318-274): komedi yazarı, Sinope'den Atina'ya gelmesi, 259
doğa tanrıları, Mısır mitolojisinde, 89
Doğa'ya tapınma, 225-226
doğal ayıklanma, 19, 33-34; insani ayıklama, 33-34
Doğu Katolikleri. *Bkz.* Uniatlar
Doğu Roma İmparatorluğu, 396-406, 456-461, 546-551, 589; Batı İmparatorluğu'nun nihai tükenişini kabul etmesi (MS 476), 397; Vandallara karşı deniz seferinde yenilmesi, 397; imparatorlar Markianos ve Anastasios'un mali kaynakların idaresi üzerinde sıkı bir denetim tesis etmeleri, 398; *praefectus praetorio*'ların güçlerinin dizginlenmesi, 398; "yeni bir dehşetli silahın" ("Rum ateşi" kullanılması, 451; anarşinin içine düşmesi, 406; ekonomik toparlanma, 460; Lombardların Ravenna'yı almaları, 466; Şarlman'ın İtalya'daki topraklarını ilhak etmesi, 485-486; Bizans uygarlığının kaynağı olması, 529; Konstantinopolis'in alınıp yağmalanması, 548; Papalık ile güç mücadelesinde politik otoritesini kaybetmesi, 558; iç savaş (1341-1347), 589
doğurganlık: reçetesi, 165-166
dokuma, icadı, 64, 710
dokuma: And Dağları uygarlığının, 374; dokuma endüstrisinin Flandre'dan İngiltere'ye yayılması (14. yy), 594-595
domuzlar, evcilleştirilmeleri, 137-138
Don Nehri, 640, 660
Doña Marina (Tabasco, Meksikalı kız): Cortés'in yerli danışmanı, 638
Donatusçu Hıristiyanlar, 409, 417, 464
Dong Zhongshu: İmparator Wu Di'nin Konfüçyüsçü danışmanı, 306-307, 308-309
"Dorlar", 146-147
Dostoyevski, Fyodor (Mihalyoviç) (1821-1881), 686
Dover Boğazı, 55
"döner kavşaklar", 56-57
dört imparatorluk: Eski Dünya *Oikoumenê*'sini kapsayanlar –Çin, Kushan, Part, Roma (MS 31-220), 335-350, 376
dövme demir: teknolojisi, 147-148
dövmeciler: meslekleri, 682
Dravid dil ailesi,
Drogheda: Cromwell'in İrlanda harekâtı sırasında buradaki katliam (1649), 651
Dryden, John (1631-1700), 654
Ducatus Romanus, 413, 486, 488, 538-539, 556
Dunant, Henri (1828-1910), Cenevreli hayırsever: Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin kurucusu (1864), 691

Dušan, Stefan (Sırp Prensi): kendini "Sırpların ve Romenlerin İmparatoru" sıfatıyla taçlandırması (1346), 589
Dünya Savaşı, Birinci (1914-1918), 699, 705; İkinci (1939-1945), 705
Dünya: Batı'nın üzerindeki üstünlüğü ve bunun gerilemesi, 11-16
Dünya; Yer: Evren'in merkezi sayılması, 632; bütün hayatın ortak Ana'sı, 356
Dürer, Albrecht (1471-1528), 599
Dürrani, Ahmed, Abdali Afgan Şah, 669

E

Ebro Nehri, 311-312
Ebu Müslim: Alevîlerin temsilcisi, 476
Ebu'l Abbas es Saffah, Halife, "kasap" (ö. 754), 455
Ebubekir (573-634) 406; Muhammed'in ardılı, 450; savaşları, 450
"Edebiyat Cumhuriyeti". *Bkz.* "*Respublica literaria*"
Edessa (Urfa), 533, 541; buradaki Nasturi görüşlü teoloji okulu, 421; Haçlıların buradaki ileri karakolu, 541
Edo: Tokugava hükümetinin başkenti (günümüzde Tokyo), 676
Edward II (1284-1327), İngiltere Kralı, 609
Eflâk. *Bkz.* Valahya
Eflatun. *Bkz.* Platon
Eftalitler (Abdaliler) [Akhunlar], 393-394, 403, 404, 426, 451, 568
Ege, 48, 55, 72, 113, 134, 140, 145-148, 211, 241, 479, 480, 710
egemen devletler. *Bkz.* yerel egemen devletler
"Ehl-i kitap", 447-448, 474, 495-496
Einstein, Albert (1879-1955), 701
Eirene (752-803), İmparatoriçe: (780'den itibaren) IV. Leon'un eşi; dul kalıp 802'ye kadar Doğu Roma İmparatoriçesi olarak hüküm sürmüştü, 479
Ekber, Celaleddin Muhammed, Timurlu Mughal İmparator (hd 1556-1605), 579, 665, 668; yeni şehri (Fetihpur Sikri), 667;"yeni dini" (Din-i İlahi), 667-668
ekinler, dönüşümlü ekim, 555
ekonomik artık: Sümer uygarlığında, 78-79: Firavunlar Devri Mısır'ında, 82
ekonomik devrim (18. yy'den20. yy'e kadar), 678-679
Eksen Çağı (MÖ *c.* 600-480): Zerdüşt'ün, İkinci İşaya'nın, Buda'nın, Konfüçyüs'ün ve Pythagoras'ın devri, 224; insanlık tarihinde bir dönüm noktası, 224
Ekümenik Konsiller, 413, 417, 420
Ekvador, 153-154, 374, 628
El Mina (? Poseideïon): Yunan ticaret merkezi, 257
Elam (Elymais) Krallığı, 108-109, 116-117, 197, 198, 209, 320
Elea: İtalya'daki monist Yunan felsefe okulunun merkezi, 247
elektrik gücü, 35
elektronlar, 701
Eleusis Mysterionları: Mysterionlara kabulün, Öbür Dünya'da ebedi bahtiyarlığı garanti etmesi, 360-361. *Ayrıca bkz.* Demeter; Korê
Eleusis: gayri-politik bir Helen kutsal şehri, 361
Elişa, Peygamber, 173, 208
elma, 73
Emevi Halifeliği, 453-455, 472-473, 475-476, 477-478, 485, 497, 517-518
Emin: Harun Reşid'in oğlu Memun'un kardeşi, 472, 517
Encyclopédie. Bkz. Diderot
Endonezya, 54, 183-184, 495, 577, 642
Endülüs, 545, 578
endüstride kimya, 681
enerji: açık veya gizil fiziksel enerji, 35; kütle çekimsel su gücü, 35; buhar gücü ve elektrik gücü, 35
enflasyon, 251, 635-636, 645, 665-666
Ennin (Japon Budist keşiş): Çin'de hac yolculuğu yapması, 505
Epeiros. *Bkz.* Epir
Ephesos, 420-421
Epikharmos (MÖ 6.-5. yy'ler, Syrakusalı oyun yazarı: Platon'un benimsediği diyalog formu için örnek olması, 248
Epikuros (MÖ 341-271), Yunan filozof, 259, 260
Epir [Epeiros], 250, 282, 548
Erasmus (Desiderius Erasmus), Rotterdamlı (1466-1536), 597, 607, 610, 652-

653
Eratosthenes (*c.* 276-*c.* 194), Yunan matematikçi, 633; Aleksandreia'daki Mouseîon'un kütüphane müdürü olması, 260; yer yuvarının çevre uzunluğunu hesaplaması, 260
Erdel. *Bkz.* Transilvanya
Eretria, 240, 241
Ermenistan; Ermeniler, 315, 337, 338, 350, 377, 384-386, 388-389, 403, 416, 422, 450, 520, 529, 530, 550, 568, 593
Esarhaddon. *Bkz.* Asurahiddina
Esdrailon Ovası: İsrail Krallığı'nın ekonomik can damarı, 170
Esen Taici [Tayşi], Oyrat Hanı: Pekin kuşatması ve Ming imparatorunu esîr etmesi, 618
Eski ahit, 161-163, 608-609
Eski Krallık, Mısır'daki, 103-104, 128
Eskimolar, 53
eşekler, evcilleştirilmeleri, 56-57, 87
Etalar [Burakuminler]: Japonya'daki "el sürülemeyecek kadar pis" sınıf, 622
Etiyopya, 11, 54. *Ayrıca bkz.* Habeşistan
Etruria, 290
Etrüskler, 180, 249, 257, 287, 288; Tirenler olarak, 141; Yunanların rakipleri, 214-215; İtalya'yı politik bakımdan birleştirmeye yönelik hamleleri, 291; deniz muharebesinde Syrakusalılar tarafından bozguna uğratılmaları, 291; Roma tarafından zapturapt altına alınmaları, 291-292; rejimlerinin tasfiyesi, 295-296
Eunus: Sicilyalı köle kral, 334
Euripides (MÖ 480-406), Yunan oyun yazarı, 248
Eusebios (*c.* 265-340), Caesarea Piskoposu, 649
evcilleştirme: bitkilerin ve hayvanların, 64, 69, 710; meyve ağaçlarının, 73; sığırların, fillerin, develerin, 73
Evgenios Voulgaris (1716-1806), Yunan eğitimci, 661
Evren: "yeni resmi", 634-635
Evrengzib, Moğol imparator (hd 1659-1707), 669
evrim, 29, 42
Eyck, Jan van (1390-1441), Flaman ressam, 599
Ezher Camii, Kahire: buradaki medrese, 518

F

fabrika mevzuatı, 703
Farabi (Türk kökenli Müslüman filozof), 475
Fârisî-yi nev (Yeni Farsça): anlı şanlı bir edebiyatın aracı haline gelmesi, 474, 542-543
Fars (İran'ın bir yöresi), 209, 235-236, 349
Faslılar, 670
Fatımi hanedanı, 476, 517-520, 533, 541
Fatma: Muhammed'in kızı; Ali'nin eşi, 454, 455
fauna; flora: köşe bucağa dağılması, 53
Faxian (Çinli Budist hacı-çevirmen): MS 401-410'da Hindistan'da bulunması, 425, 432
Felemenkliler: denizaşırı başarıları, 642; bir İspanyol donanmasını imha etmeleri, 656; Nieuw Amsterdam'daki (1612), Malaka'daki (1641), Seylan'ın kıyısındaki (1648), Endonezya'daki (1609-1623) yerleşimciler, 642; Ümit Burnu'ndaki Felemenk yerleşimi, 657
Felipe II, İspanya Kralı (1527-1598), 641-642, 699-700
felsefe: Helenistik Dönem Yunan, 12; Parmenides ve Zenon tarafından temsil edilen monist Yunan felsefe okulu, 247; Empedokles tarafından plüralizme dönüş, 247; sofistlerin ilki Gorgias, 247; Çin'de "Yüz Okulu" Çağı, 271-276; Çin felsefesinin öncelikle günlük hayatla ilgilenmesi, bilim ve metafizikleyse tali olarak uğraşması, 271-276; Sokrates ve insan doğasının incelenmesine yönelmesi, 271; Çin'de Taocu okul, 272; statik bir Yin haliyle dinamik bir Yang hali, 272; Çin'de memuriyet için yeterliğin ne olacağı konusunda Konfüçyüsçülere karşı Legalistler, 272-274
Fenikeliler, 288; yazıları, 145-146; alfabe, 163-164, 170, 198, 211-212, 290-291; şehir devletleri, 167-168; ticaretin kapısını açmaları ve Akdeniz'de koloniler kurmaları, 174-175; gemilerinin Afrika'nın çevresini dolaşması, 205;

Yunanların rakipleri olmaları, 213-214; Etrüsklerle elbirliği yapmaları, 287
Feodalizm, 58
Fergana (Seyhun Havzası'nda), 301, 324, 337, 431
Ferisiler ("kendini ayrı tutanlar"). *Bkz.* Hasidler
Fernando ve Isabel (Kastilya ve Aragon'un eş hükümdarları, 1479-1504), 601
"Fethedilmemiş Güneş" (*Sol Invictus*): Roma İmparatorluğu'nun koruyucu tanrısı olarak, 375-376, 381-382, 415-416; İsa Mesih'in onunla özdeşleştirilmesi, 415-416
Fetihpur Sikri: Ekber'in "yeni şehri", 667
Fırat Nehri, 55, 56, 59, 69, 328, 338, 421
Ficino, Marsilio (1433-1499), Floransalı Platoncu, 598
Filipinler, 58, 634, 643
Filippoi. *Bkz.* Philippi
Filistîler, 168-169
Filistin, 69-70, 94-95, 443, 450-451; Mısır İmparatorluğu'nun Filistin'in içlerine genişletilmesi, 118-119, 128-130, 142; Pers ordusu tarafından işgali, 406; Filistinli Araplar, 707
filler, 73; Çandra Gupta'nın I. Selevkos'a 500 savaş fili satması, 281; Hannibal'ın fillerle yürümesi, 311-312; Hindistan ve Afrika filleri, 339
Finlandiya Körfezi, 660
Fin-Ugor dilleri, 123-124
firavun: 5. hanedana kadar tanrılardan biri sayılması; ancak sonrasında Re'nin ve tanrının gayri-fiziki eylemi sonucu insan annenin oğlu farz edilmesi, 103, 357
Firdevsi (934-1020), İranlı "Yeni Farsça" kullanan epik şair, 518, 584-585
Firuz, Sasani Pers İmparatoru (457-484): Hunlar tarafından yenilip öldürülmesi, 393-394, 403
fizikçiler: İon (MÖ 6. yy), 217
Flaman ressamlar, 599
Flandre, 536, 554, 601; burada yünlü mensucat üretimi, 554, 595; kültürel hayatı, 599
Floransa, 598-600; Floransalı Dante ve Giotto, 553, 589; buradaki mensucat üretimi, 554, 595; Konsili (1439), 590, 597, 609; Rönesans sanatçıları ve âlimleri, 596-599
Floransa'daki bankalar: Papalık vergilerinin tahsilatından kâr etmeleri, 556-557
foklar (memeli deniz hayvanları), bunların Eskimo avcıları, 53
fonem. *Bkz.* sesbirimi
Fontenelle (Bernard Le Bovier de Fontenelle, 1657-1757), *Entretiens sur la pluralité des mondes* [*Meskûn Dünyaların Çokluğu*] (1686), 646; *Une digression sur les anciens et les modernes* ["Antiklere ve Modernlere Dair Bir Ara Söz"] (1688), 647; *éloge*'ları, 648; *Histoire des Oracles* [Kehanetler Tarihi] (1688), 648
fosiller, 51
Fra Angelico (Guido di Pietro Giovanni da Fiesole, 1387-1455): Fiesole'de yaşaması, 599
François I, Fransa Kralı (Hd 1515-1547): Şarlken tarafından yenilip esir alınması (1525-1526), 601-602
Frank İmparatorluğu, 479, 482
Frank Kilisesi, 482
Frankfurt: burada toplanan piskoposlar konsili (MS 794), 481
Franklar; Frank Krallığı, 411-412, 414, 462, 463-464, 465-466, 485, 486, 491, 547
Fransa: Britanya'yla rekabeti, 12; 1066 itibarıyla Fransız üstünlüğü, 534; Papalığın müttefiki olması, 557; Papalık hegemonyasına son vermesi, 557; 12. yy'deki kültürel ilerleyişi, 596; buradaki edebiyat, 648, 649, 652-653, 654, 655; Ren-Pfalz [Palatin Kontluğu] bölgesini yakıp yıkması (1674; 1688), 658; Mısır ve Cezayir'de bulunması, 683; Napoléon'un büyültmesi, 688; Almanya'ya toprak terk etmesi (1871), 698; Rusya'yla itilaf etmesi (1892-1893), 698; Britanya'yla itilaf etmesi (1904), 698
Fransız Devrimi (1789), 689, 690, 705
Fransız Mora Prensliği, 588-589
Fransız Rivierası [Côte d'Azur]: buradaki Yunan yerleşmesi, 214-215
Fransız yerleşimciler: Acadia'daki (Nova Scotia) (1605), 642; Québec'in kurul-

masi (1608), 642
Fransızca, 58
Fransisken Tarikatı, 560-561
frengi. *Bkz.* zührevi hastalık
Freud, Sigmund (1856-1939), 701
Friedrich I Barbarossa, Kutsal Roma İmparatorluğu İmparatoru (1152-1190), 547-548, 556, 557, 559
Friedrich II (1194-1250), 1198 itibaren Sicilya Kralı, 1212'den itibaren Alman İmparatoru, 552-553, 557, 600
Friedrich II "Büyük", Prusya Kralı (hd 1740-1786), 655
Frizler, 465
fütüvvet (popüler bir Müslüman hareketi): bir şövalyelik tarikatına dönüşmesi, 542

G

Gaileler Devri" (1604-1613). *Bkz.* Rusya
Gainas, Got [komutan], 399
galaksiler, 22-23, 25-26
Galdan (Moğol savaş ağası), 674-675
Galerius (Galerius Valerius Maximianus), Roma İmparatoru (hd 305-311): Hıristiyanlara "Büyük Zulmü" (303-311), 381; Hıristiyanlığa karşı çıkardığı fermanlarını hükümsüz kılması, 382, 383-384, 415
Galiçya (Halicz), 551, 572, 592
Galileo (Galileo Galilei, 1564-1642), 634-635
Gallienus, İmparator (hd 260-268): Roma İmparatorluğu'nun dibe vurması, 378
Galya; Galyalılar, 291, 412, 451-452, 462, 463-464, 486, 534-535
Gandhara, 342, 387-388, 389
Gandi, Mohandas Karamçand (Mahatma) (1869-1948), milliyetçi Hint lider, 706
Ganj-Yamuna Havzası, 110, 183, 253-254, 281
Gassani Arap hanedanı, 444
Gaya: Buda'nın Aydınlanmasına ulaştığı yer, 280
gayrisafi millî hasıla: Doğu Roma İmparatorluğu'nda köylü sınıfının sağladığı, 526; endüstriyel Britanya'da, 679, 680
Gazali (1058-1111), İranlı âlim-mutasavvıf, 522-523, 545
gazeteler: başlangıçları, 652-653
Gazne (günümüzdeki Afganistan'da yer alan): burada kurulan Türk hanedanı (962), 497, 520, 521
Gazze, 195
Gdańsk (*c.* 1200'de kurulması), 555
gecekondu mahalleleri, 694, 695, 711
Gelibolu, 549-550, 581
Gemici Henrique (Portekiz Prensi, 1394-1460), Kral I. João'nun oğlu, 636
gemiler, 69, 595, 636, 637-638, 681-682, 700-701
Genci Monogatari [*Genci'nin Öyküsü*] (Leydi Murasaki Şikibu'nun (*c.* 978-1015) bir romanı), 510
genetik. *Bkz.* Mendel
geometrik üslup: Yunan çanak çömlek üslubu, 176-177, 178, 246. *Bkz.* proto-geometrik
Georg, Hannover'in elektörü, 653
George I (1660-1727), Büyük Britanya Kralı, 653
George III (1738-1820), 677
gezegenler, 23, 25
Gılgamış: Hayat Ağacını araması, 132
Gırnata. *Bkz.* Granada
Gibbon, Edward (1737-1794), 657; *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* [*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*] (1776-1788), 649, 655
Gioacchino da Fiore. *Bkz.* Joachim di Fiore
Giotto di Bondone 1267-1337), modern doğalcı resim üslubunun babası, 553, 589
Giovanni da Pian del Carpini, Fransisken frer, 569
Girit, 106, 107, 457, 465, 477, 479-480, 662; buradaki ayırt edilebilen uygarlık, 107, 120-121; modern arkeologlar tarafından (Denizler'in efsanevi Giritli hükümdarı Kral Minos'tan hareketle) "Minos" diye etiketlenmesi, 107; uygarlığın doğalcı bir sanat yaratması, 107; seyrüsefer sanatı, 107; Knossos, Phaistos, Aya Triada, Mallia ve Palaiskastro'daki ilk saraylar, MÖ *c.* 2000-1700, 120-121; (deprem veya saldırganlar ta-

rafından) yıkımları, 121; daha sonraki felaketler, 134; Müslümanlar tarafından fethedilmesi, 477; Doğu Romalılar tarafından alınması (MS 491), 519, 525-526, 528
Glagolitik alfabe, 482, 483, 529-530
Glasgow Üniversitesi, 681
glif'ler [oyma simgeler]. *Bkz.* hiyeroglifler
Gnostisizm, 379, 381
Go-Daigo, Japon İmparatoru (hd 1318-1339), 621
Goethe, Johann Wolfgang von (1749-1832), 686
Gondeşapur: Suriyeli savaş esirlerini barındırmak amacıyla Huzistan'da kurulması; bir Nasturi tıp okulunun merkezi haline gelmesi, 473
Gotik mimari, 553; Batı Hıristiyan Âlemi'ne (12. yy'de) Ön Asya'dan sokulması, 553
göç, 52-53, 71. *Ayrıca bkz.* göçebeler; *Völkerwanderung*
göçebeler; yaylacılar, 123-125, 198-199, 201, 210, 222, 228-229, 254, 268-269, 520-521; Avrasya steplerinden Arabistan'a ve Kuzey Afrika'ya yayılmaları (MÖ *c.* 1800), 123; Güneybatı Asya'yı istila etmeleri, 198-200, 278-279; Çinlilere saldırıları, 301, 391-392; muazzam bir alana yayılmaları, 310-311; baskın verme ve yağmalamanın yanı sıra örgütleme ve yönetme konularında terbiye edilmeleri, 391-392
görsel sanatlar: Yunan-Hint, 508-509; Bizans, 531, 551, 553; Nikaia'daki, 549-550; Gotik mimari, 553; Fransa'da ortaçağ heykel sanatı, 552-553; İsa Mesih'in Çarmıh'ta çektiği fiziksel acı teması, 608; İran'da, 617; Japon, 388-389, 622; And Dağları'nda, 624; Helenistik, 342, 354-355; Hindu, 342, 500; Gandhara'daki görsel sanatlar üslubu, 387-389; Kore'yle Japonya'da, 388-389; Çin, 470-471, 508-509, 617; Cava, Kamboçya ve Güney Hindistan'da tapınaklar, 500-501
Gracchus (Gaius Sempronius Gracchus, MÖ 158-121) bir sonraki Gracchus'un kardeşi; Gracchus kanunun hayatına mal olması, 332-333, 506
Gracchus (Tiberius Sempronius Gracchus, MÖ *c.* 167-133), Romalı *tribunus* [askeri veya sivil görevli]: arazi kanunu, 332; linç edilmesi, 332-333
Granada [Gırnata], 544, 586
Gratianus (Flavius Gratianus Augustus), Roma İmparatoru (hd MS 367-383), 384, 408-409
Gregorius I (Papa, 590-604), 413, 414
Gregorius II (Papa, 715-731), 464-465
Gregorius III (Papa, 731-741), 464-465
Gregorius IX (Papa, 1227-1241), önceden Kardinal Ugolino, 560, 564
Gregorius VII (Ildebrando; d. *c.* 1021), Papa (1073-1085), 539, 552, 558, 610
Groote, Geert (1340-1384), Felemenkli bir keşiş; Ortak Yaşam Kardeşliği (*Devotio Moderna* ["Modern Züht"]) tarikatı kurucusu, 607-608. *Ayrıca bkz.* Ortak Yaşam Kardeşliği tarikatı
Grönland, 53-54, 491, 633
Guadalupe Meryem Anası [*Virgen de Guadalupe*]: Nueva España'nın koruyucu tanrıçası, 644
Guang Wu Di: Doğu Han hanedanının kurucusu, 309
Guanyin: merhametin dişi ruhu, 359
Guatemala, 14-15, 373
Gucerat (Hint devleti), 110, 497, 585-586
Gupta hanedanı, 425; MS 320'de Çandra Gupta tarafından kurulması; Gupta İmparatorluğu'nun gerçek yaratıcılarının oğlu Samudra Gupta (hd MS *c.* 330-380) ve II. Çandra Gupta (hd MS 380-418) olması, 389-390; imparatorluğun *c.* 490'da dağılması, 425-426, 495
Gurcaralar: Hindistan'daki Avrasyalı göçebeler, 425-426
Gurlu hanedanı: Türk kölemenler, 541-542; Guri Muhammed bin Sûri'nin Kuzey Hindistan'ı fethetmesi, 541-542; hanedanın ortadan kaldırılması, 541-542
Gutenberg, Johannes (1397-1468), 595
Gutiler: Sümer'deki Sargon hanedanını deviren barbar istilacılar, 97, 105; kendi kuyularını kendilerinin kazması, 114, 116-117, 196
Guy de Lusignan, Frank Kudüs Kralı, 548
Guzmán, Domingo de. *Bkz.* Aziz Domin-

go
güç politikaları: Papalıkla imparatorluk arasındaki iktidar mücadelesi, 556-559; Moğolların, 570
güç, İnsan türünün güce tapması, 224-225
güçler dengesi düzeneği, 601-602
"Güneş Refah Ortaklığı", 327. Ayrıca *bkz.* Aristonikos; Güneş
güneş tanrıları: Re, 89, 102-103, 130; Surya (Veda dininin), 120; İnka, 630
Güneş, 22-23, 26-27; ve Phaeton miti, 35-36; gücünün müthiş kuvveti, 36; "adaletin ilahi cisimleşmesi" olarak (*bkz.* "Güneş Refah Ortaklığı"); Yer'de yapılan her şeyi görüp işitmesi, 356; sabit yıldızlardan biri olduğu anlaşılması, 634
Gürcüler; Gürcistan (Karadeniz kıyısındaki Sovyet Cumhuriyeti), 450-451, 524, 550, 593
Gyges, Lidya Kralı, 204-205
gymnasion: Yunanlar için bir entelektüel lokalinin yanı sıra bir atlet lokali haline gelmesi, 262

H

Habeşistan (Etiyopya), 11, 54, 442, 586, 642, 643, 664, 697
Habsburg monarşisi, 600-601, 602, 604, 649-650, 655, 666, 699
Haçlı Seferleri; Haçlılar, 519-520; Birinci Haçlı Seferi (1096), 533-534, 541, 547, 552, 590; Kudüs'ün alınması (1099), 541; Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192), Salaheddin'i kovmayı başaramamaları, 541, 548; Kıbrıs'ın I. Richard tarafından fethedilmesi, 548
Hadrianus (Publius Aelius Hadrianus, MS 76-138), İmparator, 338, 346, 401, 410, 597
Haemus (Balkan) Dağları, 393, 457
Hâfız (*c.* 1320-1389), 'Yeni Farsça' ile yazan şair, 585, 587
Hagia Sophia [Ayasofya] ("İlahi Bilgelik") Kilisesi, Konstantinopolis, 401, 402, 667
Halep, 541, 578
Hallac-ı Mansur: Müslüman mistik, 476
Halley, Edmond (1656-1742), Britanyalı kraliyet astronomu: en iyi kuyrukluyıldızlar hakkındaki çalışmalarıyla bilinmesi, 651
Hamburg, 492-493
Hamilkar Barkas (ö. MÖ 228), lakabı "Şimşek": Kartacalı komutan, 299
Hammamat Vadisi, 55, 85-86
Hammurabi, Babil hükümdarı (hd MÖ 1792-1750), 119-120, 156, 158-159, 196; Ur'un Üçüncü Hanedanı'nın ardıl devletlerini yeniden birleştirmesi, 116; imparatorluğunun kısa ömürlü olması, 116; imparatorluğun Hititler tarafından yağmalanması (MÖ 1595), 117; kanunnamesi, 172
Han hanedanları, 300-309; Konfüçyüsçü politikanın bu dönemde resmileştirilmesi, 304-307; yönetiminde köylülerin sıkıntıları, 306-307; kanallar veya nehirler, 307-308; bürokrasi yükü, 308; "Gökyüzünün Vekâleti" doktrini, 308; ayrıcalıklı hâkim-sınıfın köklenmesi, 309; imparatorluğun parçalanması, 430; Konfüçyüsçülüğün gözden düşmesi, 430; sistemin canlandırılması, 468
Han Wu Di, Çin İmparatoru (hd MÖ 140-87), 357-358, 673-674; Kore'yi ilhakı, 300-301; Çin'in göçebeler tarafından yenilmesi ve karşı saldırı, 301; devlet memurluğuna alınma, 305-306, 429, 467, 618
Han Yu (768-824), Yeni-Konfüçyüsçü filozof, 504, 508
Handel, George Frideric (1685-1759), 655
Hangzhou (Linan), 563, 574
Hanlin Akademisi (745'te kurulması), 503, 508-509
Hannibal (MÖ 247-182); Kartacalı komutan, Hamilkar Barkas'ın oğlu; İspanya'daki seferi, 299; Saguntum kasabasını zaptı, 31 l; fillerle Ebro'dan Po Havzası'na yürümesi, 312; üç Roma ordusunu ortadan kaldırması (MÖ 218-216), 312; Scipio tarafından Naraggara'da [Zama Muharebesi'nde] kesin yenilgiye uğratılması (MÖ 202), 313; ölümünden sonraki "ekonomik, sosyal ve politik" zaferi, 314, 334; III. Antiokhos'un hizmetine girmesi (MÖ 195), 316

Hannibal Savaşı, 311-314, 317, 326
Hansa kasabaları: Kuzey Alman'daki Hansa Birliği, 591, 601
haraç çocuklar, İnka İmparatorluğu'nda, 630-631
Harald, Kral: Danimarka tacı üzerinde hak iddiasında bulunması, 492-493
Harappa: Pencap'taki kazılan İndus şehri, 110
Harezm,338-339, 542, 575
Harezmşahlar: Selçukluların eski vasalları, 542; Cengiz Han'ın dominyonlarını istila etmesi, 572
Harran: Mezopotamya'da şehir: Asur ordusunun son kalıntısının burada ortadan kaldırması, 204; Medler tarafından işgali, 204; Yunan felsefe ve biliminin Arapçaya aktarımının kanalı olması, 473
Harsha, Kuzey Hindistan İmparatoru (hd 606-647), 425-428, 495, 496, 497
Harun Reşid, Halife, 472
Harvey, William (1578-1657): *De motu cordis et sanguinis* [Kalp ve Kanın Hareketleri] adlı eseri (1628), 651
Hasdrubal (d. MÖ 221), Kartacalı komutan: Hamilkar'ın damadı olması ve onunla İspanya'da bir kara imparatorluğu inşa etmesi, 299; Roma hükümetiyle anlaşması, 311-312
Hasdrubal-Kleitomakhos: Atina'daki Platoncu Akademia'nın başkanı (MÖ *c.* 127-*c.* 110), 259
Hasidler: geleneksel Yahudiliğin temsilcileri, 323; Kanun'un yorumcularını ("yazıcıları") içermesi, 323; Haşmonayim "eşrafı" ile aralarında iç savaş çıkması, 323
Haşmonayim hanedanı (Makabiler): Yahuda'da Helenizm karşıtı isyana yol açmaları, Kudüs'ü zapt etmeleri ve Roma'yla bir antlaşma imzalamaları, 321-322; Hasidlerle aralarının bozulması, 323; vârisleri Zelotlar, 364
Haşşaşiye (İsmailiyenin *c.* 1090'da örgütlediği gizli cemiyet), 519, 584
Hatice: Muhammed'i işe alan ve onun eşi olan Mekkeli iş kadını, 445, 454
Hatşepsut, Kraliçe (Mısır'ın hükümdarı, MÖ 1490-1469), 129, 400
Hatti Krallığı: Sümer yazısıyla Hint-Avrupa dilinde belgeleri, 112; Mısır kalibresinde bir güç halini alması, 133; göçmenler tarafından yakılıp yıkılması, 141-142
Hatun Tupac: Cuzco'nun İnka hükümdarı, 628
Hausa dili, 58
"Hava Baba", 356
hava taşıtı; havacılık, 50, 52, 166
hava: "Hava Baba", 356; bir primordiyal imge olarak ahlaki ikilemi, 359-360; Yahve'nin başlangıçta bir Hava tanrısı olması, 364
havacılık, 702
Hayaşi Şihei (1738-1793): *Kaikoku Heidan* ["Bir Deniz Ülkesinin Askeri Sorunları"] adlı eseri (1786), 677
Hayat Ağacı, 132-133
Hayber Geçidi, 497, 540-541
hayvancılık: icadı, 64-65, 69, 710; yayılması, 69-70. *Ayrıca bkz.* tarım; hayvanlar
Hayvanlar Âlemi: Bitkiler Âleminin sırtından geçinmesi, 29; bir başka yönden ortaklaşması, 32
hayvanlar: koşumları, 57; yük taşıyanlar, 57; binilmesi, 56-57; Aşoka'nın çektikleri acıyı azaltması, 286
Hazar Denizi, 55-56, 113-114, 199, 200, 209, 311, 324, 339, 394, 476, 491, 550, 587, 660
Hazar göçebeleri, 451-452, 457-458, 481-482, 571
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831), 687-688
Heinrich III (1039-1056), İmparator, 539
Heinrich IV (1056-1106), 539
Heinrich VI (1165-1197; hd 1190'dan itibaren), 557, 600
Hekate: Helenistik ana tanrıça, 356
Helen Dünyası'nın Bacchanalia cinsel şenlikleri, 248, 361; Roma Hükümeti'nin İtalya'daki Bacchanalia *thiasoi*'unu ezmesi (MÖ 185-181), 361
Helenistik Uygarlık; Helen Dünyası; Helenizm; Helenistik Çağ: İskender tarafından genişletilmesi, 250-251; MÖ 8. yy'de çiçek vermesi, 256; tacirler, paralı

askerler, sürgünler olarak Helenler, 256; Aristoteles ve üstün ırk tezi, 257; karşıt eşitlik tezi, 257; kültürel varlıkları, 258; oyun yazarları, 258-259; filozoflar birlikleri, 258-259; kültürel etkisinin politik bakımdan batıştan daha fazla dayanması, 323; matematiksel ve bilimsel eserlerinin Batı'da basımı, 647

Helenler: Yunanların kendilerine verdikleri ortak ad, 220; kültürel dayanışma, 221; entelektüel, duygusal ve tinsel bağlar, 221

Heliopolis: Güneş-tanrısı Re'nin kutsal şehri, 102-103, 130; dokuz tanrının panteonu olması, 102; Memphis'teki yönetimin Heliopolis'teki ruhbana boyun eğmesi, 103; tapınak-devleti haline gelmesi, 144

Henri IV (Navarra Kralı Henri), Fransa Kralı (1553-1610; hd 1589'dan itibaren), 653

Henry Howard, Surrey Kontu Earl of (1517?-1547), 654

Henry VII, İngiltere Kralı (hd 1485-1509), 601

Henry VIII (1491-1547; hd 1509'dan itibaren), 604, 605

Herakleia: Yunan kolonisi, 288

Herakleios, Doğu Roma İmparatoru (hd 610-641), 406, 459, 546

Herakleitos (*fl.* MÖ *c.* 500): Ephesoslu filozof, 217

Herakleopolis, 118, 128

Herakles Sütunları, 602

Hermaios (ö. MÖ *c.* 30): bugünkü adıyla Afganistan'daki son Yunan kral, 325; onun (ve karısı Kalliope'nin) ölümü, 325

Herodotos (MÖ *c.* 484-*c.* 425), 49, 99, 200

Hesiodos (MÖ *c.* 8. yy): Yunan (Boiotialı) şair, 211, 221

Hêsykhía yöntemi [İsihazm]: Aynaroz Dağı keşişlerinin uyguladığı dinginliğe dayalı mistisizm sistemi, 589, 607

Hetum, Kilikya Ermenistanı Kralı, 568-569

heykeltıraşlık: Mısır'daki portre-heykeller, 101-102, 119

Hıristiyan Âlemi: Batı (395-634), 407-414; (312-657), 415-424; (634-756), 462-466; (756-911) 485-489; (911-1099), 532-539; (1099-1321), 552-562; (1321-1563), 594-611; Doğu Ortodoks (1240-1556), 588-593; (1556-1768), 659-664. *Ayrıca bkz.* Bizans

"Hıristiyan Cumhuriyeti". *Bkz. Respublica Christiana*

Hıristiyan ilahi yazarları, 535

Hıristiyan Kilisesi: Roma İmparatorluğu'yla zıtlaşması, 366-367; Paulusçu Hıristiyanlık, 367-368; Kilise örgütünün etkinliği, 368; kilise patriklikleri ve Roma Patriği ("Papa"), 368; rakiplerini ya yok edecek ya da massedecekti, 368-369; Ortodoks, 403; Ermeni, 403; Batı Hıristiyan Âlemi (395-634), 407-414; kuruluşu ve ayrışımı (312-657), 415-424; zulümlerin yenilenmesi, 415; bağrındaki hizipçilik, 416; Ariusçu sapkınlık, 417, 420-421; Teslis'le ilgili tartışma, 417; dalalete düşmüşlerin gördükleri muamele, 418, 420; içindeki tasvirler, 480-481; Japonya'daki Romen Katolikler, 644-645

Hıristiyanlığın Nikaiacı türü, 462

Hıristiyanlık, 12-14, 57, 162, 353; Yahudiliğin hoşgörüsüz tektanrıcılığını devralması, 353; rakip dinlerin karşısında zafer kazanması, 361-362, 379; Suriyeli, Mısırlı, Anadolulu ve Helenistik mabutları yutması, 362; MS 303-311'in Büyük Zulmü, 381; Constantinus'un dininden dönmesi, 382; MS 312'den itibaren Roma İmparatorluğu'nun "yerleşmiş" dini haline gelmesi, 385; Pers İmparatorluğu'nda yayılması, 385-386; Yahudiliğin geleneksel uzlaşma nefretini devralması, 417; İskandinavya'da, 490-494; Japonya'da Hıristiyanlara eziyet edilmesi (1622-1638), 642; Çin'de yasaklanması (1723), 650

Hırvatistan, 666

Hicaz (Suudi Arabistan'da bölge), 444

Hideyoşi, Toyotomi (1536-1598), Japon savaş ağası: bütün Japonya'nın efendisi haline gelmesi, Kore'yi iki defa istila etmesi, sefer sırasında ölmesi, 622; Hıristiyan misyonerlerin kovulmasını

emretmesi (1587), 642
Hieron, Syrakusa Despotu (MÖ 270-216): Syrakusa despotlarının en dirayetlisi ve en selimi olması, 299; Roma'ya biat etmesi, 314
Hilmend Nehri Havzası, 108-109, 281, 324-325
Himera (Sicilya), 288, 289
Hindistan Birliği, 706
Hindistan, 12, 13, 39, 48, 136, 255, 636, 657; buradaki Timurlu İmparatorluğu, 576; politik bakımdan Britanya tarafından birleştirilmesi, 691-692; Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Hint askeri birliklerinin kazan kaldırmaları, 691-692
Hindistan'ın Âri istilacıları, 495
Hinduizm: misyoner karakterli bir başlıca din, 13-14, 181-182; Brahmanların bu dinin üzerindeki hâkimiyetlerini korumaları, 359; yeni şekillerinin doğuşu, 359-360, 367; Şiva ve Vişnu, 359-360; Racputlara benimsetilmesi, 395; beka gücü, 496; Müslüman fatihler ve, 496-497, 577; politik düzlemde gark olması, 579; Güneydoğu Asya'da, 613-614
Hindukuş Dağları, 56, 136, 310-311, 323-324, 325, 394, 431, 670
Hint askeri birliklerinin kazan kaldırmaları (1857-1859), 691-692
Hint mandası. *Bkz.* su mandası
Hint uygarlığı: tarihlenmesinin İndus uygarlığı elişi kalıntılarına dayanması, 181; Hinduizmin kutsal kitapları, 181-182; Vedalar (ilahiler ve tılsımlı sözler) ve *Brahmana*'lar (ayin uygulamaları üzerine incelemeler), 182; *Aranyaka*'lar ve *Upanishad*'lar, 182; ruh ve yüce gerçeklik, 182; ayinden meditasyona, 182; kast, 182-183; istilacılar ve yerliler, 182-183; ayrımcılık, 183; Avrasya steplerinden gelen Âriler, 183-184; Hindu Dünyası'nın kalbi Yamuna-Ganj Havzası, 183-184; ritüelden meditasyona geçiş (MÖ *c.* 1000-600), 277-278; Budist ve Caynacı hayat tarzları, 277-278; göçebelerin akını, 278-279; Gaugamela Muharebesi (MÖ 331), 280; İskender'in baskını, 280-281; Maurya İmparatorluğu (Çandra Gupta ve Aşoka), 280-286; politik boşluk, 387; "Altın Çağı'nın" Hunlar yüzünden yarım kalması, 390; Hint tarihçiler, 425
Hint-Avrupa dilleri, 58, 95, 112-114; fonetik değişiklikler, 113; Sanskrit dili, 109-110, 120
"Hippalos": denizci adı mı, yoksa rüzgârın şiirsel sıfatı mı?, 339
Hiram, Sur Kralı, 170-171
Hiroşima: üzerine atom bombası bırakılması (1945), 702
Hititler: belgeleri, 112; Hint-Avrupa dilini konuşmaları, 113; Babil'i istila edip yağmalamaları, 117; Mısır'la savaşları ve Suriye'nin paylaşılması, 133; göçmenler tarafından yıkılması, 142
Hiung-nu (Hun) göçebeleri, 324-325, 469-470; Çinlilere saldırmaları, 301, 391-392; onlara karşı duvar örülmesi, 391-392; duvarın kendi taraflarında bir karşı imparatorluk örgütlemeleri, 391-392; Çinli-Hun Yüz Yıl Savaşı (MÖ 128-36), 391-392; Kuzey Çin'in bölünmesi, 392
hiyeroglifler: orijinal Mısır yazısı, 84-85, 137, 164; mülteci Hititler tarafından kullanılan bir Luvi yazısı, 147; Mezo-Amerikan *glif*leri, 373
Hizkiya, Yahuda Kralı (hd MÖ 715-*c.* 687), 207, 208, 238
Hobbes, Thomas (1588-1679), İngiliz filozof, 652
Hoco naipliği (Kamakura'da), 565-566, 616, 621
Hohenstaufen hanedanı, 556, 557, 588-589; Papalığın onlara karşı savaş vermesi, 557
Hollanda
Homeros epikleri, 212-213, 217, 221, 247-248, 647-648
Homo cinsi, 42, 52, 57-58
Homo sapiens, 42, 50-53, 57-58, 59, 61, 357
Honen (1135-1212), Japon Zen Budisti, 566
Hongwu, İmparator: Ming hanedanının kurucusu (1368), 617
Honorius, Batı Roma İmparatoru (hd 395-423), 396, 399-400

Horasan (Parthia), 209, 232-233, 310-311, 452, 453-454, 477, 517-518, 520, 578
Horemheb, Mısır'ı Memphis'ten yönetmesi (hd MÖ *c.* 1349-1319), 131
Horus: Mısır mitolojisinde, Osiris'in şahin oğlu, 89-90; kötü kandaşı Set'i yenmesi, 89-90; bitki örtüsünün yıllık ölümü ve yeniden doğuşunu simgelemesi, 89-90; İsa karşısında hiç şansı olmaması, 362-363, 365
Hsi Hsia hanedanı. *Bkz.* Xi Xia
Hsüan Tsung. *Bkz.* Xuan Zong
Hsüan-tsang. *Bkz.* Xuanzang
Huai Nehri. *Bkz.* Hwai Nehri
Huascar, Huayna Capac'ın meşru oğlu, 631, 639
Huayna Capac, İnka İmparatorluğu'nun hükümdarı, 629, 631, 645
Hulagu. *Bkz.* Hülegü
Hume, David (1711-1776), İskoç filozof ve tarihçi, 657
Hunlar (Avrasya steplerinden gelen Türkçe konuşan yaylacılar): Hint uygarlığının Altın Çağı'nı yarım bırakmaları (MS 455'ten itibaren), 390, 392-395; Çinli-Hun savaşı (MÖ 128-36), 391-392; her yönde sökün vermeleri, 392; Kuzey Çin'i bölmeleri, 392; Alan Sarmat göçebelerin Ostrogot imparatorluğunu yıkmaları, ;392 Attila'nın Batı'yı istilası, yenilmesi ve ölümü (MS 453), 392; artçı aşiret Eftalitlerin Pers eyaletlerini işgal etmeleri ve İmparator Firuz'u öldürmeleri (MS 484), 393-394; Hindistan'ı istila etmeleri, 425-426, 427, 495; Bizans uygarlığı ve, 529-530. *Ayrıca bkz.* Hiung-nu
hurma ağaçları, 73
Hurriler: Doğu Türkiye'den Mezopotamya ve Suriye'ye doğru kitlesel yer değiştirmeleri, 122-123, 126; Bereketli Hilal'e çullanmaları, 157
Hus, Jan (*c.* 1369-1415), Papalık karşıtı Bohemyalı filozof; aforoz edilip yakılarak öldürülmesi, 603-604
Huzistan (antik Elam), 209, 473
Hülegü [Hulagu], İlhanlı Hanı: Moğol general; Cengiz Han'ın torunu, 543, 572-573, 617
hümanistler, 597, 598, 610, 652
Hümayun: Delhi'nin Timurlu fatihi (1555), 578, 585, 665
Hürmüz: Basra Körfezi'nde şehir, 636, 642; yerini Bender Abbas adlı yeni bir limanın alması, 668
Hüsrev (Chosroes) [Khosrov] I Anuşirvan (MS 531-579), Sasani İmparatoru, 394, 404-405, 470
Hüsrev II, 406, 445
Hwai [Huai] Nehri; Havzası, 55-56, 136, 268, 395, 435, 436, 563
Hyksoslar (Mısır'ın barbar istilacıları, MÖ *c.* 1730/1720), 121, 122-123; görünüşte Sami dili konuşmaları, 122; Memphis'i işgal edip (MÖ 1674) On Üçüncü Hanedan'ı ortadan kaldırmaları, 122, 127-128; Memphis'ten sürülmeleri (MÖ 1567), 128, 129
"Hyperboreoi" uygarlığı, 49
Hyrkanos, İoannes (başrahip; MÖ *c.* 175-104): Babil'e karşı bir Yahudi yedek kuvvetine öncülük edip Yahuda'ya sağ salim dönmesi, 322
Hystaspes [Viştaspa]: Zerdüşt'ün hamisi, 379-380

I-İ

Iç-Tovi: Memphis yakınlarındaki yeni şehir, 131
Ildebrando (*c.* 1021-1085); 1073'ten itibaren Papa VII. Gregorius olması, 539
Illyria (Illyricum), 27, 377, 381, 400-401, 411, 464-465, 482
Imitatio Christi ["İsa Mesih'e Benzeme"] (Thomas à Kempis), 607-608
Innocentius IV (Papa, 1243-1254), 557, 568-569
Iona: buradaki Aziz Columba'nın kurduğu manastır (*c.* 563), 413-414, 491-492
Iovianus (Flavius Claudius Iovianus), Roma İmparatoru (hd MS 363-364), 384-385, 399
Irak, 55, 181, 376-377, 450-451, 476, 517-518, 540-541, 542, 572, 574; su kontrolü; buradaki sulama sistemi, 98-99; Moğollar tarafından tahrip edilmesi, 543, 572
Isfahan: I. Abbas'ın yeni başkenti (1598),

667, 668; Afgan isyancılar tarafından işgal edilmesi (1722), 668
ışınım, 23-24
Iulianus (Flavius Claudius Iulianus, MS *c.* 331-363), Roma İmparatoru, 381-382, 383, 384-385, 458-459
Iuppiter Optimus Maximus (Yunan tanrısı Zeus'un Romen muadili), mitolojik göğün efendisi [gök tanrısı], 333-334
Izdırap Çağı, 255
İamblikhos (*c.* 250-*c.* 330): Plotinos'un müridi, 378-379, 381-382
İber Yarımadası, 464, 475-476, 477, 485, 518, 540, 586-587; Batılı Hıristiyanların Müslümanlara karşı buradaki askeri ilerleyişleri, 544, 589-587; İslam uygarlığının burada çiçeklenmesi, 544-545; buradaki sanat, felsefe, edebiyat, tasavvuf, 544-545; Kastilya ve Aragon birleşik krallığı, 586-587; Napoléon'un istilası, 688-689
İbn Rüşd (Averroes) (1126-1198): Müslüman filozof, 544-545
İbn-i Sînâ (Avicenna) (980-1037), İranlı filozof, 518, 544-545
İbrahim (*c.* MÖ 18. yy), 162
İbranice, 95, 341
icatlar: MÖ *c.* 3000'den MS 1500'e kadar yeni tip aletler, 62; yeni yelkenli gemi tipi, 62; kökenleri sorunu, 68-69
iç savaşlar: Almanya'daki (1534-1555, 1618-1648), Felemenk'teki (1569-1609), İngiltere'deki (1642-1648), 655; ABD'deki (1861-1865), 688; Vietnam, Sudan, Burundi, Kongo ve Nijerya'daki, 706-707
içten yanmalı motor, 701-702
ideogramlar, 78, 137, 164, 188, 373, 456
İemitsu, Şogun (1623-1651), 674
İeyasu, Tokugava (1543-1616), Japon savaş ağası: kendini bütün Japonya'nın efendisi yapması (1615), 622-623; Zhu Xi'nin Konfüçyüsçülük yorumunu desteklemesi, 673
İfrîkıyye (Tunus), 475-476, 479-480, 544-545
İhvanü's-Safa. *Bkz.* "Saflık Kardeşleri"
İki Sicilya Krallığı, 557, 596, 600, 601-602
"İkinci İşaya": yazdıklarını Yahudalı İşaya'nın kitabına eklemesi, 222, 226; günümüzdeki etkisi, 223; bir Suriye ekolü peygamberi olması, 224; dinin geleneksel şeklini tadil etmeye koyulması, 226; mesajını mevcut Yahudi topluluğuna iletmekle yetinmesi, 227; kendini akıl dışı politik beklentilere kaptırması, 228; bir tektanrıcı olması, 228; Yahve'yi biricik gerçek tanrı ilan etmesi, 228, 351-352; çileye olumlu manevi meyve verebilecek bir deneyim gözüyle bakması, 228; yüce tinsel gerçeklik tasavvuru, 352
ilahiler (eski Ahit'te [Mezmurlar]): daha eski bir Kenan ilahileri üslubunda yazılmış olmaları, 172
ilim, antik ve modern. *Bkz.* Fontenelle; Wotton
iltizam; mültezimler, 327, 330, 383, 398
İlyada, 212-213, 217
İlyas, Peygamber, 173, 174, 208
İmadeddin Zengi. *Bkz.* Zengi
İmâmiyye. *Bkz.* On İki İmamcı Şiiler
İmhotep: Birinci Piramidin mimarı, 101
İndus Havzası: İndus uygarlığının maddi kalıntıları, 108-110; uygarlığın MÖ 2500 kadar eski tarihlerde hanidir devamlılık arz etmesi, 110-111; deşifre edilmemiş yazı, 109-110; faydacı mimari, 110; su ikmali, akaçlama sistemi, hamamlar ve rıhtımların neredeyse modern Batı standartlarında olması, 110; ince dokuma için pamuk çalısının evcilleştirilmesi, 110; hörgüçlü sığır (zebu), 110; bulunan şehirlerin Sind'deki Mohenco-daro ve Pencap'taki Harappa olması, 110; nüfuz alanının muazzamlığı, 110; ibarelerin kazındığı mühürler, 120; Sanskrit konuşan istilacılar tarafından alaşağı edilmesi, 136; Çandra Gupta'nın fetihleri, 253-254; Hindistan'ın politik ağırlık merkezi olması (MÖ 2. yy'den MS 3. yy'e kadar), 389
İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası, 669-670, 683, 691
İngiliz Hint İmparatorluğu: tasfiyesi (1947), 706
İngiliz Kolumbiyası, 63

İngiliz, İngilizler: misyonerler, 462; yerleşimciler: Virginia'daki (1606), New England'daki (1620), 642
İngilizce, 58
İngiltere: Kral Alfred ve "Danelaw" (MS 878), 492; Normanlar tarafından fethi, 534; 10. yy'den itibaren varolan Krallığı, 600
İngiltere'deki Roma Piskoposluğu, 465
İngiltere-Çin Savaşı (1839-1842), 673, 683
İnka İmparatorluğu, 372, 624-631, 638-639; kuruluşu (MS *c.* 1438), 438; alan bakımından Aztek İmparatorluğu'nu gölgede bırakması, 629; hiç tekerlekli aracı olmaması, 629; haraç çocuklar, 630-631; iç savaş yaşanması, 631, 638-639; 1572'ye kadar İspanyollara direnmeleri, 639-640
insan kurbanı: savaşta, 166; gayri-askeri türleri, 166; Mezo-Amerika'daki buna düşkünlük, 514, 625-626; İspanyolların müttefiklerini insan kurban etmeyi durdurmaya itmeleri, 626
İnsan türü; insan soyu; insan: Evren'in merkezi olmadığı gibi, kısa ömürlü ve feda edilebilir olması, 20; öldüresiye dövüşmek ve savaşmayanları da katletmekle ünlü yegâne hayvan olması, 29; etobur olarak, 29-30; ve cinayet, 30-31; ağaçtan daha mı değerlidir?, 31; bir tek onun kötü olması, buna rağmen bilincinin de kötülüğe isyanı, 31-32; fedakârlığı, 32; anne sevgisinin ona münhasır olmaması, 32; hayatın kalımına yönelik tehdit içermesi, 33; atmosferinin kirletme gücünü elde etmesi, 34-35; biyosferi yıkma ve kendini tasfiye etme gücünü elde eden ilk tür olması, 36-37, 42; intikamından kurtulamayacak olması, 37; Toprak Ana'yla karşılaşması, 37; hem maddi hem de manevi dünyada yaşaması, 37, 39; Tekvin'deki direktif (Yaratılış 1:28), 37; amfibi olması, 39, 714-715; inişi, 41-47; bilincinin uyanması, 43; sosyalliği başarması, 43-44; kendi kendini imha ihtimali, 707-708; kötülük gücü, 712; manevi yetersizliği, 712
İnsan türüne tapınma, 225
İnsan türünün kardeşliği, 237-238
insangiller, 42, 50-53, 57-58, 59, 61, 224, 357
intelligentsiya: meydana getirilmesi (1763-1871), 685-686
intihar, 92
İoannes II, Roma İmparatoru (hd 1118-1143), 546-547
İoannes III Vatatzes, Nikaia İmparatoru, 549-550
İoannes Tzimiskes, Doğu Roma İmparatoru (hd 969-976), 528, 530, 533-534, 541, 547-548
İoannes V, 590
İoannes VI Kantakuzenos, Doğu Roma İmparatoru, 589-590
İoannes VIII, 590
İonya: burada koloniler kurulması, 146-147; *İlyada* ve *Odysseus*'un üretildiği bölge, 217, 221; Helenistik felsefenin meydana geldiği yer, 248, 258
ipek ticareti; "İpek Yolu", 49, 338-339, 431
iplik eğirme: icadı, 64, 710
İpsilanti, Aleksandr (Yunan prens), 686
İran; İranlılar, 69-70, 113, 136-137, 141-142, 197, 209, 253-254, 257, 310-311, 323-324, 349-350, 360, 376, 450-451, 476-477, 540-541, 572-573, 574,668 ; İran dili, 124-125; buradaki toplumsal devrim, 404
İran'daki İlhanlılar, 540, 544
İrlanda, 413-414, 491-492, 695
İsa: Suriye peygamberlik geleneğinin izleyicisi, 224; baki kalan en eski tasvirlerin onun Ana'sında bir tanrı (Yahve) tarafından peydahlandığına kanaat getiren zahitlerince yazılan eserler olması, 363; yüce tinsel gerçekliğe dair görüşü, 363; bir ortodoks Yahudi olması, 363; misyonerlerini sadece Yahudilere yollaması, 363; ve Ferisiler, 363-364; Sadukiler ve, 363-364; Mesih diye çağrılması, 363-364; "Tohum'un" rolü için edilen rekabette galip gelmesi, 365; çarmıha gerildikten sonra görüldüğüne inanılması, 365; Hıristiyanların ekmek ve şarap ayini, 365; Ölüp Dirilen Tanrı rolünü kazanması, 365; Kurtarıcı ve Vücut Bulan Tanrı olmak için Horus ve Mithra'ya karşı mücadelesi, 365; dört İncil'de

onunla ilgili inanç, 419
İsa: yara izlerinin Aziz Francesco tarafından taşınması, 39, ; "Fethedilmemiş Güneş" ile özdeşleştirilmesi, 416; Çarmıh'ta, 608
İsidoros, Rusya'daki Doğu Ortodoks Kilisesi'nin metropoliti, 591
İsihazm. *Bkz. Hêsykhía* yöntemi
İsis: Mısır mitolojisinde Osiris'in kız kardeşi ve karısı, 89-90, 362-363; "Ana" rolünü ele geçirme konusunda rakiplerden biri, 362, 381-382; Roma İmparatorluğu'nda, 362
İskandinavyalılar: Atlantik Okyanusu'nu katederek 10. yy'de Amerika kıtasına varmaları, 25; deniz akıncıları olmaları, 488-489, 490, 532; Normandiya'ya yerleşmeleri, 489; sökünleri (793-1000), 490-494; üç İskandinav krallığı birliğinin ortaya çıkması (1397), 601; İsveç'in ayrılması (1512), 601; Lutherciliğin aralarında yayılması, 604-605
İskender III, "Büyük", 16, 48, 200, 244, 376; Çanakkale Boğazı'nı geçişi (MÖ 334), 244, 256; Pers İmparatorluğu'nu yıkışı, 244, 250; vakitsiz ölümü, 250; fetihlerinin mirası, 250-255; Pers İmparatorluğu'nun tamamını ilhak edişi, 250; ardılları arasındaki savaşlar, 250-255; birleştirici akidesinin bozulması, 251; sahipsiz mirası, 254; Aleksandreia'yı [İskenderiye] kurması, 260; İndus Havzası'nın bir başından bir başına baskın vermesi, 280; Baktriane ve Sogdiane'de gösterilen askeri direnç, 323; Levant'ı istilası, 360-361
İskitler: Hindistan'ın Avrasyalı göçebe istilacıları, 335-336, 391-392, 395
İskitler; İskit İmparatorluğu, 194, 198, 199, 216, 235, 241, 301, 324-325, 481-482. *Ayrıca bkz.* Sakalar
İskoçya, 51-52; buradaki Kalvencilik, 604-605
İslam (post-Arap) İmparatorluğu (750-945), 472-478, 485; (945-1110), 517-523; (1110-1291), 540-541; felsefe ve bilim, 473; hukuk ve teoloji, 474-475
İslam Barışı. *Bkz. Pax Islamica*
İslam: misyoner karakterli bir başlıca din, 13-14, 57; İslam'da kölelik, 30; Yahudi dininden türemiş bir din olması, 162; Tanrı'nın Muhammed'e mesajı, 445-446; İslam devletinin yayılması, 449-455; Doğu Roma ve Pers imparatorluklarından hızlı fetihler, 449-453; iç savaş (747-750), 454; Müslümanlığa dönmeler, 464; şiir, hukuk ve teoloji, 474-475; kitleler halinde dininden dönmeler, 521, 544, 576-577; Gazali'nin mistisizmi, 522-523; Endonezya'da, 612-613
İsmail, Şah: Safevî İmparatorluğu'nun kurucusu, 577-578, 582-583, 584-585, 668
İsmailiye (Yedi İmamcılık), bir Şii mezhebi kolu, 517-518, 519
İspanya; İspanyollar, 25, 63-64, 72, 174-175, 328, 400-401, 411-412, 454, 477-478, 601-602, 632-633, 638-645, 656-658. *Ayrıca bkz.* İber Yarımadası
İspanya'daki Müslümanlar, 520-521
İspanyol donanması, İngilizler tarafından yenilgiye uğratılması (1588), 656
İspanyol fatihler: Amerika'daki, 626, 635-636, 644; Filipinler'deki, 634, 643
İspanyol-Amerikan Savaşı (1898), 696
İsrail; İsrailoğulları: İsrail'in Merneptah tarafından yakılıp yıkıldığının kayda geçmesi, 141-142; Musa'yla ilgili gelenek, 143-144; Yahudi edebiyatında, 161-162; Suriye'de, 166-175; Yahuda ve İsrail'in birleşmesi, 170; tehcirleri, 206; dini hayat, 208
İsrailliler (Filistin'deki), 707
İstanbul, 684-685. *Ayrıca bkz.* Byzantion; Konstantinopolis
İsveç; Svearlar, 110-111, 481-482, 490-491, 492-493-494, 529-530, 533, 601, 655, 656, 657
İsviçre Konfederasyonu, 601
İşaya, Peygamber, 171-172, 207-208. *Ayrıca bkz.* "İkinci İşaya"
İştar (İnanna), Babil'in başlıca tanrıçası: Ölüler Diyarına inişi, 132-133
İtalya: 12./13. yy'lerde buradaki erken gelişmiş bölgesel uygarlık, 553-554; bir bölgesel alt kültür yaratması (1266-1494), 596; 14. yy'de kültürel ilerleyişte başı çekmesi, 596; heykel sanatı, mimari, resim, edebiyat (15./16. yy'ler), 596-

600; Rönesans'ın odağı olması, 596-600; ulusal devletinin yaratılması, 688; Habeşistan'da bozguna uğraması (1896), 697. *Ayrıca bkz.* Etrüskler; Roma
İustinianos I (Flavius Iustinianus) [Jüstinyen], Doğu Roma İmparatoru (hd 527-565), 398-399, 400, 436, 486; kalıcı kanuni ve mimari eserleri, 401, 534; batıdaki fetihlerinin gelip geçici olması, 401; Hagia Sophia [Ayasofya] Kilisesi'nin inşası için matematikçi-mühendisleri görevlendirmesi, 401; gözdesi Theodora tarafından Ravenna ve Konstantinopolis'te kiliseler inşa ettirilmesi, 401-402; *Corpus Iuris Civilis*'inin [Medeni Hukuk Derlemesi] yeniden keşfi, 558-559, 600
İustinos I, Doğu Roma İmparatoru (hd MS 518-527), 399, 422
İvan IV ("Korkunç"), Çar (1530-1584), 585-586, 660, 663
İvan Kalita, Moskova Prensi: Moğollar tarafından Vladimir Grandükü yapılması, 591
İzebel: Kral Ahab'ın karısı, Yehu tarafından katledilmesi, 173
İzlanda sagaları, 493-494
İzlanda, 491, 493; İzlanda sagaları, 493-494
İzmit. *Bkz.* Nikomedeia

J

Jansenciler: 17. yy'de Ypres piskoposu Cornelius Jansen (1585-1638) tarafından kurulan Fransız Hıristiyan mezhebi. Blaise Pascal'ın en önde gelen savunucusu olması, 649
Japonya, 12, 14-15; Meici Restorasyonu, 11; Rusya'yla savaşı (1904-1905), 11; buradaki tarım, metalürji ve çanak çömlek zanaatı, 270; görsel sanatlar, 388-389; Güney Kore'de bir kıyı başını elinde tutması, 436-437; Budizmin buraya girmesi, 437; Çin uygarlığına hayranlık duyulması, 470-471, 507-508, 509; dil ve edebiyat, 510; *Genci Monogatari* ["Genci'nin Öyküsü"], 510; iç savaş, 564-565; Moğol istilası, 565; Moğol deniz seferlerinin başarısızlığı, 572-573, 616-617; anarşik dönemi (1281-1614), 616-623; kültürel başarıları (resim, peyzaj bahçeciliği, tiyatro), 622; savaş ağaları, 622; ateşli silahların kullanımı, 622; misyonerlerin kovulması (1587), 642; Hıristiyanlara eziyet edilmesi (1622-1638), 642; Batılılaştırma girişimleri, 664; kendini tecrit etmesi (1622-1641), 672. *Ayrıca bkz.* Tokugava rejimi
Jaspers, Karl (1883-1969), Alman filozof, 224
Javier, San Francisco (1506-1552): Japonya'da ilk Cizvit misyoner, 643
Jenner, Edward (1749-1823): çiçek hastalığına karşı bağışıklık için aşı bulması (1798), 686-687
Jin İmparatorluğu, 570, 571-572, 618
Jin: Çin devleti, 264, 392, 435, 568; iç savaş ve bölüşülmesi, 265
Joachim di Fiore [Gioacchino da Fiore] (1145-1202): Cistercium keşişi olan soylu, 561-562, 564
Jogaila (Jagiello), pagan Litvanya prensi: Romen Katolik Hıristiyanlığı benimseyip Polonya Kralı seçilmesi, 592
Julius Caesar (Gaius Julius Caesar), 375-376; Akdeniz'de otokratik bir imparatorluk inşa etmeye başlaması, 318; suikasta uğraması (MÖ 44), 318; az süren monarşik hükümdarlığı, 333; sınırı Ren'e taşıması, 345-346
Jüpiter [Iuppiter] Dolichenus: Suriye'deki Hava tanrısı, 364-365, 381
Jüstinyen. *Bkz.* İustinianos I
Jütler (Britanya'daki), 410

K

Kâbe: Mekke'deki kutak, 443, 445-446, 447, 517-518
Kâbil Nehri, 279, 281, 314-315
Kâbil, 578
Kabir: Hint din reformcusu ve şairi (15. yy), 579-580
Kadeş Muharebesi: Hititlerin Suriye'yi kontrol konusundaki sonuçsuz zaferi, 133
kadınlar, Çin'deki statüleri, 563-564
Kadiriye: Abdülkadir Geylani tarafından

kurulan bir derviş tekkesi, 542-543
Kafkas Dağları. *Bkz.* Kafkaslar
Kafkaslar [Kafkas Dağları]; Kafkasya, 113, 114, 210, 339, 550, 580, 659
kâğıt para: Çin'de, 563-564; kâğıt yapım tekniği, 617
Kahire, 518
kalay, 137-138, 214-215
Kaldeliler, 141, 149, 194, 196; Asur'un ardıl devleti, 160
Kali: Hint ana tanrıçası, 356
Kalinga (bugün Orissa): Aşoka tarafından fethi, 281; Çolalar tarafından ilhakı, 497-498
Kalkolitik Çağ: bakır ve taşın zamandaş kullanımı, 65, 70, 72; Neolitik Çağ'dan geçiş, 107, 112
Kallipolis (Gelibolu), 549-550
Kalmuklar (batıdaki Moğollar), 641, 659, 675
Kamakura: buradaki askeri hükümet, 565-566; Zen Budizminin buraya girmesi (1191), 565-566; Hoco naipliği, 565-566, 616-617; yıkılması (1335), 621
Kamboçya, 342, 498-499, 501, 613-614
Kambyses II, Pers İmparatoru (hd MÖ 529-522): Mısır'ı fethetmesi (MÖ 525), 205; esrarengiz bir şekilde ölmesi, 209
kamu hizmetleri ve bayındırlık işleri, 703-704, 711-712
kanallar: Büyük Kanal (Çin'de), 56, 268, 308, 469, 574, 617; Sümer, 93; Nil'den Süveyş Körfezi'ne, 205, 236, 339
Kandehar, 281, 283, 284
Kandiye, 479-450, 662
Kangxi, Qing (Mançu) İmparatoru (hd 1672-1722), 674
Kanishka, Kushan İmparatoru (hd *c.* 120-144), 341, 384, 431
Kaniş [Kültepe]: Ön Asya'da yerel devlet, 96, 117
Kansu: Kuzeybatı Çin'de yönetim bölgesi, 111, 136, 301-302, 311, 432, 509, 577
Kant, Immanuel (1724-1804), 686
Kanto Ovası: Japonya'nın ekonomik ağırlık merkezi, 623
Kanton, 509, 637
Kanuni Sultan Süleyman. *Bkz.* Süleyman I
kap ressamlığı, Yunan. *Bkz.* çanak çömlek
Kapadokya, 253; Kapadokyalı Hıristiyan Pederler, 458
Kapilavastu: bugünkü Nepal Krallığı sınırları içinde yer alan şehir devleti, 277-278, 279; Buda'nın doğum yeri, 222-223, 277-278; Kosala'nın fethi ve buradaki katliamı, 279
kaplanlar, 31
Karadeniz, 49, 55, 86, 113, 114, 199, 200, 213, 257, 338, 397, 550-551, 574-575, 659-660
Karahitaylar: Kitanların bir mülteci müfrezesi, 542, 571-572
Karahumma (1348 ve sonrasındaki salgın hastalıklar), 552, 594, 595-596, 605; ekonomik ve politik sonuçları, 594-595
Karakurum: 1260-1267'de Pekin'e taşınan Moğol başkenti, 567-569, 573
Karayipler: Felemenkliler, Fransızlar ve İngilizler tarafından ele geçirilen adalar, 642
Kardinaller Kurulu: Papa'yı seçmesi (1057/1179'dan itibaren), 539
Karkamış: Ur'un Üçüncü Hanedanı'nın ardıl devleti, 116, 113, 156; göçmenler tarafından yakılı yıkılması, 142; muharebesi, 195, 198, 204, 205
Karl III, "Şişman" (hd 882-887), 488
Karl V. *Bkz.* Şarlken
Karluklar ("Kar Adamlar"), Fergana Vadisi'nden gelen Türkler, 478
Karmatiler: Şiiliğin Yedi İmamcılık koluna mensup bir cemaat, 517-519
Karolenj İmparatorluğu, 479, 481, 487-488, 492; Karolenjler, 462, 465-466, 485, 535
Kars, 528-529
Karşı-Reform, Romen Katolik, 604, 610, 661
Kartaca; Kartacalılar, 214-215, 234, 242, 287-290, 299; Roma'yla antlaşmalar, 295-296; Roma-Kartaca savaşı, 299; Afrika'daki paralı askerlerin isyanı, 299; Roma'yla savaşın kahramanı Hamilkar Barkas'ın Hasdrubal'le birlikte İspanya'da kara imparatorluğu inşa etmesi, 299, 311-312; Hannibal'ın Roma tarafından bozguna uğratılmanın intikamını almayı planlaması, 299; Kartaca

İmparatorluğu'nun ortadan kalkması, 310; Hannibal'ın başarıları ve nihai başarısızlığı, 312-314; sebepsiz yere Roma'nın saldırısına uğraması (MÖ 150), 317-318
Kartir: militan Zerdüştçü rahip, 379, 380-381
kasabalar: boyutlarındaki artış, 554
Kasım Hanlığı: Altın Orda'nın bir ardıl devleti, 592
Kassandros (MÖ *c.* 354-297), Makedonya Kralı: İskender'in iki eli kanlı bir ardılı, 261; Thebai'ı yeniden kurması, 261
Kassitler, 116-117, 120-121, 132-133, 196; Babil'e ilk çullanmaları (MÖ 1743), 122; 1595'ten sonra şehri işgal etmeleri, 122, 127-128
kast (Hindistan'da), 182-184, 715
Kastilya ve Aragon birleşik krallığı (1474-1479), 586, 600, 601; Kastilyalıların Toledo'yu ele geçirmeleri, 520. *Ayrıca bkz.* Fernando ve Isabel
Katalonya, 477, 656
Katna: Ur'un Üçüncü Hanedanı'nın bir ardıl devleti, 116
kauçuk, 701-702
Kautilya: Maurya İmparatorluğu kurucusunun danışmanı ve yardımcısı, ayrıca rejimle ilgili *Artha-şastra* adlı çarpıcı kitabın yazarı, 284-285. *Bkz.* Çandra Gupta; Aşoka
"kavimler göçü". *Bkz. Völkerwanderung*
kayık nakil alanları, 55-56, 69, 640-641
Kazakistan, 324-325, 640-641
Kazaklar, 642, 661, 670
Kazan, 585-586, 587, 588, 592
Keats, John (1795-1821), 686
Keçuva dili (İnkaların), 631
Kefren (Hafre) (MÖ *c.* 2558-2534): el-Gize'deki İkinci Piramit, 101
"kehanet kemikleri", 150
Kelt kiliseleri, 465; Kelt dilleri, 113; Kelt göçebeler, 254
Kemoş: Moabilerin tanrısı, 172-173; Moab'daki tapınağı, 208
Kemptenli Thomas. *Bkz.* Thomas à Kempis
Kenan ülkesi; Kenanlılar, 95, 141, 164, 165; dilleri, 164, 165
Kent (Britanya), Jüt Krallığı, 413-414
Keops (Hufu) (MÖ *c.* 2589-2567): el-Gize'deki Büyük Piramit'i, 101
Kereitler [Kereyler]: Nasturi Hıristiyan göçebeler, 570-571
Kereyler. *Bkz.* Kereitler
Kerma: Nübye'deki Mısır ticaret merkezi, 119, 128
"kervan şehirleri" (Palmyra ve Petra), 339
"kes ve yak" tarımı, 71, 75
Keşmir, 426, 432
Khalkedon Konsili (MS 451), 14, 403, 413; Khalkedoncular, 422, 483
Khalkís, 218, 254
Khios; 1346'dan itibaren Cenovalı imtiyazlı bir şirket tarafından yönetilmesi, 217, 659
Khoniates, Niketas, Bizanslı Yunan tarihçi: Konstantinopolis'in yağmalanmasına dair hikâyesi, 551
Khora Manastır Kilisesi (bugün Kariye Camisi), İstanbul: buradaki mozaikler, 589
Kıbrıs, 85-86, 106, 142, 457; bakır madenleri, 107; göçmenler tarafından yakılıp yıkılması (MÖ 12. yy), 145; Haçlı Seferleri sırasında I. Richard tarafından fethedilmesi, 548
Kıpçaklar: Türk göçebeler, 520, 540-541, 546, 575, 580
Kırım, 534-535, 585, 592, 660, 675
Kızılbaşlar: Sufi aşiret alayları, 582-583, 584-585
Kızıldeniz, 55, 86-87, 171, 339, 442-443
Kızılhaç, Uluslararası Komitesi, 691
Kiev, Dinyeper kıyısındaki, 493, 494, 550, 551, 591
Kilikya, 142, 159, 164, 528
kilise hukuku, 558-559
Kimmerler, 194, 199
Kindi, Basralı filozof (ö. 873), 475
kireçtaşı: meydana gelişi, 28
"Kiril" alfabesi, 483, 529-530
kirletme, 34-35, 682, 694, 714
Kistna [Krişna] Nehri, 576, 579
Kitabı Mukaddes: Protestan reformistler ve, 606, 610, 647
Kitanlar: Avrasyalı göçebeler, 505-506, 507, 542. *Bkz.* Liao hanedanı

Kition: Kıbrıs'taki bir Fenike kolonisi, 259; (Stoacı birliğin kurucusu) Zenon'un doğum yeri, 259
Kleomenes I, Sparta Kralı (MÖ *c.* 520-*c.* 490), 220
Kleopatra VII, Mısır'ın son Yunan kraliçesi (MÖ 69-30): intiharı, 325
Knossos, 120-121; istilacılar tarafından işgal edilmesi, 134, 135; yerel bir kültürün ortaya çıkması, 134; Lineer A ve Lineer B yazıları, 135
kobaylar, 73
Kogurya: en kuzeydeki Koreli devlet, 436-437, 469
Kolomb öncesi uygarlık (Amerika'da), 52-53, 73-74, 139, 190-191, 372
Kolomb öncesi uygarlık, 32-33, 73-74, 139
Kolomb, Kristof, 11, 49, 633, 638, 645
Kolombiya, 153-154
komünist rejimler, 707
Konfüçyüs (MÖ *c.* 551-479), 260, 279, 508, 673-674, 715; Çin'deki anayurdu, 223; günümüzdeki etkisi, 223; toplumsal davranış standartlarını yükseltmeye koyulması, 225; müritleri, 226-227; bir felsefe okulunun temelini atması, 226-227; bir politik kariyer için fırsat çıkmaması, 227; felsefesinin bir kamu görevine atanmaya 350 yıl sonra yaraması, 227; Çin toplumunu yeni bir ideal, ahlaki "soylu insan" ile donatması, 229, 274, 352; Çin'deki bir en eski felsefe okulu kuruculuğu, 267; Sokrates'in Çinli meslektaşı olması, 271; toplum içindeki İnsan türüyle ilgilenmesi, 271; Legalist okulla çekişme, 272; "Göğün Yolu", 273; Konfüçyüsçülük ve devlet memurluğu, 304-305, 618; sistemin kötüye kullanılması, 305-306; Konfüçyüsçülüğün saflığını kaybetmesi, 358 ve memurlarının yetki suiistimali yüzünden gözden düşmesi, 429, 434; Budist faaliyetleri engelleme hamleleri (438, 446-452 ve 574-578), 433; Konfüçyüsçü bürokrasi, 503-504; Yeni-Konfüçyüsçü okul, 504; *Lun Yu* [Söyleşiler] ve diğer kanonik eserler, 508; klasiklerinin 130 ciltlik matbu nüshası (932-953)508-509; Konfüçyüsçü edebiyat geleneğinin sıkıntıya düşmesi, 574; Güneydoğu Asya'da Konfüçyüsçülük, 613-614
Konfüçyüs'ün *Lun Yu* [Söyleşiler] adlı eseri, 508
Kongo, 706-707
Konstans II, Roma İmparatoru (hd 641-668), 416-417, 420-421
Konstantin I. *Bkz.* Constantinus I ("Büyük")
Konstantinopolis (vaktiyle Byzantion; artık İstanbul), 396-397, 399, 493; surları, 399; Müslüman Arap kuşatmalarının başarısızlığı, 451, 457, 459, 479; Venediklilerin ve Fransızların eline geçmesi, 548, 552; Yunanlar tarafından geri alınması (1261), 552, 581, 588-589; Osmanlıların eline geçmesi, 592
Konstantinopolis Patrikleri, 417, 421, 481, 483, 539, 591, 593, 661; Piskoposluğu, 464; Üniversitesi, 483-484
Konstantinopolis Piskoposluğu, 481, 483
Konstantinos IX, Doğu Roma İmparatoru, 528
Konstantinos V, İmparator, 466, 480, 530
Konstantinos VII Porphyrogennetos, Doğu Roma İmparatoru, 483-484
Konstantinos VIII, 526
Konstantinos XI, son Doğu Roma İmparatoru: Konstantinopolis'teki ölümü (1443), 400; Romen Katolik Kilisesi'yle görüş birliği içinde olması, 590
Konstantinos-Kyrillos. *Bkz.* Azizler
Konstanz Konsili (1414-1418), 603
Kopernik, Mikolaj (1473-1543), 632, 633
Kopt dili: Antik Mısır dili, 95, 443-444, 453, 474
Korê ("Dişi çocuğu Kız"): Eleusis Mysterionlarında Demeter'in kızı; ölen ve gömülen ve de canlanan Tohum, 361, 365
Kore: buradaki tarım, metalürji ve çanak çömlek zanaatı, 270; görsel sanatları, 388-389; üç yöresel devlet arasında paylaşılması, 436-437; Çin uygarlığına hayranlık duyulması, 470-471; Korya hanedanı tarafından yeniden birleştirilmesi, 509; Moğollar tarafından fethi (1231), 571-572; buradaki matbaacılık, 595-596
Korinthos; Korinthoslular, 217, 218, 219,

220, 244, 246, 250, 254, 317-318
korsanlık: Ege'de, 326, 334
Korsika, 287
koruyucu hekimlik, 702
Kosala: büyük Hint devleti, 279
köle savaşları (MÖ 135-132; MÖ 104-*c.* 100), 326-327, 332
köleliğin ilgası: Haiti'de (1793-1803), Fransız sömürge imparatorluğunda (1848), İngiliz sömürge imparatorluğunda (1833), Birleşik Devletler'de (1863), Brezilya'da (1871-88), 690. *Ayrıca bkz.* kölelik
kölelik, 30, 216, 251-252, 257, 258, 314-315, 326-327, 331-332, 476-477, 635; kölelerin hükümdar olmaları, 541-542; askerler ve idari amirler olarak köleler, 583-584; İnka İmparatorluğu'nda silahaltına alınan köleler, 630-631; Amerika kıtasında kölelik, 644-645; Osmanlı köle erkânı, 665-666; ABD'de eski Afrikalı Siyahi köleler, 689-690; köleliğin ilgasının sonuçları, 689-690
kömür: meydana gelişi, 28; yakılmasının yarattığı duman ve kirlilik, 34-35, 682; yeri doldurulamaz bir malzeme, 67-68
köpekler: evcilleştirilmeleri, 63, 71-72, 73, 710
köy toplulukları, 710-711
köylü isyanları: Çin'de (MS 18-36), 310, 344, 430; (MS 184), 358; Mısır'da (MÖ *c.* 217), 319; Doğu Roma İmparatorluğu'nda, 524-528; İngiltere ve Fransa'da (14. yy), 605
köylü sınıfı: ve uygarlık üstyapısını ayakta tutma sorumluluğu, 711
kraliyet devletleri, 600-601
Krişna: Hindu tanrısı Vişnu'nun cisimleşmesi, 359-360
kronoloji. *Bkz.* tarihlendirme
Kroton, 289, 293
Kserkses I, Pers İmparatoru (MÖ *c.* 519-465), 232-233, 235, 236, 241-242, 282-283, 327, 632-633
Kshatriya'lar (Hint kastı): askeri ve politik güçleri, 277; aristokrat ve dini yenilikçiler olmaları, 277-278; Racputların kastın bünyesine katılmaları, 395; Hunların kast üyeliğine kabulü, 395
Ktesiphon (Dicle'nin kıyısındaki Seleukeia'nın banliyösü): Arsaklı hanedanının başkenti, 323, 473
Kubilay, Moğol Büyük Hanı (hd 1260-1294), Cengiz Han'ın torunu, 569-570, 573, 617; hanedanı için Çince "Yuan" adını benimseyip imparator olması, 573
Kudüs: Romalılarca geçici yıkımının gerçekleşmesi, 14; Davud'un işgal edip başkenti yapması (MÖ 9. yy), 169; Nabukadnezar'ın ele geçirmesi, 206; buradaki tapınak, 208, 234, 320; tapınak hazinesi ve yağmalanması, 320, 321; direniş hareketi tarafından zapt edilmesi, 321-322; Fatımilerden alınması, 533; Haçlılar tarafından fethedilmesi, 541; Dünya'nın merkezi varsayılması, 632
Kûfe: buradaki Müslüman Arap kışlası, 444-445, 453-454
Kumaraciva (344-413): Budist çevirmen, 432
Kur'an, 447-448, 452-453, 474-475, 590-591
Kurtarıcı: primordiyal imge olarak, 357; kurtarıcı olarak *bodhisattva*, 359
Kurtuba, 544
Kushan İmparatorluğu: kuruluşu (MS 48), 335-336, 431; Roma İmparatorluğu'yla ticari ve kültürel ilişkiler337; buradaki Helenistik görsel sanatlar, 341-342
Kuşi Krallığı, 156-157, 195-196, 336-337
"Kuşi" dilleri, 95
Kutsal Ada. *Bkz.* Lindisfarne Adası
Kutsal Aile, 355
Kutsal Ruh [Rûhu'l-kudüs], 223, 380
kutuplar, her iki kutbu ulaşılması, 702
kuyrukluyıldızlar: ilgili batıl inançlar, 651; üstüne Bayle ve Halley, 651
Kuzey Amerika, 491, 657
Kuzey Denizi, 55, 396-397, 635-636, 660
Kültepe. *Bkz.* Kaniş
küresel bir siyasi bünye ihtiyacı, 714
kürk: İnsan türünün kıl örtüsünü kaybetmesi, 53
Kürtler, 668
Kyaksares (MÖ 6.-5. yy), Media Kralı, 198
Kybele: sefahat âlemiyle tapınma, 248; Asyalı "ana tanrıça" olması, 356, 362; Romalılar tarafından Pessinus veya Perga-

mon'dan ithal edilmesi, 362
Kyklad Adaları [Kykladlar] (Ege'deki bir grup ada), 107, 465, 481
Kykladlar. *Bkz.* Kyklad Adaları
Kynik felsefe okulu: Antisthenes tarafından kurulması, 260; öğretileri, 260
Kynoskephalai (Tesalya'daki iki tepe), 315
Kyoto: Çin şehrinin Japon taklidi (794), 509; buradaki sivil hükümet, 565-566, 621
Kyrenaika, 257, 406; Yahudilerin Romalılara karşı buradaki isyanı (MS *c.* 115-117), 345
Kyrillos Loukaris (Konstantinopolis Patriği, 1670-1635; 1637-1638), 661
Kyros II, İlk Pers İmparatorluğu'nun [Ahameniş İmparatorluğu'nun] kurucusu, 144, 209-210, 222, 279, 283, 301, 349

L

"La Pléiade": yedi kişilik bir 16. yy Fransız şair grubuna verilen ad, 654
La Venta: buradaki Olmek uygarlığı, 188, 370, 372-373, 439-440
Lagaş: Sümer şehir devleti, 93
Lagman, Kâbil Nehri'nin üzerinde: I. Selevkos tarafından Çandra Gupta'ya terki, 281
Lahor, 497
laissez-faire, laissez-passer, 690-691, 704
lamalar, 73, 629
langue d'oc [Oksitan dili], langue d'oïl [Oïl dilleri], 553-554, 597
Languedoc'un Katharosçuları, 552, 559
Larsa: Sümer şehir devleti, 116
Latin Amerika: politik bağımsızlığını kazanması, 689
Latin dilleri, Latince, 58-59, 311, 341, 535, 596-598, 647, 652-653
Latin şiiri, Latince şiir, 535, 653-654
Leclerc, George-Louis, Buffon Kontu (1707-1788): Fransız doğa bilimci, 652
Legalist okul (Çin felsefesinin): insan doğasının kötü ve baskının yerinde olduğunu savunmaları, 272-273; Shang Yang, Legalist filozof-devlet adamı, 302; Legalist sistemin uygulanması, 306
Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646-1716), 652
Lenin (Vladimir İliç Ulyanov, 1870-1924), 704-705
Leo I (Papa, 440-461), 413
Leo III (Papa, 795-816): Şarlman'a Romalıların İmparatoru diye taç giydirmesi (MS 800), 487
Leo IV (Papa, 847-855), 488
Leo IX (Papa, 1048-1054): Bruno, III. Heinrich'in Alsacelı kuzeni, 539
Leon I, Doğu Roma İmparatoru (hd 457-474), 399-400
Leon III, Doğu Roma İmparatoru (hd 717-741), 459, 464-465, 481, 538
Leonardo da Vinci (1452-1519), 598-599, 651-652
Leopold I (1640-1705), İmparator, 649-650
Lepenski Vir; buradaki üç boyutlu Paleolitik figürler, 63-64, 80
Letopolis: Mısır'da tanrı Horus'un rahiplerinin yönettiği bir tapınak şehri, 144
Levant: Roma İmparatorluğu'nun burada ayakta kalması, 14; Helen Dünya'sıyla ticaret, 213; Asur İmparatorluğu'nun çöküşünün burayı politik bakımdan bölünmüş ve tehlikeli halde bırakması, 232; Persler tarafından yeniden birleştirilmesi, 232; İskender'in istilası, 360-361; beş uygarlığın burayı mesken tutması, 360-361; buradaki Osmanlı Türk İmparatorluğu, 576; Venedik'in buradaki varlığı, 601; sömürge imparatorluklarının buradaki varlığı, 659. *Vd.*
Li Ao (ö. *c.* 844), Yeni-Konfüçyüsçü filozof, 504
Li Si (MÖ 280-208), Çinli Legalist filozof ve başdanışman, 273, 302-303; baskıcı önlemleri, 302-303
Liao: Çin'in sözde Kitan hükümdarlarının hanedan namı, 505-506, 570, 618
Liberya: Azatlı Amerikan Siyahi kölelerin yerleşimi, 697-698
Libya, 312
Libya'daki Fenike şehirleri, Kuzeybatı Afrika: Kartacalıların müttefikleri, 312; Kartaca'nın ortadan kaldırılmasına rağmen ayakta kalmaları, 322; Helenleşmeleri, 322

Libyalılar (Libu kabileleri): Mısır'a geniş çaplı göç hamlesi yapmaları, 141-145; çabasının Mısır'a bedeli, 156
Licinius (MS 263-324), kayınbiraderi Büyük Constantinus'la birlikte Roma İmparatoru (MS 307'den itibaren), 383-384
Lidya İmparatorluğu, 148-149, 209, 241, 288
Linan (Hangzhou), 563
Linan. *Bkz.* Hangzhou
Lindisfarne (Kutsal Ada), 413-414, 491-492
Lineer A yazısı, 211-212; Minoslıların henüz deşifre edilmemiş icadı, 135
Lineer B: (ilk defa Michael Ventris tarafından 1953'te deşifre edilen, Minoslıların Lineer A yazısını taklit ederek icat ettikleri hecelerden meydana gelen fonetik bir yazı), 112-113, 135, 176, 211-212
Linnaeus, Carolus (1707-1778), İsveçli botanikçi: biyosferin flora ve faunasını sınıflandırması, 651-652
Lipari [Eolie] Adaları, volkanik, buradaki obsidiyen yatakları, 107
Litvanya, 574-575, 591, 592, 640. *Ayrıca bkz.* Polonya-Litvanya
Liu Bang (Kao-tsu) (Gao Zu): Çin iç savaşının galibi, 303-304, 318-319, 429
Livius (Titus Livius, MÖ 59-MS 17), Romalı tarihçi, 597-598
Locke, John (1632-1704), 652; *A Letter on Toleration* [*Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*], 649-650; *Two Treatises on Government* [Hükümet Üzerine İki İnceleme], 649-650
Loire, 411, 444-445, 451-452, 463-464
Lokroi Epizephyrioi, İtalya'daki Yunan devleti, 289, 292, 293
Lombard Krallığı; Lombardiya: Şarlman tarafından ilhakı (773-774), 485-486; Papalığa verilmesi, 556-557; kraliyet devleti olarak, 601
Lombardlar, 479, 485-486, 533, 535-536; İtalya'yı istilaları, 401, 410, 466, 538-539
Londra Kraliyet Derneği. *Bkz.* Royal Society
Londra: buradaki duman, 34-35; bombalar ve gelişmeyle dönüşmesi, 694-695
Lorraine, 656
Los Millares (Güney İspanya): buradaki arı kovanı mezarları, 72-73
Lothar I, İmparator (hd MS 823-855), 488
Louis IX (Aziz Louis), Fransa Kralı (hd 1226-1270), 568-569
Louis XI, Fransa Kralı (hd 1461-1483), 600-601
Louis XIV, Fransa Kralı (hd 1643-1715), 646, 647-648, 688, 699-700
Loyola, Ignacio de (1491-1556): Cizvit Tarikatı'nı (*Societas Iesu*, "İsa Cemiyeti", 1540) kurması, 610-611
Lu Jiuyuan (Lu Hsiang-Shan) (1139-1193), Çinli filozof, 564
Lucius III (Papa, 1181-1185), 558-559
Ludwig I, "Sofu", İmparator (hd 814-840), 487-488, 492-493
Lugalzagesi, Kral (MÖ *c.* 2371-2347), Sümer şehir devletleri Umma ve Uruk'un hükümdarı, 93-94; Sargon'un imparatorluğunun üstüne oturması, 94-95, 115
Lukalar, Güneybatı Ön Asya'dan gelen: Mısır'a sızma girişimlerinin boşa çıkması, 141
Luoyang: Zhou hanedanının sığındığı şehir, 263; Doğu Han hanedanın başkenti, 309; buradan başlayan "İpek Yolu", 338-339, 431; Hiung-nular tarafından yağmalanması, 392; başkentin Shaanxi'den buraya taşınması, 434
Luristan, 209
Luther, Martin (1483-1546): Reform hareketinin öncüsü, 598-611; Kitabı Mukaddes'i Almancaya çevirmesi, 598; Wittenberg'de ve Worms Meclisi'nde aldığı vaziyet (1517; 1521), 604-611
Lutherciler, 453
Luxeuil (Burgonya'da): Aziz Columbanus tarafından burada kurulan manastır, 414, 489, 538
Lübeck, 555
Lübnan Dağları, 85-86, 107
Lyell, Charles (1795-1875): *Principles of Geology* [Jeolojinin İlkeleri] (1830), 687

M

Macapahit İmparatorluğu, Cava, 612-613

Macaristan, 486, 533, 547-548, 574-575, 576, 600-601, 666-667
Macarlar, 488, 533, 535
Macellan. *Bkz.* Magalhães
Machiavelli, Niccolò (1469-1527), İtalyan devlet adamı, tarihçi ve oyun yazarı, 597-598, 598-599
Machu Picchu: İnkaların son sığınakları, 639-640
Madagaskar, 58
madde: kimyasal bileşimi, 18; yapısal konfigürasyonu, 18, 23-24; organik ve bir zamanlar organik olan, 27-28
madencilik: tekniklerinin icadı, 66, 556
madeni para: Lidya'da (7. yy'de) icadı, 216; Yunan madeni paralarının tedavülü, 256-257; Çin; Kushan; Romen maden parasının değerinin sıfıra düşmesi, 349; yeniden kararlı bir duruma getirilmesi, 377; altın ve gümüş sikkeler, 698
madeni yağ: yeraltındaki yatakları, 28; yeri doldurulamaz bir yakıt olması, 35
Madras şehri, 281
Magadha İmparatorluğu, 253-254, 279, 280, 387, 389
Magalhães, Fernão de [Macellan] (*c.* 1470-1521): yer yuvarını gemiyle seyretmesi, 632-633
Magas, Kyrenaika hükümdarı: Aşoka'nın heyet göndermesi, 282
Magnus, bir özel isim olarak rağbet görmesi, 491
Magus'lar (Mecî): makamları babadan oğula geçen Med (İranlı) ruhban, 233, 360; Zerdüştçülüğün Magus'lar tarafından yapılan yorumu [Mecûsîlik], 378-379
mağara resimleri, 63, 80; amacı, 63
mağfiret: İsa Mesih'in kendini adamasının iflah edici gücüne inanma, 608; ve Luther, 608
Mahabharata (Hint epik şiiri), 388, 613
Maharashtra: bir İskit prensliği, 335-336, 387
Mahavira. *Bkz.* Vardhamana
Mahayana Budizmi, 354-355, 358, 359, 367, 368-369, 375, 387-389, 432-433, 498-499, 500, 564, 608-609; zahidane, 359, 375; *bodhisattva*'lar, 375-376, 608-609; Çin'deki manevi boşluğu doldurması, 431-437; "Arı Toprak" okulu, 432-433; Çin'e ve Japonya'ya yayılması, 495; Müslüman dönmeler olmaması, 495-496; Borobudur'daki (Cava) varlığının muhkem anıtı, 500-501; kutsal kitaplarının seri üretimi, 508-509; Doğu Asya'da her tarafa yayılması, 510-511; "Arı Toprak" yorumu, 608-609
Mahmud II, Osmanlı Padişahı (hd 1808-1839), 684-685
Mahmud, Gazne Emiri, 497, 521
Maiorianus, Batı Roma İmparatoru (hd 457-461), 399-400
Makabiler. *Bkz.* Haşmonayim hanedanı
Makedonya, 241, 243-244, 251, 252-253, 254-255, 313-314, 316-317, 635-636; göçebe Keltlerin akınına uğraması, 252-253; Ege'de deniz hâkimiyetini temin etmesi, 254-255; ortadan kalkması, 310-311, 315; Roma'ya son ciddi Yunan askeri direnişinin Makedon ayaklanması olması (MÖ 149-148), 327-328; Roma tarafından fethi, 330; Sırbistan'ın kuzey yarısını fethetmesi (1282-1299), 588-589
Makine Çağı, 57. *Ayrıca bkz.* teknoloji
makineleşme, 56-57, 710-712; sanayi işçiliğini psikolojik açıdan daha az doyurucu kılma pahasına daha verimli hale getirmesi, 712. *Ayrıca bkz.* teknoloji
Malaka, 613, 642
Malakka Boğazı, 54, 55, 498, 613
Malakka Yarımadası. *Bkz.* Malay, karasal
Malatesta, Sigismondo Pandolfo (1417-1468), Rimini hükümdarı, 598
Malatyalı Müslümanlar, 480
Malay Takımadası, 54, 137-138
Malay, karasal [Malakka Yarımadası], 340, 497-498, 613-614, 577
Maldiv Adaları. *Bkz.* Maldivler
Maldivler [Maldiv Adaları], 498
Malta, 72
Malthus, Thomas Robert (1766-1834), İngiliz politik ekonomist: *Essay on Population* [*Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme*] (1798), 687
Maluku Adaları, 634
Manasse, Yahuda Kralı (MÖ 7. yy), 166

Mançurya; Mançular, 58-59, 505-506, 542, 620, 640-641, 673-677, 696
manevi hayat: yeni çıkışlar (MÖ 6. yy), 16; (MÖ *c.* 600-480), 222-231
Mani (*c.* 216-277): yeni bir misyoner karakterli dinin (Manicilik) İranlı kurucusu, 378, 379, 380-381, 404
Manicilik, 58-59, 404, 470, 476, 504-505, 571
manor [malikâne] sistemi, 554-555
Mansur, Halife (hd 754-775), 476
Mantineia: yağmalanıp sakinlerinin köle olarak satılması, 251-252
Manuel I, Doğu Roma İmparatoru (hd 1143-1180), 546-548
Marathalar, 667, 669
Marcus Antonius (MÖ *c.* 82-30), 333-334, 338
Marcus Atilius Regulus: Hannibal'a karşı başarısız olan komutan, 313
Marduk: Sümer-Akad panteonunun başkanı, 132-133
Marius, Gaius (MÖ 157-86), Roma'nın devrimci savaş ağalarının ilki, 333-334
Markianos, Doğu Roma İmparatoru (hd 450-457), Pulcheria'nın kocası (*bkz.*), 398, 399-400
Marko Polo (1254-1324), 569-570
Marsilya: Doğu'dan gelen salgının Batı Hıristiyan Âlemi'ne buradan girmesi, 594-595
Martinus I, Papa, 420-421, 464-465
Marx, Karl (1818-1883), 691; Marksizm: ikame din, 691; kaba kuvvetle inşası, 704-705
Massilia (Marseilles) [Marsilya]: buradaki Yunan yerleşmesi, 215, 287
matbaacılık: Çin'deki, 508-509
matbaacılık: Çinlilerin icat etmeleri ve kullanmaları (9. yy'den itibaren), 595, 617; hurufat ve ağaç blokla basım, 595; Kore'de595-596; Batı'da, 595-596; Batı'nın "kültürel serpilmesine" ivme kazandırması, 596. *Ayrıca bkz.* Gutenberg
Mathura, Yamuna Nehri'nin yukarı çığırındaki: buradaki sanat okulu, 387-388
Maurya İmparatorluğu (MÖ 322-232), 281-286, 311-312, 323-324, 335-336; ortadan kalkışı, 285-286, 310-311; terk edilmiş nüfuz alanının Yunanlar tarafından ele geçirilmesi, 495. *Ayrıca bkz.* Çandra Gupta; Aşoka
Mavera-i Ürdün: tartışmalı topraklar, 143
Maveraünnehir, 324-325, 431, 451, 452, 478, 517-518, 540, 542, 575, 576, 578
Mavrikios (Maurıcius Flavius Tiberius, *c.* 539-602): Doğa Roma İmparatoru, 405-406, 459-460
Maxentius (Marcus Aurelius Valerius Maxentius; Roma İmparatoru 306-312), 382
Maximinus Daia (Roma İmparatoru, 310-313), 381-382, 383
Maya uygarlığı, 512-513; tarihlendirilmesi, 512-515; tarihlendirme sistemi, 370-371, 439-441; üç alan (Yucatán, merkezi alan ve yüksek ülke), 438-439; tören merkezleri, 438-439; "Klasik" sitlerin terk edilmesi, 439; duvar resimleri, 439-440
Mayapán: Maya bölgesindeki ilk surlarla çevrili şehir, 514-515
Mazarin, Jules (1604-60), Fransız kardinal ve devlet adamı, 655
Mazdek, bir Manicilik mezhebinin (Drēst-Dēn) başı, 404-405, 476
Mazdekçilik [Mezdekî] devrimi, Pers İmparatorluğu'nda, 394-395, 404-405
Mecî. *Bkz. Magus*'lar
Mecusi Sindbad: İran isyanının lideri (MS 755/6), 476
Mecûsîlik. *Bkz. Magus*'lar
Media, Kuzey (bugünkü Azerbaycan), 253-254, 315, 321-322, 338
Medici, Lorenzo de' (1449-1492), 598-599
Medine, 444, 449-450
Medler, 198, 199, 204, 235, 240-241
megalitler, 71
Megara, 217, 218-219
Mehmed Ali: Mısır'ın Osmanlı Valisi, 683, 684-685
Mehmed I, Sultan (hd 1402-1421), 577, 582
Mehmed II, Sultan (hd 1451-1481), "Fatih" (Konstantinopolis'in fatihi, 1453), 577, 593
Meici Restorasyonu, Japonya'da, 11, 684
Meister Eckhart (*c.* 1260-1327): Alman

Dominiken keşiş, 607-608
Mekke, 442-443, 444, 445, 446, 447, 449-450, 517-518, 632
Meksika, 14-15, 74, 152, 160, 372-373, 512-514
Melanchton, Philipp (1497-1560), Alman Protestan reformcu ve âlim, 610
Melos Adası: buradaki obsidiyen yatakları, 107-108
Memlûkler: Salaheddin'in hanedanının köle ardılları, 543, 572-573, 577, 579, 580, 593, 684-685
Memphis, 102, 122, 131; tanrı Ptah'ın rahiplerinin yönetimde tapınak-devleti haline gelmesi, 144
Memun, Halife (hd 813-833), Harun Reşid'in oğlu, 472, 473, 475, 517
Menandros (MÖ *c.* 342-291), Yunan komedya yazarı, 259
Menandros, Yunan Kral (hd MÖ *c.* 160-130): Hindistan'da hüküm sürmesi, 324
Mendel, Gregor [Johann] (1822-1884), başrahip ve genetik kanunlarının kaşifi, 687-688
Menes Tableti. *Bkz.* Narmer'in [Firavun Menes] paleti [tablet]
Mengü. *Bkz.* Möngke
Mengzi (Mengzi'nin adıyla anılan kitabı), 508
Mengzi (MÖ 371-289), Çinli filozof: Konfüçyüs'ün müridi, 274, 306, 504, 673, 715
Mentuhotep II (MÖ *c.* 2060-2010): Mısır'ın Tebli yeniden birleştiricisi, 118
mercan resifleri ve adaları: nasıl meydana geldiği, 28, 34
Merneptah, Firavun (MÖ *c.* 1224-1214), 141, 143
Merodak-baladan (Mardukapaliddina): Şarrukin tarafından kovuluncaya kadar (MÖ 710) Babil'de on iki yıl boyunca hüküm sürmesi, 197; Asur karşıtı koalisyon kurması, 198-199
Merovenjler, 411, 412, 462, 463-464, 465-466, 535
Meryem ("Bakire Meryem"): Celileli bir Yahudi marangozun karısı; vücut bulan bir tanrıça sayılması, 362; Helenleşmiş bir İsis olması, 362, 381-382; "Tanrı Anası" (*Theotókos*), Hıristiyan Âlemi'nin gayri-Protestan bölümünde, adı dışında bütün özellikleriyle bir tanrıça olması, 364, 375-376, 419
meseller (Eski Ahit'te [Süleyman'ın Meselleri]): Kenan kökenli olmaları, 172
Mesih: İsa'nın Kudüs'te Mesih diye çağırılması, 363-364
Messina (Sicilya), 290, 296
Meşa, Moab Kralı: oğlunu kurban etmesi, 166, 172-173
Meşveş kabileleri: Mısır'a göçmenler olarak girip (MÖ *c.* 1220) geri püskürtülmeleri, 141; Mısır'a girişlerinin "barışçıl bir nüfuz" süreci olması, 144; 22. hanedan firavunlarının kendilerine "Meşveş Şefleri" lakabı takmaları, 144
metafizik, 564, 565-566
metalürji: Neolitik Çağ'daki, 66; hayat koşulları üzerindeki devrimci etkisi, 66; ve iş bölümü, 66; çevresel bedeli, 66; sınıf çatışmasının tohumlarını ekmesi, 67; yeri doldurulamaz hammaddeyi kullanması, 67, 682-683; hiç icat edilmeseydi daha iyi olur muydu?, 68; Meroe'de, 336
Mevlevi dervişleri: hipnotize edici dansları, 167, 247-248
meyve ağaçları, evcilleştirilmeleri, 73
mezalim, 29, 48, 246, 572, 575, 578, 636, 706
mezar inşası: Mısır'da, 100-101
Mezmurlar. *Bkz.* ilahiler
Mezo-Amerika, 14, 30 49, 74, 77, 110-111, 139; Mezo-Amerikan uygarlığı, 370-374, 438-441, 512-516; buradaki yamyamlık ve köleleştirme, 30; "Arkaik Çağ'ı" 139; "Formatif" Çağı, 139; buradaki Olmek uygarlığı,152-154, 188, 370-374; San Lorenzo'daki Olmek uygarlığı, 152-154, 188, 370, 372-373, 439-440; Tres Zapotes'teki Olmek uygarlığı, 188, 370, 372-373; yazı örneklerinin bulunması, 188; göl yöresi, 625-626
Mezopotamya, 56, 69-70, 120, 122-123, 133-134, 310-311, 450-451
Mısır: Firavunlar Devri, 49, 72-73, 82-90; ve Nil, 55; "jeopolitik" kavşak olarak,

55-56; Suriye'nin onunla bağlantılı olması, 56; buradaki kazılar, 70; buradaki megalitik kültür, 72; Nil Deltası'ndaki alüvyonlu arazinin [cangıl-bataklığın] açılması, 82; arkeolojik kayıtlardaki boşluklar, 83; yazıda, görsel sanatlarda, mimaride, devasa anıtlarda kendine has stili, 84-85; inşaatta kerpiç değil taş kullanılması, 85; politik bakımdan birleştirilmesi, 88; din, 89; Doğa tanrıları: Re, Horus, Osiris, İsis, Set, 89-90; firavunun "canlı bir insan tanrı" olması, 90; birliğinin 3.000 yıllık bir tarihi başlatması, 90; Nil sularının düzene sokulması, 98; cangıl-bataklığın verimli tarlalara dönüştürülmesi, 98; "Nil'in armağanı" olması (Herodotos), 99; Assuan barajı (1902); nehrin taşıyıp yığdığı alüvyonlu toprak, 99; sulu tarım, 99; maddi geçim araçları artığı, 99-100; ölüm sonrası hayatın hoşlukları, 100; anıtsal mezarlar, 100; buradaki mumyalama, 100; Osiris-miti, 100-101; tarihte kaydı bulunan en eski sonuna kadar giden toplumsal devrim, 104-105; anarşinin Nil'in sularının kontrolünü engellemesi, 117-118; başkentin Teb'de bulunduğu yeniden birleştirimi, 118; üç yüzyıl süren Orta Krallık'ın kurulması, 118-119; "barışçıl bir nüfuz" sürecinin sonunda Mısır üzerinde Libyalıların hâkimiyetinin tesisi, MÖ *c.* 945, 144; Libyalı askeriyeyle Mısırlı ruhban arasındaki anlaşma, 144-145; dört tapınak-devletinin kabul görmesi: Teb, Heliopolis, Memphis, Letopolis, 144; bakırdan aletlerle taş kesme, 148; Ptolemaios rejimi, 257-258; üstün ırk tezi, 257; Pers ordusu tarafından işgali, 235-236; Müslüman Araplar tarafından fethi, 450, 517-518; Salaheddin tarafından fethi, 541; İslamiyetin kalesi ve cephaneliği haline gelmesi, 541; Fransızların işgali, 683; şimdiye kadarki uygarlıkların en kararlısı ve en dayanıklısı olması, 713

mısır: yetiştirilmesi, 25; Coxcatlán Mağarası'nda, MÖ *c.* 4000'e tarihlenen bir katmanda koçanlarının bulunması, 74, 110-111; Avrupa'ya Amerika Kıtası'ndan ithal edilmesi, 139; Mezo-Amerika'da yetiştirilmesi, 153-154, 372

Michelangelo Buonarroti (1475-1564), 598-599

Mikerinos (Menkure) (MÖ *c.* 2523-2496): el-Gize'deki piramidi, 101

Mikhail III, Doğu Roma İmparatoru (hd 842-867), 483-484

Mikhail Keroullarios (ö. 1058), Konstantinopolis Patriği (1043'ten itibaren), 539

Mikhail VIII Palaiologos, Nikaia İmparatoru (hd 1259-1282), 590

Milano, 600, 601-602

Miletos,217, 241

Miletoslu İsodoros. *Bkz.* Trallesli Anthemios

Milton, John (1608-1674), 654

mimari: Helenistik Çağ'da Yunanların, 12; Mısırlıların taş piramitleri, 34, 72-73, 101; tapınak mimarisi, 77, 401; Sümerlerin tuğladan yapılmış zigguratları, 85; kilise mimarisi, 401-402; Bizans, 402; İslam, 667

mineraller: yeri doldurulmaz bir emtia, 34; maden kaynaklarının tüketilmesi, 556

Ming hanedanı: Zhu Yuanzhang tarafından İmparator Hongwu adıyla kurulması (1368), 617; deniz seferleri, 636-637; Ming döneminde edebiyat, 673, 674

Minos sarayları: yıkımları (MÖ *c.* 1750-1700), 120-121; Knossos'un istilacılar tarafından işgali (MÖ *c.* 1480-1450), 135

Minos, Kral: Girit mitolojisinde Denizler'in efsanevi hükümdarı, 107

"Minos" uygarlığı, Girit'teki, 107, 702; doğalcı bir sanat yaratması, 107; seyrüsefer sanatında kendini fark ettirmesi, 107; yıkımı, 120-121; toparlanması, 134; Yunanistan anakarasına yayılması, 134; Thera'nın patlaması, 134

Minos-Mykenai uygarlıkları, 177-178; Mykenai sonrası "karanlık çağ", 179; bu uygarlıklardaki şiir, 179-180; bu uygarlıklardaki politik kurumlar, 179-180; MÖ 12. yy'de çökmeleri, 211

mistisizm, 38-39, 476-477, 522-523, 544-

545, 582, 589, 607. *Ayrıca bkz. Hêsykhía* yöntemi; tasavvuf
Mitanni, Mezopotamya Krallığı: MÖ 15. yy'de, 120; MÖ 18. yy'de 122-123, 129-130; Hititler tarafından ezilmesi, 133; Asurların Mitanni seline kapılmaları, 156, 192
Mithra: bakir erkek tanrı, 355; Zerdüşt'ün onu şeytanların mertebesine indirmesi, 365; bahtının Roma ordusu tarafından açılması (MS 1. yy), 365; 4. yy itibarıyla İsa'yla mücadelesinde akıntıya karşı kürek çekmesi, 365; ahlaki icaplar talebine rağmen, bir kan dökücü ve kadın düşmanı olması, 365-366; asker tanrısı niteliği, 381
Mithradates VI, Pontus Kapadokyası'nın İranlı hükümdarı: Yunanların kurtarıcısı olarak isyanı (MÖ 88-86), 327
Mitsui: Tokugava Şogunluğu ve İmparatorluk Sarayı'nın resmi bankeri (1691'den itibaren), 676-677
miyosen dönemi, 42-43
Moab: buradaki Kemoş tapınağı, 208
Moche Vadisi: Moçika çanak çömleği ve dokuma üreten And Dağları bölgesi, 374
Moğolistan; Moğollar, 13, 303, 392, 499, 505, 540-541, 578-579; 13. yy'deki fetihleri, 16, 551, 567-575; imparatorlukları, 49, 567-568, 616; dilleri, 124-125; İç Moğolistan, 301; İslam Dünya'sına Moğol saldırıları, 540-575; deniz seferlerinin başarısızlığı, 572-573; Çin'den çıkarılmaları (1368), 574; Güneydoğu Asya'da, 612-613; Buryatlar ve Mançular, 640-641
Mohenco-daro: Sind'de bulunan İndus şehri, 110
Moldavya [Boğdan], 574-575, 588, 659-660, 662
Molière (Jean-Baptiste Poquelin, 1622-1673), 654
Moloslar: Epir'in hükümdarları, 316-317
monarşi, İngiltere'de yeniden tesisi (1660), 654
monarşik politik yapı, 535
Mongkut, Tayland Kralı (hd 1851-1868), 684
Monofizit Hıristiyanlar (İsa'nın doğasının sadece ilahi olduğuna inananlar), 416-417, 422-423, 544, 577, 580, 586, 643; Hıristiyanlığın bir ana kolu Monofizitlik, 13-14, 421-423
Monroe Doktrini (1823): ABD Başkanı James Monroe tarafından Latin Amerika'daki devletlerin bağımsızlıklarının garanti altına alındığının ilan edilmesi, 689
Montanusçular: vecde gelerek kehanette bulunma, 167, 247-248
Monte Cassino, 413, 423-424
Montezuma II, 1466-1520; Aztek hükümdarı, 638
Mora Prensliği, 588-589
More, Sir Thomas (1478-1535; azizler listesine 1935'te alınmıştır), 610
Moskova: prensinin Altın Orda'yı yenmesi (1380); yağmalanması (1381), 575; Tatar akıncıların ateşe vermesi (1671), 660; Lehler tarafından işgali (1610-1612), 660; Patrikliği, 663
motorlu araçlar: hareketliliklerinin sosyal bedeli, 702-703
Mozart, Wolfgang Amadeus (1756-1791), 686
Mozu (MÖ *c.* 479-388), Çinli filozof: evrensel sevginin taraftarı, 275-276, 306, 715
Möngke [Mengü] (Büyük Moğol Hanı Möngke), 543, 569, 573
Muaviye bin Ebu Süfyan, Halife (hd 661-680), 449-450, 451-452, 472-473, 475-476
Mughal. *Bkz.* Timurlular
Muhammed bin Abdülvehhab (1703-1792), 670-671
Muhammed bin Tuğluk, Delhi Sultanı, 579
Muhammed, Peygamber (*c.* 570-632), 224, 406, 442-448, 608-609; doğduğu yerin Mekke olması, 442-443; Mekke'den Şam'a gidip gelen kervanları yönetmesi, 445; Hatice'yle evlenmesi, 445; Tanrı'dan ilk mesaj alma deneyimi (*c.* 610), 445; Vahiy Meleği Cebrail'in tezahürleri [epifanya], 445; tek bir gerçek Tanrı, *el-İlâh* (Allah), 445; ["tanrı

iradesine boyun eğme ve itaat etme" anlamında] teslimiyet (İslam), 445; on iki yıl boyunca Mekke'de vaaz vermesi, 446; yönetimini devralmak üzere Yesrib'e çağırılması, 446, 586; Mekkeli kandaşlarıyla savaşması, 446-447; Mekke'nin boyun eğmesi (630), 447; Kur'an'ın ona dikte edilmesi, 447-448; Yesribli Yahudilerin katli, 448; İslamiyet uğruna kazandığı zafer, 448; yüzleştiği Tanrı, 522

Muhyiddin Arabi (1165-1240), mutasavvıf, 545

Mukanna, "örtülü peygamber", bir İranlı isyanının lideri (777-783/4), 476

Mukden: Nurhaçi'nin Mançu devletinin başkenti, 620

Muktedir, Halife (hd 908-932), 478

Multan: buranın Müslüman Araplar tarafından fethi (MS 711), 426, 450-451, 497, 517-518

Murabıtlar: püriten Sünni bir dini birlik, 520-521, 540-541, 544

Murad III, Sultan (hd 1574-1595), 666

Murad IV, Sultan (hd 1623-1640), 666-667

Murasaki Şikibu: Japon klasiği *Genci Monogatari* ["Genci'nin Öyküsü"] adlı eserin yazarı, 510

Murşili I, Kral: Babil'in yağmalanmasına öncülük eden Hititli, 116-117, 133

Murşili II (hd MÖ *c.* 1334-1306): Luvi imparatorluğu Arzava'yı ilhak etmesi, 133

Musa: İsrailoğullarının onunla ilgili geleneği, 143-144; tarihselliği meselesi, 143-144; ve Yahve adı, 162

Musa'nın Kanunu [Musa'nın Şeriatı], 172

Musa'nın Şeriatı. *Bkz.* Musa'nın Kanunu

musonlar; muson yağmurları; muson rüzgârları, 69, 339-340

Mutasım, Halife (hd 833-842), 477

mutasyonlar

muz, yetiştirilmesi, 73

mühürler, ibarelerin kazındığı, 109, 120, 127

Müslüman Araplar, 422-423, 426; Girit'i fetihleri, 479-480. *Ayrıca bkz.* Araplar; İslam; Muhammed

müzik, Bizans, 459

Mykale, açıklarındaki Yunan deniz zaferi (MÖ 479)

Mykenai; Mykenai uygarlığı: "arı kovanı" mezarlar, 72-73, 135; MÖ 13. yy'deki militarizmi, 135-136; talan edilmesi ve yağmalanması (MÖ *c.* 1200-1150), 145; Ege'nin dört bir tarafında ezilmeleri, 145-146; nüfus azalması, 146; belgelerindeki Lineer B yazısı, 177; çöküşünün nedeni, 177; çanak çömlek üslupları, 177-178; MÖ 12. yy'de çökmesi, 211

N

Nabukadnezar II, Babil Kralı, 198, 215-216; fetihleri, 206; Kudüs'ü ele geçirmesi (MÖ 597/587/582), 206; Yahuda Krallığı'nı yok etmesi (MÖ 586), 344-345

Nabunaid (Nabū-na'id), Babil Kralı (hd MÖ 556-539), 205-206

Nadir Kuli, 668; işgal edilen bütün Safevî toprağını kurtarması, 668; kendini Şah sıfatıyla tahta çıkartması (1736), 669; suikasta uğraması (1747), 669

Nagasaki: üzerine atom bombası bırakılması (1945), 702

Nanak (1469-1539), Sih dini ve cemaatinin kurucusu, 579-580

Nanda hanedanı, 280-281

Nanjing ("güney başkenti"), 618

Nantes Fermanı (1598): XIV. Louis tarafından yürürlükten kaldırılması, 646, 650

Nantes. *Bkz.* Nantes Fermanı

Nanzhao (Day devleti; günümüzde Yunnan, Çin'de), 471, 499, 569-570, 572, 614

napalm. *Bkz.* "Rum ateşi"

Napata: Mısır'ın güney sınırının buraya kadar ilerletilmesi, 128, 131, 156-157, 159-160, 195-196, 336

Napoléon Bonaparte, 688-689, 691-692, 699-700

Napoléon Savaşları, 696

Napolyon. *Bkz.* Napoléon

Nara: Çin şehrinin Japon taklidi (710), 470-471, 509, 510

Naram-Sin: steli, 29; stelin Zagros yüksek ülkesine yaptığı seferin görsel belgesi

olması, 96; dağlıların imparatorluğun başına bela kesilmesi, 116-117
Narmer'in [Firavun Menes] paleti [tablet], 29, 88, 96
Nâsır, Abbasi Halifesi (hd 1180-1225), 542
Nasturi Hıristiyanlar, 58-59, 403-404, 473, 504-505, 570-571; sayıca yavaş yavaş azalmaları, 544; Nasturilik, 13-14, 403-404, 470
Naukratis: buradaki Yunan ticari yerleşmesi, 204-205,
Navarra kralı Henri. *Bkz.* Henri IV, Fransa Kralı
Nazca Vadisi: âlâ pamuklu dokuma üreten And Dağları bölgesi, 374
Neanderthal İnsan, 44-45
Nehemya (MÖ 5. yy), 237-238; Kudüs'ü yeniden tahkim etmekle görevlendirilmesi, 234, 237
Nekhen-Nekheb: Güney Mısır'daki ikiz şehirler, 95-96, 102, 118, 131
Neko II, Firavun, 198, 204-205, 207
Neolitik Çağ: Doğu Asya'da, 14-15; doğum yeri, 55-56; bir dizi bitki ve hayvanın evcilleştirilmesi, 64; iplik eğirmeyle dokumanın ve çanak çömlek imalatının icadı, 64; Kalkolitik Çağ'a geçilmesi, 107; tarımın icadı, 694; bu çağdaki teknoloji, 710-711; bu çağdaki köy toplulukları, 711-713
Neolitik kültürün Longshan evresi, 121; siyah çanak çömlek, 136
Nepal Krallığı, 277-278
Nessos'un gömleği: Herakles'in ölümüne yol açan Kentaur Nessos'un zehirli gömleği, 334
Nestorios, Konstantinopolis Patriği (ö. *c.* 451), 421
Neva Nehri, 491
New England, buradaki İngilizler (1620), 642
Newton, Sir Isaac (1642-1727): *Principia* [*Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*] adlı eseri, 646; Batı'daki fizik ve astronomiyi kökünden değiştirmesi, 651-652; Newton fiziği üzerine Einstein, 701
Nicobar Adaları, 497-498
Niçiren (1222-1282), Japon Zen Budisti, 566
Nieuw Amsterdam (1664'ten itibaren New York): Felemenkliler tarafından kurulması (1612), 642
Nijerya, 540-541, 706-707
Nikaia Yunan İmparatorluğu, 549-550, 551, 588-589
Nikaia, 549-550; buradaki ekümenik konsiller (MS 325), 420-421; (MS 787), 481
Nikaialı Hipparkhos (MÖ *c.* 190-121), İskender Sonrası Dönemin bilim adamı, 260-261
Nikephoros I, İmparator (hd 802-811), 480
Nikephoros II Phokas (hd 963-969), 527, 528, 533-534, 541, 547-548
Nikolay I, Rus Çarı (d. 1796; hd 1825-1855), 686
Nikomedeia (İzmit), 581
Nikomedeia (İzmit): Roma imparatorluk başkentinin yerleştirildiği şehir; 377-378
Nil Havzası'ndaki alüvyonlu arazi, 82 *ve devamı*
Nil kıyısındaki Aleksandreia [İskenderiye]: İskender sonrasının bilim ve irfan odağı, 260; Ptolemaios hanedanının devraldığı başkent, 260, 261; Antiokheia ile arasındaki dini iktidar mücadelesi, 417; ve Konstantinopolis Patriği, 593
Nil; Nil Vadisi; Nil Deltası, 55, 59-60, 82-90, 117-118, 128-129, 160, 336; Assuan barajı (MS 1902), 160
Ninive: düşüşü, 157, 198, 199; ayaklanması, 193-194
Nippur, 632
Nirvana: bir "sönüklük" hali, 225-226, 230, 358-359
Nisibis [Nusaybin]: Roma İmparatorluğu'nun Kuzeydoğu Mezopotamya'daki sınır hisarı olması, 384-385, 399, 403-404
Nizamülmülk, İranlı vezir: Haşşaşiye tarafından öldürülmesi, 519. *Ayrıca bkz.* Haşşaşiye
No tiyatrosu (Japon), 622
Nobunaga, Oda (1534-1582), Japon savaş ağası: Aşikaga Şogunluğu'nu ortadan kaldırması (1573), 622; askeri isyanda ölmesi, 622-623

nomarkh'lar: Mısırlı yerel mülki idare amirlerinin (il valilerinin) Firavunlar Devri Mısır'ında [hakları] veraset yoluyla intikal eden [yerel] prenslere dönüşmesi, 103, 105, 130
Normandiya, 488-489, 491-492, 532-533
Normanlar, 519-520, 529, 546; İngiltere'yi fetihleri (1066), 533-534; Bayeux Duvar Halısı'nda tasvir edilişleri, 534-535; fetih ve örgütleme marifetleri, 535, 538; Thessalonike'yi yağmalamaları, 548
Norslar [Kuzey Halkları], 52-53, 491, 632-633
Norveç, 493-494, 533, 591-592
Novgorod, 493-494, 551, 572, 591-592, 660
nötronlar. *Bkz.* Chadwick, Sir James
Numidya (Roma'nın Kuzeybatı Afrika'daki müttefiki), 317, 319-320, 322, 417
Nureddin, Zengi'nin oğlu, 541, 547. *Ayrıca bkz.* Zengi
Nurhaçi (1559-1626): Mançu devletinin kurucusu, 620
Nusaybin. *Bkz.* Nisibis
Nübye; Nübyeliler, 103, 118-119, 128-129, 132, 423, 577
nüfus patlamaları: Helen Dünyası'nda (8. yy'den 2. yy'e), 211-212, 293-294, 344-345; Batı Hıristiyan Âlemi'nde (11. yy'den itibaren), 552; Çin'de (18./19. yy), 676; Avrupa'da, 679; biyosferde, 694, 703
nüfus, Karahumma'nın en azından üçte birinin kökünü kazıması, 594-595
nükleer silahlar, 714
Nürnberg, 599, 601

O-Ö

obsidiyen: yanardağ faaliyetiyle meydana gelen az bulunur doğal bir cam, 107-108; Melos ve Lipari Adaları'ndaki yatakları, 107-108
Ockhamlı William (*c.* 1303-1349), İngiliz teolog; Karahumma'nın kurbanı olması, 603-604
Octavius. *Bkz.* Augustus
Odaenathus, Palmyra Prensi, 376-377, 406
Odovakar (*c.* 434-493) (İtalya'nın ilk barbar hükümdarı), 396-397
Odysseus, 212-213, 217
Oğul: primordiyal bir imge olarak, 357
Oğuzlar [Uzlar]: Selçukluların pagan kandaşları, 520, 546
Oikoumenê (Yunanca, harfi harfine "(Dünya'nın) Meskûn (Bölümü)", 48-60, 222-231, 250-255, 351-369, 375-386, 632-645; insanlığın kalımının kaçınılmaz koşulunun birleştirimi olması, 74
Oikoumenê'nin ekonomik birleştirimi, 699-700
okyanuslarda seyir tekniği
Olav Tryggvason, Norveç Kralı (hd 995-1000), 493
Olga, Prenses (10. yy), Kiev hükümdarı, 493
oligosen dönemi, 42-43
Olmek uygarlığı (Mezo-Amerika'da), 152-154, 370-374, 513
Olympia: buradaki festivaller, 221; Phidias'ın buradaki Zeus heykeli, 246-247; Perslerin geri püskürtülmesini kutlamak için süslenmesi (MÖ 480-479), 246-247
Olympos Dağı, 241, 315
On Emir, 480-481
On İki İmamcı Şiiler [İmâmiyye], 582-583, 584-585, 668. *Ayrıca bkz.* İsmail, Şah
Opet. *Bkz.* Teb
Ordo Fratrum Minorum [Küçük Kardeşler Tarikatı], 560-561
Oregon, 63
Orissa, 669-670, 683
Orléans: Attila'nın burada yenilmesi (MS 451), 393
ormanlar: Akdeniz'dekilerin tükenmesi, 463; yerine gelebilmesinden daha hızlı bir şekilde kesip biçilmesi, 682
ormanlar: tropik, 51, 56, 58; Amanos Dağları'ndakiler, 87, 94, 107; Lübnan Dağları'ndakiler, 107; And Dağları'ndakiler, 628-629; Sibirya'dakiler, 640
Orpheus, 381-382
Orpheusçular, 201, 278
Orta Krallık: Mısır'da, 118-119, 128; Orta Krallık olarak Çin, 632, 636, 677

orta sınıflar, 689, 690, 691, 695, 696-697, 704
Ortak Yaşam Kardeşliği tarikatı (*Devotio Moderna*): Geert Groote (1340-1384) adlı keşiş tarafından Hıristiyan hayatını ve zühdünü yüceltmek amacıyla kurulan bir tarikat; birçok okulu ortaya çıkarmış; 17. yy'nin sonunda ortadan kalkmıştı, 607, 610
Osiris: Mısır'ın bitki örtüsü-tanrısı, 89-90, 100-101; kötü kardeşi Set tarafından katli, 89-90; İsis tarafından canlandırılması, 89-90; tapınmanın yaygınlaşması, ve ahlaki bir nitelik kazanması, 100-101; ölümsüzlüğü bahşeden olması, 130-131; mumyalanmakla "Tøhum" rolü için yarış dışı kalması, 365
Osiris'in cenneti, 100-101
Osmanlılar; Osmanlı İmparatorluğu, 576-577, 581-587, 588-589, 590-593; Yunanların ayrılması (1821), 14; çekirdeğinin mevcudiyeti (1381 itibarıyla), 577; genişlemesi (1402 itibarıyla), 577; Timur tarafından paramparça edilmesi, 577; zirvesine çıkması (1555), 577; daimi bir köle ordusu [kapı kulu ocağı] beslemesi, 583; erkân olarak köleler583-584; Konstantinopolis'i ele geçirmesi (1453) ve Trabzon [Rum] İmparatorluğu'nu ilhakı (1461), 592-593; Memlûk İmparatorluğu'nu fethi (1516-1517), 593; buradaki enflasyon, 635-636; Viyana kuşatmasında yaşadığı başarısızlık (1682-1683), 649-650, 657; Rusya'nın kesin bir şekilde yenilgiye uğratması, 683; Yunanistan'ı tahliye etmek zorunda bırakılması, 684-685
Ostrogotlar, 392, 410-412, 486
Otranto Boğazı, 213-214, 241, 250, 251-252, 287, 289-290
Otto I, Doğu Francia'nın Sakson kralı (912-973), 532, 533, 535; Roma'da imparatorluk tacını giymesi (962), 535
Otto II, Sakson İmparatoru, 493
Otto III (hd 980-1002), 539
Otuz Yıl Savaşı (1618-1648), 649-650, 655-656, 657, 686, 696
Oxkintok: Batı Yucatán'daki Maya tören merkezi, 438-439
ölü yakma, 178
ölüm, 229, 608; "Tohum'un" yıllık ölümü ve dirilişi, 356-357; ölüm oranının düşürülmesinden kaynaklanan sosyal sorunlar, 703
Ön Asya, 69, 70, 86, 96, 100-101, 106-107, 328. *Ayrıca Ön Asya'yla ilgili bütün başlıklar*
Özbek göçebeler, 577-578, 585-586
Özbekistan, 669

p

Pachacámac: ekümenik bir And Dağları tanrısı olması, 516, 538
Pachacuti: İnka tahtını ele geçirmesi, 628, 638-639
Padova Üniversitesi, 651-653, 662
Padovalı Marsilio (*c.* 1290-1342): Papalık karşıtı İtalyan filozof, 603-604
Pagan, Yukarı Burma'da krallık, 499, 612
Pahlavalar: Hindistan'ın Avrasyalı göçebe istilacıları, 395
Pakhomios (Aziz Pakhomios, 290-345), ilk disiplinli Hıristiyan çileci münzeviler birliğinin Mısırlı kurucusu, 423-424, 458-459, 536-537
Pakistan, 706
Pala Krallığı, Bengal, 497, 499, 500-501
Palaiologos hanedanı (1259-1453), Doğu Roma imparatorları, 589-590; *Bkz.* Mikhail VIII Palaiologos
Paleolitik Çağlar, Alt ve Üst, 15-16, 45-47, 59, 61-62, 63, 490-491, 686-687, 693-694, 709-710, 711-715
Pali dili: bu dilde Theravada Budist kutsal kitapları, 388
Palladio, Andrea (1518-80), İtalyan mimar, 597-598
Pallavalar: bir Güney Hindistan hanedanı, 426-427, 497
Palmyra: Arap vaha devleti, 338-339, 376-377, 444
Panama: kıstağı, 54, 638; şehri (1519'da kurulması), 638
Panhelenik festivaller, 221
Panteon, İmparator Hadrianus'un Roma'daki, 401-402, 597-598
Papalık *Curia*'sı, 539, 558-559, 560, 561-562, 602-603, 647

Papalık Devleti, 600-601
Papalık, 482; Konstantinopolis'teki İmparatorluk Hükümeti'yle arasındaki hırgür, 416-417; Britanya Adaları'ndaki dini otoritesinin genişlemesi, 462; Hıristiyan Âlemi'ndeki otoritesini kabul ettirmesi, 464; Şarlman'ın Papalık adına toprakları geri alması, 485-486; dini reformlar, 537; Romalı soyluların Papalığı istismar etmeleri, 538; Papalıkla imparatorluk arasındaki iktidar mücadelesi, 556-557; Hohenstaufenlere karşı verdiği savaş, 557; iktidar mücadelesinde manevi otorite kaybı, 558; kaynak sağlamak için din adamlarını vergilendirmesi, 558-559; mali işlerle hukuktan medet ummasının Batı Hıristiyan Âlemi'nin kanını dondurması, 559; güç ve gelirin yerel seküler hükümetlere aktarılması (1303-1563), 603-604; Batı Hıristiyan cemaatinin manevi bağlılığını kaybetmesi, 603-604
papirüs, 198
Parácas Yarımadası: âlâ yünlü dokumaların üretildiği And Dağları bölgesi, 374
Paramesvara, Sumatra'daki bir Şailendra prensi: Malaka [devletini] kurması, 613; Muhammed İskender Şah adını alarak Müslümanlığı benimsemesi, 613
Parmenides: monist Yunan filozof (MÖ 5. yy), 247
Parniler: yaylacılar, 254, 261; Media ve Babil'i fetihleri, 321-322
Parsiler, 223
Part İmparatorluğu; Partlar; (bugünkü Horasan), 209, 233, 254, 261, 310-311, 315, 324-325, 327-328, 337-338, 376
Parthenon (Atina), 402
Pascal, Blaise (1623-1662), 649, 654
Pasifik Okyanusu, 54, 56, 112, 567-568, 633, 634, 659
Paskalya Adası, 53, 58
Pasteur, Louis (1822-1895): bakterilerin varlığını gözler önüne sermesi (1857), 686-687
Pataliputra: bir ara Maurya hanedanının başkenti olması, 324; Şungaların başkenti haline gelmesi, 335-336
patatesler, yetiştirilmeleri, 25, 154
patlayıcılar, 617, 702
Paulinus, York'ta vazife gören Romen misyoner Paulinus (627-632), 413-414
Paulus IV, Papa. *Bkz.* Carafa, Gian Pietro
Paulusçu Hıristiyanlar: Bizans İmparatorluğu'nda bir mezhep, 480, 530
Paulusçu Hıristiyanlık, 367-368, 375
Pax Islamica [İslam Barışı], 521-522
Peçenekler: Avrasyalı göçebeler, 488, 546
Pehlevi dili (Orta Farsça), 456
Peisistratos, Atinalı diktatör (MÖ *c.* 600-528): Atina'yı refaha kavuşturması, 219-220
Pekçe: Kore'de devlet, 469
Pekin (eskiden Daxing) [Dadu], "kuzey başkenti", 571, 573, 574, 617, 618, 620
Pekin İnsanı, 45
Pelagiusçular; Pelagius, 409
Peloponnesos, 146, 241-242, 457, 480, 666-667
Pencap, 160, 450-451, 541-542, 685
Pentateukhos. Bkz. Tora
Pentateukhos. Bkz. Tora
Pepi II: Eski Krallık'ın son Firavunu (6. Hanedan), 103; hd *c.* 94 yıl (MÖ 2278-2184), 103
Pépin III ("Kısa"), Frank Kralı (hd 751-768), 466, 485, 487-488, 538, 556-557
Pera: Osmanlıların buradaki Cenova kolonilerini ilhakı, 593
Pergamon: Ön Asya'da Yunan şehri, 254, 314-315, 317, 327, 362
Perikles (MÖ *c.* 490-429), 245-247
Pers İmparatorluğu, 57, 108, 201; İskender tarafından yıkılması, 48, 59, 244, 250-251; Kyros tarafından kurulması, 209; o zamana kadar kurulmuş en büyük imparatorluk olması, 210, 240-241; hoşgörü politikası, 232-239; Dareios ve Kserkses'in kısmen Zerdüştçülüğü benimsemeleri, 233; Babilli Yahudiler ve, 234; bir alfabe icadı, 234-235; Romen-Pers savaşı, 384-385; Hıristiyanlığın Pers İmparatorluğu'ndaki yayılışı, 385; hoşgörü fermanı, 385-386; Eftalit Hunları tarafından yenilmesi, 393-394; Eftalitlerden intikam alınması, 394; ordularının Suriye, Filistin ve Kyrenaika'yı işgal etmeleri, 406; anarşi içine

düşmesi, 406; Müslüman Araplar tarafından yıkılması, 450-451
Persepolis: Pers tören merkezi, 379-380
Peru, 14, 49, 73-74, 153-154, 440-441, 514-515; buradaki metalürji, 374
Petén: Orta Maya bölgesi, 373
Petrarca (Francesco Petrarca, 1304-1374), 596-597, 598-599
petrol, 701-702
peygamberler: Suriye ve Helen Dünya'sında, 166-167; Yahuda'da, 208, 247-248
Peyzaj bahçeciliği, Japon, 622
Phaeton (Yunan mitolojisinde Güneş tanrısı Helios'un oğlu), 35-36
Phidias (d. MÖ *c.* 500), Yunan heykeltıraş; Atina'da Athena'nın Olympia'da da Zeus'un heykelini yapması, 246-247
Philemon (MÖ 361-263): komedya yazarı, Syrakusa'dan Atina'ya gelmesi, 259
Philippe IV, Fransa Kralı (1268-1314), 557-558; Papa VIII. Bonifatius'u küçük düşürmesi, 602, 604; Templier Şövalyeleri'ne zulüm etmesi, 609-610
Philippi [Fílippoi]: Makedonya Kralı II. Philippos tarafından altın madenlerine bekçilik yapsın diye kurulması, 261-262
Philippos II, Makedonya Kralı (MÖ 382-336), 243-244, 250-251, 251-253, 260
Philippos V, Makedonya Kralı (hd MÖ 230-179), 313-315
Photios (Konstantinopolis Patriği, 858-867; 877-886), 481-482
Pico, Giovanni (Pico della Mirandola, 1463-1494), İtalyan filozof, 599
piktogram [resimçizit], 46, 625
Pindaros (MÖ *c.* 522-443), Thebailı şair, 247
piramitler, 34, 72-73, 101
Pirene Dağları. *Bkz.* Pireneler
Pireneler [Pirene Dağları], 311-312, 410, 421, 464, 477-478
pirinç yetiştirilmesi ve nakli, 73, 138, 436, 469, 617
Pistoia, 598-599
Piza, 535-536
Pizarro, Francisco (*c.* 1478-1541), 631; İnka İmparatorluğu'nu fethi (1532-1535), 638, 639
Plataia: Yunanların Persleri burada yenmeleri (MÖ 479), 241-242
Platon (MÖ 427-347), 258, 378; Sokrates'in öğrencisi ve Pythagoras'ın müridi, 248-249; Epikharmos'ta diyalog formu için bir model bulması, 248; felsefesindeki metafizik ve mit, 248; Syrakusa'yı ziyaretleri, 293
Pleyistosen Bölüm, 51
Plotinos (MS 205-270), Mısırlı Yeni-Platoncu filozof, 378-379
Po Nehri ve Havzası, 291, 311-312, 463
Poggio Bracciolini (1380-1459), çığır açan İtalyan arkeolog, 598-599
Poitiers, 451-452
Polinezya, 53, 71-72
"Politianus" (Angelo Ambrogini, 1154-1194), İtalyan Rönesans âlimi ve şairi, 598-599
politik birlik, 699-700
politik örgütlenme: ve dillerin köşe bucak dağılması, 58-59
politik özgürlüğün bedeli, 706-707
politik sınırlar, 698
politik yapı şekilleri, 536
Polonya: buradaki Hıristiyanlık, 533, 574-575; Kralı, 592; Litvanya'yla birliği, 601
Polonya-Litvanya, 601, 606-607, 660-661
Pompeius (Gnaeus Pompeius, MÖ 106-48), Romalı triumvir, 313-314, 344; Levant'ta kanun ve nizamı yeniden tesis etmesi, 318; Suriye'yi Roma'nın bir eyaletine dönüştürmesi, 338
Pontifex Maximus: Roma devletinin politik başının *ex officio* elinde tuttuğu gayri-Hıristiyan başrahipliği, 382-383, 384
Portekiz; Portekizliler, 11, 72-73, 585-586, 612, 620, 634-638, 641-645; Fas'ta başlarına askeri bir felaket gelmesi (1578), 641-642; İspanya'yla birleşmesi (1580), 641-642, 656; Japonya'dan kovulmaları, 642
Poseidonia (Paestum), 290
Posta Birliği, Evrensel, 700
Prag Üniversitesi (kuruluşu 1347), 600
Prakrit dilleri, Hint (yaşayan lehçeleri), 387-388
prenslikler: Kuzey İtalyan şehir devletlerinin yerini almaları (14./15. yy), 600-601
primatlar (memelilerin en üst takımı), 42-

43, 53-54
"primordiyal imgeler": tarihin uygarlık öncesi aşamasından devralınması, 355; en eskisi ve en güçlüsünün Ana olması, 355-356; Budist *bodhisattva*'lar, 359
proletarya, 690-691
Prometheus, 43
Protestanların Romen Kilisesi'nden ayrılmaları, 601, 647
proto-geometrik üslup, Yunan çanak çömleğinde, 176-178, 246-247
Psammetikos I, Firavun (MÖ 664-610), 195-196, 204-205, 244
Psellos [Mikhail Psellos], Bizanslı Yunan filozof (9. yy), 551
psişik görüngüler, 167
Pskov, 551, 572, 591-592
Ptah (Memphis'ten tapınak devleti bulunan Mısırlı tanrı), 144
Ptolemaios I: İskender'in komutanlarından biri; Mısır ve Suriye'nin güney yarısını alması, 253-254,
Ptolemaios II, 254-255, 282, 339
Ptolemaios IV, 314-315
Ptolemaios İmparatorluğu (Mısır'ın Makedonyalı kralları, hd NÖ 323-30), 254-255, 257; ortadan kalkması, 310-311
Puebla, Meksika, 74
Pulakeşin II Çalukya, 426-427
Pulcheria, II. Theodisius'un ablası; Markianos'un karısı; 414'ten 453'teki ölümüne kadar tahtın arkasındaki güç olması, 399-400
Pydna: Makedonlar karşısında burada kazanılan Romen zaferi, 316
Pyrrhos, Epir Kralı, 289-290, 294, 298-299
Pythagoras (*fl.* MÖ 6. yy), Yunan filozof: Samos Adası'nda doğması, 222-223; Güney İtalya'daki şehir devleti Kroton'a yerleşmesi, 222-223; hayatı Buda'yla aynı yönlerde değiştirmeye koyulması, 226, 351-352; müritleri, 226-227; bir cemiyet meydana getirmesi, 226-227; ölüm ve yeniden doğuş üzerine, 229-230; Pythagorasçılar, 201, 278
Pythia'lar: Delphoi'da kehanetlerde bulunan kadın medyumlar, 167

Q

Qi: Çin devleti, 264
Qian-long: Qing (Mançu) İmparatoru, 637, 674-677; Çin edebiyatının derlemesi, 674
Qin İmparatorluğu: 263-270, 285, 300, 302, 569; Çin'i kesin birleştirimi (MÖ 230-221), 267; Kral Zheng'in Shi Huangdi adıyla birleşik Çin'in ilk hükümdarı olması, 300; tasfiye edilmesi (MÖ 207), 302; Han İmparatorluğu adıyla yeniden kurulması (MÖ 202), 302
Qing (Mançu) hanedanı, 673-677
Québec: Fransızlar tarafından kurulması (1608), 642
Quetzalcóatl: tüylü yılan şeklindeki Meksika tanrısı, 513-514, 638
Quito (Ekvador'un bugünkü başkenti), 628, 639

R

Ra. *Bkz.* Re
Rabelais, François (1494?-1553), 653-654
Racine, Jean (1639-1699), 654
Racputlar ("kral oğulları"), göçebe istilacıların ahfadı, 395, 426, 497, 499, 667
radyoaktif atık, 35-36
radyokarbon tarihlendirmesi: Mezo-Amerikan ve And Dağları uygarlıklarının, 370-372, 438-441, 512
Raffaello (Raffaello Sanzio, 1483-1520), 598-599
Ragusa, 479-480
rahipler: Firavunlar Devri Mısır'ında verimliliğinin sırtından geçinen, sayıca artan rahip ordusu, 103-104; Eski Krallık'ın çöküşünün kısmi nedeni olmaları, 103-104
Rama: Hint tanrısı Vişnu'nun cisimleşmelerinden biri, 359-360
Ramanuca (d. *c.* 1028), Hint filozof, 501-502
Ramayana: Hint epik şiiri, 388
Ramses II, Firavun (hd MÖ 1290-1224), 133
Ramses III (hd MÖ *c.* 1198-1167), 142, 145
Rancit Singh (hd 1799-1839), Sih hükümdar, 683, 684, 685

Raphia Muharebesi (MÖ 217): Mısırlı birliklerin Selevkos birliklerini yenmesi, 314-315, 319
Ravenna, 412-413, 435, 457, 466; Batı İmparatorluğu'nun 5. yy'de melce başkenti, 396-397, ; buradaki son Roma İmparatoru, 396-397; Theodorich'in vekil sıfatıyla oraya kurulması, 397; Doğu Roma'nın buradaki piskoposluğu, 556-557
Re [Ra]: Mısır'ın güneş tanrısı, 89; Heliopolis'teki ikametgâhı, 89; kutsal şehri Heliopolis, 102-103, 130; tanrılığın başkanı olması, 102-103; yüzü suyu hürmetine tapınaklar inşa edilmesi, 103
reenkarnasyon. *Bkz.* ruh göçü
refah devleti: ahlaki ve psikolojik problemleri, 703-704
Reform hareketi, 601-611
reform yasa tasarıları: Britanya parlamentosundan geçmeleri (1832), 689; (1867-1872), 690-691
Reggio. *Bkz.* Rhegion
Rehoboam, Yahuda Kralı, 208
Ren Nehri, 311, 328, 407-408, 410, 411, 463, 486-487
resim, 63-64; Çinli, 508-509; Japon, 622; İtalyan, Flaman, İspanyol, Felemenk, 700-701
resimçizit. *Bkz.* piktogram
Respublica Christiana ["Hıristiyan Cumhuriyeti"], 603-604
"*Respublica literaria*" ["Edebiyat Cumhuriyeti"], 652-653
Reval, 555
Rhegion [Reggio]: İtalya'daki Yunan devleti, 289-290, 293
Ricci, Matteo (1552-1610), Çin'deki Cizvit misyoner, 650-651
Richard I, İngiltere Kralı (1157-1599), 548
Richelieu Kardinali ve Dükü, Armand Jean du Plessis (1585-1642), 655
Riga (kuruluşu 1201), 555
Rimmon, Şam'daki tapınağı, 208
ringalar: yumurtlama yerleri, 636
Robusti, Jacopo. *Bkz.* Tintoretto
Rodos şehir devleti: kap süsleme üslubu, 217; gemi rotalarına kumanda etmesi, 261; depremle yıkılması (MÖ 227), 261; Roma tarafından yüzüstü bırakılması, 316-317; donanmasının Levant'ın güvenliğini sağlaması, 326; Delos Adası'nın Roma tarafından Atina'ya verilmesiyle mahvolması, 326
Roland: Basklar tarafından imha edilen Şarlman'ın artçı birliğinin komutanı (778) ve aynı zamanda efsanevi kahraman, 486; *La Chanson de Roland* [Roland'ın Şarkısı], 535
Roma hukuku; Romen kanunları, 401, 474-475, 534
Roma Piskoposluğu, 464-465, 481, 482
Roma; Roma İmparatorluğu; Romalılar; Romen: Yahudiler ve Yunanların bünyesine katılması, 13; Hıristiyanlığı kabul etmesi, 13; Kudüs'ün Romalılarca yıkımı, 14; Levant'ta 12. yy'e kadar ayakta kalması ama batı eyaletlerinde çökmesi (MS 476), 14; barbar ardıl devletleri, 14; köleliğin uygulanması, 30; Yunan-Romen Dünyası'nın politik bakımdan Roma İmparatorluğu'nda birleşmesi, 49; politik bakımdan İtalya'yı birleştirmesi (MÖ *c.* 340-264), 290-291, 297-299; Etrüskler tarafından tutulması, 291; Etrüsk devletlerinin Roma tarafından zapturapt altına alınmaları, 291-292; Roma-Kartaca antlaşmaları, 295-296; şehrin Kelt Senonlar tarafından yağmalanması (MÖ 386), 296; Tarquinius ailesinin devrilmesi ve bir cumhuriyet rejiminin resmen yürürlüğe girmesi, 297; Roma-Kartaca savaşı, 299, 312; Romen devrimi, 311; ordularının Hannibal tarafından ortadan kaldırılması, 311-312; "ikinci sınıf" yurttaşlar, 312-313; müttefiklerini yüzüstü bırakması, 316-317; Pompeius ve Julius Caesar, 318-319; Delos Adası'nı Atina'ya vererek Rodos'u mahvetmesi, 326; uğratıldığı ilk tersinemez yenilgi (Carrhae'de Parthia tarafından), 327-328; askeri sınırları Avrupa'da Ren çizgisine, Asya'da Fırat çizgisine kadar ötelemesi, 328; sınırı Tuna çizgisine kadar ötelemesi, 328; Roma Hazinesi'nin iflas bayrağını çekmesi (MÖ 215), 329; levazımı veresiye alması (MÖ 215-201),

329; Scipio'nun seferî kuvvetinin hediyeyle donatılması, 329; özel kreditörlerin ocağına düşmesi, 329-330; son taksiti kamu arazisi şeklinde tediye etmesi, 329-330; dayattığı savaş tazminatları, 330; vergilendirilme, 330; silahaltına alma, 331-332; arazi politikası, 332-333; düşkün [mülksüz] yurttaşların askere alınması, 333; Roma'nın savaş ağaları tarafından yönetilmesi, 333-334; yüz yıl süren Romen devrimi (MÖ 133-30), 332-334; Hannibal'ın ölümünden sonra Roma'dan aldığı öç, 334; Partlarla savaşı, 337; Traianus'un başarısızlıkları, 338; Hadrianus'un politikası, 338; Augustus'un Pompeius'u örnek alarak Roma İmparatorluğu'nu bir özerk şehir devletleri birliği halinde örgütlemenin peşinde koşması, 344; Augustus'un sınırlarını sabitleştirmesi, 345; Britanya'nın fethi ve imparatorluğun bünyesine katılması, 345-346; Hadrianus tarafından (Tyne Nehri'nden Solway Halici'ne kadar) ve Antoninus tarafından (Forth Körfezi'nden Clyde Nehri'ne kadar) setler inşa edilmesi, 345-346; azalan insan gücü, 346-347; lejyonların Germenler tarafından imhası, 346-347; tebaasını Roma yurttaşlarına dönüştürmesi (MS 212), 347; Akdeniz Havzası'nın politik birleştirimini gerçekleştirmesi, 347; eşitsizlik ve toplumsal adaletsizlik, 347; ordularına gerekenleri sağlamayla vergilerini toplama işlerini kiralama, 348; Augustus'un devlet memurluğu, 348-349; yarım yüzyıl süren kargaşa (MS 235-284), 349; maden paranın değerinin sıfıra düşmesi, 349; mali çöküşü ve imparatorluğun geçici süreyle üç parçaya ayrılması, 349, 376; yağmacılar tarafından istila edilmesi, 349; Hıristiyan Kilisesi'yle zıtlaşması, 366-367; yaşayan vücut bulan tanrılar olarak imparatorlar, 375-376; başkentin (i) Nikomedeia'ya, (ii) Byzantion'a taşınması, 377-378; MS 303-311'in "Büyük Zulmü", 381; Constantinus'un Hıristiyanlığı benimsemesi, 382-383; Galerius'un ibadet özgürlüğü bahşetmesi, 382; Romen-Pers savaşı (MS 337-360), 384-385; Vizigotlar yüzünden ezici bir yenilgiye uğraması (MS 378), 384-385; Hıristiyanlığın imparatorluğun "yerleşmiş" dini olması, 385; Batı ve Doğu diye bölünmesi, 393, 396; Attila'nın Batı İmparatorluğu'nu istila etmesi ve Orléans'ta yenilmesi, 393; Vizigot mülteciler tarafından ele geçirilip yağmalanması (MS 410), 393, 396-397; Vandallar tarafından yağmalanması (MS 455), 396-397; kâğıt üstünde Zenon'un egemenliği altında yeniden birleştirmesi, 396-397. *Bkz.* Doğu Roma İmparatorluğu; Batı Roma İmparatorluğu

Romagna, 556-557

Roma-Kartaca savaşı (MÖ 264-241): donanmalar, ordular ve emsalsiz kayıplar verilmesi, 299; Hannibal'ın stratejisi, 312-314

Romanos I Lekapenos (*c.* 913), Doğu Roma filosunun amirali, 484

Romanos IV Diogenes, Doğu Roma İmparatoru (hd 1068-1071), 528, 529, 546

Romanos Melodos, Bizans tarzı müzik ve ayin şiirinin yaratıcısı (*c.* 480-550), 459

Romanya; Rumen prenslikleri [Valahya ve Moldavya], 58-59, 662, 666-667

Romen dilleri, 58-59

Romen Diyojen. *Bkz.* Romanos IV Diogenes

Romen Katolik Hıristiyanlığı, 12; Romen Kilisesi: Protestanların kiliseden ayrılması, 601; Çin İmparatorluk Hükümeti'yle çekişmesi (1693-1723), 650-651

Romen Ostrogot savaşı (536-561), 400-401

Romen-Arap sınır savaşı, 483

Romen-Bulgar savaşları (755-775; 971-1018), 480, 528, 531

Romen-Got savaşı (535-561), 410-411

Romen-Paulusçu savaşı (*c.* 843-*c.* 878), 480

Romen-Pers savaşları (572-591; 604-628), 444-445, 447, 459-460-

Romen-Yahudi savaşları, 444

Ronsard, Pierre de (1524-1585), 654

Ros Nehri halkı. *Bkz.* Roslar

Roslar [Ros Nehri halkı]: Rusya'daki İs-

kandinavyalı yerleşimciler, 491-492, 493-494
Royal Society [Londra Kraliyet Derneği] (1660), 648, 651-652, 663-664
Rönesans, 12, 597-599
ruh göçü [reenkarnasyon]; yeniden doğuş, 200-201, 229-230, 717
ruh: Buda'nın ve muarızlarının bu konudaki inançları, 230
Rûhu'l-kudüs. *Bkz.* Kutsal Ruh
"Rum ateşi" (napalm), 451, 459, 701-702
Rum Selçuklu Sultanlığı, 543, 546-547, 549-550, 551, 572, 580-581, 588
Rumenler, 574-575, 588
Rusların ilk vakayinamesi: *Povest vremennıh let* ["Geçmiş Yılların Öyküsü"]. *Bkz.* Rusya
Rusya: Batılılaşması, 11; Büyük Güç olarak, 11; Rus köylülerin toprağın verimliliğini eski durumuna getirme tekniği, 70, 71; İskandinavya'dan gelen Ros yerleşimciler, 491-494; dininden dönüp Hıristiyanlığı benimsemesi (MS 989), 493-494, 524, 550; Moğollar tarafından mahvedilmesi (1237; 1240; 1395), 551, 578-579; Rusların ilk vakayinamesi, 551; genişlemesi, 588, 592-593, 659; "Gaileler Devri" (1604-1613), 641, 660; Rus-Türk barış antlaşması (1774), 675; Osmanlı İmparatorluğu'nu yenilgiye uğratması (1768-1774), 683; serflerin serbest kalmaları (1861), 696-697; teknolojisini azami hızda modernleştirmesi, 704-705; Rus-Svear Savaşı (1700-1721), 657; Rus-Türk savaşları (1768-1774; 1787-1792; 1806-1812), 675, 684-685; (1877-1878), 696, 697-698; Rus-Japon Savaşı (1904-1905), 11, 696, 697-698; Rus Ekim 1917 Devrimi, 704-705
rüzgârlar: floranın köşe bucağa dağılmak için rüzgârın eylemine tabi olması, 53; ulaşımda rüzgâr gücü, 54-55, 681-682

S-Ş

Sadi-i Şirazi [Şirazlı Sadi] (*c.* 1184-1291), İranlı şair, 542-543, 584-585
Sadukiler: İsa'nın idamına rıza göstermeleri, 363-364
Safevî İmparatorluğu, 576, 577-578, 665-668
Safiyeddin İshak, Şeyh (1252-1334), 584
"Saflık Kardeşleri" (İhvanü's-Safa): Basra'da ansiklopedi üreten İsmaili cemaat olması, 518
Sahra, 50, 311, 520-521, 540-541, 577, 670
Sakai: Japon "özgür şehri", 34, 621-622
Sakalar, İran dili konuşan halklar: Baktriane/Parthia bölgesinden gelen göçebeler olmaları, 324-325; Hindistan'daki Yunan prensliklerini fethetmeleri, 324-325; Partlar ve Kushanlar tarafından galebe çalınmaları, 324-325. *Ayrıca bkz.* İskitler
Sakkara: buradaki piramit, 72-73, 101
Saksonlar: Britanya'daki, 410; Frankların kuzey sınırındaki, 486; zorla dinlerinden döndürülerek Hıristiyanlaştırılmaları, 491
Saksonya: fethinin Şarlman'ın otuz iki yılını (772-804) alması, 486
Salaheddin Eyyubi, ö. 1193: Fatımi hanedanını ortadan kaldırması, 541; Kudüs'ü geri alması, 541; Frankları Kudüs'ten çıkarması, 548
Salamis: Yunanların Pers donanması karşısında burada zafer kazanması (480), 241-242
salgınlar: Karahumma (1348 ve sonrasında), 552, 594-595. *Bkz.* Marsilya
Salvius (soyadı Trypon; ö. MÖ *c.* 102), Sicilyalı köle kral, 334
Salzburg: Protestan Hıristiyanların Salzburg prens-piskoposluğundan sürülmeleri, 650-651
Samaniler, Toharistan'daki İranlı hükümdarlar (874-995), 477, 518, 520
Samaria: burada Şamlı tacirlere bir mahalle tahsisi, 171; İzebel'in Baal ve peygamberlerini buraya sokması, 173; düşmesi (MÖ 722), 197
Sami dili konuşan halklar, 94, 163-165
Samiriyeliler, 367, 408-409
Samnit Konfederasyonu, 294, 295, 296, 298-299
Samos, 246, 259
samurai: Japon feodal askeri sınıf, 12.-19. yy, 676, 684

San Lorenzo: Olmek uygarlığının Meksika'daki siti, 152-153; kökünün şiddetle kazınması, 188, 439-440; ilk ortaya çıkışının radyokarbon testiyle tarihlendirilmesi (MÖ *c.* 1250), 370, 373-374
San Pietro Bazilikası, Roma, 487, 488
San Vitale Bazilikası, Ravenna, 401-402
Sanayi Devrimi, 35, 36, 39, 636-637, 678-692, 693-694, 699-700, 707, 710, 712, 715
sanayi işçileri, 680-681, 685-686, 690-691, 695, 696-697, 704
Sanherib [Sinahheriba], Asur Kralı (hd MÖ 705-681), 193-194, 195, 197
Sanskrit dili (bir Hint-Avrupa dili), 109-110, 122-123, 124-125, 182, 183-184, 278-279, 354; kutsal Vedaların bu dille yazılması, 120
Santorini. *Bkz.* Thera
Sardinya; Sardinyalılar, 174-175, 214, 287. *Ayrıca bkz.* Şerdenler
Sargon [Şarrukin], Agade Kralı (hd MÖ *c.* 2371-2316), 90, 94-96
Sargonlar hanedanı, 104, 115-116
Sarı Nehir, 55-56, 111, 121, 136, 137-138, 149-150, 200, 263, 300-301, 303, 395, 434, 469, 507, 563
sarıhumma, 702
Sarnath geyik parkı: Buda'nın vaazlarının esas mahalli olması, 280
Sarvastivada okulu (Budist felsefenin), 359, 432
Sasaniler; Sasani İmparatorluğu, 349-350, 470; Roma ve Kushan İmparatorluğu'na ve karşı saldırganlığı, 350; Arsaklı Part İmparatorluğu'nun üstüne konması, 350, 376; Zerdüştçülüğe bağlılıkları, 379-380
Saul, İsrail Kralı: bulaşan psişik hastalığı ve kendini kaybettiği cinnet nöbetleri, 166-167, 168-169, 247-248
savaş arabaları: atla çekilen, 123, 124, 137, 199
"Savaşan Devletler" Çağı, Çin'de (MÖ 506-221), 263-270, 342, 429, 430, 534, 710-711, 716
Savonarola, Girolamo (1452-1498): Floransa'da vaaz veren İtalyan reformcu; aforoz edilmeye karşı koyması ve kazığa bağlayıp yakılması, 606
Scipio (Publius Cornelius Scipio), Romalı ordu komutanı; Hannibal'ı kesin yenilgiye uğratması (MÖ 202), 313
Seba Melikesi, 171
Selanik. *Bkz.* Thessalonike
Selçuklu Türkleri, 518-519, 520, 528-529, 533, 541-542, 546, 547, 550-551, 552-553, 572, 578
Seleukeia (Dicle kıyısındaki): Pers Hıristiyan Kilisesi'nin buradaki konsili (MS 410), 385-386
Selevkos I (MÖ *c.* 356-281), 253-254, 281
Selevkos İmparatorluğu, 254-255, 261, 310-311, 315-316, 317-318, 319
Selevkos-Ptolemaios savaşları, 314-315, 319-320
Selim I, Sultan (hd 1512-1520), 577, 582-583
Selim II, Sultan (1524-1574), 666
Selinous (Sicilya); buradaki Yunan tapınağı, 288-289, 247
Semerkand, 575
Semna: Mısır'da Yeni Krallık'ın güney sınırı, 118-119, 128
sendikalar, 704-705
Serapis: Osiris'le Apis'in kaynaşması olarak geliştirilmesi, 362, 364-365, 381-382
serflik, 554-555, 558
sesbirimi [fonem], 78, 137, 164, 188, 373, 625-626
Set: Mısır mitolojisinde Horus'un kardeş katili amcası, 89-90, 365
Severos, Antiokheia Patriği, 422-423
Sextus Pompeius: Romalı *tribunus*, 333-334
Seyhun Havzası, 56, 222, 301, 444-445
Seylan (bugün Sri Lanka), 282, 339-340, 498, 499, 500, 642
Shakespeare, William (1564-1616), 653-654
Shang Devri Çin'i; Shang uygarlığı, 137, 138, 149-151, 263
Shang Yang, Lort: Çinli filozof-devlet adamı, 266, 269, 273, 302
Shelley, Percy Bysshe (1792-1822), 686
Shen Zong, Çin İmparatoru (hd 1067-1085), 506-507

Shi Huangdi, Qin hanedanı İmparatoru, Çin İmparatorluğu'nun kurucusu: Çin'i birleştirmesi, 150, 270, 302-303, 318-319, 391-392, 429, 468-469; Vietnam ve diğer toprakları imparatorluğuna katması, 300-301; duvarları Büyük Duvar [Çin Seddi] halinde birleştirmesi, 303; Çin Dünyası'nı otokratik bir imparatorlukla cisimlendirmesi, 318-319, 391-392, 429, 468-469
sığır, 138, 331; hörgüçlü sığır (zebu), 73, 110
sıkı disiplin: askeri ve endüstriyel, 678; Sovyetler Birliği'nde, 704-705
sınıf ayrımı ve sınıf çatışması, 67, 80, 92, 104, 680-681
sınıfsız toplum, 691
Sırbistan, 547-548, 550, 551, 588-589
sıtma, 702
Sicilya, 213-214, 256-257, 287, 288-291, 311, 326-327, 457, 477-478, 479-480, 519-520, 533, 535-536, 540; Norman Krallığı, 535-536; İki Sicilya Krallığı, 557, 588-589
Siddhartha Gautama. *Bkz.* Buda
Sidon, 174-175
Sidonlu peygamberler, 173-174
Siena, 599
Sihler; Sih imparatorluğu, 667, 669, 683, 684, 685
Sikyon, 217, 218-219
Silezya, 649-650
Silla: Kore'de devlet, 469, 505-506, 509
Sima Guang: Çinli tarihçi, 506
sinagog, Yahudi kurumu, 238
Sinahheriba. *Bkz.* Sanherib
Sincan. *Bkz.* Sinkiang
Sind: Müslüman Araplarca fethi, 426, 450-451, 517-518
Sinkiang [Sincan], 56, 674-675
Siris: Yunan kolonyal şehir devletinin yok edilmesi, 288
sisler. *Bkz.* kömür
Sistan, 324-325, 337
sivrisinekler: hastalık taşıyıcıları olarak, 702
Siyah Afrikalılar, 645
Siyah Taş. *Bkz.* Kâbe
Siyahi köleler: Dicle-Fırat Havzası'ndaki isyanları, 476-477
Sklavenler (Balkanlar'a yerleşen Slavlar), 457-458, 479-480
Smith, Adam (1723-1790): *An Inquiry into the Nature and Cause of the Wealth of Nations* [Ulusların Zenginliği] (1776), 680
Smith: soyadı niteliğiyle bir kanıt olması, 67
Smolensk, 592
Snefru, Kral (MÖ *c.* 2613-2590), 4. yy Firavunlar Hanedanı'nı başlatması, 101
Society of Friends ["Dostlar Cemiyeti" veya Quaker'ler], 31
Society of Friends ["Dostlar Cemiyeti" veya Quaker'ler], 31
sofistler ("kelime cambazları"), 247, 267
Sogdiane (Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasındaki Zerefşan Vadisi): sürgünler olarak Helenlerin buraya nakli, 256-257; buraya Çinli misyonu gönderilmesi, 301-302; buradaki Helenizm, 323; "İpek Yolu" üzerinde olması, 338-339, 431; Kushan İmparatorluğu'nun parçası olması, 393-394; Cengiz Han tarafından fethi, 571-572
Sokrates (MÖ 469-399), 245-246, 247-248, 258
Solon (MÖ *c.* 640-*c.* 559), Atinalı devlet adamı, iş adamı, şair ve yasa yapıcı, 219-220
Song hanedanı, 505-509, 563-564, 567-568, 569-570, 572
Sophokles (MÖ 495-406), 245-246, 248
sosyal refah, 703
sosyalizm, lafta kalan bir ideoloji olması, 704
sosyallik, insanınki, 43, 76, 710, 711-712, 714-715
Sovyetler Birliği: Çarlık öncülünün teamülünden sapmaması, 704-705; köylülerin umutlarının boşa çıkması, 704-705; bir refah devleti olması, 705; okuryazarlık iyice yayılması ve servetin eşit bir şekilde dağılması, 705
soykırım ("sivil nüfusların ayrım gözetmeksizin imhası"), 552, 572, 695, 705, 706
sözsüz dil: bir *Lingua franca* olarak, 58

Sparta, 217, 241-242, 243-244, 250-251, 253, 294; Peloponnesos'taki fetihleri, 218; boyun eğdirilmişlere muamelesi, 218; askeri gücü, 218; Atina'da yaygın bir başkaldırıya yenik düşmesi, 218-219; serflerin siyasi ve askeri yük olması, 219; Pers saldırısına karşı koymak üzere Atina'yla elbirliği yapması, 219; Atina'yla ihtilafı, 242-243; Sparta imparatorluğunun devrilmesi (MÖ 371), 243-244; yeniden bağımsızlığına kavuşması, 254-255; Roma'nın kıyı şeridini ondan koparması, 315
Spartacus: Trak gladyatör, İtalyan kölelerden bir ordu kurması (MÖ 73-71), 327
Spinoza, Benedictus: Felemenkli Yahudi filozof (1632-1677), 652
Sri Lanka. *Bkz.* Seylan
Srong-brtsan-sgam-po, Tibet Kralı, 427-428
Stageiros [Stagiros]: Aristoteles'in doğum yeri, 249, 259
Stagiros. *Bkz.* Stageiros
Stonehenge, 72-73
Strasbourg. *Bkz.* Strassburg
Strassburg, 601, 604
su değirmenleri, 460, 534, 555
su gücü, 35, 556, 682
su mandası [Hint mandası] (*Bubalus bubalis*), 138
su mandasına [Hint mandası], 138
su ulaşımı, 54-55
Sudan, 128-129, 577, 670, 706-707
Suevler, 393, 410
Sufi tarikatı, 582-583
Sui hanedanı, 434, 467-471
Sui Wen Di, Kuzey Çin İmparatoru (hd 581-604): Çin'in tamamını yeniden birleştirmesi (MS 589), 434, 467-468
Sulla (Lucius Cornelius Sulla, MÖ 138-78), Romalı askeri lider ve devlet adamı, 333-334
Sumatra, 497-498, 612-613
Sur. *Bkz.* Tsor
Suriye uygarlığı, 161-175, 459, 473
Suriye, 56, 69, 84, 93, 94-95, 118-119, 122-123, 128-129, 132-133, 141-142, 338-339, 406, 443, 451-452, 519-520, 541-542, 547, 549, 567
Suriye'deki Fenikeliler, 288-289
Suryavarman II, Kamboçya Kralı (1113-*c.* 1145), 501
Susa: Pers imparatorluk başkenti, 234, 235
Süleyman I, Sultan [Kanuni Sultan Süleyman] (hd 1520-1566), 577, 666
Süleyman, İsrail Kralı (hd MÖ *c.* 970-933): Kral Davud'un oğlu ve imparatorluğunun vârisi, 169; Sur'un Kudüs'te Yahve için inşa edilecek tapınak için destek vermesi, 170, 208; deniz ticaretini başlatması, 170; Seba Melikesi'nin onu ziyaret hikâyesi, 171; yabancı eşleri, 173
Süleyman'ın Meselleri. *Bkz.* meseller
Sümer uygarlığı, 59-60, 75-97; alüvyonlu araziyi açması, 78-79; tapınak mimarisi, 77; yazının icadı, 76-78; artık üretimi, 78-79; şehir devletleri, 79-80; sınıfların farklılaşması, 78-79; sanat eserleri, 80; nüfusun şehirlerde toplanması, 79-80; din, 80-81; ulaştırma araçları ve hammaddelere erişim açısından dezavantajlı olması, 86; pişmiş kilden tarım edevatı, 86; ithalat ve ihracatı, 86-87; kolonyal yerleşmeleri, 86-87; görsel sanatları, 96-97; [çivi yazısı] kazılı kil tabletler, 96-97; Savaşan Şehir-Devletleri Çağı, 104; en eski bölgesel uygarlık olması, 126-127
Sümer-Akad Dünyası, 49, 155-156
Sünni Müslümanlar, 474-477, 517-523, 582, 584-585, 586-587
Süryanice, 95, 443-444, 473, 571
Süveyş, 54, 55, 85-86, 339
Svend I, Danimarka Kralı, 493
Sybaris: İtalya'da kolonyal Yunan şehir devleti, 288
Syrakusa, 242, 259, 288-299, 314
Şailendra İmparatorluğu, Java'da, 498, 499, 500-501
Şaivizm (Güneş'e tapma), 388, 426
Şalmanezer I, Asur lideri (hd MÖ 1274-1245), 133-134
Şalmanezer III (hd MÖ *c.* 858-824), 157, 159-160, 192-194
Şam, 70, 159, 169, 171, 454; Asurlar tarafından ilhakı, 193; dengesizliği, 207; Timur tarafından yağmalanması, 578-579
Şankara (*c.* 788-838), Hint filozof, 501-

502
Şapur I, Sasani İmparatoru (hd MS 242-273), 350, 376, 378, 380, 396, 406, 473
Şapur II (hd 309-379), 385-386
Şapur III (hd 383-388), 385-386
Şarlken (1500-1558), İmparator (hd 1519-1556), 655, 699; Fransa Kralı I. François'yı yenip esir alması (1525-1526), 602; tahttan çekilmesi (1556), 602; imparatorluğunun eşsiz bir toprak öbeği olması, 602
Şarlman (hd 768-814), 466, 477-478, 479, 485, 488, 491, 509, 536, 538; Lombard Krallığı'nı ilhakı, 485, 556; "Franklarla Lombardların Kralı" ve "*Patricius Romanorum*" olması, 485; Saksonya'yı fethinin otuz iki yılını alması (772-804), 486; İspanya'da ikinci bir cephe açması ama geri çekilmesi, 486; Romalıların İmparatoru diye taç giymesi ama Konstantinopolis'teki Roma İmparatoru tarafından böyle tanınmaması, 487; vakitsiz iddialı politikası, 489; imparatorluğunun kısmen yeniden tesis edilmesi, 535; politik birliği gerçekleştirmeye girişmesi, 699
"Şarlman'ın Bağışı": İtalya'daki Papalık toprağı, 603
Şarrukin. *Bkz.* Sargon
şehir devletleri: Sümer, 79, 91; birbiriyle çarpışmaları, 79; aralarındaki ve içlerindeki kardeş kavgası, 217; en önemli Yunan kurumu, 261; Philippos ve İskender tarafından kurulan yenileri, 208; politik yapı şekilleri, 536; Papalığın bunları desteklemesi, 556; kültürel serpilmenin fidanlıkları olmaları, 600; Kuzey İtalya'da yerlerini otokratik prensliklerin alması, 600; İsviçre'deki, 601; kişisel ilişkiler için fazla büyük olmaları, 713
şehircilik, 562
şehirler: kırlardan kitleler halinde göç, 690, 694, 711
Şerdenler: bir "deniz halkı" (MÖ *c.* 1220), 141
şeytanlık, 42
Şiiler (Ali'nin soyundan gelenlerin taraftarları), 474-475, 517, 518-523, 582-585
Şili, 59
Şinto, 674
Şîr Şah Sur: Bengalli Afgan İmparator (hd 1540-1545), 668
Şiva, Hindu tanrısı, 359-360, 375
Şivaci (1627-1680): Maratha lideri, 669
Şrivicaya İmparatorluğu (Sumatra), 497-498, 499, 612-613
Şunga hanedanı, 335-336
"Şûra Başkanı": Aztek hükümdarının lakabı, 626-627, 638

T

Tabennisi, Yukarı Mısır: Pakhomios'un buradaki münzeviler birliği, 423
Tabgaçlar [Topalar]: Kuzey Çin'in barbar istilacıları (MS 5. yy), 431, 434
Tai Zong (Tang hanedanı İmparatoru, 626-649), 427-428, 467-468, 469-470
takdiriilahî, 609-610
Talas Nehri (o günkü Sovyet Orta Asya'sında), 471, 478
Tamara, Kraliçe: Gürcü hükümdarı (1184-1212), 550-551
Tamil (Güney Hindistan); Tamil dili, 387-388, 427, 497, 501-502
Tang hanedanı, 467-471, 478, 503-510, 616-617
Tangutlar: Kuzeybatı Çin'de yerleşen Tibetli bir halk, 505-506
Tanis (Mısır'daki Yeni Krallık'ın başkenti), 131, 144
Tao-te Ching [*Yüce Aklın Erdemi*]: Yeni Ahit'in habercisi sayılmasıyla ilgili alıntı, 37-38; Laozi'ye atfedilen eser olması, 274-275
tapınak mimarisi, 77, 402
tapınak yağması, 319-320
Taras (Tarentum), Sparta kolonisi, 287, 292, 293, 294, 314
Taraskolar: Azteklerin hasımları, 513, 627
Tarentum. *Bkz.* Taras
Tarım Havzası, 338-339, 427-428, 431, 470, 471, 478, 500, 540-541
tarım: icadı, 63, 710; gelişmesi ve yayılması, 69-70; için sulama, 69-70; yağmur suyuyla beslenen, 70; şafağı, 74; göçebe türü, 75; devre türü, 75; "kes ve yak" tekniği, 71, 75; yıllık taşkın dönemi

sırasında Nil'in tarım işini imkânsızlaştırması, 104; yaylacılığın sırtından geçinmesi, 123; Mezo-Amerika'da, 154; Suriye'de, 165-166; B. Hıristiyan Âlemi'nde tarımın ağırlık merkezinin Akdeniz'den kuzeye doğru yer değiştirmesi, 462-463; teknolojik iyileştirmeler, 555; dönüşümlü ekim, 555; Japonya'da, 666-667; Tarım Devrimi, 679; tarım işçileri, 689
tarih öncesi çağ, 46
tarihlendirme: Mezo-Amerikan sistemi, 370-371; "Uzun Hesap" sistemi 370-371, 373; radyokarbon ve arkeolojik kanıtlar, 371-372, 438; And Dağları tarihinin tarihlendirilmesi, 515
Tarsos: Doğu Romalılar tarafından alınması (965), 519-520, 525-526
Tarsuslu Theodore: Canterbury Başpiskoposluğu'na atanan mülteci Yunan keşiş, 465, 482
tasavvuf [İslam mistisizmi], 522-523, 542-543, 544-545, 582
tasvirler: Hıristiyan kiliselerindeki, 480-481
Taş Devri İnsanı: yayılması, 53; Polinezya'da koloni kurması, 53
taş işçiliği: Sümer'de, 85; Mısır'da, 85, 101
Tatarlar, 570, 571, 585-586, 660
Teb (Opet), 118, 127-128, 130, 131, 144, 195-196, 262
Tegh Bahadır: Sih gurusu; Evrengzib tarafından idam ettirilmesi (1675), 669
Tehuantepec: buradaki Olmek kanıtı, 370, 372-373, 627
Teilhard de Chardin, 22
teist. *Bkz.* tanrıcı
tekerrür: Evren'in temel ritmi olduğu düşüncesi, 229-230
teknoloji: geleceği, 20; ilerlemesi, 35; biyosferi tehdit etmesi, 35-36; yararlanma alanını genişletmesi, 53; teknolojik devrimler (MÖ *c.* 70.000-3.000), 61-74; Britanya'daki teknolojik devrim (18./19. yy'ler), 678-679; Doğa'dan talepte bulunması, 68; politik sorunlar yaratması, 92; Arkhimedes'in askeri teknolojiye uygulaması, 260-261; doğal kaynakları tüketmesi, 626; Büyük Petro'nun teknolojiye düşkünlüğü, 663-664, 670-671; ilerlemesinin sanayi işçiliğini psikolojik açıdan daha az doyurucu kılması, 712
tektanrıcılık, 353, 360, 419, 445, 475
Tekvin (Eski Ahit'in ilk kitabı), 37, 38
Telgraf Birliği, Uluslar arası, 700
telgrafla bir mesaj göndermekte elektrik kullanılması (1844), 682
Templier Şövalyeleri: Fransa'da (1307-1314) ve İngiltere'de mensuplarına zulmedilmesi, 609-610
Temuçin. *Bkz.* Cengiz Han
tenasüh, 201
Tenochtitlán: Aztek ada şehri, 626-627, 634
Teotihuacán, 438-440, 624-625; buradaki piramitler, 34, 373
Tepanek İmparatorluğu, Mezo-Amerika'da, 626-627
Tereşler. *Bkz.* Turşalar
Teslis (Hıristiyan doktrininde), 417, 475
Tesniye adlı eser, 208
Tetzel, Johann (*c.* 1465-1519): kefaret sorumluluğunu Papa'nın boynuna aktarmayı teklif eden, Luther'in hasmı, 608
Texcoco Gölü: Azteklerin buradaki adalara yerleşmeleri, 625
Thales (*fl.* MÖ 580), Miletoslu filozof ve fiziksel bilimlerin banisi, 217
Thebai, 135, 243, 244, 251-252, 253, 261
Themistokles (MÖ *c.* 514-449), 244
Theoderich: Ostrogot savaş ağası, 397, 411
Theodora (*c.* 500-547), İustinianos'un gözdesi, 401-402, 422-423
Theodosius I: Roma İmparatoru Batı'da (392-395), Doğu'da (379-395), 384, 385-386, 396, 399-400, 408-409, 699-700
Theodosius II, Doğu Roma İmparatoru (hd 408-450): solda sıfır olması, kız kardeşi Pulcheria'nın idareyi ele alması, 399-400
Theophanes, Yunan vakanüvis (yazdığı dönem *c.* 810-813), 472-473
Theophrastos (MÖ *c.* 372-287), 257, 259
Theotókos. *Bkz.* Meryem
Thera (Santorini), Ege'de volkanik ada: depremle yanıp yıkılması, 134
Theravada Budizmi, 358, 359, 500, 613-

614, 615
Thessalonike [Selanik], 476, 464-465, 480, 481-482, 483, 548, 588-590
Thinis [This]: Mısır'ın geçici başkenti, 102, 131
This. *Bkz.* Thinis
Thomas à Kempis [Kemptenli Thomas] (*c.* 1380-1471): *Imitatio Christi* ["İsa Mesih'e Benzeme"] adlı eserin yazarı, 607-608
Thomson, Sir Joseph John (1856-1940), Britanyalı fizikçi ve matematikçi: elektronun kâşifi, 701
Thoúrioi. *Bkz.* Thurii
Thukydides (MÖ *c.* 460-*c.* 399): Yunan tarihçi, 246
Thurii [Thoúrioi]: İtalya'da Yunan kolonisi, 259, 288
Thüringen, 412, 465-466
tıpta ilerleme, 702, 703
Tian Shan Dağları, 571-572, 641, 675
Tiber Nehri, 58-59, 291, 488, 598-599
Tibet, 392, 427-428, 469-470, 495, 496-497, 500-501, 674-675
ticaret: ve dillerin köşe bucak dağılması, 58-59, 340; Yunan karasularındaki, 590; Çinlilerin bu konuda doğal bir yeteneğe sahip olmaları, 636-637; Osmanlı [tebaası] Yunanların Akdeniz'deki deniz ticareti, 661-662; dünya ticareti, 688-689, 700
Tierra del Fuego, 53
Tiglat-pileser I, Asur Kralı (hd MÖ 1114-1076), 149
Tiglat-pileser III, Asur Kralı (hd MÖ 745-727), 156, 158-159, 168-169, 193-197
Tikál: Maya tören merkezi, 434
Timoleon, Korinthoslu kurtarıcı, 293-294, 297
Timotheos, Eleusisli Yunan rahip, 362
Timur, "Aksak" (Timurlenk, 1336-1405): Türk fatih, 575; Moğol-vari vahşeti, 575, 578-579; Osmanlı gücünü paramparça etmesi, 577; Rusya'da, 578-579; Bağdat'ı yağmalaması, 578-579; I. Bayezid'i yenmesi (1402), 666-667
Timurlenk. *Bkz.* Timur
Timurlu Mughal İmparatorluğu, 576, 577-578, 665, 669-670
Tinos, 666-667
Tintoretto (*né* Jacopo Robusti, 1518-1594), Venedikli ressam, 599
Tiren Denizi, 107-108, 287, 292-293
Tirenler (Etrüskler). *Bkz.* Turşalar
Tiryns, 135-136
Titicáca Gölü, 441, 628-629, 631
Tiziano (*né* Tiziano Vecellio,. 1477-1576), Venedikli ressam, 599
Tláxcala: şehir devleti, 627, 639
Toharistan (bugün Afgan Özbekistan'ı), 394, 451, 452, 470, 571-572, 578
Toharlar. *Bkz.* Yüeçiler
Tohum: yıllık ölüm ve dirilişin aracı olarak, 356-357
Toktamış Han, 575
Tokugava rejimi (1600-1868), 623, 673-674, 676, 684
Toledo [Tuleytula]: Kastilyalıların ele geçirmesi (1085), 519-520, 533
Tolstoy, Lev Nikolayeviç, Kont (1828-1910), 686
Toltekler; Toltek İmparatorluğu, 512-513, 624-625, 638
Topa Inca Yupanqui, İnka hükümdarı (hd *c.* 1471-1493), 628-629
Topalar. *Bkz.* Tabgaçlar
Toplu refah: bedeli, 712
toprağın verimliliği, doğal ve yapay, 70-71
topraktan yoksun kalma, 682-683
Tora (*Pentateukhos*): eserdeki mitler, 172; sinagogda okunup tartışılması, 238
Toros Dağları; Toroslar, 194-195, 457, 480
Torrigiano, Pietro (1472-1522), Floransalı heykeltıraş, 596, 598-599
Toscana lehçesi, 553-554, 597, 598. *Ayrıca bkz.* Dante
Trablus. *Bkz.* Tripoli
Trablusgarp Eyaleti, 670
Trabzon Rum İmparatorluğu, 548, 549; Osmanlılar tarafından ilhak edilmesi (1461), 592-593
Traianus Sütunu, 29
Traianus, İmparator (*c.* 53-117), 338, 346-347
Trakya, 581
Transilvanya [Erdel]: dört dinin birden meşru sayılması, 346-347, 606-607
Trasimenus Gölü, Etruria: Hannibal'ın

burada bir Roma ordusunu yok etmesi (MÖ 217), 311-312, 314-315
Trebizond [Trabzon]. *Bkz.* Trabzon Rum İmparatorluğu
Trento Konsili (1545-1563), 610-611
Tres Zapotes: "bir tropikal yağmur ormanındaki açıklık", Meksika; buradaki Olmek uygarlığı, 188-189, 370, 372-373; burada Mezo-Amerikan yazısının bilinen ilk örneğinin bulunması, 188
Tripoli (Trablus), 541
Troas: buradaki "Minyan" çanak çömleği, 112-113
tropikal ormanlar, 51. *Ayrıca bkz.* yağmur ormanları
Troya, 123; Troya VIIA'nın insan saldırganlar tarafından yerle bir edilmesi (MÖ *c.* 1260), 135-136; "sekiz Troya", 702
Tsor [Sur], 169, 174-175, 195, 206
tuğla [kerpiç]; Sümer anıtlarının (ziggurat'ların) malzemesi, 85
Tula: Toltek başkenti, 512-513; harap edilmesi (12. yy), 513-514
Tuleytula. *Bkz.* Toledo
Tulsidas (1532-1623): Hindu şair, 579-580
Tumilat Vadisi, 55, 339
Tuna Nehri ve Havzası, 63, 241, 252-253, 311, 392, 393, 405-406, 567, 574, 660
Tunç Çağı, 70, 72, 107; Peru'da (?) tarihinde tuncun (bakır ve kalay alaşımının) icadı, 73; Shang Çağı'nda tunç aletler, 137; tunç dökümü, 149-150; And Dağları uygarlığında tunç aletler ve silahlar, 513
Tungrabhadra Nehri, 497-498, 576, 579
Tunguzca; Tunguzlar, 124-125, 392
Tunus, 141, 670
turbalıklar, 65
Turgenyev, İvan (Sergeyeviç) (1818-1883), 686
Turşalar [Tereşler]: Mısır'a göçmenler olarak gelen ama püskürtülen "deniz halkı" (MÖ *c.* 1220), 141; beş yüz yıl sonra Tirenler (Etrüskler) adıyla yeniden ortaya çıkmaları, 141
turunçgiller: evcilleştirilmeleri, 73
Tuşpa: Urartu başkenti, 157-158, 194-195
Tutmosis I, Firavun (hd MÖ *c.* 1528-1510), 128, 129-130
Tutmosis III, Firavun (hd MÖ 1469-1458), 129-130, 192-193
Türk step imparatorluğu, 469-470, 477
Türkiye, 141-142; halkının direnişine Mustafa Kemal Atatürk'ün ilham vermesi (1919-1922), 705; Batılılaşma devrimi, 705-706; Türk dilleri, 58, 95, 113-114, 124-125, 469-470
Türkler: kendini Hunların gerisinde steplerin efendisi yapan bir aşiret olması, 394; Selçuklu Türkleri, 519-521
Türkmen, 543, 544, 546-547, 578, 580-585
Türkmenistan, 69-70, 113, 123, 254; Rusya tarafından ilhakı (1865-1885), 697-698
Türk-Venedikli savaşı (1463-1479), 593
türler: aralarındaki rekabet ve çatışma, hayatın ilerlemesini mümkün kılan koşul, 29; İnsan türünün bütün canlı türlerini tehlikeye düşürmesi, 33; bazı türlere "otlar" ve "haşerat" diye kötüleyici yaftalar yapıştırılması, 33-34
tütün, 25

U-Ü

Uccain: bir İskit satraplığının başkenti, 335-336, 387, 389-390
Ugolino, Kardinal. *Bkz.* Gregorius IX
Ukrayna, 111, 216, 493, 640, 663
Ulahlar, 399, 400, 457, 548
Ulfilas (*c.* 311-383), Got misyoner, 420-421
Ultrakistler: Jan Hus'un Çek takipçileri, 609-610
ulusal kendi kaderini tayin ilkesi, 698-699
uluslararası ticaret, 340. *Ayrıca bkz.* ticaret
Umbria, 290-291
Umma, Sümer şehir devleti: Lagaş'ın onun karşısında zafer kazanması, 92-93
Uniatlar [Doğu Katolikleri]: Roma'yla görüş birliği içinde olan Doğu Hıristiyan Kiliseleri, 609-610, 660, 661
Upanishad'lar, 182, 388
Ur, 77, 108; bir Sümer şehir devleti olması, 115; Üçüncü Hanedanı'nın Elamlı tebaasının bir isyanıyla devrilmesi, 116; ardıl devletleri, 116; Birinci Hanedanı'nın mezarları, 136-137
Ural Dağları; Urallar, 551, 640-641, 670

uranyum: yeri doldurulamaz yakıtlardan biri, 35; atom enerjisini açığa çıkarması, 35-36
Urartu: Sümer-Akad Dünyası'nın edindiği bir kültürel [nüfuz] bölgesi olması, 157; halkının Hurrilerin torunları olması, 157; Asurlara karşı koyması ama Asur kültürünü isteyerek alması, 158; Asur tarafından yenilmesi, 194-195
Urbanus II (Papa, 1088-1099), 539; soluğu Fransa'da alması, 557
Urbanus IV (Papa, 1261-1264), 557
Ur-Nammu, Ur Kralı (hd MÖ *c.* 2113-2096): Sümer-Akad İmparatorluğu'nu yeniden kurması, 115, 118
Uruk, 77, 93, 115
Urukagina, Lagaş Kralı (MÖ *c.* 2378-2371), 93, 104-105
Uttar Pradesh, 279, 280, 335-336, 389, 632
"uyaran yayılımı", 68-69, 73
"uygar" toplumlar, 48; buralarda sergilenen mezalim, 30, 48, 246, 572, 575, 578, 635-636, 706; illetlerinden biri olan savaş, 713
Uygarlık Öncesi Çağ, 65, 71, 73
uygarlıklar: pre-İsrailoğulları, pre-Helenistik, Firavunlar Devri Mısır, Asur, Mykenai, Batı, 12-13
Uygurlar: Türkçe konuşan bir yaylacı halk, 469-470, 505, 570-571
Uzun Hasan, Han, 584
Üniteryanizm: Tanrı'nın tek bir varlık olduğuna inanma (böylece Triniterlerden [Üçlemecilerden] ayrılan inanç), 606-607
üniversiteler, İskoç, 652-653
üniversiteler, sayısının iki kattan fazla artması (1350-1500), 600
Üstad-ı Sis: bir İran isyanı lideri (766-768), 476
üstün ırk politikaları, 257, 305-306
üzüm, yetiştirilmesi, 73, 331-332

V

vahalar, 70, 75, 76
Vaişali, Kuzey Bihar'daki Videha Krallığı'nın başkenti: Vardhamana'nın doğum yeri, 277-278
Vaişnavizm, 388
Valahya [Eflâk], 574, 588, 659-660, 662
Valdocular, 560
Valens, Doğa Roma İmparatoru (hd 364-378), 420-421
Valerianus, Roma İmparatoru (ö. 260), 349, 376, 381, 396, 406
Van Gölü, 156, 157-158, 195
Vandallar, 393, 396-397, 407-408, 410-412, 520-521
Vardhamana [asıl adı Mahavira] (*fl.* MÖ *c.* 500): Caynacılığın kurucusu, 229, 277-278, 279, 351-352
Vasco da Gama (*c.* 1469-1525), Portekizli denizci, 632-633, 637
Vasco Núñez de Balboa: Panama Kıstağı'nın Pasifik kıyısına ulaşması (1513), 638
Vedalar, 120, 156, 183-184, 278-279, 388
Venedik okulu resim üslubu, 599
Venedik, 412-413, 535-536, 548, 590-591, 600-601, 606-607, 659-660, 666-667
Veronese (*né* Paolo Caliari, 1528-1588), İtalyan ressam, 599
Vicayanagar İmparatorluğu, 579-580, 616
Vico, Giambattista (1668-1714); uygarlıkların kıyaslamalı incelemesini yaptığı *Principj di una Scienza Nuova* (1725) [Yeni Bir Bilimin İlkeleri] adlı eseri, 652
Victoria, Kraliçe: Altmışıncı Yıldönümü (1897), 11, 696; 60 yıllık saltanatı, 12-13
Victoria; Magalhães'in [Macellan] gemisi, yer yuvarının çevresini dolaşan ilk gemi olması, 633-634
Videha. *Bkz.* Vaişali
Vietnam, 29, 137-138, 183-184, 300-301, 341-342, 435, 436, 495, 498-499, 505-506, 567-568, 572, 612, 613-614, 706-707
Vikingler, 490, 491-494
Vilna, 592
"Vinland", 491-492
Viracocha: İnka mitolojisinde yaratıcı tanrı, 628
Virgen de Guadalupe. Bkz. Guadalupe Meryem Anası
Virginia: buradaki İngilizler (1606), 642
Vişnu, Hindu tanrısı, 359-360
Viştaspa. *Bkz.* Hystaspes
Vitruvius (Marcus Vitruvius Pollio, MS

1. yy), Romalı mimar: mimari üzerine eseri (*De architectura* [*Mimarlık Üzerine On Kitap*]), 597-598
Viyana: Osmanlı İmparatorluğu'nun şehri kuşatmasındaki başarısızlığı, 649-650, 657, 661-662, 666-667
Vizigotlar, 384-385, 392, 393, 393-397, 409-411, 450-451, 533
Vladimir, Kiev Prensi, lakabı Aziz Vladimir (956-1015): Yunan prensesi, II. Basileios'un kız kardeşi Anna'yla evlenmesi, 493, 529-530, 588, 591
Vladimir: Rusya Prensi'nin payitahtı, 550, 551
Volga Bulgarları, 478, 493-494, 540-541, 572
Volga kıyısındaki Bulgar: Bulgar başkenti, 551
Volga Nehri ve Havzası, 56, 392, 444-445, 491, 550, 567-568, 586-587, 640, 659
Voltaire (François-Marie Arouet, 1694-1778), 649
Völkerwanderung ["kavimler göçü"], MÖ *c.* 1250-950: büyük nüfus kaymaları, halkların göçü, 140-151, 156, 157, 161, 163, 164-165, 167-168, 170, 196, 199, 211, 216, 311, 324, 410-411, 425-426, 443-444; Mısır'daki çağdaş belgesel kanıtlar, 140-141; Mısır'a göçün geri püskürtülmesi, 141-142; Mısır'a "barışçıl bir nüfuz", 144-145; Ege Havzası'ndaki, 144-148; yol açtığı yıkım, 147, 390, 393-394; Asur ve, 149; Hunların sökünü, 390-393, 425-426; Slavların, 459-460; İskandinavyalıların, 490-494; Doğu Germen halklarıyla Frankların, 491; Türkmenlerin, 544; pagan Galla halkının, 586
Vücut Bulan Tanrı: primordiyal imge olarak, 357; vücut bulan tanrı haline gelen Vişnu, 359-360

W-X

Waley, Arthur: *Tao-te Ching* [*Yüce Aklın Erdemi*] adlı eserden alıntının çevirmeni, 38 (dipnot)
Wang Anshi (1021-1086), Çinli devlet memuru ve reformcu, 506-507, 526-527
Wang Mang, İmparator (ö. MS 23), 309, 343
Wang Yangming (1472-1529): Çinli filozof, 619-620, 673-674
Washington, ABD, 63
Watt, James (1736-1819), 681, 700-701
Wei hanedanı, 431, 434-435
Wei Havzası, 136, 200, 263, 300-301, 395
Wei: Çin devleti, 265-266, 269
Wen-Amon, 144, 166-167, 173, 224
Wesley, John (1703-1791), 649
Westminster Abbey: buradaki VII. Henry Şapeli, 596
Wilhelm II, Alman İmparatoru (1888-1942), 698
William III, İngiltere Kralı (1650-1702), 653
William IV, İngiltere Kralı (1775-1837), 653
Willibrord-Clement, Northumbrialı İngiliz keşiş; Frizler arasında Hıristiyanlığı yaymak üzere Kıta Avrupa'sına gitmesi, 465-466
Wittenberg, 604, 610
Wotton, William (1666-1727): *Reflections upon Ancient and Modern Learning* ["Antik ve Modern İlim Üzerine Derin Düşünceler"] (1694) adlı eseri, 647-648
Württemberg, 656-657
Wyat, Sir Thomas (1503?-1542), 654
Wycliffe, John (*c.* 1329-1384), 603-604
Wynfrid-Bonifatius: Batı Sakson kökenli [Wessexli] İngiliz keşiş; Almanya'daki misyonerliği, 465-466
Xi Xia [Hsi Hsia] hanedanı. *Bkz.* Tangutlar
Xi Xia: Tibetli-Çin devleti, 570, 571-572
Xian (Qin devletinde hd MÖ 384-361), 266
Xiao (Qin devletinde hd MÖ 361-338), 266
Xiaowen Di, Tabgaç İmparatoru (hd 471-499), 434, 460, 467
Xuan Zong [Hsüan Tsung], Tang hanedanı İmparatoru (hd 712-756), 468
Xuanzang [Hsüan-tsang], Çinli Budist hacı-çevirmen: Hindistan'da bulunması (MS 635-643), 425, 432
Xun-Zi (muhtemelen *c.* 315-236), Çinli

filozof: hem Konfüçyüsçüler hem de Legalistlerden etkilenmişti, 274

Y

yağ. *Bkz.* madeni yağ; zeytinyağı
yağmur kuşakları, 70-71, 75-76, 136, 159-160
yağmur ormanları, 53-54, 373
yağmur suyuyla beslenen tarım, 70-71
yağmur tanrısı, 439-440
Yahuda Krallığı, 141-142, 193-194, 195; Davud ve Süleyman'ın Yahudaoğulları imparatorluğu (MÖ *c.* 1000-922), 169; sonu, 206; buradaki dini hayat, 208; Nabukadnezar tarafından yok edilmesi (MÖ 586), 344-345
Yahuda: Haşmonayim üst hükümdarlığı altında bağımsız devlet olması (MÖ 129-63), 322
Yahudi edebiyatı, 161-162, 208; Suriye uygarlığının dini, toplumsal ve politik tarihine dair en büyük kaynak olması, 161-162; kutsal kitapların [Eski Ahit] "gerçek hayata aykırı" olmaları, 161-162; Peygamber lafızları, 171-172; Tora (*Pentateukhos*) [Beş Kitap veya Musa'nın Beş Kitabı], 171-172
Yahudi-Hıristiyanlar: ilk Hıristiyanlar ve Paulusçu Hıristiyanlık, 367
Yahudiler, 12, 13; tehcirleri, 206; Yahuda'ya dönmeleri, 222; "İkinci İşaya'nın" mesajı, 226-227; Yahuda'nın bir Yahudi tapınak şehrinden Helenleşmiş şehir devletine dönüşmesi, 321; Helenizm karşıtı çoğunluğun isyanı, 321-322; sayısal yeğinliğinin artışı, 344-345; dağılımlarının büyük bir bölümünün isteğe bağlı olması, 345; yurtdışına paralı askerler ve tacirler olarak yerleşmeleri, 345; Filistin'de ve Kıbrıs ve de Kyrenaika'da isyan etmeleri, 345; Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olmaları, 593; İspanya ve Portekiz'de zorla Hıristiyanlık benimsetilmesi, 647
Yahudilik, 12-13, 223, 417, 419, 480-481, 482, 586
Yahve [YHVH veya Yehova]: Yahudilerin mabudu; Musa'nın onunla bir antlaşma müzakere etmiş olması, 143; onunla ilgili Yahudi tezleri, 162; rahiplerinin katli, 208; Yoşiya'nın münhasıran ona tapınılmasını buyurması, 208-209; II. Kyros ve, 222; "İkinci İşaya'nın" onunla ilgili inancı, 227-228; Samiriyelilerin sıkı sıkıya ona tapınanlar olmaları, 237; ona meşru bir şekilde tapınmanın Kudüs'teki tapınak dışında yürütülememesi, 238; sinagog kurumu, 238; Olympos [tanrısı] Zeus'la özdeşleştirilmesi, 321; İsa'nın onun tarafından peydahlandığına kanaat getirilmesi, 363; başlangıçta bir Hava tanrısı olması, 364; takdiriilahîsi, 649
Yakub Baradaos (*c.* 500-578), Edessa piskoposu, 422-423
Yamuna-Ganj Havzası, 110, 183-184, 253-254, 278-279, 311, 389, 496-497; Müslümanlar tarafından fethi (1192-1202), 496-497
yamyamlık, 30, 625-626
Yan: Çin devleti, 200, 263, 391, 570
Yang Di, Sui hanedanı İmparatoru (hd 604-618), 468-469
Yangshao kültürü (günümüzdeki Henan'da yer alan bir köyün adıyla tanımlanmıştır), 111, 121
Yangtze Havzası, 55-56, 138, 263, 264, 268, 269, 270, 300-301, 395, 435-436, 469, 507, 563
yarasalar, uçmaları, 50, 702
Yasa: Moğolların geleneksel hukuku, 571
yaylacılar. *Bkz.* göçebeler
yazı: icadı, 65, 710; tekniğinden yoksun kalınması, 710
yazıcılar: Kanun'un yorumcuları, 323
Yehoram, İsrail Kralı, 173
Yehova. *Bkz.* Yahve
Yehoyakim, Yahuda Kralı, 207-208
Yehu, İsrail Kralı, 173, 208
yel değirmenleri, 555
Yelü Chucai (1190-1244): Cengiz Han'ın yardımcısı, 571, 572
Yemen, 69, 84, 337, 423, 442-444, 517-518
Yeni Ahit, 37-38
"Yeni Dünya", 632-633, 638, 639-640, 644-645
Yeni Krallık, Mısır'da: zaman aralığı (MÖ *c.* 1575-1087), 128; kozmopolit bir im-

paratorluk olması, 128
Yeni Zelanda, 58, 71-72
yeniçeriler (Sultan'ın kapı kulu ocağı), 583-584, 666, 684-685
yeniden doğuş, 229-230, 247. *Ayrıca bkz.* ruh göçü
Yeni-Platonculuk, 378, 381-382
Yeni-Sanskrit: *Ramayana* ve *Mahabharata* adlı şiirlerin dili olması, 388
yerel egemen devletler, 697-700, 713-716; ekonomik bir tarih yanılgısı [anakronizm], 699-700; kurumunun defalarca başarısızlığa uğraması, 715-716; sayısının iki kattan daha fazla artması (1945'ten beri), 715-716
Yeremya, Peygamber, 206, 207-208
yerleşik tarım, 71, 75-76
Yeroboam, İsrail Kralı, 207, 208
Yesrib: vaha devleti. *Bkz.* Muhammed
Yeşil Camii (Bursa'daki), 577, 667
Yezdegerd I, Pers İmparatoru (hd 399-420), 385-386
Yezdegerd II, Pers İmparatoru (hd 438-457), 403
Yezid II, Halife (hd 720-724), 481
YHVH. *Bkz.* Yahve
yoga, 589
yoksulluk: Aziz Francesco'nun uğrunda mücadeleyi şiar edinmesi, 39, 560
Yonglo, Çin İmparatoru (1403-1424), 618-619, 636-637, 674
Yoritomo Minamoto: Kamakura'daki rejimi, 564-565
York, 413-414
Yoşiya, Yahuda Kralı (hd MÖ *c.* 637-609), 207, 208-209, 238, 351-352
Yuan hanedanı (?1271-1368), 573-574
Yucatán: Kuzey Maya bölgesi, 373; buradaki tören merkezleri, 438-439; minyatür imparatorluk (*c.* 987-*c.* 1224), 513-514
Yunanca prozodi, 535
Yunanca, Yunan dili, 58; İskender'in fetihlerinin ardından Güneybatı Asya'da ve Mısır'da Aramicenin yerini alması, 59; MÖ *c.* 1900'de karasal Yunanistan'a getirilmesi, 112, 114; Lineer B yazısı, 112-113, 146-147; bir Hint-Avrupa dili olması, 113-114; Avrasya steplerinden getirilmesi, 113; Ege Havzası'nda Mykenai uygarlığının çöküşünden sonra okuryazarlığın izinin silinmesi, 145, 146, 147; lehçeleri, 146-147; bir uluslararası ticaret ortamı haline gelmesi, 340-341; Attika lehçesi, 354; Rönesans İtalya'sında yeniden ortaya çıkması, 596-597
Yunan-Hint görsel sanatları, 508
Yunanistan; Yunanlar, 12, 13; Helenistik Dönem, 12-13, 48; MS 451'den itibaren tarihin dışında bırakılmaları, 1821'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmalarıyla yeniden kabul edilmeleri, 14; Büyük İskender, 16; Homeros diliyle yazılmış Yunan epikleri, 29; İskender Sonrası Dönem, 48; kolonyal şehir devletleri, 48-49, 213-216; "Minyan" çanak çömleği, 112; "Lineer B" yazısı, 112-113, 176, 212; buradaki Minos kültürü, 134; buradaki Mykenai kültürü, 134; Mykenai uygarlığının çöküşünün etkileri, 145-146; Fenike alfabesinin benimsenmesi (MÖ *c.* 750), 176, 211-212; neredeyse 450 yıl okuryazar olmamaları, 176; çanak çömlek üslupları, 176-177; epik şiir, 176-177; şehir devletinin gelişip başka yerler için standart kalıp halini alması, 177; tipik şehir devleti, 177; kamu yönetimi, 177; MÖ 11. yy'den itibaren Helenistik uygarlığın yükselişi, 211; MÖ 8.'yle 2. yy arasındaki nüfus patlaması, 211-212; Lineer A ve Lineer B yazıları, 212; *İlyada* ve *Odysseus*, 212; yeni edebi türlerin icadı, 212-213; görsel sanatlar, 213; çömlek süsleme ve üç boyutlu tasvir, 213; denizaşırı ticaret, 213-215; fiziksel bilimler, 217; ekonomik devrimler ve ülke içi çatışma, 216-217; Pers akınını geri püskürtmeleri, 240-241; kardeş kavgası, 242; Pers Ülkesi (MÖ 449) ve Sparta'yla (MÖ 445) barış yapması, 243; Sparta'yla savaşın yenilenmesi (MÖ 431), 243-244; Atina İmparatorluğu'nun devrilmesi (MÖ 405), 243-244; koloniler, 287; Osmanlı tebaası olarak, 592-593; bağımsızlık hareketi (1821-1828), 684-685, 686
Yunan-Romen uygarlığı: buradaki kölelik,

30; politik bakımdan Roma İmparatorluğu'nda birleşmesi, 49; tipik şehir devleti, 177; son evresinde Levant, 395; İskandinavyalılarla kültürel temas, 491; İtalya'da yeniden ortaya çıkması, 596-597
Yunnan, 137-138, 471, 499, 577
yüce gerçeklik, 224-231, 353, 363, 378
Yüeçiler (diğer adlarıyla Toharlar), 301-302, 310-311, 324-325, 391-392
Yüz Yıl Savaşı (Çin'de) (MÖ 128-36), 307, 391-392
yüzgeçayaklılar, 50

Z

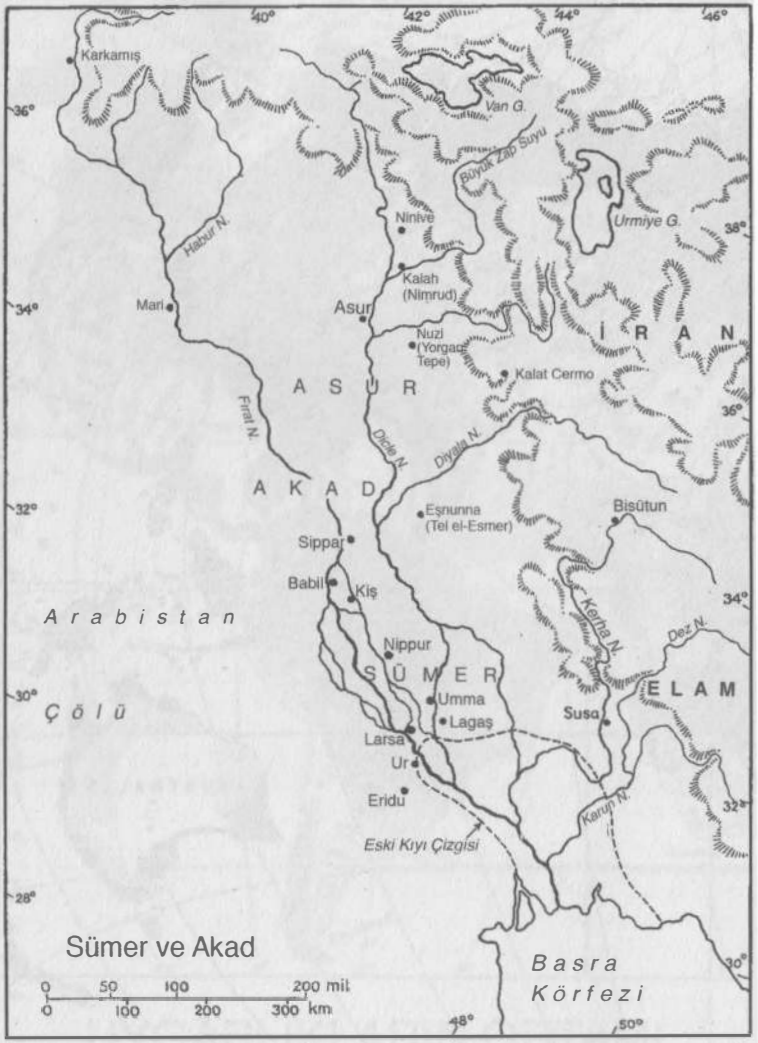
Zacharias, Papa (741-752), 466
Zagros Dağları, 95, 195, 196
zebu (hörgüçlü sığır), 73, 110
Zelotlar: fanatik Yahudi isyan partisi (MS *c.* 1. yy), 363-364, 589-590
Zen Budizm: Japonya'da, 565, 622
Zengi, İmadeddin, 541, 547
Zenobia, Palmyra Kraliçesi (MS 3. yy), 376-377, 399-400,
Zenon (MÖ *c.* 326-264), Stoacı birliğin kurucusu, 259
Zenon (MÖ *c.* 490-420), monist okulun Yunan filozofu, 247
Zenon, Doğu Roma İmparatoru (hd 474-491), 396-397, 399, 403-404, 422
Zerdüşt, İranlı veli: yeni bir dinin kurucusu (Zerdüştçülük), 73, 222, 223, 226-228, 232-233, 351-352, 360, 365
Zerdüştçülük, 233, 353, 360, 378-380, 385, 403, 419, 452, 456, 470, 476, 504-505
Zeus: Yunan mitolojisinde tanrıların en büyüğü, 35-36, 321, 362, 364. *Ayrıca bkz.* Jüpiter [Iuppiter]
Zeydiler: Şiiliğin Zeydiyye fırkası mensupları, 476-477, 517-518
zeytin; zeytinyağı; zeytinlikler, 73, 219-220, 331-332, 463, 520-521
Zhang Qian, İmparator Han Wu Di'nin elçisi, 301, 325
Zhao: Çin devleti, 265, 268, 391
Zheng He, amiral (Yunnanlı Müslüman hadım): filotillasının batıya doğru yedi deniz yolculuğu (1405-1466), 636
Zhou hanedanı, 149-151, 200, 263
Zhu Xi (1130-1200), Çinli filozof, 564, 619, 673
Zhu Yuanzhang (1328-1398), Çinli isyancı lider: İmparator Hongwu adıyla Ming hanedanını kurması, 617
Zhuangzi, Taocu filozof, 260; aynı adla anılan eseri ["Yüce Aklın Erdeminin Klasiği"], 274-275
zigguratlar: Sümerlerin tuğladan yapılmış anıtları, 84-85
Zoser (Üçüncü Hanedan Firavunu), 72-73, 101
zührevi hastalık [frengi], 645
Zürich, 601, 604-605
Zwingli, Huldrych (1484-1531): İsviçre'deki Protestan Reform hareketinin liderlerinden, 604-605, 609-610

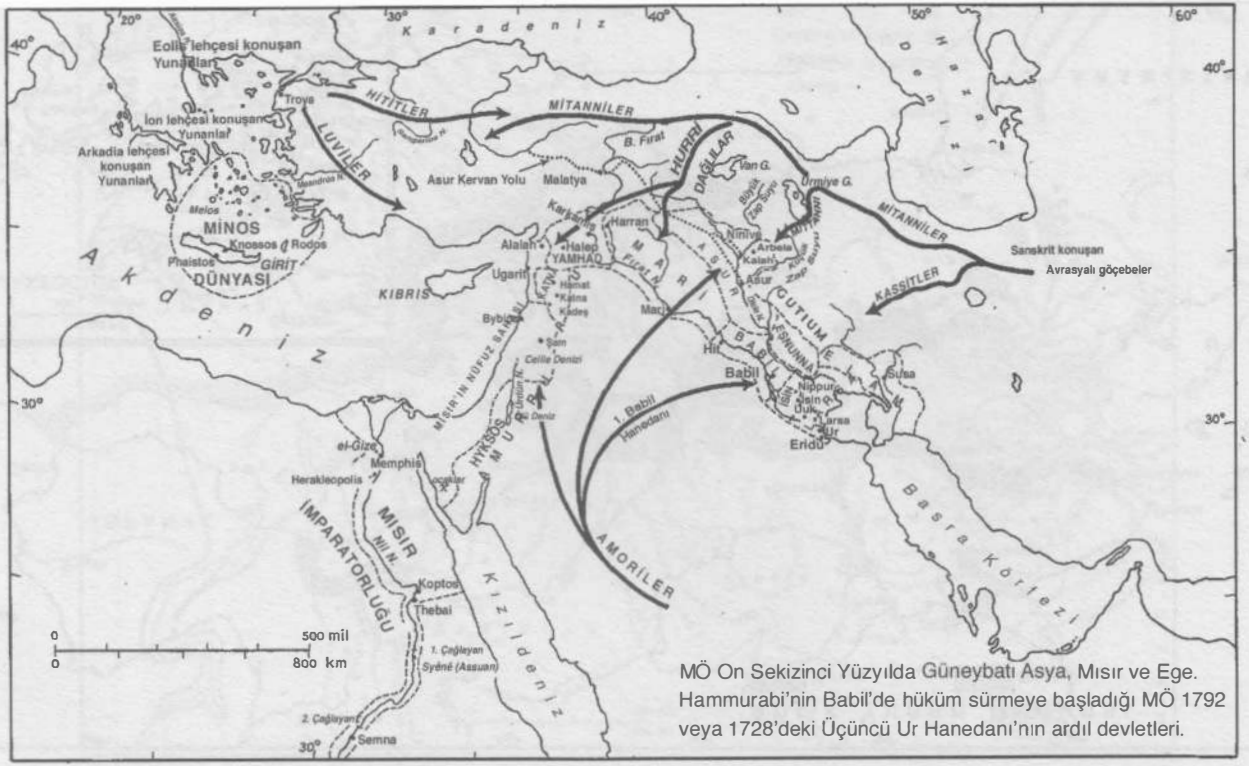

UYGARLIKLARIN ORTAMI

Çöl ve tundra | Step ve mera | Dağ bitkileri örtüsü | Orman

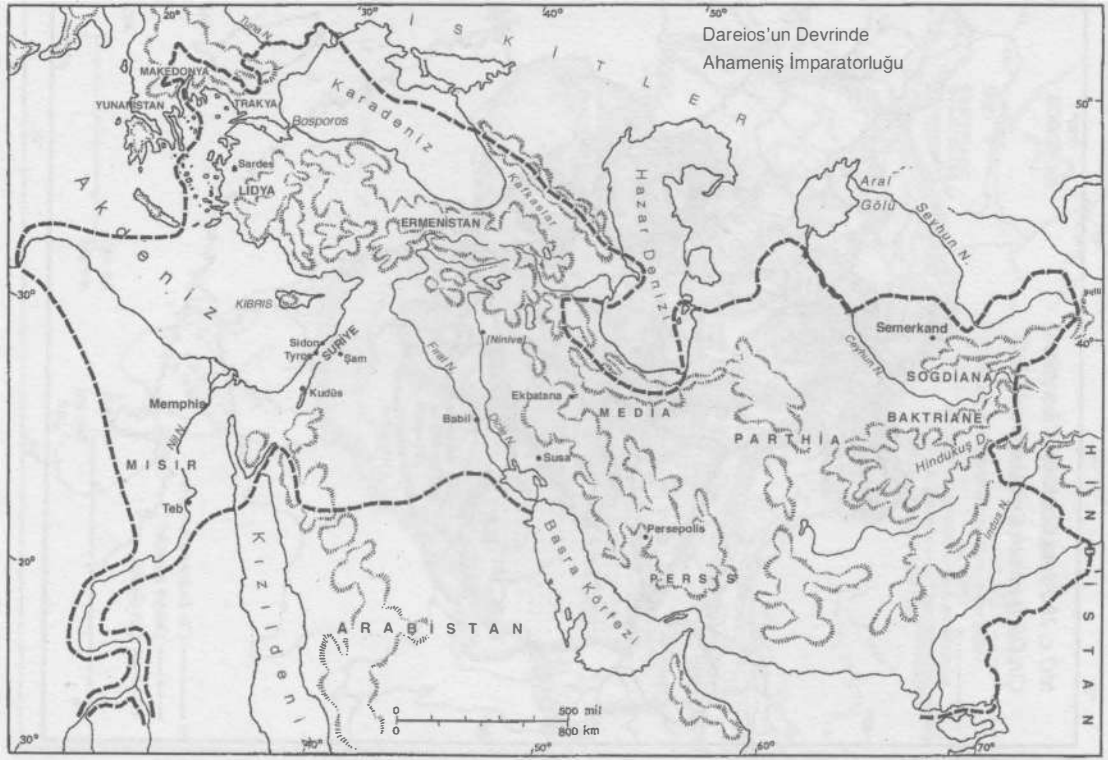

0°
40°
80°
100°
120°
140°
160°
180°
60°
40°
20°
0°
20°
40°
60°
80°
100°
120°
140°
160°
RUSYA
Lena N.
Yenisey N.
Ob N.
Ural D.
Baykal G.
Amur N.
PASİFİK OKYANUSU
Karadeniz
Hazar Gölü
Tien Shan
Tarı Shan
Kunlun D.
Himalaya
Ganges
Brahmaputra
Irmak
Irmak Rıhtası
ARABİSTAN
HİNDİSTAN
GÜNEYDOĞU ASYA
Salween N.
Irrawaddy N.
FİLİPİNLER
MALAKKA YARIMADASI
HİCAZ
Kızıldeniz
Rub'al-Hali
YEMEN
Mendeb
HİNT
OKYANUSU
ENDONEZYA
AVUSTRALYA
Step
Zambezi N.

40°
42°
44°
46°
36°
34°
32°
30°
28°
48°
50°
Karkamış
Van G.
Büyük Zab Suyu
Habur N.
Ninive
Urmiye G.
38°
Kalah
(Nimrud)
Mari
Asur
Nuzi
(Yorgan
Tepe)
İ R A N
Kalat Cermo
A S U R
Fırat N.
Dicle N.
Diyala N.
A K A D
Eşnunna
(Tel el-Esmer)
Bisûtun
Sippar
Babil
Kiş
Arabistan
Kerha N.
Dez N.
Nippur
S Ü M E R
E L A M
Çölü
Umma
Lagaş
Susa
Larsa
Ur
Eridu
Karun N.
Eski Kıyı Çizgisi
Sümer ve Akad
Basra
Körfezi
0 50 100 200 mil
0 100 200 300 km

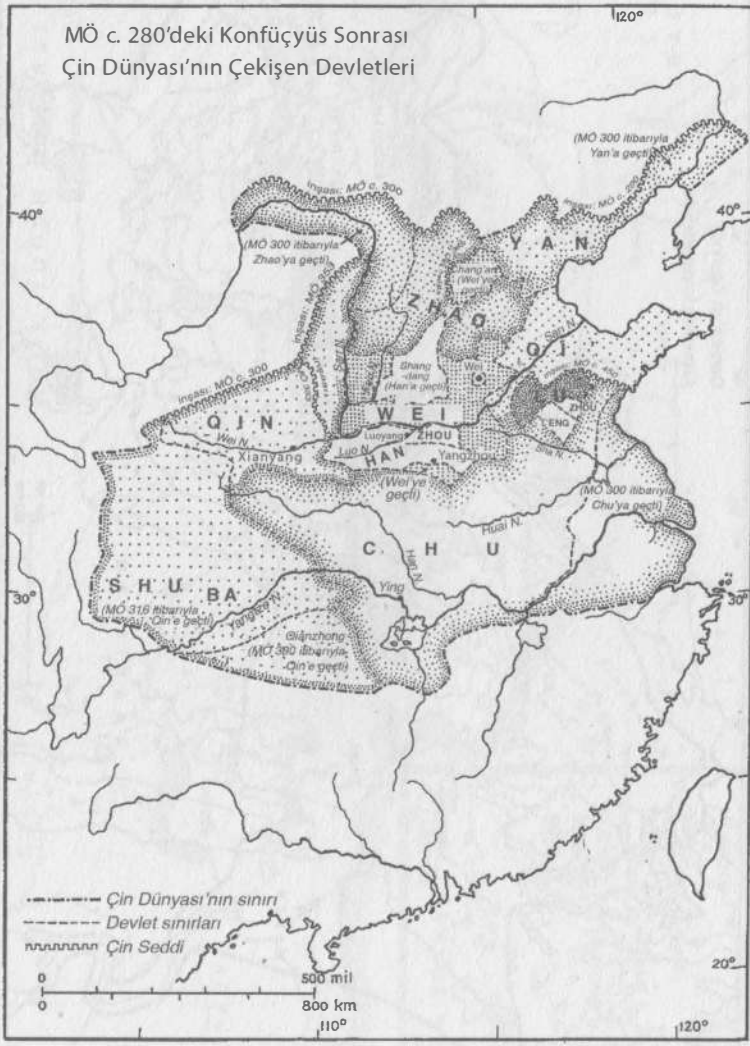

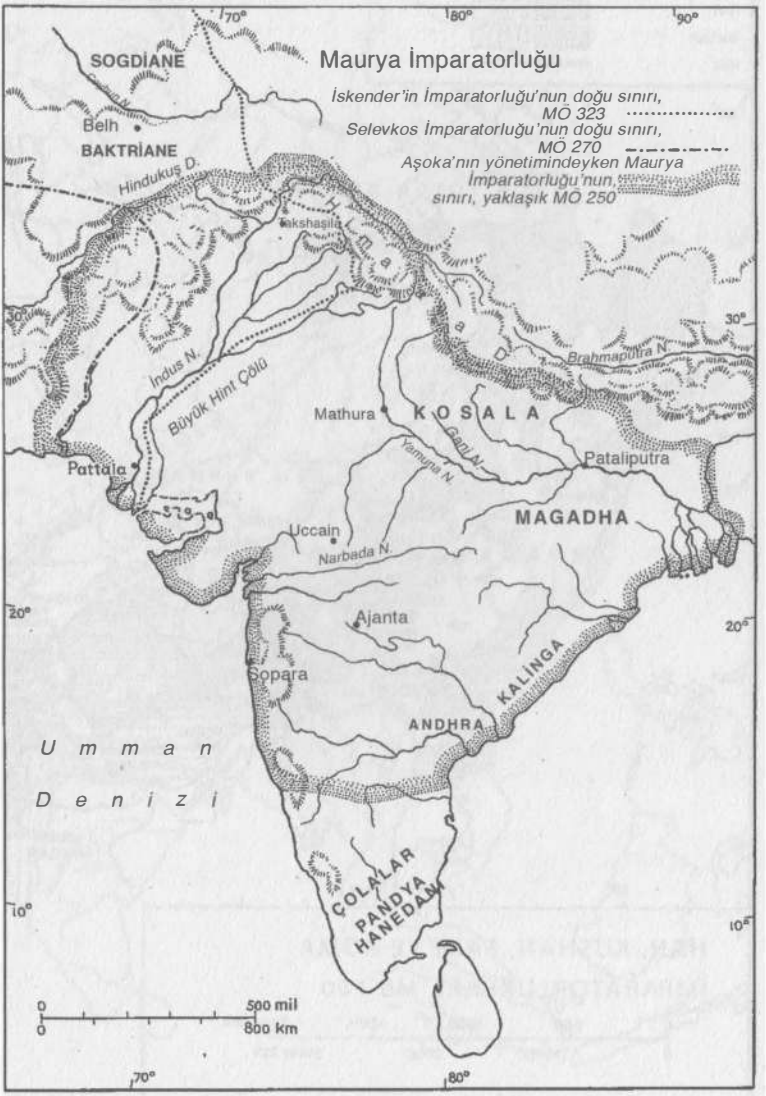
MÖ On Sekizinci Yüzyılda Güneybatı Asya, Mısır ve Ege. Hammurabi'nin Babil'de hüküm sürmeye başladığı MÖ 1792 veya 1728'deki Üçüncü Ur Hanedanı'nın ardıl devletleri.

Antik Yunan Dünyası
Yunan
Fenikeli
GALYA
İSPANYA
İTALYA
KORSİKA
SARDİNYA
MAGNA GRAECIA
SİCİLYA
YUNANİSTAN
FRİGYA
LİDYA
KİLİKYA
ASUR
KIBRIS
GİRİT
FENİKE
LİBYA
MISIR
ARABİSTAN
Karadeniz
Akdeniz
Massilia
Emporium
Aleria
Roma
Cumae
Tarentum
Kroton
Syrakusa
Kartaca
Atina
Olbia
Tyras
Khersonesos
Apollonia
Byzantion
Sinope
Phasis
Trapezous
Knossos
Labqi (Leptis Magna)
Kyrene
Tsor
Naukratis
Memphis
Babil
Gadir
Rhein N.
Tuna N.
Rhone N.
Po N.
Tajo N.
Dicle N.
Fırat N.
Nil N.
Kızıldeniz
0 500 mil
0 800 km
0 100 mil
0 100 200 km
TRAKYA
MAKEDONYA
Byzantion
EOLİS
İONYA
Ege Denizi
Phokaia
Ephesos
Miletos
RODOS
Delphoi
Khalkis
Eretria
Thebai
Korinthos
Mykenai
Sparta
Atina

Arnold Toynbee

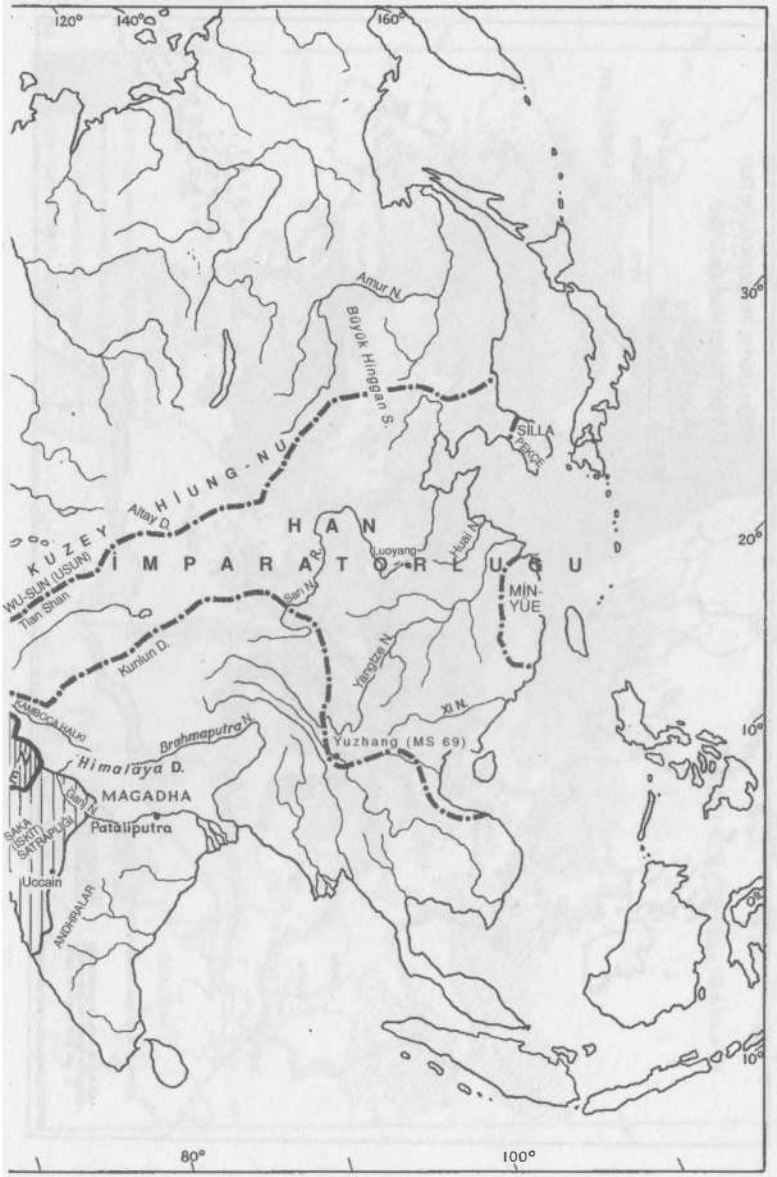

MÖ c. 280'deki Konfüçyüs Sonrası
Çin Dünyası'nın Çekişen Devletleri
120°
40°
30°
20°
110°
(MÖ 300 itibarıyla Yan'a geçti)
İnşası: MÖ c. 300
(MÖ 300 itibarıyla Zhao'ya geçti)
Y A N
Z H A O
Q I
Q I N
W E I
Xianyang
Luoyang
Zhou
H A N
Yangzhou
(Wei'ye geçti)
(MÖ 300 itibarıyla Chu'ya geçti)
C H U
S H U B A
(MÖ 316 itibarıyla Qin'e geçti)
Ying
Huai N.
Jianzhong
(MÖ 280 itibarıyla Qin'e geçti)
Çin Dünyası'nın sınırı
Devlet sınırları
Çin Seddi
0
500 mil
0
800 km

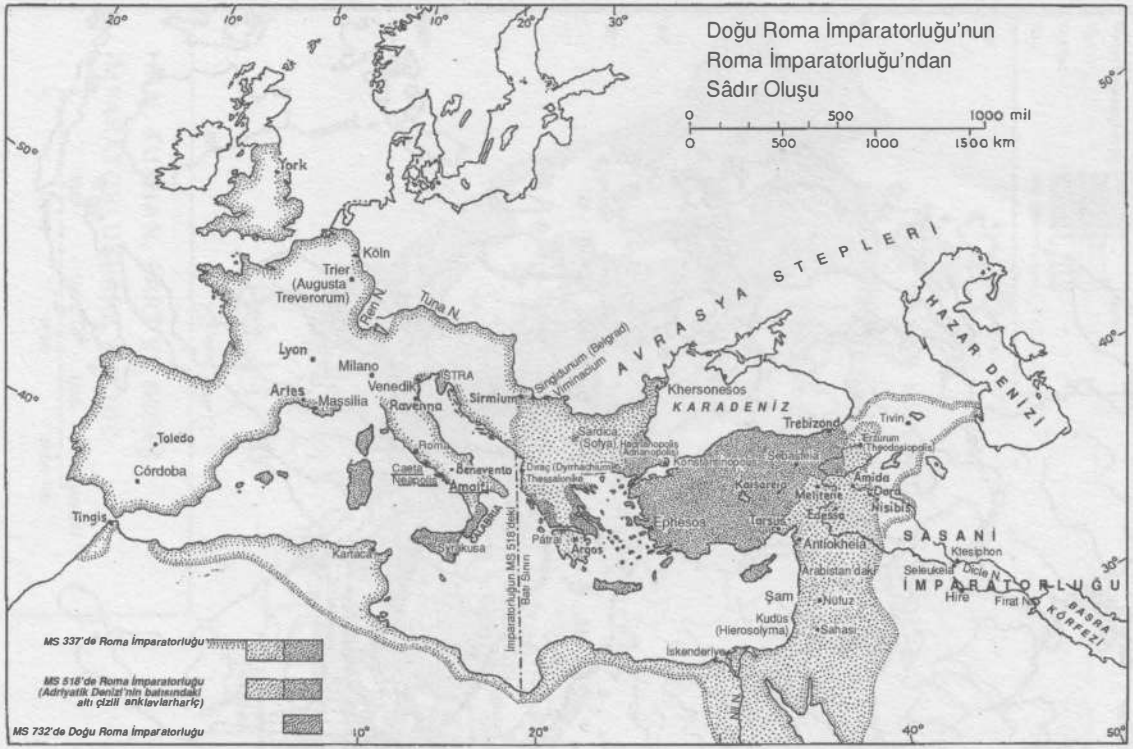

Maurya İmparatorluğu
İskender'in İmparatorluğu'nun doğu sınırı, MÖ 323
Selevkos İmparatorluğu'nun doğu sınırı, MÖ 270
Aşoka'nın yönetimindeyken Maurya İmparatorluğu'nun sınırı, yaklaşık MÖ 250
SOGDİANE
Belh
BAKTRİANE
Hindukuş D.
Takshaşila
İndus N.
Büyük Hint Çölü
Mathura
KOSALA
Ganj N.
Yamuna N.
Pataliputra
Pattala
MAGADHA
Uccain
Narbada N.
Ajanta
Sopara
KALİNGA
ANDHRA
Brahmaputra N.
Umman Denizi
ÇOLALAR
PANDYA HANEDANI
500 mil
800 km
70°
80°
90°
30°
20°
10°

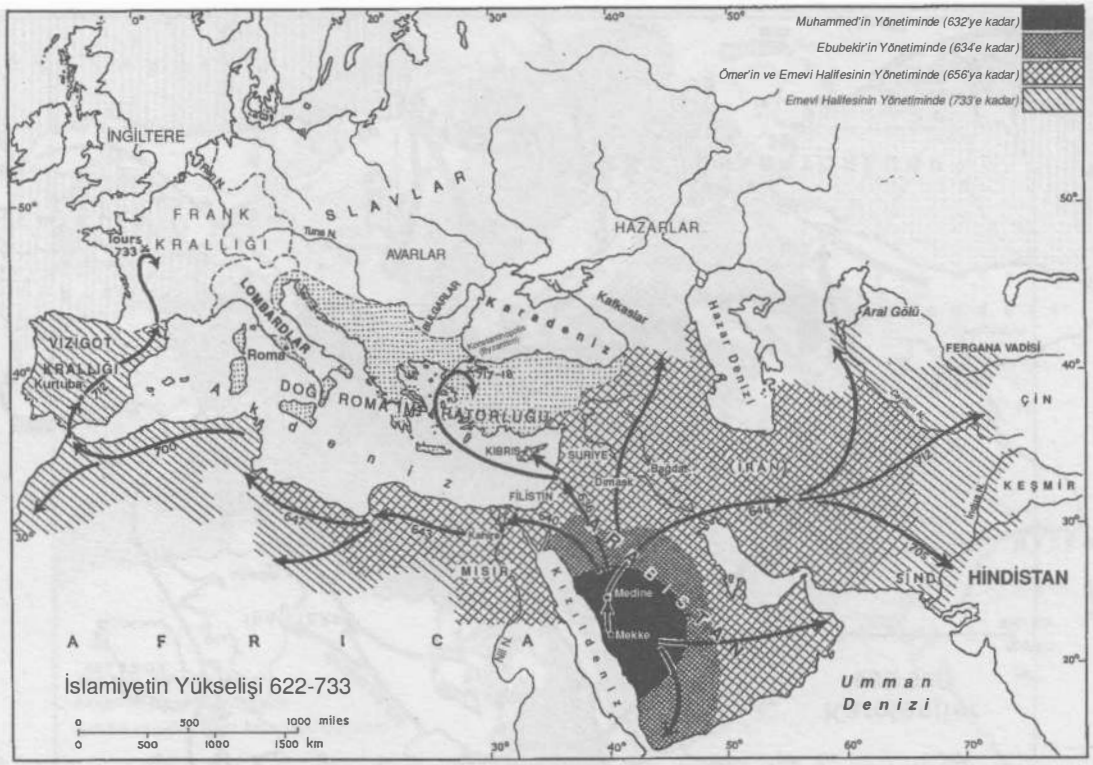

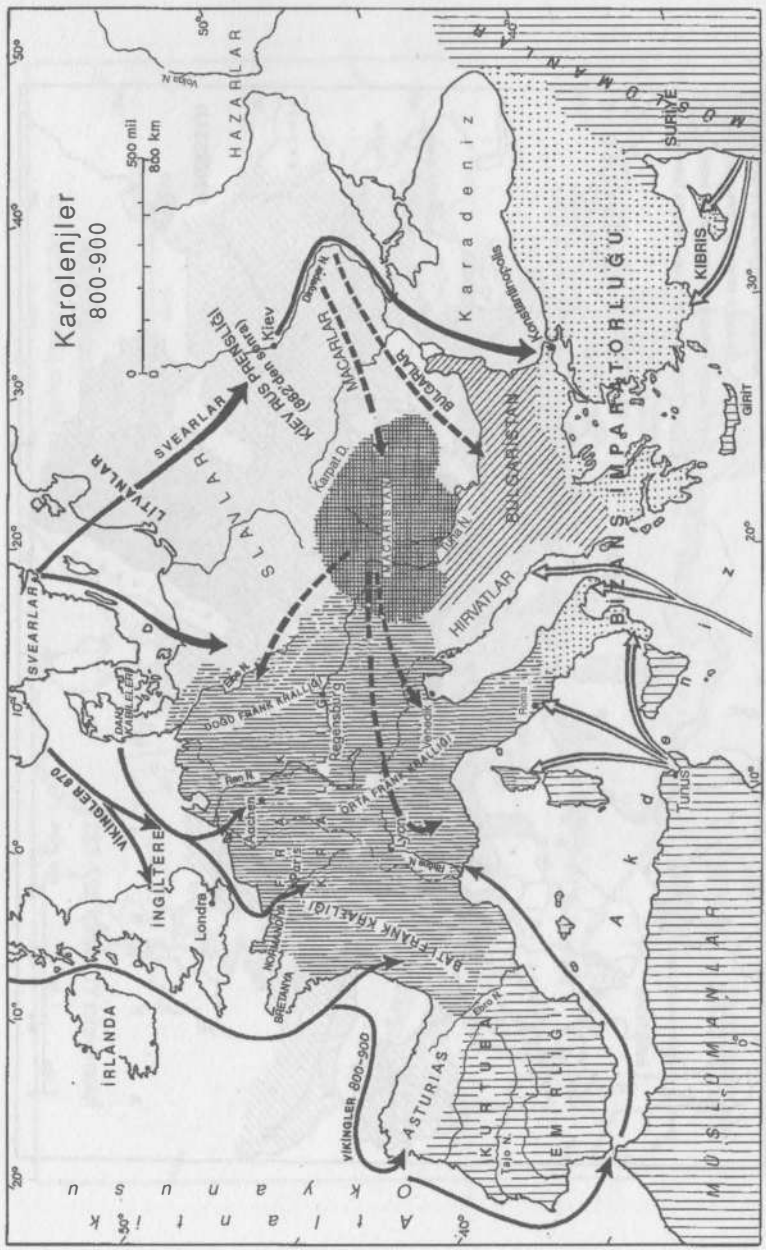
HAN, KUSHAN, PART VE ROMA İMPARATORLUKLARI, MS 100

0 500 1000 1500 2000 mil
0 1000 2000 3000 km

120°
140°
160°
30°
20°
10°
80°
100°
Amur N.
Büyük Hinggan S.
SILLA
YAMATO
HIUNG-NU
Altay D.
KUZEY
HAN
İMPARATORLUĞU
Luoyang
Kubi N.
WU-SUN (USUN)
Tian Shan
Beri N.
MİN-YUE
Kunlun D.
Yangtze N.
Xi N.
KAMBOJA (KALKI)
Brahmaputra N.
Yuzhang (MS 69)
Himalaya D.
MAGADHA
Ganj N.
Pataliputra
SAKA (ISKIT) SATRAPLIĞI
Uccain
ANDHRALAR

Doğu Roma İmparatorluğu'nun
Roma İmparatorluğu'ndan
Sâdır Oluşu
0 500 1000 mil
0 500 1000 1500 km
AVRASYA STEPLERİ
HAZAR DENİZİ
KARADENİZ
SASANİ İMPARATORLUĞU
BASRA KÖRFEZİ
York
Köln
Trier (Augusta Treverorum)
Rhein N.
Tuna N.
Lyon
Milano
Venedik
Ravenna
STRA
Sirmium
Singidunum (Belgrad)
Viminacium
Arles
Massilia
Toledo
Córdoba
Tingis
Roma
Cueta
Benevento
Amalfi
Sicilia
Sardica (Sofya)
Dyrrachium (Durazzo)
Thessalonika
Khersonesos
Trebizond
Trivin
Erzurum
Theodosiopolis
Sebastia
Amida
Dara
Nisibis
Karsareia
Melitene
Edessa
Ephesos
Tarsus
Antiokheia
Kiesphon
Seleukeia
Dicle N.
Hire
Fırat N.
Arabistan'daki
Nufuz
Şam
Sahası
Kudüs (Hierosolyma)
İskenderiye
Nil N.
Kartaca
Sirakusa
Patra
Argos
İmparatorluğun MS 518 deki Batı Sınırı
MS 337'de Roma İmparatorluğu
MS 518'de Roma İmparatorluğu (Adriyatik Denizi'nin batısındaki alt çizili anklavlar hariç)
MS 732'de Doğu Roma İmparatorluğu

Muhammed'in Yönetiminde (632'ye kadar)
Ebubekir'in Yönetiminde (634'e kadar)
Ömer'in ve Emevi Halifesinin Yönetiminde (656'ya kadar)
Emevi Halifesinin Yönetiminde (733'e kadar)
İNGİLTERE
FRANK KRALLIĞI
Tours 733
SLAVLAR
AVARLAR
HAZARLAR
Karadeniz
Kafkaslar
Aral Gölü
FERGANA VADİSİ
ÇİN
VİZİGOT KRALLIĞI
Kurtuba
LOMBARDLAR
Roma
DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU
Akdeniz
KIBRIS
SURİYE
Şam
Bağdat
(İRAN)
KEŞMİR
FİLİSTİN
MISIR
Kudüs
Kahire
ARABİSTAN
Medine
Mekke
Kızıldeniz
SİND
HİNDİSTAN
AFRİCA
Umman Denizi
İslamiyetin Yükselişi 622-733
0 500 1000 miles
0 500 1000 1500 km

Karolenjler
800-900
500 mil
800 km
HAZARLAR
Karadeniz
OSMANLI İMPARATORLUĞU
SURİYE
KIBRIS
GİRİT
Konstantinopolis
KİEV RUS PRENSLİĞİ (882'den sonra)
Kiev
MACARLAR
BULGARLAR
BULGARİSTAN
SLAVLAR
SVEARLAR
LİTVANLAR
HIRVATLAR
BİZANS İMPARATORLUĞU
DOĞU FRANK KRALLIĞI
ORTA FRANK KRALLIĞI
BATI FRANK KRALLIĞI
İNGİLTERE
Londra
İRLANDA
VİKİNGLER 870
VİKİNGLER 800-900
ASTURİAS
KUTUEL EMİRLİĞİ
MÜSLÜMANLAR
Akdeniz
Atlantik Okyanusu

Doğu Ortodoks Hıristiyanlar
Batılı (Romen Katolik) Hıristiyanlar
Monofizitler
Müslümanlar
500 mil
1000 km
İskandinavya
(1. yüzyılda dondu)
Londra
Paris
Marsilya
Barselona
Roma
Kurtuba
Lehistan
(MS 966'da dondu)
Macaristan
(MS 1000'de dondu)
Bulgaristan
(MS 864'te dondu)
Konstantinopolis
Hazarlar
(Ms c. 760'ta Yahudiliğe döndüler)
Semerkand
Bağdat
Kudüs
Kahire
Medine
Mekke
Gazne
Yahudilik Kökenli Dinlerin
Moğol Yayılışının Arifesinde
Avrupa ve Güneybatı Asya'daki Dağılımı

MOĞOL İMPARATORLUĞU, c. 1310

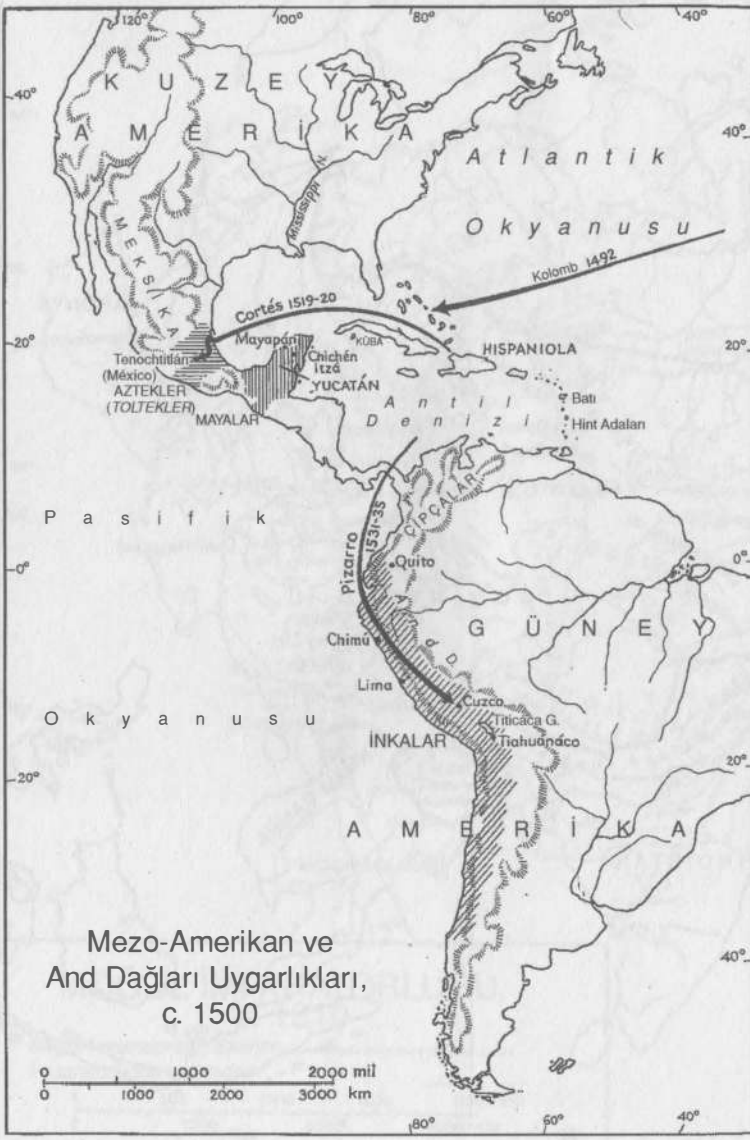
Moğol İmparatorluğu Sınırları ·—·—·—·—·—·—·

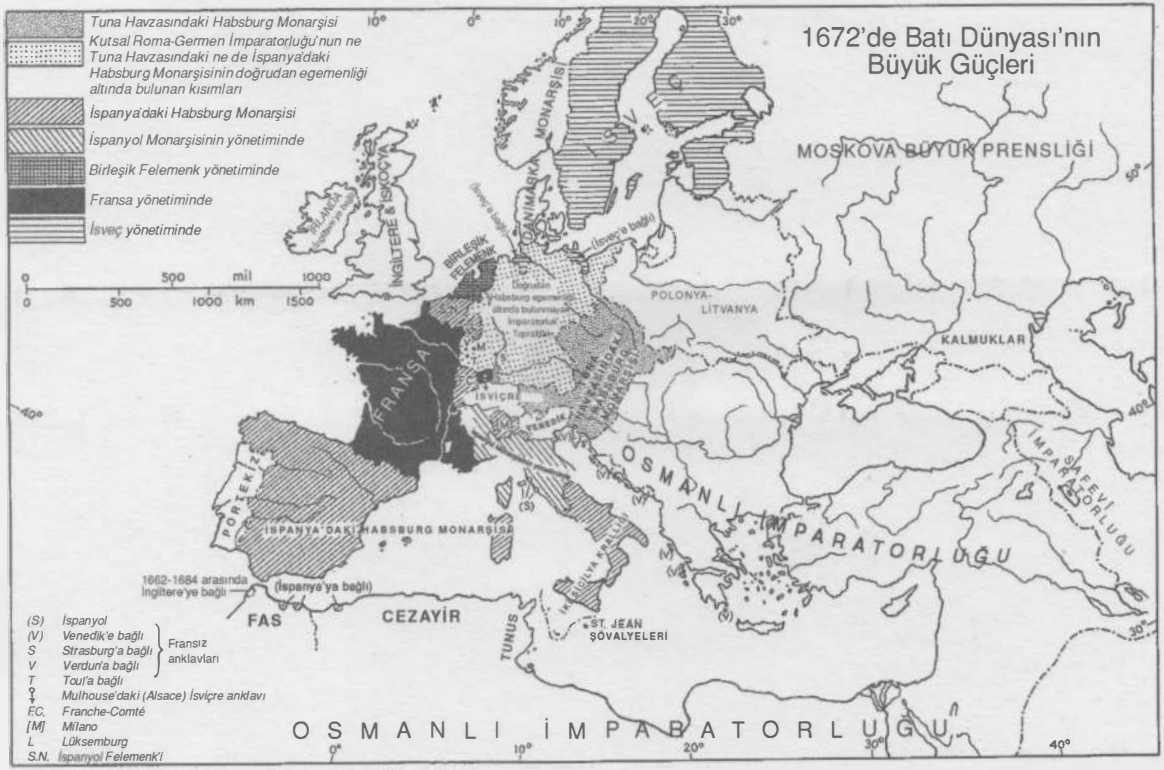
İmparatorluğun İç Sınırları .....

0 500 1000 1500 2000 mil

0 1000 2000 3000 km

0°
120°
140°
160°
Amur N.
Baykal G.
Merkitler
Moğollar
Tatarlar
Kitanlar
JAPONYA
Kamakura
Kyoto
Kore
Naymanlar
Karakurum
Kereitler
Öngütler
Pekin
Büyük Kanal
Altay Dağları
BÜYÜK HAN'IN
DOMİNYONU
ÇAĞATAY HANLIĞI
Uygurlar
Kaifeng
Sarı N.
Huai N.
Linan (Hangzhou)
Tarım N.
Maçin
[Güney Çin]
(Song)
Yangtze N.
Indus N.
Tibet
Himalaya Dağları
Mien
(MS 1303'te tahliye edildi)
(Birmanya)
ANNAM ÇAMPA
Ganj N.
Yamuna N.
HİNDİSTAN
KAMBOÇYA
80°
100°
30°
20°
10°

KUZEY
AMERİKA
Atlantik
Okyanusu
Kolomb 1492
Cortés 1519-20
Mississippi R.
MEKSİKA
Mayapán
KÜBA
HISPANIOLA
Tenochtitlán
(México)
AZTEKLER
(TOLTEKLER)
Chichén
Itzá
YUCATÁN
MAYALAR
Antil
Denizi
Batı
Hint Adaları
Pasifik
Okyanusu
Pizarro
1531-33
INKALAR
Quito
Chimú
Lima
Cuzco
Titicaca G.
Tiahuanaco
GÜNEY
AMERİKA
Mezo-Amerikan ve
And Dağları Uygarlıkları,
c. 1500
0 1000 2000 mil
0 1000 2000 3000 km

1672'de Batı Dünyası'nın Büyük Güçleri
Tuna Havzasındaki Habsburg Monarşisi
Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun ne Tuna Havzasındaki ne de İspanya'daki Habsburg Monarşisinin doğrudan egemenliği altında bulunan kısımları
İspanya'daki Habsburg Monarşisi
İspanyol Monarşisinin yönetiminde
Birleşik Felemenk yönetiminde
Fransa yönetiminde
İsveç yönetiminde
0 500 mil 1000
0 500 1000 km 1500
MOSKOVA BÜYÜK PRENSLİĞİ
DANİMARKA MONARŞİSİ
İNGİLTERE İSKOÇYA
BİRLEŞİK FELEMENK
POLONYA-LİTVANYA
KALMUKLAR
FRANSA
İSVİÇRE
TEMSİL
OSMANLI İMPARATORLUĞU
SAFEVİ İMPARATORLUĞU
PORTEKİZ
İSPANYA'DAKİ HABSBURG MONARŞİSİ
1662-1684 arasında İngiltere'ye bağlı
(İspanya'ya bağlı)
FAS
CEZAYİR
TUNUS
ST. JEAN ŞÖVALYELERİ
OSMANLI İMPARATORLUĞU
(S) İspanyol
(V) Venedik'e bağlı
S Strasburg'a bağlı
V Verdun'a bağlı
T Toul'a bağlı
Fransız anklavları
Mulhouse'daki (Alsace) İsviçre anklavı
FC. Franche-Comté
[M] Milano
L Lüksemburg
S.N. İspanyol Felemenk'i

Arnold Joseph Toynbee, 1934'le 1961 arasında yayımlanan *A Study of History* ["Tarih Üzerine Bir İnceleme"] adlı 12 ciltlik geniş kapsamlı eseriyle, daha somut konuları ele aldığı daha dar kapsamlı sayısız eserini, yani 1973'e kadar dünya tarihini özetlediği, ölümünden sonra yayımlanan bu kitapta insan soyu tarihinin etraflı bir kuşbakışı görünümünü öyküsel bir dille aktarma amacını gütmüş; İnsan türünün maddi bakımdan gelişmesinin yanı sıra manevi bakımdan gelişmesine ve onu doğuran "biyosfer" ile, bir başka deyişle insan soyuyla Toprak Ana'nın ilişkisine odaklanmıştır.

Toynbee'ye göre canlı türleri içinde "...bir tek insan soyu kötüdür. İnsanlar şerir olabilme bakımından tektirler çünkü hem yaptıklarının hem de bile bile yaptıkları seçimlerin bilincindedirler." Dahası tarih boyunca, "İnsan türü, güce tapma açısından daima tutarlı davranmıştı, gücü en muktedir haliyle nede cisimleşmiş durumda görmüşse ona tapmıştı. Ancak tapınma nesnesi olarak insan dışındaki Doğa'nın yerine kolektif insan gücünün koyulması manen bir gerilemeydi. İnsan türü manevi bağlılığını bu şekilde aktardığında, nişan aldığı hedefe yaklaşmak şöyle dursun, daha da uzaklaşmıştı."

Toynbee'nin bu eserindeki ana fikir insan soyunun sonunda evrende bildiğimiz yegâne biyosferi mahvedebilecek ölçüde "şeytani" bir güce ulaşmış bulunduğudur. Acaba insan soyu Toprak Ana'nın canına mı kıyacak, yoksa onu iflah mı edecektir? Ona göre "Toprak Ana'nın evladı İnsan türü, ana katli suçunu işlerse, bundan ucuz kurtulmaya gücü yetmeyecektir. Bunun cezası kendi kendini imha olacaktır."

THG
20140610
SGB

AYRINTI • "AĞIR" KİTAPLAR
ISBN: 978-605-314-485-4
9 786053 144854

KDV'den muaftır. 100 ₺